

T.C.
ERZURUM TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
REKTÖRLÜĞÜ

100. YILINDA
ERZURUM
KONGRESİ
ULUSLARARASI
SEMPOZYUMU
23-25 TEMMUZ 2019

BİLDİRİ KİTABI

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Murat KÜÇÜKUĞURLU
Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ
Doç. Dr. Uğur AKBULUT

ETÜ
YAYINEVİ

ERZURUM 2019

100. YILINDA ERZURUM KONGRESİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

BİLDİRİLER

**23-25 TEMMUZ 2019
ERZURUM**

**EDİTÖRLER
PROF. DR. MURAT KÜÇÜKUĞURLU
DOÇ. DR. NAIM ÜRKMEZ
DOÇ. DR. UĞUR AKBULUT**

ERZURUM-2019

ERZURUM TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
100. YILINDA ERZURUM KONGRESİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU (23-
25 TEMMUZ 2019 ERZURUM) BİLDİRİLER KİTABI

5846 Sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın hakları Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınevi'ne aittir. Kitapta yayımlanan bildirilerin yasal ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir. Kaynak göstermek kaydıyla alıntı yapılabilir.

ISBN: 978-605-65479-3-5

ERZURUM-2019

İçindekiler

ONUR KURULU	IV
BİLİM KURULU	V
DÜZENLEME KURULU	VI
TAKDİM	VII
National Struggle In Historical Perspective	
Prof. Dr. Stefano Trinchese	1
Erzurum Kongresi ile İlgili Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Tasnif Denemesi	
Prof. Dr. Nurettin Gülmez	5
Erzurum Kongresi'nin En Önemli İki Kutlaması, 50. ve 100. Yıl Kutlamalarının Mukayesesi	
Adem Özdemir	29
100. Yılı Münasebetiyle Erzurum Kongresi Bibliyografyası	
Akın Aktaş	55
Devrin İç ve Dış Siyasi Gelişmeleri Işığında Erzurum Kongre Beyannamesi ile Misâk-ı Millî Beyannamesinin Karşılaştırmalı Analizi	
Prof. Dr. Mustafa Budak	91
Millî Mücadele'ye Giden Yolda Erzurum ve Sivas Kongrelerinin Kemiyet ve Keyfiyet Bakımından Karşılaştırılması	
Dr. Öğr. Üyesi Veysi Akın	106
Paris Barış (Paylaşım) Konferansı'nda Ermeni Taleplerine Karşı Vilâyet-1 Şarkiye'den Protestolar	
Dr. Öğr. Üyesi Ersoy Zengin	132
Erzurum Kongresi Delegatesi Abanoszade Hüseyin Avni Bey	
Prof. Dr. Hikmet Öksüz	155
Sivas Delegatesi Mehmed Fazlullah Moral'in Erzurum Kongresi Sürecindeki Faaliyetleri	
Prof. Dr. Şaban Ortak	176
Gümüşhane Delegatesi Kadir Beyzade Zeki Bey'in Erzurum Kongresi'ndeki Faaliyetleri	
Prof. Dr. Uğur Üçüncü	208
Erzurum Kongresi'nin Bilinmeyen Bir Siması: Şebinkarahisar Delegatesi Dr. Mahmut Cemil Şencan (1893-1989)	
Doç. Dr. Sezai Balcı	226
Amerikan Basınında Türk-Ermeni Ortak Mandası Tartışmaları (1919-1920)	
Prof. Dr. Sadık Sarısamam, Öğr. Gör. Burak Çalışkan	251
İstiklal Savaşı'nda, Batı Cephesine Yapılan Lojistik Faaliyetlerde Doğu Cephesi'nin Önemi ve Yapılan Askerî Sevkiyatın Analizi	
Doç. Dr. Öğ. Alb. Hüsnü Özlü	265
Heyet-i Temsiliye Tarafından Esasları Erzurum ve Sivas'taki Kongrelerde Belirlenen Harekât-ı Milliye'ye Ait İlk Askeri Plan	
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Cüneyt Küsmez	288
I. Dünya Savaşı Sonrası Şerif Paşa'nın Kürt Devleti Kurma Girişimlerine Karşı Tepkiler ve Bu Tepkilerin Meclis-i Umumi Görüşmelerine Yansıması	

Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Bolat	325
Erzurum Kongresi ve İstanbul Hükümeti Üzerindeki Etkisine Dair İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'un Değerlendirmeleri	
Prof. Dr. Mehmet Okur	338
Erzurum Kongresi'ne Yönelik İngiliz Değerlendirmeleri	
Doç. Dr. Tolga Başak	347
Mondros Mütarekesi Sonrası İngiltere'nin Kürt Politikası ve Kürt Talepleri (1918-1919)	
Dr. Öğr. Üyesi Orhan Turan	379
Erzurum Kongresi Sürecinde İngiliz Muhipleri Cemiyeti ve İngiliz Propagandası	
Öğr. Gör. Edip Öncü	403
Dönemin Anıları Işığında Erzurum Kongresi Neden ve Nasıl Toplandı?	
Prof. Dr. Haluk Selvi	414
Cevat Dursunoğlu'nun Milli Mücadele Anılarında Erzurum	
Prof. Dr. Ömer Özden	446
Erzurum Kongresine Katılan Delegeler ve Mezarlarının Bugünkü Durumu	
Doç. Dr. Taner Bilgin, Ümit Yetik	462
Erzurum Kongresinde Kazım Karabekir Paşanın Rolü	
Öğr. Gör. Aslantürk Ayyıldız	513
Erzurum Kongresi Kâtibi ve Vakıfkebir Delegesi Kellecioğlu Abdullah Hasib Ataman'ın Hayatı ve Kongredeki Faaliyetleri	
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer Başkaya, Mesut Yılmaz	524
Kongreler Döneminde Anadolu ve İstanbul Arasında Yaşanan Bürokratik Mücadele	
Doç. Dr. Asaf Özkan	534
Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemlerinde İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti'nin Tutumları	
Doç. Dr. Bengül Bolat	570
Mustafa Kemal Paşa'nın Mesai Arkadaşlarının Gözüyle Kongreler Dönemine Özgü Atfedilen Muhtelif Vasıfları	
Prof. Dr. Yaşar Özüçetin	585
Erzurum Kongresi Öncesi Gelişmeler ve Mustafa Kemal Paşa'nın İstifası Meselesi	
Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya Türkmen	609
Erzurum Kongresi Sürecinde Bölge Halkının Yaklaşımı ve Katkıları	
Dr. Öğr. Üyesi Volkan Aksoy	629
Erzurum Kongresi'nin Perde Arkası Ya Da Kongre Günlerinde Yaşanan Sıkıntılar	
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz Özdemir, Dr. Öğr. Üyesi Elif Aktaş	641
"Birleşme ve Kaynaşma Noktası" Erzurum Kongresi	
Doç. Dr. Turan Akkoyun	671
Diplomat Galip Kemali (Söylemezoğlu) Bey'in Gözüyle Milli Mücadele ve Aktörleri	
Doç. Dr. Evren Küçük	691
Türk Kurtuluş Savaşı'nda Bir Azerbaycan Türkü: Nahcivanlı Hacı Cebbar (Kömek Beğ) (1869-1948)	
Prof. Dr. Aygün Attar	709

Azerbaycan Cumhuriyetinin Varoluşu ve Alimerdan Bey Topçubaşının İstanbul Misyonu	
Prof. Dr. Cemil Hasanlı	718
Kazım Karabekir Paşa'nın Sovyet Murahhası Midiveni ve Azarbaycan Temsilcisi Behbud Şahtatinski ile Görüşmesi	
Doç. Dr. Ömer Erden	735
Milli Mücadele Döneminde Erzurum'da Sosyal ve Ekonomik Hayat	
Prof. Dr. Murat Küçükuşurlu	748
En Soğuk Şubat- 1. Dünya Savaşında Erzurum'un Rus İşgaline Düşmesi	
Öğr. Gör. Nurullah Nehir	756
Hatıralar Işığında Erzurum Kongresi	
Arş. Gör. Hasan Daşdemir	768
Polonya Basımında Milli Mücadele	
Prof. Dr. Danuta Chmielowska	784
Albayrak Gazetesine Göre Erzurum'da Mebusan Meclisi Seçimleri	
Prof. Dr. Selçuk Ural	785
Albayrak Gazetesi'ne Göre Doğu Vilayetlerinde Milli Birlik Meselesi	
Doç. Dr. Nebahat Arslan	803
Erzurum Kongresi'ne Kadar Türk-Rus İlişkilerinin Karagöz Karikatürlerine Yansıması	
Doç. Dr. Makbule Sarıkaya	818
Rusça "Kafkas" Gazetesine Göre Erzurum, Erzurum'un İran ve Transkafkasya Valilikleri (Tiflis, Erivan) ile Olan Ticari İlişkileri	
Arş. Gör. Ümit Adalar	856
FOTOĞRAFLAR	866

ONUR KURULU

- Prof. Dr. Mustafa ŞENTOP** Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı
Okay MEMİŞ Erzurum Valisi
Prof. Dr. A. Halûk DURSUN Kültür ve Turizm Bakan Yardımcısı
Mehmet SEKMEN Erzurum Büyükşehir Belediye Başkanı
Prof. Dr. Muammer YAYLALI YÖK Üyesi
Prof. Dr. Refik TURAN Türk Tarih Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Bülent ÇAKMAK Erzurum Teknik Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI Atatürk Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Süleyman BAYKAL Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektörü
Timsal KARABEKİR Kazım Karabekir Paşa'nın Kızı
Prof. Dr. Enver KONUKÇU Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Cemil HASANLI Emekli Öğretim Üyesi, Azerbaycan
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektör
Yardımcısı/TTK Bilim Kurulu Üyesi

BİLİM KURULU

- Prof. Dr. Betül ASLAN** Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU** Ondokuz Mayıs Üniversitesi
- Prof. Dr. Cemil HASANLI** Emekli Öğretim Üyesi, Azerbaycan
- Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA** Varşova Üniversitesi, Polonya
- Prof. Dr. S. Esin DAYI** Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. Haluk SELVİ** Sakarya Üniversitesi
- Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ** Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR** Milli Savunma Üniversitesi
- Prof. Dr. Kemal ARI** Dokuz Eylül Üniversitesi
- Prof. Dr. Mehmet OKUR** Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. Murat KÜÇÜKÜĞURLU** Erzurum Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. Mustafa BUDAK** İstanbul Üniversitesi
- Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK** Trabzon Üniversitesi
- Prof. Dr. Selami KILIÇ** Atatürk Üniversitesi
- Prof. Dr. Selçuk URAL** Kafkas Üniversitesi
- Prof. Dr. Serpil SÜRMEİLİ** Ondokuz Mayıs Üniversitesi
- Prof. Dr. Stefano TRINCHESE** Università Degli Studi, İtalya
- Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ** Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Prof. Dr. Yavuz ASLAN** Atatürk Üniversitesi
- Doç. Dr. Asaf ÖZKAN** Atatürk Üniversitesi
- Doç. Dr. Tolga BAŞAK** Atatürk Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt YÜKSEL** Atatürk Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇALIK** Bayburt Üniversitesi
- Dr. Ramil ZALYAEV** Kazan, Tataristan
- Dr. Tatyana KOTYUKOVA** Rusya Şarkiyat Enstitüsü, Rusya

DÜZENLEME KURULU

- Prof. Dr. Murat KÜÇÜKÜĞURLU** Erzurum Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Naim ÜRKMEZ Erzurum Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Uğur AKBULUT Erzurum Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Derya COŞKUN Erzurum Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Musa SEZER Erzurum Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Serkan ÖZER Erzurum Teknik Üniversitesi
Arş. Gör. Hasan DAŞDEMİR Erzurum Teknik Üniversitesi
Arş. Gör. Kaan AKAR Erzurum Teknik Üniversitesi
Arş. Gör. Metin AYDAR Erzurum Teknik Üniversitesi
Arş. Gör. Murat KILIÇ Erzurum Teknik Üniversitesi
Arş. Gör. Nusret Burak ÖZSOY Erzurum Teknik Üniversitesi
Uzman Yunus PUSTU Türk Tarih Kurumu

TAKDİM

Milli Mücadele dönemi Türk tarihi açısından nasıl bir dönüm noktası ise, 1919'da Erzurum'da yaşananlar da Milli Mücadele döneminin dönüm noktalarından biridir. Belirtilen yıl içerisinde Erzurum, Milli Mücadele'nin seyrini değiştirecek mahiyette pek çok hadiseye sahne olmuştur. Mart 1919'da Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum şubesinin kuruluşu, Mayıs'ta Kazım Karabekir Paşa'nın Kolordu Komutanı olarak Erzurum'a gelişi, Haziran'da Erzurum Vilayet Kongresi'nin toplanışı ve nihayet Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'nın Ordu Müfettişi olarak Erzurum'a varışı, şehirde yaşanacak olan tarihi hadiseler için zemin hazırlamıştır. Bu hadiseler, Milli Mücadele hareketinin başarıya ulaşması bakımından hayati öneme sahiptir. Zira Mustafa Kemal Paşa'nın "*halk lideri*" olarak ortaya çıkması ve bu liderliğini sonraki yıllarda pekiştirerek Milli Mücadele'yi başarıya ulaştırması, bu hadiseler sayesinde mümkün olmuştur. 3 Temmuz'da Erzurum'a gelmiş olan Paşa, birkaç gün sonra hem Ordu Müfettişliği görevinden hem de çok sevdiği askerlik mesleğinden istifa ederek "*sine-i millete*" dönmüştür. Böylece bütün resmi sıfat ve yetkilerini kaybeden ve sivil bir vatandaş olan Mustafa Kemal Paşa'ya "*Ben ve kolordum emrinizdeyiz.*" diyerek askerî selam veren Kazım Karabekir Paşa ve kendisini "*Erzurum hemşehrisi*" yapan Erzurumlular sahip çıkmıştır. Yine Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yetkilileri, aldıkları bir kararla Paşa'yı cemiyet başkanlığına getirmiştir. Takip eden günlerde ise yine Erzurumluların isteği ve seçimi sonucunda "*Erzurum Milletvekili*" olan Mustafa Kemal Paşa, Nutuk adlı eserinde, bu zor günlerde kendisine her türlü desteği veren kahraman Erzurumlulara özellikle teşekkür etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın seçilmiş halk lideri olması bakımından önem arz eden iki hadise ise, Erzurum Kongresi'nin başlangıcı olan 23 Temmuz'da kongreye başkan seçilmesi; Kongre'nin son günü olan 7 Ağustos'ta ise Temsil Heyeti başkanlığına getirilmesidir. Paşa, Kongre'den sonra Erzurum'dan ayrılmamış, 29 Ağustos'a kadar burada kalmıştır. Ardından Ankara'ya geçerek 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açmıştır. Sonuç olarak yaklaşık iki kadar kaldığı Erzurum'a "*atanmış bir ordu komutanı*" olarak gelen Paşa, Erzurum'dan "*seçilmiş bir halk lideri*" olarak ayrılmıştır.

1919'da Erzurum'da yaşanan en önemli hadise, yukarıda kısaca bahsettiğimiz Erzurum Kongresi'dir. Halkın temsilcileri tarafından toplanan Erzurum Kongresi, Milli Mücadele hareketinin "*meşrutiyet*" ve "*meşruiyet*" prensiplerinin en somut örneklerinden biridir. Bu Kongrenin toplanış amacı ise bölge halkının derinden hissettiği yakın tehditlerdir. Zira 30 Ekim 1918'de imzalana ve Türkler açısından oldukça ağır şartlar içeren Mondros Mütarekesi'ni takip

eden günlerde, Doğu Karadeniz’de Pontus, Doğu Anadolu’da ise Ermeni devleti kurulma ihtimali gün yüzüne çıkmıştır. İşte bu kara günlerde bölge halkı, bu tehditler karşısında topyekûn hareket etme kararı almış ve Erzurum Kongresi’ni toplamıştır. Sivil bir inisiyatif olarak ortaya çıkan Erzurum Kongresi’ni Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti birlikte toplamıştır. Kongre’ye Erzurum, Trabzon, Erzincan, Bayburt, Gümüşhane, Rize, Ağrı, Siirt, Bitlis, Van, Tokat, Ordu ve Amasya gibi yerlerin temsilcileri katılmıştır. Tam bir demokratik olgunluk içerisinde gerçekleşen Kongre’de sadece bölgeyi değil tüm yurdu ilgilendiren ilkesel kararlar alınmıştır. Bu kararlar, sonraki günlerde Milli Mücadele hareketinin iç ve dış politikasının belirlenmesinde mihenk taşı olmuş, 28 Ocak 1920’de Son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde alınan “*Misak-ı Milli*” kararlarının temelini oluşturmuştur.

Vurgulanması gereken bir diğer husus ise, gerek hazırlanışı gerekse sonuçları itibariyle böylesine önemli hadiselerin yaşandığı Erzurum’un 1919’da içinde bulunduğu durumdur. Belirtilen tarihte cemiyetler kuran, işgalleri karşı protesto mitingleri hazırlana ve kongreler toplayan Erzurum, bir yıl önce, ağır bir Ermeni mezalimine sahne olmuştur. Bu mezalimin hemen öncesinde ise Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Bu işgal ve mezalimin sonucunda, Ahmet Hamdi Tanpınar’ın değimiyle “ölümün kesin zaferini ilan ettiği” bir şehir haline gelmiştir. Milli Mücadele döneminde Erzurum Lisesi öğretmeni olan Hüseyin Hüsnü Bey, Erzurum’un yaşadığı mezalim konusunda şunları söylemektedir:

“Buranın ahalisi iyi, salabetli (sağlam) Müslümanlar. İslam ahlakını muhafaza etmişler... Kahraman adamlar. Bu cihetler çok iyi. Hükümete karşı muhabbetleri de çok. Çünkü hayatlarını kurtarmış. Eğer ordu, bir gün daha gecikse imiş Erzurum’da Ermeniler bir tek erkek bırakmayacaklarmış. Çalıştırmak bahanesiyle Müslüman ahaliyi cebren toplayıp birkaç cesim haneye doldurmuşlar ve ateşe yakmışlar. Geçen gün Rusya’dan bir heyet geldi. Burada hafriyatta bulundu (kazı yaptı). Pek çok yanmış cesetler çıkarıldı. Hala da pek çok. Bir kısmı ordunun şehre duhulü ile ateşler arasından kurtarılmış...”

Yine dönemin şahitlerinden Avukat Münir Alpagut, Erzurum’un yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır:

“Birinci Cihan Harbi’nde evvel Erzurum’un 85 bin nüfusu vardı. Şehirde birçoğu yontma taştan yapılmış büyük konaklar olmak üzere 15 bin ev, 3.500 muntazam mağaza ve dükkanımız vardı. 20’ye yakın tüccar hanı ağzına kadar eşyayı tüccariye ile dolu idi. O günkü umumi servet bugüne nazaran en aşağı 15 misli idi. Vatandaşlarımız arasında servetleri yarım milyon altınla ölçülen kimseler vardı. Şehrin 70’e yakın cami ve mescidinin bahçeleri birer yeşillik saha idi. Bunların etrafındaki çeşmeler ve helaların şehrin umumi temizliğine büyük bir

yardımları vardı. Şehirde 365 çeşme ve 28 kütüphane olup, her taraftaki eski eserler her Türk'ün göğsünü kabartacak kadar çoktu.

Birinci Cihan Harbi memleketimiz üzerinden bir kabus ve fırtına gibi geçti. Evlatlarımızın bir kısmı vatani hizmetleri için hudutlara koştular. İstila yüzünden geri kalan ihtiyarlar da servetlerini bırakarak muhacir oldular. Burada kalanların hepsi Ermeni satırından geçti. Şehrin üçte ikisi düşmanlarımız tarafından yakıldı, yıkıldı. Muhacirlikten döndükten sonra şehrin nüfusu 8 bine inmişti. Erzurum baştan başa bir taş yığınından, harabeden ve yangın yerinden başka bir şey değildi.”

İşte Erzurum, maruz kaldığı işgal, tahribat ve katliama rağmen, Milli Mücadele'nin temellerinin atıldığı bir şehir olarak tarihteki yerini almıştır.

Erzurum Kongresi'nin 100. yılında Türk Tarih Kurumu, Erzurum Teknik Üniversitesi ve Karadeniz Teknik Üniversitesi işbirliğiyle tertiplenen 100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu'na yurt içi ve yurt dışından 70 bilim insanı katkıda bulunmuştur. Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Refik TURAN, Erzurum Teknik Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Bülent ÇAKMAK ve Karadeniz Teknik Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Süleyman BAYKAL'a ve sempozyuma katılan bilim insanlarına ayrı ayrı teşekkür ederiz. Sempozyum ayrıca Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından da desteklenmiştir. Bu vesile ile sempozyuma katıldıktan kısa bir süre sonra geçirdiği elim bir trafik kazası sonucunda aramızdan ayrılan Kültür ve Turizm Bakan Yardımcısı Prof. Dr. A. Haluk DURSUN'a Allah'tan rahmet dileriz.

Sempozyum Düzenleme Kurulu Adına
Prof. Dr. Murat KÜÇÜKÜĞURLU

BİLDİRİLER

National Struggle in Historical Perspective

Stefano Trinchese*

After Ist World War, the Allied Nations planed the end of Ottoman Empire. British, French, Italians were organizing what remained of the old empire after its failure. Great Britain occupied Constantinople and most of the region and were realizing dominions in Palestine and Iraq. France had took most of Syrian territory. At the end of March 1919 Italians had occupied Antalya and the Mediterranean coast in southwestern and moved northeast to Konya and over westward to the coast just upon to Bodrum on the Aegean Sea¹. France landed in the region of Cilicia in the southeast of Mediterranean and planned to occupy all over Syria and Lebanon. Most of them supported Christian Armenians, who were taking any revenge upon the Muslim Turks, after serious contrasts with Turkish troops. The French aimed to close Turkish primary schools, and of course old mosque schools, introducing colleges teaching in French on modern pedagogic models.

Turkish nationalists disliked any acceptance of the peace treaty and totally submission to Allied occupation military gouvernement, as was accepted by Mehmed VI, Islam's Caliph and last Sultan

Sultan Mehmed VI and last Ottoman Government submitted to the Allies. But anymore, some Turks were inspired by President Woodrow Wilson's Fourteen Points, and opposed to the Allies, still looking to Usa peace program, especially to twelfth point, which read:

“Turkish portion of the present Ottoman Empire should be assured a secure sovereignty, but the other nationalities which are now under Turkish rule should be assured an undoubted security of life and an absolutely unmolested opportunity of autonomous development”.

The worst vulnus to Turkey’s authonomy and dignity was the Greek attack to her national territory. To invite them to enter in the war, Great Britain had promised them territories in Anatolia and along aegean turkish Coast and Ilands. Greece accepted the British offer looking to a Greater Greece, into a nationalist project named Megali Idea.

The Greece aimed to the area around Edirne in western thracian Asia Minor and to the area of Pontus in Turkey's northeast – areas with sizeable Greek populations since ancient times. And Greeks looked forward to taking control still Constantinople, historical seat of Greek

* Prof. Dr, Universita Degli Studi, Italy.

¹ Grassi Fabio, *L'Italia di fronte al crollo della pace di Sévres: una presunta grande potenza alla prova*, ve *La fin de la premiere guerre mondiale et la nouvelle architecture geopolitique européenne*, Cluy, 2000, ss. 95-106.

Orthodox Christianity and of Byzantine Empire. At the Paris Conference, Smyrna and its hinterland were accorded to Greece. USA and France agreed, by the point of view of protecting the Christian minority in this region.

The Greeks landed near Smyrna in May 1919, hardly fighting with local Turkish population. The Greeks fought the Turkish majority to leave the area in favour of Greek minority. The Greeks were now joined with the French and Italians in occupying mostly of west-southern area in Asia Minor². On March 20 1920, the official occupation of Turkey began with the arrival of British troops at Constantinople. British soldiers killed numerous Turks who opposed resistance. But they also raided and closed Turkey's parliament and arrested and deported parliament deputies.

The Sultan and his ministers remained almost completely submitting. The military government in Constantinople began to persecute resisters and troublemakers, including those calling for the application of Wilson's Fourteen Peace Points. The Sultan's government cooperated also with Britain in the shipping of parliament's deputies and politicians and religious exponents to a prison on the British island of Malta.

The Allies looked at Greeks in Turkey as an occasion to impose the Treaty of Sèvres. In August 1922, with the Greeks so close to Ankara, Kemal Atatürk attacked the Greeks, pushing them back to the Aegean Sea. The British Army did not move. The British opinion had had enough of war in recent years, and the issue of war against the Turks signified the eclipse of the Greek cause, still above sustained by Prime Minister Lloyd-George. Italy by Giolitti and Bonomi³ and France by Poincaré⁴, did not sustain any form of territorial occupation by a public opinion reclaiming peace and self concentration on their own troubles, followed the British attitude of no intervention: the Greek dream of a Greater Greece was suddenly defeated.

The Greek army was suddenly evacuated, and much of the Greek population left with them, leaving Turkey and moving to Greece: Greek presence in Asia Minor came to an end. In July 1923 by the Treaty of Lausanne, the British, French, Italians, and Greeks agreement recognized Turkey's independence and its renewed borders. All of them agreed that the Straits would be demilitarized. Turkey was proclaimed a republic on 29 October 1923. Mustafa Kemal had led the Turks from the Allied occupation of the old Empire to a new independent nation⁵.

² Grassi Fabio, *La strana alleanza. Turchia kemalista 1919-1922*, Annali dell'Istituto La Malfa, Roma, 1989.

³ Melchionni Maria Grazia, *La politica estera di Carlo Sforza nel 1920-21*, "Rivista di studi politici internazionali", 1969, s. 4.

⁴ Young Robert, *French Foreign Policy 1918-1945*, Wilmington 1981.

⁵ Petricioli Marta, *L'occupazione italiana nel Caucaso: un ingrato servizio da rendere a Londra*, Milano, 1972. Petricioli Marta, *L'Asia Minore nelle relazioni franco-italiane durante la I guerra mondiale*, in: *La France et*

Let's now spend any words about a carence on turkish histories and literature. We need that the important studies on turkish language will be translated into english and also into other european languages. Let's know turkish version of turkish own history all over the world. Today there are important studies in Turkish, yet translated. For instance Esat Uras' History, moroever the documents published by Turkish Parliament, the official documents and files by Turkish Foreign Office.

Moroever, the series of Ottoman documents on the Armenian Question, translated and published by the General Staff, the Ottoman Archives. the Tarih Kurumu has adopted the leadership in this field, and its papers are perhaps the most valuable of all. But there are so many others studies to be translated: by the way even the memoirs of Kâzım Karabekir and Ahmet Refik have not been translated. All of them should be read by the widest public of specialists and foreign teachers.

Any european edition in other languages must include books on National Struggle and Independence war. There are no credible books about World War I in the Ottoman Empire, all over the Europe. General histories of World War I, for example, describe wrong names of turkish Generals and not follows the real Ottoman strategy. They seldom mention significant factors like the incredible strength and endurance of Turkish soldiers, or that Ottoman sources prove without doubt that the Armenian rebels were mostly and continuously in contact with Russian Army.

There was surely a policy of the Armenian Nationalists in 1915. Their claims were based on national revolutionary principles: before Russian revolutionaries movements the Armenians and Turks shared the same culture and Armenians were integrated into the Ottoman Empire, and so it was in 1895 like in 1915. History explanes that Armenian Nationalists did not stop their claims in front of war evenements. They did not cease to claim Erzurum and Van against turkish presence in those territories, and this topic was extended from Erzurum and Van to Elaziğ and Sivas, Bitlis and Trabzon⁶.

There is a series of military histories that accurately tells us the events of the Ottoman Balkan wars and the Turkish War of Independence, like the files published by the Turkish General Staff in many volumes, filled with great detail and descriptions of Ottoman plans.

l'Italie pendant la Iere guerre mondiale, Grenoble 1976, ss. 429-30. Petricioli Marta, *L'Italia in Asia minore. Equilibrio mediterraneo e ambizioni imperialiste*, Firenze, 1983.

⁶ Palmieri Aurelio, *La spartizione dell'Asia minore, la politica degli Alleati e l'Italia*, in "Politica", 1926, ss. 71-72.

The Istanbul Chambers of Commerce have financed the first detailed book on Turkey for American teachers.

This is my personal aim and desire for this important historical Symposium.

Erzurum Kongresi ile İlgili Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Tasnif Denemesi**Nurettin Gülmez*****Özet**

Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Tarama Merkezi kayıtlarında iki adet tez kaydına rastlanmaktadır. Birincisi, 1985'te Mustafa GÜL tarafından Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde doktora tezi olarak hazırlanan *Erzurum Kongresi* adlı tezdır. İkincisi ise Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde 2003 yılında Yücel ÇİL tarafından hazırlanan *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegationların Biyografileri* adlı yüksek lisans çalışmasıdır.

“Erzurum”, kelimesiyle yapılan taramada, 1277 tez adına tesadüf edilmektedir. Bunların içinden Erzurum Kongresi ile ilişkili olan 15 tez tespit edilmiştir.

Dergipark kayıtlarında Erzurum Kongresi, anahtar kelimesiyle yapılan araştırmada 25.180 kayda rastlanmıştır. “Erzurum Kongresi” anahtar kelimesiyle yapılan araştırmada 21 makale bulunmuştur. Fakat Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi'nin ikinci cildinin birinci sayısında yayınlanan makalelerle bu sayı 26'ya çıkmaktadır.

Arama motoru Google üzerinden “Erzurum Kongresi” olarak yapılan aramada ise çok sayıda başka kaynaklara ve araştırmalara daha ulaşılmıştır.

Erzurum Kongresi üzerine yapılan tez çalışmalarının Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde başladığı, Atatürk Üniversitesi ile devam ettiği görülmüştür. Atatürk Üniversitesi'ndeki çalışmalar, M. Fahrettin Kırzioğlu, Coşkun Alptekin, Günay Çağlar, Dursun Ali Akbulut ve S. Esin Dayı tarafından organize edilmiştir. Selami Kılıç, Serpil Sürmeli, Yavuz Özdemir gibi araştırmacılar da konuya ilgi duymuşlar ve eserler üretmişlerdir. Ancak Erzurum Kongresi ile ilgili en fazla tez çalışması S. Esin Dayı tarafından yaptırılmıştır.

Bu çalışma; bir tasnif denemesidir. Çeşitli kaynaklardan elde edilen verilerin analizi ve sınıflandırılması ile Erzurum Kongresi üzerinde şimdiye kadar neler yapıldığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bir durum tespiti çalışmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Kongresi, Milli Mücadele, Atatürk, Kurtuluş Savaşı, Erzurum.

* Prof. Dr, Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi, gulmeznurettin@gmail.com

A Classification Trial of the Studies Conducted on Erzurum Congress**Abstract**

There are two theses regarding Erzurum Congress in the Council of Higher Education National Thesis Center. One of them is a doctoral thesis named *Erzurum Kongresi* (Erzurum Congress) which was written by Mustafa Gül at the Institute of Turkish Revolution History of Ankara University in 1985. The other one is a master thesis named *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegationların Biyografileri* (The Biographies of Erzurum Congress Delegates) which was written by Yücel Çil at the Institute of Atatürk's Principles and History of Turkish Revolution in 2003.

The thesis center presented 1277 theses when the word "Erzurum" was searched ". Of these theses, eight were related to the Erzurum Congress.

As a result of the search made with the keyword of *Erzurum Kongresi* (Erzurum Congress) (without quotation marks on DergiPark, 25.180 results were found. On the other side, 21 articles were found as a result of the search made with the keyword "*Erzurum Kongresi*" (Erzurum Congress) (using quotation marks). However, this number increased to 26 with the articles published on the first issue of the second volume of the Journal of Atatürk in Atatürk University.

Several other resources and research were found after googling *Erzurum Kongresi* (Erzurum Congress).

Thesis studies on Erzurum Congress started at Ankara University and Istanbul University and continued at Atatürk University. The studies at Atatürk University were conducted by M. Fahrettin Kırzıoğlu, Coşkun Alptekin, Günay Çağlar, Dursun Ali Akbulut and S. Esin Dayı. Researchers like Selami Kılıç, Serpil Sürmeli and Yavuz Özdemir were interested in the subject and produced works on it. However, most of the thesis studies regarding Erzurum Congress were conducted by S. Esin Dayı.

This case study is a classification trial. Analysis and classification of data obtained through various studies have tried to reveal the studies conducted on Erzurum Congress.

Keywords: Erzurum Congress, National Struggle, Atatürk, War of Independence, Erzurum.

Giriş

Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Tarama Merkezi, Dergipark ve arama motorları kayıtlarında Erzurum Kongresi, Milli Mücadele, Kurtuluş Savaşı, Erzurum, İstiklal Harbi anahtar kelimeleriyle taramalar yapılmıştır.

“Milli Mücadele”, anahtar kelimesiyle 315 tez adına ulaşılmaktadır. Bu çalışmalar; tarih, Türk İnkılap Tarihi, Türk Dili ve Edebiyatı, siyasal bilimler, eğitim-öğretim, kamu yönetimi, halkla ilişkiler, sosyoloji, gazetecilik, spor, din, sahne ve görüntü sanatları ve mütercim tercümanlık gibi alanlarla ilgilidir. Bunlardan dört tanesinin doğrudan Erzurum Kongresi ile ilgili olduğu görülmüştür.

Kurtuluş Savaşı, anahtar kelimesiyle yapılan taramada 65 kayıt bulunmaktadır. Yapılan tezler; tarih, Türk İnkılap Tarihi, müzecilik, Doğu Dilleri ve Edebiyatı, din, Türk Dili ve Edebiyatı, sosyoloji, sahne ve görüntü sanatları, halkla ilişkiler, coğrafya, kamu yönetimi, denizcilik, güzel sanatlar, eğitim ve öğretim, ekonomi, gazetecilik, siyasal bilimler gibi alanlarla ilgilidir. Bu tezlerden sadece bir tanesi dolaylı olarak da olsa Erzurum Kongresi ile ilişkili bulunmuştur.

İstiklal Harbi anahtar kelimeleriyle yapılan taramalarda sadece 6 çalışmaya ulaşılmıştır. Fakat bu tezlerden Erzurum Kongresi ile ilgili olanı yoktur.

Dergipark kayıtlarında “Erzurum Kongresi” anahtar kelimesiyle yapılan araştırmada 21 makale bulunmaktadır. Erzurum Kongresi, anahtar kelimesiyle yapılan araştırmada 25.180 defa Erzurum adı geçmektedir. Fakat Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi’nin ikinci cildinin birinci sayısında yayınlanan makalelerle bu sayı 26’ya çıkmaktadır.

Arama motorları üzerinden “Erzurum Kongresi” olarak yapılan aramada ise başka kaynaklara ve araştırmalara daha ulaşılmıştır.

Tezler

Bir konu üzerine yapılan en değerli çalışmalar, akademik nitelik taşıyan tezlerdir. Bir taraftan konunun derinlemesine incelenmesini ve bir taraftan da danışman ve jüri kontrolünden geçerek hazırlanmış olmasını gerekli kılan tezler, akademik yükselmelerin de temelini oluştururlar. Onun için Erzurum Kongresi üzerine yapılmış tezlere bakmak, durumun tespiti açısından önemlidir.

Erzurum Kongresi üzerine yapılmış tezler, tarih sırasına göre şöyledir:

1985’te Mustafa GÜL tarafından Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü’nde doktora tezi olarak hazırlanan *Erzurum Kongresi* adlı tez, ilk çalışmalardandır. Bu çalışmanın

danışmanı Reşat Genç'tir. Tezin üçüncü ve dördüncü bölümlerinde, bütün ayrıntısıyla Erzurum Kongresi işlenmeye çalışılmıştır.⁷

İsmail Şen'in 1989'da tamamladığı, *Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi*, adlı yüksek lisans tezi de konuyla ilgili bir çalışmadır. Çünkü Erzurum Kongresi, adı geçen cemiyetin bir çalışmasıyla. İsmail Şen bu tezini, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde ve M. Abdulhaluk Çay'ın danışmanlığında tamamlamıştır.⁸

Mizyal Şengil Karaçam'ın yaptığı yüksek lisans tezi, *Erzurum ve Sivas Kongreleri* adını taşımaktadır. 1989 yılında bitirilen çalışma, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde ve İlhan Akın'ın danışmanlığında yapılmıştır.⁹

Hayati Aktaş'ın 1990 yılında bitirdiği, *1919 Yılında Erzurum* adlı yüksek lisans çalışması Erzurum Kongresi çalışmalarını da kapsamaktadır. Hayati Aktaş'ın bu çalışması, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Hayati Hazır'ın danışmanlığında yapılmıştır.¹⁰

Aslında Yavuz Özdemir tarafından Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde 1990 yılında Selçuk Günay'ın danışmanlığında tamamlanan *İngiliz Yarbayı Rawlinson'un Erzurum'daki Faaliyetleri* adlı yüksek lisans tezi de dolaylı olarak Erzurum Kongresi ile ilgili sayılabilir.¹¹

Ali Karakaya tarafından 1991 yılında Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde tamamlanan yüksek lisans tezi, *General Harbord'un Erzurum Gezisi'ni* konu edinmiştir. Ali Karakaya çalışmasını, Dursun Ali Akbulut'un danışmanlığında gerçekleştirmiştir.¹²

İlhan Gedik'in 1992'de *Milli Mücadele'de 15. Kolordu* adlı doktora tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde ve Mustafa Kafalı'nın danışmanlığında tamamlanmıştır. Bu tez çalışmasında; Mustafa Kemal ile 15. Kolordu arasındaki ilişkiler, Erzurum Kongresi'nin yapılmasına sağlanan destek, silahların teslimine karşı alınan tedbirler, Doğu Cephesi Harekâtı, Gümrü Barışı ve Batı Cephesi'ne yapılan silah, cephane ve malzeme sevkiyatları gibi konular işlenmiştir.¹³

Erdal Aydoğan'ın 1998 yılında tamamladığı yüksek lisans tezinin konusu; *Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'dan Erzurum'a Yolculuğu (Samsun, Havza, Amasya, Tokat, Sivas,*

⁷ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et:19.07.2019).

⁸ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et: 19.07.2019).

⁹ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et: 19.07.2019).

¹⁰ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et: 19.07.2019).

¹¹ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et: 19.07.2019).

¹² <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et: 19.07.2019).

¹³ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et: 19.07.2019).

Erzincan, Erzurum)’dur. Bu tez de Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü’nde, S. Esin Dayı’nın danışmanlığında yapılmıştır.¹⁴

Haluk Selvi’nin 1998 yılında bitirdiği *Milli Mücadele’de Erzurum (1918-1923)* isimli doktora çalışması ise Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Günay Çağlar’ın danışmanlığında gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada, 1918-1923 yılları arasında Erzurum’da meydana gelen olaylar, siyasî askerî ve sosyal yönden araştırılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş sürecinde Erzurum’un yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Mustafa Kemal Paşa’nın ve Erzurumluların çalışmaları anlatılmıştır. Erzurum’un bu dönem içerisindeki yeri ortaya konulmuştur.¹⁵

Muhammet Erat tarafından İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde, Mehmet Saray’ın danışmanlığında hazırlanan yüksek lisans tezi, *Milli Mücadele Döneminde Kazım Karabekir Paşa’nın Faaliyetleri: 1919 – 1922* adını taşımaktadır. Bu çalışma 2000 yılında bitirilmiştir. Erzurum Kongresi öncesinde ve Milli Mücadele Boyunca Erzurum’da bulunan Kazım Karabekir’in faaliyetleri, doğrudan Erzurum Kongresi ile ilişkilidir.¹⁶

Tolga Başak’ın Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü’nde İskender Yılmaz’ın danışmanlığında hazırladığı, *Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu*, adlı yüksek lisans tezi, 2000 yılında tamamlanmıştır. Cevat (Dursunoğlu) Bey, Milli Mücadele döneminde Erzurum açısından önemli şahsiyetlerden birisidir. Mondros Mütarekesi’nden sonra, ülke genelinde oluşmaya başlayan Müdafaa-i Hukuk hareketleri Erzurum’da da kendisini göstermiş ve Cevat Bey, burada kurulan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nde aktif görevlerde bulunmuştur. Erzurum Kongresi için Erzurum delegesi olarak seçilmiş, bu hakkından Mustafa Kemal lehine istifa ederek çekilmiştir. Cevat Bey, Kongreye Hasankale Delegesi olarak katılmıştır. Yine bu dönemde Erzurum’da çıkan Albayrak Gazetesi’nin idare heyeti içerisinde de bulunan Cevat Bey, 1920 yılında Bakû’de toplanan I. Doğu Halkları Kurultayı ile Türkiye Komünist Teşkilatlarının I. Kongresi’ne de katılmıştır.¹⁷

Fatih Çetin tarafından 2003 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlanan *Kurtuluş Savaşı Dönemini Anlatan Eserler Bibliyografyası*, adlı tez, Bayram Bayraktar’ın danışmanlığında Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde bitirilmiştir. Kurtuluş Savaşı ile ilgili yapılmış bütün çalışmaları bir araya getirerek bir bütün halinde araştırmacılara sunmak hedeflenmiştir. Çalışmanın ilk bölümünde Kurtuluş Savaşı dönemini anlatan yerli ve yabancı

¹⁴ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et: 19.07.2019).

¹⁵ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et: 19.07.2019).

¹⁶ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et: 19.07.2019).

¹⁷ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et: 19.07.2019).

yazarların eserleri, ikinci bölümde ise Kurtuluş Savaşı dönemini konu alan makale çalışmaları, konularına ve adlarına göre 27 alt başlık altında, üçüncü bölümde Kurtuluş Savaşı'nı anlatan romanların listesi, dördüncü bölümde Kurtuluş Savaşı'nı konu alan ve sadece Ankara, Dokuz Eylül, Erciyes, Gazi, Hacettepe ve İstanbul üniversitelerinde yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerine yer verilmiştir. Erzurum Kongresi'ni konu alan makale ve tezler de çalışmada yer almaktadır.¹⁸

Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde 2003 yılında Yücel Çil tarafından hazırlanan *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegelerin Biyografileri* adlı yüksek lisans çalışması, bir biyografi denemesidir. Danışmanlığını Yavuz Aslan'ın yaptığı tezde, Erzurum Kongresi'ne katılanlara hakları olduğu değeri verme çabası görülmektedir. Milli Mücadele'nin esas programının formüle edildiği bir yer olan Erzurum Kongresi, aynı zamanda Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundaki en önemli aşamalardan birisidir. Doğu Anadolu'da bir Ermenistan Devleti ile Karadeniz'de bir Rum Pontus Devleti kurma teşebbüsleri karşısında birlikte hareket etmek amacıyla Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin 23 Temmuz-7 Ağustos 1919'da ortaklaşa yaptıkları Erzurum Kongresi'ne Erzurum Vilayeti'nden 20, Trabzon Vilayeti'nden 18, Sivas Vilayeti'nden 13, Bitlis Vilayeti'nden 4, Van Vilayeti'nden 2 ve Erzincan Sancağı'ndan 6 olmak üzere toplam 63 delege katıldığı bilgisine ulaşılmaktadır.¹⁹

Ali Servet Öncü'nün 2006'da tamamladığı doktora tezi, Erzurum Kongresi yıllarını da içine alan bir çalışma olup *1908-1923 Yılları Arası Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu* adını taşımaktadır. Bu çalışma da Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde, S. Esin Dayı danışmanlığında yapılmıştır. I. Dünya Savaşı esnasındaki Rus işgali ve peşinden gelen Ermeni mezalimi yüzünden Erzurum, tam bir çıkmazın içerisine girmiş ve harap olan şehir en az yüzyıl geriye gitmiştir. Milli Mücadele yıllarında ülkenin içerisinde bulunduğu zor koşullar nedeniyle mevcut harap durumunu koruyan Erzurum vilayeti, bu dönemde yaralarını saracak imkânı bulamamıştır. Bu süreç içerisinde nüfus olarak da önemli kayıplara uğrayan şehrin, her açıdan kendine gelmesi, ancak Cumhuriyetin döneminde mümkün olabilmektedir. Dolaylı olarak Erzurum Kongresi ile ilgili bir çalışmadır.²⁰

Melikşah Durak tarafından hazırlanan Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde hazırlanan yüksek lisans tezi *Milli Mücadelenin Önemli Simalarından Erzurumlu*

¹⁸ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et: 19.07.2019).

¹⁹ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et:19.07.2019).

²⁰ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et: 19.07.2019).

Müştak Sıtkı (Dursunoğlu) Bey adını taşımaktadır. Yavuz Aslan'ın danışmanlığında hazırlanan tez, 2011 yılında tamamlanmıştır. Bu çalışmada; Milli Mücadele döneminde ve sonrasında büyük hizmetleri olan bu insanın Cumhuriyet tarihindeki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Çalışmada Sıtkı Dursunoğlu'nun hayatı merkez alınarak konular işlenmiştir. Milli Mücadele zamanında Albayrak Gazetesi'ndeki yazılarıyla halkı mücadele konusunda bilinçlendirmiştir. Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanmasından sonra Albayrak İlkokulu'nda başladığı öğretmenliğine 33 sene devam etmiş, 1951 yılında Trabzon Lisesi'nden emekli olmuştur. 1945-1950 yılları arasında Erzurum Halkevi başkanlığı yapmış, Erzurum'un sosyal kültürel alanda gelişimine çok önemli katkılarda bulunmuştur. Milli Mücadele dönemi ve sonrasındaki faaliyetleri dikkate değerdir.²¹

Tablo 1: Erzurum Kongresi ve Erzurum'da Milli Mücadele Üzerine Tezlerin Tasnifi.

	Tezin Yazarı	Tezin Konusu	Tezin Türü	Yılı	Enstitüsü	Danışmanı
1	Mustafa GÜL	<i>Erzurum Kongresi</i>	Doktora	1985	Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü	Reşat Genç
2	Mizyal Şengil Karaçam	<i>Erzurum ve Sivas Kongreleri</i>	Yüksek Lisans	1989	İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü	İlhan Akın
3	İsmail Şen	<i>Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi</i>	Yüksek Lisans	1989	Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü	M. Abdülhaluk Çay
4	Hayati Aktaş	<i>1919 Yılında Erzurum</i>	Yüksek Lisans	1990	Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü	Hayati Hazır
5	Yavuz Özdemir	<i>İngiliz Yarbayı Rawlinson'un Erzurum'daki Faaliyetleri</i>	Yüksek Lisans	1990	Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü	Selçuk Günay
6	Ali Karakaya	<i>General Harbord'un Erzurum Gezisi</i>	Doktora	1991	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü	Dursun Ali Akbulut
7	İlhan Gedik	<i>Milli Mücadele'de 15. Kolordu</i>	Doktora	1992	Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü	Mustafa Kafalı
8	Erdal Aydoğan	<i>Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'dan Erzurum'a Yolculuğu (Samsun, Havza, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan, Erzurum)</i>	Yüksek Lisans	1998	Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü	S. Esin Dayı

²¹ <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et: 19.07.2019).

100. YILINDA ERZURUM KONGRESİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

9	Haluk Selvi	<i>Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)</i>	Doktora	1998	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü	Günay Çağlar
10	Muhammet Erat	<i>Milli Mücadele Döneminde Kazım Karabekir Paşa'nın Faaliyetleri: 1919 – 1922</i>	Yüksek Lisans	2000	İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü	Mehmet Saray
11	Tolga Başak	<i>Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu</i>	Yüksek Lisans	2000	Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü	İskender Yılmaz
12	Fatih Çetin	<i>Kurtuluş Savaşı Dönemini Anlatan Eserler Bibliyografyası</i>	Yüksek Lisans	2003	Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü	Bayram Bayraktar
13	Yücel ÇİL	<i>Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegelerin Biyografileri</i>	Yüksek Lisans	2003	Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü	Yavuz Aslan
14	Ali Servet Öncü	<i>1908-1923 Yılları Arası Erzurum Vilayeti'nin İdari ve Sosyo-Ekonomik Durumu</i>	Doktora	2006	Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü	S. Esin Dayı
15	Melikşah Durak	<i>Milli Mücadelenin Önemli Simalarından Erzurumlu Müştak Sıtkı (Dursunoğlu) Bey</i>	Yüksek Lisans	2011	Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü	Yavuz Aslan

Tablo1'den de anlaşıldığı gibi Erzurum Kongresi üzerine yapılan ve Ulusal Tez Merkezi kayıtlarında bulunan ilk tezler Ankara ve İstanbul Üniversitelerinde yapılmıştır. Ancak en eski tarihli tezin 1985 tarihli olması da dikkat çekicidir. Yani Atatürk'ün önderliğinde Türk milleti, yeni bir tarih yazmış ve bu tarihi yazmayı yine unutmamış, denilebilir. Erzurum Kongresi'nin üzerinden 66 yıl geçtikten sonra bir tez yapılabilmiştir. Böyle bir ihmali, bir olayın tarih olabilmesi için üzerinden şu kadar yıl geçmesi gerekir, mazeretiyle örtülmemesi daha doğrudur. Yoksa tarihin yapıcıları, tanıkları ve duyanları yok olup gidiyorlar. Onlar da bir şeyler yazmadıysa durum vahim demektir.

Erzurum Kongresi'nin yapıldığı şehrin üniversitesi olan Atatürk Üniversitesi ise kayıtlara göre, ilk tez çalışmasını ancak 1991'de üretebilmiştir. Dursun Ali Akbulut'un danışmanlığında yapılan ilk tezden sonra Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü konuyla daha yakından ilgilenmiştir. 1990'da tamamlanan *İngiliz Yarbayı Rawlinson'un Erzurum'daki Faaliyetleri* adlı Yavuz Özdemir'in yüksek lisans tezi, dolaylı olarak konuyla ilgili sayılabilir.

Yapılan on beş tezin beş tanesi doktora çalışması ve on adedi de yüksek lisans tezidir. En son yapılan tez ise 2011 tarihlidir. Bu tezlerin üç tanesi Ankara Üniversitesinde, iki adedi

İstanbul Üniversitesinde, iki adedi ise Erciyes Üniversitesi'nde tamamlanmıştır. Sekiz tez, Atatürk Üniversitesi'nde yapılmıştır. Yapılan tezlerin yarısından fazlası Atatürk Üniversitesinde bitirilmiştir. Bu da üniversitelerin, buldukları şehre değer kattıklarının bir göstergesidir. Erzurum Kongresi ve Erzurum çevresindeki Milli Mücadele üzerine çalışmalar, Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Teknik Üniversitesi'nin öncülüğünde yürütülmektedir. Atatürk Üniversitesindeki tezler Dursun Ali Akbulut tarafından başlatılmış, Selçuk Günay, Esin Dayı, Yavuz Aslan, Günay Çağlar ve İskender Yılmaz tarafından sürdürülmüştür.

Reşat Genç'in *Erzurum Kongresi*'ni bir doktora tezi olarak çalıştırmış olması da önemlidir. Mehmet Saray, İlhan Akın ve Abdülhaluk Çay'ın da katkıları unutulmamalıdır.

Tablo 1'de verilen on beş tez çalışmasının on biri, doğrudan Erzurum Kongresi ve o dönemle ilgilidir. Dört tez çalışması ise dolaylı olarak ilişkili kabul edilebilir. Her şeye rağmen Erzurum Kongresi ile ilgili on beş tezin yapılmış olması, değerli bulunmuştur.

Dergipark Kayıtlarındaki Makaleler

Dergipark kayıtlarında “Erzurum Kongresi” anahtar kelimesiyle yapılan araştırmada 21 makale bulunmaktadır. Erzurum Kongresi, anahtar kelimesiyle yapılan araştırmada 25.180 defa Erzurum adı geçmektedir.

Dergipark kayıtlarına bakıldığında ise şu çalışmalar görülmektedir:

Aytekin Ersal, “Milli Bütünlüğün Demokratik Temsille İnşası Sürecinde Erzurum Kongresi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 38, Ağustos 2016, ss.15-36.

Coşkun Alptekin, “Erzurum Kongresi”, Atatürk Devrimleri Enstitüsü, *Atatürk Üniversitesi Atatürk Devrimleri Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt-1, Sayı-1, Ankara 1978, ss.35-49.

Erdal Aydoğan, “Mustafa Kemal'in Erzurum'a İlk Yolculuğu”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt-2, Sayı-1, Erzurum, Temmuz 1997, ss.1-22.

Esin Dayı, “Cumhuriyetimizin Temellerinin Atıldığı Erzurum Kongresi Üzerine Bir Eser: Bütünüyle Erzurum Kongresi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, Ocak 1998, ss.189-202.

Gültekin Kamil Birlik, “Atatürk'ün Erzurum'daki Evi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt-29, Sayı-86, Temmuz 2013, ss.27-52.

Günay Çağlar, “Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi'ni Açış Nutku”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt-2, Sayı-1, Erzurum, Temmuz 1997, ss.71- 76.

İsmail Eyyüpoğlu, “Erzurum Kongresi ve Manda Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt-2, Sayı-1, Erzurum, Temmuz 1997, ss. 109-122.

Makbule Sarıkaya, “Erzurum Kongresi'nde Rizeli Delegelerin Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 9, Sayı 20, Ocak 2002.

Mehmet Okur, “Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'daki İlk Günleri”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt-2, Sayı-1, Erzurum, Temmuz 1997, ss.24-28.

Mustafa Bostancı, “Milli Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, Ocak-Haziran 2015, ss.184-203.

Necati Fahri Taş- Sena Coşgun, “Erzincanlı Kadızâde Mehmet Şevki (Yurtbaşı)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 30, Sayı 88, Mart 2014, ss.71-88.

Nermin Gümüshalan, “Milli Mücadele Dönemi ve Sonrası Mustafa Kemal Paşa'nın Seçim Yolu ile Almış Olduğu Görevler”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, Ocak 2012, ss.123 – 146.

Nilüfer Zırh, “Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'daki Son Günleri ve Erzurum Sivas Yolculuğu”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt-2, Sayı-1, Erzurum, Temmuz 1997, ss.123- 133.

Osman Akandere, “Millî Mücadele'nin Başlarında Mustafa Kemal Paşada Sine-i Millet Düşüncesi ile Askerlikten İstifası Öncesi ve Sonrası Kendisine Gösterilen Bağlılıklar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 11, Ocak 2002, ss.247 – 309.

Ömer Erden, “Millî Mücadele Döneminde Erzurum Valisi Münir Bey”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 54, 2015, ss.653-674.

Toraman, Ömer, “Harputlu Dr. Nazmi Aziz (Selcen) Bey: Erzurum Kongresi Elazığ Temsilcisi”, *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu*, Elazığ 23-25 Mayıs 2013, ss.697-706.

Ramazan Boyacıoğlu, “Erzurum'dan Sivas Kongresi'ne”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, Ocak 2002, ss.15-24.

Selami Kılıç, “Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt-2, Sayı-1, Erzurum, Temmuz 1997, ss.77-97.

Selim Özcan, “Amasya Genelge'sinin Erzurum ve Sivas Kongreleri Üzerindeki Etkisi”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Ocak 2013, ss.69–82.

Serpil Sürmeli, “İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti’nin Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum’da Bulunduğu Süre İçindeki Faaliyetleri”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt-2, Sayı-1, Erzurum, Temmuz 1997, ss.43-58.

Serpil Sürmeli, “Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Kongresi Sırasında Üniforma Giyme Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt-2, Sayı-1, Erzurum, Temmuz 1997, ss.29-41.

Şenol Kantarcı, “Erzurum Kongresi Üzerine Bir Kitap”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt-2, Sayı-1, Erzurum, Temmuz 1997, ss.154-155.

Tolga Başak, “Erzurum Kongresi Günlerinde Mustafa Kemal Paşa ve Kongre İle İlgili İngiliz Belgeleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Cilt-9, Sayı-9, Trabzon 2010, ss.71-124.

Veysi Akın, “Erzurum Kongresi’nin Hazırlık Safahatı: Mekân, İaşe ve Barınma Meselesi”, *Belgi Dergisi*, Sayı 8, 2014, ss.1007-1031.

Yavuz Özdemir, “Erzurum Kongresi Beyannamesi Üzerine Düşünceler”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt-2, Sayı-1, Erzurum, Temmuz 1997, ss.99-107.

Yavuz Özdemir, “İngiliz Yarbay Rawlinson-Mustafa Kemal Görüşmeleri”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt-2, Sayı-1, Erzurum, Temmuz 1997, ss.59-70.

Dergipark’ta yer alan ve Erzurum Kongresi’ni konu edinen makalelerin büyük çoğunluğu iki önemli çalışmaya dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, Atatürk Üniversitesi Atatürk Devrimleri Enstitüsü tarafından 1978 yılında yayınlanmaya başlayan *Atatürk Dergisi*’nin birinci sayısıdır. İkincisi ise daha sonra Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü tarafından yayınlanmaya devam eden Atatürk Dergisi’nin Temmuz 1997 sayısıdır. Atatürk Üniversitesi’nde yer alan akademisyenler, Erzurum Kongresi ile ilgili iki özel sayıya imza atmışlardır.

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi ve Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi gibi başka dergiler de konuya ilgi gösteren yazılara yer vermişlerdir. Erzurum Kongresi ile makale yayınlayan akademisyenlerin çoğunluğunu, Atatürk Üniversitesi’nde çalışan bilim insanları oluşturmaktadır.

Arama motorları üzerinden “Erzurum Kongresi” olarak yapılan aramada ise başka kaynaklara ve araştırmalara daha ulaşılmıştır.

Rahmi Çiçek, “Erzurum Vilayet Kongresi’nde Alınan Kararlar ve Etkileri”, *Atatürk Yolu*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, Cilt 2, Sayı 7, ss.513-537.²²

Dergipark üzerinden ulaşılan 26 makale, Erzurum Kongresi’ne farklı açılardan bakılmasını ve konunun bütün parçalarının tamamlanmasını sağlama yolunda önemli çalışmalardır.

Dergipark, yeni bir veri toplama alanı olduğu için eskiden yapılmış bazı çalışmalara buradan ulaşılamamaktadır. Bu nedenle daha önceden yazılmış kitaplar ve makalelere de ulaşılmaması gerekmektedir. Böylece Erzurum Kongresi üzerine yapılanların ve yapılması gerekenlerin bir dökümü yapılabilir. Bir fotoğraf çekimi yapılabilir.

Diğer Kitap ve Makale Çalışmaları

Erzurum Kongresi üzerine yapılmış çok sayıda kitap, makale ve gazete yazısına da rastlamak mümkündür. Bunlardan Erzurum üzerine yapılmış bir bibliyografya çalışmasında ve bir de Fatih Çetin tarafından 2003 yılında yüksek lisans tezi olarak hazırlanan *Kurtuluş Savaşı Dönemini Anlatan Eserler Bibliyografyası* adlı tezde, Erzurum Kongresi üzerine önemli çalışmaların olduğu görülmektedir. İki çalışmada, 2003 yılına kadar Erzurum üzerine yayınlanmış kitap, makale ve gazete yazılarının bir derlemesine rastlanmaktadır. İyi bir kaynakça oluşturulmuştur. Bu kaynakçada, Erzurum Kongresi ile ilgili olarak şu makaleler yer almaktadır:²³

Akbulut, Dursun Ali, “Erzurum Kongresi’nin Son Günü”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, 19 Mayıs 1989, ss.40-65.

Akbulut, Dursun Ali, “Erzurum’dan Sivas’a Heyeti Temsiliye”, *Cumhuriyete Giden Yol-3*, Erzurum Kongresi Sempozyumu (Erzurum 7 Ağustos 2012), *Cumhuriyetimize Giden Yol (Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas)*, Cilt 1, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2013, ss.279-286.

Akbulut, Dursun Ali, “Heyet-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı: 4, Erzurum 12 Mart 1990, s.44-55.

Akbulut, Dursun Ali, “Şark Harekâtı Öncesi Celaleddin Arif Bey'in Erzurum'a Gelişi ve Erzurum'da Bazı Hadiseler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 1, Sayı 3, 19 Mayıs 1989, ss.66-100.

²² Alper Bakacak, “Atatürk Yolu Dergisi Dizini, Cilt I-VI, Sayı 1-24 ”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 27-28, Mayıs-Kasım 2001, s.432; <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/784/10086.pdf>.

²³ <http://erzurumarsivi.com/data/documents/Erzurum-Bibliyografyasiayrilmis.pdf>, ss.260-264, (et: 21.07.2019).

Akbulut, Dursun Ali, *Erzurum Kongresi Hakkında Belgeler*, Erzurum 1989.

Akdağ, Yasin, “Kurtuluş Savaşı Tarihimizde Önemli Bir Noktanın Aydınlatılması-Oltu-1918 Yılı Başından 1920 Haziranında Ordumuzun Gelişine Dek Yerli Kuvvetlerimizin Koruma ve İdaresiyle Hiçbir Ermeni İşgal ve İstilasına Uğramamıştır”, *Doğuş*, Cilt 3, Sayı 5, Kars, Ekim 1939, ss.17-19.²⁴

Akengin, Yahya, “Erzurum Kongresi”, *Milli Kültür*, Cilt 8, Sayı 3, Ankara, Ağustos 1981, ss.18-19.

Akın, Cavit, “Milli Mücadele ve Erzurum Kongresi’nde Giresun Delegatesi”, *Giresun Tarihi Sempozyumu (24-25 Mayıs 1996)*, İstanbul 1997, ss.275-286.²⁵

Akın, Veysi, “Erzurum Kongresinin Hazırlık Safahatı, Mekân, İlaş ve İbate Meselesi”, *Cumhuriyete Giden Yol-3, Erzurum Kongresi Sempozyumu (Erzurum 7 Ağustos 2012), Cumhuriyetimize Giden Yol (Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas)*, Cilt 1, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2013, ss.297-305.

Akıncı, Sırrı, “Erzurum Kongresi”, *Atatürk Türkiyesi*, Sayı 48, Mayıs 1978, ss.48-49.

Akıncı, Sırrı. "Erzurum Kongresi", *Atatürk Türkiyesi*, Sayı 49, 5 Haziran 1978, ss.6-7.

Aksoy, Hikmet. "Erzurum Kongresi'nden bugüne", *Karadeniz*, 25 Temmuz 1981, s.2.

Aktan, Ali, “Tarih İçinde Erzurum’un Yeri ve Önemi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 5, 1994, ss.53-68.²⁶

Alacalıoğlu, Orhan, “İki 23 Temmuz Olayı ve Sonrası (II. Meşrutiyet’in İlanı ve Erzurum Kongresi Üzerine)”, *Birlik*, Cilt 2, Sayı 13, Ankara, Ağustos 1985, ss.4-6.

Albayrak, "Ömer Fevzi Efendi", *Albayrak*, 18 Eylül 1919.

Albayrak, "Vilayat-ı Şarkiye Ermenistan olamaz. Şarkî Anadolu Vilayetinin Erzurum Kongresi Beyannamesidir", *Albayrak*, 18 Ağustos 1919.

Alptekin, Coşkun, “Erzurum Kongresi”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Temmuz 1978, Erzurum 1978, ss.35-49.

Anadolu, "Kurtuluşa Doğru... Erzurum'dan Sivas'a", *Anadolu*, Sivas 18 Ağustos 1981 - 13 Ekim 1981, s.2.

Arı, Kemal, “Erzurum Kongresi’nin Tarihi Önemi İçinde, Kongreye Katılan Kongre Üyelerine İlişkin Saptamalar”, *Cumhuriyete Giden Yol-3, Erzurum Kongresi Sempozyumu*

²⁴ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.235.

²⁵ Fatih Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini Anlatan Eserler Bibliyografyası, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2003, ss.199-202.

²⁶ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.311.

(Erzurum 7 Ağustos 2012), *Cumhuriyetimize Giden Yol (Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas)*, Cilt 1, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2013, ss.287-296.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, "M. Kemal Paşa'nın İstifasını Öven ve Başkan Olmasını İsteyen Doğu İlleri Müdafaa-i Hukuk Milliye Erzurum Şubesi'nin Bir Önerisi" 10 Temmuz 1919, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Eylül 1978, Cilt 27, Sayı 77, ss.22-23.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, "Doğu Anadolu İlleri Erzurum Kongresi Bildirgesi, Belge No: 1738, 7 Ağustos 1919", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt 30, Sayı 79 (Özel Sayı), Ankara, Mayıs 1981, ss.40-47.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, "Doğu Vilayetleri Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Derneği Erzurum Şubesinin İstifayı Takdir ve Başkanlık Teklifi Yazısı", 10 Temmuz 1919. Belge no. 1736", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Mayıs 1981, Cilt 30, Sayı 19, ss.28-30.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, "Erzurum Kongresi Bildirgesi (Beyannamesi) Belge No: 1692, 7 Ağustos 1919", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt 27, Sayı 77, Ankara, Eylül 1978, ss.34-39.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, "Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi Başkanlığına Seçilmesi Dolayısıyla Verdikleri Söylev, Belge No: 1786, 23 Temmuz 1919", *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Cilt 31, Sayı 81, Ankara 1982, ss.37-50.

Aşkun, Vehbi Cem, "Erzurum Kongresinde Sivas'ı Temsil Eden Fazullah Moral'in Anıları", *Kemalizm*, Sayı 1, İstanbul 1963, ss.6-14.

Atatürk Araştırma Merkezi, "Atatürk'ün 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a Gelişi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1985, Cilt 1, Sayı 3, ss.793-798.

Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtını Yaptırma Derneği, *Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk*, Harita Genel Müdürlüğü Basımevi, Erzurum, 1975.

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, "Erzurum Kongresinde İrad Olunan Nutuk", *Türk Kültürü Dergisi*, Cilt 21, Sayı 244, Ankara, Ağustos 1983, ss.8.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Erzurum Kongresi (Nutuk'tan Orijinal Metin)*, Yenigün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul 1999.²⁷

Erzurum Kültür Müdürlüğü, *Atatürk-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler Hatıralar*, Erzurum Kültür Müdürlüğü Yayınları, Erzurum 1979, 15.

Ateş, Toktamış, "Erzurum Kongresi; 23.7.1919", *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1981; 25-28 Temmuz 1981.

²⁷ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.76.

Atnur, İbrahim Ethem, “Erzurum’dan Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal’e Armağan: Atatürk Evi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 27 (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı), Erzurum 2005.

Avşar, B. Zakir -Duman, B, “Erzurum Kongresi Açış Konuşması Işığında Milli Mücadele Süreci ve Atatürk’ün Siyasal İletişim Anlayışı”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı 32, Bahar 2011, ss.295-316.

Aydoğan, Erdal, *Samsun’dan Erzurum’a Mustafa Kemal*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

Baskın, Ramazan, *Erzurum Kongresi*, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1970, 35.

Başar, Zeki, *Erzurum Kongresi (Öncesi-Sonrasıyla)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1979.

Baykal, Bekir Sıtkı, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1969.²⁸

Baykal, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.²⁹

Baykan, Namık. "Erzurum'da Politik Zafer", *Hâkimiyet* (İstanbul), 27 Haziran 1981.

Bornovalı, Lütfü, “Milli Mücadele’de Erzurum (Cevat DURSUNOĞLU)”, *Mesuliyet*, Sayı 1, İstanbul 17 Temmuz 1946, ss.12-15.³⁰

Boyacıoğlu, Ramazan, “Erzurum’dan Sivas Kongresi’ne”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, Sivas 2002, ss.15-24.³¹

Budak, İbrahim, "Erzurum Kongresi Üyeleri: Celal Bey", *İş ve Düşünce*, Haziran 1970, Cilt 35, Sayı 270, ss.13-16.

Budak, Nazım, "Erzurum'un Kurtuluşu ve Ermeni Meselesi", *Türk Kültürü*, Ocak 1991, Cilt 29, Sayı 333, ss.44-55.

Çakmak, Fevzi, “Kongreler Döneminde İstanbul’daki Muhalif Yapı”, Cumhuriyete Giden Yol-3, Erzurum Kongresi Sempozyumu (Erzurum 7 Ağustos 2012), *Cumhuriyetimize Giden Yol (Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas)*, Cilt 1, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2013, ss.306-324.

²⁸ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.76.

²⁹ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.45.

³⁰ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.257.

³¹ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.302.

Çavuş, Ali Metin, "Erzurum'dan Cumhuriyet'e Adım Adım Mustafa Kemal", Tefrika, *Adalet Gazetesi*, 1966.

Çil, Yücel, "Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegelerin Biyografileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Ankara 2005.

Dayı, Esin Derinsu, "Erzurum Kongresinde Alınan Kararlar ve Milli Mücadele'ye Etkisi", Cumhuriyete Giden Yol-3, Erzurum Kongresi Sempozyumu (Erzurum 7 Ağustos 2012), *Cumhuriyetimize Giden Yol (Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas)*, Cilt 1, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2013, ss.266-276.

Dayı, Esin, "Erzurum Kongresi'nin Türk Tarihi'ndeki Yeri ve Önemi", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, Erzurum Temmuz 2003, ss.1-17.

Dayı, Esin, *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1997.

Doğanay, Rahmi, "Erzurum Kongresi ve Sonrasında Heyet-i Temsiliye Trabzon İlişkileri", *Atatürk Yolu*, Mayıs-Kasım 2003, ss. 31-32

Duran, Tülay, "Milli Mücadelede İstanbul Hükümetinin İlk Tahkik Heyeti ve Erzurum Mebusu Ziya Beyin Çalışmaları", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 57, Ankara, Haziran 1972, ss.7-16.³²

Dursunoğlu, Cevat, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.

Dursunoğlu, Cevat, "Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri", *Belleten*, Cilt 27, Sayı 108, Ankara 1963, ss.633- 639.

Dursunoğlu, Cevat, "Erzurum Kongresi'nin Özelliği", *Tarih Yolunda Erzurum*, Cilt 1, Sayı 1, Erzurum 1959, ss.5-20.

Erdeha, Kamil, "Erzurum Kongresinin Ekonomik Nedenleri", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Cilt 7, Sayı 56, Ankara, Temmuz-Ağustos-Eylül 1979, ss.24-25.

Erdeha, Kamil, "Kurtuluş Savaşında Valiler Sorunu: Erzurum Valiliği (Münir Akkaya ve Ahmet Reşit Tokçaer Hakkında)", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Cilt 3, Sayı 21, Ankara, Ekim-Kasım-Aralık 1970, ss.32-34.³³

Erdül, Mehmet, "Erzurum Kongresi'nde Halkçılık", *Arayış*, Temmuz 1981, Sayı 23, ss.13-15.

Erendil, Muzaffer, "Erzurum ve Sivas Kongreleri", *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, Temmuz 1987, Cilt 106, Sayı 310, ss.33-38.

³² Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.256.

³³ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.236.

Ertuğrul, Hurşit, “Milli Birlik ve Milli Hâkimiyet Kavramlarının Yerleşmesinde Erzurum Kongresi'nin Rolü”, *TBMM Dergisi*, Sayı 6, Ankara, Nisan 1988, ss.28-36.

Erzurum Kongresi ve M. K. Atatürk, Harita Matbaası, Erzurum 198-.³⁴

Erzurum Kongresinin 60. Yıl Dönümüne Armağan, Erzurum 1979.

Eyüpoğlu, İsmail, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir İttihatçı Kazım Yurdalan (1881/2-1962)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2009.

Gediz, Ergüder, “Kurtuluş Savaşı'na Ait Bir Belge ve Erzurumlu Nazif”, *Hava Kuvvetleri Dergisi*, Cilt 63, Sayı 293, Ankara, Şubat 1986, ss.79-85.³⁵

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999,

Giritli, İsmet, "Erzurum'dan Sivas'a", *Ticaret*, İstanbul 15 Ağustos 1986, Sayı 1421, s.3.

Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.

Gökbilgin, M. Tayip, “Milli Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine”, *Belleten*, Cilt 34, Sayı 93, Ankara 1960, ss.205-208.³⁶

Gökbilgin, M. Tayyib, *Milli Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine*, Cilt 1, Ankara 1959.³⁷

Gül, Mustafa, “Milli Mücadelenin Başlamasında ve Erzurum Kongresi'nin Toplanmasında Kazım Karabekir Paşa'nın Rolü”, *Türk Kültürü*, Cilt 29, Sayı 340, Ankara, Ağustos 1991, ss.33-40.

Gümrükçü, Cavit, “23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi”, *Kemalist Atılım*, Cilt 4, Sayı 36, Ankara, Temmuz 1986, ss.2-3.

Günaydın, A. Necip, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Delegeleleri*, Cumhuriyet Üniversitesi, Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Sivas 2002.

Güntaş, Semine, *Erzurum Kongresi Yapısı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1974.

Gürsoy, Hikmet Ziya, "Erzurum Kongresi 23 Temmuz-7 Ağustos 1919", *İstikbal*, 22 Temmuz 1981, 2, s.5.

Hasırcıoğlu, Talat, “Kazım Karabekir Mustafa Kemal Paşa'yı Tutuklamayı Reddediyor”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ocak 1968, Sayı 4, ss.10-14.

³⁴ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.76.

³⁵ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.245.

³⁶ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.261.

³⁷ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.83.

İğdemir, Uluğ, *Heyet-i Temsiliye Tutanakları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.³⁸

İlyas, Ahmet, “Heyet-i Temsiliye’nin Siyasal Yapılanması”, *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı 9, 2013, ss. 17-35.

Kandemir, Feridun, *Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal, Arkadaşları ve Karşısındakiler*, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul 1964.³⁹

Kansu, Ceyhun Atuf, "Erzurum Kongresi'nin Yapısı", *İlgaz*, Cilt 15, Sayı 175, Ankara, Nisan 1976, ss.2-3.

Kansu, Mazhar Mazhar, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara-1997.⁴⁰

Kasalak, Kadir, “Erzurum Kongresi’nin Yapıldığı Günlerde ve Himaye konusunda Komutanlar Arasında Yazışmalar ve Basında Tartışmalar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 8, Sayı 23, Ankara, Mart 1992, ss.397-407.⁴¹

Kayıran, Mehmet, “Ulusal Egemenliğe Doğru Erzurum ve Sivas Kongresinin Toplanması”, *Eskişehir Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, Eskişehir 1990, ss.171-183.⁴²

Kemalist Atılım, "Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresini Açış Konuşması", *Kemalist Atılım*, Ocak 1983, Cilt 2, Sayı 18, ss.26-28.

Kerman, Zeynep, “Erzurum Kongresi’ni Açış Nutkunun Tahlili”, *Türk Dili*, Cilt 50, Sayı 407, Ankara, Kasım 1985, ss.217-220.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, “(Erzurum Kongresi) Öncesine Ait Yeni Belgeler”, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Erzurum, Ekim 1970, ss.79-92.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kâzım Karabekir*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.⁴³

Kırzioğlu, M. Fahrettin, “50 Yıl Sonra Erzurum Kongresi’nin Sağ Kalan Beş Mümessili”, *Türk Kültürü*, Cilt 8, Sayı 85, Ankara, Kasım 1969, ss.53-59.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, “Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum’daki Evi”, *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, Cilt 1, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1974, ss. 189-196.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, “Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 7, Sayı 20, Mart 1991, ss.223-284.⁴⁴

³⁸ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.93.

³⁹ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.100.

⁴⁰ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.101.

⁴¹ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.105.

⁴² Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.302.

⁴³ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.108.

⁴⁴ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.108.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, “Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresinin İlk Günü”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 35, Ankara Ağustos 1970, ss. 4-33.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Bütün Yönleriyle Erzurum Kongresi*, Cilt 1, Kültür Yayınları, Ankara 1993.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Erzurum Umumi Kongresi*, Cilt 2, Kültür Yayınları, Ankara 1993.

Kırzioğlu, Fahrettin, “Atatürk’e Ait Bilinmeyen Yedi Vesika”, *Türk Kültürü*, Sayı 164, Haziran 1964, ss.20-38.

Konukçu, Enver, “Atatürk’ün Erzurum ile Olan İlişkileri”, Cumhuriyete Giden Yol-3, Erzurum Kongresi Sempozyumu (Erzurum 7 Ağustos 2012), *Cumhuriyetimize Giden Yol (Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas)*, Cilt 1, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2013, ss.252-264.

Konukçu, Enver, “Erzurum ve Sivas Kongresi Günlerinde Ermeni Meselesi”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu, 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2003.

Konukçu, Enver, *Erzurum’da Mustafa Kemal’i İlica ve İstanbul Kapı Karşılama*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2009.

Konukçu, Enver, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum*, Eser Ofset, Erzurum, 1999.

Kuran, Ercüment, “Milli Mücadelede Doğu Anadolu”, *Doğu Anadolu’nu (Sosyal-Kültürel ve İktisadi) Meseleleri Sempozyumu, (Tunceli 13-15 Mayıs 1985)*, Ankara 1990, ss.131-135.⁴⁵

Markoç, Necati Kadri, “Erzurum Kongresi”, Cumhuriyete Giden Yol-3, Erzurum Kongresi Sempozyumu (Erzurum 7 Ağustos 2012), *Cumhuriyetimize Giden Yol (Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas)*, Cilt 1, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2013, ss.233-235.

Milli Egemenlik Sempozyumu, “Milli Egemenlik ve Erzurum Kongresi (Panel)”, *Milli Egemenlik 1988 Sempozyum ve Panellerde Sunulan Bildiriler*, Ankara 1988, ss.1-42.

Milliyet, "Erzurum Kongresi'nin 62. Yıldönümünde "Gizli Raporu" Açıkıyoruz". *Milliyet*, 23 Temmuz 1981, s.3.

Mutluçağ, Hayri, “Erzurum Kongresinin Tutanak ve Kararları 1”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cilt 11, Sayı 61, Ankara Aralık 1972, ss. 3-11.

Naldöken, K. İzzet, *Erzurum Kongresi*, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi, 1973-1974.

Ortaç, Selâhattin, "Atatürk Erzurum'a İnanıyor ve Halkına Güveniyor", *Adalet*, 12 Mart 1981, 2,7.

⁴⁵ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.278.

Ortaç, Selâhattin, "Atatürk Erzurum'a ve Erzurumlulara Güveniyordu", *Hâkimiyet*, İstanbul 12 Mart 1981, 2.

Ortaç, Selâhattin, "Erzurum Kongresi ve Atatürk'le İlgili Anılar", *Karınca*, Kasım 1981, Cilt 48, Sayı 539, ss.35-36.

Önder, Mehmet, "Erzurum Atatürk Evi ve Erzurum Kongresi", *Halkevleri Dergisi*, Cilt 2, Sayı 28, Ankara Şubat 1969, s.13.

Önder, Mehmet, "Erzurum Atatürk Evi ve Erzurum Kongresi", *Halkevleri Dergisi*, Cilt 3, Sayı 29, Ankara Mart 1969, s.5-6.

Pasin, Reşit, "Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919)", *Kemalizm ve Türkiye*, Ağustos 1979, Cilt 4, Sayı 43, ss.22- 23. 28; Eylül 1979, 4 (44), ss.13-14.28.

Pasin, Reşit, "Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919)", *Kemalizm ve Türkiye*, Cilt 4, Sayı 43, İstanbul, Ağustos 1979, ss.22-23, 28.

Pasin, Reşit, "Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919)", *Kemalizm ve Türkiye*, Cilt 4, Sayı 44, İstanbul, Eylül 1979, ss.13-14, 28.

Sarıkaya, Makbule, "Erzurum Kongresi'nde Rizeli Delegelelerin Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 20, Erzurum 2002.

Savaşeri, Orhan, "Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi'ni Açış Konuşması", *Kemalist Atılım*, Cilt 2, Sayı 18, Ocak 1983, ss.26-28.

Selek, Sabahattin, *Milli Mücadele (Erzurum'da Gergin Günler)*, Yeni Gün Haber Ajansı Yayınları, İstanbul 1999. ⁴⁶

Selvi, Haluk, "Milli Mücadele'de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi", *Türkler*, Cilt 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.949-962.

Selvi, Haluk, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

Sertoğlu, Mithat, "Erzurum Kongresinin Bilinmeyen İki Belgesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 13, Ankara 1968, ss.3-9.

Sonyel, Salahi R., "İngiliz Belgelerinde Erzurum ve Sivas Kongreleri", *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 2003.

Sümerbank, "Erzurum Kongresi", *Sümerbank*, Kasım 1971, Cilt 10, Sayı 113, ss.15-17.

Sümerbank, "Erzurum Kongresi", *Sümerbank*, Mart 1972, Cilt 10, Sayı 114, ss.7-12.

Şahingöz, Mehmet, "Maraş ve İstanbul'un İşgali Üzerine Erzurum'da Yapılan Protesto ve Mitingler", *Türk Yurdu*, Eylül 1988, Cilt 9, Sayı 20, ss.17-21.

⁴⁶ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.147.

Şehidoğlu, Süreyya, "Erzurum Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kongre Hazırlıkları ve Mustafa Kemal Erzurum'da", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Kasım 1971, Cilt 9, Sayı 50, ss.7-11.

Şehidoğlu, Süreyya, "Erzurum Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kongre Hazırlıkları ve Mustafa Kemal Erzurum'da", *Kemalist Ülkü*, 1989, Cilt 22, Sayı 243, ss.29-31.

Tanör, Bülent, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, Afa Yayınları, İstanbul 1992.⁴⁷

Taş, Fahri, "Erzurum Kongresinin Yapılmasını Doğuran Fikirler", Cumhuriyete Giden Yol-3, Erzurum Kongresi Sempozyumu (Erzurum 7 Ağustos 2012), *Cumhuriyetimize Giden Yol (Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas)*, Cilt 1, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2013, ss.244-252.

Taşyürek, Muzaffer, *Erzurum Kongresi ve I. BMM'de Erzurum Milletvekilleri*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 2000.

Tökin, F. Hüsrev, "Erzurum Kongresi", *Hâkimiyet*, İstanbul 23 Temmuz 1981, s.4.

Tuncay, Mete, "Erzurum Kongresi'nin Bolşeviği'nden Gazi'ye Açık Mektup", *Toplumsal Tarih*, Sayı 32, İstanbul, Ağustos 1996, ss.11-13.

Turan, Şerafettin, "Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler", *Türk Tarih Kurumu Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri, Seminere Sunulan Bildiriler (Ankara 23-26 Ekim 1973)*, Ankara 1975, ss.119-146.⁴⁸

Turan, Şerafettin, *Kurtuluş Savaşı'nda Kongreler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975.⁴⁹

Türk Silahlı Kuvvetleri Malulleri Dergisi, "Erzurum Kongresi ve Üçüncü Ordu", *Türk Silahlı Kuvvetleri Malulleri Dergisi*, Cilt 10, Sayı 112, Ankara, Temmuz 1969, ss.5-14.

Türkeş, Ünal, "Erzurum Kongresi'nin 63. Yıldönümü", *Devrim*, Muğla, 22 Temmuz 1981, 1, s.6.

Türkiye Muharıpler Dergisi, "Gazi Mustafa Kemal ve Erzurum Kongresi", *Türkiye Muharıpler Dergisi*, Temmuz 1983, Cilt 36, Sayı 7, ss.10-15.

Türkiye Muharıpler Dergisi, "Gazi Mustafa Kemal ve Erzurum Kongresi", *Türkiye Muharıpler Dergisi*, Ağustos 1983, Cilt 36, Sayı 8, ss.15-21.

Unat, Faik Reşit, "Atatürk'ün Askerlikten İstifası ve Erzurum'da Tevkifi Teşebbüsü İle İlgili Bazı Vesikalar", *Tarih Vesikaları*, Cilt 1, Sayı 16, Ağustos 1955, İstanbul 1955, ss.2-8.

⁴⁷ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.160.

⁴⁸ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.239.

⁴⁹ Çetin, Kurtuluş Savaşı Dönemini..., s.166.

Ural, Selçuk, ““Erzurum Kongresi Sürecinde Doğu Anadolu’da Milli Teşkilatlanma”, Cumhuriyete Giden Yol-3, Erzurum Kongresi Sempozyumu (Erzurum 7 Ağustos 2012), *Cumhuriyetimize Giden Yol (Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas)*, Cilt 1, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2013, ss.201-213.

Usta, Veysel, “Erzurum Kongresi’nin Casusu Ömer Fevzi Bey ve Kongre Kararları Aleyhindeki Yazıları”, *Toplumsal Tarih*, Cilt 8, Sayı 45, İstanbul, Eylül 1997, ss.53-58.

Yahyaoglu, Tahsin, “Erzurum Kongresi ve Kazım Karabekir Paşa”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Cilt 2, Sayı 12, İstanbul 1969, ss.36-38.

Yaşayacak, Recep, "Erzurum Kongresi", *Kocatepe*, 24 Temmuz 1981.

Yeni İş Dünyası, “Erzurum Kongresini Açarken 23.07.1919 (1335)”, *Yeni İş Dünyası*, Cilt 7, Sayı 84, İstanbul, Ekim 1986, ss.13-15.

Yıldıran, Timsal Karabekir, “Erzurum Kongresi”, Cumhuriyete Giden Yol-3, Erzurum Kongresi Sempozyumu (Erzurum 7 Ağustos 2012), *Cumhuriyetimize Giden Yol (Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas)*, Cilt 1, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2013, ss.235-244.

Zapay, Fethi, “Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) Sırasında Türlü Çabalar”, *Türkiye Muharipler Dergisi*, Cilt 36, Sayı 9, Ankara, Eylül 1983, ss.15-21.

Zapsız, Fethi, “Gazi Mustafa Kemal ve Erzurum Kongresi”, *Türkiye Muharipler Dergisi*, Cilt 36, Sayı 7, Ankara, Temmuz 1983, ss.10-15.

Zapsız, Fethi, “Gazi Mustafa Kemal ve Erzurum Kongresi”, *Türkiye Muharipler Dergisi*, Cilt 36, Sayı 8, Ankara, Ağustos 1983, ss.15-21.

Kitap, makale ve sempozyum çalışmalarına bakıldığında; dikkati çeken birkaç etkinlik göze çarpmaktadır. Bunlar arasında 1988 yılında yapılan *Milli Egemenlik ve Erzurum Kongresi Sempozyumu*; 27-29 Mayıs 2002 tarihlerinde yapılan *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu*; Türkiye Barolar Birliği tarafından milli bir sorumluluk bilinciyle 7 Ağustos 2012 tarihinde Erzurum’da gerçekleştirilen *Cumhuriyete Giden Yol: Erzurum Kongresi Sempozyumu* dikkati çekmektedir.

Tablo 2: Erzurum Kongresi ve Erzurum’da Milli Mücadele üzerine en fazla araştırma yapanlar.

	Araştırmacı	Kitap ve Makale Adı	Sayısı
1	Dursun Ali Akbulut	“Erzurum Kongresi’nin Son Günü”	5
		“Erzurum’dan Sivas’a Heyeti Temsiliye”	
		“Heyet-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?”	
		“Şark Harekâtı Öncesi Celaleddin Arif Bey'in Erzurum'a Gelişi ve Erzurum'da Bazı Hadiseler”	
		<i>Erzurum Kongresi Hakkında Belgeler</i>	
2	Bekir Sıtkı Baykal	<i>Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler</i>	2
		<i>Heyet-i Temsiliye Kararları</i>	
3	Esin Derinsu Dayı	“Erzurum Kongresinde Alınan Kararlar ve Milli Mücadele’ye Etkisi”	4
		“Erzurum Kongresi’nin Türk Tarihi’ndeki Yeri ve Önemi”	
		<i>Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi</i>	
		“Cumhuriyetimizin Temellerinin Atıldığı Erzurum Kongresi Üzerine Bir Eser: Bütünüyle Erzurum Kongresi”	
4	Cevat Dursunoğlu	<i>Milli Mücadele’de Erzurum</i>	3
		"Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri"	
		"Erzurum Kongresi'nin Özelliği"	
5	Kamil Erdeha	“Erzurum Kongresinin Ekonomik Nedenleri”	2
		“Kurtuluş Savaşında Valiler Sorunu: Erzurum Valiliği (Münir Akkaya ve Ahmet Reşit Tokçaer Hakkında)”	
6	Mahmut Goloğlu	<i>Erzurum Kongresi-1946</i>	1
7	Mazhar Müfit Kansu	"Erzurum Kongresi'nin Yapısı"	2
		<i>Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber</i>	
8	M. Fahrettin Kırzioğlu	“(Erzurum Kongresi) Öncesine Ait Yeni Belgeler”	8
		“50 Yıl Sonra Erzurum Kongresi’nin Sağ Kalan Beş Mümessili”	
		“Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum’daki Evi”	
		“Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)”	
		“Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresinin İlk Günü”	
		<i>Bütün Yönleriyle Erzurum Kongresi</i>	
		<i>Erzurum Umumi Kongresi</i>	
		“Atatürk’e Ait Bilinmeyen Yedi Vesika”	
9	Enver Konukçu	“Atatürk’ün Erzurum ile Olan İlişkileri”	4
		“Erzurum ve Sivas Kongresi Günlerinde Ermeni Meselesi”	
		<i>Erzurum'da Mustafa Kemal'i Ilıca ve İstanbul Kapı Karşılamaaları,</i>	
		<i>Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum</i>	
10	Selâhattin Ortaç	"Atatürk Erzurum'a İnaniyor ve Halkına Güveniyor"	2
		"Erzurum Kongresi ve Atatürk'le İlgili Anılar"	
11	Yavuz Özdemir	<i>İngiliz Yarbay Rawlinson'un Erzurum'daki Faaliyetleri</i>	3
		“Erzurum Kongresi Beyannamesi Üzerine Düşünceler”	
		“İngiliz Yarbay Rawlinson-Mustafa Kemal Görüşmeleri”	
12	Haluk Selvi	<i>Milli Mücadele’de Erzurum (1918-1923)</i>	2
		“Milli Mücadele’de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi”	
13	Serpil Sürmeli	“İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti’nin Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum’da Bulduğu Süre İçindeki Faaliyetleri”	2
		Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Kongresi Sırasında Üniforma Giyme Meselesi,	

Sonuç

Tablo 2’ye bakıldığında ise Erzurum Kongresi üzerine ilk çalışmayı 1946 yılında Mahmut Goloğlu’nun yaptığı görülmektedir. Erzurum Kongresi üzerine en fazla çalışmayı

Fahrettin Kırzioğlu yapmıştır. Onu beş çalışmayla Dursun Ali Akbulut, dörder çalışmayla Enver Konukçu ve Esin Dayı takip etmişlerdir.

Erzurum Kongresi üzerine iki kitap ve altı makale, yani toplam sekiz yayın yapmış olan Fahrettin Kırzioğlu'dur. Erzurum Kongresini, Türkiye'nin gündemine taşıyan Fahrettin Kırzioğlu olmuştur. 1969 yılında Erzurum Kongresi'nin 50. Yıldönümü dolayısıyla yapılan programlar, 1979'daki 60. Yıldönümü etkinlikleri, Erzurum Kongresi'ni tekrar gündeme getirmiştir.

Atatürk Üniversitesi'nin Erzurum Kongresi üzerine yapılan çalışmalarda, yükü üzerine aldığı anlaşılmaktadır. Beklenen de budur. Üniversitelerin yereli milliye ve milliyi de evrensele taşımak gibi bir görevleri vardır. Bu anlamda Atatürk Üniversitesi'nin ve son dönemlerde de Erzurum Teknik Üniversitesi'nin Erzurum'a değer kattığı söylenebilir.

Bugüne kadar Erzurum Kongresi üzerine birkaç sempozyum, on beş tez, yüzlerce makale ve onlarca kitap yazılmış olması hiç de azımsanacak bir durum değildir. Her şey yapılmış ve bitmiş midir? Elbette hayır. Yapılacak daha çok iş vardır. Her şeyden önce eksik olan, yabancı dilde yayınların yapılmamış olmasıdır. Kendi aramızda, konuları birbirimize anlatmak yerine dünyaya anlatmak daha doğru olmalıdır. Fakat ülke içerisinde de yeni yetişen nesillere Milli Mücadele'nin bütün parçaları anlatılabilmeli ki Türk milletinin mücadelesi, iyi anlaşılabilir. Konuları kendimiz bilmeden ve özümsemeden başkalarına anlatmanın da mümkün olmadığı bilinmelidir.

Kaynakça

Bakacak, Alper, "Atatürk Yolu Dergisi Dizini, Cilt I-VI, Sayı 1-24 ", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 27-28, Mayıs-Kasım 2001, s.432; <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/45/784/10086.pdf>.

Çetin, Fatih, *Kurtuluş Savaşı Dönemini Anlatan Eserler Bibliyografyası*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri 2003, ss.199-202.

Türkiye Barolar Birliği, Cumhuriyete Giden Yol-3, Erzurum Kongresi Sempozyumu (Erzurum 7 Ağustos 2012), *Cumhuriyetimize Giden Yol (Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas)*, Cilt 1, Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2013,

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> (et:19.07.2019).

<http://erzurumarsivi.com/data/documents/Erzurum-Bibliyografyasiayrilmis.pdf>, ss.260-264, (et: 21.07.2019).

Erzurum Kongresi'nin En Önemli İki Kutlaması, 50. ve 100. Yıl Kutlamalarının Mukayesesi

Adem Özdemir*

Özet

Bu bildiride 23 Temmuz 1919 yılında toplanan Erzurum Kongresi'nin 50. ve 100. Yıldönümü kutlama programları karşılaştırılacaktır. Erzurum Kongresi kutlamaları konusu ile ilgili bugüne kadar bir çalışma olmadığından dolayı bu bildiri hazırlanmıştır. Kongre kutlamaları 1950'li yıllardan, 1965 yılına kadar 3 Temmuz'da "Atatürk Günü" etkinlikleriyle birlikte kutlanmıştır. 1965 yılında Havuzbaşı'nda, Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtı'nın açılmasıyla birlikte "Erzurum Kongresi" ve "Atatürk Günü" farklı programlar ile kutlanmaya başlamıştır. Sonraki yıllarda en önemli kutlama, Kongre'nin 50. Yılında, yani 1969'da gerçekleştirilmiştir. İşte bu bildiride 1969'daki bu kapsamlı kutlama ile içinde bulunduğumuz 2019'daki 100. Yıl kutlamaları karşılaştırılacaktır. Ayrıca 1950'lerden itibaren diğer yıllarda yapılan kutlamalar sırasındaki bazı özgün etkinliklere de yer verilmiştir. Yaptığımız bu çalışmada elde edilen bulgularla, aradan geçen 50 yıl içerisinde Erzurum'un geçirmiş olduğu sosyal, kültürel ve iktisadi değişimlere de vurgu yapılacaktır. Bildiride temel olarak 1950'lerden itibaren yayınlanan yerel gazeteler, il yıllıkları ve bazı arşiv belgeleri değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Kongresi, Kutlama Programları, Milli Mücadele.

Giriş

23 Temmuz 1919'da, Vilâyet-1 Şarkıyye Müdâfaa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti tarafından Erzurum'da toplanan Erzurum Kongresi çeşitli etkinliklerle kutlanmıştır. 1965 yılına kadarki süreçte Erzurum Kongresi'nin açılış günü olan 23 Temmuz'da özel olarak düzenlenen münferit etkinlikler ve açılışlar dışında kutlama yapılmamıştır. Örnek olarak Atatürk Üniversitesi'nin temel atma töreni 23 Temmuz günü seçilmiştir. Bu törene Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Başbakan Adnan Menderes katılmıştır.⁵⁰ Bu gibi istisnalar dışında belirtilen yıla kadar Erzurum'daki yöneticiler

* Erzurum Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Öğrencisi, Türkiye, ademozdemir2023@gmail.com

⁵⁰ Hürsöz Gazetesi, 23 Temmuz 1957, s.1.

nazarında Erzurum Kongresi ikinci planda kaldığı ve Atatürk'ün şehre geldiği günün ise daha fazla önemsendiği anlaşılmaktadır.

1950'lere kadar her 3 Temmuz'da iki kutlama yapılırdı, önce İstanbulkapı ve Hükümet Konağı(Bölge İdare Mahkemesi Binası) önünde tören düzenlenirdi. Ardından Aziziye Tabyasına çıkılır ve anma etkinliği yapılırdı. Tespitlerimize göre kutlamalar 3 Temmuz günlerinde yapılmıştır. Bilindiği üzere 3 Temmuz Atatürk'ün Erzurum'a geldiği gündür. Bu gün "Atatürk Günü" olarak ilk defa kutlandığı yıl ise 1935'tir. 1935'ten sonraki yıllarda 93 Harbi(1877-1878) sırasındaki "Aziziye Tabyası Kahramanlığı", 1950'den itibaren ise "Erzurum Kongresi", 3 Temmuz'da çeşitli etkinliklerle Atatürk'ün Erzurum'a geldiği gün ile birlikte anılmıştır. Yani 1950 öncesi Aziziye Tabyası Muvaffakiyeti, 1950 sonrası Erzurum Kongresi kutlamaları 3 Temmuz günü beraber kutlanıyordu. Bu kutlamaların merkezinde 3 Temmuz günü vardır.⁵¹

1950'lerden itibaren bu kutlamalar geleneksel olarak Atatürk'ün Erzurum'a ilk geldiği yer olan İstanbulkapı'da halk, sivil ve askeri erkânın 3 Temmuz sabahı toplanmasıyla başlardı. Top atışlarının akabinde Hastaneler Caddesi mevkiinden Cumhuriyet Caddesine ve Hükümet Binasının önüne birlikte geçilir ve geçit törenleri düzenlenirdi. Bu törenlerin son bulmasından sonra bir araba üzerinde bulunan Atatürk portresi ile birlikte Tebrizkapı, Gülahmet semtinden Kongre binasının bulunduğu Kongre Caddesine geçilirdi. Kongre binasında özel olarak tahsis edilen odaya Atatürk portresi bırakılır ve gündüz törenlere son verilirdi. O günün akşamı ise şehirde fener alayı düzenlenirdi. 1965'te ise 3 Temmuz Atatürk Günü törenlerinden ayrı olarak 23 Temmuz Erzurum Kongresi kutlamaları yapılmış ve bu şekilde devam etmiştir.

Kongre'nin 50. ve 100. Yıldönümlerinde yapılan kutlamalar diğer kutlama programlarına göre daha geniş kapsamlı ve özgündür. Atatürk Üniversitesi kurulduktan sonra "Kongre" kutlamalarına bilimsel çalışmalarda eklenmiş ve mahalli bir bayram olarak kutlanan bu güne akademik çalışmalarla bilimsel anlamda da katkılar sunulmuştur. 50. Yıldönümü kutlamaları diğer kutlamalara kıyasla daha zengin içeriğe ve daha fazla sosyal, kültürel ve ekonomik etkinlikleri muhtevasında barındırmıştır. Erzurum Kongresi'nin 100. Yıl etkinlikleri genel olarak Milli Mücadelenin 100. Yılı etkinlikleri ile beraber Cumhurbaşkanlığı himayesinde kutlanmıştır. Geleneksel kutlamaların yanı sıra daha yenilikçi ve özgün içerikli kutlama programı oluşturulmuştur. Bu program toplumun ve kamu kurumlarının tamamını kapsayacak

⁵¹ Bkz. 3 Temmuz 1949 Pazar Günü Ebedi Şef Atatürk'ün Erzurum'a Ayak Bastıkları Günü ve Aziziye Tabyası Muvaffakiyetinin Yıl dönümü Programı, Davetiyesi.

şekilde hazırlanmıştır. Programda Erzurum Kongresi ile ilgili bilimsel yayınlarda hazırlanmaktadır. Kutlama programları kapsamında bilim şöleni de hazırlanmıştır. Erzurum Teknik Üniversitesi Tarih Bölümü tarafından planlanan “Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu”, Erzurum Teknik Üniversitesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu tarafından ortaklaşa düzenlenecektir. Bu bildiride genel olarak 50. Ve 100. Yılda yapılan kutlama programları karşılaştırılacaktır.

1969 Yılına Kadar Yapılan Kutlamalar

Atatürk'ün Erzurum'a geliş günü geleneksel olarak her yıl mahalli bayram olarak kutlanıyordu. Bu kutlamalar Aziziye Tabyası Muvaffakiyeti ile birlikte aynı gün icra ediliyordu. Tespitlerimize göre Erzurum Kongresi kutlamaları 1950'lerden itibaren başlamıştır. Fakat bu kutlamalar 3 Temmuz'da gerçekleştirilmiştir. Belirtilen yıllarda geleneksel olarak Hükümet Konağı önündeki Atatürk Günü etkinliğinden sonra Tebrizkapı'dan Gülahmet semtine ve oradan da Kongre binasının olduğu yere geçilir ve Atatürk portresi araba üzerinden alınarak Kongre binasında özel olarak ayrılan odaya bırakılır ve merasime son verilir. Kutlamalar genellikle bayram ve şenlik havasında geçerdi. Davul-zurna ile halk oyunları ekibi genellikle bütün kutlamalarda bulunurdu. Gündüz merasiminden ayrı olarak başka bir gelenekte 3 Temmuz akşamı fener alaylarının yapılmasıydı. Bu geleneksel kutlamalardan ayrı olarak özel olan kutlama programları ve özel açılışlarda bulunmaktaydı. Süreli yayınlardan takip ettiğimiz kadarıyla 1955 kutlamalarına kadar yapılan kutlamalarda araba üzerinde portre değil Atatürk büstü taşınmıştır.⁵² 1956 kutlamalarında da bu programın dışına çıkılmamış ve özel bir kutlama programı yapılmamış geleneksel anma etkinliklerine devam edilmişti.⁵³ Ancak bu yıldan sonra ki kutlamalarda artık araba üzerinde büst değil portre taşınmaya başlanmıştır. 3 Temmuz 1957 kutlamaları yine aynı şekilde devam ettirilmiştir. Bu kutlama programını öğrendiğimiz gazete manşeti hem Atatürk'ün Erzurum'a gelişinin hem de Erzurum Kongresinin aynı gün yapıldığına dair bir kanıt niteliğindedir. Gazete manşeti aynen şu şekildedir; *Erzurum Kongresi'nin Akdedilişinin 38. Yıldönümü Kutlandı*. Bu manşet aynı zamanda bir tarihi bir hatadır. Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919 yılında açılmıştır. Burada önemle belirtilmesi gereken bir durum vardır; 23 Temmuz'da Erzurum Kongresi hiçbir şekilde anılmıyor ve kutlanılmıyordu. Etkinlikler hep 3 Temmuz günü yapılıyordu.⁵⁴

⁵² Bkz. Demokrat Erzurum Gazetesi, 4 Temmuz 1955.

⁵³ Bkz. Hürsöz Gazetesi, 3 Temmuz 1956.

⁵⁴ Bkz. Hürsöz Gazetesi, 4 Temmuz 1957.

Sürelî yayınlardan anladığımızı göre 1957 yılında 3 Temmuz kutlama programı geleneksel olarak devam ettirildi. Bu kutlamalara ek olarak Atatürk Üniversitesi'nin temellerinin atıldığı gün özellikle 23 Temmuz olarak seçilmişti.⁵⁵

“Doğu vilayetlerimizi ilmin feyzi ile nurlandıracak olan Atatürk Üniversitesinin temeli bugün Reiscumhur Celal Bayar ve Başvekil Adnan Menderes'in uğurlu elleriyle atılıyor.”

1960 yılındaki kutlamalarda da diğer 3 Temmuz kutlamaları gibi İstanbulkapı'da temsili törenler ve top atışları yapılmış, askeri kıta, esnaf dernekleri, halk oyunları dernekleri ve vilayet temsilcileri, belediye temsilcileri ve basın hazır bulunmuştu. Bu yılda ki anma programında diğer kutlamalardan ayrı olarak Kongre binasında “ İnkılap Dershanesi” hizmete açılmıştır.⁵⁶

Erzurum Kongresi'nin 46. Yıldönümü olan 1965 yılı, Erzurum Kongresi ve 3 Temmuz Atatürk Günü Kutlamaları için bir geçiş yılıdır. Cumhuriyet Caddesi'nde bulunan “Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtı” Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtı Yaptırma Derneği tarafından milli bir ruh ile yaptırılmıştır. Dernek 1962 yılında, Ordu mensupları, Vilayet yöneticileri, Atatürk Üniversitesi, Belediye, Erzurum Ticaret Odası, Şeker Fabrikası, Kara Yolları, Milli Eğitim Bakanlığı, Kombina vb. kurum ve kuruluş temsilcileri tarafından kurulmuştu.⁵⁷ Derneğin faaliyete geçmesinde anılması gerekenlerin başında 3. Ordu Komutanı Korgeneral Refik Tulga⁵⁸ ile 3. Ordu mensupları ve o zaman Atatürk Üniversitesi öğretim üyesi olan Prof. Dr. Zeki Başar⁵⁹ gelmektedir. Bu dernekten öncede şehirde Erzurum Kongresinin hatırasını yaşatacak abideler yaptırmak için çeşitli girişimlerde bulunulmuştu, ancak başarı sağlanamamıştı.

Bu girişimler şöyledir; Kongrenin yapılışının 11. yılı olan 1930'da Atatürk Heykeli için bir kaide yapılmış fakat imar planı yüzünden ortadan kaldırılmıştı. 34. Yılı olan 1953'de bir kongre derneği kurulmuş biraz sonra dağılmış, 1962'de Erzurum Tarihi Kurumu üyeleri girişimlerde bulunmuşlardı. Bu Kurum üyeleri tarafından Atatürk Üniversitesi'nin ilk

⁵⁵ Hürsöz Gazetesi, 23 Temmuz 1957, s.1.

⁵⁶ Doğu Ekspres Gazetesi, 4 Temmuz 1960, s.1.

⁵⁷ Reşit Pasin, Erzurum Kongresi ve Üçüncü Ordu, Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal, 1965, s.28.

⁵⁸ Refik Tulga, 9 Ekim 1907'de Kütahya'da doğdu. Kuleli Askeri Lisesi'nden sonra, 1927'de Harp Okulu'nu bitirdi. 1937 yılında Harp Akademisi'nden mezun oldu. 1941 - 1942 yıllarında Vichy'de Ataşemiliter olarak bulundu. 1947'den 1950'ye kadar Washington Ataşemiliterliği'ne atandı. 1960'da 27 Mayıs Darbesi'nden sonra İstanbul Valiliği ve Belediye Başkanlığına getirildi. 26 Şubat 1962 tarihine kadar bu görevde kaldı. Daha sonra 2. Ordu ve 3. Ordu Komutanlığı'na atandı. 1964 yılında Genelkurmay 2. Başkanlığı'na yükseldi. Jale Tulga ile evli olan Refik Hamit Tulga'nın bir kızı vardır (Nimet Akıncı). 23 Nisan 1981 tarihinde vefat etmiştir.

⁵⁹ Prof. Dr. Zeki Başar için bkz. Lütfi Sezen, Prof. Dr. Zeki Başar'ın Biyografisi ve Eserleri, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 29 Erzurum 2006, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı.

mezunlarının diploma töreni günü olan 3 Temmuz 1962’de “Anıt” fikri konuşulmuş, bu fikir Milli Eğitim Bakanlığınca onaylanmış ancak mali durumdan dolayı rafa kaldırılmıştı.⁶⁰

Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtı Yaptırma Derneği tarafından yaptırılan “Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtı” ile şehrin muhtelif yerlerinde bulunan Kazım Karabekir Paşa ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa büstleri, Erzurum Kongresi’nin 46. Yıldönümü olan 23 Temmuz 1965 yılında törenlerle hizmete açılmıştır. Bu anıtları yaptırmak için Üçüncü Ordu birlikleri, 227.000 TL, Sivil kurum ve kuruluşlar, (Erzurum Vilayet Genel Meclisi, Erzurum Ticaret Odası, Erzurum Belediyesi, Şeker Fabrikası, Kombina, Karayolları, Okullar, Üyeler ve Ticaret yerleri) 179.000 TL toplamıştır. Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtı Heykeltıraş Hakkı Atamulu’ya⁶¹ yaptırılmıştır.⁶²

1965 yılında ilk defa hem 3 Temmuz Atatürk’ün Erzurum’a gelişinde hem de 23 Temmuz Erzurum Kongresi açılış gününde iki farklı kutlama programları düzenlenmiştir. Bu yıldan itibaren yapılan kutlamalarda, Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtı’na çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından çelenk bırakma âdeti başlamıştır. Erzurum Kongresi’nin 46. yıl kutlamalarından sonra artık şehirde ki kutlamalar bu şekilde devam etmiştir. Kongre’nin 48. Yıldönümü kutlamalarında diğer yıllarda ki kutlamalardan farklı olarak Kongre’nin yapıldığı binada ve Köşk çay bahçesinde sergiler açılmıştı. Bu yılda ki diğer özgün bir program ise 23 Temmuz’da bir panayır düzenlenmesi ve bu panayırın 30 Temmuz’a kadar devam etmesidir. 49. Yıldönümü kutlamalarında Kongre Anıtından başka Kazım Karabekir, Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Nene Hatun büstlerine gidilerek bu anıtlarında ziyaret edilmesi programlara dâhil edilmiştir. Burada dikkat çekici bir detayda kutlamaların resmi açılış konuşmalarında gençlik cemiyetlerinin temsilcilerine de söz hakkı verilmesidir.⁶³

50. Yıl Kutlamaları

Erzurum Kongresi’nin 1969 yılında ki 50. Yıldönümü kutlamaları hem 3 Temmuz’da hem de 23 Temmuz’da ayrı ayrı programlarla coşkulu bir şekilde kutlanmıştır. Daha kapsamlı programa sahip olan 50. Yıldönümü kutlamaları geleneksel etkinlikler ile birlikte daha yeni

⁶⁰ Reşit Pasin, s.29.

⁶¹ Hakkı Atamulu Heykeltıraştır. (d Nevşehir/Derinkuyu 1912 – ö. aynı yer 2006). 1934’te girdiği İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Heykel Bölümü’nde önce Mahir Tomruk’un, sonra Belling’in öğrencisi oldu. 1938’de Almanya’da bir süre Garbo ve Arnobrekker ile çalıştı. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle yurda döndü; 1960’ta doğduğu yere (Derinkuyu) yerleşti ve belediye başkanı seçildi.

⁶² Reşit Pasin, s.31.

⁶³ Milletın Sesi Gazetesi, 23 Temmuz 1968, s.1.

kutlama etkinlikleri eklenerek törenler düzenlenmiştir. Erzurum Kongresi temalı hatıra pullarının yanı sıra, altın, gümüş, bronz madalyonlar bastırılmıştır. Kutlamalar, işbirliği ve iş bölümü yapılarak kamu kurum ve kuruluşlarınca üstlenilmiştir. Kongre ve Atatürk günü kutlamaları içerik ve reklamları daha çok gazete ve dergiler sayesinde duyurulmuştur. Düzenlenen programların içeriği o zamanın kitle iletişim araçları olan Erzurum radyosu ve Belediye hoparlörü ile halka durulmuştur. 23 Temmuz kutlamaları ise tören yeri olan Atatürk ve Erzurum Kongresi anıtında toplanılarak başlamıştır. Diğer kutlamalardan farklı olarak Kongre üyelerinden Erzurum delegesi Cevat Dursunoğlu, Şebinkarahisar delegesi Dr. Şemil Şencan ve Giresun üyesi Dr. Ali Naci Duyduk kutlamalara katılmış ve Erzurum Kongresi'nin önemini vurgulayan konuşmalar yapmışlardır. Kongre delegelerinden başka devrin önemli ilim adamları olan Erzurum'un hemşerisi Ord. Prof. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, Türk Dil Kurumu'ndan Hikmet Rizdaroğlu, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsünden Bekir Sıtkı Baykal kutlamalara katılmışlardır.⁶⁴ Kongre'nin 50. Yıldönümünde, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal tarafından hazırlanan "Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler" adlı kitap, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü tarafından yayınlanmıştır. 50. Yıldönümüne özel olarak Erzurum Valiliği öncülüğünde 23 Temmuz Erzurum Fuarı açılmıştır. Bu fuara sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda çok önem verilmiş hatta fuar için marş yarışması bile düzenlenmiştir. Fuar marşı yarışmasını Cevdet Savgar (Kıratlı) kazanmıştır.⁶⁵ Bu etkinliklerden başka Anadolu coğrafyasının en eski gazetesi olan(1867) Envar-ı Şarkıye Gazetesi, Kongre'nin 50. Yılına özel bir sayı çıkarmıştır. Bu sayıda o gün hayatta bulunan Kongre'ye katılmış 5 delegenin biyografilerine ve Mustafa Kemal Atatürk ile Kazım Karabekir'in Kongre'ye dair yazıları bulunmaktadır. Bu kutlamalarda yapılan törenlere özgün olarak devlet dairelerinde akşam ışıklandırmalar yapılmıştır. Erkek Yapı Enstitüsü Servisi açılmış, Aziziye Tabyasına ve Anıtına ziyaret gerçekleştirilmiştir. Kongre'nin 50. Yıldönümü kutlamaları genel hatlarıyla şölen havasında geçmiş ve daha önce ki kutlama programlarından daha farklı ve kalıcı etkinlikler yapılmaya çalışılmıştır. PTT Genel Müdürlüğü'nce özel olarak Erzurum Kongresi 50. Yıldönümü hatıra pulları bastırılmış, Maliye Bakanlığının müsaadesiyle yarım Reşat beşbiryerdesi ağırlığında altın ve aynı kalıpta gümüş Erzurum Kongresi madalyası ve 101 adet altın Erzurum Kongresi madalyası, Darphane yapısı bronz Erzurum Kongresi hatıra rozeti hazırlanmıştır. Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Tarihini Araştırma Turizm ve Tanıtma Derneği işbirliği ile Erzurum Kongresi belgeleri bastırılmıştır. 3 Temmuz 1969 kutlamalarında da diğer yıllarda yapılan etkinliklerde olduğu gibi yine Atatürk portresi var ancak bu sefer

⁶⁴ Bkz. Milletin Sesi Gazetesi, 23 Temmuz 1969.

⁶⁵ Aziziye Postası Gazetesi, 23 Temmuz 1969, s.1.

İstanbulkapı'dan alınarak Kongre binasına değil Havuzbaşı'nda ki Atatürk anıtına bırakılmaya başlanmıştır. Ayrıca kutlama programı yine belediye hoparlörü ve Erzurum Radyosu aracılığı ile halka duyurulmuştur.

3 Temmuz 1969 Kutlama Programı

1. Atatürk'ün Erzurum Kongresi'ne gelişlerini temsilen yapılacak törene 3 Temmuz Perşembe günü 9.15 de üç atım top atışıyla İstanbul kapısında başlanacaktır.

2. Saat 9.00 da Vilayet, Garnizon, Belediye, Atatürk Üniversitesi, Eğitim Enstitüsü, Daireler, Bankalar, Siyasi parti temsilcileri İstanbul kapısındaki krokide gösterilen yerlerini almış olacaklardır. Top atışını müteakip başta bando olduğu halde kortej, İstanbul kapısından hareketle hastaneler caddesini takiben Atatürk anıtına geleceklerdir. Halk oyunları ve halk türküleri tarafından alınacak tertiple Atatürk tablosu, İstanbul kapısından Atatürk anıtına götürülecektir.

3. Saat 9.45 de törene katılacak resmi ve hususi teşekküllerle halk, Atatürk anıtı etrafındaki yerlerini almış olacaklardır.

4. Saat 10.00 da Vilayet, Garnizon, Belediye, Atatürk Üniversitesi, Eğitim Enstitüsü, Milli Eğitim Müdürlüğü, Siyasi partiler, Bankalar, dernek ve diğer teşekküllerin hazırlayacakları çelenkler bandonun Ti işareti üzerine Atatürk anıtına konulacak ve bir dakikalık saygı duruşuna müteakip İstiklal Marşı ile Bayrak göndere çekilecektir.

5. Bundan sonra ordudan bir subay, vilayet adına Milli Eğitim Müdürlüğünden, Belediye ve Atatürk Üniversitesi'nden birer temsilci tarafından günün mana ve önemini belirten konuşmalar yapılacaktır. Konuşmalar beşer dakikayı geçmeyecektir.

6. Konuşmayı müteakip bando marşlar çalacaktır ve törene son verilecektir.

7. 3 Temmuz 1969 günü Perşembe günü belediyece tespit edilecek meydanlarda davul zurna çaldırılacaktır.

8. Ses yayın cihazı ile bando ve kürsü Garnizon Komutanlığınca, bayraklar Belediyece, esnaf dernekleri halk oyunları ve halk türküleri derneğinin milli kıyafetlerle iştiraklerle kendi derneklerince atlı spor ve avcılar kulüpleri ile sporcuların organizesi beden terbiyesi bölge müdürlüğünce sağlanacaktır.

9. O Gün şehirde saat 8.00 den itibaren bayraklarla donatılacaktır. Tören sahasında 8.00 den itibaren tören sonuna kadar trafik kesilecektir.

10. Bu programın müteakibine Belediye, Merkez Komutanlığı, Emniyet Müdürlüğü ve Milli Eğitim Müdürlüğü görevlidir.

11. Bu program Erzurum radyosu ve Belediye hoparlörü ile halka duyurulacaktır.

12. Bu program davetiye yerine geçer.

23 Temmuz 1969 Kutlama Programı

1. Atatürk başkanlığında 23 Temmuz 1919'da açılan Erzurum Kongresi'nin 50. Yıldönümü 23 Temmuz 1969 Çarşamba günü kutlanacaktır.

2. 23 Temmuz günü saat 08.00'dan itibaren hükümet meydanı önünde davul zurna çaldırılacak ve 09.00'dan milli oyunlar ekibi davul zurna refakatinde gösteri yaparak ve milli oyunlar oynayarak hükümet önünden hareketle tören yeri olan Atatürk anıtı etrafındaki yerlerini alacaklardır.

3. Saat 9.45 de askeri ve sivil teşekküller ile halk, Atatürk anıtı etrafındaki yerini almış olacaklardır.

4. Törene kongrenin açılış saati olan aynı gün saat 10.00 da Garnizon komutanlığınca atılacak top atışlarıyla başlayacaktır.

5. Top atışına müteakip bandonun vereceği (Ti) işareti ile Vilayet, Garnizon, Belediye, Atatürk Üniversitesi, Eğitim Enstitüsü, Siyasi Partiler, Bakanlar ve diğer teşekküller hazırladıkları çelenkleri Atatürk anıtına koyacaklardır. Saygı duruşuna müteakip İstiklal Marşı çalınarak göndere Belediye mensuplarınca bayraklar çekilecektir. Bunu takiben bando gençlik marşını çalacaktır.

6. Bundan sonra aşağıdaki sıraya göre günün mana ve önemini belirten konuşmalar yapılacaktır.

- Teşrif ettikleri takdirde Kongreye katılmış zevat(süre kaydı olmaksızın),

- Eski muharipler adına bir konuşmacı,

- Şehir adına belediyeden bir temsilci,
- Vilayet adına Milli Eğitim Müdürlüğünden bir görevli,
- Ordu adına bir subay,
- Atatürk Üniversitesi adına bir konuşmacı,

Konuşmaları takiben buradaki tören sona erecek ve bando marşlar çalacaktır. Bundan sonra aynı heyetin iştiraki ile Atatürk'ün kaldığı ev olan çocuk yuvası ziyaret edilecek ve bunu müteakiben sıra ile Kazım Karabekir Paşa, Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Nene Hatun büstlerine gidilerek temsilciler tarafından çelenkler konulacak ve Erzurum Kongresi'nin yapıldığı salon ziyaret edilecektir. Ziyareten sonra Erkek Sanat Enstitüsünün servisi açılacaktır.

7. Resmi ve özel binalar 23 Temmuz günü saat 10.00'dan itibaren Bayraklarla süslenecek ve gece şehir tenvir(ışıklandırma) edilecektir.

8. Gece saat 20.00 den itibaren Garnizon Komutanlığı ile Karayolları ve Devlet Su İşleri müştereken fener alayı tertipleyeceklerdir.

9. Tören yerinin hazırlanması, Bayraklar Belediyece, ses yayın cihazı ve kürsü Garnizon Komutanlığınca sağlanacaktır.

10. Sağlık tedbirleri Sağlık ve Sosyal Müdürlüğünce organize edilecek sağlık ekibi Halk Eğitim Merkezinde hazır bulunacaktır.

11. Tören programının uygulanması Vilayet Garnizon Komutanlığı ve Belediyece müştereken yapılacaktır.

12. Gerekli emniyet tedbirleri Merkez Komutanlığı ile Emniyet Müdürlüğünce alınacaktır.

13. Aynı gün saat 14.00 te Erzurum 23 Temmuz Doğu Fuarının açılış merasimi yapılacaktır.

14. 24 Temmuz 1969 Perşembe günü saat 10.00 da Aziziye Tabyası ve Anıtı ziyaret edilecektir. (saat 10.00 da Belediye ve Garnizona ait otobüsler hükümet önünden hareket edecektir.)

15. Programın tatbikinde her daire ve teşekkül kendisine verilen görevi noksansız yerine getirmesi ve ona göre hazırlıklarını yapması rica olunur.

Bu kutlama merasiminden ayrı olarak Atatürk'ün Erzurum'a gelişinin ve Erzurum Kongresi'nin 50.Yılı anısına "Erzurum Tarihini Araştırma Turizm ve Tanıtma Derneği" tarafından bir takım hatıra ürünleri hazırlanmıştır.⁶⁶ Bunlar şöyledir;

- PTT Genel Müdürlüğüne özel olarak Erzurum Kongresi 50. Yıldönümü hatıra pulları,
- Maliye Bakanlığının müsaadesiyle 22 ayar ve 18041 miligram yani yarım Reşat beşbiryerdesi ağırlığında altın ve aynı kalıpta gümüş Erzurum Kongresi madalyası,
- Darphane yapısı bronz Erzurum Kongresi hatıra rozeti,
- Atatürk Üniversitesi ve Erzurum Tarihini Araştırma Turizm ve Tanıtma Derneği işbirliği ile Erzurum Kongresi belgelerinin bastırılması,
- Erzurum halk şairleri bayramı,
- Cirit oyunları,
- 101 adet altın Erzurum Kongresi madalyası.

Erzurum Kongresi'nin 60. Yıldönümü Kutlama Programı⁶⁷

1979 yılında 60. Yıldönümü programı da içerik bakımından diğer programlardan daha özgün içeriğe sahiptir. 23 Temmuz 1979 yılında yapılan kutlamalarda yine geleneksel kutlamalar yapılmıştır. Buna ek olarak kutlamalar için şehir gelen konuklar karşılanmış, Atatürk'ün Erzurum'da kaldığı ev ziyaret edilmiş, müzeye dönüştürülen Kongre binası gezilmiştir. İlica Anıtı'nın açılışı Kongre'nin bu yıldönümünde dönemin Erzurum Valisi Zihni Akın tarafından açılmıştır. Aynı gün Kültür Bakanlığı Milli Mücadele Binası konuklar ve protokol tarafından gezilmiştir. Kongre'nin yıldönümüne özel Kültür İl Müdürlüğü'nde açılan Atatürk Devrimleri ile ilgili kitap sergisinin ziyaret edilmesi etkinliği yapılmıştır. Bu kutlamalara ek olarak birde gezi düzenlenmiş ve Mecidiye, Aziziye, Üç Kümbetler, Çifte Minareli Medrese, Ulu Cami, İç Kale ve Tepsi Minare, Esat Paşa ve Rüstem Paşa, Yakutiye ve Lala Paşa Camiler ziyaret edilmiştir. Ayrıca Prof. Dr. Zeki Başar tarafından 60. Yıldönümüne özel olarak çıkarılan "Devrim Tarihi Bakımından Erzurum Kongresi, Öncesi ve Sonrasıyla" adlı kitap yayınlanmıştır.

⁶⁶ Hürsöz Gazetesi, 23 Ocak 1969, s.1.

⁶⁷ Bkz. Erzurum Kongresi'nin 60. Yıldönümü "Atatürk-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler, Hatıralar", Erzurum Kültür Müdürlüğü, Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1979, Erzurum.

Erzurum Kongresi 100. Yıl Kutlamaları

Erzurum Kongresi'nin 100. yıl kutlamaları bu sene 19 Mayıs - 7 Ağustos tarihleri arasında milli bilinci diri tutmak adına toplumun her kesimini kapsayacak şekilde özgün ve coşkulu programlarla kutlanmaktadır. İlk defa bu sene Cumhurbaşkanlığı himayesinde kutlama programı düzenlenmiştir. Mahalli bir bayram olarak kutlanılan Atatürk Günü'nün ve Erzurum Kongresi'nin 100. Yılı etkinlikleri Milli Mücadele'nin 100. Yılı etkinlikleri ile iç içe düzenlenmiştir. Kongre'nin 100. Yıldönümü etkinlikleri Spor, Sanat, Bilim, Kültürel, Sosyal başta olmak üzere birçok alanda düzenlenmeye çalışılmıştır. 100. Yıldönümü kutlamaları 19 Mayıs'ta Ecdat adına Hatimlerin okunması etkinliği ile başlamıştır. 50. Yıldönümü kutlamalarından farklı olarak daha özgün ve daha farklı etkinlikler yapılmıştır. Nitekim bu özgünlük ve farklılıkta çağımızın ve sosyal hayatın, teknolojinin, ekonominin etkisi yadırganmayacak kadar etkilidir. Örnek vermek gerekirse, kutlama programlarının içeriği, 50. Yılda gazete, radyo gibi kitle iletişim araçlarından verilirken, 100. Yıldönümünde İnternet (Sosyal medya), Billboard, televizyon vb. kitle iletişim araçları ile bildirilmektedir. Geçmiş yıllarda ki kutlamalarda ilgili günde veyahut haftada yapılan etkinlikler, 100. Yıldönümü kutlamalarında yaklaşık 2 aya yayılmıştır. Çağımızın teknoloji ve gerekleri göz önüne alınarak birçok etkinlik ilk defa 100. Yılda yapılmıştır. Ayrıca bu etkinliklerde yapılan panel ve sempozyumlarda, halkı bilinçlendirmek ve Kongre'nin bilinmeyenlerine ışık tutmak amaçlanmıştır.

a. Bilimsel Etkinlikler

Bilimsel olarak 100. Yıldönümü programlarında çeşitli etkinlikler planlanmıştır.

Basılacak albümler,

- Vatanın Bağrında 57 Gün” (Prof. Dr. Hakan Hadi Kadioğlu) (A.Ü),

- 100. Yılında Erzurum Kongresi ve Milli Mücadele albüm Basımı (E.T.Ü),

- 100. Yılında Erzurum Kongresi (ERVAK), Kitap basım ve dağıtımı “Cumhuriyeti Kuran Şehir Erzurum” (DAGC) tarafından hazırlanmıştır. Kongre'nin 100. Yıldönümüne özel olarak hazırlanan bu eserler, Valilik ile Kültür İl Müdürlüğü tarafından bastırılacaktır.

-Erzurum Teknik Üniversitesi ev sahipliğinde Erzurum Teknik Üniversitesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi ve Türk Tarih Kurumu tarafından “Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu” düzenlenecektir. Bu bilim şölenine yurtiçi ve yurtdışından 60’ın üzerinde bilim insanının çoğunluğu “Erzurum Kongresi” konulu bildiriler ile katılacaktır.

- “Kurtuluş Mücadelesine Giden Yolda Erzurum Kongresi’nin Önemi”, adlı makale yarışması düzenlenecektir.

- Kongre ve Milli Mücadele konulu konferans düzenlenmiş, konuşmacı olarak Prof. Dr. İlber Ortaylı katılacaktır.

- Prof. Dr. Murat Küçükuşurlu, Doç. Dr. Besim Yıldırım, Doç. Dr. Naim Ürkmez’in konuşmacı olarak katıldığı, Anadolu Coğrafyasının ilk gazetelerinden (1867) olan, Erzurum’da yayın hayatına başlayan “Anadolu Basınının Öncüsü Envar-ı Şarkıye” adlı panel yapılacaktır.

b. Sportif Etkinlikler

Kongre için yapılan etkinliklerin diğer bir bölümü gençlik ve sportif faaliyetler üzerine düzenlenecektir. Düzenlenecek programlar şöyledir;

- Atlı cirit il birinciliği ve 23 Temmuz Erzurum Kongresi 100. yıl kupası müsabakaları yapılacaktır.

- Ülkemizin aday olacağı Kış Olimpiyatları meşalesi kutlamalar vesilesiyle yakılacaktır.

- Tüm yaş kategorilerinde Erzurum Kongresi’nin 100. Yılı anısına Türkiye Kickboks şampiyonası düzenlenecektir.

- 23 Temmuz Erzurum Kongresi’nin 100. Yılı anısına Dağcılık zirve yürüyüşü ve Bayrak açma etkinliği (Trekking) ile Paintball Türkiye Şampiyonası yapılacaktır.

- Tarihi Mekânlarda 23 Temmuz Bisiklet Yarışı, Türk Dünyası Geleneksel Oyunları ve Karakucak Güreşleri organize edilecektir.

- Atatürk Üniversitesi tırmanma kulesinde 23 Temmuz Erzurum Kongresi’nin 100. Yılı Tırmanışı,

- Kongre Binası bahçesinde İzcilik kampı ve Güreş sahasında Uluslararası Altın Kemer Geleneksel Karakucak Güreşleri düzenlenecektir.

c. Sosyal, Kültürel ve Sanatsal Etkinlikler

Kutlama programında sosyal ve kültürel anlamda birçok etkinlik düzenlenmiştir. Bu etkinlikler şu şekilde hazırlanmıştır;

- Ecdadımız adına hatimlerin okunmasıyla başlamış,
- Cirit yarışmaları geleneksel olarak bu kutlama programında da kendine yer bulmuştur.
- Erzurum 100. Yıl Korosu Türk Halk Müziği Konseri ve Halk Oyunları gösterisi yapılacak,
- 3 Temmuz'da yıllardır geleneksel olarak yapılan Fener Alayı yine düzenlenecektir,
- Atatürk posterleri gravür sergisi açılacak,
- Dedeman Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi'nde geleneksel ev yemekleri yarışması düzenlenecektir.
- İlk defa Erzurum Kongresi kutlamalarında en uzun başbar rekor denemesi yapılacak ve yöresel yemek kültüründen çağ kebabı rekor denemesi de düzenlenecektir.
- Çocuk şenliği programı ile Ecdada saygı nöbeti tutulacaktır.
- Yöresel ürün ve el sanatları sergisi ile Prof. Dr. Metin Eker Yüzde 100 Resim Sergisi açılacaktır.
- Erzurum Kongresi 100. Yılı Yemeği verilecek,
- Geleneksel 3 Temmuz ve 23 Temmuz kutlamaları yapılacaktır,
- Erzurum Kongresi 100. Yılı Kortej Yürüyüşü ile Kongre Binasında Erzurum Kongresi'nin temsili canlandırılması yapılacaktır.

- Olimpiyat parkı güreş alanında Türk Silahlı Kuvvetleri Mehteran Bölüğü konseri ve Solotürk uçak gösteri ekibinin Kongre anısına gösteri uçuşu yapması ve Havuzbaşı Kent Meydanında 23 Temmuz Erzurum Kongresi Halk Konseri düzenlenecektir.

- Kiremitlik tabyada havai fişek gösterisi, Atatürk Üniversitesi Nene Hatun Kültür Merkezinde Atatürk Resimleri Albümü Sergisi açılacak, İbrahim Erkal Dadaş Kültür Ve Sanat Merkezi'nde Asım'ın Nesli adlı tiyatro oyunu oynanacaktır.

- Aynı Sanat merkezinde Bando ve Mehteran ekibin gösterisi ile Necip Fazıl Kısakürek Kültür Merkezi'nde Tiyatral bir gösteri olan Erzurum Kongresi'nin 100. Yılında Kendini Anlatan Şehir Erzurum adlı gösterinin yapılacaktır.

- Kongre Binasında Erzurumlu Şahsiyetler Biyografi Sergisi, Erzurum Kongresi'nin kararlarının açıklanmasının temsili canlandırılması ve aynı yerde Halk Oyunları Gösterisi gibi etkinlikler planlanmıştır.

- Ayrıca doğadaki insan Serdar Kılıç tarafından Milli Mücadele ve Erzurum Kongresi'nin 100. Yılı anısına çekim yapılması ve yayınlanması, Atatürk'ü Erzurum'dan Sivas'a götüren ve benzerinin yapıldığı aracın Sivas'tan getirilerek Erzurum'da sergilenmesi gibi etkinlikler düşünülmektedir.

- Erzurum Valiliği tarafından 23 Temmuz Erzurum Kongresi'nin 100. Yılı anısına kısa film çekimi yapılması, TRT Belgesel tarafından Erzurum Kongresi'ni konu edinen yayın yapılması ve kısa film çekilmesi gibi sanatsal faaliyetler hazırlanmıştır.

Erzurum'da Milli Mücadelenin 100. Yıldönümü Kutlamaları

Erzurum Kongresi'nin 100. Yıldönümü kutlamalarından ayrı olarak ve kısmen ortak bir şekilde şehirde Milli Mücadelenin 100. Yıldönümüne özel olarak bazı etkinliklerde düzenlenecektir, bu etkinlikler şöyledir;

Milli Mücadelenin 100. Yılı anısına yamaç paraşütüyle uçuş etkinliği,

Milli Mücadele konulu konferans, Konuşmacı: Prof. Dr. İlber Ortaylı,

Milli Mücadelenin 100. Yılı Kayakla Atlama Gösterisi,

Milli Mücadelenin 100. Yılında Türkmenistan Günleri,

Milli Mücadelenin 100. Yılı Erzurum Şairleri Dinletisi,

Milli Mücadelenin 100. Yılında Türk Dünyası Geleneksel Oyunları Açılışı,

Milli Mücadelenin 100. Yılında Türk Dünyası Geleneksel Oyunları ve Karakucak Güreşleri,

Milli Mücadelenin 100. Yılında Prof. Dr. Metin Eker Yüzde 100 Resim Sergisi,

Türkiye Gazeteciler Konfederasyonu Başkanlığının Basın Bayramı ve Milli Mücadelenin 100. Yılı Münasebetiyle Basın Bildirisi, Yer: Kongre Binası Konferans Salonu,

Doğadaki İnsan Serdar Kılıç “Milli Mücadele ve Erzurum Kongresi’nin 100. Yılı Anısına Çekim Yapılması ve Yayınlanması,

“100. Yılında Erzurum Kongresi ve Milli Mücadele” Albüm Basımı (E.T.Ü),

Milli Mücadelenin 100. Yılında Uluslararası Altın Kemer Geleneksel Karakucak Güreşleri Planlanmaktadır.

50. ve 100. Yıldönümü Kutlamalarının Karşılaştırılması

Bu iki kutlama programları arasında geleneksel kutlama etkinlikleri yapılmasına karşın birçok farklı etkinliklerle de birbirinden farklılık göstermektedir. Günümüzde resmi ve sivil kurum/kuruluş çeşitliliğinin eskiye nazaran fazla olması da 100. Yıl kutlamalarının çeşitlilik göstermesine yol açmıştır. Kongrenin 50. Yıldönümü kutlamalarına 1919’u yaşamış olan şahısların bizzat katılmış olması önemli bir farktır. Bu kişiler ve onları takip eden nesil, Milli Mücadele yıllarını, o yıllarda ve öncesinde yaşanan sıkıntıları, Rus işgali ve Ermeni mezalimini bizzat yaşamış veya yaşayanlardan dinlemiş insanlar 50. yıl kutlamalarına ayrı bir anlam katmışlardır.

Bu iki kutlama programları arasında birçok sosyal, kültürel ve iktisadi farklar bulunmaktadır. Gelişen teknoloji, devletin kurumsallaşması, halkın değişen teknoloji ile birlikte daha bireysel hareket etmesi ve kültürel değişimler kutlama programlarında farklılıklara neden olmuştur. Özellikle Türk gençliğinin ilgi duyduğu küresel sporların 100. yıl Kongre

kutlamalarına eklenmesi bir fark sayılabilir. Sportif etkinlik olarak 50. yıldönümü kutlamalarında sadece yerel bir spor dalı olan atlı cirit müsabakaları etkinliği düzenleniyordu. Hâlbuki ki 100. yıldönümü kutlamalarında, cirit oyunlarının yanı sıra, geleneksel Türk oyunları, kayakla atlama, kış olimpiyat oyunlarının meşalesinin yakılması, Paintball gibi birçok sportif etkinliğin düzenlenmesi iki kutlama programı arasındaki farkları ortaya koymaktadır. 50. yıldönümü kutlamalarında atlı dadaşlar ve geleneksel kıyafetleriyle, görev bilinciyle etkinliklere katılırken, günümüzdeki kutlamalarda bizzat davet alarak ve geleneksel kıyafetleri giymeden, bağlı olduğu spor kulübünün veyahut günümüz kıyafetleri ile katılım sağlamaktadırlar. Gazete içeriklerinden takip ettiğimiz kadarıyla 50. Yıl kutlamalarına “Bakanlık” düzeyinde bir katılım olduğu anlaşılırken, Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’a da davetiye gönderilmiş ve o da bir kutlama ve teşekkür telgrafı çekmiştir. Önemine binaen telgraf aynen şöyledir;

“Erzurum Kongresinin 50. Yıldönümünün kutlama tören ve şenliklerine ait davetinizi almakla memnun oldum. Türkiye Cumhuriyeti’nin temel ilkelerinin bütün dünyaya duyurulduğu bu mutlu günün yıldönümünün bütün Erzurumlu hemşerilerime kutlu olmasını diler saygılar sunarım.”⁶⁸

100. Yıl kutlamaları Cumhurbaşkanlığı himayesinde ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Prof. Dr. Mustafa Şentop, Kültür ve Turizm Bakan Yardımcısı Ahmet Halûk Dursun, Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Refik Turan gibi devletin üst düzey yöneticilerinin katılımıyla gerçekleşecektir.

İktisadi bakımdan gelişen ve değişen Türkiye şartları, kongre kutlamalarını daha masraflı bir hale sokmuştur. Geçmişte yapılan kutlamalarda şahsi çabalar ön plana çıkarken günümüzde bu girişimler genellikle devletin teşvikleri sonucu mümkün olmaktadır. Şunu belirtmekte fayda var, 50. yıldönümü kutlamalarında açılan fuarda şehrin iktisadi ve sosyal olarak beklentisi vardır, ancak 100. yıl kutlamalarında böyle bir girişim ve fayda beklentisi yoktur. İlk defa Erzurum Kongresi kutlamaları Cumhurbaşkanlığı himayesinde düzenlenmiş ve geleneksel kutlamaların yanı sıra yapılmayan, özgün etkinlikler planlanmaya çalışılmıştır. Sosyal ve teknolojik yönden de birçok farklılık vardır, örneğin 50. yıl kutlamaları mektup, radyo, gazete ve belediye hoparlörü gibi iletişim araçlarından duyurulur ve haber verilirken, 100. Yıl kutlamaları, e-posta, e-davetiye, sosyal medya, televizyon, ilan tahtası(billboard) gibi kitle

⁶⁸ Milletın Sesi Gazetesi, 24 Temmuz 1969, s.1.

iletişim araçlarından duyurulmaktadır. 50. yıl kutlamalarında “Kongre” hakkında belgelerin Bekir Sıtkı Baykal tarafından hazırlanıp Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü yayınlarından çıkmasından başka pek fazla bilimsel etkinlik bulunmazken, 100. yıl kutlamalarında 2 panel, 1 uluslararası bilim şöleni (sempozyum), makale yarışması düzenlenecektir. Buna ek olarak Kongre temalı birçok albüm ve kitabın hazırlanıp yayınlanacaktır. Ayrıca kutlama programlarında en dikkat çekici bir farklılıkta 100. yıldaki kutlamalarda Solotürk gösterisinin ilk kez Erzurum Kongresine özel gösteri düzenleyecek olmasıdır. Bu iki kutlama arasındaki temel fark ise 50. Yıl kutlamalarında daha çok yerel gösteriler kutlanırken 100. Yıl kutlamalarında Ulusal anlamda birçok etkinlik düzenlenmeye çalışılacaktır. Aradaki farklılara binaen bir noktaya da temas etmekte fayda vardır, 100. Yıl etkinlikleri biraz daha Turizm amaçlı hazırlanmış olmasıdır. Yani 50. Yıl kutlamalarında iktisadi bir beklenti varken ve bu fuar gibi etkinlikler eliyle olurken 100. Yıl kutlamalarında turizm amacı daha öne çıkmaktadır. Örnek olarak vermek gerekirse atlı cirit oyunları, başbar denemesi ve Erzurum yerel yemek kültürünün önemli temsilcilerinden olan çağ kebabın kutlamalarda ön planda tutulacak olması turizm sektöründen dolaydır. Ayrıca 100. Yıl kutlamaları ulusal medyada daha fazla yer tutmasına özen gösterilecektir.

Sonuç ve Değerlendirme

Milli Mücadelenin önemli sayfalarından birini teşkil eden Erzurum Kongresi mahalli bir bayram olarak Erzurum’da geleneksel şekilde kutlanmaktadır. Yazımızda genel olarak 50. Ve 100. Yıldönümü kutlama programlarının içeriğinden bahsedilerek karşılaştırılmıştır. 1965 yılına kadar yapılan kutlamaların gelenekselleşen kısımları ile farklı olanları belirtmeye çalışılmıştır. Bildiride üzerinde durduğumuz önemli iki nokta vardır. Bunlardan birincisi 1965 yılına kadar yani Bugün Havuzbaşı mevkiinde bulunan “Atatürk ve Erzurum Kongresi” anıtı açılana kadar Erzurum Kongresi’nin açılış günü ve 3 Temmuz Atatürk’ün Erzurum’a geldiği gün, 3 Temmuz gününde birlikte aynı gün anılıyordu. Bu aynı zamanda tarihi bir hataydı. Süreli yayınlardan anladığımız kadarıyla 23 Temmuz günü sadece önemli açılışlarda kullanılıyordu, yani 23 Temmuz günü hiçbir şekilde kullanılmıyordu. Tarihi olaylarda ve olgularda, yer ve zaman önem arz eder, yerinde, zamanında ve aslına uygun bir şekilde icra edilmek, aslına uygun olarak anılmak zorundadır. Maalesef yaptığımız tespitlerde Erzurum Kongresi kutlamaları, 1965 yılına kadar 23 Temmuz’da değil 3 Temmuz’da kutlanmıştır. Belirttiğimiz yıldan itibaren ise aslına uygun olarak düzenlendiği tarihte kutlanmaya başladı ve günümüze kadar bu şekilde devam etti.

Ulusal gazetelerde pek fazla bahsedilmeyen kutlamalar, yerel gazetelerde geniş yer tutmuştur. Kaynak olarak dönemin yerel gazeteleri, il yıllıkları ve bazı arşiv belgeleri ile araştırma eserler kullanılmaya çalışılmıştır. Yerel gazeteler genellikle 1955 yılına kadar ki basımları arşivde bulunmaktadır, bundan dolayı ilgili yıldan itibaren kutlama programlarının içeriğinden bahsettik. Kongre kutlamaları zamanın şartlarını ve koşullarını taşımaktadır. Belirttiğimiz yıllarda düzenlenen programlar, zamanının sosyal, kültürel durumlarının yanı sıra devletin ve halkın iktisadi durumu hakkında ipuçları vermektedir. Anladığımız kadarıyla Erzurumlu dadaşlar görev ve emir beklemeden bu mahalli bayramda her türlü görev ve sorumluluk alarak, aidiyet duygularını göstermişleridir. Günümüzde ki kutlamalarda halkta maalesef bu kadar görev bilinci hissedilmemektedir. Kültürel değişmelerin neden olduğu bu duruma sebep ise muhtemeldir ki sosyal hayatın farklılıkları, teknoloji ve değişen dünya şartlarıdır. Ama buna rağmen Erzurumlu dadaşlar 50. Yıl kutlamalarında olduğu gibi 100. Yıl kutlamalarında da geleneksel halk oyunları ile ata sporlarını muhafaza etmiş, yerel kültür özelliklerini yapılan etkinliklerde ön safta tutmayı bilmişlerdir. Kutlamalar dışında, mahalli bayram olarak kutlanılan günleri hafızalarda diri tutmak ve nesillere öğretmek için bazı kamu binalarına ve ortak kullanım yerlerine 3 ve 23 Temmuz gibi günlerin adı verilmiştir. Örneğin, 23 Temmuz İlköğretim Okulu, 3 Temmuz Stadyumu, 3 Temmuz Lisesi gibi. Erzurum Kongresi için, Kongrenin yapılış amacına uygun olarak milli ruh ve milli birlik ilkelerini muhafaza etmek üzere kutlama programları hazırlamak zorundayız. Coğrafyamızın makûs talihini değiştiren önemli toplantılardan olan Erzurum Kongresi, Türk Milleti'nin kutlu hatıralarından birisidir. Sonuç olarak Kongre'nin kutlamaları ve en önemli iki kutlaması olan 1969 (50.) ve 2019 (100.) yıl kutlamaları arasındaki iktisadi, idari, sosyal ve kültürel farklar görünmektedir. Kutlamalar aracılığıyla, Erzurum Kongresi'ni yapan ruhu muhafaza etmek için dilimize, fikrimize, kültürümüze ve coğrafyamıza sahip çıkmak zorundayız.

KAYNAKÇA

İnternet Siteleri

<http://www.kimkimdir.gen.tr>.

<http://sanathocam.blogspot.com>.

Araştırma Eserler

Sezen, Lütfi, Prof. Dr. Zeki Başar'ın Biyografisi ve Eserleri, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi Sayı 29 Erzurum 2006, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı.

Erzurum Kongresi'nin 60. Yıldönümü "Atatürk-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler, Hatıralar", Erzurum Kültür Müdürlüğü, Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1979, Erzurum.

Pasin, Reşit, "Erzurum Kongresi ve Üçüncü Ordu", Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal, 1965.

Baysal, Bekir Sıtkı, Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler, TİTE Yayınları, 1969.

Başar, Zeki, Devrim Tarihi Bakımından Erzurum Kongresi, Öncesi - Sonrasıyla, Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 566, Erzurum, 1979.

Gazeteler

Demokrat Erzurum Gazetesi, 4 Temmuz 1955 Pazartesi, Yıl 2, Sayı 726.

Hürsöz Gazetesi, 3 Temmuz 1956 Salı, Yıl 1, Sayı 189.

Hürsöz Gazetesi, 4 Temmuz 1957 Perşembe, Yıl 2, Sayı 489.

Hürsöz Gazetesi, 23 Temmuz 1957 Salı, Yıl 2, Sayı 501.

Hakikat Gazetesi, 2 Temmuz 1959 Perşembe, Yıl 3, Sayı 695.

Doğu Ekspres Gazetesi, 23 Temmuz 1959 Perşembe, Yıl 3, Sayı 653.

Doğu Ekspres Gazetesi, 4 Temmuz 1960 Pazartesi, Yıl 4, Sayı 934.

Hürsöz Gazetesi, 4 Temmuz 1962 Çarşamba, Yıl 7, Sayı 1966.

Milletin Sesi Gazetesi, 23 Temmuz 1968 Salı, Yıl 13, Sayı 3692.

Hürsöz Gazetesi, 23 Ocak 1969 Perşembe, Yıl 14, Sayı 3971.

Doğu Ekspres Gazetesi, 4 Temmuz 1969 Cuma, Yıl 13, Sayı 3670.

Milletin Sesi Gazetesi, 23 Temmuz 1969 Çarşamba, Yıl 14, Sayı 4001.

Aziziye Postası Gazetesi, 23 Temmuz 1969 Çarşamba, Yıl 10, Sayı 3949.

Doğu Ekspres Gazetesi, 24 Temmuz 1969 Perşembe, Yıl 13, Sayı

Milletin Sesi Gazetesi, 24 Temmuz 1969, Yıl 14, Sayı 4002.

Ekler:

Kongre Kutlamaları ile İlgili Gazete Suretleri ve Bilimsel Çalışmalar

Hürsöz Gazetesi: 4 Temmuz 1957 Perşembe

3 Temmuz 1969 Kutlama Programı, Doğu Ekspres Gazetesi

23 Temmuz 1969 Erzurum Kongresi Kutlama Programı, Doğu Ekspres Gazetesi

23 Temmuz 1959, Erzurum Kongresi Kutlamaları Hakkında tek bir satır haber yok

23 Temmuz Doğu Fuarı, 50. Yıldönümü Kutlamaları, Gazete İlanları

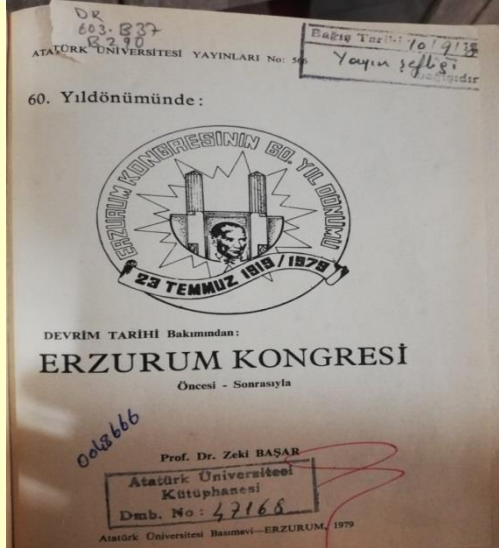
23 Temmuz Erzurum Kongresi 50. Yıldönümü Ulusal Basında "Ulus Gazetesi"

2 Temmuz 1959, Erzurum Kongresi'nin açılış Yıldönümü 3 Temmuz'da Kutlanacak Haberi

Atatürk Üniversitesi İlk Mezunlarını 3 Temmuz 1962'de vermiştir

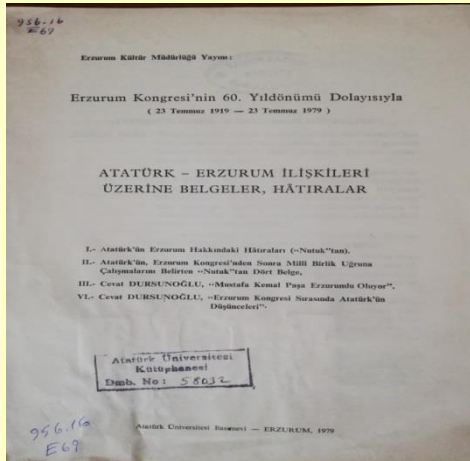
Kongre'nin Yapılışının 60. Yıldönümünde

Prof. Dr. Zeki Başar Tarafından Hazırlanan "Erzurum Kongresi" Kitabı

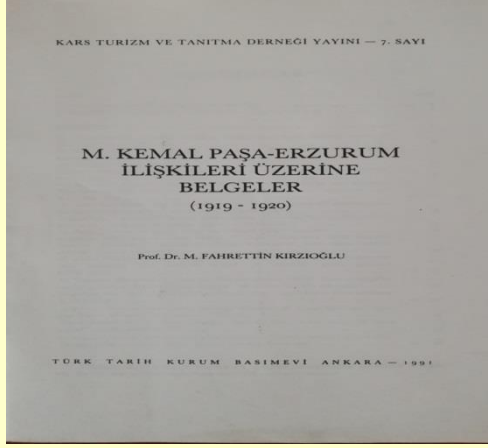

Bekir Sıtkı Baykal, Kongre'nin 50. Yıldönümüne Özel Çıkarılan Kitap,

Erzurum Kongresi ile ilgili Belgeler

Kongre'nin 60.Yıldönümüne Özel, Kitap

M. Fahrettin KIRZIOĞLU, Mustafa Kemal Paşa Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler 1919-1920

Doğu Ekspress Gazetesi, Atatürk Anıtı Açılış, 24 Temmuz 1965.

Kongre'nin 50 Yıldönümü için Hazırlanan Altın Madalyon.(Ön ve Arka Yüzü)

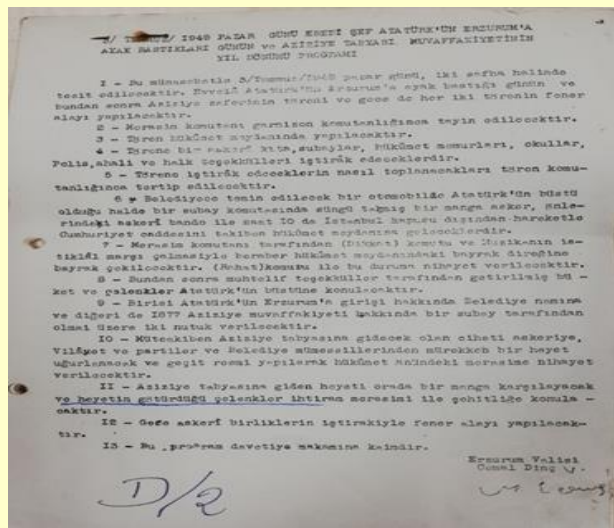
100. YILINDA ERZURUM KONGRESİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

Kongrenin 50. Yıldönümü için PTT Tarafından Hazırlanan Hatıra Pulları İle Zarf.

Erzurum Kongresi 100. Yıl Kutlama Program Kitapçığı Ön Kapak.

3 Temmuz 1949, Atatürk Günü ve Aziziye Şehitlerini Anma Günü Valilik Kutlama Programı

100. Yılı Münasebetiyle Erzurum Kongresi Bibliyografyası

Akın Aktaş*

Özet

Bibliyografya çalışmaları, araştırılan bir konu hakkında ilk başvuru eserler içerisinde yer almaktadır. Ayrıca, bibliyografya tarzındaki eserler akademi dünyasında fazlasıyla önemlidir. Güvenilir bir şekilde hazırlanan bibliyografya çalışmaları sayesinde, araştırılan konu hakkında kaynaklara ve eserlere ulaşmak çok daha kolay olacaktır. Bu sayede araştırmacılar kısa bir sürede hem kaynak sorununu çözmüş olacak hem de hazırlanan eserleri detaylı bir şekilde inceleme fırsatını yakalamış olacaklardır.

Milli Mücadele Dönemi'nin doğru bir şekilde yazılması ve gelecek nesillere aktarılmasında bibliyografya çalışmalarının önemli bir görevi vardır. Bu sebeple Erzurum Kongresi hakkında bilgi veren kaynaklar ve yazılan eserler en az bu kongre kadar önemlidir. Çünkü Erzurum Kongresi'nin doğru bir şekilde anlatılması, kaynakların ve eserlerin düzenli şekilde kaydedilmesine, bilimsel bir şekilde değerlendirilmesine, özenle muhafaza edilmesine ve araştırmacıların hizmetine güvenilir bir şekilde sunulmasına bağlıdır.

100. Yılı Münasebetiyle Erzurum Kongresi Bibliyografyası, isimli çalışmamız Erzurum Kongresi hakkında bilinen ilk geniş kapsamlı bibliyografya çalışması olma özelliğini taşımakla beraber araştırmacıların başvuru yapacağı çalışmalar içerisindeki yerini almaya yönelik hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Erzurum Kongresi, Bibliyografya, 100.Yıl, Kaynaklar.

* Giresun Üniversitesi Tarih ABD Lisansüstü öğrencisi, e posta: akinaktas.history25@gmail.com

**The Bibliography of Erzurum Congress due to
100th year Anniversary of Erzurum Congress**

Abstract

Bibliography studies are among the first references to a research topic. In addition, bibliography-style Works are extremely important in the academic world. With reliable bibliography studies, it will be much easier to Access resources and works on the subject under investigation. In this way, the researchers will have solved the source problem in a short time and have the opportunity to examine the prepared works in detail.

Bibliography works have an important role in correct writing of National Struggle Period and transferring it to future generations. For this reason, the sources and works written about the Erzurum Congress are as important as this congress. Because the correct presentation of the Erzurum Congress depends on the regular recording of the resources and the works, the scientific evaluation, the careful preservation and the reliable service of the researchers.

The Bibliography of the Erzurum Congress on the occasion of its 100 th Anniversay was prepared as the first comprehensive bibliography study known about the Erzurum Congress.

Key Words: Erzurum, Erzurum Congress, Bibliography, 100th Year, Resources.

Kısaltmalar

ABD	:Anabilim Dalı
A.Ş.	: Anonim Şirket
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TDK	: Türk Dil Kurumu
TİTE	: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
TTK	: Türk Tarih Kurumu
S.	: Sayı
s.	: sayfa
Yay.	: Yayınları
Yay. Haz.	: Yayına Hazırlayan
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurulu

Tablolar Listesi

Tablo-1- Erzurum Kongresi hakkında yayımlanan araştırma eserler.	s. 11
Tablo-2- Erzurum Kongresi hakkında hazırlanan bildiri-makale sayıları.	s. 24
Tablo-3- YÖK tez merkezinde doğrudan, Erzurum Kongresi'yle alakalı yapılan tezler.	s. 27
Tablo-4- YÖK tez merkezinde, içeriğinde Erzurum Kongresi hakkında bilgi veren tezler.	s. 27
Tablo-5- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri internet adresinde yer alan Erzurum Kongresi'yle alakalı belgeler.	s. 29
Tablo-6- TİTE kataloğunda bulunan Erzurum Kongresi'yle alakalı belgeler.	s. 33
Tablo-7- Erzurum Kongresi hakkında bilgi veren internet siteleri.	s. 34

Giriş

Erzurum Kongresi, Milli Mücadele'nin teşkilatlı bir yapıya bürünmesinde ve Türk milletinin bağımsızlık mücadelesinde önemli kavşak noktalarından biri olmuştur. Bu kongre sadece Türk tarihi açısından değil dünya tarihi açısından da önemli sonuçları muhtevasında barındırmaktadır. Bu bağlamda Erzurum Kongresi hakkında bilgi veren kaynaklar en az bu kongre kadar önemlidir. Çünkü kongrede alınan kararların ve bu kararlar neticesinde yaşanan olayların gelecek nesillere güvenilir bir şekilde aktarılması doğru eserlerden geçmektedir. Bu nedenle Erzurum Kongresi hakkında bilgi veren kaynaklar ve kongre hakkında yapılan akademik çalışmalar önem arz etmektedir. Bu akademik çalışmalardan biri de bibliyografya eserleridir.⁶⁹ Bibliyografya, basılmış ve çoğaltılmış metinlerin bilgisi⁷⁰ olarak ifade edilse de bu tanımlama, günümüzde bibliyografyayı tam manasıyla karşılamamaktadır. İnternet sayesinde bilimsel çalışmaların hız kazanması ve bu çalışmaların interaktif sisteme aktarılması, görüntülü ve sesli kaynakların öneminin giderek artması, mekânların ve arşivlerin geçmiş dönemlere göre daha fazla önem kazanması gibi gelişmelerle bibliyografya çalışmamızı geniş tuttuk. Ayrıca, akademik camiada bibliyografya çalışmalarında ortak bir usul olmaması nedeniyle çalışmamızda kendi yöntemimizi uygulamayı uygun gördük. Bu nedenle ilk olarak, Erzurum Kongresi'yle alakalı araştırma eserleri bir araya getirmeye çalıştık. Bu bölümde bazı eserlerdeki Erzurum Kongresi'nin yer aldığı sayfa numaralarını vermeyi uygun gördük. Bu uygulamanın temel amacı hazırlanan bazı eserlerde sadece Erzurum Kongresi'ne yer verilmemiş, Milli Mücadele'nin tamamına yer verilmiştir. Çalışmamızda ikinci olarak, Erzurum Kongresi hakkında ulaşabildiğimiz bildiri ve makaleleri bir araya getirdik. Üçüncü olarak, Erzurum Kongresi'yle alakalı hazırlanan akademik tezleri, tez merkezinden taradık ve kongre ile alakalı tezleri çalışmamıza dahil ettik.⁷¹ Dördüncü olarak, araştırmacıların Erzurum Kongresi hakkında belgelere ulaşabilecekleri bazı arşivlerin, kütüphanelerin bilgilerini ve belgeler hakkında içerik bilgilerini verdik. Son olarak, Erzurum Kongresi hakkında akademik mahiyette bilgi veren internet adreslerini ekledik. Böylece “100. Yılı Münasebetiyle Erzurum Kongresi Bibliyografyası” adlı çalışmamızı tamamlamış olduk.

⁶⁹ Bu çalışma 23-25 Temmuz 2019 tarihleri arasında, Erzurum Teknik Üniversitesi öncülüğünde düzenlenen “100. Yılında Erzurum Kongresi Uluslararası Sempozyumu” için hazırlanmıştır.

⁷⁰ Türker Acaroğlu, “Bibliyografya Nedir”, C.10, S. 3-4, 1961, s.135.

; <http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/2093/2061> (Erişim Tarihi 06.07.2019) ; Bibliyografya, Türk Dil Kurumu'nda “Kaynakça” olarak ifade edilmektedir. www.tdk.gov.tr (Erişim Tarihi 06.07.2019) ; “Bir çalışmanın sınırlılığı belirlendikten sonra yapılacak ilk iş bibliyografya tespiti yapmaktır.”, Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998, s.39.

⁷¹ Erzurum Kongresi hakkında bilgi veren tezler de çalışmamıza dahil edilmiştir. Tez taraması yapmak için bkz. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (Erişim Tarihi 03.06.2019)

Araştırma Eserler

AKANDERE, Osman, *Atatürk'ün Seçim Yoluyla Üstlendiği Vazifeler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. , Ankara 2015, s. 32-39.

AKBULUT, Dursun, Ali, *Erzurum Kongresi Hakkında Belgeler*, Erzurum Valiliği Yay. , Erzurum 1989.

AKŞİN, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. , (7. Baskı) İstanbul 2008, s. 131-136.

_____, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Öztürk Matbaası, İstanbul 1983, s. 466-513.

AKYOL, Taha, *Ama Hangi Atatürk*, Doğan Kitap, İstanbul 2008, s. 39-79.

Andrew Mango, *Atatürk Modern Türkiye'nin Kurucusu*, (Türkçesi: Füsün Doruker), (6. Basım), Remzi Kitabevi, İstanbul 2007, s. 279-290.

ARMAĞAN, Mustafa, *Kazım Karabekir'in Gözüyle Yakın Tarihimiz*, Timaş Yay. , İstanbul 2011, s. 93-98.

Armstrong C. Harold, *Bozkurt Mustafa Kemal*, Kaynak Yay. , (Çev. Gül Çağalı Güven), Ankara 2017, s. 155-161.

ARIBURNU, Kemal, *Atatürk'ten Anılar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. , (2. Baskı), Ankara, 1976, s. 14-17.

ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk 1919-1927*, (Haz. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yay. , Ankara 2006.

ATAY, Falih, Rıfki, *Çankaya*, Pozitif Yayın. , (2. Baskı) İstanbul 2011, s. 233-234.

AVCIOĞLU, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e (Birinci Kitap)*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1974, s. 260-266.

AYDEMİR, Şevket, Süreyya, *Tek Adam Mustafa Kemal Atatürk 1919-1922, C. II*, (27. Baskı), Remzi Kitabevi, İstanbul 2010, s. 90-119.

AYDOĞAN, Erdal, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. , Ankara 2010.

BAŞAR, Zeki, *60. Yıl Dönümünde Devrim Tarihi Bakımından: Erzurum Kongresi Öncesi-Sonrasıyla*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1979.

BAŞAK, Tolga, *Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. , Ankara 2010.

BAYKAL, Bekir, Sıtkı, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay. , Ankara 1969.

BELEN, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. , Ankara 1983, s. 89-102.

BERKTİN, Tahir, Cezmi, *Erzurum'dan Lozan'a ve Mustafa Kemal Paşa*, Türkiye Kemalist Yazarlar ve Sanatçılar Derneği, İstanbul 1980.

BOZGEYİK, Burhan, *Kurtuluş Savaşı Nasıl Kazandı?* , Cihan Yay. , İstanbul 2009, s. 166-170.

CEBESOY, Fuat, Ali, *Bilinmeyen Hatıralar*, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yay. , (3. Baskı), İstanbul 2011, s. 77-89.

ÇEVİK, Zeki, *Milli Mücadele'de "Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na" Geçiş (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. , Ankara 2002, s. 200-218.

ÇİL, Yücel, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegates*, Atatürk Üniversitesi Yay. , (2. Baskı), Erzurum 2015.

_____, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegatesin Biyografisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. , Ankara 2005.

ÇOŞAR, Ömer, Sami, *Atatürk'ün Muhafızı Topal Osman (Osman Ağa)*, Harman Yay. , 1971, s. 27-33.

DAYI, S, Esin, *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selase Meselesi*, Atatürk Üniversitesi Yay. , Erzurum 1997.

DURSUNOĞLU, Cevat, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Emek Matbaacılık, (2. Baskı), Kasım 1998.

Emin Muhammed Said; Kerim Halil Sabit, *Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Hayatı Anadolu'da Türk Mücadelesi*, (Çev. Zekeriya Kurşun) , Doğan Kitap, İstanbul 2010, s. 30-31.

ERİKAN, Celal, *Komutan Atatürk*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. , (3. Basım), İstanbul 2011, s. 310-324.

GÜLER, Ali; AKGÜL, Suat, *Atatürk'ün Düşünce Dünyası*, Toplumsal Dönüşüm Yay. , (2. Basım), İstanbul 2000, s. 232-235.

GÜNAYDIN, A, Necip, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayeti Delegatesi*, Cumhuriyet Üniversitesi Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi, Sivas 2002.

GÜNERİ, Süleyman, Necati, *Erzurum'da Kongre Günleri*, (Yay. Haz. Ali Birinci), Erzurum Kitaplığı, 1999.

GÜVEN, Cemal, *Milli Mücadele'de Mustafa Kemal Paşa'nın Yabancılarla Temas ve Görüşmeleri (Askeri, Siyasi Temsilci ve Gazeteciler)*, Eğitim Yayınevi, Konya 2012, s. 43-56.

GÖKBİLGİN, M, Tayyib, *Milli Mücadele Başlarken: Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. , Ankara 2011.

GOLOĞLU, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi-I Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. , (2. Baskı) İstanbul 2011.

HİMOĞLU, Mücahit, *Tarihe Mühür Vuran Şehir Erzurum*, Fener Yay. , Erzurum 2015.

IRMAK, Sadi, *Atatürk Devrimleri Tarihi*, Fatih Yayınevi, İstanbul 1973, s. 70-75.

İNAN, Afet, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, TTK Basımevi, Ankara 1977, s. 33-35.

Jeorge Blonco Villalta, *Atatürk*, (Çev. Fatih Özsu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. , Ankara 1982, s. 294-304.

KADIOĞLU, Hakan, Hadi, *Kongre Öyküleri*, TDED Erzurum Şubesi Yay. , Erzurum 2019.

_____, *Vatan Bağrında 57 Gün Ya İstiklal Ya Ölüm*, Atatürk Üniversitesi Yay. , N. 1231, Erzurum 2019.

KANSU, Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. I, TTK Basımevi, Ankara 2009, s. 23-193.

KARABEKİR, Kâzım, *İstiklal Harbimiz*, C. I-II, YKY, (Yay. Haz. Ziver Öktem), İstanbul 2010.

_____, *Günlükler (1906-1948)*, C.I , (Haz. Yücel Demirel), YKY, İstanbul 2009, s. 612-620.

_____, *İstiklal Harbi'nin Esasları*, (Haz. Faruk Özerenengin), Emre Yay. , İstanbul 1995, s. 46-109.

KARAL, Enver, Ziya, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1944)*, I. Fasikül, Maarif Matbaası, İstanbul 1944, s. 26-30.

_____, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1918-1944)*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1945, s. 26-30.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Kültür Ofset, Ankara 1993.

_____, *Türk İnkılap Tarihi Ders Notları*, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1977, s. 34-36.

KOCAHANOĞLU, Osman, Selim, *Atatürk'ün Üç Muhalifi 1; Kazım Karabekir*, Temel Yay. , İstanbul 2010, s. 97-126.

KONUĞU, Enver, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum*, Eser Ofset, Erzurum 1999.

_____, *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, YÖK Matbaası, Ankara 1992.

KÖKÜTÜRK, Yalın, İstenç, *Erzurum Kongresi*, B Yay. , İstanbul 2011.

KUTAY, Cemal, *Osmanlıdan Cumhuriyete Yüzyıllımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)*, İstanbul 1992, s. 231-253.

KUYAŞ, Ahmet, *1919-1923 Cumhuriyet Kuruluş Öyküsü*, Tarih Yay. , İstanbul 2015, s. 18-19.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat, *Sorularla Erzurum Tarihi*, Çizgi Kitapevi, Konya 2018, s. 55-57.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat; TÜFEKÇİ, Türker, Murat, *100. Yılında Fotoğraf ve Belgelerle Erzurum Kongresi*, Zafer Medya, Erzurum 2019.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol, *Erzurum'un Yüzleri "Mustafa Durak Sakarya"*, Atatürk Üniversitesi Yay. , Erzurum 2016, s. 32-35.

_____, *Kurtuluşunun 100. Yılında Erzurum ve Ermeniler*, Zafer Medya, Erzurum 2018, s. 309-312.

Lord Knross, *Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, (Türkçesi: Necdet Sander), Altın Kitaplar Yayınevi, (22. Basım), İstanbul 2010, s. 213-223.

MENTEŞEOĞLU, Ö, Erden, *Mustafa Kemal Paşa'nın Muhafız Alayı Komutanı Milis Yarbay Osman Ağa*, Yardımcı Ofset Matbaa, Ankara 2014, s. 174-186.

MİSİROĞLU, Kadir, *Kurtuluş Savaşında Sarıklı Mücahitler*, Sebil Yayınevi, İstanbul 1992, s. 123-140.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. , Ankara 1990, s. 161-166.

MÜTERCİMLER, Erol, *Fikrimizin Rehberi Gazi Mustafa Kemal*, (5. Basım), Alfa Yay. , İstanbul 2008, s. 581,597.

ONAR, Mustafa, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları I*, Kültür Bakanlığı Yay. , Ankara 1995, s. 54, 106, 117.

ORANLI, Ziya, *Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayımlanmamış Anıları*, (Anlatan Ali Metin-Atatürk'ün Emir Çavuşu), Alkan Matbaası 1967.

ORBAY, Rauf, *Siyasi Hatıralar*, (Haz. Jale Erdoğan), Örgün Yayınevi, İstanbul 2003, s. 313, 338.

ORTAYLI, İlber, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk*, Kronik Kitap, (6. Baskı), İstanbul 2018, s. 170-171.

ÖNDER, Mehmet, *Atatürk'ün Yurt Gezileri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. , Ankara 1975, s. 147-149.

ÖRENÇ, İlknur, *Anadolu'nun Kurtuluş Destanı*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2010, s. 52-55.

OZANKAYA, Özer, *Cumhuriyet Çınarı Mustafa Kemal'i "Atatürk" Yapan Uygarlık Tasarımı*, Cem Yayınevi, İstanbul 2003, s. 147-156.

ÖZALP, Kâzım, *Milli Mücadele 1919-1922*, C. I, TTK Basımevi, Ankara 1971, s. 38-50.

ÖZALP, Ömer, Hakan, *Erzurumlu Yeşilzade Mehmet Salih Efendi*, Erzurum Kitaplığı, İstanbul 1999.

ÖZEL, Sebahattin, *Mustafa Kemal Atatürk Yeni Gerçekler Yeni Düşünceler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. , İstanbul 2014, s. 74-86.

Paul Dumont, *Mustafa Kemal*, (Tercüme Eden: Zeki Çelikkol), Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, Ankara 1994, s. 33-38.

SARAY, Mehmet, *Atatürk'ü Nasıl Anlamalıyız? Okudukları, Söyledikleri ve Yaptıkları İle Atatürk'ü Anlamak*, (3. Baskı), Boğaziçi Yay. , İstanbul 2017, s. 39-42,416.

SARIHAN, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)*, C. I-II, TTK Yay. , Ankara 1993.

SELVİ, Haluk, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.

SELEK, Sabahattin, *Milli Mücadele (Erzurum'da Gergin Günler)* , Yeni Gün Haber Ajansı, Temmuz 1999, s. 46-103.

SOYDAK, Hasan, Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar I*, Yapı Kredi A.Ş Yay. , İstanbul 1973, s. 100.

ŞAPOLYO, Behnan, Enver, *Kemal Atatürk ve Mili Mücadele Tarihi*, (3. Baskı), Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul 1958, s. 322-330.

ŞİMŞİR, N, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. I, TTK Yay. , Ankara 1992.

TAŞKIRAN, Cemalettin, *Milli Mücadele'de Kazım Karabekir Paşa*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. , (2. Baskı) , Ankara 2008, s. 49,72.

TANSEL, Selâhattin, *Atatürk ve Kurtuluş Savaşı 1919-1922*, Türkiye Vakıflar Bankası Kültür Yay. , Ankara 1965, s. 43-45.

TANÖR, Bülent, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, (3. Baskı), YKY, İstanbul 2009, s. 186-187; 206-214.

TEKTAŞ, Nazım, *Sultan Vahdeddin'in Son Günleri*, Çatı Kitapları, İstanbul 2007, s. 112-116.

TURAN, Mustafa, *Milli Mücadele'de Siyasi Çözüm Arayışları (30 Ekim 1918-24 Temmuz 1923)*, (2. Baskı), Siyasal Kitabevi, Ankara 2005, s. 55-61.

TÜRKMEN, Zekeriya, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal (Ekim 1918-Ocak 1920)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. , Ankara 2002, s. 124-140.

VAKKASOĞLU, Vehbi, *Erzurum Kongresi İç Yüzü ve Perde Arkası*, Yeni Asya Yay. , İstanbul 1980.

YILDIRIM, Halil, İbrahim, *Erzurum Kongresi*, Aydınca Yay. , Mersin 2005.

Albayrak Gazetesi 1919-1921 (Tıpkı Basım ve Yeni Türk Alfabesiyle), Genel Kordinatör: Yavuz Aslan, Atatürk Üniversitesi Yay. , Yayın No: 976, Erzurum 2009.

Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, C. I, TBMM, Kültür, Sanat ve Yayın Kurulları Yay. , No:59, Ankara 1993, s. 25-43.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. , Ankara 2006, s.56, 58, 60-61.

Atatürk-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler Hatıralar, Erzurum Kültür Müdürlüğü, Erzurum 1979.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. , Ankara 2006, s. 4-9.

Arşiv Belgelerinde Mustafa Kemal Atatürk, C. III, Genel Kurmay Başkanlığı, Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2017, s.2,9,16,27.

Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk (1916-1922), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara 2003, s. 42-82.

Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi, (Haz. Bahadır Atalay; Füsün Kanver; Nihal Yazan), Tercüman Gazetesi İlavesi, Karakuşak Basın Yayın, 1986, s. 8.

Erzurum Kongresi ve I. BMM'de Erzurum Milletvekilleri, (Haz. Muzaffer Taşyürek), Erzurum Kitaplığı Yay. , Erzurum 2000.

Erzurum "Bir İpek Yolu Şehri", Birey Yayıncılık, (Haz. Muzaffer Taşyürek), İstanbul 2009, s. 79-135.

Erzurum Kongresinin 60. Yıldönümüne Armağan (23 Temmuz 1919-23 Temmuz 1979), (Yay. Haz. Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği), Atatürk Üniversitesi Basımevi, 1979.

23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum), (Yay. Haz. Yavuz Arslan, Salim Gökçen), Atatürk Araştırma Merkezi 2002.

Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002 Ankara, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Gazi Üniversitesi, Ankara 2003.

Cumhuriyete Giden Yol-1 (Samsun-Amasya-Erzurum-Sivas) Sempozyumu 2013, Türkiye Barolar Birliği Yay. , Ankara 2013, s. 183-338.

Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk, Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtını Yaptırma Derneği, Harita Matbaası, (Yayın Tarihi ?).

Erzurum Kongresi Nutuktan Orijinal Metin, (Haz. Nurer Uğurlu), Cumhuriyet Yayınevi, İstanbul 1999.

Kurtuluş Savaşı ve Cumhuriyet, (Haz. Ercan Karlı), Geçit Kitabevi, İstanbul 2004, s. 62-69.

Milli Egemenlik Belgeleri, (Der. Sefa Yazıcı), TBMM Basımevi, Ankara 2015, s. 15-25.

Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, (Haz. Ömer Faruk Lermioğlu), Sebil Yay. , İstanbul 2007.

Rauf Orbay'ın Hatıraları, (Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yay. , İstanbul 2005, s. 188-199.

Erzurum Kongresi Hakkında Yayımlanan Araştırma Eserler	Erzurum Kongresi Hakkında Yayımlanan Sempozyum Kitapları	Erzurum Kongresi Hakkında Bilgi Veren Araştırma Eserler	Toplam Araştırma Eser Sayısı
20	2	88	110

Tablo-1- Erzurum Kongresi hakkında yayımlanan araştırma eserler. (Son tarama tarihi 23.07.2019)

Bildiriler ve Makaleler

Abdulrahman F. Haider Al-Baidhani, “Erzurum and Sivas Congresses and their impact on the formation of Contemporary Turkish National Identity”, *100. Yılında 19 Mayıs ve Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu*, 11-14 Haziran 2019, Samsun.

AKANDERE, Osman, “Samsun’a Çıkışından Erzurum’da Askerlikten İstifasına Kadar Mustafa Kemal Paşa’nın Yazışmalarında “Sine-i Millet” Düşüncesi”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2003, s. 123-148.

AKBULUT, Dursun, Ali, “Erzurum Kongresinin Son Günü”, C. 1, S. 3, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 1989, s. 40-65.

_____, “Erzurum Kongresi’nin Mahalli Boyutu”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 2003, s. 71-76.

_____, “Erzurum Kongresi’nin Doğu Anadolu’daki Etkileri”, C. 1, S. 2, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1988, s. 38-47.

_____, “Heyet-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?”, *Atatürk Dergisi*, 1990, s. 44-55.

_____, “Erzurum’dan Sivas Kongresi’ne Bir Bakış”, *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu 2-3 Eylül 2005 Sivas*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 119-129.

AKENGİN, Yahya, “Erzurum Kongresi”, S. 3, *Milli Kültür*, Ankara 1981, s. 18-19.

AKIN, Cavit, “Milli Mücadele ve Erzurum Kongresi’nde Giresun Delegatesi”, Giresun Tarihi Sempozyumu, (24-25 Mayıs 1996), *Bildiriler*, Giresun Belediyesi Kültür Yayınları, N.1, İstanbul 1997, s. 275-286.

AKIN, Veysi, “Erzurum Kongresi’nin Hazırlık Safahatı: Mekân, İlaş ve Barınma Meselesi”, S. 8, *Belgi*, 2014, s. 1007-1031.

AKINCI, Sırrı, “Erzurum Kongresi”, S. 48-49, *Atatürk Türkiyesi*, 1978, s. 6-7.

AKINCI, Gündüz, “Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtı”, *Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk*, Atatürk ve Erzurum Anıtını Yaptırma Derneği, (Y T ?) Harita Matbaacılık, s. 93-94.

AKSOY, Hikmet, “Erzurum Kongresi’nden Bugüne”, *Karadeniz*, 25.7.1981, s. 2.

AKSOY, İlhan, “Erzurum ve Sivas Kongrelerinin Tabii Bir Sonucu: Misak-ı Milli”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2003, s. 177-186.

ALACALIOĞLU, Orhan, “İki 23 Temmuz Olayı ve Sonrası (II. Meşrutiyetin İlanı ve Erzurum Kongresi Üzerine)”, S. 13, *Birlik*, Ankara 1985, s. 4-6.

ALPTEKİN, Coşkun, “Erzurum Kongresi”, S.1, *Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, 1978, s. 35-49.

ARMAĞAN, Mustafa, “Bilinmeyen Erzurum Kongresi”, S. 41, *Derin Tarih*, 2015, s. 62-67.

ARSLAN, Mukaddes, “Erzurum Kongresi ve Tarihi Önemi”, Kurtuluşunun 94. ve 95. Yıl Dönümünde Erzurum, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s. 115-129.

AŞKUN, Cem, “Erzurum Kongresi’nde Sivas’ı Temsil Eden Fazlullah Moral’ın Anıları”, *Kemalizm*, (Yayın Tarihi ?), s. 63.

ATAMULU, Hakkı, “Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtı”, *Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk*, Atatürk ve Erzurum Anıtını Yaptırma Derneği, Harita Matbaacılık, s. 85-86.

ATEŞ, Toktamış, “Erzurum Kongresi 23.7.1919”, *Cumhuriyet*, 23.07.1981, s. 2.

ATNUR, Ethem, “İbrahim, Erzurum’dan Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal’e Armağan: Atatürk Evi”, S. 27, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2005, s. 311-323.

AVŞAR, Zeki; DUMAN, Betül, “Erzurum Kongresi Açılış Konuşması Işığında Milli Mücadele Süreci ve Atatürk’ün Siyasal İletişim Anlayışı”, S.32, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 2019, s. 292-316.

AYDOĞAN, Erdal, “Mustafa Kemal’in Erzurum’a İlk Yolculuğu”, C. 2, S.1, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Özel Sayısı,1978, s.1-22.

_____, “Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’dan Erzurum Yolculuğu: Hakla İletişim Örneği”, *Milli Mücadele’nin 100. Yılı: Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya Geçişi ve Kongreler Uluslararası Sempozyumu*, 25-26 Nisan 2019, Erzurum.

BAŞAK, Tolga, “Erzurum’da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Kongreler Sürecinde Cevat Dursunoğlu”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 179-204.

_____, “Erzurum Kongresi Günlerinde Mustafa Kemal Paşa ve Kongre ile İlgili İngiliz Belgeleri”, C. 9, S. 9, *Uluslar Arası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 2010, s. 71-124.

BAŞAR, Zeki, “Mustafa Kemal Paşa Erzurum’da”, *Tarih Yolunda Erzurum*, Y. 1, S. 1,1959, (Tıpkı Basım), Aralık 2010.

_____, “Erzurum ve Erzurum Kongresi”, *Erzurumlular Derneği Broşürü*, Dadaş 60. Yıl, İstanbul 1978.

_____, “Mustafa Kemal Paşa Erzurum Yolunda ve Erzurumlular Arasında”, *Diş Hekimliği Fakültesi 100. Yıl Kitabı*, Erzurum 1982.

BAYKAN, Namık, “Erzurum’da Politik Zafer”, *Hakimiyet*, 27.6.1981, s. 2.

BEYOĞLU, Süleyman, “Erzurum ve Sivas Kongrelerinin Kararlaştırılması”, *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu 2-3 Eylül 2005 Sivas*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 27-36.

BİRLİK, Kamil, Gültekin, “Atatürk’ün Erzurum’daki Evi”, C. 29, S. 86, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 2013, s. 27-52.

BUDAK, İbrahim, “Erzurum Kongresi Üyeleri: Celal Bey”, S.270, *İş ve Düşünce*, 1970, s. 13-16.

BULUT, Hüseyin, “Erzurum Umûmi Kongresine Katılan Erzincan Murahhasları”, S. 9, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 1998, s. 165-169.

BOSTANCI, Mustafa, “Milli Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları”, C. 4, S. 2, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 2015, s. 184-203.

BOLAY, Hayri, Süleyman, “Erzurum ve Sivas Kongrelerinin Milli Birlik ve Milli Ruh Açısından Felsefi Bir Tahlil Denemesi”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu*, Gazi Üniversitesi, 27-29 Mayıs 2002.

BOYACIOĞLU, Ramazan, “Erzurum’dan Sivas Kongresi’ne”, C.VI, S.2, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2002, s. 15-23.

CEVİZLER, Erkan, “Erzurum Kongresi Günlerinde İstanbul Basınının Mustafa Kemal Paşa ve Kongreye Bakışı”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 303-317.

CEVİZLER, Nilüfer, “Erzurum Kongresi’nin Son Günlerinde İki Amerikalı’nın (Yüzbaşı Emory H. Niles, Mr. Arthur E. Sutherland) Erzurum’a Gelişleri ve Doğu Bölgesi Hakkındaki Raporlar”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 319-336.

ÇAĞLAR, Günay, “Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Kongresi Açılış Konuşması Nutku”, C. 2, S. 1, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1997, s. 71-76.

_____, “Atatürk ve Erzurum Kongresi”, *Atatürk Konferansları (1999 Yılı-Yurt İçi)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. 121-131.

ÇEÇEN, Anıl, “Erzurum ve Sivas Kongrelerinin Günümüz Açısından Önemi”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu*, Gazi Üniversitesi, 27-29 Mayıs 2002.

ÇELİK, Mehmet, “Netekim Paşa’nın” Marifeti Erzurum Kongresi Yeniden Toplanıyor”, S. 41, *Derin Tarih*, 2015, s. 82-85.

ÇİÇEK, Rahmi, “Erzurum Vilayet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkileri”, C. 2, S. 7, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 1991, s. 513-537.

_____, “Erzurum Vilayet Kongresi Kararlarında “Vilayat-ı Şarkiye’de Yapılan Propagandalar ve Hedefleri”, *Beyaz Şehir Palandöken*, 2/2012, s. 94-97.

ÇİL, Yücel, “Erzurum Kongresi Delegatesi”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 219-229.

ÇOŞKUN, Alptekin, “Erzurum Kongresi”, C.1, S.1, *Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1978, s. 35-49.

DAYI, S, Esin, “Erzurum Kongresi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi”, C. 3, S. 4, *Atatürk Dergisi*, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Erzurum 2003, s.1-17.

_____, “Cumhuriyetimizin Temellerinin Atıldığı Erzurum Kongresi Üzerine Bir Eser “Bütünüyle Erzurum Kongresi”, S. 9, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*,1998, s. 189-202.

_____, “Erivan Ermeni Kongresi ve Ona Verilen Bir Cevap: Erzurum Kongresi”, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum), Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 113-139.

_____, “Erzurum Kongresi Beyannamesinden Sivas Kongresi Beyannamesine”, *Sivas Kongresi II. Uluslararası Sempozyumu 2-3 Eylül 2003 Sivas*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004, s. 53-68.

DEMİRCİOĞLU, Asuman, “Erzurum Kongresinin Toplanmasında Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti’nin Faaliyetleri”, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum), Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 141-156.

DİLEK, M, Sait, “Elviye-i Selase Bölgesinden Erzurum Kongresi’ne Seçilen Delegationların Durumu”, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum), Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 205-218.

DOĞANAY, Rahmi, “Erzurum Kongresi ve Sonrasında Heyet-i Temsiliye Trabzon İlişkileri”, *Atatürk Yolu*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, C. 8, S. 31-2, Ankara 2003, s.297-311.

DURAN, Tülay, “Milli Mücadele’de İstanbul Hükümeti’nin İlk Tahkik Heyeti, Kongreler ve Erzurum Mebusu Ziya Bey’in Çalışmaları”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, X/57, s.7-19.

DURSUNOĞLU, Cevat, “Erzurum Kongresi’nin Özelliği”, *Tarih Yolunda Dergisi*, S. 3, Tıpkı Basım, Aralık 2010, s. 5-20.

_____, “Erzurum Kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, C. XXVII, S. 108, *Bellekten*, 1963, s. 633-639.

_____, “Atatürk’ün 3 Temmuz 1919’da Erzurum’a Gelişi”, C. 1, S. 3, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1985, s. 793-794.

DURSUNOĞLU, Sıtkı, “Bir Kongre ve Bir Kahraman”, *Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk*, Atatürk ve Erzurum Anıtını Yaptırma Derneği, Harita Matbaacılık, s. 87-88.

ERDAHA, Kâmil, “Erzurum Kongresi’nin Ekonomik Nedenleri”, S. 56, *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Ankara 1979, s. 24-25.

ERDÜL, Mehmet, “Erzurum Kongresi’nde Halkçılık”, S. 23, *Arayış*, 1981, s. 13-15.

EREN, Ahmet, Cevdet, “Erzurum Kongresi Karşısında İstanbul Basını”, *Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk*, Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtını Yaptırma Derneği, Harita Matbaacılık, (Y-T ?), s. 69-84.

_____, ”Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeleler”, *Erzurum Kongresi’nin 60. Yıldönümüne Armağan*, (Yay. Haz. Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği), Erzurum 1979, s. 13-15.

ERENDİL, Muzaffer, “Erzurum ve Sivas Kongreleri”, S. 310, *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, 1987, s. 33-38.

ERSAL, Aytekin, “Milli Bütünlüğün Demokratik Temsille İnşası Sürecinde Erzurum Kongresi”, S. 38, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, s. 15-36.

ERTAN, F, Temuçin, “Erzurum Kongresi Kararlarının Ulus Devlet Sürecine Etkisi”, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum), Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 363-369.

ERTUĞRUL, Hurşit, “Milli Birlik ve Milli Hakimiyet Kavramlarının Yerleşmesinde Erzurum Kongresinin Rolü”, Atatürk Özel Sayısı, C. 1, S. 2, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1998, s. 14-33.

EYYÜBOĞLU, İsmail, “Erzurum Kongresi ve Manda Meselesi”, C. 2, S. 1, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1997, s. 109-122.

EYYUPOĞLU, İsmail, “Erzurum Kongresi Günlerinde Kâzım (Yurdalan) Bey”, *Milli Mücadele’nin 100. Yılı: Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya Geçişi ve Kongreler Uluslararası Sempozyumu*, 25-26 Nisan 2019, Erzurum.

FAİK, Ertan, Temuçin, “Erzurum Kongresi Kararlarının Ulus Devlet Sürecine Etkisi”, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum, I. Uluslararası Sempozyum, 2002.

FINDIKOĞLU, Ziyaeddin, Fahri, “Erzurum Kongresi Vesilesiyle Tortum Kalkınma Derneği Tecrübesi”, S. 34, *İş ve Düşünce*, İstanbul 1969, s. 17-48.

GÖKBİLGİN, Tayyip, “İstanbul Hükümeti Gözüyle Erzurum Kongresi”, *Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk*, Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtını Yaptırma Derneği, Harita Matbaacılık, s. 51-68.

GÜL, Mustafa, “Milli Mücadelenin Başlatılmasında ve Erzurum Kongresi’nin Toplanmasında Kazım Karabekir Paşa’nın Rolü”, S. 340, *Türk Kültürü*, 1991, s. 33-40.

GÜLER, Ali, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Merkezi/Milli (Üniter) Devlet Kimliği’nin Tarihi Esasları”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2003, s. 25-35.

GÜMÜŞALAN, Nermin, “Milli Mücadele Dönemi ve Sonrası Mustafa Kemal Paşa’nın Seçim Yolu İle Almış Olduğu Görevler”, C. 9, S. 2, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, s. 123-146.

GÜMRÜKÇÜ, Cavit, “23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi”, S. 36, *Kemalist Atılım*, 1986, s. 2-3.

GÜRİSOY, Hikmet, Ziya, “Erzurum Kongresi 23 Temmuz-7 Ağustos 1919”, *İstikbal*, 22.07.1981.

HANİOĞLU, M, Şükrü, “Bir “Kongre Olarak” Erzurum Kongresi”, S. 41, *Derin Tarih*, 2015, s. 68-75.

İNAN, Afet, “Erzurum Kongresi’nin 50. Yıldönümü Münasebetiyle 23 Temmuz-7 Ağustos 1919”, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, (Yay. Haz. Bekir Sıtkı Baykal) , Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara 1969, s. 7-8.

KALAFAT, Yaşar, “Kafkasya-Anadolu Bağlamında Erzurum Kongresi ve Türk Kimliği”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 93-102.

KALEMBEKOVA, Baktıgül, “Milli İradenin Oluşumunda Erzurum Kongresi’nin Rolü”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 297-302.

KANTARCI, Şenol, “Erzurum Kongresi Üzerine Bir Kitap”, C.2, S.1, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, 1997, s. 153-155.

KANSU, Ceyhun, Atif, “Erzurum Kongresi’nin Yapısı”, *İlgaz*, Ankara 1976, s. 2-3.

KASALAK, Kadir, “Erzurum Kongresi’nin Yapıldığı Günlerde Manda ve Himaye Konusunda Komutanlar Arasında Yazışmalar ve Basında Tartışmalar”, C.8, S.23, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1992, s. 397-407.

KERMAN, Zeynep, “Erzurum Kongresi’ni Açış Nutkunun Tahlili”, S. 407, *Türk Dili*, Ankara 1985, s. 217-220.

KILIÇ, Selami, “Mustafa Kemal (ATATÜRK) ve Erzurum Kongresi”, C. 2, S. 1, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1997, s. 77-97.

_____, “Milli Hakimiyet ve Milli Birlik Yolunda Mustafa Kemal’in Erzurum Günleri (3 Temmuz-29 Ağustos 1919)”, *100. Yılında 19 Mayıs ve Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu*, 11-14 Haziran 2019, Samsun.

_____, “Kişi Egemenliğinden Ulus Egemenliğine Geçiş Sürecinde Erzurum Kongresi ve Tarihi Önemi”, *Genelkurmay ATASE Atatürk Haftası Armağanı*, 2015, s. 1-19.

_____, “Tam Bağımsızlık/Milli Birlik ve Beraberlik Sürecinde Erzurum ve Erzurum Kongresi”, *Milli Mücadele’nin 100. Yılı: Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya Geçişi ve Kongreler Uluslararası Sempozyumu*, 25-26 Nisan 2019, Erzurum.

KILIÇKAYA, M, Derviş, “Erzurum Kongresine İlişkin İki Hatırat”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 231-258.

KILINÇKAYA, Leyla; YAVUZ, Nuri, “Erzurum Kongresi İçin Yapılan Hazırlıklar”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 411-421.

KIRGIZOĞLU, Fahrettin, “Erzurum Kongresi’nin Sağ Kalan Beş Mümessili”, S. 85, *Türk Kültürü Dergisi*, 1969, s. 53-57.

_____, “Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum’daki Evi”, *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, I, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1974, s. 189-196.

_____, “Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresi’nin İlk Günü”, S. 35, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1970, s. 4-33.

_____, “Erzurum Kongresi’ne Âit Yeni Belgeler”, C. I, S. I, *Atatürk Ü. Ed. F. Araştırma Dergisi*, 1970, s.79-92.

_____, “Erzurum Kongresi Beyânâmesi’ni İmzâlayan 45 Mümessil”, S. 5, *Kültür Bakanlığı Kültür ve Sanat Dergisi*, 1977, s. 153-159.

_____, “Erzurum Kongresi’nin 60. Yıl Dönümüne Armağan”, *Erzurum Tarihi Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayını*, 1979, s. 17.

_____, “Erzurum Kongresi Zabıtları”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 103-106.

_____, “Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)”, C. 7, S. 20, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 1991, s. 223-284.

KOCATÜRK, Utkan, “Erzurum, Sivas ve Ankara’da Heyet-i Temsiliye Kadrosu”, *Sivas Kongresi I. Uluslararası Sempozyumu (2-4 Eylül 2002 Sivas)*, Siskav Yay. , Sivas 2002, s. 35-41.

KONUĞU, Enver, “Milli Mücadele’de Erzurum (1918-1923)”, *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Erzurum Belediyesi Kültür Yayınları, (Y-T ?), Ankara, s. 124-137.

_____, “Erzurum ve Sivas Kongresi Günlerinde Ermeni Meselesi”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2003, s. 37-44.

_____, “Erzurum’dan Sivas’a (29 Ağustos-2 Eylül 1919)”, *Sivas Kongresi I. Uluslararası Sempozyumu (2-4 Eylül 2002 Sivas)*, Siskav Yay. , Sivas 2002, s. 97-103.

KURT, Ali, “Kongre Sırasında Erzurum’da Sağlık”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 749-776.

KÜÇÜK, Cevdet, “Erzurum Kongresi,” C. 11, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1995, s. 335-337.

KÜÇÜKÜĞURLU, Murat, “İngilizlerin Erzurum Kongresi’ne Bakışı”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 423-439.

KÜRKÇÜOĞLU, Erol, “Fahri Hemşerimiz Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Günleri”, *Erzurum Kalkınma Vakfı Anma Törenleri II*, Taner Ofset Matbaacılık, Erzurum 2004, s. 225-232.

MURAD, İlhan, “Erzurum’dan Cumhuriyet’e Adım Adım”, *Adalet*, 1 Kasım 1966.

MUTLUÇAY, Hayri, “Erzurum Kongresinin Tutanak ve Kararları”, XI/61, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1972, s. 3-11.

NURİ, Yavuz, “Erzurum Kongresi’nin Milli Mücadele’deki Yeri ve Önemi”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2003, s. 93-105.

ODABAŞIOĞLU, Cumhuriyet, “Ali Şükrü Bey’in Erzurum Kongresine Of Temsilcisi Seçilmesi”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Uluslararası I, (1-3 Haziran 1988 Samsun), 19 Mayıs Üniversitesi, Samsun, s. 111-115.

OKUTMUŞ, Osman, “Erzurum Kongresi’nde İki Bayburtlu”, S. 351, Y. 32, *Bayburt Postası Gazetesi*, (Y-T ?), s. 3-4.

ORTAÇ, Selahattin, “Erzurum Kongresi ve Atatürk’le İlgili Anılar”, S. 539, *Karınca*, 1981, s. 35-36.

_____, “Atatürk Erzurum’a inanıyor ve halkına güveniyor”, *Adalet*, 12.3.1981.

ÖKSÜZ, Hikmet, “Erzurum Kongresi’nde Meşruiyet Anlayışı”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 401-410.

ÖNDER, Mehmet, “Erzurum Atatürk Evi ve Erzurum Kongresi”, *Halk Evleri Dergisi*, Ankara, 2, (28) (29), 1969, 13, 5-6.

ÖZCAN, Selim, “Amasya Genelgesi’nin Erzurum ve Sivas Kongreleri Üzerinde Etkisi”, C. 1, S.1, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, s. 69-82.

ÖZCAN, Besim ; ÇAĞLAR, Günay, “Mustafa Kemal Paşa’nın Katıldığı Kongreler”, *Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı “Tarih Uğrunda Bir Ömür*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 769-792.

ÖZDAL, Ecri, “Atatürk’ün Samsun’a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı Genel Panoraması”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Genel Kurmay Basım Evi, Ankara 1982, s. 85-102.

ÖZDEMİR, Yavuz, “Erzurum Kongresi Kararlarını Etkileyen Faktörler ve Kararların Yorumlanması”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 379-399.

_____, “İngiliz Yarbayı Rawlinson-Mustafa Kemal Görüşmeleri”, C. 2, S. 1, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1997, s. 59-70.

_____, “Erzurum Kongresi Beyannamesi Üzerine Düşünceler”, C. 2, S. 1, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1997, s. 99-107.

ÖZYÜREK, Mustafa, “Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Günleri (3 Temmuz 1919-20 Ağustos 1919)”, C.35, S.35, *Karadeniz Uluslar Arası Bilimsel Dergi*, 2017, s. 64-77.

PASİN, Reşit, “Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919)”, S. 43-44, *Kemalizm ve Türkiye*, İstanbul 1979, s. 13-14.

_____, “Erzurum Kongresi ve Üçüncü Ordu”, *Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk*, Harita Matbaacılık, (Y T?), s. 16-19.

POLAT, Zeynel, Abidin, “Kazım Karabekir’in Amasya Tamimi, Erzurum Kongresi ve Sivas Kongresindeki Rolü”, *100. Yılında 19 Mayıs ve Milli Mücadele Uluslararası Sempozyumu*, 11-14 Haziran 2019, Samsun.

SAKAOĞLU, Saim, “Aşıkların Dilinde Atatürk ve Erzurum Kongresi”, *Erzurum Kalkınma Vakfı Toplantıları II*, Taner Ofset Matbaacılık, Erzurum 2004, s. 217-224.

SAKİN, Serdar, “Milli Mücadele Döneminde Atatürk’ün Demokrasi Anlayışı ve Uygulamaları”, C.1, S.16, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2004, s. 229-245.

SARIKAYA, Makbule, “Erzurum Kongresi’nde Rizeli Delegelerin Faaliyetleri”, C. 9, S. 20, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 2002, s. 263-274.

SARIKOYUNCU, Ali, “Milli Mücadele’de Bir Din Adamı: Erzurumlu Hoca Raif Efendi (Dinç)”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 337-361.

_____, “Sivas Kongresi Öncesinde Manda İstemi Konusundaki Yazışma ve Tartışmalardan Örnekler”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2003, s. 77-92.

SAVAŞERİ, Orhan, “Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Kongresi’ni Açış Konuşması”, S. 18, *Kemalist Atılım*, Ankara 1983, s. 26-28.

SELVİ, Haluk, “Erzurum Kongresi’nin İtilaf Devletleri Üzerindeki Etkileri”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 287-296.

_____, “Milli Mücadele’de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi”, *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 949-965.

SERTOĞLU, Mithat, “Erzurum Kongresi’nin Bilinmeyen İki Belgesi”, S. 13, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ankara 1968, s. 3-9.

SONYEL, Salahi R, “İngiliz Belgelerinde Erzurum ve Sivas Kongreleri”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2003, s. 11-23.

SOYSAL, Mahmut, Enes, “Müdafaa-ı Hukuk ve Kuvâ-yı Milliye Hareketi, Tarihi Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Kongresi’nde Yaptığı Açılış Konuşması”, S. 186, *Türk Dünyası*, 2010, s. 7-50.

SÜRMEİLİ, Serpil, “Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Kongresi Sırasında Üniforma Giyme Meselesi”, C. 2, S. 1, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1997, s. 29-41.

ŞEHİDOĞLU, Süreyya, “Erzurum Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kongre Hazırlıkları ve Mustafa Kemal Erzurum’da”, IX/50, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1971, s. 7-11.

ŞEHİTOĞLU, Mustafa; ERDOĞAN, Nevzat, “Erzurum Kongresinde Bitlis Vilayeti Delegeleri”, *Uluslararası Bitlis Tarihi ve İdris-i Bitlisi Sempozyumu 11.10.2018-13.10.2018*, 2018.

ŞIVGIN, Hale, “Erzurum Kongresi Sırasında Gelişen İç ve Dış Siyasi Olaylar”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 259-274.

TAŞ, Fahri, “23 Temmuz ve Demokratikleşme”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 371-377.

TULGA, Refik, “Kongre Yıllarında Asker Erzurum”, *Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk*, 1965, s. 12-13.

TUNCAY, Mete, “Erzurum Kongresi’nin Bolşevigi’nden Gazi’ye Açık Mektup”, S. 32, *Toplumsal Tarih*, İstanbul 1996, s. 11-13.

TURAN, Mustafa, “Atatürk ve Milli Bağımsızlık”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2003, s. 149-165.

TURAN, Refik, “Erzurum ve Sivas Kongrelerinde Manda ve Himaye Tartışmaları”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2003, s. 107-112.

TORAMAN, Ömer, “Vilayat-ı Şarkiyye Valilerinin Erzurum Kongresi Karşısında Tavrıları”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002 Erzurum)*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2002, s. 157-179.

TÖKİN, Füzün Hüsrev, “Erzurum Kongresi”, *Hakimiyet*, 23.7.1981.

USTA, Veysel, “Erzurum Kongresi’nin “Caus”u Ömer Fevzi Bey ve Kongre Kararları Aleyhindeki Yazıları”, S. 45, *Toplumsal Tarih*, İstanbul 1997, s. 53-55.

UCA, Alaattin, “Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Mebusluğu”, *Milli Mücadele’nin 100. Yılı: Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya Geçişi ve Kongreler Uluslararası Sempozyumu*, 25-26 Nisan 2019, Erzurum.

YAHYAOĞLU, Tahsin, “Erzurum Kongresi ve Kazım Karabekir Paşa”, S. 12, *Hayat Tarih Mecmuası*, İstanbul 1969, s. 36-38.

YAŞAYACAK, Recep, “Erzurum Kongresi”, *Kocatepe*, 24.7.1981.

YAVUZ, Nuri, “Erzurum Kongresinin Milli Mücadeledeki Yeri ve Önemi”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara 2003, s. 93-106.

_____, “Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkisi”, Erzurum Kalkınma Vakfı Anma Toplantıları II, Taner Ofset Matbaacılık, Erzurum 2014, s. 207-216.

YEL, Selma, “Erzurum Kongresi’nin İstiklal Savaşındaki Yeri ve Önemi”, *Kurtuluşunun 94. ve 95. Yıl Dönümünde Erzurum*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2015, s. 29-41.

YÜKSEL, Mevlüt, “Kazım Karabekir Paşa’nın Erzurum Kongresi Günlerindeki Faaliyetleri”, Osmanlı Hâkimiyetinin 500. ve Kurtuluşunun 100. Yılında Uluslararası Erzurum Sempozyumu, Bildiriler 12-13 Mart 2018, *Erzurum Teknik Üniversitesi Yayınları E-Kitap No:1*, s. 707-741.

ZAPSIZ, Fethi, “Gazi Mustafa Kemal ve Erzurum Kongresi”, S. 7-8, *Türkiye Muharipler Dergisi*, Ankara 1983, s. 10-15; 15-21.

_____, “Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) Sırasındaki Türlü Çabalar”, S.9, *Türkiye Muharipler Dergisi*, 1983, Ankara 1983, s. 15-21.

ZIRH, Nilüfer, “Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum’daki Son Günleri ve Sivas Yolculuğu”, C. 2, S. 1, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1997, s. 123-133.

Bildiri	Makale	Bildiri-Makale Toplam Sayısı
52	108	160

Tablo-2- Erzurum Kongresi hakkında hazırlanan bildiri-makale sayıları. (Son tarama tarihi 21.07.2019)

Akademik Tezler

AFŞAR, Ahmet, *Hüseyin Avni (Ulaş) Bey (1877-1948): Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 2013.

AKBAL, İsmail, *1919-1923 Yılları Arasında Muhalif Kimliğiyle Trabzon*, (Doktora Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, Ankara 2004.

AKALIN, Selçuk, *Milli Mücadele Dönemi Türk Basınında Tarihsel Bir Tartışma: Manda mı? Himaye mi? Bağımsızlık mı?*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Osman Gazi Üniversitesi, Eskişehir 2004.

AKTAŞ, Hayati, *1919 Yazında Erzurum*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Selçuk Üniversitesi, Konya 1990.

ARSLAN, Canan, *Hoca Raif (Dinç) Efendi (1918-1927)*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2003.

AY, Nurten, *Hüseyin Avni Bey'in Hayatı ve Siyasi Faaliyetleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trakya Üniversitesi, Edirne 2018.

AYDOĞAN, Erdal, *Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'dan Erzurum'a Yolculuğu (Samsun, Havza, Amasya, Tokat, Sivas, Erzincan, Erzurum)*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1998.

BAŞAK, Tolga, *Milli Mücadele Günleri'nde Cevat Dursunoğlu*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2000.

BAYRAK, Muammer, *Birinci Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisinde Erzurum Milletvekilleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2017.

ÇELİK, Yücel, Şimşek, *I. Dünya Savaşından Milli Mücadeleye Artvin (1914-1921)*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kafkas Üniversitesi, Kars 2011.

ÇETİN, Fatih, *Kurtuluş Savaşı Dönemini Anlatan Eserler Bibliyografyası*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2003.

ÇİL, Yücel, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegationların Biyografileri*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2003.

DEMİRCİOĞLU, Asuman, *1919-1923'de Süleyman Necati (Güneri) Bey*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1992.

DEMİREL, Halime, *Bekir Sami Bey ve Faaliyetleri*, (Doktora Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazi Üniversitesi, 1994.

DURAK, Melikşah, *Milli Mücadelenin Önemli Sımlarından Erzurumlu Müştak Sıtkı (Dursunoğlu) Bey*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2011.

ERAT, Muhammet, *Milli Mücadele Döneminde Kazım Karabekir Paşa'nın Faaliyetleri 1919-1922*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2000.

ERDEM, Ufuk, *Türk Ocağı Kurucularından ve Teşkilât-ı Mahsusa'nın Önemli Simalarından Doktor Fuat Sâbit*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2009.

ERKMEN, Cuma, *Erzurum'dan Ankara'ya Heyet-i Temsiliye*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kafkas Üniversitesi, Kars 2019.

EVCİN, Erol, *Kazım Karabekir Paşa'nın Türk İstiklal Savaşındaki Rolü*, (Yüksek Lisans Tezi), Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı, Gazi Üniversitesi, Ankara 2004.

GÜL, Mustafa, *Erzurum Kongresi*, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1985.

HIRA, Necmettin, *Hatıraların Işığında Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Çalışmaları 1919-1927*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya Üniversitesi, Sakarya 2006.

KAPLAN, Saadet, *Türk Kurtuluş Savaşı'nda İç ve Dış Mücadele*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, İnönü Üniversitesi, Malatya 2009.

KASALAK, Kadir, *Milli Mücadele'de Manda ve Himaye Meselesi*, (Doktora Tezi), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, Ankara 1991.

KIYCI, Aşir, Kayhan, *Mustafa Kemal Paşa Önderliğinde Milli Mücadele Kadrosu*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük Üniversitesi, Karabük 2013.

KORBEC, Ergun, *Milli Mücadele Anıları Üzerine Bir İnceleme*, (Yüksek Lisans Tezi), Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2011.

KÖKÇIKARAN, Adem, *Liderlik Tipleri Perspektifinde Kazım Karabekir Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2016.

ÖKTE, Sezai, Kürşat, *Milli Mücadele Döneminde Halkla İlişkiler (1918-1922)*, (Yüksek Lisans Tezi), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, Ankara 2013.

PİYALE, Mesut, *Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliyye Cemiyeti ve Faliyetleri*, (Doktora Tezi), Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Marmara Üniversitesi, İstanbul 1992.

SAKİN, Serdar, *Misâk-ı Millî'nin Hazırlanışı, Kapsamı ve Tarihsel Değeri*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 2003.

SARIKAYA, Makbule, *Milli Mücadele Döneminde Rize*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 2000.

SELVİ, Haluk, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, (Doktora Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk Üniversitesi, Erzurum 1998.

ŞEN, İsmail, *Vilayati Şarkıye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti "Erzurum Şubesi"*, (Yüksek Lisans Tezi), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi, Ankara 1989.

ŞENGİL, (KARAÇAM), Mizyal, *Erzurum ve Sivas Kongreleri*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1989.

ŞİMŞEK, Halil, *Cumhuriyet'ten Sonra Bingöl*, (Doktora Tezi), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi 1999.

TAŞKIRAN, Cemalettin, *Kazım Karabekir Paşa'nın Askeri Hayatı ve Komutanlığı*, (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1992.

TEKDEMİR, Aziz, *Atatürk Önderliğinde Yapılan Kongreler (Dönemin Basınına ve Arşiv Belgelerine Göre)*, (Yüksek Lisans Tezi), Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trakya Üniversitesi, Edirne 2000.

Doktora Tezi	Yüksek Lisans Tezi	Toplam
1	1	2

Tablo-3-Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) tez merkezinde doğrudan, Erzurum Kongresi'yle alakalı yapılan tezler.

Doktora Tezi	Yüksek Lisans Tezi	Toplam
6	28	34

Tablo-4-YÖK tez merkezinde, içeriğinde Erzurum Kongresi hakkında bilgi veren tezler.⁷² (Son tarama tarihi 12.07.2019)

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı: 16 Temmuz 2018 tarih ve 30480 sayılı Resmi Gazete'de 11 numaralı Devlet Arşivleri Başkanlığı hakkında Cumhurbaşkanlığı kararnamesi yayımlanarak, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı kurulmuştur.⁷³ Araştırmacılar bu arşivde Erzurum Kongresi de dahil olmak üzere çeşitli konular hakkında belgelere ulaşabilmektedir. E-devlet sistemi üzerinden üye olunarak bazı belgelere interaktif ortamda ulaşmak mümkündür. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/> adresinden gerekli üyelik işlemleri yapıldıktan sonra katalog taraması yapılmakta ve belge talep işlemleri gerçekleştirilmektedir. İlgili internet adresinden yaptığımız tarama neticesinde doğrudan Erzurum Kongresi'yle alakalı 13 belgeye ulaşılmıştır.

Dönem	Yer Bilgisi Kutu-Gömlük-Sıra	Tarih	Belge Özeti
Osmanlı	İ..DUİT 48 50 0	H.20-12-1337	Tayin, azil; Halil Rıfat Bey (Darende Kaymakamı); Agah Bey (Darende Kazası sabık Kaymakamı);Erzurum Kongresi
Osmanlı	DH.KMS.53 60 0	H-10-11-1337	Erzurum Kongresi heyeti imzalı ve buna benzer telgrafların kabul ve tevdiinin men edildiği,

⁷² Tablo-3 ve Tablo-4'deki toplam tez miktarı 36 adettir. Tez merkezinden aranan kelimeler şunlardır; *Erzurum, Erzurum Kongresi, Mustafa Kemal ATATÜRK, Kazım Karabekir, Milli Mücadele, Kongreler, Bibliyografya.*

⁷³ <http://www.devletarsivleri.gov.tr/> (Erişim Tarihi 31.05.2019)

100. YILINDA ERZURUM KONGRESİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

			aksine hareket eden telgraf memurlarının divan-ı harbe sevk edileceği
Osmanlı	DH.KMS. 53 90 0	H-26-09-1337	Memurların siyaset ile işigallerinin katiyen memnu olduğu için Erzurum Kongresine katılacaklara ihtar.
Osmanlı	DH.ŞFR. 442 39 0	R-13-07-1330	Ermeniler'in Erzurum Kongresi kararlarına dair. (Van)
Osmanlı	DH.ŞFR. 636 126 0	R-08-07-1335	Her taraftan yola çıkmış olan Erzurum Kongresi azalarının esamisinin Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa tarafından talep edilmekle Diyarbakır Valiliği'nce icabının istizan olduğu. (Diyarbakır; Eski no: BEO.SYS.34-64/V-9)
Osmanlı	DH.ŞFR. 638 91 0	R-23-07-1335	Üçüncü Kolordu Kumandanı Kemal Paşa ile Birinci, İkinci Kolordu müfettişleri marifetleriyle teşkil olunan Erzurum Kongresi hakkında. (Konya; Eski no: BEO.SYS.34-64/V-12)
Osmanlı	DH. ŞFR. 639 87 0	R-29-07-1335.	Erzurum Kongresi'ne ve Ermenilerin Kafkasya'daki Müslümanlara yaptığı mezalime dair. (Erzurum)
Osmanlı	DH.ŞFR. 640 100 0	R-06-08-1335.	Kayseri mutasarrıfının Erzurum Kongresi heyetinin telgraflarının kabul edilmemesinin ilgililere tebliği talebi. (Kayseri)
Osmanlı	DH.ŞFR. 640 141 0	R-17-08-1335.	Elazığ Valisi Galib'in Malatya Mutasarrıflığı'nın işaretime atfen Erzurum Kongresi ve halkın kongreye olan teveccühü ve Kürtlerle ilgili bilgileri muhtevi telgrafi. (Elazığ)
Osmanlı	DH.ŞFR. 642 35 0	R-17-08-1335.	Erzurum Kongresi heyetinden bazı kişilerin, beş-on gün sonra Sivas'a gelmek niyetinde olduklarının işitildiği. (Sivas)
Osmanlı	DH.ŞFR. 643 73 0	R-27-08-1335.	Bayburd'a hin-i hareketinde muhill-i asayiş bir hale tesadüf etmediğine ve Erzurum Kongresi'nde hazır bulunan zevatla temaslarında makam-ı hilafete merbutiyyet-i tammeleri müşahade edildiğine ve Rum çetelerinin kamilen tenkil kılındığına dair. (Erzurum)
Osmanlı	DH.ŞFR. 644 66 0	R-29-08-1335.	Erzurum Kongresi Heyeti'nin Sivas'a hareket edeceği, Erzurum'da halkın sükun içinde bulunduğu ve Mustafa Kemal Paşa'nın, milletin selameti için çalıştığını, başkaca bir emeli olmadığını beyan ettiği. (Erzurum; Eski no: BEO.SYS.34-64/V-21)
Osmanlı	DH.ŞFR. 646 3 0	R-09-09-1335.	Halkın, Erzurum Kongresi'ne bakış açısına ve Mustafa Kemal Paşa hakkındaki kanaatlerine

			dair Erzurum Valisi Reşid Paşa'nın telgrafı. (Erzurum; Eski no: BEO.SYS.34-64/V-24)
--	--	--	---

Tablo-5- <http://www.devletarsivleri.gov.tr/> internet adresinde yer alan Erzurum Kongresi ile alakalı belgeler. (Son tarama tarihi 11.07.2019)

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE): Ankara Üniversitesi'ne bağlı Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü 4204 sayılı yasa ile 15 Nisan 1942 tarihinde kurulmuştur.⁷⁴ Gerekli izinler alındıktan sonra Erzurum Kongresi de dahil olmak üzere birçok konuda araştırma yapacak araştırmacıların bu arşivden faydalanması mümkündür. Kütüphane koleksiyonunda yaklaşık olarak 280.000 cilt kitap ve süreli yayın bulunmaktadır.⁷⁵ Ayrıca Milli Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ile ilgili olmak üzere 90.000 civarında orijinal belge mevcuttur.⁷⁶

<http://kutuphane.ankara.edu.tr/> ve http://tite.ankara.edu.tr/?page_id=69 internet adreslerinden katalog taraması yapılmaktadır. İlgili internet sitelerinden yaptığımız tarama neticesinde Erzurum Kongresi hakkında 32 belge bilgisine ulaşılmıştır.

Sıra No	Kutu No	Belge No	Adet	Tarih	Konu	Katalog No
720	17	27	1	11/08/1335	Şarki Anadolu Vilayat-ı Erzurum Kongresi Beyannamesi.	1
745	17	29	16	08/10/1335	Erzurum Kongresi kararlarını içeren kitapçık. (Fotokopi.)	1
139	31	144	8	00/00/000	Erzurum Kongresi'nin açılacağı, bazı hususların görüşülmek üzere cemiyet-i merkezide yapılacak olan toplantıya bölge heyetine mensup kişilerden arzu edenlerin gelebileceğini, /Milli Mücadele anılarını içeren notlar.	2
448	31	140	1	00/00/1335	Erzurum Kongresi için Bayburt'tan Alemdarzade Mehmed Tevfik ve Veznedar Abdullah Ağazade Zahid Efendilerin seçilerek yola çıkarıldıkları.	2
499	31	155	1	01/06/1335	Nahcivan, Şeril, Orduyad ve Yedibasar(?) havalisi İslam Ahalisi tarafından seçilmiş olan heyetin Erzurum Kongresi'ne katılıp katılmayacağını bildirmesi isteğini içeren Nahcivanlı Cabbar Bey'in Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne yazısı.	2
521	29	7	1	14/06/1335	Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere Aşkale Nahiyesi adına temsilci seçilen Çıldırılı(?) zade Abdullah ve Salihefendizade Şükrü Bey'in gönderdikleri.	2

⁷⁴ http://tite.ankara.edu.tr/?page_id=4777 (Erişim Tarihi 31.05.2019)

⁷⁵ Semih, E, Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kaynakları, (6. Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara 2017. s.54.

⁷⁶ Yalçın, Türkiye Cumhuriyeti'nin Kaynakları ,s.57.

100. YILINDA ERZURUM KONGRESİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

550	21	61	1	22/07/1335	Erzurum Kongresi açılışında Sultani Mektebi bahçesinde okunacak dua için istekli bir memurla teşrif buyrulmasına dair Erzurum Vilayetine gönderilen yazı.	2
556	29	73	2	07/08/1335	Şarki Anadolu Vilayati Erzurum Kongresi Beyannamesi.	2
557	31	228	1	07/08/1335	Şarki Anadolu Vilayati Erzurum Kongresi Beyannamesi. (Belgenin aslı bulunmayıp fotokopisi mevcuttur.)	2
681	28	151	1	14/11/1335	Mustafa Kemal'in, Erzurum Kongresi'nda bütçe hakkında alınan kararların özetinin süratle bildirilmesini isteyen telgrafi.	2
828	29	69	41	04/04/1336	Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin aza seçimi, mali işleri, toplantı günleri, cemiyetlere yapılan yardımlar, Erzurum Kongresi için toplanan paralar, cemiyetlerin çalışmaları, takdirler, silah miktarını ve yapılan sevkıyatı mütarekeden sonra alınacak tedbirler vs.ile ilgili karar defteri.	2
2373	31	141	19	17/06/1919	Erzurum Kongresi 17 Haziran 1919 tarihli toplantısında alınan kararlar ile Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum şubesinin kongreye gönderdiği rapor.	2
717	97	24	11	21/08/1335	Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Ahmed Hamdi Efendi'nin Heyet-i Tahkikiye Reisi Said Paşa'ya, Selamet Gazetesinin 71, 72, 73 ve 74 sayılı nüshalarında "Erzurum Kongresi Kararları" başlıklı makalelerin, Kuva-yı Milliye ve Sivas Kongresi'nin aleyhinde yazılar olduğunu, /Trabzon'da yayımlanan Selamet Gazetesinin 21 Ağustos 1335, 25 Ağustos 1335, 1 Eylül 1335 ve 4 Eylül 1335 tarihli 71,72,73 ve 74 numaralı nüshalarının, Eyüzbade Ömer Fevzi imzalı "Erzurum Kongresi Kararları" başlıklı makalelerinden alınan yazılar.	4
1142	112	3	9	00/00/1919	Fazlullah Moral'in Erzurum Kongresi anılarını içeren defter.	5
73	307	66	1	00/00/0000	Trabzonlu Eyüzbade Ömer Fevzi Efendinin Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa aleyhtarlığı ile ilgili verilen bilgiler.	10
131	322	49	2	00/00/0000	Erzurum Kongresi Beyannamesi	10
283	295	50	2	04/07/1335	Erzurum Kongresinden önce, Ahmed İzzet Paşa, Nafia Nazırı Ferid Bey ve Ahmed Rıza'nın siyasi durumla ilgili görüşleri ile genel durumu bildiren rapor.	10
420	322	38	8	23/07/1335	Erzurum Kongresi kararları.	10
455	298	1	2	28/07/1335	Erzurum Kongresinin çalışmalarının iyi gittiği, Sivas	10

100. YILINDA ERZURUM KONGRESİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

					Kongresi için de hazırlıkların devam ettiği, özellikle murahhasların çoğalmas ve toplanması için gerekli çalışmaların yapılması hakkında Üçüncü Ordu Müfettişliği Erkan-ı Harbiye Reisi Kazım Beyin Ankara'da 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuad Paşa'ya gönderdiği şifreli yazının çözümü.	
487	323	5	2	01/08/1335	Erzurum Kongresi beyannamesi.	10
498	298	56	2	03/08/1335	Enver Paşa ve siyasi cereyanlar, Bolşevikler, İngilizlerin faaliyetleri, kabine, Erzurum Kongresiyle ilgili Mustafa Kemal Paşanın, 20. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği havadis ve değerlendirmeler.	10
510	298	64	3	05/08/1335	Erzurum Kongresi ve amacı ile ilgili 15. Kolordu Kumandanlığından, Harbiye Nezaretine yazılan cevabi telgrafname sureti.	10
542	299	19	1	08/08/1335	Mustafa Kemal Paşa tarafından 20. Kolordu Kumandanlığına gönderilen, Heyet-i Temsiliyeye seçilen azalar hakkında bilgi içeren ve vilayat-ı şarkiyeye adına Sivas Kongresi'nde bulunmak ve Erzurum Kongresi kararlarını iletmek üzere bir kaç kişilik heyetle geleceklerini bildiren yazı.	10
578	299	61	1	12/08/1335	Trabzon'a geçen Amarikan heyetine gereken izahatın verildiği; Erzurum Kongresi'nin Amerika tarafından manda amacıyla bir heyet gönderilmesini onaylamadığı, Bekir Sami Beyin Sivas Kongresi için Dersaadet'ten üç-dört kişinin geleceğini bildirdiği konularında, 3. Ordu Müfettişliği Erkan-ı Harbiye Riyaseti tarafından, 20. Kolordu Kumandanlığına gönderilen yazı.	10
588	300	11	1	13/08/1335	3. Kolordu Erkan-ı Harbiye reisi adına Alimed Beyin, 20. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği; Sivas telgraf baş ve merkez müdürlerinin Erzurum Kongresi kararlarını kabul ederek diğer merkezlere gönderdikleri için işten el çektilerini, bu hadise nedeniyle müdiiriyet-i umumiyece transit merkezlerinde zamlı maaşlı kontrol memurları bulduracağını ve bunların vazifelerini bildiren yazısı.	10
625	300	21	1	20/08/1335	20. Kolordu Kumandanı Mirliya Ali Fuad Paşanın, 23. Fırka Kumandanlığına, Eskişehir Mıntıka Kumandanlığına, Kastamonu Mıntıka Kumandanlığına, Yozgad Şubesi Riyasetine, Kayseri Kalem Riyasetine, 12. Kolordu Kumandanlığına, Kırşehir Şube Riyasetine, 24. Fırka Kumandanlığına, Bursa'da 17.	10

100. YILINDA ERZURUM KONGRESİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

					Kolordu Kumandanlığına gönderdiği; Eylül başında milli kongrenin toplanacağını, milli kongre muhaberatının Erzurum Kongresi muhaberatı gibi hükümet tarafından gizlenmeyip mahallerine ulaştırılmasını temin etmek için umumi bir grevin mühim merkezlerde yapılması ile ilgili bilgi veren yazısı.	
627	300	28	1	20/08/1335	15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'in, 20. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği; Erzurum Kongresi beyannamesinin Dersaadet'teki İtilaf ve Amerikan mümessillerine verilip verilmediğinin tahkikinin cevabını beklediğini, Ankara'ya bu beyanname açık telgrafla verildiği halde, Ankara telgrafhanesince tevdi olunmaması sebebinin bildirilmesini isteyen yazısı.	10
640	300	47	1	21/08/1335	15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'in, 20. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği; Erzurum Kongresi Nizamnamesinin tamamıyla ve hatasız olarak alınıp alınmadığını, tab ve neşrine başlanıp başlanmadığını soran yazısı.	10
653	300	60	1	23/08/1335	20. Kolordu Kumandanı Mirliya Ali Fuad Paşanın, 15. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği; Erzurum Kongresi Beyannamesi ile üç kıta telgraf halinde verilmiş olan nizamnamenin alındığını bildiren yazısı.	10
674	300	78	3	24/08/1335	Harbiye Nazırı Süleyman Şefik Beyin, 20. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği; büyük küçük bütün kumandanların mntıkaları dahilinde mahalli emniyeti ve musaid ortamı ihlale sebep olacak bir olay çıkarılmamasını bütün kudretleriyle ihtimam göstermelerini isteyen yazısı. /15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir'in, 20. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği; 1-Beyannamenin tahrif olduğu hakkındaki sözler üzerine, Heyet-i Temsiliye tarafından dördüncü maddeyi teşkil eden tebliğin İstanbul'daki mümessillere verilmesini, 2-Amerika mtizaheratı hakkında Sivas'ta gereken girişimin yapılacağını, 3-Alaşehir'deki içtimanın bütün vilayat-ı şarkiye halkı üzerinde pek samimi bir tesir uyandırdığını, 4-müdafaa-i hukuk cemiyeti adına Erzurum Kongresi'nin, Düvel-i İtilafıye mümessillerine gönderdikleri beyannamenin Dersaadet'teki Ermeniler tarafından tahrif edilerek, Amiral Bristol'e verildiğini bildiren yazısı. /3. Kolordu Kumandanı	10

100. YILINDA ERZURUM KONGRESİ ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

					Selahaddin Beyin, 20. Kolordu Kumandanlığına gönderdiği; İsmail Fazıl Paşa'nın Akdağ'dan hareket ettiğini, Afyonkarahisar, Alaşehir, Yozgad ve Ankara murahhaslarıyla Bekir Sami Beyin de geldiğini bildiren ve diğer murahhaslar hakkında bilgi isteyen yazısı.	
699	301	79	2	25/08/1335	Eski Ankara Mebusu Hilmi Beyden alınacak paranın takdim edildiği, Halil Paşa ve arkadaşlarının derhal Azerbaycan'a geçmesi gerektiği, Le Andri(?) adında bir Fransız yüzbaşının Anadolu'ya geçerek Sivas ya da Ankara'ya hareket edeceği, Al Bayrak Gazetesinden mümkün olduğu kadar çok gönderilmesi, Erzurum Kongresi Kararlarının gönderilmesi ve Konya Valisi Cemal Bey hakkında yazılan bir mektup.	10
1493	309	51	1	21/10/1335	20. Kolordu Kumandanı Miriliva Ali Fuad Paşanın, 5. Fırka Kumandanlığı vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşaya gönderdiği; Eyübzade Ömer Fevzi Efendi'nin Erzurum Kongresi'nde fikirleri destek görmediğinden, Trabzon'da Mustafa Kemal ve kongre aleyhinde konuştuğu, bundan bir netice elde edemeyince valiye başvurduğu valinin kendisini divan-ı harbe vereceğini haber alır almaz firar ederek Batum'a Fransızlara sığındığını bildiren yazısı	10

Tablo-6- Türk İnkılap Tarihi (TİTE) katalogunda bulunan Erzurum Kongresi'yle alakalı belgeler. (Tarama tarihi 11.07.2019)

İnternet Adresleri

İnternet Adresi	Kurum/Site Adı
http://www.atam.gov.tr/?s=ERZURUM+KONGRES%C4%B0	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı
https://kutuphane.tbmm.gov.tr/cgi-bin/koha/opac-search.pl?idx=any&q=erzurum%20kongresi&branch_group_limit=branch:MAIN	TBMM
http://erzurumarsivi.com/	Erzurum Arşivi
http://ersa.ersa.ersa.edu.tr/	Erzurum Şehir Arşivi
http://www.erzurumkulturturizm.gov.tr/TR-181311/erzurum-kongresi.html	Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü
https://islamansiklopedisi.org.tr/erzurum-kongresi	Türkiye Diyanet Vakfı
http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR-81542/erzurum-kongresinin-bildirisi-ve-kararlari.html	Kültür ve Turizm Bakanlığı
https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/84/browse?value=Erzurum+Kongresi&type=subject	TBMM
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/	Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı
https://dergipark.org.tr/	Dergipark veri tabanı
https://scholar.google.com.tr/	Google akademi veri tabanı
https://akademik.yok.gov.tr/AkademikArama/	Yüksek Öğretim Kurulu
http://www.devletarsivleri.gov.tr/	Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı
http://tite.ankara.edu.tr/?page_id=69	Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
http://kutuphane.ankara.edu.tr	Ankara Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı
https://kasif.mkutup.gov.tr	Milli Kütüphane
http://www.beyazitdevletkutup.gov.tr/TR-201456/katalog-tarama.html	Beyazıt Devlet Kütüphanesi
http://koha.ekutuphane.gov.tr/	Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü

Tablo-7- Erzurum Kongresi hakkında bilgi veren internet siteleri. 18 site bilgisine ulaşılmıştır. (Son tarama tarihi 18.07.2019)

Sonuç ve Değerlendirme

Atatürk liderliğinde yürütülen Milli Mücadele'nin, başarıya ulaşmasında Erzurum Kongresi ziyadesiyle önemli rol oynamıştır. Bu nedenle Erzurum Kongresi, Türk Tarihi bakımından çok önemlidir. Erzurum Kongresi kadar önemli olan bir diğer husus ise kongre sürecinde alınan kararların ve bu kararlar neticesinde yaşanan gelişmelerin kayıt altına alınmasıdır. Bu bağlamda Erzurum Kongresi hakkında bilgi veren kaynaklar, hazırlanan araştırma eserler, akademik tezler, makaleler, bildiriler, arşivler önem arz etmektedir. Çünkü sürecin doğru bir şekilde yorumlanması kaynaklar ve bilimsel çalışmalar üzerinden

gerçekleşmektedir. Erzurum Kongresi hakkında bibliyografya çalışması hazırlamamızdaki nokta-i nazarımız budur. Yani Erzurum Kongresi hakkında hazırlanan araştırma eserleri, akademik tezleri, bildirileri ve makaleleri elimizden geldiğince tek bir çatı altında toplayabilmektir. Çalışmamız neticesinde ulaştığımız sonuçlar şunlardır;

Erzurum Kongresi hakkında ulaşabildiğimiz eser sayısı 110 adettir. Bu eserler içerisinde anı, biyografi, bibliyografya çalışmaları da yer almaktadır. 20 eser doğrudan Erzurum Kongresi'ne yönelik olup geriye kalan 88 eserin içeriğinde Erzurum Kongresi hakkında bilgi verilmektedir. 2 eserde Erzurum Kongresi hakkında düzenlenen sempozyumlar ile alakalı basılan kitaplardır.

Erzurum Kongresi hakkında 160 bildiri-makale çalışmasına ulaşılmış ve künye bilgileri çalışmamıza eklenmiştir. 160 bildiri-makale çalışmalarının 52 tanesi sempozyumlarda sunulan bildiriler olup geriye kalan 108 makale çalışması dergilerde ve gazetelerde yayımlanmıştır. 7 makalede yayımlanma tarihi hakkında belirsizlik bulunmaktadır. Bu nedenle hazırladığımız bibliyografya çalışmasının ilgili yerlerine “?” (soru işareti) işareti konulmuştur.

Erzurum Kongresi hakkında doğrudan hazırlanan ilk akademik tez çalışması, Mustafa Gül tarafından 1985 yılında hazırlanan “*Erzurum Kongresi*” adlı doktora çalışmasıdır. Bu doktora çalışmasından sonra 2003 yılında Yücel Çil tarafından hazırlanan “*Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegelerin Biyografileri*” adlı yüksek lisans çalışması gelmektedir. Hazırlanan bazı doktora ve yüksek lisans tezlerinde Erzurum Kongresi'ne de yer verildiği tarafımızca saptanan bir diğer husustur. 6 doktora tezi, 28 yüksek lisans tezinde Erzurum Kongresi hakkında bilgiler mevcuttur. Bu bilgiye, tez merkezine uygun anahtar sözcükler girilerek ulaşılmış 4610 akademik tez çalışması tarafımızca taranmıştır.

Erzurum Kongresi hakkında bilgi veren interaktif kaynaklar çalışmamızın son bölümüne dahil edilmiştir.

Erzurum Kongresi bibliyografyası hakkında bilinen ilk çalışma 1993 yılında TBMM Kültür ve Sanat Yayınları tarafından hazırlanan “*Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*” dır. Bu eserin 25 ile 43. sayfaları Erzurum Kongresi'ne yöneliktir. Belirtilen sayfalar aralığında Erzurum Kongresi'yle alakalı 68 çalışmanın bilgisi verilmiştir.

Erzurum Kongresi hakkında bildiğimiz kadarıyla, yapılan ilk sempozyum 27-29 Mayıs 2002 tarihleri arasında Ankara'da düzenlenen “*Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu*” dur. Bu sempozyumda doğrudan Erzurum Kongresi'yle alakalı 2 bildiri sunulmuştur. Bu sempozyumdan sonra 23 Temmuz-25 Temmuz 2002 tarihleri arasında Erzurum'da gerçekleştirilen “*23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I.*

Uluslararası Sempozyumu” Erzurum Kongresi hakkında yapılan ikinci sempozyum olmuştur. Bu sempozyumda doğrudan Erzurum Kongresi’ni konu edinen 21 bildiri sunulmuştur. 25-26 Nisan 2019 tarihleri arasında Erzurum’da gerçekleştirilen “*Milli Mücadele’nin 100. Yılı: Mustafa Kemal Paşa’nın Anadolu’ya Geçişi ve Kongreler Uluslararası Sempozyumu*” doğrudan Erzurum Kongresi hakkında olmasa da, içeriğinde Erzurum Kongresi’ne de yer verilmiştir. Bu sempozyumda doğrudan Erzurum Kongresi’ni konu edinen 3 bildiri sunulmuştur. Erzurum ile alakalı yapılan diğer sempozyum, panel gibi akademik çalışmaların isimleri bu bölüme dahil edilmemiştir.

Hazırladığımız “*100. Yılı Münasebetiyle Erzurum Kongresi Bibliyografyası*” çalışmamız neticesinde tarafımızca şu değerlendirmeler yapılmıştır;

Erzurum Kongresi hakkında hazırlanan en kapsamlı eser, M. Fahrettin Kırzıoğlu’na ait olan “*Bütünüyle Erzurum Kongresi*” adlı eserdir.

Erzurum Kongresi’yle alakalı hazırlanan araştırma eserler, akademik tezler ve makaleler içerisinde en çok atıf yapılan eser, M. Fahrettin Kırzıoğlu’na ait olan “*Bütünüyle Erzurum Kongresi*” adlı eserdir.

Erzurum Kongresi hakkında en çok makale yazan müellif, M. Fahrettin Kırzıoğlu’dur.

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Erzurum Kongresi hakkında faydalandığımız yabancı kaynakların yeterli olmadığı kanaatine varılmıştır. Kongre hakkında bilgi veren yabancı kaynakların tek bir çatı altında toplanmaması veyahut araştırmacılar tarafından henüz tam manasıyla kullanılmaması bahsi geçen tespitimizin nedenidir.

Erzurum Kongresi’yle alakalı farklı dillerle hazırlanan akademik bir çalışma olmaması dikkat çeken bir diğer husustur. Yabancı kaynakların da kullanılmasıyla farklı dillerle yazılacak geniş kapsamlı yeni bir Erzurum Kongresi çalışması bu eksiliği gidermiş olacaktır. Hatta Fahrettin Kırzıoğlu’na ait olan “*Bütünüyle Erzurum Kongresi*” adlı eserin yabancı dile çevrilerek akademik dünyaya kazandırılması hiç kuşkusuz hem Erzurum hem de Erzurum Kongresi için çok önemli bir adım olacaktır.

Sonuç olarak, Erzurum Kongresi bütünü itibariyle değerlendirildiğinde bir kongreden fazlasını bünyesinde barındırmaktadır. “*100. Yılı Münasebetiyle Erzurum Kongresi Bibliyografyası*” çalışmamız Erzurum Kongresi’nin bibliyografya eksikliğini gidermeye ve araştırmacılara kolaylık sağlamaya yönelik hazırlanmıştır.

Devrin İç ve Dış Siyasi Gelişmeleri Işığında Erzurum Kongre Beyannamesi ile Misâk-1 Millî Beyannamesinin Karşılaştırmalı Analizi

Mustafa Budak*

Özet

Erzurum Kongresi, Türk Millî Mücadele Tarihi'nin Sivas Kongresi ile birlikte en önemli iki kongresinden biridir. Aynı zamanda bu kongre, Mustafa Kemal Paşa'nın, Türk Millî Mücadele Tarihinde etkin bir lider olarak temayüz ettiği ilk siyasi platformdur. Ancak, Nutuk'un etkisiyle son yıllara kadar Erzurum kongresi "katılımcılar açısından mahalli, sonunda yayımlanan beyanname maddeleri itibariyle ulusal bir kongre" şeklinde "standart ifadeler" ile anılmış ve hatta Sivas kongresi ile birlikte değerlendirilmiştir. Bu ise Erzurum Kongresi'nin ayırıcı özelliğinin gözden kaçırılmasına sebep olmuştur. Bundan dolayı, bugüne kadar Erzurum ve Sivas kongreleri ile Misak-1 Millî beyannameleri, farklılık ve benzerliklerini ortaya koyacak şekilde karşılaştırmalı bir analize tabi tutulmamıştır.

Bu bildirinin iki amacı vardır. Birinci amacı, devrin şartları ışığında Erzurum Kongresi beyannamesi ile Misak-1 Millî beyannamesinin karşılaştırmalı analizini yapmaktır. İkincisi ise Erzurum kongresi ile beyannamesinin Misak-1 Millî'nin oluşumundaki etkisini belirlemektir. Nitel araştırma yönteminin kullanılacağı bu bildiride, devrin iç ve dış siyasi şartları anlatılırken Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi belgelerinin yanısıra süreli yayınlar ile araştırma eserlerinden yararlanılacaktır. Tabii olarak devrin Türkçesiyle (Osmanlı Türkçesi) yazılmış esas metinlerden hareketle kongre beyannamesi ile Misak-1 Millî beyannamesi karşılaştırılarak analiz edilecektir. Bu işlem sırasında konuyla ilgili hatıra, resmi yayın ve araştırma eserleri de kullanılacaktır.

Anahtar kelimeler: Erzurum Kongresi Beyannamesi, Misak-1 Millî Beyannamesi, 23 Haziran Muhtırası, Mustafa Kemal Paşa.

Erzurum Kongresi, Türk Millî Mücadele Tarihi'nin Sivas Kongresi ile birlikte en önemli iki kongresinden biridir. Aynı zamanda bu kongre, Amasya Genelgesi'nin hazırlanmasındaki başat rolünü saymazsak, Mustafa Kemal Paşa'nın, Türk Millî Mücadele Tarihinde etkin bir lider olarak temayüz ettiği ilk siyasi platformdur. Ancak, Nutuk'un etkisiyle son yıllara kadar Erzurum ve Sivas kongreleri beyannameleri birlikte değerlendirilmiş ve hatta bu

* Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü.

değerlendirmeye Misak-ı Millî beyannamesi de dahil edilerek özellikle birinci maddeleri “aynı madde imiş” gibi “vatan bir bütündür parçalanamaz” hükmüne hapsedilmiş ve dolayısıyla söz konusu beyanname metinleri arasında benzerlikler olmakla beraber farklılıklar nedense gözden kaçırılmıştır. Hatta Misak-ı Millî’nin esaslarının Erzurum ve Sivas kongrelerinde belirlendiği dahi kesinlik derecesinde ifade edilmiştir.

Bu bildirin esas amacı, Erzurum Kongresi beyannamesi ile Misak-ı Millî beyannamesini devrin iç ve dış siyasi şartları içinde karşılaştırmaktır. Aynı zamanda bu karşılaştırmayı yaparken Kongre sonunda açıklanan beyannameden hareketle, Erzurum Kongresi’nin Misak-ı Millî’nin oluşumundaki etkisini belirlemeye çalışacağız. Böylece, Erzurum kongresi ile sonunda yayımlanan beyannamenin, Milli Mücadele sürecindeki “biricik önemi” açık bir şekilde vurgulanmış olacaktır.

Hiç şüphesiz bu sürecin başlangıcı, Mondros mütarekesi idi. Mütarekeyle başlayan İtilaf işgalleri karşısında, İstanbul Hükümeti’nin yakında yapılacak barış konferansında Osmanlı Devleti lehine kararlar çıkması beklentisiyle sessiz kalırken⁷⁷ Anadolu ve Trakya’nın Müslüman halkı, kendiliğinden ve de yerel ölçekte direnişi örgütlemeye çalıştı. Daha ziyade bu örgütler, işgal edilmiş ya da işgale uğrama ihtimali bulunan bölgelerde kurulmuştu. Ne var ki, 15 Mayıs 1919’de İzmir’in Yunanlılarca işgali ve işgal sırasında Yunanlıların halka ve askere karşı acımasız davranışları direnişe inanmayanları bile harekete geçiren en büyük muharrik/itici güç oldu⁷⁸. Henüz 14 Mayıs gecesi İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti bütün milli kuruluşlara telgraflar göndererek İzmir’in Yunanlılarca işgal edileceğini bildirmiş ve karşı konulması gerektiğini duyurmuştu. Nitekim 15 Mayıs’ta, İzmir işgal edilmiş ve Yunan askerleri adam öldürme, tecavüz, katliam ve yağma hareketlerine girişmişlerdi. Bunun üzerine harekete geçen Anadolu’daki Müdafaa-i Hukuk, Muhafaza-i Hukuk vb. cemiyetler, vakit kaybetmeden İstanbul’daki İngiliz başta olmak üzere Fransız, İtalyan ve Amerikan Yüksek Komiserliklerine protesto telgrafları çekmişlerdi. Mesela, 22 Mayıs 1919’da, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum şubesi mesul kâtibi Dursunoğlu Cevat Bey, Erzurum Belediye Başkanı Zahir Bey ile Albayrak gazetesi Müdürü Süleyman Necati Bey gibi Erzurum’un ileri gelenleri, işgale karşı tepkilerini hem İstanbul’daki hükümete ve hem de İtilaf devletleri temsilcilerine bildirmişlerdi. Tabiatıyla bu protestolar sadece Erzurum ile sınırlı kalmamış, İstanbul, Trabzon, Kahramanmaraş, Adana gibi vilayetler de de birçok protesto mitingleri

⁷⁷ Mustafa Budak, *İdealden Gerçeğe Misak-ı Millî’den Lozan’a Dış Politika*, Küre Yayınları, İstanbul 2002, s.24-25.

⁷⁸ Eric Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, Çeviren: Nüzhet Salihoğlu, Bağlam Yayınları, İstanbul, s.188-189.

düzenlenmiş ve ilgili kuruluşlara telgraflar gönderilmişti⁷⁹. Ayrıca, İzmir'in işgalini protesto etmek için ABD Başkanı Wilson ile ABD Kongresi'ne birer telgraf çekilmişti⁸⁰.

Şurası bir gerçektir ki, Anadolu ve Trakya'da işgale karşı gerçekleştirilen sayısız protesto mitingleri, direnişe ilişkin ümitleri de artırmıştı. Bu arada, 19 Mayıs 1919'da, Mustafa Kemal Paşa da 9.Ordu Kıtaatı Müfettişi olarak Samsun'a çıkmış ve resmi görevinin gereğini yaptıktan sonra Yunan işgaliyle ilgili görüşlerini İstanbul'a bildirmekten de geri durmamıştı. M.Kemal Paşa, 20 Mayıs 1919'da, Sadarete gönderdiği bir telgrafta, Yunan işgalinin "milleti ve orduyu düşünülmemeyecek ve tarif edilemeyecek derecede" içten yaraladığını, millet ve ordunun varlığına karşı yapılan bu haksız tecavüzü içine sindiremeyeceğini ve kabul etmeyeceğini bildirdi⁸¹. 28 Mayıs'ta Havza Müdaafaa-i Hukuk Cemiyeti toplantısına katılan M. Kemal Paşa, aynı gün bütün kolordu komutanlıkları, vilayetler ve mutasarrıflıklara gönderdiği Havza genelgesiyle, İzmir'den sonra Manisa'nın işgalinin "tehlike-i müstakbele"yi aleni haline getirdiğinden bahisle işgalin büyük ve heyecanlı mitingler yapılarak protesto edilmesini ve ortaya çıkan "tezahürat-ı milliyeh"nin İtilaf Devletleri temsilcileri ile Bab-ı Âlî'ye telgraflar çekilerek duyurulmasını istedi⁸². Hatta Mustafa Kemal Paşa, bölgesinde Hıristiyanların katledildiğine dair haberlerin çıkması üzerine Harbiye Nezareti tarafından gönderilen 2 Haziran 1919 tarihli bir nota telgrafta, 3 Haziran 1919'da, Havza'dan cevap vererek İzmir'in işgalinden dolayı Müslüman halkta doğan infialden kaynaklanan miting ve toplantıların şimdilik Hıristiyanları rahatsız edecek bir çerçevede olmadığını ifade etmiş ve işgallerin devam etmesi halinde halkın tepkilerinin önünde kendisi dâhil hiçbir gücün duramayacağını şu sözlerle dile getirmişti:

" İtilaf Devletleri milletimizin hukuk ve istiklaline riayetkar kaldıkça ve millet, vatanın tamami-i masuniyetinden emin bulunmadıkça anasır-ı gayr-i müslimenin duçar-ı haşyet olmasına hiçbir sebep yoktur ve bu bapta devlete karşı her türlü mesuliyeti taahhüt ve buna tamamiyle emniyet buyurulmasını istirham ederim. Fakat istiklal ve mevcudiyet-i milliyehi imha ve bekay-ı hayatı tehlikeye isâl eden işgal, suikast ve taaddi gibi İzmir havalisinde görülmekte olan fiiliyatın zuhuratı mümasilesine karşı ne milletin heyecan ve teessürat-ı vicdaniyesini ve ne de buna müstenit tezahürat-ı milliyehi men ve tevkif için nefsimde ve hiç kimsede kudret ve takat göremeyeceğim gibi bu yüzden tahaddüs edecek vakayi ve hadisatın

⁷⁹ Atatürk Özel Arşivi'nden Secmeler, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.1-4.

⁸⁰ Age, s.s.10-11.

⁸¹ Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge), Başbakanlık Osmanlı Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1982, s.26.

⁸² Havza genelgesinin tam metni için bkz., Milli Egemenlik Belgeleri (Havza Genelgesi, Amasya Tamimi, Erzurum Kongresi Beyannamesi, Sivas Kongresi Beyannamesi, Misak-ı Milli Beyannamesi), Derleyen: Sefer Yazıcı, TBMM Yayınları, Ankara 2015, s.7-8.

karşısında da mesuliyet kabul edebilecek ne kumandan ve ne de mülkiye memuru ve ne de hükümet tasavvur ederim.”

Görüldüğü gibi Mustafa Kemal Paşa, Samsun’a çıktığı andan itibaren İzmir’in işgalinden endişe duymuş ve bu endişeyi paylaşan milletin tepkilerini ise İstanbul’daki hükümete bildirmekten geri durmamıştı. Ayrıca kendisi de işgalin protesto edilmesi ve “bütün memlekette milli teşkilatı vücuda getirilmesi lüzumunu” sivil ve askeri erkâna bildirmekten geri durmamıştı⁸³. Bu süreçte, Mustafa Kemal Paşa’nın en önemli hamlesi/hareketi, 21-22 Haziran 1919 gecesi yayımladığı Amasya genelgesi idi. Söz konusu genelgenin önemi, işgalin sona erdirilmesi için bölgesel direnişlerin (mahalli Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri’nin) yetersiz kalacağından hareketle, bütün vatani kapsayacak ölçüde milli bir direniş cephesinin kurulmasının gerekliliğini ortaya koyan ilk çağrı olmasıydı. Bu çağrı, Sivas’ta milli bir kongre yapılmasını da içermektedir. Aynı zamanda Erzurum’da daha önceden yapılması kararlaştırılmış bir kongre (Erzurum’da in’ikadı mukarrer kongre) için söz konusu vilayetlerin Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyetleri’nden üyelerin Erzurum’a doğru yola çıktıklarından söz edilmekteydi. En önemlisi ise bu hareketin milli iradeye dayalı yürütülmesi gerektiğinin vurgulanmasıydı⁸⁴

Aslında Erzurum Kongresi, İzmir’in işgalinden sonra, Doğu Anadolu ile Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerinde ortaya çıkan Ermeni ve Rum tehlikelerine karşı, İstanbul merkezli Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin⁸⁵ Erzurum Şubesi’nin⁸⁶ 30 Mayıs 1919’da, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’ne yolladığı düşmana karşı “ortak mücadele” ve “ortak kongre” önerisi üzerine kararlaştırılan bir kongre idi⁸⁷. Zaten aynı günlerde (28 Mayıs 1919), Trabzon’daki cemiyet de “işgallere karşı silahla mücadele edilmesini ve bütün Doğu Anadolu’yu temsil edecek daha geniş bir kongrenin toplanmasını kararlaştırmıştı⁸⁸. Böylesi bir kongre, Gümüşhane Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Kadirbeyzade Ahmet Bey’e göre “

⁸³ Kemal Atatürk, *Nutuk I*, 15.basıls, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.22-23.

⁸⁴ Amasya genelgesi metni için bkz., *Milli Egemenlik Belgeleri*, s.11-12; Ayrıca, genelgenin bir analizi için bkz. Mustafa Budak, “ Amasya Genelgesi Bir İhtilal Bildirisi mi-Analitik Bir Değerlendirme-“*Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*,XIX/57, Kasım 2003, s.962-975

⁸⁵ Bu cemiyetin kuruluş tarihi 4 Aralık 1918’dir.

⁸⁶ Söz konusu cemiyetin Erzurum şubesi, kendisi bir öğretmen olan Dursunoğlu Cevat Bey’in aldığı izin üzerine 10 Mart 1919’da açılmıştır.Cemiyetin 19 kişilik idari heyetinin reisi Hoca Raif Efendi, katibi ise Cevat Bey olmuştur.Bkz. Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, Ankara 1946, s.

⁸⁷ Bu cemiyet, Trabzon ve Şark vilayetlerinin ortak bir kader birliği içinde olması gerektiğini şu stratejiye dayandırmıştı: “Trabzon, vilayetlerimizin nefes borusu ve gözü ve buralar Trabzon’un belkemiğidir. Trabzon’un bizsiz, dahili vilayetlerimizin de Trabzonsuz yaşaması imkânsızdır.”, Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi’nin Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’ne gönderdiği 30 Mayıs 1919 tarihli telgraf, Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Genişletilmiş yeni baskı, Merk Yayıncılık, İstanbul 1988,s.40-41.

⁸⁸ Sabahattin Özel, *Millî Mücadelede Trabzon*, TTK Yayınları, Ankara 1991,s.71-72.

vatanı selamete çıkaracak, bir kitle halinde müdafaadan başka bir şey değildir”⁸⁹. Bu yüzden Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Erzurum Şubesi’nin bu teklifi isabetli olmuş ve kabul görmüştü. Tabiatıyla bunda, Ermenilerin 28 Mayıs 1919 tarihli Erivan merkezli Büyük Ermenistan’ın kuruluşunun ilânı da etkiliydi. Nitekim, Erzurum’da çıkan Albayrak gazetesi, daha bu karar öncesinden itibaren, Doğu Anadolu vilayetlerinin hukuki durumuna işaret etmiş ve büyük devletlerden bu bölgede yaşayan Türk ve Müslüman halkın hukukunun korunmasını savaşın galibi devletlere hatırlatırken⁹⁰ İstanbul hükümetine de söz konusu hukukun korunması için Anadolu’da örgütlenen müdafaa hukuk girişimlerine engel olmaması gerektiğini bildirmişti⁹¹.

Bu arada hatırlanması gereken bir başka gelişme ise 17-25 Haziran 1919 tarihleri arasında Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Erzurum Şubesi’nin vilayet kongresinin toplanmasıydı⁹². Ancak bu vilayet kongresinde dikkati çeken bir başka husus, Ermeni iddialarına karşı ilmî delilleriyle bir raporun hazırlanması ve kongrede okunmasıydı.

Bu raporun en önemli özelliklerinden biri, Ermeni ve Kürtlerin aynı ırktan olmadıkları, aksine Kürtler ile Türklerin tarihî, dinî, siyâsî ve kültürel yönlerden birbirlerine daha yakın olduklarının açıklanmasıydı. Söz konusu rapora göre “Vilayât-ı Şarkiye’de Türk Kürtsüz, Kürt Türksüz yaşayamaz” idi.

Aynı rapor, sadece Türk- Kürt birlikteliğine vurgu yapmakla kalmamış, bu iki kavmin yaşadıkları coğrafyanın sınırlarını da çizmekten geri durmamıştı. Şöyle ki;

“Musul’un cenubundan başlayarak Urfa’ya, Haleb’e ve Bahr-i Hazer’den bed’ ederek Asya-yı Suğra’ya kadar imtidad eyleyen arazide Türkler ekseriyeti teşkil etmekte ve Kürt mecmuaları bu iki hat arasında ve aynı zamanda Türklerle mahlut bir halde bulunuyorlar”

Görülüyor ki, bu sözlerle Türk- Kürt ayrılığı reddedilmekte, yaşadıkları coğrafyanın sınırları çizilmekteydi. Öyle ki, modern anlamda “vatan” denilen bu toprakların sınırları kuzeydoğuda Hazar Denizi, kuzeyde Karadeniz ve güneyde Halep’i de içine alacak şekilde Akdeniz’deki İbn-i Hani burnundan doğuya doğru giderek Bağdad’ın kuzeyinde kalan Cebel-i Hamrin’e kadar uzanmaktaydı. Bir başka deyişle söz konusu sınırlar, bugünkü, Kafkasya, Anadolu ve Haleb’i içine alacak şekilde Kuzey Suriye; Musul, Kerkük ve Süleymaniye ile

⁸⁹ Dursun Ali Akbulut “Erzurum Kongresi’nin Mahalli Boyutu”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu*, Ankara 2003, s.74.

⁹⁰ “Şark Vilayetlerimizin Hukuki Vaziyetine Dair Bir İki Söz”, *Albayrak*, Sayı 6, 22 Nisan 1335, s.1; *Albayrak*, s. 33 (Yeni basım)

⁹¹ “Vazife Hususunda Hükümet-i Hazıra”, *Albayrak*, Sayı 19, 8 Ağustos 1335, s.1; *Albayrak*, s.37 (yeni basım)

⁹² Sözkonusu vilayet kongresi, Cemiyet Reisi Raif Efendi başkanlığında 21 temsilcinin katılımıyla yapılmıştı. Bkz. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara 1993, s.107-108; Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, s.11; Ayrıca bkz., Haluk Selvi, *Milli Mücadelede Erzurum*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.82-83.

Erbil'i kapsayan Kuzey Irak'ı içine almaktaydı. O devirlerde, bunun iki anlamı vardı: Birincisi, doğu vilayetlerinde Türkler ve Kürtlerin çoğunluk halinde yaşadıklarından dolayı bölgeyle ilgili Ermeni iddialarının geçersizliği idi. İkincisi ise tam olmamakla beraber Türkler ile Kürtlerin yaşadıkları coğrafyaya işaret etmek suretiyle Kafkasya hariç daha sonra Misak-ı Milli'de kriter olarak belirtilecek sınırları göstermesiydi⁹³. Bu yönüyle Erzurum vilayet kongresinin yayımladığı rapor, daha sonra yapılacak olan Erzurum kongre beyannamesinden daha geniş bir coğrafyayı “Türklerin ve Kürtlerin vatanı” olarak belirlemiş durumdaydı. Daha başka bir deyişle söylersek, söz konusu rapor, Wilson ilkelerinin self-determinasyona ilişkin 12.maddesine atıf yaparak sınırları gösterilen toprakların Ermenistan'a verilemeyeceğini ilan etmekteydi. Nitekim kongre kararları gereğince, Paris'e gidecek Osmanlı barış heyeti üyeleri ile Damad Ferid Paşa'ya gönderilen 23 Haziran 1919 tarihli telgrafta Vilayat-ı Şarkıyye'nin kesinlikle Osmanlı anavatanından ayrılamayacağı kesin bir dille bildirilmişti⁹⁴.

İşte Erzurum Vilayet Kongresi'nin yapıldığı tarihlerde, Damad Ferid ve Ahmet Tevfik Paşaların da aralarında bulunduğu Osmanlı Barış Heyeti, davet edildikleri barış konferansı için Paris'te idiler. Bilindiği gibi Paris Barış Konferansı'nın iki amacından biri Osmanlı Devleti'nin geleceğini görüşmek ve karara bağlamaktı. O yüzden Osmanlı heyeti, konferansın başlamasından altı ay sonra Paris'e çağırılmış ve resmi devlet görüşleri dinlenmek istenmişti. Fakat bu dinlenme, usulen olacaktı. Bu kapsamda ilk önce Damad Ferid Paşa, kendisinin hazırladığı ve devrin siyasi şartlarını gözetmeyen bir konuşmayı 17 Haziran'da yapmış ve özellikle Fransa Başbakanı Clemensau'nun hakaretleriyle karşılaşmıştı. Ancak, Osmanlı heyeti, bugüne kadar Milli Mücadele literatüründe pek fazla bilinmeyen/ ya da bilinmek istenmeyen bir resmi muhtırayı 23 Haziran 1919'da, Onlar Konseyi'ne sunmuştur. İlk defa tam metni tarafımızdan yayımlanan 23 Haziran 1919 tarihli muhtıra-ki taahhüdnâme de denilmektedir,-esas itibarıyla I. Dünya Savaşı sonrası savaşın galiplerince kurulmak istenen yeni uluslararası düzene karşı ilk defa Osmanlı Devleti'nin barış şartlarını ortaya koyan bir belgedir. Hemen belirtelim ki, bu muhtıra da tıpkı Erzurum vilayet kongresi gibi Türklerin ve Kürtlerin vatanı olarak somut bir şekilde sınır çizmiş ve sınırları çizilen vatana da “yeni Türkiye” demekten de çekinmemişti. Ayrıca 23 Haziran muhtırası, yeni Türk vatanının sınırlarını çizmekle kalmamış, Elviye-i Selase, Batı Trakya, Boğazlar, azınlıklar, kapitülasyon

⁹³ Bu rapor için bkz., Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları Ankara 1969, s.40-53 (Belge no XLVII). Bu rapor, yeni bir çalışmada, Erzurum Vilayet Kongresi'ne sunulan Ermeni Meselesi Raporu diye takdim edilmiştir. Bkz., Murat Küçükuşurlu-Murat Türker Tüfekçi (Hazırlayanlar), *100.Yılında Fotoğraf ve Belgelerle Erzurum Kongresi*, Erzurum Valiliği Yayınları, Erzurum 2019, s.110-113; Raporun değerlendirmesi için bkz., Haluk Selvi, *Milli Mücadelede Erzurum (1918-1923)*, Ankara 2000, s.83-86.

⁹⁴ B.S.Baykal, *a.g.e.*, s.12.

ve borçlar gibi meseleler hakkında Misak-ı Milli beyannamesi ile benzerlik-hatta lafzen aynılık-arzetmiştir⁹⁵. Daha da önemlisi, Misak-ı Milli beyannamesi'nde kriter olarak belirtilen “yeni Türkiye'nin sınırları”nı bu süreçte ilk defa somut olarak çizmişti.

Misâk-ı Millî, son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsânı'nın 28 Ocak 1920'de yapılan resmî olmayan/özel bir toplantısında kabul edilen ve 17 Şubat 1920'de bütün dünyaya ilân edilen bir beyannâme idi. Bu beyannamenin başlangıç kısmına bakılırsa, gerçekte bu beyanname, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Paris Barış Konferansı sürecinde, kalıcı bir barış için fedakarlık edilebilecek asgari barış şartlarıdır. Altı maddeden oluşan bu beyanname, Atatürk'ün Nutuk'da ifadesine göre “Milletin âmal ve makasidini” içine alan kısa bir program idi⁹⁶. Yine Atatürk, 19 Ocak 1923'de İzmit'te bir sinemada yaptığı konuşmada ise Misâk-ı Millî'yi “Millet mevcûdiyeti için, istiklâl için, hâkimiyeti için behemehâl istihsâle mecbur olduğu esaslar” olarak tanımlamıştı⁹⁷. Böylesine önemli bir beyanname, 23 Nisan 1923'de açılan TBMM ve onun hükümeti tarafından Millî Mücadele hareketinin hedefleri kabul edilerek gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Öyle ki, bu meclisin milletvekilleri dönemin hükümetlerinin iç ve dış politikalarını değerlendirirken “Misak-ı Millî”yi esas almışlar ve hükümeti kıyasıya eleştirmekten de geri durmamışlardır⁹⁸.

Görüldüğü gibi, aynı tarihlerde ortaya konan Erzurum vilayet kongresi beyannamesi ile 23 Haziran 1919 tarihli muhtıra, Osmanlı vatanının parçalanması/paylaşılması girişimlerine karşı biri bölgesel, diğeri de milli ölçekte dile getirilmiş tepkilerin somutlaşmış ifadeleridir. Nitekim bu gelişmelerin ardından toplanacak Erzurum kongresi ise vilayet kongresinde ortaya konan endişeler ile alınacak karşı tedbirlerin bir vilayet düzeyinden Orta ve Doğu Karadeniz bölgelerini de kapsayacak şekilde bölgesel düzeye çıkarılacağı bir platform olacaktır.

Hemen belirtelim ki, İstanbul hükümeti için Erzurum kongresi “Kanun-ı Esasi ahkâmına mugayir menâfi'-i âliye-i vataniyyeye pek muzır” bir teşebbüs olarak değerlendirilmekte ve bunu engellemek için askeriye ile ortaklaşa gerekli tedbirlerin alınması istenmekteydi⁹⁹. Daha da önemlisi, askerlikten istifa etmiş Mustafa Kemal Paşa ile eski

⁹⁵ 23 Haziran muhtırası diye adlandırılan bu barış şartlarının tam metni ve yorumları için bkz., M.Budak, *a.g.e.*, s.73-89.

⁹⁶ “Milletin âmal ve makasidini da kısa bir programa esas olacak surette toplu bir tarzda ifadesi de görüldü. Misakı Milli ünvanı verilen bu programın ilk müsveddeleri de bir fikir vermek maksadiyle kaleme alındı. İstanbul Meclisinde bu esaslar, hakikaten toplu bir surette tahrir ve tesbit olunmuştur.”K.Atatürk, *Nutuk*, I, s.360.

⁹⁷ Arı İnan, *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, TTK Yayınları, Ankara 1982, s.96.

⁹⁸ M.Budak, *a.g.e.*, s.187 vd.

⁹⁹ Dahiliye Nazırı Adil Bey'den Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 24 Temmuz 1335/1919 tarihli acil telgraf, *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Nezareti (DH) Şifre Kalemi (ŞFR)*, 101/19-157.

Bahriye Nazırı Rauf Bey'in bölgedeki girişimleri "memleketin menâfi'-i âliyesine her halde mugayir ve pek muzır" addolunmaktaydı. Benzer tarzda bir telgraf da 21 Temmuz'da Bitlis Vilayeti'ne gönderilmiş ve adı geçen kişilere itibar edilmeyerek etkili tedbirlerin alınması istenmişti¹⁰⁰. Bununla yetinmeyen Dahiliye Nazırı Adil Bey 25 Temmuz 1919'da acil koduyla Sivas vilayetine gönderdiği bir telgrafta daha sert bir dil kullanarak bu tarz girişimlerin memleketi felakete sürükleyeceğinden söz etmiş ve bunların önlenmesi için şiddetli tedbirlerin alınması hususunda " ...hiçbir memleketde umur-ı hükümete vazifedar olmayanlar tarafından müdahale etdirilmez. Binaberin bu ka'ide-i esasiye husûsan bu kadar nazik bir zamanda riâyet edilmemesi ne hikmet-i hükümet ne de muktezây-ı basiret ve himmet ile kâbil-i te'lîfdir. Binâen alî-zâlik vazifedâr olmayanların her kim olursa olsun umûr ve mu'âmelât-ı devlete zinhar hiçbir vesile ile karışdırılmaması ve müdahalede ısrar edenlerin kezalik her kim olursa olsun der'akab derdest edilerek pençe-i kanuna teslimiyle haklarında kanune tertîb edecek muamelâtın ifâsı"nı istemişti¹⁰¹.

Bilindiği gibi Erzurum Kongresi, 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplandı. Mustafa Kemal Paşa, Kongre başkanlığına seçildi. Bu seçilme, Erzurum delegesi Dursunoğlu Cevat Bey'in istifası üzerine gerçekleşmişti. Hatta ilk gün kongreye Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifa etmesine rağmen askeri üniformayla katılması bazı tepkilere yol açmış ve bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa Erzurum valisinden tedarik edilen sivil kıyafetle kongreye katılmak zorunda kalmıştı. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, kongrede bir açılış konuşması yapmış ve Osmanlı Devleti'nin o günkü siyasi durumu ile Mısır, Hindistan, Afganistan, Irak ve Suriye ve Kuzey Afrika'daki milli istiklal mücadeleleri ve bunların zorluklarından bahsettikten sonra " Her halde mukadderata hâkim bir irade-i milliyenin müdahaleden masun bir suretde zuhuru ancak Anadolu'dan muntazardır. Bunu istinadendir ki, bir Şuray-ı Milli'nin vücudunu ve ancak kuvvetini irade-i milliyeden alacak mes'ul bir hükümetin mevcudiyetini talep etmek " gerektiğini İstanbul'daki her tabakadan aydınının sabit fikri olduğunu dile getirmiştir¹⁰². Kongre, 14 günlük çalışmalarının sonunda on maddelik bir beyanname yayınladı. Buna göre, Mustafa Kemal Paşa'nın başkan seçildiği bir Heyet-i Temsiliye oluşturuldu.

Burada bir ara değerlendirme yapmak gerekmektedir: Erzurum Kongresi, Amasya Genelgesinden önce, Erzurum ve Trabzon'daki cemiyetlerin kararlaştırdıkları bir kongredir.

¹⁰⁰ BOA, DH-ŞFR, 101/19-122.

¹⁰¹ BOA, DH-ŞFR, 101/19-159.

¹⁰² 100.Yılında Fotoğraf ve Belgelerle Erzurum Kongresi, s.124-125; Bu konuşmanın sadeleştirilmiş metni için bkz., Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler, s.22-28.

İkincisi, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey, Amasya genelgesinde de ifade edildiği gibi “ 10 Temmuz’da Erzurum’da in’ikadı mukarrer” olan bir kongreye katılmıştır. Buna rağmen o günlerde başta Peyam-ı Sabah olmak üzere bazı İstanbul gazeteleri, kongrenin Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey’in eseri olarak göstermek istemişlerdi. Onların maksadı, askerlikten istifa etmiş Mustafa Kemal Paşa üzerinden milli hareketi “ıgıtışaş, kanunsuzluk ve kıymetsizlik” ile tarif etmekteydiler. Bu gelişmeye o günlerde Albayrak gazetesi, Hikmet adlı yazarın bir yazısıyla tepkisini şu sözlerle ortaya koymuştur¹⁰³:

“Mustafa Kemal Paşa hazretleri refik-i muhteremleriyle beraber muvasalatlarında milletin amalini, mesainin ciddiyet ve vatanperveraniliğini takdir ederek, mümkün buldukları hamiyet-i vataniye sevkiyle irade-i milliye şeklinde tecelli ve tebellür eyleyen hareket-ı milliyeye tabiiyeti bir vazife-i vataniye ve milliye saymakta tereddüd etmediler. Bu uğurda makamını rütbesini feda eden milletin sinesinde bir fert gibi çalışmaya azm eyleyen bu iki zat-ı muhteremi millet hürmetle kucağına aldı.”

Anlaşılan o ki; Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey, milli irade şeklinde ortaya çıkan milli harekete bir milli ve vatani görev sayarak katılmışlardı. Bundan dolayı Erzurum Kongresi, toplanma kararını alan cemiyetler dışında toplanma kararının alınması, tarihinin belirlenmesi gibi gelişmeler itibarıyla Mustafa Kemal Paşa’nın dahil olmadığı bir kongre idi¹⁰⁴. Bunun anlamı, işgale karşı direnişin mahalli de olsa Mustafa Kemal Paşa Samsun’a çıkmadan önce başlamış olmasıydı. Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa’nın direniş denklemine dahil olması, milli bir ortak direniş cephesinin kurulmasıyla ilgilidir.

Öyleyse Erzurum kongresi nasıl bir kongre idi? Her şeyden önce Erzurum kongresi, hem delegelerin temsil ettikleri vilayetler ve hem de kongrenin amacı bakımından bölgesel bir kongre idi. Buna karşılık, kongrenin sonunda ilan edilen beyannamede yer alan kararların dayandığı değerler- irade-i milliye, hukuk-ı milliye, Meclis-i Milli gibi- bakımından millî özellik taşımaktaydı. Ayrıca, bir taraftan bölge insanının haklarının korunması amacıyla Wilson ilkelerine dayanması bakımından uluslararası meşruiyete sahip iken diğer taraftan, yasal bir cemiyetin yasal bir kongresi olması yönüyle meşru bir kongre idi. Hatta kongrenin meşruluğunu gösteren bir başka husus da kongre sonunda alınan kararların, Erzurum Vilayeti’ne bildirilmiş olmasıydı. Erzurum Kongresi, Albayrak gazetesine göre “milletin amal-i hakikiyesine müstenid” bir kongre idi ve bu “kongre kararları bilinmeden” milletin haklarının

¹⁰³ “Vilayat-ı Şarkıye Ermenistan Olmaz-Milli Hareketler Hakkında”, *Albayrak*, Sayı 24, 31 Ağustos 1335, s.1; *Albayrak*, yeni basım, s.53.

¹⁰⁴ Bülent Tanör, Mondros mütarekesinden Milli Mücadele’nin sonuna kadar toplam 28 kongrenin toplandığını ve 13 kongrenin Sivas kongresinden önce düzenlendiğini tespit etmiştir. Bkz., B.Tanör, *Yerel Kongre İktidarları 1918-1920*, Afa Yayınları, İstanbul 1992, s.62-63.

çığnenmesine meydan verilmemeliydi. Albayrak gazetesi bu görüşünü, İstanbul'a gelen ABD heyeti ile görüşen siyasi fırka ve cemiyetlerin tekliflerinin milli hukuku korumaktan uzak olması ihtimali karşısında "uyarı" niteliğinde ifade etmişti¹⁰⁵. Albayrak gazetesine göre milli hareket, bir "milli azim ve iman"ın eseri idi ve Erzurum kongresi beyannamesi de bu hareketin bir enmüzeç/örnek metni idi. Bundan dolayı Erzurum kongresi ve beyannamesi, milletin vatanpervane duygularının bihakkın tercümanı idi. Özellikle kongre beyannamesi, milli hareketin istikamet ve ulviyetini dost ve düşmana (yar ve ağyara) gösterecek bir kıymeti haizdi. Aynı zamanda bu beyanname ile Şarkî Anadolu vilayetleri, milletin düşünce ve hislerine tercüman olarak "Türkiye ölmeyecek, İslamiyet bu ufuklardan uful etmeyecektir" şeklinde dünyaya açık bir mesaj vermektedir¹⁰⁶.

Erzurum Kongresi beyannamesi'nin birinci ve altıncı maddeleri, bölgesel nitelikte de olsa insan unsurunun tanımlanması açısından hem Sivas kongresi ve hem de Misâk-ı Milli beyannamesinin birinci maddelerine benzemektedir. Bütün bu belgelerde geçen insan unsurunun adı, "Cami'a-i Osmaniye" ya da "Müslümanlar"dır. Ancak, "sınır" sözkonusu olduğunda Erzurum kongresi beyannamesi "Trabzon vilayeti ve Canik Sancağı ile Vilayat-ı Şarkiye namını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyar-ı bekir, Mamuretül-aziz, Van, Bitlis vilayati ve bu saha dâhilindeki elviye-i müstakile" demekte ve bu yönüyle bölgeselliğini göstermesi bakımından Sivas kongresi ve Misak-ı Milli beyannamelerinden ayrılmaktaydı. Bu husus, Sivas kongresi beyannamesinde hangi sınırlar içindeki insan topluluğu sorusuna "Mondros mütarekesi imzalandığında hududumuz dâhilinde" cevabı verilmiştir. Oysa Erzurum kongresi beyannamesinde "Trabzon vilayeti ve Canik sancağı ve Vilayat-ı Şarkiye" ve Sivas kongre beyannamesinde ise "Mondros mütarekesi imzalandığında hududumuz dâhilinde kalan ve her noktası İslam ekseriyet-i kahiresiyle meskûn olan Memalik-i Osmaniye aksamı" şeklinde geçen ibare, Misak-ı Milli beyannamesinde, yine Mondros mütarekesi kastedilerek "mezkûr hatt-ı mütareke dâhil ve haricinde" haline getirilmiştir. Bunu "Arapların dışındaki sınır" diye okuyabiliriz. Bir başka deyişle güney sınırı anlamında "Arapların dışında Türklerin ve Kürtlerin yaşadıkları topraklar" anlamına gelmektedir.

Bununla birlikte, Erzurum kongre beyannamesinin birinci maddesi ile altıncı maddesi Misak-ı Milli beyannamesinin birinci maddesinin oluşumuna insan unsuru açısından benzerlik taşıdığı gözlenmektedir. Kongre beyannamesinin birinci maddesinde "*Trabzon vilayeti ve Canik Sancağı ile Vilayat-ı Şarkiye namını taşıyan Erzurum, Sivas, Diyarbekir, Mamuretülaziz,*

¹⁰⁵ "Erzurum Kongresi Tarafından Dersaadet'deki Siyasi Fırka ve Cemiyetlere Yazılan Telgraf Sureti", *Albayrak*, Sayı 19, 8 Ağustos, s.1; *Albayrak*, s.37 (yeni basım)

¹⁰⁶ "Milletin Müdafaa-i Hukuk Yolunda", *Albayrak*, Sayı 20, 18 Ağustos 1335, s.1; *Albayrak*, s.41 (yeni basım)

Van, Bitlis vilayətini ve bu saha dâhilindeki evliye-i müstakile hiçbir sebep ve bahane ile yekdiğerinden ve Camia-i Osmaniyye'den ayrılmak imkânı tasavvur edilmeyen bir küldür” yazılıydı. Erzurum Kongresi'nin niçin toplandığı düşünülür ve bunun da Trabzon vilayeti ile Canik sancağı bölgesinde Rum-Pontus Cumhuriyeti ile Doğu Anadolu topraklarını içine alan Büyük Ermenistan'ı kurmak yönündeki Rum ve Ermenilerin faaliyetleri dikkate alınırca oldukça anlamlıydı ve buna bir tepki olup kesin bir dille bölge topraklarının “bölünmezliği” ilan edilmekteydi.

Aynı şekilde, kongre beyannamesinin altıncı maddesinde de Mondros Mütarekesi'ne atıfta bulunularak daha genişçe bir sınır tespiti yapıldığı göze çarpmaktaydı. Şöyle ki;

“Düvel-i İtilafiye'ce mütarekenin imza olunduğu 30 Teşrin-i evvel sene 34 tarihindeki hududumuz dâhilinde kalan ve her mıntkasında olduğu gibi Şarki Anadolu vilayetlerinde de ekseriyeti kahireyi İslamlar teşkil eden ve harsî, iktisadi ve tefevvuku(üstün olma, üste çıkma) Müslümanlara ait bulunan ve yekdiğerinden gayri kabili infikak (ayrılma) özkardeş olan din ve ırkdaşlarımızla meskûn memalikimizin mukasaması nazariyesinden bilkülliyeye sarfinazarla mevcudiyetimize, hukuku tarihiye, ırkiye ve diniyemize riayet edilmesine ve bunlara mugayir teşebbüslerin terviç(destekleme) olunmamasına ve bu suretle tamamıyla hak ve adle müstenid bir karara intizar olunur.”¹⁰⁷

Görüldüğü gibi bu maddede de, Millî Mücadelenin daha sonraki aşamalarında sıkça tartışılacak olan bir “sınır tesbiti” yapılmış ve “Mondros mütarekesi imzalandığında “hududumuz dahilinde” kalmayı önemli bir kriter haline getirmişti. Böylece, Doğu vilayetlerinin “hududumuz dâhilinde” kaldığı vurgulanmıştı. Bu kriter, Sivas kongresi beyannamesinde aynen korunmuş ve çerçevesi genişletilerek “memalik-i Osmaniye “haline getirilmiştir ki; bu sınır, esas itibariyle Mustafa Kemal Paşa ile beraber Kazım Karabekir Paşa'nın “yeni Türk vatanı” olarak tasavvur ettikleri sınırdır. Ancak, Misak-ı Milli beyannamesinin birinci maddesinde bu kriter, “mütareke hattının içinde ve dışında” şeklinde genişletilerek bu sınırlar içinde yaşayacak insan unsuruna dikkat çekilmişti¹⁰⁸:

“Devlet-i Osmaniyye'nin münhasıran Arap ekseriyetiyle meskûn olub 30 Teşrin-i evvel 1918 tarihli mütarekenin hin-i 'akdinde muhâsım ordularının işgali altında kalan aksâmının mukadderatı ahâlisinin serbestçe beyân edecekleri ârâya tevfiğân ta'yîn edilmek lâzım

¹⁰⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl 30, Sayı 79, Mayıs 1981, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1981 (Belge no.1738)

¹⁰⁸ M.Budak, a.g.e, s.156-157; Bu husus, yıllar önce Tefvik Bıyıkhoğlu tarafından da doğrulanmıştı: “Erzurum ve Sivas kongreleri beyannamelerinde 30 Ekim 1918 mütareke hattı içindeki bölgeler bölünmez bir bütün olarak kabul edildiği halde Milli Misak'da bu hattın “dahil ve haricinde” denilmiştir. Bkz, T.Bıyıkhoğlu, *Atatürk Anadolu'da, 1919-1921*, I, İkinci Basım, Kent Basımevi, Ankara 1981, s.62-63.

geleceğinden mezkûr hatt-ı mütareke dâhil ve haricinde dinen, ırken, emelen müttehid ve yek-diğerine karşı hürmet-i mütekâbile ve fedakarlık hissiyâtiyle meşhûn ve hukûk-ı irkiye ve ictimâ'iyeleriyle şerâit-i muhitiyyelerine tamâmiyle ri'ayetskâr 'Osmanlı-İslam ekseriyetiyle meskûn bulunan aksâmın hey'et-i mecmû'ası hakikaten veya hükmen hiçbir sebeble tefrîk kabul etmez bir küldür.”

“Araplar dışında Türkler ve Kürtlerin yaşadıkları topraklar” anlamına gelecek tarzda ifade demek suretiyle birinci maddede belirtilen bölgeler içinde yaşayan insanların-ki çoğu Müslüman- ortak özellikleri ile bu insanların yaşadıkları toprakların “bölünmezliği”ne vurgu yapılmaktadır.

Erzurum kongre beyannamesi ile Misâk-ı Millî beyannamesi arasında bir başka benzerlikte farklı adlandırılmalarına rağmen azınlıklar hakkındaki hükümlerdi. Erzurum kongre beyannamesinin beşinci maddesinde “Vatanımızda öteden beri birlikte yaşadığımız anasırı gayri müslimenin kavanini Devleti Osmaniye ile müeyyet hukuku müktesebelerine tamamıyla riayetkârız.” Denilerek gayri Müslim unsurların hukuklarına saygı gösterileceği vurgulanmaktaydı. Oysa Misak-ı Milli'nin yine beşinci maddesine göre, “Düvel-i İtilâfiyye ile muhasımları ve ba'zı müşarikleri arasında takarrur eden esâsât-ı ahdiye da'iresinde ekaliyetler hukuku-memalik-i mütecaviredeki Müslüman ahalisinin de aynı hukukdan istifade etmeleri ümniyesiyle- tarafımızdan te'yîd ve te'mîn edilecektir.”

Anlaşılabacağı üzere, Erzurum kongre beyannamesinde gayri Müslimler,, Misak-ı Milli beyannamesinde “ekalliyet” haline gelmiş ve gelmekle de kalmamış, bunların hukukunun güvencesi Osmanlı kanunları yerine uluslar arası hukuka dönüşmüştür. Bunda, Avrupalı devletlerin ekalliyetler konusunda oluşturduğu hukuk anlayışının etkisi bulunmaktadır. Ancak, Misâk-ı Millî'yi hazırlayanlar, gayri Müslim azınlıklara uluslararası hukuk güvencesini vermeyi taahhüd etmişler ise de bu güvencenin aynı şekilde ve “mütekabiliyet” çerçevesinde civar ülkelerdeki Müslümanlar için de talep etmişlerdir¹⁰⁹. Mesela, Bugün Türkiye'nin Batı Trakya Müslüman Türk azınlığı konusundaki politikası, Misak-ı Millî'nin bu yöndeki yaklaşımının devamıdır.

Diğer taraftan Erzurum Kongre beyannamesi ile Misak-ı Milli beyannamesi arasında bazı farklar da vardır. Mesela, kongre beyannamesinde milli irade (2.madde), her türlü işgale karşı ortak mücadele kararı (3.madde), hilafet ve saltanatın korunması ile millî hukukun temini kararı (4.madde), dış yardımın kabul edilebilirliği (7.madde), merkezi hükümetin milli iradeye bağlı olmasının zorunluluğundan dolayı Milli Meclisin hemen toplanması (8.madde), Şarki Anadolu

¹⁰⁹ M.Budak, *a.g.e.*, s.157-158.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması (madde 9) ile bir Hey'et-i Milliye'nin teşkili (10.madde) gibi hususlar dikkati çekmekteydi. Buna karşılık, Misak-ı Millî beyannamesinde, Erzurum Kongre beyannamesinde yer almayan Elviye-i Selase (2.madde) ile Batı Trakya'da (3.madde) self determinasyon talebi, Boğazlar ve İstanbul'un güvenliğinin uluslararası güçlerle birlikte sağlanabileceği kararı (4.madde) ile kapitülasyon karşıtlığı ve Türkiye'nin hissesine düşecek borçların ödenmesinin bağımsızlığa hanel getirmemesi şartı (6.madde) maddeleri bulunmaktaydı.

Bunun sebebi açıktı: Başta söylediğimiz gibi bu farklılıklar, Erzurum Kongresinin bölgeselliğine karşılık, Misak-ı Milli'nin milli hedefleri gözetmesi ve buna uygun olarak "taahhüd" anlamına gelen şartları içermesiydi.

Sonuç

Erzurum kongresi, Amasya genelgesini saymazsak, bölgesel nitelikte de olsa Millî Mücadele Hareketinin yurt sathında yaygınlaşması sürecinde çok önemli siyasi bir aşamadır. Bir başka deyişle, Erzurum Kongresi, bölgesel mücadele çağrısından yola çıkılarak bütün ülkede etkinlik sağlayacak bir Müdafaa-i Hukuk Hareketi'nin başlamasının ilânı ve giderek ulusal nitelik taşıyacaksa olsa da bölgesel mücadele esaslarını ortaya koyması bakımından önemlidir. Bunu kongre beyannamesini incelemek suretiyle görmemiz mümkündür. Çünkü kongre beyannamesinin bazı maddeleri (sınırlar, Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulması gibi) bölgesel nitelik taşırken bazı maddeleri (bölünmez bütünlük, milli irade, müdafaa-i hukuk, gayr-i Müslimlerin hukuku milli meclisin açılması gibi) bütün ülkeyi ilgilendiren hükümleri ihtiva etmektedir. Bu gerçekleri dikkate aldığımızda, Erzurum kongresi ve özellikle sonunda yayımlanan beyannamesi mücadele sahasının insan unsurunu Osmanlı-İslam şeklinde tanımlanması bakımından Misak-ı Milli beyannamesiyle benzerlik arz etmektedir. Fakat kongre beyannamesinde zikredilen sınır, Misak-ı Milli'ye göre daha dar kapsamlı olup Orta ve Doğu Karadeniz ile Doğu Anadolu vilayetlerini içine almaktadır. Bir başka deyişle ifade edersek, Erzurum kongresi beyannamesi, bir bölgenin haklarını savunurken Misak-ı Milli, daha geniş bir çerçevede, kriter olarak belirlenmiş bir sınır içinde yaşayan Osmanlı-İslam çoğunluğunun bağımsızlığını temin edecek olan barış şartlarını ortaya koymuştur. Demek oluyor ki, Erzurum kongresi beyannamesi ile Misak-ı Milli beyannamesi, insan unsuru -Osmanlı-İslam, Müslümanlar- tanımlanması bakımından benzerlik arz etmektedir. İkinci olarak, sınır bakımından Erzurum kongresinden Misak-ı Milli'ye giden süreç, "genişleyen sınır" niteliğindedir. Nitekim, Erzurum Kongresi'nde "Orta ve Doğu Karadeniz ile Doğu Vilayetleri"ni kapsayan sınır, Sivas kongresi ile "Mondros sınırı"na ulaşmış ve nihayetinde Misak-ı Milli Beyannamesi'nde Mondros mütarekesi kastedilerek

“hatt-1 mütareke dâhil ve haricinde- şekline dönüşmüştür. Bunun dışında Erzurum ve Sivas kongreleri beyannameleri, Osmanlı vatanının bütünlüğü ve milletin istiklali için kuvay-ı milliye ile iradey-i milliyeyi hâkim kılmak”, her türlü işgal ve müdahalenin Rumluk ve Ermenilik olarak görülmesi ve birlikte savunma yapılması, hukuk-ı milliye için tedbir ve kararlar alınması, gayr-i Müslimlerin haklarına riayet edilmesi, parçalama/paylaşma nazariyesinden vazgeçme, istila emeli beslemeyen herhangi bir devletten yardım alma, seçimler yapılarak Meclis-i Milli'nin toplanması, Heyet-i Temsiliye'nin kurulması gibi hususlar itibariyle büyük oranda aynıdır. Oysa Misak-ı Milli beyannamesi, mütareke hattı içinde ve dışında kalan topraklarda yaşayan insan unsurunun niteliği (Osmanlı-İslam) bakımından Erzurum kongresi beyannamesinin ilgili maddesiyle aynılık arz etmektedir. Ayrıca, Erzurum kongresi beyannamesinde gayr-i Müslimlerin hukukuna riayet edileceği yazılmışken, Misak-ı Milli'de bu riayet durumu, “civar ülkelerdeki Müslümanların hakkının korunması” şartına bağlanmıştır. Yani, azınlıklar konusunda, müteakabiliyet /karşılıklık ilkesi benimsenmiştir.

Her ne olursa olsun, gerek Erzurum kongresi ile beyannamesi ve gerekse Misak-ı Milli beyannamesi, kimin adına mücadele edildiğini/edileceğini “Osmanlı-İslam” diyerek ortaya koymuş, onların haklarını savunmuştur. Bu yönüyle her iki beyanname de, Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf devletleri işgallerine karşı Anadolu ve Trakya'da ortaya çıkan Müdafaa-i Hukuk Hareketi'nin birer ürünüdür. Fakat bu hareket, zaman içinde askeri özellikler (kuvay-ı milli ve düzenli ordu faaliyetleri gibi) taşımaya başlamasıyla birlikte Milli Mücadele adını almıştır. Hiç şüphesiz, 100 yıl önceki bu mücadelenin esası, milli iradeye dayalı Müdafaa-i Hukuk fikri idi. Erzurum Kongresi ve Misak-ı Milli ise bu sürecin önemli iki dönüm noktasıydı. İşte Erzurum Kongresi, anlamları çok önceleri bilinmesine rağmen bu kavram ve fikirlerin kurumsal anlamda ilk defa ortaya çıktığı bir platform idi. Buna karşılık Misak-ı Milli ise Müdafaa-i Hukukçuların çoğunluğunu oluşturduğu Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na kabul ve ilan edilen barış şartları anlamında bir meclis kararıydı. Kanaatimizce, 100 yıl sonra, Erzurum kongresi beyannamesi ve Misak-ı Milli'de vücut bulan bu fikir ve kavramlar hayatiyetini korumaktadır ve korumalıdır.

Kaynakça

Acaroğlu, Türker, “ Bibliyografya Nedir ”, C. 10, S. 3-4, 1961, s. 135.

<http://www.tk.org.tr/index.php/TK/article/view/2093/2061> (Erişim Tarihi 06.07.2019)

Kütükoğlu, Mübahat, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017.

Yalçın, E. Semih, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kaynakları*, (6. Baskı), Berikan Yayınevi, Ankara 2017.

İnternet Adresleri

www.tdk.gov.tr.

(Erişim Tarihi 06.07.2019)

<http://www.devletarsivleri.gov.tr/>

(Erişim Tarihi 31.05.2019)

http://tite.ankara.edu.tr/?page_id=4777

(Erişim Tarihi 31.05.2019)

<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

(Erişim Tarihi 03.06.2019)

Millî Mücadele'ye Giden Yolda Erzurum ve Sivas Kongrelerinin Kemiyyet ve Keyfiyyet Bakımından Karşılaştırılması

Veysi Akın*

Özet

Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinin pekişmesi ve Millî Mücadelenin kazanılmasında Erzurum ve Sivas Kongrelerinin yeri ve önemi büyüktür. Erzurum Kongresi'nin toplanma kararını Vilâyat-ı Şarkiye Müdafâ'a-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti vermiş ve Trabzon'daki Muhafaza-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti ile birlikte işbirliği yaparak içtima etmiştir. Sivas Kongresi ise doğrudan Mustafa Kemal Paşa'nın çağrısı üzerine "Amasya Tamimi"nin ilkelerine istinaden toplanmıştır. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelişi ve burada müfettişlik görevinden azledilişi veya istifası üzerine iki kongrenin ortak hedeflerde birleşerek, biri yekdiğerinin üzerine inşa edilmiş ve ortak bir lider çıkarmışlardır.

Biz bu tebliğimizde ortak bileşenler etrafında Erzurum ve Sivas Kongrelerini "mekân", "delege sayıları ve katılım bölgeleri", "riyâset", "takvim", "alınan kararlar" ve "temsil heyetlerinin" oluşumu bakımından mukayese etmeye çalışacağız. Kongre binaları hakkında kısa bilgi verdikten sonra, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgesinden katılımın sağlandığı mahallî bir kongre ile tüm Türkiye adına delegelerin geldiği millî kongredeki delege sayılarının Erzurum lehine fazla olmasının nedenleri sorgulanacak, aynı şekilde Erzurum Kongresi iki haftalık bir takvimde içtima ederken Sivas Kongresi neden bir haftalık bir takvime sığdırılmıştır sorusunun cevabı aranacaktır. Ayrıca her iki kongrede de Mustafa Kemal Paşa'nın riyâsete seçilmesine niçin muhalefet edildiği üzerinde durularak, alınan kararlar ve temsil heyetlerinin birinin yekdiğeri üzerine inşası, kongre gündemleri ve sayıları ile verilmeye çalışılacaktır.

Bu tartışmalar neticesinde Erzurum ve Sivas kongrelerinin Millî Mücadele'ye sağladığı katkılar ortaya konulmuş ve Mustafa Kemal'in liderlik vasfının kongreler sürecinde nasıl etken olduğu anlaşılmiş olacaktır.

Anahtar kelimeler: Erzurum, Sivas, Kongre, Millî Mücadele, Temsil Heyeti

* Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi e-posta: veysiakin@trakya.edu.tr

Abstract

The Comparisons of Erzurum and Sivas Congresses in The Terms of Quality and Quantity in The National Struggle Process

The place and importance of Erzurum and Sivas Congresses in the consolidation of the leadership of Mustafa Kemal Pasha and the winning of the National Struggle is of great importance. The decision of the Erzurum Congress to be convened was given by the Association of Defense National Rights of Eastern Provinces and cooperated with the Association of Protection of the National Society in Trabzon. The Sivas Congress, on the other hand, was convened in accordance with the principles of "Amasya Manifesto" upon the call of Mustafa Kemal Pasha. However, upon the arrival of Mustafa Kemal Pasha to Erzurum and the dismissal or resignation of his position as inspector, the two congresses united in common goals, one built on one another and a common leader.

In this paper, we will try to compare Erzurum and Sivas Congresses around the common components in terms of "space", "number of delegates and participation zones", "price", "calendar", "decisions taken" and "representation committees". After giving brief information about the Congress building, reasons why the number of delegates in favor of Erzurum more are the number of delegates at the national convention Eastern Anatolia and the Eastern Black Sea's participation in the region provided that the arrival of the delegates on behalf of all Turkey with local congress will be questioned. In the same way, the reason of while Erzurum Congress carried out in two-week calendar, Sivas Congress in one-week will be searched for. In addition, in both congresses, congress agendas and numbers will be tried to be given with the.

As a result of these discussions, the contributions of Erzurum and Sivas congresses to the National Struggle will be revealed and it will be understood how Mustafa Kemal's leadership quality is effective in the congresses.

Key Words: Erzurum, Sivas, Congress, National Struggle, Committee of representatives.

Giriş: Erzurum ve Sivas Kongreleri

Erzurum ve Sivas, Osmanlı Devleti'nin Şark vilâyetleri içerisinde yer alan iki önemli kültür merkezidir. Bu iki vilâyetinde içerisinde bulunduğu altı Doğu Anadolu vilâyeti (Sivas, Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır ve Elazığ), 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren "Vilâyat-ı sitte" olarak adlandırılmıştır¹¹⁰. Uluslararası antlaşmalarda ilk defa 1877-78 Osmanlı Rus

(*)

Savaşı sonrası imzalanan Berlin Antlaşması metninde Ermeniler için yapılacak ıslahat bölgesinin sınırlarını çizmek için kullanılan bu tabir¹¹¹, daha sonra 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi'ne de bir coğrafi alanı ifade etmek maksadıyla yazılmıştır. Osmanlı Devleti'nin kabul ettiği mütareke metninin 24. Maddesinde "Vilâyat-ı Sitte'de karışıklık çıktığı takdirde" bu vilâyetlerin her hangi bir kısmının veya tamamının İtilaf Devletleri tarafından işgal edilebileceği yazılı idi¹¹². Mondros Mütarekesi müzakereleri esnasında İngilizlerin Türk tarafına dikte ettirmek istedikleri metinde geçen "Six Ermenian Vilayets/6 Ermeni Vilâyeti" tabirinden de anlaşılacağı üzere İtilaf devletlerinin zikrolunan vilâyetlerde bir "Ermeni Yurdu" oluşturma emelleri çok açıktır. Nitekim Mondros'tan Lozan'a giden süreçte bunun mücadelesini veren Batılı Devletler, Doğu Anadolu'da Ermeniler için "manda sistemi" ve "yurt edindirme" gayretinde olmuşlardır¹¹³.

Erzurum'da kongre toplama fikrinin ana esası bölgede bir Ermeni yurdu oluşturulmasına karşı çıkmaktır¹¹⁴. Bu amaçla önce merkezi İstanbul olarak "Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye (VŞMHM)" adında bir cemiyet kurulmuş¹¹⁵ ve kısa bir süre sonra da Erzurum'da bir şube açılmıştır¹¹⁶. Erzurum Kongresi, VŞMHM Cemiyeti'nin Erzurum şubesi tarafından Ermeni muhtariyetine karşı bütün Doğu illeri adına düzenlediği bir toplantıdır. Nitekim Vilâyat-ı Sitte'ye ve Erzincan Mutasarrıflığına yazılan davet mektubunda "*Ermenilerin arzusu mukaddes ve tarihî vatanımız hakkındaki talep ve ihtirasları, bütün İslâm mevcudiyetinin imhası gayesini istihdaf ediyor. Sadrazam Paşanın bu husustaki teklifi de Vilâyat-ı Şarkiyemizi, devletin ananesine muhalif olarak, Ermenistan namıyla tevsîmi ve Ermeni tevaffuku altında bir muhtariyet verilmesi zannını tevlid ediyor*" denilerek bu husus açıkça vurgulanmıştır¹¹⁷. Kongreye, karar ve davet sürecinde karşılıklı uzlaşma üzerine Doğu Karadeniz'i temsilen Trabzon vilâyeti de katılmıştır¹¹⁸. Her iki cemiyetin kongrenin Erzurum'da olması kararından sonra, davet, hazırlık ve kongre süreci VŞMHM Cemiyeti Erzurum Şubesi

¹¹⁰ Ayşe Zamacı, "Vilayat-ı Sitte'de Ermeni Okulları ve Faaliyetleri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt XI/1 (Haziran 2009), s. 70.

¹¹¹ Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid ve Kürtler-Ermeniler", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa: 21 (Mayıs 2010), s. 133-134.

¹¹² Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1953, s. 524.

¹¹³ Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Erdal İlter, "Ermeni İstekleri Karşısında Millî Teşekküllerin Tutumu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sa: 27-28 (Mayıs-Kasım 2001), s. 299-319, Süleyman Beyoğlu, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", *Akademik Bakış Dergisi*, II/3 (Kış 2008), s. 125-137.

¹¹⁴ Yücel Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegationlar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005, s. 5-6.

¹¹⁵ M. Fahrettin Kırzioğlu, "Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII/20 (Mart 1991), s. 239, not: 9.

¹¹⁶ Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, TC Ziraat Bankası Yay., Ankara 1946, s.30.

¹¹⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütün Yönleriyle Erzurum Kongresi*, Ziraat Bankası Yay., Ankara 1993, s. 57-58.

¹¹⁸ Dursun Ali Akbulut, "Erzurum'dan Sivas Kongresi'ne Bakış", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 120.

tarafından yürütülmüştür. Dolayısıyla Erzurum Kongresi davet eden kurum, katılım ve temsiliyet bakımından bölgesel bir toplantı niteliği taşır.

Buna mukabil Sivas Kongresi, Doğu ve Batıyı temsil eden kolordu komutanlarının da görüşleri alındıktan sonra Millî Mücadele fikri etrafında birleşen 9 uncu Ordu Kıttaatı Müfettişi M. Kemal Paşa, 20 nci Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa ve eski Bahriye Nazırı Rauf (Orbay) Bey'in ortak karar ve imzaları ile gerçekleşen davet üzerine topyekûn bir mücadele anlayışı ile toplanmıştır¹¹⁹. Kongreye çağrı ilanı olan Amasya Tamimi içeriği esas alındığında görülecektir ki, davet, davete muhatap katılım bölgeleri ve temsiliyet bakımından millî bir özellik taşımaktadır. 21/22 Haziran 1919'da bütün vilâyetlere ve kıtaata duyurulan Amasya Tamimi'nin maksadı Sivas'ta bir millî kongre toplamaktır. Bu durum tamimin ilk maddesinde vatanın bütünlüğü ve milletin istiklalinin tehlikede olduğu, merkezî hükümetin sorumluluğunu yerine getiremediği ve bu durumun milletimizin yok sayılmasına yol açtığı vurgusu yapılarak "*Milletin hal ve vaziyetini der-pîş etmek ve sadâ-yı hukukunu cihana işittirmek için her türlü tesir ve murâkabeden âzâde bir heyet-i millîyenin vücudu elzemdir*" diyerek ifade edilmiştir. Bunun için Anadolu'nun en güvenli yeri olan Sivas'ta millî bir kongre toplanması ve Osmanlı vilâyetlerinin her livâsından üç temsilcinin yola çıkarılması istenmiştir. Ayrıca tamimin ikinci maddesinde daha evvelden Doğu vilâyetleri adına toplanma kararı veren Erzurum Kongresi'ne de atıf yapılmıştır. Buna göre; "*Vilâyât-ı Şarkiyemiz namına 10 Temmuz'da Erzurum'da in'ikadî mukarrer kongre için vilâyât-ı mezkûrenin Müdafâ'a-i Hukuk-ı Millîye ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinden müntahap azalar zaten Erzurum'a müteveccihen yola çıkarılmışlardı. O vakte kadar vilâyât-ı sairemizin murahhasları da Sivas'a vasıl olabileceklerinden Erzurum Kongresi'nin azası da tensîb edeceği zamanda ictima-ı umûmîye dâhil olmak üzere Sivas'a hareket edecektir*" denilerek, Erzurum Kongresi katılımcıları da ilk maddede yapılan genel davetten ayrı olarak Sivas'a çağrılmış bulunmaktadırlar.

Doğu illeri (Vilâyat-ı Sitte) ve Kuzeydoğu Karadeniz (Trabzon) adına toplanacak olan kongre merkezi olarak niçin Erzurum seçilmiştir sorusunun elbette cevabı vardır. Bu karar, VŞMHM Cemiyeti tarafından tek başına alınmamıştır. Trabzon ve Şark vilâyetleri ile yazışmalar neticesinde bu karar verilmiştir. Yazışmalar esnasında Erzurum Cemiyeti kongre yeri olarak "*Erzurum'da veyahut mutavassıt bir vilâyette in'ikad edecek kongre*" diyerek başka seçeneklere de açık olduğunu göstermiştir¹²⁰. Harput Kazası, toplantı yeri olarak Erzincan veya Sivas'ı önermiş, Trabzon ise Erzurum olmasını daha faydalı bulmuştur. Erzurum ve Trabzon

¹¹⁹ Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1982, s. 32. İmzalı asıl metin için bkz.: *Millî Egemenlik Belgeleri*, Derleyen: Sefer Yazıcı, TBMM Basımevi, Ankara 2005, s. 9-14.

¹²⁰ Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 55-58. Bkz.: Trabzon MHMC ve Şark Vilâyetleri ile yazışmalar.

cemiyetlerinin ortak kararı Erzurum olarak tebarüz etmiştir. Bunda, kongre kararı alan cemiyetin şubesinin Erzurum olmasının elbette etkisi vardır. Ayrıca Erzurum işgalden yeni kurtulmuş, harap ve yoksullukla mücadele eden bir şehir olmasına rağmen 15 nci Kolordu merkezinin burada bulunması sebebiyle güvenli bir yerdir. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Millî Mücadele taraftarıdır, Erzurum'da millî teşkilat kurulmasını ve kongre toplanmasını can-ı gönülden desteklemektedir. Bunun yanı sıra Erzurum, kongre toplayabilecek bir mekâna ve imkânlarla da sahiptir. Nitekim bu hususların bir kısmı kongre toplama kararı esnasında vilâyetlerle gerçekleştirilen yazışmalarda dile getirilmiş ve özellikle de güvenli bir şehir olması öne çıkarılmıştır.

Bütün Türkiye adına toplanması karar verilen millî kongrenin niçin Sivas'ta olmasının gerekçeleri de gayet açıktır. Burada daha ziyade şu iki husus öne çıkar; güvenlik ve ulaşım. Sivas, bu dönemde Amasya Tamimi'nde de belirtildiği gibi memleketin işgal tehlikesinden en uzak yerlerinden biridir. Sivas'ı güvenli kılan unsurlar, askeri ve sivil bürokrasinin vatansever kişilerden oluşması ve bu kişilerin Millî Mücadele'nin yanında olmaları, 3 ncü Kolordu'nun güvenlik ve asayiş bakımından önemi ve etrafının dağlarla çevrili olması şehrin kontrolünü kolaylaştırması olarak sayılabilir¹²¹. Ayrıca Doğu ve Batı vilâyetleri başta olmak üzere memleketin her yerinden ulaşımı kolay bir mahalde bulunmaktadır. Bunun yanı sıra kongrenin yapılabileceği bir binanın mevcudiyeti ve gelecek delegelerin misafir edilebileceği mekânların bulunması da önemli bir etkidir.

Erzurum ve Sivas Kongre binaları (Sanasaryan Mektebi-Sivas İdadisi) ve içerisinde yer alan toplantı salonları mekânsal olarak mukayese edildiğinde 20. yüzyıl başlarında gerçekleştirilen bu nevî içtimalar için elverişli görünmektedirler. Her iki yapı da Osmanlı'da modern eğitime geçildiği dönemde inşa edilmişlerdir. Aralarındaki en önemli fark birinin Ermeniler, diğlerinin de Türk ve Müslüman nüfusun eğitimi için yapılmış olmasıdır. Erzurum'da kongre binası olarak Ermeniler tarafından yapılan Sanasaryan Mektebi seçilmiş olmakla beraber, kent merkezinde daha küçük çaplı toplantıların yapılmasına elverişli Müslüman okul binaları da mevcuttur. Erzurum Vilâyet Kongresi'nin gerçekleştirildiği Kız/İnas Mektebi bunlardan biridir¹²². Ancak gördüğü Rus işgalleri sebebi ile harap olmuş, halkının önemli bir kısmını göç, salgın hastalık ve Ermenileri katliamlarında kaybetmiş bir kentte¹²³ daha büyük

¹²¹ Kongre döneminde Sivas'ta alınan güvenlik önlemleri için bkz.: Ahmet Necip Günaydın, *Millî Mücadele'de Sivas 108 Gün*, Sivas Valiliği Yay., Sivas 2009, s. 37-39.

¹²² Zeki Başar, *Devrim Tarihi Bakımından Erzurum Kongresi*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1979, s. 38.

¹²³ Rıdvan Canım, *Tarihin Nabzını Tutan Şehir: Erzurum*, Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı Yay., Ankara 2010, s. 24-25.

çaplı bir toplantı için en müsait mekân Sanasaryan Mektebi'dir¹²⁴. Henüz birkaç yıl evvel düşman işgalinden kurtulmuş bir beldede kalabalıkları ağırlayacak mekânlar bulmak da çok kolay olmamıştır. Bununla beraber Erzurumlular bütün yokluklara rağmen ev sahipliğinde kusur etmemişlerdir¹²⁵.

Bu dönemde Sivas, işgal görmemiş olması sebebi ile Erzurum'a göre daha mamur bir şehir görünümündedir. Ayrıca Sivas, Türk ve Müslüman nüfusa yönelik okul sayısı bakımından Erzurum'a göre daha zengindir. İptidaiye mektepleri ve Rüşdiye'nin yanı sıra Darümuallim mektebi ve bir de lisesi mevcuttur. Bunlar arasından kongre binası olarak Sivas İdadisi seçilmiştir¹²⁶. Erzurum kadar olamasa da Sivas halkı da kongre döneminde yoksulluk çekmektedir. Onlar da misafirlerini ağırlamakta en üst seviyede özen göstermişlerdir¹²⁷.

Katılım Bölgeleri ve Delege Sayıları

Millî Mücadele döneminde ulusal ve yerel olmak üzere çok sayıda kongre toplanmıştır¹²⁸. Bu ulusal ve yerel kongrelere katılan delege sayılarının tespiti araştırmacılar için bir hayli zor ve tartışmalı bir konudur. Bunun en temel sebebi mevcut kaynakların delege sayılarına dair verdiği bilgilerdeki farklılıklardır. Kongrelerle ilgili en önemli kaynaklar zabıtlar ve hatırat türü eserlerdir. Kongre tutanakları mevcut olanlar dâhil bu sıkıntılar yaşanmaktadır. Tutanaklarda gün be gün düzgün hazirûn listeleri tutulmamış ise katılımcı sayılarını tespit zordur. Dönemi yaşayanların tuttıkları hatırat ve günlüklerde de delege sayılarına dair farklı rakamların bulunması işi daha da zora sokmaktadır. Özellikle de sonradan kaleme alınan hatırat türü eserlerde verilen sayılar, araştırmacıların kafalarının karışmasına sebep olmaktadır. Erzurum Kongresi ile ilgili literatür tarandığında katılımcı sayısının 53 ila 64 arasında bir dilimde tutulduğu görülür. Sivas Kongresi için de 31 ila 40 arası rakamlar ileri sürülmektedirler¹²⁹. Mevcut bilgilere göre, hatırat ve belgelerde kongreye katılan delege sayılarında farklılıklar bulunmaktadır¹³⁰. Kongre delegelerinden Cevat Dursunoğlu 53 delegenin listesini verirken¹³¹,

¹²⁴ Erzurum Kongresi binası hakkında bkz.: Veysi Akın, "Erzurum Kongresi'nin Hazırlık Safahatı: Mekân, İaşe ve Barınma Meselesi", *Belgi Dergisi*, Sa: 8 (Yaz 2014-II), s. 1022-1024.

¹²⁵ Bkz.: Akın, "Erzurum Kongresi'nin Hazırlık Safahatı", s. 1017-1022.

¹²⁶ Nurrettin Birol, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilâyetinde Müslüman Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sa: 24 (2004), s. 209-230.

¹²⁷ [Bu konuda bilgi için bkz.: http://www.kultur.gov.tr/TR-96382/sivas---kongre-binasi-aturk-ve-etnografya-muzesi.html](http://www.kultur.gov.tr/TR-96382/sivas---kongre-binasi-aturk-ve-etnografya-muzesi.html)

¹²⁸ Bu kongreler hakkında verilen listeler için bkz.: Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, Afa Yay., İstanbul, 1992, s. 19.

¹²⁹ Bkz.: Süleyman Beyoğlu, "Erzurum ve Sivas Kongrelerinin Karşılaştırılması", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s.29-31.

¹³⁰ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi -I- Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008, s. 78-80.

¹³¹ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, 109-112.

Gümüşhane Delegatesi Zeki Kadirbeyoğlu kongreye katılan 54 delegenin isimlerini yazar,¹³² Kongreyi yakinen takip eden Mazhar Müfit Kansu¹³³ ise 57 delegenin ismini verir. Erzurum Kongresi ile ilgili belge ve bilgileri derleyen M. Fahrettin Kırzioğlu ise son çalışmasında bu rakamı 63 olarak tespit etmiş bulunmaktadır.¹³⁴ Erzurum Kongresi'ne katılan delegelerin biyografileri hakkında akademik bir çalışma yapan Yücel Çil de 63 rakamını teyit etmektedir¹³⁵.

Davet ve katılımcıları dikkate alındığında Erzurum Kongresi'nin bölgesel bir kongre olduğu açıkça görülür. VŞMHM Cemiyeti Erzurum Şubesi, kongre toplama kararı aldığı anda, bu kararı Şark vilâyetlerine tebliğ etmeden önce, Trabzon Vilâyeti'ni de yanında görmek maksadıyla ilk yazışmalarını buradaki cemiyet ile yapmıştır. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nden olumlu cevap alınca kongre kararı diğer beş (Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır ve Sivas) vilâyet ve Erzincan livâsına da bildirilmiştir¹³⁶. Bunun üzerine çok sayıda sancak delege seçimlerini yapmış ve katılacakların isimlerini VŞMHMC Erzurum Şubesi'ne göndermişti. Bununla beraber seçilmiş olan azaların bir kısmı işlerini, ekonomik sıkıntılarını veya başkaca sebepler göstererek Erzurum'a gitmekten vazgeçmişlerdi. Bazı yerlerde vazgeçenlerin yerine yeni kişiler seçilmiş ve Erzurum'a yollanmış veya o vilâyeti temsilen o dönemde Erzurum'da memuriyette olanlar seçilerek kongreye katılımları sağlanmıştır¹³⁷. Elazığ ve Diyarbakır vilâyetleri içinde seçimler yapılmış, delegeler yola çıkarılmışlarsa da valilerinin engellemeleri dolayısıyla Erzurum'a gelemedikleri bilinmektedir¹³⁸.

¹³² Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 380-407. Ek-10 "Trabzon'un Gümüşhane delegesisi Kadirbeyoğulları'ndan İbrahim Lütü Paşa'nın oğlu Zeki Bey'in hatıra notlarından parçalar".

¹³³ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.I, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 1983, s. 78-80.

¹³⁴ Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, C.II, s. 253-255, C.III, s. 201-221.

¹³⁵ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 24.

¹³⁶ Bu yazışmalar için bkz.: Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 55-58.

¹³⁷ Günaydın, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Delegeleri*, s. 157-158.

¹³⁸ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 20. Elazığ Vilâyeti merkez kaza ve mülhakatından 10 delege, Diyarbakır Vilâyeti merkez kazası ve mülhakatından da 8 delege seçilmiş olmakla beraber kongreye katılamamışlardır. Bkz.: Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, C. III, s. 230-231. Elazığ'dan Kongre delegeliğine seçilen Dr. Nazmi Bey ile dört arkadaşı Erzurum kongresine katılmak istemişlerse de Vali Ali Galip Bey'in engellemesi neticesinde katılamamışlardır. Mardin'den seçilen delege de kongreye katılmak üzere Elazığ'a gelmişler ve Ali Galip'in engellemesi ile karşılaşmışlardır. Aynı şekilde Diyarbakır delegeleri de ora valisi Ali Faik (Ozansoy) tarafından gönderilmemiştir. Bkz.: Kemal Arıburnu, *Sivas Kongresi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 44.

Tablo: Erzurum Kongresi Delegeleri Katılım Alanları ve Sayıları¹³⁹

Erzurum	Trabzon	Bitlis	Van	Sivas	Katılmayan Vilâyetler	Erzincan Mutasarrıflığı
Merkez	Merkez	Merkez	Merkez	Merkez		Merkez
Bayburt	Gümüşhane	Siirt		Amasya		Kuruçay
Hınıs	Şiran			Tokat		Pülümür
İspir	Kelkit			Suşehri		Refahiye
Kığı	Maçka			Zara		
Eleşkirt	Rize			Mesudiye		
Narman	Of			Reşadiye		
Pasinler	Sürmene			Karahisar-ı Şarki		
Tercan	Akçaabat			Alucra		
Yusufeli	Vakfıkebir			Divriği		
Tortum	Ordu			Koyulhisar		
Doğubeyazıt	Giresun					
Diyadin	Tirebolu					
Karaköse	Niksar					
Delege: 20	Delege: 18	4	2	13	0	6
Toplam	63					

Sivas Kongresi, sancaklarının önemli bir kısmının katılımı sağlanamamış olmasına rağmen davet bölgesi itibarı ile millîdir¹⁴⁰. Kongre davetçisi Millî Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal'dir. O, Amasya Tamimi ile Sivas Kongresi için "*Tekmil Vilâyât-ı Osmaniye'nin her livâsından ve fırka ihtilâfatı nazarı dikkate alınmaksızın muktadir ve milletin itimadına mazhar üç kadar zâtın*" seçilerek olabildiğince çabuk yola çıkarılmasını istemişti. Delege seçimlerini

¹³⁹ M. Fahrettin Kırzıoğlu ve Yücel Çil'n verdiği listeler esas alınarak hazırlanmıştır.

¹⁴⁰ Mustafa Kemal Paşa "*Sivas Kongresi, şark ve garp vilâyetlerinin ve Trakya'nın yani bütün memleketin ittihadını temin gayesine matuf idi*" diyerek bu hususu açıklar. Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 82.

de Müdafâ'a-i Hukuk Cemiyetleri ile Belediye başkanlıklarına bırakmıştı¹⁴¹. Katılımın gerçekleştiği bölgeler esas alındığında, delege seçimlerin nasıl yapıldığı ve dönemin kongre mevzuatına uyulup uyulmadığı tartışmalı bir konudur. Dönemin ünlü komutanlarından Fahri Belen, "*Sivas Kongresi bütün memleketi kapsayan millî bir kongre ve yasama hükümlerine uygun bir toplantı sayılamaz. O zaman vilâyet merkezleri ile beraber 50 sancak vardı. Bunlardan 11 sancak kongreye 25 delege gönderebildi. 5 kişi de Temsil Heyeti üyesi idi. Bazı illerden gelenler de her hangi bir kurul tarafından seçilmemişlerdi. Bazı kurullar da delegelere imzalı mazbata vermekten çekinmişlerdi. Delegeler arasında hiç bir il ile ilişkisi olmayan delege gösterilenler de vardı*" diyerek, bu tartışmaya ışık tutmaktadır¹⁴². Sivas Kongre delegelerini katılım şekline göre; vilâyetlerinden seçilerek gelenler, Erzurum Kongresi Heyet-i Temsiliye üyeleri, Temsil Heyeti tarafından katılımcısı olmayan iller için görevlendirilenler olmak üzere üç grupta toplamak mümkündür. Bununla beraber, Mütareke döneminin sıkıntılı günlerinde bütün engellemelere rağmen Sivas Kongresi için livâları temsilen 25 kişinin¹⁴³ seçilebilmiş olmasını da başarı saymak mümkündür.

Erzurum Kongresi'nde olduğu gibi Sivas Kongresi delege sayılarının tespitinde de güçlük vardır. Devrin kaynaklarında verilen listeler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Bu konuda araştırma yapanlar da bu kaynakların etkisinde kalmaktadır. Kongreye katılan delege sayısı genellikle 31 ila 40 arasında gösterilmektedir¹⁴⁴. Sivas Kongresi delegelerinden Mazhar Müfit (Kansu) Bey delege sayısını 29 olarak gösterirken, Denizli delegesi Başağazade Yusuf Bey 31 kişinin ismini vermektedir¹⁴⁵. Kemal Arıburnu, Sivas Kongresi üzerine yaptığı bir çalışmada Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ni mehzaz göstererek, 33 kişilik listeyi yayınlamıştır¹⁴⁶. Sivas Kongresi hakkında araştırmalar yapan Mahmut Goloğlu ise 38 isme ulaşmış ve yeni bir liste hazırlamıştır¹⁴⁷. Ramazan Tosun da mevcut listelerin karşılaştırılması sonucunda 39 isme ulaşabilmiştir¹⁴⁸.

Yunan işgali altında olan Batı Anadolu livâlarından ve işgal tehlikesi bulunan Trakya'dan kongreye katılım olmamıştır. İtalyan işgal mıntıkası olan Antalya ve Muğla'dan kongreye

¹⁴¹ *Milli Egemenlik Belgeleri*, s. 11-12.

¹⁴² Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983, s. 119-120.

¹⁴³ Mustafa Müjdecı, "Sivas Kongresi'ne Katılan Delegeler", *Altıncı Şehir Dergisi*, sa: 10 (Eylül 2003) <http://www.sivasder.org/index.php?Page=Dergiicerik&icerikNo=156>

¹⁴⁴ Beyoğlu, "Erzurum ve Sivas Kongreleri", s. 31.

¹⁴⁵ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi -II- Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2006, s. 67.

¹⁴⁶ Arıburnu, *Sivas Kongresi*, s. 70-72.

¹⁴⁷ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 71-73.

¹⁴⁸ Ramazan Tosun, "Milli Mücadele'de Sivas'ın Yeri ve Önemi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XII/34 (Mart 1996), s. 77-78.

temsilci gönderilmemiştir¹⁴⁹. Samsun hariç olmak üzere Karadeniz sancakları temsilci göndermemiştir. Erzurum Kongresi Temsil Heyeti'nde yer alan Trabzonlular da Sivas'a gelmekten imtina etmişlerdir. Trabzon ve Şark vilâyetleri adına seçilen Erzurum Kongresi Temsil Heyeti'nden sadece 5 kişi (Mustafa Kemal, Rauf, Raif, Şeyh Fevzi Efendi, Bekir Sami Bey) Sivas Kongresi'ne katılmışlardır¹⁵⁰. İstanbul Hükümeti'nin baskı ve tehditlerine boyun eğen İç Anadolu'nun bazı vilâyet ve sancaklarından kongreye katılım sağlanamamıştır¹⁵¹. Kayseri delegeleri, seçimleri yapıldığı halde mazbata alamadıkları için kongreye toplantılar hitam bulduktan sonra gelebilmişler ve M. Kemal ve arkadaşları ile olumlu görüşmeler yaparak geri dönmüşlerdir¹⁵². Bütün bu zorluklara rağmen Sivas Kongresi'nde temsil edilen vilâyet ve sancaklar İstanbul, Denizli, Alaşehir, Manisa, Çorum, Yozgat, Kastamonu, Afyonkarahisar, Bursa, Eskişehir, Niğde, Nevşehir, Kayseri, Antep, Samsun, Hakkâri olarak sayılabilir. Erzurum Kongresi Temsil Heyeti'nin de Vilâyat-ı Sitte ve Trabzon Vilâyetini temsil ettiklerini¹⁵³ var sayarsak, Sivas Kongresi'nin katılımcıları itibarıyla Millî bir kongre olduğuna kanaat getirebiliriz. Aksi takdirde kendi döneminde tartışmalara yol açtığı gibi, günümüzde de bu tartışmalardan kendimizi alamayız.

Tablo: Sivas Kongresi Delegelerinin Katılım Şekilleri ve Delege Sayısı¹⁵⁴

VŞMH Cemiyeti Temsil Heyeti Üyeleri	Sayı	VŞMHM Cemiyeti Temsil Heyetince Seçilen	Sayı	Livâları Adına Seçilerek Gelen veya Temsil edilen	Sayı
Vilâyat-ı Sitte ve Trabzon Vilâyetini Temsilen	5	Refet Bele	1	İstanbul, Denizli, Alaşehir, Manisa, Çorum, Yozgat, Kastamonu, Bursa, Eskişehir, Niğde, Nevşehir, Kayseri, Antep, Samsun, Hakkâri, Sivas, Afyonkarahisar	33
Toplam	39				

¹⁴⁹ Tosun, "Millî Mücadele'de Sivas'ın Yeri ve Önemi", s. 77.

¹⁵⁰ Atatürk, *Nutuk*, C. I., s. 82-83.

¹⁵¹ Ankara, Vali Muhittin Bey'in Konya da, Vali Cemal Bey'in baskısı altında idi. Bu sebeple Ankara ve Konya kongrede temsil edilemedi. Goloğlu, Sivas Kongresi, s. 34-35. Kongreye delege gönderilmeyen bazı yerlerde Elazığ Valisi Ali Galip Bey'in Malatya ve Elazığ bölgelerindeki faaliyetleri etkili olmuştur. Millî Mücadele döneminde Ali Galip'in Sivas Kongresi'ni engelleme faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz.: Arıburnu, *Sivas Kongresi*, 131-156.

¹⁵² Günaydın, *Millî Mücadele'de Sivas*, s. 75-76.

¹⁵³ M. Kemal Paşa, VŞMHM Cemiyeti Temsil Heyeti adına Sivas'a gelen 5 kişinin ismini havi bir belgeyi imzalayarak Şark vilâyetleri ve Trabzon vilâyetini temsilen kongre delegesi olarak göstermiştir. Bkz.: Atatürk, *Nutuk*, I, s. 83.

¹⁵⁴ Ramazan Tosun'un listesi esas alınarak hazırlanmıştır.

Her iki kongrenin delege sayıları karşılaştırıldığında Şark vilâyetleri ve Trabzon Vilâyeti adına toplanan ve mahalli bir toplantı olan Erzurum Kongresi'nin delege sayısının Sivas Kongresi delege sayısına nispetle fazla olduğu görülür. Bunun sebepleri irdelenecek olursa şu şekilde sıralanabilir¹⁵⁵.

1. Trabzon ve Şark vilâyetleri adına temsilci seçimi yapılmayıp, Erzurum Kongresi Temsil Heyeti'nin (9 kişi) yetkilendirilmiş olması ve bunlardan sadece 5'inin Sivas'a gelmiş olmaları. Amasya Tamimi ile Erzurum Kongresi'ne katılacak delegeler aynı zamanda Sivas Kongresi'ne de davet edilmişlerdi. Geniş bir coğrafyayı kapsayan Şark vilâyetlerinden ve Trabzon Vilâyeti'nden Erzurum'a gelen delegeler kongre sürecinin ertelenmesi ve uzun sürmesi nedeni ile memleketlerine dönmek zorunda kalmışlar ve Sivas Kongresi'ne katılma konusunda kendilerini yetkin görmedikleri gibi isteksiz davranmışlardır. Erzurum Kongresi'ne katılan Sivas delegeleri dahi kendi illerinde gerçekleştirilen toplantıya katılmamışlardır. Şark Vilâyetlerini temsilen kongreye sadece Erzurum Temsil Heyeti'nden 5 kişi katılmıştır.

2. İstanbul Hükümeti ve İşgal kuvvetlerinin engellemeleri, Sivas Kongresi aleyhine yürüttükleri propagandalar. Damat Ferit Hükümeti, kongreye katılanları "devlete asî" ilan etmiş ve işbirliği yapanların cezalandırılacağını duyurmuştur. Ayrıca kongreyi toplayanlar İttihatçılık ile suçlanmıştır. Bu durum, bazı mahfillerde kongrenin "İttihatçılık" gayesi altında toplandığı algısına sebep olmuş ve kongreye katılım sayısını etkilemiştir¹⁵⁶.

3. Trakya, Batı Karadeniz ve İç Anadolu gibi yerlerden iç ve dış tehditler nedeniyle temsilci gönderilmemiştir. Batı Anadolu, Güney Anadolu ve Akdeniz sahilleri gibi İşgal mıntıklarında kalan sancaklarda temsilci seçimi yapılamamıştır. Temsilci seçimi yapan bazı yerlerin delegelerinin yolculukları sıkıntılı geçmiş, valilerin kendilerini yolda oyalamaları ve alıkoymaları sebebi ile Sivas'a ulaşmaları engellenmiştir. Delege seçimi yaptıkları halde Kongre merkezi olarak seçilen Sivas'ı kendi memleketlerine uzak bulanlar da olmuş, bu kişiler iş ve güçlerinin aksayacağı bahanesi ile kongreye katılmaktan imtina etmişlerdir.

4. Düşman işgali tehdidi altında bulunan Batı Anadolu Müdafa'a-i Hukuk Cemiyetleri, Kongre Heyetleri veya Heyet-i Millîyeleri kendi bölgelerindeki kongreleri ve bu kongrelerde alınan kararları daha önemli bularak, işgal tehlikesi bulunmayan bir bölge olan Sivas'ta

¹⁵⁵ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz.: Günaydın, *Milli Mücadele'de Sivas*, s. 68-71.

¹⁵⁶ Derviş Kılınçkaya, "Milli Mücadele'de Kongreler Dönemi ve İttihatçılık Sorunu", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 249. Nitekim bu husus uzun süre kongre gündemini meşgul etmiş ve delegeler İttihatçı olmadıklarına dair yemin etmek zorunda kalmışlardır. Tartışmalar ve yemin metni için bkz. Uluğ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988, s. 1-7.

yapılacak toplantıyı küçümseyerek delege göndermemişlerdir. Erzurum ve Sivas kongreleri sürecinde sürekli olarak toplantı halinde bulunan Alaşehir, Nazilli ve Balıkesir kongreleri Sivas'a temsilci göndermeyi uygun bulmamışlardır.

Bütün bu bilgilerden sonra Erzurum Kongresi, yerel ve sivil örgütlenme ve girişimlerden doğan bölgesel bir toplantı olmasına rağmen, "temsil gücü" ve "sayısal" bakımından Sivas Kongresi'nden daha güçlüdür¹⁵⁷. Çünkü bölgesel bir toplantı olan Erzurum Kongresi'ne 63 delege katılmış, katılımcı 7 vilâyetten sadece 2'si delege gönderemediği için temsil edilememiştir. Van ve Bitlis vilâyetleri eksik delegelerle de olsa temsil edilebilmiştir. Trabzon, Sivas ve Erzurum ise neredeyse eksiz denilecek kadar temsiliyet gücünü kongrede göstermiştir. Bu farklılığın sebebini Erzurum Kongresi'nin toplanma kararının halk tarafından verilmiş olmasında aramak lazımdır. Halk, kendi kararının arkasında durmuş ve katılım konusunda mümkün merteye fedakârlıktan kaçınmamıştır¹⁵⁸.

Sivas için ise ancak 11 sancak adına 25 delege doğrudan seçilerek gönderilebilmiş ve bölgelerini temsil hakkını kullanmışlardır. Şark vilâyetlerini temsil hakkının Erzurum Temsil Heyeti'nden gelenlerde olduğunu varsaysak bile, ülke coğrafyasının önemli bir kesiminin Sivas'ta temsil gücünden mahrum kaldığı görülmektedir. Çünkü Sivas Kongresi'ni toplama kararı halk tarafından duyulan bir ihtiyaca binaen verilmemiş; delegeler, hiyerarşik sisteme bağlı olarak yayınlanan bir bildiri ile davet edilmiştir. Bildirinin muhatabı Müdafa'a-i Hukuk Cemiyetleri ile belediye teşkilatları idi. Ancak dönem itibarı ile henüz çoğu vilâyette cemiyetler teşekkül edememiş, edebilenler de kendi bölgelerindeki kongreler ile iştigal etmekteydiler. Bu davete muhatap kılınan belediyeler ise Sivas Kongresi'ne şu veya bu sebeple çok fazla ilgi göstermemiş ve delege seçimlerini yerine getirmekten kaçınmışlardır¹⁵⁹. Bununla beraber temsil gücü eksikliğine rağmen Sivas Kongresi, Anadolu ve Rumeli vilâyetleri adına almış olduğu kararlar itibarıyla Erzurum Kongresi'ne göre daha kapsayıcı bir toplantı vasfını haizdir.

Riyâset Meselesi

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum ve Sivas kongrelerine başkan seçilmiştir. Her iki kongre sürecinde riyâset meselesi delegeler arasında tartışılmış ve Paşanın şahsına karşı bir muhalefet oluşmuştur. Bu muhalefetin temelinde onun asker kimliği ve sivil bir organizasyonun üzerine gölge düşürülmesi endişesi olduğu ileri sürülmüştür.

Mustafa Kemal Paşa Erzurum Kongresi sürecinde başkanlığı çok fazla önemsemiş ve seçilmek için gayret göstermiştir. Çünkü bu kongrede onun başkan seçilmesi Millî Mücadele

¹⁵⁷Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 61.

¹⁵⁸ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 18-19.

¹⁵⁹ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 18.

liderliğinin pekişmesi bakımından önemli idi. O, 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a 9 uncu Ordu Kıtaatı Müfettişi olarak gelmiş, ancak 8/9 Temmuz gecesi görevden el-çektirilmiş/istifa etmiş ve ferd-i mücahit sıfatı ile sine-i millete dönmüştür. Samsun'a çıkışından itibaren vatanın kurtuluşu adına yürüttüğü faaliyetleri sürdürebilmesi için kendisine yetki verecek yeni bir güç merkezi veya istinatgâh lazımdı. Bunu sağlayacak yegâne istinatgâh ve güç ise o dönemde millet adına toplanacak olan Erzurum Kongresi idi. Nitekim O, "*Evvela; ben, behemehâl kongreye dâhil olmalı ve onu idare etmeli idim. Çünkü, zaman geçirmeksizin irade-i milliyenin faaliyete geçirilmesini ve milletin bizzat fiilen ve müsellahan ittihaz-ı tedabire başlamasını temin zaruretine kani idim. Bu esaslı noktaları takdir ve tesbit ettirebilmek için, kongrede tenvîr ve irşat ve bizzat idare suretiyle çalışmamı elzem görüyordum*" diyerek, kongrelerde niçin başkan olmak arzusunu taşıdığını açıkça belirtmektedir¹⁶⁰. O, bu arzusunu yerine getirebilmek için öncelikle VŞMHM Cemiyeti'ne üye olmuş, Erzurum Kongresi sürecini yürüten Heyet-i Faale'ye başkan seçilmiş ve daha sonra da kongre delegesi olarak riyâset yolunda önemli adımlar atmıştır. Bu adımların atıldığı dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye katılma ve riyâsete seçilme meselesi Paşa ve arkadaşları arasında bir kaç defa gündeme gelmiş ve istişare edilmiştir¹⁶¹. Cevad Dursunoğlu, döneme dair hatıratında Mustafa Kemal Paşa'nın riyâsete getirilmesi hususunda İbrahim Süreyya (Yiğit) ve Mazhar Müfit (Kansu) Beylerin delegelerle bire bir konuşarak kamuoyu oluşturduklarını anlatır. Kendisinin de bu konuda onlarla hemfikir olduğunu yazar¹⁶². Erzurum delegelerinin önemli bir kısmı M. Kemal Paşa'nın riyâsete seçilmesine taraftardır. Lakin muhalif olanlar da yok değildir. Ancak asıl muhalefet Trabzon delegelerinden gelmiştir. Kimin başkan olması meselesi, Trabzon delegeleri arasında da bir kaç defa görüşülmüş ve tartışılmıştır. Trabzon delegelerinin genel kanaati riyâsete Erzurum merkez delegelerinden birisinin seçilmesi, ikinci riyâsete de kendilerinden birisinin getirilmesi noktasında idi¹⁶³. Fakat bazı genç delegeler, doğrudan isim belirterek Mustafa Kemal Paşa'nın riyâsete getirilmesine karşı çıkıyorlardı. Gerekçe olarak da milletin içinden doğan böyle bir kongrenin başkanlığına tanınmış bir kişinin, bir komutanın getirilmesinin Avrupa devletleri nazarında kötü yankılar yapacağını ileri sürüyorlardı¹⁶⁴. O, bu hususu Nutuk'ta "*Reis olup*

¹⁶⁰ Atatürk, *Nutuk*, C.I, s. 69.

¹⁶¹ Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 76.

¹⁶² Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s. 97-98.

¹⁶³ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 159.

¹⁶⁴ Selami Kılıç, "Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi", *Atatürk Dergisi*, II/1 (1997), s. 91. Trabzon delegelerinden Ömer Fevzi Efendi, Ali Naci ve Hamdi Muhsin Beyler muhalefet eden gurubu oluşturmuşlardı. Ali Naci Duyduk, hatıratında "*Erzurum'a geldiğimizde Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye delege olarak gireceklerini ve Mustafa Kemal Paşa'nın kongre başkanlığına getirileceğini duyduk. Ömer Fevzi, ben ve bazı arkadaşlar Mustafa Kemal Paşa'nın kongrenin daha doğrusu bu halk hareketin başına gelmesine taraftar olmadık*" diyerek açıklık getirir. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 349-350.

olmama hususunda izhar-ı tereddüt edenler bulunmuştur. Bu tereddüdü izhar edenlerden bir kısmının mülâhazatını, hüsnüniyet ve samimiyetlerine atfetmek caiz olduğu halde; diğer bazı kimselerin tamamen samimiyetten uzak, bilakis, maksad-ı melanet takip ettiklerine daha o zamandan şüphe kalmamıştı" diyerek açıklamaktadır¹⁶⁵. Mahmut Goloğlu da konuya "*Mustafa Kemal Paşa'nın kongre başkanlığına getirilmesinden doğacak sakıncalar hakkındaki düşünce delegeler arasında yayılmaya ve taraftar bulmaya başlamıştı. Kimden ve nasıl geldiği bilinmeyen bu cereyan Mustafa Kemal Paşa ile yakın arkadaşlarını kuşkulandırdı. Kâzım Karabekir Paşa'ya başvuruldu. Kâzım Karabekir Paşa işe el koydu"* diyerek izah etmektedir¹⁶⁶. Kazım Karabekir'in tavassutu neticesinde M. Kemal Paşa'nın şahsına olan muhalefet umulandan daha kolay bir şekilde ortadan kaldırılmış ve riyâsete giden yoldaki pürüzler ortadan kaldırılmış oldu¹⁶⁷.

Kongrenin açılış günü (23 Temmuz 1919), mesele çözülmüş olduğundan bir kez daha gündeme gelmedi. Hoca Raif (Dinç) Efendi'nin açılış konuşması ardından Başkanlık divanı seçimlerine geçilmiş ve yapılan gizli oylama neticesinde M. Kemal Paşa oylamaya katılan 45 delegeden 38'nin oyunu alarak oy çokluğu ile Kongre Başkanlığı'na seçilmiştir. Seçimde Hoca Raif Efendiye 2 oy, Trabzon delegesi Servet (Orkun) Bey'e 1 oy çıkmış, 4 oy da boş olarak kullanılmıştır¹⁶⁸.

M. Kemal Paşa, Sivas Kongresi sürecinde riyâset meselesini Erzurum'daki kadar önemsememiş gözükmemektedir. O, bu hususu Nutuk'ta "*Efendiler, riyâset meselesine ben bu kongrede ehemmiyet vermiyordum. Riyâsette, belki musîn bir zatın getirilmesi muvafık olacağını düşünüyordum. Bu maksatla bazı arkadaşlarında nokta-i nazarını istimzac ettim"* diyerek açıklamaktadır. Bununla beraber en yakın arkadaşlarının da dâhil bulunduğu bir gurup tarafından kendisini başkan seçtirmemek üzere karar almaları ve kararı kongre gündemine getirmeleri üzerine, fikrini değiştirmiş ve başkan adayı olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığına karşı çıkanların başında Millî Mücadele için yol arkadaşı olarak kabul ettiği bazı kimseler de bulunuyordu. Kongreden bir gece önce Bekir Sami Bey'in evinde bir toplantı yapılmış ve o toplantıda M. Kemal Paşa'yı başkan yaptırmama kararı alınmıştır¹⁶⁹. Kongre sabahı da bu plan İsmail Fazıl Paşa vasıtasıyla uygulanmak istenmiştir¹⁷⁰. Mustafa Kemal Paşa,

¹⁶⁵ Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 68.

¹⁶⁶ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 159.

¹⁶⁷ Bkz.: Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Merk Yay., İstanbul 1988, s.70.

¹⁶⁸ Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*; C. II, s. 14, Belge No: VIII. Goloğlu, Erzurum Kongresi adlı eserinde Mustafa Kemal Paşa'nın 56 delegeden 38 veya 48'nin oyunu aldığını yazar. Bkz. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 189. Mazhar Müfit Kansu ve Cevat Dursunoğlu da M. Kemal Paşa'nın ittifakla Kongre Riyâsetine seçildiğini yazmaktadırlar. Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 80, Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s. 109.

¹⁶⁹ Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 86-87.

¹⁷⁰ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 2-3.

plandan haberdar olduğu için kongrenin davetçisi olarak inisiyatifi elden bırakmamış ve oyunu bozmuştur. Sivas Kongresinde Mustafa Kemal Paşa'yı başkan seçtirmek istemeyenlerden bazılarının gizli emelleri toplantıda Amerika lehine manda kararı aldirmek idi¹⁷¹. Görünürde ise kongreye şahsiyet katmamak fikri idi. Millî mücadeleye dair her toplantı ve adımda M. Kemal Paşa'nın adının olması kamuoyunda ve Avrupa mahfillerinde rahatsızlık yaratıyor düşüncesinin arkasına sığınmışlardı¹⁷².

Önceden yapılan bütün engellemelere rağmen Mustafa Kemal Paşa kongre sabahı açılış konuşmasının ardından riyâset seçimini yaptırmış ve gizli oylama neticesinde 3 oyun muhalif olduğu görülmüştür¹⁷³. Kongre açılışında 33 delege mevcut olduğu bilgisinden hareketle 3 hayır oyuna karşılık 30 evet oyu ile kahir ekseriyetle başkan seçilmiştir¹⁷⁴. Uluğ İğdemir, Sivas Kongresi tutanaklarında ilk içtimadan bahsederken M. Kemal Paşa'nın ittifakla riyâsete seçildiğini yazmaktadır¹⁷⁵.

Kongre Takvimi

Her iki Kongrenin de hangi tarihler arasında toplanacakları çağrı metinlerinde ilan edilmemiştir. Sadece kongre açılış veya ilk toplantı günleri belirtilmiştir. Her ne kadar toplantı amaçları çağrı metinlerinde bildirilmiş olsa da her iki kongrenin de gündemleri ve müzakere konularının ne kadar süreceği önceden öngörülemediği için, kaç gün sürecekleri belirtilmemiştir. Kongrelerin kapanış tarihlerinin tespiti bir yana, açılışları dahi tasavvur edilen tarihlerde gerçekleşmemiştir. Erzurum Kongresi'nin açılışı 10 Temmuz 1919 olarak tespit edilmiş olmasına rağmen, gelişen olaylar sebebi ile 23 Temmuz'a ertelenmiş, Amasya Tamimi'ne göre Erzurum Kongresi'nin hemen akabinde toplanması tasavvur edilen Sivas Kongresi ise ancak 4 Eylül 1919'da başlayabilmiştir. Kongrelerin kapanış tarihlerini ise kendi gündem yoğunlukları ve müzakere süreleri belirlemiştir.

¹⁷¹ Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 232-233.

¹⁷² Rauf Orbay, bazı delegelerin "*Kongrenin doğrudan doğruya halkın bir eseri olduğunu, özellikle dış dünyaya göstermek için reisin kumandan filan değil, halkı temsil eden sivillerden birinin olması üzerinde önemle duruyordu*" diyerek bu hususu açıkça teyit etmektedir. Günaydın, *Milli Mücadele'de Sivas*, s. 81.

¹⁷³ Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 88. Cemal Avcı, "Sivas Kongresi'nin Milli Mücadeledeki Yeri ve Önemi", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 170, Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I., s. 218.

¹⁷⁴ Arıburnu, *Sivas Kongresi*, s. 72-79.

¹⁷⁵ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 2.

Tablo: Erzurum ve Sivas Kongre Takvimleri

Erzurum Kongresi ¹⁷⁶			Sivas Kongresi ¹⁷⁷		
23 Temmuz-7 Ağustos 1919			4-11 Eylül 1919		
Tarih	Gün	İçtima Sayısı	Tarih	Gün	İçtima Sayısı
23 Temmuz	Çarşamba	1	4 Eylül	Perşembe	1
24 Temmuz	Perşembe	2	5 Eylül	Cuma	2
26 Temmuz	Cumartesi	3	7 Eylül	Pazar	3
27 Temmuz	Pazar	4	8 Eylül	Pazartesi	4
28 Temmuz	Pazartesi	5	9 Eylül	Salı	5
29 Temmuz	Salı	6	9/10 Eylül	Salı/Çarşamba (Gece)	6
31 Temmuz	Perşembe	7	10 Eylül	Çarşamba	7
2 Ağustos	Cumartesi	8	11 Eylül	Perşembe	8
3 Ağustos	Pazar	9			
4 Ağustos	Pazartesi	10			
5 Ağustos	Salı	11			
6 Ağustos	Çarşamba	12			
7 Ağustos	Perşembe	13			

Tablodaki takvimlere bakıldığında bölgesel bir kongre olan Erzurum Kongresi'nin 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında 13 gün içtima halinde olduğu, buna mukabil millî bir kongre olan Sivas Kongresi'ninse 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında biri gece olmak kaydıyla 7 günde 8 içtima gerçekleştirdiği görülür. Erzurum Kongresi, söz konusu tarihler arasında üç gün içtima etmemiştir. Bunlardan ikisi Cuma günü olması dolayısıyla. Diğeri de 30 Temmuz 1919 Çarşamba gününe müsadiftir ki, Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin tutuklanarak İstanbul'a gönderilmelerini içeren Meclis-i Vükela kararının Erzurum Valiliği ve

¹⁷⁶ Bkz.: Kırzioğlu; *Erzurum Kongresi*; c. II, s. 2.

¹⁷⁷ Bu tablo kongre tutanakları takip edilerek oluşturulmuştur. Tutanaklar için bkz.: İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 2-106.

15 nci Kolordu Kumandanlığı'na tebliğ edilmesi üzerine gelişen olaylar sebebiyle içtima olmamış ve devlet ricali ile bazı görüşmeler yapılmıştır¹⁷⁸. Bu durum Kazım Karabekir'in feraseti sayesinde kolaylıkla atlatılmış ve İstanbul'un emri yerine getirilmemiştir¹⁷⁹.

Hâlbuki millî kongre hüviyetini haiz Sivas Kongresi'nin daha uzun süre toplantı halinde kalması akla gelmektedir. Ayrıca Sivas Kongresi, Erzurum'da gündemde olmayan "İttihatçılık" ve "Manda Meselesi" ile bir hayli uğraşmış olmasına rağmen Erzurum Kongresi'ne göre daha kısa sürmüştür. Bu durumu kısaca şu şekilde izah etmek mümkündür.

Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi'ne nazaran usûl ve esaslar bakımından kendisini mevzuata uymakla mükellef görmüş, bütün kuruların oluşturulması ve kararların alınması gibi bürokratik işlemler dolayısıyla uzun sürmüştür. Kongre esnasında çok sayıda önerge verilmiş ve her bir önerge tartışmalardan sonra kabul veya reddedilmiştir. Sivas Kongresi, Erzurum Kongresi'nin tecrübesi üzerine inşa edildiği için bu gibi işlemler daha kısa sürede çözülmüştür. Erzurum Kongresi kararları, içtimalarda tartışılarak alınmış olmasına karşılık, Sivas Kongresi kararları Erzurum Kongresi beyannamesinin uyarlanmış ve genişletilmiş hali olduğu için uzun uzadıya müzakereye lüzum görülmemektedir. Hülasa, Sivas Kongresi öncesinde gündemini meşgul edecek çok fazla bir mevzu öngörülmemektedir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa bu hususa, "*Sivas Kongresi'nin ruznâme-i müzâkeratını, Erzurum Kongresi'nin nizâmname ve beyânnâmesinin muhteviyatı ve bir de bizim Sivas'a muvasalatımızdan evvel gelmiş olan 25 kadar azanın hazırladığı bir muhtıra teşkil edecekti*¹⁸⁰" diyerek açıklık getirir. Sivas Kongresi, yukarıda işaret edildiği gibi sadece bu gündemle toplanmış olsaydı, beklenen daha kısa süre içerisinde kapanmış olacaktı. Kongre gündemini meşgul eden diğer bir mesele de "İttihatçılık" mevzuu idi¹⁸¹.

Her iki kongrenin tutanakları incelendiğinde görülecektir ki; Erzurum Kongresi gündemi ve müzakereleri itibarıyla daha yoğun geçmiştir. Bu sebeple 23 Temmuz-7Ağustos 1919 tarihleri arasında gerçekleşen Erzurum Kongresi, 13 gün 13 içtima halinde neticelenmiştir. 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında gerçekleşen Sivas Kongresi ise, sonradan gündeme getirilen İttihatçılık ve Manda Meselesi gibi aslı olmayan mevzular ile uğraşmaktan, ancak 7 Eylül 1919

¹⁷⁸ Kırzioğlu; *Erzurum Kongresi*, C.II, s. 121-125.

¹⁷⁹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 92-94. Ayrıca bkz.: Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 87-94.

¹⁸⁰ Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 88.

¹⁸¹ Mustafa Kemal kendisini hayrete düşüren bu hadiseyi, "İlk üç gün ittihatçı olmadığımızı teyit için yemin etmek lüzumuyla ve yemin formülü hazırlamakla; padişaha arıza yazmakla ve kongrenin küşadı münasebetiyle gelen telgraflara cevap vermekle ve bilhassa kongre, siyasetle iştilal edecek mi, etmeyecek mi zemininin münakaşasıyla geçti, içinde bulunulan mücadele ve faaliyet, siyasetten başka bir şey değilken bu son zemin-i münakaşa şayan-ı hayret değil midir?" diye ifade etmektedir. Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 88-89.

tarhinde "Üçüncü İçtima Günü" esas gündemine dönebilmiş ve 7 gün 8 içtima ile nihayet bulmuştur.

Heyet-i Temsiye

Temsil Heyeti'nin teşekkülünü Amasya Tamimi'nde geçen "*Vatanın tamamıyeti, milletin istiklâli tehlikededir. Hükümet-i merkeziyemiz itilâf devletlerinin tesir ve murakabesi altında mahsur bulunduğundan deruhte ettiği mesuliyetin icâbâtını ifa edememektedir. Bu hâl milletimizi ma'dum tanıtıyor. Milletın istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır. Milletın hâl ve vaziyetini der-pîş etmek ve sadâ-yı hukukunu cihana işittirmek için her türlü tesir ve murâkabeden âzâde bir heyet-i millîyenin vücudu elzemdir*" cümlesi ile ilgilendirmek gerekir¹⁸². Söz konusu cümleden hareketle kurulacak olan Millî Heyet'in hükümetin vazifelerini üstlenmesi, adeta bir hükümetçik gibi çalışması beklenmekte ve milletin hukukunu ve sesini dünyaya duyurması istenmektedir. Her ne kadar bu çağrı, Sivas Kongresi için yapılmışsa da Erzurum Kongresi sonrası oluşturulan Temsil Heyeti'ni de içerir.

Erzurum Heyet-i Temsiliyesi, Kongre genel kurulu kararı olarak VŞMHM Cemiyeti Nizâmnâmesi esas alınarak teşekkül etmiştir¹⁸³. Cemiyet Nizâmnâmesi'nin 7. Maddesinde yer alan ve "*Heyet-i Temsiliye*" başlığı altında açıklanan hükümlerine göre; Temsil Heyeti, en az dokuz, en çok on altı üyeden oluşacak ve içlerinden bir kişi heyete başkanlık edecekti¹⁸⁴. Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele'nin emin ellerde yürütülebilmesi için yetkin ve çevresinde sevilen kimselerin Temsil Heyeti'ne girmesini istiyordu. O'na göre millet, memleket, siyaset ve ordu idareleriyle hiç bir alâka ve münasebetleri ve bu hususta liyâkatleri görülmemiş ve tecrübe edilmemiş insanların böyle bir heyette vazife almaları doğru değildi. Ayrıca vilâyet ve müstakil sancakların seçeceği şahıslar heyete girmeli idi¹⁸⁵. Çalışma arkadaşları ve kongre delegasyonunun büyük çoğunluğu meseleye bu cihetten yaklaşmakla beraber, Mustafa Kemal Paşa'nın Temsil Heyeti'ne katılması ve başkan seçilmesini çok kolay idrak edebilmiş değildiler. Kongre sürecinde bu konuda da bazı sıkıntılar yaşanmış ve bu sıkıntılar Mustafa Kemal Paşa'nın kararlı tutumu neticesinde aşılmıştır. Hazırlanan nizamname gereği seçimler kongrenin son günü olan 7 Ağustos 1919'da yapılmış, Mustafa Kemal Paşa'nın önerdiği dokuz kişi Erzurum Kongresi Temsil Heyeti'ne seçilmiştir¹⁸⁶. Bu isimler şunlardır¹⁸⁷:

¹⁸² *Milli Egemenik Belgeleri*, s. 10-11.

¹⁸³ Ahmet İlyas, "Heyet-i Temsiliye'nin Siyasal Yapılanması", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/9 (Nisan 2013), s. 20-21.

¹⁸⁴ Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, C. II, s. 248.

¹⁸⁵ Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 70-71.

¹⁸⁶ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, C.II, s. 232-239.

¹⁸⁷ Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, C. II, s. 248-250. Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. III, *Vesikalar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1982, s. 933-934, Vesika No: 41.

1. Mustafa Kemal Paşa 2. Rauf (Orbay) Bey 3. Raif (Dinç) Efendi 4. İzzet (Eyüpoğlu) Bey 5. Servet (Orkun) Bey 6. Fevzi (Baysoy) Bey 7. Bekir Sami (Kunduh) Bey¹⁸⁸ 8. Sadullah (Eren) Efendi 9. Musa Bey (Mutki Aşireti Reisi)¹⁸⁹

Temsil Heyeti'nin vazifesi de nizâmnameye yazılmıştır. Buna göre; "*Şarkî Anadolu Vilâyetleri'nde mevcut teşkilat-ı millîyemizin esbâb-ı bekâ ve devamını tahmin ve hususta lazım gelen tedabiri ittihaz ve bilcümle hey'et-i müteşekkileyi bir noktada cemil tevhîd ve temsil ederek teşkilat-ı mezkûre beynindeki âheng-i irtibatı tesîs ve bu suretle amâl ve makasîd-i millîyenin sür'at ve suhûlleti husûlünü temin eder. Heyet-i Temsiliye, nizâmnamenin mevâd-ı esâsiyesinde mussarrah olan maksad-ı kat'i-i millînin bir noktasını bile ihmal etmemek şartıyla vatanın tamamiyetini ve milletimizin istiklâlîni temin hususunda her türlü tedabir ve mukarreratı siyâsiye ve icraiye ittihaza mezundur. Ancak mukadderat-ı memleket ve millet hakkında mühim ve esaslı mesâilde kat'i karar ittihazından evvel heyet-i merkezîyelerin re'yini istihsâl eder mukadderat-ı memleket ve milleti kâfiyen tayin ve tespit edecek vaziyetler için dahi son ve kat'i kararı kongre müzâkeresiyle ita edebilir. Ahvâl-i fevkalâde zuhûrunda Heyet-i Temsiliye, umûmî kongreyi fevkalâde olarak içtima davet eder. Heyet-i Temsiliye, umûmî kongreye karşı bir senelik muamelât ve hesabattan mes'uldür"* denilmekte idi.

Erzurum Kongresi Temsil Heyeti'nden bazı kimselerin Sivas'a gelmemeleri dolayısıyla heyetin Sivas'taki çalışmaları zora girmiş görünüyordu. Karar alabilme sürecinde çoğunluk sağlanamadığı için Erzurum Heyeti'ne ilave olarak, Temsil Heyeti kararı ile Refet (Bey) de üyeliğe getirilmiştir. Ayrıca ilk heyet VŞMHM Cemiyeti'ni temsil ettiği için, yeni heyetin A-RMHM Cemiyeti adına seçilmesi gerekli idi. Bu sebeple nizamnamede değişiklik yapılması ve yeni kişilerin heyete katılması gerekiyordu. Nizamnamede yer alan "*Heyet-i Temsiliye Şarkî Anadolu'nun heyet-i umûmîyesini temsil eder*" ibaresi, "*Heyet-i Temsiliye vatanın heyet-i umûmîyesini temsil eder*" şeklinde değiştirildi ve yeni seçilenlerle beraber 16 kişiden oluşan bir heyet, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Heyet-i Temsiliye'si haline dönüştürüldü¹⁹⁰. Adeta geçici bir hükümet vasıflarını haiz olan Sivas Kongresi Heyet-i Temsiliyesi'nin, görevini daha iyi sürdürebilmesi düşünce ve kararı ile sadece sayı bakımından artırılması yeterli görülmemiş, vasıflı kişilerden oluşmasına da önem verilmiştir. Kongrenin son oturum günü olan 11 Eylül 1919'da verilen bir önerge üzerine ekseriyetin oyu ile A-RMHM

¹⁸⁸ Bekir Sami Bey Erzurum Kongresi'ne katılmamış olmakla beraber Temsil Heyeti'ne aday gösterilmiş ve seçilmiştir. Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 112.

¹⁸⁹ Son üç isim Temsil Heyeti'ne Kongre dışından seçilmiştir. Bkz.: Dursun Ali Akbulut, "Heyet-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, I/4 (Mart 1990), s. 48.

¹⁹⁰ İlyas, "Temsil Heyeti", s. 25-26.

Cemiyeti Temsil Heyeti üye sayısı on altıya çıkarılmış ve askerlik ve devlet tecrübesi olan kişilerin seçilmesi sağlanmıştır. Heyete yeni katılanların isimleri şunlardır¹⁹¹:

1-Vasıf (Çınar) Bey: Karahisar-ı Sahib 2-Mazhar Müfit (Kansu) Bey: Denizli/Aydın 3-Ömer Mümtaz (Tanbi) Bey: Ankara 4-Hüsrev Sami (Kızıldoğan) Bey: Eskişehir 5-Hakkı Behiç (Bayiç) Bey: Bursa 6-Ratıpzade Mustafa (Soylu) Bey: Niğde

Sivas Kongresi Temsil Heyeti'nin oluşum şekli Erzurum ve Trabzon'da rahatsızlık yaratmıştır. Erzurum Kongresi Trabzon delegesi ve Temsil Heyeti üyesi Servet (Orkun) Bey ve Kazım Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile yazışmalarında bu memnuniyetsizlik açıkça görülür. Memnuniyetsizliğin oluşmasında Erzurum Kongresi'nin seçtiği Temsil Heyeti'nin lağvedilmiş olması ve VŞMHM Cemiyeti'nin tüzel kişiliğinin A-RMHM Cemiyeti adı altında yok edilmiş olması düşüncesi yatmaktadır¹⁹². Aslında yapılan tam olarak bu değildi. Sivas Kongresi sürecinde Erzurum Kongresi Temsil Heyeti üyeleri karar alma çoğunluğu yitirme tehlikesi altındaydı. Mustafa Kemal Paşa bunu önlemek gayesiyle önce Refet Bey'i Temsil Heyeti'ne kattı. Daha sonra da Sivas Kongresi esnasında Erzurum Heyeti'ni lağvetmeden ilave edilen 7 kişi ile gelmeyenlere ve ileride gelememe ihtimali olanlara karşılık, çoğunluğu sağlamak yolunu tercih etmişti¹⁹³.

Sivas Kongresi sonrasında Mustafa Kemal Paşa'nın Temsil Heyeti Başkanlığı devam etmiş ve TBMM'nin açılışına kadar geçen sürede görev yapan Temsil Heyeti Millî Mücadele adına önemli kararlar almıştır. Bu kararların alınması ve uygulanmasında O'nun riyâset makamında bulunmasının etkisi bir hayli büyüktür. Devlet ricâlinin ümitsiz ve aciz olduğu dönemlerde milletin başsız kalamayacağına inanan Mustafa Kemal Paşa, her iki kongre kararı ile oluşan Temsil Heyeti Başkanlığı'na gelmesi konusunu "*Efendiler, tarih gayr-ı kabili itiraz bir surette ispat etmiştir ki, büyük meselelerde muvaffakiyet için kabiliyet ve kudreti lâyetezzel bir reisin vücudu elzemdir*" diyerek izah eder. Ayrıca heyetteki kişilerin ehliyet ve liyâkat sahibi olmaları gerektiği noktasında da "*Daha Amasya'da iken takarrür ve bütün millete vesait-i mümkününe ile tebliğ ettirdiğim Sivas Umûmî Kongresi'nin akdini temin etmek, bütün millet ve memleketi yalnız bir heyetle temsil etmek, sonra yalnız Vilâyat-ı Şarkiye'yi değil, bilcümle aksam-ı vatanın aynı dikkat ve hassasiyetle müdafa'a ve halâsını temin çarelerini bulmaya çalışmak hususlarını herhangi bir heyetin temin edebileceğine kânî olmadığımı açıkça ifade*

¹⁹¹ İğdemir, *Sivas Kongresi Tutanakları*, s. 103.

¹⁹² Atatürk, *Nutuk*, C. III, *Vesikalar*, s. 988-996. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma için bkz.: Enis Şahin, "Sivas Kongresi'ne Trabzon'un Bakışı", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 129-162.

¹⁹³ Geniş bilgi için bkz.: Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 99-103.

etmek zarûriyetindeyim" diyerek, vasıflı insanlarla çalışmanın önemini vurgular¹⁹⁴. Tarih bu hususta da Mustafa Kemal'i haklı çıkarmıştır. Temsil Heyeti'ne seçilenlerin önemli bir kısmı toplantılara katılmamıştır¹⁹⁵.

Millî gayenin takip ve yerel teşkilatların birleşik bir çatı altında toplanabilmesi için bu gücün Mustafa Kemal'in elinde bulunması gerekmekte idi. Bu sebeple o Temsil Heyeti Başkanlığı'nın kendi uhdesine almakta ısrarcı olmuştur. Elbette bu durum Millî Mücadele'nin liderliği ve başarısı bakımından önemlidir. Nitekim bundan sonra Mustafa Kemal Paşa yazışmalarında umumiyetle "Heyet-i Temsiliye" veya "Heyet-i Temsiye Namına Mustafa Kemal" ile "Anadolu ve Rumeli Müdafa'a-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi Namına Mustafa Kemal" unvanlarını kullanacaktır.

Kararlar:

Erzurum ve Sivas Kongresi kararları arasında büyük bir benzerlik vardır. Bu benzerlik her iki kongrenin beyannameleri karşılaştırıldığında açıkça görülmektedir¹⁹⁶. Bu maddelerin her birini yekdiğeri ile uzun mülahazalarla mukayese etmek mümkündür. Lakin bu husus başlı başına bir makale veya tebliğ konusunu oluşturur. Bu sebeple burada maddeler üzerinden kısa değerlendirme yapmakla kifayet edeceğiz. Kısaca belirtmek gerekirse Erzurum Kongresi'nde bölgesel nitelikli alınan kararlar, Sivas'ta vatanın bütününe şamil kılınmıştır denilebilir¹⁹⁷.

Erzurum Kongresi Beyannamesi'nde Osmanlı camiasından ve yekdiğerinden ayrılmaz görülen coğrafya tarif edilirken, Trabzon Vilâyeti ile Canik Sancağı ve Şark vilâyetleri esas alınırken, bu durum Sivas Kongresi Beyannamesi'nde 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi sınırlarına atfen vatanın tamamıyeti olarak belirtilmiştir. (Erzurum Beyanname: 1, Sivas Beyanname: 1)

Her iki kongrede de "Osmanlı toplumunun bütünlüğü, millî istiklalimizin sağlanması, Hilâfet ve Saltanat yüce makamının dokunulmazlığı için Kuvâ-yı millîye'yi etkili ve millî iradeyi hâkim kılmak esası" aynen kabul edilmiştir. (Erzurum Beyanname: 2, Sivas Beyanname: 2)

¹⁹⁴ Atatürk, Nutuk, C. I, s. 69-70.

¹⁹⁵ Mustafa Kemal Paşa, bu durumu şöyle izah eder: *"Bu seçilenler hiçbir vakit bir araya gelip birlikte çalışmış değİllerdir. Bunlardan İzzet, Servet ve Hacı Musa Bey'ler ve Sadullah Efendi hiç gelmemişlerdir. Raif ve Şeyh Fevzi Efendiler Sivas Kongresine katılmışlar ve ondan sonra biri Erzurum'a diğeri Erzincan'a dönmüşlerdir. Raif Bey ve Sivas Kongresinde heyete katılan Bekir Sami Bey, İstanbul Meclis-i Mebusan'ına gidinceye kadar çalışmışlardır"*. Atatürk; Nutuk, C. I, s. 68-69.

¹⁹⁶ Beyannamelerin eski yazılı metinleri ile Latinize edilmiş ve sadeleştirilmiş metinleri için bkz.: *Milli Egemenlik Belgeleri*, s. 15-31.

¹⁹⁷ Bu konuda geniş bir çalışma için bkz: Süleyman Beyoğlu; "Erzurum ve Sivas Kongrelerinin Karşılaştırılması", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 26-36.

Memleket sınırlarına kaşı yapılacak saldırılar her iki kongrede de "Ermenilik ve Rumluk" olarak tanımlanmakla beraber, alınacak tedbirler ve mukavemet hususu, "Aydın, Manisa ve Balıkesir Cephelerindeki millî cihatlarda olduğu gibi, elbirliğiyle savunma ve direnme esası meşru kabul edilmiştir" denilerek Sivas Kongresi'nde örneklendirilmiştir. (Erzurum Beyanname: 3, Sivas Beyanname: 3)

Erzurum'da Hıristiyan unsurlara siyasi ve toplumsal yapıyı bozacak imtiyazlar verilemeyeceği, ancak kanunlarla verilmiş hakların korunacağı ifade edilirken, Sivas'ta aynı husus Gayrimüslim azınlıkların haklarının saklı tutulduğuna vurgu yapılarak tekrar edilmiştir. (Erzurum Beyanname: 3-5, Sivas Beyanname: 4)

Her iki kongrede, memleketin herhangi bir yerinin bölünmesi veya Manda idaresi¹⁹⁸ altına alınmasına karşı çıkmış olmakla beraber, memleket üzerinde istila emelleri beslemeyen ekonomik yardımların kabul edilebileceği vurgulanmıştır. (Erzurum Beyanname: 6-7, Sivas Beyanname: 6-7)

Her iki kongrede, Meclisin açılması ve Hükümet kararlarının Millî iradeye tabi olması istenmiştir. (Erzurum Beyanname: 8, Sivas Beyanname: 8)

Erzurum Kongresi ile sadece Şark vilâyetleri esas alınarak cemiyetler, VŞMHM Cemiyeti adı ile birleştirilmişken, Sivas'ta bu durum bütün ülkeye şamil kılınmış ve ülke çapında kurulan bütün cemiyetler A-RMHM Cemiyeti adı altında birleştirilmişlerdir. (Erzurum Beyanname: 9, Sivas Beyanname: 9)

Her iki kongrede bir Temsil Heyeti oluşturulmuştur. Kongre kararı ile Erzurum Kongresi'nde 9 kişilik, Sivas Kongresi'nde ise 16 kişilik bir heyet seçilmiştir. (Erzurum Beyanname: 10, Sivas Beyanname: 10)

Görüldüğü gibi Sivas Kongresi, Erzurum Kongresi'nde alınmış kararlarda bazı değişiklikler yaparak genişletmiştir. Bu bağlamda Erzurum'da teşekkül eden 9 kişilik Temsil Heyeti, yeni Temsil Heyeti'ne ilhak edilerek yok sayılmıştır. Aynı şekilde Erzurum Kongre kararı olarak Trabzon ve Şark vilâyetleri adına birleştirilen VŞMHM Cemiyeti de A-RMHM Cemiyeti namı altında bütün cemiyetlerin birleştirilmesi kararı ile düzenlenen yeni nizamnameye istinaden tüzel kişiliğinden mahrum bırakılmıştır. Bu durum Erzurum Kongresi'ne katılan bazı Erzurum ve Trabzon'da delegeleri arasında kongre kararları ve nizamnameye aykırılık olarak görülmüş ve rahatsızlık yaratmış olsa da millî bütünlüğün

¹⁹⁸ Erzurum Kongresi'nde Manda meselesi gündeme gelip müzakere edilmiş bir husus değildir. Bkz.: İsmail Eyüpoğlu; "Erzurum Kongresi ve Manda Meselesi", *Atatürk Dergisi*, II/1 (1997), s. 109-122. Buna mukabil Sivas Kongresi gündeminin en önemli müzakere konusunu oluşturmuştur. Bkz.: İğdemir, Sivas Kongresi Tutanakları, s. 47-81.

sağlanması bakımından doğru atılan adımlar olarak okunmalıdır. Ayrıca Erzurum Kongresi kararları biraz daha kısıtlı olmakla beraber, her iki kongrede alınan kararlar ileride "Misâk-ı Millî" umdeleri olarak anılacak kararların dayanağı olmuştur.

Alınan kararların muhtevası kadar, uygulanabilir olmaları da önemli idi. Aksi takdirde "Millî iradeyi hâkim ve Kuvâ-yı Millîye'yi amîl kılmak" hedefine ulaşılamazdı. Alınan kararların bir an evvel uygulanabilmesi için meclisin açılması ve millî bir hükümetin iş başına geçmesi gerekli idi¹⁹⁹. Bu husus temin edilemeyince alınan kararların icrası Temsil Heyeti'nin vazifesi haline gelmişti. Temsil Heyeti'nin tamamı hiç bir zaman bir arada bulunamamış, toplantılar genellikle 5-6 kişinin katılımı ile gerçekleşmiş olsa da bu heyet, TBMM Hükümeti kuruluncaya kadar, kongrelerden aldığı güçle "icra yetkisini haiz bir kurul" olarak faaliyetlerde bulunmuştur²⁰⁰. Bu faaliyetlerden en önemlisi de millî iradenin ve Kuvâ -yı Millîye'nin yurdun geneline yayma çabasıdır. Bu amaçla Millî Kongre Temsil Heyeti, A-RMHM Cemiyeti Nizâmnâmesi'ne ek olarak bir " Kuvâ -yı Millîye Talimatnâmesi" hazırlamış ve düşman işgaline uğrayan bölgelerde silahlı müfrezeler ve kurullar oluşturulmasını sağlamıştır²⁰¹.

Sonuç

Erzurum Kongresi, Şark vilâyetleri adına toplanmış olmakla beraber, Mustafa Kemal Paşa'yı liderliğe taşıması ve alınan kararlar itibarıyla Millî Mücadele'nin yol haritasında mihenk teşkil etmesi bakımından önemli bir toplantıdır. Hatta pek çok yönü ile Sivas Kongresi'ne de öncülük etmiştir denilebilir. Buna mukabil Sivas Kongresi, ülkenin bağımsızlığını ve milletin haklarını korumak için teşekkül eden A-RMHM Cemiyeti teşkilâtını bütün ülkeye teşmil ederek, Türk milletini millî hedefe yöneltmeyi başarabilmiştir. Bu hedefe ulaşabilmek için, millî kuvvetlerin bir elden idare edilmesi amacıyla alınan kararlar uygulamaya konmuş; Umum Kuvâ-yı Millîye Kumandanlığı ihdas edilmiş ve düşman karşısında mücadele eden kuvvetler silah, cephane ve teçhizat bakımından desteklenmiştir. Bu süreç millî iradenin tecelli ettiği TBMM'nin açılması ve millî ordunun kuruluşuna kadar devam etmiştir. Bu bakımdan her iki kongre Millî Mücadele'nin başarıya ulaşması bakımından önemli ve kıymetlidir.

¹⁹⁹ Haluk Selvi, "Sivas Kongresi Kararlarının Uygulanması", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 99-100.

²⁰⁰ Heyet-i Temsiliye toplantılarına katılım sayısı 4 ila 11 arasındadır. İlk bir ay (8 Eylül - 12 Ekim 1919) arası 8-11 imza görüldükçe, bundan sonra imza sayısı 4'e düşmüş ve bazen de 5'e çıkmıştır. Bkz. Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1974.

²⁰¹ Adnan Sofuoğlu, "Sivas Kongresi ve Kuva-yı Milliye", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006, s. 90.

Kaynakça**Kaynak Eserler:**

Atatürk, Kemal, *Nutuk*, C. I-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 1982.

Baykal, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1974.

Dursunoğlu, Cevat, *Milli Mücadele'de Erzurum*, TC Ziraat Bankası Yay., Ankara 1946.

İğdemir, Uluğ, *Sivas Kongresi Tutanakları*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1988.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.I, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara 1983.

Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, Merk Yay., İstanbul 1988.

Milli Egemenlik Belgeleri, Derleyen: Sefer Yazıcı, TBMM Basımevi, Ankara 2005.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Bütün Yönleriyle Erzurum Kongresi*, Ziraat Bankası Yay., Ankara 1993.

Araştırma Eserler:

Arıburnu, Kemal, *Sivas Kongresi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.

Avcı, Cemal, "Sivas Kongresi'nin Milli Mücadeledeki Yeri ve Önemi", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006.

Başar, Zeki, *Devrim Tarihi Bakımından Erzurum Kongresi*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1979.

Belen, Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1983.

Canım, Rıdvan, *Tarihin Nabzını Tutan Şehir: Erzurum*, Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı Yay., Ankara 2010.

Çil, Yücel, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeleler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, C. I, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yay., Ankara 1953.

Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi -I- Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2008.

Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi -II- Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2006.

Günaydın, Ahmet Necip, *Milli Mücadele'de Sivas 108 Gün*, Sivas Valiliği Yay., Sivas 2009.

Tanör, Bülent, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, Afa Yay., İstanbul, 1992.

Makale ve Bildiriler:

Akbulut, Dursun Ali, "Erzurum'dan Sivas Kongresi'ne Bakış", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006.

Akbulut, Dursun Ali, "Heyet-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti?", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, I/4 (Mart 1990).

Akın, Veysi, "Erzurum Kongresi'nin Hazırlık Safahatı: Mekân, İaşe ve Barınma Meselesi", *Belgi Dergisi*, Sa: 8 (Yaz 2014-II).

Beyoğlu, Süleyman, "Erzurum ve Sivas Kongrelerinin Karşılaştırılması", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006.

Beyoğlu, Süleyman, "Sevr ve Lozan'da Ermeni Sorunu", *Akademik Bakış Dergisi*, II/3 (Kış 2008).

Biröl, Nurrettin, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilâyetinde Müslüman Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sa: 24 (2004).

Eyüpoğlu, İsmail, "Erzurum Kongresi ve Manda Meselesi", *Atatürk Dergisi*, II/1 (1997).

İlter, Erdal, "Ermeni İstekleri Karşısında Millî Teşekküllerin Tutumu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sa: 27-28 (Mayıs-Kasım 2001).

İlyas, Ahmet, "Heyet-i Temsiliye'nin Siyasal Yapılanması", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, V/9 (Nisan 2013).

Kılıç, Selami, "Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi", *Atatürk Dergisi*, II/1 (1997).

Kılınçkaya, Derviş Kılınçkaya, "Milli Mücadele'de Kongreler Dönemi ve İttihatçılık Sorunu", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, "Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII/20 (Mart 1991).

Kodoman, Bayram, "II. Abdülhamid ve Kürtler-Ermeniler", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sa: 21 (Mayıs 2010).

Selvi, Haluk, "Sivas Kongresi Kararlarının Uygulanması", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006.

Sofuoğlu, Adnan, "Sivas Kongresi ve Kuva-yı Milliye", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006.

Şahin, Enis, "Sivas Kongresi'ne Trabzon'un Bakışı", *Sivas Kongresi IV. Uluslararası Sempozyumu*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2006.

Tosun, Ramazan, "Milli Mücadele'de Sivas'ın Yeri ve Önemi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XII/34 (Mart 1996).

Zamacı, Ayşe, "Vilayat-ı Sitte'de ermeni Okulları ve Faaliyetleri", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt XI/1 (Haziran 2009).

İnternet Kaynakları:

Mert, Talip, "Sivas İdadisi ve Sivas Sultanisi'nden Sivas Lisesine", *Hayat Ağacı*, Sa; 23 (2013). <http://www.kultur.gov.tr/TR-96382/sivas---kongre-binasi-aturk-ve-etnografya-muzesi.html>

Müjdeci, Mustafa, "Sivas Kongresi'ne Katılan Delegeler", *Altıncı Şehir Dergisi*, sa: 10 (Eylül 2003) <http://www.sivasder.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=156>

Paris Barış (Paylaşım) Konferansı'nda Ermeni Taleplerine Karşı Vilâyet-1 Şarkıye'den Protestolar

Ersoy Zengin*

Özet

Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı boyunca İtilaf Devletleri'nin saflarında çarpmışlardı. Savaşın sonunda Ermeniler, kendilerine verilen sözlerin tutulmasını isteyerek Anadolu'nun doğusundan büyükçe bir toprak parçasını talep ettiler. Anadolu'nun doğusunun Ermenistan'a bırakılması, İtilaf Devletleri'nin çıkarlarına uygundu. Ancak bunun gerçekleşmesi büyük bir sorumluluk gerektirmekteydi.

Bölge halkının çoğunluğunu Müslümanlar oluşturduğundan buradaki düzen ancak büyük bir devletin mandaterliğinde sağlanabilirdi. Bu sorumluluğu ise hiçbir devlet almak istemiyordu. Bu doğrultuda Paris Barış Konferansı'ndaki Yüksek Konsey kurulması düşünülen Ermenistan'ın mandaterliğini ileride ABD'nin alabileceğini umut etmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin Şark vilayetlerinin Ermenistan'a bırakılacağı haberi, bölgede yüzyıllardır hâkim unsur olarak yaşayan Müslümanları derin bir üzüntüye boğdu. Vilâyet-1 Şarkıye Müslümanları, çoğunluk haklarının azınlık ihtiraslarına feda edilmemesi gerektiğini, bunun Wilson Prensiplerine aykırı olduğunu, bu karardan vazgeçilmezse silahlı mücadeleye girişeceklerini çektikleri telgraflarla İtilaf Devletleri'nin temsilcilerine bildirdiler.

1919 yılının Mart ayında çekilmeye başlayan protesto telgrafları, Türk Kurtuluş Savaşının hazırlık safhasını oluşturması bakımından tarihi öneme sahiptirler. İlerleyen dönemde İtilaf Devletleri'nin Ermenistan projesine ek olarak bir de Kürdistan kurma tasarıları Vilâyet-1 Şarkıye Müslümanlarını birbirinden koparma amacıyla ortaya atılmıştı. Osmanlı Hükümetleri, İtilaf Devletleri'nin emperyalist politikalarının uygulanamayacağını anlayamamış ve Vilâyet-1 Şarkıye halkını kendi kaderlerine terk etmişlerdi. Vilâyet-1 Şarkıye Müslümanlarının haklı davasını Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Müdafaa-i Hukuk-i Milliye ve Reddi İlhak cemiyetleri savunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Vilâyet-1 Şarkıye, Milli Mücadele, Paris Sulh Konferansı, Ermenistan, Kürdistan.

* Dr. Öğr. Üyesi, Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ersoyzengin@munzur.edu.tr

The Protests From Eastern Provinces Against Armenian Request in Paris Peace (Splitting) Conference

Abstract

The Armenians fought in the ranks of the Entente States during the First World War. At the end of the war, the Armenians demanded a large piece of land from the east of Anatolia, demanding to be kept the promises given them. Leaving the east of Anatolia to Armenia was in line with the interests of the Entente States. However, it required a great deal of responsibility. Since the majority of the people of the region were Muslims, the order here could only be achieved under the mandate of a powerful state. No government wanted to take this responsibility. In this respect, the Supreme Council in Paris Peace Conference hoped that the United States could take over the mandate of Armenia, which was thought to be established. The news that the Eastern provinces of the Ottoman Empire would be left to Armenia caused deep sorrow to the Muslims who lived as the dominant elements in the region for centuries.

The Muslims of Eastern Provinces informed the representatives of the Entente States by telegram that the rights of the majority should not be sacrificed to the ambitions of the minority, that this was contrary to the Wilson Principles and if this decision was not abandoned, they would engage in armed struggle. The protest telegrams, which began to be sent in March 1919, are of historical importance as they constitute the preparatory phase of the Turkish War of Independence.

In the following period, in addition to the Armenian project of the Entente States, the plans to establish a Kurdistan were put forward with the aim of separating Muslims of Eastern Provinces. The Ottoman governments did not understand that the imperialist policies of the Entente States could not be implemented and left the people of Eastern Provinces to their fate. The rights of the Muslims of Eastern Provinces were defended by the Societies of Defense of the Laws of the National Defense (*Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye*) and Societies of the Denial of Annexation (*Reddi İlhak Cemiyeti*) under the leadership of Mustafa Kemal Pasha.

Keywords: Eastern Provinces, National Struggle, Paris Peace Conference, Armenia, Kurdistan.

Giriş

İttifak Devletleri safında yer alan Osmanlı Devleti dört yıl boyunca çeşitli cephelerde İtilaf Devletleri'ne karşı savaştı. 1918 yılının Ekim ayına gelindiğinde İttifak Devletleri Amerika Cumhuriyeti'nin ilan ettiği 14 maddeye dayanarak bir mütareke imzalayıp, ardından barış görüşmelerine başlamak için girişimde bulundular. Osmanlı mütareke heyeti 27 Ekim

1918 tarihinde Mondros'ta İngiliz heyeti ile görüşmelere başladı. Mütareke şartları kabul edilemeyecek kadar ağırdı. Hükümler Osmanlı Devleti'nin topraklarını işgal edebilmek ve bunu hukuki bir zemine oturtmak doğrultusunda hazırlanmıştı. Mondros Mütarekesinin görüşüldüğü taslak metnin 7. maddesi önemli stratejik noktaların işgalini öngörmekteydi. 24. maddesiyle de “Vilâyât-ı Sitte”²⁰², Sis (Kozan), Haçin (Saimbeyli), Zeytun (Süleymanlı) ve Ayıntap'ın işgali kabul ettirilmek isteniyordu. Osmanlı heyeti 7 ve 24. maddelerin kabul edilemeyeceğini açıklasa da bu maddeleri değiştirme imkânı bulunmamaktaydı. Nitekim mütareke yapılmadığı takdirde İngilizlerin harekâta devam edip İstanbul'u savaş yoluyla işgal etme ihtimali bulunmaktaydı. Bu durumda daha ağır bir mütarekeyle karşılaşılabilirdi. Osmanlı heyeti hiç olmazsa Ermeni çetelerini tahrik edecek olan 24. maddenin gizli tutulmasını istedi. Ancak bu da kabul edilmedi. İngiliz heyeti 24. maddede küçük bir tadilata razı oldu. Buna göre Kilikya teslim edilmeyecek, Osmanlı askerinin buradan çekilmesi yeterli olacaktı. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesinde; 24. madde “Vilâyât-ı Sitte'de bir karışıklık durumunda müttefikler bu vilayetin herhangi bir kısmını işgal hakkını muhafaza eder” şeklinde kabul edildi.²⁰³ Aynı zamanda Mondros Mütarekesi'nin Fransızca ve İngilizce metinlerinde “Vilâyât-ı Sitte” yerine “Altı Ermeni vilayeti” tabiri kullanılmıştı. Bu durum Ermenilerin Mütareke sonrası taleplerine büyük bir dayanak oldu. 24. madde İtilaf Devletleri'nin bölgede bir Ermenistan kurma emelinde olduğunu açıkça göstermekteydi.

Mondros Mütarekesi'nde yer alan maddeler Ermenilerin beklentilerinden oldukça uzaktı. Ulusal Ermeni Heyeti Başkanı Bogos Nubar mütareke maddelerinde Doğu vilayetleri ve Kilikya'nın işgalinin sağlanarak burada bir Ermeni Devleti'nin kurulmasını bekliyordu. Ancak mütareke maddeleri bekleneni sağlamamıştı. Bogos Nubar memnuniyetsizliğini mütarekeden kısa bir süre sonra açıkladı. Bunlar şu şekilde özetlenebilir: 7. Maddeye göre bir karışıklık çıkmaması halinde İtilaf Devletleri altı Ermeni vilayetini işgal edemeyecekti. 24. Maddede önceden işlenmiş katliamlara bir atıf yapılmamıştı. 5. Maddede Türklerin Ermeni vilayetlerini yönetme kapasitesi kabul edilmekteydi. 16. Maddeyle Kilikya'da sınırlı bir tahliye öngörülmekteydi.²⁰⁴

İngiltere savaş yıllarında küçük müttefiki Ermenilerin savaş gücünü artırmak için çeşitli vaatlerde bulunmuştu. Ermeniler şimdi bu vaatlerin yerine getirilmesini istiyorlardı. Bölgede bir Ermenistan'ın kurulması İngiltere'nin menfaatlerine uygun olsa da burada kurulacak

²⁰² Vilâyât-ı Sitte şu şehir ve bölgelerden oluşmaktaydı: Beyazıt/Ağrı, Kiğı, Erzincan, Bayburt, Yusufeli dâhil Erzurum; Siirt, Bingöl, Genç, Muş, Şırnak dâhil Van; Adıyaman, Malatya, Tunceli dâhil Mâmûratülaziz; Siverek, Mardin, Palu'yu içine alan Diyarbakir).

²⁰³ *Türk İstiklal Harbi-I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara, 1999, s. 30-41.

²⁰⁴ Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul, 2008, s. 331-332.

devletin ayakta kalması için büyük sorumluluklara katlanılması gerekmekteydi. Bu ise İngiliz yüksek menfaatlerine aykırı bir durumdu. Bu sorumluluğun başka bir devlete yüklenmesi gerekiyordu. İngiltere “Ermenistan” meselesini ABD’nin üzerine yıkmak istiyordu.²⁰⁵

Paris 1919’da dünyanın başkentiydi. Barış konferansı dünyanın en önemli işiydi. Burada yeni ülkeler, yeni kurumlar yaratılıyordu. Konferansın en önemli dönemi ilk altı ayı oldu. Ocak 1919’dan Haziran ayına kadar Paris dünyanın hem hükümet merkezi hem temyiz mahkemesi hem de parlamentosuydu. Tüm korkuların ve umutların odak noktası durumundaydı. 1919 yılında Asya, Avrupa ve Afrika’da sınırlar yeniden çiziliyor ve yeni bir büyük savaşı imkânsız kılacak uluslararası bir düzen kurulması amaçlanıyordu.²⁰⁶

8 Ocak 1918 tarihinde henüz Birinci Dünya Savaşı devam ederken Başkan Thomas Woodrow Wilson Amerika Birleşik Devletleri’nin amaçlarını açıklayan 14 ilkesini ilan etmişti. Osmanlı İmparatorluğu’nu ilgilendiren 12. maddesi şöyleydi:

“Bugünkü Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Türk kesimlerine güvenli bir egemenlik tanınmalı, Türk yönetimindeki öbür uluslara da her türlü kuşkudan uzak yaşam güvenliğiyle özerk gelişmeleri için tam bir özgürlük sağlanmalıdır. Ayrıca Çanakkale Boğazı uluslararası güvencelerle gemilerin özgürce geçişine ve uluslararası ticarete sürekli açık tutulmalıdır.”

12. maddede, Türk olan kısımlara tam bir egemenlik sağlanmasının gerekliliği ifade edilmekle beraber buraların nereler olduğu belirtilmiyordu. Bu bakımdan madde oldukça belirsizdi: Türk kesimleri nerelerdi? Kimler özerk gelişme fırsatına sahip olacaktı? Araplar mı, Ermeniler mi, Kürtler mi, her yana saçılmış olan Rum toplulukları mı?²⁰⁷

Ulusal Ermeni Heyeti Başkanı Bogos Nubar Birinci Dünya Savaşı’nın başından itibaren Anadolu’yu paylaşan haritalar çizip İtilaf Devletlerine sunmaktaydı. Bogos Nubar’ın temel politikası emperyalist devletlerin çıkarlarına hizmet ederek Ermenilere çok şey kazandırmaktı. Doğudaki altı vilayet ve Kilikya Müttefiklerin koruması altında ve Avrupalı bir valiyle yönetildiği zaman barışın sürekliliği garantilenmiş olacaktı. Ona göre Ermeni tasarısı bölgenin siyasal ekonomik sorunlarının yegâne çözümüydü. Ayrıca İngiltere’nin Hindistan yolu güvence altına alınıyor, Fransa’nın Doğu Akdeniz’deki çıkarlarına hizmet ediyor ve Akdeniz’e inmeye çalışan Rusya’nın isteklerini sağlıyordu.²⁰⁸

²⁰⁵ Başak, *İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, s. 331.

²⁰⁶ Margaret Macmillan, *Paris 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, Ankara, 2004, s. 1.

²⁰⁷ Macmillan, *Paris 1919*, s. 369.

²⁰⁸ Türkkaya Ataöv, *Ermeni Önderi Boghos Nubar’ın İtirafı 1915-1918 Arası Belgeler*, İstanbul, 2014, s. 88-89.

24. maddenin ortaya çıkaracağı tehlikeyi gören Doğu vilayetlerinin mebus ve aydınları 2 Aralık 1918 tarihinde Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyetini kurdular. Cemiyet, Ermenilerin “Altı vilayet” üzerindeki haksız taleplerine karşı milli hakları müdafaa etmeye başladı. Cemiyetin yayın organı Süleyman Nazif Bey’in Hâdisât gazetesiydi. Aynı zamanda “Ülke” manasına gelen Fransızca Le Pays gazetesi uluslararası arenada yayın yaparak Vilâyât-ı Şarkiye Müslümanlarının haklarını savunmaktaydı.²⁰⁹

Mütarekenin imzalanmasından sonra Ermeniler Doğu illerinde çoğunlukta olduklarını göstererek tarihi haklar bakımında onlara öncelik verilmesini istiyor, hazırladıkları ilmi ve tarihi belgelerle dünya kamuoyunu yanıltıyorlardı.²¹⁰ Oysa Vilâyât-ı Şarkiye’de Ermeni nüfusunun en kalabalık olduğu vilayetlerde bile nüfus oranları % 25’ini geçmemekteydi.²¹¹

İlk işgallerle birlikte endişeli yazılar 1918 yılının sonlarında basında yer almaya başladı. Halkın kaygılarını dile getiren bu yazıları Mütareke basını “*feryatname*” olarak adlandırmaktaydı.²¹²

18 Ocak 1919 tarihinde Paris Barış Konferansının açılmasından kısa bir süre sonra Vilâyât-ı Şarkiye üzerindeki Ermeni talepleri dile getirilmeye başladı. 30 Ocak 1919 tarihinde Sabah gazetesi Ulusal Ermeni Heyeti Başkanı Bogos Nubar’ın Times gazetesine verdiği beyanatının tercümesini yayınlarak Ermeni taleplerini kamuoyuna duyurdu. Bogos Nubar beyanatında kurulacak olan müstakil Ermenistan Cumhuriyeti’nde Ermenilerin çoğunluğu oluşturamayacaklarını, bunun sebebinin ise Genç Türklerin Ermenileri imha siyasetinden kaynaklandığını ifade etti. Genç Türklerin 1915 yılından beri 800.000 Ermeni’yi tehcire tabi tutarak ölüme gönderdiğini bunlardan 600.000’inin hayatta kaldığını belirtti. Hayatta kalan bu 600.000 kişilik ahali Ermenistan Cumhuriyetinin temelini teşkil edecekti. Başka ülkelerden Ermenistan’a katılmak isteyen iki milyon Ermeni ile iki buçuk milyona ulaşacak olan Ermeni nüfusu bu şekilde çoğunluğu elde edecekti. İki milyon Ermeni’nin hangi ülkelerden geleceği ise belirtilmiyordu. İngiltere’nin 1878 Berlin Antlaşması ve Kıbrıs Sözleşmesiyle Rusya’nın

²⁰⁹ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s. 4.

²¹⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, (Haz. Zeynep Korkmaz), Ankara, 2009, s. 4.

²¹¹ Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara, 1995, s. 23. Sevk ve İskân Kanunundan önce 1914 yılı istatistiklerine göre Vilâyât-ı Şarkiye’de Müslümanlarla Ermenilerin nüfus miktarı şöyleydi: Erzurum: Müslüman: 673.297, Ermeni: 125.657, Bitlis: Müslüman: 309.999, Ermeni: 114.704, Diyarbakir: Müslüman: 492.101, Ermeni: 55.890, Sivas: 939.735 Ermeni: 143.406, Mamuretülaziz: Müslüman:446.379, Ermeni: 76.070, Van: Müslüman: 179.380, Ermeni: 67.792 Bkz. Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul, 2010, s. 396. Ermeniler Türklerin nüfus sicillerinde Müslümanlar lehinde oynama yaptıklarını ileri sürmekteydiler. İngiliz ajanı Noel bunun doğru olmadığını Ermenilerin şehir ve köylerde ikamet ettiklerinden sayımlarının kolay olduğunu, sicillerde Ermeni nüfusunun doğru tutulduğunu buna karşılık Müslümanlar çoğunlukla göçebe yaşadığından sayımlarının daha zor olduğunu ve eksik yazılmış olabileceğini ifade etmiştir. Bkz. M. Kemal Öke, *İngiltere’nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel’in Faaliyetleri*, Ankara, 1988, s. 93.

²¹² M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, İstanbul, 2011, s. 24.

Osmanlı topraklarındaki haklarına son verdiğini, buradaki Hristiyanları Rus koruyuculuğundan mahrum bıraktığı belirtilerek İngiltere suçlanmaktaydı. Böylece Ermeni isteklerinin gerçekleşmesi için İngiltere baskı altına alınmak isteniyordu. Ayrıca 1918 yılında İran ve Hazar bölgesinde Antranik gibi çetecilerin Osmanlı ordusuna 'kan kusturduğu' ifade edilerek Ermeni çetelerinin İtilaf Devletleri ordularında yapmış oldukları hizmetin karşılığını istemekteydi.²¹³

Bogos Nubar'ın Büyük Ermenistan talebine karşı ilk örgütlü karşı duruş Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nden geldi. Cemiyet, 1 Şubat 1919 tarihinde Vilâyât-ı Şarkiye'deki valilik, mutasarrıflık ve belediyelere gönderdiği tamimde; Ermenilerin Paris'teki Sulh Müzakerelerinde Wilson Prensiplerine aykırı olarak bölgede çoğunluk olan Müslümanların haklarını çiğnediğini bildirerek Cemiyetin buna karşı duracağını açıkladı.²¹⁴

12 ve 26 Şubat 1919 tarihlerinde Ermeni delegeleri Bogos Nubar ve Avetis Aharonyan Paris Barış Konferansı'na kabul edilerek Yüksek Konseye muhtıralarını sundular. Babası Mısır'da başbakanlık yapmış ve oldukça zengin olan Bogos Nubar Ermeni diasporasını, Avetis Aharonyan ise Erivan Ermenistan Cumhuriyetini temsil etmekteydi. Heyet, Ermenilerin Hristiyanlığı ısrarla sürdürmelerinden, savaş boyunca müttefiklere hizmetlerinden ve müttefiklerin Ermenilere vermiş oldukları sözlerden bahsettikten sonra Kafkasya'dan Akdeniz'e kadar geniş bir toprak parçasını talep edip, buranın 20 yıl boyunca büyük devletlerden birinin mandasında kalmasını istedi.²¹⁵

Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyetinin ilk şubesi 1919 yılının Ocak ayında Erzurum'da açılmak istendi. Ancak "İttihatçılar, yine işbaşına geçecek" yaygarası sonucunda bu girişim sonuçsuz kaldı. Paris Sulh Konferansında Ermeni delegasyonunun Maraş, Kilikya (Adana, İçel/Mersin), Vilâyât-ı Sitte ve Trabzon'un Ermenistan'a verilmesini talep etmesi ve 27 Şubat 1919 tarihinde İstanbul Ermeni Patrikliği "Kurulacak olan Büyük Ermenistan'ın merkezinin Garin (Erzurum) olacağını" açıklaması durumu değiştirdi. İttihatçı diye ahalinin yakınlık göstermediği Müdafaa-i Hukukçular bu tarihten itibaren hızla teşkilatlanmaya başladılar.²¹⁶ Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi 10 Mart 1919 tarihinde açıldı.²¹⁷

²¹³ "Ermenistan'ın Şekl-i Müstakbeli" *Sabah*, 30 Ocak 1919. No: 10491, s. 2. Bogos Nubar 11 Aralık 1918 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanlığına gönderdiği yazıda 600-700 bin Ermeni'nin yerlerinin değiştirildiğini, bunlardan 390.000'inin Kafkasya, İran, Suriye, Filistin, Musul ve Bağdat'a ulaştığını yazmıştır. Aradaki 260.000 kişilik farkın da Türkler, Kürtler ya da başka Müslümanlarca yok edildiğini ileri sürmüyordu. Bkz. Ataöv, *Ermeni Önderi Boghos Nubar'ın İtirafı 1915-1918 Arası Belgeler*, s. 31.

²¹⁴ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s. 7.

²¹⁵ Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Ankara, 2009, s. 31; Macmillan, Paris 1919, s. 371.

²¹⁶ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s. 4-5.

²¹⁷ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 30.

Ermeni Taleplerine Karşı Vilâyât-ı Şarkiye'den Protestolar

Vilâyât-ı Şarkiye'nin büyük bir kısmı 1915 yılından itibaren Rus işgaline uğradı. Bunlardan Van 20 Mayıs 1915, Erzurum vilayeti ise 16 Şubat 1916 tarihinde işgal edildi. Her iki vilayette de büyük yıkım ve katliamlar yaşandı. 1917 yılında Bolşevik İhtilalinin çıkmasıyla Rus ordusu işgal ettiği yerlerden çekilmeye başladı. 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşmasıyla Ruslar bölgeden tamamen çekildiler. Ruslar bölgeden çekilirken silah ve mühimmatlarını anlaşmalara aykırı olarak Ermeni çetelerine bıraktılar. Ermeni çeteleri savunmasız Müslüman ahalinin büyük bir kısmını katletti. Katliamdan kurtulanlar ise güvenli bölgelere çekilerek mülteci durumuna düştüler. Harp öncesinde Van merkezinin toplam nüfusu 70 bin civarında iken Türk Ordusunun Van'a girdiği Nisan 1918'de bu sayı katliam ve göç sonucunda 10 bin nüfusa düşmüştü.²¹⁸ Erzurum şehrinde ise savaştan önce 80 bin nüfus yaşarken 1919 yılında geriye bir köy harabesi kalmıştı. Savaş yıllarında on binlerce insan tifüsten ve çeşitli bulaşıcı hastalıklardan ölmüş, durumu müsait olanlar mülteci olmuş, 10 bin kişi de Ermeniler şehri terk ederken öldürülmüşlerdi.²¹⁹

İngilizler 3 Kasım 1918 tarihinde Musul'u işgal ettikten sonra Van vilayetinin güneyine yerleşmeye çalışan Ermeni çetelerini desteklediler. İngilizler aşiretlere gerek baskı yoluyla, gerekse para teklif ederek kendilerinden memnun olduklarına dair belgeler imzalatıyorlardı. 1919 yılının Şubat ayında Van'da bulunan 11. Kafkas Fırkası karargâhına gelen bazı aşiret reisleri İngilizlerin baskılarından şikâyetçi olarak yardım istediler.²²⁰

Mondros Mütarekesi sonucunda Türk ordusunun Kafkasya'dan çekilmesiyle İngilizler kilit noktaları zorlanmadan işgal ettiler. Bununla birlikte bölgede Ermeniler Müslümanlara karşı katliama giriştiler. Bu katliamlara karşılık olarak Türkler de teşkilatlanmaya başladılar. "Kars Milli Şûrası" adıyla bir hükümet kuruldu. Şûra Hükümeti ocak ayından başlayarak Kars, Batum, Ardahan, Iğdır, Kamarlı, Nahçıvan ve Kağızman halkı adına İngiliz Hükümetine telgraflar çekerek katliamları durdurmak istedi. Ocak ayında Tiflis'te karargâhını kurmuş olan G. T. Forestier Walker düzeni sağlamak için Erivan Cumhuriyeti'yle işbirliğine gitti. Yapılan anlaşma sonucunda Kars işgal edildi. Bu anlaşmayla Ermeniler, İngiliz desteğiyle Transkafkasya'dan Türkleri temizlemeyi umuyorlardı. Yapılan anlaşmadan Ermeni önderleri

²¹⁸ Mehmet Çevik, "1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri", *Yakın Tarihimize Van Uluslararası Sempozyumu*, Van, 1990, s. 51.

²¹⁹ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 24. Mütareke Dönemi Erzurum tarihi hakkında geniş bilgi için Bkz. Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Ankara, 2000.

²²⁰ Çevik, "1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri", s. 54-55.

oldukça hoşnut kaldılar. Gelecek ay aynı şartlar altında Erzurum, Bitlis ve Van'ın da işgal edilmesini istiyorlardı.²²¹

Ermenilerin, İngiliz ordusunun desteğiyle Şark vilayetlerini ele geçirme düşüncesinin hayata geçirilmeye çalışıldığı bir dönemde; Paris Konferansında 1919 yılının ilk aylarında Vilâyât-ı Şarkiye'nin Ermenilere terk edileceği haberleri duyulmaya başladı.

28 Şubat 1919 tarihinde Malatya Belediye reisi Mehmet Rıfat Bey ve belediye azaları Sadrazam Tefik Paşa'ya bir telgraf çektiler. Onlara göre Wilson prensipleri siyasi bir manevradan başka bir şey değildi. Sulh konferansında Türk milletinin hukuk ve milli hâkimiyet hakkına saygı duyulması beklenemezdi. Millet yok olmamayı ancak kendi kuvvetiyle önlemeliydi.²²²

Vilâyât-ı Şarkiye'nin Erzurum şubesi resmi olarak 10 Mart 1919 tarihinde açılmıştı. Cemiyet üyeleri formalitenin tamamlanmasını beklenmeden 6 Mart 1919 tarihinde ilk toplantısını yaptı. 9 Mart 1919 tarihinde ilk beyannamesini yayınladı. Beynamede; Erzurum'un tarihi bir Türk ve İslam şehri olduğu, Ermenilerin iddia ettikleri gibi burada bir medeniyete sahip olmadıkları, Rus istilas sırasında Van'da Ermenilerin "Gönüllü Taburlar" kurarak Müslüman halkı katlettiğini, 1915 Sevk ve İskân Kanunundan önce de vilayette Ermeni nüfusunun %15'i geçmediği, Sevk ve İskân Kanunuyla Suriye'ye göçürülen Ermenilerden milletin sorumlu olmadığı bildirilerek Ermeni taleplerine karşı çıkıldı.²²³

Esasen Bogos Nubar daha 1916 yılında Ermeni özerkliğini ortaya attığında Fransa Başbakanı Aristide Briand ve Fransız ordusu Genel Kurmay İkinci Başkanı General Henry Berthelot, azınlık olan Ermeni nüfusunu özerklik için yeterli bulmamışlardı. Bogos Nubar sayının bir engel yaratacağını kabul ediyordu. Bu problemi özerkliğin Ermenilere değil 'Ermeni vilayetlerine' verilmesiyle aşılabileceğini düşünüyordu. Çok geçmeden Ermeniler burada çoğunluğa ulaşabileceklerdi.²²⁴ Bu bilgilerden daha savaşın başında Büyük Ermenistan projesinin hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. Ermenilerin Vilâyât-ı Şarkiye'nin birçok bölgesinde gerçekleştirdikleri katliamların sebebi burada çoğunluğu sağlama hedefinden başka bir şey değildi.

Karadeniz'den Akdeniz'e Karabağ dağlarından Arap çöllere kadar geniş bir arazi üzerinde Büyük Ermenistan'ın kurulmasını Ermeni Hükümeti ve yönetimdeki Taşnaksutyun

²²¹ Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası*, (1830-1923), s. 371-372.

²²² Metni imzalayanlar; Malatya Belediye Reisi Mehmet Rıfat, İdare Azası Said, İdare Azası Abdülbaki, Belediye Azası Abdülvahab, Belediye Azası Hamdi, Belediye Azası Fehmi, Nabirzade Mümin, Ahmet, Elagözzade Atif. Bkz. BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)*, 2462-21. (28 Şubat 1919).

²²³ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 121-122.

²²⁴ Ataöv, *Ermeni Önderi Boghos Nubar'ın İtirafı 1915-1918 Arası Belgeler*, s. 97-98.

Partisi gerçekçi bulmuyordu. Bu emperyalist talep Paris Ermenilerinden, Ulusal Ermeni Heyeti Başkanı Bogos Nubar'dan gelmekteydi. Ulusal Ermeni Heyeti delegasyonu konferansta denizden denize Ermenistan tasarısı talep edilmezse Türkiye Ermenilerinin Ararat Ermeni Cumhuriyeti'nden kopacaklarını ve Amerika'nın küçük bir Ermenistan'ı mandası altına almaya yanaşmayacağını ileri sürerek Ermeni Cumhuriyeti delegasyonunu bu fikre inandırdı.²²⁵ Böylece Erivan Cumhuriyeti delegasyonu da gerçekleşmesi mümkün olmayacak bu boş hayal uğruna büyük bir şevkle çalışmaya başladı.

Erzurum Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyetinin beyannamesiyle eş zamanlı olarak Van'dan itirazlar yükseldi. Bu eş zamanlılık protestocuların birbirlerinden haberdar olduklarını göstermektedir. 9 Mart 1919 tarihinde Şemdinanlı Seyyit Taha, Van Belediye Reisi Hacı Derviş, Kurzade Tevfik, Nakibüleşraf Tabuşçuzade İsmail tarafından Dahiliye Nezareti, İtilaf Devletleri temsilcileri ve Paris Konferansı'ndaki Yüksek Konseye Vilâyât-ı Şarkiye'nin Ermenistan'a bırakılma kararını protesto eden birer telgraf çekildi. Gönderilen telgraf şöyleydi:²²⁶

“Van vilayeti asırdan beri ecdadımızın mülkü ve torunlarının yurdudur. Van'da % 3 nispetinde Ermeni nüfusu bulunmaktadır. Van'ın Ermenistan sınırına dâhil edilmesi adalet ve hukuka uygun değildir. Müslümanlar asırlarca Ermeni milletinin hukukuna saygı göstermiş olmasına rağmen Van'ın Rus işgaline düşmesinden sonra Ermeniler Rus ordusuna katılarak Müslümanların emlak ve ibadethanelerini yakıp, binlerce çocuğu ve yaşlıyı katlettiler. Dünyadaki bütün Ermeniler bir araya gelse Van'daki Müslümanların sayısına ulaşamazlar. Bundan dolayı vilayet değil bir köy bile Ermenilere terk edilemez. Aksi takdirde yeni bir savaş ortaya çıkacaktır. Konferansın aldığı bu karar mantığa ve Sulh Konferansı'nın takip ettiği ilkelere aykırıdır. Irkların tarafsız bir şekilde tetkik edilerek hakların garanti edilmesini, dinen ve siyaseten bağlı bulunduğumuz Osmanlı Devleti'nden koparılma kararından vazgeçilmesini, istenilirse karma bir komisyonla nüfus sayımı yapılabileceğini, bunun sonucuna göre hududun belirlenmesini istiyoruz.”

Van ahalişi namına metni kaleme alanlar; Müslüman nüfusun çoğunluğundan bahsederek, Osmanlı Devleti'nden ayrılmak istemediklerini belirtiyor, tarafsız heyetlerin bölgede inceleme yapmasını istiyorlardı. Ayrıca alınan kararı tanımadıklarını, bu karardan

²²⁵ Ovanes Kaçaznuni, *Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok*, İstanbul, 2014, s. 69-70.

²²⁶ BOA, *Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)*, 2638-2 Belge No:53. (9 Mart 1919); Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İstanbul, 2013, s. 107.

vazgeçilmediği takdirde kanlarının son damlasına kadar savaacaklarını kararlı bir dille ifade ediyorlardı.

Metne imza atanlardan Seyit Taha 1880 yılında Osmanlı Devletine isyan etmiş olan Şeyh Ubeydullah'ın torunuydu. Bölgede hatırı sayılır bir nüfuza sahip olan Seyit Taha pek anlamadığı Kürdistan Teâli Cemiyetinin başkanı Seyit Abdülkadir'in de yeğenydi. Seyit Taha, Van'ın diğer ileri gelenleriyle birlikte yukarıdaki telgrafa imzasını koyarak Ermeni taleplerine karşı dursa da bu Van Valisi Haydar Bey'in gayretleriyle gerçekleşmişti. Haydar Bey'in tüm gayretlerine rağmen Nisan ayında İngilizler Seyit Taha'yı kendi yanlarına çekmeyi başardılar.²²⁷

Aşiretlerin olaylar karşısındaki tutumunu Ağa ve Şeyhler belirliyorlardı. Ağa ve Şeyhler Hristiyan olan dış güçlere kuşkuyla bakmakla birlikte dindaşları Osmanlı yönetimine de güvenmiyorlardı. Bu güvensizliğin sebebi ise serbest yaşamaya alışmış olan aşiretlerin merkezi yönetimin nüfuz ve kontrolü altına girmekten çekinmeleriydi. Bu durumdan dolayı Osmanlı Devleti'yle bölgeye hâkim olan aşiretler arasındaki işbirliği tam olarak sağlanamıyordu. Bu boşluk İngiltere'nin bölgedeki Noel gibi ajanlarına hareket alanı yarattı. Aşiret reisleri bu siyasal ortamda kimi zaman Osmanlı yönetimine sadık kalacaklarına dair sözler verirken kimi zaman da aynı sözleri İngiltere'nin siyasi temsilcilerine vermekten çekinmiyorlardı.²²⁸

Sulh Konferansında dile getirilen Ermeni taleplerine karşı Van'dan çekilen telgraf içeriğinin bir benzeri 12 Mart'ta Hakkâri'nin eşraf ve aşiretleri tarafından Yüksek Konseye iletildi.²²⁹

Erzurum, Van ve Hakkâri'den sonra Urfa'nın eşraf ve aşiret reisleri de Paris Konferansı'nda Vilâyât-ı Şarkiye'nin Ermenistan olması kararını protesto ettiler. Telgraf şöyleydi:²³⁰

²²⁷ Mustafa Sarı, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Devlet Adamı Haydar (Vaner) Bey*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Sakarya, 2004, s. 154-162; Kamil Erdeha, *Milli Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul, 1975, s. 166-167.

²²⁸ Necati Fahri Taş, *Güneydoğu 1919 İtilaf Devletlerinin Güneydoğu Aşiretleriyle İlişkisi*, İstanbul, 2014, s. 70-71.

²²⁹ Telgrafta imzası bulunanlar; Hakkâri'nin Şitan Aşireti namına Sadi, Hakkâri'nin Terki Aşireti namına Derviş, Hakkâri eşrafı namına Abdullah, Hakkâri uleması adına Ziyaeddin, Doşki Aşireti namına Tahir, Dara Aşireti namına Rüstem, Kotan Aşireti namına Ömer, Bahoşan Aşireti namına Abdurrahman, Şemdinan ahalisi namına Gayrettin Ömer, Liva ahalisi namına Nimet, Şemdinan Aşireti namına Sultan, Kürdi Aşireti namına Musa, Bekaşın Aşireti namına Tahir, Derki Aşireti namına Ömer, Kaşusan Aşireti namına Nebi, Benbal Aşireti namına İsmail, Alan Aşireti namına Ali, Mürşit Aşireti namına Abdullah, Haytan Aşireti namına Şakir, Süleyman Aşireti namına Kamil, Halifekan Aşireti namına Ali, Moran Aşireti namına Şahbaz, İzoli Aşireti namına Mustafa Bkz. *BOA, HR.SYS*, 2638-2 Belge No: 55. (12 Mart 1919).

²³⁰ Telgrafi imzalayanlar: Suruç Kazası Müftüsü Abbas, Belediye Reisi Hacı Ahmet, Urfa Müftüsü Hüseyin, Abdurrahman, Belediye Meclisi Reisi Ali, Mehmet, Said, Meclis İdare Azası Şeyh Müslim, Said, Ali, Kamil, eşraftan İsmail, Müslim, İbrahim, Osman, eşraftan Neşet, Hacı Ulya, Hayali, ve Ali. Bkz. *BOA, HR.SYS*, 2638-2 Belge No:57. (Mart 1919).

“Yedi yüz seneden beri Osmanlılığımızla gurur duyuyoruz. Bizleri Osmanlılıktan ayırarak Kilikya’ya ilhak etmek isteyenler sükûtu hayale uğrayacaklardır. İngilizlerin temasta bulunduğu adliyece aranan ve eşkıyalığıyla bilinen Suruçlu Basravi²³¹ ve onun gibi birkaç kişinin faaliyetlerini nefretle karşılıyor. Bu faaliyetlere karşı Türk ve Kürt reisler olarak her ne kadar sükûnet ve metanetimizi korusak da bu durum halk üzerinde olumsuz etki yapmaktadır. Urfa halkı Osmanlı kalmak istemektedir. Bu uğurda hiçbir fedakârlıktan geri durmayacağız.”

Urfa halkı ve aşiret reisleri de Osmanlı kalmak istediklerini belirterek İngilizlerin bölgede uyguladıkları baskıdan ve İngilizlerle hareket ettiği anlaşılan Basravi isimli şahsın faaliyetlerinden şikâyet etmekteydiler.

Aynı dönemde Beyazıd ahalisi adına Belediye Reisi Ensarizade Şevket Bey Sulh Konferansına ve Sadarete bir protesto telgrafı gönderdi. Metin şu şekildeydi:²³²

“İnsanlığı harp belasından kurtarmak ve milliyet esaslarını adil bir surette çözmek istendiği söyleniyor. Ancak bugünlerde basında Ermeni hükûmetinin sınırlarının Van gölü hududu tayin edileceği duyulmaktadır. Bu haber tüm İslam hanelerini üzüntüye boğmuştur. Geçen savaşta Rus istilasına maruz kalan bu mukaddes toprağımızdan bir an bile ayrılmadık. Birçok zulüm ve cinayete hedef olduk. Sonunda Rus ordusuna teslim mecburiyetinde kaldık. Bütün Rus subay ve erleri şahidimizdir. Bu açıklığa rağmen her zerresi kanımızla süslenen vatanımızda % 1 oranında bulunan bir azınlığın hedef ve ihtirasına feda edilmemesi gerektiğini ve bu haksız talebin ortaya atılan yüksek değerlerle uyumsuz olduğunu düşünüyoruz. Yoksa bütün kuvvet ve kudretimizle İslamlar hakkında zulüm ve cinayeti mubah gören Ermenilere hayat hakkı tanımayacağız. Bir kişi kalana dek bu uğurda savaşacağız. Bütün dünya bu haksızlığı duysun ki savaşları önlemek amacıyla kurulacak olan Cemiyet-i Akvam adil esaslar üzerine kurulsun. İslam olmakla haklarımız Ermenilerin kin ve ihtirasına feda edilemez. Bu haksızlığa hangi medeni âlem izin verecektir. Bu haksız talep dikkate alınmamalıdır. Bizler Osmanlı Devleti’ne bağlı olarak yaşamak istiyoruz.”

Beyazıdlılar adına metni kaleme alan Ensarizade Şevket Bey alınan kararın Wilson prensiplerine aykırı olduğunu, Vilâyât-ı Şarkiye’nin Ermenilere verilerek çoğunluk haklarının azınlık ihtiraslarına feda edildiğini, bu haliyle Ermenilerle savaşın kaçınılmaz olduğunu bildirmekteydi. Bu adaletsiz kararı alan devletlerin dünyada bir barış sağlamalarının mümkün olmayacağını ifade ederek Cemiyet-i Akvamın adil esaslar üzerine kurulmasını istemekteydi.

Vilâyât-ı Şarkiye’de olağanüstü bir durum yaşanmaktaydı. Herkes korkuları giderecek bir açıklama beklerken Dâhiliye Nezareti 19 Mart 1919 tarihinde Van vilayetine gönderdiği telgrafla ortada dolaşan haberleri yalanladı. Asılsız haberleri ortaya atanların cezalandırılmasını istedi.²³³

²³¹ Urfa’ya bağlı Suruç’ta yerleşik olan İngiliz-Fransız yanlısı Basravi Aşireti 9 Ocak 1919 tarihinde Halep’ten terhis edilen Osmanlı askeri kafilesine saldırarak 5 subayı öldürüp, mallarını yağma etmişti. Bkz. Zeki Sarihan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-I*, Ankara, 1993, s. 88.

²³² BOA, HR. SYS, 2638-6 Belge No: 72. (Mart 1919).

²³³ BOA, DH.ŞFR., 97-188. (19 Mart 1919).

17 Nisan 1919 tarihinde Siirt'ten talep ve itirazlar yükseldi. Belediye Reisi Hakkı, Nakibüleşraf Abdülkerim, Müftü Halil, eski Siirt Mebusu Ahmet Nasrettin imzalı telgrafın bir bölümü şu şekildeydi:²³⁴

“... Bugün cinayet ve vahşetleri sabit olan Ermenilerin taleplerini dikkate almak, yeni cinayet ve vahşetlere sebep olmaktan başka bir şey değildir. Ekseriyet itibariyle Vilâyât-ı Şarkiye'nin her yerinde % 2 oranında bile değiller. Ermenilerin düşünceleri yeryüzündeki bütün ırkdaşlarını bir noktaya toplayıp çoğunluğu sağlamaksa bu doğru değildir. Bununla beraber bu halde bile çoğunluğu sağlayamazlar. Irkların özgürlüğü prensibi temel alınmalıdır. Irkları bir yere toplamak doğru değildir. Böyle bir dava güdülecek olsa dünyanın dört bir yanına dağılmış Müslümanların oturdukları yerlerin üçte birinin hâkimi olmaları gerekir. Hiçbir esas, akıl ve mantığa dayanmayan bu davanın istekleri kabul edildiği takdirde Vilâyât-ı Şarkiye'nin her yerinde barış yerine anarşi ve savaş hüküm sürecektir. Asırlardan beri tüm dünyaya karşı şan ve şerefle yaşama hakkını korumuş olan biz Müslümanlar bunu kabul etmeyeceğiz. Dünya milletlerinin geleceğine yön veren Mösyö Wilson'un hak ve barış esasına dayanan prensiplerine uygun olarak Osmanlı hükûmeti hâkimiyetinde varlığımızı sürdürmek istediğimizi tüm kalbimizle istiyoruz. Bu dileğimizin hemen yerine getirilmesini talep ediyoruz.”

Siirt halkı adına kaleme alınan metinde Ermenilerin Vilâyât-ı Şarkiye'de oran itibariyle % 2'yi bile bulmadıklarını, Ermenilerin yüzyıllarca beraber yaşadığı Müslüman halkı savaş sırasında katletmeleri ve Osmanlı Devleti'nden gördükleri iyi muameleye rağmen isyan etmeleri anlatıldıktan sonra bu duruma şahit olan Patrik Zaven Efendi'nin kendilerini doğrulayacaklarını ifade etmekteydiler. Ayrıca Wilson Prensipleri'nin kendilerine egemenlik hakkı tanıyacağından kuşku duymadıklarını açıkladılar.

25 Nisan 1919 tarihinde Van ahalisi ve aşiretlerin katılımıyla bir toplantı yapılarak Paris Sulh Konferansında dile getirilen Ermeni talepleri protesto edilerek istekler yeniden dile getirildi. Van Müftüsü Tayyip, Belediye Reisi Derviş ve ileri gelenlerden 106 kişinin imzasıyla alınan kararlar beş madde halinde Sadarete ve Sulh Konferansına bildirildi.²³⁵

1-Vilayetimizde seferberlikten önce de şimdi de İslam nüfusunun Ermeni nüfusundan fazla olduğunu, resmi kayıtlar, yabancı kaynaklar ve Fransız Devleti'nin resmi yayınları ispat etmektedir. Tarafsız bir yabancı heyetin bölgede inceleme yapmasını yeniden rica ederek bu talebimizin dikkate alınmasını istiyoruz.

2- Rus kuvvetlerine dayanarak Ermenilerin bu vilayette yaptıkları, katliam, tecavüz, yangın, gasp ve diğer gaddarlıkların yabancı bir komisyon aracılığıyla ortaya konularak suçlular hakkında gerekli cezanın verilmesini ve bize sürülmek istenen lekenin kendilerine iadesini istiyoruz.

3- Her medeni memlekette olduğu gibi bizim vilayetimizde de bazı cahil ve menfaatperestler kandırılmaktadır. Aramıza nifak ve ayrılık yaratmak için vilayet haricinde meydana gelen telkinata son verilmesini istiyoruz. Milli birliği bozucu hareketlere son verilerek kamuoyu üzerindeki baskının kaldırılmasını istiyoruz.

²³⁴ BOA, HR.SYS, 2638-9 Belge No: 7-17. (17 Nisan 1919).

²³⁵ BOA, HR.SYS, 2638-6 Belge No: 92-98. (25 Nisan 1919), Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, s. 108-109.

4- Vilayetimizde yaşayan İslam ve Hristiyanların hiçbir surette birbirlerine saldırmaması ve herkesin hak ve özgürlüklerinin sağlanmasını istiyoruz. Bir arada yaşamak isteyen iki topluma müracaatla komitecilere ve bizi parçalamak isteyenlere fırsat verilmemesini istiyoruz.

5-Vilayette nüfusun % 90'ına sahip olan Türk ve Kürtlerin kız alıp vermekten doğan akrabalık ve din bağıyla birbirlerine bağlı olduklarını, hiçbir tesirle asırlardan beri sadakatle bağlı olduğumuz Hilafetten ayrılmayacağımızı bildiririz. Söylediklerimize karşı tereddüt edilirse karma bir komisyonun yönetiminde plebisit yapılabilir. Meşru haklarımız aleyhinde karar verilirse son ferdimize kadar vatani müdafaa için çalışacağımızı bildiririz.

Telgrafta; Müslümanların savaştan önce de vilayette çoğunlukta olduklarını bunu yerli ve yabancı kayıtların doğrulayacağı ifade edilmekteydi. Ermenilerin bölgede yaptıkları cinayetlerin tarafsız komisyonlarca incelenmesi isteniyordu. Üçüncü maddede Müslümanlar arasında ayrılık yaratılmak istendiği belirtilerek İngilizlerin Kürdistan kurma projesine atıf yapılmaktaydı. Bu maddede geçen “*bazı cahil ve menfaatperestler*” ifadesinden 9 Mart tarihli protestoda yer alıp daha sonra İngilizlerle anlaşan Seyit Taha ve Kürdistan Teâli Cemiyeti üyelerinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Dördüncü maddede Müslüman ve Hristiyanların Osmanlı yönetimi altında yaşayabileceklerini, ayrılık isteyen komitacılara fırsat verilmemesini, beşinci maddede ise Türk ve Kürtlerin kız alıp vermekten ve dindaşlıktan dolayı birbirlerine bağlı oldukları belirtilerek Hilafetten kopmayacakları ifade edilmekteydi.

Büyük Ermenistan hayalinin gerçekleşmesi için büyük bir gücün doğu vilayetlerini işgal etmesi gerekiyordu. Bogos Nubar işgali sağlamak için bölgede büyük emperyalist çıkarları olan İngiltere'yi tahrik etmekteydi. Bogos Nubar, Paris'te bulunan İngiliz delegasyon başkanı Balfour'a gönderdiği mektupta; Türklerin barış konferansının vereceği Ermenistan kararını engellemek istediğini, Kafkasya, Azerbaycan ve Arap dünyasını kapsayacak bir Türk imparatorluğunun kurulmak istendiğini bildirdi.²³⁶ Bakü ve Musul petrollerine el koymak isteyen İngiltere için söylenenleri dikkate almamak mümkün değildi.

Hürriyet ve İtilaf Fırkasına dayanan Damat Ferit Paşa İtilaf Devletleri'yle iyi ilişkiler geliştirildiği takdirde iktidarda kalacağına inanmaktaydı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihatçıları işgalcilerden daha tehlikeli gören bir bakış açısına sahipti. İttihatçıların tehcir ve öldürme suçlarını gerçekleştirdiklerini, bundan dolayı yargılanmaları gerektiği 1919 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarında Alemdar, Sabah ve Medeniyet gibi gazetelerde sürekli işlenerek gündemden düşmedi.²³⁷ Basında yaşanan bu tartışmalar Büyük Ermenistan tasarısını ortaya atan Bogos Nubar'ın elini güçlendirmekteydi.

²³⁶ Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, s. 411.

²³⁷ Ş. Can Erdem, “Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Ermeni Meselesine Yaklaşımı” (Edt. B. Bakar, N. Öztürk, S. Beyoğlu), *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, İstanbul, 2007, s. 306.

Sadrazam İtilaf Devletleri'ne yaranabilmek adına İttihatçı olarak bilinen valileri fırsat buldukça görevden uzaklaştırmaktaydı. İstanbul basınından bazı gazeteler İttihatçı valilerin isimlerini sütunlarına taşıyarak bu valilerin azledilmesi için Sadrazama yol gösteriyorlardı. Bu yolla hedef gösterilenlerden birisi de Bitlis Valisi Mazhar Müfit Bey idi. Mayıs 1919'da Damat Ferit Paşa'nın Bitlis Valisine gönderdiği telgrafta, "Vilâyât-ı Şarkiye'den bazı aksamın Ermenistan'a bırakılabileceğinden bahsederek halkın buna alıştırılmasını, böyle bir durumda halkın ve aşiretlerin tutumunun gizlice soruşturularak kendisine bilgi verilmesini" istedi. Mazhar Müfit Bey, Damat Ferit Paşa'ya: "Osmanlı Devleti'nin bir karış toprağını bile terk etmek için halkı hazırlamak elinden gelmediğini" bildirerek yerine bu görevi yapacak başka bir valinin tayin edilmesini istedi.²³⁸

25 Mayıs 1919 tarihinde Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta hükümetin Vilâyât-ı Şarkiye topraklarında Ermenistan muhtariyetini tanımış olduğuna dair haberlerin duyulduğunu, bunun halk üzerinde yarattığı heyecanı bildirdi. Ermenilerin öteden beri Vilâyât-ı Şarkiye üzerinde emelleri olduğu bilindiğinden Ermenistan tabirinden nerelerin anlaşılması gerektiğini sordu.²³⁹

26 Mayıs 1919'da İzmir'in işgali meselesi ve sulhun imzalanması görüşülmek üzere Yıldız Sarayı'nda Bakanlar Kurulu, devlet ileri gelenleri, Danıştay, Sayıştay, Temyiz Mahkemesi başkanları, din adamları, profesörler, basın temsilcileri, siyasi partilerle dernek temsilcilerinin katıldığı Şûrâ-yı Saltanat toplandı.²⁴⁰

Padişah Sultan Vahdettin Saltanat Şûrâsının açılışını yaptıktan sonra Sadrazam Damat Ferit Paşa toplantıya katılanlara İzmir'in işgaline karşılık hükümetin icraatları ve barış görüşmesinin ne aşamada olduğu hakkında bilgi vermek üzere beyanatını okumaya başladı.

²³⁸ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber-I*, Ankara, 1997, s. 10. İlerleyen zamanda Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Ermenistan meselesinde fikir değişikliğine uğradığı görülmektedir. 25 Haziran 1920 tarihinde Konseye sunduğu muhtırada Osmanlı Devleti'nin doğu illerinin kimi kesimlerinin Ermenistan'a dâhil edilmesiyle Ermeni Cumhuriyetinde var olan Müslüman sayısına yenilerinin ekleneceğini, böylece Müslümanların Ermeni nüfusunun iki ya da üç katına çıkacağını savunarak bunun anlamsız olduğunu bildirdi. Bkz. Seha L. Meray-Osman Olcay, "Paris Barış Konferansı'nda Hazırlanan Barış Andlaşması'na Karşı Osmanlı Hükûmeti'nin Notası" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ocak-Haziran 2003, Sayı, 72-77. Damat Ferit Paşa Doğu illerinin Ermenistan'a katılmasını anlamsız bulsa da Sevr Antlaşmasını kabul edecekti. Sevr Antlaşmasının 89. maddesinde Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis vilayetlerinde Türkiye ile Ermenistan sınırının tayin edilmesi işi Amerika Birleşik Devletleri'nin hakemliğine bırakıldı. 62. maddede ise Fırat'ın doğusunda, sınırları sonradan tespit edilecek olan Ermenistan'ın güneyinde, Suriye ve Elcezire hududunun kuzeyinde mahalli muhtariyete sahip bir Kürdistan kurulması öngörülmekteydi. Mahalli muhtariyete sahip olan Kürtler anlaşmanın yürürlüğe girişinden bir yıl sonra Türkiye'den ayrılıp bağımsız olmayı istedikleri takdirde Cemiyet-i Akvam Meclisine müracaat edebileceklerdi. Cemiyet-i Akvam müracaat edenleri bağımsızlığa layık gördüğü takdirde istiklal bahşetmesini Türkiye'ye tavsiye edebilecekti. Bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri C-I*, Ankara, 1953, s. 551-552.

²³⁹ BOA, *Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR)*, 631-69. (25 Mayıs 1919).

²⁴⁰ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-I*, s. 278.

Damat Ferit Paşa'nın beyanatından Vilâyât-ı Şarkiye halkının kaygılarının yersiz olmadığı anlaşıldı. Beyanatın Vilâyât-ı Şarkiye ile ilgili kısmı şu şekildeydi:²⁴¹

“...Bütün Anadolu diyarının yalnız Ermenistan'da geniş idari muhtariyet kabul edilmek şartıyla Osmanlı Devleti'ne bırakılacağına Paris Konferansı kararıyla, acele olarak ilan edilmesi ancak endişe içinde bulunan Osmanlı kamuoyunun teskinine vesile olabilir.”

Damat Ferit Paşa Vilâyât-ı Şarkiye'de Osmanlı Devleti'ne tabi muhtar bir Ermenistan'ın kurulmasını başarı olarak görüyor, geniş haklara sahip olan muhtar Ermenistan'ın ileride tıpkı Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan gibi bağımsızlığını kazanabileceğini hesap etmiyordu.

Saltanat Şûrasında Vilâyât-ı Şarkiye Cemiyeti temsilcisi olarak konuşan Süleyman Nazif Bey harpten önce Erzurum, Sivas, Bitlis, Van, Diyarbakır ve diğer mahallerde çoğunluğu Türklerin oluşturduğunu, Ermenilerin harpten önce % 10 nispetinde harpten sonra ise % 5 oranında bulunduğunu ifade etti. Sulh Konferansı'nın buraya bir komisyon göndermesini isteyerek komisyonun vereceği karara uyulmasını teklif etti.²⁴² Süleyman Nafiz Bey Ermenilere imtiyaz verilmemesini, Sulh Konferansı'na bu konuda bir vaat verildiyse düzeltilmesi gerektiğini ifade etti. Eğer toprak terk etmek gerekcekse nüfus oranında küçük bir toprak terk edilerek mübadele yapılabileceğini böylece Osmanlı idari yapısı içinde geniş imtiyazlara sahip bir Ermenistan'ın kurulmamış olacağını dile getirdi.²⁴³

28 Mayıs'ta Erivan Ermeni Hükûmeti Büyük Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ilan etti. Buna göre Vilâyât-ı Şarkiye Ermenistan'a katılmış sayılmaktaydı.²⁴⁴ Vilâyât-ı Şarkiye'nin Ermeni idaresine terk edilebileceğine dair artık kesin deliller ortaya çıkmaya başlamıştı. Vilâyât-ı Şarkiye halkı Ermeni zulmü altında mahvolmamak için birleşmek zorunluluğunu hissetti. Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuki Milliye Cemiyeti 30 Mayıs 1919 tarihinde çevre vilayetlere birleşme teklifinde bulundu.²⁴⁵

Mustafa Kemal Paşa 3 Haziran 1919 tarihinde ordu kumandanlıkları ve valilere gönderdiği telgrafta uyarılarda bulundu. Saltanat Şûrâsına katılan üyelerin hemen hepsinin milli bağımsızlığın korunmasını ve milletin mukadderatının milli bir şûrânın yetkisine bırakılmasını istediğini hatırlattı. Mustafa Kemal Paşa, Paris'e gidecek olan Osmanlı heyetinin geniş bir Ermenistan muhtariyetini ve yabancı himayesini kabul ettiklerinin anlaşıldığını ifade ederek Sadrazamla birlikte hareket edecek olan heyetin milletin haklarını savunmada uyacağı ilkeler

²⁴¹ Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, (Yay. Haz.) Abdullah Uçman, İstanbul, 2013, s. 124.

²⁴² Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, s. 130-131.

²⁴³ Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken*, s. 114-115.

²⁴⁴ Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, Ankara, 1989, s. 38; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-I*, s. 285.

²⁴⁵ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s. 34-35.

ve programın milletçe bilinmesi gerektiğini belirtti. Müdafaa-i Hukuk-i Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyeti temsilcilerinin Padişah ve Sadrazama telgraflar çekerek milli bağımsızlığın, mutlak dokunulmazlığının ve milletin haklarının korunmasının temel şart olduğunu belirtmelerini istedi.²⁴⁶

Sulh Konferansına Osmanlı heyetinin davet edilmesi üzerine Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuki Milliye Cemiyeti 10 Haziran'da yayınladığı tebliğinde; Ermeni muhtariyetine izin verilmemesini, Müslümanların bağımsızlığını engelleyecek bir kararın kabul edilmemesini, bu yolda her türlü fedakârlığa hazır olduklarını, Avrupa ne karar verirse versin Hükûmetin buna iştirak etmemesini bildirdi. Aynı talebin çevre vilayetlerden de Hükûmete ulaştırılmasını istedi.²⁴⁷

26 Haziran 1919 tarihinde Erzurum Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti, Hükûmete bir telgraf gönderdi. Hoca Raif, Kazım, Mehmet Hilmi, Maksut ve Hüseyin Avni Beyler tarafından imzalı telgraf şöyleydi:²⁴⁸

“... Ermeni talepleri dikkate alındığında Müslümanların hakları ayaklar altına alınmış olacak, sosyal, idari ve ekonomik egemenliğimiz ciddi zarar görecektir. Sonuç olarak, bu duygularla yapılan sıradan çözümleri kabul etmediğimizi, haklarımızı korumak için hepimiz canımızı feda etmeye hazır olduğumuzu ve sadece bu yöndeki çabaların millet tarafından destekleneceğini Hükümetimize bildirmekten şeref duyarız. Avrupa'nın öngördüğü herhangi bir önlemi bizim zararımıza kabul etmemenizi istiyoruz. Şehitlerimizin kanlarıyla dolu Doğu illerinin kutsal topraklarında bir Ermeni devletinin yaratıldığını kabul edemediğimizi eklemeliyiz. Biz sadece adaleti savunmak istiyoruz.”

Erzurum Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti, bölgede Ermeni kültür ve medeniyetinin köksüzlüğünü, her tarafta bulunan abidelerin İslam medeniyetinin hükümranlığını tescil ettiğini bildirmiştir. Ayrıca Müslümanların zararına bir kararın kabul edilmemesi, Vilâyât-ı Şarkiye topraklarının Ermenistan'a terk edildiği takdirde milletin buna karşı koyacağı ilan edildi.

23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuki Milliye Cemiyeti üyeleriyle Trabzon Müdafaa-i Hukuki Milliye Cemiyeti üyelerinin katılımıyla Erzurum Kongresi düzenlendi. Kongre sonunda yayımlanan beyannamede; Trabzon vilayeti, Vilâyât-ı Şarkiye, Elviye-i Müstakile topraklarının hiçbir sebep ve bahane ile Osmanlı camiasından ayrılamayacağı kabul edildi. Ayrıca Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti, Vilâyât-i Şarkiye Hukuk-i Milliye Cemiyeti, Diyarbakir Muhafaza-i Vatan Cemiyetleri birleştirilerek *Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* ismini aldı.²⁴⁹

²⁴⁶ Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 20.

²⁴⁷ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s. 35.

²⁴⁸ BOA, HR.SYS, 2709-11 Belge No: 1, (Fransızca Belge). (26 Haziran 1919).

²⁴⁹ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s. 251-252.

İngilizler Transkafkasya’da işgal ettikleri Kars ve Nahcivan gibi şehirleri Ermenilere vermişlerdi. Ermeni meselesinin kendi sorumluluğu altına girdiğini gören İngiltere Mart ayında bölgeden çekilme kararı aldı. İngiltere güçleri Ağustosun ortasından itibaren bölgeden çekilmeye başladı. İngiltere tarafından yalnız bırakıldıklarını düşünen Ermeniler büyük bir şok yaşadılar. Başbakan Hatisyan Türklere karşı mücadele veren Ermenilerin yalnız bırakılmamasını istedi. Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı M. Aharonian ise İngiltere’nin Ermenileri yalnız bırakması sonucunda Türklerin Ermeni Cumhuriyeti’ni işgal ederek Azerbaycan-Türkiye birlikteliğinin kurulabileceğini, bunun ise İngiltere’nin çıkarlarına aykırı olduğunu bildirerek İngiltere’nin Ermenilere yardımının zorunlu olduğunu belirtti.²⁵⁰

Anadolu’da kongre ve toplantılar tertip edilip Ermeni talepleri reddedilirken İstanbul Hükümeti Ermeni taleplerine karşı açık bir söylemde bulunamadı. Damat Ferit Paşa siyasetini Osmanlı Devleti’nin bağımsızlığını garanti eden Wilson prensiplerinin 12. maddesine dayandırmaktaydı. Sadrazam bu maddenin siyasi bir manevradan ibaret olduğu gerçeğiyle hareket edemiyordu. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Woodrow Wilson 21 Ağustos 1919 tarihinde Amiral Bristol ile Damat Ferit Paşa’ya gönderdiği mektupla Büyük Ermenistan projesini sahiplendiğine işaret etmekteydi. Wilson mektupta; “Ermenilerin Türkler, Kürtler veya başka Müslümanlarca Kafkaslar veya başka yerlerde öldürülmelerine engel olunmadığı takdirde 12. maddeyle Osmanlı Devleti’nin Türklerle meskûn olan kısımları için vaat edilmiş olan bağımsızlığın geriye alınacağını, barış şartlarının Türkler aleyhine değiştirileceğini ve Osmanlı Devleti’nin tamamen dağılacağını” ifade etti.²⁵¹ Bu mektupla kendi prensiplerini çiğneyen Wilson’un samimiyetsizliği tüm açıklığıyla ortaya çıkmış oldu.

Ermeni haklarını savunan Bogos Nubar delegasyonu ile Kürt haklarını savunan Şerif Paşa delegasyonu 20 Kasım 1919 tarihinde Paris Konferansına Ermeni-Kürt uyuşması bildirisini sundular. Buna göre iki delegasyon tam olarak anlaşmaya varmıştı. Ulusların hakları prensibine uygun olarak “Birleşik Bağımsız Ermenistan” ve “Bağımsız Kürdistan’ın” yaratılmasını istiyorlardı. Anlaşmazlık konusu olan toprakların sınırlarının belirlenmesini de Sulh Konferansı’na bırakmışlardı.²⁵²

Bu devrede Ermenistan’a ve Ermeni ulusuna Batı kamuoyunda büyük sempati duyulmakta ve liderler tarafından cömertçe büyük vaatler sunulmaktaydı. Ermeni siyasi liderleri Ermeni sorununun kesin olarak çözüleceğine inanıyorlardı. Karadeniz’den Akdeniz’e

²⁵⁰ Başak, *İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, 390-391.

²⁵¹ Aptülâhat Akşin, *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri*, Ankara, 1991, s. 63.

²⁵² Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. YY’dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, İstanbul 1992, s. 177-178.

kadar olan topraklar tartışmasız Ermenilerin olmalıydı. Gerçekleşmesi mümkün olmayan bu taleplere inanan Ermeni siyasetçiler Paris Konferansına Ermeni-Kürt ortak bildirisini sunan Bogos Nubar ve Dr. H. Ohancayan'ı protesto ettiler. Ermeni Cumhuriyetinin Washington elçisi Armen Garo'ya (Dr. Karekin Pastırmacıyan) göre verilen önergede Ermeni ulusu toprak konusunda Kürt ulusuna taviz vermişti.²⁵³

Paris'te Vilâyât-ı Şarkiye topraklarında Ermenistan-Kürdistan kurulması kararlaştırılmış, sıra bunu Osmanlı Hükümetine kabul ettirmeye gelmişti. Osmanlı Hükümeti ise kararları değiştirme noktasında ümitsiz bir durumdaydı. Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki Kuva-yı Milliye hareketi ise 1919'un ikinci yarısında giderek güç kazanmaktaydı. Milli güçlerin toparlanmaya başladığı 22 Aralık 1919 tarihinde Erzurumlu hanımlar Amerika Senatosuna, Sulh Konferansı'na ve Osmanlı Hükümeti yetkililerine birer telgraf gönderdiler. Nazire hanım ve 20 arkadaşının imzalarının bulunduğu telgrafta şunlar ifade edilmektedir:²⁵⁴

“... Kollarımızı bağlayarak gözlerimizin önünde baltalarla evlatlarımızın kanlarını akıtanları, erkeklerimizi bir araya toplayarak ateşle yakanları, birçok kadın ve çocuğun azalarını keserek sakat bırakanları ve evlerimizi viraneye çevirenleri sizler tahkik edip etraflıca anlamışken insafli bakışlarınızı biz Osmanlılara çevirmeyerek canileri himaye etmenizi anlamıyoruz. Medeniyetle ilgisi olmayan bu yabancılığınız bizim size olan hürmetimizi azaltmıştır. Medeniyet vahşeti yok etmek için vardır. Baskının son noktası hakkı korumak için vasıtalara müracaatı doğurur. Umuyoruz ki İtilaf Devletlerinin yöneticileri kan deryası olan memleketimizin son felaketinin mesulünü kabul etmek tenezzülünde bulunmazlar. Bizi öldürmekten zevk alanlara karşı çıkınız. İnsaniyet bunu gerektirir. Mütareke bırakışma demektir. Taraflar arasında mütareke imzalandıktan sonra bir kısım yerlerimizin işgal edilmesine nasıl izin verildi. Hangi hak ve yetkiyle buna müsaade olundu. Wilson cenapları çoğunluğun hakları azınlık emeline feda edilemez diyorlar. İngilizler, Fransızlar ve İtalyanlar da ilhaksız, tazminatsız bir sulh yapacaklarını kâinata ilan etmişlerdi. Söz insanların şerefidir. Daha doğrusu namusudur. Namus ise ayaklar altına alınmaz. Baş üstünde tutulur. Biz Erzurum'un seçilmişleri İtilaf Devletleri'nin namuslarına sahip çıkacaklarına ve bir başkasının müdahalesine izin vermeyeceklerine inanıyoruz. Bunu medeniyet, adalet, şefkat ve insaniyetin sembolü olan İtilaf Devletleri'nin temsilcilerinin dikkatine sunuyoruz. Memleketimizde devamlı bir sükûnetin sağlanması için varlığımız ve bağımsızlığımızı koruyan ve insanlığa layık bir sulhun imzalanmasını insaniyet namına rica ediyoruz.”

Doğu vilayetlerinde kurulması düşünülen Ermenistan'ın Amerikan mandası altına alınmasının gündemde olduğu bir dönemde, Nazire Hanım ve arkadaşları Erzurumlular adına gönderdikleri telgrafta ABD'nin bunu kabul etmemesini istediler. İtilaf Devletleri'nin ilhaksız, tazminatsız bir sulh yapacaklarını ilan ettiklerini ancak İzmir, Antalya, Urfa ve Maraş'ın

²⁵³ Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s. 175-178.

²⁵⁴ Telgrafta imzası bulunanlar: Nazire, Lütfiye, Şükriye, Zekiye, Hüsna, Şefika, Nazime, Hüsniye, Saniye, Sıdika, Selma, Fesiye, Nafiye, Hayriye, Muhlise, Naciye, Nazire, Fahriye, Feride, Seher, Şefika. Bkz. *BOA, HR.SYS*, 2638-8 Belge No:19-41. (22 Aralık 1919).

hukuksuz bir şekilde işgal edildiğini belirtmekteydiler. Ermenilerin yaptıkları katliamları Batı medeniyetinin çeşitli komisyonlarla tespit ettiğini, buna rağmen Müslümanlara yüz çevrilmesinin hayal kırıklığı yarattığı ifade edilmekteydi.

22 Nisan 1920 tarihinde San Remo konferansında İngiltere başbakanı Lloyd George Erzurum'un tümüyle Türklere bırakıldığını ifade etti. Bu çoğunluk ne savaşın, ne Ermeni katliamının ne de istatistiklerin değiştirilmesi sonucundan kaynaklanmaktaydı. Savaştan önce de Müslümanların burada çoğunluğa sahip olduğunu, bu bölgenin Ermenilere bırakılmasının Müttefik devletlerinin ileri sürdükleri ilkelerle bağdaşmadığını açıkladı. Lloyd George'ye göre Erzurum şehrinin Ermenilere verilmesi sonucunda yeni katliamlar kaçınılmaz olacaktı. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ise Erzurum bölgesinde 360 bin Türk'e karşılık 160 bin kadar Ermeni'nin bulunduğunu, Erzurum'un Türklere bırakılmasıyla bağımsız bir Ermenistan kurulmasının imkânsızlığını dile getirdi. İleride Pan-Turan ve Pan-İslam hareketlerine karşı Ermenistan'ın bir set olacağını ifade etti.²⁵⁵ Lloyd George'nin ifadeleri tam olarak Vilayat-ı Şarkiye halkının söylemleriyle uyumlanmaktaydı.

29 Mayıs 1920'de ABD Kongresi Ermenistan mandaterliğini reddetti. 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması İstanbul Hükümeti tarafından kabul edildi. Burada doğu vilayetlerinden Ermenistan'a toprak verilmesi öngörülmüyordu. Her ne kadar kâğıt üzerinde Erivan Cumhuriyeti toprak kazanmış olsa da gerçekler oldukça farklıydı. Erivan Cumhuriyeti, kuzeyde Bolşevik güneyde ise örgütlenmiş Türk tehdidi ile karşı karşıya idiler. "Sevr Ermenistan'ının" sorumluluğunu ise hangi devletin alacağı belirsizdi. Türk ordusu 30 Ekim 1920'de Kars'ı geri aldı. 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşmasıyla harekât son buldu.²⁵⁶

Sonuç

8 Ocak 1918 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Thomas Woodrow Wilson'un ilan ettiği prensipler savaşın taraflara adil bir barışın yapılabileceği inancını vermişti. İtilaf Devletleri'nin tazminatsız, ilhaksız barış çağrılarını İttifak Devletleri'nin savaşı bırakmalarında önemli bir rol üstlendi. Wilson prensiplerinden 12. madde Türk kesimlerine egemenlik sağlanmasını temin ediyordu. 18 Ocak 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı açıldığında Türk kamuoyunda Osmanlı Devleti'nin haklarının korunacağı beklentisi vardı. Ancak ilerleyen günlerde azınlıklar birçok bölgede çoğunluk olduklarını ilan ederek Wilson ilkelerine göre ayrı devletlerinin olması gerektiğini ileri sürdüler. Ermeniler Karadeniz ile Akdeniz arasındaki toprakların Ermenistan'a terk edilmesini istiyorlardı.

²⁵⁵ Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, 485-486.

²⁵⁶ Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, 518, 531.

30 Ocak 1919 tarihli Sabah gazetesinde Bogos Nubar'ın Vilayat-ı Şarkiye'den toprak talepleri Türk kamuoyunda duyuldu. İki gün sonra 1 Şubat 1919 tarihinde Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti yayınladığı tamimle bu taleplere karşı çıkacağını ilan etti. Bu cemiyet tarihi ve istatistiki vesikalarla Vilâyât-ı Şarkiye'de Müslümanların haklarını savunarak bölgenin Osmanlı Devleti'nde kalması gerektiğini savundu. İlerleyen zamanla birlikte Wilson prensiplerinin siyasi bir manevradan ileriye gitmediği anlaşıldı.

Erzurum Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti 9 Mart tarihli beyannamesiyle Ermeni taleplerine açıkça karşı duran ilk örgüt oldu. Beynamede Erzurum Vilayetinin Türk ve Müslüman kimliği ortaya konularak Ermeni taleplerinin temelsiz olduğu ilan edildi. Bu cemiyet daha sonra Erzurum Kongresini toplayarak bağımsız Türk devletinin kurulması yönünde önemli kararların alınmasını sağladı.

Birinci Dünya Savaşı süresince İtilaf Devletleri saflarında savaşan Ermeniler barış döneminde Anadolu'nun doğusundan büyükçe bir pay istediler. Ermeniler, bölgede büyük çıkarları olan İngiltere'ye güvenmekteydi. Ermenilerin amacı doğu vilayetlerini İngilizlere işgal ettirerek buradan çoğunluk olan Müslümanları kovmaktı. Savaş yıllarında Ermenileri kendi menfaati doğrultusunda savaştıran İngiltere'nin ise böyle zahmetli bir işe girmeye hiç niyeti yoktu. İngiltere, Ermenistan mandaterliğini ABD'ye bırakarak bu işten kurtulmak istiyordu. Ne var ki ABD de bunu kabul etmedi. Sevr Antlaşmasında Anadolu'nun doğusundan Ermenistan'a bir toprak parçası verilmişse de bu hayata geçemeyecek bir proje olarak kaldı.

Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyetinin birçok vilayette henüz teşkilatlanamadığı bir dönemde, mart ayında Ermeni talepleri protesto edildi. Van vilayetinde Türk ve Kürtlerden oluşan heyet Paris'teki Yüksek Konseye telgraf çekerek Müslümanların haklarını savundu. Bu telgraflar incelendiğinde bölge halkının kaygılarının yanında dile getirilen haksız taleplere karşı kararlı bir duruş öne çıkmaktadır. 1919 yılının ilk aylarında Milli Mücadele fikrinin kamuoyunda yeni yeni oluşmaya başladığı bir safhada Vilâyât-ı Şarkiye'de muhtar bir Ermenistan'ın kurulması durumunda silahla karşı koyulacağı açıklanıyor ve Milli Mücadele fikrinin ilk tohumları atılıyordu.

Vilâyât-ı Şarkiye'de nüfuz sahibi aşiret reislerinin tutumları değişkenlik göstermekteydi. Van vilayetinde önemli bir nüfuz sahibi olan Şemdinanlı Seyyit Taha 9 Mart 1919 tarihli protesto telgrafında yer almış olsa da 25 Nisan 1919 tarihli telgrafta yer almamıştır. Seyit Taha İngilizlerle birlikte hareket ederek küçük beyliklerden oluşan Kürdistan projesinin taraftarı olmuştur.

Sonuç olarak Vilâyât-ı Şarkiye topraklarında bir Ermenistan'ın kurulması tarihi ve hukuki gerçeklere aykırı bir talepti. Ermeni milleti Batılı emperyalist devletlerin politikalarına alet olup

en sonunda büyük bir hayal kırıklığına uğradılar. Paris Sulh Konferansı'nda dile getirilen taleplere Vilâyât-ı Şarkiye halkı tarafından gönderilen protesto telgrafları Milli Mücadele fikrini ortaya atan ilk vesikalar olarak tarihteki yerlerini almışlardır.

KAYNAKÇA**Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR).

97-188. (19 Mart 1919).

631-69. (25 Mayıs 1919).

Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.)

2638-2 Belge No:53. (9 Mart 1919).

2638-6 Belge No: 72. (Mart 1919).

2638-2 Belge No: 55. (12 Mart 1919).

2638-2 Belge No:57. (Mart 1919).

2638-6 Belge No: 92-98. (25 Nisan 1919).

2638-8 Belge No:19-41. (22 Aralık 1919).

2638-9 Belge No: 7-17. (17 Nisan 1919).

2709-11 Belge No: 1. (26 Haziran 1919).

Gazeteler

“Ermenistan’ın Şekli-i Müstakbeli” *Sabah*, 30 Ocak 1919. No: 10491.

Kaynak Eserler

Dursunoğlu, Cevat, *Milli Mücadele’de Erzurum*, İstanbul, 1998.

Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri C-I*, Ankara, 1953.

Kaçaznuni, Ovanes, *Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok*, İstanbul, 2014.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber-I*, Ankara, 1997.

Karabekir, Kazım, *İstiklâl Harbimiz C-I*, İstanbul, 2014.

Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, (Haz. Zeynep Korkmaz), Ankara, 2009.

Rıza Tevfik, *Biraz da Ben Konuşayım*, Yay. Haz: Abdullah Uçman, İstanbul, 2013.

Araştırma Eserler

Akşin, Aptülahat, *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri*, Ankara, 1991.

Ataöv, Türkkaya, *Ermeni Önderi Boghos Nubar’ın İtirafı 1915-1918 Arası Belgeler*, İstanbul, 2014.

Başak, Tolga, *İngiltere’nin Ermeni Politikası (1830-1923)*, İstanbul, 2008.

Erdeha, Kamil, *Milli Mücadele’de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul, 1975.

Gökbilgin, M. Tayyib *Milli Mücadele Başlarken*, İstanbul, 2011.

Hakan, Sinan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İstanbul, 2013.

Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi, Mondros’tan Mudanya’ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, Ankara, 1989.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul, 2010.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara, 1993.

Macmillan, Margaret, *Paris 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikâyesi*, Ankara, 2004.

Öke, M. Kemal, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri*, Ankara, 1988.

Sarı, Mustafa, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Devlet Adamı Haydar (Vaner) Bey*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Sakarya, 2004.

Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü-I*, Ankara, 1993.

Sasuni, Garo, *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. YY'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri*, İstanbul 1992.

Selvi, Haluk, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Ankara, 2000.

Sonyel, Salâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara, 1995.

Şimşir, Bilal N., *Ermeni Meselesi 1774-2005*, Ankara, 2009.

Taş, Necati Fahri, *Güneydoğu 1919 İtilaf Devletlerinin Güneydoğu Aşiretleriyle İlişkisi*, İstanbul, 2014.

Makale ve Bildiriler

Çevik, Mehmet “1918'den Sonra Van'da Ermenilik Faaliyetleri”, *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, Van, 1990.

Erdem, Ş. Can, “Hürriyet ve İtilaf Fırkasının Ermeni Meselesine Yaklaşımı” (Edt. B. Bakar, N. Öztürk, S. Beyoğlu), *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, İstanbul, 2007.

Meray Seha L.-Olca, Osman, “Paris Barış Konferansı'nda Hazırlanan Barış Andlaşması'na Karşı Osmanlı Hükûmeti'nin Notası” *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ocak-Haziran 2003.

Erzurum Kongresi Delegatesi Abanoszade Hüseyin Avni Bey**Hikmet Öksüz*****Özet**

Trabzon eşrafından Abanoszade sülalesine mensup olan Hüseyin Avni Bey, 1864 yılında Trabzon'da dünyaya gelmiştir. İlk ve orta öğrenimini Trabzon'da tamamladıktan sonra Trabzon Vilayeti tahrir kaleminde katip olarak işe başladıktan bir süre sonra Bidayet Mahkemesi zabıt katipliğine geçmiştir.

1893 yılından itibaren mülki idareye geçen Hüseyin Avni Bey, Of, Sürmene, Cidde ve Görele'de kaymakamlık görevlerinde bulunduktan sonra ikinci kez atandığı Of Kaymakamlığı'ndan 1914 yılında ayrılmıştır.

Rus işgali yıllarında İstanbul'a göç etmiş bulunan Hüseyin Avni Bey, Mütareke'den sonraki gelişmeler üzerine memleketine dönerek Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır. Kendisi Erzurum Kongresi'ne Trabzon merkez delegatesi seçilen Hüseyin Avni Bey, o tarihte Sürmene Kaymakam vekili olan oğlu Celalettin Bey'in tasarrufuyla Sürmene'den ikinci delege olarak seçtirilen damadı Eyüpzade Ömer Fevzi Bey ile birlikte Erzurum Kongresi'ne katılmıştır. Kongre beyannamesini, temsil heyetine verilen yetkileri çok bulduğu için imzalamayan muhalif delegelerle Trabzon'a dönen Hüseyin Avni Bey, Barutçuzade Hacı Ahmet Bey'in başkanlığındaki Ankara Hükümetine muhalif olan İttihatçı ekiple de mücadele etmiştir. Damadı Eyüpzade Ömer Fevzi Bey'in, gazetesi Selamet'te Erzurum Kongresi aleyhinde sert yazılar yazması üzerine Trabzon'dan kaçmış olmasının yarattığı olumsuz etkiye rağmen Ankara Hükümeti'nin yanında yeralan Hüseyin Avni Bey, özellikle İskele Kahyası Yahya Reis'in tutuklanıp yargılanması sırasında Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in hedefinde yeralan bir isim olmuştur. Kahya Yahya meselesi üzerine TBMM adına soruşturma yürütmek üzere Trabzon'a gelen Ali Sait Paşa tarafından hazırlanarak 12 Mart 1922 tarihinde Dahiliye Vekili Fethi (Okyar) Bey'e sunulan Trabzon siyasetinde adı ön plana çıkan şahıslara dair listede İtilaf Kulübü mensubini olarak nitelendirilmektedir. Bununla birlikte 1923'te II. TBMM seçimlerine gidilirken ARMC'nin aldığı karar gereğince lağvedilen TMHC'nin Mustafa Kemal Paşa tarafından oluşturulan yeni yönetim kurulunda Abanoszade Hüseyin Avni Bey'in de bulunması oldukça manidar bir durumdur. Nitekim Hüseyin Avni Bey'in, Milli Mücadele'nin ardından kurulan CHP'nin Trabzon il idare teşkilatında yeralması, Belediye Meclisi üyeliğinde bulunması, her ne kadar seçilemese de 1927'de yapılan III. TBMM seçimlerinde Trabzon'dan milletvekili aday adaylığı olması, onun CHP'ye olan mensubiyetini ortaya koymaktadır. Bu durumda Abanoszade Hüseyin Avni Bey'in Erzurum Kongresi'nin beyannamesini imzalamayarak muhaliflerle birlikte ayrı bir güzergahtan Trabzon'a dönmüş olması, damadı Eyüpzade Ömer Fevzi ile birlikte hareket etmek durumunda kalmasından kaynaklandığı düşünülebilir. Nitekim 1921 yılında yapılan Belediye seçimlerinde Müdafaa-i Hukuk

* Prof. Dr, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon.

Cemiyeti'nin değil, halk namzeti olarak katılan ve aldığı oyla belediye meclisi üyeliğine seçilen Hüseyin Avni Bey'in, yukarıda da değinildiği üzere iki yıl sonra İttihatçı yönetimin lağvedilmesiyle bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından TMHC yönetim kurulunda yer alması, onun Erzurum Kongresi'nde ciddi bir muhalif tutum sergilemediğine de işaret etmektedir. Nitekim 1923'te TMHC yönetim kurulu üyeliğine atanan Hüseyin Avni Bey, öldüğü 1933 yılına kadar CHP'de siyaset yapmayı sürdürmüştür.

Bu bildiriye Abanoszade Hüseyin Avni Bey'in Milli Mücadele ve erken cumhuriyet dönemindeki faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Erzurum Kongresi, Abanoszadeler, Trabzon,

Giriş

Abanoszadeler, Trabzon Vilayeti'nin ayan ailelerinden biridir. Osmanlı kayıtlarında ailenin adına ilk kez 18. yüzyılda rastlanmaktadır. Trabzon Şeriyeye Sicili'ndeki bir kayda göre, 1787-1792 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşı'nda Kafkasya Cephesi'ne takviye kuvvet gönderilmek için Osmanlı Devleti'nin asker talebi söz konusu olmuştur. Rusların 1788'de Anapa Kalesi'ni kuşatması üzerine Trabzon Valiliğine atanan Canikli Battal Hüseyin Paşa, aynı zamanda Anapa Seraskeri sıfatıyla Anapa Kalesi'ne yardım için görevlendirilmişti. Trabzon'un kilidi konumunda bulunan Anapa ve Soğucak kalelerinin muhafazası önem arz ettiği için Trabzon mütesellimlerine gönderilen bir fermanla bölge ayanından büyüklüğü ve gücüne oranla cepheye belli sayıda asker göndermesi istenmişti.²⁵⁷ Bu bağlamda dönemin Trabzon merkez ayanlarından biri olan Abanoszade Mehmet Ağa'dan önce 300, ardından 100 asker temin etmesi istenmiştir.²⁵⁸

²⁵⁷ Mahmut Goloğlu, *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınları, Trabzon 2013, s. 110-111.

²⁵⁸ TŞS., 1939, 54/3; TŞS., 1939, 55/1, 55/2; TŞS., 1939, 55/3; Emre Yürük, *Trabzon-Giresun-Gümüşhane Eksenindeki Ayan Aileleri ve Faaliyetleri (1750-1800)*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 50; Mehmet Hacıslihoğlu, *Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzade Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa 1737 1844*, Serander Yayınevi Trabzon 2013, s. 57.

Ailenin Trabzon siyasetindeki etkinliği 19. yüzyıl başlarında daha da artmış, Abanosoğulları Trabzon'un ileri gelen ailelerinden biri haline gelmiştir.²⁵⁹ Nitekim 1815'te Trabzon Valisi Hazinedarzade Süleyman Paşa'nın bazı uygulamalarından rahatsızlık duyan Tuzcuoğlu Memiş Ağa'nın Trabzon üzerine yürümesi sırasında bu tarihte ailenin başında bulunan Abanoszade Süleyman Ağa da Memiş Ağa ile birlikte hareket etmiştir.²⁶⁰ Uzunca bir uğraşından sonra isyan bastırılarak vilayet yönetimi normalleşmiştir. Her ne kadar 1808 tarihli Sened-i İttifak ile ayanların sistem içindeki yeri merkezi iktidar tarafından kabul edilmiş olsa da iktidarın ayanlar üzerindeki kontrol çabası devam etmiştir. Nitekim merkezi idarenin Trabzon'daki temsilcisi sıfatıyla Trabzon Valisi Sırrı Paşa tarafından 1880 yılında hazırlanıp merkeze gönderilen Doğu Karadeniz ayan aileleri listesi, aynı zamanda önleyici bir tedbir almanın da göstergesiydi. Bu listenin nefsi Trabzon kazasındakiler arasında Abanoszade Ali Ağa da mevcut olup Sırrı Paşa'nın bu şahsa dair tespiti "servetçe üçüncü, haysiyetçe ikinci derecededir" şeklindedir.²⁶¹ Bu tespitten Abanoszade Ali Ağa'nın Trabzon merkez kazasındaki itibarının servetinden daha önde olduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin ilk resmi nüfus sayımında Kisarna köyünde ikamet eden Abanoszadelerden Abanosoğlu Mustafa (1805-1842) köyün imamı olup hanesinde kardeşi Mehmet ile Tufan ve Ömer adlı iki oğlu kayıtlıdır. Köyün Muhtarı olan Abanoszade Pir bin Süleyman'ın hanesinde ise babası Süleyman ile oğulları Muhtar, Süleyman, Hüseyin, Osman, Ahmet, Ali, Mikdat ve yeğeni Mehmet bin Hasan ile oğlu Ali kayıtlıdır.²⁶² Bu kayıtlar bize Abanosoğulları ailesinin Kisarna köyünde hem muhtarlığı, hem de imamlığı uhdesinde bulunduran nüfuzlu bir aile olduğunu göstermektedir.

Tanzimat'ın ilanından sonra modernleşme hamlelerini sistematik bir şekilde sürdüren Osmanlı Devleti, özellikle 1864 Vilayet Nizamnamesiyle yaptığı yeni düzenlemelerle çeşitli kurullar oluşturmak suretiyle vilayet yönetimlerinde ayan ve eşrafın da bir şekilde yer almasına imkân sağlanmıştır. Bu tedbir, merkezi yönetim için potansiyel tehdit olarak görülen ayanların, başka bir ifadeyle yerel güç odaklarının sistemin içine alınarak rehabilite edilmesini öngördüğü gibi aynı zamanda katılımcı yönetim anlayışının güçlendirilmesini de sağlamayı amaçlamaktaydı.

Bu sürece Trabzon Vilayeti özelinde bakıldığında yerel eşrafın söz konusu kurullarda etkin bir şekilde yer aldığını açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Trabzon vilayeti salnamesi

²⁵⁹ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 277.

²⁶⁰ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 130-131; Hacısalihoğlu, *a.g.e.*, s. 93.

²⁶¹ Ayhan Yüksel, *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, Kitabevi, İstanbul 2005, s. 48.

²⁶² Ali Mesut Birinci, Mustafa Çakıcı, Zehra Topal, *Akçaabat-Vakfikebir Nüfus Kütüğü 1835-1845*, Vakfikebir Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul 2012, s. 378-379.

verileri değerlendirildiğinde belediye ve oda yönetimlerinde olduğu gibi vilayet yönetiminde de aynı kişi veya akrabalarının etkin bir şekilde görev aldığı, dolayısıyla vilayet yönetiminde “eşraf” ailelerinin egemenliği ortaya çıkmaktadır. 1903 yılı Vilayet Salnamesinde yer alan 133 kişilik “eşraf” listesi incelendiğinde Trabzon’da ayan döneminden beri devletçe resmen yönetici sınıf içindeki ailelerin sürekliliği kendini göstermektedir. Bu listede ayan döneminden beri tanınan Abanoszade, Kalcızade, Şatırzade, Eyüpzade, Hanzade, Gümrükçüzade ve Sakazade aileleri kalabalıklarıyla dikkat çekmektedir.²⁶³

Osmanlı Devleti’nin merkezi otoritesinin taşraya yansımalarının giderek azalmaya başladığı 17. ve 18. yüzyıllarda ayanlar bir tür sistem dışı güç odakları konumundayken Sened-i İttifak ile sistem içine girmiş ve giderek meşruiyet tesis etmişlerdir. Başka bir ifadeyle önce ayanlıktan eşrafa, ardından da hem nicelik hem de nitelik açısından bürokrasideki varlıklarıyla periferiden sistemin merkezine doğru yerleşmişlerdir.

Trabzon Vilayeti örneğine bakıldığında Abanoszadeler açısından bu sürecin dönüşümünün nirengi noktasında bulunan isimlerden birinin Ali Galip Efendi olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlı bürokrasisinde resmi bir memuriyeti olmayan Abanoszade Ali Galip Efendi’nin seçimlik görevler olan; Trabzon Dava-yı Hukuk Mübeyyizi, Meclis-i Temyiz-i Hukuk Müstantik-i salisi, Muhacirin Komisyonu Üyesi, Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi Üyesi sıfatlarını taşıması bu durumu tevsik eder niteliktedir.²⁶⁴ Zira 1880 yılında Vali Sırrı Paşa’nın merkeze gönderdiği raporunda ailenin başındaki Abanoszade Ali “Ağa” sıfatıyla anılırken Abanoszade Ali Galip’in “Efendi” olarak literatüre geçmesi ailenin geçirdiği sosyolojik dönüşüme işaret ettiği kadar devlet nezdindeki konumunun değiştiğini de göstermesi bakımından dikkate değer bir husustur.

Trabzon örneği bir bütün olarak değerlendirildiğinde bürokrasinin eşraf ailelerinden gelen kişiler tarafından doldurulduğu görülmektedir. Tanzimat’tan itibaren bürokratik yapının modernleştirilmesine çalışılarak devlet yeniden yapılandırılırken, kurulan taşra örgütünde gerek eski usul eğitimle gerekse yeni usul okullarda daha rahat öğrenim görme imkânı bulan ayan-eşraf çocuklarının bürokratik kadroları doldurması olağan bir gelişmedir. Bir devlet dairesine kâtip olarak giren bir eşraf çocuğu, zaman içinde terfi ederek devletin yönetici sınıfı içinde yerini alabilmekteydi. Şehirde emlak ve belki bazı köylerin sahibi olan bu aileler, ekonomik ve

²⁶³ Kudret Emiroğlu, “Vilayet Salnamesine Göre Trabzon’da Bürokrasi ve Eşraf”, *Kebikeç*, Yıl: 2002, Sayı: 14, s. 159-160.

²⁶⁴ Kudret Emiroğlu, *Trabzon Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini 1869-1904, 1-22 ciltler*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara, 2012, s. 78.

toplumsal nüfuzlarını, devletle yaptıkları işbirliği sayesinde resmi yöneticilik görevleriyle pekiştirmektedirler.²⁶⁵

Bu sürecin en belirgin örneklerinden biri de Abanoszade Hüseyin Avni Bey'in şahsında tecessüm etmiştir. Hüseyin Avni, Abanoszade Ömer Ağa ile Fatma Hanım'ın²⁶⁶ oğlu olarak 1864 yılında Trabzon'da dünyaya gelmiştir. İlk ve orta (Mekteb-i Rüşdiye) öğrenimini Trabzon'da tamamladıktan sonra Trabzon Vilayeti tahrir kaleminde kâtip olarak işe başlamış ve bir süre sonra Bidayet Mahkemesi zabıt kâtipliğine geçmiştir (1882-1893). 1893 yılından itibaren mülki idareye geçen Hüseyin Avni Efendi, 1893-1896 tarihleri arasında Of kaymakam vekilliği ile başladığı mülki idare görevini 1896 yılında atandığı Sürmene Kaymakamlığı ile sürdürmüştür.

Abanoszade Hüseyin Avni Efendi'nin bir ayan-eşraf çocuğu olmasının mülki idarede ne denli rolü olduğunu göstermesi bakımından Osmanlı Hükümeti tarafından Sürmene kaymakamı olarak atanması örneğine değinmek, konunun anlaşılması açısından yararlı olacaktır düşüncesindeyim. Şöyle ki: Sürmene, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Trabzon'un asayışı en bozuk ve sorunlu kazası durumundadır.²⁶⁷ İlçedeki eşkıyalık problemlerine çözüm bulunamaması üzerine hükümet tarafından mevcut kaymakam Rıfat Efendi'nin görevden alınarak yerine bu sorunu çözecek muktedir bir kaymakam atanması kararlaştırılır. Bunun için Trabzon Vilayeti İdare Meclisi tarafından Dahiliye Nezaretine yazılan 11 Temmuz 1312 (2 Ağustos 1896) tarihli yazıda özetle şu ifadeler yer verilir:²⁶⁸

Sürmene kazası ahali tab'an haşin oldukları cihetle bu kazada ef'al-i cinayetkarane hiçbir vakit eksik olmadığından ve mevsim-i sayfa kaza-i mezkurla Erzurum vilayetine mülhak Bayburt kazası arasında bulunan yaylaklar cevelangah-ı eşkıya kesilip bir çok fenalıklar vukua gelmekte olduğundan burada bulunacak kaymakamın o makule eşkıyanın tenkil ve istisallerine muktedir ve cerî ve cesur olması lazımeden olduğu halde elyevm kaymakamlıkta müstahdem olan Mustafa Rahmi Efendi afif ve namuskar olup su-i hali asla görülmemişse de ahval-i mevkiye noksan vukuu kendisinin ahir bir kazaya tahvili icap ettirmesine mebni ol veçhile mumaileyhin diğer bir kaza kaymakamlığına tahvil-i memuriyeti ile Sürmene kazası kaymakamlığına eşraftan ve erbab-ı iktidardan Of kazası kaymakam vekil-i sabıkı Abanoszade

²⁶⁵ Emiroğlu, *a.g.m.*, s. 161.

²⁶⁶ Hüseyin Albayrak, *Trabzonlu Meşhurlar Ansiklopedisi*, Vadi Yayınları, Ankara 2008, s. 10.

²⁶⁷ Sürmene'de uzun yıllardır devam eden eşkıyalıktan şikâyet için yazılmış bir dilekçe için bkz. "Trabzon Vilayeti-i Celileleri Huzur-ı Samisine", Çeviren: Veysel Usta, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar 2018, Sayı: 24, s. 291-294.

²⁶⁸ BOA, I-DH-01338-000007-004-001.

Hüseyin Efendi'nin tayini ve alınan tercüme-i hal varakası suret-i musaddakasının gönderildiği Trabzon Vilayeti Meclis-i İdaresinden ve canib-i vilayetten evvel ve ahir tevarüs edip hulul buyurulan mazbata ve tahrirat beyan ve izbar olunmuştur.

Vilayetin bu talebi Dâhiliye Nezaretince de uygun görülerek 22 Temmuz 1312'de Sadarete,²⁶⁹ 5 Ağustos 1312 (17 Ağustos 1896) tarihinde ise Sadaret Makamınca Padişaha arz edilerek²⁷⁰ Abanoszade Hüseyin Efendi Sürmene Kaymakamlığına atanmıştır.

Burada dikkat çekmek istediğimiz husus, aslında herhangi bir kusuru ve ihmali bulunmadığı belirtilen kaymakam Mustafa Rahmi Efendi'nin Sürmene'deki asayiş sorunlarının çözümünde yetersiz kalmış olması nedeniyle görev yerinin değiştirilmesinin gerekli görülmesidir. Daha da önemlisi bu sorunu çözebilecek kişi olarak “eşraftan ve erbab-ı iktidardan” olduğu açıkça vurgulanan Abanoszade Hüseyin Efendi'nin tayininin teklif edilmiş olmasıdır. Be demektir ki, Sürmene'deki eşkıyanın üstesinden ancak “eşraftan”, dolayısıyla da “erbab-ı iktidardan” birinin gelebileceği, Vilayet İdare Meclisi tarafından da takdir edilmiş ve uygun bulunmuştur.

Abanoszade Hüseyin Efendi, 1896-1903 yılları arasındaki Sürmene Kaymakamlığından sonra 1903'te atandığı Cide kaymakamlığından aynı yıl ayrılarak atandığı Görele Kaymakamlığında 1908'e kadar görev yapmıştır.. 1908'de yeniden getirildiği Of Kaymakamlığı görevinden 1914 yılında azl edilmiş ve emekliye ayrılmıştır.

Rus işgali yıllarında İstanbul'a göç etmiş bulunan Hüseyin Avni Bey, Mütareke'den sonraki gelişmeler üzerine memleketine dönerek Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır.²⁷¹

1919-1927 yılları arasında Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye, Trabzon Müdafaa-i Hukuk, CHF Vilayet İdare Heyeti Azalığı görevlerinde bulunmuştur. 1920-1929 yılları arasında Trabzon Belediye Meclisi Üyeliği, 1929-1933 döneminde ise Trabzon Umumi Meclis ve Daimi Encümen azalığında bulunmuştur. 21.11.1933'te Trabzon'da vefat etmiş olup mezarı Kisarna'daki aile kabristanındadır.²⁷² Celaledin Avni, Selahattin ve Nizameddin adlı üç oğlu bulunan Hüseyin Avni Efendi, Osmanlı döneminde “Salise” ve “Rabia” rütbesi alarak Trabzon eşraf listesine girmiştir.²⁷³

²⁶⁹ BOA, İ.DH.013387-5.

²⁷⁰ BOA, BEO-000829-062169-00-001.

²⁷¹ Albayrak, *a.g.e.*, s. 10-11.

²⁷² Ekte yer alan mezar fotoğrafını takdim eden Sayın Mimar Oya Abanoz'a teşekkür ederim.

²⁷³ Emiroğlu, *a.g.e.*, s. 78. Üstün hizmetinden dolayı kendisine “Salise” rütbesi verilmesi hususunda Trabzon Valiliğinin Dahiliye Nezaretine yaptığı 27 Mayıs 1311 (8 Haziran 1895) teklif için bkz. BOA, DH-MKT-00391-00061-001-002.

Erzurum Kongresi ve Sonrasında Gelişen Süreçlerde Abanoszade Hüseyin Avni Bey

Abanoszade Hüseyin Avni'nin Milli Mücadele Dönemi Trabzon'unda aktif rol alması, 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanarak yürürlüğe girmesiyle başlamıştır. Zira Mütarekenin hemen ardından Trabzon ve yöresinde Rumluk ve Ermenilik teşkiline dair faaliyetlerin başlaması²⁷⁴ ve bu faaliyetlerin giderek yükselme eğilimi göstermesi Türkleri oldukça rahatsız etmekteydi. Bu taleplerin uluslararası siyasi arenaya taşınarak 18 Ocak 1919'da Paris'te toplanan 5'ler Konseyi'ne yapılan başvurular arasında Doğu Anadolu'da bir Ermeni, Doğu Karadeniz'de bir Pontus devleti kurulması talebinin basın aracılığıyla duyulması, bölgenin Müslüman Türk halkının tedbirler almasını gündeme getirmiştir. Bu bağlamda Trabzonlular da 9 Şubat 1919 günü Murathanzade Ziya Bey'in evinde toplanarak sürece dair bir yol haritası çizdiler. Buna göre 10 Şubat gecesi Temellizadelerin evinde düzenlenecek Mevlid-i Şerif için Trabzon'un eşraf temsilcilerini davet ettiler. Oldukça geniş katılımlı olarak düzenlenen bu toplantıya, Trabzon ayan ve eşrafının temsilcilerinden biri olan Abanoszade Hüseyin Avni Bey de katılmıştı.²⁷⁵ Burada alınan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin kuruluş kararının hazırlıklarının yapılması ve tüzüğünün kaleme alınması işi için 11 Şubat günü yapılan çalışma toplantısında da bulunan Hüseyin Avni Bey, Cemiyetin vilayete verilen 10 kişilik heyet-i merkeziye listesinde yer almıştır.²⁷⁶

Cemiyetin 23 Şubat 1919'da yapılan ve sekiz ayrı toplantı ile tamamlanarak çok sayıda karar alınan birinci kongresinde²⁷⁷ aktif rol alan Hüseyin Avni Bey, bu kongre kararlarının şubelere veya matbuata duyurulması için yazılan yazıların tamamına diğer 4 kişiyle birlikte imza koymuştur. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti bir yandan Dernekler Yasası'yla çerçevesi çizilen hususların dışına çıkmamaya çaba göstermekle birlikte öte yandan çalışma ve propagandasını vilayet sınırlarının dışına taşıyarak komşuları Erzurumluları da teşkilatlanmaya kışkırtıyordu. Hele 26 Şubat 1919'da Ermenilerin Paris Barış Konferansı'na verdikleri muhtıra açıklanıp da Maraş, Kilikya, Doğu İlleri ile Trabzon'un bir kısmını istedikleri anlaşılınca Trabzonluların heyecan ve gayretleri daha da artmıştı. Gerek bu olayların, gerekse Trabzonluların devamlı teşvikleri sonucu Erzurumlular Milli Mücadele amaçlı teşkilatlanmaya karar vermişlerdi.²⁷⁸

²⁷⁴ Sebahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Türkiye İş Bankası, İstanbul 2012, s. 48

²⁷⁵ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar, Milli Mücadeleden Demokrasiye*, 1. Cilt, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001, s. 77.

²⁷⁶ Barutçu, *a.g.e.*, s. 79; Özel, *a.g.e.*, s. 95.

²⁷⁷ Özel, *a.g.e.*, s. 96.

²⁷⁸ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 21.

Cemiyetin İzmir'in işgali üzerine yapılan ikinci olağanüstü kongresinde Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi ile karşılıklı olarak yaptıkları yazışma neticesinde ortaklaşa alınan Erzurum'da bir kongre toplanması²⁷⁹ ve bunun için her kazadan en az bir delege seçilmesine dair kararı, 4 Haziran 1919 tarihli yazıyla ilgili şubelere yazılmış ve seçim süreci başlatılmıştı.²⁸⁰ Cemiyet yönetimi tarafından gelişmelere dair görüşme yapmak ve bilgi vermek üzere Samsun'da bulunan Mustafa Kemal Paşa'ya 5 Haziran'da; Paris Konferansı'nda alınması muhtemel olan ancak kabulü mümkün olmayan kararların tanınmamasını ilan etmesi talebiyle padişaha yazılan 7 Haziran tarihli telgrafların altında Hüseyin Avni Bey'in de imzası bulunmaktaydı.²⁸¹

Cemiyetin Trabzon merkez şubesi tarafından Erzurum'da merkezi temsil etmek üzere 24 Haziran 1919'da yapılan geniş katılımlı seçimde Abanoszade Hüseyin Avni Bey ve Hacısalihzade Servet Bey delege seçilmişler ve bu iki delegenin mazbataları 27 Haziran günü kendilerine verilmişti.²⁸² TMHMC tarafından kongre delegelerinin merasim-i layika ile bir cemm-i gafir tarafından teşyi' edilerek²⁸³ 5 Temmuz günü yola çıktığı, Erzurum'a çekilen aynı tarihli telgrafla bildirilmişti.²⁸⁴

Erzurum Kongresi'ne katılacak delegelerin yavaş yavaş Erzurum'a intikal etmelerini müteakip 23 Temmuz'da açılacak olan kongrenin açılış programı taslağı Trabzon ve Erzurum delegeleri tarafından 17-19 Temmuz 1919 tarihleri arasında birlikte hazırlanmıştı.²⁸⁵

23 Temmuz günü kongrenin açılmasını müteakip 24 Temmuz 1919 Perşembe günü başlayan çalışmaların birinci celsesinde Sürmene Delegesi Eyüpzade Ömer Fevzi Bey ve arkadaşları tarafından verilen önerge doğrultusunda yapılan seçimde Trabzon delegesi Abanoszade Hüseyin Avni Bey de Tedkik-i İ'timad Encümeni'ne seçilmişti.²⁸⁶ Erzurum Kongresi tutanakları incelendiğinde Trabzon Merkez delegesi eski kaymakam Abanoszade Hüseyin Avni Bey'in kongre süresinde hiçbir söz almadığı ve herhangi bir hususa dair görüş belirtmediği görülmektedir. Belki bu durumun tek istisnası, damadı Sürmene delegesi Eyüpzade Ömer Fevzi, Giresun delegeleri Doktor Ali Naci ve İbrahim Hamdi ile Tirebolu

²⁷⁹ Bu konuda Erzurum Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nden Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne yazılan 50 Mayıs 1919 tarihli ilk telgrafta; "*Trabzon, vilayetlerimizin nefes borusu ve gözü ve buralar da Trabzon'un belkemiğidir. Trabzon'un bizzat, Dalili vilayetlerimizin de Trabzon'suz yapması imkansızdır*" ibaresiyle işbirliğinin zorunluluğu ortaya konmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi Birinci Bölüm*, Kültür Ofset, Ankara 1993, s. 54-55.

²⁸⁰ Barutçu, *a.g.e.*, s. 129; Goloğlu, *a.g.e.*, s. 58.

²⁸¹ Barutçu, *a.g.e.*, s. 129-130.

²⁸² Barutçu, *a.g.e.*, s. 137.

²⁸³ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 171.

²⁸⁴ Barutçu, *a.g.e.*, s. 145.

²⁸⁵ Kırzioğlu, *a.g.e.*, Birinci içtima s. 3-6.

²⁸⁶ Kırzioğlu, *a.g.e.*, Birinci içtima s. 33.

delegesi Yusuf Ziya Beylerin de altında imzaları bulunduğu 3 Ağustos 1919 tarihli takrirleridir.²⁸⁷ Hüseyin Avni Bey'in bu takririn altında imzasının bulunmasını, kongre süresi boyunca yaşanan sert tartışmalar ve guruplaşmalar nedeniyle kendisini damadı ve Giresun delegelerinin teşkil ettiği gurubun içinde bulmasından kaynaklanmış olabilir. Kaldı ki Doktor Ali Naci Duyduk'a göre daha kongre çalışmaya başlamadan önce Trabzon delegelerinin bir araya gelerek sürece dair bir planlama yapmak istediklerini, Mustafa Kemal Paşa'nın asker kimliğinden dolayı kongre başkanlığına aday gösterilmemesini, buna mukabil iki kongre başkanvekilliğinden birinin mutlaka Trabzonlu olması gerektiği, bunun için de Eyüpzade İzzet Bey ile Abanoszade Hüseyin Avni Bey'in isimlerinin ön plana çıktığını, bu iki kişinin görüşüp bir karar almaları durumunda Trabzon delegelerinin bu ismi destekleyeceklerini belirtmesine rağmen söz konusu iki ismin yaptıkları görüşmede bir uzlaşma sağlayamadıkları için bu karar uygulanamamıştır.²⁸⁸ Trabzon delegeleri aralarındaki fikir ayrılıklarını gidermek için toplantılar yapmayı sürdürürken Eyüpzade İzzet Bey ile Hacısalihzade Servet Bey'in Kazım Karabekir Paşa tarafından görüşmeye davet edilmesi ve daha sonra İzzet Bey'in başkanvekilliği görevine getirilmesi, bu girişimin öncülüğünü yapanların dışlanmış olması anlamına gelebilirdi. Nitekim bu gurup kongre başkanlığı seçimlerine katılmamayı tercih etmiştir.²⁸⁹

Hiç kuşkusuz bu dışlanmışlığı en önce hissedenenlerin başında Abanoszade Hüseyin Avni Bey gelmekteydi. Zira o, kongreye katılan delegeler içinde hem yaşça hem de birçok yerde kaymakamlık görevi yapmış olması nedeniyle en tecrübeli kişilerden biriydi ve kongrede ortaya çıkan görüş ayrılıklarında açıkça bir taraf olmak istememişti. Hüseyin Avni Bey'in bir ayan-eşraf ailesine mensup olmasının da bu ihtiyatlı tavrında etkisi olduğu söylenebilir.

Erzurum Kongresi'ne katılan delegelerden 45'i kapanış bildirgesini imzalamış, aralarında yukarıda sözü edilen ve birlikte hareket eden Trabzonlu muhalif delegelerin de bulunduğu 18 kişi imzalamadan Erzurum'dan ayrılmıştır.²⁹⁰ Trabzonlu muhalif guruptan²⁹¹ bazıları, kongredeki tutum ve davranışlarından dolayı kendilerine husumet besleyenlerin bulunduğunu düşünerek memlekete dönüşlerinde herhangi bir zarar görmemek için Bayburt anayolundan ayrılıp Pandiki yaylasından Sürmene'ye inmeyi tercih etmişlerdir.²⁹²

²⁸⁷ Takririn tam metni için bkz. Goloğlu, *a.g.e.*, s. 223-226; Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 162-163.

²⁸⁸ Bkz. Goloğlu, *a.g.e.*, s. 174-175.

²⁸⁹ Goloğlu, *a.g.e.*, s. 173.

²⁹⁰ Kırzioğlu, *a.g.e.*, s. 254-255.

²⁹¹ Goloğlu bu gurubu "Atatürk'ün İlk Muhalifleri" olarak tanımlayıp davranışları hakkında bilgi verirken bu gurupla birlikte hareket eden Abanoszade Hüseyin Avni Efendi'yi kapsam dışında tutmayı tercih etmiştir. Bkz. Goloğlu, *a.g.e.*, s. 133-137.

²⁹² Goloğlu, *a.g.e.*, s. 174.

Trabzon'a dönüşten sonra Erzurum Kongresi'nin müfrit muhalifi haline gelen Ömer Fevzi Bey gazetesi *Selamet*'te "Erzurum Kongresi'nin Mukarreratı" başlıklı 4 günlük bir seri yazı yayımlamıştır.²⁹³ Bu yazılarda İttihat ve Terakki'nin kongreyi kontrolü altına aldığı, dolayısıyla kongre kararlarına uymanın ülkeye zarar vereceği üzerinde durdu. Bunun üzerine tutuklanacağını anlayınca Trabzon'u terk etti.

Abanoszade Hüseyin Avni Bey'in 1919 ve 1920'li yıllarda Trabzon'da sessizliğe büründüğü görülmekle birlikte Milli Mücadele hareketi aleyhine herhangi bir davranış veya beyanatı olmamıştır. Zira o, Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kuruluşunda ve merkez idare heyetinde yer almış yurtsever ve saygın bir şahsiyetti.

Bu arada Eylül 1919'da toplanan Sivas Kongresi'ne, Erzurum Kongresinde Temsil Heyetine seçilen Trabzonlu Eyüpzade İzzet Bey ve Hacısalihzade Servet Bey'in, Mustafa Kemal Paşa'nın ısrarlı davetine rağmen Sivas Kongresi'ne katılmamaları; Trabzon ile Mustafa Kemal Paşa arasında bir gerginliğin meydana gelmesine neden olmuştu. Bu gerginlik, I. TBMM Trabzon seçimlerinde muhalif olan İzzet Bey'in mebus seçilmesini önlemek üzere Ermeni meselesi nedeniyle arandığı için pasif konumda bulunan Tümen komutanı Deli Halit Paşa'nın Torul'dan Trabzon seçimlerine müdahale etmesi durumu daha da gerginleştirmiş; Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile Mustafa Kemal Paşa'nın ilişkilerini iyice bozmuştu. Buna rağmen Trabzon'dan milletvekili seçilen Mehmet İzzet Bey'in Ankara'ya giderken Çarşamba yakınlarında silahlı çeteciler tarafından vurularak öldürülmesi durumu daha da gerginleştirmiş, hem Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, hem de onun yayın organı olarak faaliyet gösteren *İstikbal* gazetesinde Mustafa Kemal Paşa aleyhine yazılar yazılmıştı.²⁹⁴

Bu siyasal iklim içinde 1921 yılı Mart ayında Trabzon'da yapılması gereken ancak Mayıs ayında başlayan Belediye seçimleri sürecinde üç farklı gruptan adaylar çıkmıştı. Bu guruplardan ilki Barutçuların ve Hacı Alihafizzadelerin kontrolünde bulunan Müdafaa-i Milliye adayları idi, İkinci grup ise muhalif grup olarak nitelenen ve yukarıda belirtilen Müdafaa-i Milliye'nin muhalifi olanlardı. Son grup ise bağımsızlardan oluşuyordu.²⁹⁵ Bu seçimlerde *İstikbal* Gazetesi tarafından desteklenen ve savunulan Müdafaa-i Milliye (Müdafaa-i Hukuk)

²⁹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Veysel Usta, "Erzurum Kongresi'nin 'Casus'u ve Kongre Aleyhindeki Yazıları", *Toplumsal Tarih*, Yıl: 1997, Cilt: 8, Sayı: 45, s. 53-58.

²⁹⁴ Bkz. İsmail Akbal, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yayınları, Trabzon 2008, s. 213-220.

²⁹⁵ *İstikbal*, 20 Mart 1921; Rahmi Çiçek, *İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Belediye ve Belediyecilik 1919-1925*, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s. 60.

adaylarına karşın Eyüpzadelerin kontrolünde bulunan İktbal Gazetesi de muhalif gurubun adaylarını destekliyordu.²⁹⁶

2 Haziran 1921’de açıklanan seçim sonuçlarına göre Müdafaa-i Hukuk adaylarından 5, Muhalif adaylardan 5 ve bağımsızlardan 1 kişi olmak üzere toplam 11 kişi belediye meclisi üyeliğine seçilmişti. Muhalif adaylar arasında en çok oyu Abanoszade Hüseyin Avni Bey almış²⁹⁷ ve görevine başlamıştı. Bu arada Belediye yasasında yapılan bir değişiklik gereğince 1921’de seçilmiş olan Belediye Meclisinin üye sayısının yarısının yenilenmesi gündeme gelmiş ve 1923 yılının Şubat ayında yeni seçim süreci başlamıştı. Yenileme seçimine tabi olacak isimlerin belirlenmesi için yapılan kura çekiminde Abanoszade Hüseyin Avni Bey ile birlikte 5 üyenin göreve devamına, geriye kalanların yeniden seçilmesine karar verilmişti. Seçime yönelik müntehib-i sani listelerinin hazırlanması birkaç ay sürmüştü ve seçim Mayıs 1923 tarihindeki II. TBMM seçimleriyle birlikte yapılmıştır.²⁹⁸

Trabzon Belediyesi meclis üyelerinin yarsının yeniden belirlenmesi amacıyla yapılan bu seçimde dikkat çeken bir husus vardır. 1921 yılında yapılan seçimlerde dönemin “*Müdafaa-i Hukuk*” gurubu listesinin adayı olarak seçime katılanlar bu kez “*ahali*” gurubu olarak katılmışlar; o tarihte “*muhalif*” gurup adayı olarak katılanlar bu kez Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti “*Müteşebbise*” heyeti listesi olarak seçime katılmışlardır. Zira 1923 yılı Mart ayında TBMM’de Lozan Konferansı ile ilgili görüşmeler yapılmış ve bu görüşmeler Birinci ve İkinci gurup arasında oldukça sert tartışmalara neden olmuştur. Bu süreç içinde Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey’in öldürülmesi ve TBMM’nin çalışamaz hale gelmesi üzerine seçimlerinin yenilenmesi kararı alınmıştı. Bu karar gereğince Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa tarafından yeni seçimin beyannamesi kamuoyuna duyurulmuştur. Bu süreçte ülkede iki ilin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Sivas Kongresi’nde alınan karar gereğince Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti çatısı altında bulunmalarına rağmen genel başkan Mustafa Kemal Paşa’ya muhalefet etmişlerdi. Bu illerden biri Trabzon, diğeri İstanbul’du. Seçim beyannamesine uymayan bu iki ilin Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Mustafa Kemal Paşa tarafından görevden alınmış ve yerlerine müteşebbis heyetler görevlendirilmişti.²⁹⁹

²⁹⁶ Mesut Çapa, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 1998, s. 63.

²⁹⁷ *İstikbal*, 3 Haziran 1921; Çiçek, *a.g.e.*, s. 63; Özel, *a.g.e.*, s. 294.

²⁹⁸ Çiçek, *a.g.e.*, s. 64-72.

²⁹⁹ Zeki Çevik, *Milli Mücadele’de Müdafaa-i Hukuk’tan Halk Fırkası’na Geçiş 1918-1923*, ATAM, Ankara 2012, s. 474.

Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Trabzon Şubesi'nin merkezin emir ve uygulamalarına karşı tavır almasının nedenini yerinde incelemek üzere Adana milletvekili Damar Arıkoğlu ile Manisa Milletvekili Refik Şevket İnce, gerekli soruşturmayı yapmak amacıyla Trabzon'a gönderilmişti. Soruşturma heyetinin Trabzon'a geleceğinin öğrenilmesi, cemiyet yönetimini oldukça rahatsız etmiş, kendilerini destekleyen İstikbal Gazetesi'nde soruşturma heyeti aleyhinde yazılar yazılmaya başlanmıştı. Trabzon'a geldikten sonra heyetin ilk yaptığı iş, cemiyet binasına el koyarak eski yönetimin evraklarını incelemek olmuştu. Bu durumu, yasalara aykırı bir uygulama olarak değerlendiren Barutçuzade Ahmet Bey başkanlığındaki eski yönetim, binayı soruşturma heyeti ile yeni oluşturulan yönetime açmak istememiş, bunun için de mekânı şahıslar üzerine kiralama girişiminde bulunmuş, ancak bu girişim defterdarlık tarafından engellenmişti. Bina, olası yeni girişimlere karşı polis tarafından mühürlenerek 5 Mayıs 1923 tarihinde soruşturma heyetine teslim edilmiştir. Bu gelişmeler, İttihatçı eski yöneticilerin tepkisine yol açmış, İstikbal Gazetesi'nde yayımlanan yazılarla Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin hükümet tarafından kapatıldığı belirtilmiş, soruşturma heyeti üyesi Refik Şevket İnce, İkinci Grup'a mensup eski İttihatçı bir milletvekiliyle (Hafız Mehmet Bey) münakaşalı bir konferansa davet edilmişti. Tahmin edileceği üzere eski yönetimin bütün bu girişimlerinden herhangi bir sonuç çıkmayacak ve inisiyatif yeni yönetime geçecekti.³⁰⁰

Bu tarihten itibaren Trabzon ile Mustafa Kemal arasında bir telgraf trafiği kurulmuş ve gelişmeler taraflar arasında oluşturulan iletişim kanalıyla birlikte değerlendirilmeye başlanmıştı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti başkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından eski yönetimin görevden alınması üzerine göreve getirilen Heyet-i Müteşebbise; Murathanzade Ziya, Hacıhamdizade Hami, Abanoszade Hüseyin, Gazazzade Hüseyin, Nemlizade Sabri, Çilingirzade Halim, Hacıkadızade Arif, Hatıpzade Mustafa, Hacızzetzade Hasib, Alaybeyzade Faik isimlerinden oluşuyordu. Trabzon halkının duygu ve düşüncelerini belirtmek üzere Heyet-i Müteşebbise başkanı Murathanzade Ziya Bey tarafından Ankara'da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanlığına bir telgraf çekilerek, gelişmelerden memnun olunduğu ve Trabzon halkının bağlılığı bildirilmişti. Aynı gün "Müdafaa-i Hukuk Grubu Reis-i Âlisi Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri'ne" çekilen diğer bir telgrafla da Trabzon'daki gelişmeler hakkında bilgiler verilmişti:³⁰¹

"Biz Trabzonlular bu gece akd eylediğimiz içtima neticesinde intihabatta memleketimizin halaskarı, dahi başkumandanımızın riyaset-i celilelerinde müteşekkil Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun umdelerine zimmiyetle merbut olduğumuz halde iştirake karar verdik ve Müdafaa-i

³⁰⁰ Veysel Usta, *Atatürk ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 2011, s. 22-23.

³⁰¹ *Halk*, 24 Nisan 1923; Usta, *a.g.e.*, s. 24.

Hukuk Grub Heyet-i Merkeziyesi'nin iş'arı veçhile esamisi ma'ruz zevattan mürekkeb bir heyet-i müteşebbise teşkil eyledik. Bu münasebetle bütün Trabzon halkının efkâr ve hissiyatına tercüman olduğumuza katiyetle emin olarak Trabzon hakkında izhar buyurulan teveccühat ve eltaf-ı devletlerine arz-ı şükran ile mübahi olunur."

Telgraftan da anlaşılacağı gibi, seçim sürecinde Trabzon'da oluşturulan Heyet-i Müteşebbise, eski yönetimin aksine Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu Başkanı Mustafa Kemal ile uzlaşma sağlamıştı.

Trabzon halkı adına çekilen ve Mustafa Kemal Paşa ile Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun seçimler için yayımladığı Dokuz Umde'den oluşan seçim bildirgesini kabul ettiği belirtilen telgrafa Mustafa Kemal Paşa'nın cevap vermesi gecikmemişti. Paşa, 20 Nisan 1923 tarihinde Ziya Bey ve yönetim kuruluna çektiği telgrafta, gelişmelerden duyduğu memnuniyeti ifade etmiş ve düşüncesini şu şekilde özetlemişti:³⁰²

"Müdafaa-i Hukuk umdelerine Trabzon halkının zaten hiçbir kuşkuyla yer bırakmayacak şekilde bağlılığını bildiren telgrafınızı aldım. Trabzon gibi öteden beri cesur, kahraman, temiz ve yüksek vicdanlı insanların yaşadığı bir yörenin bazı şahısların gölgesi altında kalacak olması büyük bir talihsizlik olacaktı. Umdelerimiz bütün milletçe verilen dört yıllık bağımsızlık mücadelesinin başarıya ulaşmasından sonra bu millete daha parlak bir gelecek inşa etmeyi hedefleyen milli amaçlardan oluşmaktadır. Ülkemizin bu umdeler etrafında birleşmesi ve bunların gerçekleşmesine dair duyduğu heyecanın yaşandığı günlerde Trabzon halkının gerçek sesini yükseltmesi iftiharla karşılanacak asil bir davranış olup bu durum zaten onlardan beklediğim bir gelişmedir. Trabzon halkının bu özelliğini bildiğim için onlarla dertlerimizi paylaşmak üzere bir beyanname de gönderdim. Trabzon'un muhterem halkına selam ederim."

Metinden de anlaşılacağı gibi, Trabzon halkının hasletlerine vurgu yapan Mustafa Kemal Paşa, ülkenin büyük bir seferberlikle yeniden yapılacağı bu coşkulu günlere Trabzonluların da katılmasından duyduğu mutluluğu ortaya koymuştu. Trabzon ile Ankara arasında uzun zamandan beri temsil noktasında yaşanan bu güven sorununun aşılması, Trabzon'da önemli bir rahatlama yaratmıştı. Trabzon'daki Heyet-i Müteşebbise'nin Mustafa Kemal'e çektiği bağlılık telgraflarının ardından Maçka ve Akçaabat heyetlerince de telgraflar çekilmiş, onlara da övgü dolu cevaplar verilmişti.

İttihatçı yönetimin görevden uzaklaştırılmasıyla Trabzon ile Ankara arasındaki buzların erimesi sadece Trabzon'da rahatlama yaratmamış, Ankara'da da buna benzer gelişmeler

³⁰² *Halk*, 24 Nisan 1923; Usta, a.g.e., s. 25-26.

meydana gelmişti. Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde “Karadeniz’den Yükselen Temiz Ruh” başlığıyla yayımlanan makalede Trabzon-Ankara ilişkileri şu şekilde değerlendirilmiştir:³⁰³

“Birkaç gündür Gazi Paşa Hazretleri ile Trabzon’un yüksek seciyeli vatanpeverleri arasında teati edilen telgraflar, bu kadar kan, emek ve servet pahasına elde edilen milli gayenin ne kadar derinlere kök saldıgını göstermek, bilhassa bu taze fidanın herhangi bir fırtınanın önünde eğilmesinden endişe edenler için itimat ve teselli telkin etmek itibarıyla en kuvvetli tezahürattandır. Milli müşahedenin husule getirdiği neticeyi, kendilerinin sarf ettikleri kudret ve kuvvet ve bağlandıkları emniyet, itimat ile tartanlara derin teessürler bırakacak derecede elim olmakla beraber bu gibi hadisatın sarsılmaz birlik üzerinde en küçük bir tesir yapabileceğine ihtimal vermeleri imkânı yoktur. Fakat bu işe kanını ve malını koymuş olan halk da ihanet ve adiliğin kararttığı kalplerin, hırs ve kinin kavurduğu dimağları bu kadar abuk ve pervasız ortaya atılmasını tasavvur edemezdi... İşte Trabzon’da tutuşturulmak istenilen yangın ve bu yangını körükleyen ağızlardan çıkan iğrenç feryat orada burada çöreklenmiş olan bir akılsız baş üstünde taşınmanın ezmek ve kahr etmek olduğu gafletinde bulunan birkaç cabbar bir ceddin, üzerinde taşıdığı hüzn ve kederin müşterek olduğunu unutarak gözlerinde yaş, fakat kalplerinde sevinç, ileri atıldılar. Dilleri mersiye okurken dimağlarında kendi şereflerine neşideler hazırladılar ve gözlerini birun-ı hars ile ölünün üzerinde raks eden ayaklarının kendilerini nasıl bir uçuruma sürüklediğini göremediler. Fakat vatana ölüm getiren bu hareketlere karşı çıkan sille çok müthiş oldu ve yine Trabzon’un temiz, asil vatanperver ve uzakları görmekte mahir olan evlatları memleket işlerini kendi işleri ve menfaatleri için deruhte etmek isteyenleri meşru haklarına istinat ederek ıskat eylemişler ve bu işlere ne kadar temiz bir kalp, kuvvetli bir iman ve sarsılmaz bir amil olacak olan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti intihabatına yeni baştan başlamışlardır. Bu, Karadeniz’den yükselen memleket semasına hoş bir tesir bırakarak gelen temiz bir rüzgârdır. Ve bunun altında Trabzon’da başka emellerin adamı olan birkaç kişinin de aradıkları müteaffin havanın kendilerini ağır bir kâbusa çarptığını göreceklerdir...”

Ankara’dan yapılan değerlendirmede de asıl sorunun Trabzon halkından kaynaklanmadığı, Trabzonluların da içinde önemli bir yer teşkil ettiği milli başarıyı kendi emellerine alet etmek isteyen birkaç kişinin, yani İttihatçı eski cemiyet yönetiminin tavrının soruna neden olduğu vurgulanmıştı. Ancak bu oyunu yine geleceği görebilen temiz bir kalp ve kuvvetli bir imana sahip olan Trabzonluların bozduğunu ve bu menfaatçileri devre dışı bıraktığı ifade edilerek sorunun çözülmesinden duyulan memnuniyet dile getirilmişti.”

³⁰³ Halk, 6 Mayıs 1923.

Böylece, Sivas Kongresi süreci ile başlayıp 1923 yılı Nisan ayına kadar devam eden Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Ankara'ya muhalif olan yönetimi son bulmuş, yeni görevlendirilen Müteşebbis Heyet Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini temsil eder hale gelmişti. Dolayısıyla 1921 yılında “*Muhalif*” olanlar şimdi “*Müdafaa-i Hukuk*”, yani “*Heyet-i Müteşebbise*” olmuşlardı.

1923 yılı Haziran ayının ilk haftasında yapılan Belediye Meclisi üyelikleri seçimini bu kez Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yeni yönetiminin (Heyet-i Müteşebbise) adayları kazanmış, Barutçuların idaresindeki eski Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin desteklediği “ahali” adaylarından hiç biri seçimi kazanamamış, başka bir ifadeyle II. TBMM seçimlerinde zaten aday çıkaramamış olan Trabzon muhalefeti yerel yönetim seçimlerinde de etkisini yitirerek tasfiye olmuştur.

Abanoszade Hüseyin Avni Bey'in, II. TBMM seçimleri sürecinde Mustafa Kemal Paşa tarafından Barutçuzade Ahmet Bey başkanlığındaki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yönetiminin görevden alınmasından sonra oluşturulan yönetim kuruluna alınmasıyla başlayan yeni dönem siyasi hayatı, Mustafa Kemal Paşa, TBMM Hükümetleri ve Cumhuriyet Halk Fırkası'yla uyumlu bir şekilde devam etmiştir. Nitekim Heyet-i Müteşebbise üyesi olarak görevlendirildiği Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne mensup milletvekili aday adayları arasında II. TBMM seçimlerinde (1923) Trabzon mebusluğu için başvuru yapanlardan biri de Abanoszade Hüseyin Avni Bey'dir.³⁰⁴ Ancak nedeninin ne olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte bu seçimde müntehib-i sanilerce milletvekili seçilmemiş olmasında, Erzurum Kongresi'nin muhaliflerinden biri olmasının hafızalarda henüz canlılığını korumakta olduğunu söylemek abartılı bir ifade sayılmamalıdır.

Hüseyin Avni Bey'in Mustafa Kemal Paşa ile yakınlaşmasında payı olan en önemli olayın, Trabzon'da adeta bir hükümet gibi başına buyruk davranışlarda bulunan ve Enver Paşa'nın Anadolu'ya geçiş planının en önemli parçası olan İskele Kâhyası Yahya'nın kontrol altına alınması girişimi sırasındaki rolüdür. Zira o, İskele Kâhyası Yahya Reis'in tutuklanıp yargılanması sırasında Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey'in hedefinde yer alan bir isim olmuştur. Kâhya Yahya'nın tutuklanarak yargılanmak üzere Sivas'a gönderilmesi üzerine başta Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkanı Barutçuzade Hacı Ahmet Efendi olmak üzere Trabzon'daki İttihatçıların bu uygulamayı yapan Ankara Hükümeti yanlısı Tümen Komutanı ve Vali Vekili olan Sami Sabit Karaman'ı hedef tahtası haline getirmesi bilinen bir durumdu.

³⁰⁴ Zafer, 11 Haziran 1339.

Bu sürecin en önemli siyasi aktörlerinden biri olan Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey, olayı TBMM'ye taşıyarak bu mesele üzerinden hükümet aleyhine bir gensoru önergesi vermişti.³⁰⁵

7 Mayıs 1922'de başlayan Dahiliye Vekili Fethi Bey aleyhindeki gensorunun TBMM'de görüşülmesi sırasında Fethi Bey, Trabzon'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri ve bazı belediye meclisi üyeleriyle yaptığı konuşmada Kâhya Yahya'nın tutuklanmasının olumlu karşılandığını belirtmiştir. Ali Şükrü Bey'in, Fethi Bey'in sözünü ettiği belediye meclisi üyesinin Hüseyin Avni Bey olduğunu öğrenmesi üzerine söz alarak "*Haaa, bu Hüseyin Efendi'dir ve oğlu da şu dakikada ... hesabına çalışıyor*" demiş ve çeşitli ithamlarda bulunmuştur. Yine bu görüşmeler sırasında Ali Şükrü Bey tarafından Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluşu sırasında padişaha bağlılık telgrafı çekenlerin arasında Hüseyin Avni Bey'in de bulunduğunu belirterek onu Milli Mücadele aleyhinde biri olarak göstermeye çalışması, geçmişe dönük tartışmayı yeniden alevlendirmiştir. Ali Şükrü Bey'in Abanoszade Hüseyin Avni Bey'i de itham etmesi, Hüseyin Avni Bey açısından bardağı taşıran son damla olmuş ve *Güzel Trabzon* gazetesinde Ali Şükrü Bey'in iddialarını yalanlayan bir açık mektubu yayınlanmıştır.³⁰⁶

Hüseyin Avni Bey açık mektubunda Ali Şükrü Bey'i yalan söylemek ve tarihi tahrif etmekle suçlayarak padişaha çekilen telgrafı birlikte hazırladıklarını ve altında kendisiyle birlikte Ali Şükrü Bey'in de imzası bulunduğunu ifade etmiştir. Öte yandan Kâhya Yahya meselesinde Sami Sabit Paşa'nın uygulamasının Trabzon halkı tarafından desteklendiğini, şehrin rahat bir nefes alma imkânı bulduğunu da belirtmiştir.

Ali Şükrü Bey'in, oğlu Abanoszade Selahattin Bey hakkındaki ithamına yönelik olarak da Trabzon'da hiç kimse tarafından tanınmadığı halde hem kendisinin hem de oğlunun desteğiyle³⁰⁷ Of'tan Erzurum Kongresi'ne delege seçtirilerek mazbata almasına vesile olduğunu; ancak bu durumu haber alan Ofluların Erzurum'a telgraf çekerek delegeliğini kabul etmediklerini bildirdiklerini, hatta Erzurum Kongresi sırasında Erzurum'da toplanan diğer

³⁰⁵ Kapsamlı izahat için bkz. Akbal, *a.g.e.*, s. 352-387.

³⁰⁶ Cumhur Odabaşoğlu, "Ali Şükrü Bey'in Erzurum Kongresi'ne Of Temsilcisi Seçilmesi", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 1-3 Haziran 1988*, Haz. Mehmet Sağlam, Bayram Kodaman, J. L. Bacqué-Grammont, Mehmet Ali Ünal, Mustafa Özbacı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 1990, s. 111-114.

³⁰⁷ Erzurum Kongresi'ne delege seçimi sırasında Sürmene'de Kaymakam Vekili olarak görev yapan Abanoszade Hüseyin Avni Bey'in oğlu Selahattin Bey'in hem eniştesi olan Eyüpzade Ömer Fevzi Bey'in Sürmene'den, hem de Ali Şükrü Bey'in Of'tan Erzurum Kongresi'ne gidecek olan ikinci delegeler olarak seçtirilmesinde önemli rolü olmuştur. Bkz. Odabaşoğlu, *a.g.m.*, s. 113; Goloğlu, *a.g.e.*, s. 143; Akbal, *a.g.e.*, s. 108; *İstikbal*, 1 Ağustos 1922. Ancak Ali Şükrü Bey'in delegeliği için Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Of şubesi ile belediye başkanı ve eşrafın imzalarını taşıyan ve cemiyetin Trabzon merkezine çekilen telgrafta Ali Şükrü Bey'in Of temsilciliğinin kabul edilmemesi istenmiş, dolayısıyla Ali Şükrü Bey delege sıfatıyla Erzurum'a gidememiştir. Buna karşın kayınpiraderi ve kayınpederinin tavassutuyla Sürmene'den ikinci delege seçilen Eyüpzade Ömer Fevzi Bey'e itiraz edilmediğinden kendisi delege olarak kongreye katılabilmektedir. Telgrafın Latin harfli ve orijinali için bkz. Kırzioğlu, *a.g.e.*, 1. Cilt, s. 180 ve Bütünüyle Erzurum Kongresi, 3. Cilt, s. 61.

delegeler nezdinde Ali Şükrü'yü tanımadığı halde “*delege seçilmenize destek verdiğimiz için azab duyduğumu*” belirtmiştir. Abanoszade Hüseyin Avni Bey, açık mektubunu; Ali Şükrü Bey'in oğlu için kullandığı ifade ve ithamı ispat etmesi gerektiğini, şayet bunu başarırsa evladını yok sayacağımı, aksi halde özür dilemesi gerektiğini belirterek bitirmiştir.

Erzurum Kongresi'nin muhalifi olarak bilinen Abanoszade Hüseyin Avni Bey, Cumhuriyetin ilanından sonra merkezi yönetimin Trabzon'daki taşra idarecileri arasında yer almıştır. Nitekim Cumhuriyet döneminde 1929 yılına kadar Trabzon Belediyesi Meclisi üyeliği görevini sürdüren Hüseyin Avni Bey, 1929-1933 yılları arasında Trabzon Vilayeti Umumi Meclis ve İl Daimi Encümeni üyeliği görevinde bulunmuştur. 1925 yılında CHP Trabzon teşkilatında yapılan düzenleme ile yönetim kuruluna alınan Hüseyin Avni Bey³⁰⁸ öldüğü tarihe kadar CHP Trabzon İl İdare Azalığı görevini de yürütmüştür.

1927 yılında yapılan III. Dönem TBMM seçimlerinde Trabzon'dan CHP milletvekili aday adaylığına başvuran Abanoszade Hüseyin Avni Bey'in, milletvekili seçilememiş olsa da mevcut müesses sistemin içine girebildiği görülmektedir. Bununla birlikte mebusluk taleplerine parti teşkilatı tarafından düşülen notta “*Trabzon Belediye Meclisi azası, mutaassıp, mağrur, hasmına karşı amansız, kindar ve şüpheli*” ibarelerinin yer alması dikkat çekmektedir.³⁰⁹

Sonuç

Trabzon'un önemli ayan ailelerinden birine mensup olan Abanoszade Hüseyin Avni Bey, Sened-i İttifak'tan ayan-eşraf-bürokrat dönüşümünün odağında yer alan bir ailenin mensubu olarak bu değişim ve dönüşüme tanıklık eden, Cumhuriyet'in ilanından sonra kabul edilen Medeni Hukuk'un getirdiği eşit yurttaşlık statüsünü de özümseyen bir şahsiyet olarak karşımızda durmaktadır. Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerden biri olan 1864 Vilayet Nizamnamesiyle teşkil edilen vilayet yönetiminin idari kurullarında devletten liyakat nişanları almış olan ayan ailelerine mensup kişilerin görevlendirilmesi ile bu ailelerin devlet içinde uyumlu ve itaatkâr hale getirilmesi öngörülmüştür. Hüseyin Avni Bey de bu sürecin bir parçası olarak mahkeme kâtibi olarak başladığı devlet memuriyetini kaymakamlık gibi üst düzey bir statüde tamamlama imkânı bulmuştur. Ayanlar Tanzimat sürecinde devletle çatışmanın

³⁰⁸ Recep Çelik, *Trabzon'da Siyasi Hayat (1920-1950)*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2013, s. 142.

³⁰⁹ BCA, 490.01 353.1481.2; Çelik, *a.g.t.*, s. 146.

getirdiği zararları tecrübe ederek devletle karşı karşıya gelerek değil, sistemin içinde yer alıp mücadeleyi yumuşak güç olarak sürdürmeyi tercih etmişlerdir.

Mili Mücadele döneminde Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin örgütlenmesinde etkin rol oynayanların başında eşrafın olduğu bilinmektedir. Trabzon örgütlenmesine bu gözle bakıldığında Barutçuzadeler, Nemlizadeler, Hasialihafizzadeler gibi ayan-eşraf temsilcilerinin arasında Abanoszadelerin de bir temsilciyle katılması makul durmaktadır. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Kongresi'ne gidecek olan temsilcilerin seçiminde de hiç kuşkusuz söz konusu seçim bölgelerinde söz ve nüfuz sahibi olanların belirlenmesine dikkat edildiği açıktır. Abanoszade Hüseyin Avni Efendi de Trabzon merkez kazasından kongreye temsilci seçilmiş ve damadı Eyüpzade Ömer Fevzi'nin de Sürmene'den ikinci delege olarak seçilmesini sağlamıştır. Aynı zamanda İttihat ve Terakki Partisi'ne düşmanlığıyla bilinen ve bu görüşlerini sahibi olduğu Selamet Gazetesi'nde duyuran Ömer Fevzi Bey'in Erzurum'da henüz daha kongrenin başlamasından önce Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'e yönelik hırçın tavırları dikkat çekmekle birlikte Hüseyin Avni Bey'in kongre boyunca bir kez bile söz alıp konuşma yapmadan suskunluğu tercih etmiş olması dikkat çekici tarihsel tecrübenin bir sonucudur. Kanaatimizce onun bu tutumu, ayan-eşraf-bürokrat geçmişinin şahsiyetinde oluşturduğu acele karar vermeme ve olayları sükûnetle tahlil etme anlayışının sonucu olsa gerektir. Büyük olasılıkla damadı Ömer Fevzi Bey'in tutum ve davranışlarının büyük çoğunluğunu onaylamamakla birlikte kendisini aile bağlarından kopuk bir görüntüye de sokmamıştır. Zira Ömer Fevzi Bey'i Sürmene'den ikinci delege olarak seçtiren ve Erzurum'a getiren kendisiydi. Kongrenin tamamlanmak üzere olduğu bir sırada Ömer Fevzi ile Giresun delegeleri Dr. Ali Naci, Mühendis İbrahim Hamdi ve Yusuf Ziya Beylerin altında imzaları bulunan önerge ve ekindeki 22 maddelik programda Hüseyin Avni Bey'in imzasının bulunmaması da bu değerlendirmemizi destekler niteliktedir.

Abanoszade Hüseyin Avni Bey'in nev'i şahsına münhasır bu tutumu, ciddi bir tecrübenin ürünüdür. Nitekim Erzurum Kongresi'nde Mustafa Kemal Paşa'ya muhalif olanların arasında adı geçmesine rağmen daha sonraki dönemde hem Trabzon Belediye Meclisi üyeliği, hem Vilayet Umumi Meclisi, hem de CHP Trabzon İl İdare Azalığı gibi görevlerde bulunması, onun siyasal gelişmeler ve dönüşümler karşısında nasıl davranması gerektiğine dair tutum ve davranışlarının analizinde aileden tevarüs eden bir özelliğin dikkate alınması gerektiğini akla getirmektedir.

KAYNAKÇA**Arşiv Belgeleri**

BOA, BEO-000829-062169-00-001.

BOA, DH-MKT-00391-00061-001-002.

BOA, I-DH-01338-000007-004-001.

BOA, İ.DH.013387-5.

BCA, 490.01 353.1481.2

TŞS., 1939, 54/3; TŞS., 1939, 55/1, 55/2; TŞS., 1939, 55/3

Kitap ve Makaleler

Akbal, İsmail, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet*, Serander Yayınları, Trabzon 2008.

Albayrak, Hüseyin, *Trabzonlu Meşhurlar Ansiklopedisi*, Vadi Yayınları, Ankara 2008.

Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Hatıralar, Milli Mücadeleden Demokrasiye*, 1. Cilt, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara 2001.

Birinci, Ali Mesut, Çakıcı, Mustafa, Topal, Zehra, *Akçaabat-Vakfikebir Nüfus Kütüğü 1835-1845*, Vakfikebir Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul 2012.

Çapa, Mesut, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon Belediyesi, Trabzon 1998.

Çelik, Recep, *Trabzon'da Siyasi Hayat (1920-1950)*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2013.

Çevik, Zeki, *Milli Mücadele'de Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na Geçiş 1918-1923*, ATAM, Ankara 2012..

Çiçek, Rahmi, *İstikbal Gazetesine Göre Trabzon'da Belediye ve Belediyecilik 1919-1925*, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

Emiroğlu, Kudret, "Vilayet Salnamesine Göre Trabzon'da Bürokrasi ve Eşraf", *Kebikeç*, Yıl: 2002, Sayı: 14..

Emiroğlu, Kudret, *Trabzon Salnameleri Yer ve Kişi Adları Dizini 1869-1904, 1-22 ciltler*, Trabzon İli ve İlçeleri Eğitim, Kültür ve Sosyal Yardımlaşma Vakfı, Ankara 2012.

Goloğlu, Mahmut, *Trabzon Tarihi*, Serander Yayınları, Trabzon 2013..

Hacıslihoğlu, Mehmet, *Trabzon'da Ayanlık Mücadelesi: Hacısalihzade Hasan Ağa, Ömer Ağa ve Büyük Ali Ağa 1737 1844*, Serander Yayınevi Trabzon 2013.

Halk, 24 Nisan 1923.

Halk, 24 Nisan 1923.

Halk, 6 Mayıs 1923.

İstikbal, 1 Ağustos 1922.

İstikbal, 20 Mart 1921

İstikbal, 3 Haziran 1921; Çiçek, *a.g.e.*, s. 63; Özel, *a.g.e.*, s. 294.

Kırzıoğlu, Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi Birinci Bölüm*, Kültür Ofset, Ankara 1993.

Odabaşoğlu, Cumhur, “Ali Şükrü Bey’in Erzurum Kongresi’ne Of Temsilcisi Seçilmesi”, *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri 1-3 Haziran 1988*, Haz. Mehmet Sağlam, Bayram Kodaman, J. L. Bacqué-Grammont, Mehmet Ali Ünal, Mustafa Özbalcı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun 1990.

Özel, Sebahattin, *Milli Mücadelede Trabzon*, Türkiye İş bankası, İstanbul 2012.

Usta, Veysel, “Erzurum Kongresi’nin Casus’u ve Kongre Aleyhindeki Yazıları”, *Toplumsal Tarih*, Yıl: 1997, Cilt: 8, Sayı: 45, s. 53-58.

“Trabzon Vilayet-i Celileleri Huzur-ı Samisine”, Çeviren: Veysel Usta, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar 2018, Sayı: 24, s. 291-294.

Usta, Veysel, *Atatürk ve Trabzon*, Serander Yayınları, Trabzon 2011.

Yüksel, Ayhan, *Doğu Karadeniz Araştırmaları*, Kitabevi, İstanbul 2005.

Yürük, Emre, *Trabzon-Giresun-Gümüşhane Eksenindeki Ayan Aileleri ve Faaliyetleri (1750-1800)*, KTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon 2014, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Zafer, 11 Haziran 1339, Sayı: 19.

EK 1: Abanoszade Hüseyin Avni Bey'in Kisarna Mahallesiindeki Mezarı

Sivas Delegatesi Mehmed Fazlullah Moral'ın Erzurum Kongresi Sürecindeki Faaliyetleri

Şaban Ortak*

Özet

Mehmed Fazlullah Efendi 14 Mart 1876'da Sivas'ta doğmuştur. Dedesi aslen Sivashlı olmakla birlikte Kerkük'te doğan Kadirî Tarikatinden mutasavvıf Mûr (Karınca) Ali Baba ve babası mutasavvıf, şair Abdülkadir Gulâmî'dir. İlk eğitimini dedesinden alan Mehmed Fazlullah Efendi sekiz yaşında dedesini ve on yaşında iken de babasını kaybetmiştir. İlk ve orta tahsilini bitirdikten sonra medresede tahsiline devam etmiştir. Eser kaleme alabilecek derecede Arapça ve Farsça öğrenen Mehmed Fazlullah Efendi 1896 yılında Amasya İdadisi'nde öğretmenlik mesleğine başlamıştır. Daha sonra Tokat, Mardin, Urfa ve Maraş'ta bu mesleğe devam eden Mehmed Fazlullah Efendi, Maraş'ta görev yaptığı sırada Hilal-i Ahmer Cemiyeti başkanlığını da yürütmüş ve Fransız işgaline karşı halkı teşvik ettiği için hakkında yakalama kararı verilmesi üzerine 1918 sonlarında Sivas'a gelmiştir. Burada Dârülhilâfe Medresesi Müdürlüğü ve Sivas Sultanîsi'nde öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Öğretmenlik mesleği süresince Türkçe, Arapça, Farsça, Edebiyat, Felsefe, Mantık vesair dersler veren Mehmed Fazlullah Efendi 1930 yılında emekli olmuştur.

Sivas'a döndükten sonra "Gaye-i Milliye" ve "İrade-i Milliye" gazetelerinde Milli Mücadele hakkında yazıları yayınlanmıştır. Bunun yayında "Tenvir ve İrşad Heyeti"nde yer alarak, işgallere karşı direniş için halkı aydınlatmaya çalışmıştır. Erzurum Kongresine dair hatıralarını ve belgeleri Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne veren Mehmed Fazlullah Efendi 1942 yılında vefat etmiştir. Mehmed Fazlullah Efendi'nin Arap harfleri ile yayınlanmış üç adet Mesnevi tarzında şiir kitabı bulunmaktadır.

Erzurum Kongresi'nin açılış hazırlıkları yapılırken; Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi üyelerinin Trabzon Vilayeti adına seçilen delegelerden İzzet Bey'le diğer delegelerin haberi olmaksızın toplantı yapmaları M. Fazlullah Efendi de dâhil olmak üzere Sivas Vilayeti delegeleri tarafından protesto edilmiştir. Kongre açıldıktan sonra oluşturulan 15 kişilik "Program Encümeni"nde görev alan M. Fazlullah Efendi, Kongre kararlarına dair Beyannameye "Kongre kararlarının bütün İslam Âlemine duyurulmasına" dair bir maddenin konulmasını önermiştir. Erzurum Kongresi sırasında; İslam Dinine sıkı bağlılık konusunda yazdığı önerge, Kongrede okunmuş ve benimsenmiştir. Kongre kararlarının yazımı

* Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fak. Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü, e-posta: sortak33@yahoo.com

esnasında 7. madde üzerinde söz alan M. Fazlullah Efendi; ülkemiz üzerinde istila emeli beslemeyen devletlerin yardımının kabul edilebileceğine dair metinde "himaye", "vekalet", "manda" kelimelerinin yer almamasını önermiş ve hiçbir açıklayıcı ifade olmaksızın yuvarlak bir cümlenin yazılması kabul edilmiştir. Kongre Beyannamesini imzalayan delegeler arasında Sivas Delegatesi olarak "İdadi Müdürü" künyesiyle Mehmed Fazlullah Efendi de yer almıştır.

Bildiri; Erzurum Kongresi zabıtları, arşiv belgeleri, Mehmed Fazlullah Efendi'nin hatıraları, döneme ait hatıralar ve diğer araştırma eserlerden yararlanılarak hazırlanacaktır. Böylece kongre sürecinin aktif delegelerinden birisi olan Mehmed Fazlullah Efendi'nin kongre ve Milli Mücadeledeki rolü ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Erzurum Kongresi, Sivas Delegeleri, Mehmed Fazlullah Moral.

Sivas Representative Molla Mehmed Fazlullah Moral's Services During Erzurum Congress

Abstract

Mehmed Fazlullah Efendi was born on March 14 1876 in Sivas. Notwithstanding that his grandfather was from Sivas, Mehmed Fazlullah Efendi, who had taken his elementary education from his grandfather, lost his grandfather and his father at the ages of eight and ten, respectively. He continued his studies in madrasah right after he completed his elementary and secondary education. Mehmed Fazlullah Efendi, who had learned Arabic and Farsi and was able to write literary works in those languages, began to teach in Amasya High School in 1896. Later on, he continued to teach in Tokat, Mardin, Urfa, and Maraş; and he presided the Red Crescent during his service in Maraş. The French issued a warrant for the arrest of him when he provoked people against the occupation in Maraş; then, he fled to Sivas in late 1918. In Sivas, he had been the director of Darülhilafe Madrasah and teacher in Sivas High School. Mehmed Fazlullah Efendi; who had lectured Turkish, Arabic, Farsi, Literature, Philosophy, Logic; was retired in 1930.

After his arrival to Sivas, his articles upon the War of Independence were published in "Gaye-i Milliye" (National Purpose) and "İrade-i Milliye" (National Will) newspapers. In those publications; he, as being a member of "Tenvir ve İrşad Heyeti" (Committee of Illumination and Expostulation), tried to enlighten people about the occupations and to encourage them for resistance. Mehmed Fazlullah Efendi, who had donated his memoirs and documents from Erzurum Congress to Institute of History of Turkish Revolution in Ankara University, deceased in 1942. He had three poetry books, in Mesnevi form, published in Arabic alphabet.

During the preparation process for Erzurum Congress; delegation of Sivas Vilayet, including Mehmed Fazlullah Efendi, protested the fact that members of the Erzurum branch of Defense of the National Rights of the Eastern Vilayets (Şarkıye Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti) and İzzet Bey representing Trabzon Vilayet had had a confidential meeting without any notification to other delegations. Mehmed Fazlullah Efendi, serving in the "Program Encümeni" (Program Committee) formed by 15 representatives, suggested that an article about "the announcement of the acts of congress to Islamic World" should have been included in declaration of congress. In Erzurum Congress; his resolution upon inflexible commitment to Islamic faith was read and adopted by the congress. Mehmed Fazlullah Efendi took the floor, during the enactment of acts of congress, about the 7th article and he proposed that; in the text referring to accepting help from countries not having any intentions about invading Turkey; "protectorate", and "mandate" words should not be contained and the text should be passed without any further explanatory statement. He was included in the signatory delegation of Declaration of Congress with the title of "İdadi Müdürü" (Lycee Principal).

This paper shall be written in the light of records from Erzurum Congress, Mehmed Fazlullah Efendi's memoirs, other contemporaneous memoirs and contemporary research papers. Thus, the role of Mehmed Fazlullah Efendi, who was an active representative in the process of congress, in the congress and in the National Struggle shall be revealed.

Keywords: National Struggle, Erzurum Congress, Sivas Delegation, Mehmed Fazlullah Moral.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nı kaybetmesi ve şartları oldukça ağır olan Mondros Mütârekesi'ni imzalaması Türk Tarihinin önemli bir dönüm noktası olmuştur. Mütârekenin özellikle de 7. maddesindeki; İtilaf Devletlerinin güvenliklerini tehlikede gördükleri yerleri işgal edebilmesine dair hüküm, savaşın bitmesi yerine tam tersine ateşkes adı altında yeni işgallerin devam etmesine sebep olmuştur. Ayrıca mütarekenin kontrolünü sağlama bahanesiyle önemli yerleşim yerlerine yabancı askerlerin gelmesi, Türklerin yenilgisini fırsata dönüştürmek isteyen azınlıkların şımarıklıkları Türk Milletini yeni arayışlara sevk etmiştir. Bu çerçevede; bölgesel/genel kurtuluş gayesine yönelik cemiyetler kurulmaya başlamış, ayrıca "Kuvâ-yı Milliye" adıyla silahlı birlikler oluşturulmuştur. Kurtuluş için yürütülecek çalışmaları düzenlemek, yol haritası belirlemek ve kararlar almak amacıyla kongreler tertip edilmiştir. Bildirinin konusu; bu çerçevede düzenlenen Erzurum Kongresi'ne Sivas Mümessili olarak katılan Mehmed Fazlullah Efendi'nin, hayatı, eserleri, Kongre sürecindeki faaliyetleri ve bu hususlara dair hatıralarının değerlendirilmesidir.

1) Mehmed Fazlullah Moral'ın Hayatı ve Eserleri

Mehmed Fazlullah Efendi Hicri 21 Safer 1293, Miladi 14 Mart 1876 tarihinde* Sivas'ta doğmuştur. Dedesi aslen Sivashlı olmakla birlikte Kerkük'te doğan Kadirî Tarikatinden mutasavvif Mûr (Karinca) Ali Baba ve babası mutasavvif, şair Abdülkadir Gulâmî'dir. Fazlullah Efendi'nin soyu Tercüme-i Tibyan Tefsiri yazarı Mehmed bin Hamza ed-Debbağ el-Ayıntabî'ye dayanmaktadır³¹⁰. Soyadı olan "Moral" kelimesi ise dedesi Ali Baba'nın Kerkük'te yaşadığı dönemden kalma olup, Arapça Mûr (Karinca) kelimesinden, yani "Mûr Ali"nin değişik kullanımından kaynaklanmaktadır.

İlk eğitimini dedesinden alan M. Fazlullah Efendi, sekiz yaşında dedesini ve on bir yaşında da babasını kaybetmiştir. İlk ve ortaöğrenimini Sivas'ta tamamlayan M. Fazlullah Efendi, eğitimine medresede devam ettirmiştir. Burada Arapça ve Farsçayı ileri derecede öğrenen M. Fazlullah Efendi, 1896 yılında öğretmenlik mesleğine başlamış olup ilk görevi Amasya İdadisi Resim ve Türkçe Muallimliği'dir. Burada yaklaşık on yıl görev yapan M. Fazlullah Efendi, Tokat İdadisi'ne becayişle tayin istemiş ve burada iki yıl görev yaptıktan sonra bir soruşturma neticesinde Mardin'e tayini çıkmıştır. Daha sonra Urfa İdadisi'nde çalışan M. Mazlullah Efendi, 1912-1913'te Maraş İdadisi Türkçe Muallimliği'ne tayin edilmiştir. Bu görevi sırasında aynı zamanda Hilal-i Ahmer (Kızılay) Şube başkanlığı da yapan M. Fazlullah Efendi hakkında Fransız İşgal Yönetimine şikayetler gelmeye başlamıştır. Çünkü bu sırada; I. Dünya Savaşı kaybedilmiş ve Maraş Fransızlar tarafından işgal edilmiş olup hem Fransızların ve hem de onlardan cesaret alan Ermenilerin baskıları karşısında M. Fazlullah Efendi halkı direnişe teşvik etmekteydi. Bu şikayetler sonrasında yakalanacağını anlayan M. Fazlullah Efendi Sivas'a tayin istemiş ve Şarkî Karahisar İdadi Müdürlüğü'ne atanmıştır. Maddi imkânsızlıklar nedeniyle ailesini beraberinde getiremeyen M. Fazlullah Efendi, daha sonra Koyulhisar Kaymakanı Rif'at Bey'in yardımı ile ailesini Sivas'a getirtebilmiştir. Bu dönemde Erzurum Kongresi'ne Sivas Delegesi olarak katılan M. Fazlullah Efendi, daha sonra Sivas'ta

* 21 Safer 1293 Hicri tarihi Türk Tarih Kurumu'nun yayınladığı Tarih Çevirme Kılavuzu'nda 18 Mart 1876 tarihine karşılık gelmektedir. Bkz: <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Erişim Tarihi: 3.7.2019). Doğum tarihi M.F.Kırzioğlu ve Y.Çil tarafından 14 Mayıs 1876 olarak kaydedilmekte (M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, c. 3 (Erzurum Kongrelerinin Belge ve Zabıt Asıllarının Klişeleri, Erzurum ve Atatürk İle İlgili Fotoğraflar 1919-1924, Kongre Müessesilerinin Fotoğraf ve Hâltercümelere)*, Kültür Ofset, Ankara, 1993, s. 219; Yücel Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegelerin Biyografileri, Atatürk Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Erzurum, 2003, s. 111) olup, Hicri 19 Rebiulahir 1293 tarihine karşılık gelmektedir ki verilen Hicri tarihle uyuşmamaktadır. M. Fazlullah Efendi'nin doğum tarihinin Mart 1876 olması daha doğru gelmektedir.

³¹⁰ Yusuf Yıldırım, "Fazlullah Moral'ın Münâcât-ı Bedîa Adlı Eseri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIX, Sayı: 2 (15 Aralık 2015), s. 83-84; M. Fahrettin Kırzioğlu, *a.g.e., c. 3* s.219; Yücel Çil, *agt.*, s. 111; Alim Yıldız, *Sivashlı Şairler Antolojisi*, Sivashlılar Vakfı Yay., İstanbul, 2003, s. 50; İbrahim Aslanoğlu, *Sivas Meşhurları*, c. 1, Sivas İl Kültür Müd. Yay., Sivas, 2006, s. 330-332.

Dârülhilâfe Medresesi Müdürlüğü ve Sivas Sultanisi muallimliği görevlerinde bulunmuştur. Öğretmenlik görevi sırasında; Türkçe, Arapça, Farsça, Edebiyat, Felsefe, Mantık, Resim ve Hıfzıssihha derslerini yürüten M. Fazlullah Efendi 1930 yılında kendi isteğiyle emekliye ayrılmış, Soyadı Kanunu sonrasında dedesinin lakabı "Mûr Ali" ifadesinin değişik hali olan "Moral" soyadını almıştır. 23 Nisan 1942'de vefat etmiştir³¹¹.

Öğretmenlik görevinin yanında halkın aydınlatılması bağlamında camilerde vaazlar veren M. Fazlullah Efendi'nin Urfa'da görev yaptığı sırada Ermenilerin talepleri doğrultusunda kilisede de konuşmalar yaptığı kaydedilmektedir. Sivas'ta bulunduğu sırada Gâye-i Milliye ve İrade-i Milliye gazetelerinin yayınına katkıda bulunduğu bilinmekle birlikte bu gazetelerdeki yazıların isimsiz/imzasız olması nedeniyle bunun ayrıntısı tespit edilememektedir. Ayrıca milli mücadelenin halka anlatılması için oluşturulan "Tenvir ve İrşad Heyeti"nin faaliyetlerine katılmıştır³¹².

M. Fazlullah Efendi'nin mesnevi tarzında üç eseri basılmıştır: 1) El- İtidâl fi-Muhabbeti'l-Âl(-i Resûl), Halep, 1330, 2) Şihâbü'l Kudret fi Recmi'l-Fikret (Tevfik Fikret'e reddiye), Merzifon, 1330, 3) Münâcaât-ı Bedî'a, İstanbul, 1327. Bunların yanında bazı basılmamış eserleri de bulunan M. Fazlullah Efendi, Atatürk ve Cumhuriyetle ilgili şiirler de yazmıştır³¹³. M. Fazlullah Efendi'nin son şiirlerinden birisi; Sivas Halkevi'nin yayın organı olan "4 Eylül Dergisi"nde "Dünya Karşısında Türk" başlığıyla yayınlanmıştır³¹⁴. M. Fazlullah Efendi'nin Erzurum ve Sivas Kongreleri sürecine dair tuttuğu notları ve belgeleri, damadı Vehbi Cem Aşkun tarafından Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne bağışlanmış ve Şevket üreyya Aydemir eliyle teslim edilmiştir. 16 sayfa Arap harfleriyle yazılmış olan hatıralar; Vehbi Cem Aşkun tarafından 1939-1940 yıllarında Sivas Halkevi'nin yayın organı olan **4 EYLÜL Dergisi'**nde neşredildiği gibi Dr. M. Derviş Kılınçkaya tarafından sempozyum bildirisi ekinde tam metin olarak okuyucuya sunulmuştur³¹⁵.

³¹¹ Yusuf Yıldırım, *a.g.e.*, s. 84-85; Yücel Çil, *a.g.t.*, s. 111-112; M. Fahrettin Kırzioğlu, Erzurum Kongresi, c. 3, s. 219; Vehbi Cem Aşkun, "İnkılâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra", *4 Eylül*, Sayı: 20-36 (30 Birinciteşrin 1940), s. 10; Mehtap Erdoğan, "Tevfik Fikret'in Tarih-i Kadîm'ine Mehmed Fazlullah'ın Reddiyesi: Şihâbü'l-Kudret Fî Recmi'l-Fikret", *Turkish Studies*, Sayı: 5/1 (Kış 2010), s. 978; Alim Yıldız, *a.g.e.*, s. 50.

³¹² Vehbi Cem Aşkun, "İnkılâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra", *4 Eylül*, Sayı: 19-35 (30 Eylül 1940), s. 6; *İrade-i Milliye: Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle*, (Yay. Haz.: Alim Yıldız ve diğ.), Sivas, 2007; Yusuf Yıldırım, *a.g.e.*, s. 85; Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi* (Yeni Vesikalar İlavesiyle İkinci Baskı), Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul, 1963, s. 99.

³¹³ Yusuf Yıldırım, *a.g.e.*, s. 84-85; Mehtap Erdoğan, *a.g.m.*, s. 974-1006; Yücel Çil, *a.g.t.*, s. 112; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi*, c. 3, s. 219; Alim Yıldız, *a.g.e.*, s. 50.

³¹⁴ M. Fazlullah Moral, "Dünya Karşısında Türk", *4 Eylül*, Sayı: 51 (31 Mart 1942), s. 5.

³¹⁵ Vehbi Cem Aşkun, "İnkılâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra", *4 Eylül*, Sayı: 10/26 - 22/38 (1 İlk Kanun 1939 - 30 1. Kanun 1940); M. Derviş Kılınçkaya, " Erzurum Kongresine İlişkin İki Hatıra", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum I. Uluslararası Sempozyumu*, Erzurum, (23-25 Temmuz 2002), Yay.Haz: Yavuz Aslan-Salim Gökçen), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2003, s. 231-258; A. Necip

2) Erzurum Kongresi Hazırlıkları ve M. Fazlullah Moral'ın Delege Seçilmesi

Dört yıl süren I. Dünya Savaşı'nı kaybeden Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'ni imzalamak zorunda kalmıştır. Bu mütarekenin 7. maddesinde; "İtilaf Devletleri güvenliklerini tehdit edecek bir durum oluştuğunda askeri sevkiyat açısından stratejik herhangi bir yeri işgal edebileceklerdir" ve 24. maddesindeki "Altı Doğu ilinde karışıklık meydana gelirse İtilaf Devletleri bu illerin bir kısmını işgal hakkını muhafaza edeceklerdir" şeklindeki hükümler³¹⁶ Türk Milleti için karanlık günlerin habercisi idi.

Mütareke şartlarının ağırlığından öte İtilaf Devletlerinin bu mütareke hükümlerini - mütareke şartlarına da aykırı olarak- Türk Milletinin onurlarını kırıcı bir şekilde uygulamaları ve Osmanlı Devleti'nin yenilgisini bir daha ele geçmez fırsata dönüştürmek isteyen Rum ve Ermenilerin faaliyetleri, Türk Milletini yeni arayışlara sevk etmiştir. İstanbul Hükümeti'nin işgaller karşısında yeterli tedbirleri almaması/alamaması üzerine ülkenin çeşitli yerlerinde yerel/genel kurtuluş için çareler aranmaya başlanmıştır. Bu çerçevede cemiyetlerin kurulması, silahlı birliklerin oluşturulması ve kongrelerin toplanması Türk tarihinin bir dönüm noktasına geldiğini göstermektedir.

Mondros Mütarekesi sonrasında oluşan bu arayış ortamında diğer bölgeler için de geçerli olmakla birlikte; Doğu Anadolu için Ermeni tehlikesi ve Doğu Karadeniz için Rum-Pontus tehlikesi ön plana çıkmıştır. Bu tehlikelerin boyutunu fark eden asker-sivil yönetici, gazeteci, aydın, din adamı, eşraf ve sair kişiler tedbir almak için çalışmalarına başlamışlardır. Bu çerçevede; İstanbul'da 2 Aralık 1918 tarihinde "Vilâyât-ı Şarkiyye Müdâfa'a-ı Hukûk-ı Milliyye Cemiyeti kurulmuştur. Kurucular arasında; Beyrut Eski Valisi İsmail Hakkı, Hicaz Eski Valisi Mahmud Nedim, Bayezid Mebusu Şefik, Diyarbakır Mebusları Zülfü ve Fevzi, Sivas Mebusu Rasim, Süleyman Nazif ve Hoca Raif Bey/Efendilerin yer aldığı bu cemiyet kısa sürede Doğu Anadolu'da şubeler açarak teşkilatlanmaya başlamıştır³¹⁷. Cemiyetin Sivas Şubesi de Müftü

Günaydın, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri*, Cumhuriyet Ün. Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Sivas, 2002, s. 35.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü TİTE-A5 Kataloğu, s. 145. Arşiv Kataloğu'nun 5. cildi 145. sayfasında "sıra no: 1142, Kutu: 112, Belge: 3, 9 adet" belge şeklinde kayıtlı olan belgelerin fotoğraf/fotokopilerinin tarafıma verilemeyeceği bildirilmiştir. Bildiride bu hatıra ve notlarla ilgili daha önce yapılan yayınlardan istifade edilmiştir;

³¹⁶ Ali Türkgeldi, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Güney Matbaacılık, Ankara, 1948, s. 70-73.

³¹⁷ Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2000, s. 50-62; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, c. 1 ("V.Ş.M.H.M.C." Merkez ve Şubeleri'nin Kuruluşu, Hazırlıkları, Erzurum Vilâyet Kongresi (17-21 Haziran 1919))*, Kültür Ofset, Ankara, 1993, s. 5-13; M. Tayyib Gökbilgin, *Milli Mücadele Başlarken c. I (Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine)*, Türkiye İşbankası Yay., Ankara, 1959, s. 73-74.

Abdür-rauf Efendi öncülüğünde Bacanakzâde Hamdi, Darendeli Osman, Şekeroğlu İsmail, Sığircızade Hayri Beyler vs. tarafından Mayıs-1919'da oluşturulmuştur³¹⁸.

Aynı şekilde Doğu Karadeniz Bölgesi'nde artan Pontus faaliyetlerine karşı Trabzon'da 12 Şubat 1919'da "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti" kurulmuştur. Amaç Karadeniz Bölgesinin nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Türklerin haklarını savunmak ve bölgenin Osmanlı topraklarından ayrılmasına engel olmaktı. Bu cemiyet de mümkün olduğunca bölgede teşkilatlanmasına çalışmaktaydı³¹⁹.

Bölgede mücadele ve teşkilatlanma çalışmaları devam ederken, Samsun ve çevresinde azınlıklarla Türkler arasındaki çatışmaların önlenmesi, Mondros Mütarekesi gereğince Osmanlı Ordusunun yeniden yapılandırılması çerçevesinde oluşturulan üç ordu müfettişliğinden birisine, IX. Ordu Kıtaatı Müfettişliği görevine Mustafa Kemal Paşa atanmıştı. Geniş yetkilerle donatılmış olarak 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmıştı³²⁰. Asker ve sivil yetkililerle yapılan görüşme ve temaslardan sonra 21-22 Haziran 1919'da Milli Mücadelenin yol haritası olarak değerlendirilebilecek olan Amasya Tamimi yayınlanmıştır. Buna göre; vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığının tehlikede olduğu, Hükümetin üzerine aldığı sorumluluğu yerine getiremediği, milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararının kurtaracağı, bunu sağlamak amacıyla milli bir heyetin oluşturulması gerektiği, bunun için Sivas'ta milli bir kongre toplanacağı ve bunun için delege seçilmesi istenilmiştir. Vilayat-ı Şarkıye adına Erzurum'da bir kongre toplanacağı belirtilen tamimde eğer hazırlıklar tamamlanırsa o kongreye katılanların Sivas'ta toplanacak kongreye de katılacakları bildirilmiştir³²¹. Bu tamim üzerine mümkün olduğunca gizliliğe riayet edilerek Sivas Kongresi için delege seçimleri yapılmaya başlanırken bir taraftan da planlanan Erzurum Kongresi için hazırlıklar sürdürülmekteydi.

Diğer taraftan Vilayât-ı Şarkıye adına bir kongre toplanması yönünde ilk ciddi adımlardan birisi "Erzurum Müdâfaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti" tarafından 30 Mayıs 1919 tarihinde Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne yazılan telgrafta her yönüyle birbirine bağlı olan ve aynı tehlikelerle karşı karşıya olan iki şehrin Erzurum ve Trabzon işbirliği yapması önerilmekteydi. Bu çerçevede; Vilayât-ı Şarkıye Müdâfaa-i Hukuk-u Milliye

³¹⁸ Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi* (Yeni Vesikalar İlavesiyle İkinci Baskı), Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul, 1963, s. 54.

³¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, Arba Yay., İstanbul, 1995, s. 506-509; M. Tayyib Gökbilgin, *a.g.e.*, s. 75-78; Zeki Arıkan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I* (Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne), TTK.Yay., Ankara, 1993, s. 127; Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, c. 1, 21.Yüzyıl Yay., Ankara, 2001, 41-42, 77-79.

³²⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, (Yay. Haz: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2004, s. 1; *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2003, s. 8-12.

³²¹ Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 21-22, Kemal Atatürk, *Nutuk*, c. 3, Vesikalar, İstanbul, 1969, s. 915-916;; Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hâtıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1953, s. 73-75.

Cemiyeti'nin İstanbul Merkezi'nin uygun bulması halinde Erzurum'da veya orta nokta sayılacak başka bir şehirde toplanacak kongreye Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti'nin de katılmasının arzu edildiği belirtilmekteydi. Benzer içerikli telgraflar Vilayât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Sivas dâhil olmak üzere diğer şubelerine de yazılmıştır. Aynı gün Trabzon'dan verilen cevapta, kongrenin Erzurum'da toplanmasının uygun olduğu ve her konuda işbirliğine ve kongreye katılmaya hazır bulunulduğu hususu dile getirilmekteydi³²². Böylece ortak bir kongre toplanması kararı verilmiş ve konuyla ilgili olarak benzer yazışma ve haberleşmeler devam ettirilmiş ve Erzurum Kongresi için mümessil/delege seçimleri yapılmaya başlanmıştır.

Bir taraftan Sivas'ta bu gelişmeler yaşanırken, diğer taraftan 5, 7 ve 11 Haziran'da Erzurum Şubesi'nden Van, Bitlis, Sivas Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Şubeleri ve Belediye Başkanlıklarına gönderilen telgraflarda Kongre toplanmasına dair 30 Mayıs'ta gönderilen telgraflara cevap verilmediği belirtilmekte ve acele edilmesi istenilmekteydi. Sivas Şubesi Reisi Müftü Abdurrauf imzasıyla 12 Haziran'da verilen cevapta delege seçimlerinin yapılmakta olduğu bildirilmekte ve kongrenin toplanma tarihinin bildirilmesi istenilmekteydi. 25 Haziran'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyet Erzurum Şubesi'nden Sivas ve diğer vilayetlerin şubelerine gönderilen telgrafta kongrenin Efrecî 10 Temmuz'da toplanacağı bildirilmiştir³²³.

Sivas Vilayeti, o dönemde yol güzergahı olmanın siyaseten İttihatçı-İtilafçı çekişmesine, Rum ve Ermeni çetelerinin saldırılarına sahne olan bir yerdi. İlginç olan; Milli Mücadelenin kırılma noktalarından birisi olan Milli Kongre burada toplanacak, Elaziz Valisi Ali Galip'in Kongreyi basma girişimi ve İstanbul Hükümeti ile milli hareketin restleşmesinin zirvesi de aynı dönemde ve Sivas etrafında yaşanacaktı. İşte bu ortamda Sivas'ta Erzurum Kongresi için delege seçiminin yapıldığı sıralarda Valilik görevine Reşit Paşa tayin olunmuştu. İstanbul Hükümeti ile dengeli bir siyaset izleyen Reşit Paşa, milli hareketin gelişmesi için örtülü/açık destek de vermekteydi. Nitekim Reşit Paşa hatıralarında bu durumu şu ifadelerle kaydetmekteydi: *"Mutedil bir idare usulü takip etmeye başlamıştım. İstanbul'dan gelen emirleri infaza çalışmakla beraber, Mustafa Kemal Paşa'nın isteklerini yapanlara da saygılı davranıyordum. Hatta Erzurum Kongresi'ne murahhas tayin olunan vakıflar başkâtibi Ziya ve Muallim Fazlullah Efendilerin seçilmesine, yol masraflarının temini için para toplanmasına da ses çıkarmadım. Fakat kimlerin, devlet aleyhine işlenmiş bir suç olarak telâkki edilmesi muhtemel bir harekete, Erzurum Kongresi'nde Sivas'ı temsile cesaret ettiklerini de araştırmaktan geri*

³²² Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, c. 1, Emre Yay., İstanbul, 76-79; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 1, s. 53-59; Faik Ahmet Barutçu, *a.g.e.*, s. 127.

³²³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 1, s. 64-65, 69-70, 163-164.

durmadım." Hatıralarının devamında delege seçilen iki kişi hakkında; Hürriyet ve İtilaf (Sivas Şube) Reisi Halit Bey'in iddialarına ve buna karşılık Müdafaa-i Hukuk Şubesi İkinci Başkanı Rasim (Başara) ve Müftü Abdür-rauf Efendi'nin görüşlerine yer veren Reşit Paşa son olarak kendi değerlendirmesini şu şekilde ifade etmektedir³²⁴: "(Hürriyet ve İtilaf Reisi Halit Bey'in ifadesiyle) *Ziya Efendi, gece ve gündüz içen bir adamdı. Mert geçinmeyi sever ve mert görünmeye çalışırdı. Bir içki sofrasında, Erzurum Kongresi'nden bahsolunmuş ve oraya gitmenin babayığitlik olduğu söylenmiş. O da "Ben giderim" deyivermiş. Fazlullah Efendi; şöhrete aşık, mebusluğa da meraklıydı. Erzurum Kongresi'nin bir takım yeniliklere, değişikliklere başlangıç teşkil edebileceğini sezmiş. Rasim Bey'le Müftü (Abdür)Rauf Efendi ise bu iki zatın; namuslu, dürüst ve vatansever kimseler olduğunu söylüyordu. Lâkin ben, her muhtemel tehlikeyi mühimsemeyerek Erzurum'a gitmeyi, orada ihtilâl zemin hazırlayacak bir vaziyet ortaya çıkarmayı göze alan bu iki Sivaslıyı, bu yolda harekete zorlayan hakikî sebebi sezmede güçlük çekmedim Bunlar, birçok Sivaslılar, birçok Anadolulular gibi, yurtlarının elden çıkacağını duyup heyecanlanmışlardı. Bu heyecanını baskısı altında, her tehlikeyi göze almak istiyorlardı".* Reşit Paşa'nın son cümleleri aslında Milli Mücadele'nin en doğru tanımlarından birisidir. Hürriyet ve İtilaf Fırkası Sivas Şube Reisi Halit Bey'in M. Fazlullah Efendi ve Ziya Bey'le ilgili ifadeleri, siyasi muhalif bakış açısını yansıtmaktadır. Mebus heveslisi olma konusunda M. Fazlullah Efendi'nin Sivas Kongresi sonrasında Meclis-i Mebusan için adaylığı söz konusu olmuşsa da seçilememiştir³²⁵.

Sivas'ta bulunan 3. Kolordu Kumandanı Miralay (Albay) Refet Bey tarafından 1 Temmuz 1919 tarihli olarak Erzurum'daki 15. Kolordu Kumandanı Miralay Kâzım Kâzım Karabekir'e gönderilen ve Mustafa Kemal Paşa'ya da ulaştırılması istenilen telgrafta; Sivas temsilcilerinin seçildiği, gerek bu temsilciler ve gerekse diğer yerlerden gelen delegelerin Erzurum'a doğru harekete hazır oldukları bildirilmekteydi³²⁶. Seçilen delegeler gruplar halinde Erzurum'a gitmek üzere yola çıkmaktaydılar. Bu çerçevede; Sivas Merkezince delege seçilen Evkaf Başkatibi Yusuf Ziya (Başara) Bey ve İdadi Müdürü M. Fazlullah Efendi'nin 9 Temmuz 1919 tarihinde Sivas(tan hareket ettikleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Şubesi İkinci Reisi Rasim Bey tarafından Erzurum şubesine bildirilmiştir. Sivas'ın Hafik (eski adıyla Koçhisar) Kazası adına Erzurum Kongresi'ne delege seçilen Mehmed Fazlullah Efendi ve Darende delegesi Ziyâ (Başara) 16 Temmuz'da Tercan'a ulaşmışlar ve ertesi günü Erzurum'a hareket etmişlerdir³²⁷.

³²⁴ Reşit Paşa, *Hatıralar* (Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Hatıraları), Yay. Haz: Cevdet R. Yularkıran), Sivas İli, Sanat, Kültür ve Araştırma Vakfı Yay., Sivas, 2001, s. 37-38.

³²⁵ Vehbi Cem Aşkun, "İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra", *4 Eylül*, Sayı: 19-35 (30 Eylül 1940), s. 6.

³²⁶ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, c. 1, Emre Yay., İstanbul, 103-104.

³²⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 1, s. 175, 182.

3) M. Fazlullah Moral'ın Erzurum Kongresi'ndeki Faaliyetleri

23 Temmuz 1919 tarihinde başlayan Erzurum Kongresi toplantılarında aktif olarak faaliyetlerde bulunan delegelerden birisi de M. Fazlullâh Efendi olmuştur. Aslında ilk ciddi girişim kongre açılmadan önce yaşanmıştır. Askerlik mesleğinden ve Ordu Müfettişliği görevinden istifa eden Mustafa Kemal Paşa, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi tarafından bir bakıma yönetim kurulu olan "Hey'et-i Fa'âle Reisliği"ne getirilmiştir. Daha sonra kongre hazırlıkları sürerken aynı şube yönetimince; Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti adına kongreye seçilen delegelerden İzzet Bey ile dar kapsamlı toplantılar yapılarak, kongrenin açılış ve işleyişine dair ilkeleri belirlemek ve Kongre Başkanlığı'na Mustafa Kemal Paşa'nın seçilmesi için görüşmelerde bulunulmuştur(17-19 Temmuz 1919). Bunun duyulması üzerine M. Fazlullah Efendi de dâhil olmak üzere Sivas Vilayeti delegeleri Erzurum Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Riyaseti'ne bir dilekçe/arzuhal ile yapılan toplantıları protesto etmişlerdir. Karahisar-ı Şarkî Mümessili Doktor Cemil (Şencan), Sivas (Hafik) Mümessili Mehmed Fazzullah (Moral), Suşehri Mümessili Çeçenzâde İsmail Hakkı, Divriği Mümessili Müftü Hayrullah, Sivas Mümessili Yusuf Ziya (Başara) ve Zara Mümessili Emekli Yüzbaşı Receb Efendi/Beylerin imzasını taşıyan protesto yazısının metni günümüz Türkçesiyle şu şekildedir³²⁸: *"Kongrenin açılışından önce Genel Kurula ait bazı konuların görüşülmesi için Trabzon delegelerinden seçilen bir kişinin de -özel bir şekilde- Cemiyetiniz merkezine davet edildiği ve görüşmeler yapıldığı haber alınmıştır. Millet geleceğiyle ilgili olan bu konulara Sivas temsilcileri iştirak ettirilmeyerek, bir taraf tutma hali hissettirilmiş olmasından dolayı Vilayetimiz adına bu durumu protesto eder ve aynı maksat ve vatana dair gayelerle, çeşitli zorluklara göğüs gereke burada toplanan Sivas delegelerinin samimiyet ve vatan duygularını inciten bu gibi durumlara bundan sonra meydan verilmemesini rica eder, saygılar sunarız"*. Yaşanan bu gelişme de gösteriyor ki, yapılan bazı işler veya alınan bazı kararlar, -başkalarını dikkate almamak gibi bir kasıt olmasa da- böyle anlaşılabilir. Bu olayda; ev sahibi ve kongreyi düzenleyen iki cemiyetin yönetici/temsilcileri olarak ön hazırlık anlamında böyle bir toplantı yapmasının aslında yadırganacak bir yönü olmasa gerektir. Yoksa, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin gizli kapaklı bir iş çevirme maksadıyla böyle toplantılar yaptığını düşünmek alınganlık olur. Gerçekten de kongre sürecinin en aktif isimlerinden olan Cevat Dursunoğlu bu toplantıların hazırlık amaçlı olduğunu anlatmaktadır³²⁹.

Kongrenin açılışından sonra 24 Temmuz'da verilen bir önerge ile Kongre çalışmalarını düzenlemek, gündemini belirlemek amacıyla "Program Encümeni" oluşturulması

³²⁸ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 6-7.

³²⁹ Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Erzurum Kitaplığı Yay., İstanbul, 1998, s. 84-89.

kararlaştırılmıştır. 15 kişilik bu encüme seçilen üyeler arasında 30 oy alan M. Fazlullah Efendi de vardır³³⁰. Bu Encümenin kongrenin işleyişinde önemli katkıları olmuş ve genel kurula tasarılar sunmuştur. Örneğin; dönemin en önemli sorunlarından olan, halkın başka yerlere göç etmesinin engellenmesine yönelik -M. Fazlullah Efendi de dâhil olmak üzere- Program Encümeninin 27 Temmuz 1919 tarihli önerisi Kongreye sunulmuş ve kabul edilmiştir³³¹. 5 Ağustos'ta yeni oluşturulan İkinci Nizâmname Encümeni için yapılan seçimlerde 11 oy alan M. Fazlullah Efendi Encüme üye olamamıştır³³².

Diğer taraftan Kongrenin ve Cemiyetin tüzüğünü hazırlamak amacıyla "Nizamnâme Encümeni" kurulması gündeme gelmiştir. Fazlullah Efendi, bu Encümenin 9 kişiden oluşması ve "Program Encümeni" ile birlikte çalışmasını teklif etmiştir. M. Fazlullah Efendi, Nizamnâme Encümeni'ne de aday olmuş, 3 oy almış ve seçilememiştir³³³.

Ayrıca; kongreye gelen delegelerin mazbatalarının incelenmesi için "Teddik-i Vesâ'ik Komisyonu" kurulurken söz alan M. Fazlullah Efendi; komisyon üyelerinin seçimle belirlenmesi yerine kongreye katılan her vilayetten bir delegenin katılımını önermiş ise de Kongrece bu öneri kabul edilmemiştir. Yapılan seçimde kendisi de komisyon üyeliğine seçilmiştir³³⁴.

Kongre çalışmalarının nasıl yürütüleceğine dair 24 Temmuz'da yapılan görüşmelerde, önergelerin nasıl işleme alınacağı üzerinde durulmuştur. Konuyla ilgili olarak söz alan M. Fazlullah Efendi; Rûznâme/Gündeme alınacak önergelerin içerinin yayınlanması gerekmele birlikte, kongreye ait gazete bulunmadığı için bunun mümkün olmadığını, dolayısıyla da önergelerin 5-6 nüsha çoğaltılarak delegelerinin okumalarının sağlanabileceği görüşünü dile getirmiştir. Oturumu yöneten Mustafa Kemal Paşa M. Fazlullah Efendi'nin bu önerisini oylamaya sunmuş ve delegelerce de kabul edilmiştir³³⁵.

24 Temmuz günü yapılan toplantıda Trabzon Delegesi Ömer Fevzi Bey, Kongre adına bir Beyanname yayınlanması için önerge vermiştir. Bu tür konuları zaman israfı olarak gören M. Fazlullah Efendi söz alarak; bu gibi şeylerle vakit kaybetmenin doğru olmadığını, bunun için zamanın da müsait olmadığını belirterek konuşmasını şu ifadelerle bitirmiştir: *"Hükümetler, Milletlerden teşekkür eder. Biz de milletlere mi hücum edeceğiz? Yoksa ecnebilere mi mürâcaat edeceğiz? Böyle ise, ecnebilere esîri olduğumuzu isbât etmiş olacağız.*

³³⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 31.

³³¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 81, 110-115, 245.

³³² M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 200-201.

³³³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 35, 47.

³³⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 36-37.

³³⁵ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 37.

Ben(im) Zât-ı Şâhâneye sadâkatim ve merbûtiyyetim, berkemâldir. Kat'iyyen böyle bir beyâannâme (neşri) tarafdârı, değilim. Cenâbı Allah, ilâ Yevmilkıyâmet, Kur'anımızı bâkî kılsın". Bunun üzerine beyanname yayınlanmasına dair önerenin ertelenmesi kararlaştırılmıştır³³⁶.

Kongrenin 26 Temmuz 1919 tarihinde yapılan üçüncü günkü toplantısında; Canik Sancağı (Samsun) ile Kongrenin iletişimi ve kararların duyurulması konusu görüşülürken söz alan M. Fazlullah Efendi; Canik Sancağı'nın Vilayât-ı Sitte'nin çıkış kapılarından birisi olduğunu anlatmış ve "Canik Sancağı'nın müdafaası demek: Amasya'nın, Tokad'ın, Sivas'ın müdafaası demektir" diyerek buranın önemine dikkat çekmiştir.³³⁷

Kongrenin 27 Temmuz'da yapılan dördüncü toplantısında; Cemiyetin Nizamnamesi maddeleri görüşülürken söz alan M. Fazlullah Efendi hem milletimize ve hem de Hilafete kalben bağlı olan İslam âlemine Kongrenin/cemiyetin amaçlarını duyurmak için Nizamnameye bir madde yazılmasını ve gazete çıkarılmasını önermiştir. Bu öneri, beyanname neşretmek ve gazete çıkarmak şeklinde Kongre kararlarının altıncı maddesine yansımıştır³³⁸.

M. Fazlullah Efendi'nin kongre sırasındaki konuşmalarından birisi, Divriği delegesi Hayrullah Efendi'nin kongre çalışmaları tamamlanmadan memleketine dönmek için izin istemesi ve izin kararından önce memleketine dönmesiyle ilgilidir. Hayrullah Efendi, 29 Temmuz 1919 tarihli bir takrîr (önerge) vererek, milli bir görev için kongreye katılmak üzere Erzurum'a geldiğini, ancak kongre çalışmaları uzadığı için Hükümetten aldığı borçla ektiği tarlalarını biçirmek için kimsesi olmadığını, ayrıca yaşlılık ve vücudunun Erzurum'un havasına alışamaması nedeniyle rahatsızlandığını belirterek kongreden izin istemiştir. Mazeretin geçerli olacağı bazı delegelerce dile getirilse de, kongrenin kısa sürede tamamlanması ümit edildiği için önerenin 2 Ağustos 1919 Cumartesi görüşülmek üzere muhafaza edilmesi kararlaştırılmıştır. O tarihe kadar beklemeyen Hayrullah Efendi izin almadan Erzurum'dan ayrılmıştır. Bu durum Kongrenin 2 Ağustos tarihli toplantısında gündeme gelmiştir. Söz alan M. Fazlullah Efendi; Hayrullah Efendi'nin izin almaksızın memleketine dönmesini eleştirmiş ve bu durumun herkesi üzdüğünü belirterek geri dönmesinin uygun olmayacağını ifade etmiştir³³⁹.

Kongrenin 2 Ağustos'taki toplantısında Amerika'dan İstanbul'a -hatta bir Sivas'a da_ heyetler geldiği ve Anadolu'nun kaderi ile ilgili çalışmalar yapacağına dair haberler gündeme

³³⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, c. 2, s. 38.*

³³⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, c. 2, s. 74.*

³³⁸ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, c. 2, s. 93-95, 104-105, 245-246.*

³³⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, c. 2, s. 122-125, 151.*

gelmiştir. Toplantıda söz alan M. Fazlullah Efendi; "gelen heyetlere, burada (Ermenistan) ve (Rumluk) teşkil edemeyeceklerini delillerle göstermeliyiz" diyerek kararlılık vurgusu yapmıştır³⁴⁰.

Erzurum Kongresi sırasında 3 Ağustos 1919 tarihli toplantılarda, Kongreye katılan yerleri temsil eden cemiyetlerin birleştirilmesi konusu görüşülürken söz alan M. Fazlullah Efendi; cemiyetin isminde "Müdâfaa-ı Hukuk" tabirinin geçmesinin yeterli olacağını savunmuş ve Cemiyetin Nizamnamesine siyasi faaliyetlerden uzak durulmasına dair bir ifadenin yazılmasını önererek şu görüşleri ileri sürmüştür: "*İbareye (Cemiyet, her türlü Fırka ihtirasından 'arîdir), şu kelimelerin ilâvesini, teklif ediyorum. Çünkü, Ahâlîce Cem'iyetimiz, sü'itefsîrâta uğratılıyor. Efkâri umumiyeyi tatmin etmek için bu teklifim kabul edilsin*". Yine aynı toplantıda M. Fazlullah Efendi, Nizamnamede halkı tanımlarken "vatandaşlar" kelimesi yerine "Bil'umûm İslamlar" ibaresinin yazılmasını önermiştir. Kongre sonucunda cemiyetlerin "Şarkî Anadolu Müdâfaa-ı Hukûk Cemiyeti" adı altında birleştirilmesi ve teşkilatla ilgili 3. Maddede "Bil'umûm İslâm Vatandaşlar, Millî Cem'iyetin A'zâyi Tabî'yyesindendirler" ifadesinin yer alması, M. Fazlullah Efendi'nin önerilerinin kabul gördüğü sonucuna işaret etmektedir. Yine aynı şekilde 7 Ağustos'ta yayınlanan Kongre Beyannamesi'nin 9. Maddesinde "İşbu Cem'iyet, her türlü fırkacılık cereyânlarından, külliyyen 'ârîdir. Bilcümle İslam Vatandaşlar, cem'iyetin A'zâyi Tabî'yyesin'ndendir" ifadeleri yer almaktadır³⁴¹.

Kongrenin 4 Ağustos 1919 tarihinde yapılan toplantısında, kongre sonrasında yayınlanacak Beyannamenin 6. ve 7. maddeleri görüşülürken söz alan M. Fazlullah Efendi; "vekâlet" ve "himâyet" kelimelerinin kullanılmamasını isteyerek şu konuşmayı yapmıştır: "(Vekâlet) ve (himâyet), kelimelerini kabul etmemek, doğrudur. Ma'nâsını anlayamadığımızdan dolayı, bunu Beyannâme'nin 7. Maddesine) koymak muvâfık değildir. Binâ'enaleyh, bu "Manda" kelimesi, bilâhire bizim aleyhimize çıkar. Bunu koymak muvâfık değildir". Konuyla ilgili diğer delegelerin de ortak düşüncesi ortaya çıktığı için Beyanname'de 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandığında sınırlarımız içinde kalan yerlerin ayrılmaz bir bütün olduğu (madde 6), bu sınırlar içinde vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığı korunmak şartıyla, ülkemiz üzerinde işgal emeli bulunmayan devletlerin fenni, sınai ve iktisadi yardımlarının kabul edileceği (madde 7) hükümleri yer almıştır. Yani; manda ve himaye konusu tam olarak reddedilmiştir³⁴².

³⁴⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 146-147.

³⁴¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 170-171, 246, 253.

³⁴² M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 188-189, 252.

4) M. Fazlullah Moral'ın Kongreye Sunduğu “İslam Dininin Emirlerine Uyulmasına Dair” Önergesi

M. Fazlullah Efendi tarafından “Kongre Riyâset-i Aliyyesine” başlığı ile Kongre Başkanlığına sunulan 3 Ağustos 1919 tarihli Takrir özetle şu hususları içermektedir: Yüce İslam Dininin içerdiği manevi feyizlerden pay sahibi olmak ve içerdiği yüce gerçeklere ulaşabilmek, onun hükümlerine tam bir kararlılıkla sarılmaya bağlıdır. Çünkü Cenâb-ı Hakk'ın emirlerine uymak ve yasaklarından kaçınmakla hayırlı ümmet olduğu bildirilen Müslümanlar, aşırı eğlenceyi terk ve dinen güzel görülen işlere yöneldikçe Allah'ın gösterdiği doğru yola ulaşacaklardır. Akıl melekelerini, başka şekilde anlaşılması mümkün olmayan bazı feyizlere ulaştıran ve insanın ruhunda büyük ilahî değişiklikler meydana getiren ve böylece kalbi, ruhu manevi duygularla hislenen bir Müslüman ve eksiksiz inanç sahibi Mümin; yerine getirmekle yükümlü olduğu dini görevleri, geçerli mazeret olmadıkça terk etmek ve savsaklamak edepsizliğini yapamaz. Hal böyle iken; inanç zayıflığından veya dinin emirlerine dikkatsizlikten kaynaklanan kayıtsızlıkla, dinin gereklerini doğrudan bizzat terk ve ihmal ile birlikte diğer din kardeşlerinin dini duygularını incitmek ve kutsal değerlerine saldırı ile alay etme densizliğine cesaret ederek büyük günah işleyenler yok değildir.

Bununla birlikte tehlike ve zarar ziyana maruz kaldığımız felaket zamanlarını idrak edemeyerek, dini hayatımızı zehirlemek ve esaslarını baltalamak isteyen dinsizleri ibret olmak üzere zorla terbiye etmek Dinin koruyucuların görevlerindedir. Bundan dolayı manevi çöküşün sebeplerinden olan ve toplum hayatımızı mahveden kötülüklerin sebeplerinden olan sarhoşluk, zina, kumarbazlık, hırsızlık gibi dinen yasak olan davranışları kesinlikle yapmamak; yalancılık, dedikoduculuk, başkalarının gizli şeylerini araştırmak, bencillik gibi kötü ve kişisel çıkarları takip ederek menfaat elde etmek için yapılan alçaklıklara ve aşağılık davranışlara son vermek zamanı gelmiş ve geçmektedir.

Bundan dolayı nefsin isteklerine uyararak, bugüne kadar yapageldiğimiz, dini açıdan tamiri mümkün olmayan günah ve kötülüklerden, kalben ve fiilen uzak durarak, bir taraftan da hem vatani görevlerimizi ve hem de dini vazifelerimizi yerine getirerek, her konuda temiz bir hareket tarzı takip etmiş oluruz. Böylece faydalı ve kârlı bir iş yapılmış olacağından düşmanlara karşı, din ve vatan açısından bir duruş sergileyerek maddi ve manevi silahlarla donanmış olursak, haklı isteklerimizi ve yerinde yasal haklarımızı elde etme konusunda başarı elde edileceği şüphe götürmeyen gerçeklerdendir.

Özet olarak önerim; amacı milli emellere ulaşılması olan Kongre kararlarının yerine getirilmesi konusunda, dinin hükümlerinin ve emirlerine uygun hareket edilmesi gerekliliği

bütün dindaşlardan beklendiği için, halka duyurulması ve anlatılması amacıyla, Kongre kararlarına aşağıdaki maddenin eklenmesini Kongre Heyetinden talep ederim:

Madde: Dinsiz ve ahlaksız milletlerin ayakta kalamayacağı gerçeği herkes tarafından kabul edilmiş olduğundan dolayı, ulusal bağımsızlığımızı ve meşru ve doğru amaç ve isteklerimizi elde etmek için bütün Müslümanların ve özellikle “mücahit” sıfatını taşıyan asker ve subaylarımızın, Allah’ın rızası ve Hazreti Peygamberin ruhaniyetinden yardım isteme konusunda, her türlü kötülüklerden kaçınarak ve dinin emirlerinden olan beş vakit namazı vaktinde kılarak, şanlı Halife Hazretlerine hürmet ve hayır dua ile meşgul olmamaları gerekliliği bildirilecek ve her an uyarılacaktır.

Mehmed Fazlullah Efendi’nin bu önergesi aynı günkü Kongre toplantısında okunmuştur. Toplantıyı yöneten Mustafa Kemal, önergeyi okuttuktan sonra dinin gerçekleriyle ilgili olan bu önergede belirtilen hususlara her Müslümanın önem vermesi gerektiğini belirtmiş ve Kongre üyelerinin memleketlerine döndüklerinde bütün halkı ve subayları bu hususlarda uyarmalarının uygun olacağını belirtmiştir. Bu görüş Kongre üyelerince de benimsenmiştir³⁴³.

5) M. Fazlullah Efendi'nin Kongre Sürecine Dair Hatıraları

Mehmed Fazlullah Moral’in Erzurum ve Sivas Kongresi dönemine ait hatıraları ve belgelerin Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü’ne teslim edildiği yukarıda belirtilmişti. Bu hatıralar ilk önce Sivas Halkevi’nin yayın organı olan 4 Eylül Dergisi’nde 1939-1940 yıllarında M. Fazlullah Moral’in damadı olan Vehbi Cem Aşkun tarafından “İnkılâp (İnkılâp) tarihimizi aydınlatan bir hatıra” serlevhası ile yayınlanmıştır. “*Şair ve emekli öğretmen Fazlullâh Moral Erzurum Kongresine Sivas ve Hafik mümessili olarak iştirak etmişlerdi. üstaden (Üstadın) bu kıymetli mesailerine ait hatıralarını neşretmekle, inkılâp (inkılâp) tarihimize ait kıymetli bir vesikayı nişyandan kurtarmış olacağımıza kaniiz*” şeklindeki tanıtımdan sonra hatıralar neşredilmeye başlanmıştır. M. Fazlullah Efendi’ sarıklı bir fotoğrafı “Erzurum heyeti temsiliyesinden Sivas delegesi Fa(z)lullâh Moral” ifadesiyle verilmektedir ki; buradaki “heyeti temsiliye” ifadesinden kasıt, Erzurum Kongresi’nde kongre adına karar yetkisine sahip Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki 9 kişilik “Heyet-i Temsiliye” olmayıp Erzurum Kongresi’ne katılan bütün temsilciler/delegelerdir³⁴⁴.

³⁴³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, c. 2 Erzurum Umumi Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919)*, Kültür Ofset, Ankara, 1993, s. 159, 161-162, 167; A. Necip Günaydın, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Sivas, 2002, s. 94-97.

³⁴⁴ Vehbi Cem Aşkun, “İnkılâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra”, *4 Eylül*, Sayı: 10-26 (1 İlk Kanun 1939), s. 14.

Vehbi Cem Aşkun, hatıralar serisini, M. Fazlullah Efendi'den aktarım şeklinde kaleme almıştır. Bazen kendi yorumlarını eklemiş, bazen de tam metin olarak M. Mazlullah Efendi'nin yazdıklarını vermiştir.

Hatıralar; 1918 yılı sonlarında Maraş'ın Fransızlar tarafından işgali ve bu işgal dolayısıyla şımararak tehcirin intikamını almaya yeltenen Ermenilerin Türklere baskılarının anlatılmasıyla başlamakta, Maraş Kızılay (Hilal-i Ahmer) Başkanı olan M. Fazlullah Efendi'nin de bu baskılar neticesinde Sivas'a tayin isteği ve neticede Şarkikarahisar İdadi Müdürlüğü'ne tayini olayları ile devam etmektedir. Parasal sorunlar nedeniyle ailesini Maraş'ta bırakarak Sivas'a gelen M. Fazlullah Efendi, burada halkın ve özellikle de göçmenlerin içinde buldukları sefalet ortamından ve Şarkikarahisar'daki öğretmenlerin 11 aydır maaş alamadıklarını duymaktan dolayı moral olarak olumsuz etkilenmiştir. Sivas Valisi İsmail Kemal Bey'in* desteği ile aldığı 90 lira avansla ailesini Sivas'a getiren M. Fazlullah Efendi, görev yeri olan Şarkikarahisar'a vardığında Mutasarrıflığa vekalet etmekte olan Koyulhisar Kaymakamı Rifat Bey'in Erzurum Kongresi'ne delege olarak gönderilmesi teklifi ile karşılaşmıştır. Vehbi Cem Aşkun, hatıraların bu kısmına, -kronolojik olarak pek de uygun düşmese de- Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi'ne başkanlık etmesi sırasında yaşanan elbise meselesiyle ilgili olarak M. Fazlullah Efendi'den tam alıntı olarak bir pasaja da yer verilmiştir³⁴⁵. Bu alıntıya, kronolojik sıra dikkate alınmadan bu ilk bölümde yer verilmesi, hatıraların önemine dair okuyucu üzerinde etki oluşturma amacına yönelik olabilir.

V. C. Aşkun'un M. Fazlullah Efendi'nin hatıralarına dair seri makalelerin ikincisi derginin 1 Şubat 1940 tarihinde yayınlanan 12-28 nolu sayısında neşredilmiştir. Bu makalede; Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişi ve Sivas'a kadar olan seyahati, Sivas Kongresi için yapılacak hazırlıklara dair Sivas Vali Vekili Kadı Hasbi Efendi'ye verdiği ve Camiikebir'de halka okunduğu iddia edilen talimattan bahsedilmektedir. Bundan sonra Erzurum Kongresi'ne Sivas Vilayetini temsilen gönderilecek delegelerin seçimi için Vilayet Meclisi eski Başkâtibi Muhasebecizâde Tevfik Efendi'nin evinde yapılan toplantıdan bahsedilirken yine hamaset ve sübjektiflik dikkati çekmektedir. Erzurum Kongresi'ne delege gönderilmesi herkes tarafından kabul edilmekle birlikte; birçok kişinin işini gücünü, ticaretini, ailesini, mesafenin uzaklığını vs. bahane ederek bu göreve talip olmadığı vurgulandıktan sonra şu ifadelerle yer verilmektedir: *“bunun üzerine bütün herkesin nazarları Fazlullah Moral'in üzerine çevriliyor. Muhakkak bu*

* İsmail Kemal Bey'in Sivas Valilik dönemi faaliyetleri için bakınız: Kemalettin Kuzucu, “Ermeni Meselesi Yüzünden Görevden Alınan Sivas Valileri”, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (Editör: Prof. Dr. Bünyamin Kocaoğlu), İlkadım Belediyesi Yay., Samsun, 2017, s. 708-714. Tamamı, s.699-620.

³⁴⁵ Vehbi Cem Aşkun, “İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra”, *4 Eylül*, Sayı: 10-26 (1 İlk Kanun 1939), s. 14-15.

vazifeyi onun almasını arzu ediyorlar.....Mademki şimdiye kadar bir taraftan muallimliğimle, diğer taraftan muhtelif cemiyetlerdeki fahri çalışmalarıyla memlekete bu kadar hizmette bulundum. Bu büyük hizmeti de onlara ekliyorum diyor ve yapılan teklifi kabul ediyor.....Bu hal Sivas ve çevresine yayılınca, Zara, Suşehri kazalarıyla, Karahisarı şarkîden de birçok telgraflarla Fazlullah Moral'in kendilerini Erzurum'da temsilieri rica ediliyor..... Hafik kazasının mümessilliğini kabul ediyorlar. Bunun için de 500 lira göndermelerini yazıyorlar....” ifadesi yer almaktadır³⁴⁶.

Makalelerin üçüncüsü 30 Mart 1940 tarihinde yayınlanan 13-29'uncu sayıda yayınlanmıştır. Önceki iki makaleden farklı olarak, burada M. Fazlullah Efendi'nin sarıklı fotoğrafı yerine takım elbiseli ve başı açık fotoğrafına yer verilmiştir. Hatıraların bu bölümünde; hazırlıkların (yol masraflarına dair ödemenin yapılması vs.) tamamlanıp Erzurum'a doğru yolculuğun başlamasından bahsedilerek o dönem şartlarından at arabası ile yola çıkış, M. Fazlullah Efendi'nin delege seçildiği Hafik'te konaklama, M. Fazlullah Efendi'nin delegelik mazbatasını olması ve ertesi gün Zara'ya doğru yolculuk anlatılmaktadır. Burada dikkati çeken hatıralar nakledilirken net tarih verilmemesidir. Örneğin Sivas'tan hangi tarihte yola çıkıldığı kaydedilmemektedir. Zara'da oranın delege olan emekli Yüzbaşı Recep Bey'in ve yine sonraki duraklarda heyete başka delegelerin de katılımı ile heyet yoluna devam etmiş ve can güvenliği olmaksızın Suşehri, Refahiye üzerinden Erzincan'a ulaşmıştır. M. Fazlullah Efendi de dâhil olmak üzere tehlikelerle (Dersim eşkıyası saldırısı, soygun vs.) dolu yolculuk sonrası Erzincan'da karşılanan heyetin, sorunsuz bir şekilde buraya ulaşması Erzurum'da bulunan Mustafa Kemal'e telgrafla bildirildiği kaydedilen hatıranın bu kısmında *“1919 Mayısının son günlerinde bir sabah kafîle halinde Erzurum'a hareket ediyorlar”* ifadesi yer almaktadır ki, tarih kronolojik açıdan yanlış olup Amasya Tamimi'nden bile önce yola çıkılmış gösteriliyor. Halbuki; Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Sivas Şubesi İkinci Reisi Rasim Bey tarafından Erzurum şubesine gönderilen telgrafta; Sivas Merkezince delege seçilen Evkaf Başkatibi Yusuf Ziya (Başara) Bey ve İdadi Müdürü M. Fazlullah Efendi'nin 9 Temmuz 1919 tarihinde Sivas'tan hareket ettikleri bildirilmektedir³⁴⁷. Heyetin Erzincan'dan yola çıkışı da Erzurum'a telgrafla bildirildiği ve birkaç gün yolculuktan sonra Erzurum-Ilıca'da Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin bulunduğu bir karşılaşmadan bahsedilmesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın 3 Temmuz'da Erzurum'a ulaştığı düşünülürse, yukarıda belirtilen tarih yanlışlığını ortaya koymaktadır. Karşılamadan sonra Kongrenin yapılacağı okul binasına gidildiği ve çeşitli

³⁴⁶ Vehbi Cem Aşkun, “İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra”, 4 Eylül, Sayı: 12-28 (1 Şubat 1940), s. 5-7.

³⁴⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, c. 1*, s. 175, 182.

vilayetlerden gelen delege sayısının 60'a ulaştığı kaydedilen hatıradaki Kâzım Karabekir Paşa'nın şehrin kurtarılması ve sonrasındaki hizmetlerinden övgü ile bahsedilmektedir³⁴⁸.

Hatıraların devamında, Kongrenin açılış hazırlıklarından bahsedildikten sonra kongre çalışmalarına geçilmekte ve Erzurum Müdafaa-yı Milliye Heyeti'nin hazırladığı beş-on maddelik program taslağında; ülkenin içinde bulunduğu şartlar, işgaller ve ordunun terhis edilmesi anlatılırken “Mondoros Mütarekesi ve Sevr Muahedesi ahkamına tevfikan silahlarımız bıraktırılmış.....” deniliyor ki, Sevr'in 10 Ağustos 1920'de imzalandığı düşünülürse aktarımda önemli bir tarih hatası göze çarpar. M. Fazlullah Efendi, Erzurum Kongresi'nin açılışı ile ilgili şu satırları kaydetmektedir³⁴⁹: “*Erzurum Delegatesi Raif Bey'in (Efendiler Kongreyi açıyorum) dedikten sonra Trabzonlu bir delege tarafından (Biz İttihatçıların makam-ı riyasete geçmelerini istemiyoruz. İn aşağı) hitabıyla Hocayı kürsüden indirdi. O gün başka bir kimse kürsüye gelmediği için dağıldık. Ertesi günde diğer biri kürsüye gelerek (Muhterem beyler kongre açıldı) dedi. Bunu da tanıyanlardan biri (Bizim ittihatçılarla alâkamız yoktur. Sen de aşağıya buyur.) dedi. O gün de öyle geçti. Kendi kendime düşündüm. Burada içtima eden zevatın her halde ya ittihatçı, ya itilafçı olması muhakkaktır. Bitaraf kimsenin bulunmaması icabeder, kıymetli günlerimizin bu suretle heder olmasına canım sıkılıyordu...Üçüncü gün oldu. Yine herkes yerli yerinde oturuyordu. Yalnız Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey en geri sırada bulunuyorlardı. Kürsüye çıkan kimse olmadı. Ben hiç olmazsa bir gün kazanmak ve diğer günler gibi o günü de kaybetmemek ümidi ile kürsüye çıkmayı bir; ve diğer arkadaşlarım gibi bir hakarete maruz kalarak sonra kürsüden inmeyi iki ayıp telakki ederek oturduğum yerden kalktım ve Muhterem Beyler! Aziz Arkadaşlar! Hitabesiyle söze başlayarak dedim ki: Vatanın ücra köşelerinden müntehayı hudud olan Erzurum'a kadar geldik. Ne için geldik milli ve vatani vazifemizi ifa için değil mi? O vazifeyi birbirimizin izzetinefsini kırmak, hissiyatını rencide etmek suretiyle mi ifa edeceğiz. Bu gün üçüncü gün oluyor ki az kalsın bunu da diğer günler gibi heder edecektik. Hepimiz o makama layık zevat bulunmamış olsaydınız memleketinizden murahas, mümessil intihap olunarak buraya gönderilmezsiniz. Vatanımız ve necib milletimiz hain ve zalim düşmanların yırtıcı pençeleri altında ezilip dururken bizim hala riyaset davasıyla İttihatçılık veya İtilafçılık gayeleri peşinde dolaşmamız ve bu suretle yekdiğerimizi rencide etmemim hakikaten şayan-ı teessüf hallerdendir. Eğer, aramızda tesanüd husule gelmemiş, vatan ve millet düşüncesi yoksa buraya beyhude zahmet çekmişiz. Efendiler geçirdiğimiz*

³⁴⁸ Vehbi Cem Aşkun, “İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra”, 4 Eylül, Sayı: 13-29 (30 Mart 1940), s. 8-9.

³⁴⁹ Vehbi Cem Aşkun, “İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra”, 4 Eylül, Sayı: 14-30 (30 Nisan 1940), s. 9-10; Vehbi Cem Aşkun, “İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra”, 4 Eylül, Sayı: 15-31 (30 Mayıs 1940), s. 5-6; Derviş Kılınçkaya, a.g.b. s. 239-240; A. Necip Günaydın, a.g.e., s. 50-51.

felaketlerden ibret dersleri almıyorsak bize çok yazık..... Şu iki kişiden birini özellikle Mustafa Kemal Paşa'yı kendi adıma reis seçiyorum. Siz de uygun görürseniz Paşa başkanlık makamına geçsin demeğe hacet bırakmadan hepsi birden "hay hay" biz de intihap ediyoruz diyerek makam-ı riyasete geçtiler."

Kongrenin açılışında bu tür olayların yaşanmadığı ortadadır. Kongre zabıtlarında da görüleceği üzere 23 Temmuz 1919 Çarşamba günü halkın ve yetkililerin katılımıyla yapılan tören ve duadan sonra saat 11'de en yaşlı üye (Trabzon Delegesi İzzet Bey feragat ettiği için) sıfatıyla Erzurum Mümessili ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şube Reisi Mehmed Raif (Dinç) Hoca'nın konuşması ile kongre açılışı gerçekleşmiştir. Sürmene Delegesi Ömer Fevzi Bey; kongre başkanlığı konusunun, delegelerin müzakerelerine imkan sağlamak için ertelenmesini teklif etmiştir. Buna karşılık Trabzon Delegesi Servet Bey ise başkanlık seçiminin bir an önce yapılmasının uygun olacağını savunmuştur. Oturumu yöneten Hoca Raif Efendi, Ömer Fevzi Bey'in teklifini oylamaya sunmuş ve oy çokluğu ile reddedilmiştir. Böylece Kongre Başkanlığı seçimine geçilmiş ve kullanılan 45 oydan; 38 oy Mustafa Kemal Paşa'ya, 2 oy Hoca Raif Efendi'ye, 1 oy Servet (Siret Orkun) Bey'e çıkmış ve 4 de çekimser oy verilmiştir³⁵⁰. Nutuk'ta da belirtildiği üzere Mustafa Kemal Paşa'nın başkan seçilmesi konusunda kararsızlık gösterenler olmuş ise de "sui tefehhüm"den kaynaklanan bu durum Cevat Dursunoğlu, İbrahim Süreyya (Yiğit) ve o sıralarda valilik görevi sona eren Münir (Akkaya) ile Kâzım Karabekir Paşa'nın girişimleri neticesinde Kongre başlamadan önce bu sorunlar halledilmiştir³⁵¹. 4 çekimser oyun çıkması ve 3 oyun da başka adaylara verilmesi, Mustafa

³⁵⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 11-14; 24-25; Cevat Dursunoğlu, *a.g.e.*, s. 88. C. Dursunoğlu Mustafa Kemal Paşa'nın oybirliği ile başkan seçildiğini yazıyor (s.89) ise de tutanaklarda başka kişilere de oy verildiği görülmektedir.

³⁵¹ Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 47; Cevat Dursunoğlu, *a.g.e.* s. 81-82, 86; Faik Ahmet Barutçu, *a.g.e.*, s. 148. Vehbi Cem Aşkun'un 1945 yılında "Sivas Kongresi" adlı kitabı yayınlaması ve burada M. Fazlullah Efendi'nin hatıralarını aktarmasından sonra, kongrenin açılışı, başkanlık seçimi gibi hususları düzeltme gereği duyan Cevat Dursunoğlu, Hatıralarında (s. 86) şu ifadeleri kullanmaktadır: "Kongrenin ilk üç gününün riyaset meselesinin halli ve bu meyanda itihatçılık, itilafçılık tartışmalarıyla geçtiğini ve nihayet Fazlullah Efendi'nin müdahalesiyle işin halledildiğini yazmaktadır. Vakıa Atatürk'ün Büyük Nutkunun kırkinci sayfasında "Reis olup olmamaklığım hakkında izhar-ı tereddüt edenler bulunmuştur" sözleriyle bu meseleye işaret olunmuşsa da, bu kitabın metninde de yazdığım gibi kongre başlamadan halledilmişti. Ve o zaman bu işi Erzurum Müdafaa-ı Hukuk heyetinden başka kimse işitememişti. Değil Atatürk gibi bir zat hiç kimse bu kadar ehemmiyetli bir zamanda ve kongrenin huzurunda böyle bir tartışmaya tahammül edemezdi. Yoksa ne otorite kalır ve nede bir karara varılabilirdi." Bu ifadelerden hareketle, M. Fazlullah Efendi'nin hatıralardaki kayıtlarının doğruluğunu kabul etmek yerine C. Dursunoğlu'nun görüşlere zamana ve şartlara daha uygun düşmektedir.

Zaten V. Cem Aşkun da 1963'te kitabın ikinci baskısında, Cevat Dursunoğlu'nun düzeltme metnine tam alıntı olarak yer verdikten sonra bu düzeltmeye karşılık vererek başka kaynaklardan yararlanarak görüşlerini ispat yolunu tercih etmeyerek şu ifadelerle "Sayın meslekdaşım Cevat Dursunoğlu'na teşekkürler ederim. Hâtırâ sahibi dünyada bulunmadıkları için değerli açıklamalarını yukarıya aldiktan sonra rahmetli Fazlullah Moral'in hâtırâlarını aynen alıyorum" diyerek sonraki olayları anlatmaya devam etmiştir. Bkz: Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi*, Yeni Vesikalar İlavesiyle İkinci Baskı, İstanbul, 1963, s. 66. V. Cem Aşkun, kitabın ikinci baskısının 71. Sayfasında da başkanlık olayının yanlış aksettirildiğini belirttikten sonra "Bir defa Atatürk'ün kongre başkanlığı, hiçbir şekilde tartışmayı icabettirmeden onaylanmıştır. Bunu o kongreye bizzat katılmış

Kemal Paşa'nın işaret ettiği "kongre başkanlığı konusunda tereddütler" ifadesini doğrular nitelikte ise de M. Fazlullah Efendi'nin anlattığı gibi başkanlık konusunun 3 gün devam ettiği iddia ettiği tezine destek sayılmaz kanaatindeyim.

Erzurum Kongresi sırasında uzun uzadıya bir İttihatçılık-İtilafçılık tartışması yaşanmamakla birlikte Sivas Kongresi sırasında bu tartışma saatlerce sürecek ve sonunda kongreye katılan her delegenin "ittihatçı olmadığına ve parti siyaseti yapmayacağına" dair yemin etmesi kararlaştırılmıştır³⁵². Erzurum Kongresi adına Sivas Kongresi'ne sadece Heyet-i Temsiliye katıldığı için diğer delegeler gibi M. Fazlullah Efendi de Sivas Kongresi toplantılarına delege olarak katılmamıştır. Ancak kongre kendi memleketi olan Sivas'ta düzenlendiği için o ortamda bulunması hasebiyle, duyduğu veya şahit olduğu bu tartışmanın Erzurum Kongresi'nde yaşanmış gibi hatırlaması ihtimal dâhilindedir.

M. Fazlullah Efendi, hatıralarının bu bölümünde Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi'ne başkanlık etmesi sırasında yaşanan elbise meselesine yer vermiştir. Elbise olayı ile ilgili satırlar şu şekildedir³⁵³: *"Makam-ı riyaset on dakika istirahat ve teneffüs edilmek üzere celseyi tatil etti. O sırada benim fikrimde ve zihnimde dolaşan Paşa'nın askeri üniformaları, kordon ve apoletleri idi. Çünkü Mahmut Şevket Paşa da İttihatçılar zamanında kendini göstermiş bir diktatör değil miydi? İşte biz de aynı vaziyete düşmeyelim korkusuyla Paşa'nın da bizim gibi sivil olmasını istiyordum. Bunu heyet-i umumiye muvacehesinde söylemiş olsam Paşa'nın izzet-i nefsinin cerihedar etmiş olacağım. Binaenaleyh yalnız kendisine söylemeyi muvafık buluyordum; bunda isabet edip etmeyeceğimi ve arkadaşlarımın da bu hususta benimle hem-efkâr olup olmayacağını mülahaza ederek bazılarıyla istihraç ve istişare eyledim. Muvafık buldular. Derhal aynı teneffüste Rauf Bey'le beraber mektebin koridorunda gezerken Mustafa Kemal Paşa'nın yanına sokuldum: -Paşa hazretleri eğer makamı riyasette, riyasetin idamesini arzu buyurursanız, sizin de bizim gibi sivil olmanız iktiza ediyor. Arkadaşlar da böyle münasip görüyorlar. Dedim. Bunun üzerine paşa: -Vallâhi bundan başka elbisem yoktur" dedi. Bu muhavereyi işitmiş olan Rauf Bey de muvafık görmüş olmalı ki, Paşa Hazretleri! Erzurum valisi infisal etmiş. Müteaddit elbisesi vardır. Bir tezkere yazalım da bir takımını size göndersin dedi. O da: hay hay yazalım dedi. Her hale vali bir takım elbise göndermiş olmalı ki, ertesi gün Paşa sivil olarak makamı riyasete geçti. "* Bu cümleler, her hatıradaki bulunabilecek; olaya subjektif

bulunan Sayın Cevad Dursunoğlu meslekdaşım izah ettiler. Bunu çok kıymetli eserleri "Millî Mücadelede Erzurum"dan naklettim" diyerek Cevat Dursunoğlu'nun görüşlerini kabullenmektedir. Bkz: Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi*, Yeni Vesikalar İlavesiyle İkinci Baskı, İstanbul, 1963, s. 71.

³⁵² *Sivas Kongresi Tutanakları*, (Haz: Uluğ İğdemir), TTK.Yay., Ankara 1999, s. 3-8, 20-22.

³⁵³ Vehbi Cem Aşkun, "İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra", *4 Eylül*, Sayı: 10-26 (1 İlk Kanun 1939), s. 14-15; Vehbi Cem Aşkun, "İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra", *4 Eylül*, Sayı: 15-31 (30 Mayıs 1940), s. 6; Derviş Kılınçkaya, *a.g.b.*, s. 241-242.

bakış açısıyla yaklaşım ve duygusal boyut eklemeye tipik bir örnek teşkil eder ki, gerçekleşmiş olma ihtimali oldukça düşüktür. Ayrıca; Mustafa Kemal Paşa'nın Kongreye katılırken/başkanlık ederken sivil elbise giymesi gerektiği konusunda uyarıyı sahiplenen sadece M. Fazlullah Efendi değildir. Giresun Delegeşi Ali Naci (Duyduk) Bey'in hatıralarına göre; Mustafa Kemal başkanlık kürsüsüne askeri elbise ile çıktığı sırada Giresun Delegeşi İbrahim Hamdi Bey askeri elbise ile ilgili uyarıyı yapmıştır. Kâzım Karabekir Paşa ve Vakfikebir Delegeşi Abdullah Hasip Bey'e göre bu uyarıyı Gümüşhane Delegeşi Zeki (Kadirbeyoğlu) Bey yapmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Haziran ayında Amasya ve Tokat'ta sivil elbiselerle çekilmiş resimleri bulunduğu askeri elbisesi dışında bir takım spor ceket, pantolon ve kalpaktan oluşan sivil elbisesinin bulunduğu bilinmektedir. Bu elbiseyi Erzurum'a getirip getirmediği bilinmemekle birlikte, askerlikten istifa ettikten sonra daha kongre başlamadan Erzurum'dan ayrılan Vali Münir Bey'den bir takım sivil elbise temin edildiği, bununla birlikte belki de, halkı/delegeleri etkilemek amacıyla askeri elbise ile kongreye katılmış olduğu düşünülebilir. Gerçekten de ikinci günden itibaren Mustafa Kemal Paşa sivil elbise ile kongreye başkanlık etmiştir³⁵⁴.

M. Fazlullah Efendi, Hatıralarının devamında bu askeri/sivil elbise konusuyla yukarıdaki ifadelerini destekleyici bir başka olayı da şu şekilde kaydetmektedir³⁵⁵: “Şuracıkta münasebet gelmişken istitrat kabilinden olarak Gazi Paşa'nın kuvvetli zeka ve seri intikaline bakınız ki bu hadiseden beşbuçuk sene sonra Erzurum'da vukubulan hareket-i arz musâbinine yardım etmek üzere refikası Latife Hanım'la Cevad Paşa, Kılınç Ali Bey vesaire ile Sivas'tan otomobilleri ile geçerken belediyeye inmişlerdi. Ben de resmi hoşamedî yapmak için ziyaretlerine gitmiştim. Doğruca eline vardım. Musafaha ettikten sonra; Otur bakayım Hocam! Sen değil miydin? Paşa bu apoletlerini çıkarmazsan seni riyasete kabul etmeyiz; diyen demesin mi? Ben de Paşa Hazretleri! O zamanın siyaseti öyle icap ediyordu. Şimdi Paşamıza çelenkler bile az gelecek demiştim. Paşa da gülererek arkadaşlarına o zamanki vaziyeti anlatmıştı.” 1924'te yaşandığı ifade edilen bu olayın yaşanıp-yaşanmadığı teyide muhtaçtır.

Kongre çalışmaları çerçevesinde encümenlerin kurulduğunu ve kongre gündeminin maddelerinin belirlendiğini kaydeden M. Fazlullah Efendi, Kafkasya'da bulunan Enver Paşa'nın Erzurum'a geleceğine dair söylentiler üzerine “Katiyen Türkiye'ye girmemesine

³⁵⁴ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, c. 1, s. 118; Serpil Sürmeli, “Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi Sırasında Üniforma Giyme Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, c. 2, Sayı: 1 (Temmuz 1997), (Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Özel Sayısı), s. 29-41; Sabahattin Selek, Milli Mücadele, c. 1, Ağaoğlu Yayınevi, 1970, s. 197; “Erzurum ve Sivas Kongrelerinin İlk Günlerinde Atatürk”, *Cumhuriyet Gazetesi*, Sayı: 8708 (10 Kasım 1948), s. 5.

³⁵⁵ Vehbi Cem Aşkun, “İnkılâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra”, *4 Eylül*, Sayı: 16-32 (30 Haziran 1940), s. 4; Derviş Kılınçkaya, *a.g.b.*, s. 242.

Heyet-i Umumiyece karar verildi” ifadesine yer vermektedir³⁵⁶. M. Fazlullah Efendi burada, Enver Paşa'nın yurda girişine izin verilmemesinin Kongre heyetince kararlaştırıldığını yazsa da, tutanaklarında ve önemli hatıralarda bu konuyla ilgili kaydın olmaması, bu meselenin resmi nitelikte gündeme gelmeyip, belki kulis konuşmalarında gündeme gelmiş olabileceğini akla getirmektedir.

M. Fazlullah Efendi'nin hatıralarında Cuma günü³⁵⁷ tatil olması hasebiyle toplantı yapılmamasından istifade ederek Ziya Bey'le birlikte Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret ettiklerinden de bahsetmektedir. Bu ziyaret sırasında konuşulanların ağırlığını Mustafa Kemal Paşa'nın Padişahla yaptığı görüşmede yaşananlar oluşturmakta ve şu cümlelerle ifade edilmektedir³⁵⁸: *“Bize İstanbul'un, müttefik devletlerin askeri işgalinde bulunduğunu ve padişahın adeta esir olduğunu ve onlar orada buldukça iradesi nafiz olamadığından* buna nihayet vermek üzere kendisini gizlice davet ederek bu hizmeti ifa etmek için Anadolu'ya gönderdiğini ve iki ellerini açarak Aman oğlum! Milletimin yüksek sesini işitmeliyim dediğini yana yakıla anlattı. Ve Harbiye Nezaretinden aldığı bazı şifre ve telgrafları okuyarak bütün askeri kumandanların kendisiyle hem-efkâr ve müttefik, yalnız kuvayı milliyenin birleştirilmesi lüzumundan vesairenden bahsetmişti”*. Bu konu Milli Mücadele tarihimizin en çok tartışılan konularından birisidir. Mustafa Kemal Paşa ile Padişah VI. Mehmed Vahideddin arasında başa yapılan bu görüşmede yaşananlar hakkında, ancak iki tarafın anlatımları ile bilgi sahibi olunabilmektedir. Bu anlatımlardan hareketle; “Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya gönderildi mi?”, “Kendisi mi gitti?”, “Gönderildi ise Milli Mücadeleyi idare etmek için mi gönderildi?”, “Yoksa Karadeniz ve çevresinde Türklerle-azınlıklar arasında yaşanan çatışmaların önlenmesi ve böylece Mondros Mütarekesi bahane edilerek azınlıkları korumak amacıyla bölgenin işgal edilmesinin önüne geçilmesi için mi gönderildi?” gibi sorular³⁵⁹ akla gelmektedir. M. Fazlullah

³⁵⁶ Vehbi Cem Aşkun, “İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra”, 4 Eylül, Sayı: 16-32 (30 Haziran 1940), s. 4; Derviş Kılınçkaya, a.g.b., s. 242.

³⁵⁷ 25 Temmuz 1919 tarihi yani kongrenin açılışından iki gün sonrası Cuma gününe rast geldiği için bu ziyaretin o gün gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Bkz: <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (13.07.2019)

³⁵⁸ Vehbi Cem Aşkun, “İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra”, 4 Eylül, Sayı: 16-32 (30 Haziran 1940), s. 5; Derviş Kılınçkaya, a.g.b., s. 243.

* V. Cem Aşkun bu kısmı “iradesi nafiz olamadığından” şeklinde kaydederken, D. Kılınçkaya “iradesi nafiz olduğundan” diye yazmıştır. Hatırada anlatılanların gidişatından hareketle, İtilaf Devletlerinin işgali altından olduğu için Padişahın iradesinin/emirlerinin etkili olamadığı/olamayacağı düşünüldüğünde V. Cem Aşkun'un kaydı daha doğru gözükmektedir.

³⁵⁹ Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 7-9; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, c. 1, s. 55-56, 69-75; Ali Fuat Cebesoy, Millî Mücadele Hâtıraları, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1953, s. 36-37, 58-69; Mustafa Armağan, *Satılık İmparatorluk*, Timaş Yay., İstanbul, 2013, s. 141-144; Kadir Mısıroğlu, *Osmanoğullarının Dramı*, Sebil Yay., İstanbul, 1979, s. 84-87; Orhan Koloğlu, *Sorularla Vahdetin*, Pozitif Yay., İstanbul, 2007, s. 74-76; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, c. 3. (Rıza Nur - Atatürk Kavgası), (Yay., Haz: Abdurrahman Dilipak), İşaret Yay., İstanbul, 1992, s. 24-27; Mustafa Armağan, *Küller Altında Yakın Tarih* (Vahdetin'den Mustafa Kemal'e Unutulan Gerçekler), Timaş Yay., İstanbul, 2008, s. 178-183; Ayşe Hür, *Öteki Tarih*, c. 2 (Mondros'tan İzmir Suikastı Davası'na), Profil Yay., İstanbul, 2012, s. 37-43;

Efendi'nin ifadeleri aykırı tarihin söylemlerini, yani "Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya Milli Mücadele için gönderildiği" görüşünü destekler mahiyettedir. Ancak burada bir başka soru "Mustafa Kemal Paşa, Fazlullah Efendi ve Ziya Bey'e yukarıda kaydedilen ifadeleri kullandı mı? Kullanmadı mı?" soruları akla gelmektedir. Eğer bu ifadeler kullanmış ise, ki göz ardı edilecek bir ihtimal değildir. Çünkü Mustafa Kemal Paşa, Milli Mücadele boyunca resmi/özel çeşitli ortamlarda İstanbul Hükümetlerine yönelik çok ifadeler kullansa da, Padişahın şahsı hakkında olumsuz ifadelerden kaçınmış, aksine Erzurum ve Sivas Kongreleri ile TBMM'nin açılışında Padişah/Halifenin esaretten kurtarılması amacını, saygı/bağlılık bildiren ifadeleri içeren yazışmalar yaptığını görmekteyiz³⁶⁰. "Halk üzerinde dini ve tarihi açıdan oldukça etkili bir kişilik/imge olduğu için bunu zedeleyecek söz ve tutumlardan kaçınma titizliği" diye tarif edilebilecek ve Mustafa Kemal Paşa tarafından oldukça ustaca izlenen bir siyasetin örneği olarak bu ifadeler kullanılmış olabilir. Veya Müfettişlik görevi ve geniş yetkilerle gönderildikten sonra Hükümetin politikalarına aykırı davranarak Milli Mücadele yönünde atılan adımlar dolayısıyla görevden alınmak istenmesi ve neticede istifa etmesiyle sonuçlanan süreçte Hükümetle Padişah'ın tutumlarının farklılığını vurgulamak, Hükümet yanlış yapsa da Padişah'ın kendisinin hareketlerini desteklediği algısını oluşturmak için de bu cümlelerin sarf edilmiş olduğu düşünülebilir. Yine, eğer bu cümleler kullanıldı ise, görevden alınmış/istifa ettirilmiş olmanın getireceği itibar kaybını bertaraf etmek amacıyla kullanılmış olabileceği akla gelmektedir. Diğer taraftan, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi'nin açılışında yaptığı konuşmada bahsettiği "Padişahla gerçekleşen görüşmede yaşananlarla ilgili her şeyi delegelere açıklamasının doğru olmayacağı, ileride vakti geldiğinde açıklayacağına"³⁶¹ dair ifadesinin bu tartışmalara bir gizem eklediğini unutmamak gerekir. Fakat bu ifadeler, Nutuk c. 3'te yer alan 38 nolu ve "Erzurum Kongresinde irat olunan nutuk suretidir" başlıklı belgede yer almamaktadır³⁶².

Mustafa Kemal Paşa'ya gerçekleştirildiği anlatılan ziyaretten **bir gün sonra** Mecliste (Kongre toplantısı kastediliyor) Padişah ve Halifenin korunması konusunun görüşüldüğünü

³⁶⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 61, Kemal Atatürk, *Nutuk c. 3 Vesikalar*, s. 998-1000; *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem: 1, c. 1, s. 123-125; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s.22-23; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, c. 1, s. 117-118.

³⁶¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 21. Bu konudaki ifadeler şu şekildedir: "Bu bâbdaki esrâr ve muhâberâtın; ve Zâti Akdesi Pâdişâhî ile geçen ma'rûzât ve müdâvelâtın, şimdilik neşri muvâfık olmayup; İnşâallâhü Ta'âlâ, mübârek Vatan ve Millet'in, bilfi'il Mazhar-ı Necât olduğunu idrâk edince, Kitâb hâlinde intişârı; ve o zaman bugünkü Kongre Hey'eti Muhteremesi'ni teşkil buyuran Zevâtî Kıymetdâr'a da, bir hâtirai millî olarak takdimi, mutasavverdir."

³⁶² Kemal Atatürk, *Nutuk c. 3 Vesikalar*, s. 926-931.

kaydeden M. Fazlullah Efendi, ayağa kalkarak şu konuşmayı yaptığını ifade etmektedir³⁶³:
“Muhterem Arkadaşlar! Hepiniz bilirsiniz ki makam-ı hilafetin biri İslamî, diğeri insanî olmak üzere iki vazifesi vardır. Halifei Müminin olduğu için bütün dünyada mevcut Müslümanlar üzerinde hakk-ı hilafet ve hakimiyeti vardır. Osmanlı padişahı bulunduğu için yalnız Osmanlı camiası altında mevcut bilumum anasırı müslime ve gayrimüslimeye hakk-ı hükümransı bulunmaktadır. Gerek dini ve gerek insani olsun, binaenaleyh her iki suretle de ifayı vazife etmekte bulunduğundan heyetimizin hukuku mukaddese-i hilafetpenahiye muhafaza ve müdafası zaruridir”. M. Fazlullah Efendi bunun itiraz kabul edilmeksizin heyeti umumiyece kabul edildiğini belirtmekte iken V. Cem Aşkun, hatıraları naklederken “kabul edilmediğini” belirtmektedir. Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın Erzurum Kongresi ve milli faaliyetlerin engellenmesine yönelik açıklama ve emirleri Kongrenin 26 Temmuz 1919 tarihli toplantısında gündeme gelmiş ve Sadrazam aleyhine Padişah'a bir telgraf çekilmesi kararlaştırılmıştır. Telgrafın son bölümünde Halife ve Padişaha bağlılık ve saygı ifadelerine yer verilmiştir. Ancak bu konunun görüldüğü tutanaklarda M. Fazlullah Efendi'nin yukarıda aktarılan konuşması bulunmamaktadır³⁶⁴.

Türk Ordusundan toplanan silahların ve top kamalarının iki İngiliz subayı tarafından sınıra götürülmek istendiğini belirten M. Fazlullah Efendi; Kongre Başkanlığı ile Kâzım Karabekir Paşa arasında yapılan görüşme ve verilen emir üzerine, halkın götürülmek istenen silahları ele geçirdikleri ve İngiliz subayları dövdüklerini kaydetmektedir. İngiliz subayları durumu Kâzım Karabekir Paşa'ya şikâyet ettilerse de “biz siyaseten vazifemizi ifa ettik ve silahları size verdik. Ahali tarafından yağma edilmişse biz buna ne diyelim” şeklinde karşılık verildiği ifade edildiği hatıralarda ifade edilmektedir³⁶⁵. Kâzım Karabekir Paşa'nın İngilizlerin silah sevk etmek istemeleri üzerine halkın galeyanı ve müdahalesi için bir tezgah hazırladığı anlaşılmaktadır. Gerçekten de silahlar trenle sevk edilirken Taşkesen İstasyonu civarında treni durdurup (güya) kendilerine direnen muhafızlardan Mehmet ve Kâmil Beyler etkisiz hale getirilmiş ve silahlara el konulmuştur(26 Temmuz - 10 Ağustos 1919)³⁶⁶.

M. Fazlullah Efendi hatıralarında Kongre sırasında basının serbest olması konusunun tartışıldığını, Trabzon Delegatesi ve Trabzon'da yayınlanan İskiklal* Gazetesi başyazarı Ömer

³⁶³ Vehbi Cem Aşkun, “İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra”, 4 Eylül, Sayı: 16-32 (30 Haziran 1940), s. 5; Derviş Kılınçkaya, a.g.b., s. 243; V. Cem Aşkun, M. Fazlullah Efendi'nin Halife ve Padişahın haklarının korunmasına dair fikrinin heyetçe kabul edilmediğini yazmaktadır. Bkz: aynı yer.

³⁶⁴ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 52-69.

³⁶⁵ Vehbi Cem Aşkun, “İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra”, 4 Eylül, Sayı: 16-32 (30 Haziran 1940), s. 5; Derviş Kılınçkaya, a.g.b., s. 243-244.

³⁶⁶ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, c. 1, s. 121-127, 142-145.

* Ömer Fevzi Bey, Trabzon'da "İstiklal" değil "Selamet" isimli bir gazete çıkarmıştır. Bkz: M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 3, s. 217; Yücel Çil, a.g.e., s. 102. Ayrıca Faik Ahmet Barutçu'nun Trabzon'da

Fevzi Bey'in sert bir konuşma yaparak, hiç olmazsa Misâk-ı Millînin husulüne kadar serbest bulunmasını ileri sürdüğünü belirttikten sonra kendisinin şu konuşmayı yaptığını kaydetmektedir³⁶⁷: *“Efendiler! Görünen köy kılavuz istemez. Biz meşrutiyetin ilk senelerinde bu serbestiyetin ne acı felaketler doğurduğunu fiilen gördük. Vatan ve millet mefkureleri geride kaldı. Bunun yerine şahıslar ve şahsiyetler kaim oldu. Efkâr-ı umumiyyeye hadim olması lazime olan gazeteler esas vazifesini terk ile efkar-ı şahsiyyeyi neşr ve tamime daha doğrusu şahıslara hücum ederek hakaret ve şer atmaya başladılar. Edep ve nezaketi olmayan vatan ve milletin yaralarına merhem bulunmayan bu gazetelerin ya kapatılması yahud devam edecekse bizden zerre kadar ayrılmayarak Milli Misakın husulünde de bizimle hemeşkar olarak neşr ve tamim etmelerini ve bu vesile ile gayemiz olan vahdet-i milliyeyi tarsin ve tahkime (M. D. Kılınçkaya bu kısmı “bu vesile gayemiz olan vicdan-ı milliyi tarsin ve tahkiyeye” diye kaydetmedir. Cümlelerin gelişine göre V.C.Aşkun’un kaydı doğru gözükmektedir) çalışmalarını isterim.”*

M. Fazlullah Efendi, hatıralarında hem Ömer Fevzi Bey'in ve hem de kendi konuşmasında iki kez **“Misak-ı Milli/Milli Misak”**tan bahsetmektedir. O dönemde milli haklar, milli hedefler vesaireden bahsedilmekle birlikte henüz olgunlaşmış ve karar haline getirilmiş bir “Misak-ı Milli” metni bulunmamaktaydı. Hatıraların seneler sonra yazıldığı dikkate alınırca “milli hakların savunulması”nı ifade etmek için “Misak-ı Milli” tabiri kullanılmış olabilir. Misak-ı Millî, Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarına dayanmakla birlikte Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından 28 Ocak 1920 tarihinde kabul ve 17 Şubat 1920 tarihinde de bütün dünyaya ilan edilmiştir³⁶⁸.

Hatıralarında, Kongre sırasında ikinci Cuma günü (1 Ağustos 1919 tarihine rast gelmektedir)* Ziya Bey'le Kâzım Karabekir'i ziyaret ettiklerini anlatan M. Fazlullah Efendi, Kâzım Karabekir'in kendilerine İstanbul'dan Padişah'tan gelen bir telgraftaki şu ifadeleri okuduğunu anlatmaktadır³⁶⁹: *“Bazı eşhas-ı meçhulenin kendileri meb'us ve mümessil süsü vererek Erzurum'da bir kongre akdettiklerini ve buna netice verilmek üzere kendilerinin idamı ve cemiyetlerinin dağıtılması şiddetle irade buyurulduğu....”*. Kongrenin dağıtılması ve Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Beylerin tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesine dair İstanbul

çıkardığı gazetenin ismi "İstiklâl" değil "İskikbâl"dir. Bkz: Faik Ahmet Barutçu, a.g.e., s. 13; Asuman Demircioğlu, *Faik Ahmet (Barutçu) Bey ve İstikbal Gazetesi* (1918 Yılı Sonu ve 1922 Yılı), Atatürk Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1998, s. 1-469.

³⁶⁷ Vehbi Cem Aşkun, “İnkılâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra”, *4 Eylül*, Sayı: 17-33 (30 Temmuz 1940), s. 5; Derviş Kılınçkaya, a.g.b., s. 244.

³⁶⁸ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 4, c. 1, s. 143-146.

* <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Erişim Tarihi: 18.07.2019)

³⁶⁹ Vehbi Cem Aşkun, “İnkılâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra”, *4 Eylül*, Sayı: 18-34 (30 Ağustos 1940), s. 6-7; Derviş Kılınçkaya, a.g.b., s. 244-245.

Hükümeti tarafından Kâzım Karabekir Paşa ve diğer ilgililere bu mealde telgraflar gönderilmiştir. **Ancak bunların hiçbirinde “ıdam” ifadesi yer almamaktadır**.³⁷⁰

İstanbul'un işgal altında olması ve oradaki Hükümetle milli menfaatler konusunda anlaşma olmadığı takdirde nasıl bir yol izleneceğine dair tartışmalar sürerken Mustafa Kemal Paşa'nın geçici bir hükümet kurulmasını önerdiğini anlatan M. Fazlullah Efendi; bu heyete her vilayetten iki üyenin seçilmesinin kararlaştırıldığını ve Sivas Vilayeti adına kendisinin de bu heyete üye olmasının önerildiğini, fakat kabul etmediğini belirtmektedir³⁷¹. Bu konu Kongrenin 2 ve 6 Ağustos tarihli toplantılarında gündeme gelmiş, her vilayetten iki, sancaklardan bir üye seçilmesi kararlaştırılmış ve bunun için adayların önerilmesi istenilmiştir. Bu çerçevede; Heyet-i Temsiliye üyeliği için M. Fazlullah Efendi de dâhil Sivas Vilayeti delegeleri Rauf Bey, Bekir Sami Bey, Serdarzâde Mustafa Efendi ve Çeçenzâde İsmail Hakkı Bey'i aday göstermişlerdir. 7 Ağustos'ta yapılan seçimlerde bu adaylardan Rauf ve Bekir Sami Beyler Heyet-i Temsiliye'ye seçilmişlerdir³⁷².

Erzurum Kongresi Sonuç Kararı, Nizamname ve Beyannameyi kabul ve Heyet-i Temsiliye'yi seçtikten sonra 7 Ağustos 1919 tarihinde çalışmalarını tamamlamıştır. Bu kapanış kısmı M. Fazlullah Efendi'nin Hatıralarında şu şekilde bahsedilmektedir³⁷³: "*Umumi celseye Siird(i) Mümessillerinden Mardin Meb'usu bir zatın* gayet maharetle ve müessir sadasıyla Aşir-i Şerifini dinleme ve Fatıha okumak suretiyle nihayet verdik. Hitamı meskuk** oldu. Bir ay devam eden bu kongreyi terk ile Erzurum'a veda ettik. Kongrede çok hizmeti görülen Erzurum Meb'usu Hüseyin Avni Bey Erzurum haricinde temsiller müsamereler vermek suretiyle kongre azalarını pek memnun bırakmış ve kongre arasında Hasankal'a'daki zabitan bizi oraya davet*

³⁷⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 125-130; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, c. 1, s.132-135.

³⁷¹ Vehbi Cem Aşkun, "İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra", *4 Eylül*, Sayı: 18-34 (30 Ağustos 1940), s. 7; Derviş Kılınçkaya, *a.g.b.*, s. 245. M. Fazlullah Efendi, Heyet-i Temsiliyeye girmesi için Mustafa Kemal Paşa'nın ısrar ettiğini de belirtir. Bu kaydın bir hatırat olması dolayısıyla subjektif bir bakış açısı belirgin olan anlatımda bahsedilen teklif ve ısrar olayının gerçekliğini teyit etmek güçtür.

³⁷² M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. 2, s. 158, 221-224, 232-233, 240-241.

³⁷³ Vehbi Cem Aşkun, "İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra", *4 Eylül*, Sayı: 19-35 (30 Eylül 1940), s. 5; Derviş Kılınçkaya, *a.g.b.*, s. 245-246.

* M. Fazlullah Efendi'nin M. Derviş Kılınçkaya tarafından yayınlanan Hatıralarında; Siirt Delegelerinden Mardin Mebusu bir zatın Kur'an okuduğunu belirtmektedir. Aşr-ı Şerif (Kur'an-ı Kerim'den bölümler) okuyan kişi Siirt Delegesi Hacı Hafız Cemil (Aydın) Efendi'dir. Ancak M. Fazlullah Efendi'nin bahsettiği gibi Hafız Cemil Aydın Mardin Mebusluğu yapmamıştır. Bkz: *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet*, c. 2, (Yay., Haz: İhsan Güneş, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu), TBMM Yay., Ankara, 1998, s. 10-73; *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, c. 3, (Yay., Haz: Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu), TBMM Yay., Ankara, 1995, s. 749-757; <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc> (Erişim Tarihi: 18.07.2019).

** Derviş Kılınçkaya, *a.g.b.*, s. 245. Doğrusu "Hitâmühû misk(un)" şeklinde olması gerekir. Kur'an-ı Kerim'de 83. Sure olan Mutaffin Suresi'nin 26. Ayetinde geçen bir ifadedir. Meali: "Onun sonu misktir".

ederek bir gece de Hasankal'a'da misafireten kaldık. Dinamo ile balık avlamak vesaire gibi eğlencelerle pek mahzuz olduk".

M. Fazlullah Efendi'nin Hatıraları; Erzurum'dan ayrılış, Sivas Kongresi sürecinde yaşananlar, Cumhuriyetin İlanı ve Mustafa Kemal Paşa yazdığı şiir ve Mustafa Kemal Paşa'nın teşekkür telgrafı ile devam etmekte ve Erzurum Kongresi'ne katılan delegeler (54 kişi) listesi ile sona ermektedir³⁷⁴.

Sonuç

Türk Tarihinin dönüm noktalarından olan Milli Mücadelenin önemli aşamalarından birisi de hiç şüphesiz Erzurum Kongresidir. Vilâyât-ı Şarkiyye Müdâfaa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti ile Trabzon Muhâfaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin birlikte tertip ettiği bu kongreye ülkenin önemli bir bölümünden delegeler katılmıştır. Bu vilayetlerden birisi Sivas ve bu vilayetin delegelerinden birisi de Mehmed Fazlullah (Moral) Efendi'dir.

Şair ve mutasavvıf bir aileden gelen, hem mektep ve hem de medrese eğitimi alan M. Fazlullah Efendi, yaklaşık 30 yıldan fazla eğitim alanında öğretmen ve idareci olarak hizmet vermiştir. Bunun yanında halkın irşadı için vaazlar vermiş, kitap, şiir ve gazetelere yazılar yazmıştır. Erzurum ve Sivas Kongreleri süreçlerine dair hatıralarını kaleme alan M. Fazlullah Efendi'nin Hatıraları Ankara Ün. TİTE Arşivi'ne bağışlanmıştır.

Sivas Kongresi'ne Hafik Delegesi olarak katılan M. Fazlullah Efendi Program Encümeni'nde görev almış, ilgili bölümlerde ayrıntılı olarak belirtildiği üzere; tam bağımsızlık, dinin emirlerine sıkı sıkıya bağlılık, Kongre kararlarının gazete ve sair araçlarla millete ve İslâm âlemine duyurulması gibi konularda konuşmalar yapmış, önergeler vermiştir. Ayrıca Kongre Kararlarına "halkın ve özellikle de asker ve subayların İslâm Dini'nin emirlerine tam riayet etmelerine dair" bir madde konulmasını önermiş ise de, kararlara bir madde ilavesi yerine, delegelerin memleketlerine döndüklerinde ilgilere bu hassasiyeti tebliğ etmeleri benimsenmiştir.

F. Fazlullah Efendi, Hatıralarında başka kaynaklarda bulunamayacak ilginç ayrıntılara yer vermiştir. Ancak her hatırada bulunabilecek olan subjektif bakış açısı, hamaset ve duygusallık bu hatırada da dikkati çekmektedir. Hatıralar olayların üzerinden uzun bir zaman geçtikten sonra yazıldığı için tarih, kişi ve olayların seyri ile ilgili bilgi karışıklığı ve hatalar göze çarpmaktadır. Örneğin; Kongreye katılmak üzere Mayıs sonlarında Erzurum'a hareket

³⁷⁴ Derviş Kılınçkaya, *a.g.b.*, s. 245-252; Vehbi Cem Aşkun, "İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra", *4 Eylül*, Sayı: 19-35 (30 Eylül 1940), s. 5-6; Vehbi Cem Aşkun, "İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra", *4 Eylül*, Sayı: 20-36 (30 Birinciteşrin 1940), s. 10-11; Vehbi Cem Aşkun, "İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra", *4 Eylül*, Sayı: 22-38 (30 1. Kanun 1940), s. 10-11.

edildiği, Erzurum Kongresi'nin açılışında İttihatçılık-İtilafçılık tartışması ile üç gün başkan seçilemediği v.s. İlgili bölümde bu tür durumlara açıklama getirilmiştir.

M. Fazlullah Efendi'nin hatıralarında bahsettiği olaylar tespit edilirken öncelikle Kongre tutanakları ile karşılaştırılmıştır. M. Fahrettin Kırzioğlu tarafından yayınlanan Kongre Tutanakları, iki kâtip üye Süleyman Necati Güneri ve Abdullah Hasib Ataman tarafından tutulan kayıtlara ve diğer kişilerden derlenen not/belgelere dayanmaktadır. Bu iki kâtip üyenin tuttuğu kayıtlar bugünkü TBMM tutanakları gibi kelime kelime tutulmuş olmayabilir. Ancak yine de görüşmelere dair en sağlam kaynaklardır. Dolayısıyla M. Fazlullah Moral'ın hatıralarındaki bir kaydın bu iki kâtip üyenin tuttuğu notlardan oluşan Kongre tutanaklarında yer almaması, o olayın hiç gerçekleşmediği anlamına gelmez. Bununla birlikte bu kaydın, hem tutanıklara yansımamış olması ve hem de diğer hatıra ve notlar tarafından desteklenmemesi, M. Fazlullah Efendi'nin hatıralarında bahsettiği olayın gerçekleşmiş olma ihtimalini zayıflatmaktadır.

M. Fazlullah Efendi'nin, Erzurum Kongresi sırasında yaptığını belirttiği Halife ve Padişahın haklarının korunmasıyla ilgili konuşmayı Cumhuriyet Döneminde yaşanan hızlı laikleşme sürecine rağmen hatıralarına kaydetmesi dikkat çekici bir noktadır. Kaydedilmesi bir tarafa, içeriğinde bu ifadelerin yer aldığı belgelerin TİTE'ne bağışlanması önemli bir husustur.

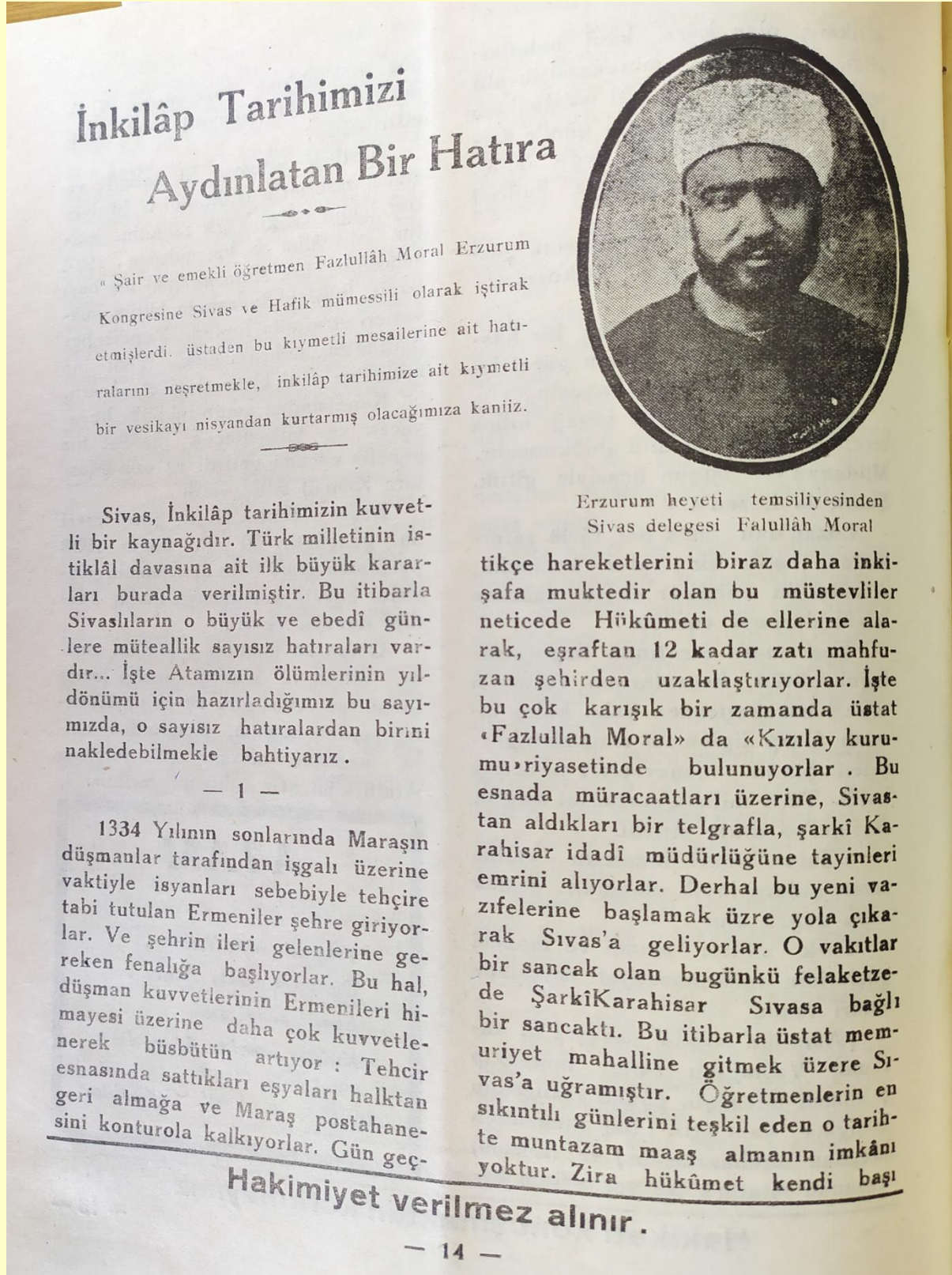
Kaynakça

- Arıkan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I* (Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne), TTK.Yay., Ankara, 1993.
- Armağan, Mustafa, *Küller Altında Yakın Tarih* (Vahdettin'den Mustafa Kemal'e Unutulan Gerçekler), Timaş Yay., İstanbul, 2008.
- Armağan, Mustafa, *Satılık İmparatorluk*, Timaş Yay., İstanbul, 2013.
- Aslanoğlu, İbrahim, *Sivas Meşhurları*, c. 1, Sivas İl Kültür Müd. Yay., Sivas, 2006.
- Atatürk, Kemal, *Nutuk 1919-1927*, (Yay. Haz: Prof. Dr. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2004.
- Atatürk, Kemal, *Nutuk*, c. 3, Vesikalar, İstanbul, 1969.
- Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Hatıralar*, c. 1, 21.Yüzyıl Yay., Ankara, 2001.
- *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara, 2003.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Millî Mücadele Hâtıraları*, Vatan Neşriyat, İstanbul, 1953.
- *Cumhuriyet Gazetesi*, Sayı: 8708 (10 Kasım 1948), s. 5.

- Çil, Yücel, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegelerin Biyografileri*, Atatürk Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2003.
- Demircioğlu, Asuman, *Faik Ahmet (Barutçu) Bey ve İstikbal Gazetesi (1918 Yılı Sonu ve 1922 Yılı)*, Atatürk Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1998.
- Dursunoğlu, Cevat, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Erzurum Kitaplığı Yay., İstanbul, 1998, s. 84-89.
- Erdoğan, Mehtap, "Tevfik Fikret'in Tarih-i Kadim'ine Mehmed Fazlullah'ın Reddiyesi: Şihâbü'l-Kudret Fî Recmi'l-Fikret", *Turkish Studies*, Sayı: 5/1 (Kış 2010), s. 974-1006.
- Gökbilgin, M. Tayyib, *Millî Mücadele Başlarken* c. I (Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine), Türkiye İşbankası Yay., Ankara, 1959.
- Günaydın, A. Necip, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Sivas, 2002.
- <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Erişim Tarihi: 18.07.2019)
- <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Erişim Tarihi: 3.7.2019)
- <https://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/mazbatalar.sonuc> (Erişim Tarihi: 18.07.2019).
- Hür, Ayşe, *Öteki Tarih*, c. 2 (Mondros'tan İzmir Suikastı Davası'na), Profil Yay., İstanbul, 2012, s. 37-43;
- *İrâde-i Milliye: Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle*, (Yay. Haz.: Alim Yıldız ve diğ.), Sivas, 2007.
- Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, c. 1, Emre Yay., İstanbul.
- Kılınçkaya, M. Derviş, "Erzurum Kongresine İlişkin İki Hatırat", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu*, Erzurum, (23-25 Temmuz 2002), Yay.Haz: Yavuz Aslan-Salim Gökçen), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2003, s. 231-258.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, c. 1 ("V.Ş.M.H.M.C." Merkez ve Şubeleri'nin Kuruluşu, Hazırlıkları, Erzurum Vilâyet Kongresi (17-21 Haziran 1919)*, Kültür Ofset, Ankara, 1993.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, c. 2 Erzurum Umumi Kongresi (23Temmuz-7Ağustos 1919)*, Kültür Ofset, Ankara, 1993.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, c. 3 (Erzurum Kongrelerinin Belge ve Zabıt Asıllarının Klišeleri, Erzurum ve Atatürk İle İlgili Fotoğraflar 1919-1924, Kongre Mümessillerinin Fotoğraf ve Hâaltercümeleri)*, Kültür Ofset, Ankara, 1993.

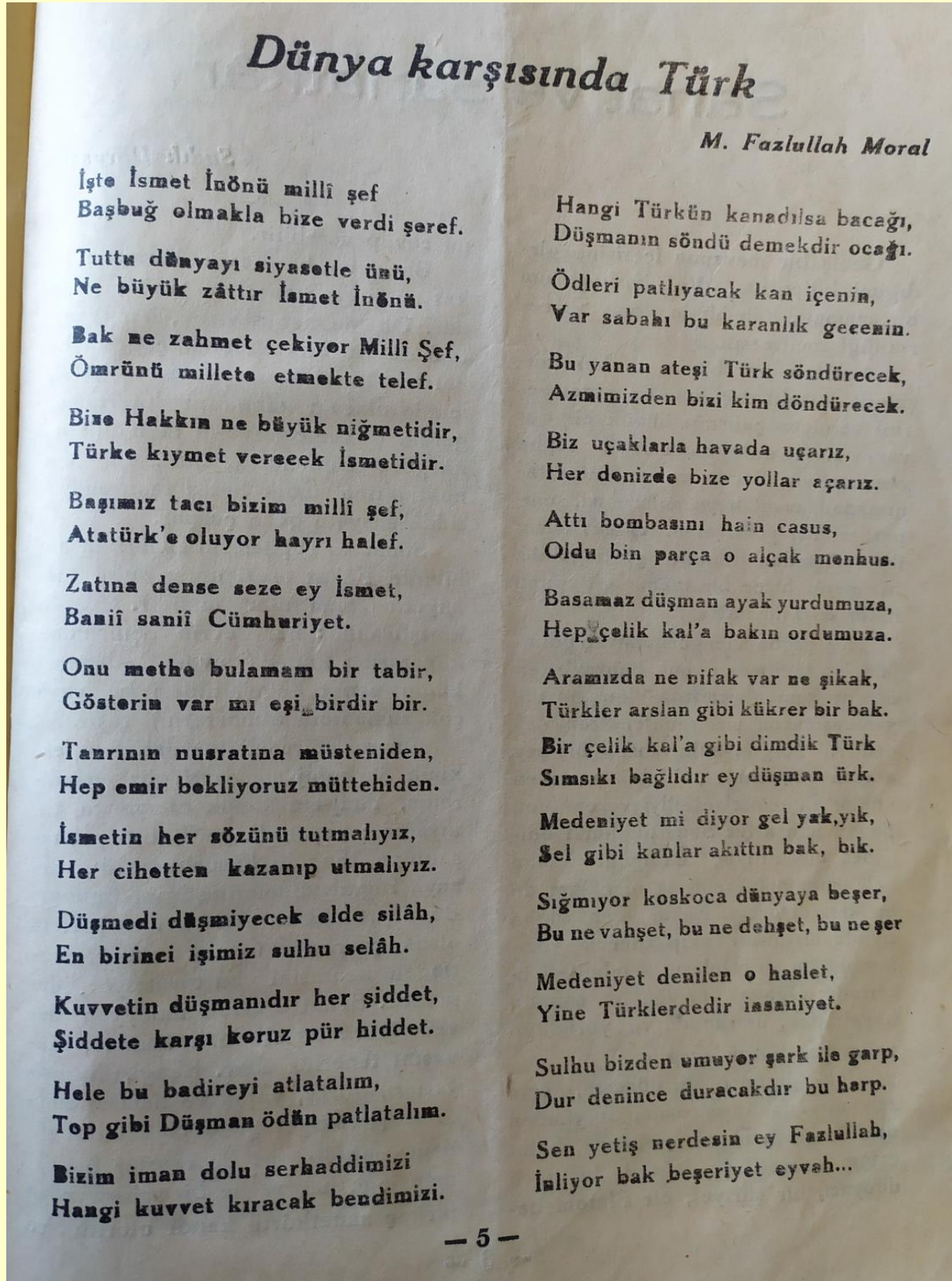
- Koloğlu, Orhan, *Sorularla Vahdettin*, Pozitif Yay., İstanbul, 2007.
- Kuzucu, Kemalettin, “Ermeni Meselesi Yüzünden Görevden Alınan Sivas Valileri”, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, (Editör: Prof. Dr. Bünyamin Kocaoğlu), İlkadım Belediyesi Yay., Samsun, 2017, s. 708-714. Tamamı, s.699-620.
- *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 4, c. 1.
- Mısıroğlu, Kadir, *Osmanoğullarının Dramı*, Sebil Yay., İstanbul, 1979.
- Nur, Rıza, *Hayat ve Hatıratım*, c. 3. (Rıza Nur - Atatürk Kavgası), (Yay., Haz: Abdurrahman Dilipak), İşaret Yay., İstanbul, 1992.
- Reşit Paşa, *Hatıralar* (Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Hatıraları), Yay. Haz: Cevdet R. Yularkıran), Sivas İli, Sanat, Kültür ve Araştırma Vakfı Yay., Sivas, 2001.
- Selek, Sabahattin, *Milli Mücadele*, c. 1, Ağaoğlu Yayınevi, 1970.
- Selvi, Haluk, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2000.
- *Sivas Kongresi Tutanakları*, (Haz: Uluğ İğdemir), TTK.Yay., Ankara 1999, s. 3-8, 20-22.
- Sürmeli, Serpil, “Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi Sırasında Üniforma Giyme Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, c. 2, Sayı: 1 (Temmuz 1997), (Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Özel Sayısı), s. 29-41.
- *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem: 1, c. 1.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, Arba Yay., İstanbul, 1995.
- *Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet*, c. 2, (Yay., Haz: İhsan Güneş, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu), TBMM Yay., Ankara, 1998.
- *Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923*, c. 3, (Yay., Haz: Fahri Çoker, Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu), TBMM Yay., Ankara, 1995.
- Türkgeldi, Âli, *Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Güney Matbaacılık, Ankara, 1948.
- Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi* (Yeni Vesikalar İlavesiyle İkinci Baskı), Tan Gazetesi Matbaası, İstanbul, 1963.
- Yıldırım, Yusuf, “Fazlullah Moral'in Münâcât-ı Bedîa Adlı Eseri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XIX, Sayı: 2 (15 Aralık 2015), s. 81-110.
- Yıldız, Alim, *Sivashlı Şairler Antolojisi*, Sivashlılar Vakfı Yay., İstanbul, 2003.

EK 1: Mehmed Fazlullah Efendi'nin Hatıralarının Vehbi Cem Aşkun tarafından yayımlanan sayfası.

Vehbi Cem Aşkun, "İnkilâp Tarihimizi Aydınlatan Bir Hatıra", 4 Eylül, Sayı: 10-26 (1 İlk Kanun 1939), s. 14.

EK 2: Mehmed Fazlullah Efendi'nin Hatıralarının Vehbi Cem Aşkun tarafından yayımlanan sayfası.

4 Eylül, Sayı: 51 (31 Mart 1942), s. 5.

Gümüşhane Delegesi Kadir Beyzade Zeki Bey'in Erzurum Kongresi'ndeki Faaliyetleri

Uğur Üçüncü*

Özet

Milli Mücadele'nin en önemli safhalarından biri 23 Temmuz 1919-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında Erzurum'da yapılan kongredir. Kongre, Trabzonlu ve Erzurumluların öncülüğünde gerçekleştirilmiştir. Kongre'ye Gümüşhane'den Zeki Bey de katılmıştır. Zeki Bey, İzmir'in işgali üzerine Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Olağanüstü Kongresi'nde Rize temsilcisi Osman Nuri Bey'le beraber bir takrir sundular. Takrirden Erzurum'da bir kongre yapılmasını teklif etmişlerdir. Teklif kabul edilmiştir. Bunun üzerine Cemiyet, Erzurum'la iletişime geçmiştir. Erzurum'dan da aynı yaklaşım gelince kongre hazırlıklarına başlanmıştır.

Zeki Bey, Gümüşhane ve Torul delegesi olarak seçilmiş ve Erzurum Kongresi'ne iştirak etmiştir. Kongre açılışında Mustafa Kemal Paşa ile bir tartışma yaşamışsa da anlaşmazlık kısa sürede çözülmüştür. Kongre süresince oldukça faal olmuştur. Kongre Karar Nizamnamesinin ve Bütçesinin hazırlanmasında yer almıştır. Kongre'nin ardından Gümüşhane'ye dönmüştür. Trabzon delegeleri İzzet ve Servet Beylerle birlikte Erzurum Kongresi kararlarına aykırı olarak gördükleri Sivas Kongresi'ne eleştiriler yöneltmişlerdir.

Bu çalışmada, devrin resmi tutanakları, arşivleri, hatıraları kullanılarak, Zeki Bey'in delege seçilmesi, Kongre'ye katılımı, Mustafa Kemal Paşa ile ilişkileri ve Kongre'deki faaliyetleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zeki Bey, Erzurum Kongresi, Trabzon, Mustafa Kemal, Kazım Karabekir.

Abstract

One of the most important stages of the National Struggle was the congress held in Erzurum between 23 July 1919-7 August 1919. The congress was held under the leadership of the people of Trabzon and Erzurum. Zeki Bey from Gümüşhane attended the congress. After the occupation of Izmir, Zeki Bey gave a motion together with Osman Nuri Bey, the representative of Rize, at the Extraordinary Congress of the Trabzon National Conservation Society. Their offer accepted. When the same approach came from Erzurum, preparations were initiated for the congress.

* Prof. Dr, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: uucuncu@ktu.edu.tr

Zeki Bey was elected as the delegate of Gumushane and Torul and participated in the Erzurum Congress. Although there was a discussion with Mustafa Kemal Pasha at the opening of the congress, the dispute was resolved quickly. He was very active during the congress. He took part in the preparation of the Congress Decision Regulations and the Congress Budget. After the congress, he returned to Gümüşhane. He criticized together with İzzet and Servet Bey, they were the Trabzon delegates, the Sivas Congress, which they saw as contrary to the decisions of the Erzurum Congress.

This study examined that Zeki Bey's election as a delegate, his participation in the Congress, his relations with Mustafa Kemal Pasha and his activities in the Congress using the official minutes, archives and memoirs of the period.

Key Words: Zeki Bey, Erzurum Congress, Mustafa Kemal, Kazım Karabekir.

Giriş

Erzurum Kongresi Milli Mücadele yıllarının dönüm noktalarından biridir. Doğu Anadolu ve Karadeniz bölge halkı temsilcilerinin Mustafa Kemal Paşa liderliğinde yaptığı bu Kongre'de vatanın geleceği adına hayati kararlar alınmıştır. Kongre'ye Gümüşhane delegesi olarak Kadirbeyzade Zeki Bey de iştirak etmiştir. Zeki Bey'in biyografisinin verilmesi faydalı olacaktır.

Zeki Bey'in ailesi, Gümüşhane ve çevresinde Kadirbeyzadeler olarak tanınmaktadır.³⁷⁵ 1884 yılında Gümüşhane'de Cami-i Kebir mahallesinde dünyaya gelen Zeki Bey'in babası Hafız İbrahim Lütfi Paşa, annesi Hümeysin Hanımdır.³⁷⁶ Eğitim öğretiminin ilk kısmını Gümüşhane İbtida-i Mektebinde, orta kısmını ise Rüştüye'de tamamlamıştır.³⁷⁷ 1898'de İstanbul Galatasaray Sultanisi'ne girmiş ve 1904 yılında okulun Türkçe bölümünü bitirmiştir. Fransızca kısmından ise sağlık sorunları nedeniyle 1905 yılında okuldan ayrılmak zorunda kalmıştır.³⁷⁸ O sırada Arabistan'da Gazze Kaymakamlığı görevinde bulunan babası Lütfi Paşa'nın yanında üç sene kadar kalmıştır.³⁷⁹ Ardından askerlik vazifesini yerine getirmiştir.³⁸⁰

³⁷⁵ *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, Haz. Ömer Faruk Lermioğlu, Sebil Yay., İstanbul 2007, s. 11; M.Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. 3, Ankara 1993, s. 214.

Kadir Mısıroğlu, *Üç Hilâfetçi Şahsiyet*, Sebil Yay., İstanbul 1995, s. 23.

³⁷⁶ *BOA, DH. SAİD*, 171/163, lef. 323; Mehmet Zeki Bey'in II. Devre TBMM, Milletvekilliği Özlük Dosyası, *TBMM Arşivi*, Sicil No: 518; Meclis'teki Yegâne Müstakill Me'bûs, *Vatan*, 5 Teşrin-i Sâni 1339/5 Kasım 1923, No: 204, s. 4; Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM-II.Dönem, C. 3, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1994, s. 363.

³⁷⁷ *TBMM Arşivi*, Sicil No: 518.

³⁷⁸ *BOA, DH. SAİD*, 171/163, lef. 323; *TBMM Arşivi*, Sicil No: 518; Kırzioğlu, *a.g.e.*, C. 3, s. 214.

³⁷⁹ *BOA, DH. SAİD*, 4/503, lef. 1001; *TBMM Arşivi*, Sicil No: 518.

³⁸⁰ Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.3, s. 214.

Gümüşhane'ye döndükten sonra Gümüşhane Sancağı Pasaport Kâtipliği'ne tayin edilmiştir.³⁸¹ Fakat bir süre sonra memuriyetten ayrılmıştır.³⁸² Gümüşhane'de çiftçilik ve ticaretle uğraşmaya başlamıştır.³⁸³ Gümüşhane İdare Meclisi ve Ticaret Odası Başkanlığı görevlerine getirilmiştir.³⁸⁴ Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslar, Gümüşhane ve çevresini 19 Temmuz 1916 tarihinde işgal etmişlerdir.³⁸⁵ İşgal öncesinde Zeki Bey ve ailesi Sivas'a göçmek zorunda kalmıştır. Rusların, Gümüşhane'yi terk etmesinden sonra memleketine dönmüştür.³⁸⁶

Milli Mücadele'nin Trabzon Vilayetinde kurulması çalışmalarına erkenden katılmıştır.³⁸⁷ Osmanlı Mebusan Meclisi seçimlerine katılmış³⁸⁸ ve kazanmıştır.³⁸⁹ Misak-ı Milli belgesini imzalamış ve desteklemiştir.³⁹⁰ İstanbul'un işgali sonrasında Damat Ferit Paşa ile yaptığı görüşme, Anadolu'da karşı ihtilal çıkaracağı şüphesine neden olmuştur. Bu nedenle İnebolu'ya iner inmez göz altına alınmıştır.³⁹¹ 18 Haziran 1920'de serbest kalabilmiştir.³⁹² Gümüşhane'ye yerleşmiş, tarım ve ticarete devam etmiştir. II. Dönem TBMM'ye Gümüşhane'den bağımsız milletvekili seçilmiştir.³⁹³ TBMM'nin İkinci Dönem seçimlerini kazanan yegane bağımsız milletvekili sıfatını taşıyarak Meclis'te oldukça faal olmuştur. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasına katılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'ya suikast davasına onun da adı karışmıştır. Suçsuzluğu anlaşılmış ve beraat etmişse de Meclis faaliyetlerinden uzaklaştırılmıştır.³⁹⁴ Meclis'in kapanmasının ardından İstanbul'a dönmüştür.³⁹⁵

Uzun süre polis gözetiminde tutulmuştur.³⁹⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın müdahalesiyle takipten kurtulmuştur.³⁹⁷ Mustafa Kemal Paşa'nın vefatından sonra İsmet Paşa Cumhurbaşkanı seçilince, arkadaşlarının çoğu tekrar siyasete girmişse de o politikaya dâhil olmamıştır.

³⁸¹ BOA, DH. SAİD, 171/163, lef. 323

³⁸² TBMM Arşivi, Sicil No: 518.

³⁸³ TBMM Arşivi, Sicil No: 518; Kırzioğlu, a.g.e., C.3, s. 214.

³⁸⁴ Mehmet Zeki Bey'in Son Osmanlı Mebusan Meclisi Milletvekili Özlük Dosyası, TBMM Arşivi, Dosya No: 680; Sicil No: 671.

³⁸⁵ Sabri Özcan San, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2003, s. 28.

³⁸⁶ Kırzioğlu, a.g.e., C. 3, s. 214.

³⁸⁷ TBMM Arşivi, Sicil No: 518.

³⁸⁸ TBMM Arşivi, Dosya No: 680; Sicil No: 671; "Dün Besim(Mersin), Zeki(Gümüşhane), Nâfiz(Cânîk) Beylerle Çolak Selâhâddin, Hüseyin Avnî ve Kara Vâsif Beyler Muhâkeme Edilmişlerdir", *Milliyet*, 11 Temmuz 1926, No: 146, s. 1.

³⁸⁹ TBMM Arşivi, Dosya No: 680; Sicil No: 671.

³⁹⁰ Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, s. 104-105.

³⁹¹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997, s. 127; Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2006, s. 158.

³⁹² B.C.A., Fon Kodu:030.18.01.01, Yer No: 1.4.3.

³⁹³ TBMM Arşivi, Sicil No: 518; Öztürk, a.g.e., C.3, s. 363-364.

³⁹⁴ Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, s. 262-263.

³⁹⁵ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 288.

³⁹⁶ Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, s. 263-265; Mahir İz, *Yılların İzi*, Kitabevi Yay., İstanbul 2000, s. 414-416; Mısıroğlu, a.g.e., s. 129-132.

³⁹⁷ Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, s. 277.

Kendisine Anadolu Sigorta Şirketi İdare Meclis Üyeliği görevi verilmiştir. 1951 yılına kadar bu görevi yürütmüştür.³⁹⁸ 7 Temmuz 1952 tarihinde vefat etmiştir. 9 Temmuz 1952'de Edirnekapı Şehitliği'ne defnedilmiştir.³⁹⁹

Tarihe ismini yazdırmayı başarmış olan Zeki Bey'in Erzurum Kongresi'ne seçilmesi, Mustafa Kemal Paşa ile ilişkileri, Kongre'deki faaliyetleri, Kongre'ye destekleri ve tenkitleri nasıl olmuştur? Çalışmada bu soruların yanıtları aranmıştır.

1.Erzurum Kongresi'nin Toplanması Kararında Zeki Bey'in Rolü

İzmir'in işgali Gümüşhane'de ciddi üzüntü ve bir o kadar da öfkeyle karşılanmıştır. İşgalden iki gün sonra Zeki Bey başkanlığındaki Gümüşhane Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti(GMHMC) merkez ve kazalar şubeleri tarafından Sadarete telgraflar çekilmiştir. Telgraflarda Gümüşhanelilerin Yunan işgalinden duydukları üzüntü belirtilmiş, işgalin Wilson İlkelerine ve Mütareke'ye aykırı olduğu vurgulanmış, Avrupa Devletleri nezdinde Hükümet'in yaptığı protestolar desteklenmiş ve bu konuda alınacak tedbirlere sonuna kadar katılacakları bildirilmiştir.⁴⁰⁰

GMHMC Başkanı Zeki Bey, ayrıca 19 Mayıs 1919'da Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti(TMHC)ne bir telgraf çekerek olağanüstü kongre toplanmasının gerekliliğine değinmiştir.⁴⁰¹ Cemiyet mensupları da zaten bu doğrultuda karar almışlardı.⁴⁰² Cemiyet, diğer şubeler gibi GMHMC'ne çektiği telgraflarla 28 Mayıs 1919'da yapılması kararı alınan Olağanüstü Kongre'ye iştirak edecek temsilcilerin bir an önce seçilerek Trabzon'a gönderilmelerini istemiştir.⁴⁰³ Kongre'ye Gümüşhane Şubesini temsilen Zeki Bey seçilmiştir.⁴⁰⁴ TMHC'nin Olağanüstü Kongresi 28 Mayıs 1919'da toplanmıştır. Kongre'de öne çıkan Zeki Bey, Rize temsilcisi Osman Bey'le beraber iki taksir sunmuşlardır. İlkinde, İstanbul'a gönderilmiş Heyete, Hükümet'in ne gibi cevaplar verdiğinin izahını istemişlerdir.⁴⁰⁵ Tarihi açıdan daha önemli ikinci taksirlerinde ise silahlı mücadele yönteminin benimsenmesini ve Erzurum'da bir kongre yapılmasını teklif etmişlerdir.⁴⁰⁶

³⁹⁸ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 288.

³⁹⁹ Uğur Üçüncü, *İkinci Dönem TBMM'de Bir Muhafifin Portresi Kadirbeyzade Zeki Bey*, Çizgi Kitapevi, Konya 2011, s. 170.

⁴⁰⁰ Haluk Selvi, *İşgal ve Protesto*, Değişim Yay., İstanbul 2007, s.280-283.

⁴⁰¹ *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, s.20; Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, İş Bankası Yay., İstanbul 2006, s.193.

⁴⁰² *TBMM Arşivi*, Sicil No: 518.

⁴⁰³ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, C. 1., Yeni Yüzyıl Yay, Ankara 2001, s.117.

⁴⁰⁴ Barutçu, *a.g.e.*, C.1, s.122; *TBMM Arşivi*, Sicil No: 518; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.193.

⁴⁰⁵ Barutçu, *a.g.e.*, C.1, s.123.

⁴⁰⁶ Mesut Çapa, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon Belediyesi Kültür Yay.,Ankara 1998, s. 12; Mesut Çapa, "Milli Mücadele'de Doğu Karadeniz", *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 665.

“Kongre Riyasetine

Her vilâyet merkezinde ufak tefek sızıntılarla kopan feryâd, memleketin yarasına hiçbir vakit merhem olmaz. Memleketi mahallî teşekküller değil gâlip devletlerin, ihtirasları iştihâlarından kurtarmak, bu hâlimiz ile içimizde bazı unsurların aldığı vaziyet bile yumuşatacak bir halde değildir.

İzmir’in feci âkıbeti de bunu bize gösterdi. Tek başına bir vilâyet, bâhusus sâhil olmak münâsebetiyle hiçbir şey yapamaz. Pontus ve Ermenistan meseleleri artık açıktan açığa konuşuluyor. Bizi kurtaracak yegâne çare Türklüğün ittihâd ve hamâsetidir. Bunun için de müsellehan mukavemet tertibâtı alınması; her neye mütevakıf ise ona göre hareket etmek ve merkezi Erzurum’da olmak üzere bir umûmî kongre akdi ile bütün şark vilâyetleri ve civarlarına ahvâlin açık ve bütün çıplaklığı ile bildirilmesini ve onlardan dört gün zarfında müsbet ve menfî gelecek cevâba nazaran kongrenin dört gün müddetle tâtilini teklîf ederiz.

Mühendis Osman Nuri

Ve

Gümüşhane Murahhası

Kadirbeyoğullarından Zeki”⁴⁰⁷

Müzakereleri gece yarısına kadar süren tahrir nihayetinde kabul edilmiştir. Alınan karar gereği Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’yle irtibat kurulmuş, olumlu cevap alınca da hazırlıklara başlanmıştır.⁴⁰⁸ Böylece Milli Mücadele’nin henüz başında işgalcilere karşı bölgede ilk silahlı direniş kararının alınmasında ve Erzurum’da büyük bir kongre yapılmasında Zeki Bey’in katkısı olmuştur. Şunu da ilave etmek lazımdır ki İzmir’in işgali üzerine düzenlenen bu Kongre’den birkaç gün sonra Zeki Bey’in eşi Emine Hanım bir bebek dünyaya getirmiştir. 1 Haziran 1919 tarihinde doğan bebeğe çift Sabahattin adını vermiştir. Zeki Bey, eşi Emine Hanım’ın hamileliğinin son dönemlerinde memleket meseleleri gerekçesiyle TMHMC’nin Olağanüstü Kongresi’ne katılmıştır. Çocuğunun dünyaya gelmesinden kısa süre sonra ise Erzurum Kongresi’ne iştirak edecektir. Bu da onun, Türk Milleti’nin varlığını, her şeyden üstün tuttuğunu göstermektedir⁴⁰⁹.

⁴⁰⁷ Kadirbeyoğlu Zeki Bey’in Hatıraları, s.23-24; Goloğlu, Erzurum Kongresi, s.59; 194; Çapa, a.g.e., s.12-14.

⁴⁰⁸ Kadirbeyoğlu Zeki Bey’in Hatıraları, s.24-25; Goloğlu, Erzurum Kongresi, s.194.

⁴⁰⁹ Üçüncü, a.g.e., s. 40.

2.Erzurum Kongresi'ndeki Faaliyetleri

TMHMC, 23 Haziran 1919'da GMHMC'ne çektiği telgrafta Erzurum Kongresi'ne gönderilecek temsilcilerini seçmelerini istemiştir.⁴¹⁰ 29 Haziran 1919 tarihinde verilen yanıtta temsilcilerinin Zeki Bey olduğu bildirilmiştir. Torul temsilcisinin sağlık gerekçesiyle Kongreye gidememesi üzerine Zeki Bey, bu görevi de üstlenmiştir.⁴¹¹ Bu halde Erzurum Kongresi'ne Torul ve Gümüşhane delegesi olarak katılmıştır.⁴¹² O günlerde delegelerin seçimi ve yol güvenlikleri büyük riskler taşıdığı için kimlikleri gizli tutulmaya çalışılmıştır.⁴¹³ Uzun bir yolculuktan sonra Zeki Bey'in de içinde bulunduğu Trabzon Vilayeti temsilcileri Erzurum'da askeri törenle karşılanmışlardır. Mustafa Kemal Paşa kısa bir karşılama konuşması yapmıştır. Temsilciler, Erzurum halkının büyük konukseverliğiyle eski belediye başkanlarından Hacı Dede Ağa'nın Konağı'nda misafir edilmişlerdir.⁴¹⁴

Zeki Bey hatıralarında, Trabzon delegeleri İzzet ve Servet Beylerle otururken askerlik görevinden henüz istifa etmiş Mustafa Kemal Paşa'nın yanlarına geldiğini ve kongre hakkında ne düşündüklerini sormuştur. Arkadaşları adına Zeki Bey malûmat vermiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya şunları söylemiştir: Her şeyden önce vatan kurtarılmalıdır. Osmanlı Devleti dört bir taraftan işgale uğramıştır. Elde kalan yerlerin Doğusunda Ermenistan, Karadeniz'de ise Pontus devletleri kurulmaya çalışılmaktadır. Zeki Bey bu tehlike karşısında, Trabzon'da bir cemiyet kurduklarını, başlangıçta Avrupa'dan haklarını müzakere yoluyla isteme yolunu seçtiklerini belirtmiştir. Bununla beraber İtilaf Devletlerinin desteğiyle Yunanlıların İzmir'i haksız yere işgal ettiklerini, bu gelişme nedeniyle Trabzon'da ikinci kongre yaptıklarını söylemiştir. Artık Avrupa'dan merhamet dilemektense kendi imkânlarıyla bağımsızlığın kazanılması kararı aldıklarını belirtmiştir. Buraya gelmelerinin sebebini ise genel bir teşkilatlanmaya gidilmesi olduğunu ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın kuvvetiniz var mı? sorusuna, bugün sağlanan milli birlik ve beraberliğin güçlü bir teşkilata dönüşeceğini söylemiştir. Millete yapılacak saldırı karşısında belki birkaç kişinin öleceğini fakat saldıranların tamamen imha edileceğini belirtmiştir. Şimdilik hazırlanmış projelerinin olmadığını, bununla beraber Erzurum Kongresi'nde ortak karar alınacağı inancını ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise İstanbul

⁴¹⁰ Barutçu, *a.g.e.*, C.1, s. 136.

⁴¹¹ Barutçu, *a.g.e.*, C.1, s. 140.

⁴¹² *TBMM Arşivi*, Sicil No: 518; Barutçu, *a.g.e.*, C. 1, s. 147; Ömer Sami Coşar, *İstiklal Savaşı Gazetesi*, İstanbul 2002, 25 Temmuz 1919; Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.3, s. 214.

⁴¹³ Muhittin Gül, "Kongreler Döneminde Doğu Karadeniz'deki Milli Çalışmalar", *İlkadımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele*, Ed.: Osman Köse, Mavi Yay., İstanbul 2008, s. 387.

⁴¹⁴ Volkan Şenel, "Erzurum Kongresi'ne Katılan Gümüşhane Mebusu Zeki Bey'in Anıları (1)", *Kuşakkaya*, 25 Kasım 2005; Günay Çağlar, "Trabzon Muhâfaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti İle Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin İlişkileri", *Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2001*, C. 1, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., s. 691-692.

Hükümeti'nin düşmanlarla anlaşığı, aleyhinde yapılacak çalışmalara izin vermeyeceğini belirterek tutuklama yoluna gitmezler mi sorusunu yöneltmiştir. Zeki Bey ise “Paşa, bizler İstanbul'un bu vaziyeti ihdâs etmesini arzu ederiz. Hâin oldukları bizce tahakkuk etmiştir. Lakin deli oldukları henüz daha belli olmadı.” cevabını vermiştir. İstanbul Hükümeti'nin emrindeki asker ve memurların da milletin ferdi olduğunu, Hükümet'in emrini yerine getirip millete silah doğrultmayacaklarını söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa, Zeki Bey'e bütün arkadaşlarının kendisi gibi düşünüyorlarsa başarının kesin olacağını belirtmiştir. Zeki Bey, konuşmadan sonra, Mustafa Kemal Paşa üzerinde oluşan intibasını da ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın vaziyetinden hiçbir şey anlayamadığını, çok tereddütlü, çekingen, düşünceli ve içi dışına uymayan biri olduğunu söylemiştir. Fakat asıl amacın vatanın kurtuluşu olduğunu, o an için mücadelenin liderliğine kimin geçeceğini çok önemi bulunmadığını belirtmiştir.⁴¹⁵

Zeki Bey ve Trabzon delegesi arkadaşları İzzet ve Servet Beyler Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre'de yer almasına ve başkanlığa getirilmek istenmesine önceleri karşı çıkmışlardır. Kongre öncesinde Kazım Karabekir'le görüşmüşler ve Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre'ye üye olmasındaki tereddütlerini bildirmişlerdir. Zeki Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıktığında İstanbul'dan onun hakkında değişik bilgiler geldiğini, burada da kendisiyle görüştiklerini belirtmiştir. Neticede Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre'ye girmesine arkadaşlarının hoş bakmadığını söylemiştir. Yine Milli Mücadele'nin askerlerce değil sivil halk tarafından kurulması gerektiğini savunmuştur. Yapılacak “*Milli İhtilal*”e, şüpheli kişilerin girmemesini istemiştir. Karabekir Paşa ise, Zeki Bey ve arkadaşlarını teskin etmiş, yapılacak devrimin temellerinin kendileri tarafından atılacağını söylemiştir.⁴¹⁶

Zeki Bey ve arkadaşlarının, Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre'ye katılmasını istememeleri Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Başkanı Hoca Raif Bey'i rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlığını, kendilerine iletmiştir. Zeki Bey, Erzurum'a gelene kadar Mustafa Kemal Paşa'yı ne tanıdığını ne de bu isimde bir kumandanın olduğunu duymadığını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın da kendisini tanımadığını, dolayısıyla onun adaylığına karşı gelmelerinin sebebinin kin ve düşmanlık olmadığını ifade etmiştir. Amaçlarının yapılacak “*İhtilal*”in halk eliyle gerçekleşmesi olduğunu söylemiştir. Milli hareketin, askeri bir şahsiyet önderliğinde yapılması halinde zamanla askeri diktatörlüğe gidileceğini söylediğini iddia etmiştir. Zeki Bey ve arkadaşları, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a Anadolu'daki milli galeyanı söndürmek üzere büyük yetkilerle geldiğini belirtmek suretiyle ondan şüphe duyulması gerektiğini söylemişlerdir. Raif Bey'den Erzurum için başka adaylar gösterilmesini

⁴¹⁵ Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, s. 32-36, 38.

⁴¹⁶ Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, s. 41.

istemişlerdir. Raif Bey ise Mustafa Kemal Paşa'nın, bu amaçla Anadolu'ya geldiğine dair söylentileri yalanladığını belirtmiştir.⁴¹⁷

Zeki Bey, Kazım Karabekir Paşa ile bir hatırasını dile getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın istifasından sonra Karabekir Paşa'nın emrinde olmaya devam etmesi olayına gönderme gibidir. Bu olay nasıl Milli Mücadele'nin dönüm noktasıysa kendi başından geçen hadiseyi de ona benzetmeye çalışmıştır. Onun anlattığına göre, yarbay rütbesinde bir Jandarma Zabiti gelmiş ve İstanbul Hükümeti'nin emrini okumuştur. Emirde Erzurum Kongresi'ne katılacakların tutuklanması istenmiştir. İkinci bir emri içeren telgrafta ise Gümüşhane temsilcisi Zeki Bey direndiği takdirde ölü veya diri ele geçirilmesi talep edilmiştir. Zeki Bey, Karabekir Paşa'nın tavrını merak etmiştir. Karabekir Paşa Kolordu Topçu Kumandanı Rüştü Bey'i çağırılmış ve Jandarma Kumandanının emrini okumuştur. Emri gerçekleştirmesi için gerekli tedbirleri almasını istemiştir. Rüştü Bey ise apoletlerini çıkarmış ve emri gerçekleştiremeyeceğini belirtmiştir. Bu süreçte Zeki Bey çok tedirgin olmuştur. Her ihtimale karşı elini tabancasına götürmüş vaziyette beklemiştir. Karabekir Paşa ise Rüştü Bey'i cevabından dolayı kucaklayıp öpmüştür. Karabekir Paşa, Zeki ve Rüştü Beyler kafa kafaya verip birleşmiş bir süre bu şekilde beklemişlerdir. Karabekir Paşa, ardından Jandarma Kumandanına dönerek git gördüklerini anlat demiştir. Zeki Bey, bu olayla milli birlik, kuvvet ve kudretin başladığını söylemiştir.⁴¹⁸

Zeki, Servet ve İzzet Beyler başlangıçta Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre'de başkanlığa getirilmesine de itiraz etmişlerdir. Bunun üzerine Karabekir Paşa harekete geçmiştir. Karabekir Paşa, onları Mustafa Kemal Paşa'nın adaylığına ve başkanlığa getirilmesine destek vermeleri yönünde ikna etmiştir.⁴¹⁹ Kongre, 23 Temmuz 1919 tarihinde açılmış ve ilk olarak başkanlık seçimi yapılmıştır. Yapılan oylamada Zeki Bey ve arkadaşları Mustafa Kemal Paşa'ya oy vermişlerdir. Mustafa Kemal Paşa 4 çekimser ve 3 muhalife karşın 38 oyla başkanlığa getirilmiştir.⁴²⁰

Erzurum Kongresi'nde Zeki Bey denilince akla gelen ilk şey Mustafa Kemal Paşa'nın istifa etmesine rağmen askeri üniformasıyla başkanlık kürsüsüne gitmesine olan itirazıdır. Mustafa Kemal Paşa'nın askeri üniforma ve "Yaveran-ı Hazret-i Şehriyari" kordonuyla Kongre salonuna gelmesi karşısında gayet kaba bir tepkide bulunmuştur. Hatıralarında bu olayı ve akislerini şöyle ortaya koymuştur:

⁴¹⁷ Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, s. 47-50; Goloğlu, Erzurum Kongresi, s. 198.

⁴¹⁸ Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, s. 52-57.

⁴¹⁹ Goloğlu, Erzurum Kongresi, s. 77; 199; Şenel, Erzurum Kongresi'ne Katılan Gümüşhane Mebusu Zeki Bey'in Anıları (3), Kuşakkaya, 9 Aralık 2005.

⁴²⁰ Kırzioğlu, a.g.e., C.2, s. 24-25; Goloğlu, Sivas Kongresi, s. 158.

“Camekanlı kapı açılır açılmaz bütün ihtişamı ile büyük üniformasıyla kaşıklı, püsküllü apoletleriyle irili-ufaklı umum nişanlarıyla ve Yâverân-ı Hazret-i Şehriyârî kordonu ile arkasında da yüzbaşı Cevad ve diğeri girmesinler mi!..Zavallı millet. Öteden beri şatafat bu dârât(gösteriş) ve bu debdebenin zebûnu değil midir? İsterse olmasın kafasına vurarak oldurur.

Böyle alıştırılmış devir her ne olursa olsun ismi ne nâm verilirse verilsin büyük, buradaki büyüklük ilmen ve irfânen değil mevki itibariyle bu nâmu ihrâz edenler alt taraflarındakine dâima hakaretle bakmayı, hîn-i hâcette(gerektiği zaman) tahta kurusu gibi onları ezmeyi ve mutlak olarak kendilerine itaat ettirmeyi isterler.

Mustafa Kemal Paşa bu hareketiyle murahhaslar üzerinde yapacağı te'siri çok iyi olarak keşfetmişti. Ve nitekim öyle de çıktı.

O, dârât, debdebe ile kılıç şakırdılarına karşı murahhaslar hep birden ayaklanmasınlar mı? İşte o vakit taş kafamdan fırladı, ayağa kalkmayan ben ve Rauf Bey'den başka kimse kalmadığını görünce ben de yerimden fırladım. Gayet sert ve haşin bir sadâ ile:

'Efendiler oturunuz! Paşa hemen dışarıya çıkınız, daha istifanemenizin mürekkebi kurumadan kongre üzerinde bir te'sir icrâ etmek için bu kıyafetle gelmenize çok teessüf ederim. Hemen çıkınız, başka bir elbise ile gelirsiniz" diyerek elimle de kapıyı gösterdim.

Sarı olan Mustafa Kemal o sırada yeşil bir renk aldı. Ve kongre salonunu mevtâi(ölü gibi) bir sükûn kapladı. Yalnız yanımda oturan Rauf Bey:

'Zeki ne yaptın' diyerek, o kudretli elleriyle sol bacağımı öyle sıkı ki, tam bir hafta siyah kaldı.

Mustafa Kemal Paşa üç dakika süren bu sükûtu, rolünü değiştirmek sûretiyle bir aktör vaziyeti aldı:

'Efendiler, şimdi bu dakikada kanaat getirdim ki, bu memleket hiçbir vakit istiklâlini zâyî etmeyecek. Bilâkis parlak İstikbâllere mazhar olacaktır. Zirâ içimizde medenî cesâretini hiçbir kuvvetin eğemeyeceğini ben de îman ettiğim(eliyle beni göstererek) böyle şahıslar oldukça bizler yaşayacağız. Bu bizim hakkımızdır'

Bana doğru bir adım atarak elini uzattı ve sivil elbisesi olmadığı için bunlarla gelmeye mecbûr olduğunu beyân-ı itizar etmesi(özür dilemesi) üzerine cevaben:

'-Paşa, paşa üzerindeki hâkî elbise bizim için kâfi idi. Paşalık işaretlerini kaldırınız, Avcı biçimi sivil bir elbise olur. Nitekim içimizde o kıyâfette birkaç arkadaşımız da vardır.

Siz ise yevmî giyilen askerî üniformaya da kanaat etmeyerek büyük üniforma, yâverî kordonu ve bütün nişanlarınızla buraya gelmeniz çok açık söyleyeyim ki hüsnüniyete delâlet etmez. Bununla beraber burada oturamazsınız. Tâ ki sivil giymedikçe burayı şimdi terketmeniz icâb ediyor. Aksi taktirde biz salonu terk ederiz'

Mustafa Kemal Paşa vaziyetin başka türlü çıkar yolu olmadığını görünce hemen geriye dönerek salondan çıkmak sûretiyle kongreyi terketti. İki dakika sonra otomobilin zartazurtası işitildi.

Bu hadise murahhaslar üzerinde henüz kavrayamadıkları derin bir te'sîr bıraktı. Herkes yanındaki arkadaşlarıyla hasbihâle daldı.

Rauf Bey:

'Zeki, bu darbe çok ağır oldu, îtiraf ederim ki, haklısın lâkin bu kadar sert ve haşin hakarete lüzum yoktu.'

Ben de cevâben:

"-Peki, siz de bir bahriye amirali üniformasını niçin giymediniz? Daha başlangıçta bu harekete ne mânâ vardı. Biz Karabekir ile böyle görüşmedik. Benim kimseden korkum ve âmâlîm yoktur. Tek bir emelim vardır ki, o da hepimizin düşündüğü gibi vatanımın istiklâlidir' dedim.

Tam bu sırada kapıcı gelerek Karabekir'in geldiğini ve beni görmek istediğini söyledi. Paşa'yu içeride bir odada ayakta gezinirken gördüm.

'Buyurun Paşam, emirleriniz!..' dedim.

Karabekir:

'-Aman Zeki Bey burada bir hâdise cereyân etmiş, Mustafa Kemal Paşa ağır bir hakaretle kongre hâricine çıkarılmış.'

'-Hayır, hayır Paşa hakaret filan değil hiçbir şey yoktur. Yalnız Mustafa Kemal Paşa Cuma selâmlığına gideceğine zâhib olarak büyük üniforma nişanlarıyla Yâverân-ı Hazret-i Padişâhî kordonu ile teşrîf ettiler.

Bendeniz de cevâben:

"-Paşam, yanlış geldiniz, lütfen dışarı çıkınız da sivil elbise ile teşrif edersiniz' dedim. Elbisesi olmadığından bahsetti.

Ben de bu hâkî elbisenin üzerindeki bütün alâmetler kaldırıldığı taktirde mükemmel bir avcı sivil elbisesi olacağını söyledim. Çıktı gitti. Zîrâ o kıyâfetle biz Paşa'yu hiçbir vakit kongreye kabul edemezdik!.' diyerek Karabekir'in gözlerinin içine baktım. Karabekir çok dalgın ve müteessir idi. Yalnız:

'-Yâ büyük üniforma ile geldi hâ!' dedi. Ben de:

'-Yâverleri de öyle geldi paşam, yalnız kendisi de değil.'

'-Zeki bu işi idâre eyle, çok asabiyete kapılma, bundan sonra biz de kontrol ederiz. Bu gibi hallere meydan vermeyiz ve verdirmemeye gayret ederiz' dedi.

‘-Paşam evvelce de uzun uzadıya arzettiğim üzere bizler kendi benliğimizle bu işi görmek istiyorduk. Şimdi bu iş işten geçti. Bizim vâzifemiz burada beş on günlük bir mesâiden sonra hitam bulacaktır. Paşa ile teşrîk-i mesâî edecek arkadaşlar düşünsün’ dedim.”⁴²¹

Goloğlu, Zeki Bey’in hatıralarını verirken bu kısma değinmemiştir. Sadece Zeki Bey’in Mustafa Kemal Paşa ve yaverlerinin askeri üniformalarla salona girmeleri üzerine yüksek sesle itiraz ettiğini belirtmiştir.⁴²² Mustafa Kemal Paşa, Zeki Bey’in tepkisi üzerine Kongre’den ayrılmış, bir süre sonra sivil elbiseyle Kongre’ye yeniden katılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Zeki Bey’in yanındaki sıranın başına oturmuş ve elini sıkmıştır. Elbiseyi Vali Münir Bey’den aldığını söylemiştir⁴²³. Olay esnasında orada bulunmamakla beraber Karabekir Paşa, *İstiklâl Harbimiz* adlı eserinde Mustafa Kemal Paşa’ya kıyafeti nedeniyle itiraz edenin Zeki Bey olduğunu ifade etmiştir. Onun bu itirazını ve sözlerinin Doğu’da herkesçe bilindiğini belirtmiştir.⁴²⁴ Kongre’nin ilk günü hatıralarında ise şunları ifade etmiştir: *“Kongre’ye, Mustafa Kemâl Paşa başkan seçiliyor. Riyâset kürsîsi’ne mîrlivâ üniforması ve Pâdişah kordonu’yla çıkması, münâsebetsiz bir mu’âmeleye, kendilerini ma’rûz bırakıyor. Gümüşhâne delegesi Zekî Beğ, Riyâset Kürsîsi’ndeki Kemal Paşa’ya hitâbla: ‘Paşa evvelâ arkanızdaki elbisenizi ve göğsünüzdeki kordonunuzu çıkarın da, sonra başkanlığa başlayın. Tahakkümden, korkuyoruz.’ diyor. Kemâl Paşa, tabî’î pek müşkil bir vaz’iyyetle kalıyor; o akşam üniforma’yı atmaya mecbûr oldu.*”⁴²⁵

Karabekir Paşa’nın bu olayı nakletmesi aldığı duyular temelindedir. Kendisi olay esnasında Kongre’de değildi. Mustafa Kemal Paşa’nın sivil elbiseyi ertesi gün giydiği ifadesi olaya tam hakim olamadığının göstergesidir. Zira Mustafa Kemal Paşa, olaydan bir süre sonra sivil elbiseleriyle Kongre’ye tekrar gelmiştir. Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi* adlı eserinde, Mustafa Kemal Paşa’nın askeri üniformayla Kongre’ye geldiğini kesin olarak görmüştür. Bununla beraber ona itiraz edenin Zeki Bey’den başka Giresun delegesi İbrahim Hamdi Bey olabileceğini söylemiştir. Zira, Giresun Delegelerinden Ali Naci (Duyduk), Mustafa Kemal Paşa’ya itiraz edenin İbrahim Hamdi Bey olduğunu iddia etmiştir.⁴²⁶ Falih Rıfki (Atay) ise, Mustafa Kemal Paşa’nın başka elbisesi olmadığı için askeri üniformayla geldiğini belirtmiş ve bazı Kongre delegelerinin buna itiraz ettiğini söylemiştir. *“Paşalık elbisesini bırak bizim gibi ol”* demişlerdir. Falih Rıfki, Mustafa Kemal Paşa’nın olayı kendisine anlattığını da

⁴²¹ Kadirbeyoğlu *Zeki Bey’in Hatıraları*, s. 58-61; Mısıroğlu, *a.g.e.*, s.42-45.

⁴²² Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 201

⁴²³ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 201; Mısıroğlu, *a.g.e.*, s.45.

⁴²⁴ Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, C.1., Emre Yay., İstanbul 1993, s.276.

⁴²⁵ Karabekir, *a.g.e.*, C.1, s.118.

⁴²⁶ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 89-90, 92-94, 174, 201.

iddia etmiştir. Hatta Vali'nin, verdiği takım elbisenin parasını da istediğini belirtmiştir.⁴²⁷ Kongre sürecinde kâtiplik görevi yapan Cevat Abbas Bey ise, böyle bir olayın yaşanmadığını, Mustafa Kemal Paşa'nın zaten sivil bir elbiseyle Kongre'ye geldiğini söylemiştir.⁴²⁸ Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa askerlikten istifası sonrasında Kongre'nin açılış günü salona askeri kıyafetle girdiği düşüncesi kuvvetle ihtimaldir. Her ne kadar itiraz edenin Giresun temsilcisi İbrahim Hamdi Bey olduğuna dair iddialar varsa bunun da Zeki Bey olduğu söylenebilir. Zeki Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya itirazı ise, hatıralarında bahsettiği kadar sert olması abartılı olsa gerektir.

Kongre'nin ikinci günü 24 Temmuz 1919'da Nizamname ve Program Encümenliği seçimleri yapılmıştır. Zeki Bey Nizamname Encümenliğine 35 oyla seçilmiştir.⁴²⁹ Komisyon, Zeki Bey'i kâtipliğe, Mustafa Kemal Paşa'yı ise başkanlığa seçmiştir. Mustafa Kemal Paşa, hatıra olarak dolma kalemini Zeki Bey'e hediye etmiştir.⁴³⁰ Zeki Bey, ayrıca 25 oyla Kongre Program Encümenliğine de seçilmiştir.⁴³¹

Sadrazam Damat Ferit Paşa tarafından 23 Temmuz 1919 tarihinde Anadolu'daki vilayet ve müstakil livalara bir telgraf çekilmiştir. Telgrafta belirtildiğine göre, Anadolu'da kargaşa ve ayaklanma çıkarılmıştır. Padişaha, vatana ve anayasaya aykırı şekilde Mebusan Meclisi adı altında Erzurum'da bir toplantı düzenlenmesi planlanmıştır. Bütün mülki ve askeri memurlardan, toplantıyı engellemeleri istenmiştir. Zeki Bey, 26 Temmuz 1919 Cumartesi günü Kongre'nin üçüncü toplantısının birinci celsesinde Damat Ferit'in telgrafına dikkat çekmiş ve Kongre'nin huzurunda bunu okumuştur.⁴³² Telgrafa acilen cevap verilmesini istemiştir.⁴³³ Bunun üzerine bir cevap hazırlanmış ve kabul edilmiştir. 26 Temmuz 1919'da Sadrazam'a cevabi telgraf çekilmiştir. Telgrafta, Damat Ferit'in tebligatının acilen tekzip edilmesi istenmiştir. Telgrafta kullanılan ifadelerle Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi gereği işgale davetiye çıkarıldığı belirtilmiştir. Kongre'nin Mebusan Meclisi olmadığı, Anayasa'ya ve Padişah aleyhine hiçbir şekilde hareket edilmediği ifade edilmiş, tebligatın acilen tekzibi istenmiştir.⁴³⁴

Zeki Bey, Erzurum Kongresi'nin 27 Temmuz 1919 tarihli ikinci celsesinde bölgenin müdafaası yapılırken muhacirliğe izin verilebileceği düşüncelerine karşı çıkmıştır. Muhacirliğe

⁴²⁷ Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Bateş Yay., İstanbul 1984, s. 187.

⁴²⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, C.2, Remzi Kitapevi, 16.Baskı, İstanbul 1999, s. 107-108.

⁴²⁹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.2, s.46; Barutçu, *a.g.e.*, C.1, s.160; *İstiklal Savaşı Gazetesi*, 25 Temmuz 1919; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 91; 201; Mısıroğlu, *a.g.e.*, s.46.

⁴³⁰ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 202.

⁴³¹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.2, s.32; Barutçu, *a.g.e.*, C.1, s.156; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.91.

⁴³² Barutçu, *a.g.e.*, C.1, s.156, 158; Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.2, s.63.

⁴³³ Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.2, s.66, 67, 70.

⁴³⁴ Barutçu, *a.g.e.*, C.1, s.158,159; Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.2, s.77.

izin verilmesi halinde bölgenin savunulamayacağına dikkate alınmasını istemiştir. 28 Temmuz tarihli toplantıda ise, sahil şeridinin özel durumu göz önüne alınarak dâhilde muhacirliğe izin verilmemesini yinelemiş ve Kongre Başkanlığı'na bir taktir sunmuştur.⁴³⁵ Taktirinin birinci maddesi: “*Muhâcerete katıyen meydân vermemek*” ikinci maddesi ise: “*Ahvâl-i Fevkalâde'de, tedâbîr-i lâzime ittihâzı*” şeklindeydi. Kongre, Zeki Bey'in taktirinin birinci maddesini değiştirmesi için encümene sevk etmiştir. Encümen ise: “*Muhâceret, olmayacaktır*” şekliyle birinci maddeyi aslı korunmak suretiyle değiştirmiştir. Meclis Başkanı, taktiri oylamaya koymuş ve kabul edilince de tekrar encümene sevk etmiştir.⁴³⁶

Erzurum Kongresi'nin vatanın geleceği için çok önemli olduğu düşüncesindedir. Bu hizmetin şahsi menfaatlerin çok üstünde olduğuna inanmıştır. Divriği delegesi Müftü Hayrullah Efendi'nin ziraat işlerini zamanında yapma gerekçesiyle izin istemesini eleştirmiştir. İzin talebi ise Kongre'de kabul edilmiştir. Zeki Bey, Hayrullah Efendi'nin şahsi menfaatleri uğruna Kongre'yi terk edip gitmesini “*şayan-ı teessüf*” bir hareket olarak değerlendirmiştir.⁴³⁷

Zeki Bey, Erzurum Kongresi Nizamname Encümenliğinde de aktif rol almıştır. Nizamname görüşmelerinde kendince gerekli müdahalelerde bulunmuştur. Örneğin üçüncü maddede: “*Vatandaş*” kelimesinin çıkarılmasını: “*Bil'umûm İslâmlar*” ibaresinin kullanılmasının yeterli olacağını söylemiştir. Halkın tamamının Müslüman olduğunu ifade etmiştir. Vatandaş kelimesinin Gayrimüslimleri de kapsayacağı düşüncesinden olsa gerek itirazda bulunmuştur.⁴³⁸ Onun aktif rol aldığı encümen 3 Ağustosta tarihinde Kongre Nizamnamesi'ni tamamlamıştır.⁴³⁹ 4 Ağustos 1919 tarihinde ise Nizamname Kongre'ye sunulmuştur.⁴⁴⁰

Kongre Beyannamesi müzakerelerine katılmış ve Beyanname'nin hazırlanmasına önemli katkılar sağlamıştır. 4 Ağustosta Beyanname müzakerelerinde Servet Bey'in ifade ettiği manda kelimesinin kesin olarak ortaya koyulmadan kullanılmaması fikrini savunmuştur.⁴⁴¹ 5 Ağustos tarihli oturumda ise Kongre Bütçesi müzakerelerine iştirak etmiştir. Fakir halkın bütçesinin de fakir olacağını söyleyen Zeki Bey, bütçenin yeniden yapılması gerektiğini ifade etmiştir.⁴⁴²

Sivas'ta yeni bir kongre açılacağını Alay Kumandanı Kazım Bey'den (Küçük Kazım) öğrenmiştir.⁴⁴³ Bunun üzerine 5 Ağustos tarihinde Kongre'de söz almıştır. Seçilecek Heyet-i

⁴³⁵ Barutçu, *a.g.e.*, C.1, s.161, 164; Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.2, s.91, 99, 104, 110.

⁴³⁶ Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.2, s.112.

⁴³⁷ Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.2, s.153.

⁴³⁸ Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.2, s.171.

⁴³⁹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.2, s.170-174.

⁴⁴⁰ Barutçu, *a.g.e.*, C.1, s.168-175.

⁴⁴¹ Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.2, s.195.

⁴⁴² Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.2, s.204,205.

⁴⁴³ Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, s. 72-73; Kırzioğlu, *a.g.e.*, C.2, s.227.

Temsiliye'nin Sivas'a gelmiş temsilcilere, Milli Mücadele için gerekli kararların Erzurum Kongresi'nde alındığını bildirmelerini istemiştir. Artık, Sivas Kongresi'nin toplanmasına gerek kalmadığını ifade etmiştir.⁴⁴⁴

7 Ağustos 1919 tarihinde ise Heyet-i Temsiliye seçimleri yapılmıştır. Zeki Bey seçimlerde aday olmamıştır.⁴⁴⁵ Seçimlerden önce üç kişilik seçim komisyonu kurulmasını teklif etmiştir. Teklifi kabul edilmiş ve komisyona Zeki Bey de seçilmiştir.⁴⁴⁶ Neticede yapılan oylamada 9 kişilik Heyet-i Temsiliye belirlenmiştir.⁴⁴⁷ Heyet-i Temsiliye'ye seçilen dört üyeyi eleştirmiştir. Kendisine Heyet-i Temsiliye üyeliği teklif edilmesine rağmen belirlenen adaylara karşı çıktığından teklifi kabul etmediğini iddia etmiştir. Ona göre, Kongre'ye katılmadıkları halde Heyet-i Temsiliye üyesi yapılan Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa, Bitlis Eski Mebusu Sadullah ve Bekir Sami ile Erzincan delegesi olarak Kongre'ye iştirak eden Şeyh Fevzi Beyler bu görevi yürütebilecek yeteneğe sahip değillerdir.⁴⁴⁸

Zeki Bey, 7 Ağustos 1919 tarihli Erzurum Kongresi Beyannamesi'ni Gümüşhane ve Torul delegesi olarak imzalamıştır.⁴⁴⁹ Kongre'nin kapanmasından sonra arkadaşlarıyla Trabzon'a dönmüştür.

3.Sivas Kongresine İtirazları

Zeki Bey, Sivas Kongresi'nin toplanmasını ve kararlarını protesto etmiştir. *Vatan* gazetesine verdiği demeçte bunun sebebini şöyle ifade etmiştir: "... Çünkü Erzurum Kongresi'nden sonra diğer bir kongre toplanmaması takarrur etmişti. Hâlbuki bize sorulmadan bu Sivas Kongresi'ni topladılar..."⁴⁵⁰ Bu düşüncelerle hareket eden Zeki Bey, kısa süre sonra arkadaşları Servet ve İzzet Beylerle Kongre'ye muhalefete başlamıştır.⁴⁵¹ Zeki Bey ve arkadaşlarına göre, Erzurum Kongresi'nin 12. maddesi gereği Sivas'ta genel bir kongre yapılmamalıdır. Sivas Kongresi, Heyet-i Temsiliye'nin Anadolu'dan Sivas'a gelen delegelere Erzurum Kongresi kararlarını bildirmesinden ibaret olacaktı.⁴⁵²

Zeki Bey ve arkadaşları Sivas Kongresi kararlarını da şiddetle eleştirmişlerdir. Özellikle İstanbul Hükümeti'yle ilişkilerin kesilmesine, Sivas Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye'ye yeni üyeler eklenmesine itiraz etmişlerdir.⁴⁵³ Zeki Bey 16 Eylül 1919 tarihinde Karabekir Paşa'ya

⁴⁴⁴ Kırzioğlu, a.g.e., C.2, s. 229.

⁴⁴⁵ Kırzioğlu, a.g.e., C. 2, s.233.

⁴⁴⁶ Barutçu, a.g.e., s. 182; Kırzioğlu, a.g.e., C. 2, s. 238-239.

⁴⁴⁷ Kırzioğlu, a.g.e., C. 2, s. 235.

⁴⁴⁸ Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, s. 76-77.

⁴⁴⁹ Kırzioğlu, a.g.e., C. 2, s. 253.

⁴⁵⁰ Meclis'teki Yegâne Müstakill Me'bûs, *Vatan*, 5 Teşrin-i Sâni 1339/5 Kasım 1923, No: 204, s. 4.

⁴⁵¹ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 143-144.

⁴⁵² Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 144.

⁴⁵³ Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, s. 88; Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 145.

çektığı telgrafta Sivas Kongresi'nin Erzurum'u kapsar hale getirilemeyeceğini, henüz mürekkebi kurumamış Nizamname'nin parçalandığını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi kararlarına ihanet ettiği iddiasında bulunmuştur. İstanbul'la iletişimin kesilmesini doğru bulmamıştır. Sivas Kongresi'nin kendileri için belirleyici olamayacağını, bu şekilde hareket edildikçe halkla bağların kopacağını ifade etmiştir. Padişah'ın Anadolu hareketine karşı yanlış anlamasını kaldırmak için gerçekleri ona anlatmak gereğine inanmıştır. Trabzon Valisi'nin kendisiyle Gümüşhane'de bir müzakere yapma isteğini bildirmiştir.⁴⁵⁴ Karabekir Paşa, Zeki Bey'in Trabzon Valisi Galip Bey ile kendisi arasındaki arabuluculuk teklifine sıcak bakmamıştır. Zira, onun İstanbul Hükümeti adına faaliyet gösterdiğine inanmıştır.⁴⁵⁵

Zeki Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın telgraflarını Heyet-i Temsiliye adına değil kendi imzasıyla çekmesini, Milli Mücadele'nin halk hareketinden uzaklaşması olarak değerlendirmiştir.⁴⁵⁶ Bu düşünceye sadece Zeki Bey değil bölgede birçok kişi sahiptir. Bu nedenle Karabekir Paşa 17 Eylül 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek durumu anlatmış ve telgraflarını ismiyle değil yalnızca Heyet-i Temsiliye ibaresiyle çekmesinin uygun olacağını belirtmiştir.⁴⁵⁷ Mustafa Kemal Paşa ise, 19 Eylülde verdiği cevapta kimliğini gizlemeyip sorumluluk almak için imzasıyla telgraflar çektiğini ifade etmiştir.⁴⁵⁸

Karabekir Paşa, kendisinin de Zeki Bey ve arkadaşlarının düşüncelerini doğru bulduğunu, Sivas Kongresi'nin bir emri vaki olduğuna inandığını bununla beraber Milli Mücadele'nin başlangıcında iki taraf arasında arabuluculuk görevi yaptığını belirtmiştir. İtirazları sona erdirip birlik beraberlik içinde olmaları adına 20 Eylül 1919 tarihinde Zeki Bey ve arkadaşlarına bir telgraf çekmiştir. Karabekir Paşa, İngilizlerin milli birliği parçalama adına faaliyetlerine değinmiştir. Ülkede birlik ve beraberlik görüntüsü verme adına itirazlarını sonlandırmalarını istemiştir.⁴⁵⁹ Karabekir Paşa'nın bu istekleri Zeki Bey ve arkadaşlarının itirazlarındaki şiddeti azaltmıştır.

Öte yandan Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey'in Yarbay Halit Bey tarafından silah zoruyla Torul'da gözaltına alınıp Erzurum'a sevk edilmesi de Zeki Bey'in muhalefetine geri adım atmasında önemli olmuştur.⁴⁶⁰ Halit Bey, 26 Eylül 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta bildirdiğine göre Valiye tatbik edilen hareket etkisini göstermiştir. Gümüşhane

⁴⁵⁴ Karabekir, *a.g.e.*, C. 1, s. 275-276.

⁴⁵⁵ Karabekir, *a.g.e.*, C. 1, s. 280-292.

⁴⁵⁶ *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, s. 83.

⁴⁵⁷ Karabekir, *a.g.e.*, C. 1, s. 276-277; Atatürk, *Nutuk*, s. 102-103.

⁴⁵⁸ Atatürk, *Nutuk*, s. 103-104.

⁴⁵⁹ Karabekir, *a.g.e.*, C. 1, s. 295-296.

⁴⁶⁰ Karabekir, *a.g.e.*, C. 1, s. 300,336; Atatürk, *Nutuk*, s. 126.

temsilcisi Zeki Bey, Sivas Kongresi kararlarını kabul etmiş, ayrıca Trabzon'daki İzzet ve Servet Beylere muhalefeti terk edip Sivas Kongresi'ni kabul etmelerini yazmıştır.⁴⁶¹ Gerçekten de Halit Bey'in ifadelerini teyit edecek bir telgraf Zeki Bey tarafından 26 Eylül 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya çekilmiştir. Telgrafta Trabzon temsilcilerinin itirazlarının yanlış anlaşıldığını belirtmiştir. Gümüşhane temsilcisi olarak ise kendisinin ve halkın bütün mevcudiyetleriyle GMHMC teşkilatı için çalıştıklarını ifade etmiştir. Trabzon'a telgraf çektiklerini, Servet ve İzzet Beylerin bir an evvel Sivas'a gitmelerini şiddetle talep ettiklerini yazmıştır. Milli Mücadele için kendi çalışmaları hakkında fazla bir şey söylemeyeceğini, yaptıklarını Halit Bey'den sorabileceğini ifade etmiştir.⁴⁶²

Sonuç

Gümüşhane delegesi Zeki Bey, Erzurum Kongresi'nde aktif rol oynamıştır. Nizamname, Beyanname komisyonlarında yer almış, yaptığı konuşmalar, sunduğu tekliflerle Erzurum Kongresi sürecine ve alınan kararlara önemli katkılar yapmıştır. Erzurum Kongresi Kararlarının altına imza atan az sayıdaki delegeler arasında olmuştur. Milli Mücadele'nin temellerinin atıldığı Erzurum Kongresi'nde Gümüşhane ve Torul delegesi olarak vatanın asla bölünemeyeceğini hararetle savunmuştur.

Başlangıçta Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğine karşı şüphe duymuşsa da Karabekir Paşa'nın telkinleriyle ikna olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini ve fikirlerini desteklemiştir. Onun Erzurum'daki fedakârlıkları ve çalışmaları Mustafa Kemal Paşa nezdinde unutulmamıştır.

Zeki Bey, Sivas Kongresi'ni ve alınan kararları da başlangıçta Erzurum Kongresi'ni etkisiz bırakacağı endişesiyle eleştirmiştir. Kazım Karabekir Paşa'nın telkinleri ve Torul'da bulunan Yarbey Halit Bey'in girişimleriyle birlik beraberliğin bozulmaması adına geri adım atmıştır.

⁴⁶¹ ATASE, ATAZB, 7/107, lef.1.

⁴⁶² ATASE, ATAZB, 7/109, lef.1; ATASE, ATAZB, 7/109, lef.2.

Kaynakça

“Dün Besîm(Mersîn), Zekî(Gümüşhâne), Nâfiz(Cânîk) Beylerle Çolak Selâhâddîn, Hüseyîn Avnî ve Kara Vâsîf Beyler Muhâkeme Edilmişlerdir”, *Milliyet*, 11 Temmuz 1926, No: 146, s. 1.

ATASE, ATAZB, 7/107, lef.1.

ATASE, ATAZB, 7/109, lef.1-2.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1997.

AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, C.2, Remzi Kitapevi, 16.Baskı, İstanbul 1999.

B.C.A., Fon Kodu:030.18.01.01, Yer No: 1.4.3.

BARUTÇU, Faik Ahmet, *Siyasi Hatıralar*, C. 1., Yeni Yüzyıl Yay, Ankara 2001.

BOA, DH. SAİD, 171/163, lef. 323.

BOA, DH. SAİD, 4/503, lef. 1001

COŞAR, Ömer Sami, *İstiklal Savaşı Gazetesi*, İstanbul 2002, 25 Temmuz 1919.

ÇAĞLAR, Günay, “Trabzon Muhâfaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti İle Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin İlişkileri”, *Trabzon ve Çevresi Uluslar arası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri 3-5 Mayıs 2001*, C. 1, Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yay., s. 679-696.

ÇAPA, Mesut, “Milli Mücadele’de Doğu Karadeniz”, *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, S.661-678.

ÇAPA, Mesut, *Milli Mücadele Döneminde Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*, Trabzon Belediyesi Kültür Yay.,Ankara 1998.

GOLOĞLU, Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, İş Bankası Yay., İstanbul 2006.

GOLOĞLU, Mahmut, *Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2006.

GÜL, Muhittin, “Kongreler Döneminde Doğu Karadeniz’deki Milli Çalışmalar”, *İlkadımdan Cumhuriyet’e Milli Mücadele*, Ed.: Osman Köse, Mavi Yay., İstanbul 2008.

İZ, Mahir, *Yılların İzi*, Kitabevi Yay., İstanbul 2000, S.383-392.

Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları, Haz. Ömer Faruk Lermioğlu, Sebil Yay., İstanbul 2007.

KARABEKİR, Kazım, *İstiklâl Harbimiz*, C.1., Emre Yay., İstanbul 1993.

KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. 3, Ankara 1993.

Meclis'teki Yegâne Müstakill Me'bûs, *Vatan*, 5 Teşrîn-i Sâni 1339/5 Kasım 1923, No: 204, s. 4.

Mehmet Zeki Bey'in II. Devre TBMM, Milletvekilliği Özlük Dosyası, *TBMM Arşivi*, Sicil No: 518.

Mehmet Zeki Bey'in Son Osmanlı Mebusan Meclisi Milletvekili Özlük Dosyası, *TBMM Arşivi*, Dosya No: 680; Sicil No: 671.

MISIROĞLU, Kadir, *Üç Hilâfetçi Şahsiyet*, Sebil Yay., İstanbul 1995.

ÖZTÜRK, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi*, TBMM-II.Dönem, C. 3, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1994.

SAN, Sabri Özcan, *Rusların Gümüşhane İlini İşgali*, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., İstanbul 2003.

SELVİ, Haluk, *İşgal ve Protesto*, Değişim Yay., İstanbul 2007.

ŞENEL, Volkan, Erzurum Kongresi'ne Katılan Gümüşhane Mebusu Zeki Bey'in Anıları (3), *Kuşakkaya*, 9 Aralık 2005.

ŞENEL, Volkan, "Erzurum Kongresi'ne Katılan Gümüşhane Mebusu Zeki Bey'in Anıları (1)", *Kuşakkaya*, 25 Kasım 2005.

ÜÇÜNCÜ, Uğur, *İkinci önem TBMM'de Bir Muhalifin Portresi Kadirbeyzade Zeki Bey*, Çizgi Kitapevi, Konya 2011.

Erzurum Kongresi'nin Bilinmeyen Bir Siması: Şebinkarahisar Delegatesi Dr.**Mahmut Cemil Şencan (1893-1989)****Sezai Balcı*****Giriş**

Bu bildiride Erzurum Kongresi'ne Şebinkarahisar'ı temsilen katılmış olan Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın hayatı ve faaliyetleri ele alınacaktır. Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın biyografisine dair ilk bilgi, 24 Ekim 1967'de Mahmut Goloğlu'na bizzat verdiği hal tercümesidir.⁴⁶³ Erzurum Kongresi'nin 50. Yıldönümünde konferans vermek üzere Erzurum'a gelen Mahmut Cemil Şencan, bu sırada Kongrenin hayatta kalmış olan beş delegesinden biriydi. Şencan, Erzurum'da bulunan Atatürk Üniversitesi Öğretim Üyesi M. Fahrettin Kırzıoğlu ile de tanışmıştır. Kırzıoğlu, bu sırada üçü de Erzurum'a gelmiş olan Kongre delegelerinden Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın da kısa bir hal tercümesini de alarak, Kasım 1969'da *Türk Kültürü* dergisinde *Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili* adıyla yayınlamıştır.⁴⁶⁴ Fahrettin Kırzıoğlu, ayrıca 10 Ekim 1969'da o sırada İstanbul Beylerbeyi'nde oturan Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne gönderdiği bir hâl tercümesini de *Bütünüyle Erzurum Kongresi* adlı eserinde yayınlamıştır.⁴⁶⁵ Cemil Şencan'ın Aralık 1976'da yeğeni Hasan Şencan'a verdiği bir vekâletnameden kısa bir biyografisini ise Mehmet Fatsa yayınlamıştır.⁴⁶⁶ Kırzıoğlu ile Goloğlu'nun Dr. Mahmut Cemil Şencan hakkında verdiği biyografik bilgiler daha sonra Cavit Akın, Yücel Çil ve Ahmet Necip Günaydın gibi birçok araştırmacı tarafından da tekrar edilmiştir.⁴⁶⁷

Bildirimizin yazılış sürecinde irtibat kurduğumuz Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın torunu Betigül Erdem Hanım ise dedesine ait 14 Ekim 1969'da kaleme alınmış bir özgeçmiş metnini tarafımıza gönderdi. Dr. Mahmut Cemil Şencan tarafından hazırlanan *Biyografi: Dr. Cemil*

* Doç. Dr, Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, balcisezai@gmail.com

⁴⁶³ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi, I, Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., II. Baskı, İstanbul 2011, s. 183-185.

⁴⁶⁴ M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", *Türk Kültürü*, 85/Kasım 1969, s. 64-67.

⁴⁶⁵ M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, Ankara 1993, s. 220-221.

⁴⁶⁶ Mehmet Fatsa, *Giresun'da Kırsalın Sosyal Tarihi*, Giresun 2002, s. 148.

⁴⁶⁷ Cavit Akın, "Milli Mücadele ve Erzurum Kongresi'nde Giresun Delegeleri", *Giresun Tarihi Sempozyumu (24-25 Mayıs 1996) Bildiriler*, Giresun Belediyesi Yay., İstanbul 1997, s. 285-286; A. Necip Günaydın, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri*, Cumhuriyet Üniversitesi Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Sivas 2002, s. 134-135; Yücel Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, ATAM Yay., Ankara 2005, s. 143-145; Ahmet Necip Günaydın, "Erzurum Kongresi Şarkî Karahisar (Şebinkarahisar) Delegatesi Şeyhülettibbâ (Tabibler Dedesi) Dr. Mahmut Cemil Şencan (1893-1983)", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, VI/Mayıs 2015, s. 335-339.

Şencan'ın Geçmişi başlığıyla iki sayfalık daktilo metindeki özgeçmişte ise daha ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.⁴⁶⁸

Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın Ailesi

Mahmut Cemil, babası Mumcanoğlu Mehmet Hulusi Efendi'nin muallim-i evvel olarak Fatsa Rüşdiyesi'nde çalıştığı 1893 (Rumî 1309) yılında Fatsa'da doğmuştur. Annesi, Giresun'un Karınca Köyü İmamı olan Haydaroğullarından Ahmet Efendi'nin kızı Gülayşe Hanım'dır.⁴⁶⁹ Dr. Şencan'ın asıl adı dedelerinden tevarüs ettiği Mahmut'tur. Mahlası ise Cemil'dir.⁴⁷⁰

Dr. Mahmut Cemil Şencan, 14 Ekim 1969'da yazdığı hal tercümesinde, *atalarının Türkistan'dan göçen Teber Şeyh ailesinden olduğunu* ifade etmektedir.⁴⁷¹ Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne gönderdiği hâl tercümesinde de Sarıyakup köyünden olduğunu tekrarlamaktadır.⁴⁷² Yani kendi ifadesine göre Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın asıl memleketi günümüzde Giresun'un Dereli ilçesinin Sarıyakup köyüdür, soyu da Teber Şeyh Ailesi'ne dayanmaktadır.⁴⁷³ Gerek Sarıyakup köyü ve gerekse Teberük Halife Zaviyesi'nin Osmanlı dönemindeki idari ve sosyo-ekonomik durumu tahrir defterlerinde ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur.

Buna göre 1455 tarihli bir tahrir defterine göre Sarıyakup köyü Bekiş oğlu Mehmet Ağa'nın tımarıydı. Köyün günümüzde Hamzaşih, Çatalan ve İmriz adlı üç mahallesi vardır. Hamzaşih Mahallesi'nde Şeyh Hamza⁴⁷⁴ adlı birinin türbesi bulunmaktadır.⁴⁷⁵ 1485'te köyde Ali, Hacı, Şeyh Hamza Zaviyesi Şeyhi Halifeoğlu Teberük ile yine aynı aileden İsmail oğlu Hamza, Teberük'ün kardeşi Ali, Koçi oğlu Musa ve oğlu Hasan ile kardeşi Hüseyin yaşamaktaydı. 1643 tarihli vergi-nüfus defterine göre köyde Hamza oğlu Mehmet, kardeşi

⁴⁶⁸ “*Biyografi: Dr. Cemil Şencan'ın Geçmişi*”, Betigül Erdem Arşivi.

⁴⁶⁹ Betigül Erdem Arşivi, “*Biyografi: Dr. Cemil Şencan'ın Geçmişi*”, 14 Ekim 1969, s. 1; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, s. 221; Fatsa, *Giresun'da Kırsalın Sosyal Tarihi*, s. 148; Bazı kaynaklarda da annesinin adı Ayşegül olarak zikredilmiştir. Kırzioğlu, “Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili”, s. 64; Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan ölüm haberinde doğum yeri Şebinkarahisar ve doğum tarihi 1890 olarak gösterilmişse de doğrusu Fatsa 1893'tür. “Erzurum Kongresi'nin Son Üyesi”, *Cumhuriyet*, 27 Kasım 1989, s. 19.

⁴⁷⁰ Kırzioğlu, “Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili”, s. 64.

⁴⁷¹ Betigül Erdem Arşivi, “*Biyografi: Dr. Cemil Şencan'ın Geçmişi*”, s. 1; Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın babası olan ve uzun yıllar başöğretmenlik ve bir süre de Şebinkarahisar Müftülüğü yapmış olan Mehmet Hulusi Efendi, sicil dosyasında “ebeveyn cihetinden ma'rûf bir sülaleye mensubiyetimiz yoktur” demektedir. *İST. MFT. MSH. SAİD*, No: 5304, leff 1, 11 Haziran 1323/24 Haziran 1907.

⁴⁷² Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, s. 221.

⁴⁷³ Betigül Erdem Arşivi, “*Biyografi: Dr. Cemil Şencan'ın Geçmişi*”, s. 1.

⁴⁷⁴ Şeyh Hamza hakkındaki rivayetler için bkz. Cengiz Gökşen, *Giresun Efsaneleri*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi), Trabzon 1999, s. 61, 92-93.

⁴⁷⁵ Fatsa, *Giresun'da Kırsalın Sosyal Tarihi*, s. 131-132; Mehmet Fatsa, *XV. ve XVI. Yüzyılda Giresun Kırsalının İdari ve Sosyal Tarihi*, Giresun Belediyesi Yay., Giresun 2005, s. 424.

Halil, köy İmamı Mehmet oğlu Bekir, Ahmet oğlu Mahmut yaşamaktaydı.⁴⁷⁶ Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın ifadesini dikkate alacak olursak Mumcanoğlu Ailesi, ya Hamza Şeyh/Teberrük Halife soyundandır ya da bu zaviyenin çalışanlarındandır. Hamza Şeyh, zaviyesini kurduğu köyün adının *Saru Yakup* ve civarda bulunan başka bir yerleşim yerinin de *Saru İlbey* şeklinde tahrirlerde zikredilmesi, bölgenin Türkler tarafından fetih sürecinde görev alan akıncı Türk Beylerinin hatırasına işaret etmektedir. Başka bir ifadeyle Hamza Şeyh, bölgeye yapılan akınlara komuta eden beylerin yanında, manevi bir güç unsuru; kılıç ve gönül erbabı biri olarak gözükmektedir.⁴⁷⁷

Aşağıda da belirtileceği üzere 1835 tarihli Sarıyakup köyüne ait nüfus defterinde Mumcanoğulları ailesinde yoğun bir şekilde Mahmut ve Mehmet isimlerinin bulunması, Mumcanoğullarının 1643'te kayıtlı olan köy sakinlerinden adlı kişilerden birinin neslinin devamı olduğu ihtimalini akla getirmektedir.

1835 yılında yapılan nüfus sayımında Sarıyakup köyü Dereli'nin Kızıltaş köyüne tabi görünmektedir. 1835 yılında Sarıyakup köyü 8 hane ve 22 erkek nüfustan oluşmaktaydı. Köyde Mumcanoğulları dışında birer hane ile Kocabaşoğlu, Kirasızoğlu, Canalıoğlu ve iki hane ile Karahmetoğlu sülaleleri bulunmaktaydı. Köyde bulunan 8 hanenin 3'ü Mumcanoğlu sülalesine aitti. Bu tarihte Mumcanoğlu sülalesine mensup 9 erkek bulunmaktaydı.⁴⁷⁸ Bunlardan köyün 5 numaralı hanesinde ikamet edeni Mumcanoğlu Mahmut b. Mehmet'tir.⁴⁷⁹ Araştırma konumuz olan Mahmut Cemil Şencan'ın babası 1277 doğumlu olan Mehmet Hulusî Efendi, Mumcanoğlu Mahmut'un oğludur.⁴⁸⁰ Yukarıda verilen bilgiden yola çıkarak Dr. Cemil Şencan'ın ilk adı olan Mahmut'u dedelerinden tevarüs ettiği söylenebilir.

Babası Müftü Mehmet Hulusi Efendi

Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın babası, Mehmet Hulusi Efendi'dir. Mehmet Hulusi Efendi, Mahmut Ağa'nın ortanca oğludur.⁴⁸¹ Mehmet Hulusi Efendi'nin biyografik ve meslekî bilgileri İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi'nde bulunan sicil dosyasında mevcuttur. Bu sicil dosyasında gerek Mehmet Hulusi Efendi'nin el yazısıyla yazılmış ve gerekse ilgili makamlar tarafından onaylanmış 4 adet hâl tercümesi bulunmaktadır.⁴⁸²

⁴⁷⁶ Mehmet Fatsa, *XV. ve XVI. Yüzyılda Giresun Kırsalının İdari ve Sosyal Tarihi*, s. 424-425; Mehmet Fatsa, *Karadeniz'de Zaviyeler (15-17. Yüzyıl)*, Arı Sanat Yay., İstanbul 2017, s. 288-293.

⁴⁷⁷ Fatsa, *Karadeniz'de Zaviyeler*, s. 289.

⁴⁷⁸ Feridun Emecen-Ayhan Yüksel, *Giresun Kazası Nüfus Defteri (1251/1835)*, Serander Yay., Trabzon 2015, s. 446-447.

⁴⁷⁹ Emecen-Yüksel, *Giresun Kazası Nüfus Defteri*, s. 447.

⁴⁸⁰ *İST. MFT. MSH. SAİD*, No: 245/5304, leff 1.

⁴⁸¹ Betigül Erdem Arşivi, "Biyografi: Dr. Cemil Şencan'ın Geçmiş", 14 Ekim 1969, s. 1.

⁴⁸² *İST. MFT. MSH. SAİD*, No: 5304. Mehmet Hulusi Efendi'nin yine aynı arşivden alınmış, kısa bir hâl tercümesi de Sadık Albayrak tarafından yayınlanmıştır. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, III, Medrese Yay., İstanbul 1980, s. 71-72, 284-285.

Buna göre Mehmet Hulusi Efendi, çiftçilikle meşgul olan babası Mahmut Ağa'nın oğludur. Kırık (Yavuzkema) Nahiyesi'nin⁴⁸³ Sarıyakup köyünde 26 Eylül 1861'de doğmuştur. Sarıyakup köyünde bulunan sıbyan mektebinde ilk bilgilerini aldıktan sonra Melikli (Giresun) köyünde bulunan medresede Arapça sarf ve nahv öğrenimi görmüştür.⁴⁸⁴ Mahmut Ağa, eğitimi seven bir kimse olduğu için önce Mehmet Hulusi Efendi'yi ardından da diğer küçük oğlunu okutmak üzere İstanbul'a göndermiştir.⁴⁸⁵ İstanbul'a gelen Mehmet Hulusi Efendi, Şeyh Ebulvefa Medresesi'nde nahv'dan başlayarak eğitim almıştır. Mehmet Hulusi Efendi, Ebulvefa Medresesi'nde öğrenimine devam ederken 1884'te Darümuallimîn Mektebi'ne devam etmeye başlamıştır. 24 Mart 1888'de buradan vasat derece ile mezun olmuştur.

Mehmet Hulusi Efendi, Darümuallimîn'den mezun olduktan sonra 27 yaşında iken aylık 600 kuruş maaşla Fatsa Kazası Rüşdiye Mektebi başöğretmenliğine (muallim-i evvel) atanmıştır. 29 Nisan 1888'de de Fatsa'da mesleğine başlamıştır. Burada mesleğine devam ederken 1895'te Karahisar-ı Şarki Rüşdiyesi'ne, 1910 yılında da 500 kuruş maaşla Giresun Rüşdiyesi başöğretmenliğine nakledilmiştir. Mehmet Hulusi Efendi, Giresun'da yaklaşık 10 ay çalıştıktan sonra 13 Eylül 1911'de Alucra Rüşdiye Mektebi başöğretmenliğine atanmıştır. Mehmet Hulusi Efendi'nin bürokratik kariyerlerindeki en önemli olay, Şebinkarahisar Müftüsü seçilmesidir. Mehmet Hulusi Efendi, 31 yıl rüşdiye ve idadî mekteplerinde öğretmenlik yaptıktan sonra 26 Haziran 1919'da önce vekâleten ardından da 5 Temmuz 1919'da asil olarak Şebinkarahisar Müftülüğü'ne seçilmiştir.⁴⁸⁶ Şebinkarahisar Müftüsü olan Mehmet Hulusi Efendi, aynı zamanda Milli Mücadele sırasında 11 Nisan 1920'de Ankara Müftüsü Rıfat (Börekçi) Efendi tarafından yayınlanan fetvaya destek verenler arasındadır.⁴⁸⁷

Dr. Mahmut Cemil'in Eğitim ve Askerlik Hayatı

İlköğrenimini babasının yanında alan Mahmut Cemil, rüşdiye eğitimini Giresun'da tamamlamıştır.⁴⁸⁸ 1907'de Trabzon İdadîsi'nde öğrenimine başlayan Mahmut Cemil,⁴⁸⁹ Faik Ahmet (Barutçu), Mustafa Reşit (Tarakçıoğlu), Bekir Sükuti (Kulaksızoğlu) ile de aynı zamanda sınıf arkadaşıdır. Bu sırada Cemil Şencan'ın *çocukluk arkadaşı* Giresunlu Dr. Ali Naci

⁴⁸³ Günümüzde Dereli ilçesine bağlı bir beldedir.

⁴⁸⁴ *İST. MFT. MSH. SAİD*, No: 5304, leff 1, 11 Haziran 1323/24 Haziran 1907.

⁴⁸⁵ Betigül Erdem Arşivi, "*Biyografi: Dr. Cemil Şencan'ın Geçmişi*", 14 Ekim 1969, s. 1.

⁴⁸⁶ *İST. MFT. MSH. SAİD*, No: 5304.

⁴⁸⁷ *İrade-i Milliye*, No: 39, 6 Mayıs 1336/1920, s. 4 için bkz. *İrade-i Milliye Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle*, (Yay. Haz. Alim Yıldız-Şeref Boyraz-Ahmet Bozdoğan-Yunus Ayata, Mehmet Ali Şimşek), II. Baskı, Sivas Belediyesi Yay., Sivas 2010, s. 317.

⁴⁸⁸ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", s. 64.

⁴⁸⁹ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, s. 221.

Duyduk da daha alt sınıfta öğrenciydi.⁴⁹⁰ Dr. Cemil Şencan'ı yakından tanıyan Osman Fikret Topallı da anılarında Onunla Trabzon İdadisi'nden okul arkadaşı olduğunu belirtmektedir.⁴⁹¹

Dr. Cemil Şencan, Trabzon İdadisi'ne son sınıfa devam ederken şehirde çıkan kolera salgını yüzünden eğitimini yarıda keserek İstanbul'a gitmiştir. İstanbul'da Mercan Sultan İdadisi'nden 1910 yılında mezun olmuştur. Aynı yıl Haydarpaşa'da bulunan Mekteb-i Tıbbiye'ye girmiştir.⁴⁹²

1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine son sınıf öğrencileriyle birlikte Gümüşsuyu Hastanesi'nde kursa başlamış, ardından da 16. Tümen Seyyar Hastanesi'nde çalışmak üzere Çanakkale Cephesi'ne gönderilmiştir.⁴⁹³ Dr. Mahmut Cemil'in Çanakkale günlerine ait bir anısı torunu Zeynep İnanç tarafından şöyle nakledilmektedir:

*“Dedem, Çanakkale Savaşı'nda yaralı askerleri İstanbul'a gemiyle getirmiş ve onları tedavi ettikten sonra tekrar Çanakkale Cephesi'ne dönmesi gerektiğinde Galata Limanı'na yetişemeyince bir sonraki gemiye binmiş. Çanakkale'ye yaklaşırken dedemin yetişemediği gemi, İngiliz denizaltıları tarafından torpillenmiş ve batırılmış. Dedemin bulunduğu gemi de aynı tehlike içerisindeyken Osmanlı gemileri tarafından etrafi sarılan İngiliz denizaltıları kaçmak zorunda kalmış. Bu olay dedem için özel bir anı olarak kalmıştır.”*⁴⁹⁴

Arıburnu'nda yaralı askerlerin tedavileriyle ilgilenen Dr. Mahmut Cemil, Çanakkale Zaferi üzerine Harp Madalyası ile ödüllendirilmiş, terhis edildikten sonra okuluna geri dönmüştür.⁴⁹⁵ 1917 yılında Haydarpaşa Tıp Fakültesi'nden mezun olmuştur. Ardından tabip üsteğmen olarak Kafkas Cephesi'ne gitmek üzere Erzurum'a gönderilmiş, Batum'un geri alınmasında⁴⁹⁶ ve Köprüköy Muharebesi'nde bulunmuştur. Sarıkamış Harekâtı sırasında Seyyar Askeri Hastahane'de çalışmıştır. Cepheye yaralı askerlerin tedavisi ile meşgul olmuş, böylece meslekî bilgisini artırmıştır. Erzurum'un işgali üzerine Erzincan ve Sivas'ta askeri

⁴⁹⁰ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 183

⁴⁹¹ Osman Fikret Topallı, *Giresun Günlükleri*, I, (Yay. Haz. Cemil Koçak), Alfa Tarih Yay., İstanbul 2017, s. 556.

⁴⁹² Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, s. 221; Fatsa, *Giresun'da Kırsalın Sosyal Tarihi*, s. 148.

⁴⁹³ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, s. 221; Kırzioğlu, başka bir çalışmada 1914 yılında Tıp Fakültesi'nden mezun olduğunu ifade etmektedir. Kırzioğlu, “Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili”, s. 64;

⁴⁹⁴ Zeynep İnanç, “Torunlarının Kaleminden Savaşı Yaşamış Büyüklerimiz-Dr. Mahmud Cemil Şencan”, *ODTÜ Geliştirme Vakfı Özel Lisesi Dergisi Işıyan Sayfalar*, X/2012, s. 2.

⁴⁹⁵ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, s. 221; Kırzioğlu, başka bir çalışmada 1914 yılında Tıp Fakültesi'nden mezun olduğunu ifade etmektedir. Kırzioğlu, “Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili”, s. 64.

⁴⁹⁶ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, s. 221; “Erzurum Kongresi'nin Son Üyesi”, *Cumhuriyet*, 27 Kasım 1989, s. 19.

hekimliğe devam etmiş,⁴⁹⁷ Kars, Ardahan ve Batum'un Ruslardan geri alınmasından sonra Kasım 1918'de terhis edilmiştir.⁴⁹⁸

Dr. Mahmut Cemil'in Erzurum'a Atanması

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Şark Cephesi'nin kapanmasıyla Kasım 1918'de Dr. Mahmut Cemil, Erzurum'a emrâz-ı sâriye yani bulaşıcı hastalıklar doktoru olarak atanmıştır. Erzurum'da Merkez Eczanesi'nin bir odası kendisine tahsis edilen Cemil Şencan, bir hükümet tabibi ve İl Sağlık Müdürü Dr. Şerif Bey'le beraber hasta muayene etmeye başlamıştır.⁴⁹⁹ Dr. Mahmut Cemil, Erzurum günlerini "görevim çok ağır ve yorucu idi. Sabahtan akşama kadar hasta muayene ederdim" şeklinde izah etmektedir.⁵⁰⁰

Dr. Mahmut Cemil'in Erzurum'da Mustafa Kemal Paşa'yla Tanışması

Erzurum Kongresi'nin hazırlığı devam ederken Mustafa Kemal Paşa, 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelmiştir. Erzurum'a 17 km uzaklıktaki Ilıca mevkiinde Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa başta olmak üzere kalabalık bir heyet tarafından karşılanmıştır.⁵⁰¹ Bu heyette bulunanlardan biri de Dr. Mahmut Cemil'di. 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa ile tanışmasını Dr. Mahmut Cemil, şöyle anlatmaktadır:

Bir gün Erzurum'a bir ordu müfettişinin geleceği duyuldu. Sağlık müdürü [Dr. Şerif Bey] beni de yanına alarak İstanbul Kapısı'na götürdü. Karşılama orada yapıldı. Başta Vali Vekili Rizeli Kadı Hurşid Efendi olmak üzere bütün vilâyet erkânı sıraya dizildik. En genç ve küçük dereceli memur ben olacağım ki, sıranın en sonunda idim ben... Mustafa Kemal Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa önce vilâyet erkânının ellerini sıktı, sonra kolordu mensupları ile görüştü, en son olarak halkı selamladı.

Ben Mustafa Kemal Paşa'ya ilk defa orada gördüm, hattâ adını bile ilk defa duydum. Mustafa Kemal Paşa hakkında hiçbir şey duymamıştım, hiçbir fikrim yoktu. Ben o sırada, politika ile hiçbir ilgisi olmayan, bu konuda kimseyi de tanımayan, sadece memleketin içinde bulunduğu felaketli halden ıstırap duyan ve bütün zamanını hastalarına veren genç bir doktordum. Zaman zaman da, memurların katiyen böyle işlere karışmamaları hakkında tamimler gelirdi. Sağlık müdürü bunları bana havale eder, ben de görüp tebellüğ etmiş olurdum.⁵⁰²

⁴⁹⁷ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", s. 64; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 183.

⁴⁹⁸ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, s. 221.

⁴⁹⁹ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 183; Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", s. 64.

⁵⁰⁰ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, 183;

⁵⁰¹ Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, VI. Baskı, Emre Yay., İstanbul 2003, s. 210- 211.

⁵⁰² Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 183-184.

Dr. Mahmut Cemil'in bu tarihe kadar Mustafa Kemal Paşa'nın adını ilk defa duyduğunu söylemesi oldukça ilginçtir. Kaldı ki Mustafa Kemal Paşa, Çanakkale Savaşlarından beri Osmanlı ulusal basınında da yer almaktaydı. Dr. Mahmut Cemil'in Mustafa Kemal Paşa'yı tanımamasını ve Erzurum Kongresi'nde Dr. Ali Naci ile Mühendis İbrahim Hamdi Bey'in Giresun delegelerinin muhalefette yer almasını Goloğlu "Mustafa Kemal Paşa'nın şahsiyeti, düşünce yolu, kudreti, kabiliyeti, nüfuz ve tesiri hakkında hiçbir bilgileri yoktu. Esasen yaşları ve görgüleri de buna uygun değildi" şeklinde değerlendirmektedir.⁵⁰³

Dr. Mahmut Cemil'in Erzurum Kongresi Delegeliğine Seçilmesi

Dr. Mahmut Cemil, Erzurum'da mesleğine devam ederken bir yandan da Vilâyât-ı Şarkiye Müdafâ'a-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin faaliyetlerini de takip ediyordu. Vilâyât-ı Şarkiye Müdafâ'a-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Mondros Mütarekesi'nden sonra 4 Aralık 1918'de İstanbul'da kurulmuştur. Cemiyetin amacı, Doğu Anadolu'da Vilâyât-ı Sitte olarak adlandırılan altı vilâyetin Ermenilere verilme isteklerine karşılık, bu toprakların Türk yurdu olduğunu, fikri, siyasi ve ilmi açıdan ispat etmek ve gerekirse bu uğurda silahlı mücadeleye girişmek, Vilâyât-ı Şarkiye halkının dini, milli ve siyasi hukukunu korumaktır. Cemiyetin Erzurum Şubesi ise 10 Mart 1919'da açılmıştır. Cemiyetin Erzurum Şubesi, 29 Mayıs 1919'da bir toplantı yaparak Trabzon'la birlikte yedi vilâyetin katılımıyla bir kongre toplamaya karar vermiştir.⁵⁰⁴

Bu gelişme üzerine Dr. Mahmut Cemil, Cemiyetin kongre çağrısını Şebinkarahisar'daki tanıdıklarına da duyurmuştur.⁵⁰⁵ Çünkü bu tarihte Ermeniler tarafından talep edilen Vilâyet-i Sitte içerisinde Şebinkarahisar'ın da bağlı olduğu Sivas Vilâyeti de bulunmaktaydı. Bu yüzden Sivas vilâyet merkezinde ve bağlı bulunan sancaklarda da Müdafâ'a-i Hukuk Cemiyeti'nin şubeleri oluşturulmuştu. Bu gelişme üzerine Dr. Mahmut Cemil, Erzurum'da toplanacak olan Kongreye Karahisar-ı Şarkî Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından 5 Temmuz 1919'da Şebinkarahisar'ı temsilen delege olarak seçilmiştir. Cemiyetin bu kararı, Erzurum'da bulunan Dr. Mahmut Cemil'e de telgrafla bildirilmiştir. Dr. Mahmut Cemil'in Erzurum Kongresi'ne delege seçildiğini bildiren telgrafın tam metni şudur:⁵⁰⁶

Erzurum'da Vilâyât-ı Şarkiye Müdafâ'a-i Hukuk-ı Milliye Kongresi Riyaset-i Aliyesi'ne

⁵⁰³ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 142.

⁵⁰⁴ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 4.

⁵⁰⁵ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", s. 65.

⁵⁰⁶ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, I, s. 171.

Selamet-i vatan uğrunda müteşekkil Cemiyetimiz ve Karahisar-ı Şarkî ahalisi namına Erzurum'da mukîm Karahisar-ı Şarkîli Tabib Abdülcemil Cemil intihab edilmiş ve kendisine telgrafla yazılmıştır. Cenab-ı Hakk'tan muvaffakiyet temennî olunur.

Karahisar-ı Şarkî Müdafâ'a-i Hukuk-ı Milliye Reisi ve Belediye Reisi Namına Edhem

Dr. Mahmut Cemil, anılarında delege seçilmesini anılarında şu şekilde açıklamaktadır:

Birkaç gün sonra, Şebinkarahisar'dan bir telgraf aldım. Oradaki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Şubesinden geliyor ve Erzurum Kongresi'ne Şebinkarahisar adına delege seçildiğim bildiriliyordu. Bu telgraf birdenbire bende büyük bir sevinç, heyecan ve iftihar hissi doğurdu. Hemen sağlık müdürüne [Dr. Şerif Bey] giderek telgrafı gösterdim ve tamimlere rağmen delegelik görevini şerefle kabul edeceğimi, gerekirse azlime de razı olacağımı bildirdim. Sağlık müdürü [Dr. Şerif Bey] de "bana söylemiş olma, ben bilmemiş olayım, sen ne yaparsan yap" dedi. Ben de Sivas'ın Şebinkarahisar delegesi olarak Erzurum Kongresi'ne katıldım.⁵⁰⁷

Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın Erzurum Kongresi'ndeki Faaliyetleri

Dr. Mahmut Cemil'in Erzurum Kongresi'ndeki faaliyetlerine ilişkin ilk bilgi, kongrenin hazırlık aşamasında görülmüştür. Kongrenin hazırlık aşamasında Erzurum ve Trabzon delegeleri 17 ve 19 Temmuz 1919 tarihlerinde diğer delegelerden gizli bir şekilde kendi aralarında toplanarak, kongrenin açılış taslağı ve kongre başkanlığına kimin seçileceği hakkında görüş alışverişinde bulunmuşlardır. Her iki il delegeleri bu görüşmedeki kararlarını daha sonra Mustafa Kemal ve Kazım Karabekir Paşalara da iletmiştir. Dr. Mahmut Cemil ile diğer beş Sivas Vilayeti delegesi Erzurum ve Trabzon delegelerinin bu girişimine karşı çıkmışlardır. Bu karşı çıkışı, Kırzioğlu *saygılı protesto* olarak nitelemektedir. Aralarında Şebinkarahisar delegesi Dr. Mahmut Cemil'in de bulunduğu Sivas delegelerinin *saygılı protestosunun* tam metni şudur:⁵⁰⁸

Erzurum Müdafâ'a-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Riyâset-i Cânib-i Âlîsi'ne

Kongre'nin küşâdından akdem, Heyet-i Umumiye'ye aid bazı husûsâtın müzâkeresi zımnında Trabzon murahhasları meyanından müntehâb bir delegenin, suret-i mahsûsada (Cemiyetimiz Merkezi'ne) davet ve müzâkerâta iştirâk ettirildiğine ıttilâ' hâsil olmuştur.

Mukadderât-ı milletle alâkadâr bulunan mesâile, Sivas mümessilleri iştirâk ettirmeyerek, tarafgîrlik gibi bir hâl ihsâs ettirilmiş olmasından dolayı vilâyetimiz namına protestoya müsarâ'at eder ve aynı maksad ve gaye-i vataniye ile iktihâm-ı müşkilât edilerek,

⁵⁰⁷ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 184. Mahmut Cemil Şencan'ın TBMM'nin çıkardığı resmi bir yayında Ş. Koçhisar delegesi olarak gösterilmesi yanlıştır. *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, I, TBMM Yay., Ankara 1993, s. 35.

⁵⁰⁸ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s. 4-5, 7.

burada ictimâ' eden Sivas mümessillerinin ihlâs ve hissiyât-ı vatanperverâneelerini rencîde edecek bu gibi ahvâle ba'demâ meydan verilmemesini hâssaten rica ile te'yid-i ta'zimât eyleriz efendim.

Karahisar-ı Şarkî Mümessili Mumcanoğlu Dr. Cemil, Sivas Mümessili Moralizâde Mehmed Fazlullah, Suşehri Mümessili Çeçenzade İsmail Hakkı, Divriği Mümessili Müftü Hayrullah, Sivas Mümessili Mütevellîzade Yusuf Ziya, Zara Mümessili Recep.

Erzurum Kongresi, 23 Temmuz 1919'da saat 11'de daha önce Ermeni Sansaryan Lisesi binası olarak kullanılan Erzurum İdadisi bahçesinde Şiran Delegesi Müftü Hasan Fahri Efendi'nin Arapça duasıyla açılmıştır.⁵⁰⁹ Teamül olarak Kongre, en yaşlı delegenin geçici başkanlığında açılacaktı. En yaşlı üye ise Trabzon Delegesi Eyüpzâde İzzet Bey'di. İzzet Bey, Erzurumlulara bir dostluk gösterisinde bulunarak kongreyi açmak şerefini Erzurumlu Hoca Raif Efendi'ye bırakmıştır. Bunun üzerine kürsüye Hoca Raif Efendi gelmiş ve yapılan yoklamadan sonra kısa bir konuşmasıyla kongreyi açmıştır.⁵¹⁰ Kongre Başkanlık Divanı seçiminin yapılmasının hemen ardından 45 delegeden 38'inin oyu⁵¹¹ ile Kongre Başkanlığına Mustafa Kemal Paşa seçilmiştir. Mustafa Kemal Paşa, başkan seçildikten sonra delegelere teşekkür etmiş, ülkenin içindeki durumu ana hatlarıyla sergileyen bir konuşma yapmıştır.⁵¹²

Erzurum Kongresi, 24 Temmuz 1919 Perşembe günü ikinci oturumunu Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında başlamıştır. Oturumun hemen başında Dr. Mahmut Cemil, arkadaşları Mehmet Necati, (Rize), Eyüpzâde Ömer Fevzi (Sürmene), Abdullah Hasip (Ataman) (Vakfikebir), İbrahim Hamdi (Muhsin Elgen) (Giresun) ve Dr. Ali Naci (Duyduk) (Giresun) beylerle birlikte kongre başkanlığına 6 maddelik bir önerge vermişlerdir. Dr. Mahmut Cemil ve beş arkadaşının önergesi şu maddelerden oluşmaktaydı:

Zabıt kâtipleri atanmadan kongre müzakerelerinin başlamaması,

Kongrenin alması gereken kararlara esas olmak üzere 15 kişilik bir Muvakkat Heyet-i Muntehabe kurulması ve bir program yapılması,

Program Heyeti tarafından müzakereye konulacak konuların 24 saat önce delegelere bildirilmesi,

Kongre Heyeti tarafından bir gazetenin çıkarılması,

⁵⁰⁹ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 86; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s. 7.

⁵¹⁰ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 86

⁵¹¹ Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000, s. 109; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s. 14.

⁵¹² Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, I, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991, s. 208; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 90.

Kongrenin toplanma amacı hakkında siyasi bir beyannamenin kaleme alınarak Türkçe dışında Fransızca ve İngilizce olarak yayınlanması ve bu Beyannamenin İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri temsilcilerine tebliğ edilmesi,

İtimatname, Beyanname ve Program Encümenleriyle daimî olarak Maliye, Müdafaa-i Milliye, Nizamname, Propaganda ve Matbuat Encümenlerinin kurulması.⁵¹³

Dr. Mahmut Cemil ve arkadaşları, Erzurum Kongresi'nin ilk önergesini vermişlerdir. Bu önerenin müzakeresinden sonra önerenin sadece altıncı maddesinde yer alan Program Encümeninin seçilmesine dair olan madde kabul edilmiştir. Ardından da Program Encümeni için seçim yapılması kararlaştırılmıştır.⁵¹⁴ Program Encümeni'nin görevi, Kongre gündemine sunulacak olan konuları tedkik etmektir.⁵¹⁵

Program Encümeni seçimi için 37 delege aday olmuştur. Yapılan oylamada en yüksek oy alan 15 kişinin Program Encümeni'ne karar verilmiştir. Oylama sonuçlarına göre Dr. Mahmut Cemil, 28 oy alarak 12. sıradan Program Encümeni'ne seçilmiştir. Program Encümeni'ne seçilen diğer delegelerin aldıkları oylar da şu şekildedir: Hoca Mehmet Raif Efendi (Erzurum) 44, Hüseyin Rauf (Orbay) (Erzurum) 43, Süleyman Necati (Güneri) (Ağrı) 43, Hacısalihioğlu Servet (Trabzon) 42, Alemdârzâde Mehmet Tefik (Çoruh) (Bayburt) 41, Mehmet Necati (Rize) 35, Eyüpzâde Ömer Fevzi (Sürmene) 33, Mütevellizâde Yusuf Ziya (Sivas) 33, Câzım (Abuşoğlu) (Van), 32, Mehmet Fazlullah (Moral) (Sivas) 30, Hatunoğlu Süleyman (Bitlis) 29, Serdarzâde Mehmet Mustafa (Mesudiye) 27, Kadirbeyzâde Zeki (Gümüşhane) 25, Şeyh Hacı Ahmet Fevzi (Erzincan) 24.⁵¹⁶

Erzurum Kongresi'nin üçüncü oturumu 26 Temmuz 1919 Cumartesi günü icra edilmiştir. Bu oturumda Nizamnâme Encümeni'ne seçilmesi gereken 9 delege için oylama yapılmıştır. Dr. Mahmut Cemil de Nizamnâme Encümeni'ne seçilmek için aday olmuşsa da ancak iki oy alabilmiştir. Üçüncü oturumda Dr. Mahmut Cemil, Program Encümeni'ndeki arkadaşlarıyla faaliyetlerine devam etmiştir. Program Encümeni, üçüncü oturumda Yunan ve Ermeni işgaline karşı Vilâyet-i Sitte, Trabzon ve Canik'in Osmanlı Devleti'nin bir parçası olduğu, hiçbir sebep ve bahane ile bölünmesinin ve Osmanlı topluluğundan ayrılmasının mümkün olmayacak derecede bir bütün teşkil ettiği, Ermeni ve Rum istilâsını kırarak önlemlerin alınması

⁵¹³ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s. 30-31; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 91, 209-210.

⁵¹⁴ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 91.

⁵¹⁵ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s. 97; Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", s. 65.

⁵¹⁶ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s. 31-32, 37, 44; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 91, 210.

gerektiğini kararlaştırmıştır.⁵¹⁷ Dr. Mahmut Cemil, Kongre boyunca Program, Encümeni'nde faaliyet göstermiştir.

Erzurum Kongresi'nin 13. ve son oturumu, 5 Ağustos 1919'da yapılmıştır. Bu oturumda Heyet-i Temsiliye'de vilâyetleri temsil edecek adaylar belirlenmiştir. Dr. Mahmut Cemil Bey'in de aralarında bulunduğu Sivas Vilâyeti delegeleri, Heyet-i Temsiliye için Bahriye eski Nazırı Hüseyin Rauf, Beyrut eski Valisi Bekir Sami, Karahisar-ı Şarkî eski Mebusu Serdarzâde Mustafa ve Suşehri Delegesi Çeçenzâde İsmail Hakkı Beyleri Sivas adına aday göstermişlerdir. Adayların belirlenmesinden sonra dokuz kişiden oluşacak olan Heyet-i Temsiliye üyelerinin seçimine geçilmiştir. Dr. Mahmut Cemil ve diğer Sivas Vilâyeti delegelerinin aday gösterdiği isimlerden Hüseyin Rauf Bey 46 ve Bekir Sami Bey 34 oyla Heyet-i Temsiliye'ye seçilmişlerdir. Seçimlerin tamamlanmasından sonra Temsil Heyeti Başkanlığına seçilen Mustafa Kemal Paşa, Kongre sonunda delegelere hitaben bir konuşma yapmıştır. Kongre, akşam namazından bir saat önce Şiran Delegesi Müftü Polatoğlu Hasan Fahri Efendi'nin duasıyla kapatılmıştır. Kongre sonunda hazırlanan Beyanname ise 45 delege tarafından imzalanmıştır. 45 imza arasında Dr. Mahmut Cemil Bey'in imzası 13. sıradadır.⁵¹⁸

Kongrenin çalışmalarını bitirmesinden sonra delegeler memleketlerine gitmek üzere Erzurum'dan ayrılmaya başlamaları üzerine Dr. Mahmut Cemil, Giresun delegeleri Ali Naci (Duyduk) ve İbrahim Hamdi ile birlikte Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiştir. Ziyarete Mustafa Kemal Paşa'yı tebrik ederek başarı dilemişlerdir. Dr. Ali Naci (Duyduk) anılarında bu ziyareti şöyle aktarmaktadır:

Kongre bitince İbrahim Hamdi ve Dr. Cemil ile birlikte Mustafa Kemal Paşa'yı ziyarete gittik, veda ettik. Bu arada ben Paşa'ya hitaben, "Paşam, Kongre'nin cereyanı sırasında bazı ihtilâflarımız oldu, fakat artık karar verildi, memleketin dedikodu ve fikir münakaşalarına tahammülü yoktur, hepimiz için alınan kararlar dairesinde çalışmak vicdan borcudur, Allah muvaffak etsin" dedim. Paşa elimi sıktı, "Sen mert bir arkadaşsın, bana her zaman merdâne söyledin" dedi, ayrıldık.⁵¹⁹

Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın Erzurum Kongresi'ndeki faaliyetleri hakkında Mahmut Goloğlu'na 24 Ekim 1967'de verdiği notları dışında elde bir hatıratının olmaması büyük bir eksikliklerdir. Bu notlara göre Dr. Mahmut Cemil, Erzurum Kongresi günlerine şu şekilde değinmiştir:

⁵¹⁷ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s. 47, 58-59.

⁵¹⁸ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, II, s. 232, 235-237, 240-242, 253.

⁵¹⁹ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 126, 174.

*Erzurum Kongresi son derece verimli çalışmalara sahne olmuştur. Delegelerin hiç birinde vatanperverlik ve milli mücadele azminin ve heyecanının dışında başka bir arzu yoktu. Yalnız Trabzon delegesi Ömer Fevzi'nin bir takım siyasi düşünceler peşinde ve mesela Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile irtibat hâlinde olduğunu tahmin ederim. Son derece muhteris bir adamdı.*⁵²⁰

Erzurum Kongresi dağıldıktan sonra Erzurum'da mesleğine devam eden Dr. Mahmut Cemil, bir yandan da Şebinkarahisar'daki Müdafâ'a-i Hukuk Cemiyeti'ni bilgilendirmeye devam etmiştir. Bu amaçla 14 Ağustos 1919'da Şebinkarahisar'a 25 adet kongre beyannamesi göndererek bunların nahiye ve köylere dağıtılarak halkın bilgilendirmesini de talep etmiştir.⁵²¹

Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın Erzurum Kongresi'nden Sonraki Faaliyetleri

Erzurum Kongresi'nden sonra Dr. Mahmut Cemil, 1920 yılında evlenmek üzere Şebinkarahisar'a geldi.⁵²² Şebinkarahisar eşrâfından Sabuncuzâde Hacı Mehmet Efendi'nin kızı Sabriye Hanım'la evlenmiştir. Kayın biraderi Mustafa Sabuncu ise Karahisar-ı Şarkî Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yöneticilerindendi.⁵²³

Dr. Mahmut Cemil, evlendikten sonra 15 Mayıs 1920'de Doğu Cephesi'nde seferberlik ilan edilince yeniden üçüncü defa askere alınmıştır. Bu defa 29. Alayın 2. Taburu emrine verilmiştir. 29 Eylül 1920'de Sarıkamış ve 30 Ekim 1920'de Kars'ın düşman işgalinden kurtuluşunda bulunduktan sonra 1 Eylül 1921'de terhis edilmiştir. Ardından da Erzurum'daki vazifesine geri dönmüştür.⁵²⁴ Erzurum'dan sonra sırasıyla Gümüşhane, Gebze ve İstanbul'da hükümet tabipliği yapmıştır.⁵²⁵ 1934 yılında Soyadı Kanunu çıkınca sülâle lakapları olan Mumcanoğlu yerine Şencan soyadını almıştır.⁵²⁶

Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın Giresun İl Sağlık Müdürlüğü (1936-1942)

Cemil Şencan'dan önce Giresun Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürü Dr. Haşım Sirman'dı. Haşım Sirman'ın 2 Kasım 1936'da Üçüncü Umumi Müfettişlik Sıhâ Müşavirliği'ne atanmıştır.⁵²⁷ Bu şekilde Giresun Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürlüğü'nün boşalması üzerine Şencan, 27 Kasım 1936'da Giresun Sıhhat ve İctimaî Muavenet Müdürlüğü'ne 55 lira

⁵²⁰ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 184.

⁵²¹ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", s. 66; Erzurum Kongresi'nin 10 maddelik beyannamesi Kâzım Karabekir Paşa tarafından Erzurum'daki Kolordu Matbaası'nda binlerce nüsha olarak bastırılmıştır. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, s. 285.

⁵²² Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", s. 67.

⁵²³ Polat Sabuncu, "Talha Sabuncu ve Petrol Ofisi", <http://www.sebinmedya.com/haberler/4704-talha-sabuncu-ve-petrol-ofs> (17/06/2015)

⁵²⁴ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, s. 221.

⁵²⁵ Kırzioğlu, Dr. Mahmut Cemil'in Şebinkarahisar'da da doktorluk yaptığını belirtiyorsa da (Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, s. 221) Şencan, Mahmut Goloğlu'na gönderdiği biyografisinde Şebinkarahisar'da doktorluk yapmadığını ifade etmiştir. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 184.

⁵²⁶ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 183; Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", s. 64.

⁵²⁷ *Resmî Gazete*, No: 3460, 16 Kasım 1936, s. 7311.

maaşla atanmıştır. Bu tarihte Giresun Sıhhat ve İctimaî Muavenet Müdürlüğü, dördüncü sınıf müdürlük sayılmaktaydı.⁵²⁸ Şencan'ın Giresun Sıhhat ve İctimaî Muavenet Müdürlüğü'ne atanması Giresun'da yayınlanan *Akgün* gazetesi tarafından da kamuoyuyla paylaşılmıştır.⁵²⁹ Şencan, Giresun'a 13 Ocak 1937'de gelerek yeni görevine başlamıştır.⁵³⁰

Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın Giresun İl Sağlık Müdürlüğü'ne atandığı sırada Giresun ve ilçelerinde halkın sağlığını tehdit eden en önemli hastalık frengiydi. Öyle ki 1935'te mevcut bulunan hastaneye 12 kişilik frengi reviri de ilave edilmiştir.⁵³¹ Dr. Mahmut Cemil Şencan, Giresun'da göreve başladıktan sonra Giresun ve köylerinde sağlık taraması yaptırmıştır. Bu kapsamda Giresun ve 45 köyünde Eylül 1938'de 1196, Ekim 1938'de de Giresun'da 1920 kişi taranarak tedavi edilmiştir.⁵³²

Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın Giresun İl Sağlık Müdürlüğü sırasında yapılan en önemli icraatlardan biri de 19 Mayıs 1938'de temeli atılan 60 yataklı Memleket Hastanesi'dir. Giresun'un Saytaş mevkiinde bulunan Memleket Hastanesi'nin temel atma töreni kalabalık bir kitlenin katılımı ile yapılmıştır. Hastanenin temeline ilk taşı Giresun Valisi Feyyaz Bosut koymuş, ardından kurbanlar kesilmiştir. Giresun İl Sıhhat Müdürü Dr. Cemil Şencan ve Belediye Başkanı Eşref Dizdar ile Vali Bey, törende birer konuşma yapmışlardır.⁵³³

Hastanenin temeline bir belge ile Cumhuriyet devrinde tedavüle sürülmüş paralardan birer adet atılmıştır. Temele bırakılan belgenin metni şudur: *Cumhuriyetin on birinci yılı içinde Giresun ili merkezinde Türkiye'nin ilk Cumhurreisi Kemal Atatürk devrinde ve Başvekil Celâl Bayar, Dahiliye Vekili ve Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri Şükrü Kaya, Naflia Vekili Ali Çetinkaya, Sıhhat ve İctimai Muavenet Vekili Doktor Hulusi Alataş zamanında büyük törenle Giresun Memleket Hastanesi'nin temeli atılmıştır. 19 Mayıs 1938 Perşembe.*⁵³⁴

Son Posta gazetesine göre hastane binası 100,⁵³⁵ *İkdam* gazetesinin Giresun muhabirine göre ise yapılan *tam tesisatlı ve konforlu hastane* binası 125 bin liraya mâl olacaktı.⁵³⁶ Hastane inşaatı için Giresun'da 1933 yılından itibaren para toplama kampanyaları da düzenlenmiştir.⁵³⁷

⁵²⁸ BCA, 30.11/109.41.14, 27 Teşrin-i Sani 1936; *Resmi Gazete*, Sayı: 3483, 12 Kanun-ı Evvel 1936, s. 7432.

⁵²⁹ "Sağlık Direktörü Dr. Cemil", *Akgün*, No: 65, 24 Aralık 1936, s. 2.

⁵³⁰ "Sağlık Müdürü Doktor Cemil Geldi", *Akgün*, No: 68, 14 Ocak 1937, s. 1.

⁵³¹ Ebru Bayram, *Atatürk ve İnönü Dönemi Giresun'da İktisadi Hayat (1923-1950)*, (Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Giresun 2014, s. 130.

⁵³² Bayram, *Atatürk ve İnönü Dönemi Giresun'da İktisadi Hayat*, s. 131

⁵³³ "Hastane Yapılmasına Başlandı", *Tan*, 29 Mayıs 1938; "Giresun Hastanesi Temel Atma Resmi", *Akşam*, 14 Haziran 1938, s. 11.

⁵³⁴ *Akgün*, 22 Haziran 1939, s. 2.

⁵³⁵ "Giresun Hastanesinin Temeli Atıldı", *Son Posta*, 27 Mayıs 1938.

⁵³⁶ H. Erkan, "Giresun'a Bir Lise ve Mendirek Lâzım", *İkdam*, 29 Ekim 1939.

⁵³⁷ Bayram, *Atatürk ve İnönü Dönemi Giresun'da İktisadi Hayat*, s. 132.

Bu şekilde yapımına başlanan Memleket Hastanesi'nin inşaatı ödeneksizlikten bir süre durmuşsa da 19 Mayıs 1944'te hizmete açılmıştır.⁵³⁸

Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın Giresun Kızılay Teşkilatındaki Faaliyetleri

Dr. Cemil Şencan, 1938-1940 yılları arasında Kızılay'ın Giresun Şube Başkanlığını yapmıştır. Dr. Mahmut Cemil Şencan, 15 Şubat 1938'de gerçekleştirilen kongrede Kızılay Şubesi'nin başkanlığına getirilmiştir.⁵³⁹ Dr. Cemil Şencan idaresindeki Kızılay Şubesi, özellikle 1939 Erzincan depreminde etkilenen halkın derdi ile yakından ilgilenmiştir. Erzincan depremi özellikle Giresun'un iç kesiminde bulunan Alucra ve Şebinkarahisar ilçelerinde etkili olmuştur. Depremin ardından Kızılay Genel Merkezi, Giresun Şubesi'ne 15 bin lira göndermiştir. Bu paranın 2'şer bin lirası Şebinkarahisar ve Alucra kaymakamlıkları emrine çıkarılmıştır.⁵⁴⁰ Bu amaçla Şubat 1940 başında Alucra ve Şebinkarahisar'a 945 çuval un, 480 çuval mısır, 272 çuval soğan-patates, 62 teneke peynir, 30 teneke helva, 14 sandık şeker, 480 adet çadır, 850 adet çadır direği, 30 çuval çadır kazığı, 11 sandık sargı bezi, 300 ton kereste, 592 sandık çivi, 179 balya muhtelif eşya, 747 parça giyecek, 250 sandık muhtelif eşya, 608 parça İstanbul'dan gelen eşya, 177 parça Trabzon'dan gelen eşya gönderilmiştir. Bu yardımın gönderilmesine ise 7 bin lira harcanmıştır.⁵⁴¹

Kızılay, depremden daha az derecede etkilenen sahil ilçelerine de yardımda bulunmuştur. Bu amaçla Bulancak'a 12.803 kg mısır, 1.119 kg fasulye, 5.780 kg muhtelif gıda maddesiyle 482 parça giyecek gönderilmiştir. Tirebolu'ya 391 lira gönderilerek 20 baraka inşa ettirilirken, Görele'ye ise 17.596 kg mısır, 110 parça muhtelif gıda maddesi dağıtılmıştır.⁵⁴²

Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın Giresun Halkevi Bünyesindeki Faaliyetleri

Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın Giresun Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürü olduğu dönemde faaliyet gösterdiği bir başka sivil toplum örgütü ise Giresun Halkevi'ydi. Dr. Cemil Şencan'ın Halkevi'nin 19 Haziran 1939'da yapılan komite seçiminde Sadettin Onat ve Abdülkadir Uluğ ile birlikte Sosyal Yardım Kolu'na seçilmiştir.⁵⁴³ Halkevinin Sosyal Yardım Kolu'nun asıl vazifesi, Halkevi bölgesindeki yardıma muhtaç, kimsesiz kadın ve çocuklarla, ma'lûl, ihtiyar ve hastalara yönelik faaliyetlerde bulunmaktır.⁵⁴⁴

⁵³⁸ Bayram, *Atatürk ve İnönü Dönemi Giresun'da İktisadi Hayat*, s. 216.

⁵³⁹ "Kızılay Kongresi Yapıldı", *Akgün*, 24 Şubat 1938, s. 2-3;

⁵⁴⁰ "Şehrimiz Kızılay Kongresi", *Yeşilgiresun*, 16 Mart 1940, s. 1.

⁵⁴¹ Oktay Karaman, "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Giresun Şubesi", *Yeşilgiresun Gazetesine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Giresun Hasan Öğütçü Armağanı*, Yeşilgiresun Yay., Giresun 2003, s. 316.

⁵⁴² Karaman, "Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Giresun Şubesi", s. 316.

⁵⁴³ "Halkevi Komitaları Seçildiler", *Akgün*, 22 Haziran 1939, s. 1.

⁵⁴⁴ Musa Öksüz, *1932-1951 Yılları Arasında Giresun Halkevinde Yapılan Halkbilim Çalışmaları*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2003, s. 36.

Dr. Mahmut Cemil Şencan, Sosyal Yardım Kolu Başkanlığına 23 Nisan 1940'taki 23 Nisan Bayramı münasebetiyle fakir öğrencilere kırtasiye yardımında bulunmuştur.⁵⁴⁵ Cemil Şencan, Halkevi Sosyal Yardım Kolu Başkanı olduğu süre içinde her hafta pazartesi ve cuma günleri Halkevinde açtığı bir poliklinikte hasta muayene ettirmiş, fakir olanlarına da ilaç tedarik etmiştir. 14 Haziran 1941'de de Yolağzı'na bir köy gezisi düzenleyerek, 49 kişiyi muayene ettirmiş bunların 26'sına da ilaç vermiştir.⁵⁴⁶

Giresun'da hem mesleğini hem de Halkevi ile Kızılay bünyesinde faaliyet gösteren Dr. Mahmut Cemil Şencan, 30 Haziran 1942'de Sivas Sıhhat ve İctimai Muavenet Müdürlüğü'ne atanmıştır.⁵⁴⁷ Bu atama üzerine Dr. Şencan, 6 Ağustos 1942 Perşembe günü Sivas'a gitmek üzere kalabalık bir kabile tarafından Giresun'dan uğurlanarak Sivas'a hareket etmiştir.⁵⁴⁸

Giresun'dan ayrılan Dr. Mahmut Cemil Şencan, bundan sonra sırasıyla Sivas (1942-1943), Ordu (1943-1944),⁵⁴⁹ Trabzon (1944-1952),⁵⁵⁰ Kastamonu (1949-1952)⁵⁵¹ ve Antalya (1952-1954) İl Sağlık Müdürlüklerinde bulunmuştur. Kastamonu İl Sağlık Müdürü'ymen 1950 yılı Genel Seçimlerinde CHP'den Giresun milletvekili aday adayı olmuşsa da listeye konmamıştır.⁵⁵² Dr. Cemil Şencan, Kasım 1954'te emekli olmuştur.⁵⁵³ Emekli olduktan sonra İstanbul Beylerbeyi'nde bulunan Koruluk Sokağı'nda ikamet etmeye başlamıştır.⁵⁵⁴

Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın Emekliliği

Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın bürokratik kariyeri İl Sağlık Müdürlüğüyle noktalanmıştır. Oysa arkadaşlarından birçoğu milletvekili olarak siyasi hayatla iç içeydi. Kaldı ki eşi tarafından akrabası olan İsmail Sabuncu da uzun yıllar milletvekilliği yapmıştır. Cemil Şencan, gerek kendi arkadaşları ve gerekse akrabaları aracılığıyla kariyer basamaklarını tırmanmamış, onlardan ayrıcalıklı taleplerde bulunmamış bir kişiliktir. Hükümet tabipliği dışında Giresun, Sivas, Ordu, Trabzon, Kastamonu ve Antalya İl Sağlık Müdürlüklerinde bulunmuştur. 1950 yılı seçimleri dışında da siyasetle ilgilenmemiştir. Dr. Mahmut Cemil Şencan'ı yakından tanıyan

⁵⁴⁵ Hilal Özkaya, Giresun Halkevi ve Bilgi Irmağı Aksu Dergisi, Arı Sanat Yay., İstanbul 2018, s. 81; "23 Nisan Bayramı Kutlama Töreni", *Aksu*, XX/4, Mayıs 1940, s. 29.

⁵⁴⁶ Özkaya, *Giresun Halkevi ve Bilgi Irmağı Aksu Dergisi*, s. 29

⁵⁴⁷ Topallı, *Giresun Günlükleri*, I, s. 556.

⁵⁴⁸ "Dr. Cemil Şencan Şerefine Çay Ziyafeti", *Akgün*, No: 742, 8 Ağustos 1942, s. 2.

⁵⁴⁹ *BCA*, 30.11.1/163.25.1, 28 Ekim 1943; *Resmi Gazete*, No: 5550, 8 Kasım 1943, s. 6013; *BCA*, 30.11.1/169.21.8, 5 Ağustos 1944.

⁵⁵⁰ *BCA*, 30.11.1/170.27.2, 4 Eylül 1944; *Resmi Gazete*, No:5807, 13 Eylül 1944, s. 7625.

⁵⁵¹ *BCA*, 30.11.1/209.35.6, 15 Kasım 1949; *Resmi Gazete*, No: 7360, 22 Kasım 1949, s. 17213.

⁵⁵² Aydın Gülşen, *Giresun'da Sosyal, Ekonomik, Siyasi ve Kültürel Yaşam (1945-1960)*, (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2014, s. 225.

⁵⁵³ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, s. 221.

⁵⁵⁴ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", s. 67.

Osman Fikret Topallı, O'nun için günlüklerinde şu ifadeyi kullanmaktadır: “Ne yakar yandırır, ne mısıra bulandırır. Böyle bir adamdır”.⁵⁵⁵

Dr. Mahmut Cemil Şencan, emeklilik hayatı sürerken ismi, 1963'te TBMM gündemine gelmiştir. Şencan'ın adı TBMM'nin 27 Haziran 1963'te icra edilen 103. Birleşiminde 5269 sayılı ve 15 Aralık 1948 tarihli *Sivas Kongresi'nce Seçilen Temsil Heyeti Üyeleriyle TBMM'nin Birinci Döneminde Bulunan Üyelere Vatani Hizmet Tertibinden Aylık Bağlanması Hakkındaki Kanun*'a geçici bir madde eklenmesine dair kanun tasarısı görüşmeleri sırasında zikredilmiştir. Bu kanun tasarısını Erzurum Milletvekilleri Adnan Şenyurt, Gıyasettin Karaca ve Tahsin Telli önermiştir. Adnan Şenyurt, tasarısında özetle Sivas Kongresi'nde seçilen Temsil Heyeti üyelerine olduğu gibi Erzurum Kongresi'ne katılan delegelere de vatanî hizmet tertibinden maaş bağlanmasını önermektedir. Bu öneriye Cevat Dursunoğlu da destek vermiştir. Bu konu hakkında Dursunoğlu, yaptığı konuşmasında Erzurum Kongresi delegesi olup kendisi gibi Rauf Orbay, Cemil Şencan ve Dr. Ali Naci Duyduk'la dört kişi olduklarını, Rauf Orbay'ın hıdemat-ı vataniye tertibinden 3 bin lira aldığını, kendisinin de mebus olduğu için kapsam dışında kaldığını belirtmiştir. Ancak en azından yaşları 70'i geçmiş olan Cemil Şencan ile Dr. Ali Naci Duyduk'u “zamanın kılıç artığı” olarak nitelendirerek Erzurum Kongresi'nin hayatta bulunan bu iki delegesine de maaş bağlanmasını istemiştir. Dursunoğlu bu tasarıyı “tahsisat verilmesi olarak değil, o günlerde hizmet etmiş adamların hizmetlerini takdir” etmek olarak değerlendirerek TBMM'nin bir *lütü olarak reva* görülmesini isteyerek teklifi desteklemiştir.⁵⁵⁶ Adnan Şenyurt ve arkadaşlarının ek kanun maddesi önerisine göre Erzurum Kongresi'ne katılan delegelere aylık 500 lira ödenmesi teklif edilmiş, ancak 24 Şubat 1960 tarihli ve 7430 sayılı kanuna göre aylık alanların bu tekliften faydalanamayacakları da ilave edilmiştir. Tekliflerindeki amaçlarının bu iki delegenin ahir ömürlerinde ihtiyaçlarını karşılayarak ve tarihi vazifelerini takdir etmek olduğunu da eklemiştir. Bu önerge üzerine İstanbul Milletvekili Mahmut Rıza Bertan, Bütçe Komisyonu adına Yozgat Milletvekili Veli Uyar ve Adnan Şenyurt görüş bildirmişlerdir. Bütçe Komisyonu adına Yozgat Milletvekili Veli Uyar, teklifin teknik olarak mümkün olmadığını, çünkü 5269 sayılı kanunun Sivas Kongresi'nce seçilmiş olan Heyet-i Temsiliye üyeleriyle TBMM'nin ilk dönemine katılmış olan milletvekillerini kapsadığını, kendisinin de bu duruma üzüldüğünü izah ettikten sonra ya teklifin geri çekilmesini ya da bu iki kişinin hıdemat-ı vataniye kapsamına alınması için teklifte bulunurlarsa destekleyeceklerini

⁵⁵⁵ Topallı, *Giresun Günlükleri*, s. 556.

⁵⁵⁶ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 1, XVIII, 103. Birleşim, 1. Oturum, 27 Haziran 1963, s. 587.

ifade etmiştir. Bu öneri üzerine teklif, TBMM gündeminden geri çekilmiştir.⁵⁵⁷ Bu şekilde Dr. Mahmut Cemil Şencan'a ayrı bir maaş ödemesi yapılamamıştır.

Dr. Mahmut Cemil Şencan, 1969 yılı Haziran ayında İstanbul Tabipler Odası'nın düzenlediği Meslekte 50 Yılımı Aşan Tabipler Günü'nde Şeyhü'l-Etibbâ yani Tabipler Dedesi seçilmiştir.⁵⁵⁸ Dr. Mahmut Cemil Şencan'ın emeklilik hayatındaki bir diğer önemli etkinliği ise Temmuz 1969'da Erzurum Kongresi'nin 50. yıldönümü olan 23-25 Temmuz 1969 tarihlerinde Erzurum'a gelmesidir. Çünkü bu tarihte Erzurum Kongresi'nin hayatta kalmış olan 5 delegesinden⁵⁵⁹ üçü de Şeref Misafiri olarak törenlere katılmıştır. Bu üç kişi ise Cevat Dursunoğlu, Dr. Mahmut Cemil Şencan ve Dr. Ali Naci Duyduk'tur. Kutlama törenleri, 23 Temmuz 1969 Çarşamba günü saat 10.00'da Atatürk ve Kongre Anıtı önünde yapılan törenle başlamıştır. Törende İstiklal Marşı'nın okunmasından sonra sırasıyla her üç delege de Dursunoğlu, Şencan ve Duyduk birer konuşma yapmıştır. Ardından da Mustafa Kemal Atatürk'ün kaldığı evin ziyareti, Kazım Karabekir Paşa, Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Nene Hatun'un büstlerine çelenk konulması, Atatürk Yapı Enstitüsü'ndeki serginin açılışıyla devam etmiştir.⁵⁶⁰

Dr. Mahmut Cemil Şencan, Erzurum Kongresi'ne kadar Türk siyasi hayatından uzak durmuştur. Bunu kendi şu sözlerle ifade etmektedir:

*Ben o sırada, politika ile hiçbir ilgisi olmayan, bu konuda kimseyi de tanımayan, sadece memleketin içinde bulunduğu felaketli halden ıstırap duyan ve bütün zamanını hastalarına veren genç bir doktordum. Zaman zaman da, memurların katiyen böyle işlere karışmamaları hakkında tamimler gelirdi. Sağlık müdürü bunları bana havale eder, ben de görüp tebellüğ etmiş olurdum.*⁵⁶¹

Bununla birlikte bazı kaynaklarda, mesnetsiz bir şekilde Dr. Mahmut Cemil'in İttihat ve Terakki Partisi mensubu olduğu zikredilmektedir.⁵⁶² Dr. Mahmut Cemil Şencan, Erzurum Kongresi'nden sonra diğer meslektaşlarının ve arkadaşlarının aksine siyasi hayata girmeyerek

⁵⁵⁷ Teklif hakkında yapılan müzakereler için bkz. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 1, XVIII, 103. Birleşim, 1. Oturum, 27 Haziran 1963, s. 586-590.

⁵⁵⁸ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", s. 67.

⁵⁵⁹ 1969 yılı itibarıyla Erzurum Kongresi'nin hayatta olan beş delegesi şunlardı: Vakfikebir Delegesi Abdullah Hasip Ataman, Hasankale Delegesi Mehmet Cevat Dursunoğlu, Şebinkarahisar Delegesi Dr. Mahmut Cemil Şencan, Giresun Delegeleri Dr. Ali Naci Duyduk ve Elektrik Mühendisi İbrahim Hamdi Muhsin Elgen. Cumhuriyet gazetesi, törenle ilgili haberinde hayatta kalan delege sayısını 6 kişi olarak vermektedir. "Erzurum Kongresinin 50nci Yılı Kutlandı", *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1968, s. 7.

⁵⁶⁰ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", s. 53-54; Murat Küçükkuşurlu-Murat Türker Tüfekçi, *100. Yılında Fotoğraf ve Belgelerle Erzurum Kongresi*, Erzurum Valiliği Yay., Erzurum 2019, s. 158.

⁵⁶¹ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 183-184.

⁵⁶² Leyla Kılınçkaya-Nuri Yavuz, "Erzurum Kongresi İçin Yapılan Hazırlıklar", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Gününe Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu*, (Yay. Haz. Yavuz Aslan-Salim Gökçen), ATAM Yay., Ankara 2003, s. 411-421.

mesleğini icra etmiştir. Bu durumunu “benim ayrıca bir politika hayatım yoktur... Şimdi emekli olarak da politikasız hayatımı yaşıyorum” şeklinde ifade etmektedir.⁵⁶³

Dr. Mahmut Cemil Şencan’ın Ölümü

Dr. Mahmut Cemil Şencan, Erzurum Kongresi’nin hayatta kalan son delegesi olarak 1989’da 96 yaşındayken İstanbul’da ölmüştür. Beylerbeyi Camii’nde öğle vaktinden sonra kılınan cenaze namazından sonra Küplüce Mezarlığı’na defnedilmiştir.⁵⁶⁴ Cenazesine resmi kuruluş temsilcilerinin katılmaması ise büyük bir talihsizliktir.⁵⁶⁵ Dr. Mahmut Cemil Şencan’ın ölümü Giresun basını tarafından “Erzurum Kongresi Delegesi Şencan Öldü” başlığıyla duyurulmuştur.⁵⁶⁶

Sonuç ve Değerlendirme

Bir hekim ve bürokrat olan Dr. Mahmut Cemil Şencan, 1893’te Fatsa’da doğmuştur. Aslen Giresun’un Dereli ilçesinin Sarıyakup köyündendir. Soyu kendi ifadesine göre Teber Şeyh sülalesine dayanmaktadır. Babası Fatsa, Giresun Şebinkarahisar ve Alucra’da öğretmenlik yapmış olan Müftü Mehmet Hulusi Efendi’dir. Rüşdiye öğrenimini Giresun’da tamamlayan Cemil Şencan, bir süre Trabzon İdadisi’de okuduktan sonra 1910’da Mercan İdadisi’nden mezun olmuş, aynı yıl Tıp Fakültesi’ne girmiştir. Son sınıf öğrencisi iken Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla Çanakkale Cephesi’nde yaralı askerlerin tedavisiyle ilgilenmiştir. 1917’de Tıp Fakültesi’ni bitirdikten sonra tabip-üsteğmen olarak Doğu Cephesi’ne gönderilmiştir. Kasım 1918’de terhis edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Erzurum’a bulaşıcı hastalıklar doktoru olarak atanmıştır. Bu sırada toplanması kararlaştırılan Erzurum Kongresi’ne Şebinkarahisar Delegesi olarak katılmıştır. Kongre boyunca Program Encümeni’nde çalışmıştır.

1920’de evlenen Dr. Cemil Şencan, yine aynı yıl üçüncü defa askere alınmış, 1 Eylül 1921’de terhis edilmiştir. Cumhuriyet’in ilanından sonra Gümüşhane, Gebze ve İstanbul’da hükümet tabipliği yapmıştır. 1936’dan sonra Giresun, Sivas, Ordu, Trabzon, Kastamonu ve Antalya İl Sağlık Müdürlüklerinde bulunmuştur. Giresun’da frengi ile mücadele yanında, 1938’de 60 yataklı Memleket Hastanesi’nin temelini atılmasına öncülük etmiştir. Giresun’da aynı zamanda Kızılay ve Halkevi bünyesinde de faaliyet göstermiştir. Özellikle 1939 Erzincan Depremi’nden etkilenen Alucra ve Şebinkarahisar’da depremzedelere yardım etmiştir. 1954’te emekli olduktan sonra İstanbul Beylerbeyi’nde yaşamaya başlamış, 1969’da Tabipler Dedesi

⁵⁶³ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 185.

⁵⁶⁴ “Erzurum Kongresi’nin Son Üyesi”, *Cumhuriyet*, 27 Kasım 1989, s. 19.

⁵⁶⁵ Günaydın, “Erzurum Kongresi Şarkî Karahisar (Şebinkarahisar) Delegesi Şeyhülettibbâ (Tabibler Dedesi) Dr. Mahmut Cemil Şencan (1893-1983)”, s. 339.

⁵⁶⁶ “Erzurum Kongresi Delegesi Şencan Öldü”, *Yeni Giresun*, No: 8139, 29 Kasım 1989, s. 1.

seçilmiş ve Erzurum Kongresi'nin 50. yıldönümü törenleri için Erzurum'a gelerek bir konuşma da yapmıştır. Erzurum Kongresi'nden sonra diğer meslektaşlarının ve arkadaşlarının aksine siyasi hayata girmeyerek mesleğini icra etmiştir. 1989 yılında vefat etmiştir. Küplüce Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi (*İST. MFT. MSH. SAİD*), No: 5304.

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), No: BCA, 30.11.1/163.25.1; 30.11.1/169.21.8; 30.11.1/170.27.2; 30.11.1/209.35.6; 30.11/109.41.14.

Betigül Erdem Arşivi, “*Biyografi: Dr. Cemil Şencan'ın Geçmişi*”.

Sürelî Yayınlar

Resmî Gazete, No: 3460, 3483, 5550, 5807, 7360.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 1, XVIII, 103. Birleşim, 1. Oturum, 27 Haziran 1963, s. 587.

Kitap, Makale ve Tezler

Akın, Cavit, “Millî Mücadele ve Erzurum Kongresi'nde Giresun Delegeleri”, *Giresun Tarihi Sempozyumu (24-25 Mayıs 1996) Bildiriler*, Giresun Belediyesi Yay., İstanbul 1997, s. 275-286.

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, III, Medrese Yay., İstanbul 1980.

Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, I, TBMM Yay., Ankara 1993.

Bayram, Ebru, *Atatürk ve İnönü Dönemi Giresun'da İktisadi Hayat (1923-1950)*, (Giresun Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Giresun 2014.

Çil, Yücel, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, ATAM Yay., Ankara 2005.

“Dr. Ali Naci Duyduk Erzurum Kongresi'nin 50'nci Yılına Katıldı”, *Gündüz*, 24 Temmuz 1969

“Dr. Cemil Şencan Şerefine Çay Ziyafeti”, *Akgün*, No: 742, 8 Ağustos 1942, s. 2.

Emecen, Feridun- Yüksel, Ayhan, *Giresun Kazası Nüfus Defteri (1251/1835)*, Serander Yay., Trabzon 2015.

“Erzurum Kongresi Delegesi Şencan Öldü”, *Yeni Giresun*, No: 8139, 29 Kasım 1989, s. 1.

“Erzurum Kongresi'nin Son Üyesi”, *Cumhuriyet*, 27 Kasım 1989, s. 19.

“Erzurum Kongresinin 50nci Yılı Kutlandı”, *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1968, s. 7.

Fatsa, Mehmet, *Giresun'da Kırsalın Sosyal Tarihi*, Giresun 2002.

Fatsa, Mehmet, *Karadeniz'de Zaviyeler (15-17. Yüzyıl)*, Arı Sanat Yay., İstanbul 2017.

Fatsa, Mehmet, *XV. ve XVI. Yüzyılda Giresun Kırsalının İdari ve Sosyal Tarihi*, Giresun Belediyesi Yay., Giresun 2005.

“Giresun Hastanesi Temel Atma Resmi”, *Akşam*, 14 Haziran 1938, s. 11.

“Giresun Hastanesinin Temeli Atıldı”, *Son Posta*, 27 Mayıs 1938.

Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi, I, Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., II. Baskı, İstanbul 2011.

Gökşen, Cengiz, *Giresun Efsaneleri*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yayımlanmamış Bilim Uzmanlığı Tezi), Trabzon 1999.

Gülşen, Aydın, *Giresun'da Sosyal, Ekonomik, Siyasi ve Kültürel Yaşam (1945-1960)*, (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2014.

Günaydın, Ahmet Necip, “Erzurum Kongresi Şarkî Karahisar (Şebinkarahisar) Delegatesi Şeyhületibbâ (Tabibler Dedesi) Dr. Mahmut Cemil Şencan (1893-1983)”, *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, VI/Mayıs 2015, s. 335-339.

Günaydın, Ahmet Necip, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Sivas Vilayeti Delegatesi*, Cumhuriyet Üniversitesi Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Sivas 2002.

H. Erkan, “Giresun'a Bir Lise ve Mendirek Lâzım”, *İkdam*, 29 Ekim 1939.

“Halkevi Komitaları Seçildiler”, *Akgün*, 22 Haziran 1939, s. 1.

“Hastane Yapılmasına Başlandı”, *Tan*, 29 Mayıs 1938.

İnanç, Zeynep, “Torunlarının Kaleminden Savaşı Yaşamış Büyüklerimiz-Dr. Mahmud Cemil Şencan”, *ODTÜ Geliştirme Vakfı Özel Lisesi Dergisi Işıyan Sayfalar*, X/2012, s. 1-3.

İrade-i Milliye Tıpkı Basım ve Yeni Harflerle, (Yay. Haz. Alim Yıldız-Şeref Boyraz-Ahmet Bozdoğan-Yunus Ayata, Mehmet Ali Şimşek), II. Baskı, Sivas Belediyesi Yay., Sivas 2010.

Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, I, Dördüncü Baskı, Emre Yay., İstanbul 2003.

Karaman, Oktay, “Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Giresun Şubesi”, *Yeşilgiresun Gazetesine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Giresun Hasan Öğütçü Armağanı*, Yeşilgiresun Yay., Giresun 2003, s. 309-317.

Kılınçkaya, Leyla- Yavuz, Nuri, “Erzurum Kongresi İçin Yapılan Hazırlıklar”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu*, (Yay. Haz. Yavuz Aslan-Salim Gökçen), ATAM Yay., Ankara 2003, s. 411-421.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, “Erzurum Kongresi’nin Sağ Kalan Beş Mümessili”, *Türk Kültürü*, 85/Kasım 1969, s. 53-67.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, Ankara 1993.

“Kızılay Kongresi Yapıldı”, *Akgün*, 24 Şubat 1938, s. 2-3.

Küçükuşurlu, Murat-Tüfekçi, Murat Türker, *100. Yılında Fotoğraf ve Belgelerle Erzurum Kongresi*, Erzurum Valiliği Yay., Erzurum 2019.

Öksüz, Musa, *1932-1951 Yılları Arasında Giresun Halkevinde Yapılan Halkbilim Çalışmaları*, (Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trabzon 2003, s. 36.

Özkaya, Hilal, *Giresun Halkevi ve Bilgi Irmağı Aksu Dergisi*, Arı Sanat Yay., İstanbul 2018.

Sabuncu, Polat, “Talha Sabuncu ve Petrol Ofisi”,

<http://www.sebinmedya.com/haberler/4704-talha-sabuncu-ve-petrol-ofs> (17/06/2015)

“Sağlık Direktörü Dr. Cemil”, *Akgün*, No: 65, 24 Aralık 1936, s. 2.

“Sağlık Müdürü Doktor Cemil Geldi”, *Akgün*, No: 68, 14 Ocak 1937, s. 1.

Selvi, Haluk, *Millî Mücadele’de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2000.

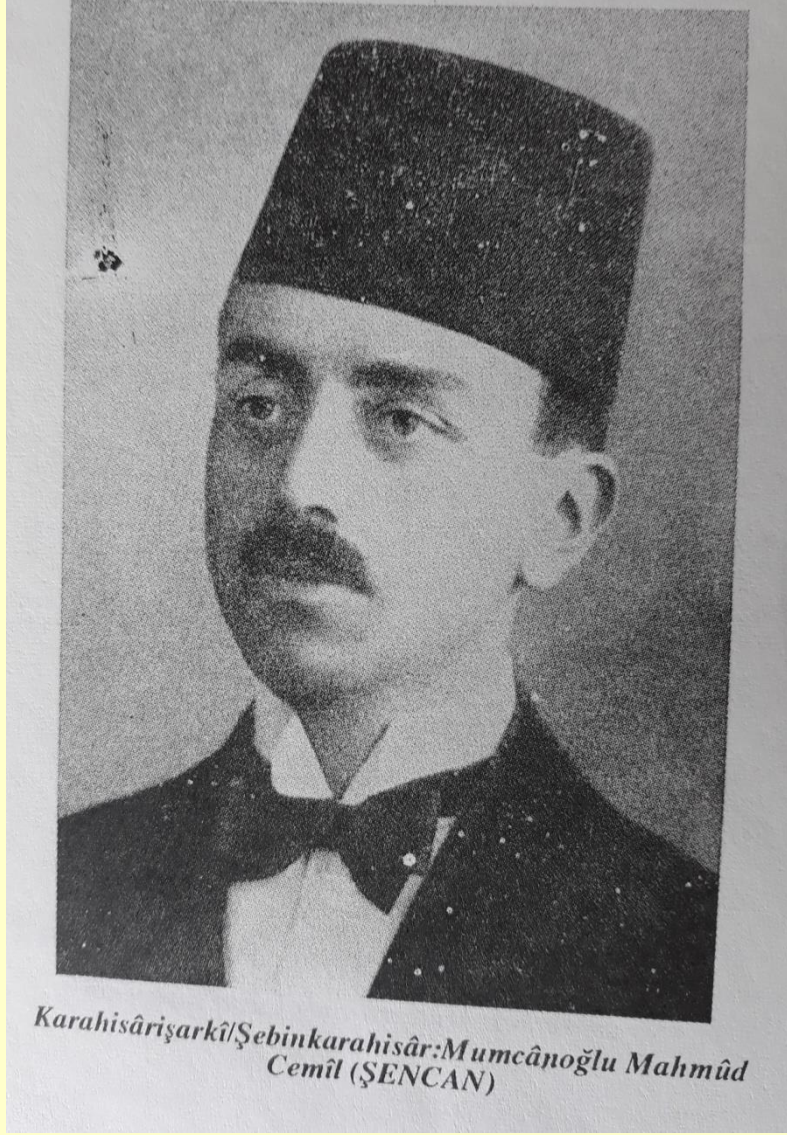
“Şehrimiz Kızılay Kongresi”, *Yeşilgiresun*, 16 Mart 1940, s. 1.

Topallı, Osman Fikret, *Giresun Günlükleri*, I, (Yay. Haz. Cemil Koçak), Alfa Tarih Yay., İstanbul 2017.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, I, Bilgi Yayınevi, Ankara 1991.

“23 Nisan Bayramı Kutlama Töreni”, *Aksu*, XX/4, Mayıs 1940, s. 29.

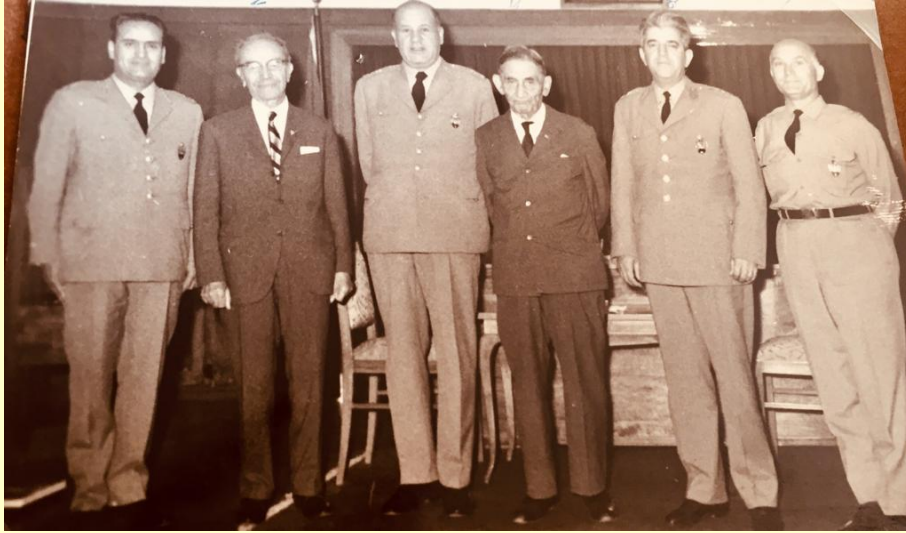
Ekler

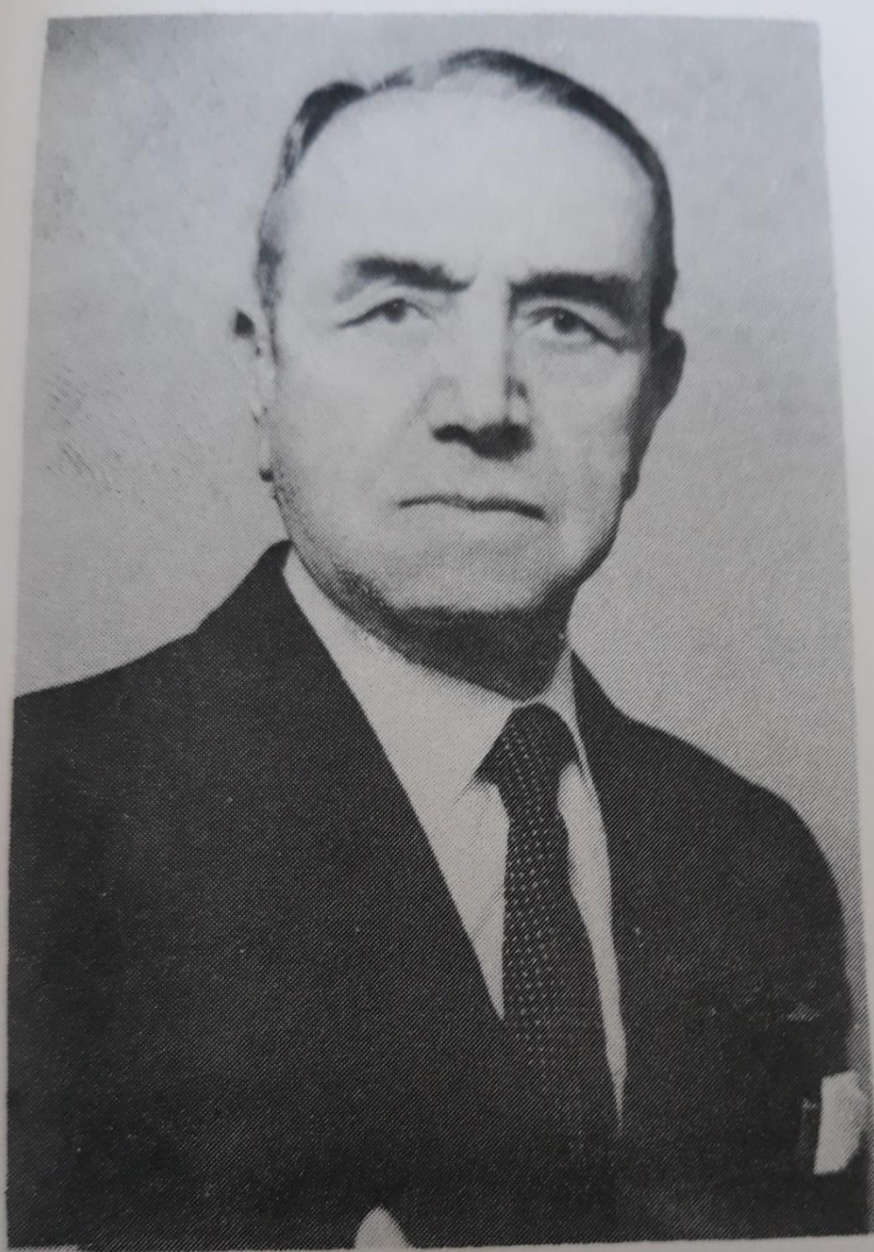
Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, III, s.192; *Fotoğraf ve Belgelerle Erzurum*, s. 128.

Resim: Resim: Dr. Mahmut Cemil Şencan ve Eşi Sabriye Hanım, (Torunu Betigül Hanım'dan)

Resim: Dr. Mahmut Cemil Şencan, 1969'da Erzurum'da (Torunu Betigül Hanım'dan)

Dr. Cemil Sencan B.

Resim: (Kaynak: *Erzurum Kongresi ve M. K. Atatürk*)

ERZURUM KONGRESİ'NİN SON ÜYESİ — Erzurum Kongresi'nin hayatta kalan son üyesi Şebinkarahisar delegesi, Çanak-kala ve İstiklal Savaşı gazilerinden Dr. Cemil Şencan dün İstanbul'da öldü. 1890 yılında Giresun'un Şebinkarahisar ilçesinde doğan Dr. Şencan, 1917 yılında İstanbul Tıp Fakültesi'nden mezun oldu. 23 Temmuz 1919 tarihinde toplanan tarihi Erzurum Kongresi'ne Şebinkarahisar delegesi olarak katılan Dr. Cemil Şencan, cumhuriyetin ilanından sonra çeşitli illerde sağlık müdürlüğü yaptı. Dr. Şencan, Çocuk Esirgeme Kurumu ve Türkiye Kızılay Derneği başkanlıklarında da bulundu. Dr. Şencan'ın cenazesi, bugün öğleyin Beylerbeyi Camisi'nde kılınacak namazdan sonra Küplüce aile mezarlığında toprağa verilecek.

Kupür: "Erzurum Kongresi'nin Son Üyesi", *Cumhuriyet*, 27 Kasım 1989, s. 19.

Amerikan Basınında Türk-Ermeni Ortak Mandası Tartışmaları (1919-1920)**Sadık Sarısamam*****Burak Çalışkan******Özet**

Bu çalışmanın amacı Türkiye ve ABD arasında manda meselesine yaklaşım farkına dikkat çekmektir. Türkiye'de "Milli Mücadele döneminde manda meselesi" denildiği zaman genellikle iki husus akla gelmektedir. Bunlardan ilki Türkiye'nin bir bütün olarak ABD mandasına bırakılmasıdır. İkincisi ise ABD Başkanı Wilson'un Ermenistan'ı manda altına alma çabalarıdır. Türkiye ve Ermenistan'ın ortak mandası meselesi üzerinde yeterince durulmamıştır.

Oysa Amerikan basınının meseleye yaklaşımı farklıdır. Amerikan basınındaki haber ve yorumlarda ortak manda ya da sadece Ermeni mandası söz konusu edilmiştir. Bu makalede ABD'de farklı eyaletlerde yayınlanan gazeteler çerçevesinde ortak manda sorunu derinlemesine ele alınmıştır. Böylece Amerika Birleşik Devletleri'ndeki çeşitli çevrelerin Türkiye'ye bakış açıları da gözler önüne serilmiş olacaktır.

ABD basınına göre ağırlıklı olarak Türkiye'de bulunmuş olan misyonerler ve devlet adamları ortak manda fikrine destek olmuşlardır. Dikkati çeken bir husus vardır ki Ermeni asıllı ABD vatandaşlarının hiç birisi ortak mandadan yana değildir. Onların tamamı sadece Ermeni mandasını savunmuşlardır. Ortak mandaya karşı çıkanlar ise ağırlıklı olarak Ermeni asıllılardır. Ancak Ermeni olmayan ABD vatandaşlarının da çoğunluğunun sadece Ermeni mandasını istedikleri görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Türkiye, Amerika Birleşik Devletleri, Manda, Basın.

Discussions about the Turkish-Armenian Common Mandate In the American Press (1919-1920)**Abstract**

The purpose of this study is to draw attention to the different approaches to the mandate issue between Turkish and American public opinion. Two points came to mind related to "the mandate issue during the period of National Struggle" in Turkey. The first one was to leave

* Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ssadik@aku.edu.tr

** Öğretim Görevlisi Afyon Kocatepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, bcaliskan@aku.edu.tr

Turkey to the American mandate as a whole. And, the second one was the efforts of the American President Wilson to mandate Armenia.

However, the approach of the American press to the issue was different. Either a common mandate or only the Armenian mandate was mentioned in the news and comments of the American press. In this article, the common mandate issue is discussed within the frame of newspapers published in different states of the USA. Thus, perspectives of various circles in the USA on Turkey were also revealed.

According to the American press, most of the missionaries and statesmen residing in Turkey supported the idea of common mandate. There is an issue drawing attention that none of the Armenian American citizens approved the idea of common mandate. All of them only advocated the Armenian mandate. The ones opposing to the common mandate were mostly Armenian citizens. However, it was seen that most of the USA citizens who were not Armenian supported only the Armenian mandate.

Key Words: Armenian, Turkey, USA, Mandate, Press.

GİRİŞ

Manda sistemi ilk defa 16 Aralık 1918 tarihinde Güney Afrika Cumhuriyeti'nden General Jean Christian Smuts tarafından ortaya atılmıştır. Bilahare 1919 yılı Ocak ayında toplanan Paris Barış Konferansı gündemine taşınmıştır. 29 Haziran 1919 tarihinde imzalanan Milletler Cemiyeti Misakı'nın 22. maddesi manda ile ilgilidir. Buna göre, savaşı kaybeden devletlerden ayrılacak olan ülkelerin yönetimi kendilerini yönetme yeteneğine sahip olana kadar geçici olarak Milletler Cemiyeti'ne bırakılacaktır. Milletler Cemiyeti bu ülkeler için mandater devlet görevlendirecektir. 22. maddesinin 4. fıkrası ise doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan ülkelerle ilgilidir⁵⁶⁷.

Bu fıkra istinaden Irak ve Filistin'in mandası İngiltere'ye, Suriye'nin mandası ise Fransa'ya bırakılmıştır. Bununla birlikte İngiltere ABD'ye de Osmanlı Devleti'nin mandasını teklif etti. İngiltere'nin amacı bu yolla bir kısım külfetlerden kurtulmaktı. Türkiye'de bulundurmamak zorunda olduğu askerlerini geri çekerek ağır mali yükü üzerinden atacaktı. İran'daki petroleri, Mezopotamya'daki potansiyel rezervleri hiç bir bedel ödmeden korunacaktı. Ortadoğu'daki Fransız nüfuzunun önüne geçilecek, Rusya'daki Bolşevik idareye karşı da bir tampon bölge oluşacaktı. İlaveten Pantürkizm'in canlanması engellenecekti⁵⁶⁸.

⁵⁶⁷Erdem Denk, "Milletler Cemiyeti Misakı", www.erdemdenk.com/mcmisaki.doc, ET: 20 Nisan 2018.

⁵⁶⁸Oğuz AYTEPE, "Milli Mücadele'de Manda Sorunu ve Mustafa Kemal'in Yaklaşımı", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Atatürk Yolu Dergisi**, S.24, Kasım 1999-2003, s.476.

Söz konusu teklif ABD Başkanı Wilson'un ilgisini çekti. Ancak, Wilson karar vermeden önce mahallinde incelemeler yaptırmak istedi⁵⁶⁹. Bu amaçla bir kurul oluşturulmasına karar verildi.

Nihayetinde General Harbord 46 kişiden oluşan bir heyet oluşturdu. 2 Eylül 1919 tarihinde İstanbul'a gelen heyet Sivas, Erzincan, Erzurum, Erivan, Tiflis, Bakü ve Batum başta olmak üzere çok sayıda şehir ve yerleşim birimini ziyaret etti⁵⁷⁰. Ziyaretlerinin bitiminde General Harbord manda konusunda bir rapor hazırladı. Bu raporda mandayı kabul etmenin ABD'ye yükleyeceği külfetlere değinilmiştir. Özellikle de sadece Ermenilere yönelik kurulacak bir mandanın kesinlikle kabul edilmemesi yönünde görüş bildirmiştir⁵⁷¹.

Diğer taraftan Başkan Wilson Ermenistan mandası konusunda ısrarlı idi. O, 24 Mayıs 1920 tarihinde Ermenistan üzerine kurulacak olan manda idaresinin kabul edilmesi için Senato'dan onay istedi. Gazetelerde "*manda kabul edilmezse Hıristiyan Ermeni ulusunun yok olacağı*" iddia edildi.

Buna rağmen Amerikan Senatosu 1 Haziran 1920 tarihinde Ermeni mandasını 23'e karşı 52 oyla reddetti. 12 Demokrat ve 11 Cumhuriyetçi Senatör evet oyu verirken, 52 Senatör hayır oyu kullanmıştır⁵⁷².

Bu çalışmanın amacı manda meselesinin ABD basınına yansımalarını açık ve objektif bir şekilde ortaya koymaktır. Araştırmanın kapsamı sadece ABD basınındaki Türkiye ortak manda tartışmaları ile sınırlıdır. Ermenistan mandası veya diğer manda tartışmaları araştırmanın konusuna girmemektedir. Ayrıca ABD basını dışındaki her türlü manda tartışmaları da araştırmanın kapsamı dışındadır.

1. Türk-Ermeni Ortak Mandasını Destekleyenler

Amerikan basınında manda meselesi yoğun olarak tartışılmıştır. Türk-Ermeni ortak mandasına yönelik çok sayıda haber ve yazı kaleme alınmıştır. Bu konuda görüş bildiren ve yazı yazarların büyük çoğunluğu Ermeni asıllıdır. Ermeni olmayan bazı Amerikalılar da tartışmaya katılmışlardır.

⁵⁶⁹ Erdal İlter, "Ermeni İstekleri Karşısında Milli Teşekküllerin Tutumu (1919-1922)", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Atatürk Yolu Dergisi**, S.27-28, Mayıs-Kasım 2001, s.303.

⁵⁷⁰ Seçil Akgün, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesi'ne Dair Raporu, Kurtuluş Savaşı Başlangıcında**, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1981.

⁵⁷¹ Akgün, **a.g.e.**, s.133-151.

⁵⁷² İsmail Köse "General Moseley'in Amerikan Mandası ve Anadolu'da Kurulması Planlanan Ermeni Devleti ile İlgili Raporu", **Tarih Dergisi**, S.59, Bahar 2014, s. 210.

Türk-Ermeni ortak mandasını savunanların başında Robert Koleji Müdürü Dr. Caleb Gates⁵⁷³ gelmektedir. O, Amerika'nın tüm Osmanlı İmparatorluğu üzerinde manda yönetimi kurması gerektiği görüşünü savunmuştur. Türk-Ermeni ortak mandasını önermiş, sadece Ermeniler için Amerikan Mandası fikrine karşı çıkmıştır. Yalnız Ermenilere yönelik bir manda yönetimi kurulacaksa İngiltere'nin mandater olmasının daha mantıklı olacağını ifade etmiştir.

Gates'e göre Amerika Birleşik Devletleri sadece Ermeni Devleti üzerinde manda yönetimi kurarsa ciddi sorunlarla karşı karşıya kalacaktır. Bu sorunlardan ilki Ermenilerin yurt kurmak için önerdikleri devletin sınırlarının abartılı olmasıdır. İkinci ise halinden memnun olmayan milyonlarca Müslüman nüfusun ciddi bir tehdit oluşturmasıdır.

Gates, Amerika Birleşik Devletleri'nin Türkiye'nin genelini dışarıda tutarak sadece İstanbul üzerinde manda yönetimi kurması görüşünü de eleştirmiştir. Ona göre böyle bir karar daha büyük sorunlar yaratacaktır.

Diğer taraftan Caleb Gates "*Ermeni Devleti*" kurmanın güçlüklerine de işaret etmiştir. Ona göre Ermenistan için birinci sorun nüfus yetersizliğidir. Hiç bir şartta Ermenilerin nüfusu 1.000.000'u geçmeyecektir. Oysa bu bölgede yaklaşık 3-4 milyon Türk ve Kürt bulunmaktadır. Ona göre Ermenilerin Kafkasya'daki mevcut durumu ise içler acısıdır. Bunlar son derece kötü şartlarda, açlık ve sefalet içerisinde yaşamaktadırlar⁵⁷⁴.

Buna rağmen Gates Türk hükümetine kendi topraklarının tamamı üzerinde mutlak yönetim hakkı verilmemesi gerektiği düşüncesindedir. Ona göre Milletler Cemiyeti veya herhangi bir devlet Türk yönetimini manda ile kontrol altına almalıdır. Bu olmazsa Türk sorunu uluslararası bir sıkıntı olmaya devam edecektir.

Aynı şekilde sadece Ermenistan veya İstanbul üzerinde manda yönetimi kurulması sorunu kesinlikle çözmeyecektir. Gates, Ermeniler için de tek kurtuluşun Amerika Birleşik Devletleri'nin tüm Anadolu üzerinde bir manda yönetimi kurması olduğunu ifade etmiştir. Zira ona göre Ermenilere ne kadar geniş topraklar verilirse verilsin veya istekleri ne ölçüde karşılanırsa karşılanırsın tek başlarına hayatlarını sürdürmeleri imkânsızdır.

Türklerin Amerikalılara saygı duymaları ve onları iyi niyetli olarak görmeleri de ABD'nin işini kolaylaştıracaktır. Ancak bilinmelidir ki hem Ermenistan'ı desteklemek hem de Türkleri kucaklamak oldukça zor bir iştir. Manda yönetimini üstlenecek ülkenin mutlaka Ermenistan ve

⁵⁷³ Caleb Frank Gates (1859-1946), Robert kolejinin müdürlüğünü yapmış bir misyonerdir. 18 Ekim 1859'da Chicago'da doğmuştur. İlk dini eğitimini babası Calep Foote Gates'den almıştır. 1866'da Wheaton College'den ve 1877'de ise Beloit College'den mezun olmuştur. İstanbul'daki Robert College'in üçüncü müdürlüğünü yapmıştır. Bu görevini 1903-1932 yılları arasında sürdürmüştür. (**American National Biography**, <https://www.anb.org.ET>: 20 Nisan 2019.)

⁵⁷⁴ **The New York Times**, 4 Haziran 1919, s. 23.

Kafkaslarda yardım faaliyetleri yürütmesi gerekir. Bu yalnızca özel fonlarla başarılabilir bir iş değildir. Bundan dolayı Amerika Birleşik Devletleri Ermenistan'ı ve tüm Anadolu'yu içine alan bir manda yönetimi kurmalıdır. Çünkü sadece Birleşik Devletler bu maddi yükümlülüğü karşılayabilir⁵⁷⁵.

Harput'daki Amerikan kolejinde görev yapan misyoner Henry Riggs de 14 Ekim 1919 tarihli demecinde bundan altı ay öncesine kadar bağımsız Ermenistan'a inandığını, fakat bugün gerçekleşmesinin imkânsızlığını gördüğünü ifade etmiştir. Ona göre de Osmanlı topraklarından geriye kalan bölgelerde tek ve ortak bir manda yönetimi kurulmalıdır⁵⁷⁶.

Ortak manda fikrini savunanlardan birisi de Djevad Eyour'dur. Eyour, Newyork Times'de "*Ortadoğu'da Amerika'nın Avantajları*" başlıklı yazısında ortak manda yönetimine olan inancını dile getirmiştir. Ona göre dünyanın en ilginç bölgelerinden birinde böyle bir yönetim Amerika'ya olağanüstü fırsatlar sağlayabilirdi. Zira, Anadolu önemli limanları, doğal kaynaklarının zenginliği ve inanılmaz potansiyeli ile Amerika için yeni açılımlar getirebilir⁵⁷⁷.

ABD'nin eski İstanbul Büyükelçi Henry Morgenthau⁵⁷⁸ da Amerika'nın İstanbul, Anadolu ve Ermenistan'ı içine alan manda yönetimi kurması gerektiği görüşünü savunmuştur. Ancak Amerika'daki Ermeniler ortak manda yönetiminin Ermenistan üzerinde Türk baskısını arttıracakla gerekçesiyle karşı çıkmışlardır⁵⁷⁹.

25 Aralık 1919 tarihli bir haberde de ortak manda projesi desteklenmiştir. Haberde Henry Morgenthau liderliğindeki Amerikalıların yapması gereken ilk işin Türklerden İstanbul'un yönetimini almak olduğu belirtilmiştir. Türk idaresinin Hristiyanlara, Hristiyanların yönetiminin de Türklere adalet getirmeyeceği ve sonu gelmez savaşların kaynağı olacağı uyarısında bulunulmuştur.

Habere göre farklı kabileler, dinler ve fraksiyonların tümü Amerika Birleşik Devletleri'ne güven duyuyorlar ve Ermeni mandasını kabul edecek tek devlet olarak görüyorlar. Amerika'nın tüm ırklara ve dinsel guruplara sağladığı adalet, onlara yönelik uygulanacak mezalimin engelleneceği güvenini veriyor. Müslümanların Hristiyanlara veya Hristiyanların Müslümanlara yönelik mezalimi de Amerikan adaleti ile önlenecektir⁵⁸⁰.

⁵⁷⁵ **The New York Times**, 29 Haziran 1919, s.23.

⁵⁷⁶ **The Washington Star**, 14 Ekim 1919, s. 22.

⁵⁷⁷ Djevad Eyour, "Opportunities for U.S in Near East", **The New York Times**, 13 Haziran 1922, s.15.

⁵⁷⁸ Henry Morgenthau 1913-1916 Yılları arasında İstanbul'da Amerikan büyükelçiliği yapmıştır. Yahudi bir aileden gelmektedir. Amerika'da hukuk eğitimi almıştır. New York'da emlak komisyonculuğu yaparak ünlenen Morgenthau, Başkan Wilson'un 1912'deki başkanlık seçimleri sırasında Demokrat Partinin Mali komite başkanı olarak görev almıştır. 1916 yılında kaleme aldığı "Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü" kitabı sözde Ermeni soykırımını anlatan bir referans kitap olarak kullanılmıştır. (Henry Morgenthau, **Ambassador Morgenthau's Story**, Wayne State University Press, 2003, s.xxv-xxxvii)Morgenthau)

⁵⁷⁹ **Detroit Free Press**, 25 Mayıs 1919, s.1.

⁵⁸⁰ **The National Tribune**, 25 Aralık 1919,s.1.

Chicago Üniversitesi Rektörü Harry Pratt da ortak manda fikrini savunanlardandır. Pratt, 1918 yılında American-Persian Relief Komisyonu'nun direktörü olarak İran'da görev yapmıştı. O, görüşünü Ermeni mandasını merkeze oturtarak açıklamıştır. Ona göre kurulması planlanan Ermeni mandasının içine İstanbul, boğazlar ve Türklerden kalan bölgeler de dahil edilmelidir. Bu sayede dünya barışına katkı sağlanmış olacaktır.

Harry Pratt'a göre Ermeniler yetenekli insanlardır. Onlara kendilerine ait bir toprak parçası üzerinde öz yönetim fırsatı verilmemiştir. Ermenilere dostça bir rehberlik sağlanırsa her türlü zorluğun üstesinden gelebilirler⁵⁸¹.

2. Türk-Ermeni Ortak Mandasına Karşı Çıkanlar

Türk-Ermeni ortak mandasına karşı eleştiriler genellikle Ermeni kökenli kişilerden gelmiştir. Bunlardan *Arshag Mahdesian*⁵⁸², Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünden yana görüş bildiren Robert Koleji müdürü Caleb F. Gates'e cevaben bir yazı da kaleme almıştır. Mahdesian bu yazısında Gates ve onun gibi "*Türk hayranları*"nın, mütarekeden hemen sonra Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı ve Amerikan misyonerlerinin etkisi ile oluşan bir rapordan etkilendiklerini iddia etmiştir.

Mahdesian, Ermenilerin tarih boyunca Hıristiyan dünyasına yaptıkları hizmetlere dikkati çekerek Türklerin işgallerine karşı direndiklerini ve müttefiklerle işbirliği içerisinde çalıştıklarını hatırlatmıştır. Ermenilerin bu hizmetlerinin mutlaka göz önünde tutulması lazım geldiğini bildirmiştir.

Mahdesian'a göre Amerikan mandası Ermenilere uygulanan "*Baskı ve kötü muamele, acı ve vahşet ile 1915-1916 Soykırımı*" karşılığında adaletin bir gereğidir. Türk Hükümeti ve onların dostları ise, "*Türk Ermenistanı*"nda hiçbir Ermeni kalmadığını iddia etmektedirler. Bu iddialar da asılsızdır.⁵⁸³

Arshag Mahdesian yaklaşık bir ay sonra manda konusunu ele alan başka bir yazı daha kaleme almıştır. O, bu yazısında da Türklerin manda yönetimine dahil edilmemesi gerektiği görüşünü savunmuştur. Mahdesian'ın ifadesiyle "*Türkler hastadır*". Karakter itibarıyla yönetme yeteneğinden yoksundurlar. Misyonerlerin Türkleri kazanma çabası boşunadır. Türkiye'deki uluslar içinde "*en üstün olanlar*" ise Ermenilerdir.

⁵⁸¹ **The Christian Science Monitor**, 20 Mart 1920, s. 4.

⁵⁸² New York'un tanınmış Ermenilerindendir. The New Armenia dergisinin editörlüğünü yapmıştır. Yale Üniversitesinde İngiliz Edebiyatı eğitimi almıştır. Şair, yazar ve gazetecidir. İngilizce yayın yapan Ermeni dergileri yayınlarken Ermeni propagandasını yürütmüştür. (Arshag Mahdesian, "Armenia, her culture and Aspirations", **The Journal of Race Development**, Vol.7, No.4, 1917, s.448-466).

⁵⁸³ Arshag Mahdesian, "Recent Suggestions for Armenia", **The New York Times**, 8 Haziran 1919, s.36.

Ona göre Türklerin demokrasiden haberi yoktur. Onlar “*Muhammedi*”, yani Müslüman oldukları için teokratik bir yaşam sürmektedirler. Çok eşli aile yapıları vardır ve Amerikalıların onları tek eşli yapmak konusunda çok fazla çaba sarf etmeleri gerekecektir. Amerikalıların Türkleri, Türklerin de Amerikalıları ve psikolojilerini anlamaları imkânsızdır. Türkler için en uygun mandater devlet İran’dır⁵⁸⁴.

Diğer taraftan Mahdesian, Türklerin manda dolayısıyla maddi kazanç elde etmek peşinde koştıkları eleştirisinde de bulunmuştur. Ona göre bir Türk yetkilinin Paris’de *Christian Science Monitor* muhabirine verdiği demeçteki “*Biz Amerikan mandasına girdiğimizde demiryolları, para ve maddi kazanç sağlayacağız*” sözleri bu iddiayı doğrulamaktadır⁵⁸⁵.

Görüldüğü üzere Arshag Mahdesian ABD'nin farklı eyaletlerindeki gazetelerde görüşlerini dile getirerek mümkün olduğu kadar daha fazla Amerikan vatandaşını etkilemeye çalışmıştır. Bunlardan New York Times, New York eyaletinde yayınlanırken The Christian Science Monitor ve Boston Daily Globe gazeteleri Massachusetts eyaletinin Boston şehrinde basılmaktaydı.

Türk-Ermeni ortak mandasına karşı çıkan Ermeni yazarlardan birisi de *Vahan Cardashian*'dir⁵⁸⁶. Cardashian “*Amerika Neden Ermeni Mandasını Kabul etmeli*” başlıklı bir kitapçık hazırlamıştır. Bu kitapçığın içeriği Amerikan basın organlarına yansımıştır. Cardashian kitabında Ermeni Devleti olarak planlanan topraklarda yaşayan diğer milletlerin kendi ülkelerine gönderilmesi gerektiği görüşünü savunmuştur. Ona göre Türkler Türkiye’ye, Gürcüler Gürcistan’a, Tartarlar Tartaristan’a, İranlılar İran’a gönderilmelidir. Buna karşılık dünyanın çeşitli yerlerinde yaşayan 1.000.000 Ermeni de kurulacak olan Ermenistan Devleti’ne yerleştirilmelidir⁵⁸⁷.

Cardashian'ın görüşleri 3 Haziran 1919 tarihli New York Times gazetesinde de yer bulmuştur. Burada O, Ermenistan, Anadolu ve İstanbul’u da kapsayan ortak bir Amerikan

⁵⁸⁴ **The Boston Daily Globe**, 7 Ağustos 1919, s.11.

⁵⁸⁵ **The Christian Science Monitor**, 11 Ağustos 1919, s.11.

⁵⁸⁶ Vahan Cardashian 1883 yılında Kayseri’de doğmuştur. Kayseri’de tahsil hayatına başlamış, 1902 yılında Amerika Birleşik Devletleri’ne yerleşmiştir. Yale Üniversitesinde 1904’de başladığı hukuk öğrenimini 1908’de tamamlamıştır. Aynı yıl ABD vatandaşı olmuştur. 13 Haziran 1934 tarihinde vefat etmiştir. Armenian Press Bureau (Ermeni Basın Bürosu)’nun başına geçmiştir. Cardashian, Aralık 1918 tarihinde “*American Committee for The Independence of Armenia*” adlı bir komite (Ermenistan’ın Bağımsızlığı için Amerikan Komitesi)’yi kurmuştur. Kurulan bu yeni komitenin başkanlığına, 1917 senesine kadar Amerika Birleşik Devletleri’nin Almanya Büyükelçiliği’ni yapmış ve Amerikan bürokrasisini iyi bilen bir isim olan James Watson Gerard getirildi. Vahan Cardashian, 12 Haziran 1934’de kalp krizi sonucu ölüncüye kadar her fırsatta Türk ve Türkiye aleyhtarı faaliyetlerine devam etmiştir Cardashian’ın başında bulunduğu Basın Bürosu, 1918- 1922 tarihleri arasında Türk aleyhtarı ve bağımsız Ermenistan’ın kurulmasına yönelik yoğun propaganda faaliyetlerinde bulunmuştur. Vahan Cardashian hakkında geniş bilgi için bkz. (Ö Kürşad Karacagil, "Amerika’da Tek Kişilik Lobi: Vahan Cardashian (1883-1934)", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.8, S.16, Yaz 2015, s.95-120).

⁵⁸⁷ **The New York Times**, 1 Haziran 1919, s. 38

manda yönetimi kurulması tasarısına tepki göstermiş, bunun “*kasap ile kuzunun*” bir arada yaşaması anlamına geleceğini ifade etmiştir. Ona göre bu tasarı aslında Türklere aittir. Henry Morgenthau, Caleb Gates gibi Amerikalılar tarafından desteklenmektedir. Türkler ortak manda yönetimi adı altında “*Ermenistan topraklarını*” ellerinde tutmak istemektedirler.

Yine O'na göre Amerikan mandasının İstanbul ve Anadolu'yu kapsamaması ABD'nin üstesinden gelemeyeceği tehlikeli bir durum oluşturacaktır. ABD İstanbul'da büyük bir ordu bulundurmak ve uzun süre burada kalmak zorunda olacaktır.

Cardashian'ın ifadesi ile Anadolu'da kurulacak olan Amerikan mandası da sorunlu olacaktır. Çünkü Türk nesli kendi kendini yönetmekten ve modern uygarlığın etkilerinden çok uzaktır. Birkaç Amerikalının kişisel hırsları y'üzünden ABD kendini kaos ve karmaşa ortamına atmamalıdır.

O, herhangi bir kimsenin son 600 yıllık Ermeni -Türk ilişkilerine baktığında neden iki ırkın bir arada yaşayamayacağını kolayca anlayacağı görüşündedir. Ona göre Türkler ile Ermenilerin hiçbir ortak yanı yoktur. İnanç, dil, moral değerler, gelenekler, idealler anlamında iki toplum çok farklıdır. Ortak manda tasarısı bu yüzden gerçekleştirilemez⁵⁸⁸.

Cardashian Türklerin doğaları ve ırki yapıları gereği olarak zararlı ve yıkıcı olduğu iddiasındadır. O, Türkler için “*Türkler içgüdüsel olarak yıkıcıdır*”, “*yağmalar, katleder, tecavüz eder ve yıkar*”, “*Ellerine bir güç geçtiği zaman içindeki bu dürtüler birden harekete geçer*” değerlendirmelerinde bulunmuştur⁵⁸⁹.

Amerika'daki Ermeni Milli Komitesinin başkanı *Miran Sevasly*⁵⁹⁰ 1919 yılı Mart ayından itibaren manda konusundaki görüşlerini kamuoyu ile paylaşmaya başlamıştır. O, Ermenilerin isteğinin ABD yönetiminde manda sistemi kurulması olduğunu açıklamıştır. Sevasly herhangi bir Avrupa ülkesinin yönetimi altında manda istemediklerini de vurgulamıştır⁵⁹¹.

Sevasly açıklamalarında Ermenilerin, Ermeni ve Türk ortak mandasını arzu etmediklerini özellikle vurgulamıştır⁵⁹². O, ABD Dışişleri Bakanı William Philip'e Ermeni mandası konusundaki isteklerini de iletmıştır. Buna göre Ermenilerin isteği bağımsız Ermenistan'dır. Bu ülkenin sınırları Kafkaslardan Akdeniz'e kadar uzanmalıdır. Sınırları belirlenmiş Ermenistan Orta Doğu'da barış ve gelişmenin güvencesi olacaktır. Ermeni mandası kesinlikle Türkiye'den ayrı olmalı ve kendi hükümeti ve bayrağı bulunmalıdır⁵⁹³.

⁵⁸⁸ **The New York Times**, 3 Haziran 1919, s. 12.

⁵⁸⁹ **The New York Times**, 26 Şubat 1922, s. 91.

⁵⁹⁰ Boston'daki etkin Ermenilerden olup, Paris'deki Ermeni Milli Delegasyonu'nun Amerika'daki temsilcisiydi. Amerika'daki Ermeni Milli Birliği'nin de başkanı idi. (**The New York Times**, 12 Temmuz 1918, s. 2.)

⁵⁹¹ **Detroit Free Press**, 6 Mart 1919, s. 9.

⁵⁹² **The Boston Daily Globe**, 20 Temmuz 1919, s. 13; **Los Angeles Times**, 20 Temmuz 1919, s.13.

⁵⁹³ **The Christian Science Monitor**, 22 Temmuz 1919, s.16.

Diğer taraftan New York'daki tanınmış ve varlıklı Ermeniler, İngiliz Başbakanı Lloyd George'a bir mektup göndermişlerdir. Mektupta Türklere manda yönetimi kurulması konusunda baskı yapılmasını teklif etmişlerdir. Uluslararası bir mutabakatla hem Türkler hem de Ermeniler için ayrı manda yönetimleri kurulması gerektiği düşüncesini dile getirmişler, ortak mandaya karşı çıkmışlardır. New York Ermenileri Türkler İstanbul'da kaldığı sürece barışın mümkün olmadığını iddia etmişlerdir⁵⁹⁴.

Ortak manda önerisine karşı çıkanlar içerisinde Ermeni kökenli olmayanlar da vardı. Bunlardan ilki ünlü misyoner *Stephen S. Wise*'dir. Wise, Dr. Gates'in "*Tüm Osmanlı Amerikan Mandası altına girsin ve Ermeni mandası İngilizlere bırakılsın*" görüşünü anlamakta güçlük çektiğini belirtmiştir. Bu düşüncelerin Amerika'nın kendi ulusuna karşı sorumluluklarına ve self determinasyon ilkesine ihanet olacağını ifade etmiştir. Wise, Gates'in bakış açısının sadece Robert Kolejini tüm şartlar altında eğitime devam etmesi olduğunu vurgulamıştır. Savaş şartlarında okulların açık olmasının bir anlamı bulunmadığı görüşünü de savunmuştur. Bu süreçte ABD'de Harvard, Yale, Columbia, Princeton, Cornell ve Johns Hopkins gibi üniversitelerin kapanmış olduğunu hatırlatmıştır. O, üniversitelerin açık kalması adına Türklerle ve Almanlarla işbirliği yapılamayacağını ifade etmiştir.

Ona göre "*cesur ve soylu*" Ermenilerin Gates'in önerisi ile kaderine terk edilmesi Amerikan idealleri ile örtüşmemektedir. Ermeni mandasının İngilizlere terk edilmesi Ermenileri Yakındoğu oyununda rehin vermek anlamına gelecektir.

Bununla birlikte Stephan Wise, Gates'in Türklere karşı merhametli davranılması talebinin nedenlerini anlayamadığını ifade etmiştir. Kendisinin eninde sonunda bağımsızlığını kazanacak olan Ermeniler için Türklere merhametli davranmayacağını bildirmiştir⁵⁹⁵.

Amerika Birleşik Devletleri'nin eski Almanya Büyükelçisi ve "*American Comitee for the independence of Armenia*" Başkanı James W. Gerard⁵⁹⁶ da ortak mandaya karşı çıkmış, Ermeni mandasına taraftar olmuştur. O, Amerika Birleşik Devletleri'nin Ermeni mandasını kabul etmesi gerekçelerini kendince üç maddede açıklamıştır. Bunlardan birincisi Amerika'nın dünyanın ilk Hıristiyan ulusu olan Ermenilerden gelen yardım çağrısına kulak tıkayamayacağıdır. İkincisi Ermenilerin kendi yurdunu kurmak isteyen yaklaşık 16 millet içinde en fazla acı çeken olduğu değerlendirmesidir. Üçüncüsü ise Amerikan idealleri için hiçbir ulusun Ermeniler kadar mücadele etmemiş olduğudur.

⁵⁹⁴ *The New York Times*, 1 Mart 1920, s.6.

⁵⁹⁵ *The New York Times*, 13 Haziran 1919, s. 2.

⁵⁹⁶ 1913-1917 yılları arasında Amerikan Birleşik Devletleri'nin Almanya Büyükelçiliğini yapmıştır. Ermenilerin en büyük destekçilerindendir. (*The Lincoln Daily Star*, 9 Mart 1918, s. 8).

Gerard'a göre Ermeniler Alpine Aryan ırka mensupturlar. Asyalı fetihçilerin batıya girişlerini engellemek için Anadolu'da bir blok oluşturmuşlardır. Türklere karşı hiç bir yerden yardım almaksızın 7 ay boyunca direnmişlerdir. Bütün bunlardan dolayı ABD, "*imanlı Hıristiyan*" Ermenilere bağımsızlıklarını sağlama noktasında her türlü yardımı yapmalıdır.

Gerard'a göre Ermeni mandası Birleşik Devletlere herhangi bir askeri yük de getirmeyecektir. Zira, Ermeniler devletlerinin kurulması ve topraklarının kontrol altına alınmasını takiben 75.000 kişilik bir ordu kurabileceklerdir. Bu ordu Kafkasya'da Rus ordusunda görev yapmış olan 75.000 Ermeni askeri ile oluşturulabilecektir. Bu ordu Amerika'nın mühimmat desteği ile kolayca ülkesini savunabilecektir.

Gerard Ermenistan'da Ermeni nüfusun azınlıkta kalacağı iddialarına da cevap vermiştir. Bu anlamda öncelikle coğrafi olarak Birleşik Ermenistan'ın % 65'inin Türkiye'den ayrılacak topraklardan oluşacağını hatırlatmıştır. O, Ermenistan olarak düşünülen bölgede Ermeni nüfusunun çoğunluk olduğunu iddia etmiştir. .

Diğer taraftan Gerard'a göre Türklerin Ermenileri ortadan kaldırmak istemelerinin asıl sebebi Turancılık siyasetidir. Zira Ermeniler, Anadolu'daki Türklerle beraber sayıları yaklaşık 24.000.000'u bulan diğer Turani ırklar ile Anadolu Türkleri arasında bariyer görevi görmektedir. Türklerin planı Hazar ötesindeki Turanlarla iletişim kurarak Pan- İslamizm propagandası yapmak ve dünyaya hakim olmaktır. "*Birleşik Ermenistan*" Türkleri Anadolu'ya sıkıştırarak ve gelecekteki Pan- Turanizm tehlikesini ortadan kaldıracaktır.

Ona göre bazı Amerikalıların savunduğu Ermenistan ve Anadolu arasında "*Ortak manda*" yönetimi hiçbir fayda sağlamaz. Zira Anadolu birbiri ile hiç bir alakası olmayan parçalardan oluşmaktadır. Buna karşılık Ermenistan dağları, tepeleri, nehirleri ve yeraltı kaynakları ile ayrı bir coğrafi bütündür⁵⁹⁷.

Eski Büyükelçi James W. Gerard, Amerikan basınına yansıyan bir başka açıklamasında da ortak manda fikrine karşı olduğunu tekrarlamıştır. O'nun ifadesiyle bazı kendini bilmez Amerikalılar ülkelerinin İstanbul, Ermenistan ve Anadolu'yu içine alan bir ortak manda yönetimini kabul etmesi gerektiğini söylemişlerdir. Oysa böyle bir manda yönetiminin kabul edilmesi imkânsızdır. Çünkü ortak manda fikri tamamen Türklerin planı ve programıdır. Bu tasarı Türk yönetimini kuvvetlendirecek ve Pan-Turkizm'i harekete geçirecektir. Anadolu'da Ermeni ırkının ve Hıristiyanlığın ortadan kaldırılmasına yol açacaktır

Ona göre "*Ortak Manda*" Amerika'nın koruması altında Türklere savaş boyunca yapamadıklarını gerçekleştirme fırsatını sunacaktır. Türklerin Kafkaslarla bağlantıya geçmesini

⁵⁹⁷ James W. Gerard. " Why America Should Accept Mandate For Armenia", **The New York Times**, 6 Temmuz 1919, s.44.

engellemenin tek yolu Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan bağımsız bir Ermenistan kurulmasıdır. Ermeni yönetimi altına yaşamak istemeyen Türkler var ise onlar Anadolu'ya göç etmelidirler⁵⁹⁸.

Diğer taraftan Los Angeles Times gazetesinde Amerika Birleşik Devletleri'nin müttefikler tarafından kendisine dayatılan Anadolu'yu da içine alan manda yönetimini kabul etmemesi gerektiği üzerinde duran, yazarı belli olmayan bir yazı kaleme alınmıştır.

Yazıda “*Amerikan halkı Anadolu ve Karadeniz'i içine alan bir polis görevini kabul etmeli midir?*” ve “*Sorumluluklarımız böyle bir görevi yerine getirmeyi içerir mi?*” soruları okuyucuya yöneltilmiştir. Yazıda Türklerin Ermenilerden nefret ettiği, Ermenilerin de nefretin yeşerdiği bu topraklara geri dönmeye çalıştıkları ifade edilmiştir. Manda yönetiminin en zor işinin birbirini boğazlamakta olan Türkler ve Ermenileri yatıştırmak olacağı hatırlatılmıştır. Aslında Ermenilerle Türkler arasındaki düşmanlığı Avrupalı hükümdarların ve hanedanlıkların yarattığı belirtilmiştir.

Yazara göre Amerika, Türk İmparatorluğunun “*etsiz kemiklerine*” razı olmak zorunda bırakılmıştır. Zira Fransa Adana'nın pamuk üretimi yapılan bölgelerini almıştır. Yunanistan, İzmir'in incirini, zeytinyağını, şaraplarını ele geçirmiştir. İngiltere, Mezopotamya'nın tahıllarını, madenlerini ve minerallerini kontrol etmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'ne düşen ise zaten paylaşılmış olan bu bölgenin doğal kaynaklarını Türk kuvvetlerinin saldırılarından korumaktır. Bu yüzden hiçbir Amerikan hükümeti Anadolu'nun paylaşılmış kalıntıları üzerinde manda yönetimini kabul etmemelidir⁵⁹⁹.

The National Tribune gazetesinde çıkan bir haberde ise Amerika Birleşik Devletleri'nin yönetiminde Ermeni mandasının Türkiye'yi de içine almasının Türklerin eski bir oyunu olduğu iddia edilmiştir. Buna göre Türkler, Fransızlara karşı İngilizleri; İngilizlere karşı Rusları; Almanlara karşı diğer ulusları kullanarak Osmanlı İmparatorluğunun devamlılığını sağlamışlardır. Şimdi de ABD mandası altına girerek toprak bütünlüklerini korumaya çalışmaktadırlar.

Hıristiyanları Türklerin ya da Türkleri Hıristiyanların yönetimine bırakmak sonu gelmez savaşların kaynağı olacaktır. Aya Sofya'da yükselen minareler Yakındoğu'da kalıcı bir barış sağlamayacaktır.

Oysa farklı kabileler, dinler ve fraksiyonların tümü Amerika Birleşik Devletleri'ne güven duymaktadır. Ermeni mandasını kabul edecek tek devlet ABD'dir. Ayrıca Amerika'nın tüm

⁵⁹⁸ **Detroit Free Press**, 8 Aralık 1919, s.1, 17.

⁵⁹⁹ **Los Angeles Times**, 12 Ocak 1920, s.4

ırklara ve dinsel guruplara sağladığı adalet, onlara yönelik uygulanacak mezalimin engelleneceğini güvenini sağlıyor⁶⁰⁰.

Ernest Riggs⁶⁰¹ de ortak mandaya karşı çıkmıştır. Ona göre Ermenilere “*Türk kardeşleri*” ile beraber manda önerilmesi anlamsızdır. Ancak Ermeni mandası kabul edilmelidir. Yüksek maliyetli olacağı düşüncesi ile Ermenilere yardım etmemek ve yeni bir gelecek kurmalarına katkı sağlamamak Amerika’ya yakışmayacaktır⁶⁰².

İndianapolis’de görevli Piskopos H.H. Fout da manda meselesi konusunda basına bir açıklama yapmıştır. O, 3.000.000 Ermeni nüfusunun 1.000.000’unun Türkler tarafından soykırıma maruz bırakıldığını iddia etmiştir.

Ona göre Türkler insanlık onuruna aykırı uygulamalarından dolayı, kendi kendini yönetme hakkını kaybetmiştir. Bu yüzden onlar Amerika’nın desteği için adeta yalvarmakta, manda altına girmeyi gönülden istemektedirler⁶⁰³.

Sonuç

Amerikan basınında Türk-Ermeni ortak mandasını sadece Ermeni asıllı olmayan Amerikalılar tarafından savunulmuştur. Bunlar içerisinde İstanbul'daki Robert Koleji Müdürü Dr. Caleb Gates ilk sırada yer almaktadır. Bunun dışında ABD'nin eski İstanbul Büyükelçisi Henry Morgenthau da ortak manda yönetiminden yanadır. Yine Chicago Üniversitesi Rektörü Harry Pratt, Misyoner Henry Riggs, Djevad Eyour, Pietro Rizzo ve Harbert Hoover de bu görüşü desteklemiştir. Ancak, Türk-Ermeni ortak mandasını destekleyen tek bir Ermeni aydın veya yazar mevcut değildir. Ermenilerin tamamı Amerikan kamuoyuna sadece Ermeni mandası kurulması görüşünü empoze etmeye çalışmışlardır.

Bununla birlikte kısıtlı sayıdaki ortak manda taraftarlarına karşı basında yoğun eleştiriler yöneltilmiştir. Eleştiride bulunanlar içerisinde Ermeni kökenliler olduğu gibi Ermeni olmayanlar da vardır.

Ortak manda fikrine basın aracılığıyla karşı çıkan Ermeni kökenliler arasında Arshag Mahdesian, Miran Sevasly, Vahan Cardashian ve Dikran Bedikian zikredilebilir. Ermeni olmayan ancak ortak mandayı eleştiren ABD'li aydın ve gazeteciler ise şunlardır: Misyoner

⁶⁰⁰ **The National Tribune**, 25 Aralık 1919, s.19.

⁶⁰¹ Türkiye'deki ünlü misyonerlerden Henry Riggs'in kardeşidir. 1910 yılında Henry Riggs'in Amerika'ya geri dönmesinden sonra Harput Amerikan Koleji Başkanlığına atanmıştır. 1910-1915 yılları arasında kolej başkanlığı görevini yürütmüştür. Harput'taki son Amerikan misyoner başkanı olmuştur.(Orhan Kılıç, “ Kendi yazdıkları ışığında Amerikalı Misyonerlerin Harput'daki faaliyetleri”, **Journal of Islamic Research**, C. 20, S.4; 2007, s.476-491).

⁶⁰² Ernest W. Riggs, “ Mr. Bryan and Armenia”, **The New York Times**, 29 Mayıs 1920, s.14.

⁶⁰³ **The New York Times**, 7 Haziran 1919, s.6.

Stephen S. Wise, Ernest Riggs, Piskopos H.H. Fout, Amerika Birleşik Devletleri'nin Almanya Eski Büyükelçi James W.Gerard.

ABD basınında yer alan yayınlar değerlendirildiğinde ortak manda görüşünü dile getirenlerin görüşleri özetle şöyledir. Onlar sadece Ermeni mandası kabul edilirse arzu edilen barış ortamının oluşturulamayacağı endişesini dile getirmişlerdir. Onlara göre Türkler kendilerini dışlanmış hissederek batı dünyasından uzaklaşacaklar, nüfus üstünlüklerini kullanarak Ermeniler için tehdit oluşturacaklardır. Anadolu manda altına alınmaz ve Türklerin bağımsızlığı devam ettirilirse bölgedeki diğer milletler huzur bulamayacaklardır. Hıristiyan uygarlığının güvenliği için Anadolu mutlaka kontrol altına alınmalıdır.

Bununla birlikte sadece Ermenistan mandasını kabul etmek her bakımdan ağır bir yük altına girmek demektir. Zira, Ermeniler için manda kurulması düşünülen coğrafyada Türklerin ve Müslümanların ezici nüfus üstünlükleri vardır. Ermenistan'ı koruyabilmek için büyük bir orduya ve paraya ihtiyaç olacaktır. Ayrıca Ermenilerin öç alma duygusu ile hareket etmeleri mümkündür. Müslümanların Hıristiyanlara veya Hıristiyanların Müslümanlara yönelik mezalimi ortak manda ve Amerikan adaleti ile engellenebilir.

Ortak manda fikrine karşı çıkanlar ise öncelikle Ermenilerin tarih boyunca Hıristiyan dünyaya yaptığı hizmetlere dikkati çekmişlerdir. Ermeniler için "*dünyanın ilk Hıristiyan ulusu*" ifadesini kullanmışlardır. Onların Türklerin işgallerine karşı direndiklerini ve müttefiklerle işbirliği içerisinde çalıştıklarını hatırlatmışlardır. Ortak mandanın "*kasap ile kuzunun*" bir arada yaşaması anlamına geleceğini ifade etmişlerdir. Türkler ile Ermenilerin hiçbir ortak önü olmadığını, milli kalkınmalarını sağlayabilmeleri için mutlaka birbirlerinden ayrılmaları gerektiğini belirtmişlerdir.

Diğer taraftan özellikle Ermeni kökenlilerin propagandalarını etkin kılabilme ve yaygınlaştırabilme için farklı eyaletlerdeki gazetelerde benzer yazılar yayınlattıkları görülmüştür. Onların olumsuz propagandaları bütün Amerikan kamuoyunu etkilemiştir. Asılsız haberler ve bilgilerle gerçekleştirilen kara propagandanın kamuoyu üzerinde ne kadar büyük etkiler yarattığı somut bir şekilde görülmüştür. Nitekim ortak mandayı savunanlar dahi Türkleri zalim ve yıkıcı olarak değerlendirmişlerdir. Ermenileri Türklerin zulmünden koruyabilmek endişesi ile bu görüşü savunmuşlardır.

KAYNAKÇA**1. Kitap ve Makaleler**

AKGÜN Seçil, **General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesi'ne Dair Raporu, Kurtuluş Savaşı Başlangıcında**, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1981.

American National Biography, <https://www.anb.org.ET>: 20 Nisan 2019.

AYTEPE Oğuz, "Milli Mücadele'de Manda Sorunu ve Mustafa Kemal'in Yaklaşımı", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Atatürk Yolu Dergisi**, S.24, Kasım 1999-2003, s.475-486.

DENK, Erdem, "Milletler Cemiyeti Misakı", www.erdemdenk.com/mcmisaki.doc, ET: 20 Nisan 2018.

EYOUR, Djevad, " Opportunities for U.S in Near East", **The New York Times**, 13 Haziran 1922, s.15.

İLTER, Erdal, "Ermeni İstekleri Karşısında Milli Teşekküllerin Tutumu (1919-1922)", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Atatürk Yolu Dergisi**, S.27-28, Mayıs-Kasım 2001, s. 299-319.

KARACAGİL, Ö Kürşad, "Amerika'da Tek Kişilik Lobi: Vahan Cardashian (1883-1934)", **Gazi Akademik Bakış Dergisi**, C.8, S.16, Yaz 2015, s. 95-120.

KILIÇ,Orhan " Kendi yazdıkları ışığında Amerikalı Misyonerlerin Harput'daki faaliyetleri", **Journal of Islamic Research**,C. 20, S.4; 2007, s.476-491.

KÖSE İsmail " General Moseley'in Amerikan Mandası ve Anadolu'da Kurulması Planlanan Ermeni Devleti ile İlgili Raporu", **Tarih Dergisi**, S.59, Bahar 2014, ss.189-216.

MAHDESİAN Arshag, "Armenia, her culture and Aspirations", **The Journal of Race Development**, Vol.7, No.4, 1917, s.448-466.

MORGENTHAU, Henry, **Ambassador Morgenthau's Story**, Wayne State University Press, 2003, s.xxv-xxxvii)

2. Gazeteler

The New York Times

The Christian Science Monitor

The Boston Daily Globe

Los Angeles Times

Detroit Free Press

The National Tribune

The Washington Star

The Lincoln Daily Star

İstiklal Savaşı'nda, Batı Cephesine Yapılan Lojistik Faaliyetlerde Doğu Cephesi'nin Önemi ve Yapılan Askerî Sevkiyatın Analizi

Hüsnü Özlü*

Özet

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve yapılan Mondros Ateşkes Antlaşması neticesinde Türk ordusu Doğu Cephesinden tasfiye edilmeye çalışılmıştır. Bu süreçte oluşan boşlukta Ermeniler bölgede işgal ve saldırılara başlamış ve bunun üzerine bölgede askerî harekât yapılmasına karar verilmiştir. Bölgede Kâzım Karabekir Paşa komutasındaki “15'inci Kolordu Komutanlığı”, “Şark Cephesi Komutanlığı” adıyla yeniden teşkilatlandırılmış ve yetkileri genişletilmiştir. Bu dönemde: 15'inci Kolordu; karargâhı Erzurum' da, Erzurum, Erzincan bölgesinde, emrinde 3'üncü Kafkas Tümeni Tortum'da, 9'uncu Kafkas Tümeni Erzurum'da, 11'inci Kafkas Tümeni Van'da ve 12'nci Piyade Tümeni Horasan'da bulunmaktadır.

İstiklâl Harbinde Doğu Cephesi'nin takip harekâtı sırasında Gümrü ve Kars bölgesinden toplanan bir miktar tezgâh Erzurum'a getirilmiş, Firdevsoğlu kışlasında bir onarım atölyesi kurulmuştur. Doğu Cephesi birliklerindeki kamacı ve tüfekçilerle sanatkâr erler buraya toplatılarak silah onarımı işlerine başlanmış ve İngiliz fişeklerinin Türk tüfeklerine uyacak şekilde değiştirilmesi sağlanmıştır.

15'inci Kolordu Komutanlığı'na bağlı birliklerin bölgede yaptığı askeri harekât neticesinde 30 Ekim 1920 tarihinde Kars, 23 Şubat 1921 tarihinde Ardahan işgalden kurtarılmış ve Gümrü antlaşması neticesinde Millî Mücadele'nin Doğu Cephesi kapanmıştır. Böylelikle doğudan gelebilecek bir saldırı olasılığı ortadan kalkmış, bu cephedeki askeri birliklerin, silah ve cephanenin önemli bir kısmı Batı Cephesi'ne kaydırılmıştır. Batı Cephesinin lojistik açıdan daha güçlü desteklenmesini sağlamak amacıyla, Millî Savunma Bakanlığı'nın 10 Ocak 1921 tarihli emri ile Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü ve bu teşkilata bağlı olarak Yurt İçi Menzil Örgütü kurulmuştur.

İstiklâl Harbinde Doğu Cephesinden yapılan sevkiyat sırasında özellikle iki güzergâh önem arz etmektedir. Birincisi Trabzon üzerinden deniz yolu ile İnebolu-Kastamonu-Ankara yolu ile yapılan sevkiyat, diğeri ise Erzincan üzerinden Sivas Menzil Müfettişliği vasıtasıyla

* Doç. Dr. Öğ. Alb, Milli Savunma Üniversitesi, Alparslan Savunma Bilimleri Enstitüsü Müdürü /Ankara
husnuozlu@hotmail.com, hozlu@kho.edu.tr

Ankara'ya yapılan sevkiyattır. Bu yollar üzerinden Doğu Cephesinden sağlanan askeri destek ile kısa sürede Batı Cephesi toparlanmış ve zafere giden yol açılmıştır.

Bu bildiriye hazırlamaktaki amacım, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire (ATASE) Başkanlığı Arşivinde yer alan belgeler ışığında (harp raporları, cerideler, harita ve krokiler), İstiklal Harbi'nde Doğu Cephesi'nden Batı Cephesine yapılan lojistik desteği ve bu sevkiyatı değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: İstiklal Harbi, Doğu Cephesi, 15'nci Kolordu Komutanlığı, Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Lojistik.

The Importance of The Eastern Front About the Logistic Activities to the Western Front in the Independence War and the Analysis of the Military Shipment

Abstract

As a result of the end of the First World War and the Mondros Armistice Agreement, the Turkish army was tried to be liquidated from the Eastern Front. In the meantime, the Armenians started to occupy and attack in this region and it was decided to conduct military operations in the region. "15th Corps Command "in command of Kazim Karabekir Pasha was reorganized and extended its authority with the name of "Eastern Front Command" in the region. During this period, 15th Corps was located in the Erzurum and Erzincan region as well as its headquarters in the Erzurum and with the 3th Caucasian Division in its command in Tortum, the 9th Caucasian Division in Erzurum, the 11th Caucasian Division in Van and the 12th Infantry Division in Khorasan.

During the follow-up campaign of the Eastern Front in Independence War, a number of looms collected from the Gumru and Kars regions were brought to Erzurum and a repair shop was established in the Firdevsoglu barracks. The artificiers were assembled with the artillery mechanic and armourers and repair works were started in this region and the English cartridges were changed to fit Turkish rifles.

As a result of the military operations carried out by the 15th Corps Commandership in the region, on the date of October 30,1920 Kars and on the date of February 23, 1921 Ardahan were liberated from the occupation and the Eastern Front of the National Struggle was closed as a result of the Gümrü Agreement. Thus, the possibility of an attack from the east has disappeared, a significant portion of the military units, weapons and ammunition in this front has been shifted to the Western Front. In order to provide a stronger logistical support for the Western Front, The Shipment and Transport General Directorate and accordingly the Domestic

Range Organization were established with the order of the Ministry of Defense on January 10, 1921.

Two routes are important during the shipment of the Eastern Front in the Independence War. The first one is the sea-shipment via Inebolu-Kastamonu-Ankara route and the other is the sea-shipment from Erzincan to Ankara through the agency of Sivas Range Inspectorate. With the help of military support from the Eastern Front through these roads, the Western Front was reunited and the road to victory was opened.

In the light of the documents (war reports, registers, maps and sketches) in Head of Department of General Staff Military History and Strategic Studies Archive (ATASE), my purpose in preparing this report is to evaluate the logistic support from the Eastern Front to the Western Front in the Independence War and this shipment.

Key Words: War of Independence, Eastern Front, 15th Corps Command, Mustafa Kemal Pasha, Kazım Karabekir Pasha, Logistic

Giriş:

Birinci Dünya Savaşı'nda Rus ordusu 1 Kasım 1914 tarihinden itibaren Doğu Anadolu'da askerî harekâta başlamış ve 6-9 Kasım 1914 tarihlerinde yapılan Köprüköy Muharebesinde geri çekilmek zorunda bırakılsalarda 1915 yılı içerisinde bu işgal hareketi genişlemiş ve Erzurum, Trabzon, Erzincan, Bitlis ve Muş Rusların eline geçmiştir. Bu süreçte 1917 yılında özellikle Rusya'nın savaştan çekilmesi ve Türk ordusunun Doğu Cephesi'nde yaptığı mücadeleler neticesinde bölgedeki Rus işgali sona ermiştir. Savaş sonunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması gereğince, 9'uncu Ordu birlikleri, Güney Kafkasya'yı ve Üç Sancağı, 1919 yılı Şubat başlarında boşaltmaya başlamış⁶⁰⁴ ve bu bölgede oluşan boşluktan bu kez Ermeniler yararlanmaya başlamıştır. Bölgede yaşayan Türk ve Müslüman halk kendilerini Ermeni işgaline karşı korumak ve savunmak üzere teşkilatlanmışlar, Kars'ta Güneybatı Kafkas Cumhuriyeti ile Nahcivan Şûrasını kurmuşlardır.⁶⁰⁵

Savaş sonunda bölgede etkili olan İngilizler Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre sonra 13 Ocak 1919'da Kars'a girmiş 17 Mart 1919 tarihinde de askeri vali olarak bir İngiliz General Kars'a gelerek göreve başlamıştır.⁶⁰⁶ 19 Nisan 1919'da bölgedeki İngilizler, Kars İslam Şurası

⁶⁰⁴ Türk İstiklal Harbi, Doğu Cephesi,(1919-1921), Cilt 3, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 1995, s.69.

⁶⁰⁵ Ender Ahmet, Gökdemir, "Milli Mücadelede Elviye-i Selase" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, S.19, Cilt 7, Ankara, Kasım 1990, s.18.

⁶⁰⁶ Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi; İstiklal Harbi Koleksiyonu (İSH) İSH, Kutu.289, Gömlek.6, Belge.6AA.

Parlamentosu'nu basmış, 8 Mayıs 1919 tarihinde; İngilizler tarafından dağıtılmış ve Kars'a bir Ermeni vali atanmış⁶⁰⁷ İbrahim Cihangiroğlu Hükümeti'nin üyelerini tutuklayarak Malta'ya sürmüştür.⁶⁰⁸

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Doğu Anadolu'da başlayan Ermeni taarruzları bölgede çatışmaları artırmıştır. Türk birlikleri mütareke koşullarına göre Ocak 1919'da Kars ve Batum illerini boşaltınca, Ermeniler her bölgeden Kars'a saldırmışlar, Arpaçay'ın doğusundaki köyleri yakarak Kağızman'a girmişlerdir. Bölgede sürekli artan Ermeni işgali ve zulmü üzerine Kars bölgesinde kapsamlı bir harekât yapılmasına karar verilerek hazırlıklara başlanmıştır. 20 Eylül 1920 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile Şark Cephesi Komutanlığı'na Ermenilere karşı yapılacak harekâta ilişkin talimat verilmiştir.⁶⁰⁹

Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı günlerde dağıtılmaya ve terhis edilmeye çalışılan Osmanlı Orduları şu şekilde tertiplenmiştir: Başkomutanlık Karargâhı ve 1'inci Ordu İstanbul'da, 2'nci Ordu Adana'da, 3'üncü Ordu İstanbul'da, 4'üncü Ordu lağv edilmiş ve birlikleri 6 ve 7'nci Ordular arasında paylaşılmıştır, 5'inci Ordu Gelibolu'da, 6'ncı Ordu Musul'da, 7'nci Ordu İslâhiye'de, 8'inci Ordu İzmir'de, 9'uncu Ordu Kars'ta, 2 ve 7'nci Ordulardan oluşan Yıldırım Orduları Komutanlığı Adana'da, Kafkas İslam Ordusu ise Bakü'de yerleşmiştir.⁶¹⁰ 14 Mayıs 1919'da Türk ordusunun konuş ve kuruluşu ile birliklerin dağılımı ise şu şekildedir.⁶¹¹

“Trakya'da: 1'inci Kolordu; karargâhı Edirne'de, emrinde 49'uncu ve 60'uncü Piyade Tümenleri.

Trakya güneyi ve Marmara kıyılarında: 14'üncü Kolordu; karargâhı Tekirdağ'da, Tekirdağ bölgesinde 55'inci, Bandırma, Balıkesir bölgesinde 61'inci Tümenler.

İstanbul ve Kocaeli bölgesinde: 25'inci Kolordu; karargâhı İstanbul'da, emrinde 1'inci Tümen İzmit'te ve 10'uncu Kafkas Tümeni İstanbul'da.

İzmir, Denizli, Aydın ve Antalya bölgesinde: 17'nci Kolordu; karargâhı İzmir'de, emrinde 56'ncü Tümen İzmir'de ve 57'nci Tümen Aydın'da.

Konya ve Kayseri bölgesinde: 12'nci Kolordu; karargâhı Konya'da, emrinde 11'inci Tümen Niğde'de ve 41'inci Tümen Karaman'da.

⁶⁰⁷ İSH, K.358, G.16, B.16a.

⁶⁰⁸ İhsan Sakarya, Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983, s.334.

⁶⁰⁹ Mustafa Onar, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1995, s.189.

⁶¹⁰ Zekeriya Türkmen, Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s.15.

⁶¹¹ Türk İstiklal Harbi; İdari Faaliyetler, 15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923, Cilt 7, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Ankara, 1975, s.3-4.

Kastamonu, Ankara, Afyon bölgesinde: 20'nci Kolordu; karargâhı Ankara'da, emrinde 23'üncü Tümen Afyon'da ve 24'üncü Tümen.

Samsun, Amasya, Sivas bölgesinde: 3'üncü Kolordu; karargâhı Sivas'ta, emrinde 5'inci Kafkas Tümeni Amasya'da, 15'inci Tümen Samsun'da.

Diyarbakır bölgesinde: 13'üncü Kolordu; karargâhı Diyarbakır'da, emrinde 2'inci Tümen Silvan'da, 5'inci Tümen Mardin'de.

Erzurum, Erzincan bölgesinde: 15'inci Kolordu; karargâhı Erzurum'da, emrinde 3'üncü Kafkas Tümeni Tortum'da (yeni aldığı emirle Trabzon'a intikal edecek), 9'uncu Kafkas Tümeni Erzurum'da, 11'inci Kafkas Tümeni Van'da ve 12'nci Piyade Tümeni Horasan'da" yerleşmiştir.

Bu dönemde Harbiye Nezaretinin 2 Nisan 1919 tarihli emri ile 9'uncu Ordu lağvedilmiş ve Yakup Şevki Paşa İstanbul'a çağırılmıştır. 9'uncu Ordu emrindeki, 3'üncü, 9'uncu, 12'nci ve 11'inci Kafkas Tümeni 15'inci Kolordu Komutanlığı'nın bünyesine dahil edilmiştir.⁶¹² Doğu Cephesi'nde askerî harekât yapılmasına karar verildikten sonra bölgedeki birlikler yeniden yapılandırılmış ve Kâzım Karabekir Paşa⁶¹³ komutanlığındaki "15'inci Kolordu Komutanlığı", "Şark Cephesi Komutanlığı" adı ile teşkilatlandırılarak yetkileri genişletilmiştir. Bu komutanlığa bağlı bölgede yer alan birlikler 3'üncü Kafkas Tümeni, 9'uncu Kafkas Tümeni ve 11'inci Kafkas Tümeni, 12'nci Tümen Komutanlığı ve Mürettep Tümen Komutanlığı olarak teşkilatlanmıştır. EK-1

İstiklal Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde savaşın kazanılmasından sonra, 2-3 Aralık 1920'de Gümrü (Aleksandropol) Antlaşması imzalanmış ve Ermenilerle olan savaş sona ermiştir. Antlaşma gereği Ermeniler işgal ettikleri toprakları boşaltmışlar ve doğu sınırı Ardahan'ın bir bölümü ve Artvin dışında bugünkü gibi belirlenmiş, Kars, Iğdır, Sarıkamış, Kağızman ve Kulp tekrar Türk topraklarına katılmıştır. Bu askeri ve siyasi başarıdan sonra, İstiklal Savaşı'nın bir cephesi kapanmış ve böylelikle doğudan gelebilecek bir saldırı olasılığı ortadan kalkmış, bu cephedeki silah ve mühimmatın önemli bir kısmı Batı Cephesi'ne kaydırılmıştır.

⁶¹² Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999, s.245.

⁶¹³ Kâzım Karabekir; 1882 yılında İstanbul'da doğdu. Karabekiroğullarından Mehmet Emin Paşa'nın oğludur. 1894 yılında İstanbul Fatih Askerî Ortaokulu, 1897 yılında Kuleli Askerî Lisesine girdi ve eğitimini başarıyla tamamladı. 14 Mart 1900'de girdiği Harp Okulundan 16 Aralık 1902'de teğmen, devam ettiği Harp Akademisinden 5 Kasım 1905'te Kurmay Yüzbaşı rütbesiyle birincilikle mezun oldu. 31 Ekim 1920'de Korgeneral oldu. 1912-1913 Balkan Savaşı, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı, 1919-1922 İstiklal Savaşına katıldı. 14 Haziran 1920'de Doğu Cephesi Komutanı olarak atandı. 31 Ekim 1924'te 1'inci Ordu Müfettişliğinden istifa ederek milletvekilliği görevine devam etti. 5 Aralık 1927'de emekliye ayrıldı. 25 Ocak 1948'de vefat etti. Ankara Cebece Askerî Şehitliğine defnedildi. Naaşı 30 Ağustos 1988'de devlet mezarlığına nakledildi. **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, Cilt 3, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 2009, s.240.

İstiklal Savaşı'nda Doğu Cephesinden Yapılan Askeri Sevkiyat ve Önemi

İstiklal Savaşı dönemi koşullarında, özellikle Batı Cephesi'nde Yunan ordusuna karşı ordumuzun silah ve cephane ihtiyacının karşılanmasında büyük güçlüklerle karşılaşmıştır. II. İnönü Muharebesi öncesinde bütün çalışmalara rağmen ordunun subay ihtiyacı giderilememiş, İstanbul'daki subayların önemli bir bölümü Anadolu'ya geçmemiş, er ihtiyacı giderilememiş, silâh ve cephane açığı da kapatılamamıştır. Bu eksikliklerin tamamlanması amacıyla Millî Savunma Bakanlığı'nın 10 Ocak 1921 tarihli bir bildiriyle Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü, yine Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak da Yurt İçi Menzil Örgütü kurulmuş, böylece ülke içerisinde güvenli bir menzil örgütü ve karayolu ağı oluşturulmaya çalışılmıştır.⁶¹⁴ EK-2

Anadolu'nun büyük bir kısmını işgal etmiş olan İtilâf Devletlerini yurttan atmak amacıyla ve özellikle Batı Anadolu'da ilerlemekte olan Yunan ordusu karşısına yeni ve teşkilatlı bir silahlı kuvvet ile çıkmak için adımlar atılmaya başlanmıştır. Bu dönemde Heyeti Temsiliye başkanı Mustafa Kemal Paşa önce Osmanlı Hükümetinden kalma ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde depo edilmiş bulunan silah ve cephaneden faydalanmayı düşünmüş ve bunun için diğer bölgelere göre biraz daha rahatlamış durumda bulunan Elcezire Cephesi ve Doğu Cephesi Komutanlıklarından malzeme teminine gidilmiştir.⁶¹⁵ Bu çerçevede Diyarbakır'daki 13'üncü Kolordu Komutanlığı, çeşitli nedenlerle bölgeye asker takviyesi yapamayacağından batı ve güneybatı kolordularına daha fazla silah ve cephane verebileceğini, aynı zamanda kendi araçlarıyla bu silah ve cephaneleri Elazığ bölgesine taşıyabileceğini de bildirmiştir.⁶¹⁶

İstiklâl Savaşı öncesi lojistik prensip ve esaslar, Birinci Dünya Savaşı sırasında yayınlanmış olun ve bu dönemde henüz gelişmemiş ve denenmemiş bulunan tüzük ve talimnamelere dayanmaktadır. Bu dönemde lojistik faaliyetler 1916 yılında yayınlanan "Seferiye Nizamnamesi" esaslarına göre yürütülmektedir. Bu Nizamnameye göre ülke toprakları muharebe bölgesi, menzil bölgesi ve memleket içi bölgeleri olarak bölümlere ayrılmış ve her türlü lojistik tesis, birlik ve bunların işletme şekilleri bu nizamnamede gösterilmiştir. Bu seferiye nizamnamesinden başka, talimatname ve talimat ile bölükten başlamak üzere, yukarıya doğru bütün muharip birliklerle menzil tesislerinin lojistik birlik kadro ve faaliyetlerinin düzenlenmesi yoluna gidilmiştir. Başlangıçta yerinden temin ile

⁶¹⁴ Coşkun Topal, "Doğu Harekâtı Sonrası Batı Cephesinin Lojistiği ve Karadeniz'in Güvenliği Sorunu", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran 2008, Cilt 10, Sayı 1, s.104-115.

⁶¹⁵ Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât, Cilt 2, 5'inci Kısım, 2'inci Kitap Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Ankara, 1973, s.472.

⁶¹⁶ Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler, s.57-59.

sağlanan lojistik destek, millî hükümetin kurulması ve düzenli orduya geçilmesi ile birlikte bütün ülkeden ve dış yardımlardan sağlanmıştır.⁶¹⁷

İstiklâl Savaşı sırasında ülkenin çeşitli bölgelerinden Batı Cephesine yapılan askerî amaçlı nakliye hizmetlerinin çok büyük bir kısmı, Milli Savunma Bakanlığı bünyesinde 10 Ocak 1921 tarihinde kurulmuş olan Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü tarafından planlanmış ve yürütülmüştür. Milli Savunma Bakanlığı bünyesinde aynı tarihte kurulmuş olan bir diğer birim ise İmalât-ı Harbiye Genel Müdürlüğü'dür. İmalât-ı Harbiye teşkilatı Batı Cephesinde kullanılacak savaş araç ve gereçlerini üretmek, onarmak, değiştirmek ve ordunun bu konudaki diğer ihtiyaçlarını karşılamakla görevlidir. Sevkiyat ve Genel Müdürlüğü'nün görevi ise gerek İmalât-ı Harbiye tezgâhlarında hazırlanan savaş malzemeleri ve gerekse ülkenin diğer bölgelerindeki savaş malzemeleri Batı Cephesine nakletmektir.⁶¹⁸

Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü kurulduğu tarihte, nakliye hizmetlerini yöneten bir menzil örgütü vardır. Ancak bu teşkilat topyekûn savaşın yükünü kaldıracak imkan ve kabiliyete sahip değildir. Doğu ve El-Cezire Cepheleleri ile İstanbul'a gelecek malzemeyi Batı Cephesine aktarmak, birlik nakillerini tertip etmek ve Milli Savunma Bakanlığı emrindeki karayollarını verimli şekilde kullanmak için gerekli organizasyonu sağlamak üzere kurulan Sevkiyat ve Nakliyat Müdürlüğü'nün bünyesinde; Kurmay Başkanlığı, Harekât Şubesi, Personel Şubesi, Muhâkim Şubesi, Levazım Şubesi, Sıhhiye Şubesi, Veteriner Şubesi, İnşaat Şubesi, Cephane Şubesi, Nakliyat Şubesi, Posta İşleri, Evrak, İstihkâm Parkı ve Karargâh Komutanlığı gibi birimler yer almıştır.⁶¹⁹

İstiklâl Savaşı sırasında Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü kurulmasından sonra ve özellikle 1921 ve 1922 yıllarında Milli Savunma adına Elcezire ve Doğu Cepheleleri'nden sağlanan, İstanbul ve civarından kaçırılan ve Rusya'dan gelen ikmal maddelerinin Ankara ve cepheye naklinde kara ve deniz ulaştırma araçları kullanılmıştır. Bu dönemde sevkiyatlar sırasında izlenen yollar şu şekilde belirlenmiştir:⁶²⁰

Elcezire Cephesi'nden Batı Cephesi'ne sağlanan silah ve cephane Diyarbakır ve dolaylarından getirilerek Malatya'da toplanmıştır. Bunları nakledecek ulaştırma araçları; Malatya - Sivas, Sivas - Kayseri - Yahşihan, Sivas - Yozgat - Yahşihan karayolunu izlemişlerdir. Malatya, bu hat üzerindeki sevkiyat ve nakliyatın teslim alma ve teslim etme noktasıdır.

⁶¹⁷ A.g.e., s.213.

⁶¹⁸ Mehmet Evsile, Kurtuluş Savaşında Askerî Nakliye Hizmetleri, Amasya, 1997, s.1.

⁶¹⁹ A.g.e., s.7.

⁶²⁰ Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler.,s.413.

Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne sağlanan silah ve cephanenin ise dört hat üzerinden Ankara ve civarına nakli sağlanmıştır.⁶²¹

“Birinci hat: Kars - Erzurum - Karabıyık - Aşkale - Bayburt - Gümüşhane - Trabzon karayoludur. Bu yolu izleyen kara ulaştırma araçlarının yükü Trabzon'dan Samsun, Sinop, İnebolu denizyolu ile taşınmış, Samsun, Sinop ve İnebolu'dan bu yükleri taşıyarak hareket eden kara ulaştırma araçları, Samsun - Çorum - Yozgat - Yahşihan, İnebolu - Kastamonu - Sungurlu - Kalecik - Ankara karayollarını izleyerek Ankara'ya ulaşmışlardır.

İkinci hat: Kars - Erzurum - Karabıyık - Aşkale - Bayburt - Kelkit - Alucra - Suşehri - Sivas karayoludur. Sivas - Ankara arasındaki nakliyatta kara ulaştırma araçlarının izledikleri yollar ise; Sivas - Kayseri - Kırşehir - Yahşihan ve Sivas - Yozgat - Yahşihan karayollarıdır.

Üçüncü hat: Kars - Erzurum - Karabıyık - Tercan - Erzincan - Refahiye - Suşehri - Sivas karayoludur.

Dördüncü hat: Kars - Tiflis - Batum demiryolundan faydalanarak Batum'a gönderilen Doğu Cephesi yardımlarının Batum'dan denizyoluyla Trabzon'a naklini, Trabzon'dan sonra Samsun, Sinop ve İnebolu limanlarına aktarılan bu yardımların Ankara ve dolaylarına taşınmalarını sağlayan bir hattır. Bu hat Erzurum - Trabzon karayolundaki ulaştırma yoğunluğunu hafifletmek ve Doğu Cephesi yardımlarının daha kısa süre içerisinde batıya ulaşmasını sağlamak amacıyla kurulmuştur. Trabzon ve Suşehri bu hat üzerindeki sevkiyat ve nakliyat teslim alma ve teslim etme merkezidir.”

Doğu Cephesi'nde, Mondros Mütarekesi sonrasında başlayan ve Doğu vilâyetlerinin Ermenistan'a verilmek istenmesi tehlikesi karşısında silahlı bir mücadeleye dönüşen direniş galip devletlerin işgalleri ve Yunanlıların İzmir'e çıkmalarıyla daha da şiddetlenmiş, mütareke koşullarına rağmen, silahların teslim edilmemesi yoluna gidilmiştir. İngiliz Yarbayı Rawlinson'un, fazla silahları İstanbul'a ve Ermenistan'a sevk etme göreviyle Erzurum'a gelmesi üzerine, Erzurum'da bir kurul oluşturarak 15'inci Kolordu Komutanına başvurmuş ve silahların teslim edilmemesi talep edilmiştir. Elbette bu silahlar teslim edilmemiş ve hatta başka bölgelerden getirilip Ermenistan'a verilmek istenen silahlar, depolardaki yerlerinden gizlice alınarak kaçırılmıştır. Bu arada, İngiliz subaylarının zorlamasına rağmen Trabzon'daki silah ve mühimmat Kâzım Karabekir Paşa'nın emriyle Erzurum'a getirilmiştir.⁶²²

Bu dönemde silah ve cephe temininde bölgedeki atölyelerden yararlanılmış ve cephe emrindeki çeşitli atölyeler birleştirilerek bir İmalâthaneler Müdüriyeti (yapım ve onarım) teşkil edilmiştir. Alay komutanlığı yetkisinde olan bu İmalâthaneler Müdüriyetine Cephe Topçu

⁶²¹ Evsile, A.g.e., s. s.3.

⁶²² Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler, s.57-59.

Müfettiş Yardımcısı Binbaşı Abdülrezzak tayin edilmiş, müfettişliğe bağlı bulunan esliha tamirhanesi (silahlar onarım evi) bu müfettişlik emrine verilmiştir.⁶²³ Ayrıca, İstiklal Savaşı'nda 1920 senesinde Doğu Cephesi'nde takip harekâtı sırasında Gümrü ve Kars civarında toplatılan bir miktar tezgâh Erzurum'a getirilmiş, Firdevsoğlu Kışlası'nda iş ocağı adı ile küçük bir onarım atölyesi kurulmuştur. Doğu Cephesi birliklerindeki kamacı ve tüfekçilerle sanatkâr erler buraya toplatılarak silah onarımı işlerine başlanmıştır.

Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa 6 Ağustos 1921 tarihinde Başkomutanlık yetkisi aldıktan hemen sonra Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya bir mesaj yollayarak; Batı Cephesi'nde oluşan ve cephenin emir komuta yapılanmasını açıkladığı yeni durum karşısında millî amacın her türlü vazifenin üzerinde olduğunu belirterek hürmet duygularını ifade etmiştir. Bu mesaja 8 Ağustos 1921 tarihinde cevap veren Kazım Karabekir Paşa; "Büyük millî gayemizi, birlik ve azmimizin vaat ettiği zaferle temin ve tetviçte yüksek başarılarımı dilerim. Doğu Cephesi'nin bu kutsal amaca sarsılmaz bir bağlılık ve inançla mevcut olan sadakatini temin ve teyit ederek tazim ve samimi duygularımı arz ederim."⁶²⁴ Cevabını vermiştir. Bu mesajlaşmadan da anlaşılacağı üzere Doğu Cephesi teşkilatı bir taraftan bölgenin emniyetini alırken diğer taraftan da Batı Cephesi'ni desteklemeyi sürdürmektedir.

İstiklâl Savaşı sırasında, Genelkurmay Başkanlığı ve Millî Savunma Bakanlığı silah ve cephane gönderme ve uygulamaları hakkında emir yayınlamış ve nakillerin bu emirler doğrultusunda düzenli ve sistemli yapılması sağlanmıştır. Bu doğrultuda 1921 Mayıs ayına kadar 1.602 sandık Osmanlı piyade cephanesi, 1.500 atım Rus dağ top mermisi, 3.100 atım çabuk ateşli sahra top mermisi, altı mantelli top ile 6.000 mermisi ve 8 ağır makineli tüfek gönderdiği, ancak bu miktarın az görülerek daha sonra düşmanın, Batı Cephesiyle, Refet Paşa komutasındaki Güney Cephesine taarruzunu geniş ölçüde tekrarlayacağı olasılığına karşı sevkiyatın hızlandırılması emredilmiştir.⁶²⁵

Ayrıca, öncelikle kudretli dağ, çabuk ateşli sahra top mermisiyle, Fransız, İngiliz, Osmanlı piyade cephaneleri, bombalar ve İngiliz piyade tüfeklerinin muharebelerde kullanılmak üzere yola çıkarılmasına hız verilmesi ve bu sevkiyatın karayoluyla yapılması emredilmiştir. Bu emirlere uyularak Mayıs 1921 başına kadar İnebolu'ya 74 ton silah ve cephane gönderilmiştir. Geriye kalan yaklaşık 1500 ton silah ve cephanenin bir an önce

⁶²³ A.g.e., s.87.

⁶²⁴ Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Sakarya Meydan Muharebesinden Önceki Olaylar ve Mevzi İlerisindeki Harekât, Cilt 2, 5'inci Kısım, 1'inci Kitap Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Ankara, 1972, s.151.

⁶²⁵ Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler, s.306.

gönderilmesi için Doğu Cephesi Komutanlığı ile Doğu Cephesi Nakliyat Müfettişliğine ve Sivas Menzil Müfettişliğine emir verilmiştir.

1921 yılı Mayıs ayında Doğu Cephesi'nden Batı Cephesi'ne sevkiyatı planlanan ve nakli yapılan silah ve cephane şu şekildedir:⁶²⁶

Cinsi	Miktarı
Küçük çaplı mavzer tüfeği	1.001 adet
Berdanga tüfeği	4.104 adet
Çeşitli mekanizmasız mavzer tüfeği	1.866 adet
İngiliz tüfeği	1.960 adet
Muaddel martin tüfeği	2.300 adet
Fransız piyade cephanesi	9.567 sandık
Rus piyade cephanesi	1.606 sandık
İngiliz piyade cephanesi	4.000 sandık
Top	30 adet
Şinayder topu	1 adet
Rus dağ topu	1 adet
Krup topu	1 adet
Mantelli topu	6 adet
Rus dağ top mermisi	20.000 atım
Osmanlı dağ top mermisi	8.000 atım
Sahra top mermisi	3.000 atım
Rus sahra top mermisi	6.500 atım
Mantelli top mermisi	6.000 atım
Rus dağ top mermisi	5 atım
Mantelli hartucu	4.200 adet

⁶²⁶ Türk İstiklal Harbii İdari Faaliyetler, s.307.

Yunan ordusunun 1921 yılının içinde büyük çaplı bir taarruza hazırlandığı yapılan keşif ve bölgeden alınan raporlar çerçevesinde anlaşılmıştır. Bu nedenle, Batı Cephesi'nde silah ve cephaneye ve sahra top mermisine ihtiyaç vardır. Bu cephaneye öncelik verilmek koşulu ile Batı Cephesi'ne tertip edilen silah ve cephanelerin daha önce planlandığı üzere gönderilmesi Genelkurmay Başkanlığı tarafından emredilmiştir.⁶²⁷

Bu emirler doğrultusunda Doğu Cephesi Komutanlığı 25 Mayıs 1921'de Genelkurmay Başkanlığı'na şu bilgileri vermiştir.⁶²⁸ Batı Cephesi'ne tertip edilen 10.000 atım çabuk ateşli Rus sahra top mermisi Erzurum'dan Karabıyık'a yollanmış, 3.000 atımın da Erzurum yolunda bulunduğu, yeniden tertip edilen 7.000 atım çabuk ateşli sahra mermisinden 1.666 atımı Trabzon'dan İnebolu'ya yola çıkarılmıştır. 5.340 atım Osmanlı mermisinin de diğerlerinden önce Trabzon'a yollanmak üzere Karabıyık'a sevk edildiği bildirilmiştir.

Doğu Cephesi'nden Trabzon üzerinden yapılan silah ve cephaneye nakli sevkiyatın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu çerçevede Trabzon Deniz Nakliyat ve İşkele Komutanlığı tarafından 10 Haziran 1921 gününe kadar Doğu Cephesi'nden Trabzon'a, 1.740 sandık İngiliz piyade cephanesi, 1.078 İngiliz piyade tüfeği, 741 kasatura, 34 sandık Fransız piyade cephanesi, 2.200 sandık Osmanlı mavzer cephanesi, 10 adet Alman makineli tüfeği, 116 sandık sağlık malzemesi, 6 mantelli top ile buna ait 6.000 adet mermisi, 32 atım şinayder top mermisi, 176 sandık Rus el bombası ile kazma, kürek ve balta gibi gereçlerin geldiği bildirilmiştir.⁶²⁹

İstiklâl Savaşı sırasında özellikle Karadeniz'deki düşman harp gemilerinin sürekli bölgeyi abluka altına alması ve bölgedeki faaliyetleri deniz nakliyatını aksatmakta ve tehlikeli bir duruma sokmaktadır. Bu nedenle zaman zaman Doğu Cephesi'nden Batı'ya yapılan nakliyatta Karabıyık-Sivas hattı kullanılmış ve Karabıyık'ın doğusunda bulunan silah ve cephanenin de eskisi gibi Trabzon'a yollanmasını, Karabıyık'tan batıya geçmiş olanların Sivas üzerinden yollarına devam etmesi Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü tarafından emredilmiştir. Ancak, bu dönemde özellikle kara yollarındaki yetersizlikler nedeniyle 7 Temmuz 1921 tarihinde verilen emirle her türlü tehlike göz önüne alınarak deniz yolu ile yapılan sevkiyata hız verilmesi istenmiştir.⁶³⁰

İstiklâl Savaşı döneminde özellikle Kütahya, Eskişehir Muharebeleri Türk ordusunun silah ve cephaneye kaybına sebep olmuştur. Bu boşluğun kapatılması amacıyla Doğu

⁶²⁷ A.g.e., s.307.

⁶²⁸ İSH, K.1118, G.32, B.1.a.

⁶²⁹ İSH, K.1118, G.37, B.1a.

⁶³⁰ İSH, K.1117, G.1, B.1a.

Cephesi'nden yapılacak silah ve cephane yardımlarının daha da hızlandırılması ve bir plan dahilinde Batı'ya aktarılması planlanmıştır. Bu maksatla Millî Savunma Bakanlığı, karayollarından yapılacak sevkiyatta kullanılacak taşıt aracı sağlanmasına yönelik, Erzincan Mutasarrıflığı ile Sivas Valiliğine gerekli emirleri vermek suretiyle 5 numaralı Harp Yükümlülüğü emrinden faydalanılarak araç sağlanmasını ve Doğu'dan gelip de çeşitli yerlerde bulunan 1.887 muaddel martin, 1.490 İngiliz, 5.066 Rus, 1.001 büyük çaplı mavzer, 750 martin, 4.014 Rus berdanga tüfeklerinin her ne pahasına olursa olsun atlı arabalarla Sivas üzerinden Ankara'ya ulaştırılmasını emretmiştir.⁶³¹

Bakanlığın istemiş olduğu bu silah ve cephanelerin büyük bir kısmı 1921 yılı Temmuz ayı içerisinde Gümüşhane'den Trabzon'a ve Erzincan'dan Suşehri'ne gönderilmiştir. Erzurum dahil, çeşitli yerlerde bulunan diğer silah ve cephaneler de, emre uygun olarak, geceli gündüzlü yürüyüşlerle Suşehri'ne gönderilmiş, ayrıca Trabzon'da bulunan silah ve cephanelerin de, ilk deniz araçlarından faydalanmak suretiyle Samsun'a yollanması emredilmiştir.⁶³²

Sakarya Meydan Muharebesi öncesinde Türk ordusunun ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla büyük bir hazırlık yapılmış ve bu doğrultuda çalışmalara hız verilmiştir. 1921 yılı Haziran ayının son günlerinde Doğu Cephesi'nden karayolu ile büyük miktarda silah ve cephane nakledilmiştir. Bu dönemde; Karabıyık'tan Erzincan'a nakledilen 1.848 atım Osmanlı sahra mermisi, 2.104 atım Rus dağ top mermisi, 2.176 atım Osmanlı dağ top mermisi, 1.800 muaddel martin, 176 berdanga Rus tüfeği, 400 sandık büyük çaplı mavzer cephanesi, 808 sandık Fransız piyade cephanesi, 1.592 sandık Rus piyade cephanesi nakledilmiştir. Ayrıca, 560 atım Rus dağ top mermisi ve 904 atım Osmanlı dağ top mermisi de Erzincan'dan Refahiye'ye nakledilmiştir.⁶³³

Millî Savunma Bakanlığı'nın 5 Eylül 1921 tarihli emri ile; Doğu Cephesi birliklerine ait makineli tüfekler için 10.000 cephane, piyade tüfeklerine 340 mermi bırakılarak geri kalan 1.500 sandık Osmanlı mavzer cephanesi, toplar için de yeteri kadar mermi bırakıldıktan sonra 7.000 atım Osmanlı sahra top mermisi, 4.000 kudretli ve 600 atım 105 mm. lik uzun top mermisi Hasankale üzerinden Batı Cephesi'ne nakledilmiştir.⁶³⁴

Sakarya Meydan Muharebesi sonrası dönemde gerek takip harekâtı sırasında ve gerekse Büyük Taarruz hazırlıklarının yapıldığı dönemde sevkiyat hızlanmıştır. Bu kapsamda Doğu Cephesi'nden, 13 Eylül 1921 tarihinden itibaren günde 30 ton cephane nakledilmiş ve 27 Eylül

⁶³¹ Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler, s.339-340.

⁶³² İSH, K.1117, G1, B.1a.

⁶³³ İSH, K.1120, G.100, B.1a.

⁶³⁴ İSH, K.1117, G.1, B.1a.-1aa,1ab.

1921’de ilk katile Alucra’ya ulaşmıştır. Bu dönemde Trabzon Deniz Ulaştırma Komutanlığı doğudan ve Rusya’dan gelen silah ve cephaneleri seri bir şekilde ve düşman harp gemilerinin baskınlarına karşı son derece gizli olarak her türlü fedakârlığı göze alarak Batı Cephesi’ne yetiştirmekte üstün bir gayret göstermiştir.

Genel seferberlik döneminde Doğu Cephesi’nden yapılan nakliyatlar kapsamında;

“1921 Eylül ayı sonlarına kadar Doğu Cephesi’nden nakli planlanan 11.500 atım Rus dağ top mermisinden 5.610 atımı Sivas Menzil Müfettişliği bölgesinden geçmiş, 1.788 atım da Tokat - Yozgat yoluyla Ankara’ya, 780 atımı Trabzon deniz yoluyla İnebolu’ya, toplam olarak 8.178 atım cephane nakledilmiştir. Ayrıca, Eylül 1921 ortalarında 2.440 atım Osmanlı sahra top mermisi Hasankale’den Karabiyık’a, 4.900 atım Osmanlı sahra top mermisi, 4.000 atım kudretli dağ top mermisi Bayburt’tan Kelkit’e, 60 sandık İngiliz piyade cephanesi, 47 sandık Fransız cephanesi, 25 sandık Rus sahra top mermisi Şiran yoluyla Kelkit’ten Alucra’ya, 99 sandık Osmanlı dağ top mermisi Gümüşhane’den Trabzon’a,

Gümüşhane’de üzerinden; 930 sandık Rus sahra top mermisi, 562 sandık Fransız piyade cephanesi, 125 sandık Rus berdanga cephanesi, 947 sandık Osmanlı dağ top mermisi, 2.285 sandık İngiliz piyade cephanesi, 61 sandık bomba, 20 sandık fünye,

Hasankale ve Erzurum’dan üzerinden Karabiyık’a gelen; 2.400 atım ve Bayburt’ta bulunan 4.900 atım Osmanlı sahra top mermisi, 4.000 atım kudretli dağ top mermisi, Alucra’ya gelen 575 sandık Osmanlı mavzer cephanesi, Gümüşhane deposunda 2.420 Osmanlı dağ top mermisiyle Gümüşhane - Trabzon arasında yolda bulunan 660 Osmanlı sahra, 2.553 atım kudretli dağ, 1.660 atım Osmanlı dağ top mermisi ile 220 sandık Osmanlı mavzer cephanesi;

Bayburt deposunda 3.080 atım Rus sahra top mermisi, Bayburt - Alucra arasında 3.600 Rus sahra, Alucra - Sivas arasında son tertipten 575 sandık Osmanlı mavzer cephanesi ve Erzincan’dan Sivas’a gelmekte olan 1.536 Osmanlı sahra top mermisiyle 56 atım dağ top mermisi,

Trabzon’da; dört adet İngiliz sahra topu, iki adet Fransız sahra topu, dört adet 150’lik Rus kale muhasara topu, dört adet 150’lik Rus havan topuyla, dört adet 150’lik Rus sahil topu ve ayrıca doğudan gelecek Rus - Osmanlı ve kudretli dağ top mermileriyle Osmanlı mavzer cephanesi,

464 atım Fransız sahra top mermisi, 24 atım dağ top mermisiyle bütün kasaturalar Sivas’ta,

203 muaddel martin tüfeği Zara’da, 280 atım Osmanlı sahra, 660 atım Osmanlı dağ top mermisi Sivas - Kayseri arasında”, bulunmaktadır. Bu silah ve cephanelerin en kısa zamanda

bütün imkanlardan faydalanılarak Ankara'ya nakledilmesi emredilmiş ve geciktirenler hakkında kanunî işlem yapılacağı da bildirilmiştir.⁶³⁵

Genelkurmay Başkanlığı, Batı Cephesi birliklerinin ikmalinin Konya demiryolu hattından yapılmasını, Doğu ve Elcezire cephelerinden gelecek olan silah ve cephanelerin önemli bir kısmının en kısa yoldan Kayseri ve Ulukışla bölgelerine yöneltilmesi için gereken tedbirlerin alınmasını Millî Savunma Bakanlığına bildirmiş, Bakanlık da bu talebe karşılık vererek aşağıdaki cephaneleri Konya'ya nakletmeye başlamıştı.⁶³⁶

“Kayseri'den; 200 sandık Rus piyade mermisi ile 344 sandık Osmanlı piyade cephanesi, 500 atım obüs mermisi, Kırşehir'den; 60 sandık manliher cephanesi, Batı Anadolu Menzil Müfetişliğinden; 200 sandık Rus piyade cephanesi, 1.000 atım sahra obüs cephanesi, Ankara'dan; 240 sandık manliher cephanesi, 1.000 atım 150'lik ağır obüs mermisi, Malatya'dan; 100 sandık Alman cephanesi, Maraş'tan; 1.400 adet bomba, Antep'ten 3.000 atım sahra mermisi; Kelebek'ten, 2.500 atım dağ top mermisinin nakli planlanmıştır.”

Yukardaki cephanelerin sevkini çabuklaştırmak amacıyla; Genelkurmay Başkanlığınca Ekim 1921 ayı başında 50.000 liralık bir ödeneğin Başkomutanlığın izni ile Millî Savunma Bakanlığı emrine verildiği bildirmiştir. Bu para ile Ulukışla - Konya tren hattı üzerinde ne cins ve miktarda cephaneye bulundurulabileceğinin bildirilmesi istenmiştir. Millî Savunma Bakanlığınca verilen cevapta,⁶³⁷ *“Sivas yoluyla Doğu ve Elcezire Cephesi'nden gelmekte olan sahra top mermilerinden 10.000 atımın doğrudan Ulukışla'ya, geriye kalan 8.000 atımın da emre hazır olarak Kayseri'ye ve kudretli dağ top mermilerinden 4.525 atımı Ulukışla'ya, dağ top mermilerinden 1.000 atım Ulukışla'ya ve geriye kalan 12.006 atımın da emre hazır olarak Kayseri'ye, Rus sahra mermilerinin değiştirilmesi için Kayseri'ye ve 2.294 atım uçaksavar mermisi, Kayseri'den 243 atım 105 mm.lik sahra obüs mermisi Ulukışla'ya nakledildiği”* bilgisi verilmiştir.

Sakarya Meydan Muharebesi döneminde deniz yollarıyla Doğu Cephesi'nden Batı Cephesine nakledilen silah, cephaneye ve gereçler şunlardır:⁶³⁸

⁶³⁵ Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler, s.340-341.

⁶³⁶ A.g.e., s.341.

⁶³⁷ İSH, K.1151, G.47, B.1a, 1ab.

⁶³⁸ İSH, K.1151, G.47, B.1aa.

Denizden Gönderilenler Silah ve Mühimmat		
Tarih	Hat	Cins
13 -17 Ağustos 1921	Gümüşhane'den Trabzon'a	59 adet çeşitli makineli tüfek
13 Ağustos 1921	Gümüşhane'den Trabzon'a	4 adet Rus bomba topu
25 Temmuz-27 Eylül 1921	Gümüşhane'den Trabzon'a	1.345 sandık üçlü Fransız piyade cephanesi
2 Ağustos 1921	Bayburt'tan Gümüşhane'ye	163 sandık Rus berdanga cephanesi
1 Eylül 1921	Gümüşhane'den Trabzon'a	2.285 sandık İngiliz piyade cephanesi
23-31 Ağustos 1921	Gümüşhane'den Trabzon'a	1.564 adet saplı kürek
23-31 Ağustos 1921	Gümüşhane'den Trabzon'a	1.650 adet saplı kazma
28-31 Ağustos 1921	Gümüşhane'den Trabzon'a	500 adet saplı balta
2 Ağustos 1921	Bayburt'tan Gümüşhane'ye	1.240 atım Rus sahra top mermisi
24 Temmuz-22 Eylül 1921	Gümüşhane'den Trabzon'a	135 atım kudretli dağ top mermisi
28 Temmuz-18 Eylül 1921	Trabzon'a	2.644 atım Osmanlı sahra top mermisi
24 Temmuz-21 Eylül 1921	Trabzon'a	6.852 atım Osmanlı dağ top mermisi
28 Temmuz-7 Ağustos 1921	Gümüşhane'den Trabzon'a	1.470 adet çeşitli top hartucu

Sakarya Meydan Muharebesi döneminde kara yollarıyla Doğu Cephesi'nden Batı Cephesine nakledilen silah, cephane ve gereçler şunlardır:⁶³⁹

Karadan Gönderilenler Silah ve Mühimmat		
Tarih	Hat	Cins
21-28 Ağustos 1921	Erzincan'dan Suşehri'ne	10 adet vikers makineli tüfek
15-28 Ağustos 1921	Erzincan'dan Suşehri'ne	224 adet makineli tüfek namlusu
5 Ağustos 1921	Bayburt'tan Kelkit'e	32 adet bomba topu
16 Ağustos 1921	Karabiyik'tan Suşehri'ne	3.930 adet Rus berdanga tüfeği
6 Eylül 1921	Karabiyik'tan Suşehri'ne	2.865 adet çeşitli süngü
21-28 Ağustos 1921	Suşehri'ne	548 adet büyük çaplı mavzer
1 Eylül 1921	Erzincan'dan Suşehri'ne	787 adet muaddel martin
5-20 Eylül 1921	Bayburt - Kelkit yolu ile Alucra'ya	4.258 sandık üçlü Fransız piyade cephanesi
24 Temmuz- 26 Eylül 1921	Bayburt - Kelkit yolu ile Alucra'ya	671 sandık Rus berdanga cephanesi
1-23 Eylül 1921	Erzincan'dan Suşehri'ne	681 adet Rus beşli piyade cephanesi
16 Eylül 1921	Bayburt - Kelkit - Alucra - Erzincan yolu ile Suşehri'ne	1.300 sandık Osmanlı mavzer cephanesi
8-19 Ağustos 1921	Bayburt'tan Kelkit'e	60 sandık İngiliz piyade cephanesi
31 Temmuz-4 Ağustos 1921	Erzincan'dan Suşehri'ne	6.382 adet kürek,
31 Temmuz 1921	Erzincan'dan Suşehri'ne	1.624 adet kazma
28 Temmuz- 8 Ağustos 1921	Erzincan'dan Suşehri'ne	271 kangal dikenli tel
3 - 26 Eylül 1921	-	1.374 atım Rus sahra top mermisi
3 -29 Eylül 1921	-	7.028 adet Osmanlı sahra top mermisi
4-22 Eylül 1921	Erzincan - Suşehri - Bayburt - Kelkit yolu ile Alucra'ya	3.438 atım Osmanlı dağ top mermisi
18- 28 Eylül 1921	Bayburt - Kelkit yolu ile Alucra'ya	3.468 atım kudretli dağ top mermisi
15 Ağustos 1921	Bayburt'tan Kelkit'e	2 sandık harp paketi

⁶³⁹ İSH, K.1151, G.47, B.1ac.

Bu Dönemde silah ve cephane naklinin yanın da mevcut cephe ve komutanlıkların subay ve asker sayılarının da göz önünde bulundurulması ve değerlendirilmesi gerekir. Batı Cephesi'nin Kütahya-Eskişehir Muharebeleri'nden sonra Sakarya Nehri doğusuna çekildiği sırada, yani 1 Ağustos 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Ordusunun subay mevcudu şu şekildedir.⁶⁴⁰

Birlikler	Subay Mevcudu
Batı Cephesi	4.502
Doğu Cephesi	1.538
Elcezire Cephesi	519
Merkez Ordusu	459
2'nci Kolordu Komutanlığı	256
Kastamonu ve Havalisi Komutanlığı	128
Ankara Komutanlığı	214
18'inci Tümen Komutanlığı	121
TOPLAM	7.737

Bu dönemde cephe ve komutanlıkların yapılan er sevkıyatı sonrasında mevcutları şu şekilde tespit edilmiştir.⁶⁴¹

Cephe	Er mevcudu
Batı Cephesi	136.526
Doğu Cephesi	23.146
Elcezire Cephesi	9.554
Merkez Ordusu	6.054
Adana Havalisi	1.524
Antep Bölgesi	2.956
Kastamonu ve Havalisi Komutanlığı	4.667
Ankara Komutanlığı	8.001
TOPLAM	192.428

⁶⁴⁰ İSH, K.1139, G.19, B.1a.

⁶⁴¹ İSH, K.1139, G.20, B.1a, 1ab.

Bu mevcutlardan ayrı olarak Temmuz 1921’de silah altına alınan ve depo birliklerinde eğitim gören 1900 doğumlu erlerin 8 Ekim 1921 mevcudu 11.750 kadar olup, bu miktarın 21.000 çıkarılmasına çalışıldığı anlaşılmaktadır. Yaşlıları silah altında olup da, henüz orduya alınmayan 25.000 kadar erin mevcut olduğu, bunların da ilerde silah altına alınacağı Millî Savunma Bakanlığı tarafından planlanmıştır.⁶⁴² Gerek Kütahya-Eskişehir ve gerekse Sakarya Muharebeleri sırasında firar toplamı ise 48.335’e yükselmiştir.⁶⁴³

Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Yunan ordusu ile Eskişehir-Afyon genel hattında yapılacak bir muharebenin gerek silah ve gerekse cephane bakımından takviyesi ve özellikle de zamanın en kıymetli silahı olan kudretli dağ top mermilerinin ikmalî gerekmektedir.⁶⁴⁴ Doğu Cephesi, ilk planlamada, bu mermilerden 16.000 atım vereceğini bildirdiği halde 1921 yılı Ekim ayı sonuna kadar ancak 12.000’i gelmiş, bunların da çoğu Sakarya Meydan Muharebesi’nde sarf edilmiştir. Bu tarihte esasen Doğu Cephesi’nde de bu cins topların mermileri ancak 12.500 kadardır. Bunlar da, cephenin kendi kuruluşunda olan toplara ait olmasına rağmen Genelkurmay Başkanlığı ve Millî Savunma Bakanlığı’nın ısrarları üzerine kendi birliklerinde 4.500 atım kadarı alıkonularak 7.660 atımı tekrar Batum yoluyla gönderilmiştir.⁶⁴⁵

Ayrıca, yollarda bulunan 4.000 atım kudretli dağ top mermisinin de tertip yerine ulaşması için menzil müfettişliklerine gerekli emirler verilmiştir. Böylece, olağanüstü bir çalışma ile Doğu Cephesi, elinde bulunan imkânları kullanmak suretiyle 1921 yılı Ekim ayından 1922 yılı Temmuz ayına kadar sevkiyatı sürdürmüştür.

Doğu Cephesi’nde Ruslardan kalma çok sayıdaki topçu mühimmatının ve barutun ayrılması için 1922 yılında askerî fabrikalardan bir heyet teşkil edilerek Kars, Sarıkamış’a gönderilmiş ve bölgesindeki mühimmatın sınıflandırılması yapılarak, Doğu Cephesi ihtiyacının fazlası ve ayrıca istenilen cinslerde mühimmat ve barut Batı Cephesine gönderilerek bu cephenin cephane ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıştır.⁶⁴⁶ Bu arada Doğu Cephesi ve Elcezire Cephesi’nde bulunan bir miktar akaryakıt stoğunun Batı Anadolu’ya taşınma meselesi ve özellikle uçaklarda kullanılacak yüksek oktanlı benzinin nakli, kara yolundaki sıkıntılardan dolayı mümkün olamamış, bu nakillerin önemli bir kısmı Trabzon üzerinde gemilerle gerçekleşmiştir.⁶⁴⁷

⁶⁴² İSH, K.1149, G.16, B.1ab.

⁶⁴³ İSH, K.1139, G.21, B.1ab.

⁶⁴⁴ Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler, s. 396-398.

⁶⁴⁵ İSH, K.1151, G.47, B.1ab, ac.

⁶⁴⁶ Türk İstiklal Harbi, İdari Faaliyetler, s.117.

⁶⁴⁷ Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Kütahya Eskişehir Muharebeleri, Cilt 2, 4’üncü Kısım, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Ankara, 1974, s.565.

Sonuç:

Genelkurmay Başkanlığı, 31 Ekim 1920'de Doğu Cephesi Komutanlığı'na verdiği direktifte; Doğu Cephesi'nde kazanılan zaferden faydalanılarak kesin sonuç alınmasını ve Ermenileri silahtan tecrit ve mümkünse barışa mecbur edinceye kadar harekâta aralıksız devam edilmesi belirtmiştir. Bu sebeple Doğu Cephesi Komutanlığı, Genelkurmay Başkanlığı'na takip harekâtı ile ilgili şu mesajı göndermiştir; *“Kesin sonucun alınması için harekâtın uzatılması, ya Kars - Erivan istikametinde ya da Kars - Gümrü istikametinde takip harekâtına devam ettirilmesi düşünülmelidir. Bunlardan birincisi, çabuk ve kesin bir darbe etkisi yapar ve başkaları tarafından Ermenilere yardım edilemez veya başka bir durum meydana gelmezse Doğu Ordusu kısmen serbest kalır. Fakat bu harekât alanı içinde iaşe maddeleri ve muhabere hatları eksik ve yolları mevsim itibariyle kötüdür, zorluklarla karşılaşırız. İkinci istikamette ise kesin sonuç belki biraz gecikir ve kış dolayısıyla da fazla yorgunluk da olur. Fakat harekât emin olarak cereyan eder. Demir yollarından ve muhabere hatlarından faydalanılır ve Gümrü'nün zaptıyla, harekâtın Erivan ve Delican istikametlerinde uzatılmasına lüzum kalmadan mesele halledilebilir. Bu sebeple harekâtın Gümrü istikametine yöneltilmesini tercih ederim. Kıtalara gerekli istirahat verdikten sonra, 3 Kasım 1920'de harekâta başlamanın düşünüldüğünü arz ederim.”*⁶⁴⁸

Bu takip harekâtı kararından sonra Ermeniler barış yapmak zorunda kalmış, 2-3 Aralık 1920'de Gümrü (Aleksandropol) Antlaşması imzalanmış ve Ermenilerle olan savaş sona ermiştir. Antlaşma gereği Ermeniler işgal ettikleri toprakları boşaltmışlar ve doğu sınırı Ardahan'ın bir bölümü ve Artvin dışında bugünkü gibi belirlenmiş, Kars, Iğdır, Sarıkamış, Kağızman ve Kulp tekrar Türk topraklarına katılmıştır.

İstiklâl Savaşı'nın başlangıcında önce Doğu Cephesi'nde Ermenilere karşı yapılan harekât zaferle sonuçlanmış, bölgede yer alan 15'inci Kolordu'nun birliklerinin bir kısmı başlangıçta ihtiyatlı davranılarak bir müddet için yerlerinde tutulmuş, ancak çok büyük önem kazanan Batı Cephesi'ni takviye etmek amacıyla silah, cephane ve diğer gereçler batıya gönderilmeğe başlanmıştır.

Batı Cephesi'nde kazanılan zaferlerde hiç şüphesiz topyekûn seferberlik kapsamında tüm bölgelerden yapılan sevkiyat önemlidir. Ancak bu süreçte özellikle Doğu Cephesi'nden yapılan gerek asker ve gerekse silah sevkiyatı önem arz etmektedir. Özellikle Doğu Cephesi'nde

⁶⁴⁸ İSH, K.753, G.28, B.28a.

muharebe tecrübesi kazanmış birliklerin Batı Cephesi'nde önemli hizmetleri olmuş ve zafere giden yolda çok kıymetli görevler yapmışlardır.

İstiklâl Savaşı'nda Doğu Cephesi'nden yapılan sevkiyat sırasında özellikle iki güzergâh önem arz etmektedir. Birincisi Trabzon üzerinden deniz yolu ile İnebolu-Kastamonu-Ankara yolu ile yapılan sevkiyat, diğeri ise Erzincan üzerinden Sivas Menzil Müfettişliği vasıtasıyla Ankara'ya yapılan sevkiyattır. Bu yollar üzerinden Doğu Cephesi'nden sağlanan askeri destek ile kısa sürede Batı Cephesi toparlanmış ve zafere ulaşılmıştır. Bu dönemde en önemli hizmeti yapan teşkilatların başında Millî Savunma Bakanlığı'nın 10 Ocak 1921 tarihli bir bildiriyle kurulan Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü ile Sevkiyat ve Nakliyat Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak da Yurt İçi Menzil Örgütleri yer almıştır. Bu teşkilatlar sayesinde nakliyat işleri düzene sokulmuş ve örgütlü bir şekilde çalışılmıştır.

Kaynakça:

Arşiv Belgeleri:

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı (ATASE) Arşivi; İstiklal Harbi Koleksiyonu (İSH)

İSH, Kutu.358, Gömlek.16, Belge.16a.

İSH, K.1118, G.32, B.1.a.

İSH, K.1118, G.37, B.1a.

İSH, K.1117, G.1, B.1a.

İSH, K.1117, G1, B.1a.

İSH, K.1120, G.100, B.1a.

İSH, K.1117, G.1, B.1a.-1aa,1ab.

İSH, K.1151, G.47, B.1a, 1ab.

İSH, K.1151, G.47, B.1aa.

İSH, K.1151, G.47, B.1ac.

İSH, K.1139, G.19, B.1a.

İSH, K.1139, G.20, B.1a, 1ab.

İSH, K.1149, G.16, B.1ab.

İSH, K.1139, G.21, B.1ab.

İSH, K.1151, G.47, B.1ab, ac.

İSH, K.753, G.28, B.28a.

Kitap ve Makaleler:

Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri; Cilt 3, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 2009.

EVSİLE Mehmet, Kurtuluş Savaşında Askeri Nakliye Hizmetleri, Amasya, 1997.

GÖKDEMİR, Ender Ahmet; "Milli Mücadelede Elviye-i Selase" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı 19, Cilt 7, Ankara, Kasım 1990.

KIRZIOĞLU, Fahrettin; Millî Mücadele'de Kars, İstanbul, 1960.

ONAR Mustafa, Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları II, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1995.

ÖZLÜ Hüsni, İstiklal Harbi'nde Şark Cephesi'nde Kars Harekât Planının Analizi ve Bölgenin İşgalden Kurtuluşu, 8'inci Uluslararası Atatürk Kongresi, Cilt 1, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2017.

SAKARYA, İhsan; Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1983.

TOPAL Coşkun, "Doğu Harekâtı Sonrası Batı Cephesinin Lojistiği ve Karadeniz'in Güvenliği Sorunu", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Haziran 2008, Cilt 10, Sayı 1.

TÜRKMEN Zekeriya, Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Sakarya Meydan Muharebesinden Önceki Olaylar ve Mevzi İlerisindeki Harekât, Cilt 2, 5'inci Kısım, 1'inci Kitap Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Ankara, 1972.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Sakarya Meydan Muharebesi ve Sonraki Harekât, Cilt 2, 5'inci Kısım, 2'nci Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Ankara, 1973.

Türk İstiklal Harbi Batı Cephesi, Kütahya Eskişehir Muharebeleri, Cilt 2, 4'üncü Kısım, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Ankara, 1974.

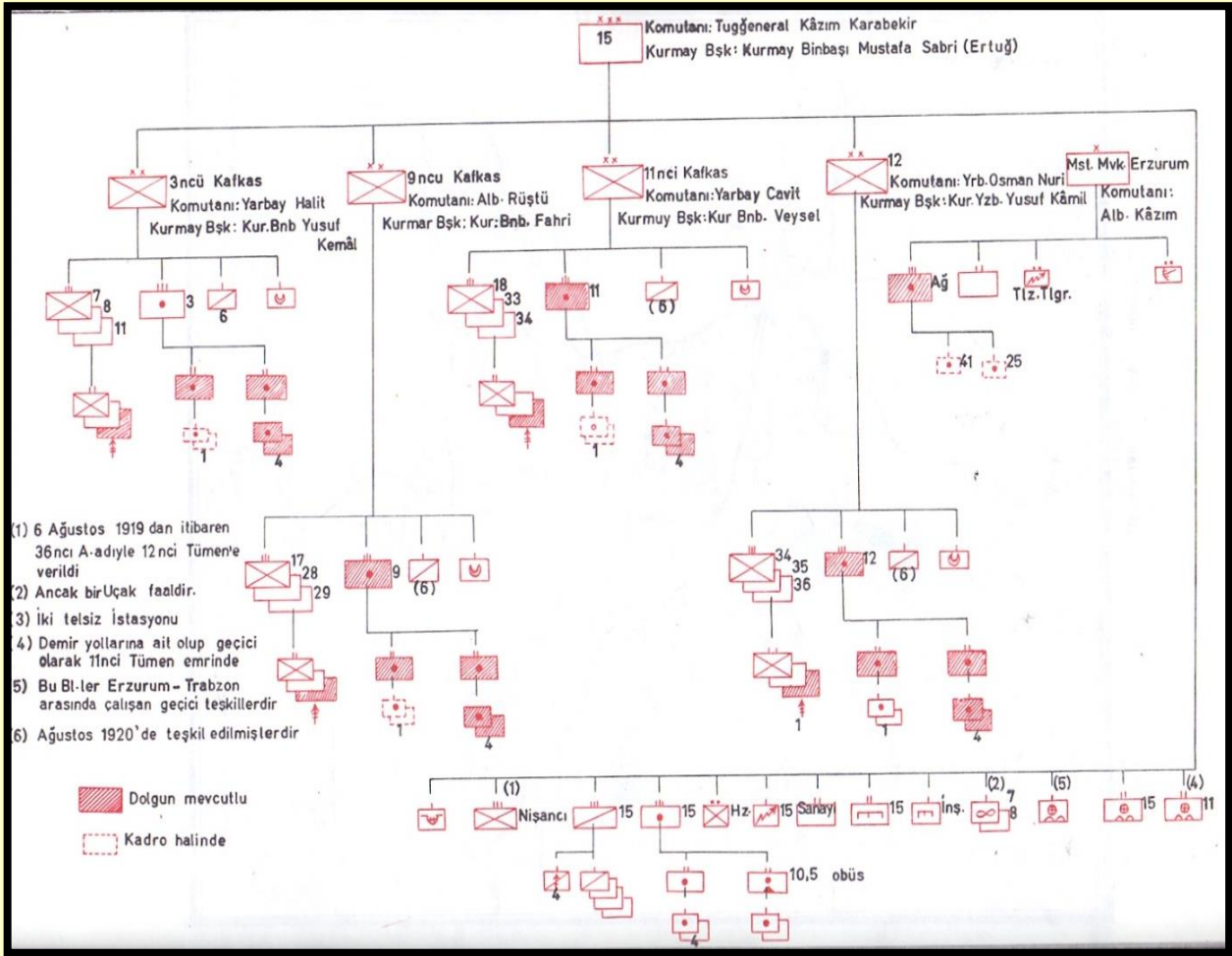
Türk İstiklal Harbi; İdari Faaliyetler, 15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923, Cilt 7, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Ankara, 1975.

Türk İstiklal Harbi; Doğu Cephesi,(1919-1921), Cilt 3, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 1995.

Türk İstiklal Harbi I Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 1999.

EK-1

15'inci Kolordu Komutanlığı'nın Kuruluş Teşkilatı

Kaynak: Türk İstiklal Harbi; Doğu Cephesi,(1919-1921), Cilt 3, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayını, Ankara, 1995.

EK-2

Sevkiyat ve Nakliyat Umum Müdürlüğü Teşkilatı

1 Temmuz 1922

Mensub İsimleri	Şekil	B U L U N D U Ğ U										Y E R L E R													
Mensub Müdürlüğüne Müfettişliği	ÖÖ	ÇORUM	BOLU	KASTAMONU	ADANA																				
Hav. Komutanlığı	ÖK	SAMSUN	KARAHİSARLI GÖYNÜK	İNEBOLU		SARAYÖZÜ	SIVAS	KAYSERİ	YOĞAT	KIRŞEHİR															GENEL MÜDÜRLÜK
Nokta Komutanlığı	ÖK	Çorum, Harabeşir(2) Samsun, Vezirköprü Amasya, Havza, Sungurlu, Merzifon Alaca, İskilip	Geyve, Bolu, Düzce, Ordu, Derince, İzmit, Zonguldak, Bartın, Muduruca, Göynük, Hallaçhan, Hendek, Adanaşarları İmit.	İnebolu, Ilgaz, Kastamonu	Adana, Cennetiye, Merzifon, Yenice, Karış	Sarayönü, Beşşıklı, Fıstıklı	Sivas, Alayurt (2), Ağrıncılar, Kızılcasaz, Hacıhalı, Yedigöller, Hafik, Sivas, Çarşamba, Kızılcasaz	KAYSERİ, Ulukışla, Hacıhalı, İnceşu binyan	Yoğat, Harabeşir, Boğazlıyan Akdoğancazi	Kırşehir, Harabeşir(2) Beşşik (2) Mecidiye	Yahşınhan	Ankara	Sarıköy	Çankırı	Halıcık	Boğazlıyan	Ayaş	Kızılcasaz	Half	Çank					
Erzak Ambarı	ÖK	Çorum, Samsun, Harabeşir (2), Havza (2), Sungurlu (2), Alaca (2)	Geyve, Bolu, İmit, Harabeşir, Göynük, Hallaçhan, Tokatlı (2), Düzce (2), Hendek (2), Derince (2), Adanaşarları (2), Zonguldak (2), Yumuklar (2), Muduruca (2)	İnebolu Ilgaz (2) Kastamonu	Adana Cennetiye Merzifon Yenice (2) Marş (2)	Sarayönü, Beşşıklı Tokatlı Haymana	Sivas	KAYSERİ Ulukışla Ilgaz (2) İnceşu	Yoğat Harabeşir (8)	Kırşehir Harabeşir (2) Mecidiye (2)	Yahşınhan (2)		Sarıköy	Çankırı	Halıcık (2)	Boğazlıyan		Kızılcasaz							
Teftiş Kurulu	ÖK	Çorum	Geyve (2)	İnebolu Kastamonu		Fıstıklı								Çankırı											
Mühürat Deposu	ÖK	Çorum, Samsun, Sungurlu (2)	Hallaçhan	İnebolu Kastamonu		Beşşıklı, Fıstıklı	Sivas	KAYSERİ Ulukışla	Yoğat					Çankırı (2)	Halıcık										Ankara
Hastane ve Makahatane	ÖÖ	Çorum, Samsun, Amasya (Hastane) Samsun, Amasya (Makahatane)	Bolu, Göynük (Hst)	Kastamonu (Hst.) Kastamonu (Mkt.)	Adana, Tarus, Zile, Hendek, Marş, Antep, Fıstıklı (Hst.) İrtiyol (Mkt.)	Sarayönü Fıstıklı (Hst.)	Sivas, Tokatlı (Hst.) Sivas, (Mkt.)	KAYSERİ, Ulukışla, Ilgaz, Har (Hst.) KAYSERİ (Mkt.)	Yoğat (Hst.) Yoğat (Mkt.)		Yahşınhan (Hst.)			Çankırı (Hst.)	Boğazlıyan (Hst.)										Harabeşir, 5, 3, 6 No. (Hst.) 5 No.lu (Mkt.)
Sihhiye Teftiş Kurulu	ÖÖ	Harabeşir, Harabeşir, İmit, Havza, Sungurlu, Alayurt, Üçyaylaklı, Hendek, Alaca, Merzifon.	Harabeşir, Harabeşir, Muduruca, Düzce, Hallaçhan	Göze, Seyitler, Beşşikler, Ilgaz, Hallaçhan, Topraklı		Sarıhalı, İleriköy, Harabeşir, Beşşikler, Serikaya, Tokatlı	Çankırı, Fıstıklı, Beşşikler, Serikaya, Tokatlı	KAYSERİ, Zile, Ilgaz, Harabeşir, Sultantepe, İnceşu, İleriköy		Sofular, Harabeşir, Harabeşir, Fıstıklı	Yahşınhan	Sincan	Kozlu	Havza	Sipahioglu çiftliği Köyü, Ilgaz köyü, Harabeşir köyü	Ayaş									
Hayvan Hastahanesi ve Deposu	ÖÖ	Çorum (2)												Çankırı											Ankara (Hst.) Ankara (Dp.)
Hastane	ÖK	Samsun		İnebolu	Merzifon	Fıstıklı		Ulukışla			Yahşınhan	Ankara													Ankara
Hastane Deposu	ÖÖ	Samsun		İnebolu	Yenice																				
İlaçlar Deposu	ÖÖ	Çorum (3)	Bolu (11)	Kastamonu (3) İnebolu (Guruba)	Adana	Sarayönü (6)	Sivas (2)	KAYSERİ (3) KAYSERİ (39 oto)	Yoğat (2)	Kırşehir (1)															Ankara (12 kol.) Ütü kolü (11)
Harabeşir	ÖK		Akpazar, Harabeşir, Minallıçık	Göze, Seyitler, Beşşikler	Poduk	İleriköy	Sarıhalı	Sultantepe, İleriköy	Saklı	Topraklı			Sincan												
Orta yapın	ÖÖ		Bolu, Göynük																						Ütü taşıma (1)

Kaynak: Türk İstiklal Harbi; İdari Faaliyetler, 15 Mayıs 1919-2 Kasım 1923, Cilt 7, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, Ankara, 1975.

**Heyet-i Temsiliye Tarafından Esasları Erzurum ve
Sivas'taki Kongrelerde Belirlenen
Harekât-ı Milliye'ye Ait İlk Askeri Plan**

Abdullah Cüneyt Küsmez*

Özet

Mondros Mütarekesi, 30 Ekim 1918'de imzalandığında Osmanlı Devleti için Birinci Dünya Harbi'ni sonlandırmakla birlikte işgali ve ilhakı kolaylaştıran ağır şartları nedeniyle yeni bir mücadelenin de başlangıcını teşkil etmiştir. Milli Mücadele adı verilen bu hareketin temelinde, Mustafa Kemal Paşa'nın hem Yıldırım Orduları Komutanı olarak Adana'da, hem de 9. Ordu Kıtaatı Müfettişi olarak Anadolu'da iken İstanbul Hükûmeti'ni ikaz eden ve yapılması gerekenleri belirleyen iki temel düşüncesi vardır: Birincisi *“millete dayalı bir mücadele başlatılması”* ikincisi, bu mücadelenin silahlı gücü olarak *“ordunun yeniden teşkili ve muhafazasının”* sağlanmasıdır. Millet ve Ordu birlikteliği olarak anlamını bulan Milli Mücadele, diğer bir ifade ile Hâkimiyet-i Milliye ve Harekât-ı Milliye birlikteliği olarak da ifade edilebilir. Nitekim 19 Mayıs 1919'dan itibaren Milli Mücadele'nin siyasi, sosyal ve ekonomik boyutunu içeren ve millettten gücünü alan düşüncenin adı Hâkimiyet-i Milliye, millet iradesinin yerleşmesi için başlangıçta Kuvâ-yı Milliye ile daha sonra askeri birlikler ile yürütülen mücadelenin adı ise Harekât-ı Milliye'dir. Buna karşı İstanbul Hükümeti ve İtilaf Devletlerinin amacı ise mütareke hükümlerine göre orduyu ve daha sonra Kuvâ-yı Milliye'yi baskı ve kontrol altında tutmak ve millet iradesinin temsili olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gücünü ortadan kaldırmaktır. Ancak, Mustafa Kemal Paşa ve liderliğindeki Milli Mücadele'nin kadrosu, bu karşı faaliyetlerin önleyici tedbirlerini gecikmeksizin almıştır. Bu iki temel düşünce, Milli Mücadele'nin seyri içerisinde incelendiğinde milletle bütünleşmenin ve ordu ile başarmanın tüm izlerini taşır.

Milli Mücadele'nin başlamasında ordu, Mustafa Kemal Paşa için önemli bir yer teşkil etmiş ve ilk iş olarak kolordu komutanları ile temasa geçerek onların durum hakkındaki bilgi ve görüşlerini almıştır. Nitekim kendi deyimi ile *“İlk iş olmak üzere bütün ordu ile ilişki kurmak gerekli idi.”* ifadesi, Harekât-ı Milliye'nin başlangıcını teşkil eder. Bu anlayış içerisinde Erzurum Kongresi ve 15. Kolordu ayrı bir öneme sahiptir. Özellikle milletin iradesine bağlı ve orduya dayalı bir yöntemin uygulanacağını ve kendisinin de endişeli olmakla birlikte bu duygular içerisinde millet ve memlekete olan borcunun bir gereği olarak görevini bu ilkeler

* Dr. Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. (ackusmez1@gmail.com)

doğrultusunda yerine getireceğini, sadece 15.Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya şifreli olarak bildirmiştir. Bir bakıma Kazım Karabekir Paşa, başlayacak olan Milli Mücadele'de ve onun ayrılmaz bir parçası olan Harekât-ı Milliye'de en yakın ve güvendiği kişidir.

Harekât-ı Milliye'nin oluşmasında 28 Mayıs 1919'da Havza'da diğer kolordu komutanlıkları ile irtibatı sağlanması ve işgallerin protesto edilmesi için de halkın bilgilendirilmesini istemesi önemli bir yer tutar. 21/22 Haziran 1919'da yayımlanan Amasya Genelgesi'nde ise vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığının tehlikede olduğu temel esası üzerine milletin bağımsızlığını yine milletin kesin kararı ve azminin kurtaracağı belirtilerek Kuvâ-yı Milliye'nin önemi ve gereği belirtilmiştir. 23 Temmuz 1919'da Erzurum'da yapılan kongrede alınan kararlar gereği Doğu Vilayetlerinin vatanın ayrılmaz bir parçası olduğu belirtilerek kolordu komutanları başta olmak üzere hiçbir kıta komutanının emir-komutayı bırakmaması gerektiği belirtilmiştir. 4-11 Eylül 1919'da yapılan Sivas Kongresi'nde ise alınan tüm kararlar bir kez daha onaylanmış ve özellikle Batı Cephesi'nde Yunan ilerlemesinin durdurulması için Kuva-yı Milliye'nin teşkilatlanması gerektiği belirtilerek Erzurum Kongresi'nde temelleri atılan ve Sivas Kongresi'nde kabul edilen Anadolu ve Rumeli Müdâfâ-i Hukuk Cemiyeti nizamnamesine öncelikle Kuva-yı Milliye olmak üzere kolordular için bir askeri talimatnameyi ek olarak kabul etmiştir. Askeri harekât için planlamanın başlangıç esasları olan bu karar daha sonra 9 Ocak 1920'de Heyet-i Temsiliye kararı ile bir mücadele planına dönüşecek ve tek elden Harekât-ı Milliye'nin uygulama esasları tespit edilecektir. Nitekim kongreler süreci ile başlatılan ve milletin egemenliğine dayalı Hâkimiyet-i Milliye anlayışı ile ortaya konulan silahlı direnişin ilk yöntemini ve planını açıklayan Harekât-ı Milliye, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile 23 Nisan 1920'de tek merkezden yürütülecek şekilde daha da geliştirilecektir.

Sonuç olarak bu makalede, Mustafa Kemal Paşa'nın, 9.Ordu Kıtaatı Müfettişi olarak Samsun'a çıktıktan sonra Milli Mücadele'nin iki temel düşüncesinden biri olan Harekât-ı Milliye'nin oluşması ve gelişimi izah edilerek Harekât-ı Milliye'nin ilk askeri planına ait esaslar ifade edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Hâkimiyet-i Milliye, Harekât-ı Milliye, Kuvâ-yı Milliye Talimatnamesi, Milli Mücadele Planı, Kuva-yı Milliye Harekâtı, Düzenli Birlik Harekâtı

The First Military Plan for the National Operation with Essential Determined by the Representative Committee in Congresses Held in Sivas and Erzurum

Abstract

Upon being signed on October 30, 1918, the Armistice of Mudros ended the First World War for the Ottoman State, while it also commenced a new struggle because of its treacherous conditions making invasion and annexation easier. This movement called the National Struggle was founded by the two basic ideas of Mustafa Kemal Pasha then in Adana as the commander of the Lightning Armies and also in Anatolia as the Visiting Officer in Ordinance Troops of the 9th Army to warn the Istanbul Government and determining the things to be done. The first of these ideas was “*to start a struggle relying on the nation*” and the second one was to ensure “*re-structuring and maintenance of the army*” as the armed forces of this struggle. The National Struggle, which found its meaning as the association of the Nation and Army, can be described in other words as the association of the National Sovereignty and National Operations. Likewise, the idea relating to the political, social and economic aspects of the National Struggle starting from May 19, 1919 and too its power from the nation is called the National Sovereignty, and the struggle initially implemented through the National Forces and then through military troops aiming at the establishment of the national will is called the National Operations. Against this, the objective of the Istanbul Government and the Allies was to keep the Army and then the National Forces under pressure in accordance with the provisions of the Armistice, and to destroy the power of the Turkish Grand Assembly representing the national will. However, Mustafa Kemal Pasha and the National Struggle cadre under his leadership took actions with no delay against such counter-measures. When these two basic ideas are analyzed within the course of the National Struggle, it will be seen that it bears all the traces of a union with the nation and succeeding with the army.

Army was an important step in starting the National Struggle for Mustafa Kemal Pasha, He had contacted the commands of army corps as the first thing, and debriefed them about the situation. Likewise, his expression, “*It was necessary to contact with the entire army as the first thing,*” is the actual start of the National Operations. Within this understanding, the Erzurum Congress and the 15th Army Corps have special significance. In particular, he had notified only Kazım Karabekir Pasha, Commander of the 15th Army Corps in an encoded message that a method relying on the national will and based on the army would be applied, and he would perform his duties with these feelings according to the these principles as a result of his debts to the nation and the country although he had concerns. In some sense, Kazım Karabekir Pasha

was the person closest to him and he trusted the most in the upcoming National Struggle and National Operations as its integral part.

Communication established with the other army corps in Havza in May 28, 1919 and his request of providing information to the public to protest invasions are also important for the creation of National Operations. It was announced in the Amasya Circular published in June 21/22, 1919 that integrity of the country and independence of the nation was at stake, and national independence shall be saved by the final decision and tenacity of the nation; and significance and necessity of the National Forces and highlighted. Under the decisions made in the Congress held in Erzurum on 23rd July 1919, it was stated that Eastern Provinces were indispensable parts of the homeland, and no commander should leave the chain of command, with the commanders of army corps in the first place. In the Sivas Congress held in 4-11 September 1919 however, all the previous decisions were confirmed, and it was stated that National Forces should be established particularly with the purpose of stopping the advancing of Greeks in the Western Fronts, and a military ordinance concerning the National Forces in the first place together with all the army corps was passed as an appendix to the Anatolian and Rumelia Resistance Organization that foundation was prepared in the Erzurum Congress and passed in the Sivas Congress. This decision constituting the principles of commencement of military operations later turned into a plan for struggle with the decision of the Representative Committee dated January 9, 1920, and essentials of the practice in the National Struggle. Likewise, National Struggle disclosed the initial method and plan based on the National Sovereignty and commenced with the process of congresses was improved to be implemented through a single center with the opening of the Turkish Grand Nation Assembly in April 23, 1920.

In conclusion, establishment and development of the National Struggle, which was one of the two basic ideas of Mustafa Kemal Pasha after he disembarked in Samsun as the Visiting Officer for the Troops of the 9th Army, will be explained, and essentials of the National Operations related to the first military plan will be discussed.

Keywords: National Sovereignty, National Operations, National Forces Ordinance, National Struggle Plan, National Forces Operations, Regular Troops Operations

GİRİŞ

Mondros Mütarekesi imzalandığında Adana'da Yıldırım Orduları Grup Komutanı olan Mustafa Kemal Paşa, kendisine tebliğ edilen mütarekenin haksız ve hukuksuz hükümlerinin uygulanmaması için ilk yapılması gerekenleri İstanbul Hükûmeti'ne bildirmiştir. Ancak yeterli cevapları alamaması ve İstanbul'a geldiğinden itibaren kaldığı süre içerisinde de gerekli

kararlılığı görememesi üzerine gittiği Anadolu’da, başlayacak olan mücadelenin millete ve orduya dayalı milli bir yapıda olması için çalışmıştır.

Milli Mücadele, millete ait olan Hâkimiyet-i Milliye esası ve orduya ait olan Harekât-ı Milliye esasına dayalı olarak, önce 9.Ordu Kıtaatı Müfettişi, sonra Heyet-i Temsiliye Reisi ve sonrasında da Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı aynı zamanda TBMM Orduları Başkomutanı sıfatı ile yürütülecektir. Harekât-ı Milliye, Hâkimiyet-i Milliye’nin tesisi için asıl vasıtaadır. Harekât-ı Milliye’nin de tesisi ve başarısında ise başlangıçta milli müfrezelerin yürüttüğü Kuva-yı Milliye harekâtı ve sonrasında ise kolorduların icra ettiği düzenli birlik harekâtı yer alır. Her ne seviyede olursa olsun bir harekâtın icrasından önce mutlaka bir strateji ve o stratejinin hayata geçirilmesini sağlayan bir askeri planın varlığı söz konusudur. Nitekim Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk’ta Milli Mücadele’nin genel stratejisini “*Türk ata yurduna ve Türkün istiklâline tecavüz edenler kimler olursa olsun bütün milletçe müsellehân mukabele ve onlarla mücadele eylemek icap ediyordu. Bu mühim kararın bütün icabat ve zaruriyatını ilk gününde izhar ve ifade etmek elbette musip olamazdı. Tatbikatı bir takım safhalara ayırmak ve vakayı ve hadisattan istifade ederek milletin hissiyat ve efkârını izhar eylemek ve kademe kademe yürüyerek hedefe vasıl olmağa çalışmak lazımgeliyordu. Nitekim öyle de olmuştur.*” ifadesi ile açıklamıştır.⁶⁴⁹ Bu genel stratejinin askeri yönü ise başlangıçta millette oluşturulacak direnişe ordunun desteğini sağlamak ve sonrasında tüm faaliyetleri ordunun kontrolünde yürütmek olacaktır. Bu maksadı ise “*İlk iş olmak üzere bütün ordu ile temasa gelmek lazımdı.*” sözü ile belirtmiştir.⁶⁵⁰

Samsun’dan itibaren bir taraftan kolordu komutanları ile başlattığı ve devam ettirdiği temas neticesinde askeri birliklerin; diğer taraftan yayımladığı tamim ve talimatlarla başlattığı ve Erzurum Kongresi ve Sivas Kongresi’nde alınan kararların yayımlanması ile de sürdürdüğü temasın neticesinde, milletin katılımını sağlamıştır. Aynı zamanda Erzurum Kongresi ve Sivas Kongresi kararları Hâkimiyet-i Milliye’nin programını oluştururken Harekât-ı Milliye’nin de planlarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Samsun’a geldikten⁶⁵¹ bir gün sonra İstanbul Hükûmeti’ne ve Erzurum Valiliğine de yaptığı bilgilendirmede; millet ve ordunun bu işgalleri kabul edemeyeceğini devlet, ordu ve milletin kurtuluşu için çalışılması gerektiğini⁶⁵² ve 15.Kolordu’ya ise işgallerin kınanması için protesto gösterileri yapılarak İtilaf temsilcilerine

⁶⁴⁹ Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk, C.I**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.20.

⁶⁵⁰ Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk, C.I**, s.22.

⁶⁵¹ **CDA Arşivi**, DH.ŞFR., Kutu:630, Gömlek:122.

⁶⁵² **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:8, Gömlek:13.

muhtıralar halinde bu durumun iletilmesini⁶⁵³ bildirmiştir. İki gün sonra heyetindeki kurmaylarına İngiliz siyasi mümessilleri ile yaptırdığı görüşme sonuçları ile birlikte düşüncelerini aktardığı İstanbul Hükûmeti'ne, *“Türklüğün yabancı yönetimine tahammül edemeyeceği ve milletin, birlik içerisinde Hâkimiyet-i Milliye esasını Türklük duygusunu hedef alarak gerçekleştireceği”*⁶⁵⁴ iletilmiştir.

Bu açıklamalarda Milli Mücadele'nin temel ilkeleri yer almaktadır. Özellikle milletin iradesine bağlı ve orduya dayalı bir yöntemin uygulanacağını ve kendisinin de endişeli olmakla birlikte bu duygular içerisinde millet ve memlekete olan borcunun bir gereği olarak görevini bu ilkeler doğrultusunda yerine getireceğini, sadece 15.Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya⁶⁵⁵ şifreli olarak bildirmiştir. Diğer bir ifade ile Kazım Karabekir Paşa, başlayacağı mücadelede en yakın ve güvendiği kişidir.

Samsun'dan Havza'ya geçtikten sonra 28 Mayıs 1919'da sorumluluk bölgesi itibariyle yaptığı değerlendirmeleri 15.Kolordu Komutanı ile paylaşmış⁶⁵⁶ ve bu yöndeki görüşlerini 3., 15., 20.Kolordulara da açıklamış ve kolordu komutanlarının bu konudaki görüşlerini istemiştir.⁶⁵⁷ Bu faaliyetler, Harekât-ı Milliye'nin esasını oluşturan milli müfrezeler ve askeri birlikler olarak öne çıkan iki önemli silahlı unsurdan milli müfrezelerin icra edeceği Kuva-yı Milliye harekâtının çerçevesini çizen ve ileride belirlenecek olan bir askeri planın genel hatlarıdır.

Bununla birlikte 15.Kolordu Komutanının mücadelesinin askeri birliklerin kontrolünde yapılması yönündeki görüşü ile birlikte uygun görülen bu değerlendirme⁶⁵⁸ sonrası; 15., 20., 13.Kolordu ile Konya'daki 2.Ordu Müfettişliğine gönderilen ve 28-29 Mayıs 1919'da yayımlanan Havza Genelgesi ile, tüm yurttaki gösteriler yapılarak hükûmete ve işgal kuvvetleri

⁶⁵³ **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:8, Gömlek:94.

⁶⁵⁴ **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:8, Gömlek:12.

⁶⁵⁵ **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:34, Gömlek:2.

⁶⁵⁶ **Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999, s.129-130. *Yaptığı bir görüşmede; Trabzon'un önemli bir bölge olduğunu belirterek bölgenin idaresi ile ilgili Kazım Karabekir Paşa'nın görüşlerini talep etmiştir. Kazım Karabekir Paşa ise Trabzon'daki Fransız temsilcisinin Türk düşmanı faaliyetleri olduğunu ve Trabzon'u kontrol etmek amacıyla 3.Tümen'in gönderilmesi gerektiğini ve başında da yetkin bir komutanın olmasını istediğini belirtmiştir.*

⁶⁵⁷ **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, s.29-31. *İşgallerin genişleyebileceği kaygısıyla izlenecek yöntemin başta Doğu bölgeleri olmak üzere yurdun genelinde nasıl olması gerektiğini, güvenilir sivil kişilerle birlikte dışarıdan anlaşılacak şekilde örgütlenmelerin yapılmasını, bunun sorumluluğunun tamamen askerlerde olmasını ve yerli Rum halkın isyanı ile birlikte Karadeniz'den muhtemel bir İngiliz çıkarmasına karşı yabancı denetiminden uzak kalmış silah-teçhizat ve mühimmatın içeriye taşınmasını, her köyün kendini savunmasını, askeri birliklerin de buna destek olmasını, önemli yollardaki büyük yapıların gerekirse tahrip edilmek üzere planlanmasını şimdiden yapılmasını ve tüm bu işlerin gizlice yürütülerek bu konudaki görüşlerin gönderilmesini talep etmiştir.*

⁶⁵⁸ **ATASE Arşivi**, İSH., Kutu:272, Gömlek:77; İSH., Kutu:272, Gömlek:78; İSH., Kutu:272, Gömlek:86; 1., 14. ve 3.Kolordular, mücadelesinin Kuva-yı Milliye ile desteklenmesine taraftar olduklarını belirtmişlerdir.

temsilcilerine protesto telgrafları gönderilmesi istenmiştir.⁶⁵⁹ Ayrıca Dâhiliye Nezareti'nden daha önce yaptığı teklif 29 Mayıs 1919'da uygun görülerek yeni silahlı askerlerin Jandarma olması kabul edilmiştir.⁶⁶⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın, mütarekenin izin vermediği yeni er alımlarını bu yolla aşarak askeri bir plan için kolorduların asker ihtiyacını karşılamak düşüncesinde olduğu görülmektedir.⁶⁶¹ Aynı zamanda Batı Anadolu'daki askeri durumu da bölgedeki kolordu⁶⁶² ve tümen komutanları ile görüşerek yakından takip etmekte ve ülkenin düzenli bir teşkilat altına alınabilmesi için müşterek çalışılması gerektiğini belirterek kendisine sürekli bilgi verilmesini⁶⁶³ istemektedir.⁶⁶⁴

Havza'dan ayrıldığı 12 Haziran 1919'dan sonra bir bakıma müfettişlik yetkileri dışına çıkararak Milli Mücadele'de bütünlüğü sağlamak için çaba sarfetmiştir. Bu dönem içerisinde her ne kadar müfettişlik yetkisi ve bölgenin şartları gereği kolordu komutanlıkları arasında 3., 15., 13. ve 20.Kolordular ve 2.Ordu Müfettişliği ile doğrudan irtibata geçse de mevcut durum izah edilerek alınması gereken tedbirleri ulaşabildiği bütün komutanlıklara göndermesi,⁶⁶⁵ uygulanacak Harekât-ı Milliye'ye ait yöntemin oluşturulmaya başlaması bakımından önemlidir. 14. ve 1.Kolordu ile doğrudan irtibat sağlanamasa da diğer kolordular vasıtasıyla gerekli talimatlar iletilmiş,⁶⁶⁶ Kuva-yı Milliye'nin desteklenmesi istenmiş⁶⁶⁷ ve Anadolu'da başlayan mücadeleye, 1.Kolordu Komutanlığı da dâhil edilerek Trakya, Milli Mücadele bütünlüğü içerisine alınmıştır.

Bu dönem içerisinde yapılan faaliyetler sonucunda kolordularla irtibata geçilerek fikir bütünlüğü büyük ölçüde sağlanmıştır. Nitekim 8 Haziran 1919'da İstanbul'a çağırılması üzerine; artık milli bir mücadelede çabaların kişisel olmaktan çıkarak bütün ulusun birlik ve dayanışmasını sağlayacak tarzda bir kurul vasıtasıyla yapılmasının gerekli olduğu düşüncesindedir. Mustafa Kemal Paşa, bu konudaki düşüncesini şöyle ifade eder: "*Anadolu'ya geleli bir ay olmuştu. Bu süre içerisinde bütün orduların birlikleri ile ilişki ve bağlantı*

⁶⁵⁹ Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk, C.I**, s.31-32

⁶⁶⁰ **CDA Arşivi**, DH.ŞFR., Kutu:99, Gömlek:385.

⁶⁶¹ **TİTE Arşivi**, Sıra:1108, Kutu:305, Belge:52, *Harekât-ı Milliye katılmak üzere 1308 ve 1309 doğumuların ve emsallerinin askerde olanlarının hemen toplanması konusunda 20.Kolordu Komutanlığınca verilen emirdir.*

⁶⁶² **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:5, Gömlek:18. *27 Mayıs 1919 ve 31 Mayıs 1919 tarihlerinde 20.Kolordu ile yaptığı görüşmeler ile Afyonkarahisar'daki 23.Tümen'in gücünü ve bu tümeden nasıl faydalanılacağını öğrenmek istemiştir. Cevap olarak Yunan ordusunun Marmara ve Aydın civarını işgal ettiği, tümenin takviye edilmeye çalışıldığı bilgisini almıştır. ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:34, Gömlek:4.*

⁶⁶³ **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, s.33.

⁶⁶⁴ Hamdi Gürler, **Kurtuluş Savaşı'nda Albay Bekir Sami (Günsav)**, Gnkur.Bşk.lığı Yy., Ankara, 1994, s.96-97.

⁶⁶⁵ Sabahattin Selek, **Milli Mücadele, Ulusal Kurtuluş Savaşı, C.I**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002, s.268.

⁶⁶⁶ **Askeri Tarih Belgeleri Dergisi**, Sayı:82, Belge Nu.:1781. Tevfik Bıyıklıoğlu, **Trakya'da Milli Mücadele, C.I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s.167-168.

⁶⁶⁷ Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk, C.I**, s.30-31.

sağlanmış ve ulus elden geldiğince aydınlatılarak uyarılmış, ulusal örgütlenme düşüncesi yayılmaya başlamıştı. Durumu artık bir kumandan kimliği ile yürütüp yönetmeye olanak kalmamıştı. Yapılan çağrıya uymamak ve gitmemekle birlikte, ulusal örgütleri ve eylemi yönetmeyi sürdürdüğümüne göre, başkaldırır duruma girdiğim kuşku götürmezdi. Bundan başka ve özellikle uygulamaya karar verdiğim girişim ve yürütümlerin bir an önce kişisel olmak niteliğinden çıkarılması ve bütün ulusun birlik ve dayanışmasını sağlayacak ve temsil edecek bir kurul adına yapılması çok gerekli idi. Bu nedenle 18 Haziran 1919 günü Trakya'ya verdiğim yönergede işaret ettiğim bir noktanın uygulanması zamanı gelmiş bulunuyordu. Hatırınızdadır ki o nokta, Anadolu ve Rumeli Ulusal örgütlerini birleştirecek, bunları bir merkezden yönetmek ve adlarına iş görmek üzere, Sivas'ta genel bir milli kongre toplamaktı....”⁶⁶⁸ Amasya Genelgesi'nde Kuvâ-yı Milliye'nin gereği belirtilmiş ve kolordularla irtibatı devam ettirilerek “hiçbir sebep ve bahane ile komuta mevkîinin terkedilmemesi” gerektiği⁶⁶⁹ talimatı verilmiştir.

İngilizler ve İstanbul Hükûmeti'nin tutumu⁶⁷⁰ üzerine askerlik mesleğinden istifa eden⁶⁷¹ Mustafa Kemal Paşa, durumu, 15.Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya aktarmış ve diğer kolordu komutanları ile birlikte bu konu ile ilgili görüşlerini istemiştir.⁶⁷² Milli Mücadele'nin devamı bakımından önemli bir safha olan bu durum, 15.Kolordu'ya verdiği önemi ve Kazım Karabekir Paşa'ya olan güveni göstermektedir.

Erzurum Kongresi'ne kadar geçen süreçte, millet ve ordu ile temas gerçekleştirilmiş, millette istiklâl bilinci uyandırılmış, milli müfrezelerin artırılması ve işgallere karşı konulması istenerek direnişin meşruiyeti ve askeri birliklerin muhafazası sağlanmıştır. Bu hususların tamamının artık milletin ve ordunun kabul ve temsil ettiği bir heyetle yapılması, Milli Mücadele'nin daha planlı ve programlı olmasını sağlayacaktır. Erzurum Kongresi'nde seçilen ve Sivas Kongresi'nde genişletilen Heyet-i Temsiliye bu sorumluluğu ve görevi üstlenecektir. Heyet-i Temsiliye, Milli Mücadelenin Hâkimiyet-i Milliye ve Harekât-ı Milliye'ye ait esaslarını Milli Meclis açılana kadar belirleyicisi olacaktır.

Heyet-i Temsiliye'nin Harekât-ı Milliye İçin Belirlediği Esaslar

Erzurum Kongresi tarafından dokuz kişilik bir Heyet-i Temsiliye seçilmiştir.⁶⁷³ Bu temsil heyeti başlangıçta Şark-i Anadolu Müdâfâa-i Hukuk Cemiyeti'nin bir temsil heyetidir. Ancak Sivas'ta yapılan Kongre'de alınan kararlar, Anadolu ve Rumeli Müdâfâa-i Hukuk Cemiyeti'nin

⁶⁶⁸ Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk, C.I**, s.41-43.

⁶⁶⁹ **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:1, Gömlek:32.

⁶⁷⁰ **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:8, Gömlek:58.

⁶⁷¹ **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:4, Gömlek:92.

⁶⁷² **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, s.65.

⁶⁷³ Uluğ İğdemir, **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.X.

Heyet-i Temsiliyesi olmuş ve üye sayısı artırılmıştır.⁶⁷⁴ Erzurum'da ve Sivas'ta alınan kongre kararları⁶⁷⁵ ile Heyet-i Temsiliye'nin Ankara da dâhil aldığı kararlar, Harekât-ı Milliye'nin esaslarını belirlerken Milli Mücadele'nin de ilk askeri planını ortaya çıkaracaktır.

Erzurum'da daha kongrenin başlangıcında 7 Temmuz 1919'da tüm kolordulara gönderilen talimatın, Harekât-ı Milliye'nin genel çerçevesinin belirlendiği bir belge olması bakımından önemi büyüktür. Talimatta, milli kuvvetlere müdahale ve saldırıda bulunulamayacağı, görevinden alınan komutanların yerine gelecek olanların milli mücadeleye destek olacaksa emir-komutanın devredilebileceği aksi takdirde komutanın bırakılmayacağı, askeri birliklerin dağıtılması veya yer değiştirilmesi emri verilirse uygulanmayacağı, vatanın herhangi bir yerine saldırıldığında karşılıklı işbirliği halinde savunma yapılacağı belirtilmiştir.⁶⁷⁶ Bu gelişmeleri Erzurum'daki siyasi temsilcileri Yarbay Rawlinson vasıtasıyla takip eden İngilizler, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da bir ordu kurmaya çalıştığını değerlendirerek Kongrenin toplanmasının engellenmesine çalışmalarına rağmen başarılı olamayacaklardır.⁶⁷⁷

Erzurum Kongresi açılışında Mustafa Kemal Paşa, konuşmasında Harekât-ı Milliye'nin önemine vurgu yapması Milli Mücadelenin devamı için önemli bir yer tutar. Bu konuda Harekât-ı Milliye'yi akim bırakmak isteyeceklerin olacağını ve mücadelenin sürdürüleceğini belirtmektedir.⁶⁷⁸

Erzurum Kongresi'nde alınan kararlar ile Milli Mücadele'nin genel bir programı ortaya konulmuş ve bu programın icrasının da teşkil edilen Heyet-i Temsiliye vasıtasıyla olacağı belirtilmiştir. 7 Ağustos 1919'da yayımlanan kongre kararlarının ikinci maddesinde Kuva-yı Milliye'yi oluşturmak fikrinin kabul edilmesi Harekât-ı Milliye'nin Kuva-yı Milliye ile başlayacağını ifade etmektedir. Üçüncü maddesinde ise her türlü işgal ve müdahalenin Rumluk ve Ermenilik teşkiline yönelik olacağı kabul edilerek savunma ve karşı koymanın zorunlu olduğu belirtilmiştir.⁶⁷⁹

Bu iki madde Harekât-ı Milliye'nin Erzurum Kongresi'ne kadar olan sürecinde belirlenen esasları karar altına alması bakımından önemlidir. Aynı zamanda Vilâyat-ı Şarkiye Müdâfâa-i

⁶⁷⁴ Bekir Sıtkı Baykal, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.VIII-IX.

⁶⁷⁵ Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbinin Esasları**, Sinan Matbaası, İstanbul, 1933-1951, s.184-185. "*Milli Mücadele Planının askeri harekât kısmı, evvela Şarktaki tehlikeyi izale, sonra bütün kuvvetle Garba teveccühten ibaret idi. Fakat buna milli bir hükümetin takaddüm etmesi de planımız icabatından ibaret idi. Bu husus daha İstanbul'da iken Mustafa Kemal Paşa hazretlerince dahi kabul edilmiş Erzurum ve Sivas'ta dahi mükerreren görülmüş idi.*" Kazım Karabekir Paşa, planın genel hatlarını bildiğini ve kongreler süresince esaslarının oluşturulduğunu belirtmektedir.

⁶⁷⁶ **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:17, Gömlek:15.

⁶⁷⁷ Selçuk Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.367.

⁶⁷⁸ **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C.I-II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989, s.4-5.

⁶⁷⁹ **ATASE Arşivi**, İSH, Kutu:24, Gömlek:105.

Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin maksat ve işleyişine dair bir beyanname yayımlanarak⁶⁸⁰ mücadelenin askeri yönü de belirtilmiş, milli müfrezelerin mücadele için asıl kuvvet olduğu ifade edilmiştir.

İstanbul'daki Hükûmetin bu kararlarla ilgili 15.Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'dan açıklama istemesi üzerine Kazım Karabekir Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği cevabi yazısında; “*mevcut milli kuvvetleri daha sakin ve merkezâne bir şekle sokarak iyi bir şekilde idare ettikleri açıkça görülmekte*” diyerek Mustafa Kemal Paşa'nın doğru işler yaptığını belirtmesi⁶⁸¹ yine 15.Kolordu ve Kazım Karabekir Paşa'nın Harekât-ı Milliye'de göstermiş olduğu desteğin önemini ortaya koyar. Böylelikle Mustafa Kemal Paşa'nın şahsında şekillenen Milli Mücadele artık Heyet-i Temsiliye'nin teşkil edilmesi ile fikir bütünlüğüne ulaşmış ve alınacak kararlar ve uygulamaların tüm yurttta yaygınlaşması kolaylaşmıştır. Aynı zamanda mücadelenin askeri yönü de ortak kararlara ve uygulamalara tabi olacaktır.

Heyet-i Temsiliye'nin Milli Mücadele'yi tek elden idaresi özellikle Kuva-yı Milliye'nin başarısı için sevk ve idaresinin Heyet-i Temsiliye tarafından yapılması, İtilaf politikalarında değişikliğe neden olmuştur. Özellikle İngilizler, aldatıcı bir politika izlemeye başlamış ve Merzifon'daki kuvvetlerini Samsun'a çektiklerini, Samsun'dakileri de yakında çekeceklerini⁶⁸² belirterek Konya'da Refet Bey'e mürâcâatla Harekât-ı Milliye'ye karşı olmadıklarını hatta taraftar olduklarını⁶⁸³ ifade etmişlerdir. Bu aldatmaya yönelik politikayı anlayan Heyet-i Temsiliye de İngilizlerin milli kuvvetlerin olduğu yere gelmediği sürece milli hareketin İngilizlere karşı olmayacağını⁶⁸⁴ belirtmiştir. Aslında İngilizlerin Harekât-ı Milliye lehinde gözükp bu hareketi yıkmaya çalışması⁶⁸⁵ nedeniyle özellikle Bursa, İzmit, Bolu ve Eskişehir'de Kuva-yı Milliye'nin etkin olmasının sağlanarak İngilizlerin bütün hareketlerine önem verilmesi⁶⁸⁶ gerektiği kolordulara bildirilmiştir. Bu konuda 20.Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa'nın alınması gereken tedbirlere yönelik teklifleri de dikkate alınmıştır.⁶⁸⁷

Heyet-i Temsiliye'nin kurulması ile birlikte Batı Anadolu ile irtibatı daha da artmıştır. İzmit'teki 1.Tümen Komutanı Albay Asım Bey'den 14.Kolordu ile irtibatta olması, İzmit'te milli müfrezeler oluşturması ve Harekât-ı Milliye'ye müdahale edecek yabancı kuvvetlere fırsat

⁶⁸⁰ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:4, Gömlek:108.,

⁶⁸¹ Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri, (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge), Belge Nu.:62, Osmanlı Arşivi Daire Bşk.lığı Yayınları, Ankara, 1982, s.60-61.

⁶⁸² ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:67, Gömlek:2.

⁶⁸³ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:5, Gömlek:73.

⁶⁸⁴ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:9, Gömlek:10.

⁶⁸⁵ TİTE Arşivi, Kutu:620, Kutu:21, Belge:41 Eskişehir'de bir İngiliz generali, Ali Fuat Paşa'yı ziyaret ederek Harekât-ı Milliye'ye müdahale etmeyecekleri sözünü verdiğiine dair bilgi, Heyet-i Temsiliye'ye bildirilmiştir.

⁶⁸⁶ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:20, Gömlek:5.

⁶⁸⁷ TİTE Arşivi, Sıra:880, Kutu:303, Belge:37.

verilmemesi⁶⁸⁸ istenmiştir. Bu kararlar ile Heyet-i Temsiliye, Milli Mücadele’de yeni bir dönemi başlatmıştır. Artık mücadelenin askeri stratejisinde Heyet-i Temsiliye her yönü ile milletin kaderine hâkim ve kolorduların tek yönetim yeridir. Nitekim mülki ve askeri teşkilatlara gönderilen bir talimatla, herhangi bir faaliyette bulunulurken veya bir karar alınırken, valinin veya en yüksek askeri komutanın birlikte hareket etmesi gerektiği belirtilmiş ve Heyet-i Temsiliye üyelerinden veya diğer ileri gelenlerden birinin tek başına hareket etmemesi istenmiştir.⁶⁸⁹

Kongre çalışmaları devam ederken Sivas’ta toplanacak olan daha geniş katılımlı milli bir kongrenin yapılmasını önlemek için İstanbul Hükûmeti de baskısını artırmıştır. İngilizlerin Samsun’a gelen İngiliz taburunun⁶⁹⁰ 150 mevcutlu bir İngiliz Hint taburu olduğu⁶⁹¹ ve Sivas’a bir tabur kuvvetinde bir askeri birlik göndereceği, hatta Samsun’a çıkarılan taburun 1000 mevcutlu olduğu ve 260 kişilik bir bölüğün ise Merzifon’a gönderileceği⁶⁹² haberinin alınması üzerine 3.Kolordu’dan bu girişimin önlenmesi⁶⁹³ ve yapılan yazışmaların İngilizlerin eline geçmemesi için dikkatli olunarak gerekli tedbirlerin alınması⁶⁹⁴ istenmiştir. Buna karşılık İstanbul Hükûmeti, Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla gönderdiği yazıda Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a asker çıkarmak isteyen İngilizlere karşı konulması için verdiği talimata uyulmamasını istemiştir.⁶⁹⁵ Sivas Kongresi ile Kuva-yı Milliye’nin Milli Mücadele’de önemli bir güç olduğu kabul edilmiş ve düzenli birliklerle de işgallere karşı konulması kararı alınmıştır. 20.Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa’nın Batı Anadolu Umum Kuva-yı Milliye Komutanı olarak ataması yapılmıştır.⁶⁹⁶

Mustafa Kemal Paşa’nın istifasından sonra Ordu müfettişliklerinde değişiklik yapan İstanbul Hükûmeti⁶⁹⁷ ise milli mücadelenin kolordular üzerindeki etkisini kırmak⁶⁹⁸ ve Harekât-ı Milliye’yi çeteci olarak göstermek⁶⁹⁹ istemiştir. Harekât-ı Milliye’ye karşı olan

⁶⁸⁸ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:2, Gömlek:101.

⁶⁸⁹ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:11, Gömlek:6.

⁶⁹⁰ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:1, Gömlek:41

⁶⁹¹ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:24, Gömlek:94.

⁶⁹² ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:17, Gömlek:18.

⁶⁹³ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:5, Gömlek:44.

⁶⁹⁴ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:10, Gömlek:88.

⁶⁹⁵ CDA Arşivi, DH.KMS., Kutu:54, Gömlek:12.

⁶⁹⁶ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:17, Gömlek:28.

⁶⁹⁷ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:8, Gömlek:76.

⁶⁹⁸ ATASE, Arşivi ATAZB, Kutu:17, Gömlek:24. *20.Kolordu Komutanı Ali Fuat Paşa’nın da görevden alınacağı yönünün de haberler alınması üzerine kesinlikle komutayı bırakmaması istenmiş ve 30 Ağustos 1919’da yerine atanan Ahmet Hulusi Paşa’nın da hastalığı nedeniyle gelemeyeceği nedeniyle komutaya devam etmesi, kolorduların Harekât-ı Milliye lehine vermiş oldukları emirlerin aksine davranan Dâhiliye Nezareti ve Harbiye Nezareti’nin yaptığı azil ve tayinlerin kabul edilemeyeceği talimatı verilmiştir.*

⁶⁹⁹ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:12, Gömlek:5.

memurların süratle görevden uzaklaştırılması⁷⁰⁰ yönünde alınan tedbirler⁷⁰¹ diğer taraftan güçlü bir kolordu olan 15.Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın Milli Mücadele'den yana tavrı,⁷⁰² diğer kolordulara da örnek olmuştur. Bu durum Harekât-ı Milliye'ye olan katılımı da hızlandırmıştır.⁷⁰³ Harekât-ı Milliye'ye katılımlar artıkça her bölgenin öncelikle milli müfrezeler ve askeri birliklerle olan ilişkisini ve teşkilatlanma esaslarını belirleyen talimatnameler de yayımlanmaya başlamıştır.⁷⁰⁴

Kuva-yı Milliye ve askeri birliklerin yapacağı harekâta bir bakıma Kuva-yı Milliye için bir talimatname niteliğinde olan bir tamim, 15 Ekim 1919'da yayımlanmıştır. Tamimde Kuva-yı Milliye'nin çete olmadığı, çete faaliyetlerine izin verilmeyeceği, ancak milletin kendisini korumak için Kuva-yı Milliye'yi oluşturulabileceği belirtilmiştir.⁷⁰⁵ Heyet-i Temsiliye'nin artık Erkan-ı Harbiye-yi Umumiye Riyaseti gibi askeri harekâtın planlamasına dair işleri de üzerine aldığı görülmektedir. Nitekim Kuvâ-yı Milliye ve ona destek olan kolordulara hareket tarzları ve genel hatları ile milli mücadelenin askeri yönüne ait ilk plânlama bilgilerini⁷⁰⁶ içeren bir yönerge Anadolu ve Rumeli Müdâfâa-ı Hukuk Cemiyeti'nin Nizâm-nâmesine ek olarak kabul edilmiş,⁷⁰⁷ “özel ve gizlidir” işaretli yalnız ilgililere olmak üzere 28 Ekim 1919'da yayımlanmıştır.⁷⁰⁸ Ancak Kazım Karabekir Paşa, bölgesinde milli arzunun temini ve tatbiki için askerlikten ve askeri hiyerarşiden ayrılmayacağını belirterek⁷⁰⁹ mücadelede Kuva-yı Milliye yerine düzenli birliklerin esas alınması yönünde görüş bildirmiştir. Kazım Karabekir Paşa'nın görüşleri planda dikkate alınmıştır.

Kuva-yı Milliye'yi bastırmak için İstanbul Hükûmeti'nin faaliyetlerinin artması üzerine Heyet-i Temsiliye, kolorduların da artık İstanbul'a güveninin kalmadığını⁷¹⁰ belirterek yeni bir

⁷⁰⁰ B. S.Baykal, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, s.17.

⁷⁰¹ **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:12, Gömlek:9; Kutu:12, Gömlek:11; Kutu:12, Gömlek:12; Kutu:12, Gömlek:16; Kutu:13, Gömlek:3; Kutu:9, Gömlek:30. *Harekât-ı Milliye'ye karşı olan mülki amirlerin ve memurların görevlerinden uzaklaştırılmaları sağlanmıştır: Niğde'deki Mutasarrıf, komiser ve muhasebeci; Kayseri Mutasarrıfı, Trabzon valisi ve telgraf memurları, Canik Mutasarrıfı, Kastamonu Valisi.*

⁷⁰² **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:8, Gömlek:20. *3.Ordu Müfettişi olarak İstanbul'a gönderdiği bölge ile ilgili bir haberde; bölgede asayişin düzgün olduğunu ve bir sorun olmadığını belirtmiştir.*

⁷⁰³ **ATASE Arşivi**, Kutu:2, Gömlek:94; Kutu:2, Gömlek:13; Kutu:2, Gömlek:103; Kutu:2, Gömlek:51; Kutu:2, Gömlek:112; Kutu:2, Gömlek:131; Kutu:13, Gömlek:41; *Bolu, Konya, İzmit, Karaman, Bilecik, Şemdinan ve Adilcevaz ile Mamuratülaziz Harekât-ı Milliye'ye katıldığını Heyet-i Temsiliye'ye gönderdikleri telgraflarla bildirmiştir.*

⁷⁰⁴ **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:33, Gömlek:62; Kutu:611, Gömlek:66; Kutu:334, Gömlek:131. *Müdâfaa-ı Hukuk cemiyetlerinin kontrolünde olan Harekât-ı Milliye'nin hemen hemen her bölgede ayrı ayrı esaslarının oluşturulmasında, ARMHC'nin nizamnamesine Ek olarak yayımlanan talimatın etkisi büyüktür.*

⁷⁰⁵ **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:3, Gömlek:1.

⁷⁰⁶ Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, C.I**, Milli Eğitim Bk.lığı Yy, Ankara, 1977, s.103-104.

⁷⁰⁷ Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk, C.I**, s.373. *Harekât-ı Milliye'nin İlk Uygulama Talimatı EK-1'dedir.*

⁷⁰⁸ Suat İlhan, **Harp Yönetimi ve Atatürk**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, s.57.

⁷⁰⁹ **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:17, Gömlek:48

⁷¹⁰ **ATASE Arşivi**, ATAZB, Kutu:17, Gömlek:32.

hükümet seçilene kadar ilişkilerinin kesileceği⁷¹¹ yönünde ve zorunlu olduğu takdirde 3., 15., 13. ve 20.Kolorduların sadece padişaha çekecekleri telgrafları, imza hanesine dört kolordu komutanının müşterek imzasının olması şartıyla gönderilebileceği talimatını⁷¹² vermiştir. Daha sonra 14 Eylül 1919'da İstanbul ile her türlü haberleşmenin kesildiği ve Heyet-i Temsiliye tarafından yapılacağı⁷¹³ bütün kolordulara bildirilmiştir. Böylelikle kolordular tamamen mili mücadelenin yanında ve Heyet-i Temsiliye'nin kontrolüne girmiştir. Bununla birlikte Kazım Karabekir Paşa, Sivas Kongresi'nde belirlenen ve Anadolu milli hareketinin ortak bir kuvvet altında tutulması için doğu vilayetlerine ait kararların alınmasından önce görüşünün alınmasını⁷¹⁴ istemiş ve bu husus Heyet-i Temsiliye'ye iletilmiştir. Milli Mücadele'nin devamı için çok önemli olan bu konunun uygun görülmesi, 15.Kolordu'nun bulunduğu konum ve Kazım Karabekir Paşa'nın değerlendirmelerinin her zaman gözönünde bulundurulması bakımından önemlidir.

Anadolu ve Rumeli Müdâfâa-ı Hukuk Cemiyeti Nizamnamesi'nde Ek olarak yer alan bu esaslar, milli müfrezeler ile askeri birliklerin Milli Mücadele'de kullanılmasını ifade eder. Özellikle Kuva-yı Milliye'nin çalışma esasları ile birlikte kolordular ile olan ilişkisi ve mücadelenin müşterekliğine ait usûl ve esasları belirtir. Aynı zamanda Harekât-ı Milliye için ön planlama bilgilerini kapsar. 15 maddeden oluşmaktadır. İlk üç maddede, Kuva-yı Milliye ve Ordu'nun, devletin ve milletin hizmetinde olduğu, bir saldırı olduğunda Ordu'nun planına göre hareket edeceği ve Heyet-i Temsiliye'nin milli teşkilatlarla Ordu arasındaki irtibatı sağlayacağı belirtilmiştir. Sonraki maddelerde, milli müfrezelerin sabit ve seyyar olmak üzere iki teşkilatının olduğu, emniyet ve asayişin sağlanmasında kullanılacağı, Orduya daima destek sağlayacağı ve sorumluluk bölgelerinde faaliyet göstermekle birlikte komşu bölgelere de destek olacağı belirtilmiştir. Yine Heyet-i Temsiliye'nin bu birlikleri sevk ve idarede tek yetkili makam olduğu, silah ve mühimmatın daima elde bulundurulması ve uygun depolarda muhafaza edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu Ek, aynı zamanda Kazım Karabekir Paşa'nın çekincelerini de giderecek şekilde Kuva-yı Milliye'nin zorunlu ve milletin hizmetinde olduğu ve aynı zamanda Heyet-i Temsiliye'nin kontrolünde ve belirtilen esaslar doğrultusunda hareket edeceğini göstermektedir.

⁷¹¹ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:34, Gömlek:36.

⁷¹² ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:17, Gömlek:33.

⁷¹³ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:34, Gömlek:39.

⁷¹⁴ ATASE Arşivi, ATAZB, Kutu:17, Gömlek:38.

Harekât-ı Milliye'ye Ait Yayınlanan İlk Askeri Plan

Heyet-i Temsiliye ile birlikte millet bilinçlendirilerek işgallere karşı Kuva-yı Milliye ile başlayan silahlı mücadelenin, askeri birliklerle müşterek çalışması sağlanmış ve kolordulardaki komuta yapısının mücadeleden yana tutumu için çaba sarfedilerek İstanbul Hükûmeti'nin kontrolüne fırsat verilmemiştir. Bu hususların tamamı Anadolu ve Rumeli Müdâfâa-ı Hukuk Cemiyeti Nizamnamesi'ne yapılan Ek'de açıklanmıştır. Ancak harekâtın sadece Kuva-yı Milliye ile yürütülmesinin giderek zorlaşması üzerine, Heyet-i Temsiliye, inisiyatifi elde bulundurmak maksadıyla, İstanbul Hükûmeti'nden önce davranarak bazı askeri tedbirler almak zorunluluğunu görmüştür.

Yunan ileri harekâtının başlayarak işgal bölgelerini genişleteceği ve İzmir'i Yunanistan'a ilhak edeceği haberlerinin alınması,⁷¹⁵ Batı Anadolu'da devam eden Kuvâ-yı Milliye harekâtının bölgede bulunan askeri birlikler gibi sevk ve idaresinin yapılmasını zorunlu olması, güneyde Fransız işgal sahasının giderek genişlemesi üzerine askeri birliklerce milli müfrezelerin desteklenmesi ve doğuda Ermenilere karşı yapılacak harekâtın tek elden plânlanması gereği genel bir harekât plânına olan ihtiyacı ortaya çıkarmıştır. Plan milli müfrezeler ve askeri birliklerin Yunan ilerlemesine karşı nasıl karşı koyması gerektiğine dair bir hazırlıktır. Yayınlanmadan önce kolordu komutanlıklarından Yunan ilerlemesi ve işgallerinin artması üzerine ne yapılabilir maksadıyla görüşleri istenmiştir. 15.Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'nın Sivas Kongresi'nden itibaren Kuva-yı Milliye harekâtının asli bir unsur olmasına karşı görüşleri mevcuttur.⁷¹⁶ Nitekim 3 Ocak 1920'de gönderdiği görüşlerinde Kuva-yı Milliye'ye karşı olmadığını ancak yapılacak bir plan dâhilinde ordunun bu işi üstlenmesi gerektiğini bildirir.⁷¹⁷ Mustafa Kemal Paşa, Batı'daki Yunan işgal ve ilhaklarına karşı koymak için Kuva-yı Milliye'ye öncelik vermesi, ordunun Kuva-yı Milliye'ye dönüştürülmesi anlamına gelmemektedir. Mevcut kolordular arasında batıda bulunan 12., 14. ve 20.Kolordulardaki bağlı birlik sayısı ile er ve silah durumları 1920 yılı başlarında yeterli değildir. Nitekim bütün kolorduların er, silah ve mühimmat miktarları sürekli istenmekte ve seferberlik hazırlıkları da devam etmektedir. Bu hususların tamamı, Mustafa Kemal Paşa'nın 31 Aralık 1919'da 15.Kolordu'dan istediği görüşe yönelik gönderdiği yazısında⁷¹⁸ ifade

⁷¹⁵ Kazım Özalp, **Milli Mücadele, C.I**, Türk Tarik Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s.81.

⁷¹⁶ Celal Erikan, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Haz.:Rıdvan Akın, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s.112.

⁷¹⁷ Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz, C.I**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s.471-472.

⁷¹⁸ K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz, C.I**, s.472.

edilmektedir. Böylece Milli Mücadele'nin ilk askeri harekât planı⁷¹⁹ olarak adlandırılabilir plân, 9 Ocak 1920'de Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal'in imzası ile yayımlanmıştır.⁷²⁰

Bundan sonra kolorduların ve bağlı birliklerinin yapacağı harekâtı ve alacağı tedbirleri göstermesi bakımından önemli bir aşamaya gelinmiştir. Plan yayımlandıktan sonra gerekli hazırlıklar yapılmaya başlanmış, Batı cephesi için Ali Fuat Paşa⁷²¹ ve 61.Tümen Komutanı Albay Kazım Bey de⁷²² 13-14 Ocak 1919'da birliklerine gerekli emirleri vermiştir. Albay Şefik Bey ise 57.Tümen'e bağlı birliklerde düzenleme yaparak mevcutları artırmış ve konuş durumunda gerekli değişiklikleri yapmıştır.⁷²³ Artık bu gelişmeler sonunda Mustafa Kemal Paşa, İzmir basınında emir-komutayı üzerine alması nedeniyle Anadolu Kuvâ-yı Milli Komutanı olarak görülmektedir.⁷²⁴

Planda özellikle Batı Anadolu'daki birliklerin muhtemel bir Yunan taarruzuna karşı hazır olması ilk şart olarak tespit edilmiştir. Bu maksatla, 12 Mart 1920'de 14.Kolordu ve 61.Tümen'e Heyet-i Temsiliye adına gönderilen emirde, 12.Kolordu'nun 57. ve 23.Tümenlerinin muharebe durumuna geçmesi; 14.Kolordu'dan da 61. ve 56.Tümenlerin hazırlıklarını tamamlaması istenmiştir.⁷²⁵ Ayrıca, 13 Mart 1920'de bütün kolordulardan silah-mühimmatın cins ve miktarları istenmiş⁷²⁶ ve 13.Kolordu'nun ihtiyaç fazlası silah ve mühimmatını bildirmesi⁷²⁷ Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa tarafından emir verilmiştir. Böylece 19 Mart 1920 ve 24 Mart 1920 tarihlerine ait kolordulardan gelen silah ve mühimmat miktarları ile hazırlık durumu tespit edilmiştir.⁷²⁸ Bu dönemde İstanbul'un işgal altında olması nedeniyle bütün kolordular Heyet-i Temsiliye emrine alınmıştır.⁷²⁹

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin toplanmasından önce Mustafa Kemal Paşa'nın ifadesi ile *"bütün Anadolu'nun silahlı direniş göstermesi ve bu direnişte ordunun ana dayanak olması"* esası kabul edilerek kuvvet ihtiyacı olduğu anlaşılmış ve iki tümenli bir kolordu teşkil

⁷¹⁹ Cemil Özgül, **Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989, s.24.

⁷²⁰ HTVD, Sayı:20, Vesika Nu.:519; **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, s.168-175.

⁷²¹ Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2005, s.321-322.

⁷²² K. Özalp, **Milli Mücadele, C.I**, s.81.

⁷²³ Şefik Aker, **57.Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi (1918-1920)**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s.320-321.

⁷²⁴ Zeki Arıkan, **Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını, (30 Ekim 1918-08 Eylül 1922)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989, s.97.

⁷²⁵ HTVD, Sayı.34, Vesika Nu.:846.

⁷²⁶ HTVD, Sayı.13, Vesika Nu.:327.

⁷²⁷ HTVD, Sayı.13, Vesika Nu.:328.

⁷²⁸ **Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi, (TİTE)** Sıra:321, Kutu:61, Belge:61-001; Sıra:320, Kutu:64, Belge:64-001; Sıra:313, Kutu:76, Belge:76-001.

⁷²⁹ **ATASE Arşivi, İSH.**, Kutu:337, Gömlek:106.

edilmesi uygun görülerek kolordulardan görüş istenmiştir.⁷³⁰ Aynı zamanda kolordulara yayımlanan bir emirle de seferberlik ikmal için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir.⁷³¹

Plan, İtilaf Devletlerinin Sivas Kongresi kararlarına aykırı bir bildirimde bulunmaları ve buna karşı hükûmetin gerekli tedbirleri alamaması durumunda icra edilecektir.⁷³² Bu nedenle, Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal, gelişen durumlara göre değişebileceğini düşündüğü planı, Yunanların Batı Anadolu'yu tamamen ilhak etmeleri veya İtilaf Devletlerinin Anadolu'da milli sınırları bozacak yeni bir girişimde bulunmaları halinde uygulanacak bir ihtimâlat planı olarak görmektedir. Yayımlanması ile milli mücadelenin gücü ortaya konmuş ve birliklerin hazırlıklı olması sağlanmıştır.⁷³³

Bütün Anadolu ve Trakya'da konuşlu bulunan birlikleri kapsayacak şekilde hazırlanan plan; her birine ayrı ayrı görevler vermek suretiyle tam bir harekâta hazırlık niteliğindedir. Plan, ağırlıkla muhtemel bir Yunan harekâtına karşı gerekli tedbirleri içermekte ve diğer bölgelerdeki birliklerin vereceği desteğin de esaslarını ifade etmektedir. Ayrıca birlikler arasındaki emir-komuta bağlantılarını da göstermesi bakımından sevk ve idarenin askeri birliklerde olduğunu ve Kuvâ-yı Milliye'nin de bu komuta yapısına dâhil olduğunu göstermektedir. Bu haliyle de artık askeri yönden harekâtın kontrolü askeri birliklere geçmiştir.

Plan, 9 madde ve bir Ek'ten meydana gelmiştir. İlk maddede genel durum ortaya konulmuştur. İtilaf Devletlerinin Doğu'da yüzyıllık yayılma hırslarını gerçekleştirmek istediği, bu maksatla Yunanları kullandığı, bu duruma karşı herkesin mücadele etmesi gerektiği belirtilmiştir. İkinci Maddede, seferberlik için hazırlık yapılması ve Batı'daki demiryollarının elde bulundurulması ve mühimmat depolarına el konulması istenmiştir. Üçüncü maddede, Yunanların Aydın vilayetini işgal etse de karşısındaki Kuva-yı Milliye'nin başarılı olduğu, Aydın Vilayeti'nden çıkarılması durumunda İtalyanlar üzerinde de etki sağlanacağı ifade edilmiştir. Dördüncü maddede, stratejik toplanma olarak belirtilen bölümde, hedefler belirlenmiş ve Bulgarların tarafsız kalması durumunda Selanik'te beklettikleri bir kuvveti getirme ihtimaline karşı Bandırma'da ihtiyat kuvveti bulundurulması zorunlu olduğu ifade edilmiştir. Beşinci ve Altıncı maddelerde, Aydın Vilayeti'nden Yunan birliklerine yapılacak taarruz için birliklerin konuşlanması ve hareket tarzları açıklanmıştır. Yedinci maddede, bu harp hazırlığından kolordu komutanlıklarının sorumlu olduğu belirtilerek Birinci Dünya Harbi'ndeki tüm yetkilere sahip oldukları belirtilmiştir. Sekizinci ve dokuzuncu maddelerde,

⁷³⁰ HTVD, Sayı.13, Vesika Nu.:352.

⁷³¹ ATASE Arşivi, İSH.,Kutu:837, Gömlek

⁷³² C. Erikan, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, s.111.

⁷³³ Celal Erikan, **Kumandan Atatürk**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.350.

Geri bölge emniyeti ve ikmal hizmetleri bildirilmiştir. Planın icrasında kuvvetlerin teksif edildiği bölge Batı Cephesi olarak belirlenmiş ve Yunan işgalinin ilhaka dönüşmesi ve ilerlemesinin önlenmesi⁷³⁴ esas maksat olarak belirlenmiştir. Diğer bölgelerde kolorduların seferber olması sağlanarak hazırlıklı bulunacaktır.⁷³⁵

Plan'da dikkat çeken önemli bir nokta da emir-komuta bağlantılarının belirlenmesidir. Batı cephesi kuzey ve güney olmak üzere iki gruba ayrılmış, her iki grubun Mustafa Kemal Paşa'ya Umum Anadolu Kumandanı olarak bağlanması, 12., 14., 20. ve Güney Grup Komutanı Mustafa Kemal Paşa'ya, 3., 13. ve 15. Kolordular Kazım Karabekir Paşa'ya, Kazım Karabekir Paşa'da Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı olduğu belirtilmiştir. Planı en önemli bölümü bu kısımdır. Mustafa Kemal Paşa'nın, bir bakıma Başkomutanlığı 1920 yılının başlarından itibaren kabul edilmiştir. Plan, İtilaf Devletlerinin Sivas Kongresi Kararlarına aykırı bir bildirimde bulunmaları ve buna karşı İstanbul hükûmetinin gerekli tedbirleri almaması durumunda icra edileceğini öngörmekte ve gelişen muhtemel durumlara karşı bir hazırlık niteliği taşımaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, planın kesin uygulanacağı yönünde bir kanaate sahip olmasa da kolorduların emir-komuta birliğinin sağlanması, Kuva-yı Milliye'nin askeri birlikler ile ilişkilerinin düzenlenmesi ve seferberlik çalışmalarına başlanması yönünde faydaları olacağını bilmektedir. Nitekim yayımlanması ile birlikte kolorduların sevk ve idaresi Heyet-i Temsiliye'ye tamamen geçmiş, Kuva-yı Milliye bölgesindeki askeri birliklerin kontrolüne girmiş ve kolordulardaki silah, mühimmat ve er miktarları düzenli kontrol edilmeye başlanarak kolorduların idari ve lojistik konuları da denetim altına alınmıştır.

Sonuç

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya geldiğinden itibaren Milli Mücadele'nin programını belirlediği safhalar halinde uygulamıştır. Öncelikle millete dayalı bir Hâkimiyet-i Milliye düşüncesinin oluşturulması yönünde gayret göstermiş ve bu safha da Erzurum Kongresi ve Sivas Kongresi esaslarının oluşturulması bakımından önemli bir yer tutmuştur. Hâkimiyet-i Milliye olarak yaratılan bilincin yeterli olmadığını bu bilinci harekete geçirmenin gerekli olduğunu ve bunun da silahlı birer güç olan Kuva-yı Milliye ve askeri birliklerin vasıtasıyla ve yapılacak bir plan çerçevesinde olacağını bilmektedir. Mili müfrezelerin ve askeri birliklerin yeniden teşkilatlanması ile görev ve sorumluluklarının belirlenmesi maksadıyla başlangıçta Erzurum'da Kongre'de genel esasları oluşturulan düşünce, Sivas'taki Kongre'de bütün Anadolu için kabul görmüş ve ARMHC Nizamnamesi ile de ortaya konulmuştur. Daha sonra nizamnameye Ek olarak milli müfrezeler ve askeri birliklerin çalışma usul ve esaslarını

⁷³⁴ A. F. Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, s.322-323.

⁷³⁵ Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası**, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970, s.214.

belirleyen bir talimat yayımlanmıştır. Bu talimat, birliklere genel bir teşkilatlanma ve sorumluluk kazandırması nedeniyle daha disipline olmalarını sağlamıştır. Nitekim Batı cephesinde Yunan tehdidinin artması üzerine artık teşkilatlanması ve görev esasları belirlenen milli müfrezeler dâhil tüm birlikler için bir taarruz planı oluşturulmuştur. Planla birlikte emir-komuta bağlantılarının yapılarak ve Anadolu'da sorumluluk sahası verilerek Kolorduların görevlendirilmesi ve tamamının da Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı olması gelecekteki Türk İstiklal Harbi'nin Başkomutanı'nın da belirlenmiş olduğunu göstermektedir.

EK-1

Anadolu ve Rumeli Müdâfâa-ı Hukuk Cemiyeti Nizamnamesine Ek*
(Harekât-ı Milliye'ye Ait İlk Uygulama Talimatı)

1.İstiklâllerini muhafaza uğrunda teşekkül ve taazzuv etmiş olan milli kuvvetler her türlü müdahale ve tecavüzden masundur. Devlet ve milletin mukadderatında irade-i milliye amil ve hakimdir. Ordu makam-ı muallâ-yı hilafetin masuniyetini dahi üstlenmiş olan bu irade-i milliyenin tâbi ve hâdimidir.

2.Ordu, bir tecavüz vukuunda planına göre harekâtını idare edeceğinden ayrıca aşağıdaki teşkilat yapılıır.

3.Teşkilat-ı Milliyemizle ordu arasındaki irtibatı Heyet-i Temsiliye muhafaza eder. Ancak bir tehlike anında her merkez yakınında bulunan kıt'a kumandanlarıyla da irtibatla bulunur.

Milli Müfrezeler

4.Milli Müfrezeler, Müdâfaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin Heyet-i İdare ve Heyet-i Merkeziyeleri tarafından teşkil olunur. Bu hususta gereken yardım asker alma heyeti ve mıntika kumandanları ifa ederler. Bu teşkilatta aşağıdaki hususlar dikkate alınır.

--Müslüman olmayan unsurların çokluğu,

--Harekât-ı gayri ihtilâliyede mahsus kuvvetleri,

--Sırf soygunculuk ve intikamcılık ve saire neden ile cinayet işleyen ve şekavet eden Müslim ve gayr-i Müslim çetelerin azlığı ve çokluğu,

5.Milli müfrezeler, sabit ve seyyar olmak üzere iki türdür. Genellikle mücadele ve emniyet ve asayiş sağlama, sürdürme, gereğinde ordunun harekâtını kolaylaştırmak amacıyla seyyar birlikler kurulur. Bundan başka eşkıyanın saldırısından Müslüman olmayan unsurların ayaklanma ve baskınından kasaba ve köyleri koruma ve savunma için mahalle, köy ve bölgelerde sabit birlikler oluşturulur.

6.Seyyar birlikler silâh altında görev yapan erlerden başka bütün milletin eli silah tutan gençlerinden oluşturulur. Bir tehlike anında, yapılacak çağrı üzerine orduyu seferber edecek olanlar orduya katılır.

Geri kalan kuvvet mahalli tehlikelere karşı olup bunlara gereğinde makineli tüfek ve top da katılır. Erlerin harp görmüş olması tercih edilir. Amir, disiplinde güçlü ve kabiliyetli olmalı; birlikler eşkıya tarzı bir kuvvet olmayıp ülkenin ve milletin esenliğine hizmet ve yaşamını

* Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk, Vesikalar, Cilt. III**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.1653-1657.

adamış gözü tok kişilerden oluşmalıdır. Birliklerin kurulması, emir-komuta ve yönetimi, tıpkı askeri manga, takım ve bölük gibidir.

Ödüllendirme ve cezalandırma da askerlikteki gibi olur.

7.Birlikler yalnız kendi bölgelerinde değil, gerektiğinde komşu bölge birlikleri ile işbirliği için öteki bölgelere de geçerler. Bu görevler, mahalli yönetim ve merkez heyetlerinin emri ile olur. Ancak önemli durumlarda, birlikler kendiliklerinden yardıma koşmakla yükümlüdürler. Yalnız bu durumda bağlı buldukları yönetim ve merkez heyetleri haber verirler. Önemli görülen yerlere gereğinde bir askeri birlik de yedek kuvvet olarak gönderilir.

8.Vilayet merkez heyetleri ile Heyet-i Temsiliye, gerekli gördüğü bölgelerin birliklerini komşu bölgeye gönderebilir ve hep birlikte görev yapmaya çağırabilir. Bu durumda bölgeler kendilerine bağlı birliklerin eksiklerini tamamlamak ve göndermekle yükümlüdürler.

9.Sabit birlikler, seyyar birlikleri oluşturanların dışında kurulurlar; bunlarca gerekli görülen köylerde, bucaklarda, kasabalarda, kasaba ve kentlerin her mahallesinde savunma düzenlemeleri yapılarak Hıristiyanların toplu öldürmede bulunmak, güvenliği bozmak gibi alçakça amaçlarına, haydut çetelerinin saldırı ve cinayetlerine karşı önlemler alınır.

10.Sabit ve seyyar milli müfrezelere gerekli çeşitli silahların sağlanması, edinilmesi önemlidir. Eşkıyadan alınan silahlar, zenginlerce verilecek parayla, sahip olunması mümkün olan tüfek, makineli tüfek, bomba, silahlanmaya yardımcı olabilir. Bu konuda ordunun da yardımı istenir. Yaşamlarını ve beslenmelerini sağlamak da aynı yoldan olur.

11.Her türlü fazla silahlar, savaş gereçleri uygun yerlere depo edilir. Yabancıların eline, düşman eline geçmesi akla gelen depolar, tehlikeli bölgelerde gizlice taşınır, ya da zorunluluk anında yağma halinde kaldırılıp güvenli yerlere depo edilir, ya da tehlikeli bölgelerde halka dağıtılır.

12.Silahlar hep milletin malı, kaybedilmesi millet hazinesinin zararına demek olduğundan silahların dağıtılması askeri birliklerdeki yönteme uyularak yapılacağı gibi, seyyar ve sabit birliklere dağıtımında kefillikle ve düzenli sayılarla yazılarak birlik kumandanlarının sorumluluğu altında yapılır.

13. Milli müfrezeleri kuracak her kişiye yüce şanlı Kur'an üzerine el basarak yemin ettirilir.

14.Müfrezelerin sağlık işleri için önceleri askerlikte ders görmüş olanlardan yararlanılmalıdır. Gereken silah ve sargı takımları ordudan istenir.

15.Bu Ek bir talimatname niteliğinde olup mahallin gereğine ve koşullarına göre uygulanır.

EK-2**Muhtemel Taarruz Planı*****(Harekât-ı Milliye'nin İlk Askeri Planı)**

1. Düşman Devletlerinin güçlü öncü kolu olan Yunanları çıkarmak ve kovmak için önemli bir durum oluşabilir. Şöyle ki:

Doğuda yüzyıllık yayılma hırslarını gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti'ni paylaşmakta ısrar edecek olan İtilaf Devletleri ve ortakları, kararlarını vermezden önce Osmanlı Devleti'nin direnme gücünü bir kez daha deneme amacıyla Aydın bölgesine toplanmış olan Yunan kuvvetlerini çarpıştırarak hangi tarafın yeneceğini anladıktan sonra kötü amaçlarını kabul etmeye karar verirler. Bunun için Yunanlıların İzmir vilayetinin Yunanistan'a katılması konusundaki amaçları, şüphesiz milli direnişimizin güç ve niteliğini anlamak ve ezmek için İtilaf Devletlerinin haince düzenledikleri bir plânından başka bir şey değildir. Böyle bir durumda milli kuvvetlerin birlik ve gücü dolayısıyla hükümet ve devletin henüz bozulmamış yaşama gücünü dünyaya göstermek için bütün var olan araçların, bu amaç için kullanılması ile başarının sağlanması her vatanseverin en kutsal görevi olarak kabul edilmelidir.

2. Böyle bir durumda Rumeli'deki kolordularla özel durumu bulunan 15. Kolordu dışında 3., 12., 13., 14. ve 20. Kolorduların Harbiye Nezareti'nin 24 Aralık 1919 tarihli ve 32 numaralı savaş kadrolarının oluşturulması hakkındaki çok gizli işaretli emrini eksiksiz uygulamaları gerekir. Durumlara ve şartlara göre yapılacak bu savaş ve hareketlerin başarıyla sonuçlanması için İzmit-Adana ve Bandırma-Balıkesir-Akhisar ve Afyon-Alaşehir ve Afyon-Nazilli demiryollarına bütünüyle hâkim olmakla birlikte, İzmit, Afyon Cephane Depolarıyla, Niğde Silah Deposu'na bu emrin bildirilmesinden sonra el koymak ve adı geçen demiryollarının işletilmesini üstlenmek gerekir.

3. Altı aydan beri yeterli kuvvet ve cephane getirerek, yığınak yapmak ve İslam halkı azaltmak suretiyle Aydın vilayetinde yerleşmiş olan ve kuvvet, silahlar, komuta kurulunca üstünlüğü bulunan Yunan kuvvetlerini bulduğumuz şartlar altında yenmek ve bütünüyle Aydın vilayeti dışına atmak zor görünmekte ise de, kış mevsiminde anayurdundan Ege Denizi ile ayrı kalmış bulunan Yunan kuvvetlerinin büyük ilave kuvvetler alabilmesi güç olup, İzmir çıkarması ile yüz binlerce Rumun bozulma ve servet kaybı ve hayatı dolayısıyla kurulan ve günden güne kuvvetlenen Rallis'in, karşı partinin ilk başarısı ve belki de savaşın ilan edilmesi ve düzenli yığınaklara başlanılmasını takiben, Yunanistan içinde siyasi olarak önemli bir başarı

* **Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, Numara:519-10**, 182 sayılı Ordu Dergisi Eki, Sayı:20, Erkan-ı Umumiye Basımevi, Ankara, Haziran-1957, s.25-32.

sağlayacağı ve gerçekte Yunanistan'ın sayıca ve maddi olarak büyük üstünlüğüne karşı düzensiz bir avuç ve yerel milli kuvvetler karşısında geçirilen zamanla uygun olmayan başarıları ayrıntıları ile düşünülmelidir. Yunan'ın Aydın vilayetinden çıkarılması konusunda tarafımızdan yapılacak ciddi girişimlerin İtalyanların da ülkemizi boşaltması gibi bir ikinci başarının sağlanmasında etkili olacağına kuşku yoktur.

4. Stratejik Toplanma,

Aydın vilayetindeki Yunan Kuvvetleri iki hareket noktasına dayanır. Biri Foça, öteki İzmir'dir. İki grup olarak bulunan bu kuvveti birbirinden ayırmak ve ilk harekette vilayetin önemli bir kısmını geri alarak, cepheyi küçültmek amacına yönelik olacak ilk askeri harekâtın hedefi, Manisa ve bunun doğusundaki boğazı ve İzmir-Torbalı demiryolunun doğusundaki dağları işgal etmeye yönelik olmalıdır. İlk hareketimizin başarılı olması amacıyla Akhisar'da bir ve Alaşehir'de iki düzenli ve savaşa hazır tümenin toplanmasıyla, Söke dolaylarında en azından topçu ve makineli tüfek ile güçlendirilmiş, iki bin kişilik bir milli kuvvetin ve Yunan'ın Selanik'te yedek olarak bulundurduğu otuz bin kişilik bir kuvvetin Bulgarların tamamı ile tarafsız kalmaları durumunda bu kuvveti, ya Aydın harekât alanlarına, ya da Edremit veya Çanakkale Boğazı'nın bir yerinde karaya çıkartarak, kuzey grubunun gerilerine bir saldırı yapması düşünüldüğünden, Bandırma'da bir yedek kuvvetin bulundurulması gerekmektedir.

5. Dördüncü Maddedeki kuvvetlerin hazırlanması ve toplanmasına dairdir.

Cephede görev yapan 61 ve 57.Tümenler, savaş durumuna getirilerek harp görevlerini sürdürmelidirler. 56.Tümenden yaklaşık iki piyade alayı, 23.Tümenden bir tümen karargâhı, bir piyade alayı, bir dağ taburu ve 14.Kolordudan bir muhabere, bir istihkâm, bir süvari, bir ulaştırma, bir sağlık birliği, eski 23.Tümen Kumandanı Ömer Lütfi Bey Komutası altında Akhisar'da toplanacaktır. 24.Tümenden iki piyade, bir topçu alayı ve 41.Tümenden bir piyade alayı, 20.Kolordudan bir muhabere, bir süvari, bir istihkâm, bir ulaştırma, bir sağlık birliği 24.Tümen Kumandanı Yarbay Mahmut Bey komutasında Alaşehir'de ve 41.Tümenden bir piyade alayı, bir dağ taburu ve 11.Tümenden iki piyade alayı ve 12.Kolordudan bir muhabere, bir süvari, bir istihkâm, bir ulaştırma, bir sağlık birliği eski Kavak Bölgesi Kumandanı Yarbay Arif Bey komutasında Alaşehir'de toplanacaktır.

Bundan başka 20.Kolordu bir Başkumandanlık Karargâhı teşkil ederek Afyon'a ve 12.Kolordu da bir kolordu karargâhı teşkil ederek ilk kademe olarak Alaşehir'e gönderecektir.

Menteşe (Muğla) Sancağı ile Demirci Efe, Aydın bölgesindeki kuvvetlerden ayrı olarak Söke yöresinde iki bin kişilik bir milli kuvveti hazırlayacak ve buna 57.Tümenden iki dağ topu ve bir makineli tüfek bölüğü verilecektir.

3.Kolordu'dan Samsun-Sinop-Merzifon bölgesinde içte Hıristiyanların taşkınlığını ve dışarıdan yapılacak bir çıkarmanın engellenmesini sağlayacak ve ayrıca, Silifke sancağı da dâhil olarak Adana işgal bölgesinin batıya ve kuzeye genişlemesine engel olacaktır. Harekât başlar başlamaz 3.Kolordu tarafından desteklenecek olan 11.Tümen 3.Kolordu emrine girecektir. 15 ve 13.Kolordular mümkün olduğunca 3.Kolordunun görevini kolaylaştırmaya çalışacaklardır.

6. Aydın cephesi Gediz çayı ara sınırı olmak üzere iki gruba ayrılacak, adı geçen çayın kuzeyindeki kuvvetler Kuzey Grubu'nu ve güneyindeki kuvvetler Güney Grubu'nu oluşturacak ve Kuzey Grubu'na 14.Kolordu Kumandanı ve Güney Grubu'na ise Alaşehir'e gelecek olan kolordu karargâhı emrine verilmek üzere Albay Refet Bey komuta edecektir. Her iki grubu Genel Anadolu Kumandanı adıyla Mustafa Kemal Paşa yönetecek ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmîye Riyaseti Başkanlığı'nı da Ali Fuat Paşa üstlenecektir. 20.Kolordu'nun Afyon'a göndereceği ordu karargâhı, Genel Anadolu Kumandanlığı Karargâhını oluşturacaktır. 12, 14 ve 20.Kolordu Kumandanları ve Güney Grubu Kumandanı, doğrudan doğruya Mustafa Kemal Paşa'ya ve 3, 13 ve 15.Kolordular kıdemli olmak bakımından Kazım Karabekir Paşa'ya ve Kazım Karabekir Paşa da Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı bulunacaktır.

Gerek savaş hazırlığının hız ve güvenliğini sağlamak ve gerekse savaş sürerken bölgede güvenliğin korunmasıyla ihtiyaçların ve depo birliklerinin hazırlanması göreviyle İzmit, Eskişehir, Bolu Sancaklarının Bölge Kumandanlığına olabilirse merkezi Bilecik olmak üzere 56.Tümen Kumandanı Bekir Sami Bey, Kütahya, Afyon, Isparta, Burdur, Konya vilayeti, Niğde Sancağı, Kayseri Sancağı Kumandanlığına 12.Kolordu Kumandanı Albay Fahrettin Bey, Ankara, Kastamonu vilayetleri Bölgesi Kumandanlığına 20.Kolordu Askerlik Dairesi Başkanı Nurettin Bey görevlendirilecek ve doğruca Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı bulunacaktır.

7. Savaş hazırlığının düzenli yapılmasından önce kolordu kumandanları, daha sonra askerlik dairesi başkanları sorumlu olup, vatanın kurtarılmasına yönelik olan işbu savaş hazırlığında başarı sağlanması amacıyla Birinci Dünya Harbi'nde kolordu kumandanlıklarının sahip olduğu her çeşit yetkiye bütünüyle sahip olacaktır.

8. Savaşa girilir girilmez 12, 14 ve 20.Kolordu Kumandanlıkları bölgeleri içerisinde bulunan Jandarma Birlikleri, savaş tüzüğü gereğince görevlendirilecek ve kolordu kumandanlıklarının düzenleyecekleri plâna göre iç güvenlik ve kıyıları koruyacak ve gözetleyeceklerdir.

Aynı zamanda Geri Bölge Kumandanlığını üstlenecek olan Albay Bekir Sami ile 12.Kolordu Kumandanı Albay Fahrettin Beyefendi, derhal İzmit, Afyon, Konya cephan ve silah depolarına el koyacaklar ve demiryoluna hâkim olacaklardır.

Bunun için Eskişehir, Afyon, Konya yöresindeki yabancı birliklere karşı iki katı kuvvet toplayarak Milli hareketin başladığını ve Milli Hareketin hiçbir devlete düşmanlık göstermek emelinde olmayıp işkence ile hayatına kastedilen Osmanlı milletinin bağımsızlığı ve kurtuluşu için doğrudan milletin geleceğine egemen olacağını ve bu sebeple Türkiye’de bulunan bütün taşıma araçları ve tren, silahlar, cephane depolarına ve her çeşit cephane malzeme ve savaş ihtiyaçlarına sahip olmalarına çalıştıklarından işgalleri altında bulundurdukları demiryolu, silahlar ve savaş gereçleri depolarını derhal bırakıp gitmedikleri takdirde silahla karşı koyacakları ve bundan dolayı zaman yitirmeyip bunların verilmesi ve ülke içerisinde bulunan yabancı birliklerin silahlarını ve cephanelerini mahalli kumandanlıklara vermeleri ve buldukları yörelerde bütünüyle tarafsız kalmaları ve haklarında her çeşit dostça işlemlerde kusur edilmeyeceği ve kolaylık gösterileceği bildirilmekle beraber, büyük bir kararlılıkla belirtilen yerlere el konulacaktır.

İzmit’in batısında bulunan İngiliz Ordu Kumandanlığı ile İzmit’in arasında tren yapım sanayi tam anlamıyla yıkılacak ve yıkma işine 10.Kafkas Tümen Kumandanı görevlendirilecektir.

1.Tümen Kumandanı kendisine emir verildiğinde İzmit piyade cephenliğini baskın yaparak içindekileri İzmit-Adapazarı arasında uygun bir yere taşımayı en kutsal bir görev sayacaktır.

Her bir ihtimale karşı Adana’dan Fransızların kuzey batıya hareketini engellemek maksadıyla Toros tünel ve köprülerinin yıkımında uyanık bulunulacaktır. Bunu gerektiği anda yaptırmak 3.Kolordu Kumandanlığına ait olacaktır.

9. Afyon’da görev yapacak olan Demiryolu Komiserliği ilk önce cephenin ihtiyaç duyduğu silahları ve cephaneyi Afyon’a taşıyacak ve sonra demiryolunu sadece askeri taşımacılığın hizmetinde bulunduracaktır.

Kolorduların, savaşın gerektirdiği her hazırlığı, bütün malzeme ve savaş ihtiyaçlarını hazırlayıp sağlayarak cepheye gönderilecek birliklerin sağlık malzemesi ve taşıma araçları bakımından noksansız olmasına özen gösterilecektir.

Ek:

Yukarıda sunulan plân, hiçbir zaman Anadolu’nun bağımsızlığı anlamına gelmeyecektir. Yunanlıların resmi ya da resmi olmayan biçimde Aydın vilayetinin kendilerine katıldığını ilan etmeleri veya İtilaf Devletleri ve ortakları Sivas Milli Kongresi’nin çizmiş olduğu sınır içerisindeki Anavatanı bölmeye uğratacak herhangi bir önerinin bildirilmesi durumunda, Halifelik Merkezi ve Saltanat ve Merkezi Hükümet ve Milli Meclis hiçbir girişim veya hareketle belirtilen tehlikelere karşı bir önlem alacak durumda bulunamadıkları takdirde

ya da yapılacak her çeşit barışçı girişimler olumlu bir sonuç vermez ise, yalnız son bir önlem olmak üzere işbu plân düzenlenmiştir. Bununla beraber hükümetin gizli ve büyük ölçüde yardımda bulunacağı da göz önüne alınmıştır. İstanbul ve Trakya konusunda bu plânda bir görüş bildirilememesinin sebebi, İstanbul ile Trakya ve Anadolu arasına güçlü yabancı birliklerinin girebilmesi ihtimaline dayanarak, Anadolu'dan oralara egemen olamamak kaygısıdır. Oralarda, aynı yöntemlerle hareket olunarak, oradaki yabancı kuvvetlerin yok olmasını sonuçlandırabilecek hareketlere girişilerek Anadolu ile bağlantı kurulması gereklidir.

Komuta sorunu da, sadece anlatılan durumun bir oldubitti ile karşılaşacağı düşüncesiyle iş başında bulunanlardan yararlanmak zorunluluğuna göre düzenlenmiştir.

Veerika No: 519

54 505 x
 Göz 13
 Zarf 1
 B 28

27/1/9

[Mühür]
 [Mühür]
 [Mühür]
 [Mühür]

[Mühür]
 [Mühür]
 [Mühür]
 [Mühür]

[Mühür]
 [Mühür]
 [Mühür]

[Mühür]
 [Mühür]
 [Mühür]

Vesika No: 519/4

۳ - الخاير بيروي مقدراتنا خوف وطمحنا جذب ابيد رك كملنا ناميه و ههنا مونا

از افقه جويته ابيده ولو بئده بر سئسه اولون جوفه و صوقه ، اسى مرانها آخر

منقرده بولان ويگان قواسق برله بئر شرايط كئنه مقلده ايجه دكلمه ابيده

دوقا خا صه ائمه مقصد بولور و قنده اس بده منسره سئسه انا صطويه المله

دزله منقرده خالسه بولنجا بولان قواسق بويون تقويم ارعيس مشكل بولور

حكومه انبر استيلاسيد جويون كئنه بولور اصداد دكلمه بولون بولون حيسله

بولون ابيده ولو بئده بولور قوشنه براليس مخالف بارئجه المله بر موقفتى ديك ره سقور كئنه

امون و كئنه ان شلمه يا بئده ايلون شاقينه بولان شاقا دا حفته بولور

مصلحه سياسته بر سهر موقفت تا ميه ابيده جوي دواقا بولان شاقه كئنه رماده

قوره عظيمه قاشنه غير منظم برادوم دكلمه قواي مقله ن شيقه بولور مقله مقله مقله

موقفات نظر نا اول بولور بولور بولور بولور بولور بولور بولور بولور

بولون ابيده ولو بئده اقراض حصفه بولور بولور بولور بولور بولور بولور

موقفات بولون انا انا بولور بولور بولور بولور بولور بولور بولور بولور

موقفات بولور بولور بولور بولور بولور بولور بولور بولور

ابيه ولو بئده بولان قواسق ابي اس ايلور - اسنا دايير . بوي بولور بولور

ههنا ائله خروب حالده بولان بولون بر بئده ابيده مقله مقله بولور بولور

Vesika No: 519/5

استوار ایدر حیدر بی کویت لکنت . بعضی برطرف اولانجه ایله عکاشه لکنتی که لکنتی بر حیدر

صحنه یو خاتیرلر کونفرسی وطنی و از سر - طریقی کونفرسی بر طرفه کی و ایدر استقل

ایتمک مطون اولدی . هرکاش اوله منون تانی مطون ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

صحرانده و نظایر حوضه کونفرسی مطون ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

منه استقامت اولانجه ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

فیلر لکنتی طریقی ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

هرکاش اولانجه ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

بهرکاش ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

بهرکاش ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

بهرکاش ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

بهرکاش ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

بهرکاش ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

بهرکاش ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

بهرکاش ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

بهرکاش ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک ایتمک

Vesika No: 519/7

7 - ایستاد محترم خانم دکتر مریم میرزایی سنة اولیة اولیة تقسیم
 در کلاس های جامع و تخصصی خود در زمینه های علمی و پژوهشی و همچنین در زمینه های فرهنگی و اجتماعی
 ایستاد محترم و معتمد کلاس های اولیة اولیة خانم دکتر مریم میرزایی سنة اولیة اولیة تقسیم
 و حال خوب و آرزوی قبول آرزوهای خود و همچنین در زمینه های علمی و پژوهشی و همچنین در زمینه های فرهنگی و اجتماعی
خانم دکتر مریم میرزایی سنة اولیة اولیة تقسیم
 در زمینه های علمی و پژوهشی و همچنین در زمینه های فرهنگی و اجتماعی

دعای خیر و برکت
خانم دکتر مریم میرزایی سنة اولیة اولیة تقسیم
 در زمینه های علمی و پژوهشی و همچنین در زمینه های فرهنگی و اجتماعی
خانم دکتر مریم میرزایی سنة اولیة اولیة تقسیم
 در زمینه های علمی و پژوهشی و همچنین در زمینه های فرهنگی و اجتماعی
خانم دکتر مریم میرزایی سنة اولیة اولیة تقسیم
 در زمینه های علمی و پژوهشی و همچنین در زمینه های فرهنگی و اجتماعی

مجلس علمی و تخصصی
خانم دکتر مریم میرزایی سنة اولیة اولیة تقسیم
 در زمینه های علمی و پژوهشی و همچنین در زمینه های فرهنگی و اجتماعی
خانم دکتر مریم میرزایی سنة اولیة اولیة تقسیم
 در زمینه های علمی و پژوهشی و همچنین در زمینه های فرهنگی و اجتماعی

مجلس علمی و تخصصی
خانم دکتر مریم میرزایی سنة اولیة اولیة تقسیم
 در زمینه های علمی و پژوهشی و همچنین در زمینه های فرهنگی و اجتماعی
خانم دکتر مریم میرزایی سنة اولیة اولیة تقسیم
 در زمینه های علمی و پژوهشی و همچنین در زمینه های فرهنگی و اجتماعی

8 - مجلس علمی و تخصصی
خانم دکتر مریم میرزایی سنة اولیة اولیة تقسیم
 در زمینه های علمی و پژوهشی و همچنین در زمینه های فرهنگی و اجتماعی
خانم دکتر مریم میرزایی سنة اولیة اولیة تقسیم
 در زمینه های علمی و پژوهشی و همچنین در زمینه های فرهنگی و اجتماعی

Vesika No: 519/8

۸ - سترى لك اعدون ايجير ايليز ؛ اون ايجي اوز دوتلي بگري قوزلار و قوزلار قوزلار

نظرة واحدة بولان زمانه قطعاتى سترى لك نظرسى وجه اول سترى

ايده بگري و قوزلار قوزلار بگري سترى ايده بگري بولان سترى ايجير

داخليه وسا بگري م نقطه رخصه ايده بگري

عنه زمانه كبرى نظرسى قوزلار سترى دوتريه ايده بگري اوزون بولان بگري

قوزلار زمانه قوزلار بگري سترى رخصه ايده بگري اوزون بولان بگري

بگري واسله ده بولان وضع ايده بگري وسنه و قوزلار حاكم اول بگري

بگري ايجير ايجير ، اوزون بولان بگري ، قوزلار بولان بگري ايجير قطعاتى قوزلار

ايجير قوزلار بگري ايجير بگري سترى بگري سترى بگري بگري

دولة ايجير خصوصه اول بگري قطعاتى حيايه فضايه بگري سترى بگري

استقلاله استقلاله بگري بالان مضافات حاكم اول بگري دنيا بگري قوزلار ده

بولان بالان سترى سترى سترى ، اسله بگري ده بولان بگري بگري مال بگري

احيايه بگري بگري صاحب اول بگري حريم ايجير بگري سترى بگري بولان بگري

سترى سترى اسله بگري ده بولان بگري رخصه ايده بگري فضايه سترى

بگري ايده بگري دنيا بگري وقت غائب ايجير بولان بگري و ايجير بگري

بولان ايجير قطعاتى سترى بگري بگري بگري بگري بگري

№ Vesika No: 519/9

دولت قۇرى مىللىيە قانۇنىي خاسىيەتلىك قىزىق دۇنيانىڭ مۇھىمىي قىزىق كۆزىتىشى
دۆلەتلىك بولغان ھەممەي قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

ئىسپات قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

دۆلەتلىك خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

دۆلەتلىك خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

دۆلەتلىك خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

دۆلەتلىك خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

دۆلەتلىك خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

دۆلەتلىك خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

دۆلەتلىك خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

دۆلەتلىك خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

دۆلەتلىك خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

دۆلەتلىك خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

دۆلەتلىك خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

دۆلەتلىك خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

دۆلەتلىك خىزمەت قىلىش ئۈچۈن بۇ قىزىق ئىشلىرىنىڭ قانۇنىي خاسىيەتلىك بولۇشىنى ئىسپات قىلىش

Vesika No: 519/10

و رسالتی تقدیریه فی فضائل و مناقب حضرت امام علی بن ابی طالب

یوم

بقره حدیثی که در وضع آن طبع استخوانی معانی لغت آن حضرت می باشد
 و در آن نیز دلالتی بر اعدای آن حضرت و با وجود دو اسلوب بیرون سوار من موقوفه شده بر آن و اولی
 مبدء و راسد امامان اولی که در کتب معتبره سابقه مانده و خلاصه آن

و یکی می که در حدیث معتبره و با وجود آنکه در کتب معتبره سابقه مانده و خلاصه آن
 است و در آن نیز دلالتی بر اعدای آن حضرت و با وجود دو اسلوب بیرون سوار من موقوفه شده بر آن و اولی
 حدیثی که در حدیث معتبره و با وجود آنکه در کتب معتبره سابقه مانده و خلاصه آن
 است و در آن نیز دلالتی بر اعدای آن حضرت و با وجود دو اسلوب بیرون سوار من موقوفه شده بر آن و اولی

و یکی می که در حدیث معتبره و با وجود آنکه در کتب معتبره سابقه مانده و خلاصه آن
 است و در آن نیز دلالتی بر اعدای آن حضرت و با وجود دو اسلوب بیرون سوار من موقوفه شده بر آن و اولی
 حدیثی که در حدیث معتبره و با وجود آنکه در کتب معتبره سابقه مانده و خلاصه آن
 است و در آن نیز دلالتی بر اعدای آن حضرت و با وجود دو اسلوب بیرون سوار من موقوفه شده بر آن و اولی
 حدیثی که در حدیث معتبره و با وجود آنکه در کتب معتبره سابقه مانده و خلاصه آن
 است و در آن نیز دلالتی بر اعدای آن حضرت و با وجود دو اسلوب بیرون سوار من موقوفه شده بر آن و اولی

KAYNAKLAR**Arşivler:**

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Arşivi, (CDA).

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, (ATASE), İstiklal Harbi Koleksiyonu, (İSH).

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi, (ATASE), Atatürk Özel Koleksiyonu, (ATAZB).

Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE).

Kitaplar:

AKER, Şefik, **57.Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi (1918-1920)**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

ALTAY, Fahrettin **10 Yıl Savaş ve Sonrası**, İnsel Yayınları, İstanbul, 1970.

ARIKAN, Zeki, **Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını, (30 Ekim 1918-08 Eylül 1922)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, **Trakya'da Milli Mücadele, Cilt:I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

CEBESOY, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.

ERİKAN, Celal, **Kumandan Atatürk**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

ERİKAN, Celal, **Kurtuluş Savaşı Tarihi**, Haz.:Rıdvan Akın, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

GÜRLER, Hamdi, **Kurtuluş Savaşı'nda Albay Bekir Sami (Günsav)**, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1994.

KARABEKİR, Kazım, **İstiklâl Harbinin Esasları**, Sinan Matbaası, İstanbul, 1933-1951.

KARABEKİR, Kazım, **İstiklâl Harbimiz, C.I**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

KEMAL, Gazi Mustafa, **Nutuk, Cilt:I**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

İĞDEMİR, Uluğ, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999

İĞDEMİR, Uluğ, **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

İLHAN, Suat, **Harp Yönetimi ve Atatürk**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.

ÖZALP, Kazım, **Milli Mücadele, Cilt:I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

ÖZGÜL, Cemil, **Heyet-i Temsiliye'nin Ankara'daki Çalışmaları**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989.

SELEK, Sabahattin, **Milli Mücadele, Ulusal Kurtuluş Savaşı, Cilt:I**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002.

TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt:I**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.

URAL, Selçuk **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.I-II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1989.

Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri, (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge), Belge Nu.:62, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nın Başlatılmasına Dair Belgeler, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1999.

Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi, Cilt:IV, Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları, Ankara, 1966.

Türk İstiklâl Harbi, Batı Cephesi, Cilt:II-Kısım 2, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Resmi Yayınları, Ankara, 1999.

Türk İstiklâl Harbi Başında Milli Mücadele, Yayına Haz.:İsmail Aka, Vehbi Günay, Cahit Telci, Akademi Kitabevi, İzmir, 1993.

Dergiler:

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı;13, Haziran-1957, Erkan-1 Harbiye Matbaası, Ankara, 1957.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı;20, Haziran-1957, Erkan-1 Harbiye Matbaası, Ankara, 1957.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı;34, Haziran-1957, Erkan-1 Harbiye Matbaası, Ankara, 1957.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Sayı;82, Haziran-1957, Erkan-1 Harbiye Matbaası, Ankara, 1957.

I. Dünya Savaşı Sonrası Şerif Paşa'nın Kürt Devleti Kurma Girişimlerine Karşı Tepkiler ve Bu Tepkilerin Meclis-i Umumi Görüşmelerine Yansıması

Mahmut Bolat*

Özet

Osmanlı Hariciye Nazırı ve Şura-yı Devlet Reisi Kürt Said Paşa'nın oğlu olan asker ve siyaset adamı Kürt Şerif Paşa, I. Dünya Savaşı sırasında, sınırları temellerinden bozulmuş Avrupa'ya yeni bir düzen vermek gerekçesi ile İtilaf Devletleri tarafından toplanan Paris Barış Konferansı'nda, sözde Kürtler'in hukukunu savunmak gerekçesiyle, Kürt Teali Cemiyeti tarafından delege olarak seçilmiştir. Burada, 22 Mart 1919'da "*Kürt Halkının Talepleri Üzerine Muhtıra*" adıyla on dört sayfadan oluşan bir metin neşretmiştir. Bu muhtırada nüfus istatistiklerine dayanılarak Kürtlerin yoğun biçimde yaşadıkları bölgelerin sınırlarını çizmiş ve bu toprakların Osmanlı'dan ayrılarak bağımsız bir devlet olması için konferans nezdinde girişimlerde bulunmuştur.

Şerif Paşa'nın kendini Kürtlerin temsilcisi olarak göstererek, onlar adına karar verip, anlaşmalar yapmasına, Osmanlı Devleti vatandaşı Kürtler büyük tepki göstermişlerdir. Bu tepkilerini, Meclis-i Mebusan ve Ayan'a gönderdikleri telgraflar, bu Meclislerde bulunan Kürt temsilcilerin yaptıkları konuşmalar, basına verdikleri demeçler ile ortaya koyan Kürt ileri gelenleri Türkler ve Kürtlerin din bağı ile birbirine bağlı öz kardeş olduğunu vurgulayarak, Osmanlı Devleti'ne olan bağlılıklarını bildirmişlerdir. Bu tepkiler sadece Şerif Paşa'ya değil ona bu yetkiyi veren Kürt Teali Cemiyeti'ne de yönelmiştir. Osmanlı Devleti vatandaşı Kürtlerin artan tepkileri üzerine İtilaf devletlerinin desteğini de yitiren Şerif Paşa, 15 Nisan 1919'da Kürt delegeliğinden ve 5 Nisan 1920'de de Kürtçülük davasından tamamen ayrılmış, Kürt Teali Cemiyeti de bir süre sonra dar bir Kürt aydın hareketi konumuna düşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kürtler, Meclis-i Ayan, Meclis-i Mebusan, Paris Barış Konferansı, Şerif Paşa

Reactions to the Attempts of Serif Pasha to Establish a Kurdish State After the World War I and Reflections of the Reactions on the General Assembly Negotiations Abstract

Kurdish Serif Pasha who was the son of Kurdish Said Pasha, an Ottoman Minister of Foreign Affairs and the Head of the Council of State, and was a soldier and a politician was chosen as a delegate at the Paris Peace Conference, which was gathered by the Allied Powers

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
e-mail: bolatmahmut@gmail.com

to rearrange Europe whose borders had been greatly destroyed during the World War I, by the Kurdish Teali Society on the grounds that he would defend the rights of the so-called Kurds. At the conference, he issued a text of fourteen pages under the name, “*A Memorandum upon the Request of the Kurdish People*” on March 22nd, 1919. In that memorandum, he drew the lines of the regions where the Kurdish population was intense on the basis of the population statistics and made attempts for the territories to separate from the Ottoman Empire and declare their independence at the conference.

The Kurds who were the citizens of the Ottoman Empire showed great reactions to Serif Pasha as he had depicted himself as the representative of the Kurds and made decisions and agreements in their name. The Kurdish notables who showed their reactions with the telegrams submitted to the Chamber of Deputies and the Assembly of Notables, as well as with speeches by the Kurdish representatives in these Councils and press statements stressed that the Turks and Kurds were full brothers who were attached to each other with a religious bond and submitted their commitment to the Ottoman Empire. The reactions were directed to not only Serif Pasha, but also to the Kurdish Teali Society which had authorized him. Losing the support of the Allied Powers upon the increasing reactions of the Kurds who were the citizens of the Ottoman Empire; Serif Pasha completely resigned from the Kurdish delegacy on April 15th, 1919 and from the Kurdish claim on April 5th, 1920 and the Kurdish Teali Society soon narrowed down to a Kurdish enlightened movement.

Keywords: Kurds, Assembly of Notables, Chamber of Deputies, Paris Peace Conference, Serif Pasha

GİRİŞ

1918’de sona eren I. Dünya Savaşı, savaşa sebebiyet veren nedenleri ortadan kaldıramadığı gibi, hem yenen ve hem de yenilen devletler açısından yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır. Yine bu savaş sonrasında, güçler dengesindeki değişimler sonucu, I. Dünya Savaşı sonunda eski gücünde olmamasına rağmen, savaş sonrası Dünya’ya yeniden düzen vermek görevi İngiltere’ye kalmıştı.⁷³⁶

Bu dönemde Osmanlı Devletinde ise şöyle gelişmeler yaşanmaktaydı; I. Dünya Savaşı’nın galip devletleri ile Osmanlı Devleti arasında Mondros Mütarekesi imzalanmıştı. Bunun bir ateşkes olması ve bir barış antlaşması yapılması için Osmanlı Devleti ve İtilaf

⁷³⁶ Mahmut Bolat, “Genel Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türkiye’nin İkili İlişkileri”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.7, S.1, 2006, s. 46.

Devletleri arasında yaşanan silahlı mücadeleyi durdurması gerekirken, İtilaf Devletlerinin, Osmanlı ülkesindeki amaçlarını gerçekleştirme için bir vasıta haline dönüşmüştür.

İtilaf Devletleri gerek bu mütarekeye dayanarak ve gerekse de Mütarekeye mugayir olarak Türk toprakları üzerinde emellerini gerçekleştirme çabası içerisindeydi ve Ordunun elinden silahları alınmakta ve memleket işgal edilmekteydi.

O dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu Nutuk'ta; "*Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tamamlanmıştı. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı. Ortada bir avuç Türk'ün barındığı bir ata yurdu kalmıştı. Son mesele bunun da taksimini sağlamaya çalışmaktan ibaretti...*" olarak ve bu durum karşısında yapılması gerekenleri de: "*...Bu durum karşısında bir tek karar vardı. O da milli hakimiyete dayanan, kayıtsız şartsız, bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak!*" olarak ifade eden Atatürk'ün⁷³⁷ bu görüşleri doğrultusunda İtilaf Devletlerinin haksız işgal ve uygulamalara karşı, Atatürk'ün önderliğinde başkaldıran Türk Milletinin bu onurlu mücadelesi karşısında da, kendi kaynaklarını riske etmeden bu direnişi durdurmak ve Anadolu topraklarındaki emellerini gerçekleştirmek isteyen İtilaf Devletlerinin, bu amacına yönelik kullandığı vasıtalar, Anadolu'daki azınlıklar ve Yunanistan olmuştur.

Bu politikada İtilaf Devletleri arasında ön plana çıkan ülke İngiltere olmuştur. İngiltere, temel amacı olan Ortadoğu'yu kendi denetimi altında tutmak düşüncesini; kendisine bağlı bulunacak Osmanlı sultanı, Batı Anadolu'da Yunanistan, Anadolu'nun doğusunda kurulması düşünülen Kürt ve Ermeni Devletleri, güneyde ise Arap devletçikleri vasıtasıyla gerçekleştirmeyi planlamıştı. Böylelikle hem Bolşevik Rusya'nın önünde bir tampon bölge oluşturulacak, hem de bu bölgelerdeki sözü edilen maşalar vasıtasıyla amaçlarına kendini riske etmeden ulaşacaktı.⁷³⁸

İngilizler bu politikalarını yerine ve zamanına göre planlı bir şekilde ve dengeleri gözeterek uygulamaya çalışmışlardır. Vaat ve taleplerinde yaptıkları değişiklik ve düzenlemeler ile de kontrolü elden bırakmamaya özen göstermişlerdir.

Örneğin; I. Dünya Savaşı'nın akabinde, yenik devletlerle yapılacak olan barış antlaşmalarının şartlarını görüşmek ve sınırları temelinden bozulmuş olan Avrupa'ya yeni bir düzen vermek amacıyla savaşın galipleri tarafından 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansında, galip devletlerin birbiriyle çakışan taleplerinin Anadolu'nun statüsünü

⁷³⁷ Kemal Atatürk, *Nutuk (1919–1927)*, Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s. 9.

⁷³⁸ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1990)*, C. I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992, s.139-140.

belirlenmesini geciktirdiğinde, Batı Anadolu üzerinde hak iddia eden Yunan donanmasının İzmir'e çıkmasına, onların tezlerine hak verdiğinden veya Yunanistan, İtilaf Devletleri safında savaşa girdiği için ödüllendirmek istediğinden değil de mecburiyetten izin verdiler. 1919'da Ortadoğu'da, güneyde Bağdat ve Suriye, kuzeyde Kafkasya ve Karadeniz'e kadar olan bölgedeki İngiliz kuvvetleri dağınık ve seyrek halde bulunduğu için İngiltere'nin Anadolu'daki direnişi önleyecek gücü bulunmamaktaydı. İtalya'nın Güneybatı Anadolu ile Fransa'nın Suriye ve Güneydoğu Anadolu üzerindeki emelleri, bölgedeki İngiliz nüfuzunu zayıflatabilirdi. Bu nedenle İngilizler, Anadolu'nu batısının kendi kontrolleri altındaki Yunanistan'ın denetiminde olmasını tercih etmişlerdir. Yine barış görüşmelerinde, özerk bir Kürdistan ile bağımsız Ermenistan'ın da İngiltere himayesinde kurulması benzer gerekçelerle öngörecektir.⁷³⁹

Paris Barış Konferansına 32 devlet katılmıştı. Fakat savaşın galip devletleri safında konferansa katılan her devlet eşit statüde bulunmamaktaydı. Konferansa hakim devletler olan ABD, İngiltere, Fransa, Japonya ve İtalya alınan kararlarda öncelikli söz sahibiydiler. Özellikle İngiltere ve Fransa'nın önderliğinde oluşturulan ve yukarıda adı geçen devletlerin başbakan ve dışişleri bakanlarından oluşan "Onlar Konseyi" kararlar üzerinde etkili olmuştur. İngiltere ve Fransa, görüşmeler sırasında, yapılacak antlaşmaların Wilson İlkeleri'ne uygun yapılabilmesi için Milletler Cemiyeti'nin kurulması gerektiğini savunan ABD Başkanı Woodrow Wilson'u bir şekilde oyalamak ve üzerlerinde kurduğu baskıyı ortadan kaldırmak ve onun desteğini kaybetmemek için kurulması düşünülen cemiyetin statüsünü tespit etmişlerdir. İngiltere ve Fransa, Amerika'nın baskısından bu şekilde kurtulduktan sonra konferansı kendi düşünceleri doğrultusunda yönlendirmeye başlamışlardır. Konferansta, öncelikli konular; Avrupa'da barışın tesisi, Osmanlı Devleti'nin geleceği ve yeni oluşturulacak devletler üzerinde kurulması düşünülen manda sistemleri idi.⁷⁴⁰

İngiltere ve Fransa her ne kadar, ABD'nin desteğini kaybetmek istememelerinin de etkisi ile Paris Barış Konferansının açılmasından hemen sonra, ABD'nin isteğine uygun olarak Milletler Cemiyetinin statüsünün belirlenmesine öncelik verdilerse de temelde bunu, üzerlerindeki ABD baskısını ortadan kaldırmak amacıyla yapmışlardı. İngiltere ve Fransa'nın planı tutmuş ve istediğini elde ettiğini düşünen ABD "isolation" politikasına geri dönmüştür. İngiltere ve Fransa da bundan yararlanarak Wilson Prensiplerini dikkate almadan kendi çıkarları doğrultusunda barış şartlarını oluşturmaya başlamışlardır.

⁷³⁹ *Türkiye Tarihi, Modern Dünyada Türkiye 1839-2010*, C. 4, Editör: Reşat Kasaba, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011, s.106-107.

⁷⁴⁰ Durmuş Yalçın v.d., *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, AKDİTYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2005, s. 109-110; Mehmet Okur, "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Yurdu Tartışmaları ve Osmanlı Hükümeti'nin Çözüm Önerileri", *Yeni Türkiye*, 60/2014, s. 2.

İngiltere ve Fransa için öncelikli konu, Almanların bir daha kendileri için bir tehdit oluşturamayacak bir konuma getirilmesi idi. Şayet Wilson Prensipleri dikkate alınarak Almanya ile ilgili düzenlemeler gerçekleştirilse Almanya'nın, İngiltere ve Fransa'nın istediği konuma getirilmesi mümkün olmayacaktı. Bu nedenle Almanya'nın tecrit edilmesi üzerine plan uygulanmıştır.

Osmanlı Devleti ile ilgili düzenlemelere gelindiğinde; Konferans sırasında 30 Ocak günü, müttefikler kendi aralarında yaptığı toplantıda, Osmanlı Devleti üzerinde nasıl bir planı hayata geçirmek istediklerini ortaya koymuşlardır. Bu plana göre Türklerin çoğunlukta olduğu yerler Türklere bırakılacaktı fakat Ermenistan, Suriye, Mezopotamya, Filistin ve Arabistan tamamen Türk egemenliğinden ayrılacaktı. İtilaf devletleri bu şekilde Osmanlıyı parçalama kararı almayı düşündüğü sırada Osmanlı Devleti yöneticileri hala adil bir barış ümidi içerisinde bulunmaktaydı.⁷⁴¹

Müttefikler, Türklerin Hıristiyanlara katliam yaptıklarını ileri sürerek Osmanlı Devleti'ni cezalandıracaklardı. Bunu, Türklerin egemenliği altındaki halkların özgürlüğünün ve güvenliğinin sağlanması gerekçesiyle, Hristiyan halkları Türk egemenliğinden ayırarak Milletler Cemiyeti gözetimine verilmesi ile sağlamayı düşünmüşlerdi. Kurulacak mandater sistemler Milletler Cemiyeti prensiplerine göre oluşturulacaktı. Bu nokta da Wilson ile Lloyd George arasında görüş ayrılığı bulunmaktaydı. Bu ayrılık, Anadolu'da oluşturulacak Türk devletinin büyüklüğü üzerine idi. 1919 Mayıs'ında Lloyd George, Anadolu'nun paylaşılması konusundaki sorunları dile getirerek Anadolu'yu bir kaç parçaya bölünmesi gerektiğini, yeni oluşacak yerlerde mandater yönetimlerin kurulması önermişti.⁷⁴²

Şerif Paşa'nın Kürt Devleti Kurma Yönündeki Faaliyetleri ve Buna Karşı Oluşan Tepkiler

Hem Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmış oluşu ve hem de Konferansta ele alınan, Osmanlı hakimiyetindeki azınlıklar meselesi, Osmanlı Devleti'ndeki farklı etnik ve dini unsurları harekete geçirmeye başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin topraklarının geleceğinin belirlenmesi, ülkedeki çeşitli etnik toplulukların çakışan talepleri nedeniyle konferansın başından itibaren bir takım sorunlar yaşandığı görülmekteydi.⁷⁴³

⁷⁴¹ Sabit Duman, "Paris Barış Konferansında İstanbul", *III. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu, İstanbul, 25 Mayıs – 26 Mayıs 2015*, s. 480.

⁷⁴² Duman, *Paris Barış Konferansında*, s. 481.

⁷⁴³ Duman, *Paris Barış Konferansında*, s. 480.

İşte bu noktada bu durumdan cesaretle harekete geçenlerden biri de sözde kendini Kürtlerin temsilcisi olarak gösteren Kürt Şerif Paşa idi.

13 Ocak 1865'te İstanbul Üsküdar'da dünyaya gelen Kürt Şerif Paşa adıyla da bilinen Mehmet Şerif Paşa'nın babası, Tanzimat Döneminin önemli devlet adamlarından Süleymaniyeli Sait Paşa'dır. Sait Paşa, dönemin Hariciye Nazırlığı ve Şura-yı Devlet Reisliği görevlerinde bulunmuştur. İlk tahsilini özel hocalardan alan Şerif Paşa'nın, sonrasındaki eğitim hayatı İstanbul'da Mekteb-i Sultani'de başlayıp Fransa'da devam etmiştir. Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Arapça lisanlarına vakıf olan Şerif Paşa Kürtçe bilmemektedir. 1882'de Paris Sefareti ikinci kâtipliğinde memuriyete başlamış, 1888'de Brüksel Sefareti ataşemiliterliğine getirilmiştir. 1896'da Ferikliğe yükseltilen Şerif Paşa, 1898'de Stockholm orta elçiliğine atanmıştır. II. Abdülhamit'in Şerif Paşa'yı Stockholm'e atması onun hürriyetçi fikirleri taşıyor olmasından ileri gelmektedir. Padişah onu bu yüzden İstanbul'dan uzaklaştırmak istemiştir. Burada İngiltere'nin İsviçre'deki istihbaratçısı Binbaşı Vivien, Şerif Paşa hakkında kaleme aldığı raporda, onun maddi varlığıyla siyasi mevkiler elde etmeye çalışan biri olduğunu vurgulamaktadır. Paşa bu görevdeyken İttihatçılarla temas kurmuş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne girerek II. Abdülhamit idaresine karşı yürütülen çalışmalarda yer almıştır. Bu sırada ikili oynayarak, bir yandan Abdülhamit'i hoş tutarken, diğer yandan Jön Türklerle de iyi ilişkilerini devam ettirmiş ve onlara yardımda bulunmuştur. Bu politikasındaki amacı; İttihatçılar başarıya ulaşırsa onlardan bir makam elde etmek, şayet başarılı olamazlarsa mevkisini korumaktı. Stockholm Sefirliğinden sonra Madrid Sefaretine atanan Paşa, sefirlik görevinin sona ermesinden sonra, II. Meşrutiyetin ilanı ile 1908'de döndüğü İstanbul'da, 1909'da İngilizlerle Türkiye Milli Bankası adıyla Osmanlı Anonim Şirketini kurmuş ve 19 Eylül 1908'de İstanbul'da kurulan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır. Şerif Paşa, Paris'teki siyasi muhalefesinde Osmanlı azınlıklarının, özellikle de Kürtlerin haklarını savunur bir politika takip etmiştir. Buna dair ilk somut amacına da 18 Ocak 1919'da toplanan Paris Barış Konferansı ile ulaşmıştır.⁷⁴⁴

Paris Barış Konferansına, sözde Türkiye'yi temsil etmek üzere katılan sonrasında Kürt delegasyonu temsilciliğini kendi üzerine alan Şerif Paşa, bazı Kürt liderlerince de desteklenir. Burada Paşa'nın yardımcılığını Diyarbakırlı Fehmi Bey üstlenmiştir. Konferansın önemli bir bölümünü sözde bir Kürdistan devletinin kurulması, Türkiye'yi bölme çabaları ve emperyalist devletlerin Ortadoğu'ya yerleşme planları oluşturmaktaydı ve Şerif Paşa, Konferans'ta

⁷⁴⁴ <https://islamansiklopedisi.org.tr/serif-pasa-mehmed> (Erişim Tarihi: 02.05.2019); Taner Aslan, "Saidpaşazade Mehmet Şerif Paşa Muhalefeti ve İkinci Meşrutiyet Döneminde Yasaklanan Bir Risalesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C. 30, S. 50 Ankara, 2011, s. 4-7, 15.

Kürdistan meselesinin ele alınmasını fırsat bilerek, Konferans'a Kürt delegesi olarak katılmayı Onlar Konseyi'ne kabul ettirmiştir. Şerif Paşa, Konseyinde tam aradığı bir kişiydi. Çünkü uzun süre İttihatçı muhalifliği yapmış ve Osmanlı azınlıklarının özellikle de Kürtlerin haklarını savunur bir görüntü çizmiştir. Bu durum, onun Konseye Kürt delegesi olarak kabul görmesinde önemli rol oynamıştır. Sonuçta, Şerif Paşa, Kürtlerin temsilcisi sıfatıyla Konferans'a katılmış ve "General Şerif Paşa, Paris Konferansı Kürt Delegasyonu Başkanı" imzası ile yayımladığı, 22 Mart 1919 tarihli bir muhtıra ile sözde Kürt ulusunun taleplerini ve Kürdistan haritasını konferansa sunmuştur. Kürt Halkının Talepleri Üzerine Muhtıra da, nüfus istatistiklerine dayanılarak Kürtler'in yoğun biçimde yaşadıkları bölgelerin sınırları çizilmiştir. Bu muhtırada Şerif Paşa, Urfa'nın bir kısmı, Diyarbakır ve Tunceli'nin doğusu, Van gölünün doğusu ve güneyi ile Kirmanşah'tan daha kuzeydeki Irak topraklarına Kürdistan adını vermiştir.⁷⁴⁵

Şerif Paşa, Anadolu'nu doğu kısmı üzerine olan Ermeni iddialarını destekleyen İtilaf devletlerini aydınlatmak amacıyla kaleme aldığını belirttiği muhtırasında; Kürdistan devleti kurma isteğini haklı çıkarmak için tarihi temelleri dayanak göstermeye çalışmış ve çok eski dönemlerden beri Doğu ve Güney Doğu bölgelerinde yaşadıklarından bahsetmiştir. Bu bölgelerde Ermeni çoğunluğu iddialarına da kesinlikle karşı çıkan Paşa, Kürtlerin burada çoğunluk olduğuna vurgu yapmış ve buna delil olarak da Rus Genelkurmayı tarafından hazırlanan bir broşürdeki istatistiki verileri göstermiştir. Şerif Paşa'nın bu iddialarına karşın İngiltere, bağımsız Kürdistan devletinin kurulması noktasında istekli görünmemiştir. Hatta sorunlu olarak gördüğü bu bölgeye fazla kaynak ayırmayı gereksiz görmüştür. Bunun yanında, Fransa ve Fransız kamuoyunun da Kürdistan meselesine ilgi göstermediği görülmektedir.⁷⁴⁶

Bu ortam içerisinde farklı bir politika izlemeye karar veren Şerif Paşa'nın, belki de siyasi hayatını bitiren girişimi, Konferans'a Ermenistan adına Avrupa Milli Ermeni Delegasyonu başkanı olarak katılan Boghos Nubar'la 20 Kasım 1919'da bir ittifak sözleşmesi imzalamasıdır. Buna göre bir "Bağımsız Ermenistan ve Bağımsız Kürdistan" kurulacaktı ki Şerif Paşa bu politikasının basında yer alması ile birlikte, yoğun bir eleştiri almıştır.⁷⁴⁷ Şerif Paşa'nın bu ittifaktaki amacı, aynı bölgede kurulmak istenen Ermenistan'la sınırlarının ayrılması ve diğer ülkelerle yapılacak görüşmelerde, iki halk arasında bir sorun olmadığını vurgulayarak, böylelikle Kürt karşıtı bir cephenin oluşmasını önlemeye çalışmak olmuştur.

Kürtlerle Ermenilerin ittifak anlaşması yaptığına ve ayrıca bir Kürdistan hükümeti teşkil edildiğine ve Van, Bitlis, Erzurum ve Trabzon'un Ermenilere verildiğine dair haberler

⁷⁴⁵ Aslan, *Saidpaşazade*, s. 16; <https://islamansiklopedisi.org.tr/serif-pasa-mehmed>.

⁷⁴⁶ Aslan, *Saidpaşazade*, s. 16-17.

⁷⁴⁷ Aslan, *Saidpaşazade*, s. 17.

Müslümanlar arasına nifak sokmak olarak ve bu anlaşmayı yapan Şerif Paşa gibi kişiler vatan haini olarak değerlendirilmiş ve bu kişilerin Kürtler namına söz söyleyemeyeceği ve Kürtlerin hiçbir şekilde Osmanlı camiasından ayrılmayacağı değerlendirilmiştir.⁷⁴⁸

Bu arada, Kürtlere ve İslam ümmetine ihanet etmekle suçlanan Şerif Paşa'yı İngilizler de gözden çıkarmışlardır. Şerif Paşa'nın Ermenilerle yaptığı ittifakın Türk basını, Meclis-i Mebusan, Türk ve Kürtlerde tepkiyle karşılanmasının yanı sıra, Kürt Teali Cemiyeti arasında da fikir çatlağı meydana getirmiştir. Gelişmeler üzerine Kürdistan Teali Cemiyeti reisi aynı zamanda Osmanlı Şura-yı Devlet (Danıştay) üyesi olan Seyyid Abdülkadir, Türk-Kürt ayrılığının söz konusu olmadığına dair bir açıklama yapmak mecburiyetinde kalmıştır. Abdülkadir Efendi, Cemiyet'te bölünme pahasına da olsa hilafetten yana bir tavır koymak zorunda kalmış ve İstanbul'daki Kürt locaları da Seyyid Abdülkadir'in bu görüşünün arkasında yer almışlardır.⁷⁴⁹

Şerif Paşa'nın girişimleri Meclis-i Umumi'nin de gündemini meşgul etmiş ve gerek Meclis-i Ayan ve gerekse de Meclis-i Mebusan'da konu üzerine tartışmalar yapılmıştır.

Şerif Paşa'nın bu faaliyetlerinin duyulması üzerine Kürtlerden ve Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerden, olayı protesto telgrafları Meclis-i Umumi'ye gelmeye başlamıştır. Örneğin, Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Meclis-i Ayan'a gönderdiği telgraf şöyledir:

Meclis-i Ayan Riyaseti Celilesine

Hilafet-i Muazzama-i İslâmiyye ve Saltanat-ı Kadime-i Osmaniyyeyi parçalamak fikriyle Mısır'dan Avrupa mahafiline kadar sokulan Bogos Nubar Paşa ile hemdesti vifak olarak Vilayati Şarkıyye-i Şahane namına Kürt unsuru hesabına kendisini Kürt Vekili gösterir gibi söz söylemek cüretinde bulunan Şerif Paşayı Kürtler kemali şiddetle men ve ret ve âlemi insaniyete karşı protesto eder. Hilâfet-i İslâmiyye ve Saltanat-ı Osmaniyye namı mübecceli altında doğmuş ve büyümüş olan Vilayetimiz halkı ilelebed o namı Mukaddes-i Livâ-yı Muazzamı altında yaşayacak ve ölecektir. Bogos ve Şerif Paşalara işte son söz.

Âmal-i marazamızın Sulh Konferansı Heyet-i Umûmiyyesine iblağını rica eyleriz.

*Diyarbakir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti*⁷⁵⁰

Yine, birçok Kürt aşireti reisi, belediye başkanı, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti reisi, öğretmen, müftü, ulemadan kişilerin imzaladığı ve Meclis-i Ayan'a gönderdikleri telgrafta:

Meclis-i Ayan Riyaseti Celilesine

⁷⁴⁸ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2004, s. 129-130.

⁷⁴⁹ Aslan, *Saidpaşazade*, s. 18-19.

⁷⁵⁰ *Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre: 4 Cilt: 1, İctima Senesi: 1, Onbeşinci İnikad, 1 Mart 1336 (1920), s. 172.

*Paris'te bulunan Şerif Paşa Kürdistanımızın Ermenilerle müşterek bir idare tesisine Bogos Nubar Paşa ' müttefikan teşebbüs ettikleri istihbar olunuyor. Vahdet-i İslâmiyye ve Camia-i Osmaniyye haricinde ve Makamı Muallayı Hilafetten başka bir idare tahtında yaşamak bizim için gayri mümkün bulunmuş ve böyle bir idarenin teessüsü ve bunun idamesi için seller gibi kan akması ve yüzbinlerce efradın imhası ve mamurelerin virane haline inkılabı ile de kabil bulunmadığı gibi, yeni baştan naire-i cidali işalden mada bir faide temin edemeyeceği ve Şerif Paşa'nın, biz Kürtler hakkındaki beyanat ve taahhüdünün zerre kadar haizi ehemmiyyet bulunmadığını enzarı eframilerine arz ve beyanatu vakıayı kemali şiddetle protesto ve nefretle reddeyleriz.*⁷⁵¹

Şeklinde, Kürt halkının, Şerif Paşa'nın faaliyetlerine tepkisi dile getirilmiş ve Kürt halkının onun düşüncelerine katılmadığı beyanında bulunulmuştur.

Meclis-i Ayan üyelerinden Naim Bey ise; Şerif Paşa'nın Kürtler namına söz söylemeye yetkisi olmadığını, Kürtlerin İslamiyet'e geçtiği tarihten beri İslam'ın savunuculuğunu yaptığını ve İslam'ın zararına olabilecek hiçbir harekette bulunmadığını ve bulunmayacağını, ayrıca Türkler ve Kürtlerin kardeş olduğunu, şayet birbirinden ayrılırsa ikisinin de mahvolacağını ifade etmiştir. Naim Bey ayrıca, Şerif Paşa'nın Kürtçe bilmediğini, Kürtlerin yaşadığı hiçbir bölgeyi görmediğini ve Kürtlükle bir alakasının olmadığını da sözlerine eklemiştir.⁷⁵²

Naim Bey, Kürt Teali Cemiyetini kastederek, bir Kürt Kulübü olduğunu, Şerif Paşa'ya bu yetkiyi, onların mı verdiği, eğer onlar verdi ise bu işten onların da mesul olduğunu ve bunun araştırılması gerektiğini söylemesi üzerine, yine Meclis-i Ayan azasından Adil Bey, daha önce Kürt Teali Cemiyeti'nin taşralardaki bazı şubelerinin daha evvel Cemiyetler Kanununa aykırı bir şekilde kurulduğundan dolayı kapatıldığını, bu kapatılan şubelerden birkaç kimsenin bu fikirde olduklarını ve fakat Kürt toplumunun hiçbir zaman bu fikre katılmadığını hükümetin daha önce yaptırdığı resmi bir tahkikat neticesinde tespit ettiklerini söylemiş ve Meclis-i Ayan'ın diğer azaları "şüphemiz yok" sadaları ile bu görüşe iştirak etmişlerdir. Adil Bey, sözlerine devamla, Naim Bey'in bu hususta yapılmasını önerdiği hükümet tahkikatı fikrine katıldığını şayet böyle bir tahkikat yapılırsa, neticesinde Şerif Paşa'ya böyle bir yetki veren kimsenin olmadığını görüleceğinden emin olduğunu şayet var olsa bile bu kişi veya kişilerin bu yetkiyi vermeye yetkisinin olmadığını da ispat edebileceğini söylemiştir.⁷⁵³

⁷⁵¹ a.g.e., s. 172

⁷⁵² a.g.e., s. 172-173.

⁷⁵³ a.g.e., s. 173.

Rıza Tefvîk Bey bu meselenin çok önemli olduğunu, hükümetin bu meseleyi hemen tahkik ederek gerçekleri ortaya çıkarmasını ve Paris Barış Konferansına bunu anlatılmasını ve bu oyunun acilen bozulması gerektiğini, aksi takdirde Şerif Paşa'nın kendini Kürtlerin temsilcisi olarak göstermesine Avrupalıların inanacağını ifade etmiştir.⁷⁵⁴

Bu mesele Erzincan ve Diyarbakır'dan Kürtlerin hem İslam camiasından ve hem de Osmanlı Devleti'nden ayrılmak fikrinde olmadıklarını ve bu bapta Şerif Paşa'nın girişimlerini reddettiklerine dair Meclis-i Mebusan'a çektikleri telgraflarla Mebusan Meclisinin de gündemine girmiştir. Şeyh Saffet başta olmak üzere ulemeden, Kürt aşiret reislerinden, eşraftan, tüccardan birçok kimsenin imzası ile gönderilen telgrafta bu kişiler temsil ettikleri Kürtler adına şu görüşleri dile getirmişlerdir:

“Vatan haini, din düşmanı Şerif nâm şahsın Boğos Nobar ile teşrif-i mesaî ederek Kürtlerin mukadderat-ı âtiyesi hakkında beyan-ı mütalâa ettiğini istihbar ettik. Kürtlük ve Türklük birliktir. Yekdiğerinin öz kardeşi ve din kardeşidir, her iki Millet için vatan müşterektir. Tarihi işhâd ederek Muhterem Vekillerimize şurasını arz ederiz ki Kürtler, Vatanlarının istihlâsı uğrunda şimdiye kadar Türklerle ilk saf-ı harbte kanlarını akıtmışlar ve âtiyen de Hükümetimizin beka ve saadeti için aynı suretle hareket edeceklerdir. Camia-i Osmaniyye ve İslâmiyyeden hiç bir zaman ayrılmak, fikir ve hayallerinden geçmez. Dünyanın sonuna kadar bu Camia-i islâmiyye ve Osmaniyye dahilinde yaşamak azmindedirler. Binaenaleyh gerek mahûd Şerif ve gerek bunun amalîne hizmet edecek herhangi bir herifin azm-ı mâruzumuz hilâfındaki müracaat ve teşebbüsâtını kemâl-i nefretle red ve Hükümet-i Mukaddesemize tevdi-i mukadderat eylediğimizi bütün âlem-i insaniyete ilân eyleriz, icab eden mahallere de müracaat edilmiştir.”⁷⁵⁵

Bu arada konu üzerine söz alan Bayazıt mebusu Şefik Bey şunları söylemiştir: *“Paris'te Boğos Nobar Paşa ile Şerif Paşa ittifak ediyorlar ve aralarında bir itilâfname tanzim ve teati ediyorlar. Bu itilâfnamelerinde Kürt Kavm-i Necibinin Ermeni ile müşterek ve kardeş bir kavm ve cinsten olduklarından bahs ile Kürdün Ermenilerle beraber tabiiyyet-i Osmaniyyeden ayrılarak bir hükümet teşkiline karar veriyorlar”* diye Paris'te yapılan şer ittifakından söz ettikten sonra, bu haberi sadece Erzincan ve Diyarbakır'da yaşayan Kürtler duyduğu için şimdilik sadece oralardan olayı protesto telgrafları geldiğini, memlekette Kürtlerin yaşadığı

⁷⁵⁴ a.g.e., s. 173-174.

⁷⁵⁵ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Ondördüncü İnikad, 26 Şubat 1936 (1920), Devre: 4, Cilt: 1, İctima Senesi: 1, s. 208.

diğer bölgelere de bu haber ulaşınca Meclise bu türden binlerce telgrafın geleceğini ifade etmiştir.⁷⁵⁶

Şefik Bey ümmetçi bir anlayışla sözlerini sürdürmüş ve İslam camiası içerisinde Türk, Kürt farkı olmadığını İslamiyet'in kavmiyet ve millet düşüncesinin çok üzerinde, toplumları birbirine bağlayan bir bağ olduğunu ifade etmiştir. Şefik Bey, Şerif Paşa'nın Kürt ve Ermenilerin bir kavim olduğu iddiasını da şiddetle reddetmiş ve Şerif Paşa'nın bu düşüncesini Kürtlerin lanet ve nefretle yüzüne çarpacağını ifade etmiştir. Şefik Bey bu sözleri, Bayazıt Sancağında bulunan Kürt aşiretlerini oluşturan yüzbinlerce insanın temsilcisi sıfatıyla söylediğini, Kürtlerin elbette medrese, mektep, yol gibi, adli ve ekonomik düzenlemeler gibi tabi ki Türk kardeşleri ile beraber bir takım istekleri olacağını ve bunun da doğal bir hak olduğunu fakat bunu Şerif Paşa'nın yaptığı gibi Avrupa'dan değil, doğal olarak Saltanat ve Hilafet makamından, Meclis-i Umumiden isteyeceğini söylemiştir.⁷⁵⁷

Celalettin Arif Bey, Şerif Paşa'ya verildiği söylenen Kürtlerin temsilcisi olduğuna dair vekaletnameyi Kürt Teali Cemiyeti'nin verdiğini ama bu vekaletnamenin sadece Şerif Paşa'ya değil Kürt olan Lütfi Fikri Bey'e de gönderildiğini fakat Lütfi Fikri Bey'in bu vekalet kabul etmek tenezzülünde bile bulunmadığını ve böyle bir ihaneti kabul etmeyeceğini alenen söylediğini ifade etmiştir. Siverek mebusu Bekir Sıtkı Bey'de Kürtlerin İslam camiasından ve Osmanlı'dan ayrılmayı hatırlarına bile getirmediğini, Şerif Paşa'yı tanımadıklarını ve onun Kürtleri katıyen temsil etmediğini ifade etmiştir.⁷⁵⁸

Yukarıda bir kısım örnekleri verilen ve gerek Şerif Paşa ve gerekse de Kürt Teali Cemiyetine yöneltilen eleştiriler, Şerif Paşa'nın siyasi hayatının sonunu getirecek ve Kürt Teali Cemiyetini de dar bir Kürt hareketine dönüştürecektir.

Sonuç

I. Dünya Savaşı sonrasında, kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı topraklarında böl, parçala, yönet politikasını uygulamaya çalışan İtilaf Devletlerinin, özellikle de İngiltere ve Fransa'nın azınlıkları himaye eder tavrı, gerek bundan kendine kişisel menfaat sağlamak isteyen kişilerin ve sömürgeci devletlerin yönlendirmesi ile kendilerini bağımsızlık hayaline kaptırmış olan azınlıkların, bu yönde cesaretlerini arttırmıştır.

Bu yöndeki gelişmelerden kendisine kişisel menfaat sağlamak isteyen Kürt Şerif Paşa'da bu durumu değerlendirmeye çalışmıştır. Şerif Paşa tüm yaşamı boyunca, kendini önemli

⁷⁵⁶ a.g.e., s. 209.

⁷⁵⁷ a.g.e., s. 209-210.

⁷⁵⁸ a.g.e., s. 210-211.

mevkilere getirmek mücadelesi içerisinde bulunmuş ve bu yolda her şeyi mübah gören bir anlayış içerisinde olmuştur.

II. Meşrutiyetin ilanına kadar olan süreçte, bir yandan dönemin padişahı II. Abdülhamit'i idare ederken, bir yandan da iktidarı ele geçirmeleri muhtemel İttihatçıları idare etmeye çalışmıştır.

İttihat ve Terakki'nin iktidarından da beklediğini bulamayan Şerif Paşa, bu defa da Kürt kimliği ile kendisine bir mevki elde etmeye çalışmıştır.

Beklediği fırsatı I. Dünya Savaşı sonrası bulduğuna inanan Şerif Paşa, Avrupa'ya yeniden bir düzen vermek amacıyla tertip edilen Paris Barış Konferansında, İtilaf Devletlerinin Osmanlı egemenliğindeki azınlıkları, Osmanlı Devleti'nden ayırmak politikalarını, kendisine bir mevki, makam elde etmek için fırsata dönüştürmeye çalışmıştır.

Kendisini Kürtlerin temsilcisi olarak lanse eden ve bu yönde bağımsız bir Kürt Devleti oluşturmak girişiminde bulunan Şerif Paşa, bu politikasını gerçekleştirmeye çalıştığı süreç içerisinde, arkasında yeterli destek olmamasının da etkisi ile tutarlı bir siyaset izlememiştir. Kimi zaman bağımsızlık, kimi zaman da otonomi çözümleri, Ermeni iddialarına karşı fakat durum aleyhine döndüğünde onlarla işbirliğine yönelik tutarsız politikaları, bir süre sonra Şerif Paşa ve izlediği siyasete yönelik güvensizlik yaratmış ve gerek İtilaf Devletleri ve gerekse de Kürtler tarafından yeterince ciddiye alınmamıştır.

Paris Barış Konferansı'nda umduğu neticeyi ve Osmanlı Devleti vatandaşı Kürtlerden beklediği desteği alamayan ve hatta kendini destekleyenlerinde güvenini kaybeden Şerif Paşa nihayetinde, 5 Nisan 1920'de Kürtçülük davasından ve siyasetten tamamen ayrılmıştır.

Kaynakça

Armaoğlu, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914–1990)*, C. I, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1992.

Aslan, Taner, "Saidpaşazade Mehmet Şerif Paşa Muhalefeti ve İkinci Meşrutiyet Döneminde Yasaklanan Bir Risalesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, C. 30, S. 50 Ankara, 2011.

Atatürk, Kemal, *Nutuk (1919–1927)*, Hazırlayan: Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002.

Bolat, Mahmut, "Genel Hatlarıyla Atatürk Dönemi Türkiye'nin İkili İlişkileri", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C.7, S.1, 2006.

Duman, Sabit, "Paris Barış Konferansında İstanbul", *III. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumu, İstanbul, 25 Mayıs-26 Mayıs 2015*.

Durmuş, Yalçın-Yaşar Akbıyık - Dursun Ali Akbulut - Mustafa Balcıoğlu - Nuri Köstüklü - Azmi Süslü - Refik Turan - Cezmi Eraslan - M.Akif Tural, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2005.

Türkiye Tarihi, Modern Dünyada Türkiye 1839-2010, C. 4, Editör: Reşat Kasaba, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2011.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/serif-pasa-mehmed> (Erişim Tarihi: 02.05.2019).

Karabekir, Kazım, *Kürt Meselesi*, Emre Yayınları, İstanbul, 2004.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, Devre: 4 Cilt: 1, İçtima Senesi: 1, Onbeşinci İnikad, 1 Mart 1336 (1920).

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Ondördüncü İnikad, Devre: 4, Cilt: 1, İçtima Senesi: 1, 26 Şubat 1936 (1920).

Okur, Mehmet, “Paris Barış Konferansı’nda Ermeni Yurdu Tartışmaları ve Osmanlı Hükümeti’nin Çözüm Önerileri”, *Yeni Türkiye*, 60/2014.

Erzurum Kongresi ve İstanbul Hükümeti Üzerindeki Etkisine Dair İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'un Değerlendirmeleri

Mehmet Okur*

Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında yer alan Osmanlı Devleti, bazı cephelerde olağanüstü başarı gösterdiyse de devamını getirememiş, askeri ve ekonomik durumun giderek kötüleşmesi üzerine barış istemek zorunda kalarak 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştı. İtilaf güçlerinin büyük bir dikkatle hazırladığı bu mütareke ile Osmanlı Devleti'nin egemenliği ve toprak bütünlüğü tümüyle ortadan kaldırmakta, asayişsizliği tetiklemekte ve savaş sürecinde imzalanan gizli anlaşmaların hayata geçirilmesini sağlayacak hükümler içermektedir. Nitekim İngiltere'nin öncülüğündeki İtilaf Devletleri mütarekeyi uygulamak ve daha ötesi planları hayata geçirmek için İstanbul'da birer Yüksek Komiserlik oluşturmuşlardı. İngiliz Yüksek Komiserliği'ne Amiral Arthur Gough Calthorpe, Fransız Yüksek Komiserliği'ne Amiral Jean Amet ve İtalya Yüksek Komiserliği'ne ise Kont Carlo Sforza atanmıştı.⁷⁵⁹ Bu Yüksek Komiserlikler içerisinde hemen her alanda etkili olan ve politikalara yön veren ise İngiliz Yüksek Komiserliği idi. Yüksek komiserlikler, kendi hükümetleri ile Osmanlı Hükümeti arasında iletişim kurmaktan başka, Anadolu'nun merkezî ve stratejik noktalarına gönderilen kontrol subaylarından aldığı bilgileri hükümetlerine rapor etmekteydiler.⁷⁶⁰

Mütarekeden kısa bir süre sonra harekete geçen İtilaf güçleri, bazen hiç mütareke imzalamamış gibi bazen de mütareke hükümleri gerekçe göstererek Boğazlar başta olmak üzere, Musul, Adana, İskenderun, Hatay, Antep, Urfa Maraş, Batum, Kars ve Ardahan'ı işgal ederken⁷⁶¹, Rumlar ve Ermeniler de dinî, siyasi ve çete yapılarıyla bu işgallere destek vermeye başlamış, Ermeniler Doğu Anadolu'dan Kafkasya'ya, Rumlar da İnebolu'dan Batum'a uzanan ve nüfusun büyük bir çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu coğrafyada devlet kurma çabası içerisine girmişlerdi.

* Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, okur25@yahoo.com

⁷⁵⁹ *Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s. 181; Abdurrahman Bozkurt, *İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014, s. 19.

⁷⁶⁰ İstanbul İngiliz Yüksek Komiserlerinin raporları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Okur – Murat Küçükkuşurlu, *İngiliz Yüksek Komiserlerinin Gözüyle Milli Mücadele 1918-1920*, Serander Yayınları, Trabzon, 2006.

⁷⁶¹ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri IV*, Nehir Yayınları, İstanbul 1993, s. 23; Yaşar Akbıyık, *Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 10; İsmail Özçelik, *Milli Mücadelede Güney Cephesi (Urfa)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992, s. 55.

Devlet otoritesinin neredeyse tümüyle çöktüğü bu süreçte Türk halkı istiklal mücadelesi vermeye ve Anadolu'nun her tarafında “*Müdafâ-i Hukuk*”, “*Kuvay-ı Milliye*”, “*Hareket-i Milliye*” şeklinde tanımlanan teşkilatlar kurarak buldukları bölgelerin etnik ve tarihi yönleriyle Türkiye'ye ait olduğunu çeşitli vasıtalarla kanıtlamaya çalışırken, Padişah Vahdettin ve hükümet ise mütareke hükümlerini harfiyen uygulayarak ayakta kalabileceği düşüncesinden hareketle bir taraftan, direnmeye çalışan Türk halkını teskin etmeye çalışmakta, diğer taraftan da ülkede asayişin sağlamanın yollarını aramaktaydı.⁷⁶²

Karadeniz kıyılarında *Pontus Rum Devleti* kurulması için kargaşa ortamı yaratmayı amaçlayan Pontusçu Rumlarla *Büyük Ermenistan* peşinde koşan Ermeni çetelerinin saldırılarına Türk halkının milis kuvvetleriyle cevap vermesi⁷⁶³ ve İngiltere'nin müdahalesine yol açması⁷⁶⁴ hükümeti bir an önce tedbir almaya itmiş, İstanbul, Konya, Erzurum ve Trakya merkezli Ordu Müfettişliklerinin oluşturulmasına karar vermiştir. 30 Nisan 1919'da yayımlanan padişah iradesine göre merkezi İstanbul olan I. Ordu Müfettişliği görevine Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşa, merkezi Konya olan Yıldırım Kıtaları (daha sonra II. Ordu) Müfettişliğine Mersinli Cemal Paşa ve merkezi Erzurum olan IX. Ordu Kıtaları (daha sonra III. Ordu) Müfettişliği görevine Mustafa Kemal Paşa'nın tayin edilmeleri kararlaştırılmıştır.⁷⁶⁵

7 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal Paşa'ya tevdi edilen görev talimatı yalnızca askeri olmayıp, müfettişliğin kapsadığı alan dâhilinde aynı zamanda mülki özellik de taşımaktaydı. Bu talimatnameye göre Mustafa Kemal Paşa, görev mıntikasındaki eşkıyalık hareketlerini önlemek, silah ve cephaneyi toplamak, Kuvayı milliye veya benzer şûraları ortadan kaldırmak, İtilaf Devletlerinin şikâyet ettikleri olayların önüne geçmek ve görev bölgesinde mütareke hükümlerine işlerlik kazandırmakla mükellefti.⁷⁶⁶ Ancak Mustafa Kemal'in 19 Mayıs günü Samsun'a vardığından itibaren müfettişlik mıntikasındaki askeri ve mülki makamlarla temasa geçip yavaş yavaş milli direnişi örgütlemeye başlaması⁷⁶⁷, İtilaf güçlerinin mütarekeye aykırı

⁷⁶² Mehmet Okur, *Milli Mücadelede Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 42, 65.

⁷⁶³ Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), C. I, Nisan 1919-Mart 1920*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 4-5.

⁷⁶⁴ Bölgedeki asayişin sağlanması iddiasıyla 200 kişilik bir birliğin Samsun'a çıkarılması (9 Mart 1919) ve 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'nın İstanbul'a çağrılıp orada tutuklanması İngilizler için yeterli olmamıştı. *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi*, İŞH, K.75, G.98, B.98-1.

⁷⁶⁵ Bu müfettişliklere daha sonra Rumeli Müfettişliği de ilave edildi ancak uygulamaya geçirilemedi. Ayrıca Diyarbakır'da bulunan 13. Kolorduya da müfettişlik yetkileri verilmişti. Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 106-112.

⁷⁶⁶ ATASE İŞH, K.14, G.66, B.66-1; *H.T.V.D.*, Yıl: 1, (Eylül 1952), Sayı: 1, Ves. No: 1; HTVD, Vesika: 3; *Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşını Başlatmasına Dair*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, Belge No: 7.

⁷⁶⁷ ATASE, İŞH, K.14, G.78, B.78-1; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 22.

isteklerini gündeme getirmesi⁷⁶⁸ ve İzmir'in Yunanlarca işgalinin millet ve ordu üzerinde yaptığı etkiye dikkat çekmesi⁷⁶⁹ İngiliz Yüksek Komiserliği'ni harekete geçirmiş ve bir an önce İstanbul'a çağırılması için hükümete baskı yapmaya başlamışlardır.⁷⁷⁰

Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul hükümetinin bütün baskılarına rağmen İstanbul'a dönmeyip Erzurum'a doğru yoluna devam etmesi bundan sonraki süreci, liderliğini Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı Türk Milli Hareketi – İngiliz eksenli İstanbul Hükümetleri mücadelesine dönüştürmüştür ki, İngiliz Yüksek Komiserliği, İtilaf Hükümetlerinin Türkiye üzerindeki planlarını alt üst eden bu mücadeleyi adım adım takip etmiş, mevcut durum ve muhtemel gelişmeler hakkında ayrıntılı raporlar düzenlemişlerdir. Örneğin Londra'ya gönderdiği 8 Haziran 1919 tarihli telgrafında, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul, İzmir ve Antalya'nın işgalinin mütareke hükümlerinin ihlali mahiyetindeki şikâyetini bildiriyor ve hükümetin onu geri getirme gayretlerine rağmen Anadolu içlerine doğru yoluna devam ederek 3 Temmuz günü Erzurum'a vardığını haber vermektedir.⁷⁷¹

İstanbul İngiliz Yüksek Komiseri raporlarına yansıyan önemli gelişmelerden biri de Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Millîye Cemiyeti ile Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Millîye Cemiyeti'nin girişimleriyle toplanan Erzurum Kongresi idi. Kongre bölgesel bir özellik taşısa da alınan kararlar ve toplantıya bir süreden beri yakından takip edilen, eylemleriyle Müttefikler için tehlikeli hale gelen Mustafa Kemal Paşa'nın katılması İngiliz kontrol subaylarının dikkatini çekmiştir. İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, Erzurum Kongresi'nin toplandığı gün Lord Curzon'a gönderdiği ivedi ve gizli telgrafta şöyle demektedir: “*Sadrizam, Mustafa Kemal'i İstanbul'a getirmek için harcamış olduğu gayretlerin tek sonucu şu olmuştur: Mustafa Kemal ordudan istifa etmiş ve Erzurum bölgesinde kalarak olaylar başlatmıştır.*”⁷⁷²

Amiral Calthorpe, 27 Temmuz 1919 günü Lord Curzon'a gönderdiği gizli telgrafta ise Türklerin Batılı Hristiyan devletlerden hiçbir yardım beklemediklerini, kendi çabalarıyla kurulabileceklerine inandıklarını, bu maçla Mustafa Kemal'in Erzurum'da bir kongre topladığını yazmakta ve şu değerlendirmede bulunmaktaydı:

⁷⁶⁸ ATASE, İSH, K.267, G.103, B.103-1.

⁷⁶⁹ ATASE, İSH, K.346, G.103, B.103-1.

⁷⁷⁰ Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nı Başlatmasına Dair Belgeler, Belge No: 41; Gotthard Jaeschke, Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri, Çev.: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 124-135; Salahi R. Sonyel, Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı, Yeni Belgelerle (1918-1923) I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s. 286-287.

⁷⁷¹ Jaeschke, a.g.e., s. 133.

⁷⁷² The National Archives, Public Record Office, Foreign Office, 371/4227/107306.

*“İngiliz Hükümeti, Anadolu’da İstanbul’un yetkilerini ve Padişahın egemenliğini reddeden bağımsız, muhtemelen oldukça aşırı ve Avrupa aleyhtarı bir yönetim kurulmasına yol açacak biçimde olayların gelişmesi olasılığını göz önünde bulundurmalıdır.”*⁷⁷³

Amiral Calthorpe’un 31 Temmuz ve 1 Ağustos 1919 tarihli raporlarına göre Damat Ferit Paşa, Erzurum’da toplanmakta olan kongreye fazla önem vermiyor gibiydi. Ona göre Amasya ve Sivas’taki toplantılar sadece İttihatçıların basit birer toplantısı niteliğindediydi.⁷⁷⁴ Fakat Calthorpe, O’nun konumundaki bir adamın, hükümetin otoritesinin ciddi bir şekilde sarsıldığını kabul etmemek için bu şekilde davrandığını söylemekteydi. Nitekim O, bazen kendi kendini tekzip etmekte ve ciddi sıkıntılarla karşı karşıya bulunduğunu itiraf etmekteydi. Hatta daha bir gün önce Mr. Hohler’e, vilayetlerin merkeze bağlılığının sarsılması ihtimalinden bahsetmişti.

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe raporunda, Damat Ferit Hükümeti’nin çok zor durumda olduğunu, yine de iyi niyetle hareket ettiğini ve müttefiklere yardımcı olmaya çalıştığını söylemekteydi. Calthorpe’un raporunda yer aldığı üzere, Damat Ferit Hükümeti’nin Müttefikler dışında artık bir umudu yoktu. O, emirlerini vilayetlere uygulatacak durumda değildi. O’nun ayakta kalması sadece Müttefiklerin kararlı çabalarına bağlıydı.⁷⁷⁵

Calthorpe’un verdiği bilgilerden İngilizlerin ve özellikle de İstanbul Hükümeti’nin olayları takip edemediğini ve doğru değerlendiremediğini ortaya koymaktaydı. Calthorpe raporunda, iç bölgelerin daha uzak kısımlarında nelerin olup bittiğini tam olarak bilmediklerini, aynı şekilde Sadrazamında bir muammanın içinde bulunduğunu ifade etmekteydi. Nitekim Sadrazam’ın kendisine, Anadolu’da milliyetçi eylemler ve vilayet kongreleri hakkında birçok söylentilerin dolaştığını fakat son dönemde Erzurum’dan alınan bir telgrafta, oradaki durumun şimdiye kadar hiç bu kadar sakin olmadığını bildirildiğini belirtmekteydi. Calthorpe’a göre bu telgraf, Milli Harekete sempati ile bakan askeri bir yetkiliden alınmıştı. Sadrazam, sivil yetkililerin ne düşündüğünü dahi bilmiyordu. Calthorpe, kendilerinin Erzurum’da bir kongre toplandığını haber aldıklarını fakat kongrenin hangi yolu takip ettiğine dair kesin bir bilgiye sahip olmadıklarını; sadece bu kongreye, cesur ve genç askerlerin hâkim olduğunu söylemekteydi.

İngiliz Yüksek Komiseri’ne göre milliciler her şeyi riske etmeye hazır kişilerdi. Eylemlerinin amacı, doğuda ve kuzeyde daha serbest bir alan yaratmak ve Doğu Vilayetlerini

⁷⁷³ FO, 371/4227/108842: Sonyel, *a.g.e.*, s. 314.

⁷⁷⁴ Ancak Damat Ferit Paşa, Erzurum Kongresi’nin toplanmasından iki gün önce kurduğu yeni kabinesinden hemen ertesi günü Amiral Calthorpe’u ziyaret ettiğinde ona, Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum ve Sivas’ta kongreler düzenlediğini ve görüşülecek konulardan birinin de İstanbul’a karşı Anadolu’nun bağımsızlığını ilan etmek olduğunu ifade etmişti. Sonyel, *a.g.e.*, s. 307.

⁷⁷⁵ *British Documents on Foreign Affairs, Series B, Part II, Volum I, Doc. 41, (115591), No: 1353.*

İzmir'in kaderine düşmekten korumaktı. Merkezi Hükümet istemiş olsa bile, bu vilayetdeki subayları Harbiye Nezareti'nden uzaklaştırmaya cesaret edememişti. Nitekim bir ara Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi Cevat Paşa ve diğer milli hareket sempatanlarının görevden uzaklaştırılacağı hakkında söylenti çıkmış, fakat derhal büyük bir protesto dalgası başlatılarak bu söylenti ya da girişimlerin önü kapatılmıştı.⁷⁷⁶

Amiral Calthorpe, Anadolu'daki hareketin kendileri açısından da endişe verici duruma ulaştığını belirtmekte, kontrol altına alınabilmesi için büyük çapta tedbirler alınması gerektiğini söylemekte, ancak bu tedbirlerin ne olacağını kestiremediğini de ifade etmekteydi.⁷⁷⁷ Yine Calthorpe, Milli Hareketin güçlenmesinden endişelenen Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın kendisini ziyarete geldiğini ve durumun gittikçe içinden çıkılmaz bir hal aldığını söylediğini ifade etmekteydi.

Calthorpe'un belirttiğine göre Damat Ferit Paşa, Milli Hareketi, kesildikçe büyüyen yılan başına benzetmekteydi. Sadrazamın İngiliz Yüksek Komiseri'ne söylediği üzere, Milli Hareket kabine üyelerine istifa etmeleri için sürekli emirler vermeye başlamıştı. Ayrıca çeşitli tehdit mektupları da gönderiyordu.

Calthorpe'un raporuna göre Sadrazam Milli Hareketin faaliyetlerine karşı elinden gelen önlemleri alıyordu. Fakat O, organizasyonun merkezinin İstanbul olduğuna inanıyordu. Sadrazam, Mustafa Kemal, Rauf Bey ve İzmit yakınındaki bir çete reisinin yakalanması için beş gün boyunca sıkı bir şekilde mücadele etmişti. Bu konudaki muhalefet askeri kanattan ve özellikle kendisine ihanet ettiğine inandığı Harbiye Nazırı'ndan gelmişti. Şimdiye kadar bu amaçla gönderilen emirler genel mahiyettedir ve 30 Temmuz'da gönderilen emir⁷⁷⁸ gibi spesifik değildi. Ona göre bu hareketin başında İzzet Paşa, Ahmet Rıza, Çürüksulu Mahmut vardı ve onlar veliahdı da ağlarına almışlardı.⁷⁷⁹

İngiliz Yüksek Komiserliği'nin 31 Temmuz 1919 tarihli raporuna göre, mevcut durumun kötülüğünü gören Sadrazam, Tevfik Paşa'nın da hazır bulunduğu bir ortamda Padişah'a

⁷⁷⁶ *British Documents on Foreign Affairs, Volume: I, Doc. 40, (115568), No: 1328.*

⁷⁷⁷ *British Documents on Foreign Affairs, Volume: I, Doc. 41, (115591), No: 1353.*

⁷⁷⁸ Dâhiliye Nezareti, Erzurum Vilâyeti'ne 29 ve 30 Temmuz tarihlerinde peş peşe iki telgraf gönderilmişti. 29 Temmuz tarihli telgrafta; "Mustafa Kemal ve Rauf Beyler'in Hükümetin mukarrerat ve tebligatına muhâlif tahşidât ve tahrîkatta devam etmekte oldukları, imzaları altında (9-10 Temmuz 1919'da) neşrettikleri beyânnâmelerle vuku'u bulan işâratın anlaşılmasına binaen hemen derdest edilerek Dersaâdete izâmları Meclis-i Vükelâ Kararı'yla tebliğ olunur" denilirken 30 Temmuz tarihli telgrafta ise şu hususlar üzerinde durulmaktaydı: "29 Temmuz sene 335 şifre telgrafla tebliğ olunmak üzere Mustafa Kemal ve Rauf Beyler oralarda buldukları halde hemen derdest edilerek mahfuzen Dersaâdet'e sevklerinin lüzumu tekrar ve cevabına intizar olunur." Aynı karar, Elazığ, Erzurum, Sivas, Ankara, Bitlis ve Trabzon valiliklerine ve Erzincan Mutasarrıflığı'na da 30 Temmuz'da gönderilmiştir. *Bütünüyle Erzurum Kongresi II*, (Yay.: Haz. M. Fahrettin Kırzioğlu), Ankara, 1993, s. 126.

⁷⁷⁹ *British Documents on Foreign Affairs, Volume: I, Doc. 42, (115591), No: 1353.*

görevden çekilmek istediğini söyledi.⁷⁸⁰ Padişah, Tevfik Paşa'yı göreve davet ederek yeni kabineyi oluşturmayı önerdiyse de Tevfik Paşa bunun faydasız olduğunu, çünkü kendisinin de mevcut kabinenin bir benzerini kurabileceğini söyledi. Padişah ise başka bir kişiyi özellikle de İzzet Paşa'yı iktidara davet etmeyeceğini çünkü son iki yıl boyunca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden çok çektiğini, O'nu tekrar iktidara çağdırmaktansa tahtı bırakmayı tercih edeceğini söyledi.⁷⁸¹ Nitekim Sadrazam Damat Ferit Paşa, İngiliz Yüksek Komiserliği memurlarından Mr. Hohler ile yaptığı görüşmede ona, Sultan'ın kendisinden ve Tevfik Paşa'dan başka hükümet görevini yerine getirebilecek hiç kimse göremediğini ve bu yüzden durumun son derece kritik olduğunu, Sultan tahttan çekilirse ve kendisi hükümetten ayrılırsa İngiltere'nin Sultan'ın şahsını koruyup korumayacağını sormuş, Hohler de kendisinin bu sorunun Londra'ya danışılması gereken önemli bir konu olduğunu fakat Yüksek Komiserliğin, onların kaderlerine büyük bir ehemmiyet verdiğini söylemiştir.⁷⁸²

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe ise konuya dair değerlendirmesinde diğer bir ifadeyle Padişah'ın tahttan çekilmesi ve Sadrazamın istifası durumunda, Onların şahsi güvenliklerinin tehlikeye gireceğini ifade etmekte, korunmaları için hükümetinden destek talep etmektedir. Çünkü Onlar mütareke hükümlerine uymak ve onları uygulamak için ellerinden geleni yapmışlardır. Onlara saygıyla muamele edilmesi, rahatsız edilmemesi ve hayatlarının tehlikeye atılmaması gerekmektedir. Calthorpe'a göre, Sultan ve Sadrazam Damat Ferit için gerekli tedbirleri almak İngiltere'nin yararına olacaktır.⁷⁸³

Amiral Calthorpe'un yazısında Damat Ferit Paşa'nın İngiliz Hükümeti'nden yardım isteği de yer almaktaydı. Calthorpe'un belirttiğine göre Damat Ferit Paşa kendisine, İngiltere'den, ülkenin yönetimi için tavsiye ve yardım konusunda tam tasarrufa sahip olduğunu söylemişti. Hatta Ferit Paşa, daha önceki Allah'tan ve İngiltere'den başka bir umudu olmadığı ifadesini tekrarlamış, şimdi buna her zamankinden daha çok ihtiyaç duyduklarını ifade etmiştir.⁷⁸⁴

Damat Ferit Paşa'nın bu talebini dikkate alan Amiral Calthorpe, diğer Yüksek Komiserlerle bir araya gelerek mevcut hükümeti (Damat Ferit Hükümeti) destekleme kararı aldılar ve bu kararı aynı gün Sadrazam Damat Ferit Paşa'ya bildirdiler. Amiral Calthorpe'un Lord Curzon'a gönderdiği 5 Ağustos 1919 tarihli telyazısında belirttiğine göre, Ferit Paşa bu

⁷⁸⁰ Velihaht Abdülmecit Efendi'nin Erzurum Kongresi'nin devam ettiği günlerde Sultan Vahdettin ile görüşmesi ve mevcut hükümeti eleştirmesi Damat Ferit Paşa'yı ciddi derecede rahatsız etmişti. *British Documents on Foreign Affairs, Volume: I, Doc. 42, (115591), No: 1353.*

⁷⁸¹ *British Documents on Foreign Affairs, Volume: I, Doc. 42, (115591), No: 1353.*

⁷⁸² *British Documents on Foreign Affairs, Volume: I, Doc. 42, (115591), No: 1353.*

⁷⁸³ *British Documents on Foreign Affairs, Volume: I, Doc. 41, (115591), No: 353.*

⁷⁸⁴ *British Documents on Foreign Affairs, Volume: I, Doc. 42, (115591), No: 1353.*

karardan çok mutlu oldu ve İttihatçıların tutuklanıp Malta'ya sürülmelerini istedi.⁷⁸⁵ Hatta bu konuda Yüksek Komiserliğe tutuklanmasını istediği kişilere dair bir liste dahi sundu. Yüksek Komiser Vekili Amiral Webb'in 9 Ağustos 1919'da Lord Curzon'a gönderdiği yazıya göre, Sadrazamın bu ihbarları üzerine 5-6 kişilik liste çok geçmeden 50 kişiye ulaştı.⁷⁸⁶

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe göre, Damat Ferit Hükümeti'nin karşılaştığı problemlerin arkasında Ahmet İzzet Paşa vardı ve bu kişinin problem çıkarmaktan kaçınması için uyarılması gerekmektedir.

Calthorpe'un Lord Curzon'a gönderdiği 31 Temmuz tarihli yazısına göre, İstanbul'da İttihatçı hükümeti formunda herhangi bir siyasi teşkilatla muhatap olmak İngiltere açısından en son kabul edilecek bir durumdu ve böyle bir ihtimali önlemek için her türlü çaba sarf edilmeliydi. Bu bağlamda eğer Ahmet İzzet Paşa'ya yapılacak uyarı yeterli olmazsa O'nun ve birkaç arkadaşının tutuklanarak yurt dışına çıkarılması dahi düşünülmeliydi.⁷⁸⁷ Eğer İttihatçı taraftarı olan Ahmet İzzet Paşa, İttihatçılardan oluşan bir kabineyle iktidara gelirse, onların vilayetlerde mevcut hükümetten daha fazla otorite kurmaları ve vilayetlerdeki kongrelerin, İttihatçı güçlerinin etkisinde olacak olan İstanbul'daki bir parlamentoya dönüşmesi kaçınılmaz olacaktı.⁷⁸⁸

İngilizler milliyetçi bir hükümetin kurulmasına engel olmalarına rağmen mevcut hükümetten pek de memnun değillerdi. Zira Damat Ferit Hükümeti'nin kendileri açısından tatmin edici olmasına rağmen, Türk halkına emirlerini uygulatması bakımından zayıf olduğunu söylemekteydi.⁷⁸⁹ Yüksek Komiser Calthorpe'a göre, Türkiye özellikle Yunan işgali ve Rumlarla Türklerin karşılıklı saldırıları ile öyle bir noktaya gelmişti ki siyasî hayata katılan her Türk, ulusal duygularla davranıyor, hiç olmazsa Türkiye'nin işgal edilmemiş bölgelerini savunma refleksiyle hareket ediyordu. Yine Calthorpe'a göre, Türkiye ile genel bir barış antlaşmasının imzalanmasında geç kalınmış olması, bütün faal siyasî ögelerin milli hareket etrafında birleşmelerine neden olmuştur ki bu durum, milliyetçilerin ileride ya İstanbul'a kesin üstünlük sağlamalarına, ya da herhangi bir ili kendilerine merkez seçerek Damat Ferit Hükümeti'ne karşı yeni bir hükümet kurmalarına yol açacaktır.⁷⁹⁰

Bu arada Erzurum Kongresi sona ermiş ve kararlar açıklanmıştı. Kongre, bölgedeki İngiliz Kontrol subaylarının da belirttiği üzere Osmanlı İmparatorluğu'na ve Saltanata sadık

⁷⁸⁵ Şimşir, *a.g.e.*, s. 69-71.

⁷⁸⁶ *British Documents on Foreign Affairs, Volume: I, Doc. 43, (118409), No: 1417.*

⁷⁸⁷ *British Documents on Foreign Affairs, Volume: I, Doc. 42, (115591), No: 1353.*

⁷⁸⁸ *British Documents on Foreign Affairs, Volume: I, Doc. 41, (115591), No: 1353.*

⁷⁸⁹ *British Documents on Foreign Affairs, Volume: I, Doc. 44, (118409), No: 1417.*

⁷⁹⁰ *FO, 371/4227/115568.*

kalmayı kabul ediyor, fakat Damat Ferit Hükümeti'ni Türklerin menfaatini korumadığı için eleştiriyordu. Kongre, ayrıca Hristiyanları korumaya fakat yurda giren bütün kuvvetlere karşı direnmeye karar vermektedir.⁷⁹¹

Amiral Calthorpe'un 18 Ağustos 1919 tarihli raporuna göre Erzurum artık milli hareketin merkezi haline gelmişti. Daha da önemlisi bölgede Türk askerinden oluşan kısmen silahsızlandırılmış 4 tümen, geniş silah ve mühimmat dışında eski askerlerden oluşan silahlı sivil bir topluluk mevcuttur. Ayrıca 30.000 kişilik düzensiz Kürk gruplarının da Mustafa Kemal'e katılması muhtemeldir.⁷⁹²

İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'un değerlendirmelerinden, Mustafa Kemal Paşa'nın etrafında toplanmaya başlayan Türk Milli Hareketi'nin lider kadrosunun mevcut politik durumu büyük bir ustalıkla kullandıkları, Türk milletine derin güven duydukları, bu güvene dayanarak dışarıdan herhangi bir yardım beklemezsizin kararlılıkla hareket ettikleri dikkati çekerken, Erzurum Kongresi'nin ise gerek toplanması gerekse aldığı kararlarla Milli Hareketi etkili bir hale getirdiğini, İstanbul'da hükümet değişikliğine, İngilizlerde ise Anadolu'da yükselen tepkiyi etkisiz kılmayı amaçlayan yeni politika arayışlarına yol açtığı görülmektedir.

⁷⁹¹ *British Documents on Foreign Affairs, Volume: I, Doc. 75, (151212).*

⁷⁹² Şimşir, a.g.e., s. 86-87.

Kaynakça

Akbıyık, Yaşar, *Milli Mücadelede Güney Cephesi (Maraş)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Atatürk'ün Samsun'a Çıkışı ve Kurtuluş Savaşı'nı Başlatmasına Dair Belgeler, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Bozkurt, Abdurrahman, *İtilaf Devletleri'nin İstanbul'da İşgal Yönetimi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014.

British Documents on Foreign Affairs, Series B, Part II, Volum I.

Bütünüyle Erzurum Kongresi II, (Yay.: Haz. M. Fahrettin Kırzıoğlu), Ankara, 1993.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev.: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 199.

Okur, Mehmet – Küçükuşurlu, Murat, *İngiliz Yüksek Komiserlerinin Gözüyle Milli Mücadele 1918-1920*, Serander Yayınları, Trabzon, 2006.

Okur, Mehmet, *Milli Mücadelede Karadeniz Bölgesi'ne Yönelik İngiliz Faaliyetleri*, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

Özçelik, İsmail, *Milli Mücadelede Güney Cephesi (Urfa)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992.

Sabis, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım, İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri IV*, Nehir Yayınları, İstanbul 1993.

Sonyel, Salahi R., *Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı, Yeni Belgelerle (1918-1923) I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

Şimşir, Bilâl N., *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938), C. I, Nisan 1919-Mart 1920*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.

The National Archives, Public Record Office, Foreign Office.

Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999.

Türkmen, Zekeriya, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

Erzurum Kongresi'ne Yönelik İngiliz Değerlendirmeleri**Tolga Başak*****Özet**

Erzurum Kongresi, sonuçları itibariyle ulusal ve uluslararası politikaları etkileyen önemli gelişmelere öncülük etmiş, Erzurum'da toplanan milli kongre sonucunda alınan kararlar Türk milletinin barış şartları olarak ortaya koyulacak prensiplerin (Misak-ı Milli) özünü oluşturmuştu. Erzurum Kongresi'nin toplanmasının temel sebebi bölgeye yönelik Ermeni iddiaları ve bölgede bir Ermeni devletinin kurulma tehlikesiydi. Doğu Anadolu'da kurulması tasarlanan Ermeni devletinin en önemli destek ve takipçisi ise İngiltere olmuştu. 1919 yılı Erzurumu'nda, İngilizlerin özel olarak Doğu Anadolu, Türkiye ve Kafkasya, genel olarak da Orta Doğu politikasını alt üst edecek tarzda gelişen olaylar Londra'nın dikkatinden kaçmadı. İngilizler, Erzurum'daki kongreyle yakından ilgilenmişler, gelişmeler gerek Türkiye'deki İngiliz askeri ve politik temsilcileri, gerekse İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki elemanları vasıtasıyla gözlemlenerek bunlardan Londra haberdar edilmişti. İngilizlerin Erzurum'daki gelişmelere ve burada toplanan kongreye yönelik değerlendirmelerini incelemek kongrenin uluslararası platformda yaptığı etkileri belirlemek açısından önemlidir. Bu bildiri Erzurum Kongresi ile ilgili İngiliz arşiv belgeleri incelenmek suretiyle İngilizlerin Erzurum Kongresi'ne yönelik geliştirdikleri bakış açılarına yer verilmiş, böylelikle kongrenin uluslararası platformdaki etki ve yansımaları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Türkiye, Milli Mücadele Hareketi, Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi, İngiliz Belgeleri.

British Assessments of the Erzurum Congress**Abstract**

As regards its results, the Erzurum Congress pioneered important developments affecting national and international policies and the decisions taken as a result of the National Congress gathered in Erzurum formed the essence of the principles (Misak-i Milli - National Pact) which will be laid down as the minimum peace conditions of the of The Turkish Nation. The main reason for the meeting of the Erzurum Congress was the Armenian allegations against the region and the danger of the establishment of an Armenian State in the region. The most important support and follower of the Armenian State, which was designed to be established in Eastern Anatolia, was Britain. In Erzurum in 1919, the events that developed in the style that

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, tbasak@atauni.edu.tr

would overwhelm the British policy of eastern Anatolia, Turkey and the Caucasus in particular, and the Middle East in general, did not escape London's attention. The British were closely involved with the Congress in Erzurum, and the developments were observed through the British military and political representatives in Turkey, as well as the British Intelligence Service's personnel in Turkey, and London was informed of them. It is important to examine the British assessment of the developments in Erzurum and the Congress gathered here to determine the effects of the Congress on the international platform. In this paper, the British archive documents related to the Erzurum Congress were examined and the perspectives developed by the British towards the Erzurum Congress were examined.

Key Words: England, The National Struggle, Mustafa Kemal Pasha, Erzurum Congress, British Documents, The Times Newspaper.

Erzurum'da bir kongre toplanmasının temel sebebi bölgeye yönelik Ermeni iddiaları ve bölgede bir Ermeni devletinin kurulma tehlikesiydi.⁷⁹³ Doğu Anadolu'da kurulması tasarlanan Ermeni devletinin en önemli destek ve takipçisi ise İngiltere olmuştu. Dolayısıyla 1919 yılı Erzurum'unda, İngilizlerin özel olarak Doğu Anadolu, Türkiye ve Kafkasya, genel olarak da Orta Doğu politikasını alt üst edecek tarzda gelişen olaylar Londra'nın dikkatinden kaçmadı. İngilizler, Erzurum'daki kongreyle yakından ilgilenmişler, gelişmeler gerek Türkiye'deki İngiliz askeri ve politik temsilcileri,⁷⁹⁴ gerekse İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki elemanları vasıtasıyla gözlemlenerek bunlardan Londra haberdar edilmişti.⁷⁹⁵

1919 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Erzurum'daki İngiliz Kontrol Subayı *Yarbay Alfred Rawlinson* tarafından bölgedeki gelişmeler hakkında Londra'ya iletilen raporlar, muhtemel Ermeni müdahale ve işgallerine karşı bölgede belirmeye başlayan dirençle ilgili ilk

⁷⁹³ Doğu'daki Ermenistan tehlikesine ek olarak Pontus Cumhuriyeti ve Kürdistan söylentileri yanında, İtilaf devletlerinin Mondros Mütarekesi'nden sonra Türkiye'nin bazı topraklarını işgal etmeleri kongrenin toplanma nedenleri arasında gösterilebilir. (Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s.93.)

⁷⁹⁴ Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'da bir İngiliz Yüksek Komiserliği oluşturulmuş ve bu komiserlik tarafından mütareke maddelerinin kontrolü için Anadolu'ya bazı İngiliz askeri yetkililerinin gönderilmesi tavsiye edilmişti. (*The National Archives of United Kingdom, Public Record Office, Foreign Office 371/3657/12909*, British High Commission, Constantinople to Foreign Office, No: 39, 9th January, 1919.) Adı geçen İngiliz arşivi bundan sonraki dipnotlarda [TNA. PRO. FO] şeklinde kısaltılarak verilecektir.

⁷⁹⁵ Milli Mücadele dönemi boyunca sonraları "Gizli İstihbarat Servisi" (*Secret Intelligence Service-SIS*) olarak bilinen "MI 1c" ve özellikle "Donanma İstihbaratı" (*Naval Intelligence*) gibi diğer yardımcı İngiliz istihbarat servisleri Anadolu'daki gelişmeler hakkında önemli ölçüde bilgi sağlamışlardır. Milli Mücadele hareketinin ortaya çıkışı hakkında İngilizler tarafından toplanan bilgilerin çoğu sadece İngiliz istihbarat servisleri tarafından değil, o dönemde Anadolu'da bulunan veya Anadolu'dan geçmekte olan bazı İngiliz kontrol subayları ve resmi görevlileri tarafından da elde edilmekteydi. Görevleri doğrultusunda İngiliz kontrol subayları ve diğer yetkililerin topladıkları bilgilerin çoğu tamamen doğru olmasalar da son derece ayrıntılı idiler. (A. L. Macfie, "British Intelligence and the Turkish National Movement, 1919-22", *Middle Eastern Studies*, Volume: 37, Number: 1, (January, 2001), s.1,5.) Milli Mücadele dönemi İngiliz istihbarat faaliyetleri hakkında bkz. Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

kayıtlardı. Rawlinson, 18 Haziran 1919'da kaleme aldığı yazıda, Erzurum Kongresi'nden önceki günlerde bölgedeki gelişmelere değinerek, mütareke şartlarının uygulanma sürecinde bölgedeki Türklerce sergilenen davranış değişikliklerinin altını çizmişti. Geline nokta silahsızlandırma faaliyetlerinin uygulanmadığını belirten Rawlinson'a göre Ermeniler tarafından işlenen sınır cinayetleri ve toplanan silahların Ermeni yönetimine iade edileceği söylentileri, bölgedeki huzursuzluğu körüklemiş, milli direnç noktasında bölge insanını organize etmeye başlamıştı. İşlerin Londra'dan görüldüğü kadar kolay halledilemeyeceğine ilişkin ifadelerle Erzurum'daki gelişmelere yönelik ilk izlenimlerini dile getiren Rawlinson, adı geçen raporuyla, mütareke maddelerinin uygulanmasıyla ilgili sıkıntı ve endişelerini de Londra'ya iletmiş, sonuç itibarıyla bölgede tansiyonu düşürecek tavsiyelerle⁷⁹⁶ birlikte Ermenilerin bölgeye dönüşleri hakkında bazı uyarılarda bulunmuştu.⁷⁹⁷

Rawlinson, Erzurum'da yaklaşık on gün sonra toplanacak olan kongrenin gerekçelerini de ortaya koyacak şekilde, “*Erzurum'da Durum*” başlıklı ve 14 Temmuz 1919 tarihli ikinci bir raporda ise Ermeni dönüşlerinin, bölgedeki insanlar açısından Ermeni faaliyetleri yolunda atılan ilk adım olarak yorumlanacağını belirtmiş ve bölgedeki Türklerin direnme azminden bahsetmişti.⁷⁹⁸

Aslında Mondros Mütarekesi'nden sonra Kafkasya'daki İngiliz askeri varlığı, çoğu kez katliamları işleyen Ermeniler için bir destek sağlamış⁷⁹⁹ ve bu durum Erzurum'da tansiyonun yükselmesine sebep olmuştu. Rawlinson tarafından bölgedeki tansiyonu düşürmek için ortaya koyulan öneriler ise iki noktada sabitlenmişti. Öncelikle bölgede huzursuzluğa sebep olacağı aşikâr olan *Ermeni transferleri/Ermenilerin bölgeye gönderilmeleri* mutlaka İtilaf birlikleri kontrolü altında yapılmalı, ikinci olarak da Erzurum'un Türk hâkimiyetinde kalacağı yönünde Türklere bir teminat verilerek, bölgedeki gerilim yatıştırılmalıydı.

⁷⁹⁶ Dönem itibarıyla İngiliz politik çevrelerinin de gündeminde olan Ermeni transferleri/Ermenilerin geri döndürülmeleri meselesine de değinen Rawlinson'a göre kan akmasının önüne geçilmek isteniyorsa, bölgeye yapılacak Ermeni transferleri sadece İtilaf birlikleri gözetiminde yapılmalı, bu yapılırken de Müslüman unsurların yerleri değiştirilmeliydi. (TNA. PRO. FO. 371/3659/102537, Copy, “Paraphrase of a Cable from Colonel Rawlinson, Erzerum, dated the 18th of June, No. ERZ. 77.”)

⁷⁹⁷ TNA. PRO. FO. 371/3659/102537, Copy, “Paraphrase of a Cable from Colonel Rawlinson, Erzerum, dated the 18th of June, No. ERZ. 77.”

⁷⁹⁸ TNA. PRO. FO. 371/3659/102537, “Situation at Erzerum”, Reports by Military Control Officer, 14 July 1919.

⁷⁹⁹ Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi ISH-5, Kutu No: 193 Gömlek No: 96 Belge No: 96(1); ATASE, ISH-II, Kutu No: 33, Gömlek No: 23 Belge No: 23(1); Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Dosya No: 849-465, Fon: 930.1, Yer: 3.48.5; BCA, Dosya No: 849, Fon: 930.1, Yer: 3.48.7; BCA, Dosya No: 849-465, Fon: 930.1, Yer: 3.48.8; BCA, Dosya No: 849-10104, Fon: 930.1, Yer: 3.54.2; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, HR. SYS, 2877/12; BOA, HR. SYS, 2877/57; Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, (1896-1922), IV, Ankara, 2006, Belge No: 76, s.150-154; ATASE, ISH-3, Kutu No: 94 Gömlek No: 35 Belge No: 35(1) Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia*, Oxford, 1951.s.181.

21 Temmuz'da İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhından İngiliz Savaş Bakanlığı'na iletilen bir rapor ise Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum gelişmeleri hakkında kayıtlar içeriyordu. Anadolu'da İngiliz siyaseti aleyhine gelişen ve ağırlıklı olarak “Rum ve Ermeni karşıtı izler taşıyıp” “fazla etkin hale gelme ihtimali düşük olan” tanımlamalar eşliğinde Anadolu'daki gelişmeler hakkında değerlendirmeler yapılan raporda, temmuz ayı başlarında Erzurum'a varmış olan Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in birlikte hareket ettikleri üstünde durularak, Erzurum'da yapılacak toplantı için Doğu Anadolu'daki altı vilâyet delegelerine çağrıda bulunulduğu kaydedilmişti.⁸⁰⁰

1919 yılının temmuz ayında Doğu Anadolu'daki İtilaf karşıtı faaliyetlerle ilgili çeşitli kaynaklardan temin edilen bilgiler İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği kanalıyla Londra'ya aktarılmaya devam etti. Bu bağlamda 26 Temmuz'da İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na iletilen yazı, bölgedeki İngiliz askeri makamlarınca 15 Temmuz'da kaleme alınarak Calthorpe'a iletilen bir istihbarat raporunu içeriyordu ve rapordaki bilgiler İngiliz İstihbarat Servisi adına çalışan bir Rum ajan vasıtasıyla temin edilmişti. Bazı istihbarat raporlarının aksine, Erzurum Kongresi'nin 23 Temmuz'da toplanacağına ilişkin isabetli bilgiler yanında, kongreye Enver Paşa'nın da katılarak Erzurum'da Hıristiyanlara yönelik genel bir katliamın tasarlanacağı yönündeki bazı ifadeler, İngiliz istihbarat raporlarının karakteristik çizgilerini yansıtıyordu.⁸⁰¹

Bölgedeki gelişmelere ilişkin İngiliz istihbarat raporlarındaki bazı tutarsız ve çelişkili bilgilere rağmen, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelişinden sonraki faaliyetleri İngiliz asker ve politik çevrelerce mercek altına alınmış, bu noktada Erzurum'daki gelişmeler İngiliz yetkililerin üzerinde kafa yordığı meseleler bağlamında ilk sıralara yükselmişti.

Bu arada İngiliz *The Times* gazetesi de sütunlarında Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum merkezli haberlere yer vermeye başladı.⁸⁰² 19 Temmuz tarihli olmak üzere “*Türk Generali Yasadışı İlan Edildi*” başlığı ile *The Times*'ta yer alan bir haberde, Mustafa Kemal'in askerlikten istifa ederek Erzurum'a geçtiği ve İstanbul Hükümeti tarafından yasa dışı ilan edildiği ifade ediliyordu. Adı geçen haber, Erzurum'da bölgesel bir kongre toplaması ihtimaline

⁸⁰⁰ TNA. PRO. FO. 371/3659/117547, “Situation at Erzerum”, G.H.Q. Constantinople to War Office, repeated Egypt and Baghdad, I.6554, July 21st.

⁸⁰¹ TNA. PRO. FO. 371/3659/113178, “Anti-Entente Activities at Erzurum”, British High Commission-Calthorpe to Foreign Office, 26 July, No: 1290/M/1994.

⁸⁰² Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da başlattığı hareketin boyutu başlangıçta yeterince anlaşılmadığı için Mustafa Kemal Paşa ile ilgili *The Times*'da yer alan haber başlıkları önceleri küçük puntolarla verilirken, Sivas Kongresi ve özellikle B.M.M.'nin açılmasından sonra *The Times*'ın kullandığı puntolar büyüyecek ve buna paralel olarak haber ve yorumlar çoğalacaktır. (Ergün Aybars, “Milli Mücadele'de İngiliz Basını”, AAMD, IV/12, s.605.)

ilişkin ifadelerle genel anlamda ilk defa İngiliz kamuoyunu Mustafa Kemal Paşa ve Erzurum eksenli muhtemel gelişmeler hakkında bilgilendirmişti.⁸⁰³

Erzurum Kongresi'nin toplandığı gün İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe tarafından kaleme alınıp İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen telgrafın içeriği de Erzurum'daki gelişmelerle ilgiliydi. 22 Temmuz'da Damat Ferit'in kendisini ziyaret ettiğini belirten İngiliz Yüksek Komiseri, konu ile ilgili olarak şunları kaydetmişti:⁸⁰⁴

"...Sadrazam, Mustafa Kemal'in Sivas ve Erzurum'da kongreler topladığını ve 23 Temmuz'da başlayan tartışma konularından birinin "Bağımsız İstanbul Anadolu'sunun" (Anatolia Independent of Constantinople) deklarasyonu olduğunu ifade etti. Damat Ferit, bu gibi toplantıların Anayasa'ya ve Sultan'ın isteğine aykırı olan illegal faaliyetler olduğu yönünde vilâyetlere genelgeler gönderdi. Bu hareketin sonucu ilgi ile bekleniyor..."

Görüldüğü üzere, Damat Ferit tarafından Erzurum'daki kongreye ilişkin tanımlama *Bağımsız İstanbul Anadolu'sunun* ilan edilmesi şeklinde yapılmıştı. Aslında bu tanımlama İngiliz öngörülerini ve özellikle de Rawlinson'un bölgedeki gelişmelerle ilgili daha sonraki ifadeleriyle de örtüşecek bir tanımlamaydı. Buradaki temel nokta, Erzurum'daki gelişmelerin hareket tarzının, İstanbul'un politik çizgisinden çok farklı bir zeminde seyretmesi idi. Adı geçen yazı ile İngiliz Yüksek Komiseri, Damat Ferit Paşa'nın endişeli ifadelerinin altını çizip, Sultan'ın otoritesine aykırı gelişmeleri İngiliz Dışişleri Bakanlığı ile paylaşırken kendi ilgi ve endişelerini de gizlememişti.

Mondros Mütarekesi'nin Doğu Anadolu ile ilgili maddeleri uyarınca gündeme gelen Ermeni ihtiraslarına karşı Erzurum'da oluşmaya başlayan tepki, İstanbul Hükümeti'nin politik çizgisinden ayrılış tarzında gelişirken, İngiliz siyasetinin meseleye yönelik ilgisi de giderek artıyordu. Erzurum Kongresi'nin toplanmasından bir hafta sonra İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nden İngiliz Dışişleri Bakanı'na gönderilen telgrafın konusu, bölgedeki gelişmelere ilişkin İngiliz Subayı Heathcote-Smith'in 24 Temmuz 1919 tarihli raporuydu. Kongrenin başlamasından bir gün sonra kaleme alınan rapor, İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe'un Londra'ya gönderdiği 30 Temmuz tarihli telgrafın ekini oluşturdu.⁸⁰⁵

"Amiral Sir. A. Calthorpe'tan, Lord Curzon'a No: 1422/5057, İstanbul,

⁸⁰³ *The Times*, 19 Temmuz 1919, Cumartesi; "Turk General Outlawed", s.13.

⁸⁰⁴ Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, (1919-1938)*, I, Nisan1919-Mart 1920, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992, Belge No: 18, s.49; "Admiral Sir A. Calthorpe to Earl Curzon, No: 1525, Telegraphic, Constantinople, July 23rd 1919." Damat Ferit'in Anadolu'daki vilâyetlere gönderdiği 20 Temmuz 1919 tarihli genelgenin Fransızca metni için bkz. *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: IV, (1919)*, Edited by E. L. Woodward and Rohan Butler, Her Majesty's Stationery Office, London, 1952, Enclosure 2 in No. 472; "Circular Respecting the Situation in Anatolia", s.715.

⁸⁰⁵ *DBFP, First Series, Volume: IV*, No: 470, s.705-707; "Admiral Sir A. Calthorpe (Constantinople) to Earl Curzon, (Received August 20), No: 1422, Constantinople, July 30, 1919."; *İBA, I*, Belge No: 22, s.56-58.

30 Temmuz 1919 (Kısmen)

Lordum;

*Yüksek Komiserliğin Ermeni ve Rum bölümü üyeleri olan ve son zamanlarda Türkiye'nin bazı Karadeniz sahil vilâyetlerini ziyaret eden Deniz Binbaşı Heathcote-Smith (R.N.V.R), Deniz Albay Perring ve Teğmen Slade'in raporlarını takdim ediyorum.*⁸⁰⁶

Asayiş:

Asayiş durumu gittikçe kötüleşiyor ve son zamanlardaki raporlarda da belirtildiği üzere, "Milli Hareketin" yayılması, kanun dışı olayları ve haydutçuluğu teşvik ediyor. Milliyetçi güçler sözde Türk bağımsızlığını savunmak için "Mücahid" (Crusade) olarak kaydediliyorlar.

Mustafa Kemal Paşa ve onunla işbirliği yapanlar Merkezi Hükümet'le ilişkilerini keserek yerel yöneticiler üzerinde kendi otoritelerini sağlamaya çalışıyorlar. Erzurum'da milli bir kongre düzenleme yolundaki niyetleri artık şüphe götürmüyor. Şimdilik ayrı bir hükümet kurulmuş olmasa da, merkezi hükümet otoritesinin tedrici olarak tükenmekte olduğu inkâr edilemez.

Milliyetçi hareketin liderleri, kaynakları ve programına ilişkin kesin bilgiler elde etmek son derece güç. Bununla beraber hareketin kökeni ve hızlı bir şekilde yayılma sebebi hakkında pek kuşku yok. Bağımsız Ermenistan ve Pontus Cumhuriyeti söylentileriyle beraber Yunan işgalleri ve İtalyan tecavüzleri Anadolu'daki Müslümanlar arasında huzursuzluk ve korkuyu harekete geçirerek, Anadolu'yu zayıf ve müflis Merkezi Hükümet'in baş edemediği milliyetçi tahrikçiler için uygun bir alan haline getirdi. Bununla beraber milli hareket kendiliğinden ziyade vilâyetlerin tümünde bulunan İttihat Terakki Partisi'nin teşkilatlarınca desteklenen liderlerinin teşvikiyle vücut buluyor.

Subaylarımız tarafından da tavsiye edildiği üzere istenmeyen bazı kişilerin tutuklanıp sürgün edilmeleri ile bazı memur ve subayların görevlerinden alınmaları önemli ölçüde caydırıcı bir faktör olacaktır..."

Calthorpe, Yüksek

Komiser"

"22 Nolu Belgeye Ek."⁸⁰⁷

"Deniz Binbaşısı Heathcote Smith'in Raporu, İstanbul, 24 Temmuz 1919

⁸⁰⁶ 24 Temmuz 1919 tarihli H. Smith'in raporu, 3-24 Temmuz tarihleri arasındaki İstanbul-Trabzon yolculuğu, Perring'in 25 Temmuz tarihli raporu, Terme, Ünye, Niksar, Erba ve Amasya seyahatleri, Slade'in 22 Temmuz tarihli raporu ise Kastamonu ziyareti hakkındadır. (DBFP, First Series, Volume IV, s.705, Dip.2.)

⁸⁰⁷ İBA, I, Belge No: 22, Ek; "Report by Commander Heathcote-Smith, Constantinople, 24th July, 1919", s.58-63.

İstanbul-Trabzon seyahatim ve geri dönüşüm (3-24 Temmuz) esnasında “Milli Müdafaa Teşkilatı”nın faaliyetleri hakkındaki izlenimlerime ait bir raporu takdim ediyorum.

Hızla gelişmekte olan ciddi bir hareket söz konusu. Bu hareket 3 Temmuz’da hâlâ gizli bir başlangıç aşamasındaydı. (Temmuz’da, Erzurum’da, aleni bir şekilde kamuoyuna bir hareketin başlatılacağı bildirildi ve bugün Milli Müdafaa Cemiyetleri (National Defence Leagues) tüm Türkiye’de resmi bir varlık haline geldi.

Programa İlişkin Beyanname:

Mustafa Kemal Paşa, ayın sekizinde (ağustos) Erzurum’dan vilâyetlere bir genelge gönderdi:

“Resmi ve askeri durumum bugün milletle beraber Rum ve Ermeni ihtiraslarına kurban edilmemizi engellemek ve kutsal millet ve vatanımızı parçalanma tehlikesinden kurtarmak için başlayan Milli Mücadele (National Holy War) uğrunda milletle beraber serbestçe çalışmamda engel haline gelmiştir.”

“Bundan böyle milletin onuru için savaşıran sıradan bir savaşçı olarak kutsal gayemize ulaşmak adına bütün güçlükleri göze alacağım.”

Eski Bahriye Nazırı Rauf Bey, 9 Temmuz’da Erzurum’dan kendi genelgesini yayınladı:

“İstanbul’u terk ettim... Mustafa Kemal Paşa ve tüm arkadaşlarıyla beraber Milli Mücadele’ye (Sacred Holy War) katıldım.

“Bugün (Merkezi Hükümetimiz iradesini kaybedip zincire vurulmuş ve çaresiz bir şekilde İstanbul’da otururken) milletimizi ve vatanımızı parçalamak ve mahvetmek için ortaya koyulan düşman faaliyetlerine karşı haklarımızı, vatanımızı ve bağımsızlığımızı savunma ve devam ettirme yönünde beliren milli gaye için sıradan bir vatandaş olarak çalışmaya geldim...”

“Bağımsızlık, millet ve vatanımızın özgürlüğü ve Saltanat ve Hilafetin masuniyeti sağlanıncaya kadar Mustafa Kemal Paşa ile beraber sonuna dek mücadele edeceğime yönelik kararımı ant içerek açıklıyorum...”

“...Mutedil Türklerin bile iştirak ettiği Erzurum Konferansı’nın üyeleri hareketin politik danışmanları olarak faaliyette bulunacaklar. (18 Temmuz’da Trabzon Valisi Erzurum’daki konferansın sadece ekonomik sorunlarla ilgileneceği iddiasında bulunmuştu!)

“Parlamentonun İstanbul’da, İtilaf ordularının gölgesi altında toplanması durumunda hükümet kendisini zincire vurulmuş gibi hissedeceğinden, bütün halk Erzurum’da bir parlamento toplamakta olduklarını anlamış bulunuyor. Bunlar asi olduklarının bilincinde

değiller ve Kastamonu Valisi bana, tespit edilen şartlar altında, hükümetin ve Milli Müdafaa Teşkilatı'nın (N.D.O)⁸⁰⁸ birbirlerine yabancı değil, aynı fikirde olduklarını söyledi.

Konferansın hedefleri, Hıristiyan karşıtı önlemlerin ne zaman ve nasıl alınacağına karar vermek ve “Türkiye’yi kurtarmaktır...”

“Ülkeyi saran yeni ve ağır tehlikeler ve onları engelleyecek yerel vasıta eksiklikleri altında halk başka bir büyük felaketin eşiğinde duruyor.”

İmza, C. Heathcote-Smith”

Bu rapor üzerine İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan yorum ise şu şekildeydi;⁸⁰⁹

“Buradaki baskın unsur Halife’yi ve Türkiye’nin bütünlüğünü korumak için kutsal bir savaş ilan eden Mustafa Kemal’in etkisindeki Milli Müdafaa Hareketi’dir. (National Defence Movement)... Asayiş her zamankinden daha kötü durumda. Katliam korkusu ve yoksulluklarla karşı karşıya kalan Hıristiyanların durumu son derece kötü.

Amiral Webb, Trabzon’un işgalinin göz önünde bulundurulduğunu, bu konu ve diğer muhtemel önlemler ile ilgili rapor vereceğini bildirdi...”

Yüksek Komiser Calthorpe, Erzurum’daki gelişmeler hakkında İngiliz kontrol subaylarının istihbarat raporlarını Londra’ya aktarırken kaleme aldığı üst yazıda bazı noktaların altını çizme gereği duymuş, Milli Hareket’in yayılmasının kanunsuzluğu teşvik ettiğini ifade ile İstanbul’daki Merkezî Hükümet otoritesinin giderek tükenmekte olduğunu belirtmişti. Erzurum’da milli bir kongre toplanacağına kesin gözüyle bakan Calthorpe’un, “Anadolu’da cereyan eden Erzurum merkezli gelişmelerin, bölgede ayrı bir hükümetin kurulmasıyla sonuçlanabileceğine” ilişkin ifadeleri ise Damat Ferit Paşa’nın yorumlarıyla paralellik arz ediyordu. Bağımsız Ermenistan, Pontus söylentileri ve Yunan işgalleriyle ivme kazanmasına rağmen “kaynak ve programına ilişkin pek bir şey bilinmeyen” mili harekete karşı bir takım önlemler alınmalı, bazı kişiler tutuklanıp sürgün edilmeli, bazı subaylar ise görevlerinden uzaklaştırılmalıydı. Calthorpe tarafından ileri sürülen bu öneriler Amiral Webb tarafından daha somut bir şekilde büründürülmüştü; “Türkiye’nin bütünlüğünü korumak için kutsal bir savaş ilan eden Mustafa Kemal’in etkisindeki Milli Müdafaa Hareketi”ne karşı alınacak önlemlerin başında Trabzon’un işgal durumu değerlendirilebilirdi.⁸¹⁰

⁸⁰⁸ National Defence Organization.

⁸⁰⁹ İBA, I, s.63.

⁸¹⁰ Erzurum’a yönelik askeri bir operasyon için, Trabzon’un işgali ile buradan Gümüşhane, Bayburt güzergâhıyla iç kesimlere yönelik bir hareket hakkında zaman zaman İngiliz askeri yetkilileri tarafından bazı raporlar hazırlanarak Trabzon-Erzurum yolu ile ilgili detaylı harita ve resimler Savaş Bakanlığı’na iletilmişse de (TNA. PRO. War Office, 106/64, “Proposed Movement Inland from Trebizond”, Colonel Maunsel, 31 Mart 1920.) Doğu Anadolu’ya bir İngiliz birliği gönderilmesi olumlu karşılanmamıştır. (TNA. PRO. FO. 608/78/8364, “Presence of British Officers and Troops in Armenia” Delegation Minute by Mr. Forbes Adam, 24.4.1919; TNA. PRO. FO. 371/3668/70160, Foreign Office to Calthorpe, May 9, 1919.) Erzurum Kongresi’nin toplanmasından iki gün önce

Amiral Calthorpe'un Lord Curzon'a iletteği yazının ekini oluşturan rapor ise İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Rum Bölümü üyesi Heathcote Smith tarafından hazırlanmıştı. Mustafa Kemal'in Erzurum'a gelmesinden sonra “*Milli Müdafaa Cemiyetleri*”nin tüm Türkiye genelinde resmiyet kazandığını ifade eden Smith'e göre hareket inanılmaz bir hızla büyüyordu. Öyle ki, “*İlmli Türkler*” dahi Erzurum Kongresi'ne iştirak etmişlerdi. Milli Mücadele Hareketi'nin ilk sivil ve siyâsi teşkilatını (Heyet-i Temsiliye) oluşturacak olan Erzurum Kongresi'nin üyelerini, hareketin “politik danışmanları” olarak niteleyen İngiliz subayı, Erzurum'da, Türkiye'yi kurtarmak için Hıristiyan işgallerine karşı alınacak önlemlerin nasıl ve ne zaman belirleneceğini tespit amacıyla bir toplantı yapıldığına değiniyordu. H. Smith, buradaki insanların kanuna aykırı hareket ettiklerinin farkında olmadıklarını belirterek, “*imkânsızlık ve tehlikeler*” karşısında bölge halkının bir başka felâketin eşiğinde olduğunu düşünse de İngiliz Dışişleri yetkilileri, Erzurum'daki olayların boyutuna ilişkin net ifadelerle dikkatleri bir noktaya çekiyorlardı. Buna göre Mustafa Kemal etkisindeki milli hareket, Türkiye'nin bütünlüğünü korumak için “kutsal bir savaş” başlatmıştı.

Erzurum'daki gelişmelere ilişkin İstanbul'dan Londra'ya gönderilen bir başka rapor ise Samsun'daki İngiliz Yüzbaşı Perring tarafından hazırlanmıştı. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in bölgedeki faaliyetleri yanında, Erzurum'da yapılan “delegeler toplantısından” bahseden rapor, 8 Ağustos'ta Amiral Webb'den Lord Curzon'a iletilmişti.⁸¹¹ Yüzbaşı Perring, istihbarat kaynaklarından aldığı bilgiler sonucunda hazırlanmış olduğu raporunda, H. Smith'ten farklı olarak Erzurum Kongresi'ni “küçük çaplı delegeler toplantısı” şeklinde tanımlayıp bölgede “geniş çaplı” bir hareketin başarısızlıkla sonuçlanabileceği değerlendirmesini yapmış, bununla beraber Erzurum'da önemli bir başarı kaydedildiğini ifade etmişti.

Aslında Perring'in, “küçük çaplı katliamlar” ve “isyan” boyutuyla nitelediği durumun ciddiyeti Londra'dan belirgin bir şekilde fark edilir hale gelmişti. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe, Lord Curzon'a gönderdiği 27 Temmuz tarihli başka bir telgrafla “durumun ciddiyeti” noktasına açıklık getirmeye çalıştı. Önceleri Türklerin tedricen yenildiklerini anlamış olduklarını ve İngiliz Hükümeti'nden destek ve yardım umarak, belki de Trakya ve İstanbul'u da kapsayacak şekilde imparatorluklarından önemli parçaları teslim etmeye hazırlandıklarını ifade eden Calthorpe, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesiyle tüm resmin değiştiğinden

kaleme alınarak İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı'ndan Savaş Bakanlığı'na gönderilen bir telgrafta da bu durumun altı çizilmiş Erzurum, Van ve Bitlis bölgeleri için herhangi bir kuvvet ayırmanın söz konusu olmadığı ifade edilmişti. (TNA. PRO. FO. 608/79/17922, “G.H.Q., Constantinople to War Office, No: L.655, 21.07.19.”)

⁸¹¹ İBA I, Belge No: 26, s.71-73, Rear-Admiral Webb to Earl Curzon, No:1396/M/2002, Constantinople, August 8, 1919, (Received August 20); İBA I, Enclosure in No: 26, Captain Perring at Samsoun to British High Commissioner, Samsoun, 29th July, 1919, s.72-73.

bahsediyordu. Karşılıklı kan dökülmesine ve saldırılara sebep olan Yunan ve İtalyan işgalleri, kaçınılmaz bir şekilde Türk partilerinin çoğunluğunun bir anlaşma zemininde birleşmelerine sebep olmuş ve “İttihat ve Terakki” yeniden dirilmişti. Neticede Batılı ve Hıristiyan güçlerden bir şeyler beklemenin imkânsız olduğunu anlayan Türkler, kendi çabalarına umut bağlar hale gelmişlerdi.⁸¹²

Birkaç hafta öncesine kadar Türkiye’de her şeyin yolunda olduğunu dile getiren Calthorpe, durumun tamamen değiştiğinden bahsediyordu. Öyle ki, daha önce önemli ölçüde etki ve nüfuzla sahip olan Türkiye’deki İngiliz yetkilileri artık kuşku ve somurtkanlıkla karşılanıyorlardı ve bir müddet sonra geri alınmaları gündeme gelebilirdi. Ülkede seçimlere yönelik genel bir istek olduğunu da dile getiren Calthorpe, Sadrazam’ın da üzerinde durduğu bir noktaya değiniyor ve bu durumda tüm kabinenin muhafazakâr bir karakter taşıyacağından endişe ediyordu. Ona göre güçlü savaş ve komite duygularını ortaya çıkaracağından seçimlerin yapılması son derece sakıncalıydı. Bu noktadan sonra sözü Mustafa Kemal ve Erzurum’a getiren İngiliz Yüksek Komiseri şunları kaydediyor:⁸¹³

“Dahası, burada parlamentonun toplanması engellense dahi, bunun iç kesimlerde bir yerlerde toplanmasını önlemek mümkün değil. Aslında bilgileriniz dâhilinde olduğu üzere Mustafa Kemal zaten Erzurum’da bir kongre başlatmış durumda. Bu doğrultuda gelişen olayların Küçük Asya’da İstanbul’un otoritesini ve Sultan’ın egemenliğini reddederek muhtemelen son derece fanatik, bağımsız ve Avrupa karşıtı bir hükümetin kurulmasıyla sonuçlanma ihtimalini göz önünde bulundurmanız gerektiğini düşünüyorum...”

Bütün ifadelerden sonra Calthorpe’un bu telgrafında da sözü getirdiği son yer Erzurum’daki gelişmelerin karakteristik özelliği olmuştu. Ciddiyetle üzerinde durulması gereken şey, Anadolu’da belirmeye başlayan bağımsız bir siyasi yapılanma idi ki; bağımsız bir hükümetin kurulmasıyla sonuçlanabilecek bu yapılanma İstanbul Hükümeti ve İtilaf politikalarına karşıt bir zeminde hareket ediyordu.

Temmuz ayının sonlarında İstanbul’dan Londra’ya gönderilen telgraflarda, İstanbul Hükümeti’nin Erzurum merkezli “*illegal gelişmelere*” ilişkin tutum ve gözlemleri ön plana çıkarıldı. Bu bağlamda 31 Temmuz’da, Calthorpe tarafından Lord Curzon’a gönderilen bir telgraf⁸¹⁴ İngiliz Yüksek Komiserliği Birinci Siyâsi Müsteşarı Mr. Hohler ile Sadrazam’ın

⁸¹² DBFI, *First Series, Volume: IV*, No: 467, s.703-704; “Admiral Sir A. Calthorpe (Constantinople) to Earl Curzon, (Received July 28), No: 1548, Telegraphic, Constantinople, July 27rd 1919.”; *İBA I*, Belge No: 21, s.54-55.

⁸¹³ DBFI, *First Series, Volume: IV*, No: 467, s.704; “Admiral Sir A. Calthorpe (Constantinople) to Earl Curzon, (Received July 28), No: 1548, Telegraphic, Constantinople, July 27rd 1919.”; *İBA I*, Belge No: 21, s.55.

⁸¹⁴ *British Documents on Foreign Affairs, Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print, General Editors; Kenneth Bourne&D. Cameron Watt, Part II, Series B, Turkey, Iran and the Middle East, 1918-1939,*

yaptığı bir görüşme hakkındaydı. Mr. Hohler, hazırlamış olduğu bu raporda, Erzurum, Sivas ve Amasya’da toplanan kongrelere verilen öneme ilişkin kesin bir düşünce belirtmenin son derece güç olduğunu ifade ederken, Sadrazam’ın kongreleri hafife alıp, meseleyi başından savdığını belirtiyordu. Mr. Hohler’e göre onun pozisyonundaki birinin kendi hükümet otoritesinin ciddi bir şekilde sallandığını kabul etmemek için böyle bir tavır sergilemesi son derece doğaldı. Ancak Sadrazam, bazen de durumun ciddi olduğunu itiraf ederek kendisiyle çelişiyordu. Mr. Hohler’e açık bir şekilde vilâyetlerin merkezle bağlarını kesip atma ihtimalini itiraf etmişti.

Amiral Calthorpe’a göre Erzurum Kongresi’ni doğuran şey, İstanbul’daki Merkezî Hükümet’in yetersizliği idi ve hükümetin iç kesimlerde ortaya çıkan bu hareketle mücadele edecek gücü yoktu. 1 Ağustos’ta Lord Curzon’a gönderdiği telgrafta⁸¹⁵ iç kesimlerin uzak bölgelerinde neler meydana geldiğine dair önemli ölçüde bir belirsizliğin söz konusu olduğunu belirten Calthorpe, Sadrazam’ın kendisine, 25 Temmuz’da bir muamma ile karşı karşıya kaldığını ifade ederek, aşırı milliyetçi hareketler ve bölgesel kongrelerle ilgili birçok söylentiden bahsettiğini kaydetmişti. Sivil otoritelerin konuyla ilgili ne düşündükleri sorulduğunda ise Damat Ferit sessizliğe bürünmüştü. Kongrenin hareket tarzı hakkında şimdiye kadar kesin bir bilgiye ulaşamadığını belirten Calthorpe, kendisine ulaşan son bilgilere göre kongrenin şu anda toplantı halinde olduğunu belirtmekle yetindi. Son telgrafında ülkenin asayiş ve düzeninin yok olma tehlikesi ihtimali ile karşı karşıya kaldığını ifade ederken mevcut durumla ilgili gelişmeleri abartmadığını düşünen Calthorpe, sözlerini tekrar Erzurum Kongresi’ne getiriyordu:⁸¹⁶

“...Bir kumarbaz edasıyla her şeyini tehlikeye atmaya karar veren ve daha özgür bir bölge oluşturup Doğu Anadolu’yu İzmir’in düştüğü durumdan koruma amacıyla faaliyet merkezlerini Doğu ile Kuzey’e yönlendiren ve enerjik (genç) askerlerce yönetildiğinden başka hakkında pek bir şey bilmediğimiz Erzurum Kongresi, Merkezî Hükümet’in yetersizliği sonucunda karşımızda duruyor.”

Amiral Calthorpe, Yüksek Komiser”

Erzurum Kongresi ve bölgedeki gelişmeler, İngiliz askeri kesimlerince de dikkatle takip edilmekteydi. Erzurum Kongresi’nin toplantı halinde olduğu günlerde bölgedeki gelişmeler

Editor: Robin Bidwell, Volume I, The End of the War, 1918-1920, University Publications of America, Inc., 1985, Document No: 41 (115591), Vice-Admiral Sir A. Calthorpe to Earl Curzon, Constantinople, July 31, 1919, (Received August 13.), No: 1353, s.78. ; İBA I, Belge No: 23, s.63-68.

⁸¹⁵ *BDF*, Part II, Series B, Volume I, Document No: 40 (115568), Vice-Admiral Sir A. Calthorpe to Earl Curzon, Constantinople, 1 August, 1919, (Received August 13.), No: 1328, s.76-77; *DBFP*, First Series, Volume: IV, No: 472, s.712-714.

⁸¹⁶ *BDF*, Part II, Series B, Volume I, Document No: 40 (115568), s.77; *DBFP*, First Series, Volume: IV, No: 472, s.713.

İngiliz askeri çevrelerince detaylı bir şekilde de mercek altına alınmış, Ağustos ayından itibaren, İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhına ulaşan bilgiler, Londra'da Savaş Bakanlığı ile paylaşılmaya başlanmıştı.

Bu noktada 1 Ağustos 1919 tarihli olmak üzere, “*Erzurum'daki Durum*” hakkında Londra'ya iletilen telgrafta⁸¹⁷ konuya ilişkin birtakım değerlendirmeler yapılmıştı. Adı geçen raporlar incelendiğinde özellikle birkaç noktanın ön plana çıktığı ve daha önceki bilgi ve ifadelerin önemli ölçüde teyit edildiği göze çarpıyordu. Buna göre toplumu tahrik eden Mustafa Kemal Paşa'nın, İngiliz Genel Karargâhı'nın talebi üzerine Harbiye Nezareti tarafından İstanbul'a çağrılması ile ilgili sürece değinilerek, bazı çevrelerce Erzurum'daki durumun İstanbul Hükümeti'ne karşı bir “*ihtilâl deklarasyonu*” şeklinde algılandığından bahsedilmiş, Erzurum Kongresi delegelerinin Ermeni tehlikesi tartışmalarının yoğun olduğu altı vilâyetten geldikleri kaydedilmişti. Ermeni saldırılarına karşı planlı savunma yöntemlerini tartışacak olan kongre, Rum işgallerine karşı da direnme teşkilatı oluşturacaktı. Erzurum Kongresi'ne başkanlık eden Mustafa Kemal hakkında herhangi resmi bir işlem yapmayan ve mütareke maddelerinin uygulanması yönelik bir ikilem yaşayan Kâzım Karabekir Paşa faktörüne de değinen rapor, sonuç itibarıyla tüm bu olumsuz gelişmeleri İstanbul Hükümeti'nin Doğu Anadolu'da otoritesinin kalmamasına bağlarken İngiliz siyâsi ve askeri çevrelerinin en önemli gündem maddelerini Erzurum merkezli gelişmeler oluşturmaya başlıyordu.

Bu arada *The Times* gazetesi de, 5 Ağustos 1919 tarihli nüshasında, Anadolu'daki durumun kötüleştiğinden bahsediyor; adı geçen haberde Mustafa Kemal Paşa tarafından Temmuz ayında Erzurum'da yapılan toplantılar ve Kafkasya merkezli gelişmeler hakkında bilgi veriliyordu. “*Ermenistan'a Yönelik Yeni Tehdit; Türk İsyanı*” başlığı altında verilen haberle Erzurum'daki hareketlilikler hakkında Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşaların ismini ön plana çıkararak İngiliz kamuoyunu bilgilendiren *The Times*, bölgedeki olağanüstü duruma dikkat çekmiş, Mondros Mütarekesi uyarınca yapılması gereken silahsızlandırma faaliyetlerinin kesintiye uğradığını belirterek bu noktada Kâzım Karabekir'in olumsuz tavırları ile onun Mustafa Kemal Paşa ile olan işbirliği durumunun altını çizmişti. Tüm bu gelişmelerle eş zamanlı olmak üzere Kafkasya'nın İngiliz birlikleri tarafından tahliye edilmesi sürecinde bölgenin kritik gelişmelere gebe kalıp, bu bağlamda Ermeni Cumhuriyeti'nin “Türk-Kürt ve Azeri” koalisyonu tarafından saldırıya uğrayabileceğini kaydeden *The Times*, Doğu

⁸¹⁷ TNA. PRO. FO. 371/3659/117547, “Situation at Erzerum”, G.H.Q. Constantinople to War Office, I.6654, August 1st.

Anadolu'daki gelişmeleri “*Milli Kongre*” hareketi şeklinde tanımlayıp, bu hareketin bölgeyi baştanbasa kapladığına ilişkin bilgileri okuyucuları ile paylaşmıştı.⁸¹⁸

Adı geçen haberin *The Times* sütunlarında görüldüğü gün, Türkiye'deki iç sorunlar bağlamında meseleyi meslektaşısı Fransız Yüksek Komiseri M. Defrance ile görüşen Amiral Calthorpe ise duruma ilişkin ön plana çıkan ve daha önce de dile getirilen muhtemel önlemler hakkında 5 Ağustos tarihli telgrafiyle Dışişleri Bakanlığı ile istişare etmişti. İngiliz askeri ve siyasi makamları arasında Erzurum merkezli gelişmelere yönelik değerlendirmeler yapılırken ön plana çıkan bir nokta vardı ki; o da, İtilaf devletlerinin gelişen bu hareketi kuvvetle kontrol edecek bir pozisyonda olmadıkları gerçeği idi. Calthorpe'tan Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 5 Ağustos tarihli telgrafta da bu durum üzerinde durulmuş, Mustafa Kemal'in Erzurum'da askerî bir organizasyona giriştiği, bununla beraber İtilâf devletlerinin böyle bir hareketi güçle kontrol edecek bir pozisyonda olmadıklarının altı çizilmişti. Adı geçen telgrafta muhtemel önlemlere ilişkin General Milne tarafından öne sürülen Trabzon'un işgal durumuna değinilmişse de, General Milne'nin dahi bu işgalin pratikte mevcut duruma bir etki yapmayacağı doğrultusundaki düşünceleri Calthorpe tarafından Londra'ya iletilmiş ve bu iletiye Trabzon'un işgali durumuna ilişkin M. Defrance'ın şüphe ve tereddütleri de eklenmişti.⁸¹⁹

İngiliz askeri ve siyasi temsilcileri tarafından Erzurum'daki kongre ile ilgili elde edilebilen bilgiler, kongreden sonra da İstanbul ile Londra arasındaki yazışmalarda yer almaya devam etti. Bu bağlamda Amiral Webb'in Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 10 Ağustos tarihli telgrafın içeriği “*Erzurum'da Durum*” başlığı altında şekillenmişti.⁸²⁰ Erzurum'daki İngiliz askeri temsilcisi Rawlinson'un Genel Kurmay Başkanlığı'na sunduğu 31 Temmuz tarihli rapora yer verilen telgrafta, kongre delegeleri hakkında askerî temsilcinin ilettiği bilgilerin pek

⁸¹⁸ *The Times*, 5 Ağustos 1919, Salı; “New Menace to Armenia, Turkish Revolt”, s.10.

⁸¹⁹ *İBA I*, Belge No: 25, s.71, Vice-Admiral Sir A. Calthorpe to Earl Curzon, No: 1368, Constantinople, August 5, 1919, (Received August 20) İngiliz Savaş Bakanlığı (WO) ve Dışişleri (FO) belgelerinde Doğu Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğinde ortaya çıkan tehdide karşı alınabilecek önlemler hakkında bazı tartışma ve planlara rastlamak mümkündür. Öyle ki; 26 Aralık 1919 tarihli olmak üzere İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliği'nden, İngiliz Karadeniz Orduları Başkomutanlığı'na gönderilen yazıda, Mustafa Kemal ve yandaşlarının faaliyetlerine karşı misilleme olarak Çanakkale Boğazı istihkâmlarının havaya uçurulması gündeme gelmiş, bununla beraber Sir J. de Robeck, böyle bir misillemenin Anadolu'daki “Milliyetçi Parti”yi güçlendirerek, böyle bir misillemenin İstanbul Hükümeti'ne ve Türkiye'deki İtilaf devletleri politikalarına zarar verebileceğini kaydetmiştir. Aynı telgrafta Mustafa Kemal hareketini ortadan kaldırmak için Anadolu'daki bazı stratejik şehirlerin işgal durumunu da değerlendiren İngiliz Yüksek Komiseri, bu noktada da milliyetçileri sindirmek için önemli ölçüde kuvvete gereksinim olacağıın altını çizmiştir. (TNA. PRO. FO.371/4161/169418, British High Commission, Constantinople to General Officer Commanding-in-Chief, Army of the Black Sea, Constantinople, 26 December 1919, No: M.2631.

⁸²⁰ TNA. PRO. FO. 371/3659/114390, “Situation at Erzurum”, Admiral Webb (Constantinople) to Foreign Office, August 9th, No: 1640; Urgent.

tutarlı olmadığı fark ediliyordu.⁸²¹ Ancak adı geçen raporda, Erzurum Kongresi'nin amaç olarak açıkladığı “self-determinasyona dayalı hükümet teşkili” ve “sivil ve askeri bağımsızlık teşkilatlarının oluşturulması” noktasında gayet açık ve doğru ifadeler kullanılmıştı. Yine Mustafa Kemal'in İzmir olayından sonra mütarekenin bir hükmünün kalmadığını belirtmesi ve bölgedeki silahsızlandırma faaliyetlerinin işlemez hale gelmiş olması gibi Rawlinson'un kayıtları arasında yer alan bazı ifadeler de Amiral Webb tarafından ön plana çıkarılmıştı. Rawlinson'a göre, bu bölgede yenilgiyi kabul etmeyen Türklere yenildiklerini anlatmak için er veya geç askerî bir müdahale kaçınılmaz gibi görünse de, Erzurum'daki İngiliz askeri temsilcisinin bu ifadeleri, İngiliz siyasetinin bölgeye yönelik çelişkili pozisyonunu bir kez daha gözler önüne seriyordu. Mevcut şartlar altında Kafkasya'yı bile tahliye etmek zorunda kalan İngiliz Hükümeti'nin Doğu Anadolu'ya yönelik bir yükümlülük üstlenemeyeceği son derece aşikârdı ve hatırlanacağı üzere bu durum İngiliz Dışişleri ve Savaş Bakanlığı arasındaki yazışmalarda önemli bir sorun olarak kaydedilmişti. Londra'ya ilettiği yazısında Rawlinson'un adı geçen raporundaki bazı ifadelere vurgular yanında daha kapsamlı değerlendirmelerle bölgedeki duruma açıklık getirmeye çalışan Amiral Webb de, Kafkasya'daki gelişmelerle Erzurum olaylarının bir paralellik arz ettiği üzerinde durmuş, iç kesimlerde yeterli Müttefik gücü olmaksızın Türkiye'ye yönelik sert barış şartlarının uygulanamayacağını belirtmişti. Sadrazam ile yaptığı görüşmede, onun korkuları yanında, Erzurum Valisi'nin Mustafa Kemal'in etki ve nüfuzuna girdiğine yönelik ifadelerine de tanıklık etmiş olan Webb, adı geçen yazısının son bölümünde açıkça bir çelişki içine girmişti. Amiral Webb, bir taraftan, kendisine ulaşan çeşitli raporlardan yola çıkarak Mustafa Kemal Hareketi'nin ülke genelinde tek başına başarıya ulaşacak gibi görünmediğini, aslında hareketin bazı “tahrikçiler” önderliğinde gelişen “geçici ve yerel başkaldırıları” seviyesinde olduğunu ifade ederken, diğer taraftan “bu hareketin daha tehlikeli boyutlara ulaşması gibi büyük bir riskin de her zaman göz önünde bulundurulması gerektiği” üzerinde durmuştu. Webb'e göre Erzurum merkezli gelişen hareketin daha tehlikeli boyutlara ulaşma riskini artırabilecek temel faktörler ise İngiliz birliklerinin Kafkasya'dan çekilmesi ve Türkiye'ye sunulacak sert barış şartları idi.

Amiral Webb'in içine düştüğü çelişkili pozisyon bir yana, İngiliz Askeri İstihbarat Servisi'nden Eylül ayında Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen ve Erzurum'daki İngiliz Kontrol Subayı Yarbay Rawlinson tarafından kaleme alınan 11 Ağustos tarihli bir raporda Erzurum

⁸²¹ Samsun, Kayseri, Maraş ve Urfa'dan kongreye delegeler katılmamış, Diyarbakır'dan seçilen delegelerin kongreye gelmeleri ise engellenmişti. Erzurum Kongresi'ne katılan delegeler için Bkz. Yücel Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2005; Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Kültür Ofset Lmt. Şti., Ankara, 1993.

Kongresi, Mustafa Kemal ve Doğu Anadolu'daki gelişmelerle ilgili son derece özel ve detaylı bilgiler bulunuyordu. Erzurum ve bölgedeki milli teşkilatlanma sürecine kendi yorumlarıyla ışık tutmaya çalışan Rawlinson, oldukça ilginç değerlendirmelerde bulunmuştu.⁸²²

“Askeri İstihbarat Servisi’nden Dışişleri Bakanlığı’na;

“Erzurum Kongresi Günlerinde Doğu Anadolu’daki Durum Hakkında Rapor, Yarbay A. Rawlinson 11 Ağustos 1919.”

Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti: Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, bu yılın başlarından itibaren aktif hazırlıklarda bulunuyor ve nisan ayının sonunda, temmuz sonu itibariyle Erzurum’da bir kongre toplanmasına karar verildi.

Kongrenin açık amacı, bölgedeki halkın çoğunluğu tarafından arzulanan self-determinasyona dayalı bir hükümet şekli oluşturmaktadır. (BaşkanWilson’un tanımlamasına uygun olarak.)

Başlangıcından beri Erzurum’un hareketin merkezi olduğu görülüyor. Küçük Asya’nın diğer bölgelerinde de propaganda yapılmasına rağmen Doğu Anadolu bölgesi bütünüyle başı çekiyor. Konferans temsilciliği aşağıdaki bölgelerdeki “Kaza”larla sınırlandırıldı.

Vilâyetler: Erzurum, Trabzon, Sivas, Mamuret-ül Aziz, Diyarbakır, Bitlis, Van

Sancaklar: Samsun, Erzincan, Kayseri, Zeyton, Urfa.

Eş zamanlı olmakla beraber, coğrafi pozisyonlarının dış müdahaleye daha açık bulunması ve bölge nüfusunun silahlanma açısından yukarıda bahsedilen yerlerdeki durumla aynı seviyede olmamasından dolayı diğer vilâyet örgütlenmeleri daha ihtiyatlı bir şekilde gelişti.

Askeri Teşkilat: Doğu Anadolu’daki Türk ordusunun terhis edilmesi üzerine askeri birlikler genelde terhis edildikleri bölgelerde kalırken, bunların evleri batıda bulunan az sayıdaki bir bölümü evlerine döndüler. Bu duruma genel olarak Ermeni tecavüzüne direnmek üzere bölgede ortaya çıkan milli irade sebebiyet verdiyse de, diğer şartlar da eş zamanlı olarak bu sonuca katkıda bulundu. -Önemli bir faktör de ulaşım sıkıntısı ve batıdaki yaşam koşullarının belirsizliği idi.- Bununla beraber en etkin teşvik, savaş öncesi nüfusu kaybolan veya daha doğru bir tanımlamayla belki de imha edilen doğu bölgelerinin ıssızlaşmış/terk edilmiş vaziyeti idi. Savaş öncesi nüfusun sadece %10’unun şu anda taşra bölgelerinde bulunabileceğini söylemek kesinlikle abartı olmayacaktır. Bu yüzden terhis edilen birlikler ister istemez her yerde kendi tasarruflarında kullanabilecekleri topraklar ve boş evler buldular. Sonuç, benzeri görülmemiş derecede eğitilmiş askerlerden oluşan bir nüfus meydana getirdi ki;

⁸²² TNA. PRO. FO. 371/4158/12601, Department of Military Intelligence to Foreign Office, “Situation in Eastern Anatolia, September, 1919.

bunlar sadece içgüdüsel olarak Ermeni karşıtı olmakla kalmıyor, aynı zamanda ele geçirmiş oldukları avantajların kaybıyla sonuçlanabilecek herhangi bir önlem veya bir Ermeni dönüş hareketine karşı direnmede de güçlü bir motive ile hareket ediyorlardı.

Bu durum nispeten kolaylıkla toplumun teşkilatlanmasını sağladı ve bu bölgede meydana gelebilecek herhangi bir ihtilâl hareketi açısından önemli bir güç unsuru oluşturdu; emsaline zor rastlanacak bir şekilde ortaya çıkan çıkar birlikteliğiyle hareket eden ve aynı zamanda itaat ve disipline alışık eğitilmiş askerlerden oluşan bir nüfus.

Silahlanma: Türk ordularının Kafkasya'dan Batı'ya ve Mezopotamya ile Filistin'den Kuzey'e doğru geri çekilmeleri esnasında sistematik bir silah dağıtımı yapıldı. Öyle ki; daha önce silahsız olan halk, şu anda her yerde silahlanmış durumda. Ayrıca terhis edilen bütün askerler silahlarını muhafaza ettiler ve çeşitli bölgelerde geniş cephane stoklarının gizlendiğine de şüphe yok.

Dahası, silahsızlandırmaya ilişkin vazifelerim esnasındaki izlenimlerim doğrultusunda vardığım kanaat odur ki; varlıkları resmen bana bildirilmeyen muhtelif top ve makineli tüfek stokları mevcuttur.

Türklerin hazır hale gelebilecek sivil askeri kaynaklara ilişkin (doğal olarak) abartılı söylemlerinden dolayı ortaya konulabilecek askeri güç hakkında herhangi bir tahminde bulunmak son derece zor. Bununla beraber, Batum'dan Trabzon'a geri çekilme esnasında görev alan bir Türk mühimmat subayından aldığım bilgilere (kişisel/sözlü) göre, geri çekilme esnasında 35.000 tüfek dağıtılmış, iç kesimlerden gelen birlikler kararlaştırılmış noktalarda yürüyüş kollarıyla buluşmuşlardır.

Trabzon'dan daha sonra buna benzer şekilde başka dağıtımlar da (silah) gerçekleşmiştir.

Ayrıca bahar ayları başlangıcında Erzurum ve Hasankale'den silah dağıtımının yapıldığına inanmamı sağlayacak delillerim var. Miktarla yönelik bir tahmin mümkün değil. Fakat bir Türk subayından tesadüfen edindiğim bilgiler, stokta bulunan silah miktarının daha önce Erzurum Vilâyeti'nde var olandan sadece 75.000 daha az olduğunu gösteriyor.

Dahası makineli tüfeklere yönelik stok olarak gösterilen miktar, bunların önemli bir bölümünün gizlenmiş olduğu yönünde bir kanaate varmama sebep olurken, geçen ay Erzurum'dan Trabzon'a gönderilen 160 makineli tüfeklik bir sevkiyat tamamen ortadan kayboldu. Sonuç, bu iki vilâyette meydana gelen olayların kaçınılmaz bir şekilde diğer bölgelerde de tekrarlandığına işaret ediyor ve eğer Doğu Türkiye'deki mevcut güç (düzenli ordu dışında) 100.000 silahlı ve eğitilmiş adam olarak düşünülürse, eminim ki; popüler bir amaç için silah altına çağırılma durumunda elde edilebilecek sayı bu düşünülen miktardan daha fazladır.

Nakliyat konusuna gelince; burada yetersiz bir durum söz konusu olabilir, ancak asıl güçlük ülkede bulunan tüm hayvan nakil araçlarının merkezi bölgelerde toplatılmasında yaşanıyor. Hareket şuan için sadece savunma amaçlı tasarlandığı için bu gibi faaliyetler yeterli olabilir.

Kongrenin Sonucu: Erzurum'dan ayrılmadan önce, konferansın son gününde Mustafa Kemal ile iki saatten fazla görüşme imkânım oldu. O, açık bir şekilde konferansın İstanbul Hükümeti'ni dikkate almadığını ve hareketin ihtilâlcî bir karakter taşıdığını kabul etti. O, diğer vilâyetlerin önemli çoğunluğunun desteğini bekleyerek olağan ve düzenli bir tarzda hareket etmeyi arzu etmesine rağmen, Paris Konferansı'nın Ermeni Hükümeti'ne eski Türk-Rus sınırı ötesinde bir toprak tahsisi kararına ihtilâlcî ordu tarafından karşı koyulacağını ve düzenli Türk birliklerinin de bu harekete katılacaklarını umduğunu ima etti.

O, tüm Bolşevik eğilim ve propagandasını reddediyor, bununla beraber kanaatimce farklılık sadece isimsel ve tüm hareket önemli ölçüde ilk etapta finansal destek sağlayan Lenin'den esinlenip, Müslüman kaynaklardan gelen bağışlarla destekleniyor. Liderler, bana söylenildiği kadarıyla, mektubu 4. veya 11. Bolşevik Kolordu Komutanı olarak imzalanan Enver'le işbirliğini kati bir şekilde reddettiler. Varlığı Kemal tarafından kabul edilse de, adı geçen mektubu görmedim. Bununla beraber Kemal, kişisel olarak Enver'e uzun zamandır cephe aldığı için mektup başka birine gönderildi.

Vardığım sonuç şudur ki; böyle bir ihtilâlin önemli ölçüde başarı ihtimali vardır ve şu anki topraklardan kısıntı ile bunların bir bölümünün Ermenilere devredilmesine yönelik herhangi bir teşebbüs önemli ölçüde Müttefik gücü ile beraber meşakkatli yükümlükler gerektirecektir.

Dahası, zaten çiğneyebileceklerinden daha büyük bir lokma ısırması olan Ermenilerin idare kabiliyetleri yoktur ve daha fazla toprak edinme yönünde bir eğilim içerisinde değiller.

İmza; A. Rawlinson, Yarbay”

Görüldüğü üzere Erzurum Kongresi'nden sonra en detaylı ve çarpıcı değerlendirmeler bölgede bulunan Rawlinson tarafından yapılmıştı. Buna göre Erzurum Kongresi'nin toplanmasına nisan ayında karar verilmişti ve kongrenin amacı, ABD Başkanı Wilson'un prensipleri doğrultusunda “self-determinasyon” ilkesine dayalı bir hükümet şekli oluşturmaktı. Çoğu İngiliz belgelerinde “illegal” olarak tanımlanan bu hareketin merkezi, teşkilatlanma açısından Doğu'nun diğer vilâyetlerine nazaran birkaç adı öne çıkan Erzurum'du.

Rawlinson'un, Doğu Anadolu'daki nüfus profilini tanımlamaya çalışırken kayda geçirdiği ifadeler de ilgi çekiciydi. Buna göre Doğu'da terhis edilen Türk ordusu, genel olarak Ermeni saldırı ve tecavüzüne karşı koymak üzere şekillenmiş olan “milli irade” (national desire)

sebebiyle bölgeyi terk etmemiş, sonuçta bölgede daha çok eğitilmiş askerlerden oluşan bir nüfus meydana gelmişti. Rawlinson'a göre bu durum, toplumun kolay bir şekilde teşkilatlanmasını sağlayarak bölgedeki herhangi bir "ihtilâl" (revolution) hareketi için alt yapı ve güç unsuru oluşturmuştu.

Rawlinson'un raporunda göze çarpan önemli bölümlerden biri de Doğu'daki "Silahlanma Faaliyetleri" başlığı altında verilmişti. Mondros Mütarekesi uyarınca bölgedeki silahsızlandırma faaliyetlerini kontrol için Erzurum'da bulunan Rawlinson, gelinen noktada bu görevini yürütemediğini daha önceki yazılarında ifade etmiş, adı geçen raporunda da bu bağlamdaki bazı değerlendirme ve izlenimlerini "Silahlanma" başlığı altında kaleme almıştı. İngiliz subayına göre Türk ordularının 1914 sınırlarına çekilmeleri sürecinde sistematik bir silah dağıtımı ile bölge halkı militarize edilirken, terhis edilen askerî birlikler de silah ve cephane stoklarını muhafaza etmişlerdi. Bu noktada Türklerin bölgede hazır hale getirebilecekleri "sivil ve askeri kaynak" potansiyeline değinen Rawlinson, bu duruma ilişkin tahminin son derece güç olduğunu ifade ile yine de bazı tespitler ortaya koymuştu. İngiliz subayına göre "popüler bir amaç" için çağrılmaları durumunda Türkiye'nin doğu bölgesindeki bu potansiyel 100.000'i aşacak şekilde ortaya koyulabilirdi.

Rawlinson'un raporunun özgün taraflarından birini de Mustafa Kemal'le ilgili kayıtlar oluşturmuştu. Daha önce Mustafa Kemal ve Erzurum merkezli gelişmeler hakkında İstanbul Hükümeti ve İngiliz istihbaratınca kayda geçirilen yorumlar, Erzurum'da Mustafa Kemal Paşa-Rawlinson görüşmesi esnasında Mustafa Kemal tarafından teyit edilmişti. "Hareket", Osmanlı Hükümeti'ni "dikkate almıyor" ve "ihtilâlcî" bir karakter taşıyordu. Mustafa Kemal Paşa, Rawlinson'la görüşmesi esnasında net ifadelerle bir durumun altını çizmişti. Uyarı niteliği taşıyan bu ifadelerle göre Paris Barış Konferansı'nın Ermeni Hükümeti'ne Doğu Anadolu'da bir toprak parçası vermesi halinde "ihtilâlcî ordu" ve "düzenli Türk birlikleri" bu karara karşı koyacaktı.

Rawlinson, Mustafa Kemal ile yaptığı görüşme esnasında Türk-Bolşevik ilişkileri hakkında da bazı tespit ve değerlendirmeler yapmıştı. Mustafa Kemal, adı geçen görüşmede tüm Bolşevik eğilim ve propagandalarını reddetmiş olsa da, Rawlinson'a göre bu iki hareket arasında sadece isimsel bir fark vardı ve Erzurum'daki hareket, finansal destek yardımıyla da bulunan Lenin'den esinleniyordu. Rawlinson, bu ifadeleri ile dönem itibarıyla pek olgunlaşmamış bir ilişki süreci hakkında kişisel yorumlarını kayda geçirirken, "esinlenme" durumu bir tarafa bırakılacak olursa gelecekteki Türk-Bolşevik ilişkilerinin alacağı boyut hakkında doğru öngörülerde bulunmuştu.

İngiliz yarbayı, raporunun son bölümünde bir noktanın altını çizerek belki de bölgedeki gelişmeler hakkında İstanbul ve Londra’da yapılan çelişkili yorumlara son noktayı koymuştu. Mustafa Kemal’in etkisinde Erzurum merkezli bir ihtilâl hareketinin başarı şansı vardı ve eğer bölgede bir Ermenistan haritası çizilecekse, İtilaf devletleri ellerini taşın altına koymak zorunda kalacaklardı. Raporunun son cümlesini “bir yanlış”, “bir doğru” ile noktalayan Rawlinson, “*zaten çiğneyebileceklerinden daha büyük bir lokma ısırılmış olan Ermenilerin idare kabiliyetleri yoktur*” derken, I. Dünya Savaşı’ndan sonra Kafkasya eksenli gelişmeler sürecini doğru bir şekilde tahlil etmiş, bununla beraber “*Ermeniler, daha fazla toprak edinme yönünde bir eğilim içerisinde değiller*” şeklindeki ifadesiyle Paris Barış Konferansı’na sunulan “Ermenistan” projesini yok saymıştı. Tüm bu doğru, yanlış ve eksik bilgilerine rağmen, Rawlinson tarafından kaleme alınan rapor, bölgedeki gelişmeler hakkında Londra’yı aydınlatacak özgün ve özel bilgiler içeren bir belge özelliği taşıyordu.⁸²³

Rawlinson’un uyarılarına ek olarak Savaş Bakanı Winston S. Churchill tarafından 1919 yılının ağustos ayında Londra’da İngiliz Savaş Kabinesi’ne sunulan bir raporda da Anadolu’da ortaya çıkan durumla ilgili değerlendirmeler yapılmış ve bazı noktaların altı çizilmişti. Buna göre, “*Türkiye’nin toprak bütünlüğünü savunmak*” için ortaya çıkararak, “*Türk topraklarının Rumlar ve Ermeniler tarafından bölünmesini engellemek*” amacını taşıyan Mustafa Kemal önderliğindeki hareket, “*vatansever bir organizasyondur*” ve gün geçtikçe büyüyeceği doğrultusunda somut izlenimler vardı. Doğu Anadolu’da askerî bir operasyondan sakınılmalı, bölgede maceraya girişilmemeliydi.⁸²⁴

18 Ağustos 1919’da İngiliz Genel Karargâh Başkomutanlığı’ndan Savaş Bakanlığı’na gönderilen ve yine Rawlinson tarafından hazırlanan “*Doğu Anadolu’da Durum*” başlıklı bir başka raporda da masaya yatırılan konu Erzurum gelişmeleri ve “*Milliyetçi Parti Kongresi*” tanımlamasıyla Erzurum Kongresi olmuştu:⁸²⁵

⁸²³ Rawlinson, Londra’ya gönderdiği raporuna Erzurum Kongresi bildirisinin İngilizce çevirisini de ilişirmiştir, adı geçen rapora yönelik olarak İngiliz Dışişleri Bakanlığı Doğu Masası yetkililerinden W. S. Edmunds, 7 Eylül tarihli olmak üzere şu notu kaleme almıştı: “*Mustafa Kemal, Ermenistan ve Aydın konularında olumsuz kararlar alınmasını önlemek amacıyla olduğunu içtenlikle söylüyor. Yarbay Rawlinson, onun 100.000 er toplayabileceğine; yeterince silah, mermi ve paraya sahip olduğuna inanıyor. Mustafa Kemal, Türkiye’deki Osmanlı Hıristiyanlarına daha önceki hakların verilmesini üstleniyor.*” (Salâhi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995. s.31.)

⁸²⁴ TNA. PRO. CABINET. 23/12, War Cabinet, 619, Conclisions of a Meeting of the Cabinet, held at 10 Downing Street, S.W.1, on Wednesday, August 20, 1919, at 11 A.M.) İngiliz Savaş Bakanlığı, Lloyd George’un katı tutumuna rağmen Türkiye’de ortaya çıkan Milli Mücadele Hareketi’ne karşı bir dereceye kadar anlayış göstermiş, mücadelenin sebeplerinin anlaşılmasına başlanmasından sonra Türk milliyetçileriyle bir anlaşmaya varılması için İngiliz siyaset adamları üzerinde nüfuz ve baskı politikalarına başvurmuştu. (Salâhi R. Sonyel, 1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Milli Mukavemet”, *Türk Kültürü*, Sayı: 89, Yıl: VIII, (1960-1970), s.318.)

⁸²⁵ TNA. PRO. FO. 371/4158/120011, “*Situation in Eastern Anatolia*”, August 22, 1919; Chief, G.H.Q., Constantinople to War Office, No: 6814, 18.8.19., 21.30.

“Genel Karargâh Başkomutanlığından, Savaş Bakanlığı’na, No: 6814,

18 Ağustos 1919

6814, 18 Ağustos. Yunanlıların İzmir’e çıkışından itibaren Doğu Anadolu’da dikkate değer siyasi bir huzursuzluk oluştu ve bu durum 7 Ağustos’ta Erzurum’da “Milliyetçi Parti Kongresi”nde gündeme getirildi. 1 Ağustos tarihli ve I.6654 referanslı yazımda da görüldüğü üzere bir süredir silahların teslimi konusunda Erzurum Vilâyeti’nde sorunlarla karşılaşmaktayım. İzmir olayından sonra İtilaf devletlerine karşı ülkeyi kıskırttığı gerekçesiyle Osmanlı Hükümeti tarafından görevine son verilen Doğu Orduları Müfettişi Mustafa Kemal, İstanbul’a dönmek yerine “Milli Hareketin” merkezi haline gelen Erzurum’a giderek konferansa başkanlık yaptı. Konferans kararlarının bir kopyası elimde. Bu durum, İzmir olayına müsaade eden ve halkı temsil etmeyerek İtilaf devletlerinin bir aleti haline gelen Osmanlı Hükümeti’nin zayıflığını ortaya koyuyor. Konferans, Doğu Anadolu’nun Sultan ve Halife’ye bağlı kalacağını, fakat hükümet kararlarına boyun eğilmeyeceğini kararlaştırıp, Ermeni ve Rum müdahalesine yönelik herhangi bir girişime kuvvetle karşı koyulacağını belirledi. Konferans, Yunanlıların İzmir’i işgal ettiği gibi, İtilaf birlikleri ile desteklenen Ermenilerin Erzurum Vilâyeti’ni işgal projesine Müttefiklerin razı olabileceğinden veya Yunanlılara Trabzon’un işgaline yönelik izin verilebileceğinden endişe ediyor ki; bu tekliflerin her ikisi de Yunanlılar ve Ermeniler tarafından önemli ölçüde tartışılmıştı. Hareket şu anda sadece Türk bütünlüğünün muhafazasına yönlendiriliyor. Ancak, çok sayıdaki subay ve astsubayla geniş cephane stoku olup, sayıları 15.000’i bulan ve kısmen terhis edilen dört tümenin ve çoğu eski asker olan silahlı sivil halkın Mustafa Kemal gibi ateşli birinin emrinde ortaya çıkması halinde durum ciddi bir boyut kazanabilir. Dahası, bunlara sayıları 30.000’i bulan Kürt çeteleri de katılabilir. Ermenilere yönelik bir saldırı ile Azerbaycan Türkleri’nin desteğiyle Kars’ın işgal edilmesi şu an için mümkün olmasa da, bu durum hâlâ muhtemel görünüyor...”

Bölgedeki gelişmelere ilişkin daha önce kaleme aldığı raporlardaki konulara ek olarak İstanbul Hükümeti tarafından görevinden azledilen Mustafa Kemal’in Erzurum’daki “Milliyetçi Parti Kongresi”ne başkanlık etmiş olduğunu vurgulayan Rawlinson, milli hareketin merkezi olarak yine Erzurum’u gösteriyordu. Silahsızlandırma faaliyetleri hakkındaki sıkıntılı duruma ilişkin önceki kayıtlarını tekrar eden Rawlinson, adı geçen raporunda Yunanlıların İzmir’i işgaliyle Doğu Anadolu’daki huzursuzluğun paralellik arz ettiğini ifade etmişti. Kâzım Karabekir tarafından kendisine verilen kongre kararlarının⁸²⁶ tahlili de Rawlinson tarafından

⁸²⁶ Rawlinson, 7 Ağustos 1919’da kaleme alarak Kâzım Karabekir Paşa’ya ilettiği bir mektupta, kendisine gönderilen Erzurum Kongresi kararları için teşekkür ederek kongre kararlarını bir subayına tercüme ettirip

hazırlanan raporun satır başlarını oluşturuyordu. Rawlinson'a göre Erzurum Kongresi sonucunda alınan kararlar, İzmir'in işgaline müsaade ederek halkın arzu ve isteklerine sırtını dönüp, İtilaf devletlerinin elinde oyuncak konumuna düşen Osmanlı Hükümeti'nin zayıflığını ortaya koymaktaydı. Yine Rawlinson'un ifadeleriyle kongre, Sultan ve Halife'ye bağlı kalınacağını, fakat Osmanlı Hükümeti'nin kararlarına boyun eğilmeyeceğini kararlaştırıp, Ermeni ve Rum müdahalesine yönelik herhangi bir girişime kuvvetle karşı koyulacağını belirlemişti. Bölgede tedirginlik yaratan şey, Ermenilerin Erzurum, Yunanlıların da Trabzon'u işgal etme ihtimali ve bu işgallere İtilaf devletlerinin destek verme durumu idi ki; bu ihtimal üzerine ivme kazanan hareket, Türk bütünlüğünün muhafazası ekseninde organize oluyordu. Rawlinson'un, İngiliz Savaş Bakanlığı'na iletilmiş olan bu raporunun son bölümleri daha önce de kısmen değinilmiş olan bazı uyarı ifadeleri ile şekillenmişti. Buna göre bölgedeki askerî birlik ve silahlanmış halkın, sayıları 30.000'i bulan Kürt çetelerinin de katılımıyla Mustafa Kemal gibi ateşli birinin yönetiminde harekete geçmesi, mevcut duruma ciddi bir boyut kazandırabilirdi. İngiliz kontrol subayına göre Ermenilere yönelik bir saldırı ve Azerbaycan Türklerinin de desteği ile Kars'ın ele geçirilmesi şu an için mümkün görünmese de bu ihtimal her zaman göz önünde bulundurulmalıydı.

Rawlinson'un bu uyarı ve öngörülerinin Londra'ya iletiildiği günlerde, 21 Ağustos tarihli *The Times*'da yer alan bir haberle Erzurum'da toplanan "Milli Kongre"nin hareket tarzı ile ilgili bir takım değerlendirmeler İngiliz kamuoyu ile paylaşıldı.⁸²⁷

"Yasa Dışı Türkler Mandaterlik ve Bölünmeye Karşı Organize Oluyorlar"

(Kendi Muhabirimizden)

İstanbul, 18 Ağustos, Yasa Dışı Türk Generali Mustafa Kemal Paşa tarafından Erzurum'da toplanan "Milli Kongre"deki hareket tarzı oldukça çelişkili fakat Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Sivas ve Trabzon vilâyetlerini temsil eden veya ettiği iddia edilen bu teşekkül, Türkiye'nin bütünlüğünün muhafaza edilmesi, Hükümet'in müdahalesi olmaksızın

İstanbul'a göndereceğini ifade etmişti. Gelişmelerden Savaş Bakanlığı'nı bilgilendirmek üzere Londra'ya hareket edeceğini kaydeden Rawlinson, bu vesile ile Erzurum'da bulunduğu esnada kendisine kolaylık gösteren Kâzım Karabekir Paşa ve Türk subaylarına teşekkürle, Mustafa Kemal Paşa'ya da hürmetlerinin iletilmesini istiyordu. (ATASE-İSH-7, Kutu No: 348, Gömlek No: 55, Belge No: 55 (1:2) Yarbay Rawlinson, 28 Ağustos'ta Londra'ya döndükten sonra bölgede edindiği izlenimler hakkında Henry Wilson ve Lord Curzon'la görüşmüş ve Lord Curzon tarafından Mustafa Kemal'in "ne gibi şartları kabule hazır olduğunu" öğrenme talimatıyla tekrar Erzurum'a gönderilmiştir. 26 Aralık 1919'da Erzurum'a gelmiş, Kâzım Karabekir'e acilen Mustafa Kemal ile görüşmek istediğini bildirmiş ancak Mustafa Kemal'in kongreden hemen sonra şehirden ayrıldığını ve Ankara'da olduğunu öğrenmiştir. Rawlinson, 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf devletleri tarafından resmi işgali sonucunda Erzurum'da tutuklanmıştır. (A. Rawlinson, *Adventures in the Near East, 1918-1922*, Dodd, Mead and Company, New York, 1924, s.237, 238, 239, 267-268, 272; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, s.148.)

⁸²⁷ *The Times*, 21 Ağustos 1919, Perşembe; "Outlawed Turks. Organizing Against Mandates and Partition", s.9.

seçimlerin yapılması ve parlamentoyu feshederek her halükârda fiilen yabancı güçlerin işgali altında bulunan başkentte ikame edilen merkezi bir hükümetin, yeni Mebusan Meclisi seçimlerine kadar milli istekleri temsil edemeyeceği yönündeki kararları onayladı.

(Erzurum'da) ayrıca, "Rum ve Ermeni müdahalesine" karşı kongrenin direnme azmini onaylayan ve manda ilkesinin örtülü bir şekilde kabulü şeklinde hükümetin yabancı bir gücün teknik, bilimsel ve idari yardımını kabule hazır olduğunu bildiren kararlar alındı."

Yukarıdaki habere seçtiği başlıktan da anlaşılacağı üzere The Times gazetesinin Erzurum Kongresi'ne ilişkin değerlendirmeleri İstanbul Hükümeti ve İngiliz siyasetinin meseleye bakış açısı ile paralellik arz ediyor; bir kongre toplayarak manda ve bölünmeye karşı başkaldıran Türkler, kanunsuzlukla itham ediliyordu. Yine adı geçen haberin satır aralarından okunacağı üzere, "kanunlara aykırı hareket eden Türkler, Erzurum'da topladıkları *Milli Kongre*'de, işgal altında bulunan İstanbul Hükümeti'nin milleti temsil edemeyeceği yönündeki kararı onaylayarak, Türkiye'nin bütünlüğünü muhafazayı öngören bir program oluşturmuşlardı. Bölgeye yönelik Rum ve Ermeni müdahalesine karşı kongrenin ortaya koyduğu direnme azmine vurgu yapan The Times'ın, kongrenin, "yabancı bir gücün teknik, bilimsel ve idari yardımını kabule hazır olunduğuna" ilişkin kararını mandaterliğin üstü örtülü bir şekilde kabulü olarak değerlendirmesi ise son derece ilginçti.

Adı geçen haberin The Times sütunlarında görünmesinden bir gün sonra, Amiral Webb'den Lord Curzon'a gönderilen 22 Ağustos tarihli yazıda ise -Rawlinson'un Erzurum merkezli hareketin başarı ihtimali ve ciddi boyutlara ulaşma potansiyeli hakkındaki net ifadelerine rağmen- Samsun'daki İngiliz temsilcilerinin değerlendirmeleri doğrultusunda bölgedeki durumun ciddiyeti hakkında çelişkili ifadeler kullanılmıştı. Adı geçen yazıda Damat Ferit'in, Erzurum Valisi'nden aldığı ve "halkın sesinin hükümetin sesinden farklı çıktığını" belirten sert üsluplu bir mektup hakkında kendisine bilgi verdiğini ifade eden Amiral Webb, Sultan'ın hâlâ Mustafa Kemal'i sulhen hükümete boyun eğmeye ikna etme umudu taşıdığı için uzlaşma durumunun ima edildiğini kaydediyordu. Doğu Anadolu'daki gelişmelere ilişkin Samsun kaynaklı istihbarat bilgilerinin tutarsızlığı burada da kendini göstermişti. Öyle ki; Amiral Webb, Samsun'daki temsilcilerinden aldığı ve Erzurum Kongresi'nin Türkiye'nin herhangi bir kısmına yönelik her türlü Yunan, İtalyan veya Fransız işgaline karşı koyulacağı, ancak tüm Türkiye'yi kapsamaması durumunda İngiliz veya Fransız mandasına olumlu bakılacağı yönünde karar verdikten sonra son bulduğu ifade edilen haberler hakkında Damat Ferit'i bilgilendirmişti. Webb'e göre Mustafa Kemal tarafından ortaya koyulan hareketin ciddi boyutlara varmadığı son derece aşikârdı. Yine de Damat Ferit, Webb ile olan görüşmesinde Hristiyanların güvenini sağlayıp, bazı tutuklamalar yapmak için bölgeye askerî birlik

gönderilmesi konusunda ısrarlı bir tavır sergilemişti.⁸²⁸ 22 Ağustos'ta Erzurum Kongresi kararları Amiral Webb tarafından Lord Curzon'a iletildi.⁸²⁹

Aslında Doğu Anadolu'daki gelişmelerden kaygılanan tek kişi Damat Ferit değildi. Paris Barış Konferansı Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Avetis Aharonian da 22 Ağustos 1919'da Paris'teki İngiliz delegasyonuna müracaat ile Mustafa Kemal Hareketi'nin Ermeni siyasi programı için son derece önemli bir tehlike oluşturduğunu ifade ederek İngilizlerden yardım istemişti. Doğu Anadolu'da Mustafa Kemal'in direktifiyle "6 vilâyetten" oluşan yeni bir "devlet" "(şura)" kurulduğunu dile getiren Aharonian, bu harekete karşı direnebilmek için Ermeni Cumhuriyeti'ne silah ve cephane yardımı yapılmasını talep ediyordu.⁸³⁰

Gelişmeler Ermeni Cumhuriyeti açısından da endişe verici bir boyutta seyrederken, Amiral Webb tarafından Erzurum merkezli gelişmeler hakkında daha önce Londra'ya iletilmiş olan (22 Ağustos) bazı tutarsız değerlendirmeler, Amiral Sir Je. de Robeck'ten Londra'ya gönderilen 17 Eylül 1919 tarihli telgrafla tekzip edildi.⁸³¹ Buna göre Amiral Webb'in 22 Ağustos tarihli yazısındaki çelişkili ifadelerin aksine ortada büyük bir kriz vardı ve bu kriz Sadrazam ve General Milne tarafından da kabul edilmişti. İlgili belgede kriz tanımlamasıyla ifade edilmeye çalışılan Anadolu'daki gelişmeler, İzmir kıvılcımıyla hareketlenmiş, olaylar Mustafa Kemal'in idaresinde "milliyetçi bir partinin" kurulmasına sebep olmuştu.⁸³² Robeck, bu "milliyetçi partiyi" İttihat ve Terakki'nin bir uzantısı olarak görüyor,⁸³³ kendine ulaşan

⁸²⁸ *DBFP, First Series, Volume: IV, No: 493, Admiral Webb (Constantinople) to Earl Curzon, (Received August 24), No: 1704, Telegraphic [120189/521/44], Constantinople, August 22, 1919, s.736-738; İBA, I, Belge No: 30, s.84-85.*

⁸²⁹ Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi'nin Türkiye'deki Eylemleri*, s.29. dip. 2. 20 Eylül 1919'da Amiral Sir J. de Robeck'ten Lord Curzon'a gönderilen bir telgraf ekinde 7.8.1919 tarihli Erzurum Kongresi kararları ile 8.8.1919 tarihli kongre tarafından basılan bir kitapçık da Londra'ya gönderilmişti. (*TNA. PRO. FO. 371/4159/13602, FO. 371/4160/147576*'den naklen Salâhi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1993, s.333, dip.41.)

⁸³⁰ *TNA. PRO. FO. 608/84/18925, Aharonian to Monsieur le Président de la Délégation Britannique a la Conférence de la Paix, 12 Septembre 1919. Ağustos ayının sonlarında "Ermeni Askeri İstihbarat Servisi"nden Paris'teki İngiliz delegasyonuna gönderilen bir raporda da, Ermenistan'a yönelik Türk tehdidinden bahsedilmiş, bu bağlamda Mustafa Kemal yönetimi altında Doğu'daki altı vilâyetten oluşan "yeni bir devletin" oluşturulduğu ifade edilmişti. (*TNA. PRO. FO. 608/78/18285, "Situation in Armenia", No: 511, August 22, 1919.*)*

⁸³¹ *İBA, I, Belge No: 39, Admiral Sir J. de Robeck (Constantinople) to Earl Curzon, No: 1381, Telegraphic, [131407/521/44], Constantinople, September 17, 1919, (Received September 19), s.103-107; (103-104). Bu telgraftan yaklaşık altı gün sonra İstanbul'daki İngiliz Genel Karargâhı'ndan Savaş Bakanlığı'na gönderilen bir telgrafta da (23 Eylül 1919), Mustafa Kemal hareketi hakkında bazı bilgiler kaydedilmişti. Buna göre; Mustafa Kemal, temmuzun ilk haftasında "dramatik" bir şekilde ordudan istifa etmişti ve bu durum bir asker tarafından ortaya koyulan ilk ve belirgin bir başkaldırı olarak nitelendirilmişti. Olay, İstanbul'da büyük bir heyecana sebebiyet vermiş ve İstanbul'da Mustafa Kemal'e yeni bir milli ordunun komutanı gözüyle bakılır olmuştu. Mustafa Kemal denetimindeki bu ordunun Enver Paşa, Faysal ve Sovyetlerle işbirliği yaptığı düşünülüyordu. (*İBA, I, Belge No: 50/1, General Headquarters (Constantinople) to War Office, Constantinople, September 23, 1919, (Received, Sept. 25), No: I. 7150, s.121.*)*

⁸³² Hatırlanacağı üzere Erzurum'daki İngiliz Subayı Yarbay Rawlinson da, Erzurum Kongresi'ni "*Milliyetçi Parti Kongresi*" olarak tanımlamıştı.

⁸³³ Mustafa Kemal önderliğinde Anadolu'da beliren Türk milli direnişi, İtilâf güçleri tarafından Batı kamuoyunda olumsuz bir etkiye sahip olan İttihat ve Terakki Partisi'nin dirilişi olarak değerlendirilmiş ve bu hareketle uzlaşma

bilgileri referans göstererek, “Milliyetçi Hareketin” Anadolu’da “bağımsız bir cumhuriyet” kurulması yönünde geliştiğine vurgu yapıyordu. Anadolu’da gelişmekte olan hareketle, İstanbul’da Harbiye Nezareti arasındaki ilişkiyi de gündeme getiren Robeck, belki de Türkiye’ye yönelik şekillenmiş olan genel İngiliz politikasına ilişkin bir hatırlatma ve uyarıda bulunarak isabetli bir öngörü ile “bu koşullar altında İstanbul Hükümeti’ne bir barış antlaşması imzalatmanın yeterli olmayacağını” ifade etmişti. Anadolu’daki gelişmeleri kendince “III. Meşrutiyete” giden yol olarak niteleyen Robeck’in burada altını çizdiği nokta, Sultan’ın mutlak otorite ve hâkimiyetinin sallanmaya başladığı gerçeği idi.⁸³⁴

27 Ekim 1919 tarihli bir İngiliz askerî istihbarat raporunda da Erzurum merkezli bilgilere yer verilmişti. Adı geçen raporda, Mondros Mütarekesi’nden sonra Türk ordusunun önemli ölçüde silahsızlandırılmasına rağmen Doğu’da durumun biraz daha farklı olduğu kaydedilmiş, özellikle Erzurum’da bir miktar makineli tüfek ve cephanenin varlığından bahsedilmişti. Buna göre Mustafa Kemal, Erzurum’da Osmanlı Hükümeti’ni dikkate almayarak “Müslüman direncini” organize ediyordu ve asıl amaç herhangi bir yabancı güç tarafından ortaya koyulacak müdahale ve bir Ermeni devleti yapılanmasına karşı mücadele etmektir.⁸³⁵ Erzurum Kongresi’nin yayımladığı bildiri, İngiliz askerî istihbaratı tarafından 31 Ekim 1919 tarihli bir yazıyla Dışişleri Bakanlığı’na iletildi.⁸³⁶

Türkiye ile yapılacak barışa ilişkin daha önce Robeck tarafından dile getirilmiş olan bazı uyarılar, 1919’un son günlerinde İstanbul merkezli bir İngiliz İstihbarat raporunun maddeleri arasında da gündeme getirildi. 18 Aralık 1919 tarihiyle biten haftalık istihbarat raporunun “*Mustafa Kemal-Kabine İlişkileri*” başlıklı bölümünün 9 numaralı paragrafında uyarı niteliğinde olmak üzere şu ifadeler yer alıyordu:

yollarına sıcak bakılmamıştır. Bu durum, Milli Mücadele döneminde Türkiye’de bulunan İngiliz yetkili ve görevlilerinin yazışma ve raporlarına da yansır. Bu raporlarda, İttihat ve Terakki’nin ve özellikle Enver Paşa’nın “Anadolu’daki Milli Hareket” üzerindeki etki ve nüfuzunun abartıya kaçacak şekilde vurgulandığı görülmektedir. (Stephen F. Evans, *The Slow Rapprochement, Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-1938*, The Eothen Press, , Walkington, Beverley, 1982, s.13.)

⁸³⁴ Erzurum Kongresi hakkında Cenevre kaynaklı ve 7 Ekim 1919 tarihli bir istihbarat raporu da çoğu tutarlı görünmemekle beraber ilginç değerlendirmeler içeriyordu. Buna göre, Türk milliyetçileri 7 Ağustos’ta Erzurum’da bir kongre düzenlemişler, Azerbaycan Türkleri ve diğer Müslüman unsurlarının temsilcileri yanında, İranlılar da kongrede hazır bulunmuşlardı. Kongrenin toplanma amacı “*Birleşik bir Türkiye*” kurmaktı. İran’daki İngiliz etkisi, Mısır, Kafkasya, Hindistan ve Türkistan’daki Pan-İslâmî propaganda ve Bolşevik sorunu gibi bazı konular da kongrede masaya yatırılmıştı. Adı geçen istihbarat raporu şöyle devam ediyor: “... *Alınan kararlar arasında şunlara dikkat edilmelidir. (Bu bilgi oldukça güvenilir bir ajandan alınmıştır.): 1- İngiliz etkisinin ulusal bağımsızlık akımına getirdiği kötü sonuçları halka anlatmak için İran’a bir temsilci gönderilmesi; 2- Ulusal Akım’la birlikte Pan-İslâm’cı propagandanın genişletilmesi; 3- Halkın, Mustafa Kemal’in komutasındaki Ulusal Ordu’ya kaydolunmasını sağlamak için olanak içinde her şeyin yapılması...*” (Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri*, s.30.)

⁸³⁵ TNA. PRO. War Office, 106/349/N.134, “*Summary of Intelligence*”, 22nd Series, No:37, Confidential, 3.30 P.M., Monday, The 27th October, 1919.

⁸³⁶ Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi’nin Türkiye’deki Eylemleri*, s. 29. Dip. 2.

“‘Millet’ Erzurum ve Sivas Kongreleri’nde Ermenistan’a en küçük bir toprak parçası verilmeyeceği konusunda fikir birliğine vardı. Aksi takdirde Anadolu halkı kendi çıkarlarını kendisi savunma yoluna gidecektir. Halkın bu kararlılığı tüm dünyaya ilan edilmiştir. Barış komisyonu öncelikle bu durumun farkında olmalıdır.”⁸³⁷

Erzurum ve Mustafa Kemal merkezli gelişmeler hakkında İstanbul’daki İngiliz Yüksek Komiserliği’nce ortaya koyulan bazı değerlendirmeler ise 28 Ekim 1919’da Amiral Sir J. de Robeck’ten, Lord Curzon’a gönderilen bir telgrafın içeriğini oluşturdu. Anadolu’da beliren bu özel durumun gelişim sürecini de masaya yatıran “Samsun Bölgesindeki Milliyetçi Hareket Hakkındaki Rapor”, Londra’ya 12 Kasım 1919’da ulaştı.⁸³⁸

“Amiral Sir J. de Robeck’ten Lord Curzon’a, İstanbul, 28 Ekim 1919, No: 2001, (Alınma 12 Kasım)

Lordum, Samsun bölgesindeki Milliyetçi Hareket hakkında Yüksek Komiserlik tarafından hazırlanan raporu bilginize takdim ediyorum.

J. M. de Robeck, Yüksek Komiser

Samsun Bölgesindeki Milliyetçi Hareket Hakkında Rapor

Mondros Mütarekesi, var oluş umudundan başka her şeyden vazgeçmeye hazırlanan, yenilen ve ezilen Türkiye’yi bir testere gibi kesti. Bu durum geniş bir insan kitlesi üzerinde gücenme duygusu yarattı.

İstanbul, doğal olarak harabeden an fazla neler kurtarılabilir telaşına düştü. Her biri iktidar için mücadele eden ve birkaç politikacı tarafından temsil edilen partiler birer birer ortaya çıktı. Barış şartlarının böyle bir ortamda hazırlanması kolay olacaktı.

Bu süreç 15 Mayıs’ta Yunanlıların İzmir’e çıkmalarına kadar sürüp gitti. Bu olay, karınca yuvasının dağılması sonucunda, yuvası bozulan karıncaların verdiği tepki misali Türkiye’de bir tepkinin oluşmasına sebep oldu; geçici şaşkınlık, bir kısım kaçışlar ve işgalcilere asit püskürtme...

İzmir olayını bir direnme süreci takip etti. Merkezi Hükümet, tüm umudunu İtilaf devletlerinin iyi niyetine ve geniş İslam dünyasının nüfuzuna bağlamıştı. Bunun karşısına kendi faaliyet ve kaynaklarıyla Türkiye’yi kurtarma umudu besleyen “Askeri bir parti” çıktı. Onlar İstanbul’un ve Merkezi Hükümet’in İtilaf devletlerinin elinde olduğunu anlamakta

⁸³⁷ İBA, I, Belge No: 102, “Weekly Summary of Intelligence Reports Issued by M.I.I.C. Constantinople Branch for the Week Ending December 18th, 1919”, Weekly Report No: 47, Intelligence No: 2737.I, Secret, (Extract), s.286,287.

⁸³⁸ BDFa, Part II, Series B, Volume I, Document No: 75 [151212], “Notes on the Nationalist Movement in the Samsoun Area”, s.133-136; İBA, I, Belge No: 66 ve eki, Vice-Admiral Sir J. de Robeck to Earl Curzon, No: 2001, Constantinople, October 28, 1919, (Received, November 12), s.178-182.

gecikmediler. İşgallere ve baskılara karşı herhangi bir direniş mutlaka dışarıdan organize edilmeliydi. Mustafa Kemal Paşa 'da bu parti saflarında yerini aldı.

Merkezi Hükümetin (İstanbul), "Askeri Parti"ye sempati duymadığı aşikârdı. Geniş yetkilerle donatılmış bir ordu müfettişliği sistemi tasarlanarak mayıs ayının başlarında Mustafa Kemal, müfettiş olarak Samsun 'a gönderildi.

İzmir 'de uyku halinde yakalanmış olan Türkler oldukça heyecanlandılar. Bir Ermeni devletinin kurulacağına inanmaları için bir çok sebep vardı. Hatta bunu bir Rum Pontus devleti de takip edebiliyordu. Askeri cephe, başka bir darbeyi (işgal) engellemek için hazırlanma konusunda azimliydi.

Mustafa Kemal, işe kendi bölgesini uyandırmaya başlamakla koyuldu. Karargâhını İtilaf kontrolünden oldukça uzak bir yer olan Amasya 'da kurdu. Buradan Harput ve Diyarbakır 'a ajanlarını gönderdi. Rifat (?) ve Hamit (?) Beylerce desteklenen Mustafa Kemal, çeteciliği sona erdirerek yeni milli ordusu için gönüllüler oluşturmaya başladı. Hareket ihtilâlcı ve tehlikeli bir karakter almaya başladı. Ermeni ve Rumlar koro halinde feryat ediyorlar ve bunlar bir katliamı öngören Amerikan misyonerleri tarafından destekleniyorlardı. Mustafa Kemal, bu durumun farkına vararak nihai sonuçları engellemek için çeşitli önlemler aldı.

19 Haziran, Mustafa Kemal 'in karargâhını Havza 'ya taşıdığı tarihi. Orada Rauf Bey 'le görüştü ve Merkezi Hükümet 'ten bağımsız olarak hareket etmede azimli olduklarını deklere ettiler.

Liderler, o zamana kadar her an başlarına gelebilecek kırbaç cezasından korkan liseli gençler gibi hareket etmişlerdi. Mütteliklerden bir karşıtlık gelmeyeceğini ve Merkezi Hükümet 'in de faydasızlığını, hatta suç ortaklığı boyutunu idrak etmiş olan bu liderler, daha çok ön plana çıkmaya başladılar. 3 Temmuz 'da Erzurum 'da milliyetçi ordunun oluşturulmaya başlandığı rapor edildi. Mustafa Kemal 'in yeni karargâhı bu şehir olacaktı.

Rumlar, Ermeniler ve Amerikalılar yeniden katliam çığlıkları atmaya başlamışlardı. Fakat olaylar milliyetçilerin bir şeyin farkına vardıklarını ortaya koyuyordu. Hristiyanları korumak, Hristiyanlardan ziyade kendi menfaatlerineydi...

Mustafa Kemal 'in Havza ve Amasya 'dan ayrılmasından sonra bölgede durum sakinleşti ama hâlâ milli bir teşkilatın varlığı ortadaydı.

Mustafa Kemal 'in entrikaları şimdi daha uzak ve geniş bir alana yayılmıştı. Kürtlerle yakın temas halindeydi ve Ermeni ve diğer ilgili kaynaklardan bilgiler sızdırıyordu. Ayrıca Emir Faysal 'la anlaşığı yolunda bazı söylentiler dolaşıyor, belki de bunu bilerek yapıyordu. Yapılan propagandada İngiliz karşıtı duyguların vurgusu dikkat çekiyordu.

Bölgeyi ziyaret eden Yarbay Rawlinson, 21 Temmuz'da Türklerin yenildiklerinin farkına varmadıklarını ve onları dize getirmek için tekrar silaha başvurma ihtimalinin gündeme gelebileceğini rapor ediyordu.

Erzurum, artık hareketin merkezi olmuştu... Erzurum Kongresi, bütün niyet ve amacın İstanbul'dan bağımsız olmak üzere geçici bir hükümet oluşturulması olduğunu ilan etti. İstanbul'daki Merkezi Hükümet tarafından milli hareketin güçle imha edilme planları tartışıldı. Daha sonra milliyetçilerle bir anlaşma zemini üzerinde durulduysa da buna karşı hükümet üyeleri ve İtilaf devletleri tarafından ciddi bir muhalefet ortaya konuldu.

Erzurum Kongresi, 7 Ağustos'ta kararlarını yayınladı. Kongre, sadece doğu vilâyetlerini temsil etmemişti. Saltanata ve Türk İmparatorluğu'na sadık kalacağını, bununla birlikte Türklerin çıkarlarını korumada başarısız olan Damat Ferit Hükümeti'ne karşı mücadele edeceğini duyurdu. Hıristiyanlar korunacak, fakat yabancı birlikler tarafından yapılacak bir işgale karşı güçle direnecekti. Kongre kendini Türk milletinin temsilcisi olarak ilan etti ve Türk milletinin kaderini eline aldığını ve onu kendisinin belirleyeceğini duyurdu.

Erzurum Kongresi, Sultan'a sadık kalırken, Merkezi Hükümet'le tüm ilişkilerini kesti.

12 Ağustos'ta Ankara Valisi, milli harekettten yana olduğunu bildirdi. Kısa süre sonra Mustafa Kemal'in Nahçıvan bölgesindeki Azerbaycan Türkleri ile de yakın bir temasta olduğu ortaya çıktı. Endişe verici bir raporda, Mustafa Kemal'in 15.000 adamının olduğu ve savaş durumunda 30.000'e yakın Kürdün de Mustafa Kemal'e katılabileceği belirtiliyordu. Bununla beraber ortada açıkça görülen bir şey vardı ki; o da, İtilaf devletleri ve Merkezi Hükümet'in (İstanbul) güç kullanmadığı sürece, milliyetçilerin savaşımaya niyetleri olmadığıydı..."

İngiliz Yüksek Komiserliği tarafından hazırlanan bu raporun ilk cümleleri, bir bakıma I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'ye yönelik İngiliz siyasi ve askerî öngörülerinin isabetsizliğine ilişkin yapılan durum değerlendirmesi yanında bir özeleştirici niteliği taşıyordu. Raporun satır aralarında ise Yüksek Komiserliğe ulaşan bilgiler doğrultusunda, Mondros Mütarekesi ve özellikle de İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden sonra Türkiye'de meydana gelen bir uyanışın gelişim süreci ve kaynakları hakkında bazı tespit ve genel değerlendirmeler yapılmıştı. Öyle ki, bütün göstergelerin değişmesine sebep olan İzmir olayından sonra Türkiye'de ortaya çıkan tepki, kısa sürede yerini bir direnişe bırakmıştı. Adı geçen raporun bu direniş sürecini tanımlamaya çalışırken başvurduğu ifadeler ise ilginçti. Buna göre mütarekeden sonra İstanbul Hükümeti, İtilaf devletlerinin "iyi niyetine" sarılmışken, karşısına kendi kaynaklarıyla Türkiye'yi kurtarmak istem ve amacıyla hareket eden "Askeri bir parti" çıkmıştı ki; Mustafa Kemal Paşa da bu parti içerisinde bulunuyordu. İzmir'de uyku halinde yakalanan Türkler, Ermeni ve Pontus tehditleriyle heyecanlanmış, neticede Mustafa

Kemal'in, önceleri “*çetecilik*” boyutuyla ortaya koyulan direnci, “*milli bir ordu*” teşkili gayretiyle organize etmeye başlayıp bunu Erzurum'da uygulamaya geçirmesi harekete “*ihtilâlcî*” ve “*tehlikeli*” bir karakter kazandırmıştı.

Erzurum merkezli gelişmelerin üstünde durarak, bu bağlamda İngiliz Subayı Rawlinson'un daha önceki kayıtlarında ele aldığı bazı ifadelere de atıfta bulunan rapor, burada toplanan kongreye ilgili izlenim ve tespitleri genel bir değerlendirme tarzında özetliyordu. Buna göre “yenildiklerinin farkında olmayan ve Erzurum'u hareketlerinin merkezi haline getiren Türkleri dize getirmek için silaha başvurma ihtimali” gündeme gelebilirdi. Erzurum Kongresi'ne ilişkin daha önceki yazışma ve istihbarat raporlarında kaydedilen bilgiler, kongrenin niyet ve amacına açıklık getirmek noktasında belirginleştirilmiş, kongrenin her şeyden önce İstanbul Hükümeti'nden bağımsız olmak üzere “geçici bir hükümet” kurmaya çalıştığı ifade edilmişti. Erzurum merkezli bu tehdide yönelik bazı önlemler noktasında ise öncelikle İstanbul Hükümeti tarafından “Milli Hareketin” kuvvet kullanılarak imha edilmesi gibi bir takım planlar ortaya koyulup, daha sonra da Milliyetçilerle anlaşma zemini oluşturulmaya çalışıldığı belirtilmiş, bununla beraber ikinci önerinin hükümet üyeleri ve İtilaf devletleri tarafından olumlu karşılanmadığının altı çizilmişti.

Raporun son bölümü Erzurum Kongresi kararları hakkındaydı ve daha önceki İngiliz belgelerindeki ifade ve tanımlamaların ötesine pek geçilmemişti. Buna göre sadece Doğu vilâyetlerini temsil etmekle kalmayan kongre, Ağustos'un 7'sinde kararlarını açıklarken kendini Türk milletinin temsilcisi olarak ilân etmiş ve Damat Ferit Hükümeti ile Saltanat'a bağlı kalarak mücadele etmeyi bir yöntem olarak belirlemiştir. Türk milletinin kaderini eline aldığını ve bu kadere milletin kendisinin belirleyeceğini duyuran kongre, Hıristiyanların koruma altına alınıp, herhangi yabancı bir işgale ise karşı koyulacağını deklere etmişti. Adı geçen raporda Türklerin Hıristiyanlara bakış açısı hakkındaki tespitler ise son derece isabetli idi. Öyle ki; rapora göre Türkler, Hıristiyanları korumanın onlardan ziyade kendi menfaatleri açısından önemli olduğunun bilincine varmışlardı. Raporda yer alan ve “Erzurum Kongresi'nin Sultan'a sadık kalırken Merkezî Hükümet'le tüm ilişkilerini kestiği” doğrultusunda kurgulanan ifadeler ise kısmen doğrudu. Öyle ki; Merkezî Hükümet ile ilişkilerin kesilmesi Sivas Kongresi'nden sonraki gelişmelerle ilgili olup, Erzurum'da böyle bir durum söz konusu edilmemiştir.

Adı geçen raporun son bölümünü, Mustafa Kemal Paşa'nın harekete geçirebileceği maddi kaynakların “endişe verici” potansiyeline ilişkin bazı tespit ve tahminler oluşturuyordu. İngiliz Yüksek Komiserliği'ne göre hareketin İç Anadolu'ya nüfuz etme durumu yanında Mustafa Kemal Paşa'nın Azerbaycan Türkleri ile temas ve ilişki ihtimali de göz önünde bulundurulmalıydı.

Anlaşıldığı üzere daha önce “Milli Hareketin” ciddi boyutlara ulaşma tehlikesi hakkındaki endişeler burada da tekrar edilmiş, rapor, “İtilaf devletleri ve İstanbul Hükümeti güç kullanmadığı müddetçe, Milliyetçilerin savaşıma niyetleri olmadığı” öngörüsüyle noktalanmıştı. İngiliz Yüksek Komiserliği’nin bu tespiti son derece isabetliydi. Öyle ki; ilerleyen günlerde İtilaf devletlerinin parçalama ve taksim formülünde ısrar edip, Yunan ve Ermeni kartlarıyla Türkiye’de Türklere yaşama hakkı tanımayan politikalarını uygulamaya koyması ve İstanbul Hükümeti’nin de bir “Halife Ordusu” oluşturarak tavrını netleştirmesi, Erzurum Kongresi ile direnme azmini planlayan Türk Milliyetçilerine savaşımdan başka bir alternatif bırakmayacaktı.

Sonuç

1919 yılı Erzurum’unda, İngilizlerin tüm öngörü ve politikalarını alt üst edecek tarzda gelişen olaylar Londra’nın dikkatinden kaçmadı. Erzurum’da toplanan kongre İngiliz yetkililerin üstünde kafa yorduğu meseleler bağlamında önemli bir yer işgal eder hale geldi.

Konuya ilişkin İngiliz belgelerinin içerik ve terminolojisi incelendiğinde genel olarak İngiliz siyasetinin Erzurum merkezli gelişmelere ve burada toplanan kongreye yönelik bakış açısının üç başlık altında şekillendiğini söylemek mümkündür: Algılama, tanımlama ve değerlendirme.

Öncelikle, Erzurum’da bir kongre ile somutlaşıp ivme kazanan hareketin içeriğine yönelik bir algılama devresinin yaşandığı söylenebilir. Bu noktada ön plana çıkan ana başlık ise “Hıristiyan karşıtı” faaliyetlerdir. Daha alt başlıkta Ermeni ve Rum karşıtlığı izleri ön plana çıkmıştır. Dönem itibariyle ortaya atılan Ermenistan projesi eşliğinde, sınır bölgelerinde ve Kafkasya’da günlük olaylar haline gelen Ermeni katliamları, bölgede bir direnci organize etmeye başlamıştır. Hıristiyan karşıtlığı konusunda ön plana çıkan diğer iki etken ise Pontus söylemleri ve Batı Anadolu’daki Yunan işgalidir. Bu noktada Batılı Hıristiyan güçlerden bir şeyler beklemekten ziyade, Hıristiyan karşıtı önlemler olarak Türkiye’nin bütünlüğünü korumak yolunda “kutsal bir savaş ilan etmek” Erzurum’daki hareketliliğin amaç ve hedefi şeklinde açıklanmıştır. Bu noktada yönetsel algılama ise bölgede self-determinasyon ilkesi doğrultusunda bağımsız ve bölgesel bir hükümet oluşturulması yönünde değerlendirilmiş ve hareketin Anadolu’da bağımsız bir cumhuriyetin kurulmasıyla sonuçlanma ihtimali üzerinde durulmuştur. İngiliz belgelerindeki bu algılama devresinin son derece tutarlı tespitlerle şekillendiği görülmektedir.

Adı geçen belgelerde Erzurum merkezli gelişmeleri tanımlama sürecinde ise ilginç ifade ve tespitlerle karşılaşılır. Sadrazamın ifadesiyle belgelere “Bağımsız İstanbul Anadolu”sunun

kurulmasını amaçlayan hareket olarak geçen ifadeler daha sonra çeşitlilik göstermeye başlamıştır. Bu noktada genel olarak hareketi tanımlama sürecinde; “Milli Hareket”, “Milliyetçi Hareket”, “Milliyetçi Güçler”, “Milliyetçi Parti”, “Milli Teşkilat”, “Milli Savunma Organizasyonu”, “Vatansever Organizasyon”, “Askeri Parti”, “Türk İsyanı”, “Müslüman Direnci” gibi ifadeler ön plana çıkmışken, delegelerinden hareketin politik danışmanları şeklinde bahsedilen Erzurum Kongresi için de; “Parlamento”, “Küçük Çaplı Delegeler Toplantısı”, “Milli Kongre”, “Milliyetçilerin Kongresi”, “Milli Kongre Hareketi”, “Milliyetçi Parti Kongresi” gibi farklı ifadeler kullanılmıştır.

Hareketin İngiliz belgelerine yansıyan değerlendirilme süreci ve buna karşı alınacak önlemler bağlamında ise şunlar söylenebilir. Bu süreçte ön plana çıkan isim Erzurum’daki İngiliz Kontrol Subayı Alfred Rawlinson’dur. Rawlinson’un raporları önemli ölçüde İngiliz siyasetinin gelişmelere ilişkin bakış açısını şekillendirmiştir. Samsun başta olmak üzere Karadeniz kaynaklı bazı bilgi ve değerlendirmeler ise önemli ölçüde tutarsızdır. Genel olarak bakıldığında ise başlangıç itibariyle hareketle ilgili yapılan değerlendirmelerde bir belirsizliğin ortaya çıktığı, daha sonra ise bazı durumların netleşerek, önlemler bağlamında bir takım tartışmalara girildiği görülür. Öncelikle, etkin hale gelme ihtimali düşük olup, tahrikçilerin çabalarıyla ortaya çıkmış olan geçici ve yerel başkaldırıları şeklinde değerlendirilmiş olan sürece daha sonra, ciddi ve tehlikeli boyutlara ulaşma ihtimali ile bakılmaya başlanmıştır. Öyle ki; hareketin, “İstanbul’un otoritesini ve Sultan’ın egemenliğini reddederek son derece fanatik, bağımsız ve Avrupa karşıtı bir hükümetin kurulmasıyla sonuçlanabilme”, ihtimali ağırlık kazanmış, bu noktada bazı karşı plan ve önlemler gündeme gelmiştir. Yapılan bazı öneri ve tartışmalardan sonra ise mevcut şartlar altında Kafkasya’yı bile tahliye etmek zorunda kalan İngiliz Hükümeti’nin Doğu Anadolu’ya yönelik bir yükümlülük üstlenemeyeceği son derece açık bir şekilde ifade bulmuştur.

Sonuçta bir takım genel değerlendirmelerde bulunmak mümkündür. Milli Mücadele döneminde Erzurum merkezli gelişmeler İngilizler tarafından yakın takibe alınmıştır. İngiliz Dışişleri ve istihbarat belgeleri bu takip esnasında yapılan değerlendirmeler açısından son derece özel bilgi, ifade ve yorumlar içermektedir. Erzurum’da başlayan bu süreç sonunda İngiltere’nin Türkiye’ye yönelik tüm öngörü ve politikaları anlamsız hale gelmiştir. Bununla beraber özellikle İngiliz askeri çevrelerince yapılan uyarılara rağmen Doğu Anadolu’ya yönelik politikalar bağlamında bir revizyona gidilmemiş, sonuçta İngiliz Hükümeti, kendisini bir yükümlülüğe sokmayacak şekilde özel olarak Doğu Anadolu, genel olarak da Türkiye’ye yönelik savaş esnası ve sonrasında şekillendirdiği politikalarında ısrar ile bu politikaları Sevr

masasında uygulamaya koymuş, neticede bu ısrarlı taksim politikaları, temeli Erzurum'da atılan "Milli Hareket" duvarına çarpmıştır.

KAYNAKÇA

Arşivler

The National Archives of United Kingdom, Public Record Office

Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Yayımlanmış Kaynaklar

British Documents on Foreign Affairs, Reports and Papers From the Foreign Office Confidential Print, General Editors; Kenneth Bourne&D. Cameron Watt, Part II, Series B, Turkey, Iran and the Middle East, 1918-1939, Editor: Robin Bidwell, Volume I, The End of the War, 1918-1920, University Publications of America, Inc., 1985.

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume: IV, (1919), Edited by E. L. Woodward and Rohan Butler, Her Majesty's Stationery Office, London, 1952

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri, (1896-1922), IV, Ankara, 2006

Şimşir, Bilâl N., *İngiliz Belgelerinde Atatürk, (1919-1938), I, Nisan1919-Mart 1920, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.*

Kitap ve Makaleler

Aybars, Ergün, "Milli Mücadele'de İngiliz Basını", *AAMD*, IV/12, s.605.

Çil, Yücel, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, Ankara, 2005.

Evans, Stephen F., *The Slow Rapprochement, Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk, 1919-1938*, The Eothen Press, , Walkington, Beverley, 1982.

Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Ankara, 1986.

Kazemzadeh, Firuz, *The Struggle for Transcaucasia*, Oxford, 1951.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara, 1993.

Macfie, A. L., "British Intelligence and the Turkish National Movement, 1919-22", *Middle Eastern Studies*, Volume: 37, Number: 1, (January, 2001), s.1-17.

Rawlinson, A., *Adventures in the Near East, 1918-1922*, Dodd, Mead and Company, New York, 1924.

Sonyel, Salâhi R., “1919 Yılı İngiliz Belgelerinin Işığında Mustafa Kemal ve Milli Mukavemet”, *Türk Kültürü*, Sayı: 89, Yıl: VIII, (1960-1970), s.311-331

Sonyel, Salâhi R., *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisi 'nin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara, 1995.

Sonyel, Salâhi R., *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, I, Ankara, 1995.

Mondros Mütarekesi Sonrası İngiltere'nin Kürt Politikası ve Kürt Talepleri (1918-1919)

Orhan Turan*

Özet

İngiltere Ortadoğu politikasındaki hedeflerine Mondros Mütarekesi ile ulaştı. Bunlar Irak petrolü ve Boğazların kontrolü idi. Irak petrolünün ve Hindistan yolu üzerindeki Süveyş Kanalı'nın güvenliği için Anadolu'da İngiltere güdümlü devlet ya da devletçiler kurulmalıydı. Buradaki sorun ise bunun hangi devlet veya devletler aracılığıyla gerçekleştirileceği idi. Bu bağlamda İngiltere, Türkiye ile Rusya arasına bir set çekmek için Amerika himayesinde bir Ermenistan devleti kurmak istedi. Diğer yandan ise İngilizlere göre; petrol bölgesinde oturan Kürtler tüm ümitlerini kendilerine bağlamıştı. İngiltere, Rusya'ya karşı kurmak istediği seti Kürtlerle tamamlamak ve onları Türklere, Araplara ve İran'a karşı kullanmak istiyordu. Kürtleri, İngiltere için önemli kılan Irak petrolüydü.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra İngiliz yönetiminin değişik devlet kademelerinde çeşitli "Kürdistan" önerileri gündeme geldi. Bu tekliflerden birisi için ön hazırlıklarını yapmak üzere Binbaşı E. W. C. Noel, 1919 yılı başlarında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya gönderildi. Onun aracılığıyla bölgedeki Kürt aşiret şefleriyle bağlantı kuruldu. Aşiretlerin Türklere uzaklaşarak İngiliz tarafına geçirilmesi için büyük uğraş verildi. Ayrıca Kürtler üzerinde etkili olabileceği düşünülen önde gelen Kürt lider ve entelektüelleriyle de bağlantı kuruldu.

Bu çalışmada İngiliz arşiv belgeleri ve akademik kaynaklardan hareket edilerek Mondros Mütarekesi sonrasında 1918-1919 yılları arasında İngiltere'nin Ortadoğu politikası çerçevesinde bölgeyi şekillendirmek istemesine, bölgeye bir aktör olarak etkisine, Kürt aşiret liderleri ile ilişkilerine, Kürt liderlerin İngiltere'den taleplerine, Kürt-Ermeni ve Türk-Kürt ilişkileri ile Anadolu'da başlayan Milli Mücadele hareketine bakışı ve bölgede aldığı konuma değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Kürt Politikası, Binbaşı Noel, Aşiretler, Ermeniler.

* Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, orhanturan@gmail.com

Britain's Kurdish Policy in the Aftermath of Treaty of Mudros and Kurdish Aspirations (1918-1919)

Abstract

Britain achieved her goals in line with her Middle Eastern policy, namely, the Iraqi oil lands and control over the Dardanelles, by means of the Treaty of Mudros. In order to secure the Iraqi oil and the Suez Canal situated on Indian route, Britain needed to have new states or state-like entities created under her control in Anatolia. The problem here was about the choice of states that would serve this purpose. They intended to create an Armenian state that would serve as a barrier between Turkey and Russia under the U.S. mandate. On the other hand, they believed that the Kurds who lived on the oil land, pinned all their hope on the British. They wanted to complete the barrier they built against Russia with a Kurdish state that could be held over Turks, Arabs and Iranians. What made Kurds important for Britain was the Iraqi oil.

In the aftermath of the WWI, various proposals regarding establishment of a "Kurdistan" were brought to the agenda of the British government. For the purpose of laying groundwork for one of these proposals, Major E.W.C. Noel was sent in 1919 to Eastern and Southeastern Anatolia. They established connections with Kurdish tribal leaders of the region through him. They made strenuous efforts to draw Kurdish tribes away from the Turks and side with Britain. They also established connections with Kurdish leaders and intellectual figures who could be influential upon the Kurdish population.

Based on British archive documents and academic resources, this study aims at examining the British aspirations to reshape the region in line with their Middle Eastern policy, their influence on the region as an actor, the connections they established with Kurdish tribal leaders, demands of Kurdish leaders from Britain and the British viewpoint regarding Kurdish-Armenian and Turkish-Kurdish relations as well as the Turkish Nationalist Movement which became influential short after it was born.

Keywords: Britain, Kurdish Policy, Major Noel, Tribes, Armenians.

GİRİŞ

İngiltere XX. yüzyılın başından itibaren Almanya'nın artan nüfuzu karşısında yeni politikalar oluşturmaya başladı. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı Devleti, İngiltere'nin tekrar gündemine girdi. Çünkü Türk toprakları İngiltere'nin stratejik ve siyasi hedeflerini tespit etmekte hayati rol oynayacak öneme sahipti. Bu nedenle 1915'te Sir Maurice Bunsen başkanlığında "*Asya Türkiyesi'ni İnceleme Komisyonu*" kuruldu. Komisyon 8 Nisan 1915'te çalışmaya başladı. 30 Haziran 1915'te rapor hazırlandı. Buna göre Osmanlı topraklarının

Suriye, Filistin, Ermenistan, Anadolu/Türkiye ve Irak adıyla beş büyük bölgeye/özerk vilayete bölünmesi kararlaştırıldı. Ayrıca Akdeniz'den Basra Körfezi'ne uzanan hat üzerinde stratejik noktalar doğrudan veya dolaylı yollarla kontrol altına alınmalıydı. Bunun da yolu Filistin ve Irak'ın tamamen işgal edilmesinden geçmekteydi⁸³⁹. Bu bağlamda Lord Curzon'a göre İngilizlerin gözünde Hindistan'ın batı sınırları Fırat nehri boyunca uzanmaktaydı ve ancak Musul vilayeti aracılığıyla denetim altına alınabilirdi⁸⁴⁰.

İngiltere'nin adı geçen bölgelerdeki hâkimiyetini müttefikleri Fransa ve Rusya'ya kabul ettirmesi gerekiyordu. İngiliz Hükümeti, Sykes-Picot-Sazanov Anlaşması ile Fransa'ya Suriye'yi, Rusya'ya Doğu Anadolu'yu teklif ederek Filistin ve Irak'ın hâkimiyetini denetimi altına aldı⁸⁴¹. İngiltere, Filistin'i ve Irak'ı ele geçirmek için savaş boyunca yerli unsurları yanına çekmeye çalıştı. Ermeniler, Araplar ve bazı Kürt aşiretleriyle ittifaka varan ilişkiler geliştirdi. Ermenilerin 1915'ten itibaren savaştaki ağırlığı önemli ölçüde erozyona uğrayınca Rusya ile beraber doğan boşluğu aşiretlerle kapatmaya çalıştı. Her iki devlet Anadolu-İran-Irak üçgeninde çıkan her isyan hareketini büyük bir hevesle destekledi⁸⁴².

İngiltere, Rusya ile komşu bir nüfuz bölgesi istemediği için Sykes-Picot-Sazanov Antlaşması'nda Musul vilayetini Fransa'ya bırakmıştı. Fakat Rusya savaştan çekilince İngiltere bu vilayet de dâhil olmak üzere Rusya'ya bırakılması öngörülen bütün topraklara gözünü dikti. Osmanlı Devleti'nin 1918'de yenilmesi üzerine İngiltere, Mondros Mütarekesi'nin kendine sağladığı avantajları değerlendirerek Irak, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yönelik politikalarını hayata geçirmeye çalışacaktı⁸⁴³.

1-İngilizlerin Bölgeye Yönelik Hedefleri ve Kürt Aşiretleriyle Bağlantı Kurması

Emperyalist ganimet paylaşımında "Kürdistan" payı İngilizlere düşmüştü. İngiltere'ye göre denetimleri altında böyle bir ülke Anadolu ile Arap bölgeleri arasında tampon bölge işlevini yerine getirebilirdi. En önemlisi ise petrol bölgesinde bulunmasıydı. Bu doğrultuda İngiliz istihbarat görevlileri bölgedeki aşiret liderleri üzerinden harekete geçerek onları İngiliz çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye başladılar. Elde ettikleri bilgi ve raporları İngiliz

⁸³⁹ David Fromkin, *Barişa Son Veren Bariş*, (Çev: Mehmet Harmanlı), Epsilon Yayınları, İstanbul, 1994, s.122-123 vd).

⁸⁴⁰ İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu*, İstanbul, 2003, s.49; Ersal Yavi, *Kürdistan Ütopyası, I*, İstanbul, 2006, s.63.

⁸⁴¹ I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması için İtilaf Devletleri arasında yapılan gizli antlaşmalar hakkında bkz: Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları* (Çev:Şerif Erol), İstanbul, 1996, s.4.;D. Fromkin, *Barişa Son Veren Bariş*, s.248.; Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.19-23.; Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, III, (I. Dünya Savaşı'ndan 1971'e)*, (Çev:Babür Kuzucuoğlu), İstanbul, 2005, s.7-12.

⁸⁴² Yavi, *Kürdistan Ütopyası, I*, s.78-86.; Selçuk Ural, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S: 39, Mayıs 2007, s.427.

⁸⁴³ S. Ural, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin...", s.427.

makamları ile paylaşarak hükümetlerinin politik çizgisini belirlediler. Özellikle Bağdat Siyasi Komiserliği⁸⁴⁴ bu bağlamda çok etkili bir rol oynadı.

Komiserlik 15 Ekim 1918 tarihli raporunda Küçük Zap'ın doğusundaki Kürt aşiretlerinin Türklere olan bağlılıklarını terk ederek İngiltere'nin nüfuzu altına girmek istediklerini dile getirdi. Ayrıca İran'a ait dağlık bölgelerde ve Mezopotamya sınırında yaşayan büyük göçebe aşiretler de İngilizlerle birlikte olma yönünde bir eğilim ve gönüllülük sergileyebilirdi. 27 Ekim tarihli raporda ise olası bir devlet kurulmasına ilişkin öneriler açıklandı. Buna göre eğer bağımsız bir Ermeni devleti kurulacaksa Türk nüfuzundan azade bir Kürt konfederasyonu kurulmalıydı. Böyle bir konfederasyonun tesis edilmesi ve denetlenmesi ancak Musul'u⁸⁴⁵ elinde bulunduran bir yabancı gücün himayesi altında olabilirdi⁸⁴⁶.

İngilizler 16 Kasım'da Süleymaniye'de oldukça sıcak karşılandı. Binbaşı Noel'e göre eğer hızlı hareket edilebilirse İngiltere'nin himayesi ve genel politikası altında olacak bir Kürt devleti kurulabilirdi. Bu bağlamda ivedilikle başlıca idari hizmetleri denetim altına alacak kalifiye subayların görevlendirilmesini önerdi ve mevcut konuda düzenlemeler yapıldığını bildirdi. Noel ayrıca Musul'un kuzeyinde yer alan diğer bazı Kürtlerin çoğunlukta olduğu yerlerde de benzer hareketlerin başlatılması teklifinde bulundu. Komiserlik 27 Kasım'da Kürtlerin durumuyla ilgili bir rapor yayınladı. Buna göre Süleymaniye Kürtleri yeni rejimi ve görevi devralmak üzere bir askeri idarenin kurulmasını kabul edecekti. Hatta İngiltere güdümünde sınırları Van Gölü'nün kıyılarına kadar uzanan bağımsız bir "Kürdistan" kurulması kolayca gerçekleştirilebilecek bir hedefti⁸⁴⁷.

4 Aralık tarihli başka bir raporda Bağdat Siyasi Baş Komiseri bizzat Süleymaniye'yi ziyaret ettiğini belirtmekteydi. Burada Şeyh Mahmud, İran'daki Baneh, Sakız gibi yerlerden gelenler de dâhil olmak üzere bölgenin önde gelen altmış kadar aşiret liderine mevcut siyasi durumu anlattı. Aşiret reisleri Rusya'nın ve Türklerin askeri yöntemlerinden zarar gördüklerini

⁸⁴⁴ Savaş sonrası dönemde Ortadoğu'da İngiltere'nin ağırlığı giderek arttı. Bu etki bölgedeki İngiliz bürokrasisini de yeniden yapılanmaya itti. 1919'a kadar İngiltere Ortadoğu'daki politik alanını ya Kahire'den ya da Delhi'den yönlendirmekteyken Bağdat'ın kendi yönetimlerine geçmesinden sonra İngiliz bürokrasisinin yeni bölgesel merkezi olarak bu şehir seçildi. Dolayısıyla Musul sadece petrol kaynakları açısından değil aynı zamanda Bağdat'ın güvenliği için de önemliydi (Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul 1987, s.34.)

⁸⁴⁵ I. Dünya Savaşı'nda Irak Cephesi'nde yaşanan İngiliz saldırısı hem Anadolu'nun hem de Irak'ın ve özellikle Musul'un kaderini değiştirdi. Vilâyet olan Musul'un kapsadığı topraklar İran-Suriye, Anadolu ve Irak'ı birbirine bağlayan yolların kavşak noktasında bulunmaktaydı. Bu nedenle bütün coğrafi bölgeler için değeri tartışılmazdı. Önemli petrol kaynaklarına sahip olması da başka bir husustu. Dolayısıyla İngiliz işgal kuvvetleri komutanlığı Musul'un ele geçirilmesine önem veriyordu. Keza yeraltı ve yerüstü zenginliklerinden ötürü vilâyet Mezopotamya'nın yönetim sistemine dâhil edilmeliydi (İ. Ş. Kaymaz, *Musul Sorunu*, s.39; S. Ural, *Mütareke Döneminde İngiltere'nin...*, s.428.)

⁸⁴⁶ The National Archives (TNA), Foreign Office (FO) 608/95, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı "Kurdistan" başlığını taşıyan raporu.

⁸⁴⁷ TNA, FO 608/95, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı "Kurdistan" başlığını taşıyan raporu.

ve Avrupalı güçlerle birlikte Türklere karşı mücadele edeceklerini ifade etti. Onlara göre Kürtler arasında güçlü bir ulusal hareket mevcuttu. Öyle ki İngiltere himayesine ihtiyaç duyulduğu hususunda aralarında mutlak bir fikir birliği dahi vardı. Hatta bazıları “Kürdistan”ın Irak’tan ayrılması ve doğrudan Londra’dan yönetilmesi gerektiğini savunmaktaydı. Aralarında uzun tartışmalardan sonra aşağıdaki metin ortaya çıktı:⁸⁴⁸

“Britanya Majestelerinin Hükümeti bu savaşta ki niyetinin Doğulu milletleri Türklerin zulmünden kurtarmak ve bağımsızlıklarına kavuşmaları için elinden gelen desteği sunmak olduğunu ilan etmişken, Kürt halkının temsilcisi olan bizler, Britanya Majestelerinin Hükümeti’nden bizi de Britanya himayesine almayı kabul etmesini ve Birliğin nimetlerinden mahrum kalmamamız için bizi de Irak’a dâhil etmesini talep ediyoruz; bu vesileyle, Mezopotamya Sivil Komiseri’nin Kürdistan halkının barış içerisinde medeni hatlarda ilerleyebilmek üzere Britanya’nın himayesine alınması için gerekli yardımcılara sahip bir temsilci göndermesini talep etmekteyiz. Britanya Majestelerinin Hükümeti’nin bize desteğini ve himayesini sunması halinde Majestelerinin emirlerini ve tavsiyelerini yerine getirme sözü veriyoruz.” Bu taleplere karşılık bir sözleşme imzalanacaktı. Buna göre Büyük Zap’tan Diyala’ya kadar olan bölgede yaşayan aşiretler Şeyh Mahmud’un liderliğini kabul etmekteydi. Yukarıda bahsi geçen bölgeleri emirlerine itaat edeceği sözünü verdiği İngiltere Hükümeti adına denetimi altına alacaktı. İngiliz yetkililerden Kürt askeri birliklerine komuta etmeleri ve bütün hükümet dairelerinin idaresini alacak İngiliz subaylar gönderilmesi talep edildi. Sadece ikinci derecedeki personel Arap değil Kürt olacak şartı vardı. Ayrıca herhangi bir şekilde Fransız vesayetini kabul etmeyeceklerini ekledi⁸⁴⁹. Bu gelişmeler karşısında Bağdat Siyasi Komiserliği 9 Aralık’ta Binbaşı Noel’in bölge ile ilgili fikirlerinin yer aldığı telgrafi gönderdi. Buna göre:

“Toplantıya katılan bütün aşiret reisleri bildiriye imzaladılar.” Bildirinin sonuna şu ibareyi eklemeyi gerekli gördüm. “Majestelerinin Hükümeti’nin, Kürt ulusunun tamamını temsilen bir Kürt temsilcinin Barış Konferansı’na katılması için bizim lehimize aracılık yapmasını rica ediyoruz.” Burada, Britanya işgalini ve doğrudan müdahalesini isteyen ve tüccarların büyük bir bölümüne bünyesinde yer veren bir parti mevcut. Askeri işgalle sonuçlanacak bir durum yaratabilmek için aşiret reislerinin cehaleti ve hassasiyetleri üzerine oynuyorlar. Onların çabaları sonucunda bildiriye yukarıdaki eklemeyi yapmak durumunda kaldım”⁸⁵⁰.

⁸⁴⁸ TNA, FO 608/95, İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın hazırladığı “Kurdistan” başlığını taşıyan raporu.

⁸⁴⁹ TNA, FO 608/95, İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın hazırladığı “Kurdistan” başlığını taşıyan raporu.

⁸⁵⁰ TNA, FO 608/95, İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın hazırladığı “Kurdistan” başlığını taşıyan raporu.

İngiliz Hükümeti Bağdat Siyasi Komiserliğine Kürtlerin kurulacak Irak devleti içerisinde yer alması talebiyle ilgili bir dizi soruların cevabını almak için görüş ve düşüncelerini talep etti. Burada “Kürdistan”ın Ermenistan, Musul, Cezire ve Bağdat ile Kuzey ve Güney “Kürdistan” ile olan sınırlarının nasıl düzenlenmesi hususundaki önerisini ve Kuzey Kürtlerinin Güney “Kürdistan”daki hareketle ilgili tutumları hakkında bilgi istedi. 7 Aralık’ta bu soruların cevapları, önerilerle birlikte bir telgrafla iletildi. Buna göre Musul ve Bağdat vilâyetleriyle birlikte Deyr ez Zor, Irak içerisinde yer alırsa Kürtler zımnî bir onay verecekti. Ayrıca bir Arap başkanın idaresine tabi olmayı kabul etmeyeceklerini ancak bunun sonradan ihtimal dâhilinde olabileceği belirtildi. Bağdat’taki İngiliz otoritelere göre Kürtler himaye ve etkin idari destek talep etti. Aksi takdirde Arap devletiyle herhangi bir bağlantı istemiyorlardı. Yine telgrafta çok önemli bir sınır hattı ile ilgili de bilgi verilmekteydi. Güney “Kürdistan”ın sorun olan kısmının sınırları kuzeyde Büyük Zap nehrine, güneyde Diyala’ya ve doğuda da Türk-İran sınırına kadar uzandığı ifade edildi. Diğer yandan batıda ise Büyük Zap’tan Diyala’ya kadar uzanan Erbil⁸⁵¹, Altinköprü, Kerkük, Kifri’yi ve yerleşik oldukları diğer yerleri Irak’a bırakan düzensiz bir sınıra sahip olduğu değerlendirildi yapılmaktaydı⁸⁵². Ayrıca başka bir rapora göre Kürtleri kazanmak için bir şey yapmak isteniyorsa, Musul vilâyetinin kuzey-doğusundaki adı geçen bu dört Türkmen kenti dışarıda kalacak şekilde çizilecek bir hattın gerisinde bir aşiretler konfederasyonu oluşturmak ve bunlara sınırlı özerklik vermekle yetinilmeliydi⁸⁵³. Bağdat Siyasi Komiseri bir başka önemli sınır hattı üzerinde de düşüncelerini dile getirmekteydi. Bu değerlendirme “Kürdistan”ın Ermenistan’la olan sınırıyla ilgili tam olarak herhangi bir öneride bulunmamakla beraber aşağıdaki hususları öne çıkarmaktaydı:

(1) Güney “Kürdistan”da bir aşiret konfederasyonunun kalıcı bir idari yapıya temel oluşturması pek mümkün gözükmemekte ve büyük ihtimalle er ya da geç doğrudan idareye geçmeye mecbur kalacağımız için buna geçme serbestisini elimizde bulundurmalıyız.

(2) Merkezi “Kürdistan”daki aşiretlerin tutumu ne konfederasyondan ne de otonomiden yanaydı.

(3) Kuzey “Kürdistan”daki ve Ermenistan’daki aşiretlerin tutumu da büyük oranda aynıydı. Görünüşe bakılırsa, Van Gölü’nün güneyinden Kafkas hattına kadar Kürtler her yerde çoğunluklardı ve Ermeni etkisinin ağır bastığı herhangi bir Hükümet şeklini kabule zorlanamazlardı. Ancak Ermeniler, ‘kibirli olma’ yönünde dolduruşa getirilmedikleri müddetçe

⁸⁵¹ Erbil şehri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz., Cengiz Kartın, *İngiliz İstihbarat Raporlarında Erbil (1918-1919)*, Yazıgen Yayınları, İstanbul 1919.)

⁸⁵² TNA, FO 608/95, İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nın hazırladığı “Kurdistan” başlığını taşıyan raporu.

⁸⁵³ İhsan Şerif Kaymaz, “*Emperyalizmin Kürt Kartı*”, *Akademik Bakış*, I/1 (Kış 2017), s.160.

Kürtlerin çoğunlukta olduğu hükümetleri kabul edeceklerdi. Her halükârda devletin örgütlenmesi ve yerleşik bir hükümetin kurulması ancak ve ancak bir dış güç tarafından desteklenen bir yabancı otorite tarafından gerçekleştirilebilirdi.

(4) Böylesi bir yabancı gücün konuşlanabileceği en iyi yer Trabzon, Kafkaslar veyahut Tebriz olacaktır.

(5) Subaylarımız Musul vilâyetinin hangi bölgesine girip bir hükümet kurduysa aşiret reisleri uzlaşmak için sıraya girdiler ve aynı süreç şüphesiz kuzeyde bir hükümetin kurulması durumunda da işleyecektir⁸⁵⁴.

Bağdat Siyasi Komiserliği 12 Aralık'ta Binbaşı Noel'in Süleymaniye'den gönderdiği aşiretlerle ilgili telgrafına değinerek bu doğrultuda bir rapor hazırladı. Aşiretlerin önde gelen temsilcileri Noel'i ziyaret ederek İngiltere himayesinde kurulması tasarlanan Kürt devleti içerisinde yer almak istediklerini belirtti. Ona göre bütün Kürt aşiretleri İngiltere ile birlikte hareket etmeye hazırды. Sünni bloku da temsil eden aşiretler din, gelenek ve dil bağlarıyla birbirlerine bağlıydı. Bu anlamda birçok Kürt, propaganda faaliyeti yürütmek amacıyla İran'a gitmekteydi. Siyasi Komisere göre Sünni Kürtler bir taraftan İran'ın toprak bütünlüğünü savunurken diğer taraftan da talimat beklediklerini bildirmekteydi⁸⁵⁵.

Bağdat Siyasi Komiserliğinin 2 Ocak 1919 tarihli raporuna göre İngiltere, güney "Kürdistan"da etkin bir siyasi denetime sahipti. Rapor Süleymaniye'deki durumun kendileri açısından memnuniyet verici olduğunu Köysancak'ta asayişin yeniden sağlandığını ve siyasi subayların Revanduz, Zaho gibi yerlerde görevleri başında olduklarını bildirmekteydi. 6 Ocak tarihli başka bir raporda ise Binbaşı Noel, Revanduz'un Başkale kazasındaki Kürtlerin bağımsızlık ilan ettiklerini ve İran Kürtlerinin de bu harekete katıldığını belirtti. Rapora göre hareket Tebriz'den gizlice teşvik edilmiş ve örgütlenmişti. İngilizler bunun Panislamizm izleri taşıdığını ve öncelikli hedeflerinden biri de Ermenilerin geri dönmesini engellemek olduğu şeklinde değerlendirdi⁸⁵⁶.

8 Ocak tarihli gelen telgraflara göre Irak'ın kuzeybatı ve kuzey sınırları, Türk-İran sınırından 37'nci ve 25'inci enlemlerle ayrılması gerektiği belirtilmekteydi. Humara ile Nihail çayları arasında kalan havza boyunca Habur Suyu ve Dicle'nin birleştiği noktanın güneyine doğru devam eden hat boyunca belirlenmesi gerektiği önerilmekteydi. Bu sınır önemli Kürt nüfusun yaşadığı İmadiye'yi de içine almaktaydı. Rapora göre mevcut durum İngilizler açısından Süryani ve Ermenilerin yurtlarına geri dönmeleri sorununu da ortaya çıkardı. Ancak

⁸⁵⁴ TNA, FO 608/95, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı "Kurdistan" başlığını taşıyan raporu.

⁸⁵⁵ TNA, FO 608/95, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı "Kurdistan" başlığını taşıyan raporu.

⁸⁵⁶ TNA, FO 608/95, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı "Kurdistan" başlığını taşıyan raporu.

18 Ocak tarihli telgrafta Süryanilerin İngiltere'nin himayesine alınma taleplerinin kabul edilmesi halinde yukarıda önerilen sınırlarda düzenleme gündeme gelecekti. Bu durumda Türk-İran sınırının Kotur'un batı ve güneybatısından başlayarak Büyük Zap ve Van Gölü'nden itibaren Başkale, Çölemerik ve Koçanis'i İngiliz nüfuzuna dahil edecek biçimde değişmeliydi⁸⁵⁷.

10 Ocak'ta Bağdat Siyasi Komiserliği Paris'te düzenlenecek konferans öncesinde Dışişleri Bakanlığı protokolüne Kürt ve Ermeni projeleri konusunda öneride bulundu. Bu teklifte İngiliz Dışişleri Bakanlığı Siyasi İstihbarat Dairesi'nde çalışan Arnold J. Toynbee'nin onayının da olduğu politika şöyle idi:

*“Botan nehrinin güneyinde Mezopotamya'nın ve bilhassa büyük Ermenistan'ın bir tür denetimi ve desteği altında küçük bir Kürt Konfederasyonu kurulmasını amaçlamaktadır. Nitekim bu protokolde kurulması önerilen Ermenistan'ın büyük bir Kürt nüfusa sahip olacağı öngörülmekte ve Türk yönetiminin Kürtleri Ermenilere karşı kışkırtma politikalarının son bulması halinde Kürt ve Ermeniler arasındaki ayrılıkların da ortadan kalkması umut edilmektedir”*⁸⁵⁸.

Siyasi Komiserlik 27 Ocak tarihli telgrafta Revanduz'da Binbaşı Noel'den gelen bir telgrafi paylaştı. Burada kuzeydeki aşiretlerin genel tutumlarını, topraklarının Ermenilerden hemen hemen temizlendiği ve bu durumu muhafaza etmekte kararlı olduklarını ilettiler⁸⁵⁹.

Bağdat'ta General Cobbe 10 Mart 1919'da General H. Wilson'a gönderdiği telgrafta Diyarbakır Vilâyeti'nin geleceği ile ilgili görüşlerini genel bir tasarı halinde açıkladı. Buna göre Diyarbakır'ın Mezopotamya'ya dâhil edilmesi askeri bakımdan bir zaafiyet kaynağı olacaktı. Orta Küçük Asya'dan gelen yolların güvenlik altına alınması için bir hat oluşturulması gerekecekti. Oysa Musul (Mezopotamya) vilâyetine yönelik bir düşmanca faaliyet tek bir ilerleme hattıyla sınırlı kalacaktı. İşgal bölgesi Musul vilâyeti ile sınırlı tutulacaksa bu sınır Dicle'den Van ile Bitlis vilâyeti arasındaki Herekol Dağı'na kadar uzanmalıydı. Eğer Diyarbakır sınırlara dâhil edilecekse; Fırat'tan Harput-Diyarbakır yoluna oradan Tatvan'ın kuzeybatı noktasına, kuzeydoğuya ve doğuya doğru, Nemrut Dağı ve Van Gölü üzerinden Van-Bitlis vilâyet sınırını kapsamalıydı⁸⁶⁰.

Paris'teki İngiliz Askeri Heyeti'ne göre Amerika Ermeni, İngiltere de Mezopotamya'nın mandasını üstlenebilirdi. Bu durumda heyet Amerikalıların İngiltere'den Murat Suyu ile Dicle

⁸⁵⁷ TNA, FO 608/95, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı “Kurdistan” başlığını taşıyan raporu.

⁸⁵⁸ TNA, FO 608/95, 10 Ocak 1919 tarihli Bağdat Siyasi Komiserliğinin hazırladığı ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na önerdiği politika.

⁸⁵⁹ TNA, FO 608/95, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı “Kurdistan” başlığını taşıyan raporu.

⁸⁶⁰ TNA, FO 608/95, Bağdat'ta General Cobbe'nin 10 Mart 1919'da General H. Wilson'a gönderdiği telgraf.

arasındaki havza dâhil olmak üzere güney Kürtlerinin tamamının Mezopotamya'ya dâhil edilmesini isteyeceğini düşünmekteydi. General Cobbe gelecekte kurulacak bir dağlık Kürt devletinin idaresi üzerine de düşüncelerini paylaştı. İngiltere eğer bu devletin sorumluluğunu üstlenecek ise gezgin bir İngiliz Komiserin gözetimi altında olmalıydı. Dolayısıyla büyük oranda bağımsız ama Mezopotamya Hükümeti'ne tabi esnek bir yönetim biçiminde olması gerektiğini ifade etti. Ona göre Mezopotamya Hükümeti büyük ihtimalle Bağdat'ta olacak ve Kürt Hükümeti'nin karargâhı da Musul'da konuşlanacaktı. Diğer merkezlerde ise Yerel Bölge Komiserleri yeterli olacaktı. Ayrıca Erbil, Altınköprü, Kerkük ve Kifri gibi daha eski yerleşimleri de Merkezi Bağdat Hükümeti'nin idaresine eklenilebilirdi⁸⁶¹.

İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral H. Calthorpe 2 Mayıs 1919'da Dışişleri Bakanlığı'na Bağdat'taki Siyasi Komiserliği ve Kahire'deki Mısır Gücü Başkomutanlığı'na "çok acil" ibaresiyle bir telgraf gönderdi. Burada Türkler ve Kürtlerin bölgede kurulması düşünülen bir Ermeni devletine karşı birlikte hareket edeceğine inandığını belirtmekteydi. Ona göre Türkiye doğu bölgesinin Ermeni idaresine bırakılması korkusunu yaşamaktaydı. Calthorpe, "Kürtlerle Türklerin birbirlerinden kopmalarına dönük güçlü bir eğilimin var olduğunu" ancak bu korkunun onları birlik olmaya sevk ettiğini belirtmekteydi. Yine ona göre İttihat ve Terakki Fırkası bu durumu sadece bahsi geçen bölgede değil ülkenin her tarafında bir propaganda malzemesi olarak kullanmaktaydı⁸⁶².

Bağdat Siyasi Komiserliği 13 Haziran 1919'da kurulması tasarlanan Kürdistan ve Ermenistan devletlerinin sınırları ile ilgili Dışişleri Bakanlığı'na kapsamlı bir telgraf gönderdi. Buna göre ekonomik ve stratejik nedenlerden ötürü ve Irak Devleti'ne ormanlık ve gelişmeye açık bir dağlık hat bırakılması için Süleymaniye, Ranya ve Köysancak Mezopotamya yönetiminin idaresine bırakılmalıydı. Erbil, Musul Vilâyetinin bir parçasıydı. Keza Siyasi Komiser 6 Haziran'da kente uçakla yaptığı bir ziyaretin sonuçlarını da bu bağlamda paylaştı. Ona göre Erbil'in sakinleri "Kürdistan"a dâhil edilme korkusunda hemfikirdi. Dahası Erbil, Musul demiryoluna bağlanan hatlardan birine sahipti ve "Kürdistan" sınırları dışında tutulmalıydı. Yine Duhok ve Zaho da Mezopotamya sınırları dâhilinde yer almalıydı. Öte yandan aynı durum İmadiye için söylenemezdi. Dolayısıyla güney sınırı 37. enlem ile 44. boylamın kesiştiği noktaya; oradan da 37. enlem ile 43. boylamın kesişme noktasına kadar olacaktı⁸⁶³.

⁸⁶¹ TNA, FO 608/95, Bağdat'ta General Cobbe'nin 10 Mart 1919'da General H. Wilson'a gönderdiği telgraf.

⁸⁶² TNA, FO 608/95, İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral H. Calthorpe'un Dışişleri Bakanlığı'na, Bağdat'taki Siyasi Komiserliğe ve Kahire'deki Mısır Gücü Başkomutanlığına gönderdiği 928 No'lu telgrafi.

⁸⁶³ TNA, FO 608/95, Bağdat Siyasi Komiserininin 13 Haziran 1919'da Dışişleri Bakanlığı ve İstanbul Yüksek Komiserliğine gönderdiği telgraf.

Yine nüfusun çoğunluğu Kürtlerden oluşan bölgenin güney sınırının Cezire-i İbni Ömer ile Nusaybin⁸⁶⁴'in kuzeyinden, Mardin'in güneyinden ve Resulayn'ın kuzeyinden geçecek şekilde düzenlenmeliydi. Bu doğrultuda 37. enlem boyunca Fırat'ın yukarısındaki Birecik'e doğru uzanan bir hat ve sonra Harput, Bitlis ve Van vilayetlerinin sınırı boyunca uzanacaktı. Siyasi Komiser bu sınırlar belirlenirken Erzincan ve Erzurum'un dışarıda kalacak şekilde belirlenmesi düşüncesinde olduğunu ifade etti⁸⁶⁵. Binbaşı Noel'den ve başka kaynaklardan edinilen bilgilere de telgrafta değinilmekteydi. Bu bölgelerdeki Ermeni nüfus azınlıktaydı. Dolayısıyla onları bir üstünlük veya bölgeden bağımsızlık konumuna sokmaya dönük bir teşebbüs uygulanabilir değildi. Kendi hallerine bırakılmaları durumunda büyük ihtimalle Avrupalıların himayesi sayesinde mevcut konumlarını muhafaza edebilirdi. Hatta özel bir sınırötesi statü de elde edebilirlerdi. Geri kalanlara Amerika Birleşik Devletleri yaşam koşulları ve adil muamele teminatı sağlayabilirdi. Ayrıca Erzurum ve Trabzon vilayetlerinde ortaya çıkabilecek herhangi bir milliyetçi gelişmeyi Amerikalılar askeri ve idari olarak kontrol altına alıp yönetebilirdi⁸⁶⁶.

İngiliz Komiser, Kürtler arasındaki siyasi mücadeleler hakkında da bilgi vermekteydi. Ona göre "*Kürdistan*" başlıca iki grup arasında bölünmüştü. Bunlar İngiliz ve Türk yanlısı olan partilerdi. Birincisi eğer uygun yönetilirse İngiltere yanlısı diğeri ise dini ve yabancı karşıtlığına kendini adanmış olan Türk taraftarı Kürt partileri idi. Yapılan değerlendirmede bu partilerden herhangi biri bir dış güçten destek alması halinde ülkenin etkin kontrolünü ele geçirebilirdi. İngiltere ikisinden birini seçmeliydi. Aksi taktirde Türk otoritesinin "*Ermeni Kürdistanı*"nda yeniden tesis edilmesi halinde Kürt ve Ermeni devletleri fikrinin çökebileceği düşüncesi dile getirilmekteydi⁸⁶⁷.

Kürtler sıradağlardan ötürü coğrafi açıdan dağılmış ve bölünmüştür. Merkezi Bitlis veya Van'da olacak güçlü bir yabancı yönetim bölgedeki Müslümanlar üzerinde etkili olabilirdi. Ancak Ortadoğu'daki Müslümanlarda da ortak bir eğilim ortaya çıkmalıydı. Fakat Yunan ve İtalyanların mevcut işgal harekâtlarından ötürü herhangi bir Hıristiyan gücün vesayetini kabul etmekte gönülsüzlerdi. Buna mukabil yine de başka bir güçtense İngiltere'nin yol göstericiliği

⁸⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: Serdar Sakin, "*İngiliz Ajanı Binbaşı Noel'in Nusaybin Raporu*" *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S: 12, (Güz 2010), ss. (31-50).

⁸⁶⁵ TNA, FO 608/95, Bağdat Siyasi Komiserinin 13 Haziran 1919'da Dışişleri Bakanlığı ve İstanbul Yüksek Komiserliğine gönderdiği telgraf.

⁸⁶⁶ TNA, FO 608/95, Bağdat Siyasi Komiserinin 13 Haziran 1919'da Dışişleri Bakanlığı ve İstanbul Yüksek Komiserliğine gönderdiği telgraf.

⁸⁶⁷ TNA, FO 608/95, Bağdat Siyasi Komiserinin 13 Haziran 1919'da Dışişleri Bakanlığı ve İstanbul Yüksek Komiserliğine gönderdiği telgraf.

daha yakın bir ihtimaldi⁸⁶⁸. Yukarıda bahsi geçen öneriler kısaca şöyle özetlenebilirdi: Trabzon ve Erzurum vilayetlerinde büyük oranda Amerikalıların himayesi altında bir Ermeni; geri kalan dört vilayette ise İngiltere'nin himayesi altında bir Kürt devleti kurulmalıydı.

Bir Ermeni devletinin ve akabinde bir Kürt devletinin kurulması ABD'nin Asya Türkiyesi'nin bir kısmında mandacılığı kabul etmesine bağlıydı. Bağdat Siyasi Komiserine göre son altı aydaki olayların seyrinin bu ihtimali namümkün kılması varsayımına dayalı olarak Binbaşı Noel yeni önerilerle geldi⁸⁶⁹:

(1) Altı vilayette Türk egemenliğinin muhafaza edilmesine ek olarak bir mandacı devletin gözetimi altında geniş yerel otonominin verilmesi.

(2) Tıpkı Mezopotamya'da yapıldığı gibi mandacı bir devletin himayesi altında ırksal ve aşiretsel sınırlar doğrultusunda idari bölgelerin yeniden düzenlenmesi.

(3) İdari jandarma personelinin Kürtlerden seçilmesi ve resmi dilin Kürtçe olması.

(4) Mandacı gücün onayıyla üst düzey memurların atanması.

(5) Farklı ırkların bir arada yaşadığı bölgelerin mandacı gücün yakın denetimi altında tutulması ve atanacak memurların bu ırkların nüfusa oranı doğrultusunda seçilmesi.

(6) İdari bölgelerin mandacı güç tarafından yerel koşullarla ilgili yürütülecek kapsamlı ve yetkin bir araştırma, idari ve diğer sorunlara ilişkin sahip olunan tatbiki deneyimler ışığında yeniden gruplandırılması ve belirlenmesi.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Bağdat Siyasi Komiserine gönderdiği 22 Kasım 1919 tarihli telgrafı ile “*Kürdistan*” konusuna yönelik politikasını değerlendirdi. Hükümet süreci beş hususla özetledi. Buna göre; “(1) gerek askeri gerekse siyasi gerekçelerden ötürü Mezopotamya sınırının mümkün olduğunca kısa tutulması (2) bu sınırların ötesinde herhangi bir askeri faaliyet yürütülmeyecekti (3) Majestelerinin Hükümeti hiçbir koşulda Kürdistan'ın mandası olmayacaktır (4) şayet herhangi bir güç Ermenistan'ın mandası olacaksa da bu sınır Mezopotamya sınırlarını ilhak edecek şekilde genişletilmeyecektir (5) Kürdistan üzerinde Türk hâkimiyetinin yeniden sağlanmasına müsaade edilmeyecektir”⁸⁷⁰.

Bu öncüllerden hareketle “*Kürdistan*”ın kendi olanaklarıyla baş başa bırakılması uygun görüldü. Ancak İngilizlere göre asıl soru bunun Mezopotamya'nın sınırlarının güvenliğinin sağlanması ve tutarlı bir şekilde barışçıl yollardan nasıl halledileceği idi. Binbaşı Noel ise

⁸⁶⁸ TNA, FO 608/95, Bağdat Siyasi Komiserinin 13 Haziran 1919'da Dışişleri Bakanlığı ve İstanbul Yüksek Komiserliğine gönderdiği telgraf.

⁸⁶⁹ TNA, FO 608/95, Bağdat Siyasi Komiserinin İstanbul Yüksek Komiserliğine gönderdiği 22 Ekim 1919 tarihli telgrafı.

⁸⁷⁰ TNA, FO 608/95, İngiltere Dış İşleri Bakanlığı'nın Bağdat Siyasi Komiserine gönderdiği 22 Kasım 1919 Tarihli mektubu.

Hükümete başlıca gerekli üç koşulun sağlanmasını tavsiye etti. Birincisi; Türk otoritesi Kürdistan'dan çıkarılmalıydı; ikincisi; Kürdistan farklı bölgelere ayrılmayacaktı; üçüncüsü ise sınır hattı mümkün mertebe Kürtlerle Araplar arasındaki etnolojik hat boyunca belirlenmeliydi. Telgrafta Binbaşı Noel'in bölge ve Kürtler ile ilgili düşünceleri hakkında bilgiler verilmeye devam edilmekteydi. Ona göre Kürtler kendi başlarına bırakılmaları halinde daha çok İngiliz yanlısı olacaktı. Noel ayrıca ülkenin bölünmesi halinde yani görece daha zengin olan güney "Kürdistan"ın Mezopotamya'ya eklenmesi durumunda İngiltere karşıtı milliyetçi tahriklere fırsat doğacağını belirtmekteydi. Bu durumun da yeniden Türk nüfuzunun canlanmasıyla sonuçlanacağını düşünüyordu. Nihai olarak İngiliz hâkimiyet alanının tehlike altına gireceğini ve İran yolunun dahi olumsuz etkilenebileceğini dile getirdi. Bu görüşleri doğrultusunda Noel sınırın Kerkük ve Altınköprü'yü Mezopotamya içerisinde; Erbil'i ise Kürt tarafında bırakacak şekilde belirlenmesi gerektiğini dile getirdi. Keza Musul'un kuzeyinden Dicle'ye doğru, Cezire-i İbn Ömer de Kürt tarafında kalmalıydı. Öte yandan "Kürdistan" a gelince otonom eyaletlerden oluşan bir federasyonun teşvik edilmesi hala uygulanabilir bir seçenektir⁸⁷¹.

Bağdat Siyasi Komiserliği, Dışişleri Bakanlığı'nın 22 Kasım tarihli telgrafını 27 Kasım'da cevapladı. Hem Dışişleri hem de Binbaşı Noel'in teklif ve düşüncelerine yönelik yeni değerlendirmeler yaptı. Örneğin "Kürdistan farklı bölgelere ayrılmalıdır" hususu konusuna eleştirel bir bakış açısıyla yaklaştı. Buna göre Kürdistan'ın hiçbir zaman birlik olmadığı gibi Süleymaniye ve Erbil'de yaşayan halkların çok az ortak noktası olduğu belirtildi. Çünkü Erbil halkı konuştuğu dil ve nüfus olarak büyük oranda Türklerden oluşmaktaydı. Telgrafa göre şehir halkı gerek sözlü gerekse eylemleriyle Mezopotamya'dan ayrılmak istediğine dair bir eğilime sahip değildi. Bu bağlamda Süleymaniye şehri de büyük oranda Erbil'e benzemekteydi. Yine Noel'in Kürtlerin bir başlarına bırakılmaları halinde güçlü şekilde İngiltere yanlısı olacaklarına yönelik görüşü de destek bulmadı. Öte yandan etnolojik sınırlar yerine uygulamada ekonomik ve coğrafi değerlendirmelerin kriter alınmasından yanaydı. Ayrıca Mezopotamya'nın kuzey sınırı için bir dizi otonom devletin kurulması önerildi. Ancak Bağdat Siyasi Komiseri "Kürdistan"ı resmi bir varlık olarak görmediğini ifade ederek birbirlerinden yalıtılmış halde yaşadıklarından ötürü ancak güçlü bir yabancı idare aralarındaki birliği sağlayabilirdi⁸⁷².

2-Kürt İleri Gelenlerin İngiltere'den Talepleri

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra başlayan süreç, on yıllık Meşrutiyet döneminden farklı olarak ortaya çıkardığı işgal ve parçalanma olayları siyasi yaşamdaki etkileri

⁸⁷¹ TNA, FO 608/95, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Bağdat Siyasi Komiserine gönderdiği 22 Kasım 1919 tarihli mektubu.

⁸⁷² TNA, FO 608/95, Bağdat Siyasi Komiserliğinin 27 Kasım 1919 tarihli telgrafi.

oldu. Siyasal dernekler ve partiler de mevcut oluşum içerisinde yerini aldı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Kürt kökenli feodalleri ve politikacıları da bu ortamda harekete geçti⁸⁷³.

Avrupa'daki önde gelen Kürt şahsiyetlerden Şerif Paşa⁸⁷⁴ 28 Ekim 1918'de Londra ve Paris'te Amerikalı temsilcilerle görüştü. Burada Fransız ve İngilizlerin de içerisinde yer aldığı; Kürtlerin Ermenilere tanınan haklardan eşit şekilde faydalanmasını teminat altına alacak bir komite kurulması önerisi Bağdat Siyasi Komiserliğine iletildi. Bu gönderiye Komiserlik 30 Kasım tarihli telgrafıyla cevap verdi. Buna göre Şerif Paşa'nın bu görüşü yalnızca güney "Kürdistan"la sınırlı olmalıydı. Mümkünse burada aşiret reislerinden oluşan bir konsey kurulmalıydı. Hatta bir süreliğine de olsa Şerif Paşa'ya, Paris'ten çıkıp yurttaşlarıyla iletişime geçmesi önerildi. Mevcut koşullarda Kürtlerin Londra'da, Paris'te ayrı bir diplomatik temsilciliğe sahip olmasının uygun olmayacağı da bildirildi⁸⁷⁵.

Bölgeye ve sorunlarına Fransızları bir yana iterek egemen olmak İngiliz politikasının ana çizgisidir. Bu politikanın bölgesel ajanları olarak da yeni "Lawrence'ler" sahneye çıkarıldı. Sınırlarını İngiltere'nin çizeceği "Kürdistan" devleti için Şeyh Mahmut Berzenci ile kurulan diyaloglar sorunun iniş çıkışlarını belirleyecekti⁸⁷⁶. Süleymaniye ve çevresindeki aşiret liderlerini temsilen Şeyh Mahmut 1 Kasım'da "Majestelerinin Hükümeti"ne Kürtlerin özgürleştirilmiş halklar listesinin dışında bırakmamasını talep eden bir mektup yazdı. Burada özellikle Türklere karşı bir harekât için emir bekledikleri de ifade edilmekteydi. Mektup iki aşiret temsilcisi tarafından Kifri'ye getirildi. Komiserlik 16 Kasım tarihli telgrafında ise İngiltere'nin Süleymaniye'yi işgal edeceğine dair yaygın bir söylenti ve endişe olduğunu bildirdi. Bağdat'ın önde gelen Kürt ailelerinden oluşan bir heyet, Siyasi Komiseri ziyaret etti. Görüşmede İngiltere'den "Kürdistan"ı himayesi altına alması dile getirildi. Bu arada heyet bir Kürt Konferansı'nın toplanması önerisini de gündeme getirdi. Heyetin lideri doğudaki Hıristiyan cemaatlerin koruyucusu olarak Fransa'nın geleneksel konumundan bahsetti. Ancak İngiltere'nin üstesinden gelebileceği bir iş olan Kürt Konfederasyonu'nu toplama ve geliştirme hususunda Kürtlerin Fransızları yetersiz gördüklerini de ekledi. Ayrıca onlara göre Kürtlerin tamamı acilen konfederasyona dâhil edilmeliydi⁸⁷⁷.

⁸⁷³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, II, Mütareke Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s.199.

⁸⁷⁴ Şerif Paşa, Paris'te yayınladığı bir kitapçıkta; kurulmasını düşündüğü Kürt Devleti'nin sınırlarını kuzeyde Kafkaslardan başlatıp, güneyde Kerkük'e kadar uzatmaktaydı. Buna göre; doğudaki beş vilayet (Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır) devletin sınırları içerisinde kalyordu. (Salâhi Ramadan Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşında Dış Politika, I*, Ankara, 1995, s.28.)

⁸⁷⁵ TNA, FO 608/95, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı "Kurdistan" başlığını taşıyan rapor ve 4267 nolu telgraf.

⁸⁷⁶ T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, II*, s.199-200.

⁸⁷⁷ TNA, FO 608/95, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın hazırladığı "Kurdistan" başlığını taşıyan raporu.

Bedirhanzâde Süreyya Beşir 7 Aralık 1918’de Kahire’den yazdığı mektupta İngiltere dâhil olmak üzere Avrupa Hükümetlerinin tamamına bir bildiri ilettiklerini ifade etti. Bunu yapmalarındaki amacı ise *“Ermenistan’ı desteklemekteki istekliliğinden ötürü bizi unutmış gibi görünen dünyaya varlığımızı bir kez daha hatırlatmaktı”* sözleriyle dile getirdi. Mektupta İngiltere, Müslümanların kadim dostu olarak görülürken adalet anlayışının ise dini önyargılarının ötesinde olduğu anlatılmaktaydı. Dolayısıyla onların desteği çok önemliydi. Bundan dolayıdır ki Süreyya Beşir Han Kürtlerin esaretten kurtarılmasının bir başlangıç olacağından hareketle *“yeni Ermeni devleti tarafından yutulmamak için değil aynı zamanda yeniden örgütlenme çabalarımızda bize destek olması için de İngiltere’den destek istiyoruz”* demektedir. Mektupta Ermeni meselesinin nasıl ortaya çıktığı ve bundan sorumlu olan devlete de değinilerek *“Ermeni meselesi ne Ermenilerden ne de bizden kaynaklanıyor. Ermeni meselesi, geniş imparatorluk topraklarına Kürdistan’ı da dâhil ederek İran ve Hindistan üzerinde nüfuz oluşturmak isteyen ve bu amaç doğrultusunda Ermenilerle Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıkları kaşıyan Rusya’dan kaynaklanmaktadır”* ifadeleriyle Rusya, sorunun kaynağı olarak değerlendirilmekteydi. Ayrıca İngiltere’nin Kürtleri başka ulusların çıkarlarına kurban edilmesine göz yummayacağını ümit ettiğini yazmaktaydı. Süreyya Beşir, Mezopotamya’daki komşuları olarak *“üzerimizde bir gölge gibi duran berbat kaderimizden bizi kurtarması ve uygar dünyadaki yerimizi almamıza yardımcı olması için İngiltere’nin desteğine başvurduğumuz”* sözleriyle Kürtlerin İngiltere’den destek ve taleplerini ilan etmekteydi⁸⁷⁸.

Mondros Mütarekesi sonrasında Rum ve Ermenilerin bağımsız devletler kurmak istedikleri bilinmekteydi. Bu dönemde İstanbul’da bulunan bazı Kürt önde gelenleri de aynı amaç doğrultusunda cemiyetler kurma yoluna gitti. Kürt Tealî Cemiyeti bunlar içinde en etkili ve öne çıkanı oldu⁸⁷⁹. Cemiyet, 2 Ocak 1919’da Calthorpe’a gönderdiği mektupta⁸⁸⁰ Kürtler adına birtakım hak ve taleplerde bulundu. Burada Kürt tarihi hakkında bilgi verilirken Kürtlerin geri kalmasının nedeni olarak egemenliği altında kaldığı devletler sorumlu tutulmuştu. Bölgede nüfus açısından çoğunlukta olduğunu savunan cemiyet üyeleri, taleplerini şöyle sıralamaktaydı:

1-Coğrafi olarak sınırları tanımlanmış belirli bir bölgenin Kürtlere bırakılması.

⁸⁷⁸ TNA, FO 608/95, 16 Aralık 1918 tarihli Bedirhanzade Süreyya Beşir’in Kahire’den İngiltere’nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Henry Calthorpe’a göndermiş olduğu mektubu.

⁸⁷⁹ 17 Aralık 1918’de kuruldu. Cemiyet Kürtçülük hareketinin bilinen isimlerini biraraya getirmiştir. Bunlar arasında Seyyid Abdülkadir, Hüseyin Şükrü Baban, Şükrü Mehmed Sekban, Muhittin Nami, Babanzade Hikmet ve Aziz Bey sayılabilir. Cemiyet, Wilson ilkelerinin “Kürt milletine” de uygulanmasını istemekteydi. T. Z. Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler, II*, s.198, 200.

⁸⁸⁰ TNA, FO 608/95, 2 Ocak 1919 tarihli İngiltere’nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral H. Calthorpe’a gönderilen Kürt Tealî Cemiyetinin mektubu.

2-Kürtler, Müttefik Kuvvetleri'nin himayesi altında Araplara, Ermenilere, Keldanilere, Süryanilere ve ırk ve din ayrımı yapılmaksızın diğer tüm uluslara tanınmış imtiyazlardan faydalanma ve onlarla aynı muameleye tabi olma karşılığında müteşekkir olacaklardır.

3-Kürtler kendilerine özerklik hakkı tanınması karşısında müteşekkir olacaklardır.

4-Kürtler, bilhassa Britanya Hükümeti'nin haklarının ve çıkarlarının himayesini üstlenmesini, medeniyet ve ilerleme yolunda kendilerine destek vermesini dilemektedirler⁸⁸¹.

5 Ocak'ta İstanbul'da kurulan "Kürdistan Komitesi"⁸⁸² tarafından Calthorpe'a sunulmak üzere bir rapor hazırlandı. Rapor, Türk-İran sınırında yer alan Şemdinli'nin önde gelen Bedirhan aşiretinin lideri Şeyh Abdulkadir'in önderliğindeki bir heyet tarafından takdim edildi⁸⁸³. Gerçekleştirilen görüşmede heyet, Batı Avrupalıların zihninde Ermenilerle özdeşleştirilen bölgelerde Kürtlerin sayıca üstün olduklarını vurguladı. Ermenilere yapılan kötülüklerin tazmin edilmesine dönük olarak kendi iddialarının göz ardı edilmesinden duydukları rahatsızlığı ifade etti. Kürtlerin ve Ermenilerin karışık yaşadığı bölgelerde iki millet arasında karşılıklı devam eden samimi ilişkilerin önemi vurgulandı. Yine zaman zaman Türklerin yaptığı kötülüklerle karşı duydukları rahatsızlığı dile getirdiler⁸⁸⁴.

Heyetin muhtemel özerk bir "Kürdistan"ın sınırları konusunda kafası karıştı. Genel anlamda "Türkiye Ermenistanı" olarak yaygın kabul gören bölgenin belirli bir kısmında ve Bayezid'in ötesinde sınırın öte tarafındaki İran topraklarında, güneydeki Luristan'a kadar olan bölgede büyük oranda veya tamamen Kürtlerin yaşadığını iddia ettiler. Buna rağmen sınırlarının belirlenmesi işinin Paris Konferansı'nın adil kararına bırakılmasını tercih ediyorlardı. Heyet ayrıca Kürt meselesiyle ilgili iddialarını savunmak üzere Avrupa'ya temsilci göndermek için kendilerine imkân sağlanmasını talep etti⁸⁸⁵.

I. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle en güçlü devlet konumuyla İngiltere, Osmanlı sonrası yeni Ortadoğu düzenini kurmak için çok sayıda proje geliştirdi. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'ndeki farklı etnik kökenlere sahip milletler İngiltere'den "devlet istemeye" başladı.

⁸⁸¹ TNA, FO 608/95, 2 Ocak 1919 tarihli İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral H. Calthorpe'a gönderilen Kürt Tealî Cemiyetinin mektubu.

⁸⁸² Kürt Tealî Cemiyeti içerisinde başkanlığını Seyyid Abdülkadir'in üstlendiği bir komite teşkil edildi. Komite 2 Ocak 1919'da İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiserliği'ne başvurarak Güneydoğu Anadolu, Mezopotamya ve Güneybatı İran toprakları üzerinde Kürdistan'ın kurulması için destek talep etti. (Abdulhalûk Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İstanbul 1994, s.379.)

⁸⁸³ TNA, FO 608/95, 5 Ocak 1919 tarihli İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral H. Calthorpe'a Kürt Tealî Cemiyetinin sunduğu rapor.

⁸⁸⁴ TNA, FO 608/95, 5 Ocak 1919 tarihli İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral H. Calthorpe'a Kürt Tealî Cemiyetinin sunduğu rapor.

⁸⁸⁵ TNA, FO 608/95, 5 Ocak 1919 tarihli İngiltere'nin İstanbul Yüksek Komiseri Amiral H. Calthorpe'a Kürt Tealî Cemiyetinin sunduğu rapor.

Dönemin atmosferini göstermesi açısından İngiliz yetkililerden G. Kidston bu farklı etnisitelerin taleplerini ve kendi hükümeti ile ilgili şu değerlendirmeyi yapacaktı:

“Kürtler şimdilerde Büyük Britanya’nın kendilerine annelik yapmasını istiyorlar. Bugüne kadar tarafımıza kaç tane benzer evlat edinilme başvurusu yapıldı bilmiyorum ama bu tür başvuruların sayısı ürkütücü boyutlara ulaştı ve bu tür ailevi taahhütler çalkantılı olduğu kadar yerine getirilemeyecek kadar maliyetli bir hal almaya başladı. Büyük Britanya giderek çok çocuklu yaşlı bir kadın haline gelme tehdidi altına giriyor ve bu kadının evlatlarına bakma yöntemi evlat edinilmek isteyen adaylar açısından taklit edilmeye değer görülüyor”⁸⁸⁶.

Bir Kürt devleti kurulması konusunda İngiltere’nin desteğini isteyenlerden biri de Paris’te yaşayan ve en önemli özelliği serveti olan Şerif Paşa idi. Kendisini Kürt lideri olarak gören paşa; bu doğrultuda bir mektup da kaleme aldı. Şöyle ki Paris Konferansı sürecinde *“Türkiye’de yaşayan Araplara ve Ermenilere siyasi bağımsızlık verilmesi yönünde bir uzlaşının çıkması halinde Müttefiklerin Kürt nüfusun durumunu da ciddiyetle ele almaları”* gerektiğini dile getirdi. Şerif Paşa’ya göre bu yaklaşım ABD Başkanı W. Wilson’un uluslar prensibi ile aynı paralelde olacaktı. Böylece Paris Konferansı sürecinde en az Ermenistan’a ve Arabistan’a tanınacak kadar bir siyasi otoritenin Kürtlere de verilmesi hususunda şüphe kalmayacaktı. Şayet uluslar prensibinin Ermeniler lehine kullanılması arzu edilirse onların doğal komşusu olan bir Kürt devletinin de kurulmasını gerektiren hayati koşulların gündeme getirilmesi faydalı olacaktı⁸⁸⁷. Mektupta Rusya’da ortaya çıkan Bolşevizmin yayılması tehlikesi karşısında Kürtlerin Ermenilerden daha önemli bir engel olacağından hareketle bunu şöyle ifade etmekteydi:

“Asya’nın bütün halkları arasında, Bolşevik dalganın önüne set çekebilecek bir tampon ülke görevi üstlenebilecek tek halk Kürtlerdir. Bu noktada, bu tehlikeli fikirlerin Ermenilere ciddi anlamda bulaştığı ve devrimci komiteleri bünyesindeki siyasi partiler ve rakipler arasındaki ihtilaflar nedeniyle, komşuları için asla benzer bir koruma ve teminat sağlayamayacakları not edilmelidir”⁸⁸⁸. Şerif Paşa’ya göre Bolşevik fikirler *“bulaşıcı hastalık”* gibi yayılmaktaydı. Ermeniler bu durumu engelleme kapasitesine sahip değildi fakat Müslümanların olduğu bölgeler ise daha dirençli idi.

Mektupta uluslar prensibinin layıkıyla uygulanması durumunda Kürt devletinin coğrafi sınırları üzerinde de durulmuştu. Bu sınırlar Güneybatı’ya ve Kuzeybatı’ya doğru Erzurum vilayetinin büyük bir bölümünü ve *“İran Kürdistanı”* dâhilinde olmalıydı. Buna karşın Ermeni

⁸⁸⁶ TNA, FO 608/95, G. Kidston’un 9 Ocak 1919 tarihli telgrafı.

⁸⁸⁷ TNA, FO 608/95, Şerif Paşa’nın 14 Şubat 1919 tarihli mektubu.

⁸⁸⁸ TNA, FO 608/95, Şerif Paşa’nın 14 Şubat 1919 tarihli mektubu.

devletinin sınırlarına Kürtlerin çoğunlukta olduğu bölgeler dâhil edilecek olursa bu iki halk birbirinin ulusal bağımsızlığını “*kıskanıp*” karşılıklı düşmanlık besleyebilirdi. Şerif Paşa bu duruma dikkat çekerek Müttefiklerin bölgede sürekli büyük bir ordu bulundurmasının elzem ve kaçınılmaz olduğuna inanmaktaydı. Aksi hâlde gelecekte Ermenistan’da düzensizlik hâkim olabilir ve ülke sürekli gerilla taktiği saldırılarına maruz kalabilirdi. Bunun dışında ayrıca uluslar prensibi doğrultusunda Kürtlerin çoğunluk olduğu bütün bölgelerin Kürdistan’a dâhil edilmesini sağlamak üzere sınırlarının belirlenmesi işinden sorumlu uluslararası bir komisyon görevlendirilmeliydi. Bu doğrultuda Şerif Paşa süreçle ilgili bir yol haritası sundu. Buna göre kurulacak komisyonun denetimi altında yapılacak bir halkoylaması ile başlangıç yapılabilirdi. Bu duruma mektupta temel olarak Fransa Dışişleri Bakanı’nın 3 Kasım 1895’te Temsilciler Meclisi’nde yaptığı konuşmadaki nüfus istatistikleri üzerinden örnek gösterdi. Buna göre tartışmalı olan Türk şehirlerinde⁸⁸⁹ dahi Ermenilerin toplam nüfus içerisindeki temsiliyeti % 13’ün üzerinde değildi⁸⁹⁰.

Bağdat Siyasi Komiseri 12 Mayıs 1919’da Kürt liderlerden Şeyh Taha ile yaptığı görüşmenin içeriği hakkında kendi makamlarını telgrafla bilgilendirdi. Sahadaki İngiliz siyasi subaylar tarafından “*Merkezi Kürdistan*” ve kuzeybatı İran üzerinde nüfuz sahibi biri olarak değerlendirilmekteydi. Şeyh Taha Bağdat’a geliş amacını İngiltere’nin himayesi altında İran Kürtlerinin tamamını da kapsayacak bir “*Birleşik Kürdistan*” olarak ifade etti. Siyasi Komiser işin içine İran Kürtlerini de katması halinde bu hedefini gerçekleştirmek için İngiltere’den destek beklememesi gerektiğini kendisine ifade etti. Şeyh Taha’nın bu durum karşısında büyük hayal kırıklığına uğradığını ancak İngilizlerin onayı olmasa dahi bu ayrılığın gerçekleşeceğini ifade etti. Yine de kendisinin ve arkadaşlarının “*Kürdistan*”da bir rejim kurulması için İngiltere’ye elinden gelen desteği vereceğini söyledi. Şeyh Taha bazı görüş ayrılıkları olsa da İngilizlerin olası himayesi için ön plana çıkardığı aşağıdaki teklifleri uygun buldu⁸⁹¹:

- (1) Genel Af
- (2) Kürtlerin başına tek bir şef değil, büyük otonom gruplardan oluşan bir idare.
- (3) “*Kürdistan*”, Ermeni ya da Nasturi egemenliği altına girmeyecekti. Bu durumda Hıristiyanların topraklarına dönmesi şartlı olacaktı.

- (4) İngiliz Hükümeti’nin Irak’a verdiği maddi desteğin aynısı.

Bağdat Siyasi Komiseri gönderdiği başka bir telgrafta da Kürt devletinin liderliği tartışmasına dair düşüncelerini paylaştı. Buna göre İstanbul’daki Yüksek Komiserin görüşlerine

⁸⁸⁹ Bu şehirler: Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır ve Sivas.

⁸⁹⁰ TNA, FO 608/95, Şerif Paşa’nın 14 Şubat 1919 tarihli mektubu.

⁸⁹¹ TNA, FO 608/95, Bağdat Siyasi Komiserinin 12 Mayıs 1919 tarihli 5354 no’lu telgrafı.

katıldığını ifade etti. Liderlik konusunda Şeyh Abdülkadir'in ismi gündeme geldi. Ancak onun da bölgeden uzak kalması ve Şeyh Taha ile arasının kötü olması nedeniyle İngilizlerin “işine yaramayacağı” dile getirildi. Çünkü İstanbul'da uzun süre kalmak “Kürdistan”da aktif faaliyet yürütmeyi zorlaştırmaktaydı. Bu nedenle İstanbul'da kendisinden faydalanmak daha verimli olacaktı. Siyasi Komisere göre Bedirhanzade ailesi sahada daha fazla yardımcı olabilirdi. Hatta bu bağlamda aileye mensup kardeşlerin İstanbul'dan Halep'e, Binbaşı Noel'in yanına gönderilmesini önerdi. Yine Mısır'daki Bedirhanzade Süreya da onlara katılabilirdi. Ayrıca Fransa ile İngiltere arasındaki ilişkilerin düzelmesine ve barış müzakerelerinin ilerleme sürecine bağlı olarak Binbaşı Noel'le birlikte “Batı Kürdistan”da görevlendirilebileceğini ekledi⁸⁹².

Çoğunluğu Kürt olan bölgelerde Ermeni hâkimiyetinden muafiyet ve bir genel af konusunda kapsamlı teminatlar verilmesi de telgrafta kendine yer buldu. Ancak İngiltere bunları yaparken ilişkilerin nasıl bir seyir izleyeceğini görmeden Musul Vilayeti'nin yukarısında yer alan Kürt bölgelerini mandası altına almayı reddetmeliydi. Bu politikayı uygulamak için Kürtlerin sorunlarıyla mümkün mertebe tek bir merkezden ilgilenmeliydi. Dolayısıyla Bağdat Siyasi Komiseri, Fırat'ın doğusunda kalan bölgenin tamamında Binbaşı Noel üzerinden Mısır ve İstanbul'daki makamları da bilgilendirerek, İngiliz Hükümeti adına bu sorunları çözmekle yetkilendirilmeyi talep etti⁸⁹³.

Kürtlerin çoğunlukta olduğu yerlerin Ermeni hâkimiyeti altına girmesi beraberinde İngilizler açısından Hıristiyan unsurların güvenliği endişesini gündeme getirdi. Bu konuda İstanbul'da Yüksek Komiser adına Richard Webb şu değerlendirmeyi yaptı:

“Bay Ryan, Hristiyan nüfusun hayatından endişe etmek için yeterli sebepler olduğuna katıldığını ancak çok dikkatli ilerledikleri için Britanya askeri birlikleri açısından böyle bir tehlike görmediğini ifade etti. Hâkim endişe verici hissiyatın açıklaması yeterince kolaydı. Kürtler basit ve cahildiler. Britanya karşılığında çıkarı olan iki grup vardı. Birincisi, Ermeni katliamına adları karışan ve kendilerinden intikam alınacağından korkan Diyarbakır'ın bazı önde gelenlerinden oluşan kesimdi. İkinci grup ise Konstantinapol'den ziyade Komite'nin fikirlerinden etkilenmiş olan çok sayıdaki devlet memurundan oluşan kesimdi. Abdülkadir'e gelince Büyük Britanya 'ya karşı düşmanlık besleyen herhangi bir hareketle ilişkileneceğini düşünmek için yeterli neden var. Ancak bütün Kürtler gibi o da Ermeni hâkimiyeti altına girmekten korkuyordu”⁸⁹⁴.

⁸⁹² TNA, FO 608/95, Bağdat Siyasi Komiserinin 12 Mayıs 1919 tarihli 5353 no'lu telgrafi.

⁸⁹³ TNA, FO 608/95, Bağdat Siyasi Komiserinin 12 Mayıs 1919 tarihli 5353 no'lu telgrafi.

⁸⁹⁴ TNA, FO 608/95, İstanbul Yüksek Komiserliğinin 21 Mayıs 1919 tarihli telgrafi.

Bağdat Sivil Komiser Vekili uzun zamandır tartışma konusu olan Kürt lider bulunması hakkında 6 Haziran'da Dışişleri Bakanlığı'na yeni bir telgraf gönderdi. Bu doğrultuda Şerif Paşa ile yapılan görüşmelerin neticesinde elde ettiği liderin özelliklerini şöyle ifade etti:

“Kürt ulusunu oluşturan aşiretlerin sayısının çokluğundan ve bilgisizliğinden ötürü, herhangi bir aşiret diğerleri tarafından kabul görmeyecektir. Bu yüzden en mantıklı çözüm, Avrupa'da eğitim almış, yerel kıskançlıklardan ve etkilerden uzak ve kişisel olarak Majestelerinin Hükümeti'nin onayını almış, Kürt ulusundan bir lider ithal etmek olacaktır. Majestelerinin Hükümeti'nin atayacağı böyle bir Emir'in önderliğinde önde gelen Kürt aşiret reislerinden oluşan bir federal konseyin toplanması durumunda aşiret reislerinin prestiji de korunmuş olacaktır. Emir, Britanyalı sivil ve askeri danışmanlar ve yarısı Emir tarafından aday gösterilen, yarısı da seçimle gelen üyelerden oluşan bir Senato tarafından desteklenecektir; ikinci olarak, hepsi seçimle belirlenecek bir Millet Meclisi; üçüncü olarak, nasıl seçileceği belirtilmemiş olan bir Yasama Meclisi. Daha uygun bir aday bulamadığımızdan ötürü, Majestelerinin Hükümeti'nin de onayı olursa Şerif, Emirlik görevini üstlenmeye hazırdır”⁸⁹⁵.

1919 yılının Ağustos, Eylül ve Ekim ayları manda tartışmalarının en yoğun yaşandığı dönem oldu. Ekim içerisinde ABD'nin Türkiye Yüksek Komiseri Amiral Mark Lambert Bristol kendilerini korumasını istediği Ermeni, Süryani ve Keldani temsilcileriyle görüştü. Aynı gün Bristol ile görüşen ve Amerika yardımı talep eden bir başka kişi de Kürt Teali Cemiyeti lideri Abdülkadir Efendi oldu. İngilizler ile ilgili sorularla çekimser kalsa da kendisi için şu ifadeler kullanılacaktı:⁸⁹⁶

“... Geliş amacı, Amerika Birleşik Devletleri'nin Ermenilere yardım ettiği gibi Kürtlere de yardım etmesini rica etmekte. Ermeni ve Kürtlerin daima birlikte iyi geçindiğini ve aslında birbirinden ayrı yaşayamayacağını söyledi. İngilizler ve Kürtler arasındaki bağlantı ile ilgili tüm sorulara ise kaçamak cevap verdi”. Bu görüşmede ABD'nin Ermenileri koruduğu gibi Kürtleri de korumasını istedi. Kürtler ile Ermenilerin uzun süre barış içinde bulunduğunu ve birbirinden ayrı yaşayamayacak iki halk olduğunu ekledi. Yabancı bir devletin himayesinde bir Kürt devleti kurmayı hedefleyen Seyyid Abdülkadir, Kürt Teâli Cemiyeti başkanıydı. İngilizlerle yoğun temasları vardı. İngilizlerden istediğini bulamamış olacak ki ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'dan yardım isteme gereği duymuştur.

⁸⁹⁵ TNA, FO 608/95, Bağdat Sivil Komiser Vekili'nin 6 Haziran 1919 tarihli Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgraf.

⁸⁹⁶ Hikmet Öksüz, İsmail Köse, *ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un Rapor ve Savaş Günlüklerinde Ermeni Meselesi (1919-1927)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, Kasım 2015, s.198-200.

Kurulması planlanan Kürt devletinin sınırlarıyla, büyütülmesi düşünülen Ermenistan'ın sınırları birbiriyle çelişiyordu. Taraflar arasındaki rekabet İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın iki kesimi anlaştırmak için yoğun çaba harcamasına neden oldu. 1919 yılı ilkbaharından itibaren İngiliz Dışişleri Bakanlığı, iki kesimi uzlaştırmak üzere aktif rol oynamaya başladı⁸⁹⁷. İngiliz Dışişleri Bakanlığı Kürt ve Ermeni temsilcilerini Paris'te bir araya getirdi. Görüşmelere Kürtleri temsilen Şerif Paşa, Ermenileri temsilen de Bogos Nubar Paşa katıldı⁸⁹⁸. Müzakereler 20 Kasım 1919'da anlaşmayla sonuçlandı. Taraflar imzaladıkları metni aynı gün Paris Barış Konferansı'na sundular. Anlaşmanın maddeleri şunlardı⁸⁹⁹:

- 1-Kürtler ve Ermeniler ortak istek ve çıkarlara sahiptirler,
- 2-İki kesim de Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık talep etmektedirler,
- 3-Mandater bir devletin -taraflar bu devletin İngiltere olmasını istemekteydiler- yönetimi altında birleşik bağımsız bir Ermenistan ve Kürdistan meydana getirilecektir,
- 4-İki devletin sınırlarının konferans tarafından belirlenmesi ilke olarak benimsenmiştir,
- 5-Taraflar her iki devletin sınırları içerisinde kalan azınlıkların haklarını teminat altına almayı kabul etmektedirler.

Böylece Kürtler adına hareket ettiğini iddia eden Şerif Paşa anlaşmayla Ermeni ve Kürtlerin Osmanlı Devleti'nden ayrılarak İngiltere'nin idaresine girmesini kabul etmekteydi. Dolayısıyla İngilizlere hem bölgenin hem de Osmanlı Devleti'nin geleceğini etkileyecek önemli bir taviz verilmiş oluyordu.

Seyyid Abdülkadir, 8 Aralık 1919'da İngiliz Yüksek Komiserliği memurlarından Mr. Hohler'i ziyareti sırasında hükümet ile İngilizleri karşı karşıya getirmeye çalışarak, hükümetin kendilerine kabul edebilecekleri bir teklifte -özerklik- bulunduğunu, fakat yollarını İtilaf devletleriyle uyum içinde çizmek istediklerini öne sürdü. Mr. Hohler'e göre Damat Ferit Paşa

Seyyid Abdülkadir ve arkadaşlarına sıcak bakmazken böyle bir teklifte bulunmasının altında onları Kemalist harekete karşı kullanmak istemesi yatmaktaydı. Mr. Hohler görüşmenin sonunda hükümeti adına asla bir söz veremeyeceğini fakat Paris'te haklarını destekleyeceklerini, Kemalistlerin zayıfladığını bu nedenle korkmalarını gerektirecek bir

⁸⁹⁷ S. Ural, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin...", s.438.

⁸⁹⁸ Bogos Nubar Paşa böyle bir misyon edinmesinin sebebini 8 Mart 1920'de *Le Matine* gazetesinde yayınlanan demecinde şöyle ifade etmekteydi: "Mütarekeden sonra kâh Ermeni kuruluşlarının kâh bazı müttefiklerin Kürt ülkelerini gözlerine kestirdiklerini ve paylaşmak istediklerini gördüm. İşte o zaman Ermeniler gibi bağımsızlık hakkını ilanla ırkının meşru çıkarlarını savunmayı üzerime almam gerektiğini düşündüm. Bizim teşkilatsızlığımız beni bizzat rakiplerimize bir Kürdistan'ın varlığını kabul ettirme düşüncesine itti ve Barış Konferansı'ndaki Ermeni temsilcilerine bu yolda bir belge imzalattım. Buna karşılık ben de Ermeniler'in tartışılmaz bağımsızlık hakkını tamdım" (Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, Ankara 1988, s.137.)

⁸⁹⁹ S. Ural, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin...", s.439.

durum olmadığını ifade ederek onu cesaretlendirdi⁹⁰⁰. Bu bağlamda değişen şartların etkisiyle yılsonuna doğru Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü içerisinde “Özerk Kürdistan” projesini dillendirmeye başladı. Buna karşın Bedirhaniler ve Cemilpaşazâdeler “Bağımsız Kürdistan” da ısrar etmeyi sürdürdüler. Kâmuran Ali Bey, 10 Aralık tarihli açıklamasında bölgede Türk propagandasını tesirsiz bırakan adımlar atıldığını ileri sürerek İngilizlerin desteğiyle bağımsızlık yolunda ciddi ilerlemeler sağlandığını iddia edecekti⁹⁰¹.

Tamamen farklı ve değişken şartlar içinde “Kürdistan” davası önce Ermeni ve Arap projeleriyle çatışmak zorunda kaldı. İngiliz-Fransız emperyalizmlerinin kontrolü altına alınmak istenen sorunlar uluslararası plana çıkmışlar ve petrolle bütünleşmişlerdi. “Kürdistan” sorununun bazı temsilcileri de Osmanlı mirasını kapışma furyası içinde kendilerine hem bir pay hem de koruyucu aradı⁹⁰². Ancak İngilizlerin “Kürdistan” hesapları, daha 1919 yılı bitmeden tam bir fiyaskoyla sonuçlandı. Kuzey Irak'ta Şeyh Mahmut liderliğinde kurulan özerk yapının işlevsel olmadığı kısa sürede anlaşıldı. Çünkü hiçbir Kürt aşireti Şeyh Mahmut'un emrine girmek istemedi. Şeyh Mahmut da yönetime kendi aşiret mensuplarını getirdi. Özerk aşiretler konfederasyonunun uygulanamayacağını anlayan Bağdat'taki İngiliz yönetimi Şeyh Mahmut'un yetkilerini kısmak istedi. O da Mayıs 1919'da İngiliz yönetimine karşı ayaklandı. Haziran ayında İngiliz güçleri ve onlarla birlikte hareket eden Kürt aşiretleri, Şeyh Mahmut'a bağlı Berzenci aşireti savaşçılarını yenilgiye uğrattı. Ağır yaralı olarak ele geçirilen Şeyh Mahmut Bağdat'ta yargılanıp ölüm cezasına çarptırıldı. Ancak daha sonra cezası on yıl sürgün olarak hafifletildi ve cezasını çekmek üzere Hindistan'a gönderildi. Vilâyetin kuzeyinde de 1919 yılı boyunca sürekli ayaklanma halinde bulunan Kürtler, İngiliz işgal yönetimi için ciddi bir sorun oluşturdu. Birçok İngiliz istihbarat görevlisi ve çok sayıda imparatorluk askeri ayaklanmacılarca öldürüldü⁹⁰³.

Noel'in Anadolu'da Kürtleri kazanmaya yönelik çalışmaları 1919 Eylülüne dek sürdü. Bu tarihte yaşanan “Ali Galip olayı”⁹⁰⁴ Noel'in Anadolu'daki “*fesat misyonunu*” sona erdirdi. İstanbul Hükümeti tarafından Sivas Kongresi'ni basmakla görevlendirildi. Yanında Bedirhan ailesinin önde gelenleri ve Binbaşı Noel olduğu halde Malatya'ya gelmişti. Kurulan tezgâha göre buradaki Kürt aşiretleri kullanılarak Kongre basılacak, Mustafa Kemal Paşa ve yanındakiler tutuklanıp İstanbul'a gönderilecekti. Fakat komployu önceden öğrenen Mustafa

⁹⁰⁰ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, I*, Ankara 1975, s.273-274.

⁹⁰¹ B. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, s.299.

⁹⁰² T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s.199.

⁹⁰³ İ. Ş. Kaymaz, *Musul Sorunu*, s.101-110.

⁹⁰⁴ Ali Galip Olayı ile ilgili daha ayrıntılı bilgi için bkz: Kemal ATATÜRK, *Nutuk*, I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul, 1983.; Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s.1,2); Yunus Nadi, *Ali Galip Hadisesi*, Yenigün Yayıncılık, 2000, s.19-22.

Kemal Paşa'nın aldığı karşı önlemler sayesinde girişim başarısız oldu ve komplocular Halep'e kaçtı. Mustafa Kemal Paşa'nın "*Mister Nowil gibi milletimiz ve vatanımız için muzır olan ecnebler*"⁹⁰⁵ diye nitelediği Noel de onlarla birlikte kaçtı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği, Ali Galip'in görevinden bilgileri olmadığını ve Binbaşı Noel'in onun yanında bulunmasının "talihsiz bir rastlantı olduğu" dile getirildi⁹⁰⁶.

Mustafa Kemal Paşa, Haziran 1919'da Kürt Teali Cemiyeti'nin doğudaki şubelerinin kapatılmasını sağladı. Ağustos 1919'da ise Kürt ileri gelenlerine telgraf çekerek İngilizlerin gerçek niyetlerini anlattı. Ayrıca Eylül 1919'da General Harbord'a⁹⁰⁷ gönderdiği mektupta, İngilizlerin Anadolu'yu parçalamaları çabalarını şikâyet ederek bazı ailelerin de buna destek verdiğini belirtti⁹⁰⁸. Damad Ferid idaresindeki İstanbul Hükümeti'nin desteklediği Ali Galip olayı Eylül ayının başında başlamıştı. Bu gelişmeler üzerine Mustafa Kemal Paşa ve Sivas'taki kurul, Padişah ile doğrudan telgraf görüşmesi yapmak istemiş ancak Damad Ferid tarafından engellenmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Damad Ferid'i vatan hainliği ile suçladı. 15 Eylül tarihinde emrindeki bütün kolordulara ve telgrafhanelere emir vererek Anadolu ve İstanbul arasındaki tüm telgraf ve telefon görüşmelerini kestirmişti⁹⁰⁹.

İngilizler büyük umut bağladıkları Kürt liderlerinin hiçbirisinin Kürtler üzerinde etkisi olmadığını kısa süre içinde fark etti. Bu durumda İngiliz güdümünde özerk bir "Kürdistan" devleti ya da aşiretler konfederasyonu kurmak düşüncesini bir kenara bırakmak zorunda kaldılar. Musul vilâyeti içindeki Kürt bölgelerini doğrudan Bağdat'taki merkeze bağlayarak İngiliz istihbarat subayları aracılığıyla yönetmeye başladılar. Anadolu'dan ise bütünüyle çekildiler. Böylece İngiltere'nin Anadolu'daki "Kürdistan" serüveni sona erdi⁹¹⁰.

⁹⁰⁵ ATATÜRK, *Nutuk*, I, (1919-1920), Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, s.131.

⁹⁰⁶ ATATÜRK, *Nutuk/Söylev*, I, s.157-185.

⁹⁰⁷ Mustafa Kemal-General Harbord görüşmesi ve daha ayrıntılı bilgi için bkz: ATATÜRK, *Nutuk/Söylev*, I, s.157-185.; Fethi Tevetoğlu, "*Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı: Prof. Hulüsi Y. Hüseyin (Pektaş)*", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, IV (Kasım 1987), S: 10 (197-207).; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1960, s.217-218.; Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, (Haz: Ali Birinci), Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999. s.83-85.; *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV*, (1917-1938), Ankara, 1964, s.72-73.; Ali Karayaka, *Milli Mücadele'de Manda Sorunu Harbord ve King-Crane Heyetleri*, Ankara, 2001, s.83-98.

⁹⁰⁸ Daha ayrıntılı bilgi ve telgraflar için bkz: ATATÜRK, *Nutuk/Söylev*, s.937-945; İ. Ş. Kaymaz, *Musul Sorunu*, s.113,117; Benzer tepkiler yöre halkından da geldi. Silvan eşrafından Sadık Bey ile Ali Ağa 13. Kolordu'ya yazdıkları ortak telgrafta; Osmanlı Devleti'nden ayrılmak amacıyla kurulmuş olan Kürt Teali Cemiyeti'nin kapatılmış olmasından dolayı teşekkür ederek, devletin ve milletin istiklali uğrunda her türlü fedakârlığa ve hizmete hazır olduklarını bildirdiler (S. Ural, "*Mütareke Döneminde İngiltere'nin...*" s.479.)

⁹⁰⁹ H. Öksüz, İ. Köse, *ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un...*, s.200.

⁹¹⁰ İ. Ş. Kaymaz, "*Emperyalizmin Kürt Kartı*", s.164.

Sonuç

İngiltere, I. Dünya Savaşı'ndan sonra en güçlü devlet konumuna erişti. Mondros Mütarekesi sonrası yeni orta doğu düzenini kurmak için birçok proje geliştirdi. Temel ortak noktası İngiliz çıkarları olan bu projeler Osmanlı topraklarını Suriye, Filistin, Ermenistan, Anadolu/Türkiye ve Irak adıyla beş büyük bölgeye bölerek Türkiye'nin siyasi, askeri ve ekonomik varlığını kontrol altına almaktı. İngiliz Dışişleri ve İstihbarat subayları, Irak'ta kalabilmek için burada bir Arap devletinin kurulmasına ve bu devletin de yaşayabilmesi için kuzeyde bir tampon bölge/devletin oluşturulması gerektiğine karar vermiştir. "Kürdistan" adını vermek istedikleri bu devletin Ermenistan ile komşu olabileceğini ve böylece Türk Devleti'nin Kafkasya ve Ortadoğu ile ilişkisinin kopartabileceğini varsaymışlardır. Bu doğrultuda hedefi "Kürdistan" devleti kurmak olan Güneydoğu Anadolu politikası şu üç temel varsayıma dayandırıldı:

1-Aşiretlerin İngiliz koruması altında bir Kürt devletinin kurulması düşüncesini benimseyecekleri,

2- Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devletinin kurulacağı.

Sonuç olarak, 1919 yılı bitmeden İtilaf Devletleri'nin "Ermenistan" ve "Kürdistan" hayalleri, onlar açısından tam bir hayal kırıklığına dönüşmüştü. Ama o güne dek verilmiş sözler, kamuoyuna yapılmış açıklamalar vardı. Bunlardan bir anda geri dönülemezdi. O yüzden Sevr Antlaşması metnine şeklen "Ermenistan" ve "Kürdistan" ile ilgili hükümler konuldu. Ama bunların gerçekleşme şansı olmadığını herkes biliyordu⁹¹¹.

Kaynakça

1-Arşiv

British National Archives, (Foreign Office).

2-Araştırma Eserler

ATATÜRK, *Nutuk/Söylev, I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV. (1917-1938), Ankara, 1964.

Akşin, Aptülahat, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Akyüz, Yahya, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, Ankara, 1988.

Baykal, Bekir Sıtkı, *Heyet-i Temsiliye Kararları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

Çay, Abdulhalûk, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, İstanbul, 1994.

⁹¹¹ İ. Ş. Kaymaz, *Musul Sorunu*, s.121-139.

Fromkin, David, *Barışa Son Veren Barış*, (Çev: Mehmet Harmancı), Epsilon Yayınları, İstanbul, 1994.

Güneri, Süleyman Necati, *Hatıra Defteri*, (Haz: Ali Birinci), Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999.

Helmreich, Paul C., *Sevr Entrikaları* (Çev: Şerif Erol), Sabah Kitapları, İstanbul, 1996.

Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1960.

Kartın, Cengiz, *İngiliz İstihbarat Raporlarında Erbil (1918-1919)*, Yazıgen Yayınları, İstanbul, 2019.

Karayaka, Ali, *Milli Mücadele'de Manda Sorunu Harbord ve King-Crane Heyetleri*, Ankara, 2001.

Kaymaz, İhsan Şerif, *Musul Sorunu*, İstanbul, 2003.

Kaymaz, İhsan Şerif, “*Emperyalizmin Kürt Kartı*”, Akademik Bakış, I/1 (Kış 2017), ss.(165-203)

Nadi, Yunus, *Ali Galip Hadisesi*, Yenigün Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Öke, Mim Kemal, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1987.

Öksüz, Hikmet, İsmail Köse, *ABD Yüksek Komiseri Amiral Bristol'un Rapor ve Savaş Günlüklerinde Ermeni Meselesi (1919-1927)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon, Kasım 2015.

Tevetoğlu, Fethi, “*Mustafa Kemal Paşa-General Harbord Görüşmesi Tanık ve Tercümanı: Prof. Hulûsi Y. Hüseyin (Pektaş)*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, IV (Kasım 1987), S: 10, ss.(197-207).

Tunaya Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler, II, Mütareke Dönemi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Sakin, Serdar, “*İngiliz Ajanı Binbaşı Noel'in Nusaybin Raporu*”, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, S: 12, (Güz 2010), ss.(31-50).

Sonyel, Salahi Ramadan, *Türk Kurtuluş Savaşında Dış Politika, I*, Ankara, 1995.

Şimşir, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk, I*, Ankara, 1975.

Ural, Selçuk, “*Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası*”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S:39, Mayıs 2007, ss. (425-463).

Yavi, Ersal, *Kürdistan Ütopyası, I*, İstanbul, 2006.

Yerasimos, Stefanos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye, III, (I. Dünya Savaşı'ndan 1971'e)*, (Çev: Babür Kuzucuoğlu), İstanbul, 2005.

Erzurum Kongresi Sürecinde İngiliz Muhipleri Cemiyeti ve İngiliz Propagandası

Edip Öncü*

I. Dünya Savaşı'na giden süreçte ve savaşın başlangıç evresinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ittifak arayışlarına kulak tıkayan Büyük Britanya, savaşın özellikle ikinci yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda propaganda faaliyetlerine yoğunluk kazandırmıştır. Savaştan önce de Türkiye'de İngiliz taraftarı ve hayranı olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan yenik ayrılacağı belli olmaya başladıktan sonra özellikle İstanbul'da İngiliz himayesi taraftarları artmaya başlamıştır. Galip devletlerden birinin koruması altına girerek sempatisini kazanma fikri çöken imparatorluğun ümitsiz tebaasının bir kısmında tek çıkış yolu olarak görünüyordu.

Savaşın sonunda ülkede hezimetin sorumlusu olarak görülen İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baş rakibi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensupları ve padişah ve yakın çevresinin İngiliz taraftarlığı, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkarak Milli Mücadeleyi örgütlemeye başladığı sırada aydın çevrelerden ve İngiliz propaganda ve ajanlık ağıyla ilişkili şahıslardan destek görüyordu. 20 Mayıs 1919 tarihinde resmi olarak "Türkiye'de İngiliz Muhipleri Cemiyeti (Association of the Friends of England in Turkey)" adıyla Şuray-ı Devlet azası Sait Molla tarafından kurulan dernek Erzurum Kongresi'nin hazırlıklarının yapıldığı dönemde Milli Mücadele'nin bir çete hareketi olduğunu ve bu hareketin memleketi kurtaramayacağı doğrultusunda propaganda yapmak amacını güdüyordu. Bu çalışmada Erzurum Kongresi sürecinde derneğin ne gibi faaliyetlerde bulunduğu ve alınan kararlarda herhangi bir etkisinin bulunup bulunmadığı araştırılmış, gelişmeler dönemin basını ve Albay Rawlinson'ın Anıları çerçevesinde sunulmuştur. Varılan sonuç İngiliz propagandasından daha çok Türk propagandasının manda fikrini sahiplendiğidir.

Anahtar Kelimeler: İngiliz mandası, Albay Rawlinson, İngiliz Muhipleri, propaganda, Erzurum Kongresi.

* Öğretim Görevlisi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ediponcu@ktu.edu.tr

The Association of the Friends of England in Turkey and British Propaganda Surrounding the Erzurum Congress

Abstract

Prior to the Great War and in the initial stages of the war the British Empire had refused the alliance attempts of the Ottoman Empire. As the war prolonged to a second year, the British began to focus their propaganda efforts on the Ottoman territories. As there were many pro-British Ottoman subjects before the war in the Empire, these people began to campaign for British mandate towards the end of the war as a British victory began to seem certain. For many who saw the only solution in the protection of a Great power, the British shield was the most popular option.

When the war ended the Ottoman sultan and his favorites in the Palace combined with the members of the Freedom and Accord Party were the main pro-British power bases. These people were supported by those who were linked to British intelligence while Mustafa Kemal Pasha was beginning to organize the National Resistance against the Allied Occupation. The Association of the Friends of England in Turkey, to this end was officially founded on 20 May, 1919 by Sait Molla and friends. This association sought to make propaganda against the National Resistance by labelling them as a bunch of vagabonds who denounced the authority of the Sultan and were incapable of saving the nation. This study attempts to shed light on the activities of the Friends of England, and whether their activities and propaganda were successful in affecting the course of events during the Erzurum Congress and after. This short article concluded that the British propaganda during the period of National Congresses were more of a concerted Turkish effort than that of the British Intelligence Service.

Keywords: British mandate, Colonel Rawlinson, the Friends of England Association, propaganda, Erzurum Congress.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'ndaki yoğun Osmanlı ve Türk karşıtı İngiliz propagandası Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra daha çok padişah ve yakın çevresinin ön ayak olmasıyla İngiliz sempaticileri ve İttihat ve Terakki karşıtı çevrelerce yürütülmüştür. Atatürk'ün Nutuk'ta belirttiği üzere, savaşta alınan hezimet sonrası İmparatorluk topraklarının bütünlüğünün korunmasının tek yolu olarak savaştan galip çıkan devletlerden birinin himayesine girmek anlayışı, en iyimser ve rasyonel düşünen Türk aydınları arasında bile benimsenmeye başlanmıştır. Yeni bir çağın açıldığını idrak edemeyen bu çevreler ve Saltanat'ın nimetlerinden yararlanan nüfuzlu kimseler ve kanaat önderleri için sembolik de olsa Hanedan'ın ayakta

kalması ve Hilafet kurumunun devamı, vatanın işgal altında veya yabancı güçlerin yönetiminde olmasından evlaydı. Milli bağımsızlık için başlatılan bölgesel mücadeleleri çoklukla İttihatçılar'ın faaliyetleri olarak gören köhnemiş Osmanlı mantalitesinin bekçileri kendi bekaları için kolaylıkla İngiltere ile işbirliği içine girerek kendi vatanlarına ve vatandaşlarına sırt çevirmeye başlamışlardı. Necip millet olarak gördükleri İngilizler'in Türk toprakları üzerindeki işgali ve varlığını normalleştirmek için kamuoyu ve rıza oluşturmaya soyunan bu çevreler önce basın yoluyla işe girişmişler; daha sonra kurdukları çeşitli dernek ve cemiyetlerle milli mücadelenin karşısında yabancı, gayrimüslim ve sömürgeci milletlerin işbirlikçileri olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna ve hatta günümüze kadar büyük ve canhıraş mesai harcamışlardır.

Bu çalışmada Milli Mücadele'ye zararlı cemiyetlerden en etkililerinden biri olan İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin Erzurum ve Sivas Kongresi süreçleriyle tarihsel olarak çakışan kuruluş sürecindeki faaliyetlerinin kendiliğinden ortaya çıkmadığı ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu cemiyetin mensubiyet ve faaliyet hikayesinin hem geri kalmışlık hem de Şark kurnazlığı psikozlarından mustarip, milli ve vatani hassasiyetlerinin önüne gündelik çıkarlarını koyan, düşünme tembelliği ve vizyon düşmanı toplum kesimlerinin tipik hikayesi olduğu savı bu çalışmanın özünü oluşturmaktadır.

İngiliz Muhipliği ve İrtibatlar

İlk ve en önemli İngiliz muhibbi İttihat ve Terakki düşmanı ve Alman karşıtı, Hürriyet ve İtilaf'a yakın son padişah VI. Mehmed Vahdettin (1861-1926)'di.⁹¹² Vahdettin'in İngiliz muhipliğine dair sözlerinin yanı sıra somut eylemlerinden ilki İngilizler'e daha yakın olacağını düşündüğü dünürü A. Tevfik Paşa (1845-1936) sadrazamlığında bir hükümet kurdurmasıdır. Vahdettin, Mondros Mütarekesi ertesinde bir İngiliz gazetesine şu demeci vermişti: "İngiliz milletine karşı beslediğim kuvvetli sevgi ve hayranlık duygularımı, Kırım Savaşı'nda İngilizler'in müttefiki olan babam Sultan Abdülmecit'ten miras aldım. Memleketim ile Büyük Britanya arasında öteden beri mevcut dostane ilişkileri yenileyip güçlendirmek için elimden geleni yapacağım."⁹¹³ Mondros Mütarekesi'nin ardından da İngilizler'in isteğiyle Meclis-i Mebusan'ı dağıtan Vahdettin, Tevfik Paşa'nın yerine daha İngilizci olan kayınbiraderi Damat Ferit (1853-1923)'i sadrazamlığa getirmiştir. İmparatorluğun son perdesinde bu megaloman ve

⁹¹² Sinan Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, İstanbul, 2010, s. 112.

⁹¹³ Sultan gibi Velihaht Abdülmecit de İngiliz sempatizanıydı. *Daily Mail*, 24 Kasım 1918'den akt. Doğan Avcıoğlu, *Milli Mücadele Tarihi (1838'den 1995'e)*, Birinci Kitap: *Emperyalizm Karşısında Türk Aydınının Aymazlığı ve Tam Bağımsızlık*, İstanbul, 1974. s. 201-209.

kukla figür beş kez hükmet kurma görevini üstlenmiş ve Milli Mücadele'ye karşı İngiliz tasarruflarında bir numaralı düşman olmuştur.⁹¹⁴

İngiltere'nin I. Dünya Savaşı'nın başından beri yürüttüğü üç tarz siyaset vardı. Bakanlıklar'ın sorumlu ve hedef odaklı siyasetinin yanı sıra Lloyd George (1863-1945) gibilerinin şahsi ve sorumsuz siyaseti ikinci tarzdı. Üçüncü tarz ise istihbarat servisleriyle yürüttükleri siyasetti. Vahdettin ilk iki kısımdan pek yüz bulamadığı için İngiltere ile ilişkilerini genelde Rahip Frew ve benzeri istihbarat personeliyle yürütmüştür.⁹¹⁵ Bu personelle irtibatında ise en önemli iki aracı eniştesi Damat Ferit ve Sait Molla (1880-1930) olmuştur.⁹¹⁶

İskoç Presbiteryen Kilisesi'ne bağlı Galata (Pera) Evanjelik Birlik Kilisesi (kur. 1831)'nde 1902 ile 1924 yılları arasında pastörlük yapan ve aslen Kanadalı olan Dr. Robert Frew⁹¹⁷ kilise görevlerinin yanı sıra İstanbul'daki yabancılar için savaş ve mütareke yıllarında hayır işlerini görmüştür. Bu hayır işlerinin arasında kuryelik ve casusluk da bulunan Frew savaş sırasında Hollanda Konsolosluğu'ndaki Şapel'den işlerini yürütmüştür. Daha çok misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde Milli Mücadele karşıtı çevrelerle ilişkiye girmiş olan Frew'un İngiliz istihbaratıyla resmi bir bağlantısı saptanamamıştır. Nutuk'ta Sait Molla ile Rahip Frew arasındaki on iki mektubu sunan Atatürk bu mektuplardaki girişimleri aslında Milli Mücadele hareketi karşısında aciz kalan Saray ve Hükümetin ihanetine ibret vesikası olması açısından kullanmıştır. Bu mektupların gösterdiği Vahdettin, Damat Ferit, Dahiliye Nazırı Ali Kemal, İstanbul Polis Müdürü Nurettin Bey ve Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi ve Zeynel Abidin Efendi'nin İngiliz Muhipleri Cemiyeti ile irtibat ve ilişki içinde olduğu; Dr. Frew'un sağladığı kaynaklarla paralı ajanlar tutularak Anadolu'da Milli Mücadele'ye karşı isyanlar tertiplendiği, Sivas Kongresi'nin sabote edilmeye çalışıldığı ve Mebusan Meclisi seçimlerinin yapılmasına engel olmak için propaganda yapıldığıydı.⁹¹⁸

Sait Molla eski Şeyhülislamlardan Cemaleddin Efendi'nin yeğenydi. Babası Mustafa Neşet Molla'ydı. Mart 1919'da sorgu yargıcı olmuş; Nisan 1920'de atandığı Adliye Müsteşarlığı görevini Ekim 1920'ye kadar sürdürmüştür. Dini çevrelerde önemli nüfuz sahibi olan Sait Molla Mütareke döneminde İngiliz Yüksek Komiseri'nin güvenini kazanmış, 300 lira

⁹¹⁴ Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 119-121.

⁹¹⁵ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele- I (Mutlakiyete Dönüş, 1918-1919)*, İstanbul, 2004, s. 618-619. Vahdettin'in gizlice Pastör Frew ile görüştüğü birçok kaynakta aktarılmaktadır. Bu kaynakların dökümü için bkz. Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 134-136

⁹¹⁶ Meydan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, s. 132

⁹¹⁷ *The Orient*, No: 50, 29 Mart 1911, s. 1; *The Orient*, vol. IV, No: 47, 19 Kasım 1913; The Union Church of Istanbul, "A Historical Sketch", <http://ucistanbul.org/2010/06/10/a-historical-sketch/>, (erişim tarihi: 20.06.2019).

⁹¹⁸ *Orient News*, 05 Ekim 1919'dan akt., Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele- I*, s. 14; Andrew Mango, *Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu*, İstanbul, 2017, s. 101-102; *Levantine Heritage: The Story of a Community*, <http://www.levantineheritage.com/testi90.htm>; Meydan, 132-133; M. Kemal Atatürk, *Nutuk*, İstanbul, 2006, s. 223-230

aylıkla komiserlik adına ajan olarak çalışmaya başlamıştır.⁹¹⁹ Her ne kadar ilişkisini çıkardığı Türkçe İstanbul gazetesinde yalanlamış olsa da⁹²⁰ Sait Molla'nın Rahip Frew'a yazdığı mektuplar onun Cemiyet'in kuruluşundan beri İngiliz istihbaratına çalıştığına delalet etmektedir.⁹²¹

İngiliz Muhipleri Cemiyeti

20 Mayıs 1919'da resmen kurulan İngiliz Muhipleri Cemiyeti (The Friends of England Association)'nin ilk adresi İstanbul Beyoğlu'ndaki Romanya Büyükelçiliği karşısındaki Mis Sokağı'ndaki binaydı. Cemiyetin başkanı Ziraat Bankası Müdürü Kamil Paşazade Şevket Bey, ikinci başkanı Şuray-ı Devlet üyesi Sait Molla Bey'di. Cemiyetin Fahri Başkanları eski vezir Memduh Paşa ve eski Dahiliye Nazırı Şehremini Cemil Paşa'ydı. Cemiyetin kurucuları arasında eski bakanlar ve bürokratların yanı sıra iş dünyasından birçok isim vardı.⁹²²

Cemiyet'in görünürdeki amacı Osmanlı Devleti ve etkisindeki İslam dünyası ile Britanya İmparatorluğu arasındaki dostluğun sürdürülmesiydi. Ancak Cemiyet aslında bir kültür veya hayır cemiyeti değildi. Cemiyetin asıl amacı İngiliz propagandası yoluyla Türkiye'deki bazı egemen güçlerin güç ve çıkarlarının devamına hizmet etmektir. İngiltere tarafından finanse edilmesi planlanan Cemiyet'in üyeleri Osmanlı Devleti'nin işgalinden önce ellerinde bulundurdukları makam, mevki, nüfuz ve servetin himayesi veya farklı bir şekilde devamı için bu Cemiyet'e üye olmayı tercih eden Türkler'di. Esasında tamamen Britanya'nın emperyal çıkarlarına hizmet etmesi için planlanan, teşkilatlanmış ve kurulan bu Cemiyet, Osmanlı Devleti'nde sabık İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup yönetici ve kimselere karşı savaş sonrası açılan itibarsızlaştırma kampanyasındaki aletlerden biriydi.⁹²³

Cemiyet kurulduktan kısa bir sonra İstanbul ve Anadolu'da örgütlenmeye başlamıştır. Bütün belediye başkanlarına telgraf gönderen Cemiyet Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin teşkilatı olan bütün yerlerde kolayca yayılmıştır. İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin alttan alta işlediği İngiliz mandası görüşü İtilafçı kadrolar kanalıyla büyük çapta etkili olmuştur. Celal Bayar'a göre İngiliz himayesi meselesi "Sultan Vahdettin'i kullanarak Hürriyet ve İtilaf tarafından ele alınmış... açıktan açığa propaganda ediliyordu. En çok rağbet de bazı zenginler ile her şeye rağmen sadece rahatı düşünen egoist insanlar arasında bulunuyordu. İngiliz Muhipleri Derneği ise İngilizler'den fazla gayret içinde idi."⁹²⁴ Cemiyet'e üye toplamak için ya sahte imza

⁹¹⁹ Üftade Çukurova ve Işık Kansu, "Hasta Adam'a İngiliz Sicimi" *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 2003, s. 6.

⁹²⁰ Atatürk, *Nutuk*, s. 223.

⁹²¹ Çukurova ve Kansu, "Anadolu'da Örgütlenme Çabaları", *Cumhuriyet*, 1 Eylül 2019, s. 6.

⁹²² Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: 2, Mütareke Dönemi (1918-1922)*, İstanbul, 2003, s. 463-464.

⁹²³ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 464-465.

⁹²⁴ Avcioğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, s. 214.

toplantıya da polislerin baskısıyla halk Cemiyet'e üye yapılmıştır. Her yerde umulduğu kadar başarılı olamayan Cemiyet'in Trabzon ve Doğu Anadolu'da şube açma girişimleri engellenmiştir.⁹²⁵

Alfred Rawlinson

İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin kurulduğu dönemde İngiltere istihbaratı genelde askeri kontrol görevlileri sayesinde topluyordu. Erzurum Kongresi sürecinde Erzurum bölgesinde görevlendirilmiş olan yarbay Alfred Rawlinson bu açıdan değerli bir kaynaktı. Bu renkli kişiliğin yazdığı anılar süreçteki İngiliz faaliyetlerine büyük ışık tutmaktadır.

Ünlü Oryantalist Henry Rawlinson'un oğlu Alfred "Toby" Rawlinson, Erzurum'daki 9. Kolordu'nun elindeki silahların envanterini çıkarmak, silah ve cephaneyi teslim almak ve İstanbul'daki Yüksek Komiserliğe bildirmek üzere 22 Nisan 1919'da Erzurum'a geldi.⁹²⁶ Rawlinson kongre için Erzurum'a gelmiş olan Mustafa Kemal Paşa ile ilk görüşmesini 9 Temmuz'da yaptı. Bu görüşmede Erzurum Kongresi'nin toplanması durumunda askeri kuvvetle kongrenin dağıtılacağını söylemiş; fakat Mustafa Kemal Paşa bu blöften yılmamıştır.⁹²⁷ Bölgede bulunduğu süre içinde sınırın iki tarafındaki Kürtler ve Ermeniler arasındaki ilişkileri rapor eden Rawlinson Erzurum dışında teftişteyken Kazım Karabekir'den silahların sınırın öte tarafına taşınamayacağı hususunda bir telgraf aldı. 27 Temmuz'da Paşa ile bir görüşme yaptı ve Paşa'nın olumsuz cevabını İstanbul'a bildirdi. Bu Mütareke şartlarının bozulması demektir. Ertesi Mustafa Kemal Paşa ile görüşerek Kazım Karabekir Paşa'nın kararını değiştirmesi hususunda yardım isteyen Rawlinson yine terslendi. Mustafa Kemal Paşa bunun yerine Kongre'deki nihai kararlardan Yarbay'ı haberdar edeceğini söyledi.⁹²⁸

Erzurum Kongresi'nin 7. Maddesi Osmanlı Devleti ve milletinin iç ve dış bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne zarar gelmemesi ve 6. Maddedeki milliyetçilik ilkesine uyması koşuluyla emperyalist emeller gütmeyen herhangi bir devletin bilimsel, sınai ve ekonomik

⁹²⁵ Eylül 1919 sonu itibarıyla 50 bin İngiliz Muhibbi olduğu belirtilmekteydi. Çukurova ve Kansu, "Anadolu'da Örgütlenme Çabaları", *Cumhuriyet*, 1 Eylül 2003, s. 6.

⁹²⁶ Rawlinson'un Kazım Karabekir ile ilk görüşmesi 4 Haziran 1919'da gerçekleşti. Alfred Rawlinson, *Adventures in the Near East (1918-1922)*, London, 1934, s. 148-149, 152.

⁹²⁷ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber, I. Cilt*, Ankara, 1988, s. 44-46; Yavuz Özdemir, "İngiliz Yarbayı Rawlinson-Mustafa Kemal Görüşmeleri", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Özel Sayısı, Cilt: 2, Sayı: 1, Temmuz 1997, Erzurum, s. 60-64. Anılarında bu görüşmeden bahsetmeyen Rawlinson, Atatürk'le ilgili gayet olumlu izlenimlerinde Atatürk'ün vatanseverliği, teşkilatçılığı ve demokrasiye olan inancına vurgu yapmaktaydı. Rawlinson, *Adventures...*, s. 155

⁹²⁸ Rawlinson, *Adventures...*, s. 183-184

yardımının kabul edilebileceğini belirtiyordu.⁹²⁹ Bu madde daha sonradan Sivas Kongresi'nde manda taraftarlarınca kullanılacaktı.

Rawlinson Mustafa Kemal Paşa ile 6 Ağustos 1919'da bir görüşme daha yapmıştır. Rauf Bey'in de bulunduğu görüşme 3.5 saat sürmüştür. Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa Rawlinson'a Milliyetçiler'in (Kuvvay-ı Milliye) diploması ve faaliyetlerini belirleyecek olan Misak-ı Milli'den bahsetmiş ve bu metnin üstüne yemin edilen temel amaç olduğunu belirtmiştir.⁹³⁰

Sivas'ta milli bir kongrenin toplanacağını artık kesinleştiği bu dönemde İngiltere Damat Ferit ve İngiliz muhipleri aracılığıyla bir yandan kongreyi sabote etmeye çalışırken bir yandan da propaganda makinesi son hızla işliyordu. 7 Ağustos 1919'da Ali Kemal Sabah gazetesindeki "Türkiye ve Mandaterlik" başlıklı yazısında Türkiye'nin milli birliğini sağlaması için İngiltere'ye dayanması ve İngiliz mandasını istemesinin elzem olduğunu bir "uzak görüşlülük" olarak ifade ediyordu.⁹³¹

Bu arada İngiliz Muhipleri Cemiyeti kamuoyuna karşı İngiliz taraftarlığını açıkça göstermekten imtina etse de gizli faaliyetleri aksini göstermekteydi. 4 Eylül 1919'da yayınladığı beyannamede İngiliz mandasını istemediğini belirten Cemiyet'in Ağustos 1919'da Erzurum'a giden Tahkik Heyeti'ndeki temsilcisi Ziya Bey Kazım Karabekir Paşa'ya memleketin tek kurtuluş çaresinin İngiliz mandası olduğunu ve İngilizler sayesinde İslam birliği kurulabileceğini telkin etmeye çalışmıştır.⁹³²

Para kaynağı olan İngilizler için varını yoğunu ortaya koyan Sait Molla İstanbul'da birçok kişi ve cemiyetle işbirliği yapıyordu. Başta Dâhiliye Nazırı Ali Kemal olmak üzere padişah ve Damat Ferit Paşa ile istişare içinde bulunan Sait Molla'nın asıl amacı Prens Sabahattin'i sadrazam yaptırmaktı. Hınçak Derneği'yle ilişkide bulunan Sait Molla'nın asıl güçlü bağlantısı İslam Enformasyon Bürosu'ydu. İslam Enformasyon Bürosu'nun birçok yayını Cemiyet'in yayın organı Türkçe İstanbul gazetesinde yayınlanmıştır.⁹³³ İngiliz istihbaratı Cemiyet'in Kürt Teali Cemiyeti ile ilişkiye girerek Doğu Anadolu'da isyan çıkarmasını tasarlamıştır. Bu amaçla İstanbul Polis Müdürü Nurettin Bey'den Bedirhan Aşireti Reisi hakkında bilgi derleyen Sait Molla istihbaratı İngilizler'le paylaşır ve bu faaliyetini haber alan Kuvvacılar tarafından düzenlenen suikasttan kıl payı kurtulur.⁹³⁴

⁹²⁹ Stanford J. Shaw ve Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey (1808-1975)*, Cambridge, 1977.s. 345.

⁹³⁰ Rawlinson aynı gün erken saatlerde Kazım Karabekir ile görüşmüştür. Rawlinson, *Adventures...*, s. 186.

⁹³¹ Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, s. 211-212.

⁹³² Çukurova ve Kansu, "Osmanlı'yı Yaşatma Projesi", *Cumhuriyet*, 1 Eylül 2003, s. 6.

⁹³³ Çukurova ve Kansu, "Anadolu'da İsyan Provaları", *Cumhuriyet*, 2 Eylül 2003, s. 6.

⁹³⁴ Çukurova ve Kansu, "Anadolu'da İsyan Provaları", *Cumhuriyet*, 2 Eylül 2003, s. 6.

Sivas Kongresi'ne kadar faaliyetlerini tam hız sürdüren İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin Ali Galip Olayı gibi bir çok olayda parmağı vardı. Sivas Kongresi'nde bazı delegeler Dahiliye Nazırı Adil Bey ve Konya Valisi Cemal Bey'in İngiliz istihbaratından para aldığından hareketle İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin casuslarının bulunabileceğini ve bu yüzden temkinli olunmasını salık vermişlerdir.⁹³⁵

Rahip Frew'a gönderdiği 11 Ekim 1919 tarihli mektupta Damat Ferit Paşa ile olan görüşmesinden söz açan Sait Molla, Sadrazamın Kuvvay-ı Milliye'nin Anadolu'da kök salmasından rahatsız olduğunu ve bu kuvvetlerin dağıtılması için mebus seçimlerinden önce İngiltere tarafından Osmanlı Hükümeti'ne bir nota verilmesini talep ettiğini iletliyordu. Damat Ferit ayrıca İngiliz basınının milli Türk örgütlerine karşı yayın yapmasının sağlanmasını istiyordu.⁹³⁶

27 Eylül-4 Ekim 1919 tarihleri arasında Cemiyet mensubu Zeynel Abidin ve Konya Valisi Cemal Bey tarafından Konya bölgesinde Kuvvay-ı Milliye'ye karşı ayaklanma tertiplenir, fakat başarısız olur. 29-30 Ekim 1919 tarihli mektubunda Sait Molla Rahip Frew'a Konya Bozkır'daki ikinci ayaklanma için İngiliz istihbaratına çalışan bir ajanın ortalığın kızıştırılması için görevlendirilmesi ve propaganda yapılması gereğinden bahsediyordu.⁹³⁷ Ancak Cemiyet'in desteklediği bu ayaklanma da başarısız olur.

Sivas Kongresi'nin başarısının ardından Ekim ayında Damat Ferit Paşa sadrazamlıktan çekilmek zorunda kalır ve yerine Ali Rıza Paşa'nın sadrazamlığında bir hükümet kurulur. Ali Rıza Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa ile görüşmeye gönderdiği Bahriye Nazırı Salih Paşa, burada 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında yaptığı görüşmeler sonrasında İkinci Amasya Protokolü olarak anılacak anlaşmayı imzalar; fakat bu anlaşma İstanbul Hükümeti tarafından onaylanmaz.⁹³⁸

İngiliz Muhipleri Cemiyeti İtilafçılar gibi 1919 seçimlerini boykot etmiştir.⁹³⁹ Cemiyet İtilafçılarla işbirliği içinde Himaye-i Vatan Cemiyeti'nin kuruluşunda yer almıştır. Yine Cemiyet'in iltisaklı olduğu örgütler arasında İlay-ı Vatan ve Tarikat-ı Selahiye dernekleri vardı. Sait Molla hem Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın hem de İlay-ı Vatan Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır.⁹⁴⁰ Yavaş yavaş çaptan düşen Cemiyet 1920 ve 1921'de kongrelerle çalkalanır ve 1922 yılında kapanır.

⁹³⁵ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 471-472

⁹³⁶ Atatürk, *Nutuk*, s. 227.

⁹³⁷ Çukurova ve Kansu, "Anadolu'da İsyân Provaları", *Cumhuriyet*, 2 Eylül 2003, s. 6.

⁹³⁸ Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire*, s. 346.

⁹³⁹ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 470-471.

⁹⁴⁰ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 471.

Sonuç

Sonuç olarak, Türkiye’deki İngiliz hayranlığı ve dostluğunun kökenleri Türk milletinin en az Rus düşmanlığı ve olumsuz önyargısı kadar eskidir. Ancak Türkiye’nin son iki asırlık tarihine bakıldığında bu hususta en azından siyasi ve diplomatik olarak bir çarpıklık göze batmaktadır. Kadim Rus düşmanlığında imparatorluğun son iki yüzyılındaki ana rakibi ve tehdidinin Rus Çarlığı’nın olmasının ve yöneticiler ve halkın Rus emperyalizminin pençesinde takılı kalmasının büyük payı vardır. Ancak Ruslar özellikle Birinci Dünya Savaşı’ndaki işgal günlerinde ne mezalim yapmış ne de Türk milletinin haysiyetini kırıcı davranışlarda bulunmuşlardı. Öte yandan Türkiye Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi hariç genellikle İngiliz ordularına karşı savaşmıştır. Mondros Mütarekesi de yalnızca Türk ve İngiliz temsilcileri arasında görüşülmüş ve imzalanmıştır.⁹⁴¹ Türkiye’nin işgali sırasında ise İngilizler’in doğrudan ve dolaylı olarak yaptığı, yaptırdığı ve neden olduğu utanç, zulüm, aşağılanma ve kıyımlar Mudanya Mütarekesi’ne kadar sürmüştür; Lozan Antlaşması’nda İngiltere müstemlekesini elinden bırakmak istemeyen ve ona ders verip zorluk çıkarmak isteyen bir tavır takınmıştır. Yeni Türk Cumhuriyeti’nin meşruluğunu tanınamakta on yıl direnen ve bu hususta diplomatik, toplumsal, siyasi ve istihbari birçok girişimde bulunmuş olan İngiltere’nin muhipleri ne fiili işgal döneminde ne de sonradan azalmamıştır.

Bu minvalde, kabaca Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a ayak bastığı Mayıs 1919’dan 1919 sonlarına kadar olan işgal döneminin Erzurum Kongresi süreci bazında değerlendirildiği bu kısıtlı araştırmada Türkiye’deki İngiliz muhiplerinin ve İngiliz himayesi taraftarlığının daha çok “celladına aşık olan kurban” veya “kümeşteki horoz kurnazlığı” psikolojisi çerçevesinde oluşup temellendiği söylenebilir. Erzurum Kongresi’nde milli ve bağımsız iradenin ortaya konmasıyla beraber İngiliz askeri yöneticileri Türkiye’nin işgalinin ve boyun eğdirilmesinin sandıkları kadar kolay olmayacağını idrak ettiklerinde hiç kuşkusuz bu kongredeki “demokratik, meşru ve meşrutî” taleplerin ulaşacağı yeri tahmin edebiliyorlardı. Sivas Kongresi’nde her ne kadar gündemi Amerikan mandası meselesi kaplasa da bunun İngiliz himayesi taraftarlığının bir kılıfı olduğu en azından vizyoner Mustafa Kemal Paşa tarafından fark edilmişti. Elinde dönemin interneti ve sosyal medya kaynağı olan telgraf haberleşme olanakları bulunan Mustafa Kemal Paşa hem İngiliz taraftarı basın ve işbirlikçilerini hem de İngiliz istihbarat ve propaganda girişimlerini bir webmaster ve sistem yöneticisi titizliği ve ustalığıyla pasifize etmeyi başarmıştı. Bu araştırmada Vahdettin, Damat Ferit ve Sait Molla çerçevesinde işlenen İngiliz muhipliği Milli Mücadele döneminde Türkiye’de İngiliz

⁹⁴¹ Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, s. 16-18.

propaganda makinesinin en önemli vasıtası olmuş; istihbaratta Birinci Dünya Savaşı'ndakinden farklı bir strateji izleyen İngiltere'nin fiili propagandasını İngilizler'in yerine İngiliz muhipleri yapmışlardır. İngiltere'nin Doğu Anadolu'daki İstihbarat Görevlisi Yarbay Rawlinson'un Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı görüşmelerde haklı olarak tespit ettiği üzere, milli mücadelenin meşruluğu ve sağlam ideolojik temellendirmesinin yavaş yavaş fiiliyata geçtiği bu kongreler sürecinde, İzmir'in işgali ve Paris fiyaskosu yüzünden meşruluğunu kamuoyu nezdinde hızla kaybetmeye başlayan Saray ve mütareke hükümetlerinin "ikbal endişesi ve kişisel beka kaygıları", İngiliz himayesinde ısrar etmenin kendilerine faydadan çok zarar getirdiğini görmeye başlamalarıyla artmıştır.

Son söz olarak, Türkiye'deki bu Anglo-Sakson muhipliğinin psikanalitik ve ideolojik değerlendirmesi üretime ve üreticiliğe dayanmayan ve düşünsel atalet içindeki toplumların acizlik ve kader anlayışından beslendiği gerçeğiyle işlenmelidir. Mütareke döneminde ihanete varan yabancı hayranlığı dönemselsel değil kalıcıdır ve kendini Damat Ferit'in personasında bulan itibar, şatafat ve megalomanide gösterir. Sait Molla'nın mektuplarındaki para dilenme serzenişleri Şark kurnazlığının ekonomik bağımsızlık aciziyetindeki utancın, Damat Ferit'in uzun tırnaklarındaki İngiliz cilası da içlerindeki ihanetin vesikalarıdır.

KAYNAKÇA

Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele- I (Mutlakiyete Dönüş, 1918-1919)*, İstanbul, 2004

Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi (1838'den 1995'e), Birinci Kitap: Emperyalizm Karşısında Türk Aydınının Aymazlığı ve Tam Bağımsızlık*, İstanbul: 1974.

Atatürk, Mustafa K, *Nutuk*, İstanbul, 2006.

Çukurova, Üftade ve Işık Kansu, "Anadolu'da İsyân Provaları", *Cumhuriyet*, 2 Eylül 2003.

Çukurova, Üftade ve Işık Kansu, "Osmanlı'yı Yaşatma Projesi", *Cumhuriyet*, 1 Eylül 2003.

Çukurova, Üftade ve Işık Kansu, "Anadolu'da Örgütlenme Çabaları", *Cumhuriyet*, 1 Eylül 2003.

Çukurova, Üftade ve Işık Kansu, "Hasta Adam'a İngiliz Sicimi", *Cumhuriyet*, 31 Ağustos 2003.

Dinamo, Hasan İ, *Kutsal İsyân: Milli Kurtuluş Savaşı'nın Gerçek Hikayesi, Cilt: II*, İstanbul, 2010.

Dönmez, Cengiz, *Milli Mücadele'ye Karşı Bir Cemiyet: İngiliz Muhipleri Cemiyeti*, Ankara, 2008.

Goloğlu, Mahmut, *Sivas Kongresi: Milli Mücadele Tarihi- II*, İstanbul, 2006.

Hiçyılmaz, Ergun, “Bozkurt” Yazarı Ajan Armstrong ve Casusluk Örgütleri, İstanbul, 1997.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I. Cilt, Ankara, 1988.

Levantine Heritage, “The Story of a Community”, <http://www.levantineheritage.com/testi90.htm>

Mango, Andrew, *Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu*, İstanbul, 2017.

Meydan, Sinan, *Cumhuriyet Tarihi Yalanları*, İstanbul, 2010,

Özdemir, Yavuz, “İngiliz Yarbayı Rawlinson-Mustafa Kemal Görüşmeleri”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Özel Sayısı, Cilt: 2, Sayı: 1, Temmuz 1997, Erzurum.

Rawlinson, Alfred, *Adventures in the Near East (1918-1922)*, London, 1934

Shaw, Stanford J. ve E. Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey (1808-1975)*, Cambridge, 1977.

Sonyel, Salahi R, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servis'inin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara, 1995.

The Orient, No: 50, 29 Mart 1911.

The Orient, vol. IV, No: 47, 19 Kasım 1913.

The Union Church of Istanbul, “A Historical Sketch”, <http://ucistanbul.org/2010/06/10/a-historical-sketch/>, (erişim tarihi: 20.06.2019).

Tunaya, Tarık Z, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt: 2, Mütareke Dönemi (1918-1922)*, İstanbul, 2003.

Yavuz, Resul, “Milli Mücadele'nin Başlarında İngiliz İstihbarat Servisi'nin Trabzon'daki Faaliyetleri”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, 2017, s. 113-150.

Dönemin Anıları Işığında Erzurum Kongresi Neden ve Nasıl Toplandı?

Haluk Selvi*

Özet

23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında toplanan Erzurum Kongresi, Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan bir devletin doğu topraklarını koruma kaygısının bir sonucuydu. Osmanlı Devleti'nin çeşitli görevlerinde bulunan asker ve sivil yöneticiler, Avrupa'da cereyan eden gelişmeleri göz önüne alarak, Karadeniz Bölgesi, Doğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi üzerindeki ayrılıkçı hareketleri önlemek için yoğun bir çalışma ortamına girmişlerdi. Trabzon ve Erzurum vilayetlerinin sivil toplum örgütlerinin teşebbüsleri sonunda toplanan Erzurum Kongresi, bütün Osmanlı ülkesinin geleceğini ilgilendiren konuları görüşmüş ve bu yönde kararlar almıştı. Dokuzuncu Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelerek kongrenin organizasyonunu üstlenmesi bu sonuçta etkili olmuştu.

Milli Mücadele Hareketinin organize edilmiş ilk başlangıç noktası olarak kabul edebileceğimiz Erzurum Kongresi, dönemin birçok önemli şahsiyetinin kaleme aldığı anılarına konu olmuştur. İstanbul, Trabzon ve Erzurum'da görevli kişiler kendi yaşadıkları çerçevesinde kongrenin neden ve nasıl toplandığını anlatmışlardır. Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa, Mazhar Müfit (Kansu), Cevat Dursunoğlu, Süleyman Necati, Barutçuzade Faik Ahmet, Kadirbeyoğlu Zeki ve diğer katılımcılar kongre çalışmalarını yazdıkları anılarına konu edinmişlerdir. Bu tebliğimizde, katılan ya da çalışmaları içinde yer alan kişilerin anlattıkları çerçevesinde bu önemli kongrenin toplanma sürecine ait detaylara ulaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Kongresi, Trabzon, Milli Mücadele Anıları, Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa.

* Prof. Dr, Sakarya Üniversitesi Öğretim Üyesi, hselvi@sakarya.edu.tr

Why and How Was Erzurum Congress Meeted in the Light of Memories of the Period?**Haluk Selvi*****Abstract**

The Erzurum Congress, which convened between July 23 and August 7, 1919, was the result of the concern of a state defeated in the First World War to protect the eastern territories. Taking into account the developments taking place in Europe, the military and civilian executives in various positions of the Ottoman Empire entered into an intensive working environment to prevent separatist movements on the Black Sea, Eastern Anatolia and Southeastern Anatolia Regions. The Erzurum Congress convened at the end of the initiatives of non-governmental organizations of Trabzon and Erzurum provinces, discussed the issues concerning the future of the whole Ottoman country and made decisions in this direction. Mustafa Kemal Pasha, Ninth Army Inspector, came to Erzurum to undertake the organization of this congress was effective in this result.

The Erzurum Congress, which can be regarded as the first starting point of the Turkish National Struggle Movement, has been the subject of many memoirs written by many important figures of the period. The people in Istanbul, Trabzon and Erzurum explained why and how the congress convened within the framework of their own lives. Mustafa Kemal Pasha, Kazım Karabekir Pasha, Ali Fuat Pasha, Mazhar Mufit (Kansu), Cevat Dursunoglu, Suleyman Necati, Barutcuzaade Faik Ahmet, Kadirbeyoglu Zeki and other participants mention the congress in their memoirs. In this proceeding, the details of the process of convening this important congress will be tried to be reached within the framework of the statements of the participants or those involved.

Keywords: Erzurum Congress, Trabzon, Memories of National Struggle, Mustafa Kemal Pasha, Kazım Karabekir Pasha.

GİRİŞ

Erzurum Kongresi bölgede milli teşkilatı temsil eden iki önemli cemiyetin çalışmaları ve bu çalışmalara yön veren askeri liderler sayesinde, milli endişelerle toplanmıştır. Bu cemiyetlerden birisi Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milli Cemiyeti (V. Ş. M. H. M. C.) Erzurum Şubesi ve diğeri de Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'dir. Askeri liderler de Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım Karabekir Paşa'dır. O halde Erzurum Kongresinin neden

* Prof. Dr, Sakarya University, e-mail: hselvi@sakarya.edu.tr

toplandığı sorusunun cevabına bu cemiyetlerin nasıl kurulduğu ve askeri liderlerin bu kuruluşteki etkileriyle başlamak gerekir.

Her iki cemiyetin kuruluşu ile ilgili ana kaynaklarımız anılardır. Mondros Mütarekesi'nden sonra doğuda ilk organizasyonu Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri gerçekleştirmiştir. İttihat ve Terakki Fırkası Merkez-i Umumisi, savaşın son aylarında durumun hiç de iyiye doğru gitmediğini anlamış ve Anadolu'da çeşitli vilayetlerde, her ihtimale karşı gizli teşkilat yapılması yönünde çalışmalarda bulunmuştur. Bu amaca yönelik fırka merkez-i umumisi, Yenibahçeli Nail Bey'i Batum'a, Filibeli Hilmi Bey'i Erzurum'a, tüccar Cafer Bey'i Trabzon'a kurye olarak göndermiştir. Mütareke imzalanıp fırka kapatıldıktan sonra, İttihatçılardan bir kısmı yurt dışına kaçmış, bir kısmı da Anadolu'ya geçerek çalışmalarına burada devam etmişlerdir. Erzurum ve Trabzon şehirleri, Anadolu'ya geçen İttihatçılar için önemli merkezler olmuş, Enver Paşa 19 Aralık 1918'de Erzurum'da bulunan İttihatçı Miralay Halid, Miralay Rüştü ve Süleyman Necati Beylere gönderdiği talimatta, teşkilat yapılarak şûralar hükümeti kurulmasını istemiştir. Bu talimat üzerine Erzurum, Trabzon ve Kars ileri gelenlerinden oluşan heyetler Ardahan Kongresi'nde bir araya gelmişlerdir.⁹⁴²

Erzurum'da Süleyman Necati (Güneri)⁹⁴³ ve Cevat Dursunoğlu⁹⁴⁴, Trabzon'da Faik Ahmet (Barutçu)⁹⁴⁵ milli teşkilatın kurulmasında önemli görevler almışlar ve anılarında bu gelişmeler hakkında teferruatlı bilgiler vermişlerdir. Elviye-i Selase'deki teşkilatlanma ve Mondros Mütarekesi'nin haksız bir şekilde uygulanmaya başlanması, Erzurum'da teşkilatlanmaya hız kazandırmıştır. Erzurum halkının bilinçlendirilmesinde ve teşkilatlanmada daha çok Erzurum dışından gelen Erzurumlular önyak olmuşlardır. Süleyman Necati (Güneri), Dursunbeyzade Cevad, Küçük Kâzım (Yurdalan), Hüseyin Avni (Ulaş) beyler bunlardan birkaçıdır. Bu kişilerin tamamı da bu döneme ait anılarını kaleme almışlardır.

Savaşın son aylarında, Konya'da İttihat ve Terakki Okulları Müdürlüğü'nde bulunan Süleyman Necati Bey, İttihat ve Terakki Merkez Umumisi azası Hilmi Bey'den Erzurum'da açılacak olan Sultani'nin başına geçmesini isteyen 7 Temmuz 1918 tarihli bir mektup almıştı. Bu teklifi kabul eden Süleyman Necati Bey, Osmanlı Devleti'nin savaşta mağlup olduğunu anlamış ve Erzurum'a giderek teşkilat yapacak güvenilir birisini aramıştır. O sırada itimat ettiği arkadaşlarının çoğu cephede bulunduğundan Talas Şifa Yurdu Zabiti Erzurumlu Yüzbaşı

⁹⁴² Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perde Arkası*, Hazırlayan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1964, s. 208. Teşkilat-ı Mahsusanın mütarekeden sonraki başkanı olan Hüsamettin Ertürk'ün anıları, Milli Mücadelede müdafaa-i hukuk cemiyetlerinin kurulması ile ilgili önemli bir kaynak niteliğindedir.

⁹⁴³ Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, Yayına Hazırlayan: Ali Birinci, İstanbul, 1999, s. 3-4.

⁹⁴⁴ Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, Ankara, 1946.

⁹⁴⁵ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar, Milli Mücadele'den Demokrasiye-I*, Ankara, 2001.

Nalbandoğlu İsmail Hakkı'ya fikrini söylemiş ve beraber Erzurum'a gitmeye karar vermişlerdir. Erzurum'a giderken Trabzon'a uğrayan Süleyman Necati Bey, buradaki milli teşkilatlanmayı görerek, Binbaşı Kâzım (Yurdalan) Bey ile görüşmüş ve bu çalışmalardan etkilenmiştir. Süleyman Necati Bey, 7 Ekim 1918'de Erzurum'a gelmiş ve bir hafta içerisinde dört sınıflı Albayrak Mektebi'ni açmıştır. Bu sırada İttihat ve Terakki Merkez Umumi azasından Hilmi Bey, İstanbul'dan kaçarak Erzurum'a gelmiş ve bir buçuk ay burada kalmıştır.⁹⁴⁶

Erzurum'da milli teşkilat, V.Ş.M. H. M. C. merkezinden, onun bir şubesini Erzurum'da açma yetkisini almış olan Dursunbeyzade Cevad Bey'in Erzurum'a gelmesiyle değişmiş ve V.Ş. M. H. M. Cemiyeti'nin bir şubesinin açılması için faaliyetler başlamıştı. Erzurum'da teşkilat için halkın nabzını yoklayan Cevad Bey, Albayrak Gazetesi sahibi Süleyman Necati Bey'in bazı teşebbüslere giriştiğini fakat bir netice alamadığını, bu sebeple gizli bir teşkilat kurduğunu duymuştur. Cevad Bey, bu işin aslını öğrenmek ve düşüncelerine uygun bulursa ona katılmak için Süleyman Necati Bey ile görüşmüştür. Cevad Bey, bir iki gün içerisinde Erzurum'un hukukçu, doktor, baytar, öğretmen ve subay birçok ileri geleni ile görüşmüş, hemen her akşam toplanarak bu konuları tartışmışlar ve neticede Cevad Bey'in elindeki yetkiye dayanarak V.Ş.M. H. M. C.'nin bir şubesini açmaya karar vermişlerdir. Bununla hiç olmazsa halkı bir fikir etrafında toplayabilmeyi ve bozguncu fikirlerin önüne geçmeyi düşünmüşlerdir.⁹⁴⁷

Cemiyet kısa sürede güçlenmiş, farklı gruplardan ve ailelerden heyete katılım olduğu için halkla diyalog sağlanmış, halk cemiyetle daha yakından ilgilenmeye başlamıştı. Artık Erzurum'da her gün bir toplantı ve tartışma yapılıyor, mahalle heyetleri kuruluyordu. İstanbul'da meydana gelen olaylar ve haksız işgaller müdafaa fikrini artırıyor ve halk teşkilata daha da sıkı bağlanıyordu. Felaketler, Erzurum başta olmak üzere bütün bölge halkında gayret ve kuvvetli bir dayanışma bilinci meydana getirmişti. Böyle bir ortam içinde faaliyete geçen cemiyet, bütün doğu illerinde, merkez ve kazalarında şubeler kurarak teşkilatını kuvvetlendirmek çabası içine girdi. Kâzım Karabekir Paşa'nın XV. Kolordu Komutanı olarak Erzurum'a gelmesi bölgenin kaderinde önemli bir dönüm noktası oldu. İngiliz İşgal Komutanı Rawlinson'un gelmesi ise, teşkilatı olumsuz etkiledi.⁹⁴⁸

Trabzon'da ise teşkilat Erzurum'a paralel olarak gelişmiştir. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Mondros Mütarekesi'nden sonra İtilaf Devletleri'nin desteğiyle tehlikeli bir

⁹⁴⁶ Güneri, *Hatıra Defteri*, s. 5-9; Kâzım Yurdalan, *Hüseyin Avni Ulaş'a A-it Hatıralar*, Erzurum, 1952, s. 3-4.

⁹⁴⁷ Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 27-28.

⁹⁴⁸ Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 40.

hal alan Rum ve Ermeni talepleri karşısında Türklerin haklarını korumak amacıyla kurulmuştu. Şehrin ileri gelenlerinden Barutçuzâde Ahmet Efendi yapılan ilk kongrede cemiyetin başkanlığına getirildi. Cemiyetin merkez kurulu; Eyübzâde İzzet, Eyübzâde Ömer Fevzi, Abanozzâde Hüseyin Avni, Murathanzâde Ziya, Neblizâde Sabri, Hatipzâde Emin, Kazazzâde Hüseyin, Hacıalihafizzâde Mehmet Salih, Mollabekirzâde Mehmet Ali, Müftüzâde Hacı Mehmet Efendilerden, yönetim kurulu ise; Hafız Mehmet, Barutçuzâde Faik, Çulhazâde Kadri, Nemlizâde Şevki, Subaşızâde Münir, Zahirzâde Zühdü, Hocasâde İbrahim Cudi, Kulaksızâde İbrahim, Ustazâde Nami Beylerden oluşmaktaydı. Cemiyetin düşüncelerini yayma görevini ise Faik Ahmet (Barutçu) Bey'in sahibi bulunduğu İstikbâl Gazetesi üstlenmişti. Rize, Giresun, Sürmene, Of, Gümüşhane, Tirebolu ve Ordu'da şubeleri açılan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti iki vilayet kongresi gerçekleştirdi. 28 Mayıs 1919 tarihli ikinci kongrenin en önemli kararı ise 29 Mayıs 1919 tarihinde alınmıştı. Bu karara göre; her türlü işgale karşı silahlı teşkilat yapmaya ve Vilayat-ı Şarkıyye ile ilişkilerin kurulmasına karar verilmişti. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti bu karar gereğince; 30 Mayıs 1919'da, Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Van, Bitlis ve Mamuratülaziz Şubeleri ile Erzurum Belediye Başkanlığı'na bir telgraf göndererek; Trabzon Vilayeti ile Vilayat-ı Şarkıyye (Erzurum, Sivas, Van, Diyarbakır, Mamuratülaziz, Bitlis)'nin ortak bir kongre yapmalarını teklif etti. Bu esnada ilgi çekici tarihi bir olay gerçekleşmişti. 30 Mayıs 1919 günü Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi de, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne gönderdiği bir telgrafla ortak bir kongre yapmalarını teklif etmişti. Böylece her iki cemiyetin, birbirlerinden habersiz olarak ortak bir kongre yapmak konusunda hemfikir oldukları anlaşılmakta idi. Erzurum'daki Vilayat-ı Şarkıyye Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, 31 Mayıs 1919'da "Vilayat-ı Mütecavire (civar vilayetler) ile Erzincan'a" Trabzonlu kardeşleri ile birlikte yapmayı düşündükleri kongre için çağrıda bulunularak; "Vilayat-ı Şarkıyye, baştan başa bir Müslüman memleketi ve istikbal-i İslam'ın kapısı olduğundan ve bu vilayetlerimiz; kan, din, tarih kardeşi olan Türk ve Kürd'ün namusu ve hakimiyetine mevdü (emanet edilmiş) bulunduğu", hatırlatılarak; Ermeni zulmünden mahvolmamak için birleşmek ve işbirliği yapılması istenmişti.⁹⁴⁹

Erzurum ve Trabzon'un yerel liderleri anılarında bölgelerinin başka bir millete devredilmesi tehlikesine karşı birleştiklerini ve bütün ayrılıkları bir tarafa bırakarak Erzurum Kongresi etrafında daha bilinçli bir hareket tarzı oluşturmak istediklerini belirtmektedirler. Tabii Erzurum ve Trabzon arasında temsil ve yönetim açısından bazı problemler de yaşanmıştır.

⁹⁴⁹ Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar, Milli Mücadele'den Demokrasiye I*, s. 80, 90, 123,125-126.

Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey etrafında cereyan eden bu tartışmalar anılara da yansımıştır. Anlattıklarına göre, bu tartışmaları büyük oranda Kâzım Karabekir Paşa çözmüştür.

Askeri Liderlerin Hatırları

Milli Mücadele Hareketi'nin lideri olan Mustafa Kemal Paşa, bu hareketin doğuş, gelişme ve sonuçları üzerinde durduğu Büyük Nutuk'unda, Erzurum Kongresi'nin toplanma aşamaları hakkında bilgiler vermektedir. Mustafa Kemal Paşa, eserinin giriş bölümünde ülkenin o günkü durumunu açıkladıktan sonra "Mukabil Halâs Çareleri" başlığı altında çıkış yollarını anlatmakta, kongre toplayan cemiyetleri şöyle açıklamaktadır:

*"Vaziyetin dehşet ve vahameti karşısında, her yerde, her mıntıkada birtakım zevat tarafından mukabil halâs çareleri düşünölmeye başlanmış idi. Bu düşünce ile alınan teşebbüsat, birtakım teşekküller doğurdu. Meselâ: Edirne ve havalisinde Trakya-Paşaeli unvanıyla bir cemiyet vardı. Şarkta, Erzurum'da ve Elâziz'de merkez-i umumisi İstanbul'da olmak üzere Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti teşkil edilmişti. Trabzon'da Muhafaza-i Hukuk namında bir cemiyet mevcut olduğu gibi Dersaadet'te de, Trabzon ve Havalisi Ademi Merkezîyet Cemiyeti vardı. Bu cemiyet merkezinin gönderdiği murahhaslarla, Ofkazasıyla Lâzistan livası dahilinde şubeler açılmıştı."*⁹⁵⁰

Bu açıklamalardan sonra Mustafa Kemal Paşa, "Millî Teşekküller Siyasi Maksat ve Hedefleri" başlığı altında Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluş amacını ve hedeflerini açıklıyordu. Buna göre, Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin nizamnamesinin ikinci maddesinde yazılan kuruluş amacı, doğu vilayetlerinde yerleşmiş bütün unsurların dini ve siyasi haklarının serbest bir şekilde gelişmesini temin edecek meşru sebeplere teşebbüs etmek, bu vilayetlerin İslam ahalisinin tarihî ve millî haklarını medeniyet âlemi huzurunda müdafaa etmek, Doğu vilâyetlerinde işlenen mezalim ve cinayetlerin sebepleri, gerçekleştirenleri hakkında tarafsız tahkikat yaparak suçluların hızla cezalandırılmalarını talep etmek, unsurlar arasındaki yanlış anlaşılmaların ortadan kaldırılması ve eski iyi ilişkilerin yeniden kurulmasını sağlamaktır. İstanbul'daki idare merkezinden verilmiş olan bu direktif dahilinde, Erzurum şubesi, Vilayat-ı Şarkıye'de Türk'ün hukukunu muhafaza ile beraber tehcir esnasında yapılan kötü muamelelerde milletin katiyen methaldar bulunmadığını ve Ermeni mallarının Rus istilâsına kadar muhafaza edildiğini, buna mukabil Müslümanların pek gaddarane hareketlere maruz kaldığını ve hatta emre aykırı tehcirden alıkonulan bazı Ermenilerin koruyucularına karşı reva gördükleri muameleleri, delillerle,

⁹⁵⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk*, I, İstanbul, 1970, s. 2.

vesikalarla medeniyet dünyasına arza ve Vilayat-ı Şarkıyye'ye karşı ortaya çıkan ihtirası hükümsüz bırakmak için çalışmaya karar veriyordu.

Erzurum Kongresinin de toplanma sebebi aynı zamanda Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin de kurulma sebebiydi. Erzurum şubelerini kuran kişiler, Vilayat-ı Şarkıyye'de yapılan propagandalar ve bunların hedefleri, Türklük-Kürtlük-Ermenilik meselelerini; ilmî, fennî ve tarihî noktalardan, araştırdıktan sonra, gelecekteki çalışmalarını şu üç noktada tespit ediyorlardı: 1) Katiyen muhaceret etmemek. 2) Derhal ilmî, iktisadi, dinî teşkilât yapmak. 3) Tecavüze maruz kalacak Vilayat-ı Şarkıyye'nin herhangi bir bucağını müdafaada birleşmek. Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetini vücuda getiren mühim sebep ve endişe, Vilayat-ı Şarkıyye'nin Ermenistan'a verilmesi ihtimaliydi. Cemiyet milletin tarihi ve milli hukukunu müdafaaya çalışıyordu. Doğu vilayetleri hakkında bu önemli bilgileri veren Mustafa Kemal Paşa, Karadeniz'e sahil olan mıntıkalarda da, bir Rum Pontus hükümeti kurulacağı korkusu olduğunu, İslâm ahaliyi, Rumların boyunduruğu altında bırakmayıp, gelecek haklarını ve mevcudiyetlerini koruma gayesiyle, Trabzon'da da bazı kişilerin ayrıca bir cemiyet teşkil ettiklerini ifade ediyor.⁹⁵¹

Ayrıca bir Kürt milliyetçiliği tehlikesine de dikkat çeken Mustafa Kemal Paşa, kurulan bu teşekküllerden başka memleket dahilinde daha birtakım milli varlığa düşman teşebbüsler ve teşekküllerin de meydana geldiği bilgisini veriyor, *“Ezcümle Diyarbakır, Bitlis, Elâlziz vilâyetlerinde, İstanbul'dan idare olunan Kürt Teali Cemiyeti vardı. Bu cemiyetin maksadı, ecnebi tahtı himayesinde, bir Kürt hükümeti vücuda getirmektir.”* diyerek Erzurum Kongresi'nin toplanma sebeplerinden birisi daha veriliyordu.⁹⁵²

Mondros Mütarekesi'nden sonra ülkede başlayan işgaller, uluslararası alanda Osmanlı Devleti hakkındaki düşünceler ve Osmanlı Hükümeti'nin çaresizliği karşısında çözüm önerilerini sıralayan Mustafa Kemal Paşa, *“Ya İstiklal Ya Ölüm”* başlığı altında, *“Esas, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu esas ancak istiklâli tamme malikiyetle temin olunabilir. Ne kadar zengin ve müreffeh olursa olsun istiklâlden mahrum bir millet, beşeriyeti mütemeddine muvacehesinde uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye kesbi liyakat edemez. Ecnebi bir devletin himaye ve sahabetini kabul etmek insanlık evsafından mahrumiyeti, aczü meskeneti itiraftan başka bir şey değildir. Filhakika bu derekeye düşmemiş olanların isteyerek başlarına bir ecnebi efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez.”* diyordu.⁹⁵³

⁹⁵¹ Atatürk, *Nutuk*, I, s. 5.

⁹⁵² Atatürk, *Nutuk*, I, s. 6.

⁹⁵³ Atatürk, *Nutuk*, I, s. 13.

Bu amaca ulaşmak için yöntemin de belirlendiğini açıklayan Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a geçiş sürecini açıklıyordu: "Takip Edilecek Yol: Ordu ile Temas, Milli Teşkilat Vücuda Getirilmesi ve Milletın İkazı." 3 Temmuz'da Erzurum'a gelen Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'daki ilk günlerinde Erzurum Kongresi'nin toplanmasını temin için alınması gereken tedbirler üzerinde durdu. Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum şubesi, 3 Mart 1919 tarihinde, bir faal heyet oluşturarak, Trabzon ile de anlaşarak 1919 senesi temmuzunun onuncu günü Erzurum'da bir Vilayat-ı Şarkıyye Kongresi toplamaya teşebbüs etmişti. Haziran içinde, şark vilâyetlerine temsilci göndermeleri için teklif ve davette de bulunulmuştu. Vilayetlerden temsilci getirilmesi için o tarihten itibaren fevkalâde gayret sarf edildi. Fakat o günlerin şartları içinde böyle bir maksadın teminindeki zorlukların büyüklüğü kongrenin 10 Temmuz'da toplanmasının önüne geçmişti. Kongrenin toplanma günü geldiği halde, vilâyetlerden gereken temsilciler seçilerek gönderilmiyordu. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, "o günlerde bu kongrenin toplanmasını temin etmek artık pek mühim olmuştu." Bu sebeple, onun vasıtasıyla da ciddî teşebbüslerde bulunuldu. Vilâyetlerin her birine açıkça çağrıda bulunmakla beraber, bir taraftan da şifre telgraflarla valilere, kumandanlara icabı gibi tebligatta bulunuldu. Nihayet on üç gün gecikmeyle yeterli sayıda temsilci toplanması sağlandı.⁹⁵⁴

Erzurum Kongresi'nin toplanması hakkında "Erzurumluların Yardımları"na da değinen Mustafa Kemal Paşa, askerlikten istifasından sonra meydana gelen gelişmeler hakkında bilgiler veriyor. Paşa'nın askerlikten istifasını müteakip, istisnasız Erzurum halkı ve Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum şubesi, hakkında pek açık bir şekilde itimat ve samimiyet gösterdiler. Cemiyetin Erzurum şubesi 10 Temmuz 1919 tarihli tezkerede, Mustafa Kemal Paşa'nın cemiyetin başına geçmesini ve heyeti faale başkanlığını kabul etmesini teklif ettiler. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in Erzurum Kongresine girmesini sağlamak için, kongreye Erzurum mümessili olarak seçilmiş olan emekli Binbaşı Kâzım ve Dursun Beyzade Cevad Beyler mümessillikten istifa ettiler.⁹⁵⁵

"Erzurum Kongresi, 1919 senesi Temmuzunun 23 üncü günü, pek mütevazı bir mektep salonunda inikad etti." İlk gün, Mustafa Kemal Paşa, başkanlığa seçildi. Paşa kongre açış konuşmasında, tarih ve hâdisatın şevkiyle, bilfiil içine düşülen kanlı ve kara tehlikeleri görmeyecek ve bundan müteheyyiç olmayacak hiçbir vatanperverin tasavvur edilemeyeceğine işaret etti. Mütareke ahkâmına muhalif olarak yapılan tecavüz ve işgallerden bahsetti. Tarihin, bir milletin varlığını ve hakkını hiçbir zaman inkâr edemeyeceğini, vatan, millet aleyhinde

⁹⁵⁴ Atatürk, *Nutuk*, I, s. 45-46.

⁹⁵⁵ Atatürk, *Nutuk*, I, s. 63-64.

verilen hükümlerin muhakkak iflas edeceğini söyledi. Vatan ve milletin mukaddesatını kurtarmak ve himaye hususunda, son sözü söyleyecek ve bunun hükmünü tatbik ettirecek kuvvetin, bütün vatanda bir elektrik şebekesi haline girmiş olan millî cereyanın, ruhu celâdeti olduğunu ifade etti. Mukadderata hâkim, bir irade-i milliyenin, ancak Anadolu'dan zuhur edebileceğini açıkladı ve irade-i milliye müstenit bir şûra-yı millî tesisini ve kuvvetini irade-i milliyeden alacak bir hükümetin teşkilini, ilk hedef olarak gösterdi. Erzurum Kongresinin kararlarını ve beyannamesini de Nutuk'unda veren Mustafa Kemal Paşa, kongrenin başarılı bir şekilde toplandığını ve çalışmalarını yine başarıyla tamamladığını ifade etmektedir.⁹⁵⁶

Millî Mücadelede, Doğu Anadolu, Kafkasya, Doğu Karadeniz ve özellikle Erzurum hakkında en önemli bilgi kaynaklarından birisi Kâzım Karabekir Paşa'nın hatıralarını ihtiva eden İstiklal Harbimiz isimli eseridir. Kâzım Karabekir Paşa'nın, *"İstiklal Harbi yaptık. Yapanlar yazmazsa tarihi masal olur"* diyerek başladığı anıları 31 Ekim 1918-23 Ağustos 1923 arasındaki olayları dört bölümde ele almıştır. XV. Kolordu Komutanı olarak Erzurum'a tayininden sonra 12 Nisan 1919'da İstanbul'dan deniz yoluyla hareket eden Kâzım Karabekir, 19 Nisan'da Trabzon'a gelmiş, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti temsilcileri ile görüşerek onları Rum ve Ermenilerin çalışmalarına karşı cesaretlendirmiş ve onlardan mücadele sözü almıştır. 30 Nisan'a kadar Trabzon'da kalan Paşa, 3 Mayıs'ta Erzurum'a gelmiştir. Hatıralarında "Erzurum'a Varış- İstiklal Mücadelesi" olarak başlayan bölümde o sıradaki kararını şu şekilde açıklamaktadır:

*"Benim kararım şudur: Şimdiden Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini esaslı tensik ve Erzurum'da bir kongre ile fiili kararları milletin arzusu haline kalbetmek. Aynı zamanda kıtaatımızı uzun bir harekete hazırlamak. Trabzon'da İngilizlerin daire-i nüfuzuna girenlerden maada bir şey vermemek. Mıntıkamıza bir taraftan taarruz olursa derhal Ermenistan'a yüklenmek. Dikkat edeceğimiz mühim bir mesele de Kürtlük cereyanıdır. İstanbul'da bu hususta büyük faaliyet gördüm. Ben mıntıkamızdaki aşiretleri tensik ve beylerini bizzat celb ile onları tutabilirim. Kürdistan'ın Ermenistan olacağını anlatmakla mesele kolay hallolur. Trabzon Müdafaa-i Hukuku'yla görüştim. İtilaf kuvvetlerinin bir şey yapamayacaklarını ve İstanbul'daki kuvvetlerin bostan korkuluğu olduğunu anlattım. Kararımızdan ayrılmamaya ve artık şuraya buraya ricacı heyetler göndermekle değil bizim vereceğimiz hareket emirlerini yapmağa söz verdiler."*⁹⁵⁷

Ertesi gün Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum temsilcileri ile görüşen Kâzım Karabekir Paşa, onlara güç vererek Erzurum Kongresi'ne olan ihtiyaçtan

⁹⁵⁶ Atatürk, *Nutuk*, I, s. 65-69.

⁹⁵⁷ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1990, s. 19.

bahsetmiş ve söz almıştır. Ayrıca Hoca Raif Efendi ile görüşerek ona gerçek fikrini açıklamış ve "Ben buraya Erzurum'un şarkında iş görmeye geldim. Ben Erzurum'un şarkında oldukça Erzurum'a ecnebi hakim olamaz. Fakat asıl mesele memleketin istiklalini ve elimizden bir karış yer vermemeyi temin etmektir. Bu da olacaktır. Gayet basit. Bu iş şarkın istikbalini de ebedi temin eder. Ermenistan'ı rehin alacağım. Arzu ettiğimiz bir sulh için bu bir anahtardır." demiştir.⁹⁵⁸

Ayrıca bölgede bulunan Kürt aşiretleri ile ilgili düzenlemeler de yapan Paşa, bölgede kurulmak istenen Kürdistan tehlikesini de bertaraf etmeye çalışmıştır. "Aynı zamanda aşiret tensikatını yaptım. Harb-i Umumi'de emrimde bulunan Aşiret alay kumandanlarını celb ile açıkça bunlara Kürtlük meselesinin neticesinin Kürtleri Ermenilere mahvettireceklerini anlattım. Ve memleketimizin kurtarılması için elbirliğiyle çalışılmazsa iki cihanda lanete hak kazanacaklarım söyledim. Söz verdiler, yemin ettiler. Kürtlük için mühim propagandalar varmış."⁹⁵⁹

Bölgedeki gelişmeler hakkında sık sık belgelere ve yazışmalara yer veren Paşa, Erzurum Kongresinin toplanma sebeplerini üç ana noktada toplamaktadır:

"Vaziyet pek mühimdi, o da Ermenistan, Pontus, Kürdistan meseleleri idi. Bunların üçü için de düşmanlarımız müthiş çalışıyordu. Şark meselesi o kadar nazik ve hassas bir vaziyette idi ki ufak bir yanlışlık memleket dahilinde bir nokta-i istinat bırakmayacaktı. İşte İzmir işgalinden bir kaç gün evvel gaflet edilip de bir hareket yapılırsa idi şark da mahvolmuştu. Kürdistan meselesi Erzurum'un talibi ile inkişafa müsait idi. Pontus Trabzon'un talihine bağlı idi. Rumlarla Ermeniler maksatlarına nail olmak için ittifak etmişlerdi. Hükümeti mülkiyeler müteredit, İstanbul'un şimdiye kadar kendilerine verdiği emirler ittihatçıdır diye şunun bunun harekâtını tarassud, halka "aman sükûnet!" diye ölürlen de kıpırdamayacak hale koymak. İzmir'in işgaliyle beraber Şarkta da bir propaganda başladı. Vilayat-ı Şarkıye ahalisi Kafkas devletleriyle bir federasyon yaparsa kurtulmuş! Bereket versin Ermenilerin yaktığının dumanı, kestiğinin kokusu henüz şark ufuklarında mütekâsif olduğundan Ermenilerle federasyon propagandasına tükürmeyen kalmadı. Kürtleri tahrike karşı da bizim iKâzımız ve her taraftaki teşkilatımız daima galebe çalarlardı. Zabitanımızın irşad vazifesini dahi her fedakarlık isteyen vazife gibi hüsn-i ifa ettiklerini daima şükranla yad ederim."⁹⁶⁰

İzmir'in işgalinden sonra Karadeniz ve Doğu Anadolu halkının milli heyecanla ayağa kalktığını ifade eden Karabekir Paşa, Erzurum V.Ş.M. H. M. C.'nin tarihi vazifeyi yaparak şark

⁹⁵⁸ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 20.

⁹⁵⁹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 21.

⁹⁶⁰ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 25.

vilayetlerine kongre daveti yaptığını ve bu konuda kendisinin ön ayak olduğunu ifade etmektedir. Bu bilgileri “Müdafaa-i Hukuk Çalışmaları-Erzurum Kongresine Hazırlık” başlığı altında veren Paşa, Trabzon M. H. M. Cemiyeti ile V.Ş. M. H. M. C. Erzurum şubesinin karşılıklı yazışmalarına yer vermektedir.⁹⁶¹

Erzurum ve çevresindeki milli teşkilat hakkında tarihi belgelere anılarında yer veren Kâzım Karabekir Paşa, bölgede çalışmalarda bulunan İtilaf Devletleri temsilcisi Yarbay Rawlinson ile görüşmeleri ve yazışmaları hakkında da teferruatlı bilgiler vermektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçişini önemli bir gelişme olarak kaydeden Paşa, Erzurum'a gelişine kadar hemen hemen her gün onunla yazışmış, bölgedeki gelişmeler ve Erzurum'da toplanacak kongre hakkında onu bilgilendirmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelişi, askerlikten istifası, O ve Rauf Bey'in kongreye katılma meseleleri üzerinde de duran Kâzım Karabekir Paşa, ülkenin müdafaası için fiili karşı koyma kararını 7 Temmuz 1919'da kolordulara tamim olarak bildirmiştir.⁹⁶²

Kâzım Karabekir Paşa'ya göre Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in kongreye katılma meseleleri şöyle çözülmüştür:

“10 Temmuz'da Erzurum Kongresinin toplanması mukarrerdi. Fakat aza kâmilten toplanamadığından tehir olundu. Erzurum murahhasları taayyün etmişti. Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in de Erzurum murahhası olarak kongreye alınması hususu, mühim münakaşalara sebep olmuş. Mustafa Kemal Paşa aleyhine müthiş propagandalar oluyordu. Mustafa Kemal Paşa azlolunmasına ve kendisinin de askerlikten istifasına rağmen ne üniformasını ve ne de padişah kordonunu çıkarıp atamıyordu. Erzurumlular nihayet şu kararı bana Müdafaa-i Hukuk Reisi Hoca Raif ve azadan Necati Bey vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'nın ikametgâhında hatta beraber oturduğumuz odanın bir köşesinde tebliğ ettiler. "Biz Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye girmesi bizim için iyi mi fena mı olacağına karar veremedik. Aleyhte çok sözler var. Halkın son kararı sizin reyinizdir. Siz girsin dersiniz intihab olunacaktır, muvafakatiniz yoksa kabul olunmayacaktır... Halkın murahhaslarına o tebliğ ve tebellüğ köşesinde şunu söyledim: "Mustafa Kemal Paşa kongreye yalnız murahhas değil, reis dahi yapılmalıdır. Bir ordu kumandanı hayatının bütün kazancını sizler için feda etmiştir. Samimi çalışacağına millet kararından aykırı işler yapmayacağına itimad etmeliyiz. Bununla beraber böyle vaziyet karşısında karşısına dikileceğime şüpheniz var mı?" Mesele hallolundu.”⁹⁶³

⁹⁶¹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 35-38.

⁹⁶² Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 66.

⁹⁶³ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 70.

Daha önce aralarında kararlaştırmış oldukları hareket tarzı sebebiyle Kâzım Karabekir Paşa, kongre öncesi ve sonrasında Mustafa Kemal Paşa'yı desteklemiş ve onun sayesinde kongre daha büyük anlaşmazlıklar çıkmadan başarılı bir şekilde tamamlanmıştı. Bu kararı Karabekir Paşa şu şekilde açıklıyor:

“Bizim bütün düşüncelerimiz, Erzurum Kongresini şu veya bu devlete ricaya, minnete değil, millet kuvvetiyle hakkımızı kabul ettirecek esaslara tevcih idi. Kemal Paşa, Rauf Bey, ben bu hususta daima temasta ve hazırlıkta idik. Dört fırkalı kolordum, en ufak teferruatıyla elimde ve maksada sadıktı. Şark halkı da kemal-i samimiyetle beraberdi. Bazı tek tük fenalar bittabi her zaman her yerde bulunurdu. Şayan-ı dikkat olan hükümeti mahalliyelerdi. Bunlar daima bedbin ve her şey bitmiştir, artık İstanbul hükümeti ne yaparsa en iyidir kafasında idiler. Bilhassa Trabzon Valisi Ali Galip Bey padişahın ve İstanbul hükümetinin bendesidir. Erzurum Valisi Münir Bey azledildi. Bidayette sözümden çıkmıyordu. Fakat kongre işi başlayınca, daha doğrusu Mustafa Kemal Paşa azledilince, ben komitacılık yapamam, diye çekildi gitti...”⁹⁶⁴

Bütün bu zorlu hazırlık evresinden sonra kongre toplanabilmişti. “23 Temmuz Meşrutiyet bayramı günü Erzurum Kongresi parlak bir surette açıldı. Bugün her tarafta şenlikler yapıldı. Köşk mevkiinde askeri ve milli eğlenceler yaptırıldı ve kongre erkânı da davet edildi. Alkışlar arasında geldiler. Kongre ilk içtimaında padişaha ve bütün Belediye ve Milli Cemiyetlere kongrenin amacını bildiren beyannameler yazıldı. Kongreye Mustafa Kemal Paşa başkan seçildi. Başkanlık kürsüsüne mirliva üniforması ve padişah kordonuyla çıkması münasebetsiz bir muameleye kendilerini maruz bıraktı. Gümüşhane murahhası Zeki Bey başkanlık kürsüsündeki Kemal Paşa'ya hitapla: “Paşa, evvela arkanızdaki elbisenizi ve göğsünüzdeki kordonunuzu çıkarın da, sonra riyasete başlayın. Tahakkümden korkuyoruz” diyor. Kemal Paşa tabii pek müşkül bir vaziyette kalıyor; o akşam üniformayı atmaya mecbur oluyordu.”⁹⁶⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın kurmay heyeti içinde istihbarat ve siyasi şube müdürlüğü görevi ile Samsun'a çıkan ve onunla birlikte Erzurum ve Sivas Kongrelerinde bulunan Hüsrev (Gerede) Bey de günlüklerine dayanarak kaleme aldığı anılarında kongre hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hüsrev Bey'in kurmay heyetinde istihbarat ve siyasi şube müdürü olması Mustafa Kemal Paşa'nın her türlü yazışmasına hakim olduğu anlamına geliyor ve yazdıklarını değerli kılıyor, anıları daha çok İstanbul'la yazışmalar ve heyetin önemli konulardaki görüşmeleri ve kararları hakkında oluyor. Heyetin Erzurum'a 3 Temmuz'da gelişini, Erzurum halkının onları içtenlikle karşıladığını, gece boyunca Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'dan çağırılması ile ilgili yazışmalarla ilgilenildiğini, Ali Kemal ve Refik Halit'in çektikleri

⁹⁶⁴ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 76.

⁹⁶⁵ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 77-78.

telgrafların Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin açılmalarını ve sayıca artmalarını engellediğini, bu cemiyetler arasındaki haberleşmeyi kestiğini, komutanların herhangi bir darbe karşısında hareketsiz kalırlarsa, tüm emek ve ulusal çabaların söneceği düşünülerek, komuta mevkilerinin korunması ve zaman kazanma konusunda görüşme yapıldığını yazıyor.⁹⁶⁶

Bu ilk günün ardından kongre gününe kadar olayları gün gün sıralayan Hüsrev Bey, 6 Temmuz'da Harbiye Nazırı Ferit Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa'yı telgraf başına çağırarak İstanbul'a dönmesinin bir zorunluluk olduğunu, Padişahın da böyle istediğini, çünkü İngilizlerin ağır bastıklarını, hükümetin bir karış fazla yer kurtarmak için uysalca davranmak zorunda kaldığını bildirdiğini ifade ediyor ve 8 Temmuz 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın görevinden istifa etmesi sürecini veriyor. Mabeyn'den Paşa'yı çağırın bir şifrenin gelmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın memuriyetine son verildiğine dair Padişah emrinin alınması üzerine Rauf, Kâzım Karabekir, Vali Münir ve Mazhar beyler ile aralarında Albay Kâzım ve Hüsrev Bey'in de bulunduğu kişilerle Mustafa Kemal Paşa, bu konuyu görüşüyor. Hükümetten kesin bir emir gelmeden Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten tam anlamıyla istifa etmesine karar veriliyor. **Bu durum** Harbiye Nezareti'ne ve Mabeyn-i Hümayun'a bildiriliyor. Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir, görevden alınan valiler, Rauf Bey, eski İzmit Mutasarrıfı Süreyya Bey, Kurmay Başkanı Albay Kâzım ve Dr. Refik'le bir toplantı yaparak Milli Mücadele'ye atılanların, sonuna, ölüme dek sürecek gücü yüreklerinde duymalarının gerektiğini, kendisinin de artık milletin bir bireyi olarak çalışacağını, yanında kalmak isteyenlerin karar vermelerinin doğru olacağını kendine özgü açık ve akıcı bir üslupla anlatıyor. Bütün katılımcılar sonuna kadar Mustafa Kemal Paşayla birlikte yürüyecekleri sözünü veriyorlar. Vali Münir Bey ailevi sorunları yüzünden bir süre için aktif görevden başışlanmasını rica ediyor. Kurmay Başkanı Albay Kâzım Bey de Erzurum'da kalmayı tercih ediyor, Hüsrev Bey kendisine gerekirse derhal üniformasını atacağını ve bu kutsal amaç uğrunda sonuna dek yanında çalışacağını söylüyor.⁹⁶⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifasından sonra, 10 Temmuz 1919'da Raif Hoca'nın başında bulunduğu bir heyet Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etti. Mustafa Kemal Paşa'yı Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin başkanlığına, Rauf Bey'i de ikinci başkanlığına seçtiklerini resmen bildirdiler. Kongrenin açılması Trabzon delegelerinin henüz yolda olmaları, öbür vilayet delegelerinin de tümüyle yola çıkmamaları yüzünden zorunlu olarak 23 Temmuz'a bırakıldı. Bayburt'taki Albay Halit Bey, Erzurum'a gelerek

⁹⁶⁶ *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, Yayına Hazırlayan: Sami Önal, İstanbul, 2003, s. 46.

⁹⁶⁷ *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, s. 47-48.

Mustafa Kemal Paşa ile görüştü. Gerektiğinde komutayı ele almak üzere Maçka'ya [Trabzon] gönderildi.⁹⁶⁸

11 Temmuz 1919'da saat 4'te Trabzon Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti üyeleri Erzurum'a geldiler. Erzurum halkı, Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye üyeleri, Tümen Komutanı Topçu Rüştü Bey, okullar, iki bando, Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve kurmay heyeti gelenler karşıladı. Albayrak Gazetesi başyazarı Necati Bey hoş geldiniz konuşması yaptı. Üyeler arasındaki eski milletvekillerinden biri de bu konuşmaya karşılık verdi. Milletin kurtuluşu ve mutluluğu için dualar edildi. O akşam Kafkasya'dan, Bolşeviklerden iki temsilci geldi. İngilizlerin Kafkasya'daki ayaklanmalar nedeniyle Batum ve Tebriz yönlerine çekildikleri, Tiflis'in yerli Bolşeviklerin elinde olduğu, Rusya'dan ayrıca bir Bolşevik ordusunun gelmediği anlaşılmıştı. Bu iki temsilcinin geliş nedenleri olası bir ittifak önerisi ile ilgiliydi. 14 Temmuz günü Kâzım Karabekir Paşa Kafkasya'dan gelen iki temsilcinin konuşmaları hakkında heyete bilgi verdi. Ejderhan, Yekaterinodar, Novarisisk Bolşeviklerin elindeydi, Bolşevik birlikleri Kafkasya'ya girmemişler. Hüsrev Bey'e göre Azerbaycanlıların amacı, Nahcivan yöresini işgal, bu yolla Anadolu ile doğrudan doğruya ilişki kurmaktı. Bu temsilcilerin amaçları Anadolu'nun yardımını alarak, ortaklaşa Ermenileri ortadan kaldırmak ve Bolşevizm görüşünü benimsetmekti.⁹⁶⁹

Hüsrev Bey'in anılarından anladığımız kadarıyla, Mustafa Kemal Paşa heyeti bir yandan da Kafkasya'daki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Kongre günlerinde Kafkasya'da İtilaf güçleri ile Bolşevikler arasında sıcak gelişmeler yaşanıyordu. Doğmakta olan Milli Hareketin bu bölgedeki gelişmelere kayıtsız kalması mümkün değildi. Bu yüzden Rauf Bey'le Süreyya Bey kimliklerini belli etmeden Tümen Komutanı Rüştü Bey aracılığıyla bir gece Bakü'den gelenlerle temsilcilerle görüştüler. Bu kişilerin dediğine bakılırsa ne Enver, ne de Cemal Paşalar Kafkasya'da değillerdi. Mustafa Kemal Paşa Heyetinin nihai kararı, doğu vilayetlerinin boşaltılıp Ermenilere terki İstanbul'dan emredilirse buna uyulmaması, Ermenilerin ise karşı saldırı ile püskürtülüp bozguna uğratılmaları doğrultusunda idi. İşe Ruslar karışırsa veya Pontus hükümeti kurulursa ülke karış karış savunulacaktı. Yapılacak ilk iş milli gücü artırmak, örgütlenmeyi tamamlamak, boş yere bir gürültü çıkarmamaktı. Bu konuda kesin kararlar alındı. Gelen temsilcilerle Tiflis'te Mehmet Emin Resulzade, Halil Bey, Hacı Mehmedof gibi Rauf Bey'i tanıyan kişilere haber göndererek, ulusal örgütümüz için para yardımı istemek de bu kararlara eklendi. Rauf Bey'in daha sonra verdiği bilgiye göre, Cemil Cahit Bey aracılığıyla

⁹⁶⁸ *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, s. 52.

⁹⁶⁹ *Hüsrev Gerede'nin Anıları*, s. 53.

25.000 lira tutarında bir yardım gönderilmiş, bu para Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmuştur.⁹⁷⁰

17 Temmuz 1919'da sınırı denetlemeden dönen Kâzım Karabekir Paşa, sınırın öte yanında Ermenilerin Müslümanlara pek vahşice zulmetmeye başladıklarını görmüştü. Ermeniler önde gelen kişilerden birinin önce kulağını kesmiş, sonrada derisini cep gibi açarak kesik kulağı içine koymuşlardı. Bir başka kişiyi feci biçimde parçalayarak soylarına özgü alçaklıklarda, vahşiliklerde bulunmuşlardı. Sınırın yanında bulunan Kürt aşiretleri, ailelerini iç bölgelere almışlar Ermenilere saldırmaya hazırlanıyorlardı. Trabzon'daki İngiliz subayları, Mustafa Kemal Paşa'nın milli bir ordu kurma hazırlığında olduğunu, bunu engellemek için Sivas'a bir İngiliz taburu göndereceklerini söylemişlerdi. Kâzım Karabekir Paşa, Refet Bey'in yerine gelen Çolak Selahattin Bey'e bunun bir balon olabileceğini, fakat doğru ise Doğu vilayetleri için de çok zararlı olacağını anlatarak engellemek gerektiğini yazdı.⁹⁷¹

Kafkasya'dan ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden günü gününe haber alan Erzurum Heyeti, Ali Fuat Paşa kanalı ile İstanbul'dan da bilgi alıyordu. Rusya, İtalya, Bulgaristan, İngilizler ve Fransızlar hakkında olan bu bilgiler Milli Mücadele Hareketinin stratejisinin oluşturulması açısından çok önemliydi ve kongre günlerinde bütün dünya yakından takip ediliyordu. İstanbul'da tüm Türkiye için geçici bir Amerikan mandası gerektiğinden söz ediliyordu. ABD'nin ve İstanbul'daki mandacıların görüşleri Mustafa Kemal Paşa'nın heyeti tarafından görüşülüp tartışıldı. Aşağıdaki esaslar kararlaştırıldı ve İstanbul'a cevaplar yazıldı:

"Amerikan mandası sorununu iyi incelemek gerekir. Ekonomik ve teknik yardımlar elbette ki gereklidir. Buna her zaman biz de ihtiyaç duyarız. Fakat milli egemenliğe zarar vermemeli. Yabancılarla ilişkinin ancak kongrenin karar ve emriyle olacağı, çünkü milletin isteğine uygun davranmanın şart olduğu, ulusal egemenlik esaslarını kabul, bir milli meclisin varlığını onaylama ile bu meclise yardım edecek bir merkezi hükümetin oluşturulmasının gerekliliği..."

Hüsrev Bey anılarında kongrenin açılış gününü şöyle veriyor: *"23 Temmuz Meşrutiyet'in ilan edildiği gün, dolayısıyla milli bayram. Büyük coşku var. Erzurum Kongresi bugün açılıyor. Mustafa Kemal Paşa birinci başkan olarak kongreyi açacak. Öğleden önce saat 11.30'da eski Ermeni Sansaryan, yeni Türk Sultani Mektebi'ne gittik. Askeri bando, okullar ve halk toplanmışlardı."*⁹⁷²

⁹⁷⁰ Hüsrev Gerede'nin Anıları, s. 55.

⁹⁷¹ Hüsrev Gerede'nin Anıları, s. 56.

⁹⁷² Hüsrev Gerede'nin Anıları, s. 59.

Ankara’da XX. Kolordu Komutanı olarak bulunan Ali Fuat Paşa da Erzurum Kongresi hazırlıkları ile alakadar olmuş, doğu ile sıkı temas halinde bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları hadiselerden onu da düzenli olarak haberdar ediyorlar, verilecek kararlarda fikrini alıyorlardı. “İstanbul’daki temsilcileri” Kara Vasıf Bey’den kurye ile gelen mektupları önce o okuyor, daha sonra şifre ile Erzurum’a bildiriyordu. Batıdaki komutanlara yapılacak tebligat onun kanalıyla oluyordu. Anılarında⁹⁷³ bu bilgileri veren Ali Fuat Paşa, 8 Temmuz 1919’da Üçüncü Ordu Müfettişliğinden ve askerlikten istifa eden Mustafa Kemal Paşa ile beraber yürüyeceğini bir beyanname ile neşir ve ilan eden Bahriye Nazırı Hüseyin Rauf Bey’in Erzurum Vilayet-1 Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti birinci ve ikinci reisliklerine seçildiklerini ve bu “isabetli intihapta” Kâzım Karabekir Paşa’nın da müsbet yardımı olduğunu yazıyor. Ali Fuat Paşa, Erzurum Vilayet-1 Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti temsilcisi Raif Efendi’nin kongrenin toplanma sebepleri ve Mustafa Kemal Paşa’nın istifası hakkındaki önemli bir telgrafına anılarında yer veriyor, bu telgraf ve İstanbul’da “temsilcimiz Kara Vasıf Bey” ifadesi, yazdıklarını diğer anılardan farklı kılıyor. Ali Fuat Paşa bu konuda şunları yazıyordu:

“Hoca Raif Efendi'nin telgrafı Kongre içtimaından iki gün evvel Üçüncü Ordu Müfettişliği Erkan-ı Harbiye Reisi Miralay Kâzım Bey'in (General Kâzım Dirik) imzasıyla Mustafa Kemal Paşa' dan aldığım şifreli bir telgrafta aşağıda suretini verdiğim Hoca Raif Efendi'nin telgrafının emniyetli bir surette İstanbul'a irsali ve alınacak cevabın süratle bildirilmesi isteniyordu.

Bunun icabı derhal yapılmıştı. Telgraf şudur:

“Dersaadet'te Vilayet-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Riyasetine:

Posta ile mürsel raporun vürudunu arz etmiştim. Vilayet-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti namına akdine teşebbüs olunan Erzurum Kongresine aynı maksadı milliye ile müteşekkil Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti gibi başka nam taşıyan cemiyetler de murahhaslar göndermiştir. Binaenaleyh kongre surf Vilayet-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti olmayıp İtilaf-ı Milli Cemiyetleri namına da teklif edilmiş bir kongre olduğu dermeyeran edilmişti. Bu suretle derdesti küşat olan kongre hem cemiyetimizin ve hem de aynı gaye ve maksad-ı milli ile teşekkül etmiş diğer cemiyetlerin iştirakiyle daha umumi bir şekil almış oldu. Bu cihetle Hilafet-i İslamiye ve saltanat-ı Osmaniyenin ve buralardaki Hukuk-ı İslamiyenin cidden muhafızı olabilecek bir mahiyet kesbetmiş olduğunu arz ederim.

⁹⁷³ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 2000, s. 143.

Evvelce üçüncü ordu müfettişliğine ve haizi ehemmiyet bir salahiyetle buraların muhafaza-i asayişine tayin buyurulup vazifesini teshil edecek surette kendisine müzaheret ve muaveneti kamile ifası tarafı alilerinden de iş'ar buyurulan Mirliva Mustafa Kemal Paşa hazretleri vazifesi uğrunda çok çalıştıktan sonra mübarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni amalına kurban etmemek için açılan mücadele-i milliyeye uğrunda milletle beraber serbest surette çalışmaya sıfatı resmiye ve askeriyesinin mani olmaya başladığından sine-i millette bir ferdi mücahit suretiyle çalışmak üzere silki celili askeriye vedaen istifa etti. Millet ve vatan uğrunda bu suretle ibrazı fedakari eden bu zatı aliye karşı yine kendisini bir hizmeti mübeccele-i vataniyeye davet suretiyle haklarında heyet-i aliyeleri tarafından ibrazı asarı takdir ve tebcilde bulunmak üzere merkez-i umumi heyet-i aliyesi namına da beyanı rey ve mütalaa eylemek vazife ve salahiyetinin paşayı müşarünileyhe verildiğini telgrafla emir ve iş'ar buyurulması pek münasip olacağını arz ve istirham eylerim. Raif."⁹⁷⁴

Telgrafa "Erzurum Vilayet-ı Şarkiyeye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliyeye Cemiyeti" adına imzasını koyan Hoca Raif Efendi hakkında da bilgiler veren Paşa, Raif Efendi'nin bütün Erzurumluların muhabbet ve teveccühünü kazanmış alim ve fazıl bir zat olduğunu, Erzurum Kongresinden evvel milli mücadeleye katıldığını, hiç bir şeyden çekinmeyerek milli vazifesini yaptığını, Sivas Kongresi'nde murahhas, İstanbul Meclis-i Mebusanında ve sonra Türkiye Büyük Millet Meclisinde mebus olarak bulunduğunu, ölümüne kadar yürütme ve kontrol vazifesini elinden geldiği kadar iyi ve temiz yapmaya çalıştığını yazıyor.

Ali Fuat Paşa anılarında, "Erzurum Kongresi'nin açılması" başlığı altında, 23 Temmuz 1919'da Erzurum'da Vilayet-ı Şarkiyeye Kongresi'nin toplanmasını, Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın kongreyi engellemek için yaptığı neticesiz girişimlerden bahsederek bu teşebbüslerin başarısız bırakılmasında alınan mukabil tedbirlerin de büyük bir rolü olduğunu, Mustafa Kemal Paşa ile Hüseyin Rauf Bey'in kongreye iştiraklerini temin maksadıyla Erzurum mümessili olarak seçilmiş bulunan mütekaat Binbaşı Kâzım ve Dursun Beyzade Cevat Beylerin mümessillikten istifa ettiklerini yazıyor.⁹⁷⁵

Diğer Hatıralar

Mazhar Müfit Kansu'nun "Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber" başlığı altında 4 Mart 1948'den başlamak üzere Son Telgraf gazetesinde çıkmış olan hatıraları Milli Mücadele Tarihinin önemli anlarından birisidir. Anılarında anlattığı gibi Mondros Mütarekesi'nden sonra Bitlis Valiliğinden azledilmiş ve İstanbul'a gitmemiş, Erzurum'a geçip

⁹⁷⁴ Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 144.

⁹⁷⁵ Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, s. 146.

Mustafa Kemal'i beklemiş ve onunla tanıştıktan sonra hep onun yanında çalışmıştır. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti temsilcileri arasında önemli bir yer almıştır. Sivas Kongresine katılmış, orada seçilen Heyeti Temsiliye üyesi olmuş, sonra Türkiye Büyük Millet Meclisinde Hakkâri, Denizli ve Çoruh milletvekilliği yapmıştır. Bitlis Valiliğinden azledilen Mazhar Müfit Bey, 19 Haziran 1919 günü Erzurum'a gelmiştir. İlk olarak Kâzım Karabekir Paşa'yı ziyaret etmiş, Mustafa Kemal Paşa'nın durumu hakkında gerçek bilgi edinmek ve dünya hadiseleri etrafında esaslı ve taze bilgi almak istemiştir. Kâzım Karabekir Paşa, merak edilen ve öğrenilmek istenen her bahis üzerinde Mazhar Bey'i uzun uzun aydınlatmıştır. *"Mustafa Kemal Paşa milli hareketi nizamlamak ve vatanı kurtarmak azmiyle Anadolu'ya geçmiş bulunuyor. Şimdi yoldadır ve Erzurum'a gelmektedir."* diyerek, onu Mustafa Kemal Paşa'nın programı ve tasavvurları hakkında geniş izahat vermiştir. Bu izahattan sonra Mazhar Bey Erzurum'da kalmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın gelmesini beklemiştir.⁹⁷⁶

Bu sırada Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum şubesi çalışmaları hakkında bilgi toplayan Mazhar Bey, cemiyetin kurucularından Hoca Raif Efendi ile görüşmüştür. Raif Efendi, İstanbul'daki teşebbüslerinden ve cemiyetin nasıl kurulduğu hakkında bilgi vermiştir. Buna göre, Beyrut eski valisi İsmail Hakkı, Hicaz eski valisi Mahmut Nedim, Bayezid (Ağrı) mebusu Şefik, Diyarbakır mebusları Zülfü ve Feyzi, Süleyman Nazif, Cevat Beyler ve Raif Efendi toplanıp ve uzun görüşmelerden sonra, bir temel şart üzerinde mutabık kalmışlardı. Bu temel şart, kayıtsız ve şartsız Türk hukukunu muhafaza, doğu topraklarından herhangi bir parçanın Ermenistan'a terkedilmesi gibi bir hal vukuunda veya herhangi bir fiili tecavüz karşısında doğu vilayetleri halkının birlikte silahlı müdafaasını temin etmeye çalışmaktı. Bunu temin için "Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti"ni kurmak ve buna ait diğer esasları tespit etmek gerekiyordu. İstanbul'daki çalışmalardan sonra Raif Bey'in Erzurum'a ve diğer vilayetlere giderek mahallinde çalışması, şubeler açması, "Vilayat-ı Şarkiye Kongresi" toplaması kararlaştırıldı. Raif Efendi Erzurum'a gelir gelmez hemen arkadaşlarını toplamıştı. Uzun ve çetin konuşma ve tartışmalardan sonra mutabık kalındı ve Erzurum şubesi açıldı.⁹⁷⁷

3 Temmuz 1919 günü Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a geldi. O sabah Kâzım Karabekir Paşa, Vali Münir Bey, Hoca Raif Efendi, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti idare heyetindeki üyeler ve daha birçok zevat, "Üçüncü Ordu Müfettişi ve Fahri Yaver-i Hazret-i Şehriyari Mustafa Kemal Paşa"yı karşılamak için Erzurum'un Ilıca mevkiine gitti. Erzurum'un İstanbul kapısı muazzam bir kalabalıktan görünmez hale gelmişti. Bir bando

⁹⁷⁶ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, Ankara, 1997, s. 16-17.

⁹⁷⁷ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, s. 19-20.

ve ihtiram müfrezesi resm-i selamı yapmak üzere yerlerini almıştı. Erzurum'un bütün halkı da Mustafa Kemal'i karşılamaya dökülmüştü. Burada otomobillerden inildi. Mustafa Kemal Paşa askeri selamladıktan sonra ahali ile kısa bir görüşme yaptı. Paşa Erzurum'un düşmandan geriye alınışı sırasında İstanbul ve Harput kapılarında cereyan etmiş bulunan harekâta ilgi gösterdi ve Kâzım Karabekir Paşa'dan izahat istedi. Kâzım Karabekir bu kapılardan nasıl taarruz edildiğini ve bilhassa İstanbul kapısı ve civarındaki siperlerde bulunan Ermeni kıtaları ile nasıl muharebeler yapıldığını kısaca izah etti ve mevkiileri göstererek harpten yorulmuş Türk alaylarının nasıl destansı kahramanlıklar yaptığını açıkladı.⁹⁷⁸

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a gelişinin hemen akabinde çalışmalarına başladı. Ordu ve ordu vazifesinin belirli hudutları içinde kalmadığını ve kalmayacağını daha ilk andan itibaren ortaya koyan bir hareket içindeydi. Geniş ölçüde temaslar yapıyor ve "Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti" reisi, idare heyeti ve zevatı saire ile temasa geçti. Hoca Raif Efendi ile yaptığı mülakatlar bilhassa enteresan bilgiler edinmelerine ve bir hayli aydınlanmaya yardım etmişti. *"Her şeyin başında bir hakikat göze çarpıyordu: Türk milleti milli ve insiyaki bir şuurla kendisini ve vatanı müdafaa hazırlanıyordu. Bunun için de hemen birçok bölgelerde müdafaa cemiyetleri kuruluyor, halk kendi kendisini teşkilatlandırıyor. Mesela Trabzon'da "Muhafaza-i Hukuk" adlı ve başlı başına bir cemiyet kurulmuş olduğu gibi, idare merkezi İstanbul'da olmak üzere "Of", "Rize", "Hopa", "Sürmene" ve daha bazı yerlerde şubeleri açılan bir "Adem-i Merkeziyet" cemiyeti de teşekkül etmişti. Yine merkezi İstanbul'da olmak üzere "Kürd Teali Cemiyeti" adı altında bir cemiyet teessüs etmiş, Bayezid, Muş, Van havalisinde şubeler açmaya başlamıştı. Bu şekilde kurulan bütün diğer cemiyetlerin de hep aynı maksat yolunda kurulduğu besbelli oluyordu. Her bölge kendisini, vatanını ve memleket bütünlüğünü korumak ihtiyaç ve insiyaki içinde teşebbüs iradesini harekete geçirmiş bulunuyordu. Ancak bunların dışında gayri samimi, ihtilalci, yıkıcı, iftirakçı teessüsler de vardı. Mustafa Kemal Paşa da, Kâzım Karabekir Paşa da, herkes de pek geç öğrendi. Bu tamamıyla iftirakçı ve faaliyeti fevkalade gizli tutulan bir cemiyet olmuştur. "Kürd İstiklal Cemiyeti" adını taşıyan ve Osmanlı Meclisi ayanından Abdülkadir Efendi'nin başkanlığı altında kurulmuş bulunan bu cemiyetin devamlı mevcudiyetinden ve cemiyetin hüviyet vesikalarını taşıyan ajanlarından ancak nice yıllar sonra, haberdar olunabilmişti."*⁹⁷⁹

Bir iki gün sonra, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığı altında ve Erzurum kalesi muhafızlığına ait küçük bir binada ve geceleyin adeta gizli bir cemiyet kurmuşçasına ilk toplantılar yapıldı. Bu toplantıya iştirak eden ve büyük ileri hareketlerin nüvesini teşkil eden bu

⁹⁷⁸ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, s. 26-27.

⁹⁷⁹ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, s. 28.

ilk gece toplantısında şu zevat vardı: Mustafa Kemal Paşa, On Beşinci Kolordu Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Erzurum valisi Münir Bey, İzmit Mutasarrıfı Süreyya Bey, Ordu Müfettişliği Erkânı Harp Reisi Kâzım Bey, Erkânı Harp Binbaşısı Hüsrev Bey, Doktor Binbaşı Refik Bey ve Mazhar Müfit Bey. Bu gizli ve ilk toplantıda Mustafa Kemal Paşa ilk sözü aldı. Mustafa Kemal Paşa, uzun izahatını tamamladıktan sonra, “Arkadaşlar tek tedbir, Hakimiyyet-i Milliyeye müstenid bilakaydü şart müstakil bir Türk Devleti teşkil etmek ve bu hedefe behemehal vasıl olmaktır. Dedi ve devam etti : “Hedefimiz bu olacaktır. Kolay şey değil. İdealimizi tahakkuk ettirmek yolunda şimdiden şahıs şahıs yükleneceğimiz vazifeler ağır, müşkül, hatta tehlikeli olacaktır. Milli mücadele, topyekûn mücadele esastır. Büyük mukavemetlerle, ihanet ve hıyanetlerle karşılaşacağımız muhakkaktır. Mücadelei milliyeye atılanların mahv ve ifnası için, Saray, hükümet, ecnebiler muhakkak ki ilk andan itibaren harekete geçeceklerdir. Ayrıca yer yer memleket halkının da iğfal edilmesi, isyanlar, ihtilaller çıkartılması ve bütün bu menfi hareketlerin milli mücadele aleyhine tevcihi galip ihtimal dahilindedir.” Dedi ve bu konuşmalardan sonra Mustafa Kemal Paşa toplantıya katılanlar tarafında bu hareketin lideri seçildi.⁹⁸⁰

Mazhar Müfit Bey’in anılarında bir konu daha ortaya çıkıyordu. Mustafa Kemal Paşa, bu günlerde cumhuriyetten bahsetmiş miydi? Mazhar Müfit Bey’e göre, Mustafa Kemal Paşa’nınüzzerinde durduğu yönetim tarzı cumhuriyetten başka bir şey değildi. Mustafa Kemal Paşa, “Azizim Mazhar Müfit Bey, bu mesele hakkında şimdiden bir şey söylemek istemem. Hatta mevzuu bahsetmemek doğru olur.” demişti. Mazhar Müfit Bey, anılarında Mustafa Kemal Paşa’nın askerlikten istifası hakkında geniş bilgiler veriyor ve bundan sonra Erzurum Kongresi ile ilgili bölüme geçerek 8 Temmuz-23 Temmuz tarihleri arasındaki olayları anlatıyor.⁹⁸¹

Ona göre, Erzurum Kongresinin açıldığı 23 Temmuz’a kadar geçen günler Mustafa Kemal Paşa ve heyeti için bir hazırlanma, muhabere, tertiplenme ve temas devresi olmuştur. Ancak bu dönemde asla kolay geçmeyen bazı önemli hadiseler de olmuştur. Bunlardan ilki, Erzurum’da mütareke şartlarının tatbikatına memur olan İngiliz Yarbay Rawlinson ile geçen bir hadise idi. Kongre 10 Temmuz’da toplanacakken 13 sonraya gecikince Rawlinson’un niyeti ortaya çıkmıştı. 9 Temmuz’da Mustafa Kemal Paşa ile görüşen Rawlinson kongrenin toplanmamasını istemiş, buna hükümetinin müsaade etmeyeceği tehdidinde bulunmuş, Mustafa Kemal Paşa, “Kongre muhakkak toplanacak ve gününde açılacaktır. *Millet buna karar vermiştir. Açılmamasını tavsiye eden mütalaanıza hakim olan sebepleri bile sormayı lüzumlu*

⁹⁸⁰ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, s. 32-34.

⁹⁸¹ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, s. 35, 38-43.

görmüyorum. Ne hükümetinizden, ne de sizden müsaade istemedik ki, böyle bir müsaadenin, verilip verilmeyeceği bahis mevzuu olsun."⁹⁸² demiştir.

Mustafa Kemal Paşa 10 Temmuz'da kongre açılacakmış gibi davranmıştır. Buna rağmen Mazhar Müfit Bey'i polis müdürü ile jandarma kumandanını göndererek kongrenin yarın toplanamayacağı muhakkak olmakla beraber, yarın veya herhangi gün toplanacak olursa olsun İngilizler tarafından müdahale vaki olduğu takdirde mani tedbir almalarını kendilerinden talep ettirmiştir. Mazhar Müfit Bey Paşa'nın bu direktifini aldıktan sonra, hemen polis müdürü Saffet Bey'e gitmiş ve Jandarma kumandanını da çağırmıştır. Beraberce meseleyi tetkik etmişler ve karara bağlamışlardır. Kongre güvenliği için yapılan plan şu şekildeydi: Sivil giydirilmiş seçme polis ve jandarmalar, kongrenin açıldığı ve açık kaldığı günlerde o civarda seyirci halk imiş gibi bulunacaklar ve herhangi bir müdahale vukuunda silaha silahla mukabele edecekler.⁹⁸³

15 Temmuz 1919'da kongrenin açılması günü beklenirken Mustafa Kemal Paşa'yı üzen hadiseler yaşanmıştır. Mersinli Cemal Paşa'nın İkinci ordu Müfettişliğinden istifa ederek İstanbul'a dönmesi ve Refet Bey'in de aynı yolu tercih etmesi. Refet Bey Harbiye dairesi Reisi Salahattin Bey'in yerine tayin edildiğini, bir İngiliz torpidosu ile Samsun'a geldiğini, Salahattin Bey'le görüşüğünü ve milli mücadeleye azimle katılacağı yolunda kanaat hasıl ederek kumandayı kendisine devrettiğini haber veriyordu. Anadolu'da görevli komutanların görev yerlerini terk etmemeleri ikazına rağmen Cemal Paşa ve Refet Bey tarafından bu uyarıların dikkate alınmaması bazı olumsuzluklar ortaya çıkarmıştır. Mazhar Müfit Bey anılarının bu konu ile ilgili önemli bir bölümünü Refet Bey ile yazışmalara ayırmıştır.⁹⁸⁴

Mazhar Müfit Bey kongre öncesi Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in Erzurum Vilayati Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetinin üyeliğine seçilmelerini ve Mustafa Kemal Paşa'nın heyet-i faale reisi olmasının cemiyet reisi Hoca Raif Efendi'nin teklifi ile olduğunu yazıyor: "... Bu maksatla Hoca Raif Efendi'nin başkanlığında bulunan Erzurum Vilayati Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye cemiyetinin bir içtimaı sonunda Mustafa Kemal Paşa'dan bir tezkere ile heyeti faale reisliğini kabul etmesi rica edilmiş ve kendisine beş iş arkadaşı da gösterilmişti. Bu beş arkadaş: Hoca Raif Efendi (bilahare Heyeti Temsiliye azası ve Erzurum milletvekili), emekli Binbaşı Süleyman, Kâzım, Necati (Erzurum'da çıkan Albayrak gazetesi müdürü), Dursunbeyzade Cevat (maarifçi ve halen Erzurum milletvekili) beylerdi. Hüseyin Rauf Bey de heyeti faale ikinci reisliğine seçilmişti. Mustafa Kemal Paşa ile Hüseyin Rauf (Orbay) Bey'in kongre delegelikleri de ayrıca Cevat Dursunoğlu'nun ve Kâzım Bey'in kongre

⁹⁸² Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, s. 44.

⁹⁸³ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, s. 46.

⁹⁸⁴ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, s. 56-68.

murahaslıklarından istifa eylemeleri ve boşalan iki yere müşarünileyhlerin seçilmesi ile temin edilmişti.”⁹⁸⁵

Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye katılması ve başkan seçilmesi hakkında da bilgiler veren Mazhar Müfit Bey, bazı itirazlara rağmen dikkatli bir çalışmayla bu sorunun çözüldüğünü anlatıyor, bu konuda Erzurum temsilcilerinin desteklerinden bahsederek Mustafa Kemal Paşa'nın böylece Milli Mücadele Hareketinin lideri olduğunu yazıyor:

“... Bilhassa Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in kongreye girmelerini dahi bu yüzden önlemeye çalışıyorlardı. Biz bir taraftan : - Bugün ne Mustafa Kemal, ne de Rauf Bey askerdir. Her ikisinin de ordu ile ilgisi yoktur. Der ve bu propagandayı önlemeye çalışırken, bir taraftan da arkadaşım İbrahim Süreyya Yiğit ile bir arada Müdafaa-i Hukuktaki arkadaşlarla temas ederek mutabakat elde etmeyi temine çalışıyorduk. Bu hususta Raif Hoca ve cemiyetin kâtibi (s.77) ve heyeti faale azası bulunan Cevat Dursunoğlu ile tamamiyle fikir ve görüş beraberliğini muhafaza ediyorduk. ... Teferruat sayılan ve fakat şayanı dikkat noktaları aydınlatmaya yarayan ve bilhassa Mustafa Kemal'in ihtilalin şefliğine nasıl geçip başladığını tebarüz ettiren bütün bu noktaları aydınlattıktan sonra, şimdi rahat rahat kongreyi anlatabilirim.”⁹⁸⁶

Tam saat on buçuğa beş vardı. Delegeler kongrenin toplanacağı mektep bahçesinde Mustafa Kemal'le Rauf Bey ve arkadaşlarını bekliyorlardı. Bahçe kapısında birbirini müteakiben 3 araba durdu. Birinci arabada Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir ve Kolordu Yaveri bulunuyorlardı. İkinci arabada Rauf, İbrahim Süreyya Beylerle Mazhar Müfit Bey vardı. Üçüncü arabada da Hayati Bey'le Kâzım Dirik ve iki tümen komutanı vardı. Delegelerin birçoğu ve sokaktaki halk hemen arabaların etrafını sardı. En önce arabadan Mustafa Kemal Paşa ve onu takiben de Kâzım Karabekir Paşa indi. Paşa Vali Münir Bey'in hediye ettiği jaket atayı ve benim verdiğim fesi giymiş olarak sivildi. Kâzım Karabekir Paşa, Kâzım Dirik, tümen komutanları resmi üniformaları ileydiler. Mustafa Kemal Paşa önde ve hepimiz arkada delegelerle ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Faal Heyeti ile konuşa ve selamlaşa kongre salonuna vasıl olmuşuk. Biraz sonra, Kâzım Karabekir Paşa ile diğer ordu mensupları kongreden ayrılmışlar ve kongre tam on birde mesaisine başlamıştı.⁹⁸⁷

Milli Mücadele hareketini başlangıç günlerinde İstanbul'dan takip eden Halide Edip Adıvar da Erzurum'daki gelişmeler ve kongre hakkında bazı bilgiler veriyor.⁹⁸⁸ Kongreyi ve doğudaki teşkilatı Kâzım Karabekir etrafında anlatan Halide Edip, Kâzım Karabekir Paşa'nın

⁹⁸⁵ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, s. 76.

⁹⁸⁶ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, s. 77-78.

⁹⁸⁷ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, s. 78.

⁹⁸⁸ Halide Edib Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı, Kurtuluş Savaşı Anıları*, İstanbul, 1987, ss. 43-46.

arkasında büyük bir ordu olduğunu, bundan başka Erzurum halkının onu tuttuğunu ifade ederek kongrenin toplanma sebeplerini ve hareketin Erzurum'daki, liderlerini şöyle veriyor: *“Erzurum'un kongre merkezi olarak seçilmesi, Doğu illerinde bir Ermenistan kurulması ve Trabzon'un da ona liman olarak verilmesi tasavvuruna karşı alınmış bir önlemdi. Bu millî hareketlerin başta gelen önderleri arasında şunlar vardır: Necati, Hüseyin Avni, Hoca Refet (Raif olmalı).”* Halide Edip'e göre, bu kişiler Kâzım Karabekir'e giderek Erzurum'u boşaltma emrini alırsa ne yapacağını sormuşlardı. Kâzım Karabekir: “Hükümet Erzurum'u boşaltmamı emrederse, bir asker sıfatıyla emrine uymak zorundayım.” Onlar: “Bizi düşmana mı bırakacaksın?” “Hükümetin emri üstünde milletin iradesi vardır. Eğer millet, temsilcileriyle bunu belirtirse, onlara itaat edip işgale karşı gelirim.”

Halide Edip'e göre, Kâzım Karabekir, Erzurum Kongresini daha esaslı bir noktaya dayatmak istiyordu. Bu yüzden kongre Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığında açılmıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın üniforma ile gelmesi Erzurumluları pek memnun etmemişti. Kongre sırasında Harbiye Nazırı Kâzım Karabekir'e, Mustafa Kemal Paşa'yı ve Rauf Bey'i tevkif için emir vermişti. Aynı zamanda da Kâzım Karabekir Paşa'yı Doğu Anadolu'daki bütün askeri kuvvetlerin müfettişi (yani Mustafa Kemal Paşa yerine) atamış ve kongreyi derhal kapatmasını emretmişti. Kâzım Karabekir bu emre uymamıştı. Oysa Mustafa Kemal Paşa kongre toplanmadan önce istifa etmişti. Halide Edip'e göre, Kâzım Karabekir Paşa, uzağı gören ve hızla hareket eden bir insandı, gayet dengeli ve akıllı bir adamdı. Her halde Doğuyu tehlikeli bir maceraya atmak istemiyor, aynı zamanda, ayrı bir hükümet kurmayı da istemiyordu. Bunun kişisel olması ihtimalini görüyordu. Bundan dolayı, bir yandan hükümet merkezini inandırmaya çalışırken onun yabancı kuvvetler elinde bir oyuncak olmasına da engel olmak istiyordu. Her halde, Türk topraklarında bir Ermenistan kurulmasına karşı cephe alıyor ve bunun için hazırlanıyordu.

Halide Edip, Erzurum Kongresi'nin şu üç nokta üzerinde çalışmaya karar verdiğini ifade ediyor: 1. Millî Misak'ı hazırlamak, 2. Anadolu'nun savunması için hazırlık yapmak, 3. Şayet Anadolu'da geçici olarak millî savunma için bir hükümet kurulacaksa, bunu yönetmek için “Heyeti Temsiliye” adı altında bir heyet seçmek. Fakat eğer Kongre geçici bir hükümet kurmak için bir heyet seçerse, bu heyetin hükümet merkezinin kanunlarını uygulaması gereğini tespit etmek ve bir millî misak tesisinden sonra hükümetten çekilmek. Erzurum Kongresi İstanbul hükümetini ve padişahı ürküttü ve bunun sonucu olarak, bir seçim yapmak meselesi ciddi olarak konuşulmaya başlandı.

Ona göre, kongre toplandığında Doğu Anadolu'daki durum çok nazikti. Kafkasya'da sadece İngiliz askerlerinden kurulu iki tümen vardı. Bunlar Türkleri kanlı hareketlere itmek için

kışkırtmak suretiyle Ermenileri kuvvetlendirmek istiyorlardı. Bu devirde Erzurum'da oturan Yarbay Rawlinson Doğu illerinin başındaydı. Kendisi bir yandan orada durumu incelerken, öte yandan İstanbul'a da bağlıydı. Kâzım Karabekir, halkın kışkırtılmasına ve karşılıklı bulunmasına engel olmaya çalışıyordu. Türklerin karşılıklı bulunması hem Ermeniler için hem de İtilâf kuvvetleri için hoş a giderdi. Çünkü, bu, Türk topraklarında bir Ermenistan kurulmasına bir bahane olabilirdi. Bundan dolayı Kâzım Karabekir İngiliz kuvvetleri çekildikten sonra harekete geçmek istiyordu. Yarbay Rawlinson'un görevi Doğu Anadolu'nun silâhlarını elinden alıp, silâh ve cephaneleri Kafkas Ermenilerine götürmekti. Bu, aşağı yukarı İzmir'de oynanan oyunun aynı olabilirdi. Kâzım Karabekir, Türk silahlarının Ermenilere geçmesine şiddetle karşı koyuyordu. Fakat silâh götüren trenler Hasankale'den öteye gidemediler. Çünkü oradaki Türk Milliyetçileri trenlere hücum ederek silâh ve cephaneleri aldılar. 1920'de Kâzım Karabekir'in Ermenilere karşı harekâtında bu silâhlar kullanılmıştır. Halide Edip, bu kadar birbirine karşı etkiler ve kargaşalık arasında doğu illerinin korunmasının Kâzım Karabekir'in en çok övülecek hareketlerinden biri olduğunu ifade ediyor. Kafkasya Ermenileri ve Doğu Anadolu'yu teftiş eden Amerikan askerî komisyonunun başında olan General Harbord, Halide Edip'e öyle bir devirdeki güven ve düzenden büyük bir takdirle söz etmişti.

Erzurum Kongresine katılan delegeler hakkında araştırmalar yapmış olan Mahmut Goloğlu, Erzurum Kongresi isimli çalışmasının son bölümünde kongreye katılan Trabzon Vilayeti delegelerinden bazılarının kongreye ait anılarını yayınlamıştır. Goloğlu 1960'lı yıllarda, delegelere mektup yazarak onlardan kongre hakkındaki malumatlarını sormuş ve yine kendisine mektupla cevaplar verilmiştir.

Erzurum Kongresi'nde Trabzon'un Giresun delegesi olarak bulunan Dr. Ali Naci Duyduk Giresun'daki milli teşkilat ve Erzurum Kongresi'ne katılmaları hakkında önemli bilgiler veriyor. Dr. Ali Naci'ye göre, mütareke günlerinde bütün Doğu Karadenizliler gibi, o da memleketin geleceği hakkında endişe ve üzüntü içindedir. Rumlar iyice şırmarmıştır, herkes bir şeyler yapabilmek istemektedir ve bu isteğin heyecanını yaşamaktadır. Bir yandan doktorluk yapan Ali Naci Bey, bir yandan da milli hakları savunan Karadeniz Gazetesini çıkarmaya başlamıştır. Bu yazarlığı dolayısı ile 18 Nisan 1919'da, Kaymakam tarafından makamına çağrılarak Kâzım Karabekir Paşa ile tanıştırılmıştır. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Giresun şubesini kurmuş, Dizdarzade Eşref Bey başkanlığında, öğretmen Niyazi Tayyib, hukuk talebesi Ethem Nazif, mühendis İbrahim Hamdi ile beraber idare kurulunu teşkil etmiştir. Giresun'da avukatlık yapan Trabzonlu Cemil Bey ve beraber çalıştığı dâva vekili yine Trabzonlu Bekir Sükuti Kulaksızoğlu gibi aydınlar da bu heyette yer almıştır. Bu sırada, cemiyetin Trabzon Merkezi, artan tehlikelerin yarattığı endişelerle, gerekirse silahlı

mukavemete girişme kararı vermiştir. 1919 Haziranında, Trabzon merkezinden alınan bir tamimde, 10 Temmuz'da Erzurum'da bir kongre toplanacağı bildirilmiş ve Giresun delegelerinin seçilmesi istenmiştir. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Giresun Şubesi, Ali Naci Bey'i ve Mühendis İbrahim Hamdi'yi seçmiştir. Giresun delegeleri 1 Temmuz'da Trabzon'a doğru yola çıkmıştı, bütün ilçe delegeleri Trabzon'da toplanıp birlikte Erzurum'a gideceklerdi. Trabzon'da Cemiyet Başkanı Barutçuzade Ahmet Efendi delegeleri Trabzon Valisi Mehmed Galip Bey'in evine götürdü. Bu görüşme sırasında sözü Erzurum Kongresi'ne getiren Vali Bey, büyük kuvvetlere sahip İtilâf Devletlerine karşı böyle bir hareketin faydasızlığını imâ etmek isteyince İbrahim Hamdi Bey kendisinin İngiltere'de tahsil etmiş olması sebebiyle İngilizleri iyi tanıdığını, ne kadar kuvvetli olursa olsunlar, karşılarında birlik ve beraberlik hâlinde bir topluluk görürlerse buna uyma tabiatında olduklarını, toplu bir mukavemet hareketine teşebbüs edilmezse memleketin taksim edileceğini söyledi. Bunun üzerine Vali Bey muvaffakiyetler dilemiş ve Mustafa Kemal Paşa'ya hürmetlerini göndermişti.

Trabzon delegeleri yaylı arabalarla Erzurum'a doğru yola çıkmıştı. Erzurumlular heyeti Çermik denen Ilıcalar mevkiinde karşıladılar. Erzurum eşrafı Trabzonluları kendi arabalarına aldılar. Yolda mola verilerek bir düzlükte yere serilmiş minderlerde çay ve kahveler içildi. Erzurum Valisi Münir Bey'le Mustafa Kemal Paşa' da heyeti karşılamaya gelmişti. Mustafa Kemal Paşa Trabzonlulara hoş geldiniz konuşması yaptı. Trabzon delegesi (eski mebus) Servet Bey de karşılık verdi. Hep birlikte şehre geçildi. Erzurumlular, bütün Trabzon delegelerinin bir arada kalabileceği büyük bir bina hazırlamışlardı. Alt katlar yatak odaları hâlinde idi. Üst katta toplantı salonu vardı.

Trabzonlu delegeler Kongrenin 23 Temmuz'a bırakılmış olmasından faydalanarak bu salonda kendi aralarında toplantılar yapmaya başladı. İlk konu, kongre başkanlığına kimin getirileceği idi. Trabzon delegeleri Erzurum'a geldiklerinde Mustafa Kemal Paşa'nın kongreye delege olarak gireceğini ve Mustafa Kemal Paşa'nın kongre başkanlığına getirileceğini duymuşlardı. Ömer Fevzi, Ali Naci ve bazı delegeler, Mustafa Kemal Paşa'nın kongrenin, daha doğrusu bu halk hareketinin başına geçmesine taraftar olmadılar. Onlara göre, Avrupalılar Türkleri, hep sivrilmiş bir şahsın peşine takılıp giden, milli duyguları zayıf bir toplum olarak tanıyorlardı. Erzurum Kongresi ile bu yanlış düşünce silinecekti. Bununla beraber, Mustafa Kemal Paşa'nın başkan olmaması hâlinde, kimi başkan yapacaklarını da bilmiyorlardı. Bütün vilâyet delegeleri toplansın, kongre açılsın, herkes birbirini tanınsın, bir gün sonra da başkan seçimi yapılsın, elbet bir münasibi bulunur diye düşünüyorlardı. Trabzon delegesi Ömer Fevzi muhaliflerin bu düşüncelerine tercüman oluyordu. İkinci başkanlık konusunda ise bir karara varmışlardı. Muhakkak bir Trabzon delegesinin ikinci başkan seçilmesini istiyorlardı. İki

namzetleri vardı. Biri Trabzon'un Maçka delegesi İzzet Bey, ötekisi Trabzon'un Merkez delegesi Hüseyin Efendi idi. Bu iki namzet kendi aralarında görüşüp anlaşacaklar, hangisinin üzerinde karar kılınırsa onu seçtireceklerdi. Fakat sonradan, bu iki namzedin kendi aralarında anlaşamadığı görüldü.

Zeki, Servet ve İzzet beylerin Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğü duyuldu. Trabzon Delegeleri şüphelenerek, hiç bir şekilde bütün Trabzon delegelerini temsilen görüşme yapmamalarını bu kişilere ihtar ettiler. Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre başkanlığına seçilmesinin mahzurlu olacağı yolundaki düşünce ve kararlarını değiştirmediler. Bu yüzden Trabzon delegeleri arasında ikilik doğdu, bir daha da toplanamadılar. Kongre'nin ilk günü seçim yapılmasına karar verilince; Dr. Ali Naci, Ömer Fevzi, Yusuf Ziya (Trabzon'un Tirebolu delegesi) ve bunlarla aynı görüşte olan bazı kişiler başkanlık seçimine katılmadılar. Seçime katılmayan delegeler akşamüzeri, toplantıdan sonra, Mustafa Kemal Paşa'ya giderek, seçime katılmamalarının şahsına karşı bir hareket değil, bir prensip meselesi olduğunu anlattılar ve görüşlerini arz ettiler.

Dr. Ali Naci Duyduk, kongre sırasında çıkan diğer bir ihtilafa da değinerek, Mustafa Kemal Paşa'nın askeri elbisesiyle kongreye gelmesinden ve başkanlık kürsüsüne çıkmasından rahatsız olan İbrahim Hamdi'nin ayağa kalkarak "Paşa, askerlik elbisesi ile kongreye müessir oluyorsunuz, badema sivil elbise ile gelmenizi rica ederim" dediğini aktarıyor. Mustafa Kemal Paşa bundan sonra kongreye sivil elbise ile gelmişti.⁹⁸⁹

Erzurum Kongresine Giresun delegesi olarak katılan İbrahim Hamdi Bey de kongreye dair yaşadıklarını Mahmut Goloğlu'na yazmıştı. Savaş sonundaki şartlar altında İbrahim Hamdi Bey'in amacı, memleketini iç ve dış her türlü felaketten korumaktı, bu yüzden Trabzon'da açılmış olan Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Giresun şubesine girmişti. Karadeniz Gazetesi ile Işık Dergisi'nde milli duyguları ve milli heyecanı dile getiren ateşli yazılar yazdı. 1919 Temmuzunda arkadaşı Ali Naci ile delege olarak Erzurum'a gitti. Trabzon Vilâyeti, yani Doğu Karadeniz Bölgesi bu kongreye en seçkin kişileri delege olarak göndermişti. Bu kongrenin bütün dünyaya, Türk milletinin, öyle her önüne gelenin peşine takılmayacak bir millet olduğunu ispat edeceğini ve yabancı büyük devletlerin Türklere daha iyi ve başka gözle bakacağını umuyorlardı. İbrahim Hamdi Bey İttihat ve Terakki erkânı ile ordu mensuplarının memleketi felakete sürüklediklerine inanıyordu. Bu sebeple bu kongrenin tamamen tarafsız, milletin içinden doğma ve sivil kanunlara dayanan bir milli kongre olmasını istiyordu. Erzurum'a varınca, kongre başkanlığına Mustafa Kemal Paşa'nın seçilmesinin Kâzım Karabekir

⁹⁸⁹ Ali Naci Duyduk'un anlattıkları, Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968, EK-6.

Paşa ve diğer ordu mensupları tarafından kararlaştırıldığını ve delegelerin de özel konuşmalar ve anlaşmalarla elde edildiğini öğrendi. Kongreyi içinde Mustafa Kemal Paşaların, Rauf Beylerin de bulunmadığı ve herhangi bir kimse tarafından idare edilmeyen bir milli temsil heyeti olarak tasavvur ediyordu. Bu sebeple Mustafa Kemal Paşa'ya başkanlığı kabul etmemesini rica etmişti. Fakat Mustafa Kemal Paşa kararlı idi ve böyle bir teşebbüsün, ancak kendisinin idaresinde muvaffakiyete ulaşabileceğini söylemişti. İbrahim Hamdi Bey, kendi içlerinden birinin başkan seçilmesini, bunun için de kongrenin ilk gününün seremoni ile geçirtilerile, delegelerin birbirlerini tanımaları için, başkan seçiminin ertesi güne bırakılmasını isteyenlerin fikrine katılmıştı. Trabzon delegesi Ömer Fevzi, Giresun delegesi Ali Naci ve daha bazı delegeler bu fikirde idiler. İbrahim Hamdi Bey, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Giresun Şubesi'nin Erzurum'a gönderdiği iki delegeden birisi olmasına rağmen, Erzurum Kongresi'nden bahseden kitapların hiç birinde ismi yoktu. Onu yakından tanıyan Cevat Dursunoğlu bile yazdığı kitaba Trabzon delegelerinin listesini koymuş fakat İbrahim Hamdi Bey'in adını yazmamıştı. Çünkü Mustafa Kemal Paşa kongre başkanlık makamına askerlik elbisesi, paşalık üniforması ve yaverlik kordonlarıyla çıkmıştı. İbrahim Hamdi Bey buna itiraz etmişti. Sivil ve milli bir toplulukta ve askerlik mesleğinden tamamen ayrılmış olmasına rağmen padişah yaverliği elbisesi ile bulunmasının doğru olmayacağını söylemişti. Bu itiraz üzerinedir ki, Paşa elbisesini değiştirmiş ve sivil elbise ile kongreye gelmişti.

Muhafiflerin durumunu gören delegeler, sebebini sorunca, milli menfaati ilgilendiren düşünceleri anlatmışlardı. Seçimden sonra bile muhalifler Mustafa Kemal Paşa'nın yanına gitmiş ve durumu anlatarak mümkünse başkanlıktan çekilmesini söylemişlerdi. Paşa buna çok üzülmüş, sinirlenmiş ve düşüncelerinden vazgeçmemişti. Fakat bu anlaşmazlık kongre süresince devam etmişti.⁹⁹⁰

Erzurum Kongresi'nde Sivas'ın Şebinkarahisar delegesi olarak bulunan Dr. Cemil Şencan da kongreye dair anılarını Mahmut Goloğlu'na yazmıştı. Şebinkarahisarlı olan Dr. Cemil Bey, Trabzon'da milli teşkilatı kuran Faik Ahmet Barutçu, Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, Bekir Sükûti ile idadiden sınıf arkadaşıydı ve yine Erzurum Kongresine delege olarak katılan Dr. Ali Naci Bey ile arkadaşıydı. Erzurum Kongresi'nin yapılacağı günlerde Erzurum Emraz-ı Sâriye (bulaşıcı hastalıklarla mücadele) Doktoru olan Cemil Bey'in, politika ile hiç bir ilgisi yoktu, bu konuda kimseyi de tanımaz, sadece memleketin içinde bulunduğu felaketli halden ıstırap duyardı. Dr. Cemil Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesinden birkaç gün sonra Şebinkarahisar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubesinden bir telgraf almış, şube Erzurum Kongresi'ne

⁹⁹⁰ Erzurum Kongresine Giresun delegesi olarak katılan İbrahim Hamdi Bey'in anlattıkları, Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, EK-7.

Şebinkarahisar adına delege seçildiğini bildirmiştir. Böylece Cemil Bey kongreye Sivas'ın Şebinkarahisar delegesi olarak katılmıştır. Erzurum Kongresi'nden bahseden kitaplardaki listelerde Cemil Bey, Şebinkarahisar Belediye Doktoru gibi gösterilmiştir. Oysa o Şebinkarahisar'da hiç doktorluk yapmadığı gibi, hiç bir yerde de belediye doktorluğu yapmamıştır. Dr. Cemil Bey'e göre, Trabzon delegesi Ömer Fevzi bir takım siyasi düşünceler peşindeydi ve Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile irtibat hâlindeydi, son derecede muhteris bir adamdı.⁹⁹¹

Erzurum Kongresi'nde Trabzon'un Vakfikebir delegesi olarak katılan ve Başkanlık Divanı kâtipliğini yapan Abdullah Hasib Ataman Bey de kongre ile ilgili Mahmut Goloğlu'nun sorularına mektupla cevap vermiştir. Ona göre, mütarekeden sonra Trabzon Pontus hülyasından; Erzurum ve Altı Vilâyet de Ermenistan hülyasından kurtulma çarelerini aramak zorundaydılar. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Trabzon'da bir kongre açarak milletle buna bir çare bulmak yolunu düşünmüşler. Ancak, bir ayaklanma olmaması İngilizlerin başlıca emeli olduğundan Eyüpzade Ömer Fevzi'yi bu uğurda görevlendirmişler, kendisine de İstanbul valiliği vaat edilmiş. Bu durum karşısında Trabzon'da kongre açılmayacağından dahilde bir yerde, mesela Erzurum'da kongre açılması düşünülmüş, oraya başvurulmuş, muvafakatleri üzerine Erzurum'a gidilmişti. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kurucuları Barutçuzade H. Ahmet, Eyüpzade İzzet, Nemlizade Sabri beylerdi. Bu cemiyet 10 Şubat 1919'da, Rum Hıristiyan vatandaşlarla iyi ilişkilerde bulunulduğuna dair uzun bir beyanname neşretmişlerdi.

Abdullah Hasib 1919 yılında Giresun idadisinde vazifeli iken Erzurum Kongresi'ne Vakfikebir temsilcisi olarak katılmıştı. Kongreye katılmak üzere 3 Temmuz 1919'da Giresun'dan Trabzon'a doğru yola çıkmıştı. Karadan yol yoktu, asayiş bozuktu, güçlükle Trabzon'a gelebilmişti. Burada toplanan delegelerle dokuz fayton içinde 7 Temmuz'da Erzurum'a hareket etmişlerdi. Erzurum Kongresine Trabzon'dan hareket eden delegeler şunlardı: 1. Ordu'dan Hasan Efendi, 2. Giresun'dan Dr. Ali Naci Duyduk, 3. İbrahim Hamdi, 4. Tirebolu'dan Yusuf Ziya, 5. Vakfikebir'den Giresun İdadisi Müdürü Abdullah Hasib, 6. Akçaabat'tan Serdaroğlu Hasan Efendi, 7. Trabzon'dan Abanozoğlu Hüseyin, 8. Servet, 9. Eyüpzade İzzet Efendi, 10. Sürmene'den Kulaçzade Ahmet Efendi, 11. Of'tan Müftü Hafız Yunus Efendi. Erzurum'un İstanbul kapısında büyük bir topluluk heyeti Mustafa Kemal başkanlığında Trabzonluları karşıladı. Erzurum'da konaklamak için Trabzonlulara Hacı Dedeâğa'nın konağını ayırmışlardı. Heyet, Erzurum şehrinin Hasankale kaplıcalarını gezmiş,

⁹⁹¹ Erzurum Kongresine Giresun delegesi olarak katılan Dr. Cemil Şencan Bey'in anlattıkları, Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, EK-8.

valiliği ve özellikle Kâzım Karabekir Paşa'yı makamında ziyaret etmiş ve çok teşvik görmüştür. 23 Temmuz 1919'da 56 üyenin iştiraki ile Kongre açılmış, Şiran Müftüsü Hasan Efendi tarafından okunan duadan sonra salona girilmiş, en yaşlı üye olan Erzurum Mümessili Hoca Raif Efendi geçici başkan olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın başkan seçimi gizli oy ile olmuştur. İlk toplantıda başkan, makamına askeri elbiseyle gelmiştir, bu bir defa olmuştur, ikinci toplantıda sivil giyinmiştir. Gümüşhane mümessili Kadirbeyzade Zeki Bey tarafından hatırlatılmış olduğu o vakit söylenmişti (bu işi de herkes kendisine mal etmeye çalışmıştır). Erzurum Kongresi'ni M. Kemal Paşa baskı yaparak açmış vs. gibi söylentiler olmuştur. Hâlbuki Paşa'nın fikri Sivas Kongresi idi; Erzurum'a iltihak etmiştir.⁹⁹²

Gümüşhane delegesi Kadirbeyzade Zeki Bey de anılarında Trabzon Vilayetindeki milli teşkilatlanma ve Erzurum Kongresi sürecini anlatmıştır. Zeki Bey'in anlattıklarına göre,⁹⁹³ mütarekeden sonra Giresun Belediye Riyaseti'nden Gümüşhane'ye bir telgraf gelmiştir. Bu telgrafta, Paris'te toplanan İtilaf Devletlerinin Trabzon ve havalisinde Pontos adı ile bir Rum devleti kuracağı haber verilerek bunun önlenmesi istenmiştir. Gümüşhane'nin önde gelenleri Belediye'de toplanmış, Trabzon'da bir kongre yaparak teşkilatlanmaya karar vermişler ve bunu Trabzon'a bildirmişlerdir. Beş gün sonra Trabzon Belediye Reisi Barutçuzade Ahmet Efendi imzasıyla gelen telgrafla bu teklif uygun görülmüş ve Gümüşhane'nin kaza temsilcileri ile birlikte Trabzon'a gelmeleri istenmiştir. Şiran, Kelkit, Dorul ve merkez temsilcileri olan sekiz kişi Trabzon'a gitmiş, bir iki gün zarfında bütün vilâyet sancak ve kazalarından gelen murahhaslarla kongre, Trabzon Uzunsokak'ta Nemlizadelerin hanesinde 23 Şubat 1919 tarihinde açılmıştır. Trabzon Valisi Necmi Bey gayet tarafsız hareket edip vaziyetin seyrini takip etmiştir. Bu toplantıda birinci reisliğe Trabzon murahhası Müftü İmadeddin, ikinci reisliğe Gümüşhane murahhası Kadirbeyoğullarından Zeki Bey, reis vekilliğine de Trabzon eşrafından Avukat Faik Ahmet Bey seçilmiştir. Bundan sonra, merkezi Trabzon olmak üzere kaza merkezlerinde birer Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti açılmış ve her taraftan köy bekçileri teşkilatına esaslı bir surette önem verilerek ve her köyde asgari ikiden beşe kadar silahlı bekçiler tayin edilerek asayişin teminine çalışılmıştır.

Trabzon Mebusu İzzet Bey ile Servet Bey de Trabzon'a gelmişlerdi. Trabzon'un Rum Mebusu Kofidi Efendi de Trabzon'u almaya kalkışan Ermenilere karşı, Trabzon'un Rumlara ait olduğunu ispatlayacak muhtırayı hazırlattırıyordu. İkinci Kongre 28 Mayıs 1919 tarihinde

⁹⁹² Erzurum Kongresine Vakfikebir delegesi olarak katılan Abdullah Hasip Ataman Bey'in anlattıkları, Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, EK-9.

⁹⁹³ Erzurum Kongresine Gümüşhane delegesi olarak katılan Kadirbeyzade Zeki Bey'in anlattıkları, Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, EK-10.

yapılarak Trabzon murahhasları Servet ve İzzet beylerin reisliklere seçilmesi ile müzakereye başlanmıştı. Bu toplantıda, *“Her vilâyet merkezinde ufak tefek sızıltılarla kopan feryat memleketin yarasına hiçbir vakit merhem olamaz. Tek başına bir vilâyet bahusus sahil olmak münasebetiyle hiçbir şey yapamaz. Pontos ve Ermenistan meseleleri artık açıktan açığa konuşuluyor. Bizi kurtaracak yegâne çare Türklüğün ittihâd ve hamasetidir. Bunun için de müsellehan mukavemet tertibatı alınması her neye mütevakıf ise ona göre hareket etmek ve merkezi Erzurum'da olmak üzere bir umumi kongre akti ile bütün Şark vilâyetleri ve civarlarına ahvalin açıklıkla ve bütün çıplaklığı ile bildirilmesini ve onlardan dört gün zarfında müspet veya menfi gelecek cevaba nazaran Kongre'nin dört gün müddetle tatilini teklif ederiz.”* denilerek Erzurum ile irtibata geçilmesi ve ortak hareket edilmesi kararlaştırılmıştır.

Bu karardan sonra aşağıdaki telgraf Van, Bitlis, Erzurum, Harput, Sivas, Diyarbakır vilâyet ve sancaklarına çekilmiştir:

“İzmir gibi harp sahnesi harici bir muhitimizi bizim mağlup vaziyetimizden istifade ederek Yunan ordusuna peşkeş çeken Düveli Mütelifi bu sefer de Ermenistan namı ile teşkil etmek tasavvurunda buldukları öz topraklarımızın Şark vilâyetlerine Trabzon'u iskele diye vermektedir. Münferid teşebbüsün hiçbir semeresi yoktur ve olamaz da... Bizi ancak birlik ve kuvvet kurtaracaktır. 10 Temmuzda in'ikat etmek ve lâzım gelen bütün tertibatı düşünüp teşkilatı bir an evvel vücuda getirmek üzere her kazadan vasi selâhiyetle bir murahhas izamı ile umumi bir kongre aktine kati lüzum görüldüğünden teşebbüsümüz sizce de muvafık görüldüğü takdirde dört gün zarfında cevap itasını hamiyeti vicdaniyenizden bekleriz. Trabzon Kongresi”

Trabzon'dan bu telgrafın Erzurum'a çekildiği esnada Erzurum'dan da aynı mahiyette bir telgraf Trabzon'a gelmiştir. Hayretle karşılanan bu telgraf üzerine hemen genel kongre hazırlıklarına başlanmış ve 10 Temmuz tarihinde Erzurum'da açılacak kongreye iştirak etmek için her kaza tam yetkili seçeceği temsilcilerini Erzurum'da buldurması rica olunarak kongre kapatılmıştı.

Gümüşhane delegeleri Hacı Dede Ağa namıyla eskiden belediye reisliği etmiş bir zatın konağında misafir edildiler. Belediye Reisi Zâkir ve Kaymakam Küçük Kâzım Bey ile bazı belediye azaları delegeleri odalarına yerleştirdiler. Servet, İzzet ve Zeki beylere bir oda verdiler. Müstahkem Mevki Kumandanı Dadaş Rüştü Bey, Kâzım Karabekir Paşa'nın yaveri ile gelerek Paşa'nın hastalığı sebebiyle karşılamaya gelemediğini bildirdi. Trabzon delegeleri toplanarak yapacakları ziyaretleri tespit ettiler. Trabzon delegeleri adına üç kişilik bir heyetin ziyaretleri yapması kararlaştırıldı. İzzet, Servet ve Zeki Beyler şehir ziyaretlerini gerçekleştireceklerdi. Heyet önce Belediye Reisine, sonra Kâzım Karabekir Paşa'ya gitti. Trabzon heyeti ertesi gün

Rüştü Bey'i, Cemiyet Reisi Raif Efendi'yi ziyaret etti. Raif Efendi Kongre'nin yapılması için İstanbul merkezi ile muhaberede olduğunu bildirdi. Bu esnada başka vilâyetlerden henüz kimse gelmemişti. Yalnız Erzincan murahhası Şeyh Fevzi ve bir de Tokat murahhası Rıfat Bey gelmişler, Sansaryan Ermeni Mektebi'ne bir odaya yerleştirilmişlerdi. Van ve Bitlis vilâyetlerinden uzaklık dolayısı ile sipariş usulüyle Erzurum'da bulunan kimseleri kongre azalıklarına tayin ettiklerini bildirmişlerdi. Erzurum merkezi de henüz temsilcilerini seçmemişti. Trabzon temsilcileri Rauf Bey ile Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etti ve sonra Karabekir Paşa'yı görmeye gittiler. Kâzım Karabekir Paşa Trabzon temsilcilerine, "Mustafa Kemal Paşa çok zeki ve muktedir bir asker ve bir idare adamıdır. Ordu müfettişi olmak münasebetiyle de bir şahsiyettir." dedi ve kongre için önemli işler yapacağını söyledi. Bundan sonrasını Kadirbeyzade Zeki Bey'in anlattıklarından takip edelim:

“Raif Efendi:

—Sabık Bahriye Nâzırı Rauf Bey ile Ordu müfettişliğinden istifa eden Mustafa Kemal Paşa'yı seçmek istiyoruz. Bunların her ikisine de Trabzon murahhasları itiraz ediyorlarmış, dedi.

Ben:

— Size bu fikri kim verdi, Erzurum'da Kongre'ye iştirak edecek kimse yok mudur, yoksa murahhaslarımızın muhakkak reis olmasını ve onun riyasetini temin için de bir paşa olmasını mı istiyorsunuz? Sizlere çok rica ederim, bu işe askeri kuvveti karıştırmayınız. Yoksa ara yerde şahsi bir mesele yoktur, dedim.”

Böylece Erzurum Kongresi toplanmadan Erzurum ve Trabzon arasında bir temsil sorunu çıkmış oldu. Bütün itirazlara rağmen Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey kongreye Erzurum delegesi olarak katıldılar.

Sonuç

Erzurum Kongresi ile ilgili anılar, kongrenin neden toplandığı hakkında ortak bir görüşe sahiptir. Bu konuda hem Erzurum merkezli anılarda hem de Trabzon merkezli anılarda birliktelik vardır. Erzurum Kongresi, Mondros Mütarekesi'nden sonra Doğu Anadolu'da kurulmak istenen Ermenistan, Doğu Karadeniz'de kurulmak istenen Pontus ve Güneydoğu Anadolu'da kurulmak istenen Kürdistan'a karşı toplanmıştır. Kongrenin toplanmasında Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ön ayak olmuştur. Bu cemiyetler de İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup Erzurumlular ve Trabzonlular tarafından kurulmuştur. Kongrenin toplanmasında hem Trabzon merkezli eylemlerde hem de Erzurum merkezli eylemlerde XV.

Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa etkili olmuştur. Paşa her iki şehir arasındaki birlikteliği sağlamıştır. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in kongreye katılmaları hakkında Trabzon delegelerinden itirazlar gelmiştir. V.Ş. M. H. M. Cemiyeti Erzurum Şubesi delegeleri Trabzonluların bu itirazlarını tasfiye etmişlerdir, bu eylemde de Kâzım Karabekir Paşa etkin rol oynamıştır.

Erzurum Kongresi hazırlıklarına Mustafa Kemal Paşa'nın müdahil olması kongreyi daha başarılı, geniş etkili ve kararları uygulanabilir bir hale getirmiştir. Kongre hazırlık günlerinde bütün Anadolu ile asker ve sivil makamlarla görüşmeler devam ettirilmiş, İngilizlerin tehditleri bertaraf edilmiştir. Dönemim anılarının Erzurum Kongresi'nin nasıl toplandığı ile ilgili bölümleri arasında da bir birliktelik söz konusudur. Bu kaynaklarda geçen bilgilerle resmi belgeler arasında da bir bütünlük söz konusudur.

Kaynakça

- Adivar, Halide Edip, *Türkün Ateşle İmtihani, Kurtuluş Savaşı Anıları*, İst. 1987
- Atatürk, Kemal, *Nutuk*, I, İstanbul, 1970.
- Barutçu, Faik Ahmet, *Siyasi Hatıralar*, Milli Mücadele'den Demokrasiye-I, Ankara, 2001.
- Cebesoy, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul, 2000.
- Dursunoğlu, Cevat, *Milli Mücadelede Erzurum*, Ankara, 1946.
- Ertürk, Hüsamettin, *İki Devrin Perde Arkası*, Hazırlayan: Samih Nafiz Tansu, İstanbul, 1964.
- Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968.
- Güneri, Süleyman Necati, *Hatıra Defteri*, Yayına Hazırlayan: Ali Birinci, İstanbul, 1999.
- Hüsrev Gerede'nin Anıları*, Yayına Hazırlayan: Sami Önal, İstanbul, 2003.
- Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. I, Ankara, 1997.
- Karabekir, Kâzım, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1990.
- Yurdalan, Kâzım, *Hüseyin Avni Ulaş'a Ait Hatıralar*, Erzurum, 1952.

Cevat Dursunoğlu'nun Milli Mücadele Anılarında Erzurum**H. Ömer Özden*****Özet**

Erzurum, Milli Mücadele'nin başlatıldığı şehirdir. Erzurum, İzmir'in işgalinden sonra halk tarafından başlatılacak olan bir milli mücadelenin İstanbul'daki merkezi olan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin doğu vilayetlerindeki en önemli şubelerindedir ve bu şubenin açılması için gerekli izni alan kişi, Erzurumlu Cevat Dursunoğlu'dur. Kurtuluşun ilk mahalli kongresi de 17 Haziran 1919'da Erzurum'da toplanmıştır. 23 Temmuz 1919'daki Erzurum Kongresi ise mahalli bir kongre gibi tanınsa da aslında bütün vatan sathını ilgilendiren çok önemli kararlar alındığından dolayı, milli bir kongredir. Bu önemli kongrenin teferruatının anlaşılabilmesi için kongrenin her safhasında görev yapan Cevat Dursunoğlu'nun anılarının değerlendirilmesi gereğinden hareketle bildirimizi, onun hazırlayıp yayınladığı 'Milli Mücadele'de Erzurum' adını taşıyan kitabı üzerine hazırladık. Bildiride, Erzurum Kongresi'nin hangi şartlar altında yapıldığı, o günün Erzurum'unun nasıl bir sosyal ve ekonomik yaşantıya sahip olduğunu, Cevat Bey'in anlatımından yola çıkarak ortaya koymaya çalıştık.

Giriş

Tarih araştırmalarında hatırat önemli olmakla birlikte maalesef Türk tarihinin erken ve orta dönemlerine ilişkin hatıra kayıtları yok denecek kadar azdır. Ancak son dönem tarihimizin aydınlatılması bakımından yeterince hatıra yazılmış ve yayınlanmıştır. Özellikle Cumhuriyet tarihimiz bu konuda çok şanslıdır. Mustafa Kemal Atatürk'ün Nutuk eseri en önemli vesika olarak bulunduğu gibi silah ve yol arkadaşlarının yazmış olduğu hatıralar da değerlidir.

Milli Mücadele'nin tam anlamıyla anlaşılabilmesi için önemli kararların alındığı bir şehir olan Erzurum'un da çok iyi anlaşılması gerektiğini düşünüyorum. Aradan geçen yüz yıl, tarihi açıdan buna engel değildir. Çünkü bu konuda yazılmış eserler ve en mühimi tutulmuş hatıralar mevcuttur. Bunlar arasında Mazhar Müfit Kansu'nun 1966 yılında yayınlanan "Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber" adıyla yayınladığı iki ciltlik eseri ve bu eserin yayınlanmasından önce yazılan ve 1946 yılında yayınlanan Cevat Dursunoğlu'nun hatıraları olan "Milli Mücadele'de Erzurum" isimli eseridir. Her iki eser de cumhuriyete giden zorlu mücadele bakımından fevkalade önemlidir ve yakın tarihimizin öğrenilmesi için her Türk'ün okuması gereken kitaplardır. Ancak bu bildiriye hazırlarken sadece Cevat Dursunoğlu'nun hatıralarını esas aldığımızı hatırlatmakta yarar görmekteyiz.

* Prof. Dr. Atatürk Üniversitesi, e-posta: oozden@atauni.edu.tr

Bildirimize konu olan Milli Mücadele’de Erzurum kitabının yazarı Cevat Dursunoğlu, 1882 yılında Erzurum’da doğmuştur. Üniversite eğitimi için Almanya’ya giderek Berlin ve Jena üniversitelerinde felsefe ve pedagoji eğitimi gördükten sonra yurda dönmüş ve 1918 yılında İstanbul’da kurulan Vilâyât-ı Şarkiyye Müdâfa-i Hukuk Cemiyeti’ne üye olmuş, ertesi yıl bu cemiyetin görevlendirmesiyle Erzurum’a gelerek bu derneğin şubelerini açmıştır. Milli Mücadele’nin başlangıç noktalarından olan Erzurum’da önemli çalışmalar yaparak, Erzurum Kongresi’nin toplanmasında ciddi emek sarf etmiş, daha sonra TBMM’de Erzurum mebusu olarak bulunmuştur. Kurtuluş Savaşı’nın sonrasında asıl mesleği olan eğitimcilik alanında çeşitli vazifeler yapmış, sonra 1939’dan 1965’e kadar aralıklarla tekrar TBMM’de Kars ve Erzurum milletvekilliğinde bulunmuş, 11 Ocak 1970’de Ankara’da vefat etmiştir.

“Milli Mücadele’de Erzurum” isimli kitap, Cumhuriyete giden yolda neler yapıldığını, nasıl zorluklarla karşılaşıldığını, bunların üstesinden nasıl gelindiğini, hangi fedakârlıklara katlanıldığını bizzat yaşayan birinin hatıralarından öğrenmemiz bakımından çok önemli olduğu gibi, Milli Mücadele’ye niçin Erzurum’dan başlandığını anlamamız açısından da oldukça değerlidir. Cevat Dursunoğlu, bu konuya kitabının giriş kısmında açıklık getirmektedir.

Dursunoğlu, coğrafi bakımdan Erzurum’un Fırat, Aras ve Çoruh nehirlerinin kaynağını oluşturan bir havzada yer aldığını belirterek Karadeniz’e, Kafkaslara ve aşağıda Irak’a giden yolların kesiştiği bir “göç yolu” niteliğini taşımasından bahsetmektedir. Erzurum yaylası, aynı zamanda İpekyolu’nun da en önemli konak yeri olarak, tarih boyunca bir kilit taşı konumunda olduğundan dolayı Büyük İskender’den Mustafa Kemal Atatürk’e kadar bütün büyük fatihlerin, ellerinde bulundurmaları mecburiyetinde olduklarını hissettikleri bir mevkidir. Sultan Alparslan, Malazgirt Meydan Muharebesi’nde elde ettiği muazzam zaferden hemen sonra beylerinden, bölgede bir kilit konumunda olan Erzurum kalesini almalarını istemiş ve bu kale alındıktan sonra, bütünüyle Anadolu’nun fethine girişmiştir. Selçukluların bir kolu olan Saltuklular Erzurum’u güçlendirmek için medreseler, kervansaraylar yaparak şehrin önemini daha da artırmışlardır. Şehir, Osmanlı hâkimiyetine girdiği 1534’den itibaren de önemini korumuş, özellikle doğudan gelen İran ve Rus birlikleri şehri ele geçirmek için çok uğraşmışlardır.

Osmanlıların Tanzimat döneminde kurduğu yeni ordu sisteminde de Erzurum önemini korumuş ve doğu vilayetlerinde yaşayan halk bu bölge için “Dördüncü Ordulu” payesini vermiştir. Bu ordu-millet haline gelmiş yörenin kilit şehri de yine Erzurum olmuştur. 1828, 1877-78 Osmanlı Rus harplerinde ve 1914’te başlayan Birinci Dünya Savaşı’nda Erzurum halkı kadınıyla erkeğiyle savaşın içinde olmuş ve Türk’ün kaderinin belirlenmesinde çok önemli vazifeler yapmıştır.

Sözgelimi Mondros Mütarekesi ile doğu bölgesinin işgalini İtilaf devletlerinin tanzim edeceğine ilişkin karar alındığında bölge halkı Erzurum'un ve Erzurumluların ne diyeceğine dönüp bakmıştır. Erzurum halkı da 'Vilâyât-ı Şarkiyye Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum şubesini açıp bölgedeki ilk savunma teşkilatını oluşturarak buna cevap vermiştir. Bütün bunları anbean takip eden Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'un tarihteki konumunu da çok iyi bildiği için Milli Mücadele'nin Erzurum'dan başlatılması gerektiğini görmüş ve öyle de yapmıştır.

Cevat Dursunoğlu, bu kitabı niçin yazdığını da yine Önsöz kısmında anlatmaktadır. Yaşanan olayları kendisinden daha iyi yazabilecek nice kişi olduğunu düşünerek yazma işini hiç düşünmediğini, ancak dostlarının sık sık Milli Mücadele'nin Doğu bölümünün nasıl olduğunun mutlaka yazılması gerektiğindeki ısrarları ve bunları yazabilecek olan dava arkadaşlarının birer birer öldüğünü görünce bu hatıraları yazmaya karar verdiğini belirtmektedir. Bunları yazdıktan sonra okuyan ve o günlere tanık olan bazı arkadaşlarının da noksan kısımları tamamlayarak ileride Milli Mücadele'nin tam bir tarihinin yazılmasına yarayacağını da ifade etmektedir. Dursunoğlu ayrıca Atatürk'ün Büyük Nutuk'unda bulunan konuları kitabına almadığını da vurgulamaktadır.

Milli Mücadele'nin Öncesinde Erzurum ve Kongre Hazırlıkları

Cevat Dursunoğlu, Almanya dönüşü yedek subay olarak dört yıl cephelerde bulunduktan sonra terhis olup Maarif Nezareti'ne kendi mesleğiyle ilgili Erzurum'da bir vazife almak üzere müracaatta bulunmuş, ancak Maarif Nazırı'nın, "Erzurum'un mukadderatı, yani hudutlarımızın içinde kalıp kalmayacağı henüz belli olmadığından, orada yeniden bir Darülmualimin açmaya lüzum kalmamıştır" ifadesiyle şok olmuştur. İlk vazifelerinden biri devletin bütünlüğünü korumak olan bir bakanın, yüzde yüz Türk yurdu olan bir vatan parçası hakkındaki bu sözleri, Cevat Dursunoğlu'nun ciddi tepkisiyle karşılık bulmuş, İstanbul'da bir muallimlik teklifini reddederek makamdan çıkmış ve bir daha uğramamıştır.

Mondros Mütarekesi, ülkeyi yönetenlerin tam teslim olmasına neden olmuş, taşıyla, toprağıyla, suyuyla ve nihayet insanıyla Türk olan Erzurum için İstanbul hükümetinin yapacağı bir şeyin olmadığını anlamak, Cevat Dursunoğlu'nu kahretmiştir. Derhal memleket için neler yapabileceğini araştırmaya başlamış ve o günlerde kurulan 'Vilâyât-ı Şarkiyye Müdâfaa-i Hukuk-i Milliyye Cemiyeti'ne müracaat ederek üye olmuştur. Bir süre İstanbul'da bu cemiyetle çalıştıktan sonra muhaceretten dönen ailesine sahip çıkmak ve cemiyetin şubesini açmak üzere yetki almış ve Erzurum'a dönmeye karar vermiştir.

Dursunoğlu, 1918 Aralık ayının sonlarına doğru yakın arkadaşı ve dayızadesi Ahmet Erverdi ile birlikte önce vapurla Trabzon'a gelmişler, oradan da kışın sert soğuşunda çoğu gün

kuru ekmek bile bulamadan, han odalarında geceleyip yaya olarak yirmi bir günde Erzurum'a ulaşabilmişlerdir. Yollar, işgali bitirip ülkesine dönen Rusların döküntüleriyle dolu, bir kısmı muhacirlikten henüz dönmemiş köylerin çoğu boş, insan eti yemeye alışmış kurtların geceleri sürüler halinde dolaşip insanlara saldırdıkları bir ortamda günde sadece yirmi km. yürüyerek harabe halindeki Erzurum'a varmışlardır.

Dursunoğlu Erzurum'un 1919 Ocak ayındaki durumunu şu cümlelerle anlatıyor: "Çocukluğumun en mesut günlerini içinde geçirdiğim ve 1915-16 kışında tabyalarında döğüştüğüm Erzurum şehri, bir enkaz yığını olmuştur. Savaştan önce seksen bin nüfusu oldukça refahla besleyen, çarşılarında pazarlarında kalabalıktan geçilmeyen bu gösterişli sınır kentinden, kocaman bir köy harabesi ortada kalmıştı. Savaş yıllarında on binlerce insan tifüsten ve çeşitli bulaşıcı hastalıklardan ölmüş, istila öncesinde eli ayağı tutanlar muhacir olmuş, on bin kadar hemşeriyi de Ermeniler çekilirken öldürmüşlerdi. Şehirde üç dört bin kişi kalmıştı; bir bu kadar da köylerden buraya göç etmişlerdi. Bu yüzden şehir köyleşmişti. Ölümünden kurtulan hemşehrilerle muhacirlikten dönenler, yangınlardan ve patlayan cephaneliklerin depremlerinden arta kalan eski refahla evlerinin harabelerinde birer ikişer oda tamir ederek içine sığınmışlar, geri kalan enkazı yaparak kışı geçirmeye uğraşıyorlardı. Dış görünüş umut verecek gibi değildi.

Erzurum'a vardığımızın ilk günlerini evimizin haraplıktan kurtulmuş köşeciğinde hısımların, eşin dostun dertlerini, ölüm acılarını dinleyerek geçirdim. Bir iki gün sonra çarşıya çıkarak eski bildiklerimi aramaya başladım. İstanbul'dan geldiğimi duyan her hemşehrinin ilk sorduğu, İstanbul'un buralar hakkında ne düşündüğü ve memleket mukadderatının ne olacağı suali oluyor ve arkasından memleketin müdafaası bakımından işgal altındaki İstanbul'dan bir şey beklemenin imkânı bulunmadığı hükmü geliyordu. Fakat bu kötümser hükmü veren insanlar umutsuz bir tevekküle mukadderatın tecellisini beklemek istemiyorlardı. Muhacirliğin elemi, istilanın sıkıntılarını tatmış ve Ermeni zulmünün ağırlığını yaşamış olan bu eski ve şanlı kalenin çocukları son ferde kadar müdafaanın bir zaruret olduğu imanını çehrelerinde taşıyorlardı. Birkaç gün esnaf, tüccar, çiftçi; hâsılı her sınıftan birçok kimseler ile görüştim. Hemen herkes aynı fikirler etrafında konuşuyor ve içinde bir tek Ermeni bulunmayan bu bölgeyi İtilaf devletlerinin Ermenilere peşkeş çekmek istemelerindeki gafleti bir türlü akıllarına sığdıramıyorlardı. Dedelerinden, babalarından çeşitli kahramanlık hikâyeleri dinleyerek yetişmiş ve hayatın zorluklarını tatmış olan bu halk kitlesi aynı kahramanlıkları tekrar yaratacak azmi kendilerinde görüyor, canla başla yurtlarını müdafaa edeceklerine yüzde yüz bir güvenle

bakıyorlardı. Bu kahraman halka âşık olmamak ve yoluna baş koymamak, içinde insanlık duygusu taşıyan hiçbir adamın elinde değildi.”⁹⁹⁴

Teşkilatlanan Şehir

Kahraman bir şehir olan Erzurum’un en önemli noksanının teşkilatlanma olduğunu belirten Dursunoğlu, şehirde Albayrak gazetesini çıkarmaya hazırlanan Süleyman Necati Bey’le tanışmış, onun da İstanbul’un Anadolu’ya hiçbir faydası olamayacağı fikrinde olduğunu öğrenmiştir. Ona, merkezi İstanbul’da olan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti’nin Erzurum şubesini açmak için yetki belgesi bulunduğunu söyleyerek onun yardımını talep etmiştir. Süleyman Necati Bey’in desteğini alan Cevat Bey, ertesi günü şehrin ileri gelenlerinden olan Namikfendizade Ahmet Bey, Belediye Reisi Zakir Bey, Kümbetli Genççağazade Hüseyin Avni Bey, Avukat Mesut Bey ve daha pek çok kişiyle görüşerek bu cemiyetin kurulması için gereken alt yapıyı hazırlamıştır. Şehirden bazıları, İstanbul hükümetinin bunları düşündüğünü ve böyle bir cemiyete ihtiyaç olmadığı konusunda ısrarcı olmuşsa da 1 Mart 1919 günü toplanmaya karar verilmiştir.

Yapılan çalışmalar neticesinde bir tüzük hazırlanarak cemiyetin kuruluşu 10 Mart 1919 günü gerçekleştirilmiştir. Ancak resmi müracaattan önce kurucular heyeti toplanıp İbrahim Hakkızâde Hacı Fehim Efendi’yi başkanlığa, Süleyman Necati Bey’i muhasipliğe ve Cevat Bey’i de kâtipliğe seçmişlerdir.

O sırada İstanbul’dan Şehzade Abdülhalim Efendi de Erzurum’da bulunmaktadır. Erzurum’un Ermeni işgalinden kurtuluşunun birinci yıldönümü vesilesiyle 11 Mart 1919 günü şehirde gösteriler düzenlenmesi ve Şehzade’nin kaldığı evin önünde de bir nutuk söylenmesi kararlaştırılmıştır. Ermenilerin katliam yaptıkları yerler ziyaret edildikten sonra Şehzade’nin bulunduğu evin önüne gelen halk, Şehzade’nin evin kapısı önüne çıkmasıyla birlikte Padişah’a bağlılıklarını bildirmiş ve Cevat Bey de bir konuşma yaparak bu dertli halkın tek dertlerinin vatan toprağının müdafaası olduğunu anlatmıştır. Daha sonra da bu dileklerinin yerine getirilmesini isteyen bir dilekçeyi de İstanbul’a dönecek olan Şehzade’ye sunmuşlardır, ancak Şehzade bundan pek de hoşlanmamıştır.

Birkaç gün sonra Hacı Fehim Efendi, yaşlılığından dolayı cemiyetin başkanlığını Raif Efendi’ye devretmiş, ancak yine de cemiyetin faaliyetleri rutin işlerden öteye geçememiş, çok zayıf kalmıştır. İşte o sırada Trabzon’da görev yapan Küçük Kâzım Bey şehre gelmiş ve Cevat Bey’le bir toplantı yaparak Trabzon’daki Muhâfaza-i Hukuk Cemiyeti’nin faaliyetlerinden söz etmiş, Erzurum’daki cemiyetin de hareketlendirilmesi gerektiğini anlatmıştır. Kâzım Bey, diğer

⁹⁹⁴ Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, Dergâh Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998, s. 15-25.

üyelerle de görüşerek cemiyetin üyelerinin gençleştirilmesini teklif etmiş ve bu kabul edilerek uygulanmış, yaşlı üyelerin yerine daha genç üyeler alınmış ve nihayet yayınlanmaya başlayan Albayrak Gazetesi de cemiyetin yayın organı haline getirilmiştir.

Mütareke şartlarının giderek ağırlaşması ve Kars'ın Ermeniler tarafından işgali dolayısıyla derhal bir kongre toplamak gerektiğini düşünen cemiyet üyeleri bunun cemiyeti de ataletten kurtaracağına bilincindeydiler. Cemiyet üyeleri, yaptıkları toplantılarda en yakın zamanda mahalli bir kongre toplamaya, orduyu mutlaka cemiyet işlerine katmaya, halkı daha faal hale getirmeye, şehirdeki faaliyetleri livalara, çevre illere ve ilçelere yayma kararı alarak derhal uygulamaya koymuşlardır. Vilâyât-ı Sitte'ye ve Trabzon Muhâfaza-i Hukuk'a telgraflar çekerek desteklerini istemişler, yakında yapacakları kongreden söz etmişlerdir. Ermenilerin yaptıkları katliamlardan dolayı çoğu vilayet adeta insansız kalmıştı. Buna rağmen destek sözleri geliyordu. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti mensupları, asıl tehlikenin Kürt Teâlî Cemiyeti olduğunu gördükleri için bu ayrılıkçı cemiyetin etkili olduğu illerdeki aşiret liderlerini uyarıp destek vermemeleri hususunda dikkatlerini çekmiş ve birçoğundan da bu desteği almışlardır.

Ancak ordu ile bağ kurmadan bu cemiyetin güç kazanmayacağı da açık bir hakikattir. Ordu mensuplarını fiilen cemiyete destek olmaya davet etmek üzere Küçük Kâzım Bey vasıtasıyla 9. Ordu komutanı Yakup Şevki Paşa'dan yardım istenmiştir. Ancak o sıralarda İstanbul hükümeti, 9. Orduyu lağvettiği için Yakup Şevki Paşa, yanlarında olduğunu ama hem İstanbul'a çağrıldığını hem de gözlerindeki probleminden dolayı tedavi olmak istediğini belirterek açıktan destek vermemiştir. Cemiyetin başına bir komutan getirmek zor gibi gözükse de alt kademedeki subaylar arasında cemiyetle irtibatı olanların sayısı azımsanamayacak kadar çoktur. Ancak önemli olan, etkili bir ismin desteğini alabilmektir. İşte o sırada Kâzım Karabekir Paşa'nın, Tekirdağ'dan Erzurum'daki 15. Kolordu Komutanlığına atandığı haberi gelmiştir. Genç bir subay olan Karabekir Paşa, Erzurumlular tarafından çok sevilen bir askerdir. Çünkü 1918 Mart'ında Kafkas cephesinde görevliyken şehrin Ermeni çetelerin elinden kurtarılmasında çok önemli bir rol üstlenmiştir ve Erzurumlular da ona vefakârdırlar. Nihayet Karabekir Paşa 3 Mayıs 1919'da Erzurum'a ulaşır. Paşa'nın milli harekete sempati duyduğu öğrenilince Müdâfaa-i Hukuk'tan aralarında Cevat Bey'in de bulunduğu birkaç kişi onu ziyarete gitmişler, cemiyetin yapısını anlatıp, yapmak istedikleri vilayet ve bölge kongresinden söz ederek desteğini istemişler, o da onlara yanlarında olduğunu ve yardım edeceğine dair söz vermiştir. Albayrak gazetesinin sahibi Süleyman Necati Bey, cemiyetle ordu arasındaki irtibatı sağlamak üzere görevlendirilmiştir.

Yine o günlerde Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti azaları arasında Küçük Kâzım'ın etrafında bir gizli cemiyet oluşturulduğuna ilişkin bir dedikodu olmuştur. Bunun ne olduğu Kâzım Bey'e

solmuş, o da Müdâfaa-i Hukuk adına halkı bilgilendirdiklerini söyleyerek konuyu kapatmak istemişse de Cevat Bey, Süleyman Necati Bey’i Albayrak gazetesi matbaasında ziyaret ederek meselenin aslını öğrenmeyi başarmıştır. Dedikoduya konu olan olay şudur. S. Necati Bey, mütareke imzalandığı günlerde şehre gelen telgrafi okuduklarında vilâyât-ı sittede bir karışıklık çıktığında buraların İtilaf devletleri tarafından işgal edileceği maddesini görünce, buraları Ermenileştirmek istediklerini anlayarak gizli bir teşkilat kurduklarını ve adına da ‘İstihlas-ı Vatan’ dediklerini itiraf etmiştir. Birçok silahlı mensupları bulunduğunu anlatan S. Necati Bey, Müdâfaa-i Hukuk kurulunca buna gerek kalmadığını, bunun devamının ikiliğe yol açacağını düşündükleri için tüm mensuplarının bu resmi cemiyete (Müdâfaa-i Hukuk) geçerek İstihlas-ı Vatan’ın lağvedildiğini anlatmıştır. Bu da Erzurumluların vatan konusunda ne kadar hassas olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir ve Cevat Bey de konunun böyle sonuçlandığına memnuniyetini ifade ederek matbaadan çıkmıştır.⁹⁹⁵

Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum’a Gelişi ve Kongrenin Toplanması

15 Mayıs 1919’da İzmir’in işgalini müteakiben Mustafa Kemal Paşa ‘Ordu Müfettişliği’ göreviyle 19 Mayıs günü Samsun’a çıkınca, Kâzım Karabekir Paşa’ya şifreli bir telgraf göndermiş ve Müdâfaa-i Hukuk’un desteklenmesini istemiş, bu da Erzurumluları çok mutlu etmiştir. Erzurum’daki cemiyet mensupları derhal Paşa ile iletişim kurmuş, Erzurum’a özgü kongreyi hızlandırarak ilçelerden gelen delegelerle 17 Haziran 1919 günü toplanıp gerekli kararları almışlardır. (Cevat Dursunoğlu, bu yerel kongrede alınan kararları hatıralarında olduğu gibi yazmıştır.) Hemen arkasından da bölge delegelerinin katılacağı toplantının hazırlığına girişmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa, 3 Temmuz 1919’da Erzurum’a ulaşmış ve Erzurum halkı kendisini şehrin on dokuz km. batısında bulunan Ilıca’da karşılamıştır. Erzurumluların, şehre gelen önemli kişileri çok eskiden beri Ilıca’da karşılayıp şehre birlikte getirmeleri bir gelenektir, Mustafa Kemal Paşa’ya da aynı geleneği uyguladılar. Yorgunluk kahvelerinin içilmesinden sonra Ilıca’ya yaklaşan bir göç kafilesinin önünde bulunan iri yapılı kabile, kaplıcalara ulaştığında Mustafa Kemal Paşa ile iri yapılı adam arasında ilginç bir sohbet yaşanmıştır. Bu konuşmayı, Cevat Dursunoğlu’nun ‘Milli Mücadele’de Erzurum’ isimli kitabından, olduğu gibi aktarıyorum:

“Paşa ile bu ihtiyar arasında kısa bir hoş beşten sonra Paşa, ihtiyar adama ‘Ağa böyle nereden geliyorsun?’ İhtiyar, ‘Paşam, Rus gelirken muhacir olmuştum. Çukurova’da idim. Şimdi köyüme dönüyorum’ diye cevap verdi. Paşa zamanın nezaketini, halin emniyetsizliğini ileri sürerek böyle bir zamanda buralara dönmesinin pek yerinde olmadığını, kışın sıkıntı

⁹⁹⁵ Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s. 25-48.

çekeceğini anlatmak istedi. Sonunda da ‘Ağa, yoksa oralarda geçinemedin mi?’ dedi. Ağa derhal mukabele etti. ‘Hayır Paşam, Çukurova cennet gibi bir yer. Bir eken yüz biçiyor. Allah millete zeval vermesin, bize tarla da verdiler, çayır da. Hamdolsun uşaklar da çalışkandırlar. Değil Çukurova gibi bir yerden, taştan bile ekmeklerini çıkarırlar. Geçimimiz padişahda bile yoktu, çok rahattık. Yalnız son günlerde işittim ki İstanbul’daki ırzı kırıklar bizim Erzurum’u Ermenilere vereceklermiş. Geldim ki göreyim bu namertler kimin malını kime veriyorlar!’ Tunç çehreli, aksakallı, güngörmüş ihtiyarın iman dolu göğsünden gelen bu ses yine onun gibi tunç çehreli kahraman askerin gözlerini yaşarttı. Bu eski Türk kalesine millet işi için milletle beraber çalışmaya gelen büyük devlet adamı, yaşlı gözlerle arkadaşlarına döndü ve ‘Bu milletle neler yapılmaz!’ dedikten sonra ihtiyarla vedalaştı. Bu ihtiyar, Erzurum’un tanınmış simalarından Mezararkalı Mevlüt Ağa idi.”⁹⁹⁶

Erzurum bir yandan vatanın kurtuluşu için çareler ararken, bir yandan da Erzurum’a gelen bazı yabancı heyetleri, diplomatları ağırliyordu. Bunlardan biri, mütareke şartlarını denetlemek için Erzurum’a gelen Yarbay Rawlinson başkanlığındaki İngiliz heyetiydi. Rawlinson ordunun terhis işini kontrol ediyor, mütareke şartlarına aykırı bir şeyler olup olmadığını denetliyordu. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti mensupları, Rawlinson’a da Erzurum ve çevresinin Türklere ait bir vatan olduğunu belgeleriyle anlatmışlardı. Cevat Bey, Rawlinson’un Erzurum ve çevresindeki temas ve incelemelerini, onun sonradan yazdığı kitabından bazı kısımlarını alarak kendi kitabında da neşretmiştir.⁹⁹⁷ Ermenilerin kendi yaptıkları katliamı ters çevirip Türklerin üzerine attıkları iftiralara karşı bilgilendirmeye uğraşıyordu.

Yabancı heyetlerden biri de Ermenilerin asılsız iddialarını araştırmak için beraberindeki on beş kişilik grupla Erzurum’a gelen Amerikalı General Harbord’dur. General ve beraberindekilere şehri, Kâzım Karabekir Paşa gezdirip malumat verecektir. Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri de şehrin coğrafi ve demografik yapısını anlatarak buraların Ermeni değil Türk toprağı olduğunu anlatacaktır. Buradan sonrasını yine aynı kitaptan olduğu gibi aktarıyorum: “Müdâfaa-i Hukuk’a da bu heyetle görüşerek buraların coğrafyası ve tarihi hakkında izahat vermek ve Ermeni durumunu anlatmak vazifesi düşmüştü. Müdâfaa-i Hukuk da bu heyetle temasa, Süleyman Necati ile beni memur etti. Biz de heyetle temas ederek kendilerini şehirde gezdirdik. Ermenilerin yaptıkları katliam yerlerinden Türkleri diri diri yaktıkları Mürsel Paşa ve İzmirli Osman Ağa konaklarıyla istasyon barakalarını gezdirdik. General ve yanındakiler çok müteessir görünüyorlardı. Hele General’in, Mürsel Paşa’nın evinin altında yarı yanmış cesetleri görünce büyük bir teessürle ‘Yeter! Yeter!’ diyerek oradan ayrılması herkesin

⁹⁹⁶ Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s. 71-73.

⁹⁹⁷ Bkz. Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s. 59-67.

dikkatini çekmişti. Bu gezintiden sonra Harbord, Belediye Reisi Zakir Bey'le Necati'yi ve benî ertesini günü Müdâfaa-i Hukuk'ta toplanarak kendisine Erzurum'un tarihi ve 1914'ten önceki Türk ve Ermeni nispetleri hakkında malumat vermeye davet etti. General yanında bir tercüman ve daha birkaç Amerikalı ile Müdâfaa-i Hukuk merkezine geldi. Müdâfaa-i Hukuk merkezi o zaman Esatpaşa Camii yanındaki Şeyhoğlu Tevfikbey Konağı'nda idi. İlk önce Necati bu bölgenin tarihini anlatarak burada Romalılar zamanından beri bağımsız bir Ermeni devletinin görülmediğini ve eski tarihlerde bir asır kadar bile sürmemiş olan kısa bir bağımsızlık devrinden de müsbet vesikalar kalmadığını izah ederek 1914'ten önce Erzurum'da Ermenilerin, Türklerin ancak onda biri kadar olduğunu ve buralarda on asırdan beri toprağın ve gayrimenkul şerbetin de Türkler elimde olduğunu ne gördülerse hepsinin Türkiye eseri bulunduğunu anlattı. İzahat oldukça uzun sürmüştü bu sırada Belediye Reisi Zakir Bey birden bire söze karışarak tercümana 'Dilmaç sen beyleri bırak da bana bak. Onlar âlim kişilerdir. Sen benim söylediklerimi General'e anlat' dedi. Tercüman ovaya bakan pencerenin önüne götürdüğü General Harbord'da ne olduğunu anlamadan pencerenin önüne geldi. Zakir Bey eliyle şehrin kuzeyindeki Gez Mahallesi ve Kavak mezarlıklarını göstererek 'şu geniş taşlıkları görüyor musun? İşte bunlar Türk mezarlıklarıdır; şehrin öbür yanlarında daha bunun on misli mezarlıklarımız var. Şimdi iyice bak şurada da etrafı duvarla çevrilmiş küçük bir mezarlık var, o da Ermeni mezarlığıdır. Şimdi Ermenilerin mi Türklerin mi daha çok olduğunu anladın mı? dedi. Bu keratalar ölülerini yemediler ya?' sözünü de katarak 'şimdi bunları muhterem General'e anlat!' deyip pencerenin önünden çekildi. Tercüman hem gülüyor hem de konuşmayı General'e anlatıyordu. Sözün sonunda General gülererek bize döndü ve 'izahlarınıza çok teşekkür ederim, fakat bu zatın sözleri beni daha çok aydınlattı' dedi. Realist Amerikalı halk adamının madde göstererek ve halk mizahı karıştırarak verdiği izahattan daha çok memnun olmuştu; bununla beraber bizim verdiğimiz malumattan da çok faydalanmıştı. Ayrılırken yarı şaka yarı ciddi şu sözleri söyledi. 'Amerika'dan çıkarken memleketiniz hakkındaki bilgim bir ilkokul öğrencisinin cebir hakkındaki bilgisinden pek de fazla değildi, şimdi aşağı yukarı lisenin son sınıfındayım, zahmetlerinize çok teşekkür ederim.'⁹⁹⁸

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a gelişinin üzerinden birkaç gün geçtikten sonra, gelişmeler üzerine 9 Temmuz 1919'da askerlik mesleğinden ve bütün görevlerinden ayrılarak 'sine-i millete' dönmüş ve sivil bir vatandaş olarak çalışmalarına devam etmiştir. "Paşa, 10 Temmuz 1919 günü öğleden sonra saat dörtte o zaman müstahkem mevki karargâhı olan ve şimdi Cumhuriyet Caddesi'ndeki Cinsli Dursun Bey'in oturduğu evde ilk heyet-i faale

⁹⁹⁸ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 68-70.

toplantısını yaptı. Toplantıya adları yukarıdaki tezkerede yazılı (Raif Efendi, Binbaşı Süleyman, Binbaşı Kâzım Bey, Süleyman Necati Bey, Dursun Beyzade Cevat) beş kişiden başka Rauf Bey ile Kâzım Karabekir Paşa da iştirak etmişlerdi. Sekiz kişinin oturabileceği basit bir masanın etrafında toplandık. Mustafa Kemal Paşa, arkası pencereye dönük olarak masanın baş tarafına oturdu. Bir tarafında cemiyetin reisi Raif Efendi, diğer tarafında da Kâzım Karabekir Paşa yer aldılar. Raif Bey ile bizler de boş kalan yerlere oturduk. Masanın üstüne bir Avrupa haritası yayılmıştı. Paşa bu harita üzerinde dünyanın o günkü siyasi ve askeri durumunu en ince noktalarına kadar bize izah etti. Bundan sonra Türkiye'nin siyasi ve askeri durumuna geçerek milli bir müdâfaanın teşkilatlandırılmasından başka yapılacak bir şey olmadığını, bunun da milletin iradesini temsil eden Müdâfaa-i Hukuk eliyle mümkün olduğunu anlatarak savaşın sonunda çeşitli ihtilaflara düşen İtilaf devletlerinin hiçbir şey yapamayacakları neticesine vardı... Bu konuşma sırasında geçen küçük bir hadiseyi burada zikretmek isterim. Konuşmanın sonlarına doğru Kâzım Karabekir Paşa, 'Günün birinde padişah bana kolorduyu Kızılırmak hattına çek der ve ben bunu kabul etmezsem ne olur?' mealinde bir sual sordu. Raif Efendi gülümseyerek 'Paşa hazretleri huruc-ı alessultan'dan bahsetmek istiyorlar' yolunda bir mukabelede bulundu. Biz müzakerenin böyle bir yola girmesinden şaşırдық. Bereket versin Necati atılarak 'Paşa hazretleri o zaman memleketin hakiki sahibi olan millet size emir verir huduttan ayrılmamanızı ister' diye cevap verdi. Bunun üzerine Kâzım Paşa 'O zaman vaziyet değişir ve hareket meşru olur' cevabıyla bu sözleri karşıladı. Hepimiz ferahladık. Biz o zamanlar Kâzım Paşa'nın ilk sözlerini Müdâfaa-i Hukuk'dan kesin bir söz almak ve halk adına heyeti bağlamak manasında anlamıştık. Tekrar sözün idaresini eline alan Mustafa Kemal Paşa acele yapılacak işler üzerinde kısaca görüştüğünden sonra cemiyetin kendisine gösterdiği güvenden çok mütehassis olduğunu ve bundan sonra da aynı enerji ile çalışacağımızı umduğunu söyleyerek toplantıyı bitirdi."⁹⁹⁹

İkinci bir toplantıda kongrenin 23 Temmuz 1919 tarihinde toplanacağı kararı alınmış ve bölgedeki tüm şehirlere duyurularak delegeler davet edilmiştir. Bu arada Mustafa Kemal Paşa kongreye Erzurum delegesi olarak katılmak istediğini belirtmiş, ancak Erzurum delegeleri seçildiği için Cevat Bey Erzurum delegeliğinden istifa edip Tortum'dan delege olmayı kabul ederek Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum delegesi olmasına fırsat tanımıştır. Küçük Kâzım da Rauf Bey'e yer açmak için istifa etmiş ve Hasankale'den delege seçilmiştir.

Sonraki günlerde, büyük bir köy görünümündeki Erzurum'a gelecek olan delegelerin nerelerde kalacakları ayarlanmış, kongrenin toplanacağı okulun salonu, komisyon odaları,

⁹⁹⁹ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 77-79.

istirahat edilecek yerler hazırlanmış ve nihayet kongre günü gelip çatmıştır. Çevre illerden en seçkin delegeler, Trabzon'dan gelmişlerdir. Cevat Dursunoğlu'na göre Temmuz ayına hürriyet ayı demek yanlış olmayacaktır. Çünkü 4 Temmuz, Amerika'nın istiklal ve hürriyet günüdür; 14 Temmuz Fransız İhtilali'nin günüdür; 23 Temmuz 1908'de İkinci Osmanlı Meşrutiyeti ilan edilmiştir ve nihayet 23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi'nin açılış günü de milli kurtuluş tarihimizin başlangıcıdır.

Kongrenin yapılacağı bina, şimdiki kongre binasının yerinde bulunan 'pek mütevazı mektep' binasıdır. Bu binanın bahçesine çadırlar kurulmuş, gelen delegeler bu çadırlarda toplanmaya başlamışlardır ve hepsinin çehresinde önemli kararlar almaya hazır insanların ciddiliği görünmektedir. Bütün delegelerde heyecan üst düzeydedir. "Pek mütevazı mektebin takriben on iki metre genişliğinde ve yirmi metre uzunluğundaki salonunun doğu tarafına çam tahtasından bir reis ve iki kâtip kürsüsü yapılmış ve açılış günü için bu kürsüler halı seccadelerle örtülmüştü. Salonun diğer kısmına yüzleri kürsüye doğru gelmek üzere basit ve yine çam tahtasından mektep sıraları dizilmişti. Duvarlar, pencereler çıplaktı. Gözü ve gönlü oyalayacak ne bir resim ve ne de bir yazı vardı.

... Saat on buçuğa doğru mektebin kapısında kolordunun ihtişamlı arabası önde olmak üzere üç araba durdu. Öndeki arabadan Mustafa Kemal Paşa ile Kâzım Karabekir Paşa ve bir yaver indiler. Arkadaki arabadan da Rauf Bey'le birlikte Mazhar Müfit, İbrahim Süreyya Beyler ve paşaların maiyetinden bir iki kurmay subay inmişlerdi... Mustafa Kemal Paşa caketata giyinmiş başına ala yakın bir fes örtmüştü... Ev sahibi olan Erzurum Müdâfaa-i Hukuk heyeti Paşa'yı bahçenin ortasında karşıladı. Paşa'nın yüzü sert bir kaya gibiydi. Çok yavaş sesle konuşuyordu. Heyetin birer birer ellerini sıktıktan sonra hep birlikte yavaş yavaş binaya doğru ilerlendi. Her adımda bir aza ile karşılaşılıyor, hal hatır soruyordu... Saat on bire birkaç dakika kala Kâzım Karabekir Paşa ile diğer zatlar, işlerinin başına döndüler. Orada yalnız kongreye iştirak edecek olan Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey bir de Amasya'dan seçilmiş olan İbrahim Süreyya Bey kaldılar. Saat on birde hep birden salona girildi. Mustafa Kemal Paşa ön sıralardan birinde oturan Erzincan azası Şeyh Hacı Fevzi Efendi'nin yanına oturdu. Azalar arasında en yaşlısı Trabzonlu Eyüboğlularından İzzet Bey'di. İzzet Bey Erzurum Müdâfaa-i Hukuk'una bir cemile olmak üzere reis olma hakkını Raif Efendi'ye bırakmıştı. Raif Efendi kürsüye geldi. Bir iki cümle ile kongrenin açıldığını ve bir reis seçilmesi gerektiğini bildirdi. Seçimden önce Şiran azası Müftü Hasan Efendi çok güzel Türkçe bir dua okudu. Bu dua kongreye manevi bir hava getirdi. Duadan sonra Mustafa Kemal Paşa oy birliği ile reis seçildi. Yavaş yavaş kürsüye geldi ve ayakta olarak açış nutkunu okudu. Nutuk birçok yerlerinde can ve gönülden alkışlandı. Nutuktan sonra gündeme geçildi. Her toplantıda olduğu gibi ilk iş olarak birkaç komisyon

seçildi. Bu cetvellerin hemen hepsini cemiyetin kâtibi sıfatıyla ben tanzim ettiğim halde bir örneğini saklamayı o zaman aklımdan geçirmedi. Bunun için birkaç komisyon kurulduğunu ve bunlara kimlerin seçildiğini bugün hatırlayamıyorum. Bu kongreden elimde azaların bir listesi kalmıştı bu arkadaşların adlarını aşağıya yazıyorum.”¹⁰⁰⁰ Cevat Bey kongreye katılanların isimleri ve hangi vilayetlerden geldiklerini hatıralarında sırasıyla zikretmektedir.

23 Temmuz ve sonrası günlerde kongre üyeleri çalışmalarını komisyonlar halinde devam ettirmişlerdir. Nizamnamenin hazırlanması sırasında bazen ufak tefek tartışmalar yaşanmışsa da bunlar tatlıya bağlanarak büyümesine izin verilmemiştir. Komisyon çalışmalarında yorgunluk baş gösterdiğinde okulun bahçesinde çay kahve arası verilmekte ve Mustafa Kemal Paşa, bu dinlenme vakitlerinde çadırları dolaşarak fikir alış verişinde bulunmakta, gerekirse komisyon üyelerinin sonraki oturumlarda konuşacakları üzerinde sezdirmeden telkinlerde bulunmaktadır. İşte o dinlenme aralarından birinde Cevat Bey’in de bulunduğu komisyon üyelerini ziyaret ettiğinde İstanbul’dan Erzurum’a yeni bir valinin tayin edildiği haberi gelmiş ve bu konu üzerinde görüşmeler yapmışlardır. Paşa, bu yeni valiyi tanıyan olup olmadığını sormuş, Rize azası Piyerlermit lakaplı Hoca Necati atılarak ‘Paşam dert etmeyin, gerekirse Kop dağında temizlenir!’ deyince Mustafa Kemal Paşa acı bir infialle, “Hocam ne diyorsun; kutta-i tariklik (yol kesici, eşkıya) ederek adam mı vurduracağız. Bu memlekette hükümsüz vatandaş öldürülmez; vatandaş ancak mahkeme kararıyla cezalandırılır. Devlet adamının böyle düşünmesi lazımdır, cevabını verdi. Bu sözler benim üzerimde unutulmaz bir tescil bırakmıştı; çünkü yeni bir zihniyetin müjdecisi idi: İnsan hayatına dokunulmaz en yüksek değeri biçiyor, vatandaş hayatına hürmeti en büyük vazife sayıyordu.

Mustafa Kemal Paşa ömrü oldukça bu kanaata sadık kaldı. Zamanında hükümsüz bir vatandaş cezalandırmadı. En keskin muhaliflerine sordum hiçbirisi bunun hilafında bana bir tek inandırıcı misal gösteremediler. Modern devlet adamı demek bu demektir.

Nizamnamenin görüşmesi bittikten sonra kongre heyet-i temsiliyesini seçecek ve beyannamesini neşrederek toplantılarına son verecekti.”¹⁰⁰¹

Nihayet 7 Ağustos 1919 günü alınan kararlar, bir beyanname şekline getirilerek kabul edilmiş ve bu beyanname ile ‘Vilâyât-ı Şarkıyye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’ ile olan bütün bağlar kesilerek cemiyet ‘Şarkî Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti’ adını almıştır. Mustafa Kemal Paşa da bir kapanış konuşması yapmıştır. Bu konuşma metni şöyledir:

“Muhterem Efendiler

¹⁰⁰⁰ Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s. 88 vd.

¹⁰⁰¹ Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s. 95-96.

Milletimizin ümid-i necat ile çırpındığı en heyecanlı bir zamanda fedakâr heyet-i muhteremeniz her türlü mezahime (zahmetlere) katlanarak burada, Erzurum’da toplandı. Hassas ve necip bir ruh ve pek isabetli bir iman ile vatan ve milletimizin halâsına ait esaslı mukarrerat ittihaz etti. Bilhassa bütün cihana karşı milletimizin mevcudiyetini ve birliğini gösterdi. Tarih bu kongremizi şüphesiz ender ve büyük bir eser olarak kaydedecektir. Heyet-i muhtereminizin rüfeka-yı kiramının hakkında gösterdiği samimi muhabbet ve itimad-ı ârâsına buradan alenen teşekkür etmeyi bir vecibe addederim. Bu felâhpîra içtimamız hitampezir olurken Cenab-ı Vâhibülmelal hazretlerinden avn u hidayet ve Peygamber-i zîşânımızdan ruh-i pürfütûhundan feyz-i şefaât-ı ebet-müddetimize mesud akıbetler temenni ederim.

Şiran azası Müftü Hasan Efendi yine güzel Türkçe bir dua ile başarılar diledi. Sivas kongresinin başlanabilmesi için Erzurum kongresi dağıldı.”¹⁰⁰²

Günlerce süren kongrede çok önemli kararlar alınmıştır. Bunlar arasında Vatanın bölünmez bütünlüğünün muhafaza ve müdafaası; manda ve himayenin asla kabul edilemeyeceği, kuva-yı milliyenin âmil ve irade-i milliyenin hâkim kılınması, hangi duruma düşülürse düşülsün göç edilmemesi gibi önemli kararlar vardır. “Mustafa Kemal gibi en büyük dâhisinin başkanlığı altında toplanan ve tamamen halk adamlarından ve halkın içinden yetişen aydınlardan mürekkep olan bu kongre vatanın müdafaası ve yeni Türkiye’nin kurulması için ilk şart olan esasları kararlaştırmış ve tam bir açıklıkla ortaya koymuştur. Nitekim Erzurum Kongresi’nin tanzim, kabul ve tasdik eylediği nizamname ve beyanname ile tespit ederek yaydığı bu kararlar, Sivas Kongresi’nce de aynen kabul edilmiş ve yalnız ‘Şarkî Anadolu’ yerine ‘Anadolu ve Rumeli’ tabiri konularak metinde yeni duruma göre tashihler yapıp aynen bütün memlekete teşmil olunmuştur.”¹⁰⁰³

Yukarıdaki satırlarda Erzurum’a yeni bir vali atandığından söz etmiştik. Bu vali, Reşit Paşa’dır ve Erzurum’a gelirken kendisine Cevat Bey’in kardeşi Sıtkı Bey refakat etmiştir. Ilıca’da karşılanan yeni Vali, Erzurum’da toplanan kongre üyelerini ve Müdâfaa-i Hukuk cemiyetini kastederek bugünlerde bazı Celâlîlerin ortaya çıktığını ve kendisinin de bunları İstanbul’a nakletmek üzere geldiğini söylemiştir. Aynı sözleri akşama doğru ulaştığı Erzurum vilayet konağı önünde de tekrarlayınca Cemiyet derhal toplanmış ve Cevat Bey’le Süleyman Necati Bey, Vali’yi ziyaretle görevlendirilmişlerdir. Derhal vali konağına gitmişler ve daha evvel de Erzurum’da valilik yapan Reşit Paşa’nın vatanperverliğini bildiklerini, Erzurum’daki hareketin de vatanın kurtarılmasına yönelik olduğunu belirtmiş ve Vali Paşa’yı biraz da korkutmuşlardır. Bunun üzerine Vali Paşa, Celali teriminin yanlış anlaşıldığını, Erzurum

¹⁰⁰² Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s. 97.

¹⁰⁰³ Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s. 101.

çevresindeki bazı isyancıları kastettiğini söyleyerek sözlerini tevîl etmiştir. Biraz sonra da Sıtkı Bey Vali'nin yanına gidip, kendisinin ve Kâzım Karabekir Paşa'nın da milli harekete katıldığını söylemiştir. Ertesi günü Kâzım Karabekir Paşa'yı ziyarete giden Vali Paşa, kendisinin de milli hareketten yana olduğunu belirtmiş ve bu vakitten itibaren İstanbul'la yaptığı tüm telgraf görüşmelerini Kâzım Karabekir Paşa'ya göstererek göndermiş ve bir buçuk yıl boyunca milli hareket taraftarı olarak Erzurum'da valilik yapmıştır.¹⁰⁰⁴

Kongre'nin tamamlanmasından sonra Erzurum'daki Cemiyet üyeleri, gelen misafirlerin sağlam vaziyette memleketlerine gönderilmeleri için gereken tedbirleri almışlar ve sonra da Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanarak alınan kararları vatan sathında duyurabilmek için her yere mektuplar yazmaya başlamışlardır. Mustafa Kemal Paşa, bu işte en gayretli olanlardandır ve özellikle Bitlis'te kolordu, Diyarbakır'da ordu komutanı iken tanıştığı aşiret reislerine yazdığı mektuplarla Kürt Teâlî Cemiyeti'nin ve başka bazı bölücü örgütlerin fesatlarını önlemede çok etkili olmuştur. İstanbul'a yazılan mektupların etkisini de İstanbul'daki milliyetçi basın yoluyla takip etmişlerdir.¹⁰⁰⁵ Cevat Bey, kitabına bu mektuplardan birini de görülüp bilinmesi için koymuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Hemşehriliğine Geçişi

Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da kurulmasını planladığı Millet Meclisi'nde milletvekili olabilmek için Anadolu'da bir şehrin mensubu olmak durumundadır ve o, Erzurum'dan milletvekili seçilmek arzusundadır. Bu kısmı Cevat Dursunoğlu'nun Milli Mücadele'de Erzurum kitabından olduğu gibi aktarıyorum:

“Mustafa Kemal Paşa Erzurumlu Oluyor

Ağustos'un yirmi beşi. Paşa, şimdi Çocuk Esirgeme Kurumu'nun bakım evi olan binada oturuyor. Kâzım, Necati ve ben o akşam Paşa'yı ziyarete gitmiştik. Mutat kahvelerden sonra tatlı bir sohbet başladı. Söz hep bundan sonra yapılacak işler üzerinde dolaşıyordu. Sıra Meclisi Mebusan'ın bir an önce toplanarak İrade-i Milliye'nin tecellisine geldi. Paşa kendisinin Erzurum'dan mebus seçilmek istediğini ve ilk ihtilal adımını attığı bu tarihî şehri temsil etmek şerefini, her yere tercih edeceğini anlattı. Bu arada 'Maskat-ı re'si' olan Selaniği hatırlayarak, insanın doğduğu ve büyüdüğü yerin yabancılar eline geçmesindeki acıyı gözleri yaşararak tekrarladı. Yeni istiladan kurtulmuş olan Erzurum'da bizler bu duyguyu çok iyi anlıyorduk. Bizleri de acı bir keder sardı. Kâzım, Erzurum'un geçmişte yetiştirdiği kahramanlar arasına bir kahramanın daha girmesi şerefini bize vermesini ve bunun için de nüfusunu Erzurum'a nakle

¹⁰⁰⁴ Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s. 103-104.

¹⁰⁰⁵ Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s. 105-109.

muvafakat buyurmasını rica etti. Paşa çok mütehassis oldu. Böyle bir teklifi kabul etmeyi bir şeref bildiğini söyledi.

Sohbet başka vadilere geçti ve gece yarısından epey sonra Paşa'dan ayrıldık. 26 Ağustos'ta Müdâfaa-i Hukuk'ta toplanarak cemiyet adına aşağıdaki mektubu yazdık:

Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine,

Bu memleketin tarihinde şehrimizin nasıl nurlu bir mevki varsa Erzurum tarihinde de zatiâli-i vatanperverîleri öyle bir mevki-i mahsus ihraz eylemişlerdir. Hayat-ı mücâhidânelerinde bu suretle mühim hatıralara sahip bulunan Erzurum'un evladı meyanında ism-i âlilerinin görünmesi bütün hemşehrilerce mucib-i şeref ve mefharet addedileceğinden ve maskat-ı re'sleri istila altında bulunduğundan burada tavattun ile hemşehriliğimizi kabul buyurmanızı temenni eyleriz.

Müdâfaa-i Hukuk Heyeti

Bu mektuba 27.8.1335 (27 Ağustos 1919) tarihinde yaver Cevat Abbas Bey şu cevabı getirdi:

Şarkî Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Heyet-i Merkeziyesi'ne.

Erzurum hemşehriliğini teklif suretiyle hakkımda bu kere de izhar buyurulan âsâr-ı muhabbet ve samimiyetin müteşekkiriyim. Tarihî olan Erzurum'un bu erler yatağının hemşehrileri meyanında bulunmak, âcizleri için en büyük saadettir. Erzurum nüfusuna kaydımın icrası için icap eden muameleye tevessül edildiğini beyan ve revabıt-ı kalbiye ve samimanemi teyit eylerim Efendim.

Şarkî Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti

Erzurum Heyet-i Temsiliyesi Âzasından

Mustafa Kemal

Türklüğün Anadolu'daki en eski kalesine, en kahraman şehrine asrın en büyük Türk'ü hemşehri olmuştu."¹⁰⁰⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'dan Ayrılışı

Ağustos ayının sonlarına doğru Mustafa Kemal Paşa, 4 Eylül'de toplanacak olan Sivas Kongresi'ne katılabilmek için Erzurum'dan ayrılmayı planlamaktadır. Ancak Kongre boyunca çok kıt imkânlara sahip Erzurumlular, misafirlerini ağırlamış ve elde avuçta ne varsa harcamış oldukları için, Mustafa Kemal Paşa ve maiyetindekilerin Sivas'a gidebilmeleri için gereken bin lirayı nasıl bulacaklarının derdine düşmüşlerdir. Para bulunamadığı takdirde bu çok önemli

¹⁰⁰⁶ Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s. 112-113. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum hemşehriliğini kabul ettiğine dair mektubunun Osmanlı Türkçesiyle yazılı olan metni, kitabın 114. sayfasında bulunmaktadır.

toplantıya gidilemeyecektir. İşte tam bu sıkışıklık ortasında Süleyman Bey (Hatunoğlu) isminin açıklanmaması ve iadesi olmaması şartı ve kaydıyla ömrü boyunca biriktirdiği dokuz yüz lirayı bağışlamış, kalan yüz lira da cemiyet üyeleri tarafından bir şekilde temin edilmiş ve bu para Mustafa Kemal Paşa'ya Küçük Kâzım Bey vasıtasıyla ulaştırılmış ve Paşa Sivas'a uğurlanmıştır. Cevat Bey'in bu hususla ilgili olarak söylediği son sözleri şöyledir: “Bu görünüşte küçük, aslında çok büyük hadiseyi bugüne kadar (1946 yılını kastediyor) yalnız birkaç kişi bilmekte idi. Hâdise tarihleştiği ve Süleyman Bey'in vasiyetini saklamaya lüzum kalmadığı için bu birkaç satırı yazdım. Tanrı her ikisine de rahmet etsin.”¹⁰⁰⁷

Cevat Dursunoğlu'nun Milli Mücadele'de Erzurum kitabında yazdığı hatıraları burada sona ermektedir. Kitabın 117. sayfasından 147. sayfasına kadarki sayfalarında ise Erzurum Kongresi öncesinde yapılan yazışmaların, tutulan raporların belgelerine yer verilmiştir. Bu belgeler, adı geçen kitaptan incelenebilir.

Sonuç

Erzurum, Birinci Dünya Savaşı'nda 1916-1918 yılları arasında Rus-Ermeni birliklerince işgal edilmiş ve savaşın yansımalarının en sıkıntılı süreçlerini yaşamıştır. Bahsi geçen tarihlerin son aylarında şehir yağmalanmış, yakılmış, binlerce insan katledilmiş ve harabeye dönmüştür. Buna rağmen milli dava için hiç tereddüt etmeden önce mahalli (17 Haziran 1919), sonra da milli nitelikli (23 Temmuz 1919) iki önemli kongreyi gerçekleştirerek vatanımızın kurtuluşu için gereken ilk kıvılcımı ateşlemiştir. Nasıl ki Osmanlı Devleti'nin kurucu kadrosu, Bilecik-Söğüt-Domaniç havzasına giden yolu Erzurum ovasından hareket ederek aşmış ve aşiretten devlete, devletten de imparatorluğa ulaşmışsa, Mustafa Kemal Atatürk de yok olduğu sanılan Türk milletinin küllerinden yeniden doğmasına giden Ankara yolunu, Erzurum Kongresi'yle açmıştır. Yokluklar içinde yapılan bir kongreden bir devletin müjdesi çıkmış, Ankara'da yeni bir devletin kuruluşunun ilk kararları Erzurum'da alınmıştır.

¹⁰⁰⁷ Dursunoğlu, Milli Mücadele'de Erzurum, s. 110-111.

Erzurum Kongresine Katılan Delegeler ve Mezarlarının Bugünkü Durumu

Taner Bilgin*

Ümit Yetik*

Özet

Türk Milli Mücadele hareketinin hazırlık safhasında hem bölgesel hem de ulusal bazda yurdun çeşitli bölgelerinde birçok kongre toplanmıştır. Anadolu'da milli birlik ve bütünlüğün tesisi noktasında son derece önemli olan bu kongrelerden birisi de hiç şüphesiz Erzurum Kongresidir. 23 Temmuz - 7 Ağustos 1919 tarihinde gerçekleşen kongreye 5 Doğu vilayeti delege göndermiş ve toplanışı açısından bölgesel olmasına rağmen kongrede yurdun bütününe ilgilendiren kararlar alınarak Türk halkı bilinçlendirilmeye çalışılmıştır.

Dönemin bütün olumsuz şartlarına rağmen kongreye Erzurum, Trabzon, Sivas, Bitlis, Erzincan ile Van'dan katılım sağlanmış ve yurdun işgalden kurtarılması adına nesilden nesile aktarılacak büyük bir fedakârlık örneği sergilenmiştir. Kongrenin 100. yılı olması hasebiyle biz de büyük bir fedakârlık ve kahramanlık hikâyesi yazan bu delegelere bir nebze olsa ahde vefa göstermek istedik. Bu nedenle çalışmada kongreye katılan delegelerin kimler olduğu, mezarlarının nerede ve nasıl bir vaziyette olduğunu tespit etmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal, Erzurum Kongresi, Delegeler, Trabzon, Sivas, Bitlis, Erzincan, Van.

Abstract

In the preparation phase of the movement of Turkish National Struggle, many congresses convened in different areas of the country on both regional and national basis. One of the extremely important congresses in the restoration of the national unity and integrity in Anatolia is undoubtedly the congress of Erzurum. In the congress that took place between 23 July-07 August 1919, 5 Eastern provinces sent delegates and despite being regional in terms of gathering, the awareness of the Turkish public were tried to be raised by making decisions that interest the whole of the country.

In spite of all adverse circumstances of the era, participation from Trabzon, Sivas, Bitlis, Erzincan and Van was ensured and a great model of self sacrifice that will be passed down was

* Öğretim Üyesi Doç. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta: taner.bilgin@bilecik.edu.tr

* Doktora Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Anabilim Dalı, e-posta: u.yetik@hotmail.com

displayed on behalf of the liberation of the country from the occupation. In consequence of the 100th anniversary of the congress, we have intended to show our loyalty to some extent to those delegates that wrote a great story of self-sacrifice and heroism. Therefore, in this study we have tried to identify the delegates that attended the congress, locate their graves and determine their situations.

Key Words: Mustafa Kemal, The Congress of Erzurum, Delegates, Trabzon, Sivas, Bitlis, Erzincan, Van

Giriş

Türk milletinin milli birlik ve beraberlik ruhu içerisinde örgütlenip, haklı davasını tüm dünyaya duyurması hiç şüphe yok ki Mustafa Kemal öncülüğünde gerçekleşmiştir. Ancak bu uzun bir hazırlık süreci sonrasında gerçekleşmiştir. Bütün Türk halkının Milli Mücadele ruhu etrafında birleşmesini sağlayan bu sürecin mihenk taşlarından birisi de Erzurum Kongresidir.

Özellikle Mondros Ateşkes Antlaşmasının imzalanması sonrasında Ermeniler Doğu Anadolu Bölgesinde bağımsız bir Ermeni Devleti kurma fikrindeydi. Bu durumun farkında olan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum şubesi, 30 Mayıs 1919'da Trabzon Muhafaza-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne bir telgraf göndererek birlikte hareket etmeleri zamanının geldiğini ve Doğu Anadolu'nun bütünlüğünü sağlamak için Erzurum'da veya başka bir şehirde toplanacak kongreye Trabzon delegelerinin de katılmalarını istemişti.¹⁰⁰⁸ Bu telgraf üzerine Trabzonlularda vakit geçirmeden Doğu İlleri Kongresinin Erzurum'da yapılmasına karar verdi. Bu tarihi karar sonrası Erzurum Şubesi, gerçekleşecek olan kongrenin hazırlıklarına başladı ve diğer illerden gelen cevaplar sonrasında kongre gününün belirleneceğini bildirdi.¹⁰⁰⁹ Böylelikle, Türk Milli Mücadele tarihinde önemli bir yere sahip olan Erzurum Kongresi'nin yapılmasına karar verilmiş olunuyordu. Bu karar hiç bir baskı ve etki olmadan milletin, kendi hür iradesiyle ortaya çıkmıştı.

Erzurum'da gerçekleştirilmesi kararlaştırılan kongre kararından sonra Kazım Karabekir Paşanın himayesinde bulunan Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi, 17 Haziran 1919 tarihinde Raif Efendi başkanlığında ilk toplantısını yaparak, Doğu illeri ve Trabzon İlinin, 10 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum şehrinde ortak bir kongre yapmasına karar verdi.¹⁰¹⁰ Böylelikle kongre tarihi de belli olmuştu.

¹⁰⁰⁸ S. Esin Dayı, "Erzurum Kongresi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Atatürk Dergisi*, C.3, S.4, 2003, s.2.

¹⁰⁰⁹ Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, İstanbul, 2008, s.59-60.

¹⁰¹⁰ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, C.I, İstanbul, 2003, s.155-175; Cevat Dursunoğlu, *Mili Mücadele Erzurum*, Ankara, 1946, s.64.

Mustafa Kemal de Havza'dan Amasya'ya geçerek burada 10 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'da bir kongrenin toplanacağını belirtti. Zaten Kazım Karabekir Mustafa Kemal'in bir an evvel Erzurum'a gelmesini istiyordu.¹⁰¹¹ Böylelikle Erzurum Kongresi hazırlıkları başlamıştı. Mustafa Kemal, XIV. Kolordu Kumandanı Yusuf İzzet Paşa'ya 25 Haziran 1919 tarihinde gönderdiği telgrafta, Kongreye katılacak olan delegelerden Ankara yoluyla gelecek olanların Ali Fuat Paşa'ya, Samsun yoluyla geleceklerin Mutasarrıf Hamit Bey veya Miralay Refet Bey'e müracaat etmesini bildirmişti.¹⁰¹² Mustafa Kemal ise Rauf Bey ve müfettişlik karargâhındaki arkadaşlarının bir kısmı ile beraber 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a geldi.¹⁰¹³ Mustafa Kemal'in Erzurum'a gelmesinin ardından kongre hazırlıkları hız kazandı.

Buna mukabil 10 Temmuz öncesinde Sivas'a sadece Trabzon delegeleri ile Tokat'tan Rıfat Bey ve Erzincan'dan Şeyh Fevzi Efendi gelebilmişti. Bu nedenle kongre tarihinin ertelenmesi gündeme geldi. Zira kongrenin açılış tarihi, II. Meşrutiyetin ilan tarihi olan 23 Temmuz gününe ertelendi.¹⁰¹⁴

Yaklaşık 13 günlük bir gecikmenin ardından Erzurum Kongresi 23 Temmuz 1919 Çarşamba günü dualar eşliğinde açılmış ve Kongre'ye Erzurum'dan 24, Trabzon'dan 17, Sivas'tan 10, Bitlis'ten 3, Van'dan 2 olmak üzere toplam 56 delege katılmıştır.

Mustafa Kemal, Türk Milli Mücadele Hareketinin tek bir elden organize bir şekilde yönetilmesi yolundaki en önemli adımını Erzurum Kongresi ile atacak ve Erzurum Kongresi'nin önemini belirtirken; *"Bu Kongre bütün cihana karşı milletimizin mevcudiyetini gösterdi"* diyecekti. Cevat Dursunoğlu ise Erzurum Kongresi için *"23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi'nin açılış günü Kurtuluş Tarihimizin başlangıcıdır"* diyerek doğuda başlayacak milli hareketin bütün yurda örnek teşkil edeceğini belirtmiştir.¹⁰¹⁵

Türk Milli Mücadele Tarihi açısından son derece önemli olan Erzurum Kongresinin toplanışının 100. yılının kutlandığı şu günlerde, dönemin olumsuz koşullarına rağmen kongreye katılan delegelerin isimlerinin tespitinin son derece önemli olduğu kanaatindeyiz. Bu itibarla Kongreye katılan delegelerin mezarlarını tespit ederek bugünkü durumunu gözler önüne sermeye çalıştık. Amacımız gecikmiş de olsa bu konuyu gündeme getirerek söz konusu mezarların devlet eliyle yapılmasını sağlamaktır.

¹⁰¹¹ Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 175-186.

¹⁰¹² Mustafa Bostancı, "Milli Mücadele Erzurum Kongresi ve Kararları", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2015, s.187.

¹⁰¹³ Fethi Tevetoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ankara, 1971, s.14-15.

¹⁰¹⁴ Veysi Akın, "Erzurum Kongresi'nin Hazırlık Safahatı: Mekân, İlaş ve Barınma Meselesi", *Belgi Dergisi*, Sayı:8, 2014, s.1010; Bostancı, "Milli Mücadele Erzurum Kongresi ve Kararları", s.189.

¹⁰¹⁵ Bostancı, "Milli Mücadele Erzurum Kongresi ve Kararları", 185-190.

ERZURUM VİLÂYETİ

Mustafa Kemal

Hem Milli Mücadelenin lideri hem de Cumhuriyetin kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk'ün naaşı 1938 yılında Dolmabahçe'ye defnedilmişti. 4 Kasım 1953'te ise Atanın naaşı Anıtkabir'e götürülmek üzere Etnografya Müzesi'ndeki geçici kabrinden çıkarılmış ve trenle Ankara'ya getirilerek 10 Kasım günü törenle Anıtkabir'e defnedilmiştir.

Rauf Orbay

1881 İstanbul doğumludur. Babası Amiral Mehmet Muzaffer, Annesi Fatma Rûveyde'dir. Deniz Kurmay Başkanlığı, ardından Bahriye nazırlığı görevinde bulundu ve görev sırasında Mondros Ateşkesinin imzalanması için gönderilen heyette yer aldı. Kazım ve Cevat Beylerin 20 Temmuz 1919'da kongre mümessilliğinden istifası neticesinde Mustafa Kemal ile birlikte Erzurum Kongresine katıldı.¹⁰¹⁶ Heyet-i Temsiliye üyesidir. Osmanlı Meclis-i Mebûsân IV. Dönem Sivas Mebusudur. TBMM I. Dönem Sivas ve II. Dönem İstanbul vekilliği yapmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası kurucu üyesidir. Mustafa Kemal'e yapılan İzmir Suikastine ilişkin İstiklâl Mahkemesinin 26.08.1926 tarihli 10 yıl sürgüne hüküm giydiğine dair karar 03.11.1926'da TBMM'de okunmuş ve Milletvekilliği sona ermiştir.

¹⁰¹⁶ TBMM Arşivi, Rauf Orbay Hal Tercümesi, Dosya No:389; TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.336; Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Ankara, 2000, s.105.

Hükümün 26 Ekim 1926 tarihli af kanunu ile ortadan kalkmasından sonra 5 Temmuz 1935'te yurda döndü. Ardından Bakanlar Kurulu Kararı ile kendisine emekli aylığı bağlandı. 8 Kasım 1939'da Kastamonu Milletvekili olarak Meclise katıldı. Ancak II. Dünya Savaşı sırasında Hükümet tarafından 17 Şubat 1942'de Londra Büyükelçiliğine atandı. 1944'te yurda dönen Rauf Orbay, yeni bir görev kabul etmedi ve siyasetten uzak bir hayat sürdürdü.¹⁰¹⁷ 16 Temmuz 1964'te ise vefat etmiştir.¹⁰¹⁸ Mezarı İstanbul Sahrayı Cedit mezarlığındadır.¹⁰¹⁹ Mezarının durumu resimden de anlaşılacağı üzere son derece mütevazıdır.

Raif Dinç

1872 Erzurum doğumludur. Baba Mehmet Nuri Efendi, Anne İffet Hanımdır. Naibzade ismiyle anılan bir sülaleye mensup olan¹⁰²⁰ Raif Dinç, Milli Mücadele döneminin önemli din adamlarındandır. Sırasıyla Evkâf Mahkemesi Kadılığı Kalem Müdürlüğü, Erzurum Vilâyeti Merkez Kadılığı ve Bitlis Vilâyeti Kadılığı görevlerinde bulundu. Osmanlı Meclis-i Meb'ûsân II. ve III. Dönem Erzurum Mebusudur. Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurucusudur ve aynı zamanda

Cemiyetin başkanlığını da yapmıştır.¹⁰²¹

¹⁰¹⁷ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem, 1919-1923*, C.III., Ankara, 1995, s.882.

¹⁰¹⁸ TBMM Albümü 1920-2010, C.1, s.336.

¹⁰¹⁹ "Rauf Orbay Vefat Etti", *Milliyet Gazetesi*, 17 Temmuz 1964, s.1.

¹⁰²⁰ Yücel Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, 2. Baskı, Erzurum, 2015, s.42.

¹⁰²¹ TBMM Arşivi, Raif Dinç Hal Tercümesi, Dosya No:506, Kutu No:50.

Erzurum Kongresinin toplanmasında önemli rol oynayan Raif Hoca, kongreye Erzurum merkez delegesi olarak katıldı. En yaşlı üye olması hasebiyle kongrenin açılış oturumunu yönetmiş ve kongre sonunda da Heyet-i Temsiliye üyeliğine seçilmiştir.¹⁰²² Mustafa Kemal'in Kongre başkanlığına seçilmesi Raif Dinç'in gayret ve yardımlarıyla gerçekleşmiştir.¹⁰²³ Ayrıca TBMM II. Dönem Erzurum Milletvekilliği yapmıştır. Erzurum İl Genel Meclisi Daimî Komisyon Üyesidir.¹⁰²⁴ 30 Ekim 1949 tarihinde vefat etmiştir. Mezarı İstanbul Kanlıca aile mezarlığındadır.¹⁰²⁵ Resimden de anlaşılacağı üzere Raif Beyin mezarı eskidir. Bu nedenle mezarının yeniden yapılması gerekmektedir.

Hüseyin Avni Ulaş

1887 Erzurum Kümbet köyü¹⁰²⁶ doğumludur. Babası Musa Bey Annesi Münire Hanımdır. 11 yaşına kadar köyünde ikamet eden Hüseyin Avni, ilk eğitimi köylüsü Halil Efendi'den aldı. İlk ve Orta öğrenimi Kığı Rüştüyesi ve İstanbul Vefa Lisesinde tamamladı. 23 Eylül 1912'de ise İstanbul Hukuk Fakültesinden mezun oldu. Hüseyin Avni Bey Hukuk bölümünde mezun olduktan sonra 1913'te İstanbul Barosu'na kayıt yaparak avukatlığa başladı.¹⁰²⁷

Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi kurucularındadır. Cemiyetin idare heyetinde görev aldı. Erzurum Kongresi Doğu Beyazıt Delegesidir. Osmanlı Meclis-i Mebûsân IV. Dönem Erzurum Mebusu, I. Dönem Erzurum Milletvekili oldu. TBMM'nin açılışında hazır bulundu. Mecliste Adalet, Milli Savunma, Anayasa, Mali Kanunlar, PTT ve Bütçe Komisyonlarında çalıştı. 10 Mayıs 1921'de Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kurulmasında muhalefetteki II. Grupta yer aldı. Birden fazla konuda Kürsüde söz alarak

¹⁰²² Cemal Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Ankara, 1973, s.262-265; Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem, 1919-1923*, C.I, Ankara, 1994, s.10; A. Canan Saylan, *Erzurum'un Yüzleri "Hoca Mehmet Raif Efendi"*, Erzurum, 2015, s.11-12.

¹⁰²³ Ali Sarkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları I*, 5. Baskı, 2007, Ankara. s.35.

¹⁰²⁴ TBMM Albümü 1920-2010, C.1, s.94.

¹⁰²⁵ "Erzurum Milletvekili Raif Dinç", *Yeni Sabah Gazetesi*, 31 Ekim 1949, s.3.

¹⁰²⁶ Bingöl'ün Karlıova ilçesinin sınırları dâhilindedir.

¹⁰²⁷ Çoker, *Türk Parlamento...*, C.III, s.391; Muammer Çelik, *Hüseyin Avni Ulaş*, İstanbul, 1996, s. 13; Ercan Çağlayan, "Kiği'dan Bir Portre: Hüseyin Avni Ulaş (1887-1948)", *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, 2005, s.11.

fikirlerini beyan etti. 93'ü gizli oturumlarda olmak üzere toplam 409 konuşma yaparak Meclisin en çok konuşan vekili oldu. Ayrıca Büyük Millet Meclisi Reis Vekili görevinde bulundu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın İstanbul Şubesinin kuruluşunda önemli roller üstlendi. 23 Şubat 1948'de vefat etmiştir.¹⁰²⁸ Naaşı, İstanbul Beykoz Küçüksu Mezarlığına defnedilmiştir.¹⁰²⁹

Abdullah Ağazade Zahid Efendi (Zahit PEKİNDAG)

1866 Bayburt'ta doğdu. Eğitimini tamamladıktan sonra sırasıyla Maliye Kâtibi ve Sandık Emni görevlerinde bulundu. Erzurum Kongresine Bayburt delegesi olarak katıldı. 1916 Rus işgali nedeniyle Tokat'a yerleşti. Bayburt'un 21 Şubat 1918'de geri alınması üzerine Bayburt'a geri döndü.¹⁰³⁰

Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Bayburt Şubesi'nin kurulmasında önemli görevler üstlendi. 1920-22 yılları arasında Bayburt Belediye başkanlığı görevinde bulundu. Kendisine milletvekilliği teklif edildiğinde "Biz o ulvi hizmetlerimizi ileride bir makam elde edeceğiz diye yapmadık. Vatan için hizmet karşılıksızdır." diyerek kabul etmemiştir. 1923'te ailesiyle birlikte İstanbul'a yerleşmiştir. Vefatına kadar ticaretle uğraştı. 1930'da da vefat etti. Naaşı İstanbul Tuzcuzade Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁰³¹

Alemdarzâde Mehmet Tevfik (Çoruh)

1882 Bayburt doğumludur. Babası Tapu Kadastro Uzmanı Ragıp Bey'dir. İlk eğitimini Bayburt'ta alan Alemdarzâde Mehmet Tevfik Efendi, Trabzon'da da Lise eğitimini tamamladı. Eğitime devam eden Tevfik Efendi, İstanbul'da Hukuk okudu. Bayburt'ta Hazine Avukatlığı görevinde bulundu.¹⁰³² Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyet-i Bayburt Şubesi kurucularındandır. Şubenin ikinci reisliğini yapmıştır. Kongreye Bayburt delegesi olarak katılmıştır. Kongre sırasında Program Encümeni olarak

¹⁰²⁸ TBMM Albümü, C.1, s.28; Çoker, *Türk Parlamento...*, C.III, s.391-392.

¹⁰²⁹ "H. Avni Ulaş Vefat Etti", *Yeni Sabah Gazetesi*, 24 Şubat 1948, s.1-5.

¹⁰³⁰ Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C.III, Ankara, 1993, s.204.

¹⁰³¹ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C.1, s.107; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.49-50.

¹⁰³² Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.51.

seçildi. Erzurum Kongresi'nin son günü ilan edilen Beyannameyi imzalayan mümessiller arasında yer almaktadır.¹⁰³³

1934-41 yılları arasında ise Bayburt belediye başkanlığı görevinde bulundu. 15 Haziran 1941'de ise vefat etmiştir.¹⁰³⁴ Yapılan saha çalışması neticesinde kabrinin Bayburt Asri Mezarlığı'nda olduğu tespit edilmiştir.

İsmail Hakkı (Nalbantoğlu)

1895'te Erzurum'da doğdu. Babası eşraftan Nalbantbaşı Recep Efendi'dir. İlk ve Orta eğitimini Erzurum'da tamamlayan İsmail Hakkı Bey, Harbiye'de Mustafa Kemal ile aynı dönemde eğitim gördü. Balkan ve I. Dünya savaşına katıldı. Kafkas Cephesi'nde Ruslarla mücadele sırasında yaralandığından dolayı geri hizmete alındı. Tercan askerlik şube başkanlığı görevine getirildi. Mondros ateşkesinden sonra Yüzbaşı iken askerlik mesleğinden istifa etti. Ardından Erzurum'da Süleyman Necati Güneri ile birlikte Albayrak gazetesini çıkardı. Erzurum İstihlas-ı Vatan Cemiyeti kurucuları arasındadır.¹⁰³⁵ Erzurum kongresine Diyardin delegesi olarak katıldı. Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayan delegeler arasındadır. 1925-1926 yıllarında Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti üyesi gerekçesiyle yargılanması sonucu 8 yıl hapis cezası aldı. Ardından genel aftan yararlanarak haptisten çıkan İsmail Hakkı Bey, Erzurum'da kitapçılık yaptı. Ekim 1936'da ise vefat etmiştir. Kabri aile arazisinin bulunduğu Erzurum Umudum köyündedir.¹⁰³⁶

Mustafa Bey (Sabuncuoğlu)

Erzurum'a bağlı Dumlu Beldesinin Dinarkom (Muratgeldi) köyündendir. Babası Hamdullah Ağa'dır. Habibefendi Mahallesi'ne yerleşen Hamdullah Ağa, Erzurum'da iç yağından Karasabun yapmakla ünlenmiştir. Erzurum Kongresine Diyardin delegesi olarak katıldı. Mustafa Sabuncuoğlu da babası Hamdullah Ağa gibi ticaretle uğramıştır. Erzurum Kongresinin açılışı yaklaştığı sırada Diyardin ilçesinden Kongreye katılacak olan delegenin haber verilmemesi üzerine Vilayat-ı Şarkiye Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi

¹⁰³³ Fahrettin Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", *Kültür ve Sanat Dergisi*, Sayı:5, 1977, s.157; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C.III, s.205.

¹⁰³⁴ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.51-52.

¹⁰³⁵ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C.III, s.205; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.53-54.

¹⁰³⁶ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, 53-54.

Başkanlığı tarafından Diyadin Belediye Başkanlığı'na ve Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'ne gönderilen bir telgrafla kongrenin önemime istinaden Diyadin delegesinin merkezden seçilmesi için müsaade istenerek Mustafa Sabuncuoğlu Diyadin ilçe Delegesi olarak seçilmiştir.¹⁰³⁷ Yapılan saha çalışmasında Mustafa Sabuncuoğlu'nun doğum-ölüm tarihleri ve mezarının nerede olduğu bilgisine ulaşılamamıştır.

Maksud (Kapıkaya)

Erzurum doğumlu Maksud Bey, sırasıyla Erzurum vilayet evrak müdürlüğü, Hınıs Kaymakamlığı adından Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi İdare Heyeti Üyeliği görevlerinde bulundu. 17-25 tarihleri arasında gerçekleşen Erzurum Vilayet Kongresi'ne katılım sağladı. Erzurum Kongresinin toplanmasında ve yapılanmasında önemli hizmetlerde bulundu. Kongreye katılacak olanların kalacağı iki odanın döşemesinden sorumluydu. Ayrıca Kongreye Eleşkirt delegesi olarak katıldı. Kongre sırasında aktif çalışmalarıyla dikkat çekmiştir. Kongre sonunda ilan edilen beyannameyi imzalayan delegeler arasındadır. Erzurum Vilayet Evrak Müdürlüğü'nden emekli olup emekli sandığı sicili 176 dır. 1 Ocak 1931'de vefat etmiştir.¹⁰³⁸ Yapılan saha çalışmasında Maksud Beyin mezarının nerede olduğu bilgisine ulaşılamamıştır.

Cevat Dursunoğlu

10 Temmuz 1892 Erzurum Çukurzeynel Mahallesi'nde doğdu. Babası İbrahim Hakkı Bey, Annesi Nafia Hanım'dır. Cevat Bey'in babası İbrahim Hakkı Bey bir süre Duyun-u Umumiye Teşkilatı'nda memurluk görevinde bulunmuştur.¹⁰³⁹

İlk tahsilini 1902'de Erzurum'da tamamlayan Cevat Bey, 1910 yılında Erzurum İdadisinden birincilikle mezun oldu. 1911-1914 yıllarında Almanya'da Pedagoji ve Felsefe eğitimi aldı. Temmuz 1914'te I. Dünya savaşının başlaması üzerine askerlik

¹⁰³⁷ Çil, *Erzurum Kongresi'ne...* s.55.

¹⁰³⁸ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.56-57.

¹⁰³⁹ TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.334; Tolga Başak, *Milli Mücadele Günleri'nde Cevat Dursunoğlu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2000, s.1.

vazifesi için yurda döndü. Yedek Teğmen olan Cevat Bey, 1914-1918 yılları arasında Kafkasya, Makedonya ve Romanya cephelerinde görev almıştır. Türk Harp Madalyası, Alman Demir Salip ve Avusturya Meziyyet-i Askeriye nişanlarını aldı. Aralık 1918'de ise askerlikten terhis edildi. Mondros Mütarekesinden sonra 10 Mart 1919'da Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesinin kurulmasında önemli katkılarda bulundu.¹⁰⁴⁰

Erzurum kongresine Hasankale delegesi olarak katıldı. Cevat Bey, kongrede geçen görüşmelerde aktif bir rol almıştır. Ayrıca Cevat Bey, 1942-46 yılları arasında Kars milletvekilliği yapmıştır. 1946-50 yılları arasında da Erzurum vekilliği yapmıştır. TBMM'de Bütçe ve Maarif Komisyonlarında çalışan Cevat Dursunoğlu, Maarif Komisyonu Reisliği görevinde de bulundu.¹⁰⁴¹ 12 Ocak 1970'te vefat etmiştir.¹⁰⁴² Mezarı Ankara'da Cebeci Asri Mezarlığı'ndadır. Resimden de anlaşılacağı üzere Cevat Dursunoğlu'nun mezarı oldukça sade bir görünümdedir.

Kağızmanlı Battal Bey (Eyigün)

Kağızmanlı Battal Bey, 1884 Hasankale doğumludur. Babası Hacı Firuz Bey'dir. İlk eğitimini Hasankale'de alan Battal Bey, Ortaokul ve Lise öğrenimini Erzurum'da gördü. Bir süre Horasan'a bağlı Kötek'te PTT idaresinde memurluk yaptıktan sonra aynı kurumda müdür oldu. 1919'da bölgenin işgale uğraması sonucu Hasankale'ye döndü. Mart 1918'de Hasankale'nin işgalden kurtuluşundan sonra Hasankale Belediye Başkanı oldu.

Mayıs 1919'da Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Hasankale Şubesinin açılmasında önemli çalışmalar yaptı. Mayıs 1919'da Cemiyetin şubesini açtı. Erzurum Kongresine Hasankale delegesi olarak katıldı. Kongrenin son günü Mustafa Kemal Paşa'yı Heyet-i Temsiliye için aday gösteren delegelerden biridir. Ayrıca kongre sonunda ilan edilen

¹⁰⁴⁰ TBMM Arşivi Özel Hal Tercümesi, Dosya No:1151, Kutu No:34; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem, 1919-1923*, C.I, s.7.

¹⁰⁴¹ TBMM Arşivi Özel Hal Tercümesi, Dosya No:1151, Kutu No:34.

¹⁰⁴² TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.334.

beyannameyi imzalayan mümessiller arasındadır.¹⁰⁴³ Yapılan çalışma neticesinde Battal Beyin vefat tarihine ve mezarının nerde bulunduğu dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Mehmet Celalettin Bey

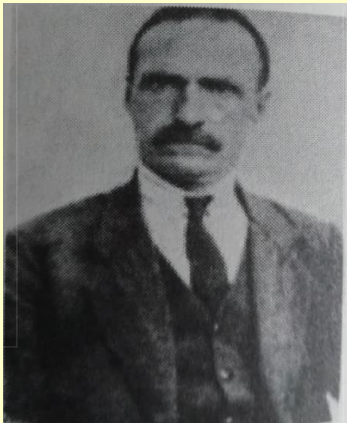

1880 Adana doğumlu olan Mehmet Celalettin Bey, İlköğrenimini Adana'da Orta öğrenimini ise Hınıs'ta tamamladı. Babası Muhyiddin Bey'dir. Muhyiddin Bey Adana valiliği görevinde bulunmuştur. Mehmet Celalettin Bey, 1916'da Hınıs Ruslar tarafından işgal edilince Elazığ'ı yerleşti. Burada Aşar komisyonunda çalıştı. Ardından Hınıs'a dönen M. Celalettin Bey, Dava vekilliği yaptı. Ardından Mal Müdürlüğü'ne vekâlet etti. Zeki ve kabiliyetli biri olan Mehmet

Celalettin Bey, Erzurum'da çıkarılan Albayrak gazetesinde Ermenilerin Hınıs ve çevresinde yaptıkları mezalim üzerine tanıklığa dayanan yazılar yazdı.

Erzurum Kongresine Hınıs delegesi olarak katıldı. Kongre çalışmaları sırasında aktif bir rol oynadı. Çalışmalarından dolayı Mustafa Kemal tarafından takdir edilmiştir. 24 Temmuz 1919'da Kongrenin ikinci içtimasının ikinci celsesinde yapılan seçimde 15 kişilik program Encümeni seçildi. Kongre sonunda ilan edilen beyannameyi imzalayanlar arasındadır. Yakalandığı hastalıktan dolayı Ocak 1920'de Hınıs'ta vefat etmiştir.¹⁰⁴⁴

Cemal Bey (Aksu)

1883'de Yusufeli'nin Oşnak (Köprügören köyünde doğmuştur. Babası Reşit Ağa'dır. İlk eğitimi İspir'de aldı. Ardından eğitimine İstanbul'da devam eden Cemal Bey, Hukuktan mezun oldu. Dava vekilliği ve Arzuhalcilik yapmıştır. 1916'da İspir'in Ruslar tarafından işgal edilmesi sonucu ailesiyle Tokat'a yerleşti. İspir'in işgalden kurtarılması üzerine geri döndü. Vilayat-ı Şarkiyye-i Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin İspir şubesinin açılmasını sağladı. Erzurum kongresine İspir delegesi olarak

katıldı.

¹⁰⁴³ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beynamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.64-65.

¹⁰⁴⁴ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.66-67; Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beynamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.157.

Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayan delegelerden biridir. Erzurum İl Genel Meclisi'nde İspir temsilcisi sıfatıyla uzun yıllar üye olarak görev yapmıştır. Oğlunun ölümü üzerine bunalıma giren Cemal Bey 1946'da intihar etmiştir.¹⁰⁴⁵ Mezarı ise Erzurum'un İspir ilçesindedir.¹⁰⁴⁶

Süleyman Necati Bey (Güneri)

1889 Kığı doğumlu olan Süleyman Necati Bey, Babası Galip Bey, Annesi ise Emine Hanım'dır.¹⁰⁴⁷ İlk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra 1911'de Konya Hukuk Mektebinden mezun oldu. Bir müddet Konya İttihat ve Terakki Mektebinde Müdürlük ve Türkçe Öğretmenliği yaptı. Erzurum Kongresi ve Meclisin I. Dönemin önemli isimlerindedir. Albayrak gazetesi çıkmasında önemli rol oynamıştır. Aynı gazetede başyazarlık yapmıştır. Kongreye Karaköse delegesi olarak katılmıştır. Kongre divan kâtipliği yapmıştır.

Beyannameyi imzalayanlar arasındadır. Son Osmanlı mebusan meclisi seçimlerinde Erzurum mebusu olarak seçilmiştir.

23 Nisan 1920'de Meclisin açılışında hazır bulundu. Mecliste Milli Eğitim, Mali Kanunlar, İktisat ve Anayasa komisyonlarında çalıştı. 19 Ağustos-11 Eylül 1920 tarihleri arasında Matbuat Umum Müdürlüğü görevinde bulundu. Mecliste Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun kurulmasında muhalefetteki II. Grupta yer aldı ve dönem içinde 3'ü gizli toplam 23 konuşma yaptı. 1937'de de Zonguldak vekili olarak meclise katılmıştır.¹⁰⁴⁸ 1 Mart 1944 tarihinde İstanbul'da vefat eden Süleyman Necati Bey'in cenazesi Edirnekapı Camii'nden kaldırılarak Merkezefendi Kabristanı'na defnedilmiştir.

¹⁰⁴⁵ Cemal Aksu'nun yeğeni Naşide Doğan'dan alınan bilgilere göre Cemal Bey, sara hastası olması nedeniyle girdiği bunalım sonucu Çoruh Nehrine atlayıp intihar etmiştir.

¹⁰⁴⁶ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.68-69; Dursun Ali Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", Erzurum, 1989, s.49.

¹⁰⁴⁷ TBMM Arşivi, Süleyman Necati Güneri Hal Tercümesi; TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.29.

¹⁰⁴⁸ Çoker, Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem, 1919-1923*, C.III, s.401-402.

Mirüveyszade Kahraman Sabri Yazıcı

1864 yılında Musrum (Batıyaz) köyünde doğdu. Babası Mirüveyszade Ahmet Ağa, Annesi Rukiye Hanım'dır. İlk eğitimini Kığı Rüştîyesi ve Kığı Medresesinde tamamladı. Kığı'da 1905-1915 yılları arasında Hâkimlik ve Savcı yardımcısı (Müdde-i Umumi Yardımcısı) görevlerinde bulundu. I. Dünya Savaşı'nda Ruslarla mücadele sırasında sol gözünü kaybetti. Göstermiş olduğu yararlılıktan dolayı Enver Paşa tarafından Takdirname ve Madalya aldı. Kığı Milis Tabur Komutanı olarak Erzurum'un kurtuluşuna katıldı. Kığı'da sözü dinlenen biriydi. Erzurum Kongresine Kığı delegesi olarak katıldı. Kongrenin son oturumunda Mustafa Kemal'in Erzurum vilayeti adına Heyet-i Temsiliye seçilebilmesi için aday gösterenler arasındadır. Ayrıca Kongre Beyannamesini imzalayan 47 delegeden biridir. İstiklal Madalyası alma işlerini sürdürdüğü sırada tedavi gördüğü Elazığ hastanesinde 23 Ağustos 1938'de vefat etmiştir.¹⁰⁴⁹ Çalışma sırasında mezarının nerede olduğu tespit edilememiştir.

Yazıcızade Mehmed Said Bey

1866 Temran doğumlu olan Said Bey, İsmail Bey ile Punpul Hanımın oğludur. Medrese tahsilini Kığı'da tamamladı. Eğitimin ardından Çerme'de Nahiye Müdürü ve Tercan'da Kaymakam Vekilliği görevlerinde bulundu. Rus işgali sonrasında Elazığ'a yerleşen Said Bey, burada Muharrir Komisyonu'nda önce azalık bir süre sonra ise başkanlık yaptı. 1918'de Kığı'ya döndü ve Kığı Nüfus Memurluğu yaptıktan bir süre sonra emekli oldu.¹⁰⁵⁰

Erzurum Kongresine Kığı delegesi olarak katılan Said Bey, Temsil Heyeti için Erzurum Vilayeti adına aday gösterildi. 1926'da siyasi nedenlerden dolayı Adapazarı'na geçici olarak göç eden Said Bey, 1928'de Kığı'ya dönebildi. Bir süre Temran Hastanesinde hasta olarak yattı. 1941 yılında ise vefat etti.¹⁰⁵¹ Çalışma sırasında Said Beyin mezarının nerede olduğuna dair detaylı bilgiye ulaşılamadı.

¹⁰⁴⁹ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.74-75.

¹⁰⁵⁰ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C.III, s.209; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.76.

¹⁰⁵¹ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C.III, s.209; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.76-77.

Hayribeyoğullarından Sait Özlütürk

1871 Oltu doğumludur. Babası Ahmet Bey, Annesi ise Nezafet Hanımdır. İyi derecede Medrese eğitimi alan Sait Bey, halk tarafından sevilen bir şahsiyetti. 23 Ağustos 1907'de Nügürcük Nahiyesi'ne Müdür olarak atandı. Vilayat-ı Şarkiyye-i Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Narman Şubesi kurucularındandır. Kongrenin son günü Mustafa Kemal Paşa'yı Heyet-i Temsiliye için aday gösteren delegeler arasındadır. Ayrıca Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalamıştır.¹⁰⁵²

Milli Mücadele yılların aktif rol alan Sait Bey, göstermiş olduğu yararlılıktan dolayı kendisine TBMM tarafından 13 Nisan 1925 tarihinde Kırmızı Şeritli İstiklal Madalyası verilmiştir. 1921'den itibaren 7 yıl Oltu Belediye Başkanlığı yapmıştır. Ayrıca Erzurum Vilayet Umumi Meclis üyeliği yapmıştır. 1936 yılında zatürreye yakalanarak vefat etmiştir. Naaşı Oltu Cankurtaran Mevkii'ndeki Şehir Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁰⁵³ Fotoğraftan da anlaşılacağı üzere Sait Özlütürk'ün mezarı son derece mütevazıdır.

Namıkefendizade Ahmet Mümtaz (Erverdi)

1894 Erzurum Ayazpaşa Mahallesi doğumludur. Babası Namık Efendizade Cazim Efendi, Annesi ise Afife Hanımdır. Eğitime Erzurum'da başlayan Ahmet Mümtaz Bey, İstanbul Hukuktaki tahsilini I. Dünya Savaşı nedeniyle yarıda bırakmak zorunda kaldı. Savaş sırasında İngilizler tarafından esir alınmıştır. Memleketine Mondros Mütarekesinden sonra dönebilmiştir. Vilayat-ı Şarkiyye-i Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti

Erzurum Şubesi kurucularındandır. Ayrıca İdare Heyeti üyesidir. Erzurum Kongresine Tercan Delegesi olarak katıldı. Kongre sırasında misafirlerin daha rahat edebilmesi için önemli roller

¹⁰⁵² Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.78-79; Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158

¹⁰⁵³ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.78-80.

üstlendi. Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayan delegeler arasındadır. Erzurum Belediyesi'nde Meclis üyeliği ve Erzurum Halkevi Başkanlığı yapmıştır. 2 Mart 1938'de vefat eden Ahmet Mümtaz Bey, Erzurum Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁰⁵⁴

Kazım (Yurdalan) Bey

1881 Erzurum Çortan doğumludur. Babası Mehmet Efendi'dir. Tahsiline Erzurum'da başlayan Kazım Bey, sırasıyla Askeri, Rüştiye ve İdadiyi bitirdi. İstanbul Harp Mektebinden Mart 1909'da Piyade Teğmeni rütbesiyle mezun oldu. Van'da İttihat ve Terakki Şubesi'ni kurdu. Nisan 1912'de ise Yüzbaşılığa terfi etti. I. Dünya Savaşı sırasında Van ve Erzurum Cephelerinde önemli hizmetlerde bulundu. Yararlılıklarında dolayı 1916'da Binbaşılığa yükseltildi. Avusturya-Macaristan İmparatoru tarafından Şubat 1917'de III. Sınıf Harb Nişanı ile taltif edilmiştir.

Milli Mücadele yıllarında da aktif rol almıştır. Askerlikten emekli olduktan sonra Erzurum'a dönerek Vilayat-ı Şarkıyye-i Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'ni canlandırdı. Erzurum Kongresinin toplanmasını önemli çalışmalara imza attı. Kongreye Erzurum'dan delege seçilmiş fakat istifa ederek yerini Mustafa Kemal'e vermiştir. Ardından Tortum delegesi olarak Kongreye katılmıştır. Kongre sonunda ilan edilen beyannameyi imzalayanlar arasındadır.

Şark Cephesi Komutanlığı'nın seferberlik ilanı üzerine tekrar orduya alınan Kazım Bey, üstün hizmetlerinden dolayı Yarbaylığa terfi ettirilmiştir. Milli mücadele yıllarından sonra çeşitli görevlerde bulunan Kazım Bey, 13 Kasım 1962'de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri daha sonra Erzurum Asri Mezarlığı'na nakledilmiştir.¹⁰⁵⁵

Görüldüğü üzere Kazım Yurdalan'ın mezarı eski ve bakımsızdır. Bu nedenle mezarın tadil edilmesi gerekmektedir.

¹⁰⁵⁴ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.81-82.

¹⁰⁵⁵ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.83-86.

Ahmet Yaralı

1813 Yusufeli doğumlu olan Ahmet Bey'in Babası Yusuf Bey, Annesi Latife Hanım'dır. İlk ve orta öğrenimi Yusufeli'nde tamamladı. Erzurum Vilayet Umumi Meclisi'nde Yusufeli temsilcisi olarak bulundu. 1918'de göstermiş olduğu yararlılıktan dolayı Takdirname aldı.¹⁰⁵⁶

Vilayat-ı Şarkiyye-i Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Yusufeli Şubesi kurucuları arasındadır. Cemiyetin Başkanlığını da üstlenmiştir. Erzurum Kongresine Yusufeli delegesi olarak katıldı. Kongre Beyannamesini imzalayan delegelerden biridir.

Vilayat-ı Şarkiyye-i Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Yusufeli Şubesi Başkanı sıfatıyla Yusufeli halkı adına Sivas Kongresine tebrik telgrafı göndererek Yusufeli halkının Milli Mücadeleye olan desteğini bildirmiştir. 1930-37 yılları arasında İspir Kunut Nahiyesi Müdürlüğü yapan Ahmet Bey bu görev sırasında emekliliğe ayrılmıştır. 1 Mart 1947'de vefat eden Ahmet Yaralı'nın naaşı Artvin Yusufeli ilçesinin Köprüören (Oşnak) Köyü Mezarlığı'na defnedilmiştir.¹⁰⁵⁷

Fotoğraftan da anlaşılacağı üzere mezarı son derece bakımsız bir haldedir. Fotoğrafta görüldüğü üzere Ahmet Yaralı'nın mezarı eski ve bakımsızdır. Ayrıca yabancı ot ve dikenlerden görünmez olan mezarın gerekli çevre düzenlemeleri yapılarak yeniden yapılması gerekmektedir.

¹⁰⁵⁶ Kırcıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C.III, s.205; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.87.

¹⁰⁵⁷ Kırcıoğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.87-89.

TRABZON VİLÂYETİ**Abanoszade Hüseyin Avni Bey**

Hüseyin Avni Bey 1864 Trabzon doğumludur. Babası Ömer Ağa, Annesi Fatma Hanım'dır. Tahsilini Trabzon'da tamamladıktan sonra memuriyete atanan Hüseyin Avni Bey, sırasıyla Vilayet Tahrirat Kalemi'nde Kâtiplik, Bidayet Mahkemesi'nde Zabıt Kâtipliği ve Bidayet Mahkemesi Hukuk Daire Başkanlığı görevlerinde bulundu. Ardından Of, Sürmene, Cide, Görele'de Kaymakamlık yaptı. Of Kaymakamlığı sırasında emekliye ayrıldı. Rusların 1916'da Karadeniz'deki işgalleri üzerine

İstanbul'a gitti. Burada ticaretle uğraşan Hüseyin Avni Bey, Rus işgalinden sonra memleketi Trabzon'a döndü. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kuruluşunda rol aldı. Erzurum Kongresine Sürmene delegesi olarak katıldı. Kongrede delegelerin itimatnamelerinin tetkiki için oluşturulan komisyonda çalıştı. Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi Temsil Heyeti'ne verilen yetkileri aşırı bularak beş delege arkadaşıyla imzalamadı. Siyasi hayata atılan Hüseyin Avni Bey Trabzon'da CHP İdare Heyeti'ne girerek İl Genel Meclis üyeliğine seçildi. Ardından Trabzon Belediye Başkan Vekilli yapan Hüseyin Avni Beyi 1933'te memleketi Trabzon'da hayatını kaybetti.¹⁰⁵⁸

Hacısalihoğlu Servet Siret (Orkun) Bey

1884 Trabzon doğumludur. Babası Hasan Efendi, Annesi Fatma Hanım'dır. Lise tahsilinden sonra İstanbul Hukuk Fakültesini kazandı. Fakat son sınıfta ittihatçılara katıldığı için okulu Trabzon'da zorunlu ikamete mecbur edildi. Hukuktan ise sonradan mezun oldu. Servet Siret Bey, Osmanlı Meclisi Mebusan I. ve II dönemlerinde Trabzon mebusu olarak meclise girdi. III. Döneminde de seçildiyse de meclisin feshi üzerine Trabzon'a

yerleşip ticaret ile uğraştı. Servet Bey, Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Trabzon Şubesinin kuruluşunda görevler almıştır. Erzurum Kongresine Trabzon Merkez delegesi olarak katıldı. Kongrenin açıldığı ilk gün Kongre Başkanlığı'na aday gösterildiyse de seçilemedi. İkinci gün ise aldığı 42 oyla Program Encümeni seçilmiştir. Kongre sırasında aktif rol alan Servet Siret Bey kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalamıştır. Erzurum Kongresinde,

¹⁰⁵⁸ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.90-91.

Kongre tüzüğü gereğince bir Heyet-i Temsiliye seçildi. Temsil Heyeti için Trabzon Vilayeti adına Servet Bey aday gösterildi. Yapılan seçimde 42 oy alarak Temsil Heyeti'ne seçildi.¹⁰⁵⁹ Daha sonra siyasi hayatına son veren Servet Bey, İstanbul'a yerleşerek tütün ticaretiyle meşgul oldu. 1953'te İstanbul'da vefat etmiştir.¹⁰⁶⁰

Serdarizade Hasan Remzi (Serdaroğlu)

Hasan Remzi Efendi, 1867'de Akçaabat'ta doğdu. Babası Mehmet Efendi'dir. Orta öğrenimini tamamlayan Hasan Remzi Efendi, çiftçilik ve ticaretle uğraştı. Milli Mücadele yıllarında Akçaabat'ta Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Şubelerini açtı. Ardından Erzurum Kongresine Akçaabat delegesi olarak seçildi. Kongreye katılan Hasan Remzi Efendi, kongre sırasında başarılı çalışmalar yürütmüştür. Kongrenin son günü Program Encümeni için aday gösterildi, ancak 9 rey alarak seçilemedi. Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayan delegeler arasındadır. Hayatının kalan kısmını Akçaabat'ta tütün ziraatı ve ticaretiyle geçiren Hasan Remzi Efendi, 1939 yılında vefat etti.¹⁰⁶¹ Çalışma sırasında Hasan Remzi'nin mezarının nere olduğu bilgisine ulaşılamadı.

Kitapçızade İbrahim Hamdi (Muhsin Elgen)

1892'de Giresun doğumlu olan İbrahim Hamdi Bey'in Babası Kitapçızâde Hamdi Bey, Annesi Fatma Hanım'dır. Ailesi ise Kitapçızâde ismiyle tanınmaktadır.¹⁰⁶² İlk ve orta öğrenimini Giresun'da tamamlayan İbrahim Hamdi Bey, Lise tahsilini de Trabzon'da bitirdi. Eğitimine Robert Koleji'nde devam etti. 1910 yılında Edinburgh Üniversitesi'ne başladı. Aynı üniversitede 1914'te Elektrik Mühendisliği bölümünden mezun oldu. I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine yurda döndü. Yedek Subay okulunu bitirdikten sonra, Teğmen rütbesiyle Çanakkale Cephesi'ne verildi. 1916'de terhis olan İbrahim Bey, memleketi Giresun'a gelerek halkı bilinçlendirme adına Karadeniz Gazetesi ile Işık dergisinde makaleler ve şiirler kaleme aldı. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin

¹⁰⁵⁹ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, (Çev. Zeynep Korkmaz), Ankara, 2007, s.47; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.92-93.

¹⁰⁶⁰ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.93.

¹⁰⁶¹ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.94-95.

¹⁰⁶² Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.177.

Giresun Şubesi kurucuları arasında yer almaktadır. Erzurum Kongresine Giresun delegesi olarak katıldı. Kongre sırasında görüşlerini açıkça beyan etti. Nitekim Mustafa Kemal'in asker elbisesiyle toplantılara katılmasının dünya kamuoyu üzerinde yanlış izlenimler bırakacağını ifade ederek muhalefet gösterdi. İbrahim Hamdi Bey Kongre sırasında Topal Osman Ağa ile arası açıldı. Topal Osman'ın kendisine zarar verebileceğinden çekindiğinden önce İstanbul'a sonra ise Edinburgh'a taşındı. 1920'de Almanya'ya geçerek Siemens şirketinde Elektrik Mühendisliği yaptı. 1933'te ise Almanya'dan Türkiye'ye AEG Firmasının temsilcisi olarak görevlendirildi. Daha sonra adını değiştirerek Muhsin Elgen ismini almıştır. Bir süre çalıştıktan sonra 1958'de emekliye ayrıldı. 1971 yılında ise Ankara'da vefat etti.¹⁰⁶³

Ali Naci (Duyduk) Bey

Ali Naci Bey, 1893 Giresun doğumludur. Babası Ömer Efendi, Annesi Emine Hanım'dır. İlköğrenimini Giresun'da tamamlayan Ali Naci Bey, lise tahsilini ise İstanbul'da tamamladı. Yüksek tahsiline Haydarpaşa Tıp Fakültesinde başladı. Öğrencilik yıllarında I. Dünya savaşı çıkması üzerine Harp Cerrahisi eğitimini aldıktan sonra 15. Tümen emrine verilerek Çanakkale Savaşı'na katıldı. Cephede tabiplik yaptı. Mütarekeden sonra Kasım 1918'de terhis edildi. Kafkasya Neşri Maarif Cemiyeti'nde görev aldı. Sonrasında ise Cemiyetin ikinci

başkanlığına getirildi.¹⁰⁶⁴

Ağabeyi tarafından çıkarılan Karadeniz Gazetesi'nde Pontusçu Rumlara karşı Giresun halkını uyarıp örgütleme çalıştı. Bu doğrultuda Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Giresun Şubesi kuruluşunda aktif rol aldı. Erzurum Kongresine Giresun delegesi olarak katılan Ali Naci Bey, Kongre sırasında Mustafa Kemal'e eski ittihatçı olarak değerlendirilerek muhalefet grubuna katıldı. Kongre Beyannamesini imzalayan mümessiller arasında değildir. Kongreden sonra Giresun'a dönen Ali Naci Bey, dönemin Belediye Başkanı Topal Osman'ın gazaba uğramamak için Karadeniz gazetesini kapatarak İstanbul'a gitti. Ardından Viyana'ya ihtisas için gitti. Ancak burada geçim sıkıntısından dolayı önce İskenderun'a sonra memleketi Giresun'a geldi. 1926-1950 yılları arasında tabiplik yaptı. 22 Mayıs 1950'de ise DP'den Giresun milletvekili olarak meclise katıldı. 10 yıl milletvekilliği yapan Ali Naci Bey, 27 Mayıs

¹⁰⁶³ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.177-181; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.96-98.

¹⁰⁶⁴ TBMM Albümü 1920-2010, C.II, s.262; TBMM Hal Tercümesi, Ali Naci Duyduk, Sicil No:1684, Zarf No:26.

1960 darbesinde yargılandıktan sonra beraat etti. 1968’ de Giresun Belediye Başkanı seçildi. 1980 yılında ise vefat etti.¹⁰⁶⁵

Zeki Kadirbeyoğlu

1884’te Gümüşhane’nin Camii-Kebir Mahallesi’nde doğdu. Babası Hafız İbrahim Lütfi Bey, Annesi Hümeysin Hanımdır. İlk ve orta öğrenimini Gümüşhane’de tamamladı. 1898’de İstanbul Galatasaray Lisesine girdi. 1904’te lisenin Türkçe Bölümünden mezun oldu. Bir süre Gazze’de mutasarrıf olan babasının yanında kaldı. Ardından askerlik görevini tamamladı. Memleketi Gümüşhane’de tarım ve ticaretle uğraşan Kadir Bey, 1916 Ruslar tarafından Gümüşhane işgale maruz kalınca Sivas’a yerleşti. Kurtuluştan sonra memleketine geri döndü ve hemşerilerinin dertleriyle ilgilendi.¹⁰⁶⁶

Milli Mücadele yıllarında aktif rol alan Zeki Bey, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin açılmasına katkı sağladı. 23 Temmuz 1919’da toplanan Erzurum kongresine Gümüşhane delegeşi olarak katıldı. Kongre sonunda ilan edilen beyannameyi imzalayanlar arasındadır. TBMM’nin II. Dönem seçimlerine katıldı. 2 Temmuz 1923’te yapılan seçimde 129 oy alarak Gümüşhane’den bağımsız milletvekili olarak seçildi. 20 Ağustos 1923’te ise Meclise katıldı. İktisat, Nafia, Ticaret, Divanı Muhasebat, Tütün ve Sigara Kâğıdı İnhisarı Lâyihasını Tetkik komisyonları üyeliğinde ve Nafia Komisyonu Kâtipliğinde bulundu. Zeki Bey, 5 önergesi, Genel Kurulda ise 110 değişik konuda, 304 kez konuşması vardır. 1926’da İzmir suikastından dolayı yargılanan Zeki Bey, sonrasında ise siyasetten çekilerek İstanbul’da ticaretle uğraştı. 9 Temmuz 1952’de vefat etti. Mezarı Edirne Şehitliği’ndedir.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁵ TBMM Arşivi, Ali Naci Duyduk Hal Tercümesi, Sicil No:1684, Zarf No:26; Akbulut, “Erzurum Kongresi’nin Son Günü”, s.49-50; Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.99-102.

¹⁰⁶⁶ TBMM Arşivi, Ahmet Zeki Kadirbeyoğlu Hal Tercümesi, Dosya No:518, No:152; TBMM Albümü, C.I, s.97; Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem 1923-1927*, C.III, Ankara, 1995, s.363-364; Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.103.

¹⁰⁶⁷ TBMM Arşivi, Ahmet Zeki Kadirbeyoğlu Hal Tercümesi; Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, II. Dönem 1923-1927*, C.III, s.364; Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.104.

Hafız Osman Nuri Efendi

Hafız Osman Nuri, 1 Temmuz 1861 yılında Kelkit İlçesi Büyük Cami Mahallesinde dünyaya geldi. Babası Nasuhbeyzade Mustafa Bey, Annesi Gülu Hanım'dır. İlk, Orta öğrenimini memleketinde tamamladı. Medrese eğitimini tamamladıktan sonra Kelkit Rüştüyesinde öğretmenlik yaptı. Ardından iki yıl Kelkit Mahkemesinde Sorgu Hâkimliği yaptı. 1918'de ise Kelkit Müftüsü oldu. Müderris Müftü Osman Nuri Efendi, Osmanlı Devletinin

son müftüsü ve Cumhuriyet Döneminin ise ilk Kelkit Müftüsü olarak görev yapmış ve vefatına kadar ise bu görevi sürdürmüştür. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Kelkit Şubesi tarafından Erzurum kongresine katılmak üzere delege seçildi. Aynı zamanda şubenin başkanlığını da yapmıştır. Erzurum Kongresine katılmak üzere Şiran Müftüsü, Hasan Fahri (Polat) ve Gümüşhane Merkez delegesi olan Zeki Bey (Kadirbeyoğlu) ile birlikte görevlendirilmişlerdir. 1934 yılında vefat eden Müderris Müftü Osman Nuri Efendi'nin, kabri Kelkit ilçesi Büyük Cami Mahallesinde bulunan Büyük cami isimli caminin haziresindedir.¹⁰⁶⁸ Mezarı ise oldukça sade ve gösterişsiz bir görünümündedir.

Eyyübizade Mehmet İzzet Bey

1862 Trabzon doğumludur. Baba Ali Galip, Anne adı Asiye'dir. İlk ve Orta öğrenimini Trabzon Sıbyan Mektebi ve Rüştüyesinde tamamlayan Mehmet İzzet Bey, 1878'de İl Genel Meclisi Kalemine Kâtip oldu. 1882'de ikinci Kâtipliğe 1884'te ise Başkâtipliğe terfi etti. 1885'te Genel Meclis Savcılığı görevini de yapan Mehmet İzzet Bey, 1891'de İl Basım Müdürlüğüne atandı. Sırasıyla 24 Nisan 1895'te Görele Kaymakamlığı, 1896 Ağustosunda Tirebolu Kaymakamlığı, 1904'te Ordu

Kaymakamlığı, Aralık 1906'da Giresun Kaymakamlığına getirildi.¹⁰⁶⁹

Giresun Kaymakamı iken 23.7.1908'de Meşrutiyetin İlanından sonra yapılan Meclis-i Mebusan genel seçimlerde Trabzon Milletvekili olarak seçildi. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin kurulmasına öncülük etti. Erzurum Kongresinde Trabzon delegesi olarak seçildi.

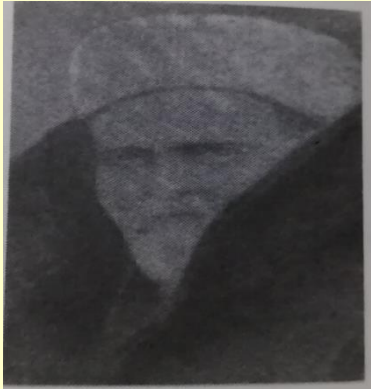
¹⁰⁶⁸ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.215; Ayrıca Kelkit Kaymakamlığı Proje Müdürü Çetin Kaya tarafından yapılan araştırmadan faydalanıldı.

¹⁰⁶⁹ TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.60.

Kongre Divanı'na 35 oyla Başkanvekili seçildi. Arıca Kongre Beyannamesi imzalayanlar arasındadır.¹⁰⁷⁰

Mehmet İzzet Bey, TBMM'nin I inci Döneminde Meclise Trabzon Milletvekili olarak seçildi. Kendisi ile birlikte Milletvekili seçilen Gümüşhane Milletvekili Ziya Bey ile birlikte 6 Mayıs 1920 pazar günü Ankara'ya gitmek üzere Çarşamba'dan yola çıktıktan bir süre sonra eşkıya tarafından çevrilerek şehit edildiler.¹⁰⁷¹ Kabri ise Trabzon Asri Mezarlığı'ndadır.¹⁰⁷²

Hafız Yunus Sıdkı (Bulut)

Hafız Yunus Sıdkı Efendi 1874 yılında Of ilçesinin Fındıkoba Köyünde dünyaya geldi. Babasının adı Tufan, Annesinin adı ise Hamide'dir. İlk eğitimini köyünde aldıktan sonra Çorum'da medrese tahsiline başladı. Eğitimine İstanbul'da devam eden Yunus Sıdkı Efendi, 1901 yılında Ataullah Efendi'den İcazet aldı. 1902'de ise Of Kazası Merkez Müderrisliği'ne atandı.

1916'da Rus işgaline karşı Of'ta halkı örgütlemeye aktif rol almıştır. 1919'da da Of Muhafaza-i Milliye Cemiyeti tarafından delege seçildi. Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayanlardan biridir. 14 Mart 1923'te Of Müftülüğü'ne tayin edilen Hafız Yunus Sıdkı Efendi, 1 Nisan 1936'da emekli oldu. Aynı yıl ise Of'ta vefat etti. Kabri ise köyü olan Fındıkoba'dadır.¹⁰⁷³

Hasan Hilmi Koral

Hasan Hilmi Efendi, Erzurum Kongresine Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti tarafından delege olarak seçildi. 24 Haziran 1919'da Program Encümenliğine aday gösterilse de seçimde 3 oy alarak seçilemedi. Kongre Beyannamesini hazırlayan on dört kişilik heyet arasındadır. Ayrıca Trabzon Vilayeti adına Heyet üyeliği için aday gösterilen Hasan Hilmi Efendi seçilememiştir.¹⁰⁷⁴ Yapılan saha çalışmasında Hasan Hilmi

¹⁰⁷⁰ Kırcıoğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158.

¹⁰⁷¹ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.937-938; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.19;

¹⁰⁷² Kırcıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.216.

¹⁰⁷³ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler* s.108-110; Kırcıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.216.

¹⁰⁷⁴ Kırcıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. II, s.233; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.111-112.

Efendi'nin doğum-ölüm tarihleri ve mezarının nerede olduğu bilgisine ulaşılamamıştır.

Abaza Hafız İsmail Hakkı (Genç) Efendi

Abaza Hafız İsmail Hakkı (Genç) Efendi, 1883 Rize doğumludur. Babası Genççağaoğlu Ali Bey, Annesi ise Fatma Hanım'dır.¹⁰⁷⁵ İlk ve Orta öğrenimini Rize'de bitiren Abaza Hafız İsmail Hakkı (Genç) Efendi, önce Rize Adliyesinde Zabıt Katipliği, liseyi bitirdikten sonra ise Avukatlığa başladı.¹⁰⁷⁶

Trabzon Kongresine Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Rize Şubesi tarafından Erzurum Kongresine katılması delege seçildi.¹⁰⁷⁷ Kongre sırasında aktif rol alan Abaza Hafız İsmail

Hakkı (Genç) Efendi, Kongre sonun ilan edilen Beyannameyi imzalayan delegelerden biridir.¹⁰⁷⁸

İsmail Hakkı (Genç) Efendi, Cumhuriyetin ilanından sonra Rize Vilayeti Daimi Encümen azalığı ve Hazine Dava Vekilliği yaptı. 1937'de Rize Vilayeti Daimi Encümen azalığı görevinden ayrıldıktan sonra Iğdır'a yerleşti. 23 Nisan 1941'de ise Iğdır'da vefat etti. Mezarı ise Iğdır'da bulunmaktadır.¹⁰⁷⁹

Mehmet Necati (Memişoğlu) Bey

Mehmet Necati (Memişoğlu) Bey, 1887'de Rize'nin Çamlıhemşin ilçesinin Çinçiva (Şenyuva) köyünde doğdu. Babası Memişzade Reşit Bey, Annesi Safiye Hanım'dır. İlk ve Orta öğrenimini memleketinden tamamladıktan sonra Erzurum'da medrese eğitimine başladı. Lise tahsilini İstanbul Darül Muallimin'de yaptı. Ardından Darül-fünun (İstanbul Üniversitesi) Hukuk mektebine girdi. 10 Nisan 1909'da mezun olduktan sonra Giresun Savcılığı'na atandı. Ancak görevi kabul etmeyerek siyasette devam edeceğini bildirdi.¹⁰⁸⁰

¹⁰⁷⁵ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.113.

¹⁰⁷⁶ Kırcıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.216.

¹⁰⁷⁷ Mesut Çapa, "Milli Mücadele Döneminde Rize", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XII, S.:39, 1997, s.866.

¹⁰⁷⁸ Kırcıoğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158

¹⁰⁷⁹ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.113-114.

¹⁰⁸⁰ TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.46; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.715.

İstanbul'da bir süre öğretmenlik ve avukatlık yapan Mehmet Necati Bey, I Dünya Savaşı sırasında gönüllü olarak orduya katıldı. Orduda tabur imamlığı görevinde bulundu. Ardından Kafkas Cephesinde Ruslara karşı savaştı. Milli Mücadele yıllarında sahibi olduğu Sada-yı Millet gazetesinde milli birlik ve beraberliği artıracak yazılar yazdı.¹⁰⁸¹

Erzurum Kongresine katılmak üzere Trabzon Kongresine Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Rize Şubesi tarafından delege seçildi. Ayrıca Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayan delegeler arasındadır.¹⁰⁸²

TBMM'nin I. döneminde Lazistan (Rize) milletvekili olarak 24 Nisan 1920'de meclise katıldı. Mecliste Adalet, Milli Savunma İktisat, Milli Eğitim ve İrşat komisyonlarında çalıştı. Mecliste toplam 41 kez konuşma yapan Mehmet Necati Bey, ayrıca 5 kanun önerisinde bulundu.¹⁰⁸³

Atatürk'e suikast (İzmir Suikastı) girişimi ile ilgili 1 Mart 1926'da tutuklandı. Yapılan yargılama sonucu 5 yıl süreyle Sinop'a sürgün edildi. Sinop'ta bir süre tütün ticareti ve avukatlık yaptı. 1946'da Demokrat Parti Sinop şubesinin kurucu üyesi oldu. 1954 yılında Ankara'ya gelen Mehmet Necati Bey, burada mesleği avukatlığa devam etti. 6 Mart 1959'da ise vefat etti.¹⁰⁸⁴ Yapılan saha çalışmasında mezarının Ankara Cebeci Mezarlığında olduğu tespit edilmiştir.

Ayrıca Mehmet Necati Bey, meclis ve cephede aktif rol alarak sergilemiş olduğu hizmet ve fedakârlığına binaen 17 Mart 1924'te Kırmızı-Yeşil şeritli İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir.¹⁰⁸⁵ Görüldüğü üzere mezar oldukça eski ve sade olup, tadilata gerek duymaktadır.

¹⁰⁸¹ Kırcıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.217; Çapa, "Milli Mücadele Döneminde Rize", s.866.

¹⁰⁸² Çapa, "Milli Mücadele Döneminde Rize", s.866; Kırcıoğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158.

¹⁰⁸³ TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.46; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.716.

¹⁰⁸⁴ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.716.

¹⁰⁸⁵ TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.46; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.716.

Eyyübizade Ömer Fevzi Eyyüpoğlu

Ömer Fevzi Eyyüpoğlu, 1884 Maçka doğumludur. Babası Abdülkerim Efendi'dir. Trabzon'da ve lise tahsilini tamamladı. Ardından İstanbul'a giderek eğitimine devam etti. İstanbul Üniversite Hukuk Fakültesinden mezun oldu.¹⁰⁸⁶ Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti kurucuları arasında yer almaktadır. Erzurum Kongresine Sürmene delegesi olarak katıldı. Ömer Fevzi Bey, kongre sırasında Mustafa Kemal'in başkanlığına karşı çıkararak bir muhalefet grubu oluşturdu. Ardından kongre sonunda ilan edilen Beyannameye karşı çıkararak imzalamadı.¹⁰⁸⁷ Ömer Fevzi Bey ve arkadaşları 3 Ağustos 1919 tarihli dokuzuncu içtimada vermiş olduğu 22 maddelik Program Taslağı reddedildi. Ömer Fevzi Bey bu taslak ile itibarını kaybetmiş, Mustafa Kemal ise kendisi hakkında "düşman casusu" tabirini kullanmıştır.¹⁰⁸⁸

Kongreden sonra muhalif arkadaşları ile Trabzon'a döndü. Trabzon'da sahibi olduğu Selamet gazetesinde Erzurum Kongresi kararları ve Temsil Heyeti'nin görev ve yetkilerini aleyhinde sert yazılar yazdı.¹⁰⁸⁹ Ardından tutuklanma endişesiyle İstanbul'a kaçtı. Daha sonra Balıkesir'e giderek İrşad gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü yaptı. Selamet gazetesinde olduğu gibi burada da Milli Mücadele aleyhinde yazılar yazıp yayınladı. Balıkesir'de de kendisinin tehlikede olduğunu hissetmesi üzerine önce İstanbul'a sonrasında ise Fransa'ya kaçtı.¹⁰⁹⁰ Ömer Fevzi Bey, "Yüzellilikler" listesine alındığından dolayı uzun bir süre yurda dönemedi. Nitekim 1938'de 3527 Sayılı Af Kanunundan yararlanarak yurda dönebildi. Ancak Türkiye'ye döndüğünde beklediği ilgiyi göremedi. Bazen İstanbul, bazen, Ankara bazen de Trabzon'da kalan Ömer Fevzi Bey, 1952 yılında ise vefat etti.¹⁰⁹¹ Yapılan çalışma neticesinde Ömer Bey'in mezarının nerede olduğu tespit edilememiştir.

¹⁰⁸⁶ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.118.

¹⁰⁸⁷ Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", s.49-50; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.217.

¹⁰⁸⁸ Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, 114.

¹⁰⁸⁹ Şebinkarahisar delegesi Mahmut Cemil (Şencan) Bey, Ömer Fevzi Bey hakkında şöyle anlatmaktadır: "Erzurum Kongresi son derece verimli çalışmalara sahne olmuştur. Delegelerin hiç birinde vatanperverlik ve milli mücadele azminin ve heyecanının dışında başka bir arzu yoktu. Yalnız Trabzon delegesi Ömer Fevzi'nin bir takım siyasi düşünceler peşinde ve mesela Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile irtibat hâlinde olduğunu tahmin ederdim. Son derecede muhteris bir adamdı." Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.184.

¹⁰⁹⁰ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.118-119.

¹⁰⁹¹ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.133-135.

Kulaçzade Ahmet (Kulaç) Efendi

Kulaçzade Ahmet Efendi, 1871 yılında Sürmene’de dünyaya geldi. Babası Recep Efendi, Annesi ise Zeynep Hanım’dır. İlk ve orta öğrenimini memleketinde tahsil ettikten sonra II. Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’a gitti. İstanbul’da bir müddet Emniyet teşkilatı çatısı altında polislik yaptıktan sonra memleketine dönüp Reji idaresinde çalışmaya başladı.¹⁰⁹² Ayrıca Ahmet Bey, Erzurum’da Tahsil Müfettişliği ve Sürmene’de sandık emniyeti görevlerinde bulundu.

Erzurum Kongresine Trabzon/Sürmene delegesi olarak katıldı. Kongre sırasında önemli hizmetlerde bulundu. Ayrıca kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayanlardan biridir.¹⁰⁹³

Cumhuriyet ilan edildikten sonra Sürmen’e Belediye Başkanı olan Kulaçzade Ahmet Efendi, 6 Ekim 1935’te vefat etti.¹⁰⁹⁴ Kabri Trabzon’un Sürmene ilçesinde bulunmaktadır. Resimde görüldüğü üzere Kulaçzade Ahmet Efendi’nin mezarı anıt mezar şeklinde yaptırılmıştır.

Hasan Fahri Polat (Müftü)

1871 Şiran Sarıca köyü doğumludur. Şiran Fevziye Medresesinden icazet aldı. Erzincan ve Trabzon medreselerinde yüksek tahsilini tamamladıktan sonra Şiran müftüsü oldu. Mondros ateşkesinden sonra Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyetinin Gümüşhane şubesinin kurulmasını sağladı. Erzurum kongresine Şiran delegesi olarak katılan Müftü Hasan Fahri, kongrenin açılış ve kapanışında milli duygu ve dilekleri içeren dualar yazıp

okudu. Kongre sırasında Mustafa Kemal’e tahsis edilen binada kaldı. Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayanlar arasında bulunmamaktadır. Hasan Fahri Hoca, Kongreden

¹⁰⁹² Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.217.

¹⁰⁹³ Kırzioğlu, “Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil”, s.158

¹⁰⁹⁴ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.218.

sonra Şiran'a döndüğü sırada kendisini aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu heyet Ilıca'ya kadar uğurlamıştır.

Mustafa Kemal kendisinin Gümüşhane milletvekili olarak meclise katılmasını istemiş, Hasan Fahri ise Milli Mücadelenin Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey aracılığıyla Mustafa Kemal'e şu cevabı verir: *“Paşamız, vatanın istikbali için büyük işler arifesindedir. Bizlerin kısmen halk içinde kalarak bu büyük teşebbüs ve himmetlere fikirleri hazırlama vazifemize devamımız, memleket için hayırlı, lüzumlu hatta zaruridir. Ben ömrümü vakfettiğim bu diyar insanları içinde irşat vazifemde kalmayı, naçiz şahsımdan vatanıma daha tatminkâr olacağım kanaatindeyim. Paşa Hazretlerinin bu düşüncemi tasvip edeceklerine kaniim.”* Mustafa Kemal Hasan Fahri'nin cevabını dinlediği zaman kendisine “Mübarek Adam” dediği anlatılmaktadır.¹⁰⁹⁵

1950 yılına kadar irşat vazifesiyle meşgul olan Hasan Fahri Polat, halk içinde itibarı kuvvetli olup ve nice ihtilaflar, onun hâkimliği ile taraflar arasında çözüme kavuşmuştur.¹⁰⁹⁶ Hasan Fahri Polat 3 Aralık 1950'de Ankara'da vefat etti. Naaşı Ankara Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir. Resimde de görüldüğü üzere Hasan Fahri Polat'ın mezarı gayet mütevazı olup az da olsa bakıma ihtiyacı vardır.

Yusuf Ziya (Şişman) Bey

1885 yılında Tirebolu'da doğan Yusuf Ziya Bey'in Babası Seyyit Kaptanzade Salih Efendi, Annesi ise Zeliha Hanım'dır. İlk ve Orta eğitimini memleketi Tirebolu'da tamamladı. Sırasıyla Fatsa Bolaman'da Nahiye Müdürlüğü, Tirebolu Adli Başkâtipliği ve Hazine Dava Vekilliği görevlerinde bulundu. Erzurum Kongresine Tirebolu delegeşi olarak katıldı. Kongrenin ilk gününde yapılan Program Encümeni seçimlerine katıldıysa da seçilemedi. Tirebolu delegeşi Yusuf Ziya Şişman 7 Şubat 1950'da vefat etti.¹⁰⁹⁷ Mezarının nerede bulunduğu dair herhangi bir bilgiye ulaşılamadı.

¹⁰⁹⁵ Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, s.262-265; Akbulut, “Erzurum Kongresi'nin Son Günü”, s.49-50; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.122-123.

¹⁰⁹⁶ Kutay, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, s.265.

¹⁰⁹⁷ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.124. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.87.

Hafız Abdullah Hasib (Ataman)

1884 yılında Trabzon'un Vakfikebir ilçesinin Beşikdüzü Bucağına bağlı Denizli köyünde doğdu. Babasının adı Kellecioğlu Hacı Ali, Annesinin ismi ise Havva'dır. İlköğrenimini Trabzon'da alan Abdullah Hasib Bey hafız oldu. 1898'de İstanbul'a giderek medrese eğitimi aldı. Beyazıt Camii'nde Müderris Ereğlili (Karadeniz) Hafız Mustafa Efendi'nin dersine devam ederek 1908'de icazet aldı. İmtihanlarını kazanarak Darül-muallime girdi. Edebiyat Fakültesinden mezun (9 Temmuz 1911) olduktan Doğubeyazıt ve Giresun'da öğretmenlik yaptı.¹⁰⁹⁸

1919'da Giresun İdadisinde Öğretmenlik görevini sürdürdüğü sırada Erzurum Kongresine katılmak üzere Trabzon/Vakfikebir delegesi olarak seçildi. Kongrede Trabzon vilayeti adına Süleyman Necati (Güneri) Bey ile birlikte Zabıt Kâtibi seçildi. Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzaladı. Aynı zamanda diğer delegelere imza attırma görevini yerine getirdi. Kongre sonunda Kongre tutulan zabıtları ve imzalı edilen beyannameyi getirerek Mustafa Kemal'e teslim etti.¹⁰⁹⁹

Kongre bittikten sonra eski görevi olan öğretmenliğe bir süre sonra devam etti. 1921'de görevinden ayrılarak ticarete atıldı. 1928 yılına kadar Trabzon İl Genel Meclisi'nde Vakfikebir temsilcisi olarak bulundu. 1928'de Harf İnkılabından sonra tekrar öğretmenliğe döndü ve Beşikdüzü İlkokulunda Baş Öğretmen oldu. 1949 yılında ise öğretmenlik mesleğinden emekliye ayrıldı.¹¹⁰⁰

27 Nisan 1973'te vefat eden Abdullah Hasib Bey, Trabzon'un Beşikdüzü ilçesinin Denizli köyüne defnedilmiştir.¹¹⁰¹

Ahmet Bey

Ahmet Bey Erzurum Kongresine Atina/Pazar delegesi olarak katılmıştır. Hafız Abdullah Hasib Bey'in 29 Temmuz 1919' Salı günkü altıncı içtimada tuttuğu zabıt müsveddesinde "*Muhafazai Hukuk Cemiyeti Reisi Ziya*" imzalı "*Rize Sancağının Atina/Pazar kazasından gelen*

¹⁰⁹⁸ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.188-189.

¹⁰⁹⁹ Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.110; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.188-189.

¹¹⁰⁰ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.218; Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158.

¹¹⁰¹ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.126.

mümessilin intihab mazbatası okundu.” ifadesi yer almaktadır. Ayrıca Ahmet Bey Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayan arasında bulunmaktadır.¹¹⁰² Ahmet Bey ile ilgili yeterli bilgi bulunmadığından yukarıda verilenlerle iktifa edeceğiz.

SİVAS VİLÂYETİ

Mehmed Fazlullah (Moral) Efendi

Mehmed Fazlullah Efendi, 14 Mayıs 1876’da Sivas’ta doğdu. Babası Sivas’ın yetiştirdiği önemli şahsiyetler arasında yer alan Abdulkadir Gulami’dir. Rüştüye ve medrese tahsilinden sonra öğretmenliğe başlayan Fazlullah Efendi; Amasya, Tokat, Mardin, Urfa ve Maraş’ta görev yaptı. Maraş’ta görevi sırasında Hilal-i Ahmer Cemiyeti’nin Başkanlığını da yapmıştır.¹¹⁰³

Maraş’ta görev yaptığı sırada Fransız işgaline karşı halkı bilinçlendiren Fazlullah Efendi, Ermeniler tarafından ihbar edildi. Yakalanacağını anlaması üzerine tayinini istedi. Karahisar-ı Şarki İdadi Müdürlüğü’ne atanan Fazlullah Efendi, maddi sıkıntılardan dolayı ailesini Maraş’ta bırakıp Sivas’a geldi. Burada Sivas halkı temsilcileri ile Müdafaa-i Hukuk Şubesi tarafından Erzurum Kongresine katılmak üzere delege olarak seçildi.¹¹⁰⁴ Kongre sırasında söz alarak görüşlerini dile getiren Fazlullah Efendi, verdiği bir önergede; dinsiz ve ahlaksız milletlerin yaşayamayacağını, bütün vatandaşların ve askerlerin İslam’ın şartlarına uymaları gerektiğini, başa gelen felaketlerin din konusundaki eksikliklerden kaynaklandığını bu bağlamda İslamiyet’e bağlılığın gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca aktif bir şekilde çalışarak önemli hizmetlerde bulunan Fazlullah Efendi, Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi de imzalamıştır.¹¹⁰⁵

¹¹⁰² Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.216; Kırzioğlu, *Erzurum Kongresi Beyannamesini...*, s.157; Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.127.

¹¹⁰³ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.219; Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.128.

¹¹⁰⁴ Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.129.

¹¹⁰⁵ A. Necip Günaydın, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri*, Sivas, 2002, s.94; Kırzioğlu, “Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil”, s.158.

Kongre sonrasında Sivas İdadisi ve Sivas Öğretmen Okulu'nda Arapça, Edebiyat Farsça, Mantık Felsefe, Resim ve Hıfzu's-sıhha (sağlık) derslerini okuttu. Ayrıca Sivas'ta, İrade-i Milliye ve Gâye-i Milliye adlı gazetelerin çıkmasında katkıları olmuştur. Mehmet Fazlullah Efendi, 35 yıl öğretmenlik yaptıktan sonra ise emekliye ayrıldı.¹¹⁰⁶ 23 Nisan 1942'de vefat eden Mehmed

Fazlullah Efendi'nin kabri Sivas'ta Mor Ali Baba Camii'nin haziresinde bulunmaktadır.¹¹⁰⁷ Mezarı ise resimde görülen hazirenin ön sırasında bulunan küçük mezarlar arasındadır. Dolayısıyla mezarın yeniden yapılması gerekmektedir.

Yusuf Ziya (Başara) Bey

Yusuf Ziya (Başara) Bey 1869 Sivas doğumludur. Babası Mütevellizade Mahmut Efendi, Annesi Rukiye Hanım'dır. İlk ve Orta öğrenimini memleketi Sivas'ta tamamladı. 28 Aralık 1888'de Sivas'ta Mektupçuluk Kaleminde göreve başladı. Bir süre çalıştıktan sonra 15 Ekim 1900'de mümeyyizliğe terfi edildi. Ardından Koyulhisar ve Divriği ilçelerinde Aşar memurluğu, Divriği Kaymakam Vekilliği ve Vilayet Gazetesi yazarlığı görevlerinde bulundu.

Ayrıca Ocak 1912'ye kadar görev yaptığı Mektupçuluk Mümeyyizliğinde dört kez Mektupçuluğa vekâlet etti. 13 Mart 1912'de Sivas Sanayi Mektebi Müdürlüğüne tayin oldu.¹¹⁰⁸

Erzurum Kongresine temsilci olarak seçilen Ziya Bey, Kongrede Program Encümenliğine aday gösterildi. Yapılan oylamada 33 oyla Program Encümeni seçildi.

¹¹⁰⁶ İbrahim Olcayto, *Folklor Defteri (1907-1945)*, Ankara, 2001, s.99; Günaydın, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayeti Delegatesi*, s.118.

¹¹⁰⁷ Fatih Ramazan Süer, "Mehmed Fazlullah es-Sivâsi'nin el-İtidâl fi Muhebbeti'l-Âl Adlı Mesnevîsi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, Cilt:20, Sayı:1, 2016, s.312.

¹¹⁰⁸ TBMM Arşivi, Yusuf Ziya Başara Hal Tercümesi, Dosya No:394, Kutu No:55; TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.58; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.894.

Kongre sırasında aktif rol alan Yusuf Ziya Bey, kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayan delegeler arasındadır.¹¹⁰⁹

TBMM'nin I inci dönemi için yapılan seçimlerde Sivas Milletvekili olarak 23 Nisan 1920'de açılışında hazır bulunan Yusuf Ziya Bey, Mecliste Adalet, İçişleri, Sağlık, Sosyal Yardım, Millî Eğitim, Bütçe, Tasarı ve PTT komisyonlarında görev yaptı.¹¹¹⁰

Ziya Bey'in önemli hizmetlerinden bir tanesi inşa ettiği kütüphanedir. Ziya Bey'in çabalarıyla inşa edilen Kütüphane binası 1908 yılında tamamlanabilmiştir. Kütüphanenin maddi ihtiyacının önemli bir bölümünü bizzat kendisi karşılayan Ziya Bey, ölümüne kadar kütüphanenin yöneticiliğini de üstlenmiştir.¹¹¹¹ TBMM'nin II. ve VII. dönemlerde yeniden Sivas Milletvekili seçilerek meclise katılan Yusuf Ziya Bey,¹¹¹² 19 Temmuz 1943'te Ankara'da vefat etti. Naaşı Ankara Cebeci Asrî Mezarlığı'na defnedilmiştir. Eski bir görünüme sahip olan mezarın yeniden inşa edilmesi gerekmektedir.

Piyazoğlu Hüseyin Hüsnü (Özdemir)

Hüseyin Hüsnü Bey, Giresun Şebinkarahisar'da doğdu. Babası Mehmet Bey, Annesi Halime Hanım'dır. Şebinkarahisar Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Başkan Vekilliği ve Şebinkarahisar Belediye Başkanlığı yapmıştır. Alucra Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti tarafından Erzurum Kongresine katılmak üzere temsil olarak seçilmiştir. Kongrede başarılı çalışmalar yapan Hüseyin Hüsnü Bey Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalamıştır. Soyadı Kanunu ile Özdemir soyadını alan Hüseyin Hüsnü Bey, 14 Aralık 1950'de vefat etmiştir.¹¹¹³ Yapılan araştırma neticesinde Hüseyin Hüsnü Bey'in mezarının nerede olduğu bilgisine ulaşılamadı.

¹¹⁰⁹ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.219; Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158.

¹¹¹⁰ TBMM Arşivi, Yusuf Ziya Başara Hal Tercümesi...; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.895.

¹¹¹¹ Bayram Ali Çetinkaya, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi İdeal Aydın ve Bürokratı Yusuf Ziya (Başara) Bey ve Ziyabey Yazma Eserler Kütüphanesi", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/1, 2008, s.64.

¹¹¹² TBMM Arşivi, Yusuf Ziya Başara Hal Tercümesi; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.895.

¹¹¹³ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.134.

İbrahim Süreyya (Yiğit) Bey

1880 İstanbul doğumludur. Babasının adı Servet, Annesinin ise Emine'dir. Eğitimi tamamlayan İbrahim Süreyya Bey, ilk olarak Dâhiliye Nezareti Mektupçuluk Kaleminde memur olarak görevlendirildi. Ekim 1902'de İttihat ve Terakki Cemiyetine girerek siyasetle uğraştığı iddiasıyla tutuklanana İbrahim Süreyya Bey, yargılama sonucu 3 yıl Kalebentliğe hüküm giyerek Sinop Cezaevine gönderildi. Cezası bittikten

sonra Nisan 1906'da İstanbul'da Karantina İdaresine girdi. II. Meşrutiyetin ilanından (23 Temmuz 1908) sonra çıkarılan af ile hapiste ve açıkta geçirdiği süre hizmete eklenerek idare mesleğine geçen İbrahim Süreyya Bey, 29 Eylül 1909'da Bursa Orhaneli Kaymakamlığı'na atandı. Ardından sırasıyla Selanik'in Menlik, Cumayı Balâ, Yenice Vardar kaymakamlığı görevinde bulundu.¹¹¹⁴

İtalya ile Trablusgarp Savaşı'nın çıkması üzerine Kaymakamlıktan çekilerek Derne ve Bingazi'de Mustafa Kemal ve Enver Beylerin komuta ettikleri birliğe gönüllü olarak katıldı. Balkan Savaşları sırasında İstanbul'da Polis Müdürlüğü Tahrirat Şubesi Müdürü olarak çalıştı. Sırasıyla Çatalca, Gelibolu, Kırklareli, Balıkesir ve İzmit Mutasarrıflıklarında bulundu.¹¹¹⁵ Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından 9 Mart 1919'da görevden alınan İbrahim Süreyya Bey, Mustafa Kemal ve Arkadaşlarıyla irtibat kurdu. Rauf Orbay ile Batı Anadolu'yu gezerek Amasya'da Mustafa Kemal ile buluştu. Ayrıca 21-22 Haziran 1919'da ilan edilen Amasya Genelgesinin imzasında bulunanlar arasındadır.¹¹¹⁶

Erzurum Kongresine Amasya delegesi olarak katıldı. Erzurum Kongresi sonunda ilan edilen Kongre Beyannamesini imzalayan temsilcilerdendir.¹¹¹⁷ Osmanlı Mebusan Meclisinin son dönemi için yapılan seçimde Saruhan Milletvekili seçildi. Meclisin feshi üzerine Anadolu'ya geçerek 23 Nisan 1920'de Saruhan Milletvekili olarak TBMM'nin açılışında hazır bulundu. Başkanlık Divanının oluşturulmasında 25 Nisanda İdare Memurluğuna getirildi. Mecliste İçişleri, Dışişleri, Program, İçtüzük ve Tapu Kadastro Komisyonlarında çalıştı. 18 Mart 1922'de Ukrayna'ya gidecek Heyete seçilerek izinli sayıldıysa da 1 Mayıs 1922'de bu görevden

¹¹¹⁴ TBMM Arşivi, İbrahim Süreyya Yiğit Hal Tercümesi, Sicil No:394, Kutu No:39; TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.54; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.828.

¹¹¹⁵ TBMM Arşivi, İbrahim Süreyya Yiğit Hal Tercümesi, Sicil No:394, Kutu No:39; TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.54; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.829.

¹¹¹⁶ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.220; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.829.

¹¹¹⁷ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.157.

istifa etti.¹¹¹⁸ II. ve VIII. dönemlerde ise yine Kocaeli Milletvekili olarak girdi ve görevini 14 Mayıs 1950'ye kadar sürdürdü. TBMM'nin 23 Kasım 1923 tarihli kararıyla Kırmızı-Yeşil Şeritli İstiklal Madalyası ile ödüllendirildi. 4 Kasım 1952 Salı günü İstanbul'da vefat etti. Mezarı İstanbul Karacaahmet Mezarlığındadır.¹¹¹⁹

Müftü Hayrullah (Seyhan) Efendi

1878 Sivas Divriği doğumlu olan Müftü Hayrullah Efendi'nin Babası Necip Efendi, Annesi ise Vesile Hanım'dır.¹¹²⁰ Müftü Hayrullah Efendi, Erzurum Kongresine Divriği delegesi olarak katıldı. Kongrenin 24 Temmuz 1919 tarihindeki ikinci oturumunda Program Encümenliği için aday gösterildi ancak seçilemedi.¹¹²¹ Hayrullah Efendi, 29 Temmuz 1919 günü altıncı oturumda Kongre Başkanlığına bir dilekçe vererek Erzurum'un havasından dolayı rahatsız olduğunu ayrıca ekonomik sıkıntıları gerekçe göstererek Erzurum ve Kongreden ayrılmak istediğini bildirdi. Kongre Başkanlığı ise dilekçenin 2 Ağustos günü yapılacak toplantıda görüşüleceğini kararlaştırdı. Fakat Hayrullah Efendi, kararlaştırılan tarihi beklemeden memleketi Divriği'ye geri döndü.¹¹²²

Soyadı Kanunu ile Seyhan soyadını alan Müftü Hayrullah Efendi, 20 Ocak 1950 tarihinde memleketi Divriği'de vefat etti.¹¹²³ Müftü Hayrullah Efendi'nin mezarının nerede bulunduğu dair kesin bir bilgiye ulaşılamadı.

¹¹¹⁸ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.829.

¹¹¹⁹ "Süreyya Yiğit, Eski Kocaeli Milletvekili Vefat Etti", *Akşam Gazetesi*, 5 Kasım 1952, s.1; TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.158-485; TBMM Arşivi, İbrahim Süreyya Yiğit Hal Tercümesi, Sicil No:394, Kutu No:39; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.829-830.

¹¹²⁰ Günaydın, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri*, s.118.

¹¹²¹ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. II, s.31-32.

¹¹²² Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum...*, C. II, s.122-151; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.140.

¹¹²³ Günaydın, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri*, s.129.

Mahmut Cemil Şencan

1893 Fatsa doğumlu olan Mahmut Cemil Bey'in Babası Mehmet Hulusi Efendi, Annesi ise Ayşegül Hanım'dır. Babası Fatsa'da görevli iken doğan Mahmut Cemil Bey'in asıl memleketi Giresun'a bağlı Kırık Bucağının İkisu mevkiidir. Aile adı ise Mumcuoğlu'dur. Liseyi Trabzon'da tahsil etti. Tıbbiye 4. Sınıf öğrencisi olduğu sırada I. Dünya savaşı patlak verince 16. Tümen seyyar Hastanesi ile Çanakkale-Arıburnu'na giderek orada hizmet verdi. Çanakkale Zaferi üzerine Harb Madalyası ile taltif edildi. Tıbbiyeyi bitirdikten sonra askere giden Mahmut Cemil Bey,

askerlik görevini Dr. Üsteğmen olarak Şark cephesinde yaptı. Askerlik vazifesinin ardından Erzurum'da Emraz-ı Sâriye (Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele) doktoru olarak göreve başladı.¹¹²⁴

Mahmut Cemil Erzurum'da doktorluk yaptığı dönemi şöyle izah etmektedir:

*“O tarihte Erzurum'un perişan yoksul, hastalıklı hâlini tarif çok zordur. Önce bir hükümet doktoru ile bir sağlık müdürü, bir de ben olmak üzere sadece üç doktor varken, sonra sağlık müdürü ile ikimiz kaldık. Merkez Eczanesi'nin bir odasını bana tahsis ettiler, sabahtan akşama kadar hastane muayene ederdim. Görevim çok ağır ve yorucu idi.”*¹¹²⁵

Erzurum Kongresine katılmak üzere Şebinkarahisar (Karahisar-ı Şarki) Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti tarafından Şebinkarahisar delegesi olarak seçildi. Kendisine telgraf ile bildirilen Mahmut Cemil Bey, görevi şerefle kabul edeceğini, gerekirse azline razı olacağını bildirdi.¹¹²⁶

Kongre sırasında 28 oy alarak Program Encümenliğine seçildi. Kongrede önemli çalışmalara imza atan Mahmut Cemil Bey, Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayan delegelerden biridir.¹¹²⁷

Kongreden sonra tekrar mesleğine devam eden Dr. Mahmut Cemil Bey, 15 Mayıs 1920'de Doğu Cephesi'nde seferberlik ilan edilmesi üzerine tekrar askere alınarak 29. Alay 2. Tabur

¹¹²⁴ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.183; Fahrettin Kırzioğlu, “Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili”, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı:85, 1969, s.64.

¹¹²⁵ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.183.

¹¹²⁶ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.184.

¹¹²⁷ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. II, s.32; Kırzioğlu, “Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil”, s.158.

emrine verildi. 1 Eylül 1921’de terhis edildi. Erzurum’da bir süre görev yaptıktan sonra çeşitli illerde hükümet tabipliği ve sağlık müdürlüğü yaptı. Kasım 1954’te emekliye ayrılan Dr. Mahmut Cemil Şencan, İstanbul Tabipler Odası tarafından “Şeyhü’l-Etibba” (Tabipler Dedesi) olarak seçildi. 1983’te İstanbul’da vefat etti.¹¹²⁸

Çadircızade Ali Bey

9 Temmuz 1919’da Tercan Belediye Reisi Tefik Bey tarafından Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’ne gönderilen telgraf ile Çadircızade Ali Bey’in, Erzurum Kongresine katılmak üzere Sivas/Koyulhisar delegesi olarak seçildiği bildirilmiştir.

26 Temmuz 1919’da yapılan üçüncü içtimada Çadircızade Ali Bey’in, seçim mazbatasını okunarak kabulü için oylamaya sunulmuştur. Ayrıca Kongrenin son gününde (7 Ağustos 1919’da) ilan edilen Beyannameyi imzalayan delegelerdendir.¹¹²⁹ Ali Bey ile ilgili yukarıda verilenlerin dışında kesin ve detaylı bir bilgiye ulaşılamadı.

Serdarzade Mehmed Mustafa (Serdaroğlu) Efendi

Serdarzade Mehmed Mustafa (Sırrı) Bey, 1861’de Ordu’nun Mesudiye ilçesinde dünyaya geldi. Babası Serdarzade Ahmet Bey, Annesi Ayşe Hanım’dır.¹¹³⁰

İlk ve Orta öğrenimini Mesudiye Rüştiyesinde tamamlayan Mustafa Bey, bir süre de medrese eğitimi gördü. Eğitiminin ardından Karahisar-i Şarki adliyesinde önce Savcılık Kâtipliğine bir süre sonra ise Başkâtipliğe yükseltildi. Daha sonra sırasıyla Mahkeme Aza Mülazımı, Mesudiye Reji Memurluğu görevlerinde bulundu. Reji memuru iken Osmanlı Mebusan Meclisinin I. Döneminde (1908-1912) Karahisar-ı Şarki mebusu olarak seçildi. Meclisin feshinden sonra memleketine dönen Mustafa Bey, tarım ve ticaretle meşgul oldu.¹¹³¹

¹¹²⁸ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.185; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.221; Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.142-143.

¹¹²⁹ Kırzioğlu, “Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil”, s.158; Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.144.

¹¹³⁰ TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.39; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.588.

¹¹³¹ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.588; TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.39.

Millî mücadelede bölgedeki Müdafaa-i Hukuk Teşkilatında çalışan Mustafa Bey, Erzurum Kongresine Sivas/Mesudiye delegesi olarak katıldı. 7 Ağustos 1919'da ilan edilen Kongre Beyannamesini imzalayan delegelerdendir.¹¹³²

TBMM'nin I. Dönemine Milletvekili ve 10 Mayıs 1920'de Meclise katıldı. Mecliste İçişleri, Şer'îye, Malî Kanunlar ve Anayasa Komisyonlarında ve Memurin Muhakematı Tetkik Heyetinde görev yaptı. Mustafa Bey, Dönem içinde 7'si gizli oturumlarda olmak üzere kürsüde 66 konuşma yaptı. Ayrıca 8 soru önergesi verdi. Mustafa Bey, arkadaşları ile birlikte Ordu'nun bağımsız bir liva olması için verdikleri kanun teklifi, 4 Aralık 1920'de 69 sayılı Kanun olarak kabul edildi. Dönem sonu Meclisten ayrıldıktan sonra memleketinde arzuhalcilik, dâva vekilliği görevleriyle meşgul oldu. 3 Kasım 1925'te ise Mesudiye'de hayatını kaybetti. Nüfus kaydında adı Mustafa olmasına rağmen memuriyet sicilinde Mustafa Sırrı olarak yazılıdır. Ailesi "Serdaroğlu" soyadını almıştır.¹¹³³ Çalışma sırasında Serdarzade Mehmed Mustafa Efendi'nin mezarının nerde olduğu bilgisine ulaşamadı.

Mehmed Şeref Efendi

Erzurum Kongresinin son günü olan 7 Ağustos 1919 Perşembe günü yapılan son içtimada Heyet-i Temsili seçimleri için Sivas Vilayeti adına aday gösterilen isimlerin bulunduğu tutanakta Mehmet Şeref Efendi'nin imzası bulunmaktadır¹¹³⁴.

Mehmet Şeref Efendi ile ilgili yapılan araştırma neticesinde Kongreye delege olarak katıldığının tespiti dışında hakkında kesin ve detaylı herhangi bir bilgiye ulaşamadı.

¹¹³² Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.157; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.588.

¹¹³³ TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.39; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.588.

¹¹³⁴ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. II, s. 233; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.147.

Mehmed Sırrı (Kaymaz) Bey

Mehmet Sırrı Bey, 1872’de Harput’ta doğdu. Halk arasında sevilen bir kişilik olan Sırrı Bey, Emekli Alay kâtibidir.¹¹³⁵ Erzurum Kongresine Sivas/Reşadiye delegesi olarak katılmıştır. 5 Ağustos 1919’da Kongrenin 11. İctimaında İkinci Nizamname Encümeni olarak aday gösterilmiştir. Ayrıca Kongre sırasında Sivas Vilayeti adına istenen Temsil Heyeti adaylarının kaydedildiği teklif tutanağında imzası bulunmaktadır.¹¹³⁶ Kongrenin son günü olan 7 Ağustos 1919’da ilan edilen Kongre Beyannamesi Mehmet Sırrı Bey tarafından imzalanmıştır.¹¹³⁷

Mehmet Sırrı Bey, Kongre sırasında aktif ve başarılı çalışmalarında dolayı 66 sayılı İstiklal Madalyası Kanunu’nun 5. Maddesi gereğince 18 Mayıs 1926 tarihli TBMM oturumunda İstiklal Madalyası ile taltif edilmiştir.¹¹³⁸ Yapılan araştırma neticesinde Mehmet Sırrı Bey’in vefat tarihine ve mezarının nerede olduğuna dair kesin bir bilgiye ulaşılamadı.

Çeçenzade İsmail Hakkı (Çeçen)

1889 Şebinkarahisar Sancağı, Suşehri Kazası, Ezdiber Nahiyesi’ne bağlı Yeniköy (Akıncılar) doğumlu olan İsmail Hakkı Bey, Bektaş Bey’in oğludur. Yeniköy’de çiftçilikle uğraşan İsmail Hakkı Bey; Arapça, Rumca ve Ermeniceye vakıftı. Bir süre ise Giresun’a Kulakkaya Nahiyesi Müdürlüğü görevinde bulundu.¹¹³⁹

İsmail Hakkı Bey, Erzurum Kongresi’ne Sivas/Suşehri delegesi olarak katılmıştır. Kongre hazırlıkları sürerken Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin Erzurum şubesi üyeleri tarafından Mustafa Kemal’in Kongre Başkanı olarak seçmek amacıyla diğer illerin temsilcilerine haber vermeden 17 ve 19 Temmuz günlerinde Trabzon delegesi İzzet Bey ile görüşüp anlaştıklarını haber alan Sivas delegelerinden altı üyenin yazdığı protesto metninde imzası bulunmaktadır.¹¹⁴⁰ Sivas delegeleri tarafından Temsil Heyeti için aday gösterilmiş ancak seçilememiştir. Ayrıca İsmail Hakkı Bey Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi

¹¹³⁵ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.88; Çil, *Erzurum Kongresi’ne...* s.148.

¹¹³⁶ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. II, s.201-232; Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.148.

¹¹³⁷ Kırzioğlu, “Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil”, s.253.

¹¹³⁸ Günaydın, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri*, s.142.

¹¹³⁹ Günaydın, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri*, s.130-132; Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.149.

¹¹⁴⁰ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. II, s.7; Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.150.

imzalamıştır.¹¹⁴¹ Yapılan araştırma neticesinde İsmail Hakkı Bey'in vefat tarihine ve mezarının nerede olduğu bilgisine ulaşamadı.

Mehmet Rifat (Arkun) Bey

1873'te Tokat'ta doğdu. Babasının adı Ahmet Nazik Efendi, Annesinin adı Naziye Hanım'dır.¹¹⁴² İlk ve orta öğrenimini Tokat Rüştiyesinde tamamladıktan sonra 1889'da Liva Muhasebe Kaleminde kâtip olarak göreve başladı. 1904 yılına kadar Tokat ve Amasya Tahrirat ve Liva İdare Heyeti kâtipliklerinde çalıştı. 1905'te Isparta Tahrirat Müdürlüğüne atandı. 1906-1916 yılları arasında ise Amasya ve Çorum Tahrirat Müdürlüklerinde görevlendirildi.¹¹⁴³ "Kabadayı" namı ile anılan Mehmet Rifat Bey, ayrıca sert davranışları nedeniyle 1916'da açığa alındı.

Ardından memleketine döndü. 1918'de Tokat Belediye Başkanı oldu.¹¹⁴⁴

Müdafaayı Hukuk Cemiyetinde çalışan Mehmet Rifat Bey, Tokat delegesi olarak Erzurum Kongresine katıldı. Kongre sırasında çeşitli oturumlarda söz alarak ülke meseleleri hakkında görüşlerini ifade etti. Kongrede Tüzük Komisyonu için yapılan seçimde 19 oy alarak Tüzük Komisyonu seçildi. Ayrıca kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayan temsilciler arasında bulunmaktadır.¹¹⁴⁵

TBMM'nin I. Dönemine Tokat Milletvekili seçilerek 23 Nisan 1920'de Meclisin açılışında hazır bulundu. Mecliste çeşitli komisyonlarda görev yaptı. İstiklâl Savaşının kritik bir döneminde 16 Temmuz 1921'de Cepheye gitmek üzere Başkanlığa verdiği önerge ile dikkati çekti. Verdiği önergede "*Gerçi askerlik etmedim ise de fitratan cesurum, iyi ata biner, güzel kurşun atarım... günde dört saat maşiyen yürürüm. Açıkta toprak üzerinde palto ile yatarım. Cepheye gideceğim. Fırsat bulursam birkaç düşman geberteceğim.*" şeklinde beyanda bulundu. Dönem içinde 4'ü gizli oturumlarda olmak üzere kürsüde 33 konuşma yaptı. 16 soru ile 2 gensoru önergesi verdi. Milletvekilliği sona erdikten sonra Tokat'a dönen Mehmet Rifat Bey, 23 Ocak 1945'te İstanbul'da hayatını kaybetti.¹¹⁴⁶

¹¹⁴¹ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. II, s.232; Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158.

¹¹⁴² TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.59.

¹¹⁴³ TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.59; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.913.

¹¹⁴⁴ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.222; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.913.

¹¹⁴⁵ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158.

¹¹⁴⁶ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.913-914.

Emekli Yüzbaşı Recep (Dinçer) Efendi

1850 doğumlu olan Recep Efendi, Sivaslı Hendenoğulları ailesine mensuptur. Askerliğini Urfa/Siverek'te yapan Recep Efendi, 1910'da Ordudan Yüzbaşı rütbesiyle emekli oldu.¹¹⁴⁷ Recep Efendi, Erzurum Kongresine Sivas/Zara delegesi olarak katıldı. Kongre zabıtlarında adı geçmektedir. Ayrıca Kongre hazırlıkları sürerken Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi üyeleri tarafından Mustafa Kemal'in Kongre Başkanı olarak seçmek amacıyla diğer illerin temsilcilerine haber vermeden 17 ve 19 Temmuz günlerinde Trabzon delegesi İzzet Bey ile görüşüp anlaşmalarını haber alan Sivas delegelerinden altı üyenin yazdığı protesto metninde imzası bulunmaktadır.¹¹⁴⁸ Emekli Yüzbaşı Recep Efendi, Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalamıştır.¹¹⁴⁹

Erzurum Kongresinden sonra Sivas'a dönen Recep Efendi, Sivas Kongresine katılım göstermemesine rağmen kongre sırasında Mustafa Kemal ile birlikte oldu. Kongre sonunda çektirilen toplu fotoğrafta bulunmaktadır. 1918-1919 yılları arasında Zara Belediye Başkanlığı görevinde bulunan Recep Efendi, 1931 yılında vefat etti.¹¹⁵⁰ Yapılan araştırma sonucunda Recep Efendi'nin mezarı ile ilgili detaylı bilgilere ulaşılamadı.

BİTLİS VİLÂYETİ**İsmail Efendi**

Kongre Divan Kâtibi Süleyman Necati tarafından tutulan kayıtlarda İsmail Efendi'nin Bitlis delegesi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca Kongre zabıtları incelendiğinde 3 Ağustos 1919 Pazar günü yapılan 9. İctimanın 2. Celsesinde 11 maddelik Cemiyet Nizamnamesi görüşülürken İsmail Efendi'nin Bitlis delegesi olarak söz aldığı belirtilmişti.¹¹⁵¹

¹¹⁴⁷ Günaydın, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri*, s.126.

¹¹⁴⁸ Kırcıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. II, s.7; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.153.

¹¹⁴⁹ Kırcıoğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158.

¹¹⁵⁰ Günaydın, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri*, s.126-127.

¹¹⁵¹ Kırcıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. II, s.171-172; Dayı, "Erzurum Kongresi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", s. 3; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.155.

Süleyman (Hatunoğlu) Bey

Süleyman Bey 1861’de Edirne’de doğdu. Harbiye’den mezun olduktan sonra ordunun değişik kademelerinde görev yaptı. Bitlis’te on yıl askerlik şube başkanlığı yapan Süleyman Bey, 1897 Osmanlı-Yunan ve Balkan Savaşlarına katıldı. I. Dünya Savaşı sırasında ordu hizmetinde olan Süleyman Bey, 12 Şubat 1918’de Bitlis’in Rus işgalinden kurtarılmasında önemli yararlılıklar gösterdi. Kasım 1918’de ise Binbaşı rütbesiyle ordudan emekli oldu.¹¹⁵²

Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin Erzurum şubesi kurucularından olan Süleyman Bey, 17 Haziran 1919’da yapılan Erzurum Vilayet Kongresine de katılmış ve yönetim kurulu üyeliğine seçilmiştir. Erzurum Kongresi hazırlıkları sırasında aktif rol almış ve misafirlerin ağırlanması konusunda fedakârlık yapmıştır. Vilayat-ı Şarkiye-i Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum şubesi tarafından Erzurum Kongresine katılmak üzere Bitlis delegesi olarak seçilmiştir.¹¹⁵³

Sivas’a gidecek olan Mustafa Kemal ve Temsil Heyeti’nin masraflarının karşılanması için Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından 1000 lira verilmesi gerekiyordu. Ekonomik sıkıntı farkında olan Süleyman Bey, masrafların karşılanması için büyük bir fedakârlık örneği sergileyerek hayatın boyunca biriktirebildiği 900 altın lirayı adının hiçbir şekilde anılmaması şartıyla Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne bağışlamıştır.¹¹⁵⁴

Onbeş boyunca Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin Erzurum şube başkanlığını yapan Süleyman Bey Şube Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal’e Fahri Hemşirelik ve Son Osmanlı Mebusan Meclisine Erzurum Mebusu olarak aday gösteren karar metnini imzalamıştır.¹¹⁵⁵

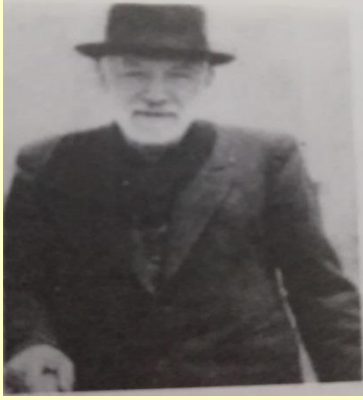
1925 yılında vefat eden Süleyman Bey’in mezarı Kars Tayyare Meydanı yanındaki Şehitlikte olduğu ifade edilmiştir. Ancak yaptığımız saha çalışması neticesinde Süleyman (Hatunoğlu) Bey’in mezarına ulaşılamamıştır.

¹¹⁵² Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.225; Çil *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.156; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.200.

¹¹⁵³ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. II, s.105; Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.157.

¹¹⁵⁴ Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.157-158.

¹¹⁵⁵ Çil, *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegeler*, s.158.

Müderri Hafız Mehmed Cemil (Aydın)

Hafız Mehmet Cemil, 1878 Siirt doğumludur. Babasının adı Mehmet, annesinin adı Halime'dir. Ailece ilme değer veren aydın bir sülaledendir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Siirt Şubesi Hafız Mehmet Cemil Bey'in kardeşi Halil Hulki Bey¹¹⁵⁶ tarafından kurulmuştur. Halil Hulki Bey, Siirt Milletvekili olarak meclise katılınca derneğin faaliyetlerini Hafız Mehmet Cemil Bey tarafından yürütülmüştür.

Hafız Mehmet Cemil, Kongreye son gün Siirt delegesi olarak katılabılmıştır. Kongre kapanışında Aşr-ı Şerif okumuştur.¹¹⁵⁷ Kongre sonunda ilan edilen Beyannamesini imzalayan Hafız Mehmet Cemil Bey, 18 Şubat 1948'de vefat etmiştir.¹¹⁵⁸ Hafız Mehmet Cemil Bey'in mezarının nerede bulunduğu dair kesin bir bilgiye ulaşılamadı.

Hafız Mehmet Hilmi (Çorapsız)

1876 yılında Erzurum-İspir Cenkler Köyünde (Düzköy) doğmuştur. Babası Recep Efendi, annesi Zeliha Hanım'dır. Hafız Mehmet Hilmi medrese eğitimini tamamladıktan sonra Erzurum'da imamlık yapmıştır. Erzurum Dârü'l Hilafe Mektebi'nde muallimlik yapmıştır. 1918'de ise Müftü Naibi olmuştur.¹¹⁵⁹

Mehmet Hilmi Efendi, Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Heyetinde aza olarak bulunmuş, cemiyetin teşkilatlanmasında büyük hizmetler yapmıştır. Erzurum Umumi Kongre öncesi yapılan hazırlık çalışmalarında görev yapmış, Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinin katıldığı kongreye Siirt adına delege olarak katılmıştır.

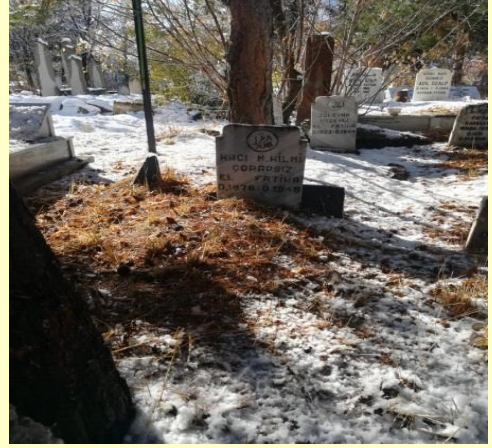
¹¹⁵⁶ Detaylı bilgi için bkz. Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.849-850.

¹¹⁵⁷ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.203.

¹¹⁵⁸ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.160.

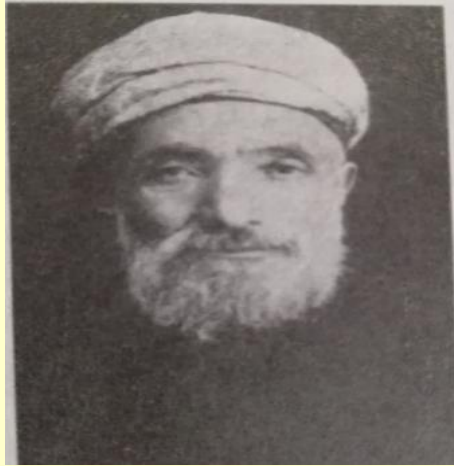
¹¹⁵⁹ A. Hilal Kalkandelen, *Erzurum'un Yüzleri "Hafız Mehmet Hilmi Efendi"*, Erzurum, 2016, s. 9-12.

Erzurum Kongresi'nin son günü ilan edilen Beyannameyi imzalayan mümessiller arasında yer almaktadır.¹¹⁶⁰ Hafız Mehmet Hilmi Efendi Müftü Naipliği görevi sırasında 1943 yılında yakalandığı felç hastalığı nedeniyle malûlen emekli olmuş, Nisan 1945'te ise vefat etmiştir. Kabri Erzurum Asri Mezarlığı'ndadır.¹¹⁶¹ Resimden de anlaşılacağı üzere Mehmet Hilmi Efendi'nin mezarı eskidir. Bu nedenle mezarının yeniden yapılması gerekmektedir.

VAN VİLÂYETİ

Cazim (Abuşoğlu) Bey

1865 Erzurum doğumlu alan Cazim Bey'in babası Sait Bey, annesi ise Aişe Hanım'dır. Lise ve medrese eğitimi gören Cazim Bey, imamlık ve öğretmenlik yapmıştır. Ayrıca Vilayet İdare Heyeti Azalığı ve Gümrük mütevellisi görevinde bulunmuştur.¹¹⁶²

Cazim Bey, Vilayat-ı Şarkiye-i Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum şubesi yönetim kurulu üyesidir.¹¹⁶³ Van Vilâyetinden Erzurum Kongresine seçilen delegeler, olumsuz şartlardan dolayı kongreye

katılamayınca, Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Van şubesinden izin alınarak Van Vilayeti adına Kongreye katılmak üzere Erzurum'dan delege olarak seçildi.¹¹⁶⁴ Kongre öncesi ve kongre sırasında önemli hizmetlerde bulunmuştur. Kongre sonunda ilan edilen Kongre Beyannamesini imzalayan mümessillerden biridir.¹¹⁶⁵ Cazim Bey, Kazım Karabekir Paşa'nın şehit ailelerinin çocukları için kurduğu Sanayi Mektebi'nde öğretmenlik ve yöneticilik yapmıştır. 1925'te emekli olduktan bir süre sonra imamlık ve hatiplik yapan Cazim Bey, 23

¹¹⁶⁰ Kalkandelen, *Erzurum'un Yüzleri* "Hafız Mehmet Hilmi Efendi, s.13-14.

¹¹⁶¹ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.162.

¹¹⁶² Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.226; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.200; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.163.

¹¹⁶³ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.88.

¹¹⁶⁴ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.163.

¹¹⁶⁵ Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158.

Temmuz 1943'te vefat etti. Kabri Erzurum Karskapısı'ndaki Asri Mezarlıkta bulunmaktadır.¹¹⁶⁶

Hocazade Osman Tevfik (Alyanak) Bey

Hocazade Osman Tevfik Bey, 1866 Erzurum Yeğenağa Mahallesi soğumludur. Babası Alyanak lakaplı Hacı İsmail Efendi'dir. Eğitim hayatından sonra ticaret hayatına başlayan Osman Tevfik Bey, Erzurum Ticaret Odası Başkanlığı yapmıştır.¹¹⁶⁷

Sultan II. Abdülhamit döneminde yapılan Hicaz demiryollarında göstermiş olduğu yararlılık ve Donanma Cemiyetine yaptığı yardımdan dolayı iki Osmanlı nişanı ile ödüllendirilmiştir. Ayrıca Sultan Mehmet Reşat döneminde ise Erzurum Vilayeti'nin Mali vergilerinin tespitinde ve toplanmasında göstermiş olduğu hizmetlere binaen kendisine 1912'de Murassa Altın Madalya ve Saniye sınıfından Mütamayız Rütbesi verilmiştir.¹¹⁶⁸

Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Erzurum şubesi kurucu üyesidir. Van Vilâyetinden Erzurum Kongresine seçilen delegeler, olumsuz şartlardan dolayı kongreye katılamayınca, Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Van şubesinden izin alınarak Van Vilayeti adına Kongreye katılmak üzere Erzurum'dan delege olarak seçildi. Ayrıca Kongre sonunda ilan edilen kongre Beyannamesini imzalayan mümessiller arasındadır.¹¹⁶⁹

Mustafa Kemal'e Fahri Hemşirelik ve Son Osmanlı Mebusan Meclisine Erzurum Mebusu olarak aday gösteren karar metninde Vilayet Meclisi idare azası olarak imzası bulunmaktadır. 1 Haziran 1921'de vefat

eden Hocazade Osman Tevfik Bey, Erzurum Asri Mezarlıkta Aile Kabristanına defnedilmiştir.¹¹⁷⁰ Resimden de anlaşılacağı üzere Hocazade Osman Tevfik Beyin mezarı bakımsızdır.

¹¹⁶⁶ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.157; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.164.

¹¹⁶⁷ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.226.

¹¹⁶⁸ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.165.

¹¹⁶⁹ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C.II, s.234; Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.157.

¹¹⁷⁰ Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.166.

ERZİNCAN SANCAĞI

Şeyh Hacı Ahmed Fevzi (Baysoy)¹¹⁷¹ Efendi

Ahmet Fevzi Efendi, 1864'te Erzincan'da doğdu. Babası Nakşibendi Dergâhı Postnişini Şeyh Hacı Fehmi Efendi, annesi Gülsüm Hanım'dır.¹¹⁷² Babasından ve özel hocalardan din bilgisi ve Arapça dersleri tahsil etti. Babasının yerine geçen Ahmet Fevzi Efendi, Padişah Abdülhamit aleyhindeki görüşleri nedeniyle 1887'de Şam'a sürüldü. 1894'te memleketine döndü. I. Dünya Savaşı'nda Erzincan'ın Ruslar tarafından işgalinde pasif direniş hareketlerinde bulunması üzerine tutsak edilerek

Tiflis'e götürüldü. Dokuz ay soma serbest bırakıldı, millî mücadelenin başlamasıyla Mustafa Kemal'in yanında yer aldı. Erzurum Kongresinde Erzincan temsilcisi olarak bulundu. Heyet-i Temsiliye'ye seçildi.¹¹⁷³ Kongrenin son gününde ilan edilen Beyannameyi imzalayan temsilcilerdendir.¹¹⁷⁴

TBMM'nin I. Dönemine Erzincan Milletvekili seçilerek 28 Nisan 1920'de Meclise katıldı. Mecliste Şeriye, Evkaf, İrşad ve Tapu-Kadastro Komisyonlarında görev yaptı. Dönem içinde 12 si gizli oturumda olmak üzere kürsüde 35 kez söz aldı. 2 kanun önerisi verdi.¹¹⁷⁵

1922 sonlarında üzerinde "Başkumandan Mustafa Kemal'den Hatıra" yazılı bir Yunan filintası (kısa namlulu süvari tüfeği) aldı. İstiklal Madalyası sahibidir. 1923 baharında hastalanması üzerine Meclis'ten izin alıp Erzincan'a döndü. 1924'te vefat eden Hacı Fevzi Efendinin kabri Erzincan'da Terzi Baba Türbesi yanındadır.¹¹⁷⁶ Mezarının durumu resimden de anlaşılacağı üzere son derece mütevazıdır.

¹¹⁷¹ MERNİS'ten nüfus kaydı çıkarılamamış, ancak çocuklarının kayıtlarına ulaşılabilmektedir. Kızlarından Fehime Hanımın evlenerek, önce "Bayoğlu" soyadını aldığı, daha sonra eşinden ayrılarak, "Fırat" soyadına geçtiği, diğer kızı Arife Hanımın ise evlenerek, "Baysoy" soyadını aldığı görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.65.

¹¹⁷² TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.28; Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları*, s.62.

¹¹⁷³ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.377.

¹¹⁷⁴ Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Son günü", s.49-50.

¹¹⁷⁵ TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.28; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.377.

¹¹⁷⁶ Hüseyin Bulut, "Kurucu Meclis'te Erzincan Milletvekilleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:10, Erzurum, 1998, s.229.

Müftü Hafız Osman Fevzi (Topçu) Efendi

1861’de Erzincan’da doğdu. Babası, Topçuzade Hacı Sadık (Sıddık) Efendi, annesi Zübeyde Hanım’dır.¹¹⁷⁷ Babasından ve diğer din bilginlerinden özel dersler alarak ve okuyarak kendisini yetiştirdi. Arapça ve Farsça öğrenerek müderrislik icazeti aldı. 13 Kasım 1894’te Erzincan Müftülüğüne atandı. Bu görevini Mebusan Meclisinin I. Dönemine Erzincan Milletvekili seçildiği 1 Kasım 1908 tarihine kadar sürdürdü. 18 Ocak 1912’de Meclisin feshinden sonra Erzincan Büyük Camiinde Kürsü Vaizliği yaptı. 8 Ağustos 1918’de yeniden Erzincan müftüsü oldu.¹¹⁷⁸

Erzincan müftüsü olduğu sırada Erzincan’da kurulan Doğu İlleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Başkanlığına getirildi. Millî Mücadelenin amaç ve hedefleri hakkında Ankara Müftülüğünce hazırlanan fetvayı onaylayarak yöresinde bu doğrultuda eylemlerde bulundu.¹¹⁷⁹ Erzurum Kongresin Beyannameyi imzaladığı bilinmektedir.¹¹⁸⁰

TBMM’nin I. Dönemi için yapılan seçimde Erzincan Milletvekili olarak 22 Ağustos 1920’de Meclise katıldı. Mecliste Şeriye, Evkaf, İrşat ve Bütçe komisyonlarında çalıştı. Koçgiri (Zara) Ayaklanması sırasında halkı aydınlatmak göreviyle bir süre izinli olarak Meclisten ayrıldı. Dönem içinde kürsüde 12’si gizli oturumda olmak üzere 35 konuşma yaptı. Ayrıca 2 kanun önerisi verdi. Milletvekilliği sona erdikten sonra Erzincan’a Osman Fevzi Efendi, 26 Mayıs 1926’da ise Müftülükten emekliye ayrıldı.¹¹⁸¹

27 Aralık 1939’da yaşanan Erzincan Depreminde vefat eden Osman Fevzi Efendi’nin mezarı Erzincan Terzi Baba Türbesi yanındadır.¹¹⁸² Resimden de anlaşılacağı üzere Osman Fevzi Efendi’nin mezarı eskidir. Bu nedenle yeniden yapılması gerekmektedir.

¹¹⁷⁷ TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.28. Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları*, s.62.

¹¹⁷⁸ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.383; TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.28.

¹¹⁷⁹ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.383.

¹¹⁸⁰ Akbulut, “Erzurum Kongresi’nin Son Günü”, s.49.

¹¹⁸¹ TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.28; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.383-384; Sarıkoyuncu, *Milli Mücadelede Din Adamları*, s.62.

¹¹⁸² Hüseyin Bulut, “Erzurum Umûmi Kongresine Katılan Erzincan Murahhasları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:9, Erzurum, 1998, s.167.

Müftü Mehmed Şevki (Yurtbaşı) Efendi

Müftü Şevki Efendi 1880 Refahiye Başgercanis (Günyüzü) Köyü doğumludur. Babası Hasan Efendi'dir. Sırasıyla Erzincan, Kayseri ve İstanbul'da eğitim almıştır. Kuruçay Refahiye'de müftülük yapmıştır. Milli Mücadele fikrinin bölgede yerleşmesi sağlamak amacıyla camii kürsülerinde etkili vaazlarda bulunmuştur.¹¹⁸³

Erzurum Kongresine Kuruçay temsilcisi olarak katıldı. Kongrenin birinci gününde açılış ve kongre başkanlığı, Kongre Divanı için iki Re'is Vekili seçimi yapıldı. Kongre Divanı seçiminde Mehmet Şevki Hoca aday olduysa da bir rey alarak Re'is Vekilliği'ne seçilemedi. Kongrenin ikinci günkü çalışmalarında, her vilâyet adına bir murahhas seçilip itimâdnâmelerin tedkiki için bir komisyon oluşturulmasına karar verildi. Her ilden gelen delegelerden o il için bir temsilcinin seçilmesi öngörülen bu komisyona Erzincan adına Mehmet Şevki Efendi seçildi. Mehmet Şevki Efendi, Kongredeki bu görevlerinin yanında ayrıca Tedkik-i Vesâik Komisyonu'nda Erzincan Sancağını temsilen görev yaptı.¹¹⁸⁴ Ayrıca Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayan delegeler arasındadır.¹¹⁸⁵

Bulunduğu bölgede Anadolu'daki gelişmeleri duydukça milli gayeye hizmet amacıyla çeşitli köy ve kasabaları dolaşarak, bağımsız yaşama idealine kavuşmanın ancak düşmanın vatan topraklarından çıkarılmasıyla gerçekleşebileceğini ifade etmiştir. Özellikle Kuruçay ve Refahiye bölgelerinde yaptığı sohbetler sonucunda kısa zamanda Müdafaa-i Hukuk teşkilatları kurulmuştur. Ayrıca işgaller ve mezalimler karşısında çektikleri protesto telgraflarıyla seslerini duyurmaya çalışmıştır.¹¹⁸⁶ Nitekim Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin istifasına tepki olarak 5 Mart 1920'de¹¹⁸⁷ Kuruçay'dan gönderilen telgrafta imzası bulunan Müftü Şevki Efendi'nin bu çalışmalarından dolayı Mustafa Kemal tarafından şu telgrafla taltif edilmiştir:

¹¹⁸³ Necati Fahri Taş, Sena Coşğun, "Erzincanlı Kâdizade Mehmet Şevki (Yurtbaşı)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:XXX Sayı:88, 2014, s.73; Bulut, "Erzurum Umûmi Kongresine Katılan Erzincan Murahhasları", s.168; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. I, s.22.

¹¹⁸⁴ Taş, Coşğun, "Erzincanlı Kâdizade Mehmet Şevki (Yurtbaşı)", s.76.

¹¹⁸⁵ Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", s.49.

¹¹⁸⁶ Bulut, "Erzurum Umûmi Kongresine Katılan Erzincan Murahhasları", s.168.

¹¹⁸⁷ *Kuruçay: Hain-i Vatan Komitenin faaliyeti ve düvel-i itilafiyenin siyaset ve faalesi neticesi ile Millet ve Devletin selâmetine hadim bir Kabine istifaya icbar ettirilerek harici düşmanlar tarafından idare edilen muhalif fırkalara mensup ricalden müteşekkil bir Kabinenin re's-i kâr a geleceğini kemâl-i teessüfle istihbar ettik. Altı yüz seneden beri Makarr-i Sa'ltanat-ı Hilâfet-i Osmaniyye olan İstanbul'un Ecnebi amaline hadim bir Şûra-yı Hilâfet haline iblağı ve Memâlik-i Osmaniyyenin inkısamı yolunda düvel-i itilafiyeye tarafından verilecek sulh mukarreratını katiyyen kabul etmeyiz. Millet ve Devletin selâmetine çalışan ve itimad-ı umumiyyeyi kazanmış zevattan bir Kabinenin mevki-i iktidara gelmesi ve halk ve Adalet esaslarına mübtenî bir sulhun hilâfına olarak Devlet-i İtilafiyeye tarafından verilecek mukarreratı kanımızla silmeye katiyyen azm etmiş olduğumuzdan, esasat-ı*

"Kuruçay Müftüsü Şevki Efendi'ye Devamlı ve kıymetdar hidemat ve mesaii vataniyenize müttali oldum, Hususi at-ı mezkûra ve zatı alinize karşı beslediği hüsn ü vahdeti tezyid etmiştir. Muhtacı tenvir olan ahalinin irşadları hususunda mesaili alilerinin bulunulmasını rica ederim. Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal¹¹⁸⁸

Emekli olduktan sonra 1934 yılında Adliye Vekâlet'inden avukatlık ruhsatnamesini alarak Refahiye ilçesinde avukatlık yapmıştır. Kadı Şevki Efendi'ye "Yurtbaşı" soyadı Mustafa Kemal tarafından verilmiştir. 21 Nisan 1949 tarihinde vefat eden Kadı Şevki Efendi'nin kabri Refahiye ilçesinin Günyüzü Köyü kabristanlığında bulunmaktadır.¹¹⁸⁹ Resimden anlaşılacağı üzere Kadı Şevki Efendi'nin mezarı oldukça eski ve bakımsızdır. Bu nedenle mezarın yeniden inşa edilmesi gerekmektedir.

Emekli Komiser Abbas Necati Bey

Emekli Komiser¹¹⁹⁰ Abbas Necati Bey, 1868 Pülümür doğumludur. Babası Hüseyin Efendi'dir. Hüseyin Efendi Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa'nın yanında çavuş rütbesi almıştır. Pülümür'ün köklü ailelerinden biri olduğu için oturdukları mahalleye "Hüseyin Çavuş" mahallesi denilmektedir.

Abbas Necati Efendi, Rüştüye mezunudur. Eğitiminin ardından Hozat'da Tahrirat Katipliliği Kemah'ta Polis Memurluğu, Erzincan'da da uzun süre komiserlik görevlerinde bulunmuştur. 1914 yılında emekliye ayrıldıktan sora Pülümür'e dönerek ticaretle uğraşmıştır.¹¹⁹¹

Erzurum Kongresi'ne Pülümür delegesi olarak katılan Abbas Necati Bey, Kongre sonunda ilan edilen Beyannameyi imzalayanlardan biridir.¹¹⁹² 1925 sonbaharında toptancıdan mal almak üzere Trabzon'dan İstanbul'a giderken hastalandıktan bir süre sonra Zonguldak'ta hayatını kaybetmiştir. Mezarı Zonguldak Şehir Kabristanı'ndadır.¹¹⁹³

maruza dairesinde bir sulhun akdine dair teşebbüsata kemâl-i şiddetle intizar eyleriz ferman. Kuruçay Müftüsü Şevki, Ahaliden Mahmut, Belediye Reisi Şerif, Ahaliden Hasan. MM. ZC., C.1, D.4. İç.1, 6 Mart 1920, s.374.

¹¹⁸⁸ Bulut, "Erzurum Umûmi Kongresine Katılan Erzincan Murahhasları", s.168-169.

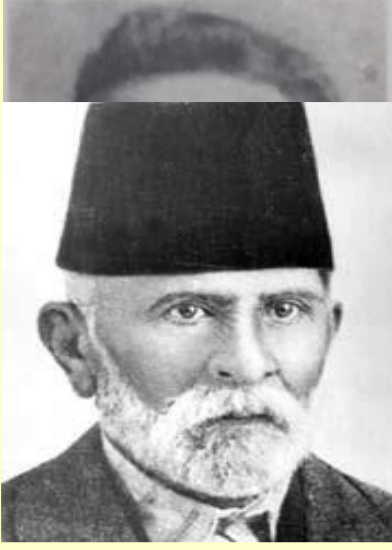
¹¹⁸⁹ Bulut, "Erzurum Umûmi Kongresine Katılan Erzincan Murahhasları", s.169.

¹¹⁹⁰ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.87,200.

¹¹⁹¹ Bulut, "Erzurum Umûmi Kongresine Katılan Erzincan Murahhasları", s.167.

¹¹⁹² Kırzioğlu, "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", s.158; Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", s.49.

¹¹⁹³ Bulut, "Erzurum Umûmi Kongresine Katılan Erzincan Murahhasları", s.167.

Taha Kemaleddin Efendi

Telgraf memurluğundan emekli, çiftçi¹¹⁹⁴ Taha Kemaleddin Efendi, Erzurum Kongresine Erzincan/Refahiye delegesi olarak katılmıştır.¹¹⁹⁵ Kongrenin 24 Temmuz 1919'da yapılan ikinci içtimaı ile ilgili kayıtlarda Program Encümeni için gösterilen 37 aday arasında adı geçmektedir. Yapılan seçimde ise 14 oy almıştır. Ayrıca 2 Ağustos 1919'da yapılan sekizinci içtimada Refahiye ve Kuruçay delegelerinin seçilecek Heyeti Temsiliye'de Mustafa Kemal ve Rauf (Orbay) Bey'in bulunmasını istenilen belgede adı geçen delegelerdendir.¹¹⁹⁶ Taha Kemaleddin Efendi Kongrenin son günü (7 Ağustos 1919) ilan edilen Kongre Beyannamesini imzalayan delegeler

arasında yer almamaktadır.¹¹⁹⁷

Talat Bey

Talat Bey, Kongre tutanaklarında Erzurum Kongresine Erzincan delegesi olarak katıldığı beyan edilmiştir.¹¹⁹⁸ Fakat yapılan araştırma sonucu Talat Bey ile ilgili detaylı bilgilere ulaşılamamıştır.

ELAZIĞ VİLÂYETİ**Hacı Feyzi Bey (Mehmet Celayır)**

Hacı Feyzi Bey, 1849'da Elazığ'ın Keban ilçesine bağlı Denizli Köyünde doğdu. Babası Mahmut Ağa, annesi ise Fatma Hanımdır. İlk ve Orta öğrenimini Keban Rüştîyesinde tamamladıktan sonra memur olarak devlet hizmetine girdi. İlçe Mal Müdürlüklerinde görevde bulundu. Keban Mal Müdürü olduğu sırada Erzurum Kongresine Elazığ delegesi olarak seçildi.¹¹⁹⁹

¹¹⁹⁴ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.87; Bulut, "Erzurum Umûmi Kongresine Katılan Erzincan Murahhasları", s.167.

¹¹⁹⁵ Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s.110.

¹¹⁹⁶ Kırcıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. II, s.143; Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s.175.

¹¹⁹⁷ Akbulut, "Erzurum Kongresi'nin Son Günü", s.49.

¹¹⁹⁸ Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s.110; Kırcıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, C. III, s.224.

¹¹⁹⁹ TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.24; Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.339.

TBMM'nin I inci dönemi için yapılan seçimlerde Elazığ Milletvekili olarak 20 Mayıs 1920'de Meclise katılan Hacı Feyzi Bey, Mecliste Şeriye, Bütçe Komisyonları ve Muhakemat Tetkik Kurulunda çalıştı. Dönem sonunda memleketine dönerek çiftçilik ile meşgul oldu. 18 Aralık 1940'ta Keban'da vefat eden¹²⁰⁰ Hacı Feyzi Beyin mezarı Keban ilçesine bağlı Değirmenbaşı mahallesinin küçük mezarlığındadır. Resimden de anlaşılacağı üzere Hacı Feyzi Beyin mezarı eski ve bakımsızdır. Bu nedenle mezarının yeniden yapılması gerekmektedir.

Sonuç

Anadolu'daki Türk Milli Mücadele Hareketi başından itibaren millet iradesi ilkesine dayanmaktaydı. Bu hareketin ilk işareti ise *“her türlü etki ve denetimden uzak milli bir heyetin kurulmasının elzem olduğu”* kararıydı. Bu karar Erzurum Kongresi ile birlikte ete kemiğe bürünmüş ve İstanbul Hükümetiyle birlikte Temsil Heyetinin kurulması kararı alınmıştı.¹²⁰¹ Bununla birlikte Türk Milli Mücadele Tarihi açısından son derece önemli olan teşkilatlanma tek bir elden uygulanmaya başlanmış ve ilk defa milli sınırlardan söz edilmişti.

Bu tarihi olaya tanıklık edip kararları alan Erzurum Kongresi delegeleri ise ne yazık ki unutulmuştur. Zira 23 Temmuz 1919 tarihinde gerçekleştirilen kongrenin üzerinden bugün tam 100 yıl geçmiş ve kongreye katılan delegelerin mezarlarının bir kısmı hiç bilinmezken, birkaç istisna dışında tespit edilenlerin mezarları ise son derece bakımsızdır. Yapmış olduğumuz saha çalışması sırasında çekmiş olduğumuz fotoğraflardan da anlaşılacağı üzere sanat ruhu veya herhangi bir estetik kaygı hissedilmeden sadece ölünün yattığı yerin kaybolmaması için yapılmış olan bu mezarların devlet eliyle mutlaka yapılması gerekmektedir.

Umarız yapılmış olan bu çalışma yetkililerin harekete geçmesine vesile olur.

¹²⁰⁰ Çoker, *Türk Parlamento Tarihi*, C.III, s.339; TBMM Albümü 1920-2010, C.I, s.24.

¹²⁰¹ Taner Bilgin, *Milli Mücadele Döneminde Bilecik*, Bilecik, 2015, s.105.

KAYNAKÇA**Arşivler**

TBMM Arşivi Hal Tercümelere.

TBMM Albümü 1920-2010, Cilt:1.

Sürelı Yayınlar

Akşam

Milliyet

Yeni Sabah

Meclis Tutanakları

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Cilt 1, Devre 4, İçtima 1.

Kitap – Makale ve Tezler

Akbulut, Dursun Ali, “Erzurum Kongresi’nin Son Günü”, *Atatürk Dergisi*, C.1 Sayı:3, ss.40-65, 1989.

Akın, Veysi, “Erzurum Kongresi’nin Hazırlık Safahatı: Mekân, İaşe ve Barınma Meselesi”, *Belgi Dergisi*, Sayı:8 ss. 1007-1031, Yaz II, 2014.

Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk 1919-1927*, (Çev. Zeynep Korkmaz), Ankara, 2007.

Başak, Tolga, *Milli Mücadele Günleri’nde Cevat Dursunoğlu*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2000.

Bilgin, Taner, *Milli Mücadele Döneminde Bilecik*, Bilecik, 2015.

Bostancı, Mustafa, “Milli Mücadele Erzurum Kongresi ve Kararları”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, ss. 184-203, 4, 2015.

Bulut, Hüseyin, “Kurucu Meclis’te Erzincan Milletvekilleri”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:10, ss.227-258, 1998.

-- “Erzurum Umûmi Kongresine Katılan Erzincan Murahhasları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:9, ss.165-169, 1998.

Çağlayan, Ercan, “Kiğı’dan Bir Portre: Hüseyin Avni Ulaş (1887-1948)”, *Bingöl Araştırmaları Dergisi*, ss.9-18, 2005.

Çapa, Mesut, “Milli Mücadele Döneminde Rize”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XII, S.:39, ss.865-874, 1997.

Çelik, Muammer, *Hüseyin Avni Ulaş*, İstanbul, 1996.

Çetinkaya, Bayram Ali, “Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi İdeal Aydın ve Bürokratı Yusuf Ziya (Başara) Bey ve Ziyabey Yazma Eserler Kütüphânesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/1, ss.63-90, 2008.

- Çil, Yücel, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, Erzurum, 2015.
- Çoker, Fahri, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem, (1919-1923)*, C.I, Ankara, 1994.
- *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem, (1919-1923)*, C.III, Ankara, 1995.
- Dayı, S. Esin, "Erzurum Kongresi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Atatürk Dergisi*, C.III, Sayı:4, s.1-17, 2003.
- Dursunoğlu, Cevat, *Mili Mücadele Erzurum*, Ankara, 1946.
- Günaydın, A. Necip, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri*, Sivas, 2002.
- Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, İstanbul, 2008.
- Kalkandelen, A. Hilal, *Erzurum'un Yüzleri "Hafız Mehmet Hilmi Efendi"*, Erzurum, 2016.
- Karabekir, Kazım, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 2003.
- Kırzioğlu, Fahrettin, "Erzurum Kongresi'nin Sağ Kalan Beş Mümessili", *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı:85, ss.53-67, 1969.
- "Erzurum Kongresi Beyannamesini İmzalayan 45 Mümessil", *Kültür ve Sanat Dergisi*, Sayı:5, ss.153-159, 1977.
- *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara, 1993.
- Kutay, Cemal, *Kurtuluşun ve Cumhuriyetin Manevi Mimarları*, Ankara, 1973.
- Olcayto, İbrahim, *Folklor Defteri (1907-1945)*, Ankara, 2001.
- Sarıkoşuncu, Ali, *Milli Mücadelede Din Adamları I*, Ankara, 2007.
- Saylan, A. Canan, *Erzurum'un Yüzleri "Hoca Mehmet Raif Efendi"*, Erzurum, 2015.
- Selvi, Haluk, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Ankara, 2000.
- Süer, Fatih Ramazan, "Mehmed Fazlullah es-Sivâsî'nin el-İtidâl fi Muhebbeti'l-Âl Adlı Mesnevîsi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, Cilt:20, Sayı:1, ss.309-364, Haziran 2016.
- Taş, Necati Fahri, Coşgun, Sena, "Erzincanlı Kâdizade Mehmet Şevki (Yurtbaşı)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt:XXX Sayı:88, ss.71-88, Mart 2014.
- Tevetoğlu, Fethi, *Atatürkle Samsun'a Çıkanlar*, Ankara, 1971.

Erzurum Kongresinde Kazım Karabekir Paşanın Rolü**Arslantürk Akyıldız*****Özet**

Kurtuluş Savaşını başlatmak üzere 19 Mayıs 1919 tarihinde, kurmay heyeti ile Samsun'dan Anadolu'ya ayak basan Mustafa Kemal Paşa, hiç vakit kaybetmeden asıl amacını gerçekleştirmek için çalışmalarına başladı. 9. Ordu Müfettişi vazifesi ile geniş yetkilere sahip olan Mustafa Kemal Paşa, Havzaya gelerek bazı çalışmaları yaptıktan sonra, Amasya'ya geçti.

Amasya'da kaldığı süre içerisinde, başlattığı Kurtuluş Savaşı ilgili olarak ülkenin birçok yerinde olan arkadaşları ile istişarede bulunan Mustafa Kemal Paşa, özellikle 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa ile çok sayıda telgraf görüşmesi yapmıştır.

Kazım Karabekir, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'da, Ermeni, Rum ve Gürcü çetelerinin sebep olduğu kanlı olaylar olduğunu, bu durumun kitlesel katliamları ve faciaları tetiklediğini belirtiyordu. Yaşanan bu saldırılara karşı koymak için yöre halkı, kıt imkânlarla kurduğu milli direniş teşkilatlar ile kendilerini savunmak zorunda kalıyordu. Ancak, bu savunma teşkilatları, silah, mühimmat, eğitim ve sayı itibarıyla yetersiz durumdaydılar. Bu durumda, yapılan saldırılara karşı istenilen başarıyı elde etmeyi zorlaştırıyor, karamsarlık ve dağınıklığı körüklüyordu.

15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa, bölgede bulunan milli direniş teşkilatlarının bir araya toplanması ve yapılan saldırılara karşı daha ciddi karşılık verilebilmesi için, bir kongreye ihtiyaç olduğuna inanıyordu. Bu yüzden toplanması amaçlanan Sivas Kongresi öncesinde, Erzurum'da bir kongrenin toplanmasının doğru olacağını belirtiyordu.

Kurtuluş Savaşını sağlam bir zemine oturtmak maksadıyla, 21-22 Haziran 1919 gecesi yayınlanan Amasya genelgesi ile toplanmasına karar verilen Sivas Kongresinden önce, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'daki milli güçlerin bir araya toplanmasını ve bölgenin Anavatanın ayrılmaz bir parçası olduğunu vurgulamak için, Erzurum Kongresinin toplanmasına karar verilmiştir.

Bu kongrenin toplanması için, 15. Kolordu komutanı Kazım Karabekir Paşa, komutanlık yetki sahasındaki durumu yakinen bildiğinden ısrarcı olmuştur. Böylece Erzurum Kongresinin 23 Temmuz 1919 tarihinde toplanması için gerekli şartlar oluşmuştur.

* Öğr. Gör, Iğdır Üniversitesi a.arslanturk76@gmail.com

Role of Kazım Karabekir Pasha in Erzurum Congress

Abstract

Mustafa Kemal Pasha, who set foot from Samsun with Anatolia on May 19, 1919 to start the War of Independence, started to work for realizing his real purpose. Mustafa Kemal Pasha, who had extensive powers with the duty of 9th Army Inspector, came to the Basin and carried out some work and passed to Amasya.

During his stay in Amasya, Mustafa Kemal Pasha, who had consulted with his friends in many parts of the country about the War of Independence, had made numerous telegram meetings with Kazım Karabekir Pasha, 15th Corps Commander.

Kazım Karabekir stated that there were bloody incidents caused by Armenian, Greek and Georgian gangs in Eastern Black Sea and Eastern Anatolia, which triggered mass killings and disasters. In order to resist these attacks, the local people had to defend themselves with the national resistance organizations they established with scarce resources. However, these defense organizations were inadequate in terms of weapons, ammunition, training and numbers. In this case, it made it difficult to achieve the desired success against the attacks and fueled pessimism and disorganization.

The 15th Corps Commander Kazım Karabekir Pasha believed that a congress was needed to bring together the national resistance organizations in the region and to respond more seriously to the attacks. Therefore, before the Sivas Congress, which was intended to be convened, he stated that it would be right to convene a congress in Erzurum.

In order to place the War of Independence on a solid ground, the Sivas Congress was decided to convene with the Amasya circular issued on the night of 21-22 June 1919.

In order to convene this congress, Kazım Karabekir Pasha, the commander of the 15th Corps, insisted that he knew the situation in the command field. Thus, the necessary conditions for the congress of Erzurum Congress on 23 July 1919 have been formed.

Birinci Dünya Savaşının (1914-1918) bitmesi ile mağlup devletler içerisinde kendini bulan Osmanlı devleti, ciddi siyasi ve askeri kaos ile karşı karşıya kalmıştı. Birçok bölge, galip devletleri tarafından çeşitli gerekçeler gösterilerek işkâl edilirken, diğer taraftan Rum ve Ermeni gibi azınlıklarda isyan ve ayrılıkçı hareketlerini artırarak saldırılarını yoğunlaştırmışlardı. Bu isyan ve kargaşanın arttığı ve adeta kaosa döndüğü yerlerin başında iç şüphesiz Şark vilayetleri ile Karadeniz bölgesi geliyordu.

Karadeniz bölgesinde bulunan ayrılık yanlısı Pontusçu Rumlar, terör eylemlerini artırarak, kurmayı düşündükleri “Pontus Devleti” için uygun zemin oluşturmaya çalışıyorlardı.

Bu saldırılar haliyle bölgede ciddi gerginlikler ortaya çıkarmış ve yörede yaşayan Türklerle çatışmalar yoğunlaşmıştı¹²⁰². Bu kaotik ortamda İngiltere başta olmak üzere, galip devletler Saray ve Bab-ı Ali üzerinde “Karadeniz Bölgesinde Hristiyanlara katliam yapılıyor” tarzı baskılarını artırmaya başladılar. Bu saldırıların bir benzeri Doğu Anadolu, Nahcivan bölgesinde yaşanıyor¹²⁰³ olması, bu bölgeleri adeta bir ateş topuna çevirmişti. Bu baskılardan bunalan Osmanlı Devleti, bölgeye fevkalade yetkili bir müfettiş gönderme kararını verince, Mustafa Kemal Paşa bu göreve talip oldu. Mustafa Kemal Paşanın asıl gayesi, geniş yetkilerle donatılmış böyle bir görevle Anadolu’ya geçip, Millî Mücadeleyi başlatmaktı.

Olağanüstü yetkilerle donatılan 9. Ordu Müfettişliği görevini alan Mustafa Kemal Paşa, oluşturduğu kurmay heyeti ve maiyeti ile Bandırma adlı gemi ile yola çıkarak, 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun’da karaya ayakbastı. Burada gerekli çalışmalar yaptıktan sonra, asıl gayesi olan Millî Mücadeleye yönelik faaliyetlerine başladı. Bu çerçevede, kendi görev alanına giren bütün asker ve sivil idarecilere bu yönde direktifler verirken, diğer taraftan halkında bilinçlendirilmesi ve örgütlenmesi çalışmalarında teşvik ediyordu.

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu’ya geçmeden önce İstanbul’da kaldığı dönemde, Millî Mücadele yönelik bir dizi temas ve görüşme yapmıştı. Bu görüştüğü kişilerden en önemli isimlerden bir tanesi, 15. Kolordu Komutanlığına yeni atanan Kazım Karabekir Paşa idi. Zira Karabekir Paşa, 3 Nisan 1919 tarihinde 15. Kolordu Komutanlığına tayin edilmesinin hemen sonrasında, Şişlideki evinde ziyaret ettiği Mustafa Kemal Paşaya, Millî Mücadele hakkında ki düşüncelerini açmıştı. Memleketin kurtarılmasının ancak Anadolu’dan başlatılacak bir mücadele ile mümkün olduğuna inandığını, bu yüzden doğudaki bu görevi istediğini belirten Karabekir Paşa, kendisi ile aynı gayeyi taşıyan arkadaşlarının, doğuya gelmesinin doğru olacağını belirtmişti.¹²⁰⁴

Bu görüşme ilgili olarak Kazım Karabekir Paşa Şunları yazmaktadır: “ ... Paşam, ben yarın Erzurum’a hareket ediyorum. İstanbul’da ne vaziyette kalırsanız kalın, burada bir şey yapmak imkânsızdır. Sukut edersek mahvımız mukadderdir. Behemehâl Anadolu’ya, ordunun başına geliniz. Milletın kurtuluş anahtarı Şarktaadır. Orada her şey mümkündür. Ordu da kuvvetlidir, halkta beraber gider. Ben kat’i kararımı verdim. Planım basittir. Milli bir hükümet teşkili ve Şark vilayetlerini istilaya hazırlanan Ermenistan’ı bize güzel bir sulh rehinesi olarak elde tutmak, sonra hadisata göre, Garbe tevcih etmektir. İstanbul’da ne siz, nede kıymetli

¹²⁰² *Türk İstiklal Harbi III.C Doğu cephesi*, Genelkurmay yay. Ankara 1995, s. 60-61.

¹²⁰³ Cem-Ender Arslanoğlu, *Cenubigarbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi*, Azerbaycan Kül. Der. Yay.No:20, Ankara, s. 120-122.

¹²⁰⁴ Mustafa Gül, *Erzurum Kongresi*, Ankara Üniv. Doktora tezi, Ankara 1985, s. 66.

arkadaşlar fazla müddet kalmayınız. Başka türlü milli birlik ve varlık göstermek imkânı yoktur. Benim ahdim, tek dağ başı mezar oluncaya kadar uğraşmaktır. İstiklalimizi ve hiç değilse namus-ı milletimizi kurtaracak, ancak bu karardır.”

Mustafa Kemal Paşa, buna karşılık olarak: *“Bu da bir fikirdir, ahval günden güne size hak verdiriyor. Size muvaffakiyetler dilerim. İyi olayım size mülaki olmaya çalışacağım” cevabını verdi.*¹²⁰⁵ Bu görüşme Milli Mücadelenin iki önemli şahsının yaptığı ilk görüşme olmanın ötesinde, ileride başlatılacak olan Milli Mücadelenin yol haritası açısından da çok önemlidir.

Mustafa Kemal Paşa, bu görüşmenin de verdiği güven ile daha önceki görüştüğü Kazım Karabekir Paşanın Milli Mücadele ilgili düşüncelerini bildiği için, aşağıda bir kısmı verilen telgrafla kendisine bilgi vermiştir.¹²⁰⁶ *“... Millet ve memlekete medyum olduğumuz en son vazife-i vicdaniyeyi hakkından mesai ile en iyi ifa etmek mümkün olacağı kanaatiyle bu son memuriyeti kabul ettim. Bir an evvel zat-ı alinize mülaki olmak arzusundayım.”*¹²⁰⁷

Kazım Karabekir Paşa aldığı bu telgrafa¹²⁰⁸ çok memnun olmuş, zira uzun zamandır inandığı ve dile getirdiği, *“ülkenin kurtuluşu Anadolu’da yapılacak Milli bir direnişle mümkün olur “şeklindeki düşüncesi kabul görmüştür. Bu telgraftan sonra iki paşa arasında çok sayıda telgraf görüşmesi olmuştur.*

Kazım Karabekir konu ile alakalı olarak şunları yazmaktadır: *“... Gelenler içerisinde ümit ettiğim daha birçok arkadaşlar yoktu. Hâlbuki vaziyet, bizi bir Anadolu hükümeti kurmaya sevk ediyordu. Cihet-i askeriye ve mülkiyeyi kimler idare edecekti? Ben Şarkı sonuna kadar tutabilirdim. Şu hâlde zafer-i katiye kadar yerime bağlı idim. Mustafa Kemal Paşayı başa geçirmek ve bunu bütün kuvvetimle tutmayı daha İstanbul’da iken düşünmüştüm. Fakat memleketin Garbı, Cenubu da, kendi muhitini de şayan-ı itimat eller isterdi. Şifreyi iyice tetkik ettim. Bana bir an önce mülaki olması pek mufik ve lazımdı. Esasen İstanbul’da kendisinden rica ettiğim de bu idi. Hususiyle bir aydan beri Şark da her şeyi yapmaya azmetmiş, hazırlanmıştım. Bir kere Erzurum Kongresi’nde bir istinatgah, bir üssü’l- hareke tesisinden sonra teşkilatça, kuvvetçe , maddi, manevi mebih bir çığ gibi Garbe yuvarlanmak kolaydı ve Şark zaferine istinaden İzmir’i de kurtarmak mümkün bir emel olurdu....”*¹²⁰⁹

Bütün bu gelişmeler olurken, İngiltere ve diğer işkâl devletlerinin bölgede bulunan askeri yetkilileri, Mustafa Kemal Paşanın seçkin bir kurmay heyeti ile Anadolu’da

¹²⁰⁵ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, 1. C, YKB Yay. İstanbul 2014, s. 17-18.

¹²⁰⁶ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.64-65

¹²⁰⁷ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.33

¹²⁰⁸ Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara 1993, s. 118.

¹²⁰⁹ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 33.

dolaşmasından çok rahatsızlık duymaya başladılar. Zira İngilizlerin Karadeniz Orduları Başkumandanı Milne, 6 Haziran da gönderdiği yazı ile Osmanlı Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa üzerinde baskılarını artırmaya başladı. Mustafa Kemal Paşanın görevin dışına çıkarak, kendi başına buyruk halde hareket ettiği, kendilerine karşı halkı kışkırttığı ve örgütlediği yönündeki bu baskılar gittikçe artırmıştı.

Bu baskılara daha fazla dayanamayan Harbiye Nezareti, 8 Haziran da gönderdiği telgraf emri ile Mustafa Kemal paşayı, görevini sonlandırarak geri dönmesini isteyen telgrafi gönderir. Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nezaretinin bu emrini aldıktan sonra, milli konularda çok güvendiği Kazım Karabekir Paşaya bu durumu bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, çektiği telgrafta, verilen emre uyararak görevi bırakmasının milli amacı engelleyeceğini, vazifeye devam edebilmesi için aynı fikir ve kanaatte olduğunu bildiği Kazım Karabekir Paşa gibi dava arkadaşlarının desteğine ve yardımına ihtiyaç olduğunu¹²¹⁰ vurgulamıştır. Kazım Karabekir Paşa da bu telgrafa verdiği cevapta, kendilerine katıldığını ve Zat-ı Samilerinin Doğuya bir an önce teşrifleri ile mutlu olacağını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa İstanbul Hükümetinin, görevi bırakması yönündeki emre rağmen, bu emre uymayarak başlamış olduğu Milli mücadele hareketini aynı hedefe odaklanmış arkadaşları ile yola devam kararı alması, İstanbul ile köprülerin tam manası ile atıldığı manasını çıkarıyordu.

Bilindiği gibi Kazım Karabekir Paşa, 15. Kolordu Komutanlığını özellikler istemesinin ana sebebi, önceden karar verdiği Millî Mücadeleye başlamaktı. Zaten Doğuda, özellikle Ermeni ve Rum ayrılıkçı güçlerinin yaptığı saldırılar yüzünden hassas bir durum ortaya çıkmış ve bu bölgedeki Türk ahali teşkilatlanma yoluna gitmeye başlamıştı. Mayıs ayı sonlarında Erzurum Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti bölgenin geleceğini görüşmek, herhangi bir işgale karşı birlikte karşı koymak ve beraber hareket etmek için Erzurum'da bir kongrenin toplanmasına karar vermişlerdi.¹²¹¹ Hatta Kazım Karabekir Paşa Kolordu Kumandanı olarak Erzurum'a geldiği zaman, burada "Doğu Vilayetleri Müdafaaa-i Hukuk Cemiyeti " Vilayet Kongresi yapılmıştı. Bu teşkilatlanma çalışmaları sırasında, oluşturulan Milli Cemiyet tarafından başlarına geçmesi için bölgedeki en yüksek rütbeli komutan olan Yakup Şevki Paşaya müracaat edilmişse de, bu istek paşa tarafından sağlık problemleri gerekçe gösterilerek ret edilmişti. Kazım Karabekir Paşanın bölgeye gelmesi ile aynı teklif, yine aynı Milli cemiyet tarafından kendisine yapılmışsa da, o bu teklifi nazikçe geri çevirmiş, ancak her türlü yardımı gizlice yapmaya söz vermiş, zamanı

¹²¹⁰ Erol Evcim, *Kazım Karabekir Paşa'nın Türk İstiklal Savaşındaki Rolü*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s. 45.

¹²¹¹ Öztoprak, a.g.b., s. 347-348; Sabahattin Özel, *Milli Mücadele'de Trabzon*, Ankara 1991, s. 98-99.

geldiğinde lider olacak kişiyi de işaret edeceğini sözlerine eklemiştir.¹²¹² Bu ve benzeri diğer gelişmeler Mustafa Kemal Paşanın liderliğini, Kazım Karabekir paşanın daha önceden kabul ettiğini ve onun lider olarak Milli Mücadelenin başına geçmesini sağlamak için çalıştığını ortaya koymaktadır.

Kazım Karabekir Paşa, milli teşkilatlanmanın kısmen de olsa diğer yörelere göre kuvvetli olduğu Doğu bölgesine, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının gelmesini, milli mücadelenin selameti açısından zaruri görüyordu. Erzurum ve Trabzon merkezli Milli Mücadeleyi amaçlayan teşkilatlanmalar, bölgedeki azınlıkların dışarıdan aldıkları destekle taşkınlıklarını artırmaları üzerine başlamış ve önemli bir mesafede alınmıştı.¹²¹³ Aksi durumun zaman kaybından başka bir işe yaramayacağı kanaatindeydi. İşte bu yüzden, Mustafa Kemal Paşanın, İstanbul Hükümeti tarafından geri çağırılması sonrasında, kendisine telgrafla haber vermesi, Kazım Karabekir Paşa tarafından çok önemsenmiş, bu yüzden Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının bir an önce Erzurum’a gelerek Mücadelenin başına geçmesini ısrarla istemiştir.

Kazım Karabekir Paşa, Erzurum’da toplanması düşünülen Kongreye katılmasının, Mustafa Kemal Paşanın elini güçlendireceğini, dolayısıyla Milli Mücadele açısından önemli bir adımın atılmış olacağına inanmaktaydı. Zira daha önce, Damat Ferit Paşa Hükümetinin, Doğu vilayetlerine Muhtariyet verme düşüncesi, bölgede önemli bir tepkiye sebep olmuş ve bunun üzerine 19-21 Haziran 1919 tarihinde “Erzurum Vilayet Kongresi” düzenlenmişti. Bu Kongre ister istemez bölgede var olan Milli uyanışı kamçılamış ve daha sonra yapılacak olan büyük kongrenin temelini oluşturmuştur. Kazım Karabekir Paşa bu konuda şunları yazmaktadır, “... *İşin bu istikametini hayli evvel görerek İstanbul’da, Trabzon’da ve Erzurum’da lazım gelen hazırlıklarda bulunmuş, milli ve askeri nüveyi hazırlamıştım. Tesirimle Erzurum Vilayet-i Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarihi vazifesini yaptı. Trabzon, Sivas Diyarbakır, Mamurratülaziz, Bitlis, Van, Erzincan vilayetleri Müdafaa-i Hukuklarına emirlerimi yazdım. Diğer taraftan da Kongre esasatlarını hazırlamaya başladım...*”¹²¹⁴ Bu esaslar “Erzurum Vilayet-i Şarkıye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” ve “Trabzon Muhafazaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti” başta olmak üzere doğudaki bütün milli teşkilatlara gönderilerek, birliktelik sağlanmaya çalışılmıştır¹²¹⁵. Kazım Karabekir Paşa, daha önce yapılan “Erzurum Vilayet Kongresi” nde alınan kararları da temel kabul eden bir taslak oluşturmuştu. Bu yapılması düşünülen büyük kongrenin bir nevi yol haritası olacaktır. Bu taslağı Amasya’da bulunan

¹²¹² Gül, *Erzurum Kongresi*, s. 67.

¹²¹³ Fahrettin Kırzioğlu, a.g.e, s. 10.

¹²¹⁴ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*.

¹²¹⁵ Fahrettin Kırzioğlu, a.g.e, s. 67.

Mustafa Kemal Paşa ile Telgrafla uzun uzadıya müzakere ettiği anlaşılmaktadır. Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşaya 17 Haziran 1919 tarihli telgrafla özetle şunları yazmıştır.

Askeri ve Milli teşkilatımız yok edilemez

Bölgedeki mevcut olan milli mücadeleye karşı durmayan üst düzey idareciler keyfi değiştirilemez

Bölgede bulunan silah, cephane ve araçlar düşmana teslim edilemez

Herhangi bir saldırıya karşı, meşru savunma hakkı kullanılır.¹²¹⁶

Kazım Karabekir Paşa bu prensipleri de kapsayan yazıları, hiç vakit kaybetmeden Erzurum ve Trabzon'da bulunan Müdafaa-i Hukuk teşkilatlarına göndermiştir. Zira toplanması düşünülen büyük kongrenin kapsadığı alanda, bu iki teşkilatın bünyesinde iyi bir örgütlenme yapılmış ve ciddi manada çalışmaktaydılar. Bu teşkilatlarda vakit kaybetmeden kongre hazırlıklarına başlamışlardır.

Bu hazırlıklar devam ederken, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, Kazım Karabekir Paşanın da olumlu görüşünü telgrafla aldıkları, Amasya Tamimini 21- 22 Haziran 1919 gecesi yayınlanmadılar.¹²¹⁷ Amasya Tamiminin yayınlanması, İstanbul ile olan bütün bağların kopması manasını taşıyordu. Bu durum karşısında daha önce İstanbul'a çağrıldığı halde olumsuz cevap veren Mustafa Kemal paşanın, “*ahaliyi hükümete karşı tahrik etmek*” suçlanması ile azli gündeme geldi. Nitekim 23 Haziran 1919 tarihli *Meclis-i Vükela* Kararı ile 3. Ordu Müfettişliği görevinden azledilmiştir.¹²¹⁸ Aynı gün Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, Mustafa Kemal Paşanın azledilmesi ile boşalan bu göreve Kazım Karabekir Paşanın atandığı ve kendisinden boşalacak Kolordu komutanlığına kimi tavsiye ettiğini bildiren telgraf gelir. Bu durum karşısında Kazım Karabekir Paşa, bu nazik dönemde Mustafa Kemal paşanın görevden alınmasının doğru olmadığını belirterek, kendisinin de Kolordu Komutanlığı vazifesini bırakacak münasip kimsenin olmadığını bildirmiştir.¹²¹⁹

Bütün bu gelişmeler olurken Mustafa Kemal Paşa, Amasya tamimini yayınladıktan sonra Erzurum'a doğru yola çıkmıştır. Kendisi, 3 Temmuz 1919 tarihinde maiyeti ile Erzurum yakınlarında, Ilıca mevkiinde Kazım Karabekir Paşa tarafından büyük bir törenle karşılandı.¹²²⁰ Mustafa Kemal Paşa ertesi gün Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni ziyaret ederek kongre

¹²¹⁶ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 40.

¹²¹⁷ Nutuk, I.C , S- 30-34.

¹²¹⁸ Fahrettin Kırzioğlu, age. s-126-127 Ankara , 1993.

¹²¹⁹ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.78.

¹²²⁰ Cevat Dursunoğlu, Millî Mücadele'de Erzurum S. 87-90 , Ankara 1946.

hazırlıklarına katılmıştır.¹²²¹ Mustafa Kemal Paşa, bu sırada görevden azledilmiş olduğu için, çok sıkıntılı bir durumla karşı karşıyadır. Zira bu durum Millî mücadelenin kaderini yakından etkileyebilecek derecede önem ahzediyordu. Ancak İstanbul Hükümeti tarafında, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı tavır takınması, hatta tutuklanması talimatı verilen Kazım Karabekir Paşa, tam aksini yaparak İstanbul Hükümetinin emrini tanımayarak, Mustafa Kemal Paşaya bağlılığını bildirdi. Mustafa Kemal Paşaya “ *Müfettişlikten ve hatta askerlikten hiç tereddüt etmeden ayrılabilceğini, halkın ve ordunun kendisine desteğinin aynen devam edeceğini, her hal-u karda ona hürmetkâr bulunacağını* “ ifade etmiştir¹²²². Bu durum Milli Mücadelenin kaderini tayin etmiştir. Zira Kazım Karabekir Paşa, daha İstanbul'da iken Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesinde, kendisini Milli Mücadelenin lideri olarak görmek istediğini belirtmişti. Artık bundan sonra Mustafa Kemal paşanın en yakın çalışma arkadaşlarının içerisinde Kazım Karabekir Paşayı da görmekteyiz.

Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşaya karşı, İstanbul Hükümetinin telkinleri ile hareket eden bazı memurlara da hadlerini bildirmekten geri kalmamıştır.¹²²³ Mesela, bu bunalımlı günlerde Mustafa Kemal Paşanın, 4 Temmuz da” 3. Ordu Müfettişi “ ve ” *Fahri Yaver-i Hazret-i Şehriyari*” unvanı ile padişahın “ *Cülus* “ yıldönümü münasebeti için çekmek istediği telgrafi, İstanbul Hükümetinin emri ile almayan ilgililer hakkında tutuklanma emrini verdikten sonra yargılanmalarını istemiştir. Mustafa Kemal paşaya karşı her türlü tazyik ve karşı duruşlara da, Kazım Karabekir paşanın taviz vermeden karşı duruşu daha sonraki olaylarda da devam etmiştir.

Mustafa Kemal Paşanın Erzurum'a gelmesi ile burası adeta Milli mücadelenin merkezi haline dönüşmüştür. Mustafa Kemal Paşa bu çalışmaların hepsinde, doğal lider olarak kabul edilerek, büyük bir kabul görmüştür. Nitekim 5 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'da yapılan ve 9 kişinin katıldığı toplantının başkanı Mustafa Kemal Paşadır. Memleketin durumu ve kurtuluş çarelerinin görüşüldüğü bu çok gizli toplantıya, başta Kazım Karabekir olmak üzere, Rauf Bey, Mazhar Müfit Bey, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Raif Efendi gibi, çok önemli isimler katılmıştır.¹²²⁴

Bu toplantının sonunda alınan kararların etkisi olsa gerek, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa, Milli Mücadelenin doğal lideri olarak kabul edilen Mustafa Kemal Paşanın olurlarını alarak, Milli Mücadelenin saldırılar karşısında takınacağı tavır ve yöntemler konusunda

¹²²¹ Vehbi Cem Aşkun, *Sivas Kongresi*, İstanbul 1963, s. 61.

¹²²² Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.78.

¹²²³ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.79.

¹²²⁴ Mazhar Müfhit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, c-1, TTK Yay. Ankara- 1966, s. 30-34.

“ *Millî Mukabele Kararı*” adlı tamimi bütün kumandanlara ve Kolordulara göndermiştir. Bu yönergeye göre, “ *Askerî ve Millî teşkilatın hiçbir şekilde kaldırılmayacağı, silah ve mühimmatın katiyen elden çıkarılmayacağı ve vatanın herhangi bir yerinde meydana gelecek yeni bir düşman işgali ve hakaretinin bütün orduyu ilgilendireceği*” belirtilmiştir.

Mustafa Kemal Paşanın Erzurum’daki bu çalışmaları devam ederken, İstanbul Hükümetinin tazyiklerine daha fazla dayanamamış ve askerlik görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı¹²²⁵. Bundan sonra bütün askerî görevlerinden istifa ederek, unvanlarından vazgeçen Mustafa Kemal Paşa, artık sivil bir vatandaş olarak mücadeleye devam edecekti. Bu durumda çevresindeki insanların tavrı ne olacaktı? Gerçi, bu istifadan önce yapılan gizli toplantılarda, askerî görevinden ayrılması halinde bile yine eskisi gibi emirlerinin yerine getirileceğine dair etrafındaki komutan ve önemli şahsiyetler tarafından kendisine söz verilmişti.¹²²⁶ Ancak, halk bu durumu nasıl karşılayacaktı, daha da önemlisi İstanbul’un Kâzım Karabekir Paşa’ya, kendisini ve Rauf Bey’i tutuklayıp geri göndermesi emrini yerine getirme ihtimali yok muydu? Kâzım Karabekir Paşa’nın bu durumda sergilediği tavır gerçekten Millî Mücadele’nin seyri açısından önemli bir yer işgal etmektedir.

Bütün unvanlarını barakan Paşanın yanına gelen Kazım Karabekir Paşa, saygılı bir eda ile asker selamı verdikten sonra, “ *Kumandamda bulunan zabitan ve efradın hürmet ve tazimlerini arz ederim. Siz, bundan evvel olduğu gibi, bundan sonrada bizim muhterem kumandanımızsınız. Kolordu Komutanına tahsisli araba ile maiyetinize bir süvari takımı getirdim. Hepimiz emrinizeyiz Paşam.*” diyecektir.¹²²⁷ Artık toplanması beklenen Erzurum Kongresi öncesinde Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadelenin fiili lideri konumundaydı. Yıllarca mensubu olduğu Osmanlı Devleti’nin Paşası unvanını da bırakarak, tam manası ile Millî Mücadele için millet ile bütünleşmiştir. Hiç şüphesiz ki bu durumun ortaya çıkmasında, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşanın da etkisi çok büyük olmuştur. .

Erzurum Kongresi, daha önce yayınlana Amasya Tamiminde de belirtildiği gibi 10 Temmuz’da toplanması planlanmıştı. Ancak delegelerin zamanında gelememesi, bazı engellemeler gibi sebeplerden ötürü, zamanında toplanamamıştır. Bu arada bir başka sıkıntı ise Mustafa Kemal Paşa’nın Kongreye katılma hususunda çıktı. Zira Mustafa Kemal Paşa askerlik vazifesinden istifa ettikten sonra, hangi sıfatla Kongreye katılacağı hususun da tartışmalar çıkarmıştı¹²²⁸. Zira kongreye katılacak delegelerin seçilmiş bulunuyordu ve Mustafa

¹²²⁵ Celal Bayar, *Ben De Yazdım, Millî Mücadele’ye Giriş*, C. VIII, İstanbul 1997, s. 139-140.

¹²²⁶ Kâmil Erdeha, *Millî Mücadele’de Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul 1975, s. 53-54.

¹²²⁷ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.108.

¹²²⁸ Cevat Dursunoğlu, a.g.e., 108.

Kemal Paşa da delege olmadığı için hangi sıfatla katılacaktı? Zira Kongreye katılacak delegeler konusunda çok hassas davranılıyordu. Nitekim Nahcivan'dan bazı delegelerin katılımı kabul edilmemiştir.¹²²⁹ Erzurum Kongresine katılmak üzere Iğdır bölgesinden de iki isim gitmişse de, aynı gerekçelerle onlarda delege olarak katılamamışlardır.¹²³⁰ Bu tartışmalar devam ederken, durum Erzurum Müdafaa-i Hukuk Reisi Hoca Raif Efendi başkanlığındaki bir heyet tarafından, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşaya iletildi. Bu görüşmede Kazım Karabekir Paşa şunları söyledi: “*Mustafa Kemal Paşa'nın Ordu Komutanı olarak hayatının en büyük kazancını milleti için feda ettiğini, Kongreye yalnızca delege olarak değil, başkan bile seçilmesinin gerekliliği ve onun samimi olarak çalışacağına, milli iradeye aykırı şeyler yapmayacağına güvenilmesinin lazım geldiğini*”¹²³¹ ifade etti.

Bu görüşmenin sonrasında yapılan telkin ve temasların ardından, Erzurum delegeleri, M. Cevat (Dursunoğlu) ve Emekli Binbaşı Kazım (Yurdalan) istifa ettiler. Boşaltılan bu yerlere Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey Erzurum delegesi olarak kaydedilerek, Erzurum Kongresine katılmaya hak kazandılar. Kazım Karabekir Paşa diğer taraftan, Kongre için Erzurum'a gelen delegelerle bizzat ilgileniyor ve Milli birlik ve beraberliğin önemini özellikle vurguluyordu.¹²³²

Elde olmayan sebeplerle belirtilen zamanda toplanamayan Erzurum Kongresi, nihayet 23 Temmuz 1919, “*Meşrutiyet Bayramı*” günü, parlak bir törenle açıldı. Kongrenin açılmasından sonra beklendiği gibi, Mustafa Kemal başkan seçildi. Erzurum Kongresinin bu şekilde açılması, galip devletlerinin de etkisi ile İstanbul Hükümetini de harekete geçirmiştir. Nitekim 26 Temmuz tarihinde Harbiye Nazırlığından, Kazım Karabekir Paşaya bir telgrafla, Kongrenin toplanması sürecinde ve sonrasında önleyici ne gibi çalışmaların yapıldığı soruluyordu. Bu ebettteki artık iplerin kopmaya doğru gittiğinin de bir göstergesiydi. Kazım Karabekir Paşa bu telgrafa cevap olarak “*Halkın memleketini sahiplendiğini ve bu haklı teşebbüslerin karşısında kendisinin de, halka gerekli kolaylıkları sağladığı*” şeklinde çok sert bir cevap verdi.¹²³³ Bu olaydan sonra Kazım Karabekir Paşayı, Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ile Milli Mücadelenin her safhasını değerlendirdikleri toplantılarda görmekteyiz. Bütün alınan kararlarda, sanki Kongre delegesi imiş gibi iştirak ediyordu.

Kazım Karabekir Paşa Kongre devam ederken, Harbiye Nazırı Nazım imzalı, 30 Temmuz 1919 tarihli yeni bir şifreli telgraf daha alır. Bu telgrafta Erzurum kongresinin toplanmış

¹²²⁹ Fahrettin Kırzıoğlu, age, s.31.

¹²³⁰ Nizamettin Onk, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Iğdır Tarihi*, Türk Dünyası Araş. Vak. İstanbul 2006, s. 247.

¹²³¹ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.80.

¹²³² Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s.81.

¹²³³ Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, Ankara 1969, s. 21-23.

olmasının Hükümetin politikalarıyla örtüşmediği belirtiliyor, bu faaliyetlerde önemli rol oynayan Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in hemen tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu.

Bu telgrafa Kazım Karabekir Paşa gayet net ve açık bir ifade ile cevap vermiştir. Telgrafta, “ *Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in fiil ve Harekâtında vatan ve maksat ve menafine ve kavinin-i mevcudiyete muhalif telakki edilecek hiçbir hal ve hareketi olmadığını görüyorum. Müşarünileyhler mülk-i milletin saadet ve selameti ile alakadar her ferd-i vatanperverler gibi yaşamaktadır.*”¹²³⁴ Buna benzer, İstanbul hükümetince yapılan bütün telkin ve direktifler Kazım Karabekir Paşa tarafından ret edilmiştir. Böylece Anadolu'daki bütün Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin birleştirilmesi yolunda atılan ilk adım olan Erzurum Kongresi için, Doğu vilayetlerinde çok kuvvetli bir destek olmuştur.

Erzurum Kongresi Türk Kurtuluş savaşı açısından çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu kongre Doğu vilayetlerindeki Milli teşkilatların tek çatı altında toplanmasının yanı sıra, Kurtuluş mücadelesinin yol haritasının oluşmasında önemli bir kilometre taşıdır. Mustafa Kemal Paşanın, Millî Mücadelenin lideri olması ebettteki birçok bileşenlerin sonucudur. Ancak burada Kazım Karabekir Paşanın, sergilediği tutum ve davranış, İstanbul Hükümetinin her türlü tazyikine direnmesi, bu sonucun doğmasında son derece önemlidir.

¹²³⁴ Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in yakalanarak, İstanbul'a gönderilmeleri hakkındaki Meclis-i Vükelâ kararı için bkz; BOA, MV, 216/95, (30 Şevval 1337), 29 Temmuz 1335.

Erzurum Kongresi Kâtibi ve Vakfikebir Delegatesi Kellecioğlu Abdullah Hasib**Ataman'ın Hayatı ve Kongredeki Faaliyetleri****Muzaffer Başkaya*****Mesut Yılmaz******Özet**

Milli Mücadele tarihimizin en önemli dönüm noktalarından biri de şüphesiz Erzurum Kongresidir. Bilhassa Türkiye'nin doğu bölgelerinde beliren Rumluk ve Ermenilik iddiaları karşısında Trabzon ve Erzurumlu vatanseverlerin teşvikiyle toplanan bu kongrede Mustafa Kemal Paşa başkan seçilerek Milli Mücadelenin liderliğini üstlenmiştir. Misak-ı Milli prensiplerinin temelini oluşturan kararların alındığı bu kongrede vatanın birliği ve bütünlüğü bir kez daha vurgulanmış ve bölgeyi tehdit eden ayrılıkçı yaklaşımlar tamamıyla reddedilmiştir.

Erzurum Kongresine bilhassa Doğu Vilayetlerinden olmak üzere 50'nin üzerinde delege katılmıştır. Bu kişilerden biri de Vakfikebir delegatesi Kellecioğlu Abdullah Hasib Ataman'dır. Hasib Bey aynı zamanda Erzurum Kongresi'nin kâtipliğini yapmak gibi onurlu ve tarihi bir görevi de yerine getirmiş bir kimsedir.

Bu çalışmada ilk olarak Erzurum Kongresi'nin toplanış amacı ve ülkenin genel durumu hakkında bilgiler verilmiş ardından Kellecioğlu'nun yaşam öyküsü ele alınmış ve son olarak da Kellecioğlu'nun Erzurum Kongresi günlerine temas edilmiştir. Çalışma hazırlanırken bilhassa Kellecioğlu Hasib Bey'in oğlu Orhan Ataman'ın kaleme aldığı Beybabam ve Ben adlı eserden ayrıca bu dönemi ele alan diğer kaynak eserlerden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kellecioğlu Hasib Ataman, Erzurum Kongresi, delege, Vakfikebir.

Giriş

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile Türk toprakları açıkça işgal tehlikesi altına girmiştir. Zira daha ateşkes antlaşmasının mürekkebi dahi kurumadan İngilizler 3 Kasım 1918 günü Musul'u işgal etmiş¹²³⁵ daha sonra bu işgalleri Anadolu'ya yayan İtilaf Devletleri daha önceden kendi aralarında anlaştıkları gibi Antep, Maraş, Urfa, Adana, Zonguldak, Antalya, İzmir gibi vilayetleri işgal etmişlerdir. Bütün bunlara ek olarak mütareke hükümleri gereği İtilaf Devletleri donanmaları İstanbul Boğazına demirlemiş limanlar, iskeleler, istasyonlar, demiryolları ve tüneller, askeri tesisler, İtilaf Devletleri kuvvetlerinin

* Dr. Öğretim Üyesi/Trabzon Üniversitesi/Fatih Eğitim Fakültesi/Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi, e-posta: mbaskaya61@gmail.com

** Yüksek Lisans Öğrencisi/Trabzon Üniversitesi/Fatih Eğitim Fakültesi/Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi e-posta: mesutyilmazz94@hotmail.com

¹²³⁵ Sezen Kılıç, "Musul Sorunu ve Lozan", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 24, Sayı 71, s.319.

denetim ve işgali altına girmiştir. İşgalci düşmanlar Türkiye’yi bölge bölge paylaşmış, başkent İstanbul’un güvenlik işleri dahi düşman subaylarının emrine, padişah ve hükümet de düşman devletlerinin egemenliği altına girmiştir. İşgallerden cesaretlenen azınlıklar çetecilik faaliyetlerini hızlandırmıştır.¹²³⁶

Mondros Mütarekesi’nin 24. Maddesinde “*Vilayet-i Sitte’de bir karışıklık çıktığı takdirde ismi geçen bu vilayetlerin herhangi bir bölümünün işgal hakkını İtilaf Devletleri muhafaza ederler*” hükmü yer almıştır.¹²³⁷ Bu madde ile birlikte İngilizler, uzun bir süredir Doğu Anadolu’da müstakil bir Ermeni Devleti kurmaya teşebbüs eden Ermenilere bir yurt tahsis etmeyi ayrıca Batum ve İnebolu hattı arasında bir “*Rum-Pontus Devleti*” kurmak isteyen Rumlara da bazı fırsatlar vermeyi tasarlıyorlardı.¹²³⁸ Söz konusu Vilayet-i Sitte; Erzurum, Van, Bitlis, Harput (Elazığ), Diyarbakır ve Sivas vilayetlerini kapsıyordu. Buna ek olarak mütareke belgesinin İngilizce olan nüshasında bu altı vilayet, “*Altı Ermeni Vilayeti*” olarak adlandırılmıştı. Bu durum söz konusu Ermeni tehlikesinin boyutlarını gözler önüne sermektedir.

Gelinen noktada tüm yurdun ve bilhassa doğu vilayetlerinin içine düştüğü tehlikeli vaziyet, İstanbul’da bulunan doğu kökenli vatansever bazı aydınların tepkisine yol açmıştır. Zira Fransız işgal komutanının İstanbul’a ayak bastığı günü “*Hadisat*” gazetesinde “*Kara Bir Gün*” makalesini yazarak tasvir eden Süleyman Nazif Bey’in etrafında Doğu Anadolu kökenli aydınlar toplanmış ve milli birlik adına ilk adım bu şekilde atılmıştır. Bu aydınlar Doğu Anadolu’da yer alan ve öteden beri Türklere ait olan bu altı vilayetin Ermenilere bırakılmasına şiddetle karşı çıkmıştır.¹²³⁹ Neticede Doğu Anadolu’nun topyekûn savunulması ve bütünlüğünün sağlanması amacı ile İstanbul’da mütarekenin hemen arkasından “*Vilâyât- ı Şarkiyeye Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti*” adıyla bir cemiyet kurulmuştur. Cemiyetin başkanlığını Mahmut Nedim Bey yürütmüştür. Diğer yandan cemiyetin kurucu üyeleri arasında, Beyrut eski valisi İsmail Hakkı, Beyazıt Mebusu Şefik, Diyarbakır Mebusları Zühtü ve Fevzi, Süleyman Nazif, Cavit ve Hoca Raif Efendi bulunuyordu.¹²⁴⁰ Bu hareketin uzantısı olarak aslen Erzurumlu olan Cevat Dursunoğlu bu cemiyetin bir şubesinin de Erzurum’da açılması iznini alarak 10 Mart 1919 tarihinde “*Doğu Vilayetleri Müdafaa-ı Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin*

¹²³⁶ Mahmut Goloğlu, *Türk Devrim Tarihi*, Trabzon 2010, s.26.

¹²³⁷ Coşkun Alptekin, “Erzurum Kongresi”, *Atatürk Dergisi*, Cilt:1, Sayı:1, Yıl: 1978, s. 35.

¹²³⁸ Selami Kılıç, “Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:1, Yıl: 1997, s. 77.

¹²³⁹ Alptekin, “Erzurum Kongresi”, s. 35.

¹²⁴⁰ Rahmi Çiçek, “Erzurum Vilayet Kongresi’nde alınan Kararlar ve Kongreye Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 7, Ankara 1991, s. 513.

Erzurum Şubesi'ni” resmen kurmuştur.¹²⁴¹ Böylelikle Kurtuluş Savaşı'nın ilk teşkilatlanma hareketi Doğu'da resmen başlamıştır. İlk olarak 19 kişiyle kurulan cemiyetin başkanlığına Hoca Raif Efendi ve kâtiplik görevine de öğretmen Cevat Dursunoğlu getirilmiştir. Erzurum'da yayınlanan “*Albayrak*” gazetesi de cemiyetin fikir dünyasını ve icraatlarını halka aktarma görevini üzerine almıştır.¹²⁴²

Mondros Mütarekesi sonrası tehlike altına giren bölgelerden biri de Doğu Karadeniz idi. Zira burada faaliyet halinde bulunan Pontuscu Rumlar özellikle Samsun-Sivas arasında çeteler kurarak büyük tehlikeler yaratıyordu. Pontuscu Rumların başında Trabzon Metropolitisi Gümülcineli Hrisantos bulunuyordu.¹²⁴³ Bu sırada Ruslar, göçmen diye Doğu Karadeniz Bölgesine Rum çeteciler gönderiyordu.¹²⁴⁴ Yunan Kızıllaç gemileri ilaç sandıkları içinde silah ve cephane taşıyorlardı. Bu gelişmelere tepki olarak 1918 yılı sonlarında kurulan ve 1919 yılı başında hızla çalışmalarına başlayan *Trabzon Muhafaza-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti* ise Milli Mücadele bayrağını açan en önemli kuruluş olmuştur. Başkanlığına Barutçuzade Ahmed Bey'in getirildiği cemiyetin yayın organı *İstikbal Gazetesi* idi.¹²⁴⁵ İlk kongresini 1919 Şubatının ortasında yapan Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti, bir yandan şubelerini ilin her yanında kurup çalıştırırken, bir yandan da komşu illerle ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Cemiyetin kurucuları 19 Nisan 1919'da İstanbul'dan Trabzon'a gelen Erzurum'da ki 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa ile görüşerek ordu ile iş ve amaç birliğini gerçekleştirmiştir.¹²⁴⁶

Mondros Mütarekesi sonrası Doğu Karadeniz'de ortaya çıkan Pontus tehlikesi, Doğu Anadolu'da beliren Ermenistan Devleti projesi gibi ayrılıkçı tehditler, Trabzon ve Erzurumluları belli bir noktada bir araya getirmiştir. Erzurumlular 30 Mayıs 1919'da Trabzon'a bir telgraf çekerek, tarih, din ve soy bakımından birlik olan doğulularla, kuzey-doğuluların ortak bir toplantı yapmasını istemişlerdir. Trabzonlular aynı gün verdikleri cevapta; türlü suretlerle birbirine bağlı olan Anadoluluların bu ortak toplantılarının bir an evvel Erzurum'da yapılmasını, Trabzonluların en geniş ve seçme delegelerle bu toplantıya katılmaya hazır olduğunu bildirmişlerdir. İşte Milli Mücadele tarihimizin ünlü Erzurum Kongresi'ne bu şekilde karar verilmiştir.¹²⁴⁷

¹²⁴¹ Kılıç, “Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi”, s.78.

¹²⁴² Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum, 1991.

¹²⁴³ Sabahattin Özel, *Milli Mücadelede Trabzon*, Ankara 1991, s.39.

¹²⁴⁴ *Ephî Gazetesi*, 23 Eylül 1919

¹²⁴⁵ Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, İstanbul 2008, s.18-19.

¹²⁴⁶ Goloğlu, *Türk Devrim Tarihi*, s. 43

¹²⁴⁷ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.61.

Diğer yandan Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919 tarihinde 3. Ordu Müfettişliği göreviyle Samsun'a ayak basmıştır. Ancak Samsun'da yaşanan güvenlik problemlerinden ötürü burada daha fazla kalamayarak şehirden ayrılmış ve 25 Mayıs'ta Havza'ya ulaşmıştır. Mustafa Kemal Paşa 12 Haziran'da Havza'dan ayrılarak Amasya'ya geçmiş, 22 Haziran 1919 tarihinde ise Kazım Karabekir Paşa'nın (daha önceden) konuyla ilgili fikirleri alındıktan sonra Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa, Rauf ve Refet Bey'in de imzasıyla "Amasya Tamimi" imzalanmış ve bu tamim (genelge) birçok sivil ve askeri makamlara bildirilmiştir. Amasya Tamimi'nin bir maddesinde ise "Doğu illerimiz adına 10 Temmuz 1919'da Erzurum'da bir kongre toplanacaktır" ibaresine yer verilmiştir.¹²⁴⁸

Sivas'ta kongre düzenlemek için gerekli ortamın hazır olmadığını gören Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi çalışmalarına katılmak üzere Erzurum'a gelmiş, fakat bu sırada İngilizlerin baskısıyla görevinden azledildiği kendisine bildirilmiştir. O da askerlikten istifa ederek¹²⁴⁹ vatanın kurtarılması için halkla birlikte çalışacağını ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ile ilgili bu gelişmeler yaşanırken diğer yandan İngilizler, delege seçimlerini engelledikleri için kongre 10 Temmuz'da toplanamamış ve kongrenin açılış tarihi 23 Temmuz'a ertelenmiştir.¹²⁵⁰ Diğer taraftan Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere; Akçaabat, Of, Sürmene, Vakfikebir, Tirebolu, Giresun ve Ordu'dan seçilmiş olan Trabzon delegeleri Erzurum'a ulaşmışlardı.¹²⁵¹

Ancak kongre öncesinde bazı sıkıntılar meydana gelmiştir. Zira Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey kongre delegesi değillerdi. Bu durumun önüne geçebilmek için Erzurum merkezinin üç delegesinden ikisi: Kazım (Yurdalan) ve Cevad Bey görevlerinden istifa ederek yerlerini Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'e bıraktılar.¹²⁵² Yaşanan tüm bu gelişmelerin ardından daha önceden de kararlaştırıldığı üzere 23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum Kongresi resmen toplanmıştır. Kongreye Erzurum'dan 24, Van'dan 2, Bitlis'ten 3, Sivas'tan 11 ve Trabzon'dan 17 kişi olmak üzere toplam 57 delege katılmış, Mustafa Kemal Paşa oy çokluğu ile kongre başkanlığına seçilmiştir. Hoca Raif Efendi ile Trabzonlu İzzet Bey başkan vekilliklerine, Necati Bey ile Trabzonlu Abdullah Hasip Efendi ise kâtipliklere seçilmişlerdir.¹²⁵³

¹²⁴⁸ Alptekin, "Erzurum Kongresi", s. 36.

¹²⁴⁹ Fahrettin Kırzioğlu, "Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: VII, Ankara 1991, s. 223.

¹²⁵⁰ Cevdet Küçük, "Erzurum Kongresi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 11, Yıl: 1995, s. 335.

¹²⁵¹ Alptekin, a.g.e. , s. 38.

¹²⁵² Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.72.

¹²⁵³ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.88.

1. Erzurum Kongresi Kâtibî Kellecioğlu Abdullah Hasip Ataman'ın Hayatı

Millî Mücadele tarihimizin en önemli aşamalarından biri olan Erzurum Kongresi'ne Trabzon Vakfikebir (Büyükliman) delegesi olarak katılan Kellecioğlu Abdullah Hasip Ataman, 1884 yılında Vakfikebir ilçesinin Beşikdüzü Bucağına bağlı Denizli Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Bir ihtimal dedeleri göncülük yani dericilikle uğraştığından Kellecioğlu lakabını almışlardır. Abdullah Hasip Bey, ilk eğitimini hafız olarak Trabzon'da tamamlamıştır. 1898 yılında İstanbul'a giderek yine aynı yıl içerisinde medrese eğitimine başlamıştır. Medreseyi bitirdikten sonra Darümuallimin (Yüksek Öğretmen Okulu) sınavlarını kazanarak 1911 yılında Edebiyat Fakültesi diploması alarak okulundan mezun olmuştur. Abdullah Hasip Bey, Erdek ve Doğubayazıt Rüştüyesi Tarih-Coğrafya hocalığından sonra 5 Aralık 1913 - Ekim 1921 yılları arasında Giresun İdadisi müdürlüğü görevini yürütmüştür. Abdullah Hasip Bey, Giresun İdadisi Müdürlüğü görevini sürdürürken Vakfikebir (Büyükliman) delegesi olarak Erzurum Kongresi üyeliğine seçilmiştir.

Kellecioğlu Abdullah Hasip Bey, kongrede divan kâtibî seçilerek, tutanakların müsvedde ve özetlerini kaleme almıştır. Erzurum Kongresi'nin ardından tekrar eski görevine dönen Abdullah Hasip Bey, 1921 yılında öğretmenlikten ayrılarak ticarete atılmıştır. 1928 yılında öğretmenlik görevine geri dönmüş ve Beşikdüzü İlkokulu'nda Başöğretmen olmuştur. Abdullah Hasip Bey, 1949 yılında öğretmenlik mesleğinden emekliliğe ayrılmış ve takvimler 27 Nisan 1973'ü gösterdiğinde kalp yetmezliği nedeniyle 89 yaşında aramızdan ayrılmıştır.¹²⁵⁴

2. Kellecioğlu Abdullah Hasip Bey'in Erzurum Kongresi Günleri

Abdullah Hasip Bey'in hayatının en unutulmaz günleri Erzurum Kongresi sürecinde yaşadıkları ve kongrede geçirdiği zaman dilimidir. Zira kongreye Vakfikebir delegesi olarak seçilmesi ve devamında kongre kâtipliğine getirilmesi onun hayatının dönüm noktalarından birini teşkil etmiş, adını ölümsüzleştirmiştir.

Esasen Abdullah Hasip Bey, bu dönemde vatanın içinde bulunduğu tehlikelerin farkında olan bir kişiydi. Zira ona göre muhacirlikten döndükten sonra Trabzon ve havalisinde Pontusculuk, doğu illerinde ise Ermeni tehlikesi ortaya çıkmıştı. Abdullah Bey'e göre İstanbul'da tüm kilit noktalar işgalcilerin eline geçmişti ve Mustafa Kemal Paşa, Sevr Anlaşmasını geçersiz kılabilmek için Anadolu'ya geçmek durumunda kalmıştı.

Vatanın içinde bulunduğu kritik durumun farkında olan Abdullah Bey, Erzurum Kongresi'nin yapılacağı süreçte Giresun'da öğretmenlik vazifesini yerine getiriyordu. Bu sırada Trabzon Muhafaza-i Hukuk Cemiyeti tarafından yürütülen delege seçimleri sırasında

¹²⁵⁴ Orhan Ataman, *Beybabam ve Ben*, Ankara 2001, s.11-59.

Vakfikebir adına Abdullah Hasip Bey seçilmiştir. Kongreye delege seçildiğinden haberi dahi olmayan, Giresun'da vazifesi başında iken gıyaben yapılan seçimler sonucunda Vakfikebir delegesi olarak seçilen Abdullah Bey, haberi alır almaz hemen Trabzon'a dönmüştür.

Abdullah Hasip Bey'in kongre yolculuğu Beşikdüzü'nden başlamıştır. Burada coşkulu bir şekilde karşılanan Abdullah Bey'e yol masrafı olarak 300 lira verilmiştir. Ardından Vakfikebir'e geçen Abdullah Bey, burada da coşkulu bir kalabalık tarafından karşılanmış, halk meydanda toplanmış, nutuklar söylenmiş ve nihayet yola çıkmıştır. Vakfikebir'den motorlara binilerek deniz yoluyla hareket eden Abdullah Bey, burada büyük bir tehlike ile karşılaşmıştır. Zira Kellecioğlu'nun da içinde bulunduğu motor, Yoroş Burnuna yaklaştığı sırada denizden ve karadan yayılım ateşine tutulmuş, bu sırada kaptan motoru biraz daha açığa alarak hedef olmaktan kurtulmuştur.¹²⁵⁵

7 Temmuz Perşembe günü şehirde yapılan törenle Trabzon delegeleri, Erzurum'a yola çıkmıştır. Söz konusu heyette şu kişiler bulunuyordu:¹²⁵⁶

Erzurum Kongresine Katılan Trabzon Delegeleri		
Merkez	Hacısalihzade Servet Bey	Eski mebus
Merkez	Abonozzade Hüseyin Efendi	Eşraf
Maçka	Eyübzade İzzet Bey	Eski mebus
Rize	Hemşinli Hoca Necati Efendi	Sada-yı Millet Gazetesi Sahibi
Rize	Abaza Hakkı Efendi	Dava Vekili
Of	Yunus Efendi	Merkez müderrisi (öğretmen)
Sürmene	Eyübzade Ömer Fevzi Bey	Avukat ve gazeteci
Sürmene	Kulaçzade Ahmet Efendi	Tüccar
Akçaabat (Pulathane)	Serdarzade Hasan Efendi	Çiftçi, il genel meclisi üyesi
Vakfikebir	Kellecioğlu Abdullah Hasip Efendi (Ataman)	İdadi müdürü
Giresun	Ali Naci Bey (Duyduk)	Doktor ve gazeteci
Giresun	Katipzade İbrahim Hamdi Bey (Elgen)	Mühendis ve gazeteci
Tirebolu	Yusuf Ziya Efendi	Eski bucak müdürü
Ordu	Hasan Efendi	Avukat

¹²⁵⁵ Ataman, *Beybabam ve Ben*, s. 42.

¹²⁵⁶ Goloğlu, *Türk Devrim Tarihi*, s. 46.

9 at arabasından oluşan Trabzon kafilesi ilk olarak Maçka'da konaklamış ardından Gümüşhane'ye gelindiğinde Zeki Bey'in¹²⁵⁷ konağına misafir olmuşlardır. 9 Temmuz Cumartesi günü tekrar yola çıkan kabile ertesi gün Bayburt'ta gecelemiştir. 10 Temmuz Pazar sabahı Bayburt'tan hareketle Maden Bucağına varılmış ve burada sabah kahvaltısı yapılmıştır. Bucağın jandarma komutanı uzun süredir burada görev yaptığından Kellecioğlu, bu bölgede şehit olan kardeşi ile ilgili kendisine bazı sorular sormuştur. Şehit kardeşi hakkında bilgiler almak isteyen Kellecioğlu, bu amacına ulaşmıştır. Zira kumandan, Abdullah Bey'in kardeşini tanımış ve şehit düştüğü mevki ve mezarını Abdullah Bey'e göstermiştir.¹²⁵⁸

11 Temmuz'da Aşkale'den geçerek İstanbul kapısına ulaşan Trabzon kafilesi, büyük ve coşkulu bir kalabalık tarafından karşılanmıştır. Arabalardan inildiği sırada Abdullah Hasip Bey'i karşılayanlardan biri de Gazi Mustafa Kemal Paşa idi. Abdullah Hasip Bey, Gazi Mustafa Kemal ile ilk karşılaşmasını şu şekilde anlatmıştır:

Arabadan indik. Bizi karşılayan gayet şık ve dinamik bir paşa ellerimizi sıktı ve nerede kaldınız, sizi bekliyorduk diye gür sesiyle bize hoş geldiniz dedi. Bu kişi Mustafa Kemal Paşa imiş.

Erzurum Kongresine katılmak üzere şehre gelen Trabzon kafilesi, ilk karşılaşmanın ardından konaklamak üzere Hacı Dedeoğlu'nun Konağına geçmiş ve geceyi burada geçirmişlerdir. Adı geçen konak sadece Trabzon heyetine tahsis edilmişti.¹²⁵⁹

Abdullah Hasip Bey'in de içinde bulunduğu Trabzon heyeti, Erzurum Kongresi başlayana dek, şehirde boş durmamış Kazım Karabekir Paşa'nın refakatinde bazı devlet dairelerini ziyaret etmişlerdir. Bu sırada Kellecioğlu Abdullah Hasip Bey'in girişimleri ile Trabzon delegeleri toplu halde Hasankale'ye gezi düzenlemişlerdir. Bu olay şu şekilde gerçekleşmiştir: Trabzon heyeti Erzurum'da bulunduğu sırada Hasankale Belediye Reisi Battal Bey'in, *"bu delegeleri Hasankale'ye götürürsen size mükemmel bir ziyafet çekerim"* demesi üzerine bu mesele ilk olarak Kadir Bey'e ardından Kazım Karabekir'e açılmıştır. Bunun üzerine Kazım Karabekir'in direktifi ile Trabzon heyeti için bir tren tahsis edilmiş ve heyet bu vesile ile Hasankale'ye gitmiştir. Burada söz verildiği üzere ziyafet çekilmiş, kaplıca ve hamamlara girilmiş ve güzel vakitler geçirilmiştir. Kazım Karabekir Paşa'nın katkılarıyla Kellecioğlu Hasip Bey tarafından organize edilen bu gezi, kongre öncesi Trabzon heyeti için büyük bir moral olmuştur.¹²⁶⁰

¹²⁵⁷ Zeki Kadirbeyoğlu

¹²⁵⁸ Ataman, *Beybabam ve Ben*, s.43.

¹²⁵⁹ Ataman, *Beybabam ve Ben*, s.44.

¹²⁶⁰ Ataman, *Beybabam ve Ben*, s.44.

Erzurum Kongresi başlamadan evvel Abdullah Hasip Bey'in de içinde bulunduğu Trabzon heyeti, hep birlikte Kazım Karabekir'in davetine katılmıştır. Zira Karabekir Paşa, kongre şerefine bir temsil organize etmiş, temsilde Anapa Kalesi'nin fethi konu edilmiştir.

Nihayet 23 Temmuz günü gelip çatmış ve Erzurum Kongresi delegeleri Sansaryan Lisesi'nin bahçesinde toplanmışlardır. Ardından Şiran Delegesi Polatzade Hasan Efendi, Arapça bir dua etmiş ve hep birlikte kongre salonuna girilmiştir. En yaşlı üye olarak Erzurum delegesi Hoca Raif Efendi tabii başkan seçilerek kürsüye çıkmıştır. Kongre açılış konuşması yapılmış ve ardından 1 başkan ve 2 divan kâtibinin seçilmesi gerektiği ifade edilmiştir.

Kongrede yapılan başkanlık seçiminde 54 oyun 48'ini alan Mustafa Kemal Paşa başkan seçilmiştir. 28 oyla Süleyman Necati Bey ve 25 oy alan Kellecioğlu Hasip Bey divan kâtipliklerine getirilmiştir. Sonuçların açıklanmasının ardından Hoca Raif Efendi divan başkanı ve kâtipleri görevine çağırmıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa yaldızlı kalpağı ve üniforması ile yerine geçmiştir. Abdullah Hasip Bey, Paşa'nın sol tarafına, Süleyman Necati Bey ise sağ tarafına oturmuştur. Böylece Kellecioğlu Abdullah Hasip Bey'in Erzurum Kongresindeki kâtiplik görevi de bu şekilde başlamıştır.¹²⁶¹

13 gün boyunca devam eden Erzurum Kongresi boyunca Mustafa Kemal Paşa'nın hemen yanı başında kâtiplik vazifesini yerine getiren Kellecioğlu'nun verdiği bilgilere göre kongre sona erdikten sonra burada alınan kararların delegelere imzalatılması gerekiyordu. Fakat Sürmene delegesi Ömer Fevzi, Giresun delegesi Ali Naci, Kitapçızade İbrahim, Tirebolu delegesi Hatıpzade Yusuf Ziya ve Trabzon delegesi Abanozzade Hüseyin Efendiler söz konusu kararları imzalamak istememişlerdi. Fakat kongre tutanaklarının Mustafa Kemal Paşa'ya teslim edilmesi gerekiyordu. Bunun üzerine belgeleri teslim için Mustafa Kemal Paşa'nın yanına gidilmişti. Mustafa Kemal Paşa ile Kellecioğlu Hasip Bey arasında şu diyaloglar geçmiştir:

Kadirbeyzade Zeki'yi de yanıma alarak Mustafa Kemal Paşa'nın Askeri Müfettişlikteki ikametgâhına gittik. Mustafa Kemal bir masada oturuyordu. Rauf Bey ise ayakta geziniyordu. Evrakları takdim ettim. Paşa, imza boşluklarına görünce bu imzalar noksan dedi. Bunun üzerine Paşam biliyorsunuz bunlar kongrede size karşı çıktılar ve bu nedenle kararları imza etmediler dedim. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa da "eğer onların böyle yapacaklarını bilseydim onları kongreden kovardım" dedi.

Bu konuşmaların ardından Mustafa Kemal Paşa ile vedalaşan Vakfikebir delegesi Kellecioğlu Hasip Bey, dönüş hazırlıklarına başlamıştır. Abdullah Bey'in dönüş yolculuğu gidişi gibi sakin olmamıştır. Dönüş yoluna Kazım Karabekir'in kendilerine tahsis ettiği

¹²⁶¹ Ataman, *Beybabam ve Ben*, s.45. Kellecioğlu Hasip Bey'in oğlu Orhan'a verdiği bilgilere bakılırsa kâtiplik görevine getirilen Süleyman Necati Bey, Erzurum Kongresi boyunca bu görevi yerine getirmemiş ve kongre boyunca kâtiplik vazifesini tek başına Kellecioğlu Abdullah Hasip Bey yapmıştır.

Ruslardan geri kalan kamyonla başlayan Abdullah Hasip Bey, Bayburt civarında Vavuk Geçidinde bir kaza atlatmış, yan yatan araba yine Abdullah Bey ve diğer yolcuların gayreti ile tekrar çalıştırılmış ve Trabzon'a sağ salim dönmüştür.¹²⁶²

Sonuç

Kellecioğlu Abdullah Hasip Bey, Milli Mücadele tarihimizde özel bir yeri olan Erzurum Kongresi'nin kâtipliğini yapmıştır. Kendisinin haberi dahi olmadan Vakfikebir delegesi olarak seçilmesi ve Erzurum'a giderek bu tarihi görevi layıkıyla yerine getirmesi Abdullah Hasip Bey'in adını adeta ölümsüzleştirmiştir. Esasen Erzurum Kongresi'nin toplanması sürecinde daha sonra Trabzon Milletvekili yapacak olan Ali Şükrü Bey de bu kongreye katılmak için mücadele etmiş fakat bir türlü delege seçilemeyerek kongreye iştirak edememiştir. Oysa aynı süreçte Kellecioğlu Abdullah Bey, kendisine haber dahi verilmeden delege olarak seçilmiş ve kongreye katılmıştır.

Abdullah Hasip Bey, kongre boyunca kâtiplik vazifesini yerine getirdiğinden burada alınan kararlar üzerinde olumlu veya olumsuz her hangi bir görüş beyan etmemiştir. Fakat diğer bazı Trabzon delegelerinin de yaptığı gibi Mustafa Kemal Paşa'ya ya da Erzurum Kongresinde alınan kararlara muhalefet etmemiştir.

Vakfikebir delegesi olarak kongreye katılan, burada herhangi bir şekilde muhalif bir tavır sergilemeyen, kendisine verilen görevi başarıyla yerine getiren Kellecioğlu Abdullah Bey, bundan sonra gelişen süreçte ne Sivas Kongresine katılmış ne Son Osmanlı Mebusan Meclisine girmiş ne de TBMM'nde milletvekili olarak bulunmuştur. Abdullah Bey, Erzurum Kongresinin ardından tekrar eğitim hayatına dönmüş ve öğretmenliğe devam etmiş bir süre sonra hiçbir zaman başarılı olamayacağı ticaret hayatına atılmıştır. Bu noktadan bakıldığında Kellecioğlu Abdullah Bey'in siyasi hayata atılmama gerekçesi ya kişiliğinin buna müsait olmamasından ya da öğretmen olarak hayatına devam etmesinden ileri gelmektedir.

¹²⁶² Ataman, *Beybabam ve Ben*, s.46.

Kaynakça

AKBULUT, Dursun Ali, *Albayrak Olayı*, Temel Yayınları, İstanbul 2006.

ALPTEKİN, Coşkun, “Erzurum Kongresi”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:1, Yıl: 1978, , ss.35-49

ATAMAN, Orhan, *Beybabam ve Ben*, Çizgi Basım-Yayın, Ankara 2001.

ÇİÇEK, Rahmi, “ Erzurum Vilayet Kongresi’nde alınan Kararlar ve Kongreye Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 7, Ankara 1991, ss. 513-537.

Epohi Gazetesi, 23 Eylül 1919.

GOLOĞLU, Mahmut, *Türk Devrim Tarihi*, KTÜ Yayınları, Trabzon 2010

_____, *Erzurum Kongresi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.

KILIÇ, Sezen, “Musul Sorunu ve Lozan”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt 24, Sayı 71, ss.319-340.

KILIÇ, Selami, “Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi”, *Atatürk Dergisi*, Cilt: 2, Sayı:1, Yıl: 1997, ss. 77-97.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, “Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: VII, Ankara 1991, ss. 223-266.

KÜÇÜK, Cevdet, “Erzurum Kongresi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 11, Yıl: 1995, ss. 335-336.

ÖZEL, Sabahattin, *Milli Mücadelede Trabzon*, TTK Yayınları, Ankara 1991.

Kongreler Döneminde Anadolu ve İstanbul Arasında Yaşanan Bürokratik**Mücadele****Asaf Özkan*****Özet**

Mondros Mütarekesinin imzalanmasından sonra başlayan işgallere karşı ortaya çıkan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde ve silahlı Kuva-yı Milliye birliklerinin organizasyonunda Anadolu'daki askerî ve mülkî bürokrasi oldukça etkin bir biçimde faaliyet göstermişti. Bahsedilen dönemde direniş örgütlerinde faaliyet gösteren mevcut bürokrasi büyük oranda mütareke ile birlikte iktidardan düşen İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından oluşturulmuş ideolojik ve siyasi olarak İttihatçı diye tanımlanabilecek kesimlerden oluşuyordu. İTC'nin iktidardan uzaklaşması ile birlikte iş başına geçen hükümetler döneminde giderek artan İttihatçı karşıtlığına paralel olarak mevcut bürokrasi tasfiyeler yoluyla yeniden dizayn edilmeye çalışılmışsa da İttihatçıların ağırlığı tam anlamıyla kırılmamıştı. Özellikle Damat Ferit Hükümetleri dönemlerinde tasfiye edilen İttihatçı bürokrasinin yerine I. Dünya Savaşı yıllarında İTC'ye muhalefet ettikleri için mağdur edildiklerini iddia edenler görevlendirilmişlerdi. Dolayısıyla Damat Ferit Hükümetleri zamanında bu şekilde göreve getirilen özellikle mülkî bürokrasi hükümetin genel politikalarına uygun olarak Anadolu'daki direniş örgütlerini zayıflatmaya hatta engellemeye çalışmışlardı.

Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da ortaya çıkmış ve bölgesel kurtuluşu amaçlayan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerini bir araya toplayarak topyekûn ülkenin kurtuluşuna yöneltme sürecinde Anadolu'daki bürokrasinin bir kısmının desteğini sağlarken diğer kısmının engelleme çabalarıyla mücadele etmek zorunda kalmıştı. Erzurum ve Sivas Kongrelerinin toplandığı 1919 yılı yaz aylarında oldukça sert cereyan eden bu mücadele Millî Mücadele yıllarının sonuna kadar devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Milli Mücadele, Bürokrasi, İstanbul Hükümetleri, Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi.

Bureaucratic Struggle Between Anatolia and Istanbul During Congresses**Abstract**

The military and property bureaucracy in Anatolia had been very effective in the Defense of Associations and the armed forces of the National Forces against the invasions that began after the signing of the Armistice of Mondros. The present bureaucracy, which was active in the resistance organizations in the mentioned period, consisted of the sections which could be

* Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, asaf.ozkan@atauni.edu.tr

defined as the ideological and political Unionists formed by the Committee of Union and Progress that fell from power together with the armistice. Although the current bureaucracy was attempted to be redesigned through liquidations in parallel with the increasing anti-Unionist opposition during the governments that came to power with the withdrawal of power from the İTC, the weight of the Unionists could not be completely broken. Particularly, instead of the Unionist bureaucracy, which was liquidated during the Damat Ferit Governments, those who claimed to have been victimized for opposing the İTC in World War I were assigned. Therefore, especially in the time of Damat Ferit Governments, the property bureaucracy, which was appointed in this way in time, tried to weaken or even prevent the resistance organizations in Anatolia in accordance with the general policies of the government.

Mustafa Kemal Pasha, which emerged in Anatolia and aimed at regional liberation, gathering together the Defense of the Law Society in the process of directing the entire country's bureaucracy in Anatolia, while providing the support of a part of the struggle had to fight the other part. This struggle, which took place in the summer of 1919, when Erzurum and Sivas Congresses convened, continued until the end of the National Struggle years.

Key Words: National Struggle, Bureaucracy, Governments of Istanbul, Erzurum Congresses, Sivas Congresses

1- İstanbul Hükümetlerinin Bürokrasiden Beklentileri

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Osmanlı ülkesinde başlayan işgallere karşı Osmanlı toplumunun farklı kesimlerinden birbirine zıt farklı tepkiler görülmüştür. İşgallerin dışında bahsedilen dönem esasen çok sert bir devr-i sabık söylem ve icraatının yaşandığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. 1908 Meşrutiyet'in ilanından 1913'teki Mahmut Şevket Paşa suikastına kadar denetleme; bu tarihten mütarekenin imzalanmasına kadar tam iktidar olarak ülkenin kaderine hükmeden İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyaset sahnesinden çekilmesi ile ortaya çıkan boşluğu ağırlıklı olarak iktidar yıllarında İTC'nin politika ve uygulamalarından mustarip olmuş siyasal ve bürokratik aktörler doldurmaya başlamışlardı. Diğer taraftan Sultan Reşat'tan sonra tahta çıkmış olan Sultan Vahdettin'in de Meşrutiyet'in ilanından beri ideolojik olmasa da kendisinin inanmadığı meşrutiyet rejimini yürütecek en etkili güç olan İTC'ye karşı şiddetli bir harekete girişmesi beklenebilirdi. Sultan Vahdettin'in İTC'ye karşı harekete geçmesi için ikinci neden de İtilaf Devletleri'nin, Osmanlı Devleti'ni, savaş döneminde azınlıklara karşı uygulanan politika ve savaşa girme konularında

suçlamalarıydı. Dolayısıyla Padişah, bu suçlamaları ne kadar İTC'ye mal edebilirse bu meseleden o kadar az zararlı sıyrılabileceğini düşünüyordu¹²⁶³.

Niyeti meşrutî bir rejimden ziyade ülkeyi mutlakiyetle yönetmek olan Padişah Vahdettin'e, çok hoşlanmadığı, hatta nefret ettiği İTC tasfiye edildikten sonra, kuracağı rejimi devam ettirebilmek için kendisine bağlı askerî ve sivil bir yönetici grubu gerekiyordu. Oysa muhalefet henüz İTC'ye alternatif olabilecek bir siyasi oluşum olarak ortaya çıkmamıştı. Bunun yerine tahtta kaldığı sürece kendisine bağlı bir grupla iş görmeye çalışacaktır. Sivil yöneticiler olarak akrabaları olan Tevfik Paşa ve Damat Ferit Paşa bu açıdan Sultan'ın güvenebileceği kimselerdi¹²⁶⁴.

Bunların yanında Padişah'ın orduya da hâkim olması gerekiyordu. Ordu konusunda Padişah'ın üç alternatifi vardı. Birincisi Meşrutiyet'in ilanından sonra İTC'nin gerçekleştirdiği tasfiyelerle ordudan tard edilen veya emekliye sevk edilen çoğu alaylı yaşlı paşalardı. İkincisi Ali Rıza, Ahmet İzzet, Salih ve Şevket Turgut Paşalar gibi mektepli ancak yaşlı paşalardı. Bunlar genç mektepli subaylara göre saltanat makamına daha bağlıydılar. Üçüncü alternatif ise Meşrutiyet'in ilanı, 31 Mart İsyanı, Edirne'nin geri alınması gibi dönüm noktalarında İTC ile birlikte hareket etmiş olmalarına rağmen, çok fazla fırkacılığa bulaşmamış genç mektepli subaylardı. Mustafa Kemal Paşa'nın da dahil olduğu son zümreye, Padişah'ın kararları ve yönetim anlayışı kendi milliyetçilikleriyle çelişmediği sürece güvenilebilirdi¹²⁶⁵.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra hızlı bir şekilde yayılan işgal hareketleri karşısında ne hükümetler, ne de görev başında bulunan bürokrasi nasıl davranılması gerektiği konusunda karar verebilmişti. Mütarekeyi imzalamak zorunda kalan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin istifasından sonra kurulan Tevfik Paşa Hükümeti döneminde yavaş yavaş İstanbul'a dönen muhalifler siyaset sahnesine girmeye başlamışlardı. Hem bu İTC muhalifleri hem de İtilaf Devletlerinin baskısıyla hükümet İttihatçıları tasfiyeye yönelik politikalara yönelmişti. Fakat Tevfik Paşa Hükümeti'nin uygulamaları muhalifleri tatmin etmekten uzaktı. Bu nedenle istifa etmek zorunda kaldı ve 4 Mart 1919'da Damat Ferit Hükümeti kuruldu. Ahmet İzzet Paşa; Damat Ferit Hükümetlerinin bütün programını şu cümle ile özetlemektedir: *“Saltanat taht ve tacı etrafında toplanıp İttihatçıları, daha doğrusu genel olarak düşman ve rakipleri ezmek, ondan sonra da zaman kalırsa memlekete bakmak”*¹²⁶⁶. İşgaller karşısında da

¹²⁶³ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)**, I, İstanbul, 2004², s.36-37.

¹²⁶⁴ Padişah Vahdettin, tahta çıkar çıkmaz ilk iş olarak Tevfik Paşa ve Damat Ferit ile özel olarak görüşmüştür. (Orhan Koloğlu, **Son Sadrazam, Milli Mücadele Taraftarı Ahmet Tevfik Paşa**, İstanbul, 2007, s.89).

¹²⁶⁵ S. Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, I, s.39-40.

¹²⁶⁶ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, II, (Yay. Haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanat), İstanbul, 1993, s.56.

Hükümet, genel olarak işgallere meşruiyet zemini hazırlayacak ve Mütareke'nin 7. ve 24. Maddelerinin uygulanması için gerekli ortamı sağlayacak hareketlerin önüne geçme politikası güdüyordu. Yeni hükümete göre; işgallere karşı ortaya çıkabilecek herhangi bir direniş İtilaf Devletlerinin kalıcı olmalarına neden olacaktır. Bu nedenle işgal hareketleri elden geldiğince sükunetle ve pasif karşılanmalıdır. Dolayısıyla bu politikanın yürütülebilmesi için bürokrasiye büyük bir görev düşüyordu ve bunun için de hem askerî hem de mülkî bürokrasi tasfiyeler yoluyla mümkün olduğu kadar yeni dönem ve politikalara uygun hale getirilmeye çalışılacaktır.

2- Damat Ferit Hükümeti'nin Bürokrasiyi Yeni Döneme Uygun Hale Getirme Çabaları

Damat Ferit Paşa, Hükümeti'ni kurduktan sonra yaptığı ilk Meclis-i Vükelâ toplantısında, hükümetin öncelikli olarak *“âlem-i insaniyetin nefretini celbeden erbâb-ı cinayet haklarında âcilen bir karar ittihaz eylemek”*¹²⁶⁷ politikasını uygulayacağını duyurdu. Ayrıca Hükümet'e Maliye Nâzırı olarak girmiş olan Mehmet Tevfik (Biren) Bey; Damat Ferit Paşa ile aralarında hükümet kurulmadan evvel geçen bir görüşmede hükümetin politikasının ne olacağını sormuştu. Bu soruya Sadrazam şu cevabı vermişti: *“İttihâd ve Terakkî Fırkası siyasetinin aleyhinde olduğumuzu Galip Devletlere göstermek, harp mücrimlerini cezalandırmak, memurlar arasında İttihâd ve Terakkî'nin adamaları olan bazıları tasfiye etmek”*¹²⁶⁸. Böylece ilk iş olarak İttihatçılara karşı harekete geçeceğinin işaretini veren Sadrazam; bir Kararname hazırlayarak Padişah'ın onayına sundu. 8 Mart 1919'da Padişah tarafından onaylanan Kararname'ye göre, 16 Aralık 1918'de kurulmuş olan *“Fevkalâde Dîvân-ı Harb-i Örfî”* lağvedilerek yerine Erkân-ı Harp Mirlivalarından Ali Fevzi Paşa'nın riyasetinde *“Dersaadet Dîvân-ı Harb-i Örfisi”* kurulmuştu. Görevi *“İdare-i Örfiye Kararnamesiyle muayyen olan cerâimi rü'yet etmek”* olarak tanımlanan Dersaadet Dîvân-ı Harb-i Örfisi lağvedilen Fevkalâde Dîvân-ı Harb-i Örfî'de görüşülmekte olan davaları da devralmıştı¹²⁶⁹. Böylece gerekli hukuki düzenlemeyi de yapan Hükümet, hemen harekete geçerek aralarında eski nâzırlar, üst düzey askerler, eski mebûslar ve İTC mensuplarının bulunduğu 66 kişiyi tevkif ettirmişti. Bu tevkifler sonraki dönemde de devam edecektir¹²⁷⁰.

İTC'nin hükümet üyeleri ve üst düzey mensuplarını kapsayan bu tutuklamalarının yanı sıra Hükümet; İttihatçı bürokrasiye karşı da geniş bir tasfiye süreci başlatmıştı. Tasfiyeler bütün

¹²⁶⁷ Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, Ankara, 1987⁴, s.197.

¹²⁶⁸ Mehmet Tevfik Biren, **Bir Devlet Adamının II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, II, (Yay. Haz. Fatma Rezan Hürmen), İstanbul, 1993, s.137.

¹²⁶⁹ **Düstûr**, II/11, s.135-136.

¹²⁷⁰ A. F. Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, s.199.

nezâretlerde başlamasına rağmen şüphesiz en çok ses getireni HİF'ci Cemal Bey'in idaresindeki Dâhiliye Nezâreti'nin yaptığı tasfiyelerdi¹²⁷¹.

Sadrazam Damat Ferit, 8 Mart 1919'da bütün vilayetlere yazdığı bir telgrafta öncelikle Meşrutiyet'ten beri ortaya çıkan bütün suçların ve yolsuzlukların cezalandırılacağını belirtiyordu. Aynı telyazıda memurlara da mesaj veren Sadrazam; devr-i sâbıkta “*tehcîr, taktîl*” gibi suçlara karışmamış olmak şartıyla hiçbir memurun mağdur edilmeyeceğini duyuruyordu¹²⁷². Sadrazam'ın beklenen tasfiyelerde kriter olarak ortaya koyduğu “*tehcîr ve taktîl*” gibi suçlara karışmış olmak ilkesi çok da gerçekçi görünmüyordu. Çünkü daha hükümet kurulur kurulmaz hem firka çevrelerinde hem de muhaliflerin sözcüsü durumundaki basında HİF Hükümeti olarak görülen yeni hükümetten devr-i sâbık suçlularının cezalandırılmasının yanı sıra, devr-i sâbıkın bürokrasisine karşı da sert bir tasfiye bekleniyordu¹²⁷³. Burada muhaliflerin anlamış olduğu devr-i sâbık bürokrasisi aslında devr-i sâbıkta devlet hizmetinde bulunmuş bütün memurları kapsamaktaydı. Muhalifler Tevfik Paşa Hükümeti'ni de İttihatçı düşmanlığını bu kadar geniş tutmadığı için pasiflikle suçlamışlardı¹²⁷⁴. Bu kadar geniş tasfiye politikası bekleyen muhalif basın, ilk günden itibaren Dahiliye Nâzırı Cemal Bey'in faaliyetlerini hararetle bekliyordu¹²⁷⁵.

Çok geçmeden gazete sütunları hemen her gün “*aziller, tayinler*” başlığı ile büyük bir tasfiye furyasını haber vermeye başlamıştı. Bu hızlı tasfiye furyasında hemen bütün dahiliye örgütü yeniden düzenleniyordu. Bu kapsamda Çanakkale Mutasarrıfı azledilerek yerine Dahiliye Kalem-i Mahsus Müdür-i Sâbıkı Cavit Bey tayin edilmişti. Niğde ve Antalya Mutasarrıfları ile Konya'ya bağlı Ilgın ve Saidili Kaymakamları da azledilmişti¹²⁷⁶.

Tasfiyeler sırasında göreve getirilen kimselere bakıldığı zaman bu tasfiyelerde HİF'in birinci dereceden etkin olduğu görülmektedir. Özellikle valilik veya kaymakamlık gibi üst düzey memuriyetlere, HİF'e yakın isimler getiriliyordu. Bu sözden olmak üzere Bursa Valisi Hazım Bey azledilerek yerine eski Gümölcine Mebûsu ve HİF'in Merkez-i Umûmi azasından

¹²⁷¹ Refik Halit Karay, **Minelbab İlelmihrab**, İstanbul, 1964, s.84; Mehmet Tevfik Biren hatıralarında Cemal Bey'i değerlendirirken, devlet memuriyetinde tecrübeli olmasına rağmen ifrat derecede firkacı olduğunu ifade etmektedir. (M. T. Biren, **Bir Devlet Adamının Hatıraları**, II, s.146).

¹²⁷² **Alemdâr**, 9 Mart 1335/1919, No:79-1389.

¹²⁷³ Refii Cevad, “Hürriyet ve İtilaf”, **Alemdâr**, 5 Mart 1335/1919, No:75-1385.

¹²⁷⁴ Refii Cevad, “İlk İcraat”, **Alemdâr**, 6 Mart 1335/1919, No:76-1386.

¹²⁷⁵ Refii Cevat yazdığı başmakalesinde “*İttihâd ve Terakkî'nin sillesini yemiş bir adam olarak*” mütarekeden beri beklenen icraatın Cemal Bey zamanında gerçekleşeceğini iddia ediyordu. (Refii Cevat, “Yeni Dahiliye Nâzırı ve Hürriyet ve İtilaf”, **Alemdâr**, 9 Mart 1335/1919, No:79-1389); İkdâm Gazetesi de Cemal Bey'i tanıtırken eski Konya Valisi iken önce hapsedildiğini daha sonra da emekliye sevk edildiğini vurguluyordu. (**İkdâm**, 15 Mart 1335/1919, No:7936).

¹²⁷⁶ **Alemdâr**, 9 Mart 1335/1919, No:79-1389.

Gümölcineli İsmail Bey'in tayin edileceği duyuruluyordu¹²⁷⁷. Kastamonu Valisi azledilerek yerine Eski Yozgat Mutasarrıfı Muhittin Paşa tayin edilmişti. Yine Ankara Valisi Azmi Bey azledilerek yerine Eski Divaniye Mutasarrıfı Sami Bey tayin edilirken, Aydın Vilayeti Valiliği'ne Eski Evkaf Nâzırı İzzet Bey tayin edilmişti. Bu valilerin yanı sıra liste, mutasarrıf ve kaymakamlarla devam ediyordu¹²⁷⁸. 14 Mart 1919'da Ankara Valiliği'ne Muhittin Paşa, Konya Valiliği'ne de Mütেকâid Erkân-ı Harp Mirlivalarından Rıza Paşa tayin edilmişti¹²⁷⁹. 16 Mart'ta Trabzon Valiliğine Mehmet Galip Bey tayin edilirken¹²⁸⁰, 30 Mart 1919'da Beyrut Valisi İsmail Hakkı, Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Mümtaz ve Malatya Mutasarrıfı Faik Beyler azledilmişlerdi¹²⁸¹. 2 Mayıs 1919'da Kastamonu Valiliği'ne Dahiliye Nezâreti Müsteşarı Keşfi, Van Valiliği'ne Kudüs Eski Mutasarrıfı Mithat, Mamuretülaziz Valiliği'ne Eski Kayseri Mebûsu Ali Galip Beyler'in ve Bitlis Valiliğine de Eski Niğde Mutasarrıfı Ziya Paşa'nın tayinleri kararlaştırılmıştı¹²⁸². Yine 12 Mayıs'ta Sivas Valisi İsmail Kemal Bey tehcir meselesinde parmağı olduğu gerekçesiyle azledilince yerine Eski Kastamonu Valisi Reşit Paşa tayin edilmişti¹²⁸³. İTC döneminde sürgüne gönderilenlerden biri olan Eski Kütahya Mebûsu Ferit Bey de Adana Valiliğine getirilmişti¹²⁸⁴.

Gerçekleştirilen bu tasfiyelerde ve tayinlerde zaman zaman Anadolu'nun değişik yerlerinde bulunan İtilaf Devletleri Mümessilleri'nin de etkili olduğu görülmektedir. Dâhiliye Nezâreti'nden 23 Mart 1919 tarihinde Sivas Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda, İngiliz Siyasi Mümessili'nin Amasya Mutasarrıfı ile Merzifon Kaymakamı'nın İttihatçı olduğunu ve tehcir meselesinden dolayı suçlu bulunduğunu belirttiği zikrediliyordu. Siyasi Mümessilin bu beyanı dolayısıyla her ikisinin de yerlerine vekâleten atama yapılması ve bunların Divan-ı Harp'te yargılanmak üzere İstanbul'a gönderilmesi isteniyordu¹²⁸⁵.

¹²⁷⁷ Gümölcineli İsmail, tanınmış muhaliflerden olup sürgünde bulunduğu Avrupa'dan yurda dönüşü Alemdâr'da birinci sayfadan verilmişti. (Alemdâr, 25 Şubat 1335/1919, No:67-1377).

¹²⁷⁸ Alemdâr, 10 Mart 1335/1919, No:80-1390; Alemdâr, 11 Mart 1335/1919, No:80-1390.

¹²⁷⁹ BOA. MV. D. No:250, G. No:60.

¹²⁸⁰ BOA. MV. D. No:250, G. No:61.

¹²⁸¹ BOA. DÜİT. D. No:114, G. No:96.

¹²⁸² BOA. MV. D. No:250, G. No:146.

¹²⁸³ BOA. MV. D. No:250, G. No:163; Sivas Valiliği'ne tayin edilen Reşit Paşa eski İttihatçılardan olup, tehcirin uygulanması sırasında İttihatçı Hükümet'in bazı politikalarını eleştirdiği için Dahiliye Nâzırı Talat Bey tarafından azledilmişti. Dolayısıyla İTC'ye muhalif olduğu için memuriyetinden azledilmiş olması onu Damat Ferit Hükümeti nezdinde makbul insan durumuna getirmişti. (Cevdet R. Yularkıran, **Hatıralar (Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Hatıraları)**, Sivas, 2002², 11-12). Dankwart A. Rustow'a göre Sivas Valisi Reşit Paşa'nın başlarda İstanbul Hükümeti ile Anadolu hareketi arasında tereddüde düşmesinin nedeni, Damat Ferit tarafından muvazafa nakledilerek görevi getirilmesiydi. (Dankwart A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic", **World Politics**, Vol:11, No:4, (Jul, 1959), s.524).

¹²⁸⁴ Alemdâr, 13 Mayıs 1335/1919, No:141-1451.

¹²⁸⁵ Bünyamin Kocaoğlu, **Mütarekede İttihatçılık İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması (1917-1920)**, İstanbul, 2006, s.214-215.

Tasfiye edilen İTC dönemi vali ve mutasarrıflarının çoğunun yerine, Talat Paşa Hükümeti zamanında çıkarılmış, hizmet süresi 25 seneye ulaşmış olan vali, mutasarrıf ve kaymakamların emekliye sevk edilmeleri hakkındaki 3 Ocak 1918 tarihli Kanun gereğince emekli edilmiş eski vali, mutasarrıf ve kaymakamlar tayin ediliyorlardı. Ancak herhangi bir kanuna dayanmadan yapılan bu tür görevlendirmelere kanuni bir çerçeve çizilmesi gerekiyordu. 9 Nisan 1919'da Dâhiliye Nâzırı Cemal Bey Meclis-i Vükelâ'ya, hizmet süreleri 25 seneyi geçtiği için emekliye sevk edilmiş olan vali, mutasarrıf ve kaymakamların tekrar hizmet-i muvazzafa alınması için bir teklif sundu. Teklifi görüşen Meclis-i Vükelâ, önceden emekliye sevk edilmiş bu kişilerin içerisinde iktidar ve kabiliyetlerinden istifade olunabilecek kimselerin istihdam edilebilmesi için gereken düzenlemenin yapılmasını Maliye Nezâreti'ne havale etti¹²⁸⁶.

Yapılan çalışmalardan sonra 24 Nisan 1919'da hizmet süreleri 25 seneye ulaşan vali, mutasarrıf, kaymakam ve polis memurlarının emekliye sevklerini öngören 3 Ocak 1918 tarihli kanunun ilga edildiğine dair bir Hükümet Kararnamesi yayınlandı. Kararname'nin maddeleri şöyleydi:

“Madde 1- 3 Kânûn-i Sâni 1334 (3 Ocak 1918) tarihli kanun mûcibince tekâüd edilen memûrinden devletçe istihdamlarına lüzûm görülenler tekrar hizmete kabul edilebilirler.

Madde 2- Birinci madde mûcibince hizmet-i devlete kabul edileceklerin evvelce hâl-i tekâüdde geçirdikleri müddet maaşlı mazûliyet müddeti add ve itibar olunur şu kadar ki işbu müddet için mazûliyet veya sair nam ile fark-ı maaş verilmez ve tekrar infisallerinde haklarında sair bilumûm memûrîn-i mazûle misillü muamele olunur.

Madde 3- Sâliḫ-ül zikr kanun mûcibince tekâüd edilmiş olan memûrinden işbu Kararname'nin tarih-i neşrinden itibaren iki sene zarfında hizmete davet olunmayanlar veya iki defa tahrîren teklif olunan memûriyetleri kabul etmeyenler işbu Kararname ahkâmından müstefid olamayıp evvelce icra edilmiş bulunan takâüdlükleri kesb-i katiyet eder.

Madde 4- İşbu Kararname'nin hükmü 3 Kânûn-i Sâni 1334 (3 Ocak 1918) tarihli kanun mûcibince tekâüd edilib de bu Kararname'nin neşrinden evvel hizmet-i devlete kabul edilmiş bulunanlara da şâmildir”¹²⁸⁷. Böylece Hükümet, zaten uyguladığı bir politikaya uygun hukuki dayanak oluşturmuştu. Görüldüğü üzere 4. Madde'de Kararname'nin neşrinden evvel emeklilikten muvazzafa geçirilmiş olanlar da bu kapsama dahil edilmişti.

Dahiliye Nâzırı Cemal Bey, yaptığı tasfiyelerde HİF'in özellikle de Merkez-i Umûmî Azaları'ndan Zeynelabidin Efendi'nin onayını alarak hareket ediyordu. Refik Halit Bey'in; Zeynelabidin Efendi'nin bu etkisini, *“Emniyet-i Umûmiye Müdüriyetine hocanın*

¹²⁸⁶ BOA. MV. D. No:215, G. No:53.

¹²⁸⁷ Düstûr, II/11, s.223.

hemşerilerinden telaffuzunu düzeltememiş, kıyafetini şehirliye benzetememiş, lisan bilmez bir yaşlı efendi getirilmişti” sözleriyle karikatürize etmektedir. Cemal Bey, yine Zeynelabidin Efendi’nin teşviki ile Sıhhiye Müdürü Doktor Adnan Bey’i azlederek yerine Doktor Abdullah Cevdet’i atadı. Sadrazam’ın onayını almadan yaptığı bu tayinler üzerine Sadrazam, Cemal Bey’i azlederek yerine Posta ve Telgraf Nâzırı Mehmet Ali Bey’i getirdi. Sadrazam’ın fırkaya rağmen yaptığı bu Nâzır değişikliği Hükümet ile Fırka’nın arasını açmıştı¹²⁸⁸. Fırka, Sadrazam’ın bu davranışına karşılık olarak 9 Nisan 1919’da yaptığı toplantıda, Cemal Bey’i İkinci Başkanlığa seçti. Ancak Cemal Bey, 26 Nisan’da Konya Valiliği’ni kabul ederek İkinci Başkanlıktan vazgeçti¹²⁸⁹.

Bu tasfiyeler Dahiliye Nezareti ile sınırlı değildi. Ali Kemal’in başında bulunduğu Maarif Nezaret, Hürriyet ve İtilafçı Mehmet Ali Bey’in başında bulunduğu Posta ve Telgraf Nezareti, Harbiye Nezareti, İaşe Nezareti ve Hariciye Nezareti’nde kurulan Tetkik-i Seyyiat Komisyonları vasıtasıyla her rütbeden bürokratlar savaş yıllarındaki davranışları kapsamında değerlendirilerek tasfiyeye tabi tutulmuşlardır. Böylece hükümet, İttihatçı bürokrasinin yerine kendi politikalarını kayıtsız şartsız uygulayacak bir bürokrasi yaratmaya çalışmıştır.

3- Anadolu Hareketi ile Damat Ferit Hükümetleri Arasında Bürokratik Mücadele

Dahiliye Nâzırı Cemal Bey; istifa etmeden evvel 28 Mart 1919’da Alemdâr Gazetesi’ne verdiği demeçte; Anadolu’da Müslüman ve gayr-i Müslimler arasında ortaya çıkabilecek herhangi bir olayın, bölgenin ilgili memurları tarafından engellenmesi gerektiğini belirtiyordu. Ayrıca Nâzır, bunu yapmayan mülkî memurların Jandarma Kumandanı’na varıncaya kadar cezalandırılacağını, hatta Dîvân-ı Harbe verileceğini duyuruyordu¹²⁹⁰.

Aslında Damat Ferit Hükümetleri zamanında yapılan tasfiyeleri biraz da bu açıdan değerlendirmek gerekmektedir. Zira Hükümet’in, işgallere karşı izleyeceği pasif tutumu yürütmek için sorunsuz bir şekilde kendisine sadık bir bürokrasiye ihtiyacı vardı. Örneğin, hemen işgali öncesinde İzmir’de gerçekleştirilen vali ve kumandan atamaları bu açıdan oldukça ilginçtir. Ahmet İzzet Paşa döneminde azledilen Vali Rahmi Bey’in yerine, önce vekâleten 17. Kolordu Kumandanı Nurettin Paşa (25 Ekim 1918); ardından da İTC döneminin tanınmış

¹²⁸⁸ R. H. Karay, **Minelbab İelmihrab**, s.93; Cemal Bey’in tasfiyeleri sadece Sadrazam’ın değil, aynı zamanda İngilizlerin de tepkisine neden olmuştu. Zira İngiliz yanlısı İstanbul Polis Müdürü’nü onlara danışmadan değiştirmeye kalkışması siyasi bir kriz yaratmıştı. (M. T. Biren, **Bir Devlet Adamının Hatıraları**, II, s.160). Ancak Nâzır değişikliğinin haberini veren İkdâm Gazetesi, bu değişiklikte Polis Müdürü meselesinin herhangi bir etkisi olmadığını belirtiyordu. (**İkdâm**, 8 Nisan 1335/1919, No:7960).

¹²⁸⁹ S. Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, I, s.215; Sina Akşin Cemal bey’in tayin tarihini 26 Nisan olarak verse de bu tayini içeren Meclis-i Vükela Kararının tarihi 24 Nisan 1919’dur. (**BOA. MV. D. No:250, G. No:141**).

¹²⁹⁰ **Alemdâr**, 28 Mart 1335/1919, No:97-1407.

valilerinden Tahsin (Uzer) Bey tayin edilmişti (9 Kasım 1918). Ancak Tevfik Paşa, hükümet kurduktan sonra Tahsin Bey'i azlederek yerine tanınmış HİF'çilerden Eski Vali Ethem Bey'i atadı (1 Aralık 1918). Tek özelliği İttihatçı düşmanlığı olmak olan yeni vali, İzmir'deki İttihatçı çevreler ve yerel basının eleştirileri sonucu görevden alındı ve yerine tekrar vekâleten 17. Kolordu Kumandanı Nurettin Paşa tayin edildi (26 Ocak 1919)¹²⁹¹. Damat Ferit'in Sadaret koltuğuna oturmasıyla durum değişmişti. 11 Mart'ta Nurettin Paşa valilikten azledilerek yerine Eski Evkaf Nâzırı İzzet Bey tayin edildi. İzzet Bey daha İzmir'e gelmeden Dâhiliye Nezâreti'ne başvurarak Nurettin Paşa'nın Kolordu Kumandanlığı'nda bulunmasının sakıncalı olacağını ve bir an evvel değiştirilmesini istedi. Bunun üzerine 17 Nisan 1919'da Nurettin Paşa Kolordu Kumandanlığı'ndan azledilerek yerine emekli Mirliya Ali Nadir Paşa getirildi¹²⁹². Sina Akşin; bu atamaları değerlendirirken zamanlamaya dikkati çekmektedir. Akşin'e göre Padişah ve Hükümet, bölgede gerçekleşecek muhtemel bir İtalya işgalini ve Rumların asayişsizliklerini engellemek için İngiltere'nin tek başına veya Fransa ile birlikte İzmir bölgesini işgal etmesini istiyorlardı. İşte bu işgal sırasında İzmir'de Nurettin Paşa gibi muhtemel işgale direnecek bir kişinin yerine işgale karşı koymayacak, hatta kolaylaştıracak kişiler olarak İzzet Bey ve Ali Nadir Paşa'yı işbaşına getirmeyi daha uygun bulmuşlardı¹²⁹³.

Bu atamalar üzerine İzmir'in 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgal edilmesi, önemli bir dönüm noktası olmuştu. Zira bu işgal; Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri ile silahlı Kuvâ-yı Milliye direniş örgütlerinin karşı karşıya kaldıkları tehlikenin boyutunu gözler önüne sermişti. Aslında işgaller karşısında ülkede iki farklı bakış açısı mevcuttu. Başta Padişah olmak üzere İstanbul Hükümeti ve bu çevre mensuplarının temsil ettiği birinci görüşe göre; yapılması gereken İtilaf Devletleri'ni daha fazla kızdırarak işgallerin genişlemesine neden olacak olayların ortaya çıkmasına engel olmaktı. Bu bakış açısına sahip kesimler, şayet mütareke şartları sorunsuz bir şekilde uygulanırsa müspet bir barış antlaşmasının yapılabileceğini düşünüyorlardı.

İkinci grupta ise yerel kurtuluş çareleri olarak Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri ve Kuvâ-yı Milliye birliklerinin yanı sıra I. Dünya Savaşı sırasında cephede kumandanlık yapmış, Mustafa Kemal, Kazım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar gibi milliyetçi subaylar vardı. Mütareke'den

¹²⁹¹ Celâl Bayar, **Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş**, V, İstanbul, 1997, s.80-82

¹²⁹² C. Bayar, **Ben de Yazdım**, V, s.154-156.

¹²⁹³ S. Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, I, s.262; Nurdoğan Taçalan da, İzmir ve çevresini işgal etmek isteyen Yunanistan'ın buna engel olarak gördüğü Vali ve Kolordu Kumandanı Nurettin Paşa hakkında asılsız iddialarda bulduklarını ileri sürmektedir. Yunanlıların Nurettin Paşa'nın yerli Rumlara karşı şiddet uyguladığına dair gerçeği yansıtmayan haberleri yaymaktaki amaçları, hem uluslar arası kamuoyunda işgali haklı göstermek hem de önlere engel olarak gördükleri Nurettin Paşa'yı azlettirerek daha uysal birinin tayinini sağlamaktı. (Nurdoğan Taçalan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Milliyet Yayınları, 1970, s.207-208.

sonra, İstanbul'a dönen bu subaylar, ülkenin kurtuluşu için çeşitli yollar düşünmüşler, sonuç olarak da Anadolu'da üstlenecekleri birer görevle direnişi buradan başlatmayı kararlaştırmışlardı. İşte bu amaçla Kazım Karabekir Paşa 2 Mart 1919'da Erzurum'daki 15. Kolordu Kumandanlığı'na atanırken; Ali Fuat Paşa, zaten kumandanı bulunduğu 20. Kolordu'nun başına geçmek için Ankara'ya gitmişti. Her iki arkadaşından da Anadolu'da birlikte çalışma teklifi alan Mustafa Kemal Paşa¹²⁹⁴, uygun bir görev araştırırken, İngilizlerin, Samsun ve çevresinde Türklerin, Rum köylerine saldırdıklarına ve şayet bu durum engellenmezse kendilerinin duruma el koyacaklarına dair notası Hükümet'e ulaştı. Dolayısıyla bölgedeki asayişsizliği bir şekilde engellemek zorunda olan Hükümet ile Mustafa Kemal Paşa'nın etkin bir görev beklentisi çakışmış ve Paşa; 30 Nisan 1919'da IX. Ordu Müfettişliği'ne atanmıştı¹²⁹⁵. Mustafa Kemal Paşa'ya verilen Müfettişlik Talimatnamesi'nde vazifesinin sadece askerî olmayıp aynı zamanda mülkî işlerle de alakalı olduğu belirtildikten sonra vazifesi üç maddede tanımlanmıştı. Buna göre;

“a) Mıntıkada asayiş-i dâhiliyenin iade ve istikrarı ve asayişsizliğin esbâb-ı hudûsunun tespiti.

b) Mıntıkada ötede beride müteferrik bir halde mevcudiyetinden bahsedilen esliha ve cephanenin bir an evvel toplattırılarak münasip depolara ithali ve muhafaza altına alınması.

c) Muhtelif yerlerde bir takım şuralar mevcut olduğu ve bunların asker toplamakta bulunduğu ve gayr-i remi bir surette ordunun bunları himaye eylediği iddia olunuyor. Böyle şuralar mevcut olup ta asker topluyor, silah tevdi ediyor ve ordu ile de münasebette bulunuyorlarsa katiyen meniyle bu kabil müstakil şuralarında lağvı” (Md:1)¹²⁹⁶.

Görevleri bu şekilde tanımlandıktan sonra, talimatname, müfettişliğin vazife alanını da belirlemişti. Buna göre, Erzurum'daki 15. Kolordu ve Sivas'taki 3. Kolordu Kumandanlıkları ve bunlara bağlı firkalar, asayiş ve harekât işleri için müfettişlik emrine verilirken, müfettişlik bölgesi, Trabzon, Erzurum, Sivas, Van Vilayetleri ile Erzincan, Canik Müstakil Livaları'nı kapsadığından buralardaki vali, mutasarrıf ve kaymakamlar da müfettişlikten emir alacaklardı (Md: 2). Ayrıca Diyarbakır, Bitlis, Mamuretülaziz, Ankara, Kastamonu gibi sınırdaş vilayetler ve müstakil livalar ve buralardaki kolordu ve firkalar da müfettişliğin doğrudan doğruya

¹²⁹⁴ Ali Fuat Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 1953, s.40; Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz, I**, (Sadeleştiren: Faruk Özerengin), İstanbul, 1993, s.55.

¹²⁹⁵ Mustafa Kemal Paşa'nın IX. Ordu Müfettişliğine tayin edildiğine dair Padişah İradesi için bkz: **Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge)**, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara, 1982, s.121.

¹²⁹⁶ **Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri**, s.123.

yapacağı müracaatları “*nazar-ı dikkate*” alacaklardır (Md: 3). Son olarak, müfettişlik, Harbiye Nezâreti’ni ilgilendiren konular dışında “*makamât-ı âliye-i aidesiyle*” haberleşebilecekti¹²⁹⁷.

Aslında görünürde İstanbul Hükümeti; Mustafa Kemal Paşa’yı Anadolu’da işgallere sebebiyet verebilecek olayların önüne geçmesi için göndermişti. Ancak Mustafa Kemal Paşa arkadaşları ile İstanbul’da yaptığı plan gereğince kendisine verilen görevi bir kenara bırakarak, Samsun’a çıktığı 19 Mayıs 1919 tarihinden itibaren ülkeyi işgallerden kurtarmanın çarelerini aramaya başlayacaktır. Bu faaliyetleri sürecinde elbette ki askerî ve mülkî bürokrasinin kurtuluş mücadelesine katılıp katılmamaları büyük önem arz etmekteydi. Dolayısıyla bu tarihten sonra İstanbul Hükümeti, bürokrasiden merkezin emirleri doğrultusunda bölgelerindeki sükûn ve asayişini sağlamalarını beklerken, milliyetçi liderler işgallere karşı direnmek için destek umacaktır. Nitekim daha Anadolu’ya geçmeden evvel İstanbul’da yapılan toplantılardan birinde, en fazla üzerinde durulan konulardan biri de, genç ve muktedir kumandanları kıtaları başında bulundurarak İstanbul’dakileri de Anadolu’ya göndermek ve Millî mukavemete taraftar idare amirlerinin tasfiye edilmelerine engel olmaktı¹²⁹⁸.

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu’ya adım attığı günden itibaren, yayınladığı beyanname, tamim ve yaptığı yazışmalarla bütün Anadolu’daki mülkî makamları Milli harekettten haberdar etmişti. Dolayısıyla artık mülkî bürokrasiye tarafını belli etmek kalıyordu. İstanbul Hükümeti’ne bağlı kalacaklar ya da Millî Mücadele’ye katılacaklardı. Taşrada görev yapan idare adamları aynı zamanda Osmanlı toplumunun aydın kesimini oluşturduğu için gösterecekleri tavır çok mühimdi¹²⁹⁹.

İzmir’in işgalinden sonra ortaya çıkan bunalımlı ortamda, mülkî bürokrasinin başında bulunan Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal da mütereddit tavırlar sergiliyordu. Bazen her türlü işgale karşı gerekirse direnilmesini isterken, bazen de silahlı mukavemetin zararlı olacağını dile getiriyordu. Ancak genel itibarıyla Ali Kemal, kesinlikle silahlı mukavemete karşıydı ve sorunların siyaset yoluyla çözülebileceğine inanıyordu. Dolayısıyla işgallere karşı gösterilen tepkilerin artması çok fazla hoşuna gitmeyecektir. Ali Kemal böyle düşünürken; Mustafa Kemal Paşa’nın 28 Mayıs’ta Havza’dan 15., 20. ve 13. Kolordu Kumandanlıkları ve Konya’da Ordu Müfettişliği ile birlikte Valilere ve Müstakil Mutasarrıflara hitaben yayınladığı; “*tamâmiyet-i mülkiyenin muhafazası için, tezahürât-ı milliyenin daha canlı olarak izhâr ve*

¹²⁹⁷ Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri, s.123; S. Akşin, İstanbul Hükümetleri, I, s.291.

¹²⁹⁸ A. F. Cebesoy, Millî Mücadele Hatıraları, s.37.

¹²⁹⁹ Sabahattin Selek, Millî Mücadele, I, Anadolu İhtilali, (I-II), İstanbul, 1960³, s.57.

*idâmesi elzemdir*¹³⁰⁰ şeklindeki ifadeleri de içeren tamimi; Ali Kemal ile Mustafa Kemal Paşa ve Anadolu hareketini karşı karşıya getirmiştir.

Bir asker olan Mustafa Kemal Paşa ile Dâhiliye Nâzırı'nın karşı karşıya gelmesinin en önemli sebebi, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçerken müfettişlik bölgesinde bulunan mülkî makamlara da emir verme yetkisine de sahip olmasıydı. Ayrıca Paşa'nın bağlı bulunduğu Harbiye Nezâreti ve Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti, karşı görünmek zorunda olsalar da millî mücadele taraftarı kişiler tarafından idare ediliyordu. Bu durumu, Mustafa Kemal Paşa ve Anadolu hareketi hakkında İngiliz Yüksek Komiserliği Tercümanı Mr. Ryan ile görüşen Ali Kemal de Harbiye Nezâreti'nin de milli direnişe destek verdiğini iddia ederek açıklıyordu¹³⁰¹. Dolayısıyla hem Harbiye Nezâreti'nin bu tutumu, hem de askerî bürokrasinin ideolojik yapısı nedeniyle İstanbul Hükümeti'nin elinde Anadolu Hareketi'ni engellemek için en etkili güç olarak mülkî bürokrasi kalıyordu. Mülkî bürokrasi, askerî bürokrasiye göre Saltanat'a ve onun Hükümeti'ne daha sadık olduğu için devlete karşı itaatsizlik olarak görülen direniş hareketleri mülkî bürokrasi marifetiyle engellenmeye çalışılacaktır¹³⁰².

Burada mülkî bürokrasiden kastedilen mütarekeden sonra özellikle Tevfik Paşa ve Damat Ferit Paşa dönemlerinde İttihatçı bürokrasinin tasfiyesi adı altında yeni döneme uygun olarak yaratılan bürokrasi idi. Ancak yukarıda da görüldüğü üzere bu tasfiyeler sırasında genelde merkezde nezâretlerde çalışan memurlar ile taşrada vali, mutasarrıf ve kaymakam gibi üst düzey bürokratlar değiştirilmişti. Hâlbuki yaklaşık on yıllık İTC iktidarı döneminde mülkî bürokrasi baştan ayağa cemiyet müntesiplerinden seçilmişti¹³⁰³. Dolayısıyla amirleri değişmiş olmasına rağmen küçük bürokrasiye hâlâ İTC ve onun ideolojisi hâkimdi¹³⁰⁴.

İstanbul Hükümeti, mülkî bürokrasiyi kendi siyasal tutumuna göre şekillendirmeye çalışırken, Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa; bunun tam tersi tasarruflarda bulunmaya başladı. Örneğin Samsun'a çıkar çıkmaz yaşlı ve İstanbul taraftarı olan Samsun (Canik) Mutasarrıfı Ethem Bey'i hemen azlederek yerine kendisiyle birlikte Samsun'a çıkmış olan 3. Kolordu Komutanı Refet Bey'i hem askerî hem de idari yetkili olarak görevlendirdi. Ardından 21 Mayıs'ta Sadaret'e çektiği telgrafta Samsun'a muktedir bir zatın mutasarrıf olarak tayinini talep ederken bu zatın Dâhiliye Müsteşarı Hamit Bey olabileceğini hatırlattı. Hükümet'in de

¹³⁰⁰ Tamimin tam metni için bkz: Kemal Atatürk, **Nutuk (1919-1920)**, I, İstanbul, 1973¹³, s.22-23.

¹³⁰¹ Bilal N. Şimşir, **British Documents on Atatürk (1919-1938)**, Volume:1, (April 1919-March 1920), Ankara, 1973, s.24-26.

¹³⁰² Dankwart A. Rustow, "The Army and the Founding the Turkish Republic", **World Politics**, Vol:11, No:4, (Jul. 1959), s.524.

¹³⁰³ Mevlânzade Rifat, **Türkiye İnkılâbının İcyüzü**, İstanbul, 1993, s.353.

¹³⁰⁴ Mevlânzade Rifat, **Türkiye İnkılâbının İcyüzü**, s.338.

onayıyla Hamit Bey Samsun Mutasarrıflığı'na tayin edildi¹³⁰⁵. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa; Hükümet'in yeni vali atamalarına da müdahale ediyordu. Hükümet Van Valisi Haydar Bey'i azlederek yerine Mithat Bey'i getirmek isteyince Paşa, bu atamanın olumsuz etkiler doğuracağını iddia ederek engel olmuştu¹³⁰⁶. Daha sonra 9 Haziran'da Mithat Bey Erzurum Valiliği'ne, Haydar Bey Van Valiliği'ne ve Faik Ali Bey de Diyarbakır Valiliği'ne atandılar¹³⁰⁷. Bu atamalar üzerine de Mustafa Kemal Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne bir yazı yazarak öncelikle Haydar Bey'in Van Valiliği'nde bırakılmasının isabetli bir karar olduğunu vurguladıktan sonra geçirilmekte olan sıkıntılı dönemde Erzurum Valiliği gibi önemli makamlarda değişikliğe gidilmesinin hatalı olduğunu belirtti¹³⁰⁸.

Samsun'a çıktığı günden itibaren görevi dışına çıkan ve İtilaf Devletleri'nin ve Hükümet'in kabul etmeyeceği faaliyetlerde bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın bu hareketlerinin dikkat çekmemesi mümkün değildi. Nitekim İngilizler de Paşa'nın Anadolu'daki faaliyetlerini yakından takip ediyorlardı. 8 Haziran 1919 tarihinde İngilizlerin baskısı sonucu Harbiye Nezâreti bir yazıyla Mustafa Kemal Paşa'yı İstanbul'a geri çağırdı¹³⁰⁹.

Mustafa Kemal Paşa'nın bu çağrıya uymaması üzerine İstanbul ile Anadolu arasındaki gerilim artmaya başlamıştı. İzmir'in işgalinden Haziran ayının ortalarına kadar Anadolu'daki direnişe ve protesto faaliyetlerine karşı resmen men eder görünse bile açıkça cephe almayan Hükümet; olayların kontrolden çıkmaya başlaması ve Müdafaa-i Hukuk ve Redd-i İlhak Cemiyetleri'nin Anadolu'nun her tarafında haberleşmeleri ve organize olmaya başlamalarıyla politika değiştirdi. Çünkü Hükümet, umumi bir silahlı direnişten çekiniyordu. Bu duruma engel olmak isteyen Dâhiliye Nâzırı'nın emriyle Posta Telgraf ve Telefon Başmüdürü Refik Halit Bey, bütün telgraf merkezlerine 16 Haziran 1919'da Redd-i İlhak Cemiyetleri'nden verilecek telgrafların kabul edilmemesine dair bir tamim yayınladı¹³¹⁰. Bu tamim üzerine Mustafa Kemal Paşa, 20 Haziran'da bulunduğu Amasya'dan I. Ordu Kumandanlığı ile 17. ve 14. Kolordu Kumandanlıkları'na gönderdiği telgrafla; *“milletin sesini boğarak kanuni haklarını istemekten alıkoymaya ve vatanın yok olmasını hedef alan bu emri hiçbir namuslu telgraf memurunun yerine getireceğini ümit etmem”* diyerek buna yeltenecek olanların da derhal Divan-ı Harbe

¹³⁰⁵ Erdal Aydoğan, **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, Ankara, 2000, s.30-33.

¹³⁰⁶ **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, s.142.

¹³⁰⁷ **BOA. MV. D. No:251, G. No:12.**

¹³⁰⁸ **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, s.142; Mustafa Kemal Paşa'nın bu uyarısının ne kadar etkili olduğu tespit edilemese de 9 Haziran'da atanan Vali Mithat Bey'in Erzurum'da görevine başlayamadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Erzurum Valisi Münir Bey'in Haziran ortalarında görevinden azledilmesinden sonra Ağustos ayı başlarına kadar Kadı Hurşit Efendi Vekâleten bu görevi yürütmüştür. Daha sonra Reşit Paşa yeni vali olarak atanacaktır. (Kâmil Erdeha, **Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler**, İstanbul, 1975, s.50-55).

¹³⁰⁹ K. Atatürk, **Nutuk**, I, s.29-30.

¹³¹⁰ R. H. Karay, **Minelbab, İlelmihrab**, s.127.

verileceğini duyuruyordu¹³¹¹. 18 Haziran 1919'da da Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal, bütün vilayetlere; işgallerden ne derece müteessir olunursa olunsun Hükümet'in bu sıralarda herhangi bir harbe tutuşamayacağını, Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti hakkında kararlar alınırken asayiş ihlal edecek hareketlerden kaçınılmasını ve bu türlü hareketlere tevessül edeceklerin büyük-küçük bütün memurlar tarafından menedilmesini, bu uyarılara kulak asmayan idarecilerin şiddetle cezalandırılacağını ihtar ediyordu¹³¹². Bu tamim üzerine Mustafa Kemal Paşa, 24 Haziran'da Valiliklere, Müstakil Mutasarrıflıklara, Kolordulara ve Konya'da II. Ordu Müfettişi Cemal Paşa'ya gönderdiği protesto yazısında; *“İstiklâlini emin görmek isteyen milletin önüne, hiçbir haksız sed çekilemez”* diyordu. Bundan iki gün önce yani 22 Haziran'da da Mustafa Kemal Paşa tarafından, Erzurum'da *“Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukûk-ı Millîye Cemiyeti”* nin düzenleyeceği Kongreyi duyuran ve Anadolu'nun güvenli bir bölgesinde de genel bir kongre toplanacağını öngören meşhur Amasya Tamimi yayınlanmıştı. Amasya Tamimi'nin askerî ve mülkî bürokrasiyi ilgilendiren 6. Maddesi şöyleydi: *“Teşkilâtı askeriye ve millîye hiçbir suretle ilga edilmeyecektir. Kumanda hiçbir suretle terk ve âhara tevdi olunmayacaktır. Vatanın herhangi bir tarafından yeniden vâki olacak düşman işgal hareketi umûm orduyu alakadar edecek ve hâsıl olan vaziyete nazaran müdâfaai memlekete müştereken tevessül olunacaktır. Bu sebeple kumandanlar derhal birbirlerini haberdar edeceklerdir. Esliha ve mühimmat katiyen elden çıkarılmayacaktır”*¹³¹³.

Mustafa Kemal Paşa'nın artık kontrolden çıktığını gören Hükümet, 23 Haziran 1919'da onu görevden alarak yerine III. Ordu Müfettişi olarak Eski Bahriye Nâzırı Hurşit Paşa'yı tayin etti¹³¹⁴. Aynı gün Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal, Anadolu'daki bütün mülkî idare amirlerine hitaben bir genelge yayınlarak, Mustafa Kemal Paşa'nın III. Ordu Müfettişliği görevinden azledildiğini, kendisiyle hiçbir resmi muameleye girişilmemesini, idareye yönelik hiçbir talebinin yerine getirilmemesini istedi¹³¹⁵. Dâhiliye Nâzırı'nın bu telgrafları aslında birçok vali ve mutasarrıfı şaşırttığı gibi oldukça zor bir duruma düşürmüştü. Örneğin Sivas Valisi Reşit Paşa, Dâhiliye Nezâreti'ne telgrafla müracaat ederek; Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'a gelmek

¹³¹¹ Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri, s.145.

¹³¹² Alemdâr, 23 Haziran 1335/1919, No:81-1491; M. Tayyip Gökbilgin aynı tamim için 17 Haziran tarihini vermektedir. (M. T. Gökbilgin, Milli Mücadele Başlarken, I, s.143); Tarık Mümtaz Göztepe'de benzer ifadeleri içeren bir tamimi özetleyerek bu tamimin 24 Haziran 1919 tarihinde yayımlandığını iddia etmektedir. (T. M. Göztepe, Vahideddin Mütareke Gayyasında, s.198).

¹³¹³ Amasya Tamimi'nin tam metni için bkz: Kemal Atatürk, Nutuk, III, (Belgeler), İstanbul, 1973¹⁴, s.915-916; A. F. Cebesoy, Millî Mücadele Hâtıraları, s.73-74.

¹³¹⁴ Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri, s.148.

¹³¹⁵ Dahiliye Nâzırı'nın beyannamesi için bkz: K. Atatürk, Nutuk, I, s.36.

üzere Amasya'dan hareket ettiğini ve kendisine ne yolda muamele edilmesi gerektiğini soruyordu¹³¹⁶.

Bahsedilen dönemde bütün mülkî idare amirlerinin kafası oldukça karışmış olmakla beraber, Sivas Valisi Reşit Paşa'nın durumu daha da sıkıntılıydı. Çünkü bir taraftan bağlı bulunduğu Dâhiliye Nâzırı kesinlikle Mustafa Kemal Paşa ile irtibat kurulmasını yasaklarken, diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa, Sivas'ta umûmi bir kongre toplayacağını her tarafa duyurmuştu. Yukarıda belirtildiği üzere kendisi eski bir İttihatçı olmasına rağmen, mevcut Hükümet tarafından emeklilikten tekrar muvazzafa nakledilerek bu göreve getirilmişti. Dolayısıyla hem memur olması hasebiyle hem de elde ettiği memuriyet dolayısıyla Hükümet ile direniş hareketi arasında henüz bir seçim yapabilmiş değildi. Hatıralarında açık yüreklilikle belirttiği üzere Reşit Paşa'yı maddi olarak bağlayan sebepler de vardı. Dolayısıyla azledilme riskini de göze alamıyordu¹³¹⁷.

Reşit Paşa'yı zor durumda bırakan sebeplerden birisi de Sivas'ta bulunan HİF taraftarları ve tam da bu yazışmaların devam ettiği sırada Elazığ'a Vali olarak tayin edilmiş olan Ali Galip Bey'in Sivas'ta bulunmasıydı. Ali Galip, Kurmay Yarbay'ken 1911 yılında askerlikten istifa etmiş, daha sonra 1912'de Kayseri Mebûsu seçilmiş ve HİF'e yakın bir isimdi. Bu yakınlığından dolayı Hükümet tarafından Elazığ Valiliği'ne atanmıştı. Bu görevine gitmek üzere 23 Haziran'da Sivas'a uğramıştı. Sivas'ta bulunduğu günler zarfında HİF'in Sivas teşkilatına bağlı üyelerle birlikte Vali Reşit Paşa'yı, Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklaması konusunda sıkıştırdı. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın aldığı önlemler sayesinde bu girişim sonuçsuz kalmış ve 27 Haziran'da Sivas'a gelen Paşa ile görüşükten sonra Elazığ'a gitmişti. Ali Galip, Sivas Kongresi sırasında da bir takım faaliyetler içine girecektir¹³¹⁸.

Anadolu'daki mülkî bürokrasinin direniş hareketine karşı tutumunu çoğu kez görev başında bulunan Dâhiliye Nâzırı'nın siyasi görüşü belirliyordu. Örneğin Ali Kemal, daha sonra Nâzır olacak olan Adil Bey gibi Dâhiliye Nâzırları'nın döneminde mülkî bürokrasi direniş hareketi için epey sıkıntı çıkarmıştı¹³¹⁹. Sivas'ta bu olaylar yaşanırken, İstanbul'da Hükümet'te çatırdamalar başlamıştı. Sadrazamın Paris'te bulunduğu böyle bir dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın, kendi muvafakati hatta haberi olmadan sivil makamlar tarafından görevden alınması Harbiye Nâzırı Şevket Turgut Paşa'nın tepkisine neden olmuştu. Meclis-i Vükelâ toplantısında konuyu gündeme getiren Şevket Turgut Paşa, Dâhiliye Nâzırı Ali Kemal ile şiddetli bir

¹³¹⁶ Tarık Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, s.198.

¹³¹⁷ C. R. Yularkıran, **Reşit Paşa'nın Hatıraları**, s.23-24.

¹³¹⁸ Ali Galip olayı hakkında geniş bilgi için bkz: K. Atatürk, **Nutuk**, I, s.38-43; C. R. Yularkıran, **Reşit Paşa'nın Hatıraları**, s.42-65; K. Erdeha, **Vilayetler ve Valiler**, s.120-121.

¹³¹⁹ D. A. Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic", s.524.

münakaşaya tutuşmuş ve toplantıyı terk etmişti. Ardından istifa edecektir. Reşit Akif, Ahmet İzzet ve Ali Rıza Paşalar gibi Hükümet'in sandalyesiz nâzırları Şevket Turgut Paşa'nın tarafını tutmuşlardı. Baskılar sonucu Ali Kemal de Dâhiliye Nezâreti'nden istifa etmek zorunda kalmıştı¹³²⁰. İstifaların ardından Harbiye Nezâreti'ne Eski Harbiye Nâzırı ve Sulh ve Selâmet Fırkası Umûmi Katibi Topçu Ferit Paşa, Dâhiliye Nezâreti'ne de Vekâleten Adliye Nâzırı Vasfi Efendi getirildi. İşte Sivas Valisi Reşit Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'ya ne yolda muamele edilmesi gerektiğini soran telgrafı yeni Nâzırın önüne gelmişti. Vasfi Efendi bu telgrafa, Mustafa Kemal Paşa'nın derhal tevkif edilerek İstanbul'a gönderilmesine dair bir cevap yazdırdı. Ancak Dâhiliye Nezâreti'nde bulunan görevli memurlar bu yazıyı geciktirerek Reşit Akif, Ahmet İzzet ve Ali Rıza Paşalar ile Abdurrahman Şeref Efendi'yi durumdan haberdar ettiler. Bu zatların girişimleri sonucu Padişah, Vasfi Efendi'nin yerine Dahiliye Nezâreti'ne Ethem Bey'i tayin etti. Ethem Bey de Vali'nin telgrafına, "*Mustafa Kemal Paşa Hazretleri hakkında mazûl bir generale karşı yapılması icap eden muameleyi yapınız*" diye cevap verdi. Bu cevap üzerine Reşit Paşa'nın kafa karışıklığı ortadan kalkmış ve Hükümet'in gerçekte Mustafa Kemal Paşa ile hemfikir olduğunu ancak düşman tazyiki nedeniyle muhalefet ettiğini düşünerek, Ali Galip Bey'in de uyarılarını dikkate almamış ve Paşa'ya karşı herhangi bir tedbire gerek duymamıştı¹³²¹.

4- Erzurum ve Sivas Kongreleri Sürecinde Mülkî Bürokrasi Üzerinde İstanbul-Anadolu Mücadelesi

Mustafa Kemal Paşa, Sivas'ta gerekli çalışmaları yaptıktan sonra 28 Haziran'da Erzurum'a gitmek için hareket etti. Amacı Amasya'da kararlaştırıldığı üzere Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafâa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi ile Trabzon Muhafaza-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti'nin ortaklaşa planladıkları Erzurum Kongresi'ne katılmaktı. Yaklaşık bir hafta süren yolculuktan sonra 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a geldi ve başta 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa olmak üzere Erzurumlular tarafından coşkuyla karşılandı¹³²².

¹³²⁰ Dahiliye Nâzırı Ali Kemal, istifa ettiği gün yani 26 Haziran'da bütün vilayetlere yeni bir beyanname yayımlayarak, Konya Vilayeti'nde, Karesi ve Kütahya bölgelerinde bazı ordu müfettişlerinin 311-316 doğumlarını silah altına çağıracağını belirterek bu davranışların ne tür mahzurlar doğuracağını ifade ediyordu. Ayrıca Ali Kemal, mülkiye örgütünden ve bütün memurlardan halkı aydınlatarak ordu kumandanlarının bu girişimlerinin engellenmesini, şayet gerekli önlemleri almazlarsa onların da aynı şekilde sorumlu tutularak cezalandırılacaklarını belirtiyordu. (A. F. Cebesoy, **Millî Mücadele Hâtıraları**, s.79-80).

¹³²¹ T. M. Göztepe, **Vahideddin Mütareke Gayyasında**, s.198-200.

¹³²² K. Atatürk, **Nutuk**, I, s.43; Erdal Aydoğan Sivas'tan hareket tarihini 29 Haziran olarak vermektedir. Bkz: E. Aydoğan, **Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal**, s.129-134.

Amasya Tamimi'nde, yukarıda belirtildiği üzere, kumandanların hiçbir şekilde birliklerini terk etmemeleri yönünde bir karar alınmıştı. Ancak Samsun'a çıktığı günden itibaren Mustafa Kemal Paşa ile teşrik-i mesaide olan II. Ordu Müfettişi Cemal Paşa'nın Temmuz ayı başında on günlük izin talebiyle İstanbul'a gitmek istediği duyulmuştu. Nitekim Cemal Paşa, 1 Temmuz 1919'da İstanbul'a gitmek için Konya'dan ayrıldı¹³²³. Bu durum Mustafa Kemal Paşa'yı doğal olarak büyük hayal kırıklığına uğrattı. Hatta Cemal Paşa'nın İstanbul'a giderken yerine vekil olarak tayin ettiği Selahattin Bey'in de İstanbul'a gitmesi, teşkilat-ı milliye içerisinde çözülme olduğu görüntüsü vereceğinden bir an önce tedbir alma gereği ortaya çıktı. Mustafa Kemal Paşa, 7 Temmuz'da askerî ve mülkî makamlara gönderdiği tebligatta, ordu kumandanlarının birliklerini terk etmemeleri gerektiğini bir kez daha vurgularken bu kez mülkî bürokrasiyi de işin içine katmıştı. Tebligata göre, teşkilât-ı milliyenin gelişmesinde mülkî bürokrasi de ordu ile birlikte aynı sorumluluğu paylaşmaktadır. Dolayısıyla mülkî bürokrasinin de hiçbir şekilde görevlerini terk etmemeleri gerektiği bildiriliyordu¹³²⁴. Tam da bu dönemde İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal Paşa tarafından tavsiye olunarak Samsun Mutasarrıflığı'na atanmış olan Hamit Bey'i azlederek yerine İbrahim Ethem Bey'i tayin etmişti. Hamit Bey, azil haberi üzerine Mustafa Kemal Paşa'ya İstanbul'a gideceğini bildirince Mustafa Kemal Paşa, buna kesinlikle karşı çıkmış ve Samsun'da kalması yönünde onu ikna etmişti. III. Kolordu Kumandanı Selahattin Bey ve Samsun'da bulunan İngiliz temsilcilerinin girişimleri ile Hamit Bey'in azil kararı durdurulmuştur¹³²⁵.

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a geldikten sonra, bir taraftan toplanacak olan kongre çalışmalarına başlarken bir taraftan da İstanbul Hükümeti ile uğraşmak zorunda idi. Harbiye Nezâreti ve hatta Padişah mütemadiyen İstanbul'a gitmesi yönünde çağrılarda bulunurken Mustafa Kemal Paşa, bunu kesinlikle reddediyordu. Bu mücadele 8 Temmuz 1919'a kadar sürmüş ve 8/9 Temmuz gecesi Heyet-i Vükelâ kararı ve Padişah'ın onayı ile Mustafa Kemal Paşa III. Ordu Müfettişliği görevinden azledilmişti¹³²⁶. Azil haberinin geldiği aynı saatlerde Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nezâreti ve Padişah'a çektiği telgraflarla hem III. Ordu Müfettişliği görevinden hem de askerlik mesleğinden istifa ettiğini açıklamıştır¹³²⁷. Bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti valiliklere gönderdiği emirlerde, Mustafa Kemal Paşa'nın

¹³²³ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü, I, (Açıklamalı Kronoloji), Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)**, Ankara, 1993, s.355.

¹³²⁴ K. Atatürk, **Nutuk**, I, s.50.

¹³²⁵ Geniş bilgi için bkz: Halit Eken, **Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları, Kapancızâde Hamit Bey**, İstanbul, 2008, s.53-64.

¹³²⁶ "Mustafa Kemal'in Üçüncü Ordu Müfettişliği'nden Azli Belgeleri", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 14, (Kasım, 1968), s.12-14.

¹³²⁷ K. Atatürk, **Nutuk**, I, s.47-48.

azledildiğini ve vereceği emirlerin reddedilmesi gerektiğini bildirmiştir¹³²⁸. Hâlbuki tam da bu dönemde 10 Temmuz'da toplanması planlanmış olan kongre için katılacak vilayetlerden murahhasların bir an önce belirlenerek gönderilmesi için çalışılıyordu. Kongreye katılacak vilayetler yedi taneydi: Erzurum, Trabzon, Diyarbakır, Elazığ, Van, Bitlis, Sivas¹³²⁹. Dolayısıyla bu vilayetlerde görev başında bulunan valilerin göstereceği tavır oldukça önemliydi.

İstanbul Hükümeti, Erzurum'da ve Sivas'ta kongre toplanacağına dair bilgileri aldıktan sonra Haziran ayı sonlarından itibaren bu iki kongreyi engellemeye yönelik girişimlere başlamıştı. Bu konuda, yukarıda da belirtildiği üzere ordunun merkeze karşı mesafeli tavrı nedeniyle kendisine yardımcı olarak valilikleri görüyordu. Valiler de aslında iki taraf arasında tercih yapmak zorunda kalmışlardı. Örneğin Van Vali Vekili Emin Bey, 25 Haziran'da Dâhiliye Nezâreti'ne bir yazı yazarak, Vanlı iki memurun kongreye murahhas olarak seçildiğini belirttikten sonra bu konuda ne yapması gerektiğini soruyordu. Bunun üzerine Dâhiliye Nezâreti, Erzurum Vilayeti'ne yazdığı yazıda memurların siyasetle meşgul olmalarının yasak olduğunu, dolayısıyla kongre ve cemiyetlerle meşgul olanların mesul tutulacaklarını belirtiyordu. Yine Van, Bitlis, Bursa, Ankara ve Sivas Vilayetleri ile Karesi Mutasarrıflığı'na gönderilen yazılarda Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in çalışmalarının vatanın selameti için tehlikeli olduğu ve kötü neticeler doğuracağı iddia edilerek gerekli tedbirlerin alınması isteniyordu. Bu yazışmalarla aslında Hükümet, kongreye karşı valilikleri tahrik ederek Erzurum'u yalnız bırakma siyaseti güdüyordu¹³³⁰.

İstanbul Hükümeti'nin valiler üzerindeki baskıları kısmen etkili olmuş ve Elazığ ile Diyarbakır'dan seçilen delegeler bu vilayetlerin valileri tarafından engellenerek kongreye gönderilmemiştir. Vilâyât-ı Şarkıyye Müdâfaa-i Hukûk-ı Milliye Cemiyeti'nin, Erzurum Heyet-i Merkeziyesi'nin vilayetleri resmi ve hususi yazılarla kongreye davet ettiği dönemde ilk cevap Elazığ'dan gelmişti. Cevapta Göz Doktoru Nazmi Bey ve dört arkadaşının murahhas seçildiği ve kongreye katılacağı belirtiliyordu. Ancak Elazığ Valisi Ali Galip Bey bu delegelerin Erzurum'a gelişlerini engellemiştir. Ayrıca Ali Galip Bey, Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere yola çıkmış olan Mardin Temsilcileri'ni de Elazığ'da alıkoyarak Kongre'ye göndermemiştir¹³³¹. Kongre delegelerini engelleyen bir diğer vali de, Diyarbakır Valisi Ali Faik

¹³²⁸ Ömer Toraman, "Vilâyât-ı Şarkıyye Valileri'nin Erzurum Kongresi Karşısında Tavırları", **23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslar arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)**, Ankara, 2003, s.168.

¹³²⁹ Mahmut Goloğlu, **Erzurum Kongresi**, Ankara, 1968, s.61.

¹³³⁰ Haluk Selvi, **Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)**, Ankara, 2000, s.129-130.

¹³³¹ Ö. Toraman, "Vilâyât-ı Şarkıyye Valileri'nin Erzurum Kongresi Karşısında Tavırları", s.170-171.

Bey'di. Ali Faik Bey, 9 Temmuz'da Dâhiliye Nezâreti'nin "*Mustafa Kemal ma'zûl ve harekâtı merduttur, verdiği emirlerin reddi icap eder. Erzurum Kongresi'nden maksat ne olduğuna dair serian malumat itası*" şeklindeki yazısına verdiği cevapta; şark vilayetlerinin Ermenistan olmaması için Erzurum'da bir kongre toplanacağını ve her vilayetten birkaç delegenin katılacağını, ancak kendisinin buna karşı olduğunu bildirmişti. Faik Ali Bey bu karşıtlığını davranışlarıyla da göstererek Diyarbakır'dan seçilen temsilcilerin Erzurum'a gitmelerini engellemişti¹³³².

Erzurum'da kongre hazırlıkları devam ederken Sadrazam Damat Ferit Paşa, 6 Haziran 1919'da Barış Konferansı için gittiği Paris'ten 15 Temmuz 1919'da geri dönmüştü¹³³³. Konferansta istediği sonuçları elde edemeyen Sadrazam, İstanbul'da da hiç de iç açıcı bir durumla karşılaşmamıştı. Mustafa Kemal Paşa ile bağlar kopmuş, istila altındaki Batı Anadolu ve istila tehdidi altındaki Doğu bölgesi ile merkez arasında soğukluk girmiş, hatta toplanmak üzere olan Erzurum Kongresi ile bu soğukluk bir kopukluğa dönüşmek eğilimine girmişti. Karşılaştığı durumdan sorumlu olarak gördüğü Hükümeti tasfiye etmek isteyen Damat Ferit Paşa, 20 Temmuz 1919'da istifa etmiş ve Padişah'ın görevlendirmesiyle 21 Temmuz'da yeni bir Hükümet kurmuştu¹³³⁴.

Anadolu ile İstanbul arasındaki mücadelenin özellikle mülkî bürokrasi üzerinden yürütüldüğü düşünülünce yeni Dâhiliye Nâzırı'nın yürüteceği politika büyük önem taşıyordu. Adil Bey ise politikasının hangi yolda olacağını hemen göstermiş ve 24 Temmuz'da Erzurum Vilayeti'ne bir yazı göndermişti. Yazıda, Erzurum'da Kanûn-i Esâsî'ye aykırı olarak toplanan kongrenin engellenmesi ve müteşebbisler hakkında gereken kanunun uygulanması gerektiği belirtilerek Valilik ile Kolordu'nun icap eden tedbirleri birlikte almaları isteniyordu. Erzurum'daki hem askerî hem de mülkî makamlardan istediği karşılığı göremeyen Hükümet; 29 Temmuz tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in tutuklanmaları yönünde bir karar almış¹³³⁵ ve bu kararı bütün vilayetlere ve 15. Kolordu Kumandanlığı'na bildirmişti. Ancak Erzurum Vali Vekili Hurşit Efendi ve Kazım Karabekir Paşa birlikte hareket ederek, bu kişilerin kanunlara aykırı davranmadıklarını, aksine Rum ve

¹³³² H. Selvi, **Millî Mücadele'de Erzurum**, s.130; Ö. Toraman, "Vilâyât-ı Şarkiyeye Valilerinin Erzurum Kongresi Karşısında Tavırları", s.170-171.

¹³³³ Z. Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, I, s.382.

¹³³⁴ Hükümet üyeleri şu isimlerden oluşuyordu: Sadrazam: Damat Ferit Paşa; Şeyhülislam: Mustafa Sabri Efendi; Dahiliye: Adil Bey; Hariciye: Damat Ferit Paşa; Harbiye: Emekli Ferik Mustafa Nazım Paşa, (13 Ağustos) Süleyman Şefik Paşa; Maliye: Tevfik Bey; Adliye: Mustafa Efendi; Bahriye: Salih Paşa; Evkaf: Hamdi Efendi; Maarif: Sait Bey; Nafia: Abuk Ahmet Paşa; Ticaret ve Ziraat: Abuk Ahmet Paşa (Vekil), (11 Ağustos) Tahir Hayrettin Bey, (11 Eylül) Ferik Hadi Paşa; Şûra-yı Devlet Reisi: Mustafa Sabri Efendi (Vekil), (11 Ağustos) Rauf Paşa; Meclis-i Vükelâ'ya Memur: Tevfik Paşa (11 Ağustos'ta istifa); İzzet Paşa (29 Temmuz'da istifa); Ali Rıza Paşa. (S. Akşin, **İstanbul Hükümetleri**, I, s.450).

¹³³⁵ **BOA, MV**, D. No:216, G. No:95.

Ermeni faaliyetlerine karşı tedbir aldıklarını, bunların tutuklanması halinde halkın ayaklanacağını, bu nedenle de tutuklanmalarının imkansız olduğunu İstanbul'a bildirmişlerdi¹³³⁶.

Hükümet'in bir başka girişimi de, Anadolu'ya, Dâhiliye Nezâreti'nden bir memur ve bir katiple, Harbiye Nezâreti'nden yüksek rütbeli bir subaydan oluşan Tahkik Heyetleri göndermektir. 26 Temmuz tarihli Meclis-i Vükelâ Kararı'na uygun olarak bu heyetler beş bölgeye gönderilecekti: 1) Hüdavendigâr-Karesi; 2) Konya-Karahisar-ı Sahip-Antalya; 3) Ankara-Kastamonu; 4) Samsun-Sivas; 5) Trabzon-Erzurum. Tahkik Heyetleri'nin amacı; *"her türlü tetkikat ve tahkikat dışında cihet-i askeriye ve mülkiye arasında anlaşmazlık varsa bunu çözmek ve bu iki kuvvet arasında tam bir uyum meydana getirmek"* olarak açıklanmıştı¹³³⁷.

Belirlenen Talimatname'ye göre Heyetler; Anadolu'da bulunan sivil ve askerî memurlardan vazifelerini tebliğlere uygun olarak yerine getirme hususunda yavaş davranan veya ilgisiz kalanların olup olmadığını tetkik ederek, şayet varsa bu davranışlarının ne gibi sonuçlar doğurduğunu tayin edeceklerdi. (Md:2). Ayrıca gerek çete teşkilatlarına ve gerekse kongre adı altında kanunlara aykırı bir şekilde yapılan toplantılara kimlerin teşebbüs ettiğini ve kimlerin yardımı olduğunu ve bu teşebbüs ve yardımlara askerî ve mülkî memurlarca müsamaha gösterilip gösterilmediğini araştıracaklardı. (Md:3). Bunların yanında heyetlere, gerektiğinde sebepleri şifreli telgraflarla açıklanmak şartıyla askerî ve sivil memurları azletme ve yerlerini değiştirme yetkisi de verilmişti. (Md:7)¹³³⁸.

İstanbul Hükümeti, toplanmış olan Erzurum Kongresi ve toplanması planlanan Sivas Kongresi ile inisiyatifin İstanbul'dan Anadolu'ya kaymaya başladığını düşünmüş olmalı ki, 30 Temmuz 1919 tarihli Heyet-i Vükelâ toplantısında seçimlerin yapılarak Meclis-i Mebûsân'ın toplanmasını kararlaştırdı. Kararnameye göre; seçimlerin yapılabilmesi için hemen hazırlıklara başlanması konusunda Dâhiliye Nezâreti vilayetlere gerekli tebligatı acilen yapacaktı (Md: 1). Seçimlerin salimen ve hızlı bir şekilde yapılabilmesi vali, mutasarrıf ve kaymakamların *"bitaraf ve şayan-ı itimat zevat-ı muktedireden olmaları"*na bağlıdır. Dolayısıyla mevcut idare örgütünde bu vasıflara uygun olmayanların acilen değiştirilmesi ve seçimlerin serbestçe gerçekleştirilmesi için gereken ortamın hazırlanması Dâhiliye Nezâreti'ne havale edilmiştir. (Md:2). 25 Eylül 1328 (8 Ekim 1912) tarihli kanuna göre askerlerin askerlik müddetince seçimlere katılmaları yasaklanmıştı. Bu kanun gereğince askerlerin seçimlere katılmaması ve

¹³³⁶ H. Selvi, **Millî Mücadele'de Erzurum**, s.131-134.

¹³³⁷ S. Akşın, **İstanbul Hükümetleri**, I,s.462-463.

¹³³⁸ Tülay Duran, "Milli Mücadelede İstanbul Hükümetinin İlk Tahkik Heyeti, Kongreler ve Erzurum Mebusu Ziya Bey'in Çalışmaları", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, X/57, (Haziran, 1972), s.8-9.

karişmamaları için Harbiye Nezâreti ile Bahriye Nezâreti tarafından gereken önlemler alınacaktı. (Md: 3). İşgal altındaki bölgelerde seçimlerin yapılabilmesi için Hariciye Nezâreti, İtilaf Mümessilleri nezdinde gerekli girişimlerde bulunacaktı. (Md:4)¹³³⁹.

Seçimlere ilişkin Kararnamenin 2. Maddesi'ne göre, mülkî idare örgütünün yeniden düzenlenmesi icap ediyordu. Bunu gerçekleştirmek için harekete geçen Hükümet, kısa süre içerisinde 30 kadar mutasarrıf ve kaymakamı azletti veya istifa etmiş saydı. 54 kadar mutasarrıf ve kaymakam da atandı; fakat bunlardan ancak dokuz tanesi bir başka görevden nakledilmişti. Diğerleri muhtemelen İTC döneminde tasfiye edilmiş eski görevlilerdi. Bu atamalar sırasında beş tane de vali atanmıştı ki bunların da sadece biri başka bir görevden nakledilmişti¹³⁴⁰. Bu atamaların gerçekleşebilmesi için 8 Ağustos'ta yayınlanan İrade-i Seniyye ile Sivas, Erzurum, Bitlis, Van ve Diyarbakir Valileri, asilerle teşrik-i mesai ettikleri gerekçesiyle azledilmişlerdi¹³⁴¹.

Yeni atanan valilerden ikisi yukarıda belirtildiği üzere azledilen Münir Bey'in yerine Erzurum Valiliği'ne atanan Reşit Paşa ile yine azledilen Haydar Bey'in yerine Van Valiliği'ne atanan Mithat Beylerdi. 8 Ağustos'ta Padişah tarafından kabul edilerek kendilerine talimat verilen bu iki vali görev yerlerine gitmek için İstanbul'dan ayrıldıkları zaman İstanbul'da bulunan istihbarat servisi tarafından Mustafa Kemal Paşa haberdar edildi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa Trabzon'da bulunan gizli Tümen Komutanı Halit Bey'e gönderdiği emirde; Van Valiliği'ne tayin edilen Haydar Bey ile derhal temas kurmasını ve milli emellere hizmet edecek şekilde çalışacaksa serbest bırakılmasını aksi halde geldiği gemiyle geri gönderilmesini istemişti. Erzurum'a tayin edilen Reşit Paşa'nın ise Erzurum'a gönderilmesini emretmişti. Mithat Bey'in yapılan görüşmede Ferit Paşa tarafından atanmış olmasının kanaatlerini etkilemeyeceğini, kendisinin Kuvâ-yı Milliye'ye tamamıyla uygun bir şekilde görevini yürüteceğini ifade etmesi üzerine Erzurum'a gitmesine izin verilmişti¹³⁴². Mithat Bey 3 Eylül'de Erzurum'a geldiğinde Mustafa Kemal Paşa ve Heyet-i Temsiliye Sivas'ta bulunduğu için Kazım Karabekir'le görüşmüş ve onun aracılığıyla Van'a gitmesine Heyet-i Temsiliye tarafından izin verilmişti¹³⁴³.

Erzurum'a atanan Vali Reşit Paşa ise 26 Ağustos'ta Erzurum'a gelmiş ve adet olduğu üzere Hükümet Meydanı'nda "*Ferman Okuma Merasimi*" yaptırarak görevine başlamıştı. Ancak yeni Vali, tören sırasında yaptığı konuşmada Kuvâ-yı Milliye'yi Calililere benzeten bir

¹³³⁹ BOA, MV, D. No:216, G. No:93.

¹³⁴⁰ S. Akşin, *İstanbul Hükümetleri*, I, s.462.

¹³⁴¹ H. Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s.171.

¹³⁴² M. M. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, I, s.133-134.

¹³⁴³ K. Erdeha, *Vilâyetler ve Valiler*, s.170-171.

takım ifadeler kullandığı için tepki toplamıştı. Bunun üzerine Kazım Karabekir Paşa¹³⁴⁴, Rauf Bey ve eski Bitlis Valisi Mazhar Müfit Bey ayrı ayrı Vali ile görüşerek uyarılarda bulunmuşlar ve milli mücadeleye uygun davranmadığı takdirde kendisinin geri gönderileceğini bildirmişlerdi. Bunun üzerine Reşit Paşa; “*âmali milliyeyi mukaddes bir gaye tanıyarak bu yolda hizmet edeceğim*” deyince görevine başlamasına izin verilmişti¹³⁴⁵.

Damat Ferit Paşa'nın mülkî bürokrasiyi kullanarak millî mücadele'yi engellemeye çalışması sadece bu önlemlerle sınırlı değildi. Bütün gayretlerine rağmen Erzurum Kongresi'nin toplanması engellenememişti. En azından Sivas Kongresi'ni engellemek için bir taraftan yukarıda belirtilen yeni vali, mutasarrıf ve kaymakam atamaları yapılırken diğer taraftan mevcut valiler içerisindeki İstanbul Hükümeti taraftarı valiler, Temmuz ayı sonlarında Dahiliye Nâzırı Adil Bey tarafından bir valiler toplantısı için İstanbul'a davet edildi. Bu kapsamda davet edilenler, Ankara Valisi Muhittin Paşa ile Trabzon Valisi Mehmet Galip, Konya Valisi Cemal ve Kastamonu Valisi İbrahim Beylerdi¹³⁴⁶.

Bunlardan Kastamonu Valisi İbrahim Bey, aslında o güne kadar İstanbul ile Anadolu hareketi arasında tercihini tam olarak netleştirebilmiş değildi. Bir taraftan 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'nın girişimleriyle Sivas Kongresi için temsilci yollarken, diğer taraftan İstanbul Hükümeti'ne bağlılıklarını bildiriyordu. Bu arada İstanbul'dan gelen davete icabet ederek 4 Ağustos'ta Kastamonu'dan ayrılarak İstanbul'a gittiği zaman Hükümet tarafından ikili oynadığı tespit edilmiş ve valilikten azledilerek millî teşkilata yardım ettiği gerekçesiyle Dîvân-ı Harbi Örfî'ye verilmişti¹³⁴⁷. İbrahim Bey'in azliyle yerine azılı bir HİF'çi olan Ali Rıza Bey atanmıştı¹³⁴⁸.

İstanbul'daki toplantıdan dönen diğer valiler, aldıkları talimat gereğince kendi bölgelerinde millî mücadele aleyhindeki çalışmalarını yoğunlaştırmışlardı. Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey, valiler toplantısı için Trabzon'dan ayrılarak 6 Ağustos'ta İstanbul'a varmıştı. Mehmet Galip Bey, saraya bağlı, İstanbul Hükümeti'ne karşı aşırı İttihatçı karşıtı görünen, ancak iki tarafı da idare etmeye çalışan bir kişiydi. Ancak onun İstanbul'daki bazı temasları, Padişah'la yaptığı görüşme ve özellikle basına verdiği demeçler tutumunu açıkça göstermişti. Verdiği demeçlerde Trabzon halkının Padişah'a bağlı olduğunu ve hiçbir şekilde Mustafa Kemal hareketiyle ilişkileri olmadığını iddia ediyordu. Ağustos ayının sonlarına doğru Trabzon'a döndüğünde şerefine verilen ziyafette orada bulunanlara Padişah'ın “*selam-ı*

¹³⁴⁴ K. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, I, s.178-179;

¹³⁴⁵ M. M. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, I s.134-136.

¹³⁴⁶ K. Erdeha, *Vilâyetler ve Valiler*, s.273.

¹³⁴⁷ K. Erdeha, *Vilâyetler ve Valiler*, s.211-212.

¹³⁴⁸ M. M. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar*, I, s.308.

şahânesi'ni” tebliğ etmiş, 31 Ağustos 1919’da da Dâhiliye Nezâreti’ne çektiği telgrafla tüm Trabzonluların sadakatini arz etmişti¹³⁴⁹. Böylece Vali Mehmet Galip Bey, Trabzon’da Padişah ve İstanbul Hükümeti lehine bir kamuoyu oluşturmaya çalışıyordu.

Valiler toplantısına katılan diğer bir vali olan Ankara Valisi Muhittin Paşa’da toplantının ardından 9 Ağustos’ta Ankara’ya dönmüştü. İstanbul’dan aldığı talimat gereğince harekete geçen Muhittin Paşa; öncelikle etrafa Padişah’ın ve Hükümet’in İngiliz mandasını kabul ettiklerini yaymaya ve Ankara’da kurulmuş olan İngiliz Muhipleri Cemiyeti’ne vilayette bulunan memurları da sokarak bu cemiyetin güçlenmesini sağlamaya çalışıyordu. Ayrıca Ankara’da bulunan 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa’nın İstanbul’a gideceği ve milli kuvvetlerin dağıtılacağı yönünde de propaganda yapıyordu. Ancak Ali Fuat Paşa’nın aldığı önlemler neticesinde Vali, Ankara’da daha fazla duramamış ve teftiş bahanesiyle propagandasına kazalarda devam etmiştir¹³⁵⁰.

Konya Valisi Cemal Bey de, valiler toplantısından oldukça ateşli bir şekilde dönmüştü. HİF’in Merkez-i Umûmi Azalarından ve Nakşibendî tarikatı şeyhlerinden Şeyh Zeynelabidin Efendi’nin taraftarlarıyla sıkı bir ilişki içerisine giren Cemal Bey; İstanbul’dan aldığı talimat gereğince halka milliyetçilerin hareketlerini İttihatçılık ve Bolşeviklik olarak tanıtıyordu. Hatta Rum ve Ermeni azınlıklarla ilişkiye girerek kendisinin Müslümanların hukukunu muhafaza için değil Rum ve Ermenilerin hukukunu muhafaza etmek için geldiğini beyan ediyordu¹³⁵¹.

İstanbul Hükümeti, Anadolu hareketini bastırmak için bütün gücünü ortaya koyarken Mustafa Kemal Paşa, Hükümet karşısında ilk raundu kazanmış ve gecikmeli de olsa 23 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum Kongresi’ni toplamaya muvaffak olmuştu. 14 gün süren Kongre, 7 Ağustos’ta beyannamesini yayınlamakla çalışmalarını sonlandırmıştı. Erzurum Kongresi’nde ayrıca Şarkî Anadolu Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Nizamnamesi’nin 7. Maddesi gereğince bir de Heyet-i Temsiliye seçilmiş ve bu Heyet-i Temsiliye, Erzurum Kongresi Beyannamesi’nin 10. Maddesi ile; “*Kongre tarafından müntehip bir Heyet-i Temsiliye kabul ve köylerden bilitibar vilâyât merâkizine kadar mevcut teşkilat-ı milliye tevhid ve teyid olunmuştur*”¹³⁵². Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları için bundan sonra yapılması gereken en

¹³⁴⁹ Sabahattin Özel, Valiler toplantısından söz etmemektedir. Vali Mehmet Galip Bey’in Dahiye Nezareti’nden izin alarak İstanbul’a gittiğini ifade etmektedir. (Sabahattin Özel, **Millî Mücadelede Trabzon**, Ankara, 1991, s.83-85).

¹³⁵⁰ A. F. Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, s.145-146.

¹³⁵¹ Ahmet Avanas, **Millî Mücadelede Konya**, Ankara, 1998, s.80.

¹³⁵² Heyet-i Temsiliye şu isimlerden oluşmuştu: Mustafa Kemal (Sâbık Üçüncü Ordu Müfettişi, askerlikten müstafi); Rauf Bey (Bahriye Nâzır-ı Esbâkı); Raif Efendi (Sâbık Erzurum Mebusu); İzzet Bey (Sâbık Trabzon Mebusu); Servet Bey (Sâbık Trabzon Mebusu); Şeyh Fevzi Efendi (Erzincan’da Nakşi Şeyhi); Bekir Sami Bey (Beyrut Vali-i Sâbıkı); Sadullah Efendi (Sâbık Bitlis Mebusu); Hacı Musa Bey (Mutki Aşireti Reisi). Erzurum Kongresi hakkında geniş bilgi için bkz: K. Atatürk, **Nutuk**, I, s.64-71; K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, I, s.117-142; Fahrettin Kırzioğlu, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, II, Ankara, 1993; M. Goloğlu, **Erzurum Kongresi**.

önemli icraat, Amasya Tamimi ile kararlaştırılmış olan Sivas Kongresi'nin toplanmasını sağlamaktı.

Erzurum Kongresi'nin başarıyla toplanması ve bütün kamuoyuna bir beyanname neşrederek dağılması üzerine İstanbul Hükümeti için Sivas Kongresi'ni engellemek bir kat daha fazla önem kazandı. Yine mülkî bürokrasiden medet bekleyen Dâhiliye Nâzırı Adil Bey, Sivas'ta toplanması planlanan kongrenin İtilaf Devletleri tarafından hoş karşılanmayacağını bildirerek Sivas Valisi Reşit Paşa'dan bu kongrenin toplanmasını engellemesini istemişti. Hükümet'in baskısı sonucu Vali Reşit Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf çekerek ikinci bir kongrenin gerekliliği yoksa hemen vazgeçilmesini, şayet vazgeçilmeyecekse de dört bir yandan işgali mümkün olan Sivas'ta değil Erzurum'da yapılmasını öneriyordu. Mustafa Kemal Paşa, Sivas Valisi'ne verdiği cevapta Sivas Kongresi'nin toplanıp toplanmayacağı ve nerede toplanacağı konularının Heyet-i Temsiliye'nin kararı olduğunu ve Sivas'ın Adana'daki Fransız ordusu tarafından işgal edileceğine dair tehditlerin de uygulanabilir olmadığını ileri sürmüştü¹³⁵³. Sivas Kongresi'nin toplanması konusunda tereddütleri olan sadece Vali Reşit Paşa değildi. 3. Kolordu Kumandanlığı'nı İstanbul'un isteğiyle Selahattin Bey'e devreden Refet Bey ve 3. Kolordu Kumandanı Selahattin Bey de kongrenin Sivas'ta toplanmasının çeşitli mahzurlar doğuracağını düşünüyorlardı. Bütün bu müracaatlara rağmen, Mustafa Kemal Paşa kongrenin toplanması konusunda geri adım atmamış ve kongre çalışmalarına devam etmek için 29 Ağustos'ta Erzurum'dan Sivas'a doğru harekete geçmişti¹³⁵⁴.

2 Eylül'de Sivas'a varan Mustafa Kemal Paşa, gerekli hazırlıkları tamamladıktan sonra 4-11 Eylül tarihleri arasında Sivas Kongresi'ni toplamış ve Erzurum Kongresi kararlarını bütün Osmanlı vatanını kapsayacak şekilde genişleten kararların alınmasını sağlamıştır¹³⁵⁵.

Sivas Kongresi'nin yapılmasını valilerle ve kolordu kumandanlarıyla yapılan yazışmalarla engelleyemeyeceğini fark eden Hükümet, bu kez güç kullanmayı denemeye karar vermişti. Bunun için de bölgede en güvенеbileceği görevlilerden birisi Elazığ Valisi Ali Galip Bey'di. Yukarıda belirtildiği üzere Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa ile görüştüğten sonra Elazığ'a giderek orada göreve başlayan Ali Galip Bey, milli mücadele karşıtı tavırlarını devam ettirmiş

¹³⁵³ C. R. Yularkıran, **Reşit Paşa'nın Hatıraları**, s.85-91.

¹³⁵⁴ İbrahim Ethem Atnur, "Sivas Kongresi'nin Toplanmasını Engellemeye Yönelik Faaliyetler ve Alınan Karşı Tedbirler", **Sivas Kongresi III. Uluslar arası Sempozyumu (2-3 Eylül 2004- Sivas)**, Ankara, 2005, ss.81-94; Sivas Kongresi sürecinde Vali Reşit Paşa'nın faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz: Enis Şahin, "Sivas Kongresi Hazırlıkları ve Sivas Valisi Reşit Paşa", **Sivas Kongresi III. Uluslar arası Sempozyumu (2-3 Eylül 2004- Sivas)**, Ankara, 2005, ss.183-214.

¹³⁵⁵ Sivas Kongresi Beyannamesi için bkz: Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara, 1969, s.113-115; Erzurum Kongresi ve Sivas Kongresi kararlarının karşılaştırmalı bir incelemesi için bkz: Esin Dayı, "Erzurum Kongresi Beyannâmesinden Sivas Kongresi Beyannâmesine", **Sivas Kongresi II. Uluslar arası Sempozyumu (2 Eylül 2003-Sivas)**, Ankara, 2004, s.53-68.

ve Elazığ ve Mardin Delegatesi'nin Erzurum Kongresi'ne katılmalarını engellemiştir. Bundan sonra 15 Ağustos'a kadar kayda değer bir icraatı görünmeyen Ali Galip Bey; bu tarihte Harbiye Nezâreti'nden 13. Kolordu'nun Elazığ'a naklini ve başına da kendisiyle hemfikir olacak birisinin kumandan olarak atanmasını istemiştir. Ayrıca vilayete bağlı kazaları dolaşarak Kolordu aleyhinde faaliyetlerde bulunmuştu. Ali Galip'in bu girişimleri Merkezî Hükümet tarafından onaylanmış olmalı ki; 30 Ağustos 1919'da Dâhiliye Nâzırı Adil Bey tarafından Sivas Valiliği'ne tayin ile kongreyi engellemekle görevlendirilmişti. Ali Galip Bey, İstanbul'un emrine itirazsız evet derken kendisini garantiye almak için bir takım isteklerde bulunmuştu. Dâhiliye Nâzırı, 1 Eylül'de Ali Galip Bey'e gönderdiği telgrafta Erkân-ı Harbiye Miralaylığı'na terfii ile harcırahtan başka bazı tazminat isteklerinin de kabul edildiğini bildirmişti¹³⁵⁶.

3 Eylül 1919 tarihinde Dâhiliye ve Harbiye Nâzırları'nın ortak imzasıyla Ali Galip Bey'e bir Talimatnâme gönderilmişti. Talimatname'de öncelikle, birkaç kişinin Erzurum'da kongre namı altında toplandıkları, bu toplantının aslında önemli olmamakla beraber özellikle Avrupa'da sû-i tesir hâsıl etmekte olduğu, bu durumun da Sivas'ın ve daha başka bölgelerin işgaline sebebiyet verebileceği belirtiliyordu. Bu tür bir olayın gerçekleşmemesi için şimdi planlanan Sivas Kongresi'nin engellenmesi gerekmektedir. İşte bu işi yapmak için gerekli olan kudretli bir vali ve kolordu kumandanının da Ali Galip Bey olduğu vurgulanarak bir dakika bile geciktirmeden harekete geçmesi isteniyordu. Ali Galip Bey, Sivas Valiliği'nin yanı sıra 3. Kolordu Kumandanlığı'nı da uhdesine alacaktı¹³⁵⁷.

Ali Galip Bey üstlendiği bu görevde yalnız değildi. Mart 1919'dan beri Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde faaliyette bulunan İngiliz Binbaşı Edward William Charles Noel de Malatya'da bulunuyordu. Binbaşı Noel, İngiltere'nin işgal ettiği Irak dışında İran ve Doğu Anadolu'da da söz sahibi olmak isteğini gerçekleştirmek için çalışıyordu. Bu proje için İngilizler, Ermeniler dışında Kürtleri de potansiyel bir güç olarak kabul ediyorlardı. Aynı dönemde Kürdistan Teali Cemiyeti de bağımsız Kürdistan hayalleriyle İngilizler ve dolayısıyla Binbaşı Noel ile işbirliği yapmaya hevesliydi. Zaten Binbaşı Noel Malatya'ya geldiği zaman yanında Kürdistan Teali Cemiyeti'nin lideri Seyit Abdülkadir, Cemiyet'in Merkez-i Umûmi Azalarından Mevlanzâde Rıfat, Cemiyet'in İkinci Başkanı Bedirhanîlerden Kamuran, Celadet ve Cemilpaşazade Ekrem Beyler yanındaydı¹³⁵⁸. Malatya Mutasarrıfı Halil Bey de bu heyeti

¹³⁵⁶ Rahmi Doğanay, "Sivas Kongresi'ni Engelleme Çabaları ve Ali Galip'in Misyonu", **Sivas Kongresi II. Uluslar arası Sempozyumu (2 Eylül 2003-Sivas)**, Ankara, 2004, s.201-202.

¹³⁵⁷ K. Atatürk, **Nutuk**, I, s.127-129.

¹³⁵⁸ Mevlanzâde Rıfat, Binbaşı Noel'in, Paris Barış Konferansı sırasında Ermenilerin Doğu bölgelerini de kapsayacak şekilde büyük bir Ermenistan kurmak isteklerini yerinde görerek bölgenin nüfus istatistiklerini ve yerleşim yerlerini tetkik etmek için Konferans tarafından görevlendirildiğini ve İstanbul Hükümeti'nin izniyle geldiğini iddia etmektedir. (Mevlanzâde Rıfat, **Türkiye İnkılâbının İcyüzü**, s.370).

muhabbetle karşılaşmıştı. 5-6 Eylül gecesi bu gruba Ali Galip Bey de katılmıştı. Malatya Mutasarrıfı Halil Bey ile Ali Galip'in işbirliği aslında ortak bir amaca değil, karşılıklı çıkar esasına dayanıyordu. Ali Galip Bey Hükümet'in emriyle Sivas Kongresi'ni dağıtarak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını tutuklamak isterken, Mutasarrıf Halil Bey, İngiltere'nin himayesinde bir Kürt devleti kurulmasına çalışıyordu¹³⁵⁹.

Dâhiliye Nâzırı Adil Bey ile Ali Galip Bey arasında cereyan eden muhabere, Elazığ Vilayeti ile İstanbul arasındaki telgraf hatları Sivas'tan geçtiği için verilen emir ve talimatlar günü gününe Sivas Vilayeti ve 3. Kolordu Kumandanlığı tarafından alınarak Mustafa Kemal Paşa haberdar ediliyordu¹³⁶⁰. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa gerekli önlemleri vakit geçirmeden alacaktır.

Ali Galip'in, Merkezî Hükümet'in emriyle giriştiği harekâtın haberdar olan Mustafa Kemal Paşa, 13. Kolordu Kumandanlığı Erkân-ı Harbiye Reisi Halit, Elazığ'da bulunan Alay Kumandanı İlyas ve Malatya'da bulunan Süvari Fırkası Kumandanı Cemal Beylerle muhabereye başlayarak derhal harekete geçmelerini ve Ali Galip ile Malatya Mutasarrıfı Halil Beylerin tutuklanarak Sivas'a gönderilmelerini istemişti. Fakat tutuklanacağını anlayan Ali Galip ve Halil Beyler önce Urfa'ya ardından Halep'e kaçmak zorunda kalmışlardı. Böylece İstanbul Hükümeti'nin Sivas Kongresi'ni dağıtmak için düzenlediği son teşebbüste akim kalmıştı¹³⁶¹.

e) Sivas Kongresi'nden Sonra Heyet-i Temsiliye ve Damat Ferit Hükümeti Arasındaki İlişkilerin Kesilmesi

Kamil Erdeha, 1919'un yaz aylarında Anadolu Hareketi ile İstanbul Hükümeti arasındaki iktidar mücadelesini satranç maçına benzetmektedir. Erdeha'ya göre mücadele Haziran 1919'da başlamış ve dört ay sürmüştü. Bu süre zarfında Mustafa Kemal Paşa, Kolordu Kumandanları'nı arkasına alırken; Damat Ferit, Hükümeti'ni kurduğu günden beri, büyük bir hızla değiştirerek kendisine yakın kişileri getirmeye çalıştığı valilere güveniyordu. Damat Ferit'in Mustafa Kemal Paşa'yı III. Ordu Müfettişliği'nden alma hamlesine karşı Paşa; Erzurum'a gelerek bu Vilayeti İstanbul Hükümeti'nden koparmıştı. Ardından kararsız Sivas Valisi, yukarıda belirtildiği üzere Millî Mücadele tarafına geçmişti. Damat Ferit'in son hamlesi

¹³⁵⁹ R. Doğanay, "Sivas Kongresi'ni Engelleme Çabaları", s.203.

¹³⁶⁰ Mevlânzade Rifat, o güne kadar kararsız olan Sivas Valisi Reşit Paşa'nın da bu haberleşmelerden haberdar olduktan sonra kesin kararını millî mücadele lehinde verdiğini iddia etmektedir. (Mevlânzade Rifat, **Türkiye İnkılabının İçyüzü**, s.340-341).

¹³⁶¹ Ali Galip olayı hakkında geniş bilgi için bkz: K. Atatürk, **Nutuk**, I, s.117-137; K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, I, s.214-239; R. Doğanay, "Sivas Kongresi'ni Engelleme Çabaları", s.197-208.

olan Ali Galip meselesi aslında İstanbul Hükümeti'nin güvendiği mülkî bürokrasinin tamamen Anadolu kontrolüne girmesine neden olacaktır¹³⁶².

İstanbul Hükümeti'nin bütün engelleme çabalarına rağmen 4-11 Eylül 1919 tarihleri arasında toplanan Sivas Kongresi, 11 Eylül'de yayınlanan beyannameyle dağılmıştı. Ayrıca Erzurum Kongresi ile oluşturulmuş olan dokuz kişilik Heyet-i Temsiliye'ye altı kişi daha eklenerek bu sayı on beşe çıkarılmıştır¹³⁶³. Bu tarihten itibaren Heyet-i Temsiliye Anadolu'da bir hükümet gibi çalışmalarını sürdürecektir.

İstanbul Hükümeti ile Sivas arasında yaşanan Ali Galip Hadisesi, Mustafa Kemal Paşa'yı radikal kararlar almaya itmişti. 11 Eylül 1919'da Mustafa Kemal Paşa, doğrudan Padişah'a hitaben; Dâhiliye Nâzırı Adil Bey ve Harbiye Nâzırı Süleyman Şefik Paşa'nın gizli bir planla Elazığ Valisi Ali Galip Bey'i bazı silahlı Kürtlerle Sivas'ta toplantı halindeki kongreyi basmak üzere görevlendirdiklerini, ancak zamanında haber alınan bu tertibin engellendiğini, bu olay nedeniyle artık milletin Hükümet'e olan güveninin sarsıldığını, dolayısıyla bir an önce güvenilir kişilerden oluşacak yeni bir Hükümet'in kurulmasını rica eden bir telgraf gönderdi. Mustafa Kemal Paşa, aynı zamanda 12., 13., 20., 3., ve 15. Kolordu Kumandanlıkları'ndan da aynı ifadeleri taşıyan telgrafların Sadaret'e gönderilmesini ve onların da doğrudan Padişah ile yazışmak istediğini bildirmelerini istemişti. Ancak bu girişimlere rağmen Padişah ile doğrudan iletişim kurmak mümkün olmamıştı¹³⁶⁴.

Hükümet'in Padişah ile haberleşmeye engel olması üzerine Heyet-i Temsiliye 12 Eylül 1919 tarihinden itibaren yeni ve Milli Mücadele'yi destekleyecek bir hükümet kuruluncaya kadar İstanbul ile ilişkilerin kesilmesine karar vermişti.

İstanbul ile haberleşmenin kesilmesine dair karar, özellikle mülkî bürokrasiyi hizaya getirmek için yararlı bir vesile olmuştu. Başlarında bulunan valiler ve mutasarrıflar nedeniyle henüz Millî Mücadele'ye katılamamış olan vilayetler ve mutasarrıflıklar vardı. Ali Galip'in kendisine karşı alınan tedbirler üzerine Elazığ'ı terk etmesiyle Elazığ Vali Vekilliği, Damat Ferit Hükümeti tarafından görevden alınmış olan ve o sırada Erzurum'da bulunan Eski Van Valisi Haydar Bey'e tevdi edildi. Böylece Elazığ Vilayeti Millî Mücadele tarafına geçmiş oluyordu¹³⁶⁵.

¹³⁶² K. Erdeha, **Vilayetler Valiler**, s.99.

¹³⁶³ Sivas Kongresi'nde seçilenler şu isimlerden oluşuyordu. Kara Vasıf Bey, Mazhar Müfit Bey, Ömer Mümtaz Bey, Hüsrev Sami Bey, Hakkı Behiç Bey, Râtıpzade Mustafa Bey. Kongrenin seçtiği bu kişilerden başka Heyet-i Temsiliye tarafından Eski 3. Kolordu Kumandanı Refet Bey de Heyet-i Temsiliye'ye dahil edilmiştir. Dolayısıyla sayı on altıya çıkmıştır. (Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, Ankara, 1969, s.110).

¹³⁶⁴ K. Atatürk, **Nutuk**, I, s.138-139; Telgrafların tam metni için bkz: K. Atatürk, **Nutuk**, III, s.975-977.

¹³⁶⁵ K. Erdeha, **Vilâyetler ve Valiler**, s.138-139.

Ankara'da bulunan Vali Muhittin Paşa, Damat Ferit Hükümeti'nin en güvendiği valilerinden biriydi. Muhittin Paşa, İstanbul ile haberleşmesini devam ettirerek 14 Eylül 1919'da Dahiliye Nâzırı'na bir telgraf çekerek Ankara merkezi müstesna olmak üzere vilayetin diğer kısımlarında vaziyetin İstanbul Hükümeti lehine olduğunu bildirmişti. Dahiliye Nâzırı ise bölgeden 310-314 doğumlular arasından istediği kadar jandarma kuvveti toplayarak, Eskişehir'de bulunan Eski 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'yı, gerekirse silah zoruyla hizaya getirmesini ve Hükümet'in nüfuzunu güçlendirmesini Muhittin Paşa'ya ihtar ediyordu. Muhittin Paşa'nın bu hareketlerinden haberdar olan Heyet-i Temsiliye, 13 Eylül 1919 tarihli karar gereğince; 20. Kolordu Kumandanlığı'ndan, derhal valinin tutuklanarak Sivas'a gönderilmesini istemişti¹³⁶⁶. Heyet-i Temsiliye'nin emrini alan 20. Kolordu Kumandanı Vekili Mahmut Bey harekete geçerek o sırada Çorum'da bulunan Vali Muhittin Paşa'yı Ankara'ya dönüş yolunda iken tutuklayarak Sivas'a göndermişti. Aynı zamanda Çorum Mutasarrıfı Samih Fethi Bey de Sivas'a gitmek zorunda bırakılmıştı¹³⁶⁷. Muhittin Paşa'dan sonra yerine vekil olarak bıraktığı Mekutpçu Halet Efendi de istifa edince, Ankara ileri gelenlerinin desteğiyle Defterdar Yahya Galip Bey Ankara Vali Vekilliği'ne getirildi¹³⁶⁸. Tutuklanarak Sivas'a getirilen Vali Muhittin Paşa ise Heyet-i Temsiliye tarafından sorgulanarak, İstanbul'a döndüğünde aleyhte çalışmayacağına söz verdiği için dönüşüne izin verilmiştir¹³⁶⁹.

Sivas Kongresi'nin ihtarlarına rağmen İstanbul'a bağlılığını sürdüren diğer bir vilayet de Konya idi. Konya'da bulunan Ermeni ve Rum azınlığın yanı sıra HİF mensupları ve Tealî-i İslam Cemiyet üyeleri tarafından desteklenen Konya Valisi Cemal Bey; Damat Ferit Hükümeti'nin Anadolu'daki en önemli dayanaklarından biri haline gelmişti. Cemal Bey'in bu durumu Heyet-i Temsiliye'nin gözünden kaçmamış ve onu etkisiz hale getirmek için Refet Bey'in Konya'ya gönderilmesine karar verilmişti. Refet Bey'in Konya üzerine gönderildiğini haber alan Cemal Bey, paniğe kapılarak 25-26 Eylül gecesi İstanbul'a kaçtı¹³⁷⁰. Cemal Bey'in kaçışından sonra bir araya gelen Konya eşrafı, Mehmet Vehbi Hoca'yı Vali Vekilliği'ne getirdiler. Böylece Konya'da millî teşkilatlanma nispeten daha rahat bir ortama kavuşmuş oluyordu. Mehmet Vehbi Bey'in vekaleti 29 Eylül 1919'da Heyet-i Temsiliye tarafından onaylanmıştır¹³⁷¹.

¹³⁶⁶ Bekir Sıtkı Baykal, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, Ankara, 1974, s.3

¹³⁶⁷ A. F. Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, s.192-193.

¹³⁶⁸ **50 Ünlü Vali, Meşhur Valiler**, (Hazırlayanlar: Hayri Orhun, Celâl Kasaroğlu, Mehmet Belek, Kâzım Atakul), Ankara, 1969, s.387.

¹³⁶⁹ M. M. Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar**, s.296-297.

¹³⁷⁰ A. Avanas, **Millî Mücadele'de Konya**, s.84-85.

¹³⁷¹ B. S. Baykal, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, s.10; K. Erdeha, **Vilâyetler ve Valiler**, s.277.

Konya Valisi'nin de bertaraf edilmesinden sonra Anadolu'da İstanbul Hükümeti taraftarı olarak Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey kalmıştı. Sivas Kongresi sürecinde ve sonrasında Trabzon ile Kongre arasında özel bir durum hasıl olmuştu. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin delegeleri olarak Erzurum Kongresi'ne katılan ve Heyet-i Temsiliye'ye seçilen İzzet ve Servet Beyler, Trabzon'a döndükten sonra bütün çağrılara rağmen, Sivas Kongresi'ne katılmamışlardı. Kongre sonrasında İstanbul ile iletişimin kesilmesine dair karar çıkınca da bu kararı emrivaki sayarak uymak istememişlerdi. Trabzon'da ortaya çıkan bu muhalif tavırdan¹³⁷² Trabzon Valisi Mehmet Galip Bey'i sorumlu tutan Mustafa Kemal Paşa; Halit Bey (Deli Halit Paşa)'i Trabzon ve havalisindeki milli teşkilatın başına getirmeyi uygun gördü. Ardından 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, Vali Mehmet Galip Bey'in faaliyetlerinin milli mücadeleye zarar verecek nitelikte olduğuna kanaat getirince 21 Eylül'de Halit Bey'e gönderdiği emirle valinin tutuklanmasını istedi. Vali'nin tutuklanmasının ardından Defterdar Ahmet Emin Bey Vali Vekili olarak görevlendirilmiş ve Trabzon da Damat Ferit'i düşürmek için başlatılmış olan harekete katılmıştı¹³⁷³.

Yukarıda belirtildiği üzere Kastamonu Valisi İbrahim Bey, Valiler toplantısı için gittiği İstanbul'da tutuklanınca yerine İstanbul Hükümeti tarafından HİF'çi Ali Rıza Bey tayin edilmişti. Ancak kritik bir nokta olan Kastamonu'ya böyle bir kişinin atanması milliyetçiler tarafından kabul edilebilir bir şey değildi. Mustafa Kemal Paşa, Kastamonu Mevki Kumandanı bulunan Miralay Osman Bey'e verdiği emirle İnebolu'ya gelmiş olan yeni Vali'nin derhal tevkif edilmesini istemişti. Bunun üzerine Miralay Osman Bey, Zonguldak Mutasarrıfı'ndan valinin tutuklanarak Kastamonu'ya gönderilmesini istemişse de Vali ortamın kendisi aleyhine olduğunu fark ederek İstanbul'a geri dönmek zorunda kalmıştı¹³⁷⁴. Ali Rıza Bey'in geri gönderilmesi ile yerine Defterdar Ferit Bey vekaleten getirilmişti. Böylece Kastamonu'da milli mücadeleye kazandırılmıştı¹³⁷⁵.

Milli teşkilatlanmaya karşı İstanbul Hükümeti'nin sözcüsü durumundaki bu valilerin tasfiyesini diğerleri izlemişti. Bu dönemde Bursa Valiliği'nde Nemrut (Kürt) Mustafa Paşa bulunuyordu. Vali'nin karşıtlığına rağmen Bursalılar Sivas Kongresi'ne temsilci gönderebilmişlerdi. Kongre sonrasında Heyet-i Temsiliye'nin Hükümet taraftarı valilere karşı aldığı tavra uygun olarak Bursa'da bulunan Tümen Kumandanı Bekir Sami Bey, Kürt Mustafa

¹³⁷² Trabzon'daki muhalif cereyan için bkz: K. Atatürk, **Nutuk**, I, s.145-163; K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, I, s.280-299; M. Goloğlu, **Sivas Kongresi**, s.127-144.

¹³⁷³ S. Özel, **Millî Mücadelede Trabzon**, s.88-90.

¹³⁷⁴ K. Atatürk, **Nutuk**, I, s.163-168; Ali Sarıkoyuncu, **Millî Mücadele'de Zonguldak ve Havalisi**, Ankara, 1992, s.190.

¹³⁷⁵ S. Selek, **Anadolu İhtilâli**, I, s.292.

Paşa'yı görevinden atarak İstanbul'a göndermişti. (3 Ekim 1919). Mustafa Paşa'nın yerine Ebubekir Hazım Bey (Tepeyran) Bursa Valiliği'ne atanmıştır¹³⁷⁶. Edirne Vilayeti'nde ise Vali Salim Paşa görev yapıyordu. Ali Rıza Paşa Hükümeti'nin kurulmasından sonra Mustafa Kemal Paşa, Salim Paşa'ya çektiği telgrafla Sivas Kongresi kararlarını tebliğ etmişti. Bu tebliğden 4 gün sonra Vali Salim Paşa 4 Ekim 1919 tarihinde Edirne Polis Müdürü Fuat Bey'i de yanına alarak Edirne'yi terk etmişti. Onun yerine de Mektupçu İhsan Bey, Vekaleten tayin edilmişti¹³⁷⁷.

Böylece Sivas Kongresi sonrası başlatılan Valiler Savaşı'ndan Heyet-i Temsiliye galip çıkmış ve işgal altındaki İzmir Valiliği hariç diğer valiler büyük bir oranda kontrol altına alınmıştı. Ancak bu savaş sadece valilerle sınırlı değildi. Bu süreç içerisinde Hükümet taraftarı birçok mutasarrıf da ya tutuklanarak ya da işten el çekmek zorunda bırakılarak etkisiz hale getirilmiştir.

Sivas Kongresi devam ettiği sırada Dersim Mutasarrıflığı'na atanmış olan Osman Nuri Bey, vazifesine başlamak için Dersim'e giderken Sivas'a uğramıştı. Mustafa Kemal Paşa'nın emriyle hakkında soruşturma başlatılan Osman Nuri Bey'in Ayvalık'ın işgali sırasında Yunanlılara yardımcı olduğu ve daha sonra ödüllendirilerek Balıkesir Mutasarrıflığı'na atandığı, ancak Balıkesir Kuvâ-yı Milliyesi tarafından şehre sokulmadığı ortaya çıkınca Mustafa Kemal Paşa, Osman Nuri Bey'in Sivas'ta alıkonulmasını emretti. Daha sonra Eski Bitlis Valisi Mazhar Müfit Bey, Bâb-ı Âli'den tanıdığı bu kişiye kefil olunca İstanbul'a gitmesine izin verildi. Ancak Osman Nuri Bey, Millî Mücadele'ye karşı menfi tavrını bundan sonra da devam ettirecektir¹³⁷⁸. Aynı dönemde Heyet-i Temsiliye'den, Hükümet taraftarı Kayseri Mutasarrıfı Ali Ulvi Bey ile Niğde Mutasarrıfı Behçet Bey'in 11. Fırka Kumandanlığı tarafından derdest edilerek Sivas'a gönderilmesi emri verildi¹³⁷⁹. Mazhar Müfit Kansu, Dersim Mutasarrıfı Osman Nuri Bey'e olduğu gibi Behçet Bey'e de kefil olarak İstanbul'a gönderilmesini sağlamıştı. Ne var ki Behçet Bey de, döndükten sonra milli mücadele karşıtı tavırlarını terk etmemiştir¹³⁸⁰.

Anadolu'daki mukavemet merkezleri teker teker düşen İstanbul Hükümeti'nin en önemli dayanak noktalarından birisi de Eskişehir Mutasarrıflığı idi. Eskişehir aynı zamanda milli hareket için de büyük önem arz ediyordu. Çünkü İngiliz kuvvetleri burayı bir üs haline

¹³⁷⁶ K. Erdeha, **Vilâyetler ve Valiler**, s.242.

¹³⁷⁷ K. Erdeha, **Vilâyetler ve Valiler**, s.426-427.

¹³⁷⁸ M. M. Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar**, I, s.297; K. Erdeha, **Vilâyetler ve Valiler**, s.140-141.

¹³⁷⁹ B. S. Baykal, **Heyet-i Temsiliye Kararları**, s.2; Zübeyir Kars, **Millî Mücadele'de Kayseri**, Ankara, 1999, s.79.

¹³⁸⁰ M. M. Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar**, s.296.

getirmekte ve İstanbul'dan getirdikleri kuvvetleri buraya yığmakta idiler. Dolayısıyla Eskişehir'e karşı etkili bir tedbir almak icap ediyordu¹³⁸¹. Mutasarrıf Hilmi Bey, Sivas Kongresi'nin İstanbul ile ilişkilerin kesilmesine dair kararına uymadığı gibi 13 Eylül 1919 tarihinden itibaren Dahiliye Nâzırı ile yazışarak bölgesinde bulunan teşkilat-ı milliyeyi dağıtmak için gereken yardımın yapılmasını istiyordu¹³⁸². Eskişehir Mutasarrıfı'nın şehirde bulunan İngiliz kuvvetlerini de arkasına alarak giriştiği bu teşebbüsler üzerine Sivas Kongresi tarafından Batı Anadolu Kuvâ-yı Milliye Kumandanlığı'na atanmış olan Eski 20. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa, 9 Eylül 1919'dan itibaren I. Eskişehir Harekâtını başlatmıştı. 6 Ekim tarihine kadar süren bu harekât neticesinde Eskişehir Kuva-yı Milliyeciler tarafından ele geçirilmiş ve 4 Ekim'de de kimliği belirlenemeyen kişiler tarafından öldürülen Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi Bey'in yerine Muhasebeci Sabri Bey atanmıştı. Böylece Eskişehir de Heyet-i Temsileye'ye bağlanmıştı¹³⁸³.

Eskişehir Harekâtı'nın tamamlanması üzerine Garp Cephesi Umûm Kuvâ-yı Milliye Kumandanı Ali Fuat Paşa hazırladığı raporun ilk iki maddesinde şöyle diyordu: *“1- Hükümet-i sâbikanın eskârını terviç edip bunun âmâline hizmet eden memurînin gayr-i meşru kuvvetlerden istifade ederek icra etmiş olduğu tazyikât ve takibât ve akla gelmeyecek işkencelerine rağmen Eskişehir ahalisi, diğer milletdaşları misillü âmâl-i milliyeye uğruna son derece çalışarak nihayet âmâl-i milliyeye muhalefet edenlerden bir kısmını tevkif etmiş ve diğerleri İngiliz kuvvetlerinin muavenetine mazhar olarak trenle kaçmış, nihayet 4. 10. 335 (4 Ekim 1919)'de Bolu Muhasebecisi'ni Mutasarrıf Vekaletine tayin ederek tamamiyle âmâl-i milliyeye iştirak etmiş olduklarını tebşir eylerim.*

*2- Muhalefette son derece temerrüd eden Mutasarrıf Hilmi Bey müfrit bir milliyetperver tarafından katledilmiştir”*¹³⁸⁴.

Heyet-i Temsiliye ile İstanbul Hükümeti arasında 1919 Eylül ayına damgasını vuran bu mücadelede kendisine bağlı vali ve mutasarrıflarla varlığını devam ettiremeyeceğini gören Sadrazam Damat Ferit Paşa, son bir umut olarak mücadeleye Padişah'ı dahil etmek istemiş ve 20 Eylül 1919'da Padişah'a bir beyanname yazdırarak merkezlere göndermeyi kabul ettirmişti¹³⁸⁵. Padişah, yayınladığı beyannamesinde, İzmir'in işgalinden sonra ülkenin bazı noktalarında ortaya çıkan üzüntü verici durumun kendisini de etkilediğini belirttikten sonra

¹³⁸¹ M. Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, II, Ankara, 1965, s.25.

¹³⁸² Dahiliye Nâzırı ile Eskişehir Mutasarrıfı Hilmi Bey'in yazışmaları için bkz: A. F. Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, s.202-206.

¹³⁸³ M. T. Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, II, s.59-61. Eskişehir Harekâtı hakkında bkz: A. F. Cebesoy, **Millî Mücadele Hatıraları**, s.201-237.

¹³⁸⁴ **İrâde-i Milliye**, 7 Teşrin-i Evvel 1335/7 Ekim 1919, No:6

¹³⁸⁵ M. T. Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, II, s.37.

bütün ahaliye seslenerek bu ortamda yapılması gerekenin sükûn ve itidalin korunması olduğunu hatırlatıyordu¹³⁸⁶.

Aldığı önlemlerin hiçbirinin işe yaramadığını gören Damat Ferit Paşa, son bir hamle olarak Mustafa Kemal Paşa ile anlaşabilmek için Abdülkerim Paşa'yı araya koydu. 27/28 Eylül gecesi Mustafa Kemal Paşa ile Abdülkerim Paşa arasında yapılan uzun telgraflaşmalar da bir sonuca bağlanamamış ve Mustafa Kemal Paşa hiçbir şekilde İstanbul ile anlaşmaya yanaşmamıştı¹³⁸⁷. Böylece başka çıkar yolu kalmadığını gören Damat Ferit Paşa, istifa etme ihtimalini düşünmeye başladı. Çünkü nâzırlar içerisinde de istifanın gereğine inanmış ve ülkenin bir “uzlaşma kabinesine” ihtiyacı olduğunu düşünenler vardı¹³⁸⁸. Zaten İtilaf Devletleri temsilcileri de Damat Ferit'in zor kullanarak milli hareketi ezme teklifini geri çevirerek onu uzlaşma konusunda teşvik ediyorlardı. Padişah için de barış antlaşması gerçekleşinceye kadar Anadolu hareketi ile uzlaşacak geçici ve oyalama niteliğinde bir hükümet daha faydalı olabilirdi. Bütün bu saikler bir araya geldiğinde Damat Ferit için istifadan başka çıkar yol kalmıyordu ve nitekim Damat Ferit Hükümeti 1 Ekim 1919'da istifa etti¹³⁸⁹.

Sonuç

Sivas'ta yapılan 16-28 Kasım 1919 tarihleri arasındaki Kumandanlar Toplantısı'nın gündem maddelerinden biri de askerî ve mülkî bürokrasinin Millî Mücadele'ye karşı tavrı ile alakalıydı. 1919'un yaz aylarındaki mücadelede Anadolu hareketi İstanbul Hükümeti'ne üstün çıkararak bürokrasiyi nispeten kontrol altına almışsa da özellikle mülkî bürokrasi ile ilgili kaygılar devam ediyordu. Damat Ferit Hükümeti istifa edip yerine Millî Mücadele'yi destekleyen Ali Rıza Paşa Hükümeti kurulmuşsa da bu kaygının devam ettiği görülmektedir.

19 Kasım'daki toplantının ikinci celsesinde Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa; Teşkilat-ı Milliye'nin mevcut durumundan bahsederek seçimler nedeniyle bir takım gevşekliklerin görüldüğünü, halbuki seçimlerden sonra da ülkenin istiklali kazanılincaya kadar vilayetlerden köylere kadar ülkenin her noktasında oluşturulacak Teşkilat-ı Milliye'nin, aynı ciddiyetle çalışması ve Heyet-i Temsiliye'ye yardımcı olması gerektiği üzerinde durmuştu. Mustafa Kemal Paşa'ya göre bu konuda Kumandanların daha fazla tedbirler alması gerekliydi. Mustafa Kemal Paşa'nın bu ifadesi üzerine Mentеше Mutasarrıfı Halil Bey söz alarak Teşkilat-ı Milliye'nin genişlemesi konusunda askerlerden ziyade memûrîn-i mülkiyenin faydalı

¹³⁸⁶ Beyannamenin tam metni için bkz: K. Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, I, s.299-300.

¹³⁸⁷ Mustafa Kemal Paşa ile Abdülkerim Paşa arasındaki telgraf görüşmeleri hakkında bkz: K. Atatürk, **Nutuk**, III, s.1026-1040.

¹³⁸⁸ M. T. Biren, **Bir Devlet Adamının Hatıraları**, II, s.276.

¹³⁸⁹ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Son Meşrutiyet 1919-1920)**, II, İstanbul, 2004², s.14-15.

olacağını ileri sürmüştü. Çünkü ona göre mülkî idareciler vergi toplama, seçimler gibi konular nedeniyle halkla daha fazla yüz yüzeydi. Dolayısıyla Teşkilat-ı Milliye'nin sadece orduya bağlanması doğru olmazdı. Halil Bey'in önerileri üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği "*Memûrîn-i mülkiyeye itimat edemiyoruz*"¹³⁹⁰ cevabı aslında o dönemde Milli Mücadele liderlerinin, mülkî bürokrasiye bakış açısını göstermesi dolayısıyla oldukça önemlidir.

Bu toplantı sırasında, askerî bürokrasi ile mülkî bürokrasinin milli teşkilatların ortaya çıkışında verdikleri desteğin bir mukayesesi yapılıyordu. Çünkü ülkede mebus seçimleri yapılıyordu ve Heyet-i Temsiliye bir şekilde seçilecek mebusların kabul edilebilir kimselerden olmasını istiyordu. Bu nedenle seçimler sürecinde millî teşkilatların yapısı büyük önem arz etmekteydi. Heyet-i Temsiliye üyesi Hakkı Behiç Bey'e göre, mülkî bürokrasi Merkezî Hükümet'e bağlıdır. Teşkilat-ı Milliye ise Merkezî Hükümet'in hilafına işgal kuvvetlerine karşı ortaya çıkmıştır. Merkezî Hükümet şayet kendi politikası doğrultusunda bir emir verir ve memur uymazsa vazifesini yapmamış olur, uyarı Teşkilat-ı Milliye'ye ters düşer. Dolayısıyla Teşkilat-ı Milliye'nin ordunun kontrolünde olması gerekmektedir¹³⁹¹.

Uzun tartışmalardan sonra yedi maddelik bir karara varılmıştı. Bu kararların mülkî bürokrasiyi ilgilendirenleri şöyleydi:

"2- *Teşkilat-ı milliyeyi, memûrîn-i askeriyenin idaresi, memûrîn-i mülkiyeden de istifade kararlaştırıldı.*

3- *Şüpheli bazı vali ve mutasarrıflar hakkında tebdilleri hususunda tekrar hükümete müracaat, tebdil edilmedikleri takdirde Kuvâ-yı Milliye tarafından terk-i vazife ettirilmeleri.*

5- *Rüesâ-i memûrîn-i mülkiyeden tekrar muhitlerinin Kuva-yı Milliyeye derece-i merbutiyeti hakkında söz alınmasına karar verildi*"¹³⁹².

Heyet-i Temsiliye'nin mülkî bürokrasiye karşı göstermiş olduğu bu güvensizliğin sebebi, muhtemelen bütün gayretlerine rağmen, mülkî bürokrasiyi, tam olarak millî mücadeleyi destekleyecek biçimde düzenleyememekten ileri geliyordu. Dolayısıyla seçimler sırasında hayati önem taşıyan millî teşkilatların güven vaat etmeyen mülkî bürokrasidense başından beri sadakati tescillenmiş askerî bürokrasinin kontrolünde olması daha mantıklıydı.

¹³⁹⁰ Uluğ İğdemir, **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, Ankara, 1975, s.64-65.

¹³⁹¹ U. İğdemir, **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, s.67.

¹³⁹² U. İğdemir, **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, s.74.

KAYNAKÇA**Arşivler**

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Resmi Yayınlar ve Tutanaklar

Düstûr

Sürelî Yayınlar

Alemdar

İkdâm

İrâde-i Milliye

Hatıralar ve Araştırma Eserler

“Mustafa Kemal’in Üçüncü Ordu Müfettişliği’nden Azli Belgeleri”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, 14, (Kasım, 1968).

50 Ünlü Vali, Meşhur Valiler, (Hazırlayanlar: Hayri Orhun, Celâl Kasaroğlu, Mehmet Belek, Kâzım Atakul), Ankara, 1969.

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım**, II, (Yay. Haz. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanat), İstanbul, 1993.

AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Mutlakiyete Dönüş 1918-1919)**, I, İstanbul, 2004².

AKŞİN, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele (Son Meşrutiyet 1919-1920)**, II, İstanbul, 2004².

Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri Arasına Ait 106 Belge), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayınları, Ankara, 1982.

ATNUR, İbrahim Ethem, “Sivas Kongresi’nin Toplanmasını Engellemeye Yönelik Faaliyetler ve Alman Karşı Tedbirler”, **Sivas Kongresi III. Uluslar arası Sempozyumu (2-3 Eylül 2004- Sivas)**, Ankara, 2005.

AYDOĞAN, Erdal, **Samsun’dan Erzurum’a Mustafa Kemal**, Ankara, 2000.

BAYAR, Celâl, **Ben de Yazdım, Millî Mücadeleye Gidiş**, V, İstanbul, 1997.

BİREN, Mehmet Tevfik, **Bir Devlet Adamının II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, II, (Yay. Haz. Fatma Rezan Hürmen), İstanbul, 1993

CEBESOY, Ali Fuat, **Millî Mücadele Hatıraları**, İstanbul, 1953.

Cevdet R. Yularkıran, **Hatıralar (Sivas Valisi Reşit Paşa’nın Hatıraları)**, Sivas, 2002², 11-12).

DAYI, Esin, “Erzurum Kongresi Beyannâmesinden Sivas Kongresi Beyannâmesine”, **Sivas Kongresi II. Uluslar arası Sempozyumu (2 Eylül 2003-Sivas)**, Ankara, 2004.

DOĞANAY, Rahmi, “Sivas Kongresi’ni Engelleme Çabaları ve Ali Galip’in Misyonu”, **Sivas Kongresi II. Uluslar arası Sempozyumu (2 Eylül 2003-Sivas)**, Ankara, 2004.

DURAN, Tülay, “Milli Mücadelede İstanbul Hükûmetinin İlk Tahkik Heyeti, Kongreler ve Erzurum Mebusu Ziya Bey’in Çalışmaları”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, X/57, (Haziran, 1972).

EKEN, Halit, **Bir Milli Mücadele Valisi ve Anıları, Kapancızâde Hamit Bey**, İstanbul, 2008.

ERDEHA, Kâmil, **Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler**, İstanbul, 1975.

GOLOĞLU, Mahmut, **Erzurum Kongresi**, Ankara, 1968.

GÖKBİLGİN, M. Tayyip, **Millî Mücadele Başlarken**, II, Ankara, 1965.

İĞDEMİR, Uluğ, **Heyet-i Temsiliye Tutanakları**, Ankara, 1975.

İĞDEMİR, Uluğ, **Sivas Kongresi Tutanakları**, Ankara, 1969.

KARABEKİR, Kazım, **İstiklâl Harbimiz, I**, (Sadeleştiren: Faruk Özerengin), İstanbul, 1993.

KARAY, Refik Halit, **Minelbab İlelmihrab**, İstanbul, 1964.

KARS, Zübeyir, **Millî Mücadele’de Kayseri**, Ankara, 1999.

Kemal Atatürk, **Nutuk (1919-1920)**, I, İstanbul, 1973¹³.

Kemal Atatürk, **Nutuk, III, (Belgeler)**, İstanbul, 1973¹⁴, s.915-916;

KIRZIOĞLU, Fahrettin, **Bütünüyle Erzurum Kongresi**, II, Ankara, 1993.

KOÇAOĞLU, Bünyamin, **Mütarekede İttihatçılık İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması (1917-1920)**, İstanbul, 2006.

KOLOĞLU, Orhan, **Son Sadrazam, Milli Mücadele Taraftarı Ahmet Tevfik Paşa**, İstanbul, 2007.

Mevlânzade Rıfat, **İttihat ve Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılâbının İçyüzü**, İstanbul, 1993.

ÖZEL, Sabahattin, **Millî Mücadelede Trabzon**, Ankara, 1991.

Refii Cevad, “Hürriyet ve İtilaf”, **Alemdâr**, 5 Mart 1335/1919, No:75-1385.

Refii Cevad, “İlk İcraat”, **Alemdâr**, 6 Mart 1335/1919, No:76-1386.

Refii Cevad, “Yeni Dahiliye Nâzırı ve Hürriyet ve İtilaf”, **Alemdâr**, 9 Mart 1335/1919, No:79-1389

RUSTOW, Dankwart A., “The Army and the Founding of the Turkish Republic”, **World Politics**, Vol:11, No:4, (Jul, 1959).

SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü, I, (Açıklamalı Kronoloji), Mondros’tan Erzurum Kongresi’ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919)**, Ankara, 1993.

SELEK, Sabahattin, **Millî Mücadele, I, Anadolu İhtilali, (I-II)**, İstanbul, 1960³.

SELVİ, Haluk, **Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)**, Ankara, 2000.

ŞAHİN, Enis, "Sivas Kongresi Hazırlıkları ve Sivas Valisi Reşit Paşa", **Sivas Kongresi III. Uluslar arası Sempozyumu (2-3 Eylül 2004- Sivas)**, Ankara, 2005.

ŞİMŞİR, Bilal N., **British Documents on Atatürk (1919-1938)**, Volume:1, (April 1919-March 1920), Ankara, 1973.

TAÇALAN, Nurdoğan, **Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken**, Milliyet Yayınları, 1970

Tarık Mümtaz Göztepe, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, İstanbul, 1969.

TORAMAN, Ömer, "Vilâyât-ı Şarkiyye Valileri'nin Erzurum Kongresi Karşısında Tavırları", **23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum 1. Uluslar arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002-Erzurum)**, Ankara, 2003.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, **Görüp İşittiklerim**, Ankara, 1987⁴.

Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemlerinde İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti'nin Tutumları

Bengül Bolat*

Özet

Mustafa Kemal Paşa, Samsun'dan başlatmış olduğu Milli Mücadele hareketinin her aşamasında çeşitli engellemeler ile karşı karşıya kalmıştır. Nitekim bu mücadele, Mondros Mütarekesi uyarınca Anadolu'nun çeşitli yerlerinde işgaller gerçekleştirmiş İtilaf kuvvetlerinin olduğu kadar, Anadolu'nun birçok yerinde faaliyetler gösteren azınlıklar ve son olarak da İstanbul Hükümeti ve Padişah için de tehdit oluşturmaktaydı.

Mustafa Kemal Paşa ve onunla birlikte harekete geçmiş olanların Amasya Genelgesi kararlarını yayınlaması sonrasında, Milli Mücadelenin kesin olarak başlatılacağı belirginleşmiştir. Özellikle bu mücadele ile ilgili önemli kararların ve planlamanın Sivas'ta yapılacak olan bir ulusal kongrede alınacağı belirtilmesi, doğal olarak mücadele karşıtlarını harekete geçirmiştir.

Sivas Kongresi'nin yapılmasını engelleme ile ilgili planlamalar yapılırken, diğer taraftan da, engelleme girişimleri için hazırlanan grupları bekleyen diğer bir tehlike de, bir süreden beri hazırlıkları yapılan Erzurum'da bölgesel bir kongre yapılacağı haberi olmuştur.

Bu durum her iki Kongrenin de çeşitli yöntemler kullanarak yapılmasının engellemesi girişimlerini ortaya çıkarmıştır.

Bu çabalar birkaç başlık altında toplanabilir. İlki Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu içinde hareketlerini durdurma girişimleri. Örneğin Erzurum Kongresi öncesi, Mustafa Kemal Paşa'yı askerlikten azletmek için telgraf çekilmesi, bölgedeki komutanlara bu doğrultuda talimatlar verilmesi.

Diğer bir girişim başlığı da başta İngilizler olmak üzere İtilaf Devletlerinin faaliyetleri, Örneğin Sivas Kongresi öncesi, İngiliz Binbaşısı Williams Charles Noel'in bölgedeki aşiretleri, Milli Mücadeleye karşı kışkırtma girişimleri. Aynı biçimde İngiliz Albayı Rawlinson'un Erzurum Kongresi'ni engelleme girişimleri.

Üçüncü bir başlık da İstanbul Hükümeti'nin gerek kongrelere seçilen heyetleri buralara ulaştırmama girişimleri ile Mustafa Kemal Paşa'nın yakalanmasını sağlamak için Elazığ Valisi Ali Galip'i görevlendirmesi, Sivas Valisi Reşit Paşa üzerindeki baskıları sayılabilir.

Başlıklar halinde özetle verilen bu girişimler aslında o dönemin şartları içinde oldukça önemlidir. İtilaf Devletlerinin yoğun baskısının devam ettiği bu süreçte, İstanbul Hükümeti'nin

* Doç Dr. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

özellikle de Erzurum ve Sivas Kongreleri esnasında, hükümetin başında Damat Ferit Paşa'nın olduğu düşünüldüğünde, ciddi tedbirlerin alındığını görmek mümkündür. Bu engelleme çabaları ile ilgili olarak elde edilen bir takım belgeler ve kaynaklardan edinilen bilgiler, kongrelerin toplanmasındaki zorlukları ve katılımın beklenen düzeyde gerçekleşmemesini daha iyi anlamayı kolaylaştıracaktır.

Aynı zamanda, Kongrelerin engellenme çabaları zamanla göstermiştir ki, Erzurum ve Sivas Kongreleri Anadolu'nun kurtuluş çabaları içinde önemli kilit noktaları oluşturmuş ve tüm girişimlere rağmen gerçekleştirilebilmişlerdir.

Anahtar Kelimeler; Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi, Engelleme, Ali Galip, Rawlinson

Attitudes of Entente States and Istanbul Government During Erzurum and Sivas Congresses

Abstract

Mustafa Kemal Pasha faced various obstacles at each stage of National Struggle which he initiated from Samsun. Indeed, this struggle was a threat to the Entente forces that occupied various places of Anatolia in line with Armistice of Mudros as well as to many minorities and finally to İstanbul Government and the Sultan that carried out activities in numerous places of Anatolia.

After Mustafa Kemal Pasha and those who took action with him published Amasya circular, it was certain that the National Struggle would be initiated. Especially the fact that important decisions and planning would be made in a national congress in Sivas normally mobilized opponents of the struggle.

While planning to block the Sivas Congress, another danger for groups getting ready to block this congress was announcement of a regional congress which will be held in Erzurum for which had been prepared for a while.

This revealed attempts to block both Congresses by using various methods.

These attempts can be assembled under several titles. The first one is to stop actions of Mustafa Kemal Pasha in Anatolia. Sending a telegram to dismiss Mustafa Kemal Pasha from military and giving instructions to commanders in the region in this direction can be examples of this category.

Another attempt title is to provoke the Entente States, especially the British before the Sivas Congress, tribes of British Major Williams Charles Noel within the region against the National Struggle. Likewise, British Colonel Rawlinson's attempts to block the Erzurum Congress.

The third title can be the fact that İstanbul Government appointed Ali Galip, governor of Elazığ and its pressures on Raşit Pasha, governor of Sivas not to bring the elected committees to the congresses and to ensure the capture of Mustafa Kemal Pasha.

These attempts summarized as the titles were quite significant in terms of that period. In this period when tense pressure of the Entente States was maintained, it is possible to see that the İstanbul Government took serious measures especially during Erzurum and Sivas Congresses considering Damat Ferit Pasha was the head of the government. Information obtained from a number of documents and resources about these blocking attempts will make it easier to understand difficulties in gathering the congresses and the fact that participation was not at the expected level.

At the same time, the blocking attempts to the congresses showed that the Erzurum and Sivas Congresses formed important points within liberation attempts and took place despite all the attempts.

Key Words: Erzurum Congress, Sivas Congress, Blocking, Ali Galip, Rawlinson

Giriş

19 Mayıs 1919'da Samsun'a 9. Ordu Müfettişi olarak görevlendirilen Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'da yapmış olduğu faaliyetler, başta İngilizler olmak üzere, İtilaf Devletleri tarafından kuşku ile takip ediliyordu. İtilaf Devletleri de bu kuşkularını İstanbul Hükümeti ile Padişaha yansıtıyorlardı. Böylelikle Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekilerin her geçen gün iyice açığa çıkmaya başlayan Milli Mücadele hareketi ortadan kaldırılmaya çalışılıyordu. Milli Mücadele hareketinin en önemli safhaları sayılan Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan kararlar gelecekteki bağımsız ve milli iradeye dayalı olarak kurulan yeni Türk devletinin temellerinin atıldığı safhalar olmuştur. Bu bağlamda bu iki kongrenin önlenmesi İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti ile Padişah için son derece önemlidir.

Erzurum Kongresi Karşısında Tutumlar

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'dan sonra, Havza'ya oradan da Amasya'ya geçip, burada tarihi Amasya Genelgesi kararlarının yayınlanması ile Anadolu'da artık bir ulusal mücadelenin başladığı ilan edilmiş oldu. Erzurum Kongresi planlaması henüz Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya geçmeden önce yapılmış bölgesel nitelikli bir kongredir.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesinin 24 maddesinde yer alan, İtilaf devletlerinin Doğu Anadolu'da bulunan Vilayat-ı Sitte olarak adlandırılan Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas illerini güvenlik gerekçesi ile işgal edebilecekleri

hükmü, buralarda bir Ermeni Devleti kurma ihtimalini arttırmıştır.¹³⁹³ Ayrıca Karadeniz kıyılarında bir Pontus Devleti kurma projesi, bölgede bulunan Rum ve Yunanların davranışları, İngiliz himayesi altında bağımsız veya özerk bir Kürdistan kurma yolundaki davranışlar, İtilaf Devletlerinin Anadolu genelinde yaptıkları işgaller, Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmaları, Kuzeyde Rumlar, Doğu ve Güneydoğu'da Ermeniler tarafından katledilme korkuları, Anadolu halkındaki oluşan genel kaygı ve umutsuzluk durumu¹³⁹⁴ Erzurum'da bir kongre toplanması gerektiğinin gerekçelerini oluşturmuştur.

Bu gerekçelerden yola çıkılarak Amasya Genelgesi kararları oluşturulduğu esnada, Erzurum'da bulunan XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir telgraf başında, Ulusal kararların alınacağı Sivas'taki umumi kongre öncesinde Doğu ve Karadeniz'in içinde bulunduğu şartlar dolayısıyla Vilayat-ı Şarkiye Müdaafa-i Hukuk Cemiyeti ile Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin ortak olarak planladıkları Erzurum Kongresi'nin daha önce yapılması gerektiğini, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in de bu kongreye katılmalarının yerinde olacağını bildirmiştir. Bundan sonra Amasya Genelgesi kararları arasında, 10 Temmuz 1919'da Sivas Kongresi'nden önce Erzurum'da planlandığı Bir Kongre yapılması, bu kongrede yer alacak delegelerin de hiç vakit kaybetmeden Sivas'a yola çıkılacağı maddesi yer almıştır.¹³⁹⁵

Erzurum Kongresi yapılma kararı alınmasından itibaren bölgede bu yönde hazırlıklar yapılmaya başlamışken, İtilaf Devletleri de İstanbul Hükümeti ile Padişaha baskı yaparak Anadolu'daki hareketi durdurma çabası içindeydiler. Bu faaliyetler, farklı başlıklar altında toplanabilir.

Ordu Kumandanları Üzerinden Engelleme Çabaları

Kongreyi tertipleyen teşkilatlardan biri olan Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Rus sınırından Samsun'a kadar, vilayetin her tarafında teşkilatlanmış, silahlı sivil savunma birlikleri kurmuş, komşu illeri de birlik ve beraberliğe çağırılmış bir teşkilatlanmadır.

16 Mayıs'ta Albay Halit Paşa komutasında bulunan Tortum'da bulunan 3. Kafkas Tümeninin Trabzon bölgesine aktarılması ve 8. Alayı'nın Gümüşhane'ye, 11. Alayı'nın Hopa'ya, 7. Alayı'nın da Trabzon'a aktarılması emredilmişti. Halit Bey'in tümeni 20 Mayıs'ta bölgesine hareket etmişti.

¹³⁹³ B. Zakir Avşar- Betül Duman, "Erzurum Kongresi Açış Konuşması Işığında Milli Mücadele Süreci ve Atatürk'ün Siyasal İletişim Anlayışı", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S.32, Yıl, 2011, s.297.

¹³⁹⁴ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.I, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1995, s.93-94.

¹³⁹⁵ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 1. Kitap, 4. Basım, İstanbul, 2013, s.193-195.

Anadolu'daki bu olayları dikkatle izleyen İngilizler, açıkça Milli Mücadele taraftarlığı yapan Yarbay Halil Bey'in Trabzon'a görevlendirilmesine şiddetle karşı çıkmışlar ve onun görevden azledilmesini talep etmişlerdir. İstanbul Hükümeti de bu isteği kabul ederek Halil Bey'i İstanbul'a geri çağırmışlar, fakat Yarbay İstanbul'a dönmemiş, Kazım Karabekir Paşa ile görüşmüş, görevden alınmış gibi bir durum yaratılarak Bayburt'a saklanmıştır. Buradan da tümeni idare etmeye devam etmiştir.¹³⁹⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a gelişinden itibaren yaptığı konuşmalar ve faaliyetleri İngilizler tarafından kuşkuyla karşılanıyordu. Samsun'da bulunan Yüzbaşı Hurst, 9 Haziran'da Merzifon'da kendi arabasının taşlanması ve birtakım protesto gösterilerinin sebebinin Mustafa Kemal Paşa'dan kaynaklandığını, O'nun bu bölgede bulunmasının tehlikeli olduğunu rapor etmişti.¹³⁹⁷ Bu sıralarda Dokuzuncu Ordu Müfettişliğinin ismi II. Ordu Müfettişi olarak değiştirilmişti. İngilizler zaten Hurst'un raporu gelmeden önce, Mustafa Kemal Paşa'nın geri çağırılması isteklerini Harbiye Nezaretine bildirmişler ve bazı kötü niyetli kişilerin Samsun ve çevresinde karışıklar çıkarmak istediklerini ve bunların arasında Mustafa Kemal'in de olduğunu bildirmişlerdi. İstanbul Hükümeti ise kısa bir tereddütten sonra İngilizlerin isteklerine boyun eğmiş ve 8 Haziran'da onu geri çağırmışlardır. Bu çağrıdan sonra Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul arasında tamamen askerlik görevine son verildiği 8 Temmuz gününe kadar bir ay boyunca telgraf trafiği yaşanmıştır. Mustafa Kemal Paşa tutuklanacağını tahmin ettiğinden ve Anadolu'daki yetkilerinden olmak istemediğinden İstanbul Hükümetini oyalayıcı telgraflar gönderirken bu arada Anadolu da bulunan başta Kazım Karabekir Paşa olmak üzere ordu kumandanları ile temasa geçip, planını yürütmeye koyulmuştur. 12 Haziranda Havza'dan Amasya'ya geçmiş, 15 Haziran'da İstanbul Hükümeti onu tekrar geri çağırma gerekçesini İngilizlerin isteği olarak değil, hükümetin kararı olarak açıklayan bir telgraf göndermişti.¹³⁹⁸ Sonuç olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik görevinden alınma kararı 23 Haziran'da verilmiş ve gerekçe olarak ta Mustafa Kemal Paşa hakkında yapılan şikâyetlerin savunmasını almak¹³⁹⁹ denilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Amasya'dan ayrılıp Erzurum'a yola çıktığında henüz Ordu Müfettişliğinden alındığından haberdar değildi. Kendisinin görevden alındığına dair ilişkin genelge tüm illere gönderilmiş ve Mustafa Kemal Paşa'nın da Reddi İlhak Dernekleri gibi halkı

¹³⁹⁶ Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2011, s.48-49.

¹³⁹⁷ *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, (*British Documents of Atatürk*), Yay. Haz. Bilal Şimşir, TTK Bas., Ankara, 1973-1984, s.15.

¹³⁹⁸ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, (HTVD), I, Belge 21,22.

¹³⁹⁹ *Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri*, (1911-1921 tarihleri arasına ait 106 belge), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay. Ankara, 1982, No.41,42; Turan, *a.g.e.*, s.187-191.

haksız yere kırdırtan ve haraca kesen yerleri desteklediği ifade edilmişti. Mustafa Kemal Paşa, bu genelgeden Sivas'a vardığı zaman 27 Haziran tarihinde haberdar olmuştu.¹⁴⁰⁰ Paşa'yı Sivas'ta tutuklamak üzere Elazığ Valisi Ali Galip görevlendirilmiş, o da Sivas Valisi Reşit Paşa ile görüşerek bunu gerçekleştirmek istemişti. Ancak istenilen gerçekleşmemiş ve Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a varabilmişti.

Aldığı tüm talimatlara ve çağrılara rağmen İstanbul'a dönmeyen Mustafa Kemal Paşa, Erzurum yolundayken, İngilizler onu geri getirmek için yeni girişimlerde bulunmaya devam etmişlerdir. General Milne, 30 Haziranda Harbiye Bakanına yeni bir nota göndererek II. Ordu müfettişi Mustafa Kemal Paşa ile birlikte II. Ordu Müfettişi Cemal Paşa'nın da hemen İstanbul'a çağrılmasını istemişti. Aynı şekilde General Caltrope'da iki gün sonra bu iki askerin kayıtsız şartsız ve süresiz olarak çağrılmasını istemiştir.¹⁴⁰¹

Sonuç olarak Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a ulaştığı 8 Temmuz gecesine kadar süreçte öncelikli olarak ordu Müfettişliğinden alınmış, ancak İstanbul'a geri dönmemiştir. Nihayet 8 Temmuz gecesini telgraf makinesinin başına çağırılmış ve İstanbul Hükümeti başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi tarafından bilgilendirilerek askerlik görevine de son verildiği haberini almıştır. Ancak başkâtip mutlaka İstanbul'a dönmesi kararının Padişah buyruğu olduğunu hatırlatmıştır.¹⁴⁰²

Böylelikle Mustafa Kemal Paşa, askerlikten men edilmiş, ancak İstanbul'a dönmeyip bundan sonraki mücadelesini sivil olarak Milli Mücadele lideri olarak devam etmeye başlamıştır. Bu arada bu mücadeleyi durdurmak için çeşitli tedbirler almakta olan İstanbul Hükümeti ve İtilaf devletleri için kumandanları görevden alma ve tutuklama işlerine devam etmişlerdir. Cemal Bey ve Mustafa Kemal Paşa'dan sonra III. Ordu Kumandanı Refet Bele'de görevden alınmıştır. Damat Ferit Paşa Hükümeti Mustafa Kemal Paşa ile işbirliği yapan sivil yöneticileri de görevlerinden almaya yönelmiş ve Samsun Mutasarrıfı Hamit Beyi görevinden uzaklaştırmıştır.¹⁴⁰³

İstanbul Hükümeti'nin Diğer Faaliyetleri

Erzurum Kongresi çalışmalarını sürerken İstanbul Hükümeti'nin başında bulunan aşırı İngiliz taraftarı Damat Ferit Paşa, Kongreyi etkisiz kılmak için elinden geleni yapmıştır. Paris Barış Konferansından eli boş döndükten sonra, istifa etmiş, yine hükümet kurma görevi yine kendisine verilmiş, kabineyi tarafsız bakanlardan oluşturmuştur. D. Ferit Paşa'nın en önemli

¹⁴⁰⁰ Kemal Atatürk, *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s.25.

¹⁴⁰¹ Turan, *a.g.e.*, s.197-199.

¹⁴⁰² *Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri*, Belge No. 52.

¹⁴⁰³ Turan, *a.g.e.*, s.205.

korkusu, Anadolu'nun İstanbul ile ilişkilerini kestiğini ilan etmesi idi.¹⁴⁰⁴ Bu yüzden illere gönderdiği bir genelgede, özetle, kendisinin Paris'de bulunduğu altı hafta içinde Anadolu'da karışıklıklar çıkarıldığını, özellikle milli bir kongre toplanacağı haberinin ulaştığını belirtmiştir. Bu genelgede Sadrazam, Devletin merkezinin İstanbul olduğunun ve Padişahın emirleri dışına çıkılamayacağını belirtmiş ve böyle bölücü bir kongrenin kesinlikle milletin menfaatlerine aykırı olacağını vurgulamıştır.¹⁴⁰⁵ Erzurum Kongresi hazırlıkları sürerken, İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri temsilcileri, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe ile Fransız Yüksek Komiseri DeFrance'nin Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in tutuklanmaları ile ilgili istekleri Damat Ferit Paşa'yı iyice telaşlandırmıştır. Bunun üzerine Sadrazam Ferit Paşa Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beylerin tutuklanarak İstanbul'a getirilmeleri için mülki ve askeri makamlara emir verilmesine dair bir tezkereyi Dâhiliye Nezareti'ne göndermişti.¹⁴⁰⁶

Damat Ferit Paşa'nın bu talimatnamesi üzerine Erzurum Kongresi de Padişaha çekmiş olduğu bir telgrafta, Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesine Türk Yurdunu işgalini kolaylaştıracak nitelikteki bu genelgenin sadrazamdan gelmesinin ulusça bağışlanamaz olduğunu ve Sadrazamın bu genelgeyi derhal yalanlaması gerektiği ifade edilmiştir.¹⁴⁰⁷ Ancak Padişah bu telgrafa olumlu bir yanıt vermemiştir. İstanbul Hükümeti de Kongrenin devam ettiği 29 Temmuz tarihinde illere göndermiş olduğu bir emirle, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in tutuklanarak İstanbul'a gönderilme kararı vermiştir.¹⁴⁰⁸

Erzurum Kongresi'nin yapıldığı tarihlerde, Sadrazam Damat Ferit Paşa, İngiliz Yüksek Komiserliğinin siyasi memurlarından Tom Hohler'i ziyaret etmiştir. Yaptığı görüşmede, Kongreler ile ilgili olarak bir taraftan önemsiz olduklarını ifade ederken bir taraftan da durumun ciddi olduğunu söyleyerek tutarsız bir tavır göstermiştir. Ayrıca Anadolu şehirlerinin İstanbul'la ilişkilerini kesebilme korkusunu dile getirirken, böyle bir durumda İngilizlerin padişahı ve kendisini güvenlik altına alıp almayacaklarını sorgulamıştır.¹⁴⁰⁹ Yine kongrenin ilk günlerinde, Enver Paşa'nın Kafkaslar'dan, Erzurum'a geleceğine ilişkin haberler çıkmış, bu haberler delegeler arasında gerginliklere yol açmıştır. Damat Ferit Paşa da bu haberleri kullanarak kongrenin aslında bir İttihatçılık hareketi olduğu izlenimi oluşturmaya çalışmıştır.

¹⁴⁰⁴ Sonyel, *a.g.e.*, s.108.

¹⁴⁰⁵ *Takvim-i Vekayi*, 22.07.1919, Gothard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, 2. Baskı, TTK Bas. 1991, s.137; Naşit Hakkı Uluğ, *Hemşehrimiz Atatürk*, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., 1997, s.16.

¹⁴⁰⁶ *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, No. 56; Jaeschke, *a.g.e.*, s.138; Serpil Sürmeli, "İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti'nin Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da Bulunduğu Süre İçindeki Faaliyetleri", *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1997, s.49; Turan, *a.g.e.*, s.207.

¹⁴⁰⁷ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.I, 4. Baskı, TTK. Yay., Ankara, 1997, s.40.

¹⁴⁰⁸ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, (HTVD), No.48, 1956.

¹⁴⁰⁹ Sonyel, *a.g.e.*, s.110.

İstanbul Hükümeti'nin dönemin İçişleri Bakanı Adil Bey, Erzurum Kongresi'nin tamamlandığı tarihlerde illere göndermiş olduğu bir genelgede; İngiliz General Milne'nin Ulusal örgüt adı altında yapılan faaliyetlerin derhal durdurulmaması halinde ortaya çıkabilecek tehlikelere değindiğini belirtmiş ve bu örgütün faaliyetlerinin Hükümetin yürüttüğü politikalara ve ülke çıkarlarına ters olduğunu ifade etmiştir. Dolayısıyla bu tür faaliyetlere devam edenlerin kim olursa olsun hemen tutuklanıp İstanbul'a gönderilmeleri emri verilmiştir.¹⁴¹⁰

İngiliz Yüksek Komiser vekili Amiral Webb, 27 Haziran tarihinde Lord Cuzon'a Anadolu'daki durumu şu şekilde bildirmiştir. Erzurum ve çeşitli yerlerde yapılan kongrelerin içeride ayrı bir hükümet kurma maksadında olduğunu, ancak başarısızlığa uğradıklarını, İstanbul Hükümetinin durumunu sağlamlaştırdığını, İstanbul'da bir hükümet darbesi veya Anadolu hareketinde ani bir değişme olmazsa, Damat Ferit Paşa iktidarının devam edeceğini ifade etmiştir.¹⁴¹¹ Aslında Webb doğru bir tahminde bulunmuştur. Nitekim Sivas Kongresi korkulan ani etkiyi yaratmış ve Damat Ferit Paşa bu kongre sonrası istifa etmiştir.

İtilaf Devletlerinin İşgal etme tehditleri

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a geldiği günlerde en önemli endişe konusu, İtilaf Devletlerinin her an Samsun- Trabzon taraflarını işgal etme durumu idi.¹⁴¹²

Erzurum Kongresini yapma kararı alındığı günlerde, İstanbul'da bulunan Karadenizliler kıyılara silah ve cephane kaçırma faaliyetleri yürütüyorlardı. İngilizler bu faaliyetleri sıkı takibe almışlardı. Karadenizli bir aile olan Sadıkoğulları'nın İtalyanlardan satın aldıkları gemileri bir gece silah kaçırırken sandıklardan biri düşmüş ve İngilizlere yakalanmışlardı.¹⁴¹³

İngilizler birçok şeyler yapabileceğinin sezinledikleri Mustafa Kemal Paşa'yı bir taraftan kanun dışı ilan etmeye çalışırken, diğer taraftan da bir takım tedbirler alma yoluna gitmişlerdir. Bunlardan biri de Samsun'a asker çıkarma girişimi olmuştur. Bu bağlamda 5 Temmuzda 154 Hintli askerle birlikte birçok hayvan ve malzemeyi Samsun'a göndermişlerdir. Bu durum üzerine 3. Kolordu Kumandanı Albay Refet Paşa itirazda bulunmuştu. Refet Paşa'nın bu itirazı İstanbul Hükümetince cevaplanmış ve İngilizlerin asıl maksadının Samsun'u işgal etmek değil, Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerini durdurmak olarak açıklanmıştır. O yüzden de Mustafa Kemal'in derhal İstanbul'a dönmesi gerektiği, aksi takdirde çok sayıda işgalin olacağı belirtilmiştir. Ancak Refet Paşa ve Mustafa Kemal Paşa'nın bu çağrılara uymaması üzerine,

¹⁴¹⁰ Turan, *a.g.e.*, s.208; Sonyel, *a.g.e.*, s.113.

¹⁴¹¹ Sonyel, *a.g.e.*, s.117.

¹⁴¹² Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.49.

¹⁴¹³ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.63.

İstanbul Hükümeti İngiliz baskıları sonucu Refet Paşa'yı azletmiş o da Sivas'a doğru yola çıkmıştır.¹⁴¹⁴

Erzurum'da bulunan İngiliz kontrol subayı, Yarbay, Rawlinson, kongrenin 10 Temmuzda toplanacağını düşünerek, temsilciler üzerinde yılgınlık yaratmak amacıyla baskı yapmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda milli akımın öncüleri ile görüşüp, bu kongrenin toplanmamasını, kongre olsa bile Mustafa Kemal Paşa'nın katılmamasını, aksi halde Doğu Anadolu illerinin işgal edilebileceği tehdidini savurmuştu. Hatta Rawlinson 9 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa ile de bu konuda görüşmüş ve Kongrenin yapılmaması gerektiği konusunu dile getirmişti.

Mazhar Müfit Kansu, anılarında bu olayı detaylı bir şekilde anlatmıştır. Rawlinson Paşa ile görüşmelerinde konu ile ilgili olarak;

-İştittiğime göre burada yarın bir kongre açacak imişsiniz? Diye sormuş, Mustafa Kemal Paşa da kesin bir dille evet dedikten sonra Rawlinson'un – açılmaması daha münasip olacaktır cümlesine karşılık

- Kongre muhakkak toplanacak ve gününde açılacaktır. Millet buna karar vermiştir. Açılmamasını tavsiye eden mütalaanıza hâkim olan sebepleri bile sormaya lüzum görmüyorum. Demiş bunun üzerine Rawlinson,

- Fakat hükümetim, bu kongrenin toplanmasına izin vermez demesi üzerine Paşa sinirlenmiş ve

-Ne hükümetinizden ne de sizden müsaade istemedik ki böyle bir müsaadenin verilip verilmeyeceği mevzuu olsun. Cevabını verdikten sonra Rawlinson ısrarına devam ederek;

-Kongreden vaz geçmezseniz kuvve-i cebriye ile toplantının dağılmasına mecburiyet hasıl olacak.

Bu cümle üzerine Mustafa Kemal Paşa daha da hiddetlenerek,

- O halde biz de mecburi ve zaruri olarak kuvvete kuvvetle karşı koyar ve herhalde milletin kararını yerine getiririz. Demiş ve son olarak

- ne pahasına olursa olsun kongreyi açacağız demiş ve Lord Curson'un yeğeni Rawlinsona'a

- mülakatımız bitmiştir, diyerek adeta kovmuştur.¹⁴¹⁵

¹⁴¹⁴ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.II, İstanbul, 1991, s.35-37.

¹⁴¹⁵ Kansu, *a.g.e*,s.43-45; Sonyel, *a.g.e*, C.I, s.94-95.

Delege Katılımları ile İlgili Sorunlar

Kongre'nin toplanma tarihi 10 Temmuz olarak kararlaştırılmıştı. Ancak bu tarihte Erzurum'a çok az temsilci ulaşabilmişti. Samsun'da buluna İngiliz temsilcisi Yüzbaşı Perring, 29 Temmuz da Amiral Webb'e bildirdiğine göre, Kavak, Havza, Amasya ve Tokat temsilcilerinin yerlerinden kıpırdamadıkları gibi, Erzurum'a gitme niyetinde de değillerdi şeklinde bir bilgiyi aktarmıştır. Bu sebepten de Kongre 23 Temmuzda toplanabilmek amacıyla ikinci bir çağrıyı yapma durumunda kalmıştı.¹⁴¹⁶

Erzurum Kongresi doğrudan doğruya engellenme girişimleri olmamasına rağmen, kongrenin yapıldığı günlerdeki bir takım girişimlerle geçersiz kılınmaya çalışılmıştır. Kongre 23 Temmuz- 7 Ağustos 1919'da çalışmalarını tamamlamış ve seçilen Heyet-i Temsiliye üyeleri Sivas'a doğru hareket etmişlerdir.

Sivas Kongresi Karşısında Tutumları

Kumandanların Yaklaşımları

Sivas Kongresi planlaması Amasya Genelgesi ile yapılmıştı. Ancak bu kongrenin toplanması ile ilgili olarak liderler arasında da görüş farklılığı mevcuttu. II. Kolordu Komutanı Selahattin Bey ve XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir, Sivas'ta bir kongre toplanması gerektiği konusunda emin değillerdi. Özellikle Kazım Karabekir Erzurum Kongresi kararlarının ulusal nitelikte olduğunu, Erzurum Kongresi'nin Anadolu'da bir hükümet kurma kararını verebileceğini ve Sivas'ta ayrı bir kongreye ihtiyaç olmadığını düşünüyordu.¹⁴¹⁷ Sivas'da bir kongre yapılması için Amasya Genelgesi'nde onay veren Refet Bele'de aynı düşünmüş, Erzurum Kongresi'ni önleme girişimlerinden etkilenerek, durumun daha da tehlikeli ve yeni bir kongre daha yapmanın sonuçlarının ağır olabileceğini illa da yapılacaksa başka bir yerde yapılmasını önermiştir.

İstanbul Hükümeti'nin Tutumu

Gerçekten de o günlerde İstanbul Hükümeti tüm gücüyle Mustafa Kemal Paşa'yı yakalayıp İstanbul'a getirme faaliyetlerine girişmişti. Sadrazam Damat Ferit Paşa, İngilizlerin baskısı ile 20 Temmuz 1919 tarihli bir teskere ile Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in bir an önce yakalanmaları emrini, İçişleri Bakanlığının yanı sıra Van, Bitlis, Elazığ, Erzurum, Sivas, Ankara, Trabzon valiliklerine ve Erzincan Mutasarrıflığına da göndermiştir. Bu emir üzerine Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da olduğu için tüm valiler bu kişilerin kendi illerine olmadığı cevabını hemen verirken, Erzurum Vali Vekili Elhac Kadı Hurşit Efendi İstanbul Hükümetini

¹⁴¹⁶ Sonyel, *a.g.e.*, s.94.

¹⁴¹⁷ Sonyel, *a.g.e.*, s.118.

önemsemediğinden, günler sonra Bu kişilerin Erzurum'da herhangi aykırı ve kışkırtıcı hareketleri ile ilgili bilgi yoktur şeklinde bir cevap vermiştir.¹⁴¹⁸

Erzurum Kongresinin yapılması ve etkilerinin ardından Damat Ferit Paşa, işi şansa bırakmadan bu sefer yeni bir uygulama başlatarak bu tür bozguncu hareketlerin öncüleri ile birlikte hareket eden ve onları destekleyen kişileri de bulmak üzere bölgeye inceleme kurulu (Tahkik Heyeti) gönderme kararı almıştır. İki ayrı kurul oluşturulmuş, bu kurullar bir asker ve bir sivil olmak üzere iki üyeli olmuştur. Bu kurullara verilen yönergede; Mustafa Kemal ile Rauf Bey gibi askeri görevlerinden ayrılmış kişilerin Erzurum'da kongre adıyla birtakım kimseleri toplayarak ahaliyi kışkırtıcı bildirimler yapan çete oldukları ifade edilmiştir. Bu kişilerin engellenmesi ve asayişin sağlanması için

Sivil ve askeri memurların içinde hükümet emrini yapmayan veya geciktiren kişilerin tespit edilmesi

Çete örgütüne ve kongre toplantılarına yardım edenlerin tespit edilmesi

Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey başta olmak üzere bu hareketin içinde olan kişilerin nerede olduklarının tespit edilip yakalanarak İstanbul'a gönderilmelerine ilişkin emirlerin durumu ile ilgili tespitlerin yapılması istenmiştir. Ancak bu kurullar kendilerinden beklenen sonucu elde edememişler, kendilerine verilen yönerge işletilememiştir.¹⁴¹⁹

İstanbul Hükümetinin Sivas Kongresi'ni önleme çabalarından biri de Erzurum Kongresi'nde devreye soktuğu ancak başarılı olamadığı Elazığ Valisi Ali Galip'i devreye yeniden sokmaktı. Bu sefer bölgedeki Kürt aşiretlerinin desteğini alarak Sivas'ı basmayı hedeflemişlerdir. İngilizlerin Anadolu planları çerçevesinde Kürtleri de Bağımsız bir Kürdistan vaadi ile kullanarak bir takım girişimlerin olduğu bilinmektedir. Damat Ferit Paşa bağımsız bir Kürdistan istemediği halde ulusal direnişte mücadelede bu Kürt- İngiliz işbirliği fikrine yaklaşmaya başlamıştır.¹⁴²⁰ İngilizlerin Anadolu'ya bu işler gönderdikleri Binbaşı Noel, İstanbul'dan ayrılmadan önce şifre ile telgraflaşma için İçişleri bakanlığından belge dahi alabilmişti. Binbaşı Noel'in yanına kimi Kürt önderleri alarak Kürt Devleti'ne bırakılacağı söylenen bölgede bir Milli Kongre yapılması olayların farklı bir boyuta gelmesine sebep olmuştur. Damat Ferit Paşa, Kongreyi engelleme ve ya gerekirse zorla basma görevini Ali Galip'e vermeye karar vermiştir.¹⁴²¹

¹⁴¹⁸ Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul, 2008, s.13-14.

¹⁴¹⁹ *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 57, İstanbul, 1999, s. 1-10.

¹⁴²⁰ *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi*, (COA), Fon Kodu, DH.ŞFR, 646,1, 09.09.1335.

¹⁴²¹ Turan, A.g.e, s. 276-278.

Sivas Kongresinin açılmasının ikinci gününde İstanbul Hükümeti'nden İçişleri bakanı Adil Bey ve Savunma Bakanı Süleyman Şefik Elazığ Valisi Ali Galip ile temasa geçmişlerdir. Erzurum Kongresinde alınan kararların önemsiz kişilere ait olduğunu, bu kararların abartılarak yayılmasının Avrupa'da kötü izlenimler oluşturduğunu ifade etmişlerdir. Bu yüzden kendisini Sivas'a vali olarak atadıklarını ve onun da başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere bu kişileri tutuklamaya yetkili olduğunu bildirmişlerdir.¹⁴²² Ali Galip'in bu görevi tekrar kabul etmesinde, Milli Mücadele düşmanı olmasının yanında, Erzurum Kongresi öncesinde Mustafa Kemal Paşa'dan duyduğu ağır sözlerin ve uğradığı hakaretin de etkisi olduğu görülmektedir.¹⁴²³ Yapılan plana göre, Ali Galip Kürt Aşireti Bedirhanoğullarından katılan 150-200 kişilik bir kuvvet oluşturacaklar ve kongreyi basacaklardı.¹⁴²⁴ Tabi Ali Galip Bey bu işler için hükümetle sıkı bir pazarlığa oturmuş, kendisi ve ailesi için bir takım isteklerde bulunmuş ve şartlar ileri sürmüştür.¹⁴²⁵ Mustafa Kemal Paşa, yapılan bu tertibatı yakından takip etmiş ilgili askeri komutanlara emir göndermiştir. 15. Alay komutanı Binbaşı İlyas Bey, 10 Eylül'de Malatya'ya girmiştir. Ali Galip Bey ve yanındakiler Kâhta yönüne kaçmışlar ve bu plan da böylelikle bozulmuştur.¹⁴²⁶

Sivas Kongresi ile ilgili sorunlardan birisi de delegelerin zamanında buraya ulaşması idi. Mustafa Kemal Paşa delegelerin Sivas'a gelememelerini kongreyi engelleme girişimlerinin bir parçası olarak görmüştür. Kendi deyimiyle “ Kimi yerlerden hem delege seçmiyorlar, hem de halkın iç gücünü kırarak ve herkesi umutsuzluğa sürükleyecek yanıtlar veriyorlardı”¹⁴²⁷ demiştir.

İtilaf Devletleri'nin Çabaları

İstanbul Hükümetinin İnceleme Kurulu görevlendirdiği günlerde,

Sivas'ta bir kongre toplanmasını engellemeye çalışan İtilaf Devleti sadece İngiltere değildir. Fransızlar da bu kongreye engel olmak istemişlerdir. Sivas'ta Jandarma kuvvetlerinde görevli olan Fransız Binbaşı Bruneau, Sivas Valisi Reşit Paşa'yı tehdit etmiş ve Mustafa Kemal burada bir kongre tertip ederse, Fransızların şehri işgal edeceğini, ancak milliyetçi delegeler İtilaf devletlerine karşı bir düşmanlık göstermezlerse, onların Sivas'ta toplanmalarına karşı konulmayacağını bildirmiştir. Ayrıca Fransızlar, kongrenin toplanma tarihini öğrenmeye çalışmış ancak Vali Reşit Paşa bu konuyu bilmezden gelmiştir. Reşit Paşa, Mustafa Kemal

¹⁴²² Cevdet R. Yularkıran, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul, 1939, s.77, Turan, **a.g.e.**, s279.

¹⁴²³ Selçuk Ural, “Ali Galip Olayı'nın Milli Mücadele Taraftarı Gazetelerdeki (İrade-i Milliye ve Albayrak) Yankıları”, *Atatürk Yolu*, Sayı, 29-30, Mayıs -Kasım 2002, (s.159-174) s.163.

¹⁴²⁴ Atatürk, *a.g.e.*,s.80-84.

¹⁴²⁵ Turan, *a.g.e.*, s.278-279.

¹⁴²⁶ Atatürk, *a.g.e.*, s.85-94.

¹⁴²⁷ Atatürk, *A.g.e.*, s. 53.

Paşa'ya bu durumu bildirmiştir. Fransızların Kongreye izin vereceklerini ancak, kongre sonrası heyet üyelerini tutuklayacaklarını, dolayısıyla Kongrenin Sivas'da değil, Erzurum veya Erzincan'da olmasını rica etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Valinin bu telgrafına verdiği cevapta, Fransa'nın bu tutumunun tamamen blöf olduğunu, Sivas'ı işgal etmenin kolay olmadığını, böyle bir işe kalkışmalarının kendilerine büyük tehlikeye atacağını söylemiştir. Fransızların Türklere gözdağı vermek için Samsun'a asker çıkardıklarını ancak buradaki direniş üzerine geri çekme kararını hatırlatarak, Sivas'a asla gelemeyeceklerini belirtip Valiye güvence vermiştir.¹⁴²⁸

Gerek İtilaf Devletlerinin gerek İstanbul hükümetinin kongreyi engelleme çabaları özellikle delege katılımını etkilemiştir. Nitekim Hükümetin illere gönderdikleri talimatlar, yolların kesilmesi, delegelerin geri gönderilmesi, tutuklanması faktörler bu durumu etkilemiştir.¹⁴²⁹ Tüm engelleme girişimlerine rağmen 4 Eylül 1919'da Sivas'ta Kongre toplanmış, planlanandan daha az delege katılmasına rağmen 11 Eylül'de çalışmalarını tamamlamıştır. Kongrede alınan tarihi kararlar sonrası, kararların bildirilmesinin engelleme çalışmaları belgelerde mevcuttur. Örneğin Başbakanlık Osmanlı Arşivinden alınan bir belgede, Afyonkarahisar Mutasarrıfı Mahir Hükümete gönderdiği telgrafta, Afyon'da bulunan Fırka kumandanının Kuva-yı Milliye taraftarı olduğunu ve buradaki İngiliz kumandanla arasının açık olduğu için Sivas Kongresi kararlarını halka tebliğ ederek onların etkilenmesine sebep olduğunu ve durumun vahim olduğunu anlatmıştır.¹⁴³⁰

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin fiili anlamda sonu olarak kabul edilen Mondros Mütarekesi kararları ve uygulamaları bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin de kuruluşunda etkili olmuştur. Nitekim Mondros'ta yapılan paylaşımı kabul etmeyen vatansever aydınlar harekete geçmişler ve çeşitli bölgelerde bir takım teşkilatlanmalar ile direnişe başlamışlardır. Bu bağlamda bölgesel nitelikli olarak başlayan hareket, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a görevlendirilmesi ile birlikte ulusal bir direnişe dönmüştür. İtilaf Devletleri ilk başlarda Anadolu'daki hareketliği çok önemsemekle birlikte dikkatle takip ediyorlar, güvenlik gerekçesini öne sürerek birçok yeri işgal yoluyla kontrol altına alıyorlardı. Asıl bu devletleri rahatlatan en önemli unsurlar ise avuçlarının içine aldıkları İstanbul Hükümeti ve Padişahı. Böylelikle halk üzerinde bir taraftan devletin çıkardığı kararlar ile baskı oluşturacak, diğer taraftan padişahın tarihi, dini manevi ve benzeri unsurlarını

¹⁴²⁸ Sonyel, *a.g.e.*, s.119; Turan, *A.g.e.*, s.244; Atatürk, *a.g.e.*, s.55.

¹⁴²⁹ *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi*, (COA), Yer. DH.ŞFR,102-183,21.11.1337.

¹⁴³⁰ *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi*, (COA), Yer. DH.ŞFR, 646-68, 13.09.1335; *Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi*, (COA), DH.KMS, 53/60, 10.11.1337.

kullanarak Anadolu insanını durduracaklardı. Ancak hesaplar tutmamış, Anadolu Mücadelesi her geçen gün ağırlığını artırmıştır. Özellikle de Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'dan başlayarak yürüttüğü faaliyetler dikkat çekmeye başlamıştır. Amasya Genelgesi kararları ile birlikte, İtilaf Devletleri, İstanbul Hükümeti ve Padişah durumun ciddiyetinin arttığını görmüş, bu hareketi durdurmaya yönelik tedbirlerini arttırma yoluna gitmişlerdir. İtilaf Devletleri; işgal etme tehditleri, Anadolu'da bulunan temsilcilerini Mustafa Kemal Paşa ve diğer kişilerle görüştürme ve Hükümet ile Padişahı sıkıştırarak hareketin ele başları olarak gördüklerini tutuklatma, görevden alma gibi yöntemleri kullanmışlardır. İstanbul Hükümeti ise tutuklama, görevden alma, bu harekete destek verenleri cezalandırma tehditleri, şehirlerdeki mülki amirlere gönderdikleri emirlerle hareketi durdurma yoluna girmişlerdir. Ayrıca bir takım kurullar oluşturma ve İtilaf devletleri ile işbirliği yapma gibi yöntemleri denemişlerdir. Ancak tüm bu girişimlere rağmen Erzurum Kongresi'nin başarı ile tamamlanması, aldığı kararların ulusal nitelikli olması hem İtilaf Devletlerinin hem de iyice gözden düşen İstanbul Hükümeti'nin ulusal nitelikli Sivas Kongresi'ni ne pahasına olursa olsun engellemesi gerektiği düşüncesini doğurmuştur. Dolayısıyla alınan tedbirler çok daha etkili olmuştur. Bir taraftan başta Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in derhal tutuklanması kararları, bu yönde görevlendirilen kişiler, İstanbul Hükümeti'nin oluşturduğu kurullar, memurların katılımının yasaklanması, kongre için yola çıkan kişilerin engellenmesi, Sivas'ın işgal edileceği tehditleri gibi yöntemler kullanılmıştır. Ancak bu girişimlerin hiç birisi Sivas Kongresi'nin toplanmasını durduramamıştır. Nitekim Kongre, önemli kararlarını ilan etmiş, Milli Mücadelenin durdurulamayacağını göstermiştir. Son olarak ta kongreye engel olamayan Damat Ferit Paşa'nın istifası ile de büyük bir siyasi zafere de imza atmıştır.

KAYNAKÇA

Arşivler

Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri,(1911-1921 tarihleri arasına ait 106 belge),Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yay. Ankara, 1982, No.41,42.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi, (COA), Yer. DH.ŞFR,102-183,21.11.1337.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri (COA), Fon Kodu, DH.ŞFR, 646,1, 09.09.1335.

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA), Yer. DH.ŞFR, 646-68, 13.09.1335;

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA), DH.KMS, 53/60, 10.11.1337.

İngiliz Belgelerinde Atatürk, (*British Documents of Ataturk*), Yay. Haz. Bilal Şimşir, TTK Bas., Ankara, 1973-1984.

Sürelî Yayınlar

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı 57, İstanbul, 1999.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi, (HTVD), I, Belge 21,22.

Takvim-i Vekayi, 22.07.1919

Araştırma Eserleri

Atatürk, Kemal *Nutuk*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002.

Goloğlu, Mahmut *Erzurum Kongresi*, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul, 2011.

....., *Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Yay. İstanbul, 2008.

Jaeschke, Gothard *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, 2. Baskı, TTK Bas. 1991.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C.I, 4. Baskı, TTK. Yay., Ankara, 1997.

Sonyel, Salahi R. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.I, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara, 1995.

Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, C.II, İstanbul, 1991.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi*, 1. Kitap, 4. Basım, İstanbul, 2013.

Uluğ, Naşit Hakkı *Hemşehrimiz Atatürk*, 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., 1997, s.16.

Yularkıran, Cevdet R., *Reşit Paşa'nı Hatıraları*, İstanbul, 1939.

Makale ve Bildiriler

Avşar- B. Zakir& Duman Betül, “Erzurum Kongresi Açış Konuşması Işığında Milli Mücadele Süreci ve Atatürk'ün Siyasal İletişim Anlayışı”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S.32, Yıl, 2011.

Sürmeli, Serpil, “İtilaf Devletleri ve İstanbul Hükümeti'nin Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da Bulunduğu Süre İçindeki Faaliyetleri”, *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Erzurum 1997.

Ural, Selçuk “Ali Galip Olayı'nın Milli Mücadele Taraftarı Gazetelerdeki (İrade-i Milliye ve Albayrak) Yankıları”, *Atatürk Yolu*, Sayı, 29-30, Mayıs -Kasım 2002.

**Mustafa Kemal Paşa'nın Mesai Arkadaşlarının Gözüyle Kongreler Dönemine
Özgü Atfedilen Muhtelif Vasıfları**

Yaşar Özüçetin*

Özet

Hukuki olarak parçalanmış ve siyasi ekonomik, mali, askeri alanlarda ağır bir yükümlülük altına sokulmuş olan ülkede, bir kuşak uzunca bir süre içinde bulunulan durumdan çıkmak için çareler aramış, milletin başarıya ulaşamamış tecrübelerinden esinlenen düşünce ve hareket birikimini edinmişti. Kurtuluş çareleri arayan yılmayan bu kuşak içinde Mustafa Kemal de bulunmuştur.

Bu çalışma ile serüveni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşu ve gelişmesi ile adeta bütünleşen ve hayatını bu yüce ideali gerçekleştirmek üzere adanmış olan Mustafa Kemal Paşa'nın mesai arkadaşları gözüyle kongreler dönemine özgü atfedildiği muhtelif vasıfları, tabii tutulduğu mütalaa ve değerlendirmeler ele alınmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, uzun ve meşakkatli yollara katlanılarak din ve vatan ile birlikte önemli ve tarihi bir vazifeyi ifa için etrafında toplanılan bir şahıs olarak görülmüş, mesai arkadaşları tarafından muhtelif şekillerde vasıflandırılmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'ya atfedilen bu vasıflar; Hayatta kalmak için ölümü göze almanın gerekli olduğuna inanan; Kabiliyeti ve bilgisi yapması gerekene izin veren; Vatanın önemli ve değerli olduğunu ortaya koyan; Vatan vazifesini sadece üniforma ve rütbe ile sınırlı görmeyen; Teşkilatçılığını ve birleştiriciliğini vatani kurtarma yolunda gösteren; Kendisine güvenilen ve kendisinden beklentiler olunan; Şahsında başarı görülen şekilde olmuştur.

Araştırmada TBMM Zabıt Cerideleri, Milli Mücadele ve Cumhuriyet Dönemi'ne ait, dergi ve gazetelerde yayımlanmış hatıra örneklerine yer verilmiş ve telif-tetkik eserlerden de istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa'nın Vasfı, 19 Mayıs, Milli Mücadele, Erzurum Kongresi, Sivas Kongresi.

* Prof. Dr, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kırşehir, yozuçetin@ahievran.edu.tr

Mustafa Kemal Pasha's Multiple Qualities in the Eyes of His Colleagues During The Congresses

Abstract

In the country, which was legally fragmented and placed under heavy obligations in political economic, financial and military fields, a generation sought to recover from the situation in a long period of time and accumulated thoughts and actions inspired by the national experiences that had failed. Mustafa Kemal was a member of this generation that fearlessly sought salvation.

This article examines the various qualities attributed to Mustafa Kemal Pasha, who was almost integrated with the foundation and development of the Republic of Turkey and dedicated his life to realizing this great ideal. The relevant opinions and evaluations by his colleagues in the period of Congresses were evaluated as well.

Mustafa Kemal Pasha was considered as a person around whom people gathered to perform an important and historic duty for the sake of religion and homeland by taking the long and difficult paths. He was qualified in various ways by his colleagues as follows:

He made the nation aware of the situation in the country; he believed that it was necessary to risk death to survive; his ability and knowledge allowed him to do what he needed to do; he revealed that the homeland was important and valuable; he did not see his service as limited only to his uniform and rank; he showed his organization and unionization towards saving the homeland.

In the research, the TBMM minute books belonging to the National Struggle and Republican periods, daybooks published in magazines and newspapers were included and copyright-research works were also benefited.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha's Qualities, May 19, National Struggle, Erzurum Congress, Sivas Congress.

Giriş

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devleti'nin idam fermanı olmuş ve mütarekenin uygulanması ile Türk milletine kendi imkanlarıyla direnmekten başka çare bırakmamıştı. Vatan ve namusun muhafaza edilmesi amacıyla ülkenin muhtelif yerlerinde askeri ve silahlı direniş teşkilatları oluşturulmuş, kongreler toplanmıştı.

Anadolu halkı, tarihin akışını doğru yorumladığı ve Türk halkının gerçek arzu ve eğilimini anladığına direniş ve kurtuluş hareketinin bizzat kendisinin idare etmesinin mecburi olduğuna inanan Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başkaldırmıştı¹⁴³¹.

¹⁴³¹ Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919 Pazartesi günü Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basmıştı. Samsun'da bir hafta kaldıktan sonra sakin bir ortamda çalışmalarını sürdürmek ve rahatsızlığını kaplıcalarda tedavi etmek üzere Havza Kasabası'na çekilmişti. Asayiş düzeltip; *"artık benim için en mukaddes vazife irade-i milliyeye mutavaatı her şeyin fevkinde görmektir"* diyerek, düşündüklerini tatbikata girişecekti. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'daki komutalarla devamlı temas halinde olmuş, halk teşkilatını etrafında toplamaya, fikir ve amaç birliği kurmaya başlamıştı. 28 Mayıs'ta Havza'da bütün komutanlarla, idare amirlerine ve Anadolu'da kurulan bütün milli kuruluşlara gönderdiği gizli bir bildiri ile içine düşülen milli ölüm tehlikesinin korkunçluğunu anlatmıştı. Milleti, büyük ve heyecanlı mitingler yapmaya, milli gösterileri artırmaya ve bu gösterileri canlı hale getirmeye teşvik etmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetleri, sözleri ve işleriyle milleti etrafında toplamaya başlaması dikkat çekmiş, İtilaf kuvvetleri İstanbul'da hükümet üzerinde tesir ve baskıda bulunmuş, kendisinin Harbiye Nazırı tarafından 8 Haziran 1919'da hemen İstanbul'a dönmesi bildirilmişti. Mustafa Kemal Paşa uzunca bir telgrafla Padişaha, ülkeyi bekleyen büyük tehlikeyi, o günkü karışık durumu göz önüne koyarak kendisinin millete karşı aldığı vazifeye sonuna kadar devam edeceğini, İstanbul'a dönmeyeceğini gerekirse memuriyetinden ayrılarak görevine devam edeceğini beyan etmişti. Bu arada Şark Vilayetleri Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti tarafından Erzurum'da toplanmasına teşebbüs edilen kongrenin hazırlıkları ilerlemişti. Mustafa Kemal Paşa, 13 Haziran 1919'da Havza'dan Amasya'ya hareket etmiş, 18 Haziran 1919'da Amasya'da Anadolu'nun emin bir yeri olarak gördüğü Sivas'ta vilayetlerdeki Müdafaa-ı Hukuk cemiyetleri delegelerinden oluşmuş yetkili bir merkezi heyet toplamak kararını ilgilere bildirmişti. 19 Haziran'da Ali Fuat (Cebesoy), Eski Bahriye Nazırı Rauf Bey (Orbay) ve Üçüncü Kolordu Komutanı Refet (Bele) ile birlikte Amasya'da buluşup 21-22 Haziran 1919 gecesi milleti, vatanın bütünlüğü ve istiklalin kurtarılması için birlikte çalışmaya çağırarak bildiri yazdırmıştı. Mustafa Kemal Paşa, bu bildiriye ülkeye ilan ederken, İstanbul'da bulunan tanınmış kişilere mektup göndererek işbirliğine davet etmişti.

Dahiliye Nazırı Ali Kemal tarafından valilere gönderilen bir telgrafla bu teşebbüsler önlenmek istenmiş, 23 Haziran'da vali ve mutasarrıflara gönderilen gizli telgrafta Mustafa Kemal Paşa'nın azledildiğini ve kendisinin resmi bir sıfatı kalmadığını artık, emirlerinin dinlenmemesi gerektiği bildirilmişti. Mustafa Kemal Paşa, 26 Haziran 1919'da Amasya'dan ayrılmış, ertesi günü Tokat'a gelip burada milli teşkilatın ileri gelenleri ile temasta bulunmuş, 27 Haziran 1919'da da Sivas'a ulaşmıştı. Sivas'tan Sadrazam'a ve Harbiye Nazırı'na telgraflar çekerek protestoda bulunmuş, valilere ve komutanlara gönderdiği bildirisiyle de ülkeyi kurtarmak amacına dayanan, milli hizmetlerini milletin göğsünde bir fert olarak takip etmenin en kati bir emel olduğunu bildirmiş ve Sivas'ta toplanacak olan kongre için yapılması gereken işler hakkında tedbirleri aldırdıktan sonra Erzurum'a gitmek üzere yola çıkmıştı. Mustafa Kemal Paşa, 2 Temmuz 1919'da Erzincan'dan geçerken mabeyn başkatibinden bir telgraf almıştı. Bu telgrafta padişah adına; istifa ederek İstanbul'a gitmesi gerektiği veya Harbiye Nezareti'ne azli intikal ettirilmiş olunmadığından iki ay için hava tebdili alarak durum aydınlanmaya ve barış karara bağlanıncaya kadar istediği yerde istirahat etmesi tavsiye edilmişti. Aynı günün akşamı Harbiye Nazırı'ndan da aynı ricayı dile getiren bir şifreli telgraf gelmişti. Mustafa Kemal Paşa cevabında Anadolu'dan ayrılmayacağını beyan etmişti. Mustafa Kemal Paşa, 3 Temmuz 1919 Pazar günü akşama doğru gösteriler arasında Erzurum'a gelmiş en elverişli vaziyetleri, genel ve şahsi tehlikeleri her ihtimale karşı zorunlu olarak tercih ettiği fedakarlığı şu şekilde izah etmişti; *"...Resmî makam ve üniformaya sığınarak, el altından idaresi kabil değildir. Bu tarzın bir derecesi olabilir. Fakat artık o devir geçmiştir. Alenen ortaya çıkmak ve bütün milleti, bu sedaya iştirak ettirmek lazımdır"*. Mustafa Kemal Paşa, 4 Temmuz 1919'da Harbiye Nazırı'ndan kendisinin mutlaka İstanbul'a dönmesi gerektiğini bildiren bir telgraf daha almış cevabında; vatan ve milletin kurtuluşuna hizmet etmekten başka amacı olmadığını bildirmiştir. Ertesi gün aldığı, benzer teklifte ısrar eden telgrafta da; *"...Bugün vatanımızda milli bir kudret varsa, o cereyan felaketlerden mütenebbih olan milletin kalp ve dimağından doğmuştur. Âcizleri de ancak ona tâbi buluyorum"* cevabını vermiştir. Harbiye Nazırı'na çektiği bir başka telgrafta da; *"Ermenistan'a vaitli olduğumu bilmekle heyecan ve galeyanda bulunan Şark vilayetleri ahalisi arasından çıkıp gelmek hususundaki teklifi yerine getirmekte şahsî iradesini kullanmaktan mânen ve maddeten men edilmiş"* bulunduğunu beyan etmişti.

7 Temmuz 1919'da İstanbul'a dönmesi için padişahın mabeyn başkatibi vasıtasıyla çektiği telgrafta cevap vermeden memuriyetine son verildiği ve gecikmeden İstanbul'a dönmesi gerektiği aynı makamdan ikinci bir telgrafla kendisine bildirilen Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nezareti'ne ve Padişaha telgraf çekerek; memur olduğu vazifesiyle birlikte pek çok sevdiği mübarek askerlikten de istifa ettiğini yazmış, Anadolu'da ve Rumeli'de bulunan bütün ordulara ve kolordulara başlıca noktaları özetlenen gerekli gördüğü şu emri vermişti; *"Ordu, iş bu millet iradesinin tâbi ve hadimidir. Müfettiş ve kumandanlar kumandanadan uzaklaştırıldıkları takdirde kendilerinin yerlerine gelecek kimseler işbirliği yapılabilecek vasıflara malik bulunursa kumandayı devredecek, fakat nüfuz muntıklarında kalarak milli vazifelerine devam edeceklerdir. Aksi takdirde ...kumanda asla terk olunmayacak,*

hükümet herhangi bir kuta ve teşkilâtı kaldırmaya emir verirse kabul ve tatbik edilmeyecektir. ...Devletin bütün mülkiye memurları, Müdafaa-ı Hukuk-u Milliye ve Reddi İlhak cemiyetlerinin ordu gibi meşru destekleyicileridir. Herhangi bir taarruz vukuu halinde birlikte iş görmek için haber verilip, hareket birliği temin olunacaktır”.

Mustafa Kemal Paşa, askerlikten istifa etme kararını ordulara ve millete 8 Temmuz 1919’da beyan ederken; “...Vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan, Ermeni âmâline kurban etmemek için açılan Milli Mücadele uğrunda ...sine-i milletle bir ferdi mücahit suretiyle bulunmakta...” olduğunu belirtmişti. Mustafa Kemal Paşa, Vilayet-ı Şarkıye Müdafaa-ı Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi’nin isteğiyle cemiyetin kurduğu faal heyetin başına geçerek milli vazifesine başlamış, cemiyetin İstanbul’da bulunan merkezi de kendisine genel merkez heyeti adına oy ve mütalaa beyan etme yetkisini vermişti. Kongre’de 23 Temmuz 1919’da oy birliği ile başkan seçilmiş, kongreyi bir söylevle açan Mustafa Kemal Paşa bu söylevde; “*Mukadderata hâkim bir irade-i milliyenin ancak Anadolu’dan zuhur edebileceğini tasrih ederek irade-i milliyeye müstenit bir şûrayı milli tesisini ve kuvvetini irade-i milliyeden alacak bir hükümetin teşkili*” ni ilk hedef olarak göstermişti; Salih Omurtak, Hasan-Âli Yücel, İhsan Sungu, Enver Ziya Karal, Faik Reşit Unat, Enver Sökmen, Uluğ İğdemir, “Atatürk”, *İslâm Ansiklopedisi*, 1.Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993, s. 734.-738.

Kongre sonrası yayınlanan beyanname ile altı vilayetin ülkenin ayrılmaz bir parçası olduğu, milli iradenin hakim kılınması gerektiği, milli kuvvetlere dayanarak ülkenin, bütünlüğün, saltanat ve hilafetin korunacağı, Rumlar ve Ermenilerin arazi işgaline karşı konulacağı, Hıristiyanlara yeni imtiyazlar verilmeyeceği, merkezî hükümetin İtilaf devletlerinin baskısı ile milli menfaatlere aykırı taviz vermesine karşı gelineceği, gayri müslimlerin vatandaş ve kişi haklarına hürmet edileceği, milli hakimiyete hürmet edilmek şartıyla dışarıdan yardım kabul edilebileceği, milletlerin kendi geleceklerini bizzat kendilerinin tayin ettiği bir zamanda İstanbul Hükümeti’nin de milli iradeye dayanması, dağıtılan Mebuslar Meclisi’nin toplanması, millet ve ülke geleceğini tayin edecek her kararın Milli Meclis tarafından kontrol edilmesinin gerektiği belirtilmişti. Üyeleri arasında Heyet-i Temsiliye seçilmesine karar verilen kongre bu şekilde bir çeşit yasama, Heyet-i Temsiliye ise yürütme organı şeklini almıştı; R. Necdet Aktaş, *Atatürk’ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Hazırlandı?*, Varlık Yay., İst., 1973, s. 167-170; Erzurum Kongresi Beyannamesi çok az değişiklikle Sivas Kongresi tarafından da kabul edilmişti. 7 Ağustos 1919 tarihinde kongre sonunda bir tüzükle Şark vilayetlerindeki milli cemiyetler teşkilatlandırılmıştı. 9 kişilik bir Heyet-i Temsiliye belirlenmiş bu heyet de başkanlığa Mustafa Kemal Paşa’yı seçmişti. Mustafa Kemal Paşa, 29 Ağustos 1919’da Erzurum’dan ayrılıp, 2 Eylül 1919’da Sivas’a gelmişti. 4 Eylül 1919 günü ise Sivas Lisesi’nin bir salonunda kongre açılmıştı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetinin tüzük ve programı tamamlanmış ve milli teşkilat bütün ülkeye yayılmıştı. Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi’nde millet kuvvetlerinin bütünü bir elden idare etmek imkanını sağlamış ve milleti tespit edilmiş bir hedefe doğru sevk etmeye başlamıştı. Sivas Kongresi, 4-11 Eylül 1919’da aşağıdan yukarıya olan Erzurum Kongresi’ni yukarıdan aşağıya doğru tamamlamak ve bütün ülkeyi temsil etmek, başlamış olan Milli Mücadele’ye milli bütünlük vermek için toplanmıştı. Kongre’nin ana kararı Erzurum Beyannamesi’ni mahalli olmaktan çıkararak genel bir hale getirmek ve Heyet-i Temsiliye üyelerinin sayısını 16’ya çıkarmak olmuştu. Yeni Heyet-i Temsiliye Başkanı olarak Mustafa Kemal Paşa, böylece Milli Mücadele’nin idaresini eline almıştı. Kongrelerde alınan kararları yürürlüğe koyacak tek mercii de paşa ile etrafındaki bir avuç arkadaşı olmuştu; Haluk Selvi, “Milli Mücadele’de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi”, *Türkler*, C. 15, (Ed., Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 951-956; Yalçın E. Semih (Ed.), *Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2008, s. 210-213; Bülent Tanör, “Milli Mücadele’de Kongreler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yay., İstanbul 1985, s. 1147; Cevdet Küçük, “Millî Mücadele”, *DİA*, C. 30, İstanbul, 2005, s. 78; Yalçın (Ed.); *Atatürk İlkeleri...*, s. 213-220; Selvi, “Millî...” s. 956-961; Mahmut Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi-I Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2008, s. 105-116; Yalçın (Ed.), *Atatürk İlkeleri...*, s. 210-213; *Millî Mücadele Tarihi*, (Yay. Haz. Berna Türkdöğän), s. 155-157; Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi-I Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2008; s. 117-125; Yalçın (Ed.), *Atatürk İlkeleri...*, s. 219-220; *Millî Mücadele Tarihi*, (Yay. Haz. Berna Türkdöğän), s. 158; *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi, (4 Eylül 1919-9 Kasım 1920)*, II’nci Cilt, 2’nci Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1965, s. 14-15; Aktaş, *Atatürk’ün...*, s. 207-208; Kongre tarafından karar altına alınan ve hükümetten ısrarla istenilen, dağıtılan Mebuslar Meclisi’nin bir an önce toplanması için ülkede milletvekili seçimine hemen başlanmıştı. Bir telgrafla da vilayetlere ve komutanlara tebligatta bulunularak milletvekili seçimi işinin bir an önce sona erdirilmesi için gerekli hazırlıklara girişilmesi istenmişti. 13 Eylül’den itibaren Sivas’ta “İrade-i Milliye” adıyla gazete yayına başlamıştı. 13-14 Eylül gecesi bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından ülkenin nasıl idare olunacağı tespit edilerek milletin yetkili mercii olan Heyet-i Temsiliye olduğu, İstanbul’la ilişkinin kesildiği, komutanlara ve valilere kongre adına padişaha da bildirilmişti İstanbul Hükümeti gövdesiz bir baş şekline sokulmuştu.

Bu gelişmeler ve baskılar karşısında Damat Ferit Paşa Kabinesi istifa etmiş ve yerini Ali Rıza Paşa Kabinesi’ne bırakmıştı. İstanbul Hükümeti, doğrudan doğruya Sivas Heyet-i Temsiliyesi ile temas kurmuş, 19 Ekim 1919’da Amasya’da görüşmeler başlamıştı. Böylece İstanbul Hükümeti, Anadolu’daki milli hareketin doğruluğunu ve meşruluğunu onaylamak zorunda kalmıştı. Bundan sonra Anadolu Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin gelişmesiyle kurtuluş hareketine olan inanç hızla artmaya başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa, 29 Ekim 1919’da

Meclis-i Mebusan, Misak-ı Milli'yi meşrutiyetçi ve barışçıl bir talep olarak onaylamış ancak, 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesiyle İngilizler tarafından bütün kurumlar ele geçirilmişti¹⁴³².

Heyeti Temsiliye'nin aldığı kararda millet meclisi toplanıp, yasama görevini ifa etmeye başlayınca kadar Ali Rıza Paşa Kabinesi'ni tutmanın hayırlı olacağını arkadaşlarına kabul ettirmişti. Yapılan milletvekili seçimlerinde Mustafa Kemal Paşa Erzurum Milletvekilliğine seçilmişti; Tanör, "Millî...", s. 1150; Mustafa Küçük, "Birinci TBMM'nin Açılışı ve Anlamı", *Türkler*, C. 16, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2006, s. 15; Tevfik Bıykoğlu, "Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukukî Statüsü ve İhtilâlcî Karakteri", *Bellekten*, C. XXIV, Sayı: 96 (Ekim 1960'dan Ayrı Basım), TTK Basımevi, Ankara, 1960, s. 643.

16 Kasım 1919'da Sivas'ta komutanlar, Heyet-i Temsiliye üyeleri ve faydalı görülen kimseler 29 Kasım 1919 tarihine kadar süren toplantılar yapmışlar, Mustafa Kemal Paşa, alınan kararları; Millet Meclisi'nin İstanbul'da toplanma zorunluluğunun kabul edilmesi, milletvekillerini bilgilendirmek için İstanbul'a gitmeden evvel belirli merkezlerde toplanmalarının sağlanması, Meclis'te kuvvetli bir grubun vücuda getirilmesi için gerekenlerin yapılması, komutanların, cemiyetin teşkilâtını yaymak için süratle ön ayak olması, mülkiye memurlarından sadık kalacaklarına dair söz alınması, millet meclisinin serbestlik içinde çalıştığı görülünceye kadar Heyet-i Temsiliye'nin Anadolu'da kalarak millî vazifesine devam etmesi, her sancaktan birer milletvekili temsiliyle takviye edilecek olan Heyet-i Temsiliye Eskişehir yakınlarında toplanarak meclisteki çalışma esaslarını görüşecek ve Heyet'e katılan milletvekilleri oradan İstanbul'a gelip açılan meclise dâhil olacakları, mebuslar meclisinin güven içinde bulunduğu görülünce kongre toplantıya çağrılarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti'nin alacağı durumun kararlaştırılacağı, Paris Barış Konferansı'nın menfî bir karar vermesi, hükümet ve millet meclisinin de bunu kabul ve tasdik etmesi halinde milletin isteği öğrenilerek cemiyet nizamnamesi hükümlerine göre icabının yapılacağı şeklinde özetlemişti. Mustafa Kemal Paşa, seçilen milletvekillerinin tamamına 18 Kasım 1919'da etraflı bir talimat göndererek komutanlar toplantısında kararlaştırılan esasları bildirmiş ve Eskişehir'e uğrayarak kendisi ile görüşükten sonra İstanbul'a gitmelerini istemekle birlikte bir gün sonra da bu toplantıyı Ankara'da yapmak düşüncesi ile Heyet-i Temsiliye'nin merkezini Ankara'ya nakle karar vermişti.

¹⁴³² Mustafa Kemal Paşa, 18 Aralık 1919'da arkadaşları ile birlikte Sivas'tan ayrılmış, 27 Aralık 1919'da Cumartesi günü Ankara'ya gelmişti. Ankara'ya gelişini bir tebliğ ile bütün ülkeye bildirmişti. İlk günlerdeki işlerini açılmak üzere bulunan mebuslar meclisine seçilen ve Ankara'ya uğrayan bir kısım milletvekilleri ile yaptığı görüşmeler oluşturmuştu. Ankara'da 10 Ocak 1920'de "Hâkimiyet-i Milliye" gazetesi kurulmuştu. Bu sıralarda İstanbul'dan Albay İsmet'de Ankara'ya gelerek Mustafa Kemal Paşa'nın çalışma arkadaşı olmuştu. Milletvekilleriyle görüşmelerini günlerce sürdürmüş, milletin amaçlarını kısa bir programa esas olacak surette toplu bir tarzda nasıl ifade olunacağını da kendilerine anlatarak buna, "Misak-ı Milli" adını vermişti. Bu programın ilk müsveddelerini de yapılacak iş hakkında bir fikir vermek üzere bu sırada bizzat kaleme almıştı. Yalnız kendisi İstanbul'da toplanacak mebuslar meclisinin tecavüze uğrayacağını ve dağılacağını seziyor ve bu takdirde de Ankara'da toplanmak kararını vermiş, tedbirleri almış bulunuyordu. Gerekli tedbirleri alabilmek için mebuslar meclisine kendisinin başkan seçilmesini gerekli görüyordu, İstanbul'a gitmeyecekti. Fakat bunu belli etmeksizin zaman kazanmaya çalışacak meclis, başkan vekilleri vasıtasıyla idare olunacaktı.

12 Ocak 1920'de Mebuslar Meclisi açılmışsa da padişah, rahatsızlığını bahane ederek kendisi gelmemiş, açış söylevi hükümdar adına Ali Rıza Paşa tarafından okunmuştu. İtilâf devletlerinin hükümet işlerine müdahaleleri artmış bu müdahaleler, Harbiye Nazırı ile Erkân-ı Harbiye Reisi'nin değiştirilmesini isteyecek kadar ileri gitmişti. Milletvekilleri gizli toplantıda Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'da Meclis'in toplantılarına katılmayacağını ileri sürerek, başkan olmasını uygun görmemişlerdi. Onlar, ülkenin ve istiklâlin kurtuluşu için oluşturulacak olan gruba "Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Grubu" adını vermekten çekinmişler bu gruba, "Felâh-ı Vatan Grubu" demişlerdi. 28 Ocak 1920 tarihli toplantısında mebuslar meclis "Misak-ı Milli" yi bir beyanname halinde son ve kesin şekliyle tespit edip imzalamış, 17 Şubat 1920'de yaptığı bir açık oturumda millet adına yayınlarak, dünya basınına göndermeye karar vermişti. Bir taraftan da hükümet ve hükümdar üzerine tesir ederek, Mustafa Kemal Paşa hakkında Damat Ferit Hükümeti tarafından alınmış olan askerlikten tart kararını bozmuş ve bu karar çekilme şeklinde düzeltilmişse de hükümet resmen bunu ilandan çekinmişti; Cevdet Küçük, "Millî...", s. 78; Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İletişim Yay., İstanbul, 2008, s. 44.

Bu sırada Fevzi Paşa Harbiye Nazırı olmuş, Albay İsmet de gerekli tedbirler için İstanbul'a gitmişti. Mebuslar Meclisi, gün geçtikçe millî iradeyi hakim kılmak görevini yapamayacak hale düşmüş, hükümet Milli Mücadele'ye cephe alan bir duruma geçmişti. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın durum karşısında aldığı enerjik vaziyet Ali Rıza Paşa'yı kabinesinde tasfiye yapmak zorunda bırakmıştı. Bu zaman zarfında Paris'te müzakerelere devam ediliyor, İtilaf kuvvetlerinin baskısı çoğalıyor Aznavur'da millî kuvvetleri arkadan vurmaya çalışıyordu. İtilaf devletlerinin Yunan kuvvetlerini 3 Mart 1920 tarihinde taarruza başlatmaları, Ali Rıza Paşa Kabinesi'ni çekilmeye mecbur

Heyet-i Temsiliye tarafından fiili bir hükümet olarak milli irade ele alınmış milli ve mahalli kongrelerde alınan kararlar titizlikle yerine getirilip, “Geçici Hükümet” görevi ifa edilmiş ve 19 Mart 1920 tarihli “İntihâbât Tebliği” nin yayınlanmasıyla yeni bir yapının vücuda gelişine giden hukuki yol açılmıştı. 23 Nisan 1920 Cuma günü Büyük Millet Meclisi toplanacak, Türk milleti, artık meşru bir organ tarafından yönlendirilmeye başlanmış olacaktı¹⁴³³.

Mustafa Kemal Paşa, uzun ve meşakkatli yollara katlanılarak din ve vatan ile birlikte önemli ve tarihi bir vazifeyi ifa için etrafında toplanılan bir şahıs olarak görülmüş, muhtelif şekillerde vasıflandırılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşu ve gelişmesi ile adeta

bırakmıştı. Mustafa Kemal Paşa’nın vilayetleri harekete geçirerek yaptırdığı tesirle Padişah tarafından Ferit Paşa’nın tekrar sadrazam yapılmasına imkân verilmemiş beş gün sonra kabine Salih Paşa tarafından kurulmuştu. Bu sırada Paris’teki yüksek meclis, İstanbul’un İtilaf kuvvetlerince resmen işgalini, İstanbul’daki İtilaf komiserleri de milli duruş içerisinde olan Türk milletvekillerinden ileri gelenlerin tutuklanmasını kararlaştırmışlardı. Bu durumdan Mustafa Kemal Paşa haberdar olunca icabında hükümet teşkil ve idare edecek değerlilikteki şahıslarla birlikte 13 Mart 1920’de derhal kendisine katılmaya çağırılmıştı. 15 Mart’ta İstanbul’daki İtilaf Kuvvetleri Komutanı 150 Türk aydını tutuklatmış, ertesi gün şehir işgal edilmişti. Mustafa Kemal Paşa’nın ilk işi bu haberi ülkeye yaymak olmuş ve Hariciye Nezareti’ne protesto telgrafi gönderilmişti. 1908 Teşkilatı Esasiye Kanunu’na göre 1919 yılı sonlarına doğru milletin seçtiği mebuslardan oluşan Son Osmanlı Mebuslar Meclisi’nin 16 Mart 1920 tarihindeki İstanbul’un fiilen işgali üzerine çalışmaz haldeydi. Mebuslar Meclisi’nin 11 Nisan 1920 tarihinde resmen feshedilmesi ülkede meşrutiyet idaresinin kaldırılarak millet temsilcilerine dayanmayan bir keyfi idare hükümetinin çalışmasına imkân veriyordu. Hâlbuki ülke türlü unsurlar tarafından yer yer işgal edilmiş ve İstanbul da yukarıda ifade edilen felakete uğratılmıştı. Ülke içinde gün geçtikçe gelişen olaylar; Şeyhülislâm Dürriyâde Mehmet Efendi’ye işgalcilerin etkisiyle de hazırlatılan fetvalar ve bu fetvaların uçaklarla Anadolu’da dağıtılması, Mustafa Kemal Paşa ve Kuvay-ı Milliyecilerin bir asi gibi gösterilmesi, Türk’ü Türk’e kırdırmanın her türlü yolu değişik yöntemlerle denenmekteydi. Gün geçtikçe büyüyen ve gelişen tehlikeler karşısında bilhassa Milli Misak’ı yapmış ve onu gerçekleştireceğine and etmiş bir mebuslar meclisinin ortadan kalkması artık Türk milleti ile İstanbul’daki Osmanlı hükümdarının işbirliği ve ülkeyi kurtarma umudunu kesmişti. Türklüğün gerçek millet temsilcilerinin toplandığı Mebuslar Meclisi’nin işgal edilmesi ve milletvekillerinin Malta’ya sürgüne gönderilmesi, Türkleri milli iradesini dile getirecek bir resmi müesseseden mahrum bırakmış olmaktadır.

¹⁴³³ İstanbul’un işgalinin üçüncü günü 19 Mart 1920 tarihinde Temsil Heyeti Başkanı Mustafa Kemal Paşa’nın vilayetler ile sancaklara ve kolordu kumandanlarına gönderdiği bildiriye olağanüstü yetkilere sahip bir mebuslar meclisinin Ankara’da toplanması ve İstanbul meclisinden katılabileceklerin de bu meclise dâhil edileceği beyan edilmişti. Hiçbir parti adayı olmadan milletin güvenip sevdiği evlatlarından seçilen Büyük Millet Meclisi ilk dönem anayasa’ya göre iki dereceli ve yalnız erkek vatandaşların oyu ile seçilerek Ankara’da toplanmıştı. Meclis, 23 Nisan 1923 Cuma günü 13:45’de tarihi görevine başlamıştı. İlk dönem TBMM kendisine ilk isim olarak “Meclis-i Kebir-i Millî” adını yakıştıran ve bu ruhu taşıyan bireylerden meydana gelmiş, oldukça zor şartlarda ancak demokratik yapılan bir seçim neticesinde tesis edilmiş, halkın hemen hemen her kesimi ve katmanından üye mevcut olmuş, çarıklı köylüsü, sarıklı hocası, kalpaklı ve avrupalı kılıklı aydını ile tam bir kucaklaşmanın ve kaynaşmanın görüldüğü, herkesin kendi görüşünü “istiklali tam ve istihlas-ı vatan” için özgür olarak konuştuğu seviyeli, seciyeli bir meclis olmuştu; Bıykoğlu, “Birinci...”, s. 643; Kemal Atatürk (Bugünkü dille yayına hazırlayan Prof. Dr. Korkmaz Zeynep), *Nutuk 1919-1927*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2006, s. 288; Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne*, C. 2, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992, s. 122; Sabahattin Selek, *Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)II*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 689-690; Mustafa Küçük, “Birinci...”, s. 15-16; Bıykoğlu, “Birinci...”, s. 637; Cevdet Küçük, “Millî...”, s. 77; Emre Kongar, *Devrim Tarihi ve Toplum Bilim Açısından Atatürk*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 259; *Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi...*, s. 158; Şerafettin Turan, *Türk...*, s. 122; Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *İlk Meclis ve Millî Mücadele’de Anadolu*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1990, s. 62-69; Mesut Aydın, “Yeni Türk Devleti ve Misak-ı millî”, *Türkler*, C. 16, (Ed., Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s. 58-59; Fahri Çoker, *Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, C. I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., Ankara, 1994, s. 4; Mustafa Küçük, “Birinci...”, s. 15; Ahmet Demirel, *Birinci Meclis’te Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yay., İstanbul, 2007, s. 151; Bıykoğlu, “Birinci...”, s. 649.

bütünleşen ve hayatını bu yüce ideali gerçekleştirmek üzere adanmış olan Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunanlar ve mesai arkadaşları gözüyle kongreler dönemine özgü atfedildiği muhtelif vasıfları; Hayatta kalmak için ölümü göze almanın gerekli olduğuna inanan; Kabiliyeti ve bilgisi yapması gerekene izin veren; Vatanın önemli ve değerli olduğunu ortaya koyan; Vatan vazifesini sadece üniforma ve rütbe ile sınırlı görmeyen; Teşkilatçılığını ve birleştiriciliğini vatanı kurtarma yolunda gösteren; Kendisine güvenilen ve kendisinden beklentiler olunan; Şahsında başarı görülen şekilde ortaya konmuştur.

Hayatta Kalmak İçin Ölümü Göze Almanın Gerekli Olduğuna İnanan

Mustafa Kemal Paşa, Türk milleti hakkında verilen esaret ve ölüm kararına ve bu kararın uygulanışına Türk milletinin iradesi doğrultusunda karşı gelip, sorumluluktan çekinmeyerek hayatı hakir görüp tehlikeleri göze alan, medeni cesarete sahip birisiydi.

İstiklal Savaşı'nda önemli başarıları olan Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın, 1919 Mayıs'ında Samsun'a ayak bastığında onun;

“Esas, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu esas ancak istiklâl-i tamme malikiyetle temin olunabilir. Ne kadar zengin ve müreffeh olursa olsun istiklâlden mahrum bir millet, beşeriyet-i mütemeddine muvacehesinde uşak olmak mevkiinde yüksek bir muameleye kerb-i liyakat edemez. Ecnebi bir devletin himâye ve sahabetini kabul etmek insanlık evsafından mahrumiyeti aczü meskeneti itiraftan başka bir şey değildir. Filhakika bu dereceye düşmemiş olanların isteyerek başlarına bir ecnebi efendi getirmelerine asla ihtimal verilemez. Hâlbuki Türkün haysiyeti ve izzet-i nefis ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür böyle bir millet esir yaşamaktansa mahvolsun evladır! Binaenaleyh, ya istiklâl ya ölüm! İşte halas-ı hakiki isteyenlerin parolası bu ola-caktı”¹⁴³⁴ şeklindeki sözleriyle Türk milletinin bağımsız kalacağı üzerinde ısrarla durduğunu beyan eder.

3 Temmuz 1919 tarihinde Kâzım Paşa'nın talimatı ile Mustafa Kemal Paşa'ya emir başçavuşu olarak görevlendirilen, beş seneden fazla gece gündüz Mustafa Kemal Paşa'nın yanından ayrılmayan Ali Metin, Mustafa Kemal Paşa'nın ateşkesin daha ilk günlerinden itibaren görüşünü medeni cesaretle açıkça ortaya koyduğunu ve düşmanların her dediğine kayıtsız şartsız boyun eğmenin yanlış olup felakete yol açacağını askeri hiyerarşiye uygun olmayan bir biçimde dile getirdiğini, her şeye boyun eğmekle milli bağımsızlığın yok olacağını görmüş olduğunu, devletin varlığını muhafaza etmesini, ancak milli haklara sahip çıkmak ve bir varlık göstermekle mümkün olacağını tespit ettiğini, onun; *“kuvvet ve kudretten mahrum*

¹⁴³⁴ Kâzım Karabekir, *Nutuk ve Karabekir'den Cevaplar*, (Yay. Haz. Prof. Dr. Faruk Özerengil), Cilt I, İstanbul, 1977, s. 86-87.

olanlara itibar edilmez” inancında olup, Anadolu’da vazifeyi, “Türk milleti hakkını düşmana yaranmakla değil, direnmekle, millî bağımsızlığı savunmakla elde edecekti” şeklinde, ifade edilen bir amaç için aldığına dikkat çeker¹⁴³⁵.

İstiklal Savaşı’nda Milli Mücadeleyi destekleyen Yunus Nadi, paşa’nın halk nazarında hiç de azlolanmış bir kumandan olmadığını, bizzat kendisinde azil ve bir memurluğa tayin ile artar ve eksilir bir şey görmediğini, halkın nazarında cümlelerin gözlerinde paşanın beşeri her türlü azil ve memurluğa tayinlerden yüksek bir şahsiyet olarak görüldüğünü, Anafartalar kahramanının, etrafa pek tabii olarak verdiği ilk ve hakiki tesirin bu olduğunu söyler. Yunus Nadi, paşanın, Sivas’ta pek çok kimse ile görüşüğünü, sanki çelikten bir kuvveti olduğunu, memleketin müthiş bir tükenme tehlikesi karşısında bulunduğunu buna karşı gösterilecek ilgisizlik ve baş eğmenin altı yüz senelik bir hükûmeti batıracağını ve koskoca bir milletin esaretine sebep olacağını, fakat azim ve sebatla çalışıldığı takdirde mutlaka memleket ve milleti kurtarmanın kendilerince muhakkak olduğunu söylediğini ve milletin seciye ve üstünlük vasıflarına vakıf bir kumandan olmak itibarıyla her hale rağmen iyi idare edilmek sayesinde Türk milletinin ve Türk askerinin bu gibi zorluklara göğüs gereceğine kesinlikle inandığını izah ve kendilerinin de bu maksat uğrunda her şeyi fedaya kararlı olarak İstanbul’dan çıktıklarını ilave ettiklerini nakledip, paşanın Anadolu’da alelade bir kumandan olarak tanınmadığı, Anafarta’daki büyük hizmetinin herkese itimat telkin etmiş ve kendisine ise büyük bir şöhret kazandırdığı üzerinde durur¹⁴³⁶.

Ali Metin-Ziya Oranlı, vilayetlerden gelen delegelerin Sivas’ta toplanmaya başladığı haberini alan Mustafa Kemal’in bir an evvel Sivas’a hareket etmek niyetinde olduğuna, Erzurum halkının yollara dökülmüş, başta vali olmak üzere Kâzım Paşa ve hükûmet ileri gelenlerinin uğurlamaya geldiklerine değinerek, Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım Paşa’nın veda sahnesinin herkesi ağlatacak nitelikte olduğunu;

“Kâzım, Allah bizimle beraberdir. Vatanın tek tepesi kalıncaya kadar müdafaa edeceğim. Öürsem sen devam et. Bu millet esârete lâyük değildir” sözlerine, Kâzım Paşa; *“Hakkım helal olsun paşam. Allah sizi bu milletin başından ayırmasın. Milletimin zafer gününe erişemezsem beni unutma. Çoluğum çocuğum size emanettir. Yolunuz açık olsun paşam”*¹⁴³⁷ şeklinde beyan eder.

¹⁴³⁵ Atatürk’ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları, (Haz. Ali Me-tin-Ziya Oranlı), Alkan Matbaası, Ankara, 1967, s. 12-13; Münir Hayri Egeli (Nakleden), Atatürk’ten Bilinmeyen Hatıralar, İstanbul, 1959, s. 29 vd.

¹⁴³⁶ Yunus Nadi, Mustafa Kemal Paşa Samsun’da, Sel Yay., Hisar Matbaası, İstanbul, 1955, s. 38.

¹⁴³⁷ Atatürk’ün Şimdiye..., s. 27.

Ceyhun Atuf Kansu, Sivas Kongresi'nin toplandığı sıralarda delegelerden bazılarının artık Osmanlı Devleti'nin milleti yok saydığını, kendisini bile koruyamaz hale geldiğini ve tamamıyla çöktüğü düşüncesinden dolayı kurtuluş yolunun asla olmadığı kanaatinde olduklarını, böylesine yok olup gitmektense başka bir devletin bağımsızlığı altına girerek orda varlıklarına devam etmek düşüncesinde bulduklarını, ancak bu onursuz ve Türklüğü hiçe sayan düşünce karşısında Mustafa Kemal Paşa'nın;

*“Hayır, Efendiler! Biz Sivas'ta Anadolu halkını bir başka devlete satmak, bağımsızlığımızı pazarlık etmek için toplanmadık. Bizim tek bir gücümüz ve tek bir kaynağımız vardır. O da Anadolu halkıdır. Hayır! Hiçbir devletin ne kadar zengin, ne kadar güçlü olursa olsun, yabancı bir devletin koruyuculuğunu, bekçiliğini, gölgesini kabul etmeyeceğiz. Ya kendi gücümüzle kurtaracağız, ya da öleceğiz! Bağımsızlığımız uğruna savaşıp ölürsek, sonunda belki yurdumuzu baştanbaşa alabilirler, ama bu uğurda ölen bir ulusun toprağında, köle ve uşak yapacak insan bulamazlar. Öyleyse parolamız; ya istiklâl ya ölüm”*¹⁴³⁸ dediğini naklederek, onun yabancı mandaterliğini isteyen delegelere bir karşılık verdiğine, kendi topraklarında gözü olan yabancı devletlere karşı direneceğini ifade ettiğine işaret eder.

Mustafa Kemal'in eski ve yakın arkadaşı olup, Mustafa Kemal hakkında çok hatıraya sahip olan Ali Fuat Cebesoy, Mustafa Kemal Paşa'nın, askerlik görevinden istifa ettikten sonra kendisine çektiği telgrafta onun;

*“Bahsedilen Amerikan manda ve müzaheretinin gayet dikkatli olarak tahlili ve gaye-i milliyemiz mukayese olunması pek mühimdir. Dersaadette zümre me-sainin gayesi olan milletin vahdet ve mülkün tamamısı ve istiklâl ve hâkimiyetin temini noktasında tasvir ve irae edilen Amerikan mandasının kabulü halinde bu gaye masum kalabilir mi? İstiklâl ve hâkimiyete hiçbir veçhiyle hâlel gelmemek şartıyla Amerikalıların iktisadî ve fennî müzahereti ne tarzda olmaktan bir mazarrat tahaddüs etmeyebilir. Bunun için pek kapalı olan bu hassas noktayı evvelbeevvel temasta bulunul-duğu beyan buyurulan alakadar ve salâhiyettar zevatla bir kere daha etraflıca görüşerek emniyete raptı ve derece-i şamilisinin tespiti vucuptadır. Bu yapıldıktan sonra Vilayat-ı Şarkiye Kongresi'nde ve badehu Sivas Kongresi'nde müzakere edilmek üzere bila ifade-i vakit iş'arını rica ederim”*¹⁴³⁹ şeklindeki cümleleriyle Türk milletinin Amerikan mandasına girmeyeceğini dünya platformunda her zaman olduğu gibi yine bağımsız olarak kalacağını ortaya koyduğunu nakleder.

¹⁴³⁸ Ceyhun Atuf Kansu, *Atatürk ve Kurtuluş Savaşı*, Varlık Yay., Dördüncü Baskı, 1992, s. 26-27.

¹⁴³⁹ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, Temel Yay., Tarih Kültür Dizisi, İstanbul, 2000, s. 205.

Kabiliyeti ve Bilgisi Yapması Gereken İzin Veren

Mustafa Kemal Paşa'nın askeri ve siyasi gücü ve ustalığı onu, kendisine itaat edilen lider kılmış, kongrelerin millilik özellikleri, onun katılımıyla daha belirgin hale gelmiş ve saygınlıkları artmıştı¹⁴⁴⁰.

Cebesoy; *“Liderin Mustafa Kemal'in, mücadelenin hedef ve gayesini isabetli bir şekilde açık, vazih ve sarih olarak her vatandaşın anlayacağı veçhile seçip tespit edebilmiş olması gelir”*¹⁴⁴¹ sözleriyle, Millî Mücadele'nin başarılı oluşunun önemli sebeplerinin başında Mustafa Kemal Paşa'yı görür, Millî Mücadele'nin başlaması ile birlikte Anadolu'ya geçerek bu harekete fiilen Galip Hoca olarak katılan bu mücadelenin kazanılması sırasında Batı Anadolu'da faaliyet gösteren Bayar ise; *“büyük adamların benliklerindeki büyüklük cevheri, hadiselerde tecrübelerde olgunlaşır, kemal mertebesine vasil olur”*¹⁴⁴² diyerek, milletin Mustafa Kemal Paşa'ya lider gözü ile bakıp, kendisine itaati bir manevi görev bildiklerine ve onun millet hayatının önemli bir döneminde ortaya çıktığına temas eder.

Hasan Cemil Çambel, Mustafa Kemal Paşa'nın, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkması ile Türk milletinin haklı davasını sadece kendi ülkesindekilere değil dünyaya duyuracağını söylediğinde kimsenin inanmadığını, ama Mustafa Kemal Paşa'nın milli davasını Anadolu'daki insanlarla beraber olarak birbirine olan güvenle gerçekleştirdiğini dile getirip¹⁴⁴³;

*“...Mustafa Kemal'i yalnız elinde Mars'ın kılıcı, büyük stratejiye imha harbini kazandıran bir başkumandan olarak değil aynı zamanda dağları deviren teşkilâtçı kudreti ile mahrumiyetler, yoksulluklar ve yenilmesi herkül kuvveti isteyen malî, iktisadî ve teknik sorunlar içinde işgal edilmiş ve silahsızlandırılmış bir memleketten muntazam bir ordu çıkararak müstesna şahsiyetinin tükenmez kaynaklarından taşan mıknaatlı ikna kuvveti ile ve yüksek liderliğinin psikolojik dinamizmi ile ümitsiz ve perişan halk yığınlarını kamçılıyarak bütün bir vatan ve milleti, olanca varı ile yoğunlaştırmış yekpare fedaî bir ordu halinde büyük hedefe can attıran”*¹⁴⁴⁴ olduğu üzerinde durur.

Falih Rıfki Atay, Mustafa Kemal için sabretmenin ve olayları zorlamamanın, fırsat kollamanın olayları yeri ve zamanı geldiğinde yapmanın önemli olduğunu ifade ederek, onun askerlikte çok vakit, rütbeleri kendinden büyük ikinci sınıf kimselerin arkasında kalarak başarılar kazandığını, zira kendini ortaya atmamayı, hırslar arasında bunalıp kalmamayı

¹⁴⁴⁰ S. Esin Dayı, “Atatürk İlkeleri, Atatürk'ün Siyasî ve Askerî Kişiliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 55, (Mart 2003), s. 348.

¹⁴⁴¹ Cebesoy ;“Millî Mücadelenin Muvaffak Oluş Sebepleri”, *Yakın Tarihimiz*, C. 4, s. 386-388.

¹⁴⁴² Celâl Bayar, *Celâl Bayar Diyor ki 1920-1950, Nutuk-Hitabe-Beyanat-Hasbihal*, (Toplayan: Nazmi Sevgen), İstanbul, 1951, s.7.

¹⁴⁴³ Hasan Cemil Çambel, *Makaleler Hatıralar*, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s. 38-42.

¹⁴⁴⁴ Çambel, *Makaleler...*, s. 38-42.

öğrenmiş birisi olduğunu, bir insan ölmedikçe daima her iş için vaktinin olduğuna inandığını, inandıkları doğrultusunda adım atan ve başarıya ulaşan bir kişiliğe sahip olduğunu ileri sürer¹⁴⁴⁵.

Kansu, İtilâf kuvvetlerinin İstanbul'u 16 Mart 1920'de ele geçirmesinin İstanbul Hükûmeti'nin sonu olduğunu, fakat Türk milletini temsil eden Anadolu'nun bağrından, yani Ankara'dan doğan bir güneşin, bir umudun olduğunu, Mustafa Kemal Paşa'nın, bütün dünya sömürgelerine çektiği bir telgrafta;

*"...Biz haklarımızı ve bağımsızlığımızı savunmak için giriştiğimiz savaşın kutsallığına ve hiçbir gücün bir ulusu yaşamak hakkından yoksun bırakamayacağına inanıyoruz. Evet, hiçbir güç bir ulusu yaşamak hakkından yoksun bırakamaz. Ulusun gücü er geç yurdun kutsal toprağında yeşerir ve saldırgan güçleri, sömürgecilerin güçlerini boğar"*¹⁴⁴⁶ dediğini nakledip, onun Milli Mücadele'de en başından beri milletçe galibiyete ulaşılacağını vurguladığını ve inancını hiçbir zaman kaybetmediğini ortaya koyar.

Vatanın Önemli ve Değerli Olduğunu Ortaya Koyan

Mustafa Kemal Paşa, ülkenin idaresinde ve siyasetinde fenalıklar olduğunu keşfeden ve çevresine bu keşiflerini anlatmak hevesine düşen, bir yandan siyasetle uğraşırken bir yandan da kafasını meşgul eden çeşitli askeri meselelerin halli için bir komutanın mutlaka bilmesi gereken işler üzerinde zihin yoran bir kimse idi.

Atatürk'e Ait Hatıralar adlı eserde Emel Tekinel, Mustafa Kemal Paşa'nın harbin kendilerine mutlaka güleceğine olan inanç taşıyıp, uğraş ve faaliyetlerinin hep bu yönde olacağını şu şekilde dile getirir; Bir gün bir toplantıda Milli Mücadele'nin başlangıç tarihi üzerinde tartışıldığı, konuşmaya dâhil olanlardan bir kısmı Mustafa Kemal'in İstanbul'dan ayrılışını, 15 Mayıs 1919'u, bir kısmı Samsun'a ayak basışını, 19 Mayıs 1919'u başlangıç almaya taraftarlık ettikleri, bir kenarda oturan ve tartışmayı ilgiyle takip eden emekli subaylardan Memduh Bilge'nin söze karışarak; Milli Mücadele'nin başlangıcının daha evvel olduğunu, bunu bizzat Mustafa Kemal'in ağzından duyduğunu, o toplantıda bulunup da sağ olanların bunu pekiyi hatırladıklarını, mütarekenin imzalandığı bir sırada Yıldırım Orduları Grubu I Numaralı Teftiş Komisyonu'nda üye olup terhis muameleleriyle meşgul olduklarını belirtip, Alman müttefiklerinin yurtlarına dönüyor olduklarını, bu münasebetle kendilerine bir ziyafet verildiğini, silah arkadaşlığı hatırası olarak iki tarafa da nişanlar veriliyor olduğunu, bir aralık Alman generallerinden birinin ayağa kalkıp bir nutuk söylediğini bu nutukta; dünyanın

¹⁴⁴⁵ Falih Rıfki Atay, *Babamız Atatürk*, İstanbul, 1955, s. 34.

¹⁴⁴⁶ Kansu, *Atatürk...*, 1992, s. 38-39.

en çetin savaşında omuz omuza, kahramanca dövüştüklerini, ancak harbin kendilerine gülmediğini, yenildiklerini, fakat Türk silah arkadaşlığını asla unutmayacaklarını, hatırasının kalplerinde dünya durdukça yaşayacak olduğunu anlatır. Mustafa Kemal'in grup kumandanı olarak bu nutka karşılıklıta bulunmak üzere ayağa kalktığını ve parmağını kaldırarak; *“Müttefiklerimiz için harp bitmiş olabilir. Fakat Türk mücadele-i milliyesi yeni başlıyor”* dediğini nakleder. Sofrada bulunanlardan çoğunun, bunu o anın şartlarına bakarak bir edebiyat yapma özentisi sanmış olabileceklerini, fakat Mustafa Kemal'in o sözlerini hiç unutmadığı Milli Mücadele'nin o zaman başladığını belirtir¹⁴⁴⁷.

Cebesoy, Mustafa Kemal Paşa'nın çok sevdiği askerlik görevinden ayrılıp, vatanının içinde bulunduğu zor durumdan kurtulmasına vesile olduğunu, Gazi'nin istifa mektubunda;

*“Mübarek vatan ve milleti parçalamak tehlikesinden kurtarmak, Yunan ve Ermeni ameline kurban etmemek için açılan Mücadele-i Milliye uğrunda milletle hep beraber serbest surette çalışmaya sıfat-ı resmîye ve askeriyem artık mâni olmaya başladı. Bu gaye-i mukaddese için milletle beraber nihayete kadar çalışmaya mukaddesatım namına söz vermiş olduğum cihetle pek aşığı bulunduğum mesleki celile-i askeriyeye bugün veda ve istifa ettim. Bundan sonra gaye-i mukaddese-i milletimiz için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere sinei millette bir ferdi mücahit suretiyle bulunmakta olduğumu tamîmen arz ve ilan eylerim”*¹⁴⁴⁸ diyerek, onun vatanın ne denli önemli ve değerli olduğunu söylediğini vurgular.

Kılıç Ali, Ulu Önder'in, bir şeyi kafasına koyduğu zaman amacına ulaşmak için bıkmadan, usanmadan büyük bir kararlılıkla çalıştığını, yapacağı işlerden asla geri dönmediğini, İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan'ın İtilâf devletleri tarafından dağıtılacağını bildiğini, İstanbul'da Meclis-i Mebusan'da toplanan milletvekilleri tutuklanacak olursa bunlara karşılık Anadolu'daki bazı yabancı subayların tutuklanması için önceden emir vermek gibi en ince noktalara kadar olacak olan her şeyi düşündüğünü, milletvekili seçilmesine rağmen İstanbul'a gitmeyeceğini, milletin kendisine olan güvenine dayanıp onun;

*“En büyük tehlikeler karşısında uçurumun kenarına gelmişken, bu kadar büyük dayanıklılık ve güvenle kabiliyet, kararlılık ve dayanıklılık gösteren milletimizin emin ve mutlu yaşamaya hakkı vardır. Karşımıza ne kadar engel çıkarırlarsa çıkarsınlar hepsini yıkacağız”*¹⁴⁴⁹ diyerek, asla pes etmeyeceğini yazar.

¹⁴⁴⁷ Atatürk'e Ait Hatıralar, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1949, s. 177-178.

¹⁴⁴⁸ Cebesoy, Milli Mücadele..., s. 121-122.

¹⁴⁴⁹ Kılıç Ali, Atatürk'ün Sırdışı Kılıç Ali'nin Anıları, (Der. Hulusi Turgut), Türkiye İş Bankası, Kültür Yay., s. 125.

Kılıç Ali, 2 Ekim 1919'da Ali Rıza Paşa Kabinesi'nin göreve başlamasından bir gün sonra yani 3 Ekim 1919'da Ali Kemal, Ali Rıza Paşa Hükûmeti'nin devamlılığını sağlamak ve Anadolu'daki Mustafa Kemal Paşa ile başlayan Milli Mücadele'ye gönül verenleri menfi yönde etkilemek için kaleme aldığı; *“üzerinde resmî makamı ve üniforması kalmamış bir kişi, Anadolu'da bağımsız bir devlet kuruyor”* şeklindeki bildiriye karşılık olarak Mustafa Kemal Paşa'nın;

*“Anadolu'nun bağrında Türk milletinin namus, şeref, haysiyet ve devletini kurma ve koruma kavgası başlamıştır. Bundan sonra büyük küçük millet hizmetinde olan her görev alanında, bu amaç ve inanç aranacaktır. Yüreksizlerin, yabancı hayranlarının, umutsuzların ve korkakların Anadolu'nun bağrında yeri yoktur”*¹⁴⁵⁰ dediğini nakledip, onun vatanı korumanın milli bir görev olduğu üzerinde durduğunu belirtir.

Kılıç Ali, Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'ye başlarken bu davanın kesin şekilde kazanılmasının gerekli olduğunu bildiğini, bu yüzden Milli Mücadele hareketinin kazanılması için çok gayret sarfettiğini, Türk milletine ait topraklar üzerinde Misak-ı Milli namı altında milletin istiklal ve bağımsızlık hakkının tamamen ellerinde bulunmasını istediğini, Mustafa Kemal Paşa'nın bu uğurda söylediği; *“Memlekette bir tek kaya kalsa o kayanın başına çıkararak oradan vatanı müdafaa edeceğim”* cümlesiyle, vatanın kendisi için ne kadar değerli olduğunu ve asla yabancılara vermeyeceğini belirttiğini nakleder¹⁴⁵¹.

Vatan Vazifesini Sadece Üniforma ve Rütbe İle Sınırlı Görmeyen

Mustafa Kemal Paşa, durumun önemini alınacak tedbirin kesinliğini ve yapılacak işin zorluğunu saklamayan, sorumluluğu üzerine almaktan kaçınmayan, rütbesi özünde ve sözünde olan biri idi.

Ali Metin-Ziya Oranlı, Mustafa Kemal Paşa'nın Ordu Müfettişliği'ni bırakmasının onun makam sevdasında olmadığını en büyük göstergesi olduğunu, kendisiyle ilgili hiçbir şeye önem vermeyip vatanın kurtulması için ömrünü adadığını, bu uğurda birçok şeyden fedakârlık etmiş olduğunu, artık Mustafa Kemal sivil olup, askeri bir görevi bulunmamakta olduğunu nakledip, Mustafa Kemal Paşa'nın Emir Çavuşu (Ali Metin)'na bir zarf vererek Vali Reşit Paşa'ya götürmesini emrettiğini, görevi yerine getiren Ali Metin'e, valinin beyaz işlemeli bir bohça verdiğini, Mustafa Kemal Paşa'nın bohçayı açtığında sivil elbiselerin ortaya dökülmüş olduğunu, (siyah ceket, siyah yelek, siyah çizgili pantolon ve bir de fes) Mustafa Kemal Paşa'nın üzerindeki askeri elbiseleri çıkararak sivil elbiseleri giydikten sonra (fes hariç) Ali

¹⁴⁵⁰ Kılıç Ali, *Atatürk'ün...*, s. 78.

¹⁴⁵¹ Kılıç Ali, *Atatürk'ün...*, s. 83.

Metin'e dönerek; “*çocuk bunları kaldır. Kısmet olursa bir daha giyeriz. Kısmet değilse, kısmeti olan giyer, buyurdular*”¹⁴⁵² dediğini, dolayısıyla onun gözünde vatan vazifesinde elbisenin bir önemi bulunmadığını belirtir.

Bütün gençliğini vatan ve millet hizmetinde geçiren, İstiklal Savaşı'nın ilk teşkilatlanmasında ve fiilen cephelerde fedakârca hizmetler eden kendisine milis yüzbaşı rütbesi verilen İlyas Sami Kalkavanoğlu, Mustafa Kemal Paşa'nın, artık üniformasıyla birlikte bütün sıfat ve salahiyetlerinden de sıyrılarak serbestçe mücadeleye atılma imkânını bulduğu ve derhal kendisine dört elle sarılan milletin başında, İstiklal Savaşı'nın hazırlıklarına koyulduğu¹⁴⁵³ üzerinde durur.

H. Charles Sherill, 1936'da yayımlanan eserinde; “*Şarkta Yeni Bir Güneş Doğuyor Millet Uyandırıldı*” başlığı altında Temmuz'da Erzurum'da bir konferansında General Harbord'un kongre'ye verdiği raporda şunları söylediğini hatırlamanın Amerikalı dost için hoş gidecek bir iş olduğunu dile getirdiği cümleleri;

“*Lider Mustafa Kemal Paşa, Çanakkale'de bir kolorduya şan ve şerefle kumanda etmiş, sabık bir Türk generali olup keskin zekâlı ve çok kudretli, genç bir zattır. Kendileri bu hareketin başına geçmek için ordudan istifa etmiştir*”¹⁴⁵⁴ şeklinde olup, onun makam sevdasında olmadığını altını çizer.

Teşkilâtçılığını Birleştiriciliğini Vatanı Kurtarma Yolunda Gösteren

Mustafa Kemal Paşa, milleti birlik ruhu içinde harekete getiren, aranan çareyi millet gerçeğine dayandıran, birleştirici bir deha ile Türk milletini temsil eden bir şefti.

Kılıç Ali, işgaller karşısında devlet herhangi bir faaliyette bulunmadığından dolayı yani ülkesini ve ülkede yaşayan insanları koruyup kollayamadığından halkın mahalli direniş örgütleri oluşturduklarını, bu birlikler mahalli halde olduklarından dolayı aralarında kopukluklar olduğunu, sadece kendi mntıklarını koruyabildiklerini, bunların içlerinden birinin dahi birleşme fikrini ileri sürmek gibi bir düşünceleri olmadığını, oysaki birlik halinde hareket etseler düşmana karşı daha kuvvetli olacaklarının bilincine varamadıklarını, İstanbul'da kalarak vatanın kurtarılamayacağını anlayan Mustafa Kemal Paşa'nın, derhal Anadolu'ya giderek orda milli direniş hareketini tek elde toplamaya karar verdiğini ve bu düşünceyle birlikte 19 Mayıs 1919 da Samsun'a çıktığını, Samsun'da başlattığı Milli Mücadele'yi

¹⁴⁵² Atatürk'ün Şimdiye..., s. 23.

¹⁴⁵³ İlyas Sami Kalkavanoğlu, *Milli Mücadele Hatıralarım*, Ekiciğil Yayınevi, İstanbul, 1957, s. 122.

¹⁴⁵⁴ H. Charles Sherill, *Gazi Mustafa Kemal Hazretleri Nezdinde Bir Yıl Elçilik*, (Çev. Ahmet Ekrem), İstanbul, 1934, s. 34.

Havza'ya taşıyıp orda halkı ayaklandırarak asla yabancılara boyun eğmeyeceklerinin bilincinde olmaları gerektiği mesajını verdiğini, oradan Amasya'ya geçerek İstiklal Savaşı'nın niçin yapılması gerektiğinin sebebini ve nasıl yapılacağıın yöntemini belirlediğini sonra İstanbul Hükûmeti'nin görevini yapamadığını milletin menfaatlerini hiçe saydığını söyleyerek, yeni bir devletin, teşkilatın oluşturulacağıın veya oluşturulmasının lazım olduğunun sinyallerini verdiğini, Amasya'dan Erzurum'a oradan da Sivas'a geçen Mustafa Kemal Paşa'nın, kongrelerle Milli Mücadele'nin zemini hazırladıktan sonra savaş aşamasına geçildiğini ekleyip, onun teşkilatçılığını, birleştiriciliğini bir kez daha vatanını kurtarma yolunda gösterdiğini anlatır¹⁴⁵⁵.

Refik Necdet Aktaş, Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'tan ayrılıp Havza'ya geçtiği sırada yol boyu halkla yüz yüze gelmeye başladığını, bir ara otomobil bozulduğunda, bunu fırsat bilen Mustafa Kemal Paşa'nın tarlasını sürmekte olan bir köylünün yanına yaklaştığını, köylü ve Mustafa Kemal Paşa arasında bir kaynaşma olduğunu, daha sonra söz dönüp dolaşp ülke sorunlarına geldiğini, içinde bulunulan kötü durumu köylüye anlattığını, ancak köylünün bu durumu kanıksamış gibi görüldüğünü, bu durum karşısında Mustafa Kemal Paşa'nın şaşkınlığını gizleyemediğini, köylüye; düşmanın Samsun'a asker çıkaracağını elindeki her şeyi alacağını, kendisinin ise aldırmadan toprağını sürdüğünü söylediğini, köylü bu durum karşısında yarım adamın biri olduğunu, evde sekiz öksüz çocuğun kendine baktığını, üçte dul kalmış kadının olduğunu, bu durumda vatanının da yurdunun da tarlası olduğunu ve düşman oraya gelinceye kadar kıpırdamayacağını söylediğini naklederek, azimli bir kişiliğe sahip olan Mustafa Kemal Paşa'nın umudunu yitirmediğine, yılgınlığı ortadan kaldıran insan olduğuna dikkat çeker¹⁴⁵⁶.

24.4.1336 (1920) Cumartesi günü Reis Şerif Bey başkanlığında gerçekleşen üçüncü oturumda takrirler içerisinde yer alan "Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine" başlığı altında Ertuğrul Mebusu Mustafa Kemal Beyin, Mustafa Kemal Paşa İle Heyeti Temsiliye'ye Vatanperverane Mücahedelerinden Dolayı Teşekkür Edilmesine Dair Takririnde;

"Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin verdikleri izahat kâfi olmamakla beraber düveli mütelifenin hakkımızda tatbik eyledikleri işgal muamelâtından mütevellit İslâmlar kalbinde hâsıl olan âsarı tessüre çaresaz olmak üzere mücahedei vatanperveranede bulunan ve kendi mukadderet ve mukaddesatını tâyin ve idare etmek için milli ruhların bir arada içtimaina delâlet eden Mustafa Kemal Paşa Hazretleriyle müşarünileyhin âmâl ve efkârı vatanpervranesine hizmet eden Heyeti Temsiliyeye millet namına teşekkürname takdimini teklif

¹⁴⁵⁵ Kılıç Ali, *Atatürk'ün...*, s.78.

¹⁴⁵⁶ Aktaş, *Atatürk'ün...*, 1973, s. 37-38.

eylerim”¹⁴⁵⁷ şeklindeki cümlelerle, Mustafa Kemal Paşa'nın Müslümanların kalbinde meydana gelen içlenmeye çare bulmak üzere vatansevire yakışır yolda mücadelede bulunduğu, kendi alın yazısını ve kutsal şeylerini tayin ve idare etmek için milli ruhların bir arada toplanmasına rehberlik ettiği üzerinde durulup, Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Heyeti Temsiliye huzuruna millet adına teşekkürnâmenin götürülmesi ifade edilir.

Bu bağlamda Muhiddin Baha (Bursa) Bey, bir buçuk seneden beri üzüntülerle geçen ümit günlerinin böyle, gayelerine pek yakın bir güne dönüşmesini görmekten dolayı ortaya çıkan hislerini ifade etmek istediğini, bugünün büyüklüğü karşısında milletvekilleriyle milleti felaket uçurumundan kurtaran büyük şahsiyetin karşı karşıya geldiği bir mecliste vicdani hislerini söylemekle üyelerin sıkılmayacağından emin olduğu için bu cesareti gösterdiğini dile getirip, içinde bulunulan günün milli heyecanının yüksek gayeye erişilmesi ile elde edildiğini, ümitlerinin manevi kuvvetlerinin kırıldığı bir zamanda Mustafa Kemal Paşa'nın etrafa dağılmış olan kuvvetleri bir araya toplayıp, milletin kaybolan manevi kuvvetini hayatı taşıyıp yayılacak şekilde bir dayanılan hale getirdiğini, bugün kendilerini başlarında buldukları için açıkça bizzat ona teşekkürü arz etmek istediklerini ortaya koyar¹⁴⁵⁸.

16.5.1337 (1921) Perşembe günü Birinci Reis Vekili Hasan Fehmi (Gümüşhane) Bey başkanlığında gerçekleşen birinci oturumda takrirler içerisinde yeralan Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Beyin, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu Hakkında Takriri'nde Hüseyin Avni (Erzurum) Bey; milli hudut dâhilinde hilafet ve saltanat etrafında toplanarak tam manasıyla bağımsız yaşamak esasının tespit ve milli azim ve iradenin dünyaya ilan edildiğine, Büyük Millet Meclisi'nin vücuda gelmesiyle bu mukaddes gayenin elde edilmesine çalışıldığına değinmişti. Hüseyin Avni (Erzurum) Bey devamla, Büyük Millet Meclisi üyelerinden önemli bir kısmı tarafından Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk adı altında yeni bir grup kurulduğu, halbuki yukarıda da ifade edilen “maddei esasiye” yi bütün milletin ve Meclis'in kabul edip mukaddes gaye saydıklarını ve kendisinin hareket rehberinin bununla belirlenerek çalışmakta olduğunu, ancak buna rağmen bazı arkadaşların bu kaideyi yalnız bir zümrenin gayesi olarak ilan ettiklerini, böylelikle Meclis'te bu mukaddes gayeye muhalif düşünceler varmış gibi bir zanna kapılınacağını bu ve benzeri anlayışlara meydan bırakılmaması için asli gayeyi oluşturan “maddei esasiye” muhteviyatının Heyeti Umumiye tarafından bir daha kabul edilerek buna ait zabtın gazetelerde aynen yayınlanmasının karar altına alınmasını teklif etmişti¹⁴⁵⁹.

¹⁴⁵⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, İ 2, 24.4.1336, Celse 3, s. 33.

¹⁴⁵⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.1, İ 2, 24.4.1336, Celse 3, s. 33.

¹⁴⁵⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.10, İ 34, 16.5.1337, Celse 1, s. 296.

Sonra söz alan Şeref (Edirne) Bey, mütarekenin akdini müteakip Osmanlı Devleti ve ordusunun gösterdiği bütün iyi niyete rağmen karşısında bulunanların bu iyi niyeti sustimal ettiğini, mütarekeye imza koymuş olanların o mütarekenin ihtiva ettiği 16 maddenin hepsini ayakaltına aldıkları vakitte her tarafa doğru bir istila başladığını, devlet adı altında bu ülkenin her bir yerinde yaşayan insanların her birisinin tabii hukuka sahip insanlar değilmiş gibi muameleye maruz kaldığını hatırlatıp;

“...İşte o zaman Türk’ün ve İslâm’ın vicdanı bir-den kıyam etti. Trakya, Paşaeli orada sıçradı. Mübarek Erzurum beride kalktı. Ve bütün milletin dehâsın-dan doğan bir mihrak Mustafa Kemal Paşa’nın ruhu pâkine iltihak etti. İşte onun etrafına bütün İslâm milleti toplandı. ...Anadolu evlâdı baştanbaşa kıyam etti. Ya namusu istiklâl, ya ölüm. Mustafa Kemal Paşa bugün hiçbir kimsenin malı değildir. Tarihin malıdır. Bugün milletin malıdır. Bütün Türk milletinin malıdır. Onu tutan millettir, yoksa şahıs değildir. Efendiler yanlış anlıyorsunuz. Mustafa Kemal Paşa’nın vaz’ı şahsiyetinde hiçbir şey yok. Yalnız Türk milleti onun etrafında toplandı ve işte şu vaziyet meydana geldi. Binaennaleyh Müdafaa Hukuk cemiyetleri her tarafta kıyam edince vicdana müracaat ettiler ve şu hattı müdafaaayi tesis eylediler, bir halde ki efendiler; yok yok, yok iken ve bütün efrat adem tahtgâhı gibi dururken düşününüz: Bütün kudretiyle dünyayı titreten hain ve zalim Garb’a; ve nihayet hain ve kaltaban düşman olan Yunanlılara karşı düşününüz efendiler, yoktan bir ordu yarattınız; yoktan bir ordu meydana getirdiniz, bunu sizin imanınız yarattı; İslâmın imanı yarattı; Türk’ün imanı yarattı”¹⁴⁶⁰ diyerek, işgale karşı mahallî olarak ortaya çıkan teşkilâtların mütarekenin imzalanmasından kısa bir süre sonra Müdafaa Hukuk şeklinde kendilerini göstermeye başladıklarını, Mustafa Kemal Paşa’nın hürriyet ve istiklâl mücadelesi veren bir millete lâzım olan, milleti birlik ruhu içinde harekete getiren, aranan çareyi millet gerçeğine dayandıran, birleştirici bir dehâ ile Türk milletini temsil eden bir şef olduğunu belirtip, onun tarihin ve Türk milletinin bütününün malı olduğunu beyan eder.

Kendisine Güvenilen ve Kendisinden Beklentiler Olunan

Mustafa Kemal Paşa, alelade insanların erişemeyeceği bazı niteliklere sahip olan bu vasfı, Allah vergisinin bir neticesi olarak görülen, millet tarafından lider gözü ile bakılıp, kendisine itaat bir manevî görev bilinen ve millet hayatının önemli bir döneminde ortaya çıkan, irade birliği kendisine emanet edilen, bu kadar büyük sorumluluğun yüklenmesinin kendisini daha

¹⁴⁶⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.10, İ 34, 16.5.1337, Celse 1, s. 298.

büyük faaliyete sevk edeceğine inanılan, bütün ömrünü millet hizmetine vakfeden mümtaz bir şahıstı.

Ali Metin-Ziya Oranlı, Muhittin Paşa'nın etkisiz hale getirilmesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'tan Ankara'ya ulaşmak amacı ile yola çıktığını, Kayseri'de halkın coşkulu karşılamaşının ardından halka kısa ve heyecanlı bir nutuk söylediğini, onun bu nutkuna minik yüreğiyle bir ilkokul çocuğunun; “dâvamızdan ölsek dönmeyiz” demiş ve herkesin gözlerinin dolmuş olduğunu, kurtuluşa olan inancın giderek artmakta ve bir milletin yeniden kenetlenmekte olduğunu, esaret ve çaresizliğin bu milletin kaderi olamayacağını, Mustafa Kemal Paşa'nın, bunu gerçekleştirmenin sorumluluğunu omzunda taşımakta olduğunu, Kayseri'de bir gece dinlenilmiş sonra yolculuğa devam edildiğini, güzergâh üzerinde bulunan Kırşehir'de de durulması kararlaştırıldığını, Kırşehir'in ileri gelenlerinin Mustafa Kemal Paşa'ya büyük bir evde ziyafet hazırladıklarını, Kırşehir halkının havanın soğuk olduğuna aldırılmayarak, evin orda toplanıp marşlar söylediklerini, onun bu coşkulu halkı selamladığını evin penceresini açıp, halka uzun uzun bakıp el salladığını ve bu milletin içinden bir hürriyet kahramanı Kemal'in çıktığını söyleyerek;

“Vatanın bağına düşman dayamış hançerini

Yok, imiş kurtaracak bahtı kara maderini” sözleriyle, milletin o günkü üzüntüsünü ifade ettiğini işte bu milletin içinden çıkan bir ses diyor ki;

“Vatanın bağına düşman dayasın hançerini

*Bulunur kurtaracak bahtı kara maderini”*¹⁴⁶¹ mısralarıyla da halkın kendisine gösterdiği bu ilgiyi milletin esaret altında yaşamaya isyanı olarak değerlendirir.

İstiklal Savaşı'na da katılan M. Şevki Yazman, Mustafa Kemal'in Milli Mücadele ruhu için ilk görevlendirildiği üçüncü ordu sıfatıyla, bütün ordu birliklerine mücadele ve muharebeye hazır olmaları yönündeki emri her yerde olduğu gibi hatırayı kaleme alan M. Şevki Yazman'ın kendisinin de bulunduğu (Sille) bucağının Redif kışlasında da faaliyetlere neden olduğunu belirtip;

“Türk milletinin büyük bir talihi olarak, İstiklal Savaşı'nın bu andan itibaren başlamasının diğer bir hayati faktörü de; Mustafa Kemal Paşa'nın tam o günlerde büyük salâhiyetlerle Anadolu'ya geçmiş bulunması ve geçerken de böyle bir İstiklal Savaşı'nı tasarlamış, kafasına yerleştirmiş, plânlarını ve arkadaşlarını hazırlamış olması idi. Daha işin başında herkes Mustafa Kemal Paşa'yı tanıyordu, onun kahramanlığını Çanakkale'de başardığı işleri, cesaretini ve bir devlet adamı olarak kabiliyetini biliyor ve takdir ediyordu. Bu

¹⁴⁶¹ Atatürk'ün Şimdiye..., s. 44-45.

büyük bir şanstır. Eğer işin başında böyle bir lider bulunmasa İstiklal Savaşı mücadelesini bu kadar çabuk ve süratle tanzim etmek mümkün olmazdı”¹⁴⁶² diyerek, Mustafa Kemal Paşa'nın büyük yetkilerle Anadolu'ya geçmesi ve bir mücadeleyi tasarlamış olduğu, onun eksikliği halinde mücadelenin çabuk organize edilmesinin mümkün olamayacağı üzerinde durur.

1.3.1337 (1921) Salı günü Reis Mustafa Kemal Paşa başkanlığında açılan birinci oturumda Nutuklar içerisinde yer alan “Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın İkinci İçtima Senesi Açış Nutku” münasebetiyle ikinci oturumda Yahya Galip (Kırşehir) Bey, ülkenin İslam hukukunun çiğnenmek istendiğini, Müslümanlara miskinlik ve yoksulluğun yüklenmek üzere bulunduğunu dile getirir ve devamla, Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliğini bırakarak, makam sevdasında olmayıp ülkenin kurtuluşu için ömrünü adadığını, milletin önüne galip olana yakışacak bir şekilde düştüğü ve milli onur ve haysiyetin büyük olması nispetinde millette bir ilerlemenin kaydedileceğinden Reis Mustafa Kemal Paşa'dan daha büyük başarı beklendiğini şu şekilde ortaya koyar;

“İşte efendiler; bu mühim bir anı tarihidir. Eğer Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Ordu müfettişliğini kıymamış olsaydı, milletin önüne bir azmi galibane ile düşmemiş olsaydı, bu gün bu hal tecelli etmezdi, bununla demek isterim ki; bugün Mustafa Kemal Paşa azmi blendinin âsarı feyzini görüyor, inşallah bu Meclisi Âlinin himmeti ile millet felâketlerden kurtulacak, âmaline her halde muvaffak olacaktır. Bu hamiyetin hissesi tabii aledderecat millete aittir.

*Beyefendiler; Şunu demek isterim ki, Mustafa Kemal Paşa'dan yüksek bir derecede bulunan bir zat eğer ufak bir fedakârlık etmiş olsaydı bu memleket şimdiye kadar kurtulmuş olacaktı. Bunu nazarı ibretle görünüz Binaenaleyh, hamiyet ne kadar büyük taraftan gelirse o nispette bu millete feyizler ihsan eder”*¹⁴⁶³.

Şahsında Başarı Görülen

Mustafa Kemal Paşa, ümitlerinin manevi kuvvetlerinin kırıldığı bir zamanda etrafa dağılmış olan kuvvetleri bir araya toplayan, milletin kaybolan manevi kuvvetini hayatı taşıyacak şekilde bir dayanılan hâle getiren, kendilerini başlarında buldukları için açıkça teşekkür arz edilen, üstün tutulmuş olan şahsiyeti ile milletin kalbinde yaşayan yüce bir kimse ve tarih yapan insandı.

Cebesoy, Milli Mücadele döneminde ki başarıları hakkında kendilerine Mustafa Kemal'in sağladığı katkı ile muvaffak olma sebeplerini;

¹⁴⁶² M. Şevki Yazman, “İstiklal Savaşında Mehmetçik”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt 3, s. 342-343.

¹⁴⁶³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, D.1, C.9 İl, 1.3.1337, Celse1, s. 8-9.

“Mustafa Kemal, daha mücadeleye atılmadan, hedef ve gayelerini mükemmel bir surette tespit ve tâyin etmiş Misak-ı Milli'nin esasını da ta 1907'de hazırlamıştı. Padişah ve hükümet esaret altında memleketi kurtaracak bir idare kuramıyor ve kendisini düşmanlarının atıfetine bırakarak tam mefluç haline gelmişti, o halde idarenin millet tarafından ele alınması ve hâkimiyetin ve hâkimiyetin içte ve dışta kayıtsız şartsız ilanı bunun her tarafta kabul edilmesi gerekmişti. Bu ilk hedef olmuştu. Bundan sonra milli hâkimiyet idaresinin içte ve dışta kurtuluş için nasıl bir siyaset takip etmesi gerektiğini ikinci hedef olarak tespit etmek lazımdı. İki hedefi de Mustafa Kemal Misak-ı Milli'de toplamıştı. Mustafa Kemal'in diğer bir başarısı Misak-ı Milli'yi halka kabul ve mal etmesidir. Misak-ı Milli ki çok büyük bir projedir. Bu da Mustafa Kemal'in emsalinin üstünde nasıl realist bir lider olduğunu bizlere gösteriyor”¹⁴⁶⁴ şeklinde söyleyerek, Mustafa Kemal Paşa'nın, henüz mücadeleye atılmadan, hedef ve gayelerini tespit ve tâyin ettiğini Misak-ı Milli'yi halka kabul ve mal ettiren gerçekçi bir lider olduğunu belirtir.

Atatürk'ün “Bir avuç kahraman Türk bahriyelisi” diye tarif ettiği Millî Mücadele denizcileriyle görüşülerek hazırlanan, daha sonra notların birbiriyle karşılaştırılması neticesi tarafsız bir şekilde ortaya çıkan eserde Methi Bayar, Mesih'i bekleyen müminler gibi Türk milletinin de bir mucize bekliyor olduğunu, nitekim Mesih'in 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya ayak bastığını, Mustafa Kemal Paşa'nın her Türk'ün hissettiği nefret ve isyanını kendi vicdanında duyduğunu, bütün bir milletin isyanı olan İstiklal Savaşı'nın bu duygu sayesinde sembolünü bir insanda bulduğunu belirtip. Millî Mücadele'yi başarılı kılanın bu inanç olduğunu, bu inancın elektrik şebekesindeki cereyan hızıyla bütün memlekete yayılıp herkes tarafından benimsenince korkunç bir kuvvetin doğduğunu dile getirir.

Atay, Mustafa Kemal Atatürk'ün şef olarak tanınmasının bir hayli zor olduğunu, Erzurum Kongresi'nde kongre başkanı olması dahi istenmediğini, onun, lider ruhuyla doğup büyüyen biri olduğu için hiçbir zaman küçük görevlerinde bile sıradan biri olmadığını, Erzurum Kongresi'nden sonra kendisiyle (Atay), Ulu Önder arasında geçen şu konuşmada Ata'nın liderliğe olan tutkusunu; “Ya sizi Erzurum Kongresi'ne Reis yapmasaydılar” sorusuna, “*Bir yenisini toplardık*” şeklinde verdiği cevapla ifade eder.

Atay ayrıca, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliği için şunları söyler;

“Erzurum ve Sivas kongrelerinde adeta millî meclisler ehemmiyeti verdimiştir. Heyet-i Temsiliye, halk idaresini belirten bu kongrelerin hükümeti demektir. O kendisi Heyet-i Temsiliye'nin reisliğine de bir devlet reisliği verdirmekte gecikmez. Müstesna bir zekânın, bütün fırsatlarını sabır ve soğukkanlılıkla kollamasını ve kullanmasını bilen taktikleri önünde

¹⁴⁶⁴Cebesoy, “Milli...”, s. 386-388.

herkes sürüklenip gider. Belli başlı arkadaşlarından hiçbirine ikincilik muamelesi ağırlığını hissettirmez. Fakat daima birinci olarak kalmayı da bilir”

Görülüyor ki yanında bulunanlar ve mesai arkadaşları tarafından Mustafa Kemal Paşa; mantıklı, samimi, amaçlarla araçlar arasında makul bir denge gözeten, ülkenin ve milletin maruz kalacağı tehlikelere işaret eden, ülkenin kurtarılması için fiili olarak çaba göstermek gerektiğini vurgulayan, ümitvar ve güven aşıl原因ıcı, kabiliyeti ve bilgisi yapması gerekene izin veren, kendisine itaat bir manevi görev bilinen, verdiği kararları herkes tarafından tasvip edilen, henüz mücadeleye atılmadan hedef ve gayelerini tespit ve tayin edip, Misak-ı Milli’yi halka kabul ve mal ettiren, nefret ve isyanı kendi vicdanında duyup, bütün bir milletin isyanı İstiklal Savaşı’nın bu duygu sayesinde sembolü olan, fikirleri birçok kuşakları yetiştirip besleyecek güçte olan, Türkiye’deki büyük olayların meydana çıkardığı müstesna simalardan biri gibi görünen, makam sevdasında olmayan, kendi topraklarında gözü olan yabancı devletlere karşı direneceğini ifade eden, teşkilatçılığını, birleştiriciliğini vatanını kurtarma yolunda gösteren, hayatta kalmak için ölümü göze almanın gerekli olduğuna inanan, halkın kendisine gösterdiği ilgiyi milletin esaret altında yaşamaya isyanı olarak değerlendiren, kuvvetini unvan ve makamdan değil milletin sinesinden alan olarak nitelendirilmektedir¹⁴⁶⁵.

Sonuç

Mustafa Kemal Paşa’nın serüveni, Türk milletinin bağımsız olarak yaşama arzusunun hayata geçirilmesi ve tekrarlanması, Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin kuruluşu ve gelişmesi ile adeta bütünleşmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, uzun ve meşakkatli yollara katlanılarak din ve vatan ile birlikte önemli ve tarihi bir vazifeyi ifa için etrafında toplanılan bir şahıs olarak görülmüş, kongreler dönemine özgü yanında bulunanlar ve mesai arkadaşları tarafından muhtelif vasıfları öz olarak şunlar olmuştur;

Meseleler karşısında düşünen, inceleyip araştıran ve kesin kararını verdikten sonra bu kararın uygulanma zamanını sabırla bekleyen, her şeyin sırasını, zamanını çok iyi bilen ve metotlu çalışandır.

Anadolu’da alelade bir kumandan olarak tanınmayan, Anafarta’daki büyük hizmetinin herkese itimat telkin etmiş ve kendisine ise büyük bir şöhret kazandırmış olmandır.

¹⁴⁶⁵ Yaşar Özüçetin, *Kurtuluş ve Kuruluşta Milletvekili Gözüyle Gazi Mustafa Kemal Paşa (1920-1923)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015, s. 259-272.

Milletinin sesi karşısında cesaretini ve metanetini çekinmeksizin deneyen, durumun önemini, alınacak tedbirin kesinliğini ve yapılacak işin zorluğunu saklamayan, sorumluluğu üzerine almaktan kaçınmayan, rütbesi, özünde ve sözünde olandır.

Üniformasıyla birlikte bütün sıfat ve yetkilerinden sıyrılarak serbestçe mücadeleye atılma imkânını bulup, derhal kendisine dört elle sarılan milletin başında İstiklal Savaşı'nın hazırlıklarına koyulandır.

Ordu Müfettişliği'ni bırakarak, makam sevdasında olmayıp ülkenin kurtuluşu için ömrünü adayan, milletin önüne, galip olana yakışacak bir şekilde düşen kendisinden daha büyük başarı beklenendir.

"...Paşa Hz. bu dâvayı milli için kendisi, herhalde, fedayı nefisle ortaya atıldı. Değil yıpranmak, kendisinin fedayı can etmesinden iftihar ediyor zannediyorum" şeklinde, bu milli dava için kendi nefisini feda ile ortaya atılan, canını feda etmekle dahi iftihar edecek olandır.

Gerçekleri her zaman ve şartta dile getirmeye yönelik samimiyeti olandır.

Uzunca bir süre içinde bulunulan durumdan çıkmak için çareler arayan, milletin başarıya ulaşamamış tecrübelerinden esinlenen düşünce ve hareket birikimini edinmiş olandır.

Yerine getirilmesini talep ettiği emri ile arzu edilen amaca ulaşandır.

Hep umutla yaşamayı bilen, iyimser ve ümit vericidir.

Milli Mücadele'de en başından beri milletçe galibiyete ulaşılacağını vurgulayan ve inancını hiçbir zaman kaybetmeyendir.

Milli davasını Anadolu'daki insanlarla beraber olarak birbirine olan güvenle gerçekleştirendir.

Vatana hizmet yönünde arzusunu ortaya koyandır.

Kendi ve arkadaşlarının komutanlığı ile vatanı savunma konusunda sorumluluk hissedendir.

Kendi topraklarında gözü olan yabancı devletlere karşı asla pes etmeyeceğini ifade edendir.

Kaynakça

Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923) Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkları ve İdare*, İletişim Yay., İstanbul, 2008.

Aktaş, R. Necdet, *Atatürk'ün Bağımsızlık Savaşı Nasıl Hazırlandı?*, Varlık Yay., İstanbul, 1973.

Atatürk'e Ait Hatıralar, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1949.

Atatürk'ün Şimdiye Kadar Yayınlanmamış Anıları, (Haz. Ali Metin-Ziya Oranlı), Alkan Matbaası, Ankara, 1967.

Atay, Falih Rıfki, *Babamız Atatürk*, İstanbul, 1955.

Aydın, Mesut, “Yeni Türk Devleti ve Misâk-ı millî”, *Türkler*, C. 16, (Ed., Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.

Bıyıklıoğlu, Tevfik, “Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Hukukî Statüsü ve İhtilâlcî Karakteri”, *Belleten*, C. XXIV, Sayı: 96 (Ekim 1960'dan Ayrı Basım), TTK Basımevi, Ankara, 1960.

Cebesoy, Ali Fuat, “Millî Mücadelenin Muvaffak Oluş Sebepleri”, *Yakın Tarihimiz*, C. 4, s. 386-388.

Bayar, Celâl, *Celâl Bayar Diyor ki 1920-1950, Nutuk-Hitabe-Beyanat-Hasbihal*, (Toplayan: Nazmi Sevgen), İstanbul, 1951.

Cebesoy, Ali Fuat, *Millî Mücadele Hatıraları*, Temel Yay., Tarih Kültür Dizisi, İstanbul, 2000.

Çambel, Hasan Cemil, *Makaleler Hatıralar*, TTK Basımevi, Ankara, 1987.

Çoker, Fahri, *Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, C. I, Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yay., Ankara, 1994.

Dayı, S. Esin, “Atatürk İlkeleri, Atatürk'ün Siyasî ve Askerî Kişiliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 55, (Mart 2003), s. 345-369.

Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet (İkinci Grup)*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Egeli, Münir Hayri, (Nakleden), *Atatürk'ten Bilinmeyen Hatıralar*, İstanbul, 1959.

Goloğlu, Mahmut, *Millî Mücadele Tarihi-I Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2008.

Goloğlu, Mahmut, *Millî Mücadele Tarihi-I Sivas Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2008.

Kalkavanoğlu, İlyas Sami, *Millî Mücadele Hatıralarım*, Ekiciğil Yayınevi, İstanbul, 1957.

Kansu Ceyhun Atuf, *Atatürk ve Kurtuluş Savaşı*, Varlık Yay., Dördüncü Baskı, 1992.

Karabekir, Kâzım, *Nutuk ve Karabekir'den Cevaplar*, (Yay. Haz. Prof. Dr. Faruk Özerengil), Cilt I, İstanbul, 1977.

Kemal Atatürk (Bugünkü dille yayına hazırlayan Prof. Dr. Korkmaz Zeynep), *Nutuk 1919-1927*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2006.

Kılıç Ali, *Atatürk'ün Sırdaşı Kılıç Ali'nin Anıları*, (Der. Hulusi Turgut), Türkiye İş Bankası, Kültür Yay.

Kongar, Emre, *Devrim Tarihi ve Toplum Bilim Açısından Atatürk*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2008.

Küçük, Cevdet, "Millî Mücadele", *DİA*, C. 30, İstanbul, 2005.

Küçük, Mustafa, "Birinci TBMM'nin Açılışı ve Anlamı", *Türkler*, C. 16, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.

Millî Mücadele Tarihi, (Yay. Haz. Berna Türkdoğan).

Omurtak Salih, Hasan-Âli Yücel, İhsan Sungu, Enver Ziya Karal, Faik Reşit Unat, Enver Sökmen, Uluğ İğdemir, "Atatürk", *İslâm Ansiklopedisi*, 1.Cilt, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993.

Özüçetin, Yaşar, *Kurtuluş ve Kuruluşta Milletvekili Gözüyle Gazi Mustafa Kemal Paşa (1920-1923)*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2015.

Selek, Sabahattin, *Millî Mücadele (Ulusal Kurtuluş Savaşı)*, II, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2002.

Selvi, Haluk, "Millî Mücadele'de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi", *Türkler*, C. 15, (Ed., Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002.

Sherill H. Charles, *Gazi Mustafa Kemal Hazretleri Nezdinde Bir Yıl Elçilik*, (Çev. Ahmet Ekrem), İstanbul, 1934.

Tanör, Bülent, "Millî Mücadele'de Kongreler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. 4, İletişim Yay., İstanbul, 1985.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.1.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.10.

TBMM Zabıt Ceridesi, D.1, C.9.

Turan, Şerafettin, *Türk Devrim Tarihi Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, C. 2, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.

Türk İstiklâl Harbi Batı Cephesi (4 Eylül 1919-9 Kasım 1920), II'nci Cilt, 2'nci Kısım, Genel-kurmay Basımevi, Ankara, 1965.

Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet, *İlk Meclis ve Millî Mücadele'de Anadolu*, Çağdaş Yay., İstanbul, 1990.

Yalçın, E. Semih (Ed.), *Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2008.

Yazman, M. Şevki, "İstiklâl Savaşında Mehmetçik", *Yakın Tarihimiz*, Cilt 3.

Yunus Nadi, *Mustafa Kemal Paşa Samsun'da*, Sel Yay., Hisar Matbaası, İstanbul, 1955.

Erzurum Kongresi Öncesi Gelişmeler ve Mustafa Kemal Paşa'nın İstifası**Meselesi****Zekeriya Türkmen*****Özet**

Mustafa Kemal Paşa geniş mülkî-askerî yetkilerle donatılmış bir vazifeyle IX. Ordu Kıt'aatı Müfettişi sıfatıyla Samsun'a çıktıktan sonra, müfettişlik mıntıkasındaki asker ve sivil idarecilerle irtibata geçip çok yönlü faaliyete atılmıştır. Bir yandan müfettişlik talimatnamesinde yer alan görevleri yerine getirirken, diğer taraftan da mütareke dönemindeki haksız işgallere karşı kamuoyunu pasif direniş tedbirleriyle harekete geçirmeye kalkışması, Osmanlı coğrafyasını her bakımdan denetim altına almak isteyen İngilizleri endişeye sürüklemiştir.

Samsun'da çok fazla kalmadan beş gün sonra Havza'ya geçmesi, 18 gün kaldığı Havza'da mitingler düzenleyerek halkı bilinçlendirmeye çalışması, 12 Haziran'da geldiği Amasya'da 24 Haziran 1919 tarihine kadar çalışmalarını sürdürerek, Türk İstiklal Mücadelesinin bağımsızlık bildirisini yakın arkadaşlarıyla hazırlayıp ilan etmesiyle yeni bir dönemin başlangıcına geçilmiş oldu.

IX. Ordu adı bir taraftan İngilizlerin tepkilerini azaltmak amacıyla III. Orduya tahvil edilirken, Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı faaliyetler, İngilizleri olduğu kadar, Osmanlı hükûmetini de endişeye sürüklemiştir. Hükûmetin İngiliz talepleri çerçevesinde onu müfettişlik mıntıkasından geri çağırarak istemesi, Mustafa Kemal Paşa'nın bu çağrılara pek kulak asmayıp yoluna devam etmesi, ordu müfettişi ile hükûmet arasında telgraf savaşının başlamasına zemin hazırlamıştır. 25 Haziran tarihinde Amasya'dan ayrılan Mustafa Kemal Paşa, Tokat-Sivas-Erzincan yoluyla 3 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'a ulaşmıştır.

Bu yolculuk boyunca İstanbul hükûmetinin onu görevinden ayrılıp İstanbul'a dönmesi yönündeki çağrılarını artarak devam ederken, o hedefinde karargâh olarak yer alan Erzurum'a bir an önce ulaşmak üzere yoluna devam etmiştir. Öte yandan Sadrazam vekili Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendinin 23 Haziran 1919 tarihli kabine toplantısında Mustafa Kemal Paşa'nın görevine son verilmesine yönelik aldıkları karar ise ordu müfettişi tarafından adeta yok hükmünde görülüp umursamaz bir tavırla karşılanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelişinden sonra da geri dönmesi yönündeki çağrılarının artarak devam ettiği görülür. Harbiye Nazırı ve Erkan-ı Harbiye Reisinin çağrılarını bir yana, hükûmetin sivil kanadı da aynı şekilde geri dönmesi yönündeki çağrılarını

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Elmalıkent Yerleşkesi, Ümraniye – İSTANBUL.

sürdürmüşlerdir. En nihayetinde, 8/9 Temmuz 1919 gecesi artan baskılar sonucu istifa edip sine-i millete dönen Mustafa Kemal Paşa, bundan sonra kendi ifadesiyle “bir ferd-i mücahid” olarak Türk İstiklal Mücadelesinin milli önderi sıfatıyla kuva-yı milliye'nin önderi olmuştur.

Bu bildiriye Mustafa Kemal Paşa'nın ordu müfettişliğinden istifasına uzanan süreçte, hükûmetle/İngilizlerin dümen suyunda hareket etmekten başka çare bulamayan hükûmet üyeleriyle olan münasebetleri ve yaşanan gelişmeler dönemin arşiv belgeleri ve hatırat türü ve araştırma eserleri ışığında yeniden değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: IX. Ordu Kıtaaatı Müfettişliği, Mirliva Mustafa Kemal Paşa, Erzurum, Amasya Genelgesi, Ordu müfettişliği.

Giriş

Birinci Dünya Savaşına Alman İmparatorluğu ile yapılan gizli ittifak antlaşmasının ardından 3 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan eden Osmanlı Devleti, dört yıl süren uzun savaşta 2.850.000 askeriyle on farklı cephede muharebelere katılmak zorunda kalmıştır. Cephelerde 1918 yılı başından itibaren yaşanan çözümlenin ardından 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Ateşkes Antlaşmasını imzalayarak teslim olmuştur. Mütareke hükümleri cephelerdeki ordu komutanlarına Harbiye Nazırı Mareşal Ahmet İzzet Paşa'nın emriyle duyuruldu. Cephe komutanları, Harbiye Nazırının emriyle İstanbul'a davet edildi. İstanbul'a gelen ordu komutanları sık sık bir araya gelerek, ülkenin geleceğine yönelik hazırlanan planlar üzerinde görüş alışverişinde bulunmuşlardı. Mütareke döneminde personel, silah-araç gereçten tecrit edilmek istenen orduyu, Mütareke döneminde bir barış devri kuruluşu olan ordu müfettişlikleriyle ayakta tutma gayretleri ön plana çıktı. İtilaf Devletleri işgallerinin olduğu bir dönemde, onların da tepkisini çekmeden ülkede asayiş ve huzurun sağlanmasına yönelik çalışmalara hız veren Erkan-ı Harbiye Riyaseti mensupları, elde mevcut dokuz kolorduyu ordu müfettişliklerine taksim ederek iskelet kadro halinde de olsa ayakta tutma gayretinde idiler. Aslında, Mondros Mütarekesi şartlarına göre Osmanlı ordusunun çekirdek kadroya diğer bir ifadeyle iskelet kadroya dönüştürülmesi işlemleri İtilaf Askerî Komisyonlarının denetim ve gözetimleri altında büyük bir titizlikle sürdürülmeye çalışılmıştır.¹⁴⁶⁶

İstanbul'da Bayezid'daki Harbiye Nezareti karargahı bünyesinde faaliyette bulunan Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetindeki yoğun çalışmalar 1919 yılı Nisan-Mayıs ayında büyük ölçüde tamamlanmış, Osmanlı ordusunda barış dönemi kadro-teşkilatına göre ordu müfettişliklerinin kuruluş çalışmaları tamamlanmıştır. Teşkil edilen üç ordu (I., Yıldırım (II.)

¹⁴⁶⁶ Ayrıntı için bk., Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001, s. 24 vdd.

ve IX. (III.) Ordu), müfettişliği dışında Trakya için teşkil edilen Rumeli Müfettişliği ve Diyarbakır'daki Müstakil XIII. Kolordu ile Osmanlı ordusunun barış dönemi kadrosu (9 Kolordu) denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Başlangıçta IX. Ordu Kıt'aatı, daha sonra III. Ordu Kıt'aatı Müfettişliği olarak adlandırılan birimin başına Mirliwa Mustafa Kemal Paşa atanmıştır. Müfettişlik mıntikasına gitmek üzere Mustafa Kemal Paşa 16 Mayıs 1919 tarihinde İstanbul'dan ayrılmış, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ulaşmış, güvenlik gerekçesiyle oradan Havza'ya geçip kamuoyunu işgallere karşı duyarlı hale getirmeye çalışmış, daha sonra da Amasya'ya geçmiştir. Amasya'da kaldığı (12-24 Haziran 1919) süre zarfında Saraydüzü Kışlası'nda Amasya şehrinin önde gelenleriyle yaptığı toplantıların ardından Millî Mücadelenin plan, hedef ve stratejisini ortaya koyan yeni Türk devletinin kuruluş belgesi niteliğindeki Amasya Tamimi'ni yayımlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Amasya'daki çalışmaları tamamladıktan sonra Erzurum'a geçip faaliyetlerini müfettişlik karargahı olarak tespit edilen bu şehirde sürdürmeye çalışmıştır.¹⁴⁶⁷

III. Ordu Müfettişi Mirliwa Mustafa Kemal Paşa'nın Hükûmetle İlişkileri

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'da, Havza'da ve Amasya'daki çalışmalarını yakından takip eden İngilizlerin şüpheleri her geçen gün artmıştır. İstanbul'daki İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanı Amiral Calthorpe, Karadeniz Ordusu Komutanı General Milne, bölgedeki İngiliz istihbarat subaylarının gönderdikleri raporlardaki bilgilere dayanarak Osmanlı hükûmetine Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik mıntikasından geri çağırılması yönündeki telkinleri Mayıs ayı sonundan itibaren sık sık gündeme taşınmıştır.

1919 yılı Haziran başından itibaren İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserinin Osmanlı hükûmetine yaptığı baskı sonucu sürdürülen yazışmalar Anadolu'daki ordu müfettişleri ile hükûmet arasındaki ilişkileri kopma noktasına sürüklemiştir. Damat Ferit Paşa hükûmeti acziyetinden dolayı, İngiliz Yüksek Komiserliğinin taleplerine boyun eğmekten başka bir çare görmüyordu. Hatta bu sırada hükûmet, İngiliz taleplerinden dolayı taşradaki kimi mülki idarecileri değiştirmeye dahi kalkışmıştı. Nitekim Dahiliye Nezareti öncelikle Mirliwa Mustafa Kemal Paşa ile devamlı irtibat halinde bulunan Erzurum valisi Münir Bey ile Van Valisi Haydar Bey'in değiştirilmesini kararlaştırdı. Oysa ki, bu valiler, bölgelerinde yaptıkları çalışmalar ve diğer faaliyetleriyle aslında, doğuda kurulması düşünülen hayali Büyük Ermenistan devleti fikrine baştan beri karşı duruş sergilemekte idiler. Bahse konu valilerin ülkenin bütünlüğü yolundaki faaliyetleri, III. Ordu Müfettişi Mirliwa Mustafa Kemal Paşa tarafından da desteklendiğinden şimdilik yerlerinde bırakılmalarının daha uygun olacağı aşikârdı.

¹⁴⁶⁷ Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2002, s. 89 vdd.

III. Ordu Müfettişi Mirliya Mustafa Kemal Paşa, 18 Haziran 1919'da Amasya'dan Dahiliye Nazırı Ali Kemal Beye gönderdiği şifre telgrafında Erzurum ve Van valilerinin görevde kalmalarının memleketin yüce menfaatleri için gerekli olduğunu ifade etmekte idi.¹⁴⁶⁸ Paşa bu telgrafında, hükûmetin görevine bağlı, elinden gelen gayreti sarf eden valilerin sebepsiz yere görevden alınmalarından dolayı, millet nazarında iktidara karşı güvenin sarsılacağına da dikkat çekerek¹⁴⁶⁹; bu kritik dönemde halkı üzmeyecek tavırlar sergilenmesinin elzem olduğunu ifade ediyordu. Mustafa Kemal Paşa, hükumete bu düşüncelerini belirttikten sonra, kendi mıntıkasında görevli valilere, kolordu komutanlarına gönderdiği 20 Haziran 1919 tarihli telgrafında, muhabere ile ilgili sorunlar çıkararak başında Refik Halit Bey'in bulunduğu Posta ve Telgraf Nezaretini protesto edip, muhaberât konusundaki kararlarına kesinlikle uymamalarını istemişti.¹⁴⁷⁰

Bu arada İstanbul'daki İngiliz askeri ataşesi ve sefaret baştercümanı Sir Andrew Ryan, 21 Haziran 1919 tarihinde Dahiliye Nazırı Ali Kemal'i ziyaret ederek, ülkenin genel durumu hakkında düşüncelerini aktarmışlardı. Dahiliye Nazırı yapılan bu görüşmede, yabancı işgaline karşı millette direnme azminin gittikçe arttığını, bunun önüne geçmenin mümkün olmadığını, Yunanlıların ilerleyişi durdurulamazsa şayet kendisinin de istifa etmekten başka çaresi olmadığını belirtmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın hükûmetin taşradaki uygulamalarına devamlı karşı çıkması üzerine Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, 21 Haziran 1919 tarihinde Kâzım Karabekir Paşa'yı vekâleten III. Ordu Müfettişliğine tayin etmek istedi. Gelişmelerden haberdar olan Kazım Karabekir Paşa, şimdilik böyle bir atamanın yapılmasını kesinlikle doğru bulmadığını ifade etmiş, böyle kritik bir dönemde Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik görevinden alınmasının daha isabetli olacağını ifade etmiştir.¹⁴⁷¹

Bu gelişmeler olurken, Mirliya Mustafa Kemal Paşa ise, İstanbul'da hükûmet kanadında aleyhine yönelik yürütülen faaliyetleri umursamaz bir tavırla karşılamakta idi. O kendisine karşı faaliyetler yürütüle dursun, bu sırada Dahiliye Nezaretine gönderdiği bir telgrafta, müfettişlik bölgesinde yapılmasını istediği bir takım talepleri yazılı olarak bildirmek için çaba harcıyordu.

¹⁴⁶⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Bâbîâlî Evrak Odası, (BEO.), Dahiliye Giden nr: 343451.

¹⁴⁶⁹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (ASD.), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1959, c.I, s. 18 vd.

¹⁴⁷⁰ BOA.BEO., Dahiliye Giden nr: 343451, lef: 1-3; ayrıca bk., Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (Gnkur. ATASE) Arşivi, Kıs: 323, Ds: 60-4, F: 4.

¹⁴⁷¹ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, (Yay. Hz. Faruk Özerengin), İstanbul 1990, s. 51-52; Öte yandan Karabekir Paşa 1339/1923 senesinde İstanbul'da Şevket Turgut Paşa ile görüştüğünde kendisine şu izahatı yaptığını açıklar: "--- Senin Erzurum Kongresinin millî birlik ve millî mukavemet hazırladığını biliyordum. Kemal Paşa'nın seni istirkabla (çekmemek) işi bozacağına ve şahsını esas tutarak " benden sonra tufan " düsturuyla çalışacağına yalnız ben değil, Fevzi Paşa da iman ettiğimizden Kemal Paşa'yı da İngilizler istediğinden, seni müfettişliğe getirmeyi düşünmüştük.", bk. Aynı eser, s. 52 dipnot 1.

Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey, Mustafa Kemal'in bu isteklerini içeren telgrafını 22 Haziran 1919 tarihinde sadarete sunmuştur. 23 Haziran 1919'da Sadrazam vekili bulunan Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi başkanlığında toplanan kabine, III.Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezaretinin emirlerine uyup İstanbul'a gelmediği ve halkı hükûmete karşı kışkırttığı gerekçesiyle görevinden alınması yönünde bir karar çıkartmak için kabine üyelerine teklifte bulunmuştu.¹⁴⁷² Uzun tartışmalardan sonra sadrazam vekili Mustafa Sabri Efendinin bu teklifi diğer kabine üyeleri tarafından da kabul edilerek imzalandı. Bu karara imza atanlar arasında Mustafa Kemal Paşa'nın tayininden bu yana gizli de olsa onu destekleyen, fakat son gelişmelerden sonra bu fikrinden vazgeçen Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa da bulunuyordu.¹⁴⁷³

Hükûmetin aldığı bu karardan sonra hiçbir resmî sıfatı kalmayan Mustafa Kemal Paşa'nın yerine eski Bahriye Nazırı Hurşit Paşa'nın atanması teklif edilmişti. Üstelik Sadaret Makamından Harbiye ve Dahiliye Nezaretine gönderilen yazıda bu durumun bütün vilayet ve kolordulara tebliğ edilmesi de istenmişti.¹⁴⁷⁴ Bu gelişmelerin yaşandığı sırada Mustafa Kemal Paşa Amasya'da memleket ölçüsünde büyük bir kararı uygulamaya koymak üzereydi. 19 Haziran 1919'da Rauf Bey ile Ali Fuat Paşa Amasya'ya gelip Mustafa Kemal Paşa ile buluşmuşlardı. Bu durumdan Erzurum'daki XV. Kolordu komutanı Kâzım Karabekir Paşa da haberdar edilmişti. III. Kolordu Komutanı Refet Bey 21 Haziran'da Amasya'ya gelebilmişti. 21-22 Haziran 1919'da Amasya'da Saraydüzü Kışlasında gerçekleştirilen bu toplantıda Millî Mücadele tarihi açısından son derece önemli olan Amasya Tamimi imzalanmıştı.¹⁴⁷⁵ Amasya Tamimi bir anlamda millî mücadelenin plan ve programını belirlerken, kurulacak olan yeni devletin ilk işaretini de vermekte idi. Bu tamimde Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa, Refet Bey ve Rauf Bey tarafından memleketin tamamını ilgilendiren önemli kararlar alındı.¹⁴⁷⁶ Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ilk kez millî direniş ilkelerini bir protokol halinde hazırlayarak Türk yurdunun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü sağlamak için işbirliği yapmaya yemin etmişlerdi.¹⁴⁷⁷

Amasya'daki toplantıya dair etrafa yayılan bilgilerden ve gelişmelerden büyük endişe duyan Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey, 23 Haziran 1919 tarihinde acele kaydıyla vilayetlere

¹⁴⁷² BOA.Meclis-i Vükelâ Mazbatası, (MVM.), nr: 216, s. 54, karar nr: 317. Ayrıca bk., Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal*, s. 119.

¹⁴⁷³ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, (TBMM. ZC.), c.I, Ankara 1981, s. 10-11.

¹⁴⁷⁴ BOA.BEO., Harbiye Giden nr: 343446.

¹⁴⁷⁵ Tamimin maddeleri hakkında bilgi için bk., Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1993, s. 73-74.

¹⁴⁷⁶ Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, c. I, Ankara 1959, s. 145-148.

¹⁴⁷⁷ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. I, Ankara 1995, s. 80-81.

yazdığı şifre telgrafında; Mustafa Kemal Paşa'nın büyük bir asker olduğunu, ancak, zamanın siyasetine vakıf olamadığından -fazla gayret ve hamiyetine rağmen- yeni memuriyetinde asla başarılı olamadığını, İngiliz Fevkalade Mümessilinin talep ve ısrarı ile azledildiğini, bilahare yaptıkları ve yazdıkları ile kusurlarının daha çok arttığını ifade ediyordu. Ali Kemal'in, Mustafa Kemal Paşa'nın görevden azledilmesinde “İngiliz Yüksek Komiserliğinin talep ve ısrarının büyük etkisi olduğunu” söylemesi ise son derece dikkat çekicidir. Ali Kemal'in gönderdiği telgrafta Mustafa Kemal Paşanın emirlerinin dinlenmemesi tavsiye edilmekte idi. Ancak bu telgraf, Anadolu'daki askerî ve mülkî idarecilerin tepkisine yol açmıştır.¹⁴⁷⁸ Dahiliye Nazırı bir gün sonra vilayetlere gönderdiği tamiminde ise, hükûmetin şu sırada ne Yunanistan ile, ne de başka bir devletle harbe girecek bir durumda olmadığını, sulh konferansına gidenlerden ümitli olduğunu belirterek, hükûmetin emirlerine uyulmasını ihtar etmekte idi.¹⁴⁷⁹ Dahiliye Nazırının bu ihtarlarını umursamaz bir tavırla takip eden Mustafa Kemal Paşa görevinin başında çalışmalarına sürdürmekte idi.¹⁴⁸⁰

Dahiliye Nazırı Ali Kemal Bey 26 Haziran 1919 tarihinde vilayetlere yayınladığı bir başka şifre telgrafında ise, Anadolu'da millî bir ordu teşkil etmenin ve Müdafaa-i Milliye kuruluşlarının faaliyete geçirilmesinin ülke için bir felaket olacağını ilan etmişti. Ali Kemal bu mesajında: “...Ordu müfettişleri bu seferberliği hazırlamağa kalkıştırlarken düşünmüyorlar mı ki, silah ve techizat son derece mahdut ve mütareke hükümleri gereği elimiz, ayağımız bağlıdır. Biz bugün her hangi bir devletle olursa olsun, harbe giremeyiz. Girsek hem halkı ezdirir, hem de davamızı siyaseten kaybederiz”¹⁴⁸¹ demiştir. Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in ifadelerindeki ayrıntılara bakılırsa, devlet merkezinde e bütün ümitlerin yok olduğu sonucu ortaya çıkıyordu.¹⁴⁸²

İstanbul'da hükûmete vekalet eden Mustafa Sabri Efendi'nin, kabinede gücünü tam olarak gösterememesi ve hükümet üyelerinden Ali Kemal ile Şevket Turgut Paşa arasındaki anlaşmazlıklar bir çekişmeye dönüşünce bu durum, Mustafa Kemal Paşa'ya istediği zamanı kazandırmış oldu. Ali Kemal, İngiliz ataşesi Deedes ve tercüman Andrew Ryan'la yaptığı görüşmede, Anadolu'daki millî hareketin Harbiye Nezaretince desteklendiğini öne sürmekte idi. İngiliz Askeri Ataşesi de Ali Kemal'e, “...meydanın milliyetçilere boş bırakılmamasını”

¹⁴⁷⁸ BOA., Dahiliye Nezareti Şifre Kalem (DH.ŞFR.), nr: 109/174.

¹⁴⁷⁹ Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahdettin Mütareke Gayyasında*, İstanbul 1994, s. 196.

¹⁴⁸⁰ BOA.DH.ŞFR., nr: 100 / 174. Ali Kemal her ne kadar Mustafa Kemal Paşanın azl edildiğini tamim ediyorsa da, Paşanın azledildiğine dair ortada bir padişah iradesi bulunmuyordu. Sorumlu olan bakan imza atmadıkça, sadece sadrazam veya vekilinin kendiliğinden böyle bir karar alması Osmanlı meşrutisi sistemine aykırı idi. Bk., Refik Halit Karay, *Minel Bâb İlel Mihrap*, İstanbul 1992, s. 170.

¹⁴⁸¹ BOA.BEO., Dahiliye Giden nr: 343541, lef: 1-4.

¹⁴⁸² Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal*, s. 121.

öğütlemekte idi.¹⁴⁸³ Nitekim, İngiliz baskısı hemen kendini hissettirmiş; Harbiye Nezareti 28 Haziran'da III. ve XV. Kolordulara gönderdiği şifre telgrafta, kolorduların bundan böyle her konuda İstanbul ile doğrudan temasta olmaları ihtarında bulunmuştu. Bu telgraf emrinden de anlaşıldığı üzere III. Ordu Müfettişliğinin bir kısım yetkileri Harbiye Nezareti tarafından -kâğıt üzerinde de olsa- geri alınmış oluyordu.¹⁴⁸⁴

Bu arada Ali Kemal ile Şevket Turgut Paşa arasındaki çekişme, Damat Ferit Paşa'nın Paris'ten dönüşünden sonra adı geçen nazırların istifaya zorlanarak kabine dışında kalmalarına yol açtı.¹⁴⁸⁵ Yapılan bu değişiklikle 29 Haziran 1919'da Dahiliye Nazırlığına Edhem Bey, Harbiye Nezaretine de Ali Ferit Paşa atandı.¹⁴⁸⁶ Ali Ferit Paşanın bu göreve atanmasındaki temel amaç, Mustafa Kemal Paşanın ne pahasına olursa olsun İstanbul'a getirilme çabasının bir sonucu idi.¹⁴⁸⁷ Şevket Turgut Paşa, gider ayak Mustafa Kemal'in İstanbul'a gelmesini 28 Haziran tarihinde tekrar rica etmişse de¹⁴⁸⁸, Mustafa Kemal Paşa bütün bunları ve azline dair olan kararları görmezden gelerek, III. Ordu Kıt'aatı Müfettişi sıfatıyla Harbiye Nezaretine yazdığı şifre telgrafında Ali Kemal'in görevden alınmasından dolayı memnuniyetini dile getiriyor; fakat kendisinin azledildiğine dair nezaretten her hangi bir yazı gönderilmediğini ifade ediyordu.¹⁴⁸⁹ Harbiye ve Dahiliye Nazırları arasındaki anlaşmazlıkları iyi bir fırsat olarak değerlendiren Mustafa Kemal Paşa Anadolu'daki konumunu daha da kuvvetlendirmeye çalıştı. Bu sırada Anadolu'ya geçen Bekir Sami Bey de Mustafa Kemal Paşa ile irtibata geçti.¹⁴⁹⁰

Hükûmet 1919 yılı Haziran ayında Mustafa Kemal Paşa meselesi ile uğraşırken, Hariciye Nezaretin tarafından sadarete gönderilen bir yazıda ise, Batı Anadolu'da gönüllü asker kaydedildiği belirtilerek, mütareke hükümlerine aykırı gelişmelerden dolayı işgale yol açabilecek gelişmelerden dolayı hükûmetin dikkati çekilmekte idi.¹⁴⁹¹

¹⁴⁸³ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, c.I, Ankara 1975-1992, s. 24-26.

¹⁴⁸⁴ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD.)*, Sy: 2, (1952), vesika nr: 26.

¹⁴⁸⁵ Harbiye Nazırı Şevket Turgut Paşa, Mustafa Kemal Paşanın tayin konusunda olduğu gibi, rahat çalışmasında da son derece etkili olan kişilerden biri idi. Şevket Turgut Paşa ayrıca, Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gönderilmesinde başından beri karşı çıkanların çoğunlukta olduğu hükûmette, azl isteklerine karşı çıkarak yeni bir hükûmet krizi meydana getirmeyi de devletin yüce menfaatlerine aykırı bulmaktadır. Kimi araştırmacılara göre Paşa kerhen azil belgesini imzalamıştır. Bk., Erdal Aydoğan, *Aynı eser*, s. 112.

¹⁴⁸⁶ *Takvim-i Vekayi, (TV.)*, nr: 3588, 3 Temmuz 1335 ; Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara 1984, s. 230-232 ; Tayyip Gökbilgin'e göre yeni Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa M.Kemal Paşa'yı seven ve tutan bir komutandı. Bk. , Tayyip Gökbilgin, *Aynı eser*, s. 151.

¹⁴⁸⁷ Ali Ferit Paşa ile Mustafa Kemal Paşa önceden tanışıyorlardı. Aynı rütbede olmalarına rağmen Ali Ferit Paşa bu sırada 61, Mustafa Kemal Paşa ise 38 yaşındadır. (Y.N)

¹⁴⁸⁸ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çev., Cemal Köprülü), Ankara 1986, s. 130-131.

¹⁴⁸⁹ *HTVD.*, Sy: 2, (1952), vesika nr: 27-a, b, c.

¹⁴⁹⁰ Bekir Sami Bey'in Milli Mücadeledeki faaliyetleri hakkında bilgi için bk., Hamdi Gürler, *Kurtuluş Savaşında Albay Bekir Sami Günsav*, Ankara 1994.

¹⁴⁹¹ *BOA.BEO.*, Hariciye Giden nr: 343541.

Sadrazam Damat Ferit ile Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, her ne kadar kuva-yı milliyenin mücadelesine hiç bir şans tanımasalar da işgallere karşı başlatılan mücadelede mânen haklı olduğunu da red edemiyorlardı. Damat Ferit Paşa, 23 Haziran 1919'da Paris'te vermiş olduğu bir notada şöyle diyordu: *"Hiçbir hükûmet halkın iradesine karşı gelemez, vilayetlerde kurulmuş olan büyük sayıda vatanperver komitelerin gösterilerinden ve başkentte yapılan mitinglerden yalnız tek ve değişmez bir düşünce ortaya çıkmaktadır: Birlik ve İstiklâl!"*¹⁴⁹²

III. Ordu Müfettişi Mirliya Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişi ve İstifasına Uzanan Süreçte Yaşananlar

23 Haziran 1919 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla müfettişlikten azl edilmesi düşünülen Mustafa Kemal Paşa, bu gelişmeleri pek önemsenmemişti. Hükûmet üyelerinin bu hususta fikir birliğinde olmadıklarını da biliyordu. Kabinedeki değişikliğin ardından, Harbiye Nezaretine atanan Mirliya Ali Ferid Paşa¹⁴⁹³, selefi döneminde III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'ya yapılan çağrılardaki üslûbu yumuşatmaya çalıştı. Ali Ferid Paşa, III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'ya samimi hitaplarda bulunan uzun bir telgraf gönderdi. 30 Haziran 1919 tarihli telgrafında; Mustafa Kemal Paşa'ya kalbî duygular beslediğinden nazırlık görevini kabul ettiğini, hükûmeti epeyce müşkil bir vaziyette bulduğunu belirttikten sonra, *"iddia edebilirim ki sizi, benim gibi ruhunun derinliklerine kadar anlayabilmiş bir ferd yoktur"* diyordu. Ali Ferid Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafın devamında, *"...nasıl bir sebeple hükûmetle, Mustafa Kemal Paşa arasında bir anlaşmazlık çıktığını anlayamadığını, ...bu işte, İngiliz isteklerinin herhalde etkili olduğunu"* ifade ettikten sonra, *"...hakkınızda pek ziyade teveccühte bulunan Padişah'ın bu meselenin iyi bir şekilde halledilmesi konusunda müzakere buyurduğunu"* belirterek, *"...sıhhî mazeretten dolayı arzu ettikleri bir yerde tebdil-i havaya müsaade edileceğini, Harbiye Nezaretince de -kendisine- lazım gelen yardımın yapılacağını taahhüt ederek, hemen cevap vermesi"*ni istiyordu.¹⁴⁹⁴ Nitekim, Harbiye Nazırı Ali Ferid Paşa'nın kendine göre, iyimser -bir ölçüde de Mustafa Kemal Paşa'yı ikna etme tarzında- yaklaşım sergileyen müracaatlarının -gelişmelere bakılırsa- Mustafa Kemal Paşa üzerinde pek etkisi olmamıştı.

¹⁴⁹² Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 132'den naklen *Notes de la Delegation Ottomane*, Paris 1919, s. 14.

¹⁴⁹³ *TV.*, nr: 3588, 3 Temmuz 1335.

¹⁴⁹⁴ *HTVD.*, Sy: 2, (1952), vesika nr: 28. Ayrıca bk., Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal*, s. 125-126.

III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, 26 Haziran'da Amasya'dan ayrılarak¹⁴⁹⁵, Tokat üzerinden Sivas'a oradan da Erzincan üzerinden yola devam ederek 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a ulaştı.¹⁴⁹⁶ Mustafa Kemal Paşa'nın yol güzergâhı olan Sivas'ta, sabık Dahiliye Nazırı Ali Kemal'in görevlendirdiği Erkân-ı Harp Miralayı Ali Galip ile bir problem yaşandı. Mamüretlaziz (Elazığ) Valiliğine tayin edilen Ali Galip, Dahiliye Nezaretinin Mustafa Kemal'in tutuklanması yolundaki emrini yerine getirmek istemişse de, Dahiliye Nezaretinden istifa etmiş bulunan Ali Kemal'in bu emrinin Sivas Valisi Reşit Paşa tarafından yerine getirilmesi engellenmiş; Ali Galip bölgeden bir şekilde uzaklaştırılmıştır.¹⁴⁹⁷

İstanbul'da Karadeniz'den sorumlu İngiliz Yüksek Komiserlerinden General Milne, 30 Haziran'da Harbiye Nazırı Ali Ferid Paşa'ya yazdığı telgrafında; Sivas ve Konya taraflarında silahlı çeteler kurularak İtilaf Devletlerinin menfaatlerine aykırı hareket edildiğini; bu faaliyetlerde İttihatçılık fikrinin hakim olduğunu ve Osmanlı hükûmetinden ayrı hedeflere yöneldiklerinin tesbit edildiğini, bu hareketin başlıca teşvikçilerinin Sivas'ta Mustafa Kemal Paşa, Konya'da ise Ferik Mersinli Cemal Paşa olduğunu ve her ikisinin de müfettiş olarak görev yaptıkları ifade edilerek hükûmetin dikkati çekilmekte idi. General Milne, III.Ordu Müfettişi Mustafa Kemal'in vazifesine son verilmesi için 8 Haziran'da Osmanlı hükûmetine çağrı yaptıklarını fakat buna hükûmetin pek itibar etmediğini hatırlatarak, konuya hassasiyet göstermelerini bir kez daha ikaz etmekte idi.¹⁴⁹⁸ Bu ikazlar karşısında ne yapacağını şaşırان hükûmet ise, Dahiliye Nezareti vasıtasıyla neşrettiği bir tamimde, Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Beyler'in hükûmetin tebligatına karşı olan hareketlerinden dolayı tutuklanmalarını emrederek bir çıkış yolu aramaya çalışıyordu.¹⁴⁹⁹ Nitekim, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyler, hükûmetin bu kararlarına pek aldırmaz etmediler. Rauf Bey, İstanbul toplanacak olan -son- Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na katılincaya kadar (yaklaşık yedi ay) Mustafa Kemal Paşa ile Anadolu'da kalarak beraber çalışmalarda bulundu.¹⁵⁰⁰

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Arthur Calthorpe General Milne'in hatırlatmalarına dikkat çekerek Osmanlı Hariciye Nazırı Safâ Bey'e verdiği 2 Temmuz 1919 tarihli notada Mustafa Kemal ve Mersinli Cemal Paşaların derhal İstanbul'a çağrılmasını talep

¹⁴⁹⁵ Kemal Atatürk, *Büyük Nutuk*, c.I, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1987, s. 39-40.

¹⁴⁹⁶ Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.I, s. 43.

¹⁴⁹⁷ Ali Galip olayı hakkında Mustafa Kemal Paşa, Büyük Nutuk'ta geniş izahatta bulunmuştur. Bk., *Nutuk*, c.I, s. 38-43 ; Ayrıca bu konu hakkında geniş bilgi için bk. Cevdet R. Yularkıran, *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1939, s. 46-61.

¹⁴⁹⁸ *Documents On British Foreign Policy 1919-1939*, First Series, c.IV, London, 1947-1952, nr: 460 ; ayrıca bk. Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.I, s. 35.

¹⁴⁹⁹ *BOA.BEO.*, Dahiliye giden nr: 343763.

¹⁵⁰⁰ Miralay Mehmet Arif Bey, *Anadolu İhtilali: Milli Mücadele Anıları (1919-1923)*, (Yay., Bülent Demirbaş), İstanbul 1987, s. 27.

etmiştir.¹⁵⁰¹ Amiral Calthorpe tarafından, Anadolu'da doğmakta olan millî mücadele fikri; bu sırada ilk defa olarak "*İttihatçılık*" yaftası ile damgalanmakta idi.¹⁵⁰²

Mustafa Kemal Paşa'nın 2-3 Temmuz 1919 gecesi Tercan'da iken Yıldız Sarayı'ndan aldığı bir telgrafta, derhal İstanbul'a dönmesi isteniyordu.¹⁵⁰³ Bu telgrafta Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetleri Padişah tarafından "*yurtseverce duyguların bir sonucu*" olduğu kabul ediliyor; fakat, devletin durumunun taşradan gözlemlendiği gibi endişe verici olmadığı ileri sürülerek, Paşa'nın istifa edip İstanbul'a gelmesini -yabancıların kendine haysiyet kırıcı bir işlem yaptırırlar endişesi ile- doğru bulmadığı gibi, azledilmesini de uygun görülmediğinden Harbiye Nezaretinden iki ay hava değişimi istenilerek, durum belli oluncaya kadar istediği kent ya da kasabada dinlenmesinin en uygun çözüm yolu olacağı ifade ediliyordu.¹⁵⁰⁴

Mustafa Kemal Paşa, 2 Temmuz'da Erzincan'dan Erzurum'a doğru hareket ederken o sırada saraydan Başkâtip Ali Fuat (Türkgeldi) Bey imzalı bir telgraf aldı. Ali Fuat Bey bu telgrafı bizzat padişah adına çekmişti. Telgrafta özetle, Mustafa Kemal Paşa'nın yolculuk esnasında yapmış olduğu değerli hizmetleri takdirle karşılandığı, fakat İngilizlerin faaliyetlerinden dolayı son derece rahatsız oldukları, hükûmetin kendisini azletmesini tasdik etmediğini, ama istifa ederek iki aylık bir hava değişimine çıkmasının uygun bir hareket tarzı olacağı bildiriliyordu.¹⁵⁰⁵ Mustafa Kemal Paşa, padişahın bu isteğine cevap vermemiş, Erzurum'a doğru yolculuğuna devam etmiştir. Öte yandan Londra merkezli Times gazetesinin Anadolu'dan aldığı istihbarata göre, 7 Temmuz 1919 tarihli nüshasında yer alan haberde, Mustafa Kemal'in İstanbul'a dönmeyerek padişaha saygısızca bir telgraf gönderdiği ve Erzurum'da yerel bir kongre toplamak amacıyla olduğu haberi yer almaktadır.¹⁵⁰⁶

Ordu Müfettişliklerinin lağv edilmesini isteyen işgal güçlerinin baskıları sonucu¹⁵⁰⁷ Mersinli Cemal Paşa, Harbiye Nezareti'nden 10 günlük izin alarak 1 Temmuz (1919)'da Konya'dan hareketle Eskişehir üzerinden İstanbul'a gitmiştir.¹⁵⁰⁸ Mersinli Cemal Paşanın

¹⁵⁰¹ Bilal Şimşir, *Aynı eser*, s. 36; ayrıca bk., Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 134.

¹⁵⁰² Millî Mücadele hareketini bir ittihatchilik hareketi olarak yorumlayanlar sadece İngilizler değildi. Bir ara Osmanlı hükûmeti de bu isnatta bulunmaktan geri durmayacaktı. Millî Mücadele hareketini bir ittihatchilik hareketi olarak yorumlayanların başında Feroz Ahmad ve Erich Jan Zürcher gelir. Bk., Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, (Çev. Fatmagül Berktaş), İstanbul 1986. Ayrıca bk., Erich Jan Zürcher *Millî Mücadelede İttihatçılık*, (Çev. Nüzhet Salihoğlu), İstanbul 1987, s. 127-210.

¹⁵⁰³ ASD., c.I, s. 21-22.

¹⁵⁰⁴ Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.I, s. 37 ; Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s. 135 ; Lord Kinross, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, (Çev. Necdet Sander), İstanbul 1981, s. 278 ; Bu telgraf metninin tamamı için bk. Tahsin Ünal, "Millî Mücadele Başlarında Mustafa Kemal", *Türk Kültürü*, Sy: 73, Ankara Kasım 1968, s. 47.

¹⁵⁰⁵ TBMM. ZC., c. I/1, s. 413.

¹⁵⁰⁶ *Times Gazetesi*, 7 Temmuz (July) 1919.

¹⁵⁰⁷ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.I, s. 35-36.

¹⁵⁰⁸ BOA.BEO., İsti'zan-ı İrade-i Seniyye nr: 343557 ; Bilal Şimşir, *Aynı eser*, c.I, s. 46.

Harbiye Nezareti'nin emrine uyarak İstanbul'a gelişi İngilizlerin işini kolaylaştırmış; ardından da müfettişlik görevinden alınmasına zemin hazırlamıştır. Paşanın müfettişlik görevini terk edip İstanbul'a gidişi Anadolu'daki komutanlar üzerinde -adeta- bir şok etkisi yaratmıştır.

Mustafa Kemal Paşa Nutuk adlı eserinde, böylesi kritik bir dönemde Mersinli Cemal Paşa'nın İstanbul'a gidişini üzüntü ile karşıladığını ifade ederek akıl kârı bir şey olmadığını açıklamaktadır.¹⁵⁰⁹ Mersinli Cemal Paşa'nın İstanbul'a dönmesi üzerine Anadolu'da III. Ordu Müfettişi sıfatı ile en kıdemli komutan olarak Mustafa Kemal Paşa kalmıştı. Kendisini, kıdem itibarıyla Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşa takip etmekte idi. Mersinli Cemal Paşa, İstanbul'a geldikten bir süre sonra Askerî Mektepler Müfettişliğine getirildi¹⁵¹⁰ fakat, kısa bir süre sonra bu görevden de alınarak yerine Ferik Esat Paşa atanmıştır. Harbiye Nazırı ise, bu sırada bir telgraf daha çekerek Mustafa Kemal'in de geri dönmesini istemişti. Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği bu telgrafında, İngiliz baskısından bunaldığını ifade edip mütarekenin acı gerçeğini ortaya koyduktan sonra, "...mağlubiyetin devasız bir illet olduğunu" söyleyerek kendilerine bu kritik dönemde yardımcı olmalarını istiyor ve samimi cümlelerle telgrafını noktalıyordu.¹⁵¹¹ Harbiye Nazırı, 5 Temmuz(1919)'da Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı şifre telgrafta ise, İstanbul'a hareketini hızlandırmasını istiyordu. Ali Ferit Paşa ayrıca, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a döneceğine dair Padişah ve İngiliz siyasî temsilcilerine taahhütte bulunduğunu ve bu konuda onlar nazarında mahcup duruma düşürülmeyeceğinden emin olduğunu da bildiriyordu.¹⁵¹²

Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa cevabî telgrafında, böyle bir söz vermenin şimdilik doğru olmadığını belirterek, Batı Anadolu'da işgallerin sürdüğünü, Doğu Anadolu için de böyle bir tehlikenin var olduğunu hatırlatarak, hükûmet mensuplarının yeni bir hıyanetine araç olmaktansa, kendisinin sade bir vatandaş olarak halkın saflarına katılmasının örnek alınacak bir vatanperverlik davranışı olacağını ifade ediyordu.¹⁵¹³

Harbiye Nazırı Ali Ferid Paşa ise, 7 Temmuz'da Miralay Re'fet (Bele) Bey'e çektiği telgrafta, İngilizler'in bu sırada Samsun ve civarına asker çıkarmalarının sebebinin Mustafa Kemal'in "...asayiş ihlâl suretindeki davranışlarında" aranması gerektiğini belirtiyor; "...eğer vatanını seviyorsa, Mustafa Kemal Paşa'nın dönmesini" istiyor¹⁵¹⁴ ve bu konuda III. Kolordu

¹⁵⁰⁹ Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.I, s. 48-49; ayrıca bk. Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 64; Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümünü Kadar Atatürk'le Beraber*, c.I, Ankara 1966, s. 52 .

¹⁵¹⁰ *BOA.BEO*. Harbiye Giden nr: 343726.

¹⁵¹¹ *HTVD.*, Sy: 2, (1952), vesika nr: 28.

¹⁵¹² *HTVD.*, Sy: 2, vesika nr: 29.

¹⁵¹³ *Documets On British Foreing Policy*, c.IV, nr: 448.

¹⁵¹⁴ Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal*, s. 130.

komutanı Re'fet Bey'den de aracılık etmesi konusunda yardım talep ediyordu.¹⁵¹⁵ Refet Bey, verdiği cevapta Mustafa Kemal Paşa'nın zararlı faaliyetlerde bulunmadığını, ondan işgal kuvvetlerine karşı direnme konusunda her hangi bir talimat da almadığını belirtiyordu.¹⁵¹⁶ Bu açıklamalardan dolayı bir süre sonra Refet Bey de hükûmetin kararı ile -İngilizler tarafından- yapılan baskılar sonucu azledildi. Yerine Harbiye Dairesi şube müdürlerinden Miralay Selahattin Bey'in atanması kararlaştırıldı.¹⁵¹⁷ Aslında bu sırada Refet Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği telgrafta İstanbul'a gitmeyecekse Erzurum'da kalmasını ve Sivas Kongresine de katılmamasını talep ediyordu.¹⁵¹⁸ Refet Bey'in bu istekleri Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere arkadaşları tarafından şaşkınlıkla karşılandı. Refet Bey'in bu karşı çıkışı kendisinin bu sırada -hâlâ- saltanat yanlısı olduğunu ve Amasya Tamimi'ndeki bazı maddelere karşı çıkışından da bunun anlaşıldığı görülmektedir.¹⁵¹⁹

Bu sırada kabinedeki üyeler arasındaki telgraf yazışmalarına bakılırsa, Mustafa Kemal Paşa mes'alesinde hep İngiliz baskısından söz edildiği göze çarpar. Bu gelişmeler sırasında Hariciye Nazırı Vekili Safvet Bey tarafından sadarete çekilen 3 Temmuz 1919 tarihli gizli telgrafta; Mustafa Kemal Paşa'nın Müslüman halkı yani Türkleri azınlıklara karşı kışkırttığı gerekçesiyle İngilizler tarafından İstanbul'a çağrıldığı açıklanmakta idi.¹⁵²⁰ Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey ise, Dahiliye Nezaretine gönderdiği telgrafında Mustafa Kemal Paşa'nın Harbiye Nezaretince görevlendirildiğini belirterek, bu nezaretten her hangi bir aksi emir gelmedikçe, Mustafa Kemal Paşa'nın talimatlarını yerine getirmeye mecbur olduklarını ifade etmekte idi.¹⁵²¹

Sivas Valiliğinin telgrafında ise, Samsun'a çıkarılan İngiliz askerlerine karşı Mustafa Kemal'in askerî bir tertibat içerisinde bulunduğu belirtilerek, Harbiye ve Dahiliye Nezaretlerinin dikkatleri çekilmeye çalışılıyordu.¹⁵²² Erzurum vilayetinden hükûmete çekilen telgraflarda ise, İngiliz faaliyetlerine karşı çare bulunması isteniyordu.¹⁵²³ 8 Temmuz tarihli Padişah'ın iradesi üzerine Mustafa Kemal Paşa'ya hitaben bir telgraf çekilmiş, Paşa'nın memuriyetinden dolayı İngilizler'le hükûmetin arasının açılmak üzere olduğu açıklanmıştı.¹⁵²⁴ Nitekim Kabine üyeleri, yapılan bir toplantıdan sonra hazırladıkları bir tutanakla, Mustafa

¹⁵¹⁵ Refik Halit Karay, *Minel Bâb İlel Mihrap*, İstanbul 1992, s. 182-187.

¹⁵¹⁶ Karay, bu telgrafın tarihini 8 Temmuz tarihli olarak belirtir. Bk., Refik Halit Karay, *Aynı eser*, s. 189-190.

¹⁵¹⁷ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1983, s. 360.

¹⁵¹⁸ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, c.I, s. 102.

¹⁵¹⁹ Bu yorumlar için bk., Erdal Aydoğan, *Aynı eser*, s. 132.

¹⁵²⁰ BOA.BEO., Hariciye Giden nr: 343585.

¹⁵²¹ BOA.BEO., Dahiliye Giden nr: 343446.

¹⁵²² BOA., *Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti*, (DH.KMS.), Ds: 54-1, nr: 12, F: 2-5.

¹⁵²³ BOA.MVM., nr: 215, s. 214.

¹⁵²⁴ BOA.MVM., aynı belge.

Kemal'in görevine son verilmesi konusunda Harbiye Nezaretine yaptırım uygulanmasına karar vermişlerdi.¹⁵²⁵

Mustafa Kemal Paşa ile Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa arasında 8 Temmuz 1919 gecesi yapılan uzun telgraf görüşmelerinde, Mustafa Kemal'in görevine son verileceği konusu dile getirilmişti. Ali Ferit Paşa bu görüşmede, Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetlerini vatan müdafaası yolunda herkesin yapacağı normal faaliyetlerden olduğunu yorumluyor; ayrıca, İtilaf Devletlerinin hükümet üzerinde şiddetli baskılarının bulunduğunu hatırlatıyordu. Nitekim, bu sırada III. Ordu Müfettişinin Padişah buyruğu ile bir kaç defadır İstanbul'a davet edildiği de açıklanıyordu.¹⁵²⁶

Bu görüşmenin ardından Saray başkâtibi Ali Fuat Bey'in 8 Temmuz gecesi saat 10.30'daki telgrafı, Mustafa Kemal'in görevinin sona erdiğini haber vermekte idi. Bu gelişmelerin İngiliz baskısından kaynaklandığı âşikâr idi.¹⁵²⁷ Bakanlar Kurulu da zaten bu yolda gerekçeli bir karar çıkardı. Bu gerekçeleri içeren Bakanlar Kurulu kararını başta Mustafa Sabri Efendi olmak üzere, bakanların çoğu ve Abdurrahman Şeref Bey ile Ahmet İzzet Paşa gibi kurulda görevli âyân üyeleri de imzalamışlarken, Harbiye Nazırı Ali Ferid Paşa bu toplantıya katılmadığı gibi imza da atmamıştı.¹⁵²⁸ Daha sonra yazılan belgede Ali Ferid Paşa'nın da imzası yer aldı. Nitekim Padişah, Sadrazam Vekili Mustafa Sabri Efendi ve Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa'nın imzasıyla bilahare yayınlanan ve görevden alındığını belirten iradede ise şöyle denilmekte idi: *"III. Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın görevine son verilmiştir. Bu Padişah buyruğunu yürütmeğe Harbiye Nazırı görevlidir. 8 Temmuz 1335 (1919) "*¹⁵²⁹

Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişlik görevine son verilmesinin hemen ardından Harbiye Nazırı 15. ve 3. Kolordu komutanlıklarına gönderdiği şifre telgrafta III. Ordu Müfettişliği makamına münasip birinin tayin olunmasına kadar bunların doğrudan doğruya nezarete bağlandıkları bildirildi.¹⁵³⁰ Aynı tarihte, Dahiliye Nezaretinden çıkan bir yazıda ise, bütün Dahiliye Nezareti memurlarının millî teşkilat kurmaları engelleniyor; şayet bu tür faaliyetlerde bulunanlar olursa, en şiddetli cezaya çarptırılacakları belirtiliyordu.¹⁵³¹

Öte yandan Mustafa Kemal Paşa, Harbiye Nazırı ile yaptığı telgraf haberleşmesini takiben Cevat (Çobanlı) Paşa ile yaptığı haberleşmenin ardından ordu müfettişliğinden azl

¹⁵²⁵ BOA., *Dosya Usulü İrade Tasnifi*, (DÜİT.), nr: 68 / 1, 8 Temmuz 1919 tarihli tutanak.

¹⁵²⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., *Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri*, Belge nr: 51-52.

¹⁵²⁷ BOA.MVM., nr: 215, s. 214.

¹⁵²⁸ BOA.DÜİT., nr: 68 / 1, Bakanlar Kurulunun 8 Temmuz 1335 (1919) tarihli tutanağı.

¹⁵²⁹ BOA.DÜİT., nr: 68 / 1 ; TV., nr: 3595, 12 Temmuz 1335 (1919); Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.I, s. 47; Mazhar Müfit Kansu, *Aynı eser*, c.I, s. 36.

¹⁵³⁰ HTVD., Sy: 2, vesika nr: 30.

¹⁵³¹ HTVD., aynı sayı , vesika nr: 31.

edileceği kanaatinin tüm gerçekliğiyle zihninde pekişmesinden kısa bir süre sonra, "...sine-i millette bir ferd-i mücâhit (tek başına savaşan biri) olarak kalabilmek için çok sevdiği askerlik mesleğinden istifa ettiğini" açıkladı.¹⁵³² Harbiye Nezareti'ne gönderdiği istifa dilekçesinde sert bir üslup kullanmamaya dikkat göstermiştir.¹⁵³³ Öte yandan Mustafa Kemal Paşa, Nutuk adlı eserinde istifa olayını ayrıntılı olarak açıklamıştır.¹⁵³⁴

Nitekim, 8/9 Temmuz 1919 akşamı devam eden görüşmelerde Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşanın tavrını şu şekilde izah eder: *"Daha evvelki muhaberelelerin gidişatı, neticede Mustafa Kemal Paşanın askerlikten tard edilmesi ihtimalini kuvvetlendirdiğinden, böyle bir neticenin ne olursa olsun efkâr-ı umumiye üzerinde yapacağı fena tesiri önlemek için Kâzım Karabekir Paşa, Saray'a ve hükûmete tekaddümle (irtibatlaşarak) hemen askerlikten istifa etmesinin münasip olacağını söylemiş ve ben de bu teklife iştirak etmişim. Mustafa Kemal Paşa ise, böyle buhranlı zamanlarda devlet makam ve rütbesinin halk üzerinde çok tesirli olduğunu ileri sürerek tereddüt etmişti ve ediyordu. Fakat muhabereye başlayan Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Bey'in konuşması, tahmin ettiğimiz gibi olunca, Mustafa Kemal Paşa derhal tereddütten sıyrılarak hemen yazıverdiği birkaç satırla askerlikten istifa ettiğini bildirdi..."*¹⁵³⁵

Mustafa Kemal Paşa, 8/9 Temmuz 1919 gecesi saat 11.00'den sonra Padişah'a gönderdiği şifre telgrafında, hükûmet ve saltanat merkezi üzerindeki İngiliz baskısını daha da artmasına, hakkındaki iyi düşüncelerin zayıflamasına razı olamayacağını belirttikten sonra askerlikten istifa gerekçesini şu cümlelerle açıklamakta idi: *"...Bundan dolayı, sadece şu anda bulunduğum görevime değil, bütün övünç sebeplerini vatan ve millet ile kutsal makamlarının feyzinden ve kurtuluşundan alan pek çok sevdiğim kutsal askerlik hayatıma da veda etmek suretiyle fedakârlıkta bulunduğumu arz ederim. Yüksek Saltanat ve Hilafet makamlarıyla asil milletlerinin, hayatımın son noktasına kadar daima koruyucusu ve sadık bir ferdi gibi*

¹⁵³² HTVD., Sy: 2, (1952), Vesika nr: 37; ayrıca bk., Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal*, s. 133, 252.

¹⁵³³ *"Harbiye Nezareti Yüce Katına, Kutsal Saltanat ve Hilafetin korunmasını, Ulus'un bağımsızlığını vatanın savunulması hususundaki acizane girişimlerim İngilizlerce yanlış yorum anlayışlara uğratarak Padişahlık hükümetinin baskıya uğradığı ve bu yüzden görevime son verildiğine dair Padişahlık yüksek buyruklarını onurla aldım. Saltanat ve hilafet başkentinin ve Padişahlık hükümetinin ne gibi acılar, baskılar ve kısıtlamalar altında bulunduğu zaten herkesçe ve her yönce belli ve apaçık olduğu için işbu baskı ve kısıtlamanın daha çok yayılmasına yer kalmamak üzere büyük bir sevgi ile bağlı bulunduğum kutsal ve yüce askerlik mesleğimden istifamı sunar, arz-ı veda eylerim. Mustafa Kemal"* Ayrıntı için bk., *Askerî Tarih Belgeler Dergisi*, Sy: 79, Mayıs 1981, Belge nr: 1734.

¹⁵³⁴ *"Nihayet 8/9 Temmuz 1919 gecesi, sarayla açılan bir telgraf başı muhaberesi esnasında birden bire perde kapandı ve 8 Haziran'dan 8 Temmuz'a kadar, bir aydır devam eden oyun hitama erdi. İstanbul benim o dakikada resmî memuriyetime son vermiş oldu; ben de aynı dakikada 8/9 Temmuz 1919 gecesi saat 10.50 sonrada Harbiye Nezareti'ne saat 11.00 sonrada padişaha vaziyet-i memuriyetimle beraber silk-i askeriden (askerlik mesleğinden) istifamı müş'ir (belirten) telgrafları vermiş oldum..."* Bk., Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.I, s. 47.

¹⁵³⁵ *"Rauf Orbay'ın Hatıraları"*, *Yakın Tarihimiz- I. Meşrutiyetten Zamanımıza Kadar*, c. III, s. 51; ayrıca bk., Kâzım Karabekir, *Nutuk ve Karabekir'den Cevaplar*, c.I, (Haz. Faruk Özerengin), İstanbul 1997, s. 148-149.

kalacağıma tam bir bağlılıkla arz eder bu hususta teminat veririm. Askerlik mesleğinden istifa ettiğimi Harbiye Nezaretine bildirdim."¹⁵³⁶

Mustafa Kemal Paşa'nın istifa dilekçesinde Padişah Vahdeddin'i suçlayıcı bir dil kullanılmaya özen göstermesi, saltanat ve hilafete bağlılıktan söz etmesi oldukça dikkat çekicidir.¹⁵³⁷ Aslında İstanbul'daki görüşmelerinden başlayarak Padişah ile Mustafa Kemal Paşa 8 Temmuz 1919 tarihindeki yazışmalarına kadar, birbirlerine duydukları güveni belirtmeye dikkat etmişlerdi. İlk zamanlar bunda içten davrandıkları sonucunu çıkarmak mümkündür. Nitekim, Mustafa Kemal Paşa kuva-yı milliye hareketini örgütlerken saltanat yanlılarını kuşkulandırmamak için Padişah Vahdeddin'i baskı altında bir hükümdar olarak kabul ediyor; onu kurtarma sloganını yararlı, hatta bir yerde de mecburî görüyordu.

Mustafa Kemal Paşa'nın III. Ordu Müfettişliğinden ve askerlik mesleğinden istifası arkadaşları arasında büyük bir üzüntü yarattı. Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal'in 8/9 Temmuz tarihli ve "*sine-i millette bir ferd-i mücahit suretiyle bulunmakta*" olduğunu bildiren telgrafını aldığı zaman, büyük bir heyecan ve üzüntü duyduğunu belirtir. Bu duygularla Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafında; "*...vatanperver kalplerde kendini gösteren vatan ve fedakârlık hissini başına geçerek millî irade ve azmi ortaya çıkarmaya çalışan zat-ı âlilerinin yine bu maksadı temin için askerî ve mülkî memuriyetinden çekilmelerinin*" başta kendisi olduğu halde bütün kumandan ve mülkî memurları üzdüğünü, ancak bir "*ferd-i mücahit*" olarak çıkacakları müjdesinin bu üzüntüyü biraz olsun hafiflettiğini belirtiyordu. Ali Fuat Paşa, gerekirse "*bütün hamiyyet sahiplerinin kendisine katılacaklarını*" bildiriyordu.¹⁵³⁸ Öte yandan Mazhar Müfit Kansu'nun ifadelerine bakılırsa, 5 veya 6 Temmuz'da yapılan gizli bir toplantıya Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir, Rauf Orbay, Erzurum Valisi Münir Bey, Hüsrev (Gerede), Refik (Saydam), Kâzım (Dirik) ve Süreyya (Yiğit) Beyler katılmışlardı.¹⁵³⁹ Bu şahıslar yapılan toplantıda, Mustafa Kemal'in kendilerine söylediği; "*Emirlerimin istisnasız, mafevk bir kumandan emri halinde ifasını isterim. Muvaffakiyet için bu şarttır!*" düstûrunu kabul ediyorlardı. Böylece Mustafa Kemal Paşa Anadolu'da her emri kabul edilen bir lider olarak

¹⁵³⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., *Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri*, Belge nr: 54 ; ASD, c.I, s. 28 vd.

¹⁵³⁷ Aslında usta bir taktik adamı olan Mustafa Kemal Paşa, toplum dengelerinin padişah'tan yana olduğu dönemlerde, padişaha yani halifeye karşı olmaktan ustalıkla kaçmış; "*padişahla nesnel koşulların zorladığı bir uzlaşma, ortak düşmana karşı ortak amaçları gerçekleştirmek için bir birleşme*" içerisine girmiştir. (Y.N)

¹⁵³⁸ Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953, s. 99.

¹⁵³⁹ Kurtuluş Savaşıyla ilgili eser yazarların bir kısmına göre, bu toplantı Amasya Mülakatının ikincisi gibidir. Bu toplantıda millî gayeden ne pahasına olursa olsun dönülmemesi gerektiği, hedefe varıncaya kadar herkesin büyük fedakârlıklarda bulunması yönünde sözleşildiği belirtilir. Mustafa Kemal Paşa ise 5 Temmuz gecesi yapılan bu toplantıda nihai hedefin millî hakimiyete dayalı kayıtsız ve şartsız bir Türk devleti teşkil etmekte olduğunu ifade eder. Bk., Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, c.VIII, İstanbul 1972, s. 2623; Mazhar Müfit Kansu, *Aynı eser*, c.I, s. 30-32.

tanınmasını başarı için tek şart olarak koştı.¹⁵⁴⁰ Kâzım Karabekir Paşa ise anılarında, Mustafa Kemal Paşa'ya müfettişlik görevinden azl edilmesinden kısa bir süre önce şunları söylediğini belirtir: "...Müfettişlik ya da askerlikten çekilmenize hiç teessür duymadan karar verebilirsiniz. Size mukadderâtım namına söz veriyorum. Size müfettiş olduğunuzdan daha ziyade hürmetkâr bulunurum. Sizi millete tanıtmak ve halkın ve ordunun hürmetini üzerinizden ayırmamak vazifemdir... Ben ve kolordum emrinizdeyiz Paşam!"¹⁵⁴¹ Böylece Anadolu'daki komutanlar tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya bu kritik dönemde büyük bir kararlılık içerisinde her türlü desteğin sağlanacağı sözü veriliyordu. Nitekim komutanlar verdikleri bu kararlar, daha önce İstanbul'da Üçler Misâkı'nda kabul edilen planlarını bir yerde uygulamaya koymak istiyorlardı.

Erzurum'da kongre çalışmaları öncesi yukarıda anlatılan olaylar meydana gelirken, devlet merkezinde de başka türlü gelişmeler oluyordu. Bakanlar Kurulu kararlarının ardından, 9 Temmuz 1919 tarihinde Sadarettin'den çıkan bir yazı ile Mustafa Kemal Paşa'nın vazifesine son verildiği belgelendi.¹⁵⁴² Dahiliye Nezareti de, vilayetlere gönderdiği telgraflarda Mustafa Kemal'in görevden azledildiğini belirterek, verdiği emirlerin yapılmamasını istiyordu.¹⁵⁴³ Dahiliye Nezareti daha sonraki telgraflarında Mustafa Kemal Paşa'nın nerede olduğunu sorduktan başka¹⁵⁴⁴, bunun yapacağı her türlü faaliyetin tehlike doğuracağını ifade ederek¹⁵⁴⁵ taraftarları ile birlikte tutuklanmalarının en uygun hal çaresi olduğunu belirtmekte idi.¹⁵⁴⁶ Harbiye Nezareti de, Anadolu'daki askerî birimlerle bu tür yazışmaları sürdürdü. Hatta II. Ordu Müfettiş Vekili Miralay Selahattin Bey'e yazılan bir telgrafta, Mustafa Kemal'in görevinin sona erdiği hatırlatılarak, her hangi bir münasebette bulunulmaması gereği hatırlatılıyordu.¹⁵⁴⁷ Hatta bu sırada müfettişlik karargâhı kurmay başkanı Kâzım (Dirik Paşa) Bey de resmî sıfatı kalmadığından dolayı Mustafa Kemal Paşa'nın yanında çalışmasına gerek kalmadığını hatırlatması Paşa tarafından şaşkınlıkla karşılanmıştı.¹⁵⁴⁸

Harbiye Nezareti, ordu mensuplarının teşkilat kurmalarından endişe duymuş olmalı ki, bu sırada bütün kolordulara gönderdiği şifrede millî teşkilat kurulmasına askerî ve mülkî amirliklerin engel olmalarını istiyordu.¹⁵⁴⁹ Mustafa Kemal'in azlinden sonra III. Ordu Müfettişliği bir müddet kumandansız kaldı. Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa'nın 20 Temmuz 1919

¹⁵⁴⁰ Mazhar Müfit Kansu, *Aynı eser*, c.I, s. 34.

¹⁵⁴¹ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 62. Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal*, s. 136.

¹⁵⁴² BOA.BEO., Harbiye Giden nr: 343585.

¹⁵⁴³ BOA.DH.ŞFR., nr: 101 / 19-36.

¹⁵⁴⁴ BOA.DH.ŞFR., nr: 101 / 19-106.

¹⁵⁴⁵ BOA.DH.ŞFR., nr: 101 / 19- 122.

¹⁵⁴⁶ BOA.DH.ŞFR., nr: 101 / 67.

¹⁵⁴⁷ *Gnkur.ATASE Arşivi*: 4-8065, Kls: 239, Ds: 20, F: 59.

¹⁵⁴⁸ Bilgi için bk., Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, İstanbul 1969.

¹⁵⁴⁹ HTVD., Sy: 2, (1952), vesika nr: 34.

tarihli yazısı ile XV. Kolordu komutanlığı da üzerinde kalmak üzere, vekâleten Kâzım Karabekir Paşa tayin edildi.¹⁵⁵⁰ Tayin olayı Harbiye Nezareti tarafından Anadolu'daki kolordulara da bildirildi. Bu konuda Dahiliye Nezaretine de bilgi verildi.¹⁵⁵¹

Sonuç

Mustafa Kemal Paşa, Rauf Beyle birlikte, görevine son verilmesi ve ordudan istifasının ertesi günü (9 Temmuz'da), ordulara ve millete birer beyanname neşrederek gelişmeleri Türk milletine bildirme gereği duydu. Bu bildirinin bilahare Dahiliye Nezareti tarafından suretleri çıkarılarak vatanın en ücra köşesinde bütün vatan evlatlarına aynen tebliği ve duyurulması istendi. Mustafa Kemal Paşa bu beyannamede şöyle diyordu: *"Mübarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni emellerine kurban etmemek için açılan millî mücadele uğrunda milletle beraber serbest surette çalışmaya resmî ve askerî sıfatım artık mani olmaya başladı. Bu mukaddes gaye için milletle beraber nihayete kadar çalışmaya mukaddesatım namına söz vermiş olduğum cihetle pek aşıkı olduğum askerî mesleğe bu gün veda ettim."*¹⁵⁵² Bu arada Anadolu'da bulunan diğer komutanlar da Mustafa Kemal Paşa ile birlikte hareket edeceklerini açıkladılar.¹⁵⁵³

Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da kaldığı süre içerisinde yoğun olarak kongre çalışmalarında bulundu. Nitekim, Sadrazam Damat Ferit Paşa bu sırada (20 Temmuz) yayınladığı bir beyannamede, Erzurum Kongresini anayasaya aykırı buluyor ve bunu toplayanların tutuklanması gerektiğini bildiriyordu. Buna rağmen kongre 23 Temmuz 1919'da açıldı. 24 Temmuz günü de kongre hey'eti sadrazamın beyannamesini ele aldı; şiddetli tartışmalardan sonra Padişah'a bir telgraf çekildi ve Damat Ferit'in bu beyanatının tekzip edilmesi istendi. Kongrenin hilafet ve saltanata bağlılığı belirtildi. Erzurum Kongresini böylece resmen öğrenen Sadrazam, daha fazla ileri gitmeye cesaret edemedi. Başta Kâzım Karabekir Paşa olmak üzere, bölgede bulunan askerî ve mülkî çevrelerce desteklenen kongre çalışmaları devam etti.¹⁵⁵⁴ Bu sırada müttefiklerden beklediği desteği alamayan ve konumu iyice sarsılan hükûmet; kongre dolayısıyla Mustafa Kemal Paşanın başlatmış olduğu millî uyanış hareketine karşı faal bir direniş başlattı. Hatta bu sırada Dahiliye Nazırı olan Âdil Bey, 25 Temmuz 1919 tarihli beyanatında, Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in teşebbüslerinin hangi fikre dayanırsa

¹⁵⁵⁰ HTVD., Sy: 2, vesika nr: 35.

¹⁵⁵¹ HTVD., aynı sayı, vesika nr: 36.

¹⁵⁵² Zekeriya Türkmen, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal*, s. 138. Bu sırada Rauf Bey de, " *Mustafa Kemal Paşa ile bütün arkadaşlarının millî cihadına iştirak ettim*" diyordu. Bk., HTVD., Sy: 2, vesika nr: 37. Ayrıca bk., ASD., c.I, s. 28.

¹⁵⁵³ Erdal Aydoğan, *Aynı eser*, s. 146.

¹⁵⁵⁴ Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa'nın kongredeki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bk., Cevdet Küçük, "Erzurum Kongresi", *DİA.*, c.XI (1995), s. 335-337.

dayansın, memleketin aleyhine ve anarşistçe bir hareket olduğunu; dahilî ve haricî pek çok sorunların bulunduğu bir sırada bu tür faaliyetlerin vatani büyük tehditler maruz bırakacağını belirtiyor ve vazifeli olmayan şahısların demeçlerine kulak asılmaması gerektiğini öğütlüyordu. Âdil Bey bundan başka halka seslenerek, hükûmetin yanında yer almalarının memleketin menfaatine olduğunu da hatırlatıyordu.¹⁵⁵⁵ İki gün sonra vilayetlere yazdığı tamimde ise, Erzurum'da millî bir kongre akd edildiği, böyle kanuna aykırı hareketlerin önüne geçilmesi lâzım geldiği ifade edilerek, aklı selim sahibi olanların devletin/hükûmetin yanında yer almasının gerektiği açıklanıyordu. Âdil Bey vilayetlere gönderdiği tamiminde ayrıca, memleketteki bütün mülkî idarecilerden bu tür hareketlere meydan verilmemesini de istiyordu.¹⁵⁵⁶ Dahiliye Nezaretindeki bu endişeler, aslında İngiliz Amirali Calthorpe'un ultimatolarından kaynaklanıyordu.¹⁵⁵⁷ İngiltere bu sırada millî hareketin hızla yayılmasından, Mustafa Kemal ve kendisine bağlı olanların merkezî hükûmetle bağlarını koparmalarından büyük endişe duymakta idi.¹⁵⁵⁸ Bu esnada Meclis-i Vükelâdan çıkan bir kararda Mustafa Kemal ve Rauf Beylerin, hükûmetin aleyhine olarak devam etmekte olan faaliyetlerine son verilerek, adı geçenlerin derhal tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesi kararı çıktı.¹⁵⁵⁹ Bu karar Dahiliye, Hariciye ve Harbiye Nezaretlerine de tebliğ edildi.¹⁵⁶⁰

İngiliz İşgal Kuvvetleri Komutanlığının, bahse konu süreçte İstanbul hükümetine yönelik sert ihtarları karşısında acziyet içinde kalan kabinenin, Anadolu'ya gönderdiği emir ve talimatlar ise hiçbir zaman dikkate alınmadı. İstanbul hükümetiyle III. Ordu Kıt'aatı müfettişi arasındaki telgraf savaşının galibi olarak -şimdilik- müsta'fi ordu müfettişi Mustafa Kemal Paşa görünüyordu.

¹⁵⁵⁵ BOA.DH.ŞFR.,nr: 101 / 19-159.

¹⁵⁵⁶ BOA.DH.ŞFR., nr: 101 / 60.

¹⁵⁵⁷ Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, c.I, s. 48-54.

¹⁵⁵⁸ Bilal Şimşir, *Aynı eser*, s. 56-57.

¹⁵⁵⁹ BOA.MVM., nr: 216, s.358.

¹⁵⁶⁰ BOA.BEO., Dahiliye Giden nr: 343763.

KAYNAKÇA

ARŞİV

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) (Belge numaraları metin içinde verilmiştir)

Bâbîâî Evrak Odası (BEO)

Dahiliye Nezareti Evrakı

Dosya Usulü İrade Tasnifi

Hariciye Nezareti Evrakı

İrade Tasnifi

Meclis-i Vükela Mazbatası

Şifre Kalem Evrakı

B. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı (ATASE) Arşivi

(Belge numaraları metin içinde verilmiştir)

YAYIMLANMIŞ BELGELER

Askerî Tarih Belgeler Dergisi, Sy: 79, Mayıs 1981, Belge nr: 1734.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (ASD.), Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., c. I., Ankara 1959.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., *Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri*, Belge nr: 51-52.

Documents On British Foreign Policy 1919-1939, First Series, c.IV, London, 1947-1952, nr: 460.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (HTVD),

Notes de la Delegation Ottomane, Paris 1919, s. 14.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMM.ZC.), c.I, Ankara 1981, s. 10 vdd.

ARAŞTIRMA ESERLERİ (Kitap ve Makaleler)

AHMAD, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizm'e*, (Çev. Fatmagül Berktay), İstanbul 1986.

AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, İstanbul 1983.

ATATÜRK, Kemal, *Büyük Nutuk*, c.I-III, Milli Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

ATAY, Falih Rıfkı, *Çankaya*, İstanbul 1969.

BAYAR, Celal, *Ben de Yazdım*, c.VIII, İstanbul 1972.

CEBESÖY, Ali Fuat, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1993.

GÖKBİLGİN Tayyip, *Millî Mücadele Başlarken*, c. I, Ankara 1959.

GÖZTEPE, Tarık Mümtaz, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahdettin Mütareke Gayyasında*, İstanbul 1994.

GÜRLER, Hamdi, *Kurtuluş Savaşında Albay Bekir Sami Günsav*, Ankara 1994.

JAESCHKE, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, (Çev., Cemal Köprülü), Ankara 1986.

KANSU, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümünü Kadar Atatürk'le Beraber*, c.I, Ankara 1966.

KARABEKİR, Kâzım, *İstiklal Harbimiz*, (Yay. Hz. Faruk Özerengin), İstanbul 1990.
_____, *Nutuk ve Karabekir'den Cevaplar*, c.I, (Haz. Faruk Özerengin), İstanbul 1997.

KARAY, Refik Halit, *Minel Bâb İlel Mihrap*, İstanbul 1992.

KİNROSS, Lord, *Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu*, (Çev. Necdet Sander), İstanbul 1981. KÜÇÜK, Cevdet, "Erzurum Kongresi", *DİA.*, c.XI (1995), s. 335-337.

Miralay Mehmet Arif Bey, *Anadolu İhtilali: Milli Mücadele Anıları (1919-1923)*, (Yay., Bülent Demirbaş), İstanbul 1987.

SONYEL Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, c. I, Ankara 1995.

ŞİMŞİR, Bilal, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, c.I, Ankara 1975-1992.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat , *Görüp İştiklerim*, Ankara 1984.

TÜRKMEN, Zekeriya, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001.

_____, *Yeni Devletin Şafağında Mustafa Kemal*, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2002.

ÜNAL, Tahsin, "Millî Mücadele Başlarında Mustafa Kemal", *Türk Kültürü*, Sy: 73, Ankara Kasım 1968, s. 47.

YULARKIRAN, Cevdet R., *Reşit Paşa'nın Hatıraları*, İstanbul 1939.

ZÜRCHER, Erich Jan, *Millî Mücadelede İttihatçılık*, (Çev.Nüzhet Salihoğlu), İstanbul 1987.

GAZETELER

TV., nr: 3588, 3 Temmuz 1335.

Times Gazetesi, 7 Temmuz (July) 1919.

Erzurum Kongresi Sürecinde Bölge Halkının Yaklaşımı ve Katkıları**Volkan Aksoy*****Özet**

Osmanlı Devleti, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde kendi varlığını da sona erdiren Trablusgarp, Balkan ve son olarak Birinci Dünya Savaşı ile birlikte bir dizi savaşlar silsilesi içerisinde yer almış ya da yer almak durumunda kalmıştır. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle birlikte devletin kurtulacağına dair artan umutlar kısa sürede dağılmış ve devlet Mondros Ateşkes Antlaşması'yla başlayıp Sevr'le biten yenilgiyi kabullenmiştir. Bununla birlikte mevcut duruma karşı çıkan vatanseverler, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde Milli Mücadele'yi başlatmış ve bir dizi faaliyet içerisine girmiştir. İşte bu faaliyetlerin en önemlilerinden birisi 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında gerçekleştirilen Erzurum Kongresi'dir. Kongrenin bir diğer önemi ise daha Mustafa Kemal Paşa Anadolu'ya gelmeden evvel özellikle artan Ermeni ve Pontus ayrılıkçı hareketlerine karşı Erzurum ve Trabzon halkının iradesi ile yapılmasına karar verilmesidir. Dolayısıyla aynı amaçlarla siyasetini belirleyen Mustafa Kemal Paşa da kongreyi vatanın kurtuluşu yolunda olumlu bulmuş ve kongreye katılabilmek için Erzurum'a gitmiştir. Erzurum Temmuz ve Ağustos 1919 tarihlerinde en heyecanlı günlerinden birini yaşamış, duruşu ve desteğiyle Milli Mücadele'ye sahip çıkmıştır. Bu tebliğde Erzurum halkının Kongreye olan yaklaşımı, Kongre'ye bakış açısı, kanaatleri, destekleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi, basında çıkan yazılar ve döneme ait hatıralar vasıtasıyla incelenmeye çalışılmıştır. Böylece Milli Mücadele'nin halk desteği tarafı da ortaya konulmaya gayret edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Kongre, Erzurum Halkı, Milli Mücadele

The Approach and Contributions of The Region Public in The Erzurum Congress

Process

Abstract

The Ottoman Empire took part in a series of wars with Tripoli, Balkan and finally World War I, which ended its existence in the first quarter of the 20th century. With the declaration of the Constitutional Monarchy (1908), the hopes that the state would survive disappeared in a short time and the state accepted the defeat that began with the Armistice of Mondros and ended with Sevres. However, the patriots who opposed the current situation started the National Struggle under the leadership of Mustafa Kemal Pasha and entered into a series of activities.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, v_aksoy@ktu.edu.tr

One of the most important of these activities is the Erzurum Congress held between 23 July and 7 August 1919. Another importance of the congress is that before Mustafa Kemal Pasha came to Anatolia, it was decided to be held with the will of the people of Erzurum and Trabzon especially against the increasing Armenian and Pontus separatist movements. Therefore, Mustafa Kemal Pasha, who determined his politics for the same purposes, approved the congress positive for the liberation of the homeland and went to Erzurum to attend the congress. Erzurum lived one of the most exciting days in July and August 1919 and supported the National Struggle with its stance and backing. In this paper, the approach of the people of Erzurum to the Congress, the perspective of the Congress, their opinions, their support were examined by the Ottoman Archives, the articles in the press and the memories of the period. Thus, it was aimed to show public support to the National Struggle.

Keywords: Erzurum, Congress, People of Erzurum, National Struggle.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun 30 Ekim 1918 de imzalamak zorunda kaldığı Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 24. Maddesi, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurulmak istendiği gerçeğini açıkça belirtiyordu. Öyle ki, Doğu Anadolu'nun sancaklarıyla birlikte Erzurum, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır ve Sivas Vilayetlerinden oluşan ve Türkçede Vilayat-ı Sitte diye adlandırılan bu yerler, Ateşkes Antlaşması'nın İngilizce metninde "Altı Ermeni Vilayeti" olarak ifade edilmiştir. Öteden beri var olan bu Ermeni tehlikesi, son olarak da bu Mütareke belgesinde yeniden ele alınınca, bölgede yaşayan Türkler heyecan ve üzüntüye kapılmışlardır.¹⁵⁶¹ Ateşkes Antlaşması'nın ilk olumsuz etki ve değerlendirmeleri ise İstanbul'da kendisini göstermiş, bunun üzerine Fransız işgal komutanının İstanbul'a girdiği gün, "Hadisat" gazetesinde "Kara Bir Gün" adlı makalesini yazan Süleyman Nazif'in (ve Raif Efendi'nin) etrafında Doğulu aydınlar bir araya gelmekte tereddüt etmemiştir. Bunlar, Doğu Anadolu'nun Ermenilere verilmek istenmesine karşı tepkilerini ortaya koymak, bu toprakların Türk yurdu olduğunu fikri, siyasi ve ilmi açıdan ispat etmek, Ermeni mezalimine engel olmak ve Doğu illerinin haklarını savunmak amacıyla 4 Aralık 1918'de İstanbul'da Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-

¹⁵⁶¹ 1919 yılının Haziran ve Temmuz aylarında İngilizler adına bölgede bulunan Kontrol Subayı Yarbay Rawlinson'un bölgedeki olaylar hakkında Londra'ya iletildiği raporlar, Mütarekeden sonra ortaya çıkan durumun ciddiyetini, Türklerin karşı karşıya kaldığı tehlike ve endişeleri, diğer taraftan Ermeni müdahale ve işgallerine karşı bölgede beliren direnci ortaya koymaktaydı. Bkz. Tolga Başak, Erzurum Kongresi Günlerinde Mustafa Kemal Paşa ve Kongre İle İlgili İngiliz Belgeleri", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 9, 2010, s. 75.

i Hukuk-1 Milliye (VŞMHM) Cemiyetini kurmuşlardır.¹⁵⁶² Daha sonra askerlik görevini henüz bitirmiş Erzurumlu bir öğretmen olan Cevat Dursunoğlu,¹⁵⁶³ İstanbul'da kurulmuş olan Vilayet-1 Şarkiye Müdafaa-1 Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin bir şubesinin Erzurum'da açılması iznini almış ve böylece, halk arasında yapılacak teşkilatta çalışmak amacıyla Aralık 1918'in sonlarında deniz yolculuğuyla Trabzon'a, oradan Erzurum'a giderek 10 Mart 1919'da Milli Mücadele'nin ilk teşkilatlarından birisini kurmuştur.¹⁵⁶⁴ Adı geçen Cemiyetin kurulmasından önce de Erzurum'da Süleyman Necati Bey önderliğinde İstihlas-ı Vatan adıyla bir Cemiyet kurulduğu unutulmamalıdır.¹⁵⁶⁵ Dolayısıyla Erzurumlular çok evvelden memleketin kurtarılması yolunda adımlarını atmıştır.

Erzurum ise Birinci Dünya Savaşı sırasında çok büyük sıkıntılar çekmiş, birçok insan şehirden göç etmek durumunda kalırken birçoğu da hastalıktan ve Ermeni çetelerinin saldırılarından hayatını kaybetmiştir. Dolayısıyla şehir Cevat Dursunoğlu'nun da ifade ettiği gibi bir köy mertebesine kadar düşmüştür.¹⁵⁶⁶ Şimdi artık ne olursa olsun Erzurum halkı, sonuna kadar şehrini savunmak azmi ve kararındaydı.

Öyle ki daha 10 Mart 1919'da kurulan VŞMHM Cemiyeti,¹⁵⁶⁷ o tarihte Erzurum'da bulunan Şehzade Abdülhalim Efendi vasıtasıyla halkın sadece vatani savunmak dileğinde olduğunu ve hiçbir kuvvete boyun eğilmemesini ifade eden bir yazıyı padişaha ulaştırmasını istemişlerdi. Yine VŞMHM Cemiyeti Erzurum şubesine İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği haberi telgrafla bildirilince Erzurum halkı adeta galeyana gelmiştir. 18 Mayıs 1919'da Erzurum Hükümet Konağı önünde düzenlenen bir mitingde İzmir'in karşı karşıya kaldığı işgal

¹⁵⁶² Coşkun Alptekin, "Erzurum Kongresi", *Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1978, s. 35; Nuri Yavuz, "Erzurum Kongresinin Milli Mücadele'deki Yeri ve Önemi", *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2003, s. 94-95; Yücel Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegates*, Ankara, 2005, s. 3. Cemiyetin kuruluş nizamnamesi için bkz. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara, 1993, s. 5-6.

¹⁵⁶³ Cevat Beyin hayatı ve Kurtuluş Savaşı zamanındaki faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Tolga Başak, *Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu*, Ankara, 2010.

¹⁵⁶⁴ Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, İstanbul, 2000, s. 33-34;42; Enver Konukçu, "Erzurum ve Sivas Kongresi Günlerinde Ermeni Meselesi", *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2003, s. 38. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrası ortaya çıkan milli teşkilatlar ve özellikleri hakkında bkz. Selçuk Ural, "Milli Mücadelenin Başlarında Doğu'da Milli Teşkilatlanma ve Hususiyetleri", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 13, 2012, s. 59-79. Erzurum şubesinin nizamnamesi için bkz. Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s. 8-9.

¹⁵⁶⁵ Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, Haz. Ali Birinci, İstanbul, 1999, s. 14; 26-30; Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara, 2000, s. 38-46.

¹⁵⁶⁶ Dursunoğlu *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 36.

¹⁵⁶⁷ Cemiyet Heyeti: Meclis-i İdare Vilayet Azasından Hacı İsmail Efendizade Tefvik, Hakkızade Hacı Fehim, Müftü Solakzade Sadık, Binbaşılıktan emekli Süleyman, Gümrük Mütevellisi Cazim, Künbetli Gençgazade Hüseyin Avni, Hacı Recep Efendizade Hacı Hafız, Namık Efendizade Ahmet, Binbaşılıktan emekli Haydar, Kobalzade Ahmet ve Dursunbeyzade Cevat. Daha sonra Hacı İsmail Efendizade Tefvik ve Kobalzade Ahmet yerine Eski Mebus Raif ve Yavuluzade Şükrü Efendiler geçmiştir. Bkz. Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 42-43.

üzerinde durulmuş, kendilerinin de özellikle Ermeniler karşısında aynı akıbete uğramamak adına hazır bulunulması halka anlatılmıştır.¹⁵⁶⁸ Böylece hem halkı bilinçlendirmek, hem gelen tehlikenin boyutlarını daha iyi ortaya koymak hem de olası bir direnişe halkın desteği kazanılmak istenmiştir.¹⁵⁶⁹ Erzurum'da 2 Haziran 1919'da ikinci bir miting daha yapılmış, bu mitingde konuşan Hüseyin Avni (Ulaş) Bey ve diğer bazı kişiler tarafından İzmir'in işgali nedeniyle Yunanlılar ve İtilaf Devletleri bir kez daha protesto edilmiştir.¹⁵⁷⁰ Erzurumlular, işte bu sıralarda, Kazım Karabekir Paşa'nın 15. Kolordu Komutanı olarak Erzurum'a gelmesiyle en güçlü desteğe kavuşmuşlardır. Kazım Karabekir Paşa'nın himayesi altında cemiyet, ilk Kongresini, 17 Haziran 1919 da Raif Efendi'nin başkanlığında yapmış, Bu toplantıda, gelecekte tehlikede bulunan Doğu illeri ile müşterek bir toplantı yapılması kararlaştırılmış ve çevre vilayetlerle ilgi kurulmuştur.¹⁵⁷¹

Bu noktada üzerinde durulması gereken bir husus, Erzurum halkının Kars ve çevresinde meydana gelen işgal ve Ermeni mezalimleri neticesinde VŞMHM Cemiyetinden bu işlerin sonucunun ne olacağını sorması ve Cemiyetten faaliyete geçmelerini istemesidir. Neticede istenen olmuş ve ulema, aydın, asker, Erzurumlu memur ve şehrin ileri gelenlerinden çok sayıda kişinin katılımıyla bir toplantı gerçekleştirilmiştir. Ayrıca şehir esnafı da her türlü yardımda bulunmayı üstüne almıştır. O kara günleri yakından yaşayan Dursunoğlu, dönemin esnafı için “sağlam geleneklere dayanan bu saygıdeğer varlık, her bakımdan güvenilecek bir halk yığınıydı... Erzurum esnafının doğruluğunu, fedakârlığını ve sağduyusunu hiçbir yerde hiçbir halk tabakasından görmedim” diyerek ortaya konan özveriyi gözler önüne sermiştir ve sonuç

¹⁵⁶⁸ Erzurum Valisi Reşit Bey, İzmir'in işgaliyle birlikte, Trabzon'da Pontus, Erzurum'da ise bir Ermeni hükûmeti oluşturulacağı söylentilerinin halkı ümitsizliğe düşürdüğünü ve İstanbul'daki VŞMHM Cemiyeti namına kongre toplayarak Saltanat-ı Seniyyenin uğrunda her türlü fedakârlığa karar verdiklerini vurgulamıştır. Bkz. *BOA, DH. ŞFR*, 646-3.

¹⁵⁶⁹ Tolga Başak, “Erzurum'da Müdafâ-i Hukuk Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Kongreler Sürecinde Cevat Dursunoğlu”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslar Arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002)*, Yayına Haz. Yavuz Aslan-Salim Gökçen, Ankara, s. 184-187

¹⁵⁷⁰ Mustafa Özyürek, “Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Günleri (3 Temmuz 1919-29 Ağustos 1919)”, *Karadeniz*, Sayı: 35, 2017, s. 67.

¹⁵⁷¹ Alptekin, “Erzurum Kongresi”, s. 35-36. İtilâf Devletlerinin Türkiye'yi parçalama planları çerçevesinde, Trabzon'un da içerisinde bulunduğu Doğu Karadeniz bölgesinde bir Pontus Devleti kurma çabaları olduğu görülmekteydi. Bu tehlikeler karşısında VŞMH Cemiyeti, Doğu'daki beş vilayet ve Erzincan Mutasarrıflığının yanı sıra Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne de telgraf çekmiş ve birlikte bir kongre düzenleme isteğini iletmıştır. Erzurumluların telgrafi geldiği sırada Trabzonlular da gelişen olaylar karşısında alınacak tedbirleri görüşmek üzere Cemiyet merkezinde toplantı halindeydiler. Gelen bu istek büyük memnuniyetle karşılanmıştır. Zira söz konusu istek Trabzonluların ilk günden beri gerçekleşmesini çalıştıkları bir arzularıydı. Sonuçta vakit geçirilmeden Doğu illerinin toplantıya çağrılmasını, kongrenin Erzurum'da yapılmasını ve Trabzon'un en geniş kadrosu ile buraya katılmaya karar verdiğini içeren telgraflarını Erzurum'a ve diğer beş vilayete göndermişlerdir. Bkz. Dursun Ali Akbulut, “Erzurum Kongresi'nin Mahalli Boyutu”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2003, s. 72; Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, İstanbul, 2011, s. 57-59; Kazım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1993, s. 76-78.

olarak Vilayet Kongresi yukarıda belirtilen tarihte şehir halkının da isteğiyle gerçekleştirilmiştir.¹⁵⁷²

28 Haziran günü Sivas'tan yola çıkan Mustafa Kemal Paşa ve maiyeti ise 3 Temmuz'da Erzurum'a gelmiştir. 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa, kendi isteği ile görevinden ayrılan Erzurum Valisi Münir Bey, Bitlis Valiliğinden azledildiği için İstanbul'a giderken Erzurum'a uğramış olan Mazhar Müfit Bey, Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi idarecileri, Belediye Başkanı Zâkir Bey¹⁵⁷³ ve şehrin ileri gelenleriyle Mustafa Kemal Paşa'yı, Ilıca mevkiinde karşılamıştır.¹⁵⁷⁴

Bu karşılama günü 20-30 kişilik bir muhacir kafilesinin başında bulunan yaşlı geçkin Erzurumlu Mezararkalı Mevlüt Ağa ile Mustafa Kemal Paşa arasında gerçekleşen konuşma, dönem halkının ruh dünyasını ve azmini göstermesi bakımından önemlidir.¹⁵⁷⁵ Burada kendilerine yaklaşan Mevlüt Ağaya Mustafa Kemal Paşa

- Ağa, böyle nereden geliyorsun diye sorunca Mevlüt Ağa,

- Paşam, Rus gelirken muhacir olmuştum. Çukurova'da idim. Şimdi köyüme dönüyorum deyince Mustafa Kemal Paşa böyle olağanüstü ve emniyetin yeterli olmadığı bir zamanda buralara dönmesinin tehlikelerine sözü getirdikten sonra

- Ağa, yoksa oralarda geçinemedin mi? diye bir soru daha yöneltince yaşlı adamın verdiği cevap

- Hayır Paşam, Çukurova cennet gibi bir yer. Bir eken yüz biçiyor. Allah millete zeval vermesin. Bize tarla da verdiler, çayır da... geçimimiz padişahda bile yoktu. Çok rahattık. Lakin son günlerde işittim ki, İstanbul'daki ırzı kırıklar bizim Erzurum'u Ermenilere vereceklermiş. Geldim ki göreyim, bu namertler kimin malını kime veriyorlar. Şeklinde olunca Mustafa Kemal Paşa ve oradaki karşılama heyeti bundan gayet duygulanmış ve Mustafa Kemal Paşa'nın ağzından "Bu milletle neler yapılmaz" sözleri dökülmüştür.

¹⁵⁷² Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 56-58.

¹⁵⁷³ Başkan Zâkir Bey, başlangıçta biraz tereddüt geçirmişse de bu tereddüdünden çabuk sıyrılmış ve Mustafa Kemal Paşa'yı Ilıca'da karşılayanlar arasında yerini almıştır. Daha sonra ise Kongre sırasında birçok mali sorunun çözümünde, Erzurum'a gelen delegelerin kalacakları yer, iaşe ve diğer sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasında ön plana çıkmadan mütevazı bir şekilde çalışmış, imkânların üstünde gayret göstermiştir. Bkz. Enver Konukçu, *Erzurum'da Mustafa Kemal'i Ilıca ve İstanbul Kapı Karşılımaları*, Erzurum, 2009, s. 28.

¹⁵⁷⁴ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt: I, Ankara, 1997, s. 23; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 70; Alptekin, "Erzurum Kongresi", s. 36; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, s. 94.

¹⁵⁷⁵ Mazhar Müfit de hatıralarında Mevlüt ağa ile aralarında geçen bir konuşmadan bahsetmektedir. Onun verdiği bilgiye göre bu konuşma Mustafa Kemal Paşa'yı Ilıca'da karşılamaya gidip bekledikleri bir sırada olmuştur. Konuşmada Mevlüt ağanın memleket uğrunda her türlü fedakârlığı göstereceğine dair sözlerini aktaran Mazhar Müfit, bu sözlerin kendisine büyük bir teminat olduğunu ve geniş bir iç huzur verdiğini belirtmektedir. Bkz. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s. 24.

İşte Mevlut Ağa'nın yürekten gelen sözleri dönemin Erzurum halkının çoğunluğunun sözleri ve onun kişiliğinde vücut bulmuş azim ve fedakârlığının en güzel örneklerinden biridir.¹⁵⁷⁶ Mazhar Müfit ise Mustafa Kemal Paşa'yı beklerken oradaki bütün köylü ve şehirli vatandaşlarla temas ettiğini ve hepsini, işgalcilere bir şey vermemek, onları memleketin dışına atmak noktasında aynı fikir, azim, karar ve milli irade hissi içinde gördüğünü vurgulamıştır.¹⁵⁷⁷ Nitekim 27 Temmuz'da valiliğe atanan ve bir yıla yakın Erzurum Valiliği görevini sürdüren Reşit Paşa¹⁵⁷⁸ da Dâhiliye Nezareti'ne yazdığı bir telgrafta bölgede daha önce yaşanan Rus istilalarında yapılan kötülükleri, zalimlikleri belirttikten sonra, İzmir'de yaşananların halkta olası bir Ermeni tehdidini gündeme getirdiğini ve halkın Ermenileri bölgeye sokmamak adına canını feda etmeye hazır olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁷⁹

Ilıca'dan Erzurum'a doğru yola koyulan heyeti İstanbul Kapısı'nda da başta Vali vekili Hemşinli Elhac Kadı Hurşit Efendi olmak üzere, Vilayet erkânı, askeri tören birliği, okullu gençler ve akın akın adı geçen kapıya doğru gelen halk tekrar büyük sevgi ve saygı ile karşılamış, Mustafa Kemal Paşa'nın gelişini bir bayram gününe çevirmiştir.¹⁵⁸⁰ Yapılan karşılama ve gösterilen samimi ilgiden gerek Mustafa Kemal Paşa gerekse Rauf Bey son derece memnun kalmışlardır.¹⁵⁸¹ Babası Erzurum'da medfun bulunan Hüsrev Gerede ise akşam saat 8 gibi Erzurum'a vardıklarını, asker ve memurlar dışında Erzurum halkının da kendilerini içtenlikle karşılamalarına çok sevindiğini belirtmiştir.¹⁵⁸² Dolayısıyla bu memnuniyetlerin bir ifadesi olarak Mustafa Kemal Paşa Erzurum'da gördüğü ilgi ve alaka için şunları söylemiştir:

“Benim Erzurum'a gelişim, bütün milletin ateşten bir çember içine alınmış olduğu bir zamana rastladı. Bütün millet, bu çemberin içinden çıkacağını düşünüyordu. Memleketin batısı düşman ayaklarına terkedilmiş ve oradaki halk silaha sarılmış, buranın ahali ise memleketin felaketten kurtulması için ayağa kalkmış bir durumdaydı. Ben işte böyle bir zamanda Erzurum'a geldim. Burada gördüğüm içtenlik, mertlik, gönülden bağlılık benim memleketi kurtarmak için her türlü özveriyi yapmam konusundaki azim ve gücümü artırmıştı.”¹⁵⁸³

Mustafa Kemal Paşa'nın ifade ettiği gibi Erzurumluların kendisine olan ilgi ve desteği daha sonra da devam etmiştir. Erzurum halkının temsilcilerinden oluşan Vilayet-ı Şarkiyeye

¹⁵⁷⁶ Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 88-89.

¹⁵⁷⁷ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, s. 24.

¹⁵⁷⁸ Ömer Erden, “Milli Mücadele Döneminde Erzurum Valisi Münir Bey”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 54, 2015, s. 660.

¹⁵⁷⁹ BOA, DH. ŞFR, 646-3.

¹⁵⁸⁰ Konukçu, *Erzurum'da Mustafa Kemal'i Ilıca*, s. 27; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 70.

¹⁵⁸¹ Rauf Orbay, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 2005, s. 188.

¹⁵⁸² Hüsrev Gerede'nin Anıları Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler, Haz. Sami Önal, İstanbul 2003, s. 47.

¹⁵⁸³ Erdal Aydoğan, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, Ankara, 2000, s. 137.

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifası sonrası¹⁵⁸⁴ kendisine verdiği destekle de Milli Mücadele'nin önderine sahip çıkmasını bilmiş, hatta mücadelenin en karanlık günlerinin aydınlığa çıkmasına birinci derecede etkide bulunmuştur. Zira 9 Temmuz günü Erzurum'daki Cemiyetin Hoca Raif Efendi, Emekli Binbaşı Süleyman, Emekli Binbaşı Kazım, Albayrak Gazetesi Müdürü Necati ve Dursun Beyzade Cevat Beylerden oluşan İdare Kurulu, Heyeti Faale Başkanlığına Mustafa Kemal Paşa'nın, ikinci Başkanlığa ise, Rauf Bey'in getirilmesine karar verip, (Süleyman Necati Bey'e göre Mustafa Kemal Paşa bu yolda bir karar almalarını kendilerine üstü kapalı sezdirmişti) bu hususu bir yazı ile kendilerine tebliğ etmiştir.¹⁵⁸⁵ Mustafa Kemal Paşa bu tarihi anı Nutuk'ta şu sözleriyle ifade etmiştir:

“Efendiler, askerlikten ayrıldıktan sonra, bütün Erzurum halkının ve VŞMHM Cemiyeti'nin Erzurum şubesinin bana karşı pek açık olarak gösterdikleri güven ve yakınlığın bende bıraktığı unutulmaz hatırayı burada açıkça belirtmeyi görev sayarım. Cemiyetin Erzurum şubesinden aldığım 10 Temmuz 1919 tarihli yazıda Cemiyetin başına geçerek yönetim kurulu başkanlığını kabul etmemi teklif ediyorlar ve birlikte çalışmak üzere seçtikleri beş kişinin adlarını bildiriyorlardı... Erzurum şubesi, İstanbul'daki Genel Merkez Başkanlığı'na ulaştırmaya çalıştıkları bir telgrafla “Genel Merkez adına karar verme ve söz söyleme yetkisinin bana verildiğinin telgrafla bildirilmesini” de rica ettiler.”¹⁵⁸⁶

Süleyman Necati Bey ise hemen istifanın ardından Albayrak gazetesinde

“Anafartalar'da milletin onurunu, tarihin bugünkü kuşaklarından beklediği görevi gur sesiyle yükselten bu sayın komutanı, bugün de Milli Mücadele'nin başında görmek mutlu bir temaşadır” ifadeleriyle bir anlamda Mustafa Kemal Paşa'ya Erzurumluların sahip çıktığını duyurmuştur.¹⁵⁸⁷

Erzurum'daki Cemiyet daha sonra delege seçimleri tamamlandığı için Erzurum Kongresi'ne katılamama durumuyla karşılaşan Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyin söz konusu

¹⁵⁸⁴ Samsun'a ayak bastıktan sonra giriştiği faaliyetler İngilizler tarafından da yakından takip edilen Mustafa Kemal Paşa, özellikle Anadolu'ya yönelik işgallere karşı bildiri, miting, toplantılar düzenlemek gibi icraata girişince gerek İngilizlerin baskıları gerekse İstanbul Hükümetinin yapılan işleri kendi varlığına tehdit görmesi sonucu geri çağırılmıştır. Mustafa Kemal paşa ise çeşitli bahanelerle İstanbul Hükümetini oyalamaya çalışmışsa da bu sefer 5 Temmuz'da Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı padişah adına İstanbul'a çağırması, 8 Temmuz'da ise Meclis-i Vükela, İrade-i Seniye ile birlikte Mustafa Kemal'i müfettişlik görevinden almıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, aleyhinde yapılacak propagandaları engellemek ve millet ve vatan uğrunda çalışma azmini göstermek adına aynı gün istifasını bir beyanname ile bütün memlekete duyurmuştur. Bkz. Mustafa Bostancı, “Milli Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4, 2015, s. 187-188; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, s. 97-98. İstifa metni için bkz. Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s. 138-139.

¹⁵⁸⁵ Güneri, *Hatıra Defteri*, s. 63; Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 92-93; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, s. 98-99.

¹⁵⁸⁶ Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, Bugünkü Dille Yayına Haz. Zeynep Korkmaz, Ankara, 2011, s. 44.

¹⁵⁸⁷ Aydoğan, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, s. 146-147.

engelini kaldırmak için bir kere daha devreye girmiştir. Bunun sonucu Cevat (Dursunoğlu) ve Kazım (Yurdalan) Beyler cemiyet başkanlığına bir dilekçe vererek adı geçen iki kişinin lehine delegelikten istifa etmişler ve Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey'in Kongreye katılmasını sağlamışlardır. Daha sonra ise Cevat Bey Hasankale'den Kazım Bey Totum'dan delege olmuşlardır.¹⁵⁸⁸

Kongrenin açılış günü Mustafa Kemal Paşa ile arkadaşlarını taşıyan 3 araba Kongrenin yapılacağı Eski Ermeni Sanasaryan Lisesi (O günkü Mekteb-i Sultani) binasının önüne geldiğinde gerek delegeler gerek sokaktaki halk hemen arabaların etrafını sarmış, Mustafa Kemal Paşa'da orada bulunanların eline sıkarak delegelerle ayaküstü konuşmalar yapmak suretiyle kongre salonuna geçmiştir. Şu noktayı da özellikle vurgulamak gerekir. Kongrenin hazırlıklarına yalnızca Cemiyet gayret göstermemiştir. Erzurum halkı da hazırlıklara katılmış ve destek olmuştur. Kongrenin ihtiyaçları, dışarıdan gelecek delegelerin masrafları gerek Kolordunun gayretleri gerekse şehirde oluşturulan dokuz mıntika heyeti vasıtasıyla 42 mahalleden para, emanet eşya ve levazım temin edilerek sağlanmıştır.¹⁵⁸⁹

Diğer taraftan Erzurum'da Milli Mücadele'nin en ön saflarında yer alanlardan birisi olan Süleyman Necati Bey'in Albayrak gazetesinde yaşlı bir Erzurumlu ile yapılan konuşma şiir havasında okuyucuya yansıtılırken o dönem halkının duyguları ve Erzurum'un Milli Mücadele zamanındaki önemi vurgulanmıştır. Gördüğü yaşlı adama nasılsınız babacığım, ilerde neler var sorusu sorulmuş ve yaşlı adam Ermenilerin geçen sene köyleri yakıp yıktığını belirttikten sonra şunları ifade etmiştir:

Hayır, hayır saldıramaz bizim yurda inşallah, bu iş için bugün millet hep beraber maşallah.

Her taraftan mümessiller Erzurum'a geçtiler, Kelamullah üzerine yemin ve ant içtiler.

Çanakkale kahramanı, Hamidiye kaptanı, her biri büyük harbin bir eşi yok arslanı.

Vatan için paşalığı maşalığı attılar, Erzurum'da millet ile canı cana kattılar.

Ne diyorsun sen evladım! O şehitler ocağı, Erzurum'u hele bir gör, olmuş millet kucağı.

Bir tek kalsak bu il için yine her şey yaparız, hele gelsin onu billah bir cin gibi çarparız.¹⁵⁹⁰

Görüldüğü üzere Ermeni tehdidinin tedirginliği gazetenin yaşlı adam üzerinden anlatımıyla da doğrulamaktadır. Bu sebeple Erzurum halkı hiç düşünmeden memleket uğrunda

¹⁵⁸⁸ Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 96-97; Güneri, *Hatıra Defteri*, s. 64; Kemal Atatürk, *Nutuk*, s. 44; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s. 145,184.

¹⁵⁸⁹ Leyla Kılınçkaya-Nuri Yavuz, "Erzurum Kongresi İçin Yapılan Hazırlıklar", *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslar Arası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002)*, Yayına Haz. Yavuz Aslan-Salim Gökçen, Ankara, s. 421; Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 85; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s. 167-171; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, s. 104.

¹⁵⁹⁰ Albayrak, 8 Ağustos 1335, Sayı: 19.

çalışan ve sadece Erzurum’u değil vatani da düşman işgalinden kurtaracağına inandıkları insanlara güvenlerini ve desteklerini bu sözlerle ortaya koymuştur.

Adı geçen gazete de “Düvel-i İtlafiyenin mütarekenameyi parçalayan her türlü hukuk esaslarını alt üst eden tecavüz ve işgalleri gibi neticeler ortaya çıkınca adil ve hak kelimelerinin ne manada kullanıldığını gören milletin şerefle ölmeyi milli bir gaye saydığını, hükümetin tevekkülü ve yapılan tecavüzleri terviç ve temin eder gibi bir aczin milleti Müdafaa-i Hukuk emrinde fedakârlığa sevk ettiğini” belirtmiştir. Bunun neticesi yapılan Erzurum Kongresi’nin ise milletin vatanperver duygularına tercüman olduğunu vurgulamış ve milletin bütün dünyaya Türkiye ölmeyecek haykırışını yaptığını ifade etmiştir.¹⁵⁹¹ Yine Erzurum’un vatanın kurtuluşu yolunda makamını, rütbesini feda eden, milletin sinesinde bir fert gibi çalışmaya azimli Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyi hürmetle kucakladığını, önce Erzurum mümessilliğine sonrasında ise Heyet-i Temsiliye seçmek suretiyle hürmet ve güvenini gösterdiğini söylemiştir.¹⁵⁹² Kısacası gazeteye yansıyan bu ve benzeri haberler, Erzurum halkının kongre ve onun temsilcilerine açık güvenini ve desteğini göstermesi bakımından önemlidir.

Erzurum Kongresi 23 Temmuz’dan 7 Ağustos’a kadar 13 oturum olarak gerçekleştirilmiş¹⁵⁹³ ve 29 Ağustos’a kadar Erzurum’da kalan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, bu tarihte Sivas’a hareket ederek Amasya Genelgesi’nde karar altına aldıkları kongreyi düzenlemek için yola çıkmıştır. Bu ayrılış esnasında ortaya çıkan maddi imkânsızlıklar meselesi ise Erzurum’da kurulan Cemiyetin Heyet-i Faale üyelerinden Emekli Binbaşı Süleyman Bey’in yardımıyla çözülmüştür. Zira Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Erzurum Kongresi’nin düzenlenmesi sırasında hem kongrenin hem de delegelerin ihtiyaçlarının karşılanmasında sorumluluk üstlenmişti. Ancak 10 Temmuz’da açılması planlanan kongre 23 Temmuz’a sarkmış, bu esnada gelen delegelerin masraflarıyla birlikte kongrenin 7 Ağustos’a kadar sürmesi cemiyetin kasasını boşaltmıştı. Şimdi Sivas’a gidecek Mustafa Kemal Paşa ve heyetinin de masraflarının bir şekilde karşılanması gerekiyordu. İşte bu sırada durumdan haberdar olan Süleyman Bey, emekliliğinden elde ettiği 900 lira geliri orada bulunan Cevat Dursunoğlu, Kazım Yurdalan ve Süleyman Necati Beylere vermiş ve halkın vatanın kurtuluşu uğrunda fedakârlığına bir büyük sayfa daha eklemiştir. Nihayetinde

¹⁵⁹¹ Albayrak, 18 Ağustos 1335, Sayı: 20.

¹⁵⁹² Albayrak, 31 Ağustos 1335, Sayı: 24.

¹⁵⁹³ Kongrede alınan kararlar için bkz. Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s. 243-246; *Milli Egemenlik Belgeleri*, Der. Sefer Yazıcı, Ankara, 2015, s. 15-25; Bostancı, “Milli Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları”, s. 195-197.

kendi aralarında 100 lira daha toplayabilen cemiyet üyeleri 1000 liraya ulaştırdıkları parayı Sivas'a hareket edecek heyete vermiştir.¹⁵⁹⁴

Sonuç

Erzurumlular başta olmak üzere Doğu Anadolu'daki vilayetleri ve Trabzon Vilayetini dayanışmaya iten ve ortak bir kongre toplama kararına yönelten, Mondros Mütarekesinin İtilaf Devletlerinin desteğiyle bir Ermeni ve Pontus-Rum Devleti kurma düşüncesini fiiliyata çıkarmasıdır. Dolayısıyla Mütareke sonrası yaşanan işgaller ve Türk milletinin aleyhine olan gelişmeler neticesi Erzurum hakkında gayret ve güçlü bir dayanışma bilinci meydana gelmiştir. Erzurum'da hemen her gün toplantı ya da tartışmalar yapılmış, mahalle heyetleri kurulmuştur. Böylece Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin de kurulmasında desteğini gösteren halk, gerek Erzurum ve gerekse sonrasındaki hareketlerin hemen hepsinde fedakârca çalışmasını bilmiştir. Mazhar Müfit'in ifadesiyle Erzurum halkı büyük heyecanlı, ümitli tezahürlerle Mustafa Kemal Paşa'yı şehrin dışına kadar uğurlamış, vatanseverliğin en kuvvetli tezahürlerini büyük coşkunlukla ortaya koymuş, boynuna geçirilmek istenen mağlubiyet ve istiklâlsizlik kemendinden kurtulmak için yaşlı ve yastı gözünü Mustafa Kemal'in yoluna çevirmiştir. Diğer taraftan metinde örnekleri verilen Erzurum halkı ve temsilcilerinin fedakârlıklarının o günün maddi manevi zor koşulları altında gerçekleştiği de unutulmamalıdır.

¹⁵⁹⁴ Cevat Dursunoğlu, s. ; Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Atatürk'le Beraber*, s. 173-176; Fahrettin Kızıoğlu, "Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)", *ATAM Dergisi*, Sayı: 20, 1991, s. 249-251.

Kaynakça

Arşivler:

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Sürelî Yayınlar:

Albayrak

Araştırma Eserler:

Atatürk, Kemal, *Nutuk 1919-1927*, Bugünkü Dille Yayına Haz. Zeynep Korkmaz, Ankara, 2011.

Aydoğan, Erdal, *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, Ankara, 2000.

Başak, Tolga, *Millî Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu*, Ankara, 2010.

Çil, Yücel, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeleler*, Ankara, 2005.

Dursunoğlu, Cevat, *Millî Mücadelede Erzurum*, İstanbul, 2000.

Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, İstanbul, 2011.

Güneri, Süleyman Necati, *Hatıra Defteri*, Haz. Ali Birinci, İstanbul, 1999.

Hüsrev Gerede'nin Anıları Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimler, Haz. Sami Önal, İstanbul 2003.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt: I, Ankara, 1997.

Karabekir, Kazım, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1993.

Kırzioğlu, Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara, 1993.

Konukçu, Enver, *Erzurum'da Mustafa Kemal'i İlica ve İstanbul Kapı Karşılamaaları*, Erzurum, 2009.

Millî Egemenlik Belgeleri, Der. Sefer Yazıcı, Ankara, 2015.

Orbay, Rauf, *Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul, 2005.

Selvi, Haluk, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara, 2000.

Makale ve Bildiriler:

Akbulut, Dursun Ali, "Erzurum Kongresi'nin Mahalli Boyutu", *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2003.

Alptekin, Coşkun, "Erzurum Kongresi", *Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1978.

Başak, Tolga, "Erzurum Kongresi Günlerinde Mustafa Kemal Paşa ve Kongre İle İlgili İngiliz Belgeleri", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 9, 2010.

_____, “Erzurum’da Müdafaâ-i Hukuk Cemiyeti’nin Kuruluşu ve Kongreler Sürecinde Cevat Dursunoğlu”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslar Arası Sempozyumu (23-25Temmuz 2002)*, Yayına Haz. Yavuz Aslan-Salim Gökçen, Ankara.

Bostancı, Mustafa, “Milli Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4, 2015.

Erden, Ömer, “Milli Mücadele Döneminde Erzurum Valisi Münir Bey”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 54, 2015.

Kılınçkaya Leyla,-Yavuz, Nuri, “Erzurum Kongresi İçin Yapılan Hazırlıklar”, *23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslar Arası Sempozyumu (23-25Temmuz 2002)*, Yayına Haz. Yavuz Aslan-Salim Gökçen, Ankara.

Kırzioğlu, Fahrettin, “Mustafa Kemal Paşa-Erzurum İlişkileri Üzerine Belgeler (1919-1920)”, *ATAM Dergisi*, Sayı: 20, 1991.

Konukçu, Enver, “Erzurum ve Sivas Kongresi Günlerinde Ermeni Meselesi”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2003.

Özyürek, Mustafa, “Mustafa Kemal Paşa’nın Erzurum Günleri (3 Temmuz 1919-29 Ağustos 1919)”, *Karadeniz*, Sayı: 35, 2017.

Ural, Selçuk, “Milli Mücadelenin Başlarında Doğu’da Milli Teşkilatlanma ve Hususiyetleri”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 13, 2012.

Yavuz, Nuri, “Erzurum Kongresinin Millî Mücadele’deki Yeri ve Önemi”, *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu 27-29 Mayıs 2002*, Gazi Üniversitesi, Ankara, 2003.

Erzurum Kongresi'nin Perde Arkası Ya Da Kongre Günlerinde Yaşanan**Sıkıntılar****Yavuz Özdemir*****Elif Aktaş******Özet**

Biyo-psişik, sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal gibi sıfatlarla çok yönlülüğüne işaret edilen bir varlık olan insan, aynı zamanda tarihi yapan, kaydeden ve onun öznesi durumundadır. Öznenin çok yönlülüğü ona ait olan eylem ve söylemlerin de anlaşılabilmesi için uygun bakış açılarıyla yaklaşmayı gerekli ve hatta zorunlu kılmaktadır. Bu durum bizi yaptığımız çalışmada, hem analitik hem de multi-disipliner bir yöntem kullanmamız gerektiği noktasında tercih yapmamıza neden olmuştur.

Bahsettiğimiz bakış açısıyla, bugün yüz yıl evvel gerçekleştirilmiş ve Türk Ulusal Kurtuluş Hareketi Tarihinin en önemli olaylarından biri olarak tarihteki yerini almış olan Erzurum Kongresi konusunda bugüne kadar çok sayıda ciddi ve gayri ciddi yayın yapılmıştır. Adeta bir külliyyat teşkil eden bu yayınlara rağmen birçok tartışma yaşanmaya devam etmekte ve bunlar bazen polemiklere yol açmakta ve absürt noktalara bile taşınabilmektedir. Bazı metinler kutsanmakta, dönemin ruhuyla oluşan tarihsel uzlaşma bloku göz ardı edilerek konu karartılabilmektedir. Çalışmamızda söz konusu ettiğimiz durumu dikkate alarak metnimizi oluşturmaya gayret ederken, konumuzu insani tarihsel bir perspektifle, zaman ve mekân bağlamını da kenarlamadan anlaşılır kılmaya çalıştık.

Konumuzu açıklamaya ya da berraklaştırmaya çalışırken ulaşabildiğimiz metinleri ve yapılan yorumları dikkatle ele aldık. Yani tüm metinlerden yararlanmaya çalıştık. Çelişkili, karmaşık ve birbirlerini reddeden metinleri karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirmelere tabi tutmaya gayret ettik. Elimizde bulunan metinlere yeni sorular sorarak, Erzurum Kongresi'nin perde arkasını aydınlatma çabasında bulunduk.

Bütün bunları yaparken alt-üst olan bir dünyanın farkında olarak, sürecin olağanüstü üstünlüğünün bilinciyle, uluslararası ortam, Büyük Güçlerin emelleri ve takip ettikleri siyasetlerin makro ve mikro ölçekte yarattığı oldukça sıkışık, çok kaygan zemini de hesap ederek, konumuzla ilgili coğrafyada yaşanmış ve yaşanmaya devam eden uzlaşma ve karşıtlıklar da dikkate alındı. Bu noktadan hareketle Osmanlı'nın yakın tarihinde yer alan entelektüel

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Abd., yavuzozdemir@atauni.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi, Tarih Eğitimi Abd., aktaselif@atauni.edu.tr

tartışmalar, ortaya çıkan yeni durum karşısında alınan tavırlar, gizli ve açık örgütlenmeler değerlendirmelerimize dâhil oldu.

Söz konusu tutum ve çabalarımızla konumuz etrafında oluştuğunu tespit ettiğimiz tartışma doğurabilen alanlara elimizden geldiği kadar ışık tutmak amacıyla şu başlıkları seçtik:

- Mustafa Kemal Paşa-Kâzım Karabekir Paşa ilişkileri,
- İttihatçı-İtilafçı çekişmesi,
- Trabzon delegelerinin bazı yeni durumlarla karşılaşmaları ve tepkileri,
- Teşkilatların etkinlik arayışları,
- Mustafa Kemal Paşa'nın istifa etmek durumunda kalışı,
- Mustafa Kemal (Paşa'nın) ve Rauf Bey'in Vilayât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk

Cemiyeti Erzurum Şubesine delegelik meselesi,

- Mustafa Kemal (Paşa'nın) kongre başkanı olmak arzusu ve karşı çıkışlar,
- Mustafa Kemal (Paşa'nın) kongre başlarında askerî elbise giydiği için yaşadığı iddia

edilen durum,

- Elviye-i Selase delegasyonunun kongreye katılımı meselesi,
- Ve Heyet-i Temsiliye ile ilgili konular.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, Erzurum Kongresi, Sorunlar, Muhalefet, Tartışmalar

Problems Experienced Backstage or During the Congress Days of Erzurum Congress

Abstract

Human being, defined with such adjectives as bio-psychological, socio-economic, cultural and political being, is also the maker, recorder and the subject of history. The multi dimension of the subject necessitates, even requires, a proper approach so that the actions and expressions belonging to him may be understood. This case directed us to prefer a both analytical and multi-disciplinary approach in our study.

A large number of studies, serious or unserious, have been made along with this approach about Erzurum Congress, which took place a hundred years ago and which has been among the most important events in the history of Turkish National Independence Movement. Despite the publications which nearly make a corpus, a number of discussions still go on and they may cause polemic and may even be carried to extreme points. Some of the documents may be attained sanctity and the issue of historical agreement formed with the spirit of the age may be darkened. With this in mind, we have tried to shape this study through a humanitarian and historical perspective without excluding time and place framework.

In the effort to clarify the issue at hand, we have carefully considered the attainable texts and comments. In short, we have tried to utilize all the texts. We have tried to compare conflicting, complex texts and those rejecting each other. We have questioned the documents at hand in order to have a backstage vision of Erzurum Congress.

During this process, with the consciousness that the process was extremely complicated, we have focused on the purposes of Great Powers and the slippery ground created by their macro and micro scale political stance as well as the agreements and disagreements experienced in the related geography. Naturally, intellectual debates in the late period of Ottoman State, attitudes towards new situations, and secret and open organizations have been included in the study.

We have formed the following topics to shed light, as much as we can, on the issues of debate we have found about the subject:

- The relationships between Mustafa Kemal Pasha and Kazım Karabekir Pasha,
- Unionist-İtilafçı conflict,
- Meeting and reaction of Trabzon delegates to new situations
- Activity search of organizations,
- Mustafa Kemal Pasha's having to resign,
- Mustafa Kemal (Pasha's) and Rauf Beg's issue of being delegates of Vilayât-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi,
- Mustafa Kemal (Pasha's) wish to be the leader of the congress and oppositions towards it,
- The case claimed to be have happened because Mustafa Kemal (Pasha) wore a military uniform at the beginning of the Congress,
- The issue of participation of Elviye-i Selase into the Congress,
- Issues related with Heyet-i Temsilice.

Key Words: Mustafa Kemal Pasha, Erzurum Congress, Problems Faced during Erzurum Congress, Oppositions,

Giriş

Konumuza esas teşkil eden Erzurum Kongresi, zaman, zemin ve olaylar bütünü'nün ortaya çıkardığı bir sonuç olarak dikkate alınırca, en azından giriş bağlamında Birinci Dünya Savaşı'nın sebepleri ve sonuçları ile ilgili genel değerlendirmeler yapmak zorunluluğu ortaya çıkar. Bunun için biz de çalışmamızda öncelikle bunu yapmaya çalışacağız.

1914-1918 yılları arasında cereyan eden Birinci Dünya Savaşı, çıkış sebepleri olarak bugüne kadar birçok araştırmaya konu olmuştur. Hatta konuya ilgi özellikle resmî başlangıç ve

bitiş yüzüncü yıldönümlerinde iyice artmıştır. Ancak bilim paradigmasındaki değişim ve sosyal bilimlerin alanının biraz daha göreceliliğe açık olması gibi mutlak üzerinden kesin sebep ya da sebepler ortaya konulmaktan kaçınılmıştır. Yine de dünya ölçekli oldukça karmaşık bir olay olan Birinci Dünya Savaşı'nın çıkış sebeplerinin indirgemeci yaklaşımla izah edilemeyeceği söylenebilir. Bu yaklaşımla belki şunu söylemek doğru bir ifade olabilir: Birinci Dünya Savaşı birbirlerini hareketlendiren bir sebepler kompozisyonuna sahiptir. Söz konusu sebepler kompozisyonunu oluşturan unsurlar; emperyalizm, optimist liberal ayırmazlıklar, saldırganlaşmış azgın milliyetçilikler, aşırı silahlanma, bloklaşma, öngörüsüz uyurgezerlikler, yaşanan güvensizlik ve artan kuşku yarattığı katasforik atmosfer, vb...

Sebepler zincirine işaret ettiğimiz Birinci Dünya Savaşı, sonuçları bağlamında da çok yönlülüğe sahiptir. Bu yönüyle Birinci Dünya Savaşı, “Bitmeyen Savaş” olarak bir kısım tarihçiler tarafından nitelendirilme yoluna gidilmiş ve günümüz olaylarına kaynaklık etmeye devam ettiği vurgusu yapılmıştır. Söz konusu vurgu aşırı bulunabilir. Ne var ki göz ardı edilemez. Bunun anlamı, Birinci Dünya Savaşı'nın gezegenimiz ve insanlık açısından sonuçlar doğurmaya devam ettiğidir. İlgili durumun farkında olarak konumuz açısından Birinci Dünya Savaşı'nın yakın/sıcak sonuçlarını kısaca şu şekilde ortaya koymak mümkündür: Almanya, Avusturya-Macaristan, Rusya, Osmanlı İmparatorlukları ve Bulgaristan Krallığı yıkılmıştır. Söz konusu imparatorlukların topraklarında parçalanma yaşanmış bir kısımda ulus devletler kurulurken, Rusya'da Bolşeviklik iktidara taşınmıştır. Böyle bir sıcak sonuç yaratan Birinci Dünya Savaşı, İtalya'da faşizme, Almanya'da nasyonal sosyalizme zemin hazırlamıştır. Sömürge altındaki coğrafyalarda da dalgalanmalar yaratmıştır. Bunlarla birlikte “self-determinasyon” prensibi de öne çıkan bir prensip olarak dikkat çekmeye başlamıştır. Dünya ekonomik ve malî bakımdan büyük bir kayba uğrarken, toplumsal olarak yozlaşmalar ve yıkımlar yaşanmıştır. Hangi yönden bakılırsa bakılınsın savaş felaketler doğurmuştur.

Genel hatları ile sonuçlarına değindiğimiz Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı özelinde de önemli sonuçlar doğurmuştur. Mağluplar grubunda yer aldığını bildiğimiz Osmanlı öncelikle büyük bir toprak kaybına uğramıştır. Neredeyse Anadolu dışındaki tüm topraklarını kaybeden Osmanlı, aynı zamanda çok büyük bir oranda insanını yitirmiş, mali kaynaklarını tüketmiş, bozulmalar ve yoğun yozlaşmalar yaşamıştır. Kısacası imzaladığı Mondros Mütarekesi ile fiilen çökmüştür.

Fiilen çöküşü görünür kılan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesi ile İtilaf Devletleri emperyalist emellerine hukuki zemin hazırlarken, savaş yıllarında iktidarda bulunan İttihatçılar da böyle bir durum karşısında neler yapabileceklerini son kez gözden geçirmeye başlamışlardır. Bilhassa Mondros Mütarekesi'nin 1., 7. ve 24. maddeleri oldukça tehlikeli maddeler olup,

Osmanlı'yı adeta galiplerin insafına terk etmiş, galiplerde mütareke metninin mürekkebi kurumadan işgallere başlamışlardı. Bunu tahmin edebilen İttihatçılar merkezde ve taşrada yeniden örgütlenmelere girişmişlerdi. Bu manada bir yandan “müdafaa-i hukuk” isimli örgütlerin kurulmasını sağlamışlar diğer yandan da Teşkilat-ı Mahsusa'yı yeni fonksiyonlar yükleyerek değişik isimlerle devreye sokmuşlardı.¹⁵⁹⁵

11 Kasım 1918 tarihinde Kafkasya'daki Türk birliklerinin tamamının 1914 sınırlarına geri çekilmesini isteyen İngilizler¹⁵⁹⁶, Kafkasya ve Doğu için niyetlerini biraz daha görünür kılmışlardı. 13 Kasım 1918'de ise Osmanlı'nın başkenti olan İstanbul'u işgal ederek, Türk'e hayat hakkı tanımayacaklarının işaretlerini de vermişlerdi.

Ortaya çıkan fiili duruma karşı merkezî hükümet pek bir şey yapmazken, Anadolu'da örgütlenmeler devam ediyordu. Bu manada en hareketli coğrafya, Kars, Ardahan, Batum, Trabzon ve Erzurum'du. Çünkü buralar işgal tehdidini yaşamaya başlamıştı. Ayrıca bölgede önemli miktarda kuvvet mevcut olup, İttihatçılar da giderek artan bir şekilde faal hale gelmeye başlamışlardır. İttihatçıların söz konusu coğrafyadaki pozisyonlarını Akal şöyle ifade eder: “Kuzeydoğu Anadolu'da mütareke sonrasında görülen faaliyetlerin tümü, oraya I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında gönderilen İttihat ve Terakki ve Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri tarafından örgütlenmiştir.”¹⁵⁹⁷ Nitekim İttihat ve Terakki üst kademesi ülke dışına çıkmadan, 2/3 Kasım 1918 gecesi Enver Paşa, Bahaeddin Şakir ile birlikte Teşkilat-ı Mahsusa'nın önde gelenleriyle kendi konağında gizli bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda daha evvel doğuda görev yapmış Teşkilat-ı Mahsusacılar yeniden söz konusu bölgeye yönlendirilirken, bölgede çok güvenilen kişilere de mektuplar yazılmış, görevlendirmeler yapılmıştır.¹⁵⁹⁸ Bunlarla ilgili yazılar, İttihat ve Terakki murahhası Hilmi Bey'e verilmişti. Teşkilatlanmada yer alan kişiler bölgeyi çok iyi tanıyan ve organizasyon kabiliyeti olan kişilerden seçilmişlerdi. Teşkilât, İttihatçılar tarafından kurulacak, ordu tarafından desteklenecek ve bölge halkıyla dayanışma sağlanacaktı. Aslında tüm bu planlama Enver Paşa'nın Kafkasya tasavvurlarının temeli olup, Halil Paşa da bu tasavvurun ana unsuru olarak düşünülen Kafkasya İslam Orduları Kumandanı olarak atanmıştı.¹⁵⁹⁹ Ancak sebebi konusuna girmeye gerek görmesek de Halil Paşa'nın bu

¹⁵⁹⁵ Mondros Mütarekesi konusunda geniş bilgi için bakınız.: Tolga Başak, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)*, İstanbul, 2013.

¹⁵⁹⁶ Mustafa Öztürk, *Atatürk Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005, s. 64.

¹⁵⁹⁷ Emel Akal, *Millî Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, İstanbul, 2006, s. 204.

¹⁵⁹⁸ İsmail Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881-2 – 1962)*, Erzurum, 2009, s. 110-111.

¹⁵⁹⁹ Hasene Ilgaz, “Teşkilat-ı Mahsusa Günleri Ebülhindili Cafer Bey: Teşkilât-ı Mahsusa Erzurum Müfreze Kumandanı I”, *Türk Yurdu*, C. XXI, Sayı: 165, 2001, s. 49.

teşkilatlanmanın dışına çıkararak, Zonguldak'tan İstanbul'a geri dönmesi bir gerçek olarak karşımızdadır.

Yukarıda söz konusu ettiğimiz üçayaklı planı gerçekleştirmek üzere Teşkilat-ı Mahsusacılar 3 Kasım 1918'de Gülcemal Vapuru ile yola çıkmışlardır. Bu yolculukta Halil Paşa dışında Hilmî, Cafer, Yenibahçeli Nail Beylerle birlikte koruma görevi yapan bazı kişiler yollarına devamla Sinop'a oradan da Giresun'a ulaşmışlardır. Giresun iskelesinde Topal Osman tarafından karşılanmışlar, mevcut durum hakkında Hilmi Bey tarafından bir değerlendirme yapılmıştır.

Giresun'dan hareket eden Teşkilat-ı Mahsusacılar 8 Kanun-ı Evvel 1918'de Trabzon'a ulaşmışlardır. Trabzon'da Halis (Bey)'in oteline yerleşmiş iseler de burada polis gözetiminin fazlalığından endişe etmişler ve Hürriyet İtilaf Fırkası'nın kurulduğunu öğrenmişlerdir. Durumdan haberdar olduğu anlaşılan Erzurumlu Trabzon Jandarma Kumandanlığı yöneticilerinden olan Küçük Kâzım (Yurdalan) lakaplı bir subay tarafından otelden alınarak evine götürülmüşlerdir. Heyet, ayaküstü bazı görüşmelerde bulunmuş ise de esas toplantı, gece yapılmıştır. Bu toplantıya büyük oranda Trabzon'un İttihatçı ileri gelenlerinin yanında Murgurlu Edip Bey de katılmıştır. Yapılan toplantı neticesinde kurulacak teşkilatın idaresi Trabzon bölgesi Teşkilat-ı Mahsusa reisi Ali Rıza Bey'e tevdi edilmiştir.

Anadolu'nun doğu kısmında teşkilatlanma çabalarına girdikleri anlaşılan Teşkilat-ı Mahsusacılar, Batum'daki teşkilatlanmayı yapmak üzere görevlendirilmiş olan Nail Beyi Trabzon'dan Batum'a doğru yola çıkarmışlardır.

Hilmi ve Ebülhindili Cafer Bey, yanlarında bulunan 15 kişilik adamlarıyla birlikte 17 Kânun-ı Evvel 1918 tarihinde Gümüşhane'ye gelmişlerdir. Burada Kadirbeyzade Ali Bey'in otelinde misafir olarak kalmışlardır. Hilmi Bey, Kadirbeyzade Ali Bey'e yaptığı bilgilendirme sonrasında, oldukça heyecanlanmış ve Gümüşhane'de teşkilatlanma görevi kendisine verilmiştir.

Trabzon'dan sonraki yolculuklarına faytonlarla devam eden Teşkilat-ı Mahsusacılar 18 Kânun-ı Evvel 1918 tarihinde Bayburt'a varmışlardır. Bayburt'ta İttihat ve Terakki Fırkası Heyet-i Merkeziye üyesi müftü başta olmak üzere Bayburt ileri gelenleriyle görüşmelerde bulunmuş, Tercan civarıyla ilgili çalışmalar yapıldıktan sonra sabahleyin üç fayton ile on yedi kişi Erzurum'a doğru yola koyulmuşlar ve akşamüzeri Erzurum'a gelmişlerdir.

Erzurum'a girdikten sonra gözetlendiklerini hisseden Teşkilat-ı Mahsusacılar, Mumcu Mahallesinde bulunan Cafer Bey'e ait eve gitmişlerdir. Ancak evin eşyaları Cafer Bey'in kardeşi tarafından satılmış ve önemli bazı haberlerin de yine aynı kişi tarafından ilgililere ulaştırılmadığı anlaşılmıştır. Bununla birlikte şehirdeki atmosfer de oldukça değişmiştir.

İtilafçılar örgütlenmiş, merkezi yönetimle de temas kurarak, şehirde ağırlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Nitekim Cafer Bey ve arkadaşları tutuklanmak istenilmiş, sürekli bir tacizle karşı karşıya kalmışlardır. Bütün bu baskılara rağmen Hilmi ve Cafer Beyler, Süleyman Necati Bey ve diğer birkaç kişi görüşerek¹⁶⁰⁰ Erzurum'daki örgütlenmenin tohumlarını atmışlardır.

Kısmen söz konusu ettiğimiz çalışmalarını tamamlayan Cafer ve Hilmi Beyler yanlarına Dr. Fuad Bey'i de alarak görevlerine devamla Tortum (Nihak) üzerinden Oltu'ya varmışlardır. Oltu'da bir kısım kişilerle görüşüp, örgütlenme sağlandıktan sonra, heyet Ardahan'a doğru yola çıkmıştır. Nihayet, 28 Kânun-ı Evvel 1334'te, heyet, misyonun en önemli kişilerinden biri olarak gördükleri (Albay) Halit Bey ile doğrudan ilk görüşmelerini yaparak, Enver Paşa ve Bahaeddin Şakir Bey tarafından kendisine yazılan mektupları vermişlerdir. Bunun üzerine Halit Bey, mektupları açıp, imzaları görünce sevinerek:

“-Ben de bu mektupları bekliyorum” demiştir.

Mektuplardan haberdar olduğu anlaşılan Halit Bey'e, Hilmi Bey, yaşanan ve kendilerinin yaşadıkları durumları anlatınca üzgün ve hiddetli bir şekilde *“Demek içeride de düşmanlık başladı”*¹⁶⁰¹ ifadesiyle durum tespitinde bulunarak, tepkisini ortaya koymuştu. Akabinde hemen çalışmalara başlanmış 3-5 Ocak 1919 tarihlerinde I. Ardahan Kongresi, 7-9 Ocak 1919'da da II. Ardahan Kongresi gerçekleştirilmiş, Büyük Kars Kongresi'nin zemini oluşturulmuş ve radikal kararlar alınabilmişti. 17-18 Ocak 1919 tarihli kongrede ise Kars ve çevresi açısından kapsayıcı “şura” orijinli bir hükümetleşmeye gidilebilmişti. Kısacası Doğuda Teşkilat-ı Mahsusacılar Millî Mücadele doğrultusunda direnç odakları oluşturmuşlardı. Bu durumu Zürcher şu ifadeleriyle teyit etmektedir:

*“Cemiyet hazırlıklarını iki düzeyde yaptı: Bir yandan açık siyasal faaliyetler ve kamuoyunun harekete geçirilmesi, öte yandan gizli yeraltı çalışmaları. Her iki faaliyet de başkentte olduğu kadar vilayetlerde de gerçekleştirildi ve gizli faaliyetleri de gerçekleştirenler aynı kişilerdi.”*¹⁶⁰²

Doğuda kısaca bahsettiğimiz gelişmeler yaşanırken 13 Kasım 1918'den itibaren fiilen işgal altında bulunan İstanbul'da da çok hareketli günler yaşanıyordu. Ermeni ve Rum azınlıkları kurdukları örgütlerle tarihsel emellerine ulaşmanın yollarını ararlarken, işgalci güçlerin desteklerini de arkalarına almaya çalışıyorlardı. Bu durum esasında kısmen sağlanabilmişti. Müslümanlar ise İttihatçı-İtilafçı karşıtlık ekseninde örgütlenmelerine

¹⁶⁰⁰ Ilgaz, “Teşkilat-ı Mahsusa Günleri Ebülhindili Cafer Bey: Teşkilât-ı Mahsusa Erzurum Müfreze Kumandanı I”, s. 51-53.

¹⁶⁰¹ Ilgaz, “Teşkilat-ı Mahsusa Günleri Ebülhindili Cafer Bey: Teşkilât-ı Mahsusa Erzurum Müfreze Kumandanı I”, s. 56.

¹⁶⁰² Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, İstanbul, 1987, s. 134.

yönelirlerken, bazı bölücü yapılanmalar da dikkat çekiyordu. Yani mütareke, her türlü yapılanmaya zemin hazırlamış bulunuyordu. Türk tarih yazımında bu dönemde kurulan cemiyetleri iki genel başlık altında incelemek eğilimi ağırlık kazanmıştır. Şöyle ki, organize edilecek olan Millî Mücadele'den yana olan teşkilatlar yararlı, onun dışında kalanlar zararlı cemiyetler olarak nitelendirilmişlerdir.

Konumuz açısından esas teşkil eden Erzurum, Trabzon vilayetleri ve çevresinde yararlı cemiyetler kategorisinde değerlendirebileceğimiz iki cemiyet söz konusudur. Bunlardan ilki Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milleye Cemiyeti'dir. Bu cemiyet Avrupa ve Amerika'daki Ermeni propagandaları üzerine mukabil propaganda tertibatı almak¹⁶⁰³ ve Doğu Anadolu'nun Ermenilere ve Gürcülere verilmesini önleyerek söz konusu toprakların Türkiye'de kalmasını sağlamak¹⁶⁰⁴ gibi gayelerle merkezi hükûmetin de desteğiyle¹⁶⁰⁵ 4 Aralık (Çarşamba) 1918 tarihinde kurulmuştur.¹⁶⁰⁶ Türk-Kürt birlikteliği zemininin oluşturulması yönünde, Kürt Teali Cemiyeti Başkanı Seyit Abdülkadir'e teklif götürülen cemiyet, olumsuz cevap almış¹⁶⁰⁷ ise de bu yöndeki çalışmalarını sürdürmeye gayret etmiştir. Ancak tarihsel anlamda büyük bir çalışma ortaya koyamayan cemiyetin konumuz açısından öneme sahip faaliyetler yürüten Erzurum Şubesi 10 Mart 1919'da açılabilmişti.¹⁶⁰⁸

Böylece Erzurum'da biri gizli olarak İstihlas-ı Vatan Cemiyeti olmak üzere iki cemiyet faal hale gelmişti. Bu iki cemiyet de esasen İttihatçı orijinli idi. Söz konusu İstihlas-ı Vatan Cemiyeti mensuplarının gösterdikleri çabalar sonucunda Erzurum'da İtilafçılar etkisiz hale getirilmişlerdi.

Trabzon vilayetinde örgütlenmeler daha önceden bahsedildiği üzere Mütareke sonrasında İtilafçılar tarafından yapılmış, akabinde Teşkilat-ı Mahsusacılar tarafından Ali Rıza Bey başkanlığında faaliyetler yürütülmüştü. Buradaki İttihatçılar büyük oranda Enver Paşa'ya bağlı idiler. Aslında İttihatçılar da tam olarak bir homojen kitle oluşturamamışlardı. Elbette bunun ileride bazı sonuçları olacaktı.

Trabzon'un bir kıyı kenti olması, hem Kafkasya hem de İstanbul bağlantısının olmasının yanında Pontusçu faaliyetlerin de yoğunluğu dikkate alınırsa hareketliliğin fazlalığı anlaşılabilir. Erzurum bahsinde görüldüğü üzere Trabzon bölgesi için faaliyet göstermeye çalışan çok sayıda cemiyet İstanbul'da kurulmuştur. Bunlardan en dikkat çeken Trabzon ve

¹⁶⁰³ Bayram Sakallı, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, İstanbul, 1997, s. 159.

¹⁶⁰⁴ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Ankara, 1993, s. 51.

¹⁶⁰⁵ Sakallı, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri*, s. 159.

¹⁶⁰⁶ Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, s. 51.

¹⁶⁰⁷ Cevat Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, İstanbul, 1998, s. 19-20.

¹⁶⁰⁸ Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s. 23.

Havalisi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti, Ocak 1919'da devreye sokulmuştur. Millî gayelerden uzak, âdem-i merkeziyetçi, saltanatçı ve İttihatçı düşmanlığı üzerinden yapılandığı anlaşılan bu cemiyet, esasında Hürriyet ve İtilaf Fırkasının yan kuruluşu gibi çalışmalar yapmıştı.¹⁶⁰⁹

Bu cemiyetin dışında yine İstanbul'da İzmir'in işgalinden sonra kurulduğu anlaşılan Trabzon ve Havalisi Müdafaa-i Milliye Cemiyeti bir takım faaliyetler yürütmeye çalışmıştır.

Söz konusu iki cemiyet örgütlenme açısından gelişmemiştir. Buna rağmen özellikle Trabzon ve Havalisi Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti, bölgenin içişlerde kendi kendini idare etmesi fikrini hayli yayıp yerleştirmişti.¹⁶¹⁰ Kısacası bölgede âdem-i merkeziyetçilik fikri de zemin bulmuş, Millî Mücadele bağlamında önemli bir ayrılık teşkil edebilmişti. Nitekim bu durum birçok zeminde yankı bulacak ve sıkıntılar yaratacaktır.

Trabzon'da bir başka sorun da Vali Mehmet Galip Bey'di. *“Bu dehşetli İttihatçılar aleyhinde olmakla beraber, yaşı ilerlemiş ve kuvvetle muhalefet edemeyecek bir insandı.”* Bununla beraber elinden geldiği bazı engelleme çabaları göstermekten de geri durmuyordu.¹⁶¹¹

Millî Mücadele Tarihi açısından yararlı cemiyetler grubunda değerlendirilen Trabzon merkezli cemiyet, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetidir. Cemiyet, İttihat ve Terakki'nin Trabzon'daki mirası ve Teşkilat-ı Mahsusacıların yaptıkları organizasyonlar, esnaf, aydın ve sivil-asker bazı görevlilerin çalışmaları sonucunda 10 Şubat 1919'da kuruldu.¹⁶¹² Ne var ki kurucu heyete bakıldığında birlik ve beraberlik sağlamak gibi bazı endişelerden dolayı koalisyonik bir oluşumun ortaya çıktığı görülebiliyordu. Hatta bu yapının içerisinde İtilafçılık ve âdem-i merkeziyetçiliği epeyce aşan Sovyetik şuracılık özlemi içerisinde bulunan bazı kişiler de kendilerine yer bulabilmişlerdi. Zikrettiğimiz bu durumlar bazı zeminlerde sıkıntılar yaratmış ve hatta krizler doğurabilmişti.

Yapısı hakkında kısmen bilgiler verdiğimiz bu cemiyet, yine de Pontusçu ve Ermenici faaliyetlere karşı durmuş, halkı basın yoluyla uyandırmış ve diğer bazı faaliyetleriyle Millî Mücadele'nin lehinde önemli adımlar atabilmişti. Bunlardan önemlileri Trabzon'da iki kongre yapmak ve Erzurum Kongresi'nin yapılmasına büyük bir katkı sunmaktı.

Konumuz özelinde bahsettiğimiz Trabzon ve Erzurum'da bunlar yaşanırken 13 Kasım 1918'de geldiği İstanbul'da çok fazla bir şey yapılamayacağı kanaatine vardığı anlaşılan Mustafa Kemal Paşa, XV. Kolordu Kumandanlığına atanmış olan Kâzım Karabekir Paşa tarafından Anadolu'ya geçmesi için davet edilmişti. Bulduğu ilk fırsatta Anadolu'ya geçeceğini

¹⁶⁰⁹ Sabahattin Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, Ankara, 1991, s. 51.

¹⁶¹⁰ Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968, s. 40.

¹⁶¹¹ Kâmil Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul, 1975, s. 178-179.

¹⁶¹² Özel, *Millî Mücadele'de Trabzon*, s. 62-63.

ifade eden Mustafa Kemal Paşa'ya aradığı fırsat çoktan çıkmıştı. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Mustafa Kemal Paşa, devlet operasyonu ile IX. Ordu Kıttaat Müfettişliğine tayin edilmiş ve 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmıştı.

Samsun'dan itibaren Millî Mücadele kararını ifşa etmeye başlayan Mustafa Kemal Paşa, öncelikle ordunun desteğini aramıştır. Samsun'daki çalışmalarını tamamladıktan sonra Havza'ya geçen Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin her tarafındaki askerî birlik kumandanlarına adeta telgraf yağdırarak, onlardan aradığı desteği bulduğu kanaatine ulaşmıştır.

Sivil halkın da verilecek mücadelede önemini farkında olan Mustafa Kemal Paşa, Havza'da bu manada çalışmaları yürütüp ilk genelgesini yayınlarken, merkezi hükümet tarafından geriye dönmesi çağrısını alır. Ancak, Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a dönmek gibi bir niyeti yoktur. Nitekim Havza'dan Amasya'ya geçer. Burada Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey ile buluşur. Burada arkadaşlarıyla birlikte tarihe "Amasya Tamimi" olarak geçen bildirgeyi hazırlar. Arkadaşlarıyla birlikte metni imzalar, Kâzım Karabekir Paşa ve Mersinli Cemal Paşa'nın da onayları alınarak bildirge ilgililere gönderilir.

Millî Mücadele açısından bir davetiye ve ihtilal beyannamesi niteliği taşıyan bu bildirgenin ilgililere gönderilmesinden sonra Tokat-Sivas-Erzincan yolunu takip ederek 3 Temmuz 1919 tarihi itibarıyla Erzurum'a ulaşır. Paşa ve yanındakiler Erzurum'da törenlerle karşılanırlar.

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a geldiği günlerde, Erzurum Vilayet Kongresi gerçekleştirilerek önemli kararlar alınmış, Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile Vilayet-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum şubesinin birlikte yapmaya karar verdikleri kongrenin hazırlıkları da başlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa-Kâzım Karabekir Paşa İlişkileri (Kongre Günleri)

Aralarında sadece bir yaş fark bulunan Mustafa Kemal (Paşa) ile Karabekir (Paşa) modern askerî okullarda okumuş ve dönemin güçlü örgütü İttihat ve Terakki'de üye olarak bulunmuş iki Türk subayıdır. İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde ortaya çıkan gruplaşmada Mustafa Kemal (Paşa), Cemal Paşa grubuna yakinken, Kâzım Karabekir (Paşa) ise Enver Paşa grubuyla sıcak ilişkilere sahiptir. Her ikisinin de büyük oranda "Türkçülük" fikrinden beslendiği söylenebilir.

31 Mart (1909) İsyanını bastırmak için Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'nda kurmay görevlerinde bulunan Mustafa Kemal (Paşa) ve Kâzım Karabekir (Paşa) daha önce de belirttiğimiz üzere birbiriyle görüşebilen iki kişiliktir. Birbirlerine meslekleri bağlamında saygıda kusur etmeyen Paşalar, bazen de güven konusunda şüpheli tutumlar takınabilmişlerdir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a geldiğinde kendisini rahatsız eden

böyle bir durumla karşılaşmıştır. Bunun kısmen kişiliklerin ötesinde meslekleriyle ilgili olduğu da düşünülebilir. Şöyle ki; Karabekir Paşa, henüz Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a gelmeden eskiden Karaçanakların evi olan ve o günlerde XV. Kolordu'ya bağlı Müstahkem Mevki Kumandanlığı binası olarak kullanılan¹⁶¹³ binanın hazırlanmasını Ali Çavuş'tan ister. Ayrıca Ali Çavuş'a "paşanın her hareketinden bana haber ver" diyerek talimatlandırır.¹⁶¹⁴

Bahsettiğimiz ifadelerden anlaşılacağı üzere Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya güven eksikliği yaşamakta ve hatta onu kontrolü altında tutmak istemektedir. Talimatlandırmadan haberdar olmasa da Mustafa Kemal Paşa, böyle bir görevin Ali Çavuş'a verilmesinden rahatsız olmuştur. Bunun sebebi Ali Çavuş'un Enver Paşa'nın yanında bulunmuş olmasıdır. Zamanla Ali Çavuş'a alışan Mustafa Kemal Paşa,¹⁶¹⁵ Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti mensuplarıyla sıcak ve samimi ilişkiler kurar. Kader birliği yapmaya başladığı arkadaşlarına da böyle cemiyetlere büyük bir önem verilmesi gerektiğini ifade eder.¹⁶¹⁶

Bu tutumuyla cemiyet ile güç birliği yapmayı tercih eden Mustafa Kemal Paşa, aynı günlerde merkezi yönetim tarafından görevden alınma konusuyla ilgili olarak sıkıştırılmak istenmiştir. Yakın çevresiyle bir durum değerlendirmesi yapan Mustafa Kemal Paşa, 9 Temmuz 1919 tarihi itibarıyla istifa ettiğini açıklar. Kâzım Karabekir Paşa, sözünde durarak kolordusu ile birlikte emrinde olduğunu Mustafa Kemal (Paşa)'e bildirir. Böylece yeni bir durum ortaya çıkmış olmasına rağmen sadakatin devamlılığı manidardır. Bu noktada Kâzım Karabekir aksi bir tutuma yönelip Mustafa Kemal (Paşa), Rauf Bey ve yanlarında bulunan kişileri tutuklayabilir miydi?

Söz konusu sorunun kısa cevabı hayırdı. Çünkü Mustafa Kemal Paşa, ordunun desteğini önemli nispette almış, İttihatçıların desteğini büyük oranda sağlamış, bölgede vurucu güç olarak bulunan bazı Teşkilat-ı Mahsusacılarla da temaslar kurmuştu.¹⁶¹⁷ Kısacası Mustafa Kemal (Paşa) ve yanındakileri tutuklamak belki imkânsız değildi ama çok zordu. Bedeli çok ağır olabilirdi. Kaldı ki böyle bir tutum Kâzım Karabekir Paşa'nın kişilik ve mesleki onuruna da yakışmazdı. Nitekim Kâzım Karabekir Paşa bunları aklının ucundan dahi geçirmemişti. Zaten Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal (Paşa)'in liderliğini tartışmıyor, O'nu kontrol etmek

¹⁶¹³ Süleyman Necati Güneri, *Hatura Defteri*, (Yay. Haz.: Ali Birinci), İstanbul, 1999, s. 61; Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881-2 – 1962)*, s. 212.

¹⁶¹⁴ Zeynel Lüle, *Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş*, İstanbul, 2009, s. 27.

¹⁶¹⁵ Lüle, *Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş*, s. 29-33.

¹⁶¹⁶ Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I*, Ankara, 1988, s. 30.

¹⁶¹⁷ Hasene Ilgaz, "Teşkilat-ı Mahsusa Günleri Ebülhindili Cafer Bey: Teşkilat-ı Mahsusa Erzurum Müfrezeye Kumandanı II", *Türk Yurdu*, C. XXI, Sayı: 166, 2001, s. 43.

istiyordu. Ancak Mustafa Kemal Paşa da bağımsız bir kişilikti. Kişiliğinden kaynaklanan liderlik yeteneğinin de bilincinde idi.

Burada üzerinde durulması gereken bir konu ise; Mustafa Kemal (Paşa)'ın de Kâzım Karabekir Paşa'yı kontrol etmek yönünde teşebbüslerde bulunmasıdır. Özellikle kaderdaşı olarak gördüğü Albay Halit ve Albay Rüştü ile özel temaslar kurmak suretiyle bunu yapmaya çalışmıştır.

Verdiğimiz bilgi ve yapmaya çalıştığımız değerlendirme sonucunda diyebiliriz ki Paşalar, kişilik, pozisyon farkları ve zamanın yoğun atmosferi gibi faktörlerden kaynaklanan kısmî güvensizlikler yaşamışlardı. Ancak bu durum onları söz konusu süreçte ayrışmaya ya da çatışmaya götürmemiştir. Hatta onlar yaşananların bilincinde ve amacın yüceliğinin farkında olarak tarihsel birliktelik blokunu oluşturmak suretiyle beraber çalışmayı başarmışlardır.

İttihatçı-İtilafçı Çekişmesi

Osmanlı Devleti siyasî yapısı itibariyle güç zemini üzerinden iktidarını kurmuş, hilafet kurumuyla da onu kuvvetlendirmiş patrimonyal bir hanedan devleti olarak kurulmuştu. Kendisi ebed-müddet ve en üst yöneticisi de Tanrının yeryüzünde gölgesi idi. Bu yapı dolayısıyla oluşan zeminde siyasetin katl ile de ilintili kılınmış olması padişah dışında kimseye alan bırakmıyordu.

Bununla beraber Osmanlı Devleti, Lâle Devri'nden itibaren klasik yapısından ayrılmaya başlamış ve Tanzimat Dönemi'nde ciddi bir yenilenme sürecine girmişti. Söz konusu süreçte, insan hak ve özgürlükleri alanında gelişmeler yaşanmış, yapılan çalışmalarla kısmen de bir hukukileşme ortaya çıkarılabilmişti. İşte böyle bir zeminde Osmanlı Devleti'nde ilk muhalefet örgütü olarak 1865'te "Genç Osmanlılar Cemiyeti" kurulmuştu. Vitrininde Namık Kemal, Şinasi, Ali Suavi gibi Osmanlı entelektüellerinin bulunduğu bu cemiyet, meşrutiyet talebine sahipti.

Uluslararası ortam, yapılan yenilikler ve bahsettiğimiz cemiyetin çabaları gibi sebepler kompozisyonu sonucu Osmanlı Devleti 1876'da ilk meşrutiyetine kavuşmuştu. Yeni bir anayasa yapmış, seçimler gerçekleştirerek parlamentosunu açmıştı. Ancak bu durum sadece on ay yirmi beş gün sürmüştü. Çünkü dönemin padişahı meşrutî idare konusunda isteksiz, halk ise bu dönüşümün pek farkında değildi. 1877-78 Savaşı'nda alınan yenilginin yarattığı ortam da bunlara ilave edilince meşrutiyeti boğazlamak hiç de zor olmamıştı. Nitekim Sultan II. Abdülhamit meşrutiyeti askıya aldığı anda ciddi bir tepki dahi almamıştı.

Bu olay sonrasında önde gelen meşrutiyetçiler ya sürgüne gönderilmiş ya da hapslere tıkmıştı. Kısacası Osmanlı'da siyaset alanı tekrar kapatılmış ve otoriterleşme kendini göstermişti. Hapis ve sürgünden kurtulan meşrutiyetçilerin bir kısmı çalışmalarını yer altına taşımak zorunda kalırken geriye kalanlar da Avrupa'ya kaçmak zorunda kalmışlardı. Böylece

“Cem Sultan Olayı” dışlanırsa Osmanlı Tarihinde bir ilk daha gerçekleşmiş oluyordu. Bu meşrutiyetçi muhaliflerin Avrupa’ya taşınmak durumunda kalmaları idi.

1889 yılına gelindiğinde ise Askerî Tıbbiyeden İbrahim Temo, İshak Sukuti, Mehmet Reşit, Abdullah Cevdet ve Hüseyinbeyzade Ali isimli öğrenciler İttihad-ı Osmanî adıyla bir örgüt kurmuşlardı. Meşrutiyet arzusuna sahip olan bu örgüt gizliydi. Zamanla bazı gizli örgütlerle bütünleşen örgüt, İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almıştı. Romantik tarih okumalarına, pozitivist düşünceye, hücreci yapıya ve muhalefetin koalisyonu şeklinde bir oluşuma sahip olan örgüt, modern Türk siyasetinin kurucusu ve köktenci modernleşme projesine geçişin hazırlanmasının ana aktörüdür.¹⁶¹⁸

İslamcı muhafazakâr kanadı Sultan II. Abdülhamit tarafından kendi yanına çekilen örgüt, 1902’de Paris’te yapılan ilk kongresinde Prens Sabahattin’in başını çektiği âdem-i merkeziyetçiler ve Ahmet Rıza’nın liderliğindeki merkeziyetçiler olarak ikiye ayrıldı. 1906’da Teşebbüs-ü Şahsi ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti’nin kurulması ile kesinleşen ayrılık, 1907’de yapılan ikinci kongrede keskinleşti. İkinci kongre merkeziyetçilerin İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne hâkim olması ile sonuçlandı. Örgütler Osmanlı topraklarında faaliyetlerini sürdürdüler. Merkeziyetçiler özellikle 1907’den sonra oldukça güçlenmiş ve 1908’de İkinci Meşrutiyeti ilan ettirecek güce erişmişken, âdem-i merkeziyetçiler de fikirleriyle Anadolu’ya erişebilmişlerdi.

24 Temmuz 1908’de resmen ilan edilen İkinci Meşrutiyet, İttihat ve Terakki’nin eseri olarak doğmuş, önemli nispette bir özgürlük ortamı yaratmıştı. Hatta her türlü fikir örgütlenme imkânı bulabilmiş, onlarca gazete ve dergi yayın hayatına girmişti. Ne var ki, bu süreç 31 Mart 1909 tarihli olayla son bulmuştu. Çünkü söz konusu olayın ortaya çıkmasında muhalefet ve padişah, İttihat ve Terakki tarafından suçlu görülmüş, geleneksel otoriter kültürel kodlar devreye girmişti.

31 Mart İsyanını bastıran İttihatçılar, isyan sırasında saklandıkları yerlerden çıkmışlar ve muhalif avına başlamışlardı. İttihat ve Terakki muhalifleri ülkeyi terk etmek zorunda bırakılmışlardı. Buna rağmen 1911’de Hürriyet ve İtilaf Fırkası etrafında toplanan muhalefet, 1912’de yapılan “sopalı seçimler”de bir varlık gösterememişti. Bu arada siyasi cinayetler karşılıklı olarak işlenmiş, maalesef günümüze kadar etkiler bırakan iktidar-muhalefet ilişkileri marazi problemlerle oldukça sağlıksız bir hal almıştı.

1913’te gerçekleştirilen Bâb-ı Âli Baskını ile iktidarını pekiştiren İttihat ve Terakki savaş ortamından da yararlanarak muhalefete nefes aldirmamıştı. Savaşın sonlarına doğru yenilginin

¹⁶¹⁸ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul, 2007, s. XI.

farkına varan İttihatçılar kademeli olarak iktidardan çekilmeye başlarlarken, İtilafçılar da Mütareke zemininden yararlanarak yeniden siyaset sahnesine dönmeye başlamışlardı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, çeşitli derneklerde bir araya gelmeye başlayan İtilafçılar, saray, saray çevresi ve İtilaf Devletlerinin de desteğini aldıklarını düşünerek, İttihatçılara karşı bir blok oluşturmuşlardır. Millî Mücadele karşıtı ve mandacı faaliyetleriyle dikkat çeken bu grup, biriktirmiş oldukları kını kismaya başlamışlar, intikam duygusuyla harekete geçerek, yaptıkları kıyımla devletin yıkılmasında önemli roller oynamışlardır. Ayrıca ortaya koydukları bu hareket tarzıyla toplumda cepheleşmelere yol açmışlardır.¹⁶¹⁹

Söz konusu hareket tarzının yol açmaya başladığı tahribat merkezdeki kadar fazla olmamakla birlikte Anadolu'da etkisini göstermiş, bazı olaylar mahkemelere kadar yansırken, yeteri derecede bütünleşememiş yerel örgütlerde de çekişmelere sebep olmuştur. Nitekim Trabzon Muhafazaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti yapısı ve faaliyetleriyle incelendiğinde bu durum rahatlıkla görülebilir. Bahsettiğimiz yapı kendi içerisinde barındırdığı sorunları çeşitli zeminlerde dışa vurmuş ve hatta Erzurum Kongresi günlerinde bazı sorunların doğmasına da sebep olmuştur.

Türk siyasetinde adeta patolojik bir karakter kazanmış olan iktidar-muhalefet ilişkileri en azından Millî Mücadele günlerinde rasyonel ve bilinçli politikalarla aşılmaya çalışılmış, bazen de kuvvet kullanımı yoluna gidilerek sonuç alınmak istenmiştir.

Trabzon Delegelerinin Bazı Yeni Durumlarla Karşılaşmaları ve Tepkileri

Erzurum Kongresi hazırlıkları Erzurum'da devam ederken Trabzon da kongre ile ilgili çalışmalar yapmaya başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ise Amasya Genelgesi'ni yayınlamış, akabinde 23 Haziran 1919 tarihinde Dâhiliye Nazırı Ali Kemal tarafından bütün vilayetlere gönderilen, Mustafa Kemal Paşa'nın görevlerinden alındığını bildiren telgrafıyla karşılaşmışlardı. Söz konusu telgraf Trabzon vilayetine de bildirilmiş ve anlaşıldığı kadarıyla Muhafaza-i Hukukçulara da konu hakkında bilgi verilmişti. Ayrıca Paşa'nın tayin namesinde yer alan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kapatılması ile ilgili maddenin duyurulması da çeşitli tefsirlere yol açmış ve önyargılar yaratabilmiştir.¹⁶²⁰

Bununla beraber daha önce belirttiğimiz üzere Trabzon Muhafazaa-i Hukuk Cemiyeti doğuşu itibariyle heterojen bir yapıya sahipti. İttihatçılar genellikle Enver Paşacıydılar. İtilafçılar ise genel olarak âdem-i merkezîyetçiliği de aşan bazı taleplere sahiptiler. Cemiyetin bu yapısı, çeşitli şubelerinde ve merkezde delege seçimleri sırasında bile sıkıntılar

¹⁶¹⁹ Haluk Selvi, "Mütareke Döneminde Siyasî Mağdurlar ve Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, C. 10, No: 1, 2008, s. 292-293.

¹⁶²⁰ Hazırlayan: Ömer Faruk Lermioğlu, *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, İstanbul, 2007, s. 27, 31-32.

yaratabilmişti.¹⁶²¹ Yani söz konusu tefsir ve önyargıların yanında temelde ciddi ayrılıklar barındıran bir yapının varlığı da dikkate değer bir durumdu.

30 Mayıs 1919 tarihinde hazırlıklarına başlanan kongre,¹⁶²² açılması kararlaştırılmış olan 10 Temmuz 1919'da delegelerin Erzurum'a gelememelerinden dolayı 23 Temmuz 1919 tarihine ertelenmiştir.¹⁶²³ Bu tarihlerin belirlenmesinde takvim ile ilgili durum da dikkate alınarak "Hürriyet Bayramı"nın yıldönümünde açılması ısrarı söz konusu olmuştur.

Kongre açılışının ertelenmesinden sonra Erzurum'a ulaşan Trabzon delegeleri, Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve Erzurum önde gelenleri tarafından karşılanmışlardı. Bu durum Trabzon delegasyonu için büyük bir sürprizdi. Çünkü onlar Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'da bulunduğu ve cemiyet işleriyle ilgilendiğinden tamamen habersizdiler. Yaşanan fiili durum delegasyonun tümü için sürpriz niteliği taşımakla birlikte bir kısmı açısından da rahatsız ediciydi. Nitekim Trabzon delegasyonu kendileri için hazırlanan odalarına yerleştikten hemen sonra bir durum değerlendirmesi yapmayı uygun bulmuşlardı. Yapılan değerlendirmede konu, Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne ve hatta Kâzım Karabekir Paşa'ya kadar ulaştırılmıştı. Sonuçta rahatsızlık devam etmekle birlikte, fiili durumu kabul etmek zorunda kalmışlardı.

Teşkilatların Etkinlik Arayışları

Erzurum Kongresi görünürde en azından iki cemiyetin ortaklaşa kararı ile gündeme gelmişti. Bu iki cemiyetten biri Trabzon Muhafaza-i Hukuk, diğeri ise Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti idi. Söz konusu iki cemiyet arasında hem yapısal hem de hukuki farklar vardı.

Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, İstihlas-ı Vatan Cemiyeti mensuplarını da içerisine almasına rağmen büyük oranda birliğini en azından dışarıdan bakıldığında sağlamıştı. Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ise böyle bir birlikten epeyce yoksundu. Hukuk bakımından Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti birçok şubeye sahip kendi bütünlüğü içinde özerk bir ünite idi. Oysaki Erzurum Müdafaa-i hukuk-ı Milliye Cemiyeti, merkezi İstanbul'da bulunan Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin bir şubesi idi ve söz konusu cemiyetin verdiği yetkilendirme ile açılabilmişti.

Bahsettiğimiz cemiyetler, yapısal ve hukuksal farklılıklarına rağmen en azından kongrenin yapılması konusunda tam bir uzlaşmaya varmayı başarmışlardı. Ancak verilen karar sonrasında sağlıklı bir birliktelik oluşturmak için gereken iletişim sağlanamamıştı. Bu kopukluk

¹⁶²¹ Erdem Menteseoğlu, *Yakın Tarihimize Osman Ağa ve Giresunlular*, Giresun, 1997, s. 87.

¹⁶²² Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 54.

¹⁶²³ Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881-2 – 1962)*, s. 225.

her iki cemiyetin yaklaşık kırk beş gün birbirinden ayrı çalışmalar yapmasına neden olurken, sonrasında da önceden bahsettiğimiz nedenlerle de eklenerek gündemler üzerinde etkinlik arayışlarını doğurmuştur.

Aslında bu hareket tarzı normal zamanlar için doğal kabul edilebilir. Bunlarla birlikte tehditleri büyük ve zamansal akışın olağanüstü bir hızla aktığı bir süreçte böyle bir tutum oldukça sıkıntılı olarak da görülebilir. Nitekim ciddi sonuçlar doğurabilecek böylesi sıkıntılı durumlar, rasyonel aklın ve tarihsel tecrübelerin devreye sokulmasıyla giderilmiş, Erzurum Kongresi gibi büyük bir oluşum başarıyla gerçekleştirilebilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın İstifa Etmek Durumunda Kalması ve Ortaya Çıkan Yeni Durum

Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919 tarihinde Samsun'a çıkıp, çalışmalarına başladıktan sonra İngiltere'nin bazı yetkilileri rahatsızlıklarını Osmanlı yönetimine bildirilmişti. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Havza'da çalışmaları yürüttüğü bir sırada hükûmetten geriye dön çağrısı almıştı. Mustafa Kemal Paşa bu çağrıya uymadığı gibi Havza'dan Amasya'ya geçmişti. Orada Rauf ve Ali Fuat Paşa ile buluşmuş, Kâzım Karabekir Paşa ve Mersinli Cemal Paşa'nın da onayını alarak, Millî Mücadele tarihi açısından fevkalade büyük bir öneme sahip olan Amasya Genelgesi'ni 22/23 Haziran 1919 tarihi itibarıyla yayınlamıştı. 23 Haziran 1919 tarihinde ise merkezi hükûmetin Dâhiliye Nazırı Ali Kemal, Mustafa Kemal Paşa'nın görevden alındığını hem kendisine hem de vilayetlere bildirmişti.

Yukarıda kısaca anlatıldığı şekilde başlayan restleşme, Mustafa Kemal Paşa'nın hükûmetin yetkisizliğini öne sürmesiyle Temmuz 1919 itibarıyla konunun Padişah katına taşınmasına yol açmıştı. Padişah, Mustafa Kemal Paşa'yı devrin siyasetini anlamadığı noktasında suçlamış ve ondan istifade edip, Anadolu'nun sakin bir kasabasında oturmasını istemişti. Yani Padişah, Mustafa Kemal Paşa'yı pasifize etmeyi düşünmüştü. Ne var ki Mustafa Kemal Paşa görevine devam edeceğini bildirmişti. Paşa, 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a geldiğinde durum bu merkezde idi.

Konu Erzurum'da da Mustafa Kemal Paşa ve yakın çevresinin gündemindeydi. Netice itibarıyla yakın çevresi, Paşa'ya desteklerini aynen sürdürme konusunda söz de vermişlerdi. Padişahın, Mustafa Kemal Paşa'yı görevden aldığını bildiren telgraf Erzurum'a 8 Temmuz 1919'da ulaşmıştı. Söz konusu gelişmeler sonrasında Mustafa Kemal Paşa telgraf aracılığıyla sarayla görüşmüş 8/9 Temmuz 1919 tarihi itibarıyla istifa etmişti.

Yeni bir durumun ortaya çıkması sonucunu veren bu gelişme bazı belirsizlikler yaratabilir, karamsarlıklar doğurabilirdi. Statü kaybı rol kaybına yol açabilirdi.¹⁶²⁴ Mustafa Kemal (Paşa) bütün bunların bilincinde olarak hemen harekete geçmiş, Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti merkezine haber göndererek, İstihlas-ı Vatan Cemiyeti kurucularından Albayrakçı Süleyman Necati Bey'in Mevki-i Müstahkem Kumandanlığına gelmesini istemişti. Kâzım Karabekir Paşa'nın da bulunduğu bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa istifasıyla ilgili olarak hazırladığı beyannamenin bir nüshasını ona vermişti. Durumu kavrayan Süleyman Necati Bey'in, milletin kendisini layık olduğu mevkie taşıyacağı beyanından Mustafa Kemal (Paşa) memnun olmuştu. Süleyman Necati Bey görüşmenin bitmesinden sonra Müfettişlik Kurmay Başkanı olan Kâzım (Dirik)¹⁶²⁵ ile Mazhar Müfit Beyler tarafından cemiyette Mustafa Kemal (Paşa)'e görev verilmesi konusunda uyarılmıştı.

Cemiyet merkezine dönen Süleyman Necati, bahsi geçen beyannameyi arkadaşlarına okumuş ve beyannamenin kendilerine tebliğ edilmesinin, cemiyetten görev talebi anlamına geldiği açıklamasında bulunmuştu.¹⁶²⁶ Bu gelişmeler dolayısıyla cemiyet Hey'et-i Merkeziyesini toplantıya çağırılmış ve bir durum değerlendirmesi yapmıştı. Yapılan değerlendirmeler sonucunda iki görüş ortaya çıkmıştı. Bunlardan ilki Mustafa Kemal (Paşa)'in Hey'et-i Merkeziye'ye alınması şeklinde belirirken, diğer görüş durumu emrivaki noktasından değerlendirerek böyle bir hareket tarzının cemiyete ve yapılmak üzere olan Kongreye zarar verebileceği itirazı ile ortaya konuyordu. Yani cemiyet duruma mesafeli yaklaşmayı ve ihtiyatlı bir hareket tarzını benimsemişti. Bir başka ifadeyle Mustafa Kemal Paşa, cemiyetin karar mekanizmasından uzak tutulacak, ancak tümüyle de dışarıda bırakılmayacaktı.

Söz konusu ettiğimiz değerlendirmeler sonucunda, Mustafa Kemal (Paşa) Heyet-i Faale Başkanlığı'na, Rauf Beyin de ikinci başkanlığa seçildiklerini gösteren bir belge, cemiyetin Hey'et-i Merkeziyesine mensup beş kişi tarafından imzalanarak Süleyman Necati Bey vasıtasıyla Mustafa Kemal (Paşa)'e ulaştırılmıştı.¹⁶²⁷

¹⁶²⁴ Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881-2 – 1962)*, s. 217.

¹⁶²⁵ Bazı hatırat türü eserlerde Kâzım (Dirik) Beyin istifa sonrasında dosyaları getirip Mustafa Kemal (Paşa)'e vererek heyetle koptuğu şeklinde bilgiler bulunmaktadır. Hatta Mustafa Kemal (Paşa)'in bu durum üzerine çok üzüldüğü ifadeleri de bu eserlerde yer bulmuştur. Ancak bu tür bilgileri ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü yukarıda tavrını gördüğümüz Kâzım Bey, Mustafa Kemal (Paşa), Erzurum'da çalışmalarını yürüttüğü süreçte hep O'nun yanında olmuştur. Söz konusu birliktelik Millî Mücadele sonrasında da devam etmiştir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bakınız: K. Doğan Dirik, *Vali Paşa Kâzım Dirik Bandırma Vapuru'ndan Halkın Kalbine*, İstanbul, 2016.

¹⁶²⁶ Güneri, *Hatıra Defteri*, s. 62-63; Kâzım Karabekir, *Günlükler I*, İstanbul, 2009; s. 609; Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881-2 – 1962)*, s. 221.

¹⁶²⁷ Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s. 15,16; Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881-2 – 1962)*, s. 221.

Karar mekanizmasının dışında tutulan ve emir alan bir pozisyona getirilen Mustafa Kemal (Paşa) doğal olarak bu durumdan rahatsız olmuştu. Buna rağmen mevcut sürecin bilincinde olan Mustafa Kemal (Paşa), kendisinden kaynaklanan bir probleme yol açmamak, yeni sorunlar yaratmamak gibi sebeplerle görevi kabullenmiş ve 10 Temmuz 1919 akşamı toplanmak üzere Heyet-i Faale'yi davet etmişti.¹⁶²⁸

Mustafa Kemal (Paşa)'ın ve Rauf Beyin Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi Delegelikleri Meselesi

Heyet-i Faale reisi olarak kongre çalışmalarını sürdüren Mustafa Kemal (Paşa), yapılmakta olan bir Heyet-i Faale toplantısında Rauf Bey ile kendisinin delegeliği konusunu dile getirmişti.¹⁶²⁹ Arzuları merkezden delege olmaktı. Cemiyetin Reisi konumundaki Hoca Raif Efendi, merkezde seçimlerin tamamlanmış olduğunu beyanla isteğe itirazda bulunarak seçimleri henüz yapılmamış bir yerden seçilmeleri önerisinde bulundu.¹⁶³⁰ Böylece kongre öncesinde, istifasından sonra O'nu çok uğraştıran bir mesele ortaya çıkıyordu.

Konu Trabzon delegeleri tarafından da duyulmuş, iki cemiyetin ortak çalışmaları sırasında gündeme taşınmıştı. Söz konusu toplantıda Trabzon delegasyonundan İzzet Bey vakit geçirmeksizin Erzurum delegelerinin belirlenmesi gerektiğini ileri sürmüş, Hoca Raif Efendinin bunun Erzurum'daki cemiyetin iç işlerine müdahale olduğu itirazıyla karşılaşmıştı. Devreye Trabzon delegasyonundan Gümüşhane delege, Teşkilat-ı Mahsusacı Kadirbeyzade Ali Bey'in kardeşi Zeki Bey girmiş, önce seçmek istediklerinizi öğrenelim diye Hoca Raif Efendiyi konu hakkında açıklama yapmak zorunda bırakmıştı. Bu ifadeler üzerine Hoca Raif Efendi de Mustafa Kemal (Paşa) ve Rauf Beyi seçmek istediklerini beyan ettikten sonra Trabzon delegasyonunun bu tercihe itirazlarının olduğu yolunda bilgi sahibi olduklarını ekledi.¹⁶³¹ Bahsettiğimiz ifadelerden anlaşılıyor ki, Trabzon ve Erzurum grupları henüz birbirlerine karşı açık bir hale gelememişler sağlıklı bir iletişim kuramamışlardı. Ancak her iki taraf karşılıklı olarak gruplarda konuşulandan bir şekilde haberdar olabiliyorlardı.

Hoca Raif Efendiye tepkisinin dozajını artıran Zeki Bey işi delegeliğin ötesine taşıyarak, başkanlık meselesini dillendirmiş ve işlere askerî kuvvetin karıştırılmaması gerektiğini sert bir şekilde ifade etmişti. Meselenin şahsi olmadığını da vurgulamıştı. Bu ne demekti? İttihatçılığa karşı tepkiler anlaşılabilirdi. Ama askere karşı mesafeli duruş nasıl anlaşılmalıydı? Zamanın bütünlüğüne ve gelişmelere bakıldığında bu “Wilsoncu” ve “Şuracı” yaklaşımların romantik

¹⁶²⁸ Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881-2 – 1962)*, s. 222.

¹⁶²⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi I*, Ankara, 1993, s. 179.

¹⁶³⁰ Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s. 80.

¹⁶³¹ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 178.

bir karışımıydı. Söz konusu iki düşünce bölgede epeyce etkiye sahip olmuş, kongre kararlarına yansımış ve hatta bazı siyasî yapılanmalar bile ortaya çıkarabilmişlerdi.

Zeki Bey ile Hoca Raif Efendi arasında yaşanan bu tartışmadan sonra Trabzon delegasyonu değerlendirmelerde bulunmak üzere bir toplantı yapmaya karar verdi. Yapılan toplantıda Mustafa Kemal (Paşa)'i askerlik günlerinden tanıyan Giresun delegesi Dr. Ali Naci Bey ve borderline kişilik emareleri gösteren Ömer Fevzi Bey asker meselesini yeniden gündemleyerek böyle bir durumda kongreye katılmayacaklarını beyan ettiler. Aslında Mustafa Kemal (Paşa) istifa etmişti. Dolayısıyla askerlikle bir bağı da kalmamıştı. O zaman sorun ne idi? Soruna derin bir bakış yapıldığında Erzurum Kongresi günlerinde sınırlı sayıda delege doğrudan Mustafa Kemal (Paşa)'i daha önce belirttiğimiz ön yargılar ve yüzeysel düşüncelerle hedefe koymuşlardı. Ayrıca bu hareket tarzında cemiyetler arası etkinlik arayışları gibi sebeplerin varlığı düşünülebilir ise de konu şahsiyet meselesiydi.¹⁶³²

Yapılan toplantının ertesi günü Hoca Raif Efendiyi ziyaret etme gereği duyan Trabzon delegasyonundan birkaç kişi, O'nu Süleyman Necati Bey ile birlikte Erzurum delegelerinin belirlenmesi için çalışırken buldular. Ayrıca konuyu değişik gerekçelerle yeniden açtılar. Görülüyordu ki konu iki taraf arasında çözülememişti. Neticede sorun Erzurum'da bulunan bazı Teşkilat-1 Mahsusacıların ve Kâzım Karabekir Paşa'nın devreye sokulmalarıyla çözüldü. Özellikle Kâzım Karabekir her iki taraftan etkin kişilerle görüşerek sorunun çözümüne büyük katkılarda bulundu.¹⁶³³ Artık Mustafa Kemal (Paşa) ve Rauf Beyin delegeliklerine itirazlar epeyce dindirilmiş ve kongreye katılmalarının yolu açılmıştı.

Mustafa Kemal (Paşa)'in Kongre Başkanı Olmak Arzusu ve Buna Karşı Çıktışlar

Kabul etmek gerekir ki, yaşanmakta olan süreçte kongre başkanı olmak, millî bir karakter kazanma yolunda mesafeler aldırılan hareketin lideri olmak demektir. Mustafa Kemal (Paşa) ve muhalifleri bunun farkındaydılar. Delegelik meselesi temelde, kongre başkanlığı ve liderlik boyutunu da bünyesinde taşıyordu. Nitekim Gümüşhane delegesi Zeki Bey de bu duruma dikkat çekmişti.

Burada belirtmek gerekir ki kongre başkanlığı ya da liderlik konusunda delegasyonların bilmediği bazı gelişmeler 11 Nisan 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın Kâzım Karabekir Paşa tarafından Anadolu'ya geçerek, Millî Hareketin başına geçmesini önerdiğiidir. Bu çok bilinen durumu Kâzım Karabekir Paşa Millî Mücadele ile ilgili tüm eserlerinde dile getirirken, Kılıç Ali de hatıralarında teyit ediyordu.¹⁶³⁴ Yani Paşa'nın liderliğini Karabekir Paşa daha

¹⁶³² Yunus Nadi, *Mustafa Kemal Paşa Samsun'da*, İstanbul, 1955, s. 68.

¹⁶³³ Kâzım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1988, s. 70.

¹⁶³⁴ Kılıç Ali, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, İstanbul, 1955, s. 15.

İstanbul'da buldukları günlerde kabul etmişti. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın istifası sonrasında tutumunda hiçbir değişiklik göstermemiş, desteğini de ilan etmişti.

Söz konusu süreçte özellikle her iki delegasyonun da bilmediği bir diğer konu da Amasya Genelgesi'nin yayınlanması idi. Zaman ve zeminin uygun olmaması dolayısıyla bu gibi konular "millî bir sır" olarak saklanıyordu. Söz konusu tavır kısmen de olsa bazı sorunlar yaratmıştı. Ancak bu konuların açığa vurulması daha büyük sorunlara yol açacağından dolayı tercih saklamadan yana kullanılmıştı.

Bilinmesi gereken bir başka konu ise Amasya Genelgesi'nde sadece Sivas'ta millî bir kongrenin toplanacağı ilgililere duyurulmuştu. Buna rağmen Kâzım Karabekir Paşa, ısrarla Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in Erzurum'a gelmelerine büyük önem vermiş ve ıstıyakla kendilerini bekliyordu.¹⁶³⁵ Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyin Erzurum'a gelmelerinin gecikmesi durumu Karabekir Paşa'ya göre tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Karabekir Paşa'ya göre, söz konusu kişilerin kongreye katılmaları işleri kolaylaştıracak ve tanzim edecekti.¹⁶³⁶

Karabekir Paşa'nın ısrarlı davetlerine icabet eden Mustafa Kemal Paşa'nın 3 Temmuz 1919 tarihinde Erzurum'a geldikten sonra başlamış olan Millî Mücadele hareketinin liderliği konusu 5 Temmuz 1919 tarihli toplantıda konuşulur. Bu toplantıya Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey, Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Münir Bey, Süreyya Bey, Kâzım Bey, Doktor Refik Bey ve Mazhar Müfit Bey katılmışlardır. Mustafa Kemal Paşa, toplantıya katılanlardan hareketin başına geçecek kişiyi seçmelerini istemiştir. Sabaha kadar süren toplantıda dünya şartları ve mevcut sorunlar değerlendirilmiş, akabinde Mustafa Kemal Paşa hareketin önderi olarak seçilmiştir.¹⁶³⁷ Böylece millî hareketin gizli lideri belli olmuştu. Ancak bu durumdan henüz toplantıya katılanların dışında kimsenin haberi yoktu. Oysaki Mustafa Kemal Paşa'nın arzusu bu liderliğinin halkın temsilcileri tarafından kabulünü sağlamaktı. Bununla hem büyük bir güç devşirmiş olacak hem de liderliğini meşrulaştırmayı sağlayacaktı.

Mustafa Kemal Paşa'nın bahsettiğimiz sonuca ulaşabilmesi için öncelikle kongre delegeliğini elde etmesi sonrasında da kongre ve Heyet-i Temsiliye Reisliğine seçilmesine ihtiyaç vardı. Çalışmamızın önceki kısmında oldukça sancılı bir sürecin sonucunda Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Beyin delegelik elde ettiklerini belirtmiştik. Yani bu konuda ilk aşama geçilmişti. Şimdi sırada kongre başkanlığı meselesi vardı.

¹⁶³⁵ Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara, 2000, s. 91.

¹⁶³⁶ Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881-2 – 1962)*, s. 208.

¹⁶³⁷ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I*, s. 33-34; Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, s. 363.

Bu aşamada tartışmalar Trabzon delegasyonunun Erzurum'a gelmesi ile başladı. Trabzon delegasyonundan bazı delegeler yukarıda belirttiğimiz sebeplerle Mustafa Kemal Paşa'nın başkan seçilmesini kabul etmeyeceklerini dile getirmişlerdi. Trabzon delegasyonundan Ömer Fevzi Beyin başını çektiği bu grup, uzlaşmaz bir tavır takınmıştı. Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal (Paşa)'in yakın çevresinden bazı kişiler ve hatta İstihlas-ı Vatancılar devreye girmişlerdi. Sonuçta Trabzon delegasyonunda bir kırılma yaşanmış ve ikilik ortaya çıkmıştı.¹⁶³⁸

Söz konusu kırılma Trabzon delegasyonunun bir daha toplanamaması sonucunu vermesinin yanında, önemli bir kısmının Erzurum Müdafaa-i Hukukçularıyla yakınlaşmalarına yol açmıştı. Bu gelişmeler sonrasında çalışmalar sürdürülmüş ve nihayetinde Trabzon delegasyonunun kaldığı Hacı Dede Ağa Konağı'na gönderilen Kâzım Bey, Mustafa Kemal (Paşa)'i Kongre Başkanlığı için aday olarak seçtiklerini delegasyona bildirmesi istenmiş, Süleyman Necati Bey de Erzurum delegasyonunu toplayarak, konu görüşülmüştür. Süleyman Necati Beyin yaptığı açıklamalardan Erzurum delegasyonu Mustafa Kemal (Paşa)'in Kongre Başkanlığı için kendi adayları olduğunda karar kıldılar.¹⁶³⁹

Netice itibariyle bahsettiğimiz çalışmalar sonrasında kongre başlamadan evvel Mustafa Kemal (Paşa)'in başkanlığı büyük bir oranda belirginleşmiş gibiydi. Sonuç olarak kongre çalışmaları başladıktan sonra yapılacak başkanlık seçimiyle kesinleşebilirdi. Nitekim kongre 23 Temmuz 1919 tarihinde açılmış ve tek aday olarak seçime giren Mustafa Kemal Paşa, söz konusu ettiğimiz müfritlerin dışında kongreye katılanların oylarıyla başkan seçilmişti.

Kongre Başlangıcında Mustafa Kemal (Paşa)'in Askerî Kıyafet Giydiği İçin Yaşadığı İddia Edilen Durum

Bu başlık altında inceleyeceğimiz konu Mustafa Kemal (Paşa)'in askerî kıyafetle kongreye katılıp katılmadığı ile birlikte katılmış ise nasıl bir durumla karşılaştığıdır. Konumuzla ilgili kaynaklar değişik bilgiler vermekte ve yorumlar sunmaktadır.

Kaynaklara bakarak verilen bilgilerin iki farklı bakış hafıza yoklayışı üzerine oluşturulan metinlerin olduğunu ifade edebiliriz. Şöyle ki; metinlerin bir kısmı Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifasından sonra bir daha askerî kıyafet giymediği ya da en azından kongreye sivil kıyafetle geldiği şeklindedir. Diğer kısım metinler ise Mustafa Kemal (Paşa)'in askerî kıyafetiyle kongreye katıldığını ve bu sebepten dolayı kendisinin uyarıldığı bilgisine sahiptirler. Hatta Mustafa Kemal (Paşa)'in uyarılmasının ötesinde kötü bir muameleye maruz bırakıldığı bilgisi de mevcuttur.

¹⁶³⁸ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 158; Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881-2 – 1962)*, s. 245.

¹⁶³⁹ Güneri, *Hatra Defteri*, s. 64.

Birinci grupta yer alan metinleri oluşturanlar Mustafa Kemal (Paşa)'e yakınlıklarıyla bilinen şahsiyetlerdir. Bunlar Mazhar Müfit (Kansu), Cevat (Dursunoğlu) Beyler ve Paşa'nın emir erliğinde bulunan Ali Çavuş'tur. Bu konuda Mazhar Müfit Bey şunları yazmıştır:

*“Paşa, Vali Münir Bey'in hediye ettiği jaket atayı ve benim verdiğim fesi giymiş olarak sivildi.”*¹⁶⁴⁰

Cevat Bey ise; *“Mustafa Kemal ve Kâzım Karabekir Paşalarla Rauf Bey önde yürüyorlar, maiyet erkânı da bir iki adım arkadan geliyorlardı. Mustafa Kemal Paşa caketata giyinmiş ve başına ala yakın bir fes örtmüştü...”*¹⁶⁴¹ diyerek hatırlayabildiklerini ifade etmişti.

Ali Çavuş konuya yanlış bir bilgiyle başlamakta sivil elbiselerin Vali Reşit Paşa'dan kendisi tarafından alındığını iddia etmektedir. Oysaki Erzurum Kongresi günlerinde Reşit Paşa, Sivas Valiliği görevinde bulunmaktadır. Ancak bu elbiselerin istifa sonrası Erzurum Valisinden alındığı doğrudur. Zaten bu konuda kaynaklar ittifak içerisindedir.

Ali Çavuş elbiseleri Mustafa Kemal (Paşa)'e ulaştırdığını belirttikten sonra askerî elbiselerini çıkararak Paşa'nın çıkardığı kıyafetlerini bir daha giymediğini¹⁶⁴² iddia etmektedir.

Mustafa Kemal (Paşa)'i askerî elbiseleriyle salona geldiğinden dolayı uyardıklarını iddia edenlerin isimleri söz konusu eserlerde İbrahim Hamdi Bey, Fazlullah Efendi ve Zeki Bey olarak geçmektedir.¹⁶⁴³ Bu kişilerden Fazlullah Efendi hariç diğerleri Trabzon delegasyonuna, Mustafa Kemal (Paşa)'e muhalif kanala mensuptular. Bahsi geçen uyarıyı bunlardan hangisinin yaptığını tespit etmek tam anlamıyla mümkün olmamakla birlikte, şahsiyet analizleri dikkate alındığında bu iş için uygun bir kişilik olarak Zeki Bey öne çıkmaktadır. Nitekim bu görüşümüzü Kâzım Karabekir Paşa'nın aldığını ifade ettiği itiraz edenin Gümüşhane delegesi Zeki Bey olduğu duyumu,¹⁶⁴⁴ Serpil Sürmeli'nin de bahsi geçen kişiler arasında Zeki Bey'in adı üzerinden durulabilir şeklindeki beyanı¹⁶⁴⁵ teyit etmektedir.

Goloğlu tarafından itirazları yıllar sonra kayda geçilen İbrahim Hamdi Bey ve Fazlullah Efendi'nin beyanları şöyledir:

“Bundan sonra gündemin görüşülmesine başlanacaktır. Mustafa Kemal Paşa kürsüde idi ve üzerinde askerlik elbisesi, paşalık üniforması, padişah yaverliği kordonu vardı. Trabzon'un Giresun delegesi Mühendis İbrahim Hamdi Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya hitabla, bu giyimle kongreye başkanlık etmesinin doğru olmadığını, bunun delegeleri etkilediğini

¹⁶⁴⁰ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I*, s. 77.

¹⁶⁴¹ Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s. 108.

¹⁶⁴² Lüle, *Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş*, s. 36-37.

¹⁶⁴³ Serpil Sürmeli, “Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi Sırasında Üniforma Giyme Meselesi”, *Atatürk Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1, 1997, s. 37.

¹⁶⁴⁴ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 85.

¹⁶⁴⁵ Sürmeli, “Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi Sırasında Üniforma Giyme Meselesi”, s. 37.

söyledi ve bundan sonra sivil elbise ile kongreye gelmesini rica etti. Mustafa Kemal Paşa bu itiraz üzerine elbisesini değiştirdi ve öteki toplantılara sivil elbise ile geldi.

Sivas delegesi Fazlullah Efendi bu konuyu kendisinin bir dinlenme sırasında yalnızken Mustafa Kemal Paşa'ya açtığını ve arkadaşlarının bunu doğru bulmamaları sebebiyle değiştirmesi gerektiğini hatırlattığını, bunun üzerine valilikten ayrılmış olan Münir Bey'den bir takım elbise tedarik ettiğini anlatmakta ise de Vali Münir Bey, o sırada çoktan ayrılıp gitmişti.¹⁶⁴⁶

Yaptığımız değerlendirmelerde geri planda gördüğümüz için kısaca Goloğlu'ndan aktardığımız bu beyanları şimdilik kenarlayarak konumuzun esasında merkezde yer alan bir kişi olarak tespit ettiğimiz Zeki Bey ise konu hakkında şu beyanlarda bulunmuştur:

“Camekanlı kapı açılır açılmaz bütün ihtişamı ile büyük üniformasıyla kaşıklı, püsküllü apoletleriyle irili ufaklı umum nişanlarıyla ve Yaveran-ı Hazret-i Şehriyarî kordonu ile arkasında da Yüzbaşı Cevad ve diğeri Mülazim Recep Zühdü aynı büyük üniforma ile içeri girmesinler mi!.. Zavallı millet. Öteden beri şatafat bu dârât (gösteriş) ve bu debdebenin zebunu değil midir? İsterse olmasın kafasına vurarak oldurur.

Mustafa Kemal Paşa bu hareketiyle murahhaslar üzerinde yapacağı tesiri çok iyi olarak keşfetmişti. Ve nitekim öyle de çıktı.

O dârât, debdebe ile kılıç şakırdılarına karşı murahhaslar, hep birden ayaklanmasınlar mı? İşte o vakit taş kafamdan fırladı, ayağa kalkmayan ben ve Rauf Bey'den başka kimse kalmadığını görünce ben de yerimden fırladım. Gayet sert ve haşin bir sâdâ ile:

Efendiler oturunuz! Paşa hemen dışarı çıkınız istifanamizin¹⁶⁴⁷ mürekkebi kurumadan kongre üzerinde bir te'sir icra etmek için bu kıyafetle gelmenize çok teessüf ederim. Hemen çıkınız, başka bir elbise ile gelirsiniz diyerek elimle de kapıyı gösterdim.

Sarı olan Mustafa Kemal o sırada yeşil bir renk aldı. Ve kongre salonunu mevtaî (ölü gibi) bir sükûn kapladı. Yalnız yanımda oturan Rauf Bey:

Zeki ne yaptın diyerek, o kudretli elleriyle sol bacağımı öyle bir sıktı ki, tam bir hafta siyah kaldı.

Mustafa Kemal Paşa üç dakika süren bu sükunu, rolunu değiştirmek suretiyle bir aktör vaziyeti aldı.

Efendiler, şimdi bu dakikada kanaat getirdim ki, bu memleket hiçbir vakit istiklâlini zayi etmeyecek. Bilakis parlak istikballere mazhar olacaktır. Zira içimizde medeni hiçbir kuvvetin

¹⁶⁴⁶ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 53-55.

¹⁶⁴⁷ İstifanamizin kelimesi baskı hatası sonucu oluşmuş gözüküyor. Doğrusu istifanamenin olmalı.

eğemeyeceğini ben de iman ettim (eliyle beni göstererek) böyle şahıslar oldukça bizler yaşayacağız. Bu bizim hakkımızdır.

Bana doğru bir adım atarak elini uzattı ve sivil elbisesi olmadığı için bunlarla gelmeye mecbûr olduğunu beyan-ı itizar etmesi (özür dilemesi) üzerine” cevap verdiğini¹⁶⁴⁸ sonrasında Karabekir Paşa'nın da devreye girdiğini ve Mustafa Kemal (Paşa)'in de sivil elbise giydiğini aktarıyor.

Kâzım Karabekir Paşa, İstiklâl Harbimiz isimli eserinde bu konuya kısaca değinerek, Mustafa Kemal Paşa'nın pek müşkül bir vaziyette kaldığına vurgu yapmıştır.¹⁶⁴⁹

Yukarıda verdiğimiz bilgilerin ışığında diyebiliriz ki, Mustafa Kemal (Paşa) şu veya bu gerekçeyle de olsa kongreye askerî elbise ve nişanlarıyla gelmiştir. Bu duruma Zeki Bey tarafından itiraz edilmiştir. Ancak bu itirazın Zeki Bey'in anlattığı ağır tonda olması mümkün değildir. Çünkü böylesine sert bir itirazı kongreye katılan hiç kimsenin unutmaması mümkün değildir. Ayrıca bu derece ağır bir itirazı Mustafa Kemal (Paşa)'in de kabullenmesi ve özür dilemesi katiyen imkân dâhilinde görülmemektedir. Yaptığımız izah ve değerlendirmeler sonucunda, Zeki Beyin itirazının Mustafa Kemal (Paşa)'li müşkül bir vaziyete sokacak boyuttan uzak olduğu ve Paşa tarafından da kabul edilebilir bulunduğudur. Aksi bir durumun çok değişik sonuçlarının olabileceği de dikkate alındığında tespitlerimizin daha iyi anlaşılacağı da muhakkaktır.

Elviye-i Selase Delegasyonunun Kongreye Katılımı Meselesi

Elviye-i Selase ismi sözlük anlamı itibariyle “üç liva” ya da “üç sancak” anlamına gelmektedir. Bu isimlendirme önce Selanik, Manastır ve Kosova üniteleri için yapılmış, bir aralık Yanya, Manastır ve Turhala için de kullanılmıştır. 1877-1878 Savaşı'nın kaybedilmesi sonrasında ise Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Kars, Ardahan ve Batum sancaklarını ifade etmek için yeniden kullanıma sokulmuştur.¹⁶⁵⁰

1917 yılı sonlarına doğru Rusya'da ortaya çıkan Bolşevik Devrimi ile yeni bir süreç başlamış, Rusya barış arayışına girmiştir. Bunun sonucu olarak Rusya ile İttifak Devletleri arasında 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması sonucu söz konusu bölge, plebisit yapılması şartına bağlanarak Osmanlı egemenliğine bırakılmıştı. Bu durum üzerine Osmanlı Devleti, bölgeyi yeniden kendisiyle bütünleştirme çabalarını yürütürken, sonuçları lehine çıkan plebisiti de gerçekleştirmişti.

¹⁶⁴⁸ Lermioğlu, *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, s. 58-59.

¹⁶⁴⁹ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, s. 78.

¹⁶⁵⁰ Mahir Aydın, “Elviye-i Selase”, *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995, s. 68.

Ancak 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'ni imzalayınca söz konusu topraklar bir kez daha Osmanlı sınırları dışında kalıyordu. Çünkü Mütareke, Osmanlı'nın doğu sınırını 1914 hattı olarak kabul ediyordu. Ortaya çıkan yeni durum karşısında Osmanlı Devleti ve bilhassa İttihatçılar bölgede gizli ve açık teşkilatlanmalara girdiler. Kongreler yaptılar. Bölgenin birkaç mahallinde şûra hükümetleri kurdular ve kurdurdular. Tüm çabalar bölgenin Osmanlı'ya bağlılığını devam ettirmek, bu mümkün olmaz ise bölge Türklüğünün kendi kendini idare etmesini sağlamaktı.

Ne var ki bu gelişmeler, dönemin başat gücü olan İngiltere'nin bölgedeki emel ve çıkar politikalarıyla örtüşmemişti. Ortaya çıkan durumu kendi aleyhinde gören İngiltere işgallere başlamış, Kafkasya'daki bazı gruplarla anlaşma yoluna giderek kullanmış ve nihayetinde 12 Nisan 1919 tarihi itibarıyla söz konusu ettiğimiz yapıları yıkmıştı. Bölge Ermeni ve Gürcü işgaline bırakılmıştı.

Elviye-i Selase'de bunlar yaşanırken 1919 Mayıs sonu itibarıyla Trabzon Muhafaza-i Hukuk ve Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Erzurum'da bir bölgesel kongre yapma kararı alarak çalışmalar yürütmeye başlamışlardı. Alınan kongre kararından haberdar olan bölge hinterlandındaki bazı yapılar bir durum değerlendirmesi yaparak, kongreye katılmak için delegelerini seçmişlerdi. Erzurum Kongresi'ne katılmaları amacıyla seçilen ve mazbataları hazırlanan delegeler şunlardı: Kars merkezi adına Piroğlu Fahreddin Bey, Sarıkamış kazası adına Kubadoğlu Bekir Sıdkî Bey, Ardahan sancağı merkezi adına Haşimoğlu Rasim Bey, Nahcivan ve havalisi adına Hâcî Cabbar Bey ve Kağızman kazası adına Ali Rıza Bey.¹⁶⁵¹

Yukarıda ismi geçen delegeler seçilmiş ve mazbataları da hazırlanmıştı ama İngilizlerin merkezî Osmanlı yönetimi üzerinde kurduğu baskılar, Erzurum'daki temsilcileri vasıtasıyla yarattığı mevcut durum ve doğum aşamasındaki millî hareketin henüz yeteri derecede kuvvetli olmaması gibi sebeplerle kongreye dâhil edilmemişlerdi. Bu isimlerden sadece Piroğlu Fahreddin Bey kongrenin ilk oturumuna katılmış ise de Mustafa Kemal (Paşa) kendisiyle görüşerek durumun sakıncalarını izah ederek, kongreye katılmalarının doğru olmayacağını söylemiş, Azerbaycan ile millî hareket arasındaki muhabereyi temin etmekle talimatlandırılmıştır.¹⁶⁵²

Bununla birlikte ismini zikrettiğimizi Cenubîgarbî Kafkas Hükümeti'nin Hariciye Mümessili görevini de yürüten Fahreddin Bey, Erzurum'da kişisel ilişkilerini bir hayli geliştirmişti. Bilhassa İstihlas-ı Vatancılarla kurduğu özel ilişkiler söz konusuydu. Bunlardan Süleyman Necati, Kâzım ve Hüseyin Avni Beyler tarafından Elviye-i Selase meselesi üzerinde

¹⁶⁵¹ Sinever Esin Dayı, *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selase Meselesi*, Erzurum, 1997, s. 20.

¹⁶⁵² Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: Fahreddin Erdoğan, *Türk Elleri Hatıralarım*, Ankara, 1998.

çalışılmış ve konu 5 Ağustos 1919 tarihinde Hüseyin Avni Bey tarafından kongre gündemine taşınmıştı. Kâzım Bey ise kongreye bu konuda bir önerge sunmuştur. Yapılan görüşmeler sonucunda konunun Heyet-i Temsiliye tarafından değerlendirilmesi istenmiş ve yapılan oylama sonucunda zikrettiğimiz önerge Heyet-i Temsiliye'ye havale edilmiştir.¹⁶⁵³

Belirtmeliyiz ki, konunun merkez karar organına havale edilmesi bir kenarlama ya da ilgisizlik değildir. Bilakis Elviye-i Selase meselesine verilen önemi göstermektedir. Bu tutum aynı zamanda millî hareket stratejisinin de bir gereğidir. Ayrıca dönemin dünyasının politik akışına da uygundur.

Netice itibariyle daha önce belirttiğimiz sebeplerle bölge hinterlandından Erzurum Kongresi'ne katılmak isteyen delegelere izin verilmemiş ise de, konunun kongrenin en üst karar alma yetkisine sahip olan Heyet-i Temsiliyesi'ne sevki, yayınlanan beyannamenin altıncı maddesinin 30 Ekim 1918 sınırlarını esas kabul etmesi, yeni kazandırılan bir Türklük bilinç ve ruhu söz konusu meselenin açık bir ilgiye mazhar olduğunu göstermektedir.

Mustafa Kemal (Paşa)'ın Heyet-i Temsiliye'ye Girip Girmemesi Meselesi

Millî Mücadele'nin hazırlık aşamasında gerçekleştirilen yerel ya da bölgesel kongreler, temsil yoluyla meşruluk arayışının önemli bir aracı,¹⁶⁵⁴ yeni bir örgütlenmenin başlangıcı¹⁶⁵⁵ ve iktidar yaratıcı yapılar olarak dikkat çekmektedirler. Söz konusu iktidar oluşturan ya da yürütme gücünü kullanan yapılar içerisinde Erzurum Kongresince kurulan Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Heyet-i Temsiliye'si en önemli yere sahiptir.¹⁶⁵⁶

Bilinmelidir ki, “*Heyet-i Temsiliye'nin teşkili Kongre çalışmaları neticesinde ortaya çıkan Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti nizamnamesinin gereği idi.*”¹⁶⁵⁷ Temelde Heyet-i Temsiliye'ye kimlerin seçileceği kongre delegeleri, Mustafa Kemal (Paşa) ve kaderdaşlarının da zihinlerini meşgul etmeye başlamıştı. Nitekim Mustafa Kemal (Paşa) 5 Ağustos 1919 tarihinde genel kurul gündemine gelmeye başlayan Heyet-i Temsiliye meselesini kaderdaşları ile görüşmek üzere gizli bir toplantı yapmıştır. Toplantıya Mustafa Kemal (Paşa), İbrahim Süreyya (Yiğit), İbrahim Tali (Öngören), Miralay Kâzım (Dirik), Binbaşı Hüsrev (Gerede) ve Mazhar Müfit (Kansu) Beyler katılmışlardır. Uzun süren tartışmalardan sonra Paşa, kaderdaşlarına kâğıt dağıtarak Heyet-i Temsiliye'ye girip girmeme konusundaki fikirlerini yazmalarını istemişti. Herkes gizli bir şekilde düşüncelerini yazarak Paşa'ya kâğıtları teslim

¹⁶⁵³ Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881-2 – 1962)*, s. 283-284. Bu konuda daha geniş bilgi için bakınız: M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi II*, Ankara, 1993.

¹⁶⁵⁴ Bülent Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul, 1992, s. 61.

¹⁶⁵⁵ Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, s. 67.

¹⁶⁵⁶ Tanör, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, s. 74.

¹⁶⁵⁷ Dursun Ali Akbulut, “Heyet-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti”, *Atatürk Dergisi*, C. 1, Sayı: 4, 1990, s. 44.

etmişti. Paşa, bütün cevapları okumuş, bunları hatıra olarak saklayacağını söyleyerek bir açıklamada bulunmazken, şartların kendisini Heyet-i Temsiliye'ye girmeye mecbur ettiğini belirterek, “*gerek millî hayatımızı ilgilendirecek ehemmiyetli işleri ve faaliyetleri nizamlamayı şunun bunun anlayışına ve tesadüflere terk edemeyiz*” beyanında bulunmuştur.¹⁶⁵⁸

Mustafa Kemal (Paşa), söz konusu ettiğimiz açıklamasından önce kaderdaşlarının cevaplarında kendisinin Heyet-i Temsiliye'ye girmemesi gerektiği cevabını görmüştü. Buna rağmen Heyet-i Temsiliye'ye girme kararlılığının beyanı karşısında, kaderdaşları Paşa'nın kararına saygı gösterip, Heyet-i Temsiliye seçimleri konusunda kendilerine Paşa tarafından verilen talimatlar doğrultusunda çalışmaya başladılar.

6 Ağustos 1919 tarihli oturumun ağırlıklı olarak konusu Heyet-i Temsiliye'nin oluşumuydu.¹⁶⁵⁹ Daha önce başkanlık meselesi ile ilgili olarak yaşanan tartışmalar, yeniden genel kurul gündemine getirildi. Ağızlar, sözler ve hedef aynı idi. Yani kısacası Mustafa Kemal (Paşa) Heyet-i Temsiliye'ye girmemeliydi. Bu, muhaliflerin adeta son çabalarıydı. Nihayet, tartışmalar sonrasında Mustafa Kemal (Paşa), Heyet-i Temsiliye Reisi seçilirken bazı istediklerini de söz konusu kurula seçtirebilmişti.

Kongre günlerinde ortaya çıkmış olan bu son kriz¹⁶⁶⁰ böylece çözüme kavuşturulurken Divan Kâtibi Abdullah Hasib Efendi, Heyet-i Temsiliye üyelerinin seçimini gösteren kapanış tutanağını hazırlamış ve delegelerin büyük bir çoğunluğuna imza ettirmişti. Muhaliflerden “*Ömer Fevzi, Hüseyin Abanozoğlu, Ali Naci, İbrahim Hamdi ve Yusuf Ziya Beyler tutanağı imzalamadılar. Bütün bunlardan sonra evrak Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal (Paşa) 'e verildi.*”¹⁶⁶¹

Sonuç

Erzurum Kongresi'nin Perde Arkası Ya Da Kongre Günlerinde Yaşanan Sıkıntılar başlıklı çalışmamızda verdiğimiz bilgilerden ve oluşturduğumuz, Karabekir-Mustafa Kemal Paşa ilişkileri, İttihatçı-İtilafçı çekişmesi, Trabzon delegelerinin yeni durumlarla karşılaşmaları ve tepkileri, teşkilatların etkinlik arayışları, Mustafa Kemal Paşa'nın istifa etmek durumunda kalışı, delegelik, başkanlık, elbise, Heyet-i Temsiliye Meseleleri ve Elviye-i Selase delegelerinin katılımı sorunu gibi alt başlıklardan da anlaşılacağı üzere içinde bulunulan sürecin iç bağlamda oldukça akışkan olduğudur.

¹⁶⁵⁸ Dirik, *Vali Paşa Kâzım Dirik Bandırma Vapuru'ndan Halkın Kalbine*, s. 81.

¹⁶⁵⁹ Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881-2 – 1962)*, s. 286.

¹⁶⁶⁰ Teoman Ergül, *Vahideddin-Mustafa Kemal Ekseninde Millî Mücadele*, Ankara, 2013, s. 162.

¹⁶⁶¹ Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 106.

Dünya, ilk genel savaşı yaşamış kin ve öfke patlamalarıyla alt üst olurken, yenilenler arasında olan Osmanlı Devleti fiilen yıkılmıştı. Sunduğumuz metinden de anlaşılacağı üzere böyle bir durumun ortaya çıkabileceğini bazı Osmanlı üst yöneticileri dikkate alarak görevlendirmeler yapmak suretiyle yeniden örgütlenme ve mücadele etme konusunda ilk adımları atmışlardır. Enver Paşa ve bazı arkadaşlarının Teşkilat-ı Mahsusa kuryelerini 3 Kasım 1918 tarihinde bahsetmiş olduğumuz yolculuğa çıkarmış oldukları ve ilk gizli örgütlenmelerin bunların marifetiyle gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte söz konusu kişilerin bölgede çalışmalarının Mütareke sonrası iktidara yürüyen İtilafçı yöneticiler tarafından engellenmeye çalışıldığı da sunduğumuz anlatılardan anlaşılmaktadır. Merkezde yapılan bazı çalışmalar ve zikrettiğimiz gizli gayretlerin bir sonucu olarak bölgede “Müdafaa-i Hukuk” ve benzeri teşkilatlanmaların zemin bulduğu da bir gerçektir.

Bölgedeki bu teşkilatlanma, Ermeni, Rum ve Gürcü tehditlerini ortadan kaldırmayı, bölgenin Türk-İslam yapısını korumayı ve hayatta kalmayı esas kabul eden iki katmanlı, yani gizli ve açık örgütlenmelerdi. Ancak daha önce belirttiğimiz üzere bir devlet operasyonu ile Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya çıkışı, “Millî Mücadele Tarihi” açısından her konuda olmasa bile pek çok konuda başlangıca ve değişime karşılık geliyordu. Mustafa Kemal Paşa yakın çalışma arkadaşlarıyla birlikte Amasya Genelgesi'ni yayınlamış, mevcut sorunları tespit edebilmiş, çarelerini ortaya koyabilmişti. İhtilal beyannamesi nitelikleri taşıyan bu beyanname içinde bulunulan durumdan dolayı kamuoyuna sunulamamış ve sadece ilgili olarak görülenlere gönderilmişti.

Havza'da bulunduğu günlerden itibaren geriye dön çağrısı almış bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın bahsi geçen genelgenin yayınlanmasından sadece bir gün sonra görevden alındığının Dâhiliye Nezaretince vilayetlere bildirilmesi de zamanlama açısından manidardır. Artık Mustafa Kemal Paşa ve merkezî hükümet karşı karşıyaydılar. Kısa bir zaman sonra padişah da konu ile ilgili hükümetin yanındaki yerini almıştı. Sonuçta Erzurum'da bulunduğu günlerde Mustafa Kemal Paşa istifa etmek zorunda bırakılmıştı.

Mustafa Kemal Paşa'nın istifası sonrası Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin bazı çabalar sonucu kendisi için uygun bulunduğu Heyet-i Faale Reisliği gibi çok da işlevsel olmayan bir görevi memnuniyetsizlik duymasına rağmen kabul ettiği ve kongre çalışmalarına yoğunluk verdiği rahatlıkla söylenebilir. Bu çabalara rağmen kongre, seçilmiş olan delegelerin henüz Erzurum'a ulaşamamış olmaları sebebiyle ertelenmiştir.

Söz konusu erteleme yapıldıktan sonra Trabzon delegasyonu Erzurum'a ulaşır. Envercisi, İtilafçısı, âdem-i merkeziyetçisi ve farklı bir tutum takınabilen İttihatçılar ile Erzurum'a gelen

Trabzon delegasyonu, Mustafa Kemal Paşa'yı karşılama heyetinin başında görünce anlaşılan odur ki önce şaşkınlık yaşamıştır. Farklı gruplardan oluştuğunu ifade ettiğimiz bu delegasyondan bazı kişiler çeşitli ön yargılarını da kongre zeminine taşımışlardır. Bu tutum ve hareket tarzından dolayı çalışmamızın önceki kısımlarında zikrettiğimiz üzere sıkıntılar yaşanmış, krizler ortaya çıkmıştır.

Çalışmamızda bahsettiğimiz sıkıntı ve krizler, rasyonel akıl, fedakârlık, metanet, azim ve kararlılıkla birlikte çözüme kavuşturulmuştur. Netice itibariyle hemen hemen her gün bir ya da birçok problemin ortaya çıktığı, Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı felaketin sıcak bir şekilde hissedildiği söz konusu günlerde gerçekleştirilen Erzurum Kongresi, yarattığı engin umut ve iman ile¹⁶⁶² tarihin kaydettiği ender bir olay olarak tarihteki yerini almıştır.

KAYNAKÇA

Akal, Emel, *Millî Mücadele'nin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, İstanbul, 2006.

Akbulut, Dursun Ali, "Heyet-i Temsiliye Nasıl Teşekkül Etti", *Atatürk Dergisi*, C. 1, Sayı: 4, 1990, ss. 44-55.

Ali, Kılıç, *Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor*, İstanbul, 1955.

Aydın, Mahir, "Elviye-i Selase", *DİA*, C. XI, İstanbul, 1995.

Başak, Tolga, *Türk ve İngiliz Kaynaklarıyla Mondros Mütarekesi ve Uygulama Günlüğü (30 Ekim-30 Kasım 1918)*, İstanbul, 2013.

Dayı, Sinever Esin, *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selase Meselesi*, Erzurum, 1997.

Dirik, K. Doğan, *Vali Paşa Kâzım Dirik Bandırma Vapurundan Halkın Kalbine*, İstanbul, 2016.

Dursunoğlu, Cevat, *Millî Mücadele'de Erzurum*, İstanbul, 1998.

Erdeha, Kâmil, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul, 1975.

Erdoğan, Fahreddin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara, 1998.

Ergül, Teoman, *Vahideddin-Mustafa Kemal Ekseninde Millî Mücadele*, Ankara, 2013.

Eyyüpoğlu, İsmail, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881-2 – 1962)*, Erzurum, 2009.

Goloğlu, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968.

Güneri, Süleyman Necati, *Hatıra Defteri*, (Yay. Haz.: Ali Birinci), İstanbul, 1999.

Haluk Selvi, "Mütareke Döneminde Siyasî Mağdurlar ve Mağdurin-i Siyasiye Teavün Cemiyeti", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, C. 10, No: 1, 2008, ss. 289-301.

¹⁶⁶² Naşit Hakkı Uluğ, *Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1973, s. 82.

Hasene Ilgaz, “Teşkilat-ı Mahsusa Günleri Ebülhindili Cafer Bey: Teşkilât-ı Mahsusa Erzurum Müfreze Kumandanı II”, *Türk Yurdu*, C. XXI, Sayı: 166, 2001, ss. 34-48.

Ilgaz, Hasene, “Teşkilat-ı Mahsusa Günleri Ebülhindili Cafer Bey: Teşkilât-ı Mahsusa Erzurum Müfreze Kumandanı I”, *Türk Yurdu*, C. XXI, Sayı: 165, 2001, ss. 44-57.

Kansu, Mazhar Müfit, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. I, Ankara, 1988.

Karabekir, Kâzım, *Günlükler I*, İstanbul, 2009.

Karabekir, Kâzım, *İstiklal Harbimiz*, İstanbul, 1988.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi I*, Ankara, 1993.

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi II*, Ankara, 1993.

Lermioğlu, Ömer Faruk, *Kadirbeyoğlu Zeki Bey'in Hatıraları*, İstanbul, 2007.

Lüle, Zeynel, *Mustafa Kemal'in Can Yoldaşı Ali Çavuş*, İstanbul, 2009.

Menteşeoğlu, Erdem, *Yakın Tarihimizde Osman Ağa ve Giresunlular*, Giresun, 1997.

Nadi, Yunus, *Mustafa Kemal Paşa Samsun'da*, İstanbul, 1955.

Özel, Sabahattin, *Millî Mücadele'de Trabzon*, Ankara, 1991.

Öztürk, Mustafa, *Atatürk Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2005.

Sakallı, Bayram, *Millî Mücadele'nin Sosyal Tarihi Müfafa-i Hukuk Cemiyetleri*, İstanbul, 1997.

Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I*, Ankara, 1993.

Selvi, Haluk, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara, 2000.

Sürmeli, Serpil, “Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi Sırasında Üniforma Giyme Meselesi”, *Atatürk Dergisi*, Cilt:2, Sayı:1, 1997, ss. 29-41).

Tanör, Bülent, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul, 1992.

Tekeli, İlhan,-İlkin, Selim, *Cumhuriyetin Harcı Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul, 2007.

Uluğ, Naşit Hakkı, *Siyasî Yönleriyle Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 1973.

Erik Jan Zürcher, *Millî Mücadele'de İttihatçılık*, İstanbul, 1987.

"Birleşme ve Kaynaşma Noktası" Erzurum Kongresi**Turan Akkoyun*****Özet**

Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren *Mondros Ateşkes Antlaşması*'nın tehditleri, Türklüğün tecrübesiyle hemen fark edildi. Anadolu'nun doğusunda ve batısında yeni eklenen ortakların, muhtemel saldırılarını bertaraf edecek arayışlara girişildi, tedbirler alındı. Teşebbüslerin tamamını ifade eden Millî Mücadele'de Samsun, Amasya, Erzurum, Sivas, Ankara, Afyonkarahisar, Dumlupınar, İzmir gibi şehirler; hareketteki durumları bakımından, diğerlerine nazaran daha fazla öne çıktılarsa da vatanın bütünlüğü, milletin "aşama aşama" gerçekleştirdiği bağımsızlık hareketiyle muhafaza edildi.

Araştırma konusu; ateşkesten itibaren, başlangıçta birbirinden kopuk gibi duran, ekseriyetle askerî ya da mahallî bir şekilde başlayan mukavemet düşüncesinin, güçlü bir lider tarafından toplumun tamamını kapsayacak kararlara dönüştürülerek, millî egemenliğe dayalı yeni Türk devletinin kuruluşuna uzanan sürecin Erzurum Kongresi kısmıdır.

Ordular terhis edilirken birliklerden bir kısmı Erzurum'da toplanılmıştır. Bunların başında Adana'da iken lağvedilen II. Ordu'nun içerisinden kurulan XV. Kolordu karargâhının şehre gönderilmesidir. İstanbul'da başlayan cemiyetleşme Erzurum'da anlam kazanmıştır. Anadolu basını bağımsızlık inancını sürekli canlı tutmuştur. Kazım Karabekir Paşa'nın kolordu kumandanlığına atanması, Cevat Bey'in şehirde şube açması, Süleyman Necati Bey'in gayretleriyle Meşrutiyet döneminin yayın organı *Albayrak* Gazetesi'ni yeniden çıkarması, haricinde de Ermenilerin yakın geçmişteki zulümlerine yenileri eklemeleri söz konusu geçişi güçlendirmiştir. Elazığ, Diyarbakir ve Mardin şehirlerinden delegelerin katılımı engellenmişse de, vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığı kararı dünya kamuoyuna duyurulmuştur. Kongre "memleketin ve milletin birleşme noktası" olmuştur.

Yıkıcı bir tehdit karşısında öncelikle mahalli amaçlarla toplanan kongre Mustafa Kemal Paşa'nın çabalarıyla; Millî Mücadele programının belirlendiği, millî iradeden başka alternatifin bulunmadığı, gerektiği takdirde yeni bir hükümetin kurulabileceği gerçeğini karara bağlayarak, vatanın bütünlüğü hususunda tarihî bir görev üstlenmiştir. "Sine-i milletin bir ferd-i mücahit olarak çalışmak üzere" başlayan süreç bağımsızlığın fedakârlığı *Misak-ı Milli*, halk iradesinin tezahürü TBMM'nin açılması, işgallerin sonlandırılmasıyla Türk milletine millî egemenliğe dayalı yeni bir devlet kazandırmıştır.

Tebliğimizin amacı Erzurum Kongresinin Millî Mücadele'de ülkede, devlet yönetiminde, orduda, toplumda ve bireylerde meydana gelen değişikliğinde üstlendiği geçiş sürecini, bu sürecin yönetimini aktarmaktır. Çalışmamızda arşiv vesikaları, hatıralar, bilimsel araştırmalar ve süreli yayınlar esas alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Kongresi, M. Kemal Paşa, Millî Mücadele, Bağımsızlık, Ordu.

* Doç. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, takkoyun@aku.edu.tr ; turan.akkoyun@hotmail.com

Point of "Merge and Blend": Erzurum Congress**Abstract**

The threats of the Mondros Armistice, which ended World War I, were immediately noticed by the experience of Turkishness. Newly added partners to the east and west of Anatolia; Initiatives were made to make possible attacks ineffective and measures were taken to measure the possibilities. Cities such as Samsun, Amasya, Erzurum, Sivas, Ankara, Afyonkarahisar, Dumlupinar, Izmir; In terms of their situation in the movement, the unity of the homeland was maintained with the movement of independence, which the nation carried out step by step, even though they were more prominent than others.

Research topic; From the ceasefire, the Erzurum Congress is the part of the process, which, starting from the armistice, seems to be the connection of the idea of resistance, which started in a mostly military or local manner, into a decision that will cover the whole society by the leader.

While the armies were discharged, some of the military units were gathered in Erzurum. At the beginning; It was sent to the city by the 15th Corps Headquarters established from inside the 2nd Army which was abolished while in Adana. Non-governmental organizations established in the capital have gained meaning in Erzurum. The Anatolian press maintained its belief in independence. The appointment of Kazım Karabekir Pasha as commander of the corps; Cevat opened a branch in the city; Re-launching *Albayrak* Newspaper with the efforts of Süleyman Necati; the addition of new ones to the recent persecution of Armenians has strengthened the transition. Although the participation of delegates from the cities of Elazığ, Diyarbakir and Mardin has been prevented; the unity of the homeland, the independence of the nation, has been announced to the world public. Congress "has been the point of unification of the country and the nation".

In the face of a destructive threat, the congress of Mustafa Kemal Pasha, who convened for local purposes, was; Deciding on the fact that the National Struggle program is determined, there is no alternative other than the national will and if necessary a new government can be established; has a historical role in the integrity of the homeland. "The process of the nation to work as an individual mujahedin"; the sacrifice of independence is the "*national oath*", the manifestation of the popular will, the establishment of the TGNA, the termination of the occupations; It has given the Turkish nation a new state based on national sovereignty.

The purpose of our paper is; The aim of this course is to introduce the transition process and management of the Erzurum Congress in the National Struggle. In our study, archive documents, memories, scientific researches and periodicals will be taken as basis.

Keywords: Erzurum Congress, M. Kemal Pasha, National Struggle, Independence, Army.

Giriş

Tarihî şartlar, mevcut siyasi organizasyonları işlemez hale getirirken yenilerinin tesisini kaçınılmaz kılmaktadır. İnsanın ya da insan topluluklarının yaşadıkları, birbirine yaşattıkları, hesaplar ayrışmalara yol açarken, bazen de farklı hususiyetlerin kesişmesine ve örtüşmelerine de neden olabilmektedir.

Yeni bir devletin kuruluşu üzerinde değerlendirme yaparken, "biri diğeriyle sebep ve müsebbep olarak girift bir şekilde" bağlanan devrin, hareketin ayrıntılarında etkin zevatın "şahsi karakterlerini öğrenmek" (Togan, 1981: 11) lüzumu bulunmaktadır. Millî Mücadele'nin programlanmasında Erzurum etkin bir konumda bulunmuyordu. Ancak Kazım Karabekir Paşa'nın, Cevat ve Süleyman Necati beylerin gayretleri, bilhassa emperyalist güçlerin hesapları dahilinde gerçekleşen Ermeni tehditleri (Belge, 1) karşısında halkın hassasiyetinin artması, Mustafa Kemal Paşa'nın şehre gelmesinde, kongreye katılmasında, başkanlık görevinde Heyet-i Temsiliye'nin teşekkülünde etkili olmuştur. Erzurum Kongresi sadece Millî Mücadele'nin değil, yeni Türk devletinin tesisinde önemli bir basamak haline gelmiş, Türklüğün kaderinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur.

"Vatan" kavramına kendine has bir anlam kazandıran Türklük, Anadolu'ya geçen Mustafa Kemal Paşa'nın söylem, tavır ve davranışlarıyla bu kültürel değerinin yeni manasını da ifade etmeye başlamıştır. 28 Mayıs 1919 tarihli *Havza Genelgesi*'nde (Millî, 2015: 6-8; Atatürk, 1970: I-22) "tamamiyeti mülkiyemizin muhafazası için tezahüratı milliyenin daha canlı olarak, izhar ve idamesi lâzımdır" denilerek milletin tepkisinin devamının sağlanması istenmiş; 21/22 Haziran 1919 tarihli *Amasya Tamimi*'nde (Millî, 2015: 9-14) "vatanın tamamiyeti, milletin istiklali tehlikededir" denilmiş ancak, "vatan"dan ne kastedildiği üzerinde durulmamıştı. Bu kavram, 7 Ağustos 1919 tarihli *Erzurum Kongresi Kararları*'nda (Millî, 2015: 15-25) biraz daha berraklaşır; "millî hudutlar dahilinde vatan bir bütündür" ve "millî hudutlar", 28 Ocak 1920 günü kabul edilerek, 17 Şubat 1920 tarihinde dünya kamuoyuna duyurulan *Misak-ı Millî* (Millî, 2015: 32-38) ile tayin edilir. "Yakın dönemin Kızıl Elması" (Şahin, 2017: 38-51) haline dönüşen *Misak-ı Millî*'nin uygulanabilmesi için Türk milleti nihaî imkânlarını kullanarak Millî Mücadele'yi kazanması gerekmiştir.

Başlangıçtan itibaren karmakarışık duygular arasında kalan ancak bağımsızlık ideallerinden hiç kopmayan yıllardır cepheden cepheye sevk edilen, Çanakkale, Kutü'l-Amâre, Mukaddes Topraklar, Bakü Seferi başta olmak üzere kazandığı zaferlere rağmen mağlubiyetten kurtulamayan, halkın durumu oldukça kritiktir. "Millî Mücadele; kahramanların ve korkakların, vatanseverlerin ve hainlerin, ulvî gayelerin ve şahsî menfaatlerin çatıştıkları ve yarıştıkları bir boğuşmadır." (Selek, 1987: I- 73)

İmzalanan Ateşkes Antlaşması (Harp, 1960: 789), nihayetinde Batı'nın galipleri yanında, halkın unutmamasına imkân bulunmayan zulümlerin, katliamların sahiplerini de işgallere ortak kılınca halkın tereddütleri yerini mahallî arayışlara bırakacak, binlerce yıllık birikime sahip Türk milleti bölgesel direnişten topyekûn çıkışa yönelecektir.

Erzurum'da Kesişen Hususiyetler

Cephelerdeki kahramanlıklara ve başarılarla rağmen "nihai çöküş ve dağılma ihtimaliyle karşı karşıya" (Fraser, 2015: 2) kalınan Birinci Dünya Savaşı'nın en trajik askerî hadiselerinden birisinin Kafkas Cephesinde cereyan eden "Sarıkamış" harekâtı sonrasında, Rus ordularının işgali altında kalan havali gündemdeki yerine korudu.

Bolşevik İhtilali sonrasında 1918 yılı başlarında imzalanan *Brest Litowsky Antlaşması* ile Ruslar Kars, Ardahan ve Batum başta olmak üzere işgal ettiği topraklardan çekilmişler ve Osmanlılara bırakmışlardı. Böylelikle sadece Sarıkamış felaketi sonrasında değil, 93 Harbinin de arazi kayıplarının bir kısmının telafisi mümkün olmuştu.

İtilaf Devletleri bu antlaşmanın hükümlerini tanımadıkları gibi *Mondros Ateşkes Antlaşması*'na "vilayat-ı sitte" ibaresiyle Türkleri tedirgin ederlerken, takriben yarım yüzyıldan beri tedhiş hareketlerini izleyen Ermenileri cesaretlendirmiştir. Mütareke döneminde kendilerine çok daha müsait bir ortam bulduklarından saldırılarını artırmışlardı. Paris Barış Konferansı'nda Ermeni taleplerinin gündeme gelmesi, tedbirleri de kaçınılmaz kılmıştır. Tehlikenin "mütareke belgesinde de ele alınması, daha doğrusu her maddesiyle kayıtsız şartsız teslimiyeti ön görmesi" halkın "mücadele ruhunu geliştirmiş ve bağımsız bir devlet idaresine kavuşma özlemini artırmıştı." (Kılıç, 1997: 77) Önceki yüzyıla dayanan Rusya, İngiltere, ABD başta olmak üzere büyük devletlerin tahrik ettiği Ermenilerin yakın geçmişte giriştiği mensuplarını dahi "dehşet" içinde bırakan insanlık dışı davranışları (Hartill, 1978: 170; Yazıcı, 1987: 46-47) yöre halkını da endişeye sevk ederek hareketlendirdi.

Türkler, kültürü gereği her türlü meseleyi devletiyle, devlet yönetimiyle aşma geleneğine sahiptir. Ancak mütareke döneminde hemen her adımda bunun artık pek mümkün olmadığını fark edecek hadiseler şahit oldular. Araştırma konumuzun mühim aktörlerinden Muallim Cevat (Başak, 2016) Bey'in terhis sonrasında memleketinde bir okula tayin talebine, Maarif Nazırı'nın "Erzurum'un memleketimizin hudutları içinde kalıp-kalmayacağı belli olmadığından orada yeniden bir öğretmen okulu açmaya lüzum yoktur" (Çil, 2003: 52) cevabı, zamanın devlet adamlarının halet-i ruhiyesini yansıtmaktadır.

Ateşkesin maddeleri öğrenilir öğrenilmez heyecana kapılanlar arasında Hoca Raif Efendi derhal Payitahta gidip, girişimlerde bulunmuş şair, yazar ve bürokrat Süleyman Nazif ile görüşmüş neticede 4 Aralık 1918 tarihinde "Vilayat-ı Şarkıyye Müdâfaa-i Hukuk-ı Milliye

Cemiyeti" kurulmuştur. Yine Erzurumlu Muallim Cevat, memleketinde bir şube açma izni almış (Kılıç, 1997: 78), 10 Mart 1919 tarihinde şubeyi açmış (Yılmaz, 2017: 58), şahsı ve cemiyeti adına hem vilayet, hem de Erzurum Kongresi'nin toplanmasında etkin olmakla kalmamış, Mustafa Kemal'in Kongreye katılabilmesi için Erzurum Merkez delegeliğinden istifaya ederek, ona hukukî bir güç vermiştir. Hemen sonrasında da Hasankale delegesi olarak kongreye iştirak etmiştir.

Etnik tehdidi hisseden şehirlerde şube tesisi, direnişin öncüsü, teşkilatlanmanın da modeli oldu. Örneğin cemiyetin Bayburt şubesinin kuruluşunda faal görev alan Abdullağazade Zahid Bey ile Alemdarzade Mehmet Tevfik Beyler Erzurum'da vilayet kongresi ile Erzurum Kongresi'ne Bayburt delegesi olarak iştirak etmiş, Millî Mücadele yıllarında şehrinin belediye başkanlığı görevini üstlenmiştir. (Çil; 2003: 42-43) Aynı şekilde cemiyetin Hasankale şubesini açan Kağızmanlı Battal Bey de her iki kongrede Hasankale'nin delegesi olarak yer almıştır. (Çil, 2003: 55) Cemal Bey de İspir'de şube açmış, her iki kongrede İspir'i temsil etmiştir. (Çil, 2003: 58)

İzmir'in işgaline en büyük tepki Erzurum başta olmak üzere Doğu Anadolu'da gösterilmiştir. (Baykal, 1969: 517-575) Gelişmeler o zamana kadar gündemde olmayan Pontus hayalini de açığa çıkarmıştır. İki etnik unsurun tehdidine tepki (Budak, 2002: 91) gerçeği netleştirmiş, kamuoyunun arayışlarını daha planlı hale getirmiştir. Mukavemetsiz bir kurtuluşun olamayacağı kanaati pekiştirilmiştir.

Şehrin II. Meşrutiyet döneminde iki yıl kadar çıkarılan *Albayrak* Gazetesi, mütareke döneminde duyulan ihtiyaca cevap vermek üzere 5 Mart 1919 tarihinden itibaren yeniden çıkarılmaya başlandı. Millî Mücadele basınının seçkin temsilcilerinden birisi olan gazetede Süleyman Necati, Cevat, Mithat, Müştak Sıtkı beyler yazı heyetinde bulunmaktadır. (Akbulut, 2009: 9-10) Gazetenin yeniden yayınlanmaya başlamasıyla beraber hem cemiyet, hem de bağımsızlık mücadelesi mahallî bir yayın organına kavuşmuş oluyordu. Gazete, mütareke döneminde "makaleler, haberler ve diğer yazı türleri arasında genellikle son sayfada birtakım ilânlar" (Uca, 2010: 260) yayınlarak varlığını sürdürmüştür.

Millî Mücadele, her şeyden evvel askerî bir güçle vatanın bütünlüğünün muhafazası anlamına gelmektedir. Ancak defalarca belirtildiği üzere ateşkes hükümlerine göre ordu terhis edilmiş, irili ufaklı düşman unsurların iştahı kabartılmış bir zamanda elde kalanlar arasında tesis edilen kolordulardan birisi muhtemel bir tehdit için Erzurum'a gönderilen XV. Kolordu olmuştu. Bu birlik, mütareke döneminde askerî güç sayılabilecek tek kuvvetimiz olarak, yerli ve yabancı herkesin dikkatini çekmekteydi. Millî duygu ve düşüncelere sahip herkes, bu bölgedeki yakın tehdidin farkındaydı. Kumandanların payitahta toplanmasından sonra çok azı

Anadolu'da bir görev alma düşüncesine sahipti. Bunların başında da Kazım Karabekir Paşa gelmektedir.

5 Nisan 1919 tarihinde XV. Kolordu Kumandanlığı'na atanan Kazım Karabekir Paşa 3 Mayıs'ta Erzurum'a gelmiş, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti faaliyetlerine açıktan destek vermişti. Paşa'nın doğuda göreve başlamasıyla beraber olumlu gelişmeler teşkilatlı bir hale gelmiştir. O ana kadar daha ziyade beyanname hazırlayıp kamuoyuna sunulmasına karşın, diğer gelişmelerle birlikte 17 Haziran 1919 tarihinde beş gün faaliyet gösterecek "Vilayet Kongresi" gerçekleştirilmiştir. Bölgede işbirliğinin sağlanması, katiyetle vatanın bütünlüğünü dahilinde kalma, Ermeni saldırılarına karşı göç etmeme, silahlı teşkilatlanma, eğitimin sürdürülmesi gibi mühim kararlar almıştır. (Çiçek, 1991: 516-517) Erzurum'daki gelişmeler, Mustafa Kemal Paşa'nın ideallerinin gerçekleştirilmesi yolunda ümit kaynağı olmuş, Anadolu hareketinin teşkilatlanma basamaklarını doğuya doğru kaydirmiştir.

3 Temmuz 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa "halkın ve askerinin içten gelen samimi gösterileri arasında" (Atatürk, 1970: I-30;) Erzurum'a gelerek (Kansu, 1966: I-23) MHC Şubelerini ziyaret (Sarıhan, 1986: I-348) ederek kongre çalışmalarına hemen başladı. (Aydoğan, 1997: 22) İki ay kadar kaldığı şehirde gerçekleştirdiği çalışmaları Payitaht ve İtilaf başkentlerinden de yakından takip edilmekte olduğundan 7/8 Temmuz gecesi görevinden alınması üzerine, ömrünü verdiği askerlikten da istifasından¹⁶⁶³ sonra da bilhassa XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın tarihî desteğiyle¹⁶⁶⁴ beraber sürdürdüğü teşkilatlanma faaliyetleri ve tutuklama kararı (Anadolu, 1919) beraberinde geldi. Aynı günlerde "her taraftan yola çıkmış fevkalade" (Belge, 2) bir göreve gelmekte olan azalarla izahına gerek olmayan bir şekilde mücadele azmi daha da yukarılara tırmanmış, "gerçekten Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk temeli" (Kırzioğlu, 1970: 9) atılmıştır.

21 Temmuz'da tesis edilen yeni Damat Ferit Paşa Hükümeti 23 Temmuz'da bir bildiri yayınlarak kongrenin *Kanun-ı Esasiye*'ye aykırı olduğunu, katılanların "asi" kabul edileceğini, toplantının önlenmesini istemişse de emrini sağlayacak bir makam ya da şahsiyet bulamamıştır. Bir diğer husus "10 Temmuz bayramını kutlamak ve vatanın selameti için gösteri yapmak üzere Sultanahmet'te toplanan halkın polis tarafından dağıtıldığı" (Hüzn, 1919: 2791) bir günde "küşad" (Belge, 3), Doğu Anadolu'da "vatanın selameti için" kararlar alınması tarihe düşülen önemli bir not olmuştur.

¹⁶⁶³ Mustafa Kemal Paşa'nın "vilayetlere ve kumandanlara tamim edilen" askerlikten istifaneme metni, vefatı sonrasında bilhassa ölüm ve ülkenin kurtuluş yıldönümlerinde "Büyük ve Aziz Atatürk'e Ait Tarihî Bir Hatıra" gibi başlıklarla Osmanlıca olarak basında yer verilmiştir. Birkaç örnek için bk. (Büyük, 1943; Büyük, 1951; Bozkurt, 1943)

¹⁶⁶⁴ Mustafa Kemal Paşa "askerlik görevinden resmen ayrılmıştı ama, ordu ... onun yanında idi." (Dayi, 2003: 7)

Mustafa Kemal, "3 olumsuz, 4 çekimser oya karşılık 38 oyla" (Sarıhan, 1984: II-11) kongreye başkan seçilmesi sonrasında "kongremiz riyasetine âcizlerini intihap eylemek suretiyle gösterilen âsan itimat ve teveccühhe hassaten teşekkür" (Anadolu, 1993: I/ 26) ederek başlayan konuşmasında "tarih, bir milletin kanını, hakkını ve varlığını hiçbir zaman inkâr edemez. Bundan dolayı vatanımız ve milletin aleyhine verilecek hükümler, iflas etmeye mahkûmdur. Bize kurulan bu iğrenç zulüm ve haksızlıklar karşısında milli vicdanımız uyanarak sesini yükseltmiş ve Müdafaa-i Hukuk-u Milliye, Muhafaza-i Hukuk-u Milliye, Müdafaa-i Vatan ve Redd-i İlhâk gibi aynı maksatla kurulan cemiyetler, elektrik şebekesi gibi vatani sarmıştır. İşte bu millî teşkilatın oluşturduğu mücadele ruhu, mübarek vatanımız ve milletimizin istiklalini korumak için son sözü söyleyecek ve bunu da uygulayacaktır." (Atatürk, 1997: I-III/ 2 vd.) demiştir. (Çağlar, 1997: 71-76; Soysal, 2010: 30-39; Atatürk, 2015: 42) Bu bir inançtır.¹⁶⁶⁵

Erzurum Kongresi

Ateşkesin 24. maddesi "vilayat-ı sitte" ismiyle dayattığı coğrafyanın¹⁶⁶⁶ önemli şehirlerinden birisi olarak Erzurum'da toplanan Kongre, hazırlanıştan itibaren sebepleri ve sonuçlarıyla ülke içinde ve dışında dikkatleri üzerine toplamış, yakın geçmişteki "Moskof" işgali, etnik unsur "katliamının" acı hatıralarından kaynaklanan tecrübenin de etkisiyle millî birlik ve beraberliğin tesisinde, millî egemenliğe dayalı yeni Türk devletinin kurucusu tarafından vurgulandığı gibi "birleşme ve kaynaşma noktası" görevi üstlenmiştir. "Resmi vaziyetten istifade ederek, daha şumûllü bir hareket geçmek" azmini daha İstanbul'da arkadaşlarıyla (Sorgun, 1972: 258) paylaşmakta mahzur görmeyen Mustafa Kemal Paşa, bunun bir ütopya olmadığını ilk teşkilatlanmasını burada göstermiştir.

Bahsi geçen vilayet kongresinden sonra çok daha geniş kapsamlı ve belirgin hedefli bir Erzurum Kongresi toplanma kararı, 2 Aralık 1918 tarihinde başkentte kurulan, gün sonra "Vilayât-ı Şarkiyyemizin Hukuku" (Hukuk, 1918) başlığı ile kamuoyuna duyurulan ve merkezi orada bulunan Vilâyât-i Şârkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Erzurum Şubesi ile "Karadeniz bölgesinde örgütlenmiş olan Trabzon Muhafaza-i Hukuku Milliye Cemiyeti'nin, Kars Milli Şurası'nın da desteğinde, ortaklaşa kararıyla tertip edilmiştir." (Anadolu, 1993: I-25) Kısacası daha toplanma karar aşamasında dahi sıradan bir şehir kongresinin üstüne çıkmış,

¹⁶⁶⁵ "İnanç, bir önerme hakkında takındığımız tutumdur. Bir önermeye inanmak, onun doğru olduğunu kabul etmek demektir. İleri sürme bir doğruluk -iddiası, inanç ise bir doğruluk- tutumdur. İleri sürme, inanç ve doğruluk arasında böyle bir ilişki vardır." (Bowell- Kemp, 2018: 304)

¹⁶⁶⁶ Ermeni Meselesi ile birlikte anılan "Vilayat-ı Sitte" coğrafyasında şu şehirler yer almaktadır: Erzurum, Erzincan, Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan, Van, Hakkari, Bitlis, Muş, Şırnak, Batman, Siirt, Diyarbakır, Mardin, Elazığ, Tunceli, Malatya, Bingöl, Sivas, Amasya, Gümüşhane, Batman, Bayburt, Tokat ve Giresun vilayetleri. (Kızıoğlu, 1993: I- 251)

şehirde ve ülkede beklentilerin yükselmesine¹⁶⁶⁷ yol açmıştır. Açılış tarihi farklı algılara rağmen yönetimde ve entelektüel kesimde olumlu karşılığı bulunan "hürriyetin ilanı" (Tepedelendioğlu, 1960) yıldönümü olarak tespit edilmişse de, delegelerin şehirde toplanmalarının gecikmesinden (Dursunoğlu, 1946: 87; Kansu, 1966: I-43) dolayı kongre iki hafta sonra toplanabilmiştir.

Kongreye iştirak edecek delegelerin seçilmiş olduğu yerler arasında Ağrı, Amasya, Artvin, Bingöl, Bitlis, Erzincan, Erzurum, Giresun, Gümüşhane, Hakkâri, Muş, Ordu, Rize, Sivas, Siirt, Trabzon, Tokat, Tunceli ve Van gibi şehirlerin yer almış olması durumu daha da iyi tasvir etmektedir. Kongre delege coğrafyası buralarla da sınırlı değildir, zira "Erzurum Kongresi'ne katılmak için Elazığ Vilayeti'nden (Merkez, Dersim, Malatya ve Adıyaman dahil) seçilen beş delege ile Diyarbakır Vilayeti'nden (Merkez, Mardin ve Siverek dahil) seçilen üç delege, Osmanlı Hükümeti'ne sıkı sıkıya bağlı olan valilerce engellenip, yolculuktan alıkonmuşlardır." Bunların da ötesinde uluslararası hukuk ilkelerine riayet edilmeye, muhtemel dış siyasi engeli aşılmaya çalışılmakta olduğu anlaşılmaktadır. "Elviye-i Selase (Kars, Oltu, Ardahan, Artvin ve Batum) adına Erzurum'a gelen üç temsilci ise, *Mondros Mütarekesi*'ne aykırı düşeceği gerekçesiyle, Kongreye temsilci olarak alınmamışlardır." (Anadolu, 1993: I-25) Birbirine komşu vilayetlerden delegelerin tehdidin boyutundan haberdar bir halde hazırlanıp gelmişlerdir. Pontus tehlikesini hisseden Karadenizliler kongreye "en seçme evlatlarını" (Goloğlu, 2008: 56) göndermişlerdir. Açıkça görüldüğü üzere daha başlangıçta, herhangi bir cemiyetin çalışma sahasının dışına çıkmıştı.

Ateşkesin Türklüğü tamamen bertaraf etme teşebbüsü, havalinin evlatlarınca fark edildiğini kongre konuşma metinlerinden anlamak mümkündür. Açılışın geçici başkanı Hoca Raif Efendi'nin vurguladığı üzere "hakkımızda düşünülen şey idam kararıdır. Oturtulmak istenen yer de idam sehпасıdır." (Belen, 1983: 96) Türk milleti, kongre kararı, uygulaması ile "idamı" tanımadığını, "idam sehпасını" da kabullenmediğini, bundan sonra da tanımayacağını yerli ve yabancı unsurlara göstermiş, millî alternatifi teoriden çıkararak planlı hale getirmiştir. Yine kongrenin açılışında Şiran Müftüsü Hasan Fahri Efendi "Arapça beliğ ve fasih ve maksada tamamen mutabık" bir hitap ile hutbe irat etmiş, "cemiyet tarihinde pek kıymetli hatırat" olduğu

¹⁶⁶⁷ Mütareke kaynaklı endişeler havalide sivil teşkilatlanmayı zorunlu kılmış, daha 5 Kasım 1918 tarihinde Kars İslâm Şurası; 14 Kasım 1918 tarihinde Birinci Kars Kongresi; 30 Kasım- 2 Aralık 1918 tarihlerinde Kars İslâm Şurası Büyük Kongresi; 1919 Ocak ayında Birinci ve İkinci Ardahan Kongreleri; 17- 18 Ocak 1919 tarihlerinde de Büyük Kars Kongresi toplanmıştır. (Sarihan, 1986: 24, 39, 56-57, 90, 94, 105, 106) Ardahan Kongreleri yerel temsilcilerin yanında Erzurum ve Trabzon temsilcilerini kabul, etmiş, Kars Kongresi Trabzon yöresine dair kararlar almıştı. Mahallî kongreler ismini aşan bölgesel adımlar atmaktaydı. Kars Millî Şurası Erzurum Kongresi'nin teşkilatlanmasına açıktan katkı sağlamıştır. (Ural, 2005: 75) Erzurum Kongresi ise buralardan delege kabul etmemiştir.

kongrenin tamamlanmasından sonra, Mustafa Kemal tarafından beyan edilmiştir. (Atatürk, 2006: 56)

Mondros şartlarını nihaî bir barışa çevirmek maksadıyla toplanan Paris Barış Konferansı'nda alınan karar gereğince Adalar Denizi kıyısındaki inci İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali memleketin tamamında olduğu gibi Doğu Anadolu'da da büyük bir tepkiyle karşılandı. (Baykal; 1969: 517-575) Mukavemet hareketinin doğuşunu ve gelişmesini hızlandırdı. "Sultanahmet mitingindeki iman" (Adıvar, 1998: 26) millî mukavemet hareketinin topluma mâl oluşunun göstergesi oldu. İstanbul ve Anadolu'daki nümayişler her şeye rağmen toplumun bağımsızlık tutkusu ve istiklal heyecanını ortaya koyduğu gibi hürriyet kıvılcımının çakılmasıyla alakalıydı. Türk milletinin bağımsızlık tutkusunun bilincine varan Mustafa Kemal Paşa, geniş yetkilerle IX. Ordu Müfettişi (Belge, 4; Unat, 1943: 407-408) göreviyle Samsun sahillerinden ayak bastığı Anadolu hareketinde "aşama aşama" ilerleyerek Erzurum'a kadar gelmiş, kongrenin niteliğini değiştirmiş, değişim toplumun heyecanının karşılığı olduğu kadar dahilde ve hariçteki karşı unsurları ürkütmüştü. Millî hareketin muvaffak olacağına inananlara dahi izahatlarda bulunması gerekmiştir. Kongre sürerken XX. Kolordu Kumandanı Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği telgrafta, Mustafa Kemal olayı izah etmeye çalışmaktadır. "Bütün ehl-i takdire malûmdur ki, cereyan-ı millînin esbab-ı hakikiye ve kat'iyesi İzmir vekayiinden, Ermeni istilası tehlikelerinden mütevellit olup Erzurum Kongresinin bütün ruh ve gayesi İttihatçılığın İtilafçılığın, velhasıl fırkacılıkla her türlü siyasi cereyanların fevkindedir. Birkaç güne kongrenin faaliyet ve mesaisi buna tamamiyle izhar ve isbat edecektir. Binaenaleyh memleketimizde daima fena cereyanlar ihdasında çalışan düşmanlarımızla onların yine dahilimizdeki bazı alât ve vesait-i muzırrasına meydan vermemeniz, keyfiyeti gerek irade-i milliyeye taraftar olan namuslu Hürriyet ve İtilaf zümresine ve bitaraf zevata ve gerekse Amerikan mümessillerine sarahaten iblağ ve temin ve şüphenin izale buyrulması " (Atatürk, 2006: 56) telgrafla ülkenin çeşitli vilayetlerine bildirilerek, bozguncuların hesapları bozulmaya, millî hedefe yönelenlerin zihinlerindeki endişeler giderilmeye çalışılmıştır.

"Mustafa Kemal'i adım adım" izleyen (Aydoğan, 1997: 19) hükümetin çaresiz teşebbüslerine karşı kongrenin üçüncü gününde bölgenin en etkin askeri yetkilisi olarak XV. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa, halkın "memleketimizi kimseye vermeyiz" kararı aldığını bildirmekten (Karabekir 1969: 84) çekinmeyecektir. Bir kere daha vurgulamakta fayda vardır ki, Karabekir Paşa'nın o tarihlerdeki görevi Türklüğün en büyük avantajlarından birisi olmuştur.

Sadece Millî Mücadele'nin değil bütün Türk tarihinin en seçkin belgeleri arasında yer alan *Erzurum Kongresi Mukarreratı* ve beyannamesi (Belge, 5; Kırzioğlu, 1993: II/ 243-255)

bağımsızlık hareketinin plan ve programını bir şahsın kaleminde çıkan liderin prensipleri olmaktan çıkarmış, milletin delegelerinin eseri haline getirmiştir. Bundan böyle Erzurum Kongresi'nin çok stratejik kararları, sadece bir şehrin ya da Doğu Anadolu'nun veyahut iştirak eden delegelerin temsil ettiği sahanın değil bütün Türk milletinin yakın ve uzak gelecek yol haritasını da yazılı hale getirmiştir. Bu hususta önce Kazım Karabekir Paşa'nın ardından Mustafa Kemal Paşa ile Hüseyin Rauf Bey çabalarını son derece etkili olmuştur.

Kongrenin açılış konuşmaları tarihî önemine binaen *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*'nde başlangıç olarak seçilmiştir, "tutanaklarının tutulmuş" olması tarih metodunun da önemli kaynakları arasında yer almaktadır. (Kurşun vd., 2011: 212-213) Doğu vilayetleri adına alınan millî nitelikli kararlar, Sivas Kongresi'nde ülkenin tamamını kapsayacak bir biçimde yeniden benimsenmiştir. (Selek, 1987: I/96-97)

Mustafa Kemal Paşa şunları belirtmektedir: "Erzurum Kongresi'nin vaz'ettiği esasattan birincisi; Harbi Umumiye müteakip vaziyet-i umumiye icabı duçar olduğumuz mağlubiyet itibariyle vatanımızın birçok mühim aksamı düşmanlarımızın yed-i istilasına geçmişti. Millet bütün maksadında maddî ve hakiki düşünmek ve ancak kuvvet ve kudretiyle temin edeceği hususat üzerinde kendisine yeni bir hudut çizmek üzere idi. İşte bu kongre bu hududu çizmiştir." (Karal, 1986: 11) "Erzurum Kongresi'nin milliyet esasından birisi de bu hudud-u millî dahilinde idarenin hâkimiyet-i milliye esasatına müstenit olmasıdır." (Karal, 1986: 11)

Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa'yla ilişkilendirilmesi kentin stratejik değeriyle ve kente verilen değerle alakalıdır. (Çolakoğlu, 2014: 31) Kongrenin elde etmiş olduğu kazanımlar uzaklardan hissedilmiş, Türklerle yapılması gereken barışın geciktiğine (Bostancı, 2015: 200) vurgu yapılmışsa da aralarındaki çıkar işbirliği ile çatışmaları, Millî Mücadele'nin gelişmesine engel olamamış, yerli ve yabancı kaynaklardan takip edilen bir süreci ortaya çıkarmıştır. (Uyanık- Kartın, 2017: 492- 504) Gerek devletlerarası yazışmalarda, gerekse matbuatla yer almaya başlayan haberler, yorumlar ve makaleler hareketin esaslı temeller üzerinde yükseldiğini gösteren kaynaklar olmuştur.

Türklüğün bir ölüm-kalım savaşına sürüklendiği bir zaman diliminde gerçekleştirilen Erzurum Kongresi mevcudiyet endişeleri karşısında açığa çıkan kurtuluş çarelerinin, arayışa düşen vatanseverlerin "birleşme ve kaynaşma noktası"nı teşkil etmiş, mukavemet hareketinde akl-ı selim bir halde takip edilebilecek yeni bir sayfa, izlenebilecek yeni bir yola çıkılmasına zemin hazırlamıştır.

Avrupa basınında dahi Ermenilerin doğu Anadolu'yu işgale hazırlanmalarının (Anatolian, 1919) da etkisi bahsedilen Kongre ve Heyet-i Temsiliye Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'nın o sırada altını çizdiği gibi; "Erzurum Kongresi, bütün cihana karşı milletimizin

mevcudiyetini ve birliğini gösterdi. Tarih, bu kongremizi şüphesiz ender ve büyük bir eser olarak kaydedecektir." (Karal, 1986: 11) Mustafa Kemal'in milletin selametinden başkaca bir emeli olmadığını beyan ettiği belgelere yansımıştır. (Belge, 6)

XX. Yüzyılın karmaşık Orta Doğusunda "Yeni Türkiye'nin güvende olması" (Hourani, 1981: 185-187) yolunda gerçekleştirilen Millî Mücadele'nin gayesi olan vatan "tarihin başlangıcından beri Avrupa siyasetinin ayrılmaz bir parçası" (Cornell, 2001: 1) kabul edilmekteydi. Türklük buradaki hakkını kongre kararıyla dünyaya ilan etti.

Mustafa Kemal Paşa ile Yeni Türk Devletine

Ateşkes antlaşmasında "vilayat-ı sitte" ismiyle, Türk milleti uluslararası platformda oyalanırken ve yalnız¹⁶⁶⁸ bırakılmışlığını bizzat kendisi atlatmak zorunda kalmıştı. Tarihî bir nitelik arz eden bu durum aynı zamanda gücünü de oluşturmaktaydı.¹⁶⁶⁹ Bağımsızlığın tehlikeye girmesi halinde birlik ve beraberlik hisleri harekete geçmektedir. Cepheden cepheye sevkîyat sonrasında ortaya çıkan mevcudiyetin muhafazası için hiçbir dış destek imkânı kalmamıştı. Türk milletinin yetiştirdiği evlatlarından birisi olarak Mustafa Kemal Paşa, Çanakkale başta olmak üzere elde ettiği başarılarını çok daha zorlu şartlarda devamını sağlamak üzere ayak bastığı Samsun'dan Anadolu'nun merkezine doğru hareketinde Havza ve Amasya'dan sonra, gelişen mahalli teşkilatlanmadan dolayı geldiği şehir, kendisinin ve Türklüğün geleceğinde önemli bir durak olmuştur. "Millî varlığımızın temelini oluşturan milli şuur ve milli birlik hareketinin ilk işaret ışığı Erzurum'da yanmış, çevreyi aydınlatmıştı." (Dayı, 2003: 15) Kongre sadece geçmişteki bir hususiyeti değil, ezelden ebede mevcudiyetini sürdüren bir topluluğun, Türk Milletinin, kendisini ve şartları değerlendirme fırsatı yakaladığı durak noktası ve güç kaynağı olmuştur. Zira sekiz senedir hemen hemen aralıksız devam eden savaşta acılarını yaşama imkânı dahi bulamamıştı.

Teferruatını araştırmamızın haricinde tuttuğumuz Erzurum Kongresi, bizzat Atatürk'ün ifadesi ile, "bütün memleketin ve milletin birleşme ve kaynaşma noktası" (Karal, 1969: 11)

¹⁶⁶⁸ İngilizce metinde "Altı Ermeni Vilayeti" (Belen, 1983: 13) ibaresi karşı tarafın güçlü simgesiydi.

¹⁶⁶⁹ "Türklerin adeta dünyaya karşı konum alışlarını anlayabilmek için mutlaka ötekiyi kavramak çok önemlidir. 'Mutlak öteki', toplumsal psikoloji açısından Türklerin dünyanın meydan okumaları karşısında konum alışlarından başka bir şey olmayan ama ideolojik bir dille söylendiğinde dünyaya egemen olma, dünyayı yönetme arzularını ifade edilebilecek bir motivasyon nedeniyle ortaya çıkmıştır ve o sırada dünyadaki en büyük güç kimse, 'mutlak öteki' odur. Türk'ün mutlak ötekisi, onun dünyada var kalmasına, varlığının devamına engel teşkil eden yani o an dünyaya egemen olan güçtür. ... Tarihlerinde hiçbir zaman ırkçı ve dinsel fanatik özellikler göstermeyen Türkler, hiç de ırkçı gerekçeleri olmayan, diğer topluluklara üstünlük taslamayan nedenlerle, hatta tam tersine 'adalet' merkezli bir bakışla dünyaya nizam sağlamayı ülkü edinmişlerdi. Bu ülküyü bir çok kağanın, yöneticinin sözlerinde, davranışlarında görmek mümkündür. Türklerin bu ülküleri, muhtemelen kendilerini dünyanın merkezine Gök-Tanrı'nın temsilcisi kağanlarını dünyanın yönetimine yerleştiren eski inançlarının, yaşadıkları zor tabiat şartları ve kalabalık Çinlilerle sarılı olmanın yarattığı bir ruh halinden kaynaklanıyor." (Göka, 2014: 270-272)

olma gibi tarihî bir görev üstlenmiştir. Bu öylesine bir noktadır ki, gerek ülkede, gerek başkentte, gerekse yurt dışında hiç bir devlet, konuyla alakadar hiçbir fikir adamı açıklanan *beyanname*'yi görmezlikten gelememiştir. Bundan sonra Mustafa Kemal sadece başarılı bir kumandan değil, teşkilatlanan bir mukavemet hareketinin lideri, bir nevi hükümet kisvesi arkasında şekillenen "hükümet çekirdeği" (Bayur, 1948) Heyet-i Temsiliye Reisi, tarihin derinliklerine kadar uzanan güçlü devlet adamlarının XX. yüzyıldaki görüntüsüdür. Çanakkale'de gerçekleştirdikleriyle Erzurum'daki umutsuzları, Kongrede gerçekleştirdikleriyle de direniş hareketindeki bölgesellikleri yok etme gücünü ortaya koymuştur. Şüphesiz 1911 yılından beri yaşananlar tek bir nokta ile kapatılacak bir parantez olmayıp, yeni bir güzergahın çizilmesinin işareti olmuştur. Türk tarihinin mühim köprülerinden birisi haline gelmiştir.

Sürekli vurgulandığı üzere "vatanın bütünlüğünü" (Alptekin, 1978: 46) ilgilendiren millî kararlar almıştır. Daha doğrusu Mustafa Kemal Paşa'nın zihninde yer alan hususiyetler milletin yazılı kararına dönüştürülmüş, kavramlar şekillendirilip kamuoyu ile paylaşılmıştır. Samsun'dan vatan bütünlüğü, milletin bağımsızlığı mücadelesine girişen ve "aşama aşama" ilerleyen, öncelikli gündeminde olmamasına ve mesleğinden istifa etmesine rağmen Erzurum Kongresine delege, başkan olarak iştirak eden, teşekkül eden Heyet-i Temsiliye'ye başkan seçilerek adeta bir hükümet başkanı statüsüne kavuşan Mustafa Kemal Paşa şehirde ve kongrede gördüğü "samimiyet, mertlik ve fedakarlık, azim ve imandan" daha da cesaret (Selvi, 2002: 955-956) kazanmış bir halde sonraki merhalelere atılmış, "mucizeli ömür" (Tanpınar, 1943) milletin yolunda sürmüştür.

Erzurum'un vatansever şahsiyetleri, ilk andan itibaren bunun bir şehir ya da bölge meselesi olmadığını farkına varmışlardı. Ateşkes metninde yer alan "vilayat-ı sitte" ibaresi bunun açık bir göstergesiydi. Türklüğü tehdit altına alan, emperyalizmin emrinde hareket eden etnik unsur yanında harekete geçirilmeye çalışılan diğer unsur tehdit ettiği bölgelerle yakın irtibata geçilmesi kendiliğinden bir Erzurum-Trabzon gönül hattı oluşturmuşsa da teknik olarak birleştirilmesi güçlü bir liderle mümkün olabilmiştir. Kongrenin Giresun delegesi, Mütareke döneminde *Karadeniz Gazetesi*'ni çıkaran (Çil, 2003: 87) Ali Naci Duyduk, 50. yılında yaptığı konuşmada belirttiği gibi "ölüm-kalım endişesiyle çarpan kalplerin, kurtuluş çaresi arayan insanların bir araya gelişleriyle" (Başar, 1979: 118) gerçekleşen toplantı, esaslı bir yol haritasının belirlenmesine, "kahramanlar ile korkakların" birbirinden ayrılmasının, geleceği olmayanların silinmesinin adımıdır.

"Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi, Trabzon Şubesi ile anlaşarak Erzurum'da Vilayat-ı Şarkiye Kongresi yapılmasını kararlaştırdılar. Vilayetlerden delegelerin gelişi geciktiği için Kongre bu tarihte yapılamadı. Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i

Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi, yazdığı bir tezkere ile, Mustafa Kemal'den Cemiyet'in başına geçerek müteşebbis heyetin başkanlığını kabul etmesini istedi. M. Kemal'in askerlikten istifa ederek Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin başına geçişi, Erzurum'da yayınlanan *Albayrak* Gazetesi'nde 14 Temmuz 1919 günü ilan olundu." (Anadolu, 1993: I/9-10) Askerlikten istifası (Alptekin, 1978: 37) sonrasında oluşabilecek olumsuzluklar (Hasırcıoğlu, 1968: 10-11) 13 Temmuz günü Kazım Karabekir Paşa'nın "emrindeyiz, paşam" bağlılığı (Karabekir, 1969: 68; Kırzioğlu, 1991: 140) ile tamamen ortadan kalktı. Paşaların aralarında gerçekleşen bu diyalog şüphesiz Temmuz 1919'daki gelişmelerden, şahsî hususiyetlerden kaynaklanmıyordu.

Kongre tarafından "Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Nizamnamesi kabul" (Heyet, 1943) edilerek, alınan kararlar 7 Ağustos 1919 tarihinde bir *beyanname* (Belge, 7) ile kamuoyu ile paylaşıldı. (Baykal, 1969b: 23-25) Havza ve Amasya genelgeleriyle Mustafa Kemal tarafından atılan "askeri direnişin temeli" Erzurum Kongresi ile "siyasi karşılığı" kurulmuş oldu. (Kinross, 2004: 219-220) Uluslararası karşılığının bulması daha fazla gecikmeyecektir.

"Erzurum Kongresi, bütün memleketin ve milletin birleşme ve kaynaşma noktasında Doğu Anadolu Vilayetleri'nce diğer vilayetler ile her açıdan işbirliğini temin etmek ana fikrini kabul eylemiştir. Erzurum Kongresi'nin kabul edildiği esaslardan birincisi, Genel Harbi müteakip genel durumun icabı dūçar olduğumuz mağlubiyet itibariyle vatanımızın mühim bir kısmı düşmanların eline geçmişti. Milletın bütün maksatlarından maddi ve hakiki düşünmek ve ancak kuvvet ve kudretiyle temin edileceği hususlar üzerinde kendisine yeni bir hudut çizmek üzere idi. İşte bu kongre bu milli hududu çizmiştir." (Atatürk, 1983: 9, 29, 30; Karal, 1986: 11)

Kongrenin pratikte, yurt içinde ve yurt dışında (Yılmaz, 2007: 1562) Millî Mücadele liderinin durumunu pekiştirdiği¹⁶⁷⁰ de aşıkardır. Bu sadece Kazım Karabekir Paşa'nın "emrindeyiz" beyanından ibaret değildir. Kongreye önce delege, akabinde başkan seçilmesi ve

¹⁶⁷⁰ Erzurum'a gelişinden iki gün sonra Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir Paşa, Hüseyin Rauf Bey, Vali Münir Bey, Kazım, Hüsrev, Dr. Refik, Mazhar Müfit Beylerin iştirak ettiği bir toplantıda hareketin başına seçilecek kişinin belirlenmesi zarureti vurgulandığında fikir birliği ile Mustafa Kemal ismi benimsenmiştir. (Sarıhan, 1986: I-350) Aynı gün Harbiye Nazırı Ali Ferit Paşa kendisini payitahta geri çağırılmış ancak bir gün sonra kendisine "gelmeyeceğini" bildirmiştir. (Sarıhan, 1986: I-352) 7/8 Temmuz gecesinde görevinden azledilince, Mustafa Kemal Paşa Harbiye Nezareti'ne ve Padişah'a istifasını sunmuştur "Harbiye Nezareti Celilesine" (Askeri, 1981: 1735) "Mübarek vatan ve milleti parçalanmak tehlikesinden kurtarmak ve Yunan ve Ermeni amaline kurban etmemek için açılan mücadele-i milliye uğrunda milletle beraber serbest surette çalışmağa sıfat-ı resmîye ve askeriyem artık mani olmağa başladı. Bu gayeyi mukaddese için milletle beraber nihayete kadar çalışmağa mukaddesatım namına söz vermiş olduğum cihetle pek aşığı bulunduğum Silk-i celil-i askeriyeye bugün veda ve istifa ettim. Bundan sonra gaye-yi mukaddese-i milliyemiz için her türlü fedakarlıkla çalışmak üzere sine-i millete 'bir ferd-i mücahit suretiyle bulunmakda olduğumu tamimen arz ve ilan ederim." (Belge, 8)

oluşturulan Heyet-i Temsiliye'nin başkanlığına getirilmesi, Erzurum Kongresinin nasıl bir görev ifa ettiğinin göstergesidir.¹⁶⁷¹ Millî Mücadele lideri böylelikle hareketlerinde, "askerlikten müstafilikten" kongre kararlarının uygulanmasında karşılığı bulunan "yeni bir sıfat ve selahiyet" sahipliğine geçmekle kalmamış, millî egemenliğin tesis edildiği 23 Nisan 1920 tarihine kadar dar bir anlamda da olsa bir hükümet reisi gibi faaliyetlerini sürdürmüş, değerlendirilmiştir. Kısacası faaliyetlerinde "meşru zemin" sağlanmıştır. (Avşar-Duman 2011: 302) 22 Temmuz'da Sultanî Mektebinde okunacak dua için "teşrif buyrulması" (Belge, 9) süreci 1919 yılı sonunda yine Erzurum Mebusu (Belge, 10) seçilmesi de, onun Erzurum Kongresi'ndeki başarısıyla düşünülmelidir.

Amasya Genelgesi, Erzurum ve Sivas kongreleri, İstanbul'da son Osmanlı Meclisi'nde *Misak-ı Millî kararları*, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması meşru zemini tamamlamıştır. Bunlardan her birisinin ayrı ayrı anlamlandırılması yapılabilir ancak birbirini bütünleyerek millî egemenliğe dayalı yeni Türk devletinin tesisine katkıları tek açıklamadır. Bu katkı XX. yüzyılın "en önemli şahsiyetleri arasında" (Webster, 1939: 3) kabul edilen Mustafa Kemal Paşa ile mümkün olabilmıştır.

Sonuç

Tarih boyunca bağımsız yaşama aziz ve kararlığı gösteren Türk milleti, Birinci Dünya Savaşı ile beraber büyük toprak ve insan kaybı yaşayarak, Türklüğün ikinci anavatanı Anadolu'ya çekilmek zorunda kalmış, ancak burasının da işgale açık hale getiren *Mondros Ateşkes Antlaşması*'nın hükümleri ve uygulamaları devletin siyasi varlığını tamamen ortadan kaldırmıştır.

"Esas Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır" anlayışından hareketle 19 Mayıs 1919 tarihinde resmî bir görevle Samsun'a çıkan Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele güzergâhında Erzurum bulunmuyordu. Doğu'da hissedilen Ermeni tehdidine karşı mümkün olduğunca teşkilatlanmaya çalışan bölge halkı Ardahan, Kars'ta bir dizi kongreler toplamış, merkezi payitahtta bulunan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de vatansever duygulara sahip kişilerin teşebbüsleriyle havalide şubeler açarak, Wilson ilkeleri arasında yer alan nüfus yoğunluğunu ispatlama çabasına girmişti. Erzurum'da önce bir vilayet kongresi toplandı. Daha teşkilatlı bir kongre kararı aldığı sıralarda Mustafa Kemal Paşa da millî amaçlı Sivas Kongresi'nin çağrısı yaptı.

¹⁶⁷¹ Erzurum Kongresi'nde Heyet-i Temsiliye Reisliğine seçilen Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Hükümetinin bütün engelleme teşebbüslerine rağmen 4 Eylül 1919 tarihinde Sivas Kongresi'ni toplayarak, kararları millileştirmiş, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesini teşekkül ettirmiş, reisliğine yine kendisi seçilmiştir. Bu sıfatla bilhassa dahile yönelik beyannameler yayınlamıştır. (Sertoğlu, 1969: 8)

"Biri diğeriyle sebep ve müsebbep olarak girift şekilde" bağlanan olaylar ve şahsiyetler arasında ilk önce lağvedilen orduların içinden XV. Kolordu'nun kurulması ve Erzurum'da konuşlandırılması, ardından da Kazım Karabekir Paşa'nın Kolordu Kumandanlığına atanması, Paşa'nın itinalı bir şekilde olayı sahiplenmesi, Muallim Cevat Bey'in MHC'nin şehirde şubesini açması, şubenin faaliyetleri kazalara kadar uzatması, Süleyman Necati Bey'in de Meşrutiyet dönemlerinde yayınlanan *Albayrak* Gazetesi'ni tekrar yayınlamaya başlayarak tehdidin sınırlarını kamuoyuyla paylaşması, Vilayet Kongresinde alınan kararlar, Mustafa Kemal Paşa'nın *Amasya Tamimi*'nde "vatanın bütünlüğü, milletin bağımsızlığı tehlikededir" tespiti ve "vatanın bütünlüğünü, milletin bağımsızlığını yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" çözümü için Sivas'ta bir kongre toplama kararı zamanlamasında Erzurum'a davet edilmesi, davete icabet etmesi, önce kongreye delege ve başkan ardından da teşkil edilen Heyet-i Temsiliye Başkan seçilmesi Erzurum'u ve kongresini sadece Millî Mücadele'nin değil yeni Türk devletinin tesisinde önemli bir basamak haline getirmiş, Türklüğün kaderinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Kongreye davet edilen Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti delegelerinin iştiraki de aynı şekilde coğrafyanın çok geniş bir alana yayılmasını kolaylaştırmıştır.

Erzurum ve bölge halkının devletin bekasına sahip çıkması, vatani korumaya çalışanları bağrına basmasından kaynaklanan coşku ve destek kongrenin fonksiyonunu doğrudan etkilemiştir. Vatanın bütünlüğü yönünde çalışmalarını sürdüren Mustafa Kemal Paşa, Erzurum halkından ve sorumlularından gördüğü karşılıksız destek ve itaatle Millî Mücadele'deki liderliğini daha kongreden önce kabul ettirmiş, kongre ve heyetteki başkanlıkları da bunu hukuki hale getirmiştir. Bundan sonra adeta bir hükümet reisi salahiyyeti kazanmıştır.

Türklüğün bir ölüm-kalım savaşına sürüklendiği bir zaman diliminde gerçekleştirilen Erzurum Kongresi vatanseverlerin "birleşme ve kaynaşma noktası"ını teşkil etmiş, mukavemet hareketinde akıllı selim bir halde takip edilebilecek yeni bir sayfa, izlenebilecek yeni bir yola çıkılmasına hukuki ve siyasi bir zemin hazırlamıştır.

Kongre ve Heyet-i Temsiliye Başkanı sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa'nın o sırada altını çizdiği gibi; "Erzurum Kongresi, bütün cihana karşı milletimizin mevcudiyetini ve birliğini gösterdi. Tarih, bu kongremizi şüphesiz ende ve büyük bir eser olarak kaydedecektir." *Amasya Genelgesi*, Erzurum ve Sivas kongreleri, İstanbul'da son Osmanlı Meclisi'nde *Misak-ı Millî kararları*, Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılması meşru zemini tamamlamıştır. Bunlardan her birisinin ayrı ayrı anlamlandırılması yapılabilir ancak birbirini bütünleyerek millî egemenliğe dayalı yeni Türk devletinin tesisine katkıları tek açıklamadır.

KAYNAKLAR

ADIVAR, Halide Edip (1998), *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, III, Cumhuriyet Yay., İstanbul.

AKBULUT (2009), *Yüce Yurttan Yükselen Ses: Albayrak 1919-1921*, (Haz. Dursun Ali Akbulut vd.), Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum.

ALPTEKİN, Coşkun (1978), "Erzurum Kongresi", *Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, I, nr. 1, Temmuz, ss. 35-49.

ANADOLU, (1993), *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası*, I, *Ulusal Kongreler*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., Ankara.

ANADOLU (1919), "Anadolu'daki Hareketler", *Vakit*, nr. 631, 31 Temmuz 1335.

ANATOLIAN (1919), "Anatolian Congress- Affairs in Anatolia", *The Echo*, 22 Ağustos.

ASKERİ (1981), *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, nr. 79, Mayıs.

ATATÜRK, Mustafa Kemal (1970), *Nutuk*, I, 1919-1920, 10. b., Milli Eğitim Basımevi, Ankara.

ATATÜRK (1983), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I, (Haz. Utkan Kocatürk), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara.

ATATÜRK (1997), *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara.

ATATÜRK (2006), *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri*, IV, (*Açıklamalı Dizin ile*), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara.

ATATÜRK (2015), *Fotoğraflarla Atatürk*, (Haz. Hüsnü Özlü, Deniz Kurt), Genelkurmay ATASE Yay., Ankara.

AVŞAR, Bozkurt Zakir, DUMAN, Betül (2011), "Erzurum Kongresi Açış Konuşması Işığında Milli Mücadele Süreci ve Atatürk'ün Siyaset İletişim Anlayışı", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, nr. 32, Bahar, ss. 295-316.

AYDOĞAN, Erdal (1997), "Mustafa Kemal'in Erzurum'a İlk Yolculuğu", *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Özel Sayısı, II, nr. 2, Temmuz, ss. 1-22.

BAŞAK, Tolga (2016), *Erzurum'un Yüzleri: Cevat Dursunoğlu*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum.

BAŞAR, Zeki (1979), *60. Yıldönümünde Devrim Tarihi Bakımından Erzurum Kongresi: Öncesi ve Sonrasıyla*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum.

BAYKAL, Bekir Sıtkı (1969), "İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgali ve Bu Olayın Doğu Anadolu'daki Etkileri", *Bellekten*, XXXIII,nr. 132, ss. 517-575.

BAYKAL, Bekir Sıtkı (1969b), *Erzurum Kongresi ile İlgili Belgeler*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara.

BAYUR, Hikmet (1948), "Atatürk Devrinin Türk Tarihindeki Mevkii", *Kudret*, nr. 452, 10 Kasım.

BELLEN, Fahri (1983), *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.

BELGE (1), *Osmanlı Devlet Arşivi [ODA]*, DH.ŞFR., 639-87-0. 29.07.1335 tarihli

BELGE (2), *ODA*, DH.ŞFR., 636-126-0. 08.07.1335 tarihli 3 sayfa; *ODA*, DH.ŞFR., 637-10. 09.07.1335 tarihli

BELGE (3), *ODA*, DH.ŞFR., 638-91-0. 23.07.1335 tarihli 5 sayfa

BELGE (4), *ODA*, DH.İ.UM, 1906-170, s. 1-14; *ODA*, BEO, 4574-342984.

BELGE (5), *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi[TİTE]*, 31-228-228; *ATASE Arşivi*, Kutu: 24, Gömlek: 105, Belge: 105-1; Dosya: 1335/ 4-2, Fihrist: 12/1-3.

BELGE (6), *ODA*, DH.ŞFR., 644-66-0. 29.08.1335 tarihli 12 sayfa

BELGE, (7), *TİTE Arşivi*, 322-38-38.

BELGE, (8), *TİTE Arşivi*, 31-226-226-10-01-01, 8 Temmuz tarihli

BELGE, (9), *TİTE Arşivi*, 21-61-61.

BELGE, (10), *ODA*, DH.İ.UM.EK., 116-38, H. 02 R 1338 tarihli 2 sayfa.

BOSTANCI, Mustafa (2015), "Millî Mücadele'de Erzurum Kongresi ve Kararları", *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, nr. 4, ss. 184-203.

BOWELL, Tracy, KEMP, Garp (2018), *Eleştirel Düşünme Klavuzu*, (Trc. Bilge Tanrıseven), Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara.

BOZKURT, Mahmut Esat (1943), "Cumhuriyet Halk Partisini Hazırlayan Olaylar", *Ulus*, 9 Eylül 1943.

BUDAK, Mustafa (2002), *İdealden Gerçeğe Misak-ı Millî'den Lozan'a Dış Politika*, Küre Yay., İstanbul.

BÜYÜK (1943) "Büyük ve Aziz Atatürk'e Ait Tarihî Bir Hatıra", *Ulus*, 9 Eylül.

BÜYÜK (1951) "Büyük ve Aziz Atatürk'e Ait Tarihî Bir Hatıra", *Son Telgraf*, nr. 5367, 10 Kasım.

CORNELL, Erik (2001), *Turkey in the 21st Century: Opportunities, Challenges, Threats*, Curzon Press, Richmond.

ÇAĞLAR, Günay (1997), "Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi'ni Açış Nutku", *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Özel Sayısı, II, nr. 1, Temmuz, ss. 71-76.

ÇİÇEK, Rahmi (1991), "Erzurum Vilayet Kongresinde Alınan Kararlar ve Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, II, nr. 7, ss. 513-537.

ÇİL, Yücel (2003), *Erzurum Kongresine Katılan Delegationların Biyografileri*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Basılamamış Yüksek Lisan Tezi, Erzurum.

ÇOLAKOĞLU, Elif (2014), "Kent Tarihi ve Yerel Yönetim İlişkisi Yönüyle Erzurum", *İçişleri Bakanlığı Türk İdare Dergisi*, nr. 479, Aralık, ss. 29-57.

DAYI, S. Esin (2003), "Erzurum Kongresi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Atatürk Dergisi*, III, nr. 4, Temmuz, ss. 1-17.

DURSUNOĞLU, Cevat (1946), *Millî Mücadelede Erzurum*, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara.

FRASER, T. G. (2015), "Introduction: the Political transformation of the Middle East 1914-1923", *The First World War and its Aftermath*, Published by the Ginkgo Library, 2015, pp. 1-15.

GOLOĞLU, Mahmut (2008), *Millî Mücadele Tarihi*, I, *Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.

GÖKA, Erol (2014), *Yedi Düvele Karşı: Türklerde Liderlik ve Fanatizm*, 2. b., Timaş Yay., İstanbul.

HARP (1960), *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, nr. 31, Mart.

HARTILL, Leonard Ramsden (1978), *İnsanlar Böyledir*, (Trc. Kerim Cengiz Kevenk), Ankara.

HASIRCIOĞLU, Talat (1968), "Kazım Karabekir Mustafa Kemal Paşa'yı Tutuklamayı Reddediyor", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, nr. 4, Ocak, s. 10-11.

HEYET (1943), "Heyet-i Temsiliye", *Ulus*, 9 Eylül.

HOURANI, Albert (1981), *The Emergence of the Modern Middle East*, Macmillan, in Association with St Antony's College, Oxford.

HUKUK (1918), "Vilayât-ı Şarkiyemizin Hukuku", *Hadisat*, nr. 46, 4 Kanun evvel 1334.

HÜZN (1919), "10 Temmuz Hüzn-i Umumi İçinde Tes'id edildi", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 2791, 24 Temmuz 1335.

KANSU, Mazhar Müfit (1966), *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, I, TTK Yay., Ankara.

KARAL, Enver Ziya (1986), *Atatürk'ten Düşünceler*, 2. b., Millî Eğitim Bakanlığı Yay., Ankara.

KARABEKİR, Kâzım (1969), *İstiklâl Harbimiz*, 2. b., Türkiye Yay., İstanbul.

KILIÇ, Selami (1997), "Mustafa Kemal (Atatürk) ve Erzurum Kongresi", *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Mustafa Kemal Atatürk ve Erzurum Özel Sayısı, Temmuz, ss. 77-97.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1970), "Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresinin İlk Günü", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, nr. 35, Ağustos, ss. 4-33.

KIRZIOĞLU, Fahrettin (1993), *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, I-II, T.C. Ziraat Bankası Kültür Yay., Ankara.

KIRZIOĞLU, Fahrettin (1991), *Kazım Karabekir*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.

KINROSS, Lord (2004), *Bir Millet'in Yeniden Doğuşu: Atatürk*, (Trc. N. Sander), Altın Kitaplar Yay., İstanbul.

KURŞUN, Zekeriya vd. (2011), *Tarih Metodu*, (Ed. Zekeriya Kurşun), Anadolu Üniversitesi Yay., Eskişehir.

MİLLÎ (2015), *Millî Egemenlik Belgeleri*, TBMM Kütüphane ve Arşiv Hizmetleri Başkanlığı Yay., Ankara Ağustos.

SARIHAN, Zeki (1986), *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)*, I, *Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918- 22 Temmuz 1919)*, 2. b., Öğretmen Yay., Ankara Temmuz.

SARIHAN, Zeki (1984), *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)*, II, *Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (22 Temmuz 1919- 22 Nisan 1923)*, Öğretmen Yay., Ankara Nisan.

SELEK, Sabahattin (1987), *Anadolu İhtilâli*, I, Kastaş Yay., İstanbul.

SELVİ, Haluk (2002), "Millî Mücadele'de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi", *Türkler*, XV, Yeni Türkiye Yay., Ankara, ss. 949-965.

SERTOĞLU, Mithat (1969), "M. Kemal'in Yayınlanmamış Bir Beyanname: İç Düşmanlara Karşı Hareket Emri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, nr. 26, Kasım 1969, s. 8-9.

SORGUN, M. Taylan (1972), *İttihat Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş: Kütülâmare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları*, Yaylacık Matbaası, İstanbul.

SOYSAL, Mahmut Enes (2010), "Müdafaa-i Hukuk ve Kuvâ-yı Millîye Hareketi, Tarihî Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi'nde Yaptığı Açılış Konuşması", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, nr. 186, Haziran, ss. 7-52.

ŞAHİN, Enis (2017), "Yakın Dönem Türk Tarihi'nin Kızıl Elması: Misâk-ı Millî", *Yeni Türkiye*, nr. 93, Ocak-Şubat, ss. 38-51.

TANPINAR, Ahmet Hamdi (1943), "Mucizeli Bir Ömür", *Ulus*, 10 Kasım.

TEPEDELENDİOĞLU, Nizamettin Nazif (1960), *Hürriyet'in İlanı ve II. Abdülhamit*, Yeni Çığır Kitabevi Yay., İstanbul.

TOGAN, A. Zeki Velidi (1981), *Tarihte Usûl*, 3. b., Enderun Kitabevi Yay., İstanbul.

UCA, Alaattin (2010), "Erzurum'da Millî Mücadele Döneminde Yayınlanan *Albayrak* Gazetesi'ndeki İlanlar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, nr. 42, 2010, ss. 259-282.

UNAT, Faik Reşit (1943), "Mustafa Kemal Paşa'ya Dokuzuncu Ordu Kıtaatı Müfettişi Sıfatıyla Verilen Vazife ve Salâhiyetlere Dair Bazı Vesikalar- 1", *Tarih Vesikaları*, II, nr. 12, Nisan, s. 407-408.

URAL, Selçuk (2005), "İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesini Uygulamaya Yönelik Bir Girişimi: Yarbay Kiling Olayı", *Atatürk Dergisi*, IV, nr. 3, Ocak, ss. 59-75.

UYANIK, Necmi, KARTIN, Cengiz (2017), "Yerli ve Yabancı Kaynakların Işığında Mîsâk-ı Millî Süreci Üzerine", *Yeni Türkiye*, nr. 93, Ocak-Şubat, ss. 492-504.

WEBSTER, Donalt Everett (1939), *The Turkey of Atatürk: Social Process in the Turkish Reformation*, The American Akademy of Political and Social Science, Philadelphia.

YAZICI, Rıfkı (1987), "1915 Türk-Ermeni Meseleleri ile İlgili Beklenmeyen Bir Şâhid", *Türk Yurdu*, nr. 356, Kasım 1987, ss. 46-47.

YILMAZ, Mehmet Serhat (2007) "Mısır Basınında Millî Mücadele Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1923)", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi 10-15 Eylül 2007*, Ankara, ss. 1555-1572.

YILMAZ, Okan Can (2017), "Erzurum'un Yüzleri: Cevat Dursunoğlu", *Tarih Kritik*, 3 (3), Temmuz, ss. 57-60.

Diplomat Galip Kemalî (Söylemezoğlu) Bey'in Gözüyle Milli Mücadele ve Aktörleri

Evren Küçük*

Özet

Osmanlı Hariciyesinde muhtelif görevlerde bulunan ve bir kariyer diplomatı olan Galip Kemalî (Söylemezoğlu) Bey, gerek yazdığı eserler gerekse de faaliyetleri ile dikkat çeken bir isimdir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde hariciyenin dönüşümünde Galip Kemalî Bey, tasfiye edilen diplomatlardan biri oldu. Sırasıyla Bükreş Sefareti Başkâtipliği, Atina Müşavir ve Müsteşarlığı, Berlin Sefareti Müsteşarlığı, Atina Elçiliği, Tahran Sefareti Vekilliği, Brest-Litovsk temsilciliği, Moskova Büyükelçiliği, Muhtelit Mütareke Komisyonu Reisliği, Roma Temsilciliği, Stockholm-Kopenhag Orta Sefirliği görevlerinde bulundu. Roma temsilciliği sırasında işgallere karşı çıkması üzerine dönemin Sadrazamı Damat Ferit Paşa tarafından görevden alındı. Kısa bir süre önce Mustafa Kemal tarafından yeni hükümette görev alması için Ankara'ya davet edildi ancak bu davete karşılık ver(e)medi. Bu davetin karşılıksız kalması tasfiye edilmesine kadar gidecek bir sürecin başlamasına yol açtı. Söz konusu çalışmada: bir Osmanlı diplomatının, tasfiye süreci ve bu süreç içerisinde Milli Mücadele'ye bakış açısı değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Galip Kemalî Bey, Hariciye, M. Kemal, Milli Mücadele.

Giriş

Bu çalışmada Galip Kemalî Söylemezoğlu'nun biyografisini anlatmak yerine Hariciye Nezareti'nin Hariciye Vekâleti'ne dönüşümü sırasında bir Osmanlı diplomatının cumhuriyet diplomatı olma-daha doğrusu olamama-serüveni ele alınacaktır. Söz konusu serüven içinde Milli Mücadele'ye bakış ve aktörler değerlendirilecektir. Çalışmadaki iddialar şunlardır: Birincisi, Osmanlı Hariciyesinde yükselmek için "tanıdık kişilerin" –istisnalar hariç- olması elzemdir. İkincisi, bir Osmanlı diplomatı olan G. Kemalî Bey her ne kadar Milli Mücadele taraftarı olsa da saraya yani padişaha rağmen hareket etmemiştir. Üçüncüsü, Milli Mücadele'yi gerçekleştiren aktörler de Osmanlı diplomatları –istisnalar hariç- ile çalışmak istememişlerdir.

Diplomatlar anı veya günlük niçin yazarlar? Bu sorunun tek bir cevabı olmayabileceği gibi birçok neden de ihtiva edebilir. Nedenleri şu şekilde sıralamak mümkündür: unutulma korkusundan kurtulmak, kaybolup gitmesine kişinin gönlünün razı olmayacağı bir gerçeği

* Doç. Dr, Kastamonu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Kuzeykent Kampüsü/ Kastamonu. E-mail: kucukevren@gmail.com

ortaya koymak, yazma alışkanlığı, birlikte çalıştığı kişilerden kimilerine karşı duyduğu hayranlığı veya öfkeyi belirtmek, tarih ve kamuoyu karşısında hesaplaşmak, pişmanlık duygularını anlatarak rahatlamak, bir çeşit günah çıkarmak, gelecek kuşaklara ders vermek, siyasal hasımlarını kötülemek ya da kendini savunmak, gibi neden/lerden dolayı anılarını kaleme alırlar.¹⁶⁷² Anılar, nesnellik bir tarafa bırakılarak şahsi görüş ve düşüncelerle kaleme alındığından diğer kaynaklara da uygulandığı gibi iç-dış tenkit ve karşılaştırma yapılarak ele alınması elzemdir. Kaynağın bilgisini bir diğeri ile karşılaştırmak, kaynağın bilgisini kendisi ile karşılaştırmak, bilginin iç tutarlılığını gözetmek, onu mevcut bilgi ve literatürün yanı sıra belgelerle, günlük gazeteler ya da dergilerle ve başkaca kaynaklarla karşılaştırmak, bu bilgiyi mantık süzgecinden geçirmek, kaynak kritiğinin olmazsa olmazlarındadır.¹⁶⁷³ G. Kemali Bey ise anılarını niçin yazdığını şu şekilde izah etmektedir: “*Nefsime yüklettiğim vazife: otuz seneyi geçen devlet hizmetimin, amir olarak vazife gördüğüm on beş senesi zarfında temas ettiğim mühim hadiseleri, bir noktasını bile değiştirmeyerek, olduğu gibi vatandaşlarımın ibret ve dikkat nazarına arz etmektir.*”¹⁶⁷⁴ G. Kemali Bey, her ne kadar anılarını olduğu gibi yazdığını iddia etse de olayları, kendi perspektifinden değerlendirdiği bir gerçektir. Anılarında genelde yaptığı işlerin doğru olduğunu ve Milli Mücadele’yi desteklemek için ne gibi faaliyetler yaptığını yer vermektedir. Kendisini eleştirmek veya dönemin ideolojisini göz önünde bulundurmamak gibi unsurları göz ardı etmektedir.

Galip Kemali Bey’in Milli Mücadele Dönemindeki Faaliyetleri ve Aktörler

Anadolu’da direniş hareketini başlatan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları için askerî ve sivil bürokrasinin takınacağı tavır oldukça önemliydi. Özellikle Kongreler döneminde Anadolu ile İstanbul arasında büyük bir bürokratik mücadele yaşandı. İstanbul Hükümeti, kendisine daha sadık sivil bürokrasiyi kullanarak Anadolu Hareketini bastırmaya çalışırken, Anadolu Hareketi kısa sürede kontrol altına aldığı askerî bürokrasi ile mücadelesini yürüttü. 1919’un yaz aylarında yaşanan bu bürokratik mücadele zamanla Anadolu’nun zaferi ile sonuçlandı ve İstanbul Hükümeti’ne bağlı birçok vali, mutasarrıf ve üst düzey yönetici görevlerinden azledilerek İstanbul’a geri gönderildi.¹⁶⁷⁵ Diğer taraftan M. Kemal, Milli Mücadele’ye faydalı olabilecek askerî ve sivil bürokratları, Ankara’ya davet ederek kadrosunu güçlendirmeye

¹⁶⁷² Emre F. Çolakoğlu, “Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politika Tarihi Yazımında Anıların Yeri ve Önemi”, **Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalcık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu**, 2017.

¹⁶⁷³ Cemil Koçak, **Geçmiş Ayrıntıda Saklıdır**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012, s.10.

¹⁶⁷⁴ Galip Kemali Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros’tan Mudanya’ya 1918-1922**, Kanaat Kitapevi, İstanbul, 1939, s.166.

¹⁶⁷⁵ Asaf Özkan, **Yakın Tarihimizde Askerî ve Mülkî Bürokraside Tasfiyeler, Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsûsalar**, Atatürk Üniversitesi, AİİT Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2011, s.531.

çalıştı. Davet edilen isimlerden biri de eski Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey oldu. Galip Kemali Bey'in tasfiye sürecine geçmeden önce kariyer geçmişi ve dönemin aktörlerine bakış açısı değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra Galip Kemali Bey, işgal İstanbul'unda Muhtelit Mütareke Komisyonu Başkanı olarak görevlendirildi. Komisyon Başkanı olarak G. Kemali Bey, 17 Aralık 1918'de Tasviri Efkâr gazetesinde neşr ettirdiği mektupta kendisini şu şekilde tanımlamaktadır: “Hiçbir fırkaya, hiçbir şahsa mensup değilim ve olmadım. Dünyada Allah, padişah ve milletten başka kimsenin hadimi değilim ve olmadım. Kalbimde muhafetullah gayri bir korku bilmedim ve taşımadım. Gayrimeşru hiçbir maksat peşinde dolaşmadım. El etek öperek de mevki sahibi olmadım.”¹⁶⁷⁶ G. Kemali Bey, her ne kadar emeklerinin karşılığı olarak hariciyede yükseldiğini iddia etse de babasının ve tanıdıklarının, önemli mevkilere çıkmasında önemli rol oynadı. Örneğin İntihab-ı Memurin Komisyonu Başkanı Ali Kemali Paşa'nın Mekteb-i Sultani'den mezun olan oğlu Abdürrezzak Galip Bey'in Babıali'de münasip bir hizmete tayini hakkında dilekçesi bulunmaktadır. Diğer taraftan Hariciye Nezareti'nde birlikte çalıştığı arkadaşı Esat Cemal (Paker) Bey, Osmanlı son dönem hariciyesinde sosyal ilişkilerin nasıl yürütüldüğü, atamaların nasıl gerçekleştiğine değinerek arkadaşı Galip Kemali Bey, babasının ahabı Hacı Akif Efendi sayesinde (sakal bırakarak) Bükreş'e başkâtip olarak atandığını iddia etmektedir.¹⁶⁷⁷

G. Kemali Bey, Mondros Mütarekesi'ni şu şekilde ifade etmektedir: “*Milli kahramanlarımızdan Bahriye Nazırı Rauf Beyin baş murahhas sıfatıyla 30.10.1918'de İngiliz Amirali Arthur Gough-Calthorpe ile Mondros'ta malum olan mütarekenameyi imza edebilmesi- sonra gösterdiğimiz gevşeklik hasebiyle bize pek çoğa mal olmasına rağmen- düşmanın maazallah harben İstanbul'a girmesine ve İstanbul'da fırsata müterakkip bulunan anasırın Türk ahalinin başına birçok felaketler yağdırmasına mani olmuştur.*” Ahmet İzzet Paşa'nın istifasından sonra yerine Tefvîk Paşa Hükümeti kuruldu. Hariciye Nezaretine de Mustafa Reşit Paşa getirildi ve ilk işi de Muhtelit Mütareke Komisyonu'nu oluşturarak başkanlığına da Galip Kemali Bey'i atamak oldu. Bu sırada İtilaf donanması da İstanbul'a girmektedir. Amiral Calthorpe, Rauf Bey'e verdiği söze rağmen Yunan donanmasına ait Averof Kruvazörü ile iki kontırtorpiyör Dolmabahçe Sarayı'nın önüne demirlediler. “*Rumların şımarıklığını tahammül edilemeyecek bir dereceye çıkarmak için başka bir şeye lüzum yoktu. Her gün sabahtan akşama kadar yüzlerce sandal İstanbul'un bütün palikaryalarını akın akın*

¹⁶⁷⁶ Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler**, s.65-66.

¹⁶⁷⁷ BOA, DH.SAİDd., 38/487, 17 Şubat 1874; Esat Cemal Paker, **Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Notları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, s.13.

Averof'a taşıyor, laterna ve zito sedaları kulaklarımızı parçalatıyordu. Bu maskaralık o kadar haddini geçtiği nihayet Hünkâr, Dolmabahçe Sarayını terk ederek Yıldıza nakletti... İtilaf kuvvetlerinin karaya ayak atmasıyla zavallı İstanbul'un asırlardan beri süren o sükûnetli hayatı alt üst oldu. Hele Beyoğlu taraflarında hemen her gece mutlaka bir cinayet ika edilir, silah sesleri işitilirdi. Maksat Türkleri tethiş etmek, İtilaf devletlerine de şehirde asayiş olmadığını hissini verip İstanbul'u işgal ettirmektir. Vapurlardan şehre çıkan askerin kumandanları, birbiriyle yarış edercesine, en güzel konak ve yalıları kendilerine ikametgâh olmak üzere işgal ediyorlardı. Ev sahibi kim olursa olsun evinden çıkarılıyor, daha garibi evde eksik gördükleri malzemenin tedarik edilmesini bile zavallılardan zorla istiyorlardı. Bu hareket İstanbul halkını en sert ve pek acı muamelelere ve mahrumiyetlere uğratmıştır. Bu tecavüz saraylara varıncaya kadar teşmil edildi.” Örneğin Enver Paşanın eşi Naciye Sultanın Kuruçeşme'deki yalısı Fransız Başkumandan Louis Franchet d'Espèrey tarafından işgal edildi. G. Kemali Bey, işgal İstanbul'unu anlatırken karadan ve denizden seyahat edecek Türklerin mutlaka İtilaf devletlerinin kontrol noktasından vize alması gerektiğini, hele Avrupa'ya seyahat etmek büyük bahşişlerle mümkün olduğunu, Türklere ait birçok malın ve gayrimenkulün azınlıklar tarafından el konulduğunu dile getirmektedir.¹⁶⁷⁸

G. Kemali Bey, Milli Mücadele aleyhtarı Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlık makamına gelmesinde eşi Mediha Sultanın büyük rol oynadığını iddia etmektedir. Galip Beye göre Damat Ferit'i asıl şaşırtan ve yanlış yola sevk eden İttihat ve Terakki düşmanlığıydı. “Damat Ferit'le beş buçuk ay geceli gündüzlü denecek derecede çalıştım. Gördüğüme nazaran: Gayet çalışkan, hamiyetli ve kendini çok beğenmiş bir adamdı. Memleketi hiç bilmediği gibi adamları, devlet hizmetleri şekilleri hakkında hiçbir fikri yoktu. Damadı şehriyari olmak itibariyle kendisini adeta hanedanı saltanattan addedecek derecede safderun idi. kanaati: devlet bitti, harap oldu. Buna sebep de ittihatçılardır. Artık hiçbir harekete kudret ve kuvvetimiz yoktur. İngilizlerin olmazsa Fransızların himayesine dayanarak yangından mal kurtarma kabilinden ne suretle mümkünse bir Türkiye Padişahlığı yaşatmaktı. Zaman geçtikçe bu kanaati daha arttı. Nihayet bütün memleketi düşmanların eline teslim etti... Asıl teessüfe şayan olan cihet, padişahın da aynı fikirde olması idi. Harici siyasette sadrazamı kadar acemi olan Vahideddin, ondan daha ziyade İttihatçı düşmanı idi. Meşrutiyet idarelerinde hükümdarın tamamen bitaraf kalması, fırkalar mücadelelerine asla karışmaması, teraziyi elinde tutması lazım olup, memleketin yüksek menfaatleri icap ettirdikçe iş başına öteki firkanın gelmesine nezaret hatta delalet etmesi lazımdır... Sadrazam, memleketi kurtaracak biricik kahramanın kendisi olduğuna cidden iman

¹⁶⁷⁸ Galip Kemali Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922**, Kanaat Kitapevi, İstanbul, 1939, s.18, 22-25, 37-38.

etmiş, kimseye bir şey sormadan, her şeyi kendiliğinden yapmaya kalkmıştı.”¹⁶⁷⁹ G. Kemali Bey, anılarını Kurtuluş Savaşı’ndan sonra kaleme aldığı için Sultan Vahideddin ve Damat Ferit Paşa hakkında kesin ifadeler kullanarak eleştirmektedir. Hâlbuki İstanbul işgal altındayken G. Kemali Bey, Damat Ferit Paşa ile çalışmaktan imtina etmedi. G. Kemali Bey’in de dikkat çektiği gibi Damat Ferit Paşa, Anadolu hareketini, ittihatçı bir hareket olarak algıladığı için amansız bir mücadele içine girdi. Dolayısıyla Damat Ferit kendisine yakın olmayan, onun gibi düşünmeyen veya İttihatçılara yakın olan isimleri tasfiye ederek işgale daha ılımlı bakan isimlerle çalışmayı tercih etti.

G. Kemali Bey de Damat Ferit Paşa tarafından tasfiye edilen hariciyecilere zaman zaman yardımcı olarak bir nebze de olsa da mağdur olmalarına engel olmaya çalıştı. Örneğin Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey, Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından tasfiye edilince Galip Kemali Bey, aracı olup Milli İtibar Bankası’nda idare meclisi üyeliğine gelmesini sağlamıştı. Galip Kemali Bey, anılarını yayınlayınca 15 Mayıs 1939’da dipnotta şu bilgiye yer verdi: “*Ne garip kader tecellisidir ki on sene sonra, cilveyi kader beni otuz yıl can ve başımla emek verdiğim mesleğimden kahren uzaklaştırdı. Bir tek arkadaş çıkıp da beni, yani hakkı müdafaa etmedi! Çünkü bizzat ayağıma karpuz kabuğu koyanlar, hicranla söylerim ki pek de yabancılarım değil idi...*”¹⁶⁸⁰ G. Kemali Bey her ne kadar ayağına karpuz kabuğunu koyan isimlerin yabancı olmadığını yazsa da bu kişilerin kim olduğunu yazmamaktadır. Muhtemelen dönemin iktidarında yer alan isimler olduğu için açıklamak istememiştir. Fakat damadı Hüsrev Gerede anılarında Galip Bey’i hariciyede istemeyen isimlerin Ahmet Muhtar Bey ve Suat (Davaz) olduğunu iddia etmektedir. Hüsrev Bey’e göre bu diplomatlar, G. Kemali Bey’in Ankara’ya gelip Dışişleri Bakanı olarak başlarına geçmesinden korkuyorlardı.¹⁶⁸¹

G. Kemali Bey, Damat Ferit Paşa Hükümetinde yer alan isimlerin ve görevlendirilen diplomatların ideolojik kaygılar gözetilerek ve adam kayırmalarla işlerin yürütüldüğüne dair sık sık eleştirilerde bulunmaktadır. Örneğin Sèvres Antlaşması’nı imzalayanlardan biri olan Bern Sefiri Reşat Halis’in nasıl atandığını şu şekilde izah etmektedir. Damat Ferit Paşa, kariyer diplomatı olmayan Reşat Halis’i İsviçre’ye Büyükelçi olarak atamak isteyince G. Kemali Bey, Damat Ferit Paşa’ya: “*aman efendim bu zatın hariciyede hizmeti birkaç seneden ibarettir. Birdenbire nasıl bu kadar yetişmiş tecrübeli müsteşarlar varken, sefir tayin edilir?*” diyerek karşı çıkmaya çalışınca sadrazam “*bu tayin kararlaştırılmıştır. Muamelesini yaptırınız*” emrini oldukça hiddetli bir tavırla tekrar etti. Nitekim birkaç gün sonra Reşat Halis Bey, Bern’e

¹⁶⁷⁹ Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler**, s. 70-72, 79-81,167.

¹⁶⁸⁰ Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler**, S.77-78.

¹⁶⁸¹ **Hüsrev Gerede’nin Anıları**, haz. Sami Önal, İstanbul, 2002, s.240.

büyükelçi olarak atandı. Devamında G. Kemali Bey atamalarda İtilaf devletlerinin oldukça etkili olduğunu şu sözlerle açıklamaktadır; “İtilaf devletlerinin, Paris’te bize hediye ettikleri, idam kararını havi mahut (Sèvres) paçavrasını, işte bu zat da murahhas olarak imza eden bedbahtlar arasında bulunmuştur. Bu makama çıkması Fransız sefaretini baş tercümanı M. Ledoux’nun delaletiyle olmuştur. Çünkü Halis Bey bir Fransız kadınla evlenmişti. Evvela telgraf ve posta umum müdürlüğüne sonra da dâhiliye nezaretine gelen Mehmet Ali Beyin feyiz almasına da bir İngiliz kadını ile evli bulunması sebep olmuştur... Harp esnasında yararlılığı görülmüş olan Madrid sefaretimiz maslahatgüzarı da gene Fransız baş tercümanın talebi üzerine azledilmişti. Sadrazam bu hareketleriyle Fransızlara cemileler göstermekte idiye de biraz sonra ne tarafa yanaşmak istediği anlaşılmıştır. İtalyanlara hemen hiç ehemmiyet vermiyor gibi idi. Bunu Kont Sforza da hissettiğinden bir gün bana: ‘*siyasette yalnız bir tarafa dayanmak akıl karı değildir*’ demişti.¹⁶⁸²

G. Kemali Bey, İstanbul’da ve yurtdışında bulunduğu süre içerisinde her ne kadar doğrudan Milli Mücadele taraftarı gibi hareket etmezse de zaman zaman yaptığı çıkışlarla İtilaf devletleri aleyhinde hareket etmekten geri durmadı. Örneğin 13 Kasım 1918’de Ateşkes uygulamasını denetlemek üzere İtilaf Devletleri ve Türkiye’nin katıldığı Ateşkes Karma Komisyonu (Muhtelit Mütareke Komisyonu) kuruldu. İstanbul’da göreve başlayan komisyona başkan olarak Moskova eski Büyükelçisi Galip Kemali getirildi. Fakat Galip Kemali, İzmir’in işgali üzerine “*İtilaf devletlerinin aleti olmam*” diyerek 19 Mayıs 1919’da bu görevinden ayrıldı. Komisyon, İngiliz, Fransız İtalyan ve Türk temsilciden oluşmaktaydı.¹⁶⁸³

G. Kemali Bey, İtilaf Devletlerinin sözlerinde durmayarak Yunanlıların da işgale katıldıklarını bundan cesaret alan azınlıkların da Türklere kötü davrandığını belirtmektedir. Örneğin İzmir’in işgali ile Türkler aleyhindeki durumun gittikçe kötüye gittiğini dile getirmektedir. “İngiliz polisinin arasında aynı üniformayı giymiş yüzlerce Rum ve Ermeni tercüman vardı. Bunlar tabii ellerinden geldiği kadar Türkleri ezdiriyorlar, yalan yanlış neler uyduruyorlardı. Nihayet bu hal İstanbul halkında İngilizlere karşı büyük bir nefret ve intikam hissi uyanmasına ve İzmir Yunan eşkıyası tarafından menfur şekilde işgali üzerine başlayan çok feci fakat o nispette şanlı mücadele esnasında birçok gençlerimizin akın akın Anadolu’ya geçmesine sebep olmuştur... O kara günlerde üç müttefik işgal kuvvetleri arasında Türklere insanca muamele edenler yalnız İtalyanlardır... İzmir’in işgali, hiç de birden bire olmamıştır. Yunan donanmasının muhacirlere esvap ve yiyecek nakli bahanesiyle İzmir sahillerine sandıklar içinde üniforma hatta silah ve cephane çıkardığı, yerli Rumların da ciddi tertibat

¹⁶⁸² Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler**, s.83-84.

¹⁶⁸³ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C. I, TTK Yayınları, Ankara, 1993, s.25,37, 258.

almakta oldukları muhakkaktı. O zaman İzmir’de vali bulunan Nurettin Paşa bu ahvalden Babıali’ye haberdar ediyor ve lazım gelen tedbirleri almakta da geri durmuyordu. Yerine İzzet Bey vali olarak tayin edildi. İşte felaketin başlangıcı bu tayin oldu. Dâhiliye Nazırı iken, ne vakit İngiltere sefarethanesine gitmiş isem İzzet Beyi baş tercüman Ryan’ın yanında yahut kapısında nöbet bekler görürdüm. Bu zat İzmir’e gider gitmez ilk iş olarak Nurettin Paşa’nın yaptığı milli teşkilatı dağıttı... İzmir’in birkaç saat içinde Yunanlılar tarafından işgal edilmesini adeta teshil edip o kıyamet gününde binlerce Müslümanın alçakçasına ve son derece vahşiyane bir surette öldürülmesine seyirci vaziyetinde kalmıştı... Vali İzzet Bey nereden aldığı bilinmeyen talimat üzerine milli teşkilatı kökünden kazımış, ‘korkacak bir şey yoktur, rahatınıza bakınız’ diye halkı bir taraftan avutmakta diğer taraftan da asabiyet gösterenlere karşı şiddet göstermekte idi.”¹⁶⁸⁴ İzmir’in işgali ile gerek Anadolu’da gerekse İstanbul’da Yunanlılara karşı olan tepki her geçen arttı. İtilaf Devletlerinin aksine Yunan işgali, Türk halkının bir nevi uyanması ve tepki göstermesini sağladı. Bu da Anadolu’daki Milli Mücadele’nin güçlenmesine ve teşkilatlanmasına yaradı. Yunan kuvvetlerinin önce işgal ardından da ilhak etme politikası Türk kamuoyunda oldukça sert tepkiye neden oldu. Nitekim işgal üzerine 19 Mayıs’ta İstanbul’da Halide Edip’in de öncülük ettiği bir miting yapıldı. *“İlk defa bir Türk hanımı, böyle büyük bir kalabalık içinde ruhları harekete geçirecek vatanperverane sözler söyledi: Halide Edip Hanım, o günkü kısa fakat çok canlı sözleriyle bütün Türkiye’nin hakiki ruhuna tercüman oldu, halkı teshir etti. 25 Mayıs 1919’da Sultan Ahmet parkında en aşağı iki yüz bin kişi toplanarak, muazzam bir miting yapıldı. Altı minareden siyah örtüler sarkıtılmıştı, üzerine, ‘İzmir Türküdür, Türk kalacaktır’ yazılı siyah bayraklar bütün cemaate hüznle karışık bir korkunç asabiyet saçıyordu... Düşmana mukavemet fikri o gün orada doğdu, Türk milletinde bir Halide ananın mevcudiyeti işte o gün orada anlaşıldı”* diyen G. Kemali Bey mitinglerin kamuoyu üzerinde önemli etkide bulunduğunu belirtmektedir.¹⁶⁸⁵

G. Kemali Bey’in önemli hizmetlerinden biri de İstanbul işgali sırasında İtilaf Devletlerinin Şehzadebaşı Karakol baskını neticesinde şehit edilenlerin görüntülerini kamuoyunu duyurmak oldu. G. Kemali Bey’e göre *“Milletin namusunu kurtarmak için bir İngiliz kutasına karşı tek başına dayanıp vazifesi başında şehit düşen ilk Türk kahramanı Reşadiyeli Veli oğlu Mahmut’tur.”* Diğer şehitlerden üçü de Balıkesirli Ahmet oğlu Nasuh, Zileli İbiş oğlu Abdülkadir ve Sivas’ın Şarköy kazasından Kemerek nahiyeli Kadir oğlu Ömer Osman’dı. Bu şehitlerin fotoğraflarını iki hafta sonra İstanbul’dan Roma’ya dönen İl Tempo

¹⁶⁸⁴ Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler**, s.92-96.

¹⁶⁸⁵ Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler**, s.106-107.

gazetesinin muhabiri Sinyor Filipoçi Jüstinyani G. Kemali Bey'e vermişti. O da Sèvres'in imzalanması üzerine yazdığı "L'Assassinat d'un Peuple" isimli kitabında bu fotoğrafları yayınladı ve Stockholm'den İstanbul'a geldiği zaman (1922) Tasviri Efkâr gazetesinde yayınlatarak Türk kamuoyunun öğrenmesini sağladı.¹⁶⁸⁶

San Remo konferansı sırasında Osmanlı Devleti'nin gayri resmi temsilcisi olarak bulunan G. Kemali Bey, bir taraftan Türk halkının haklarını savunurken diğer taraftan Milli Mücadele lehinde yayınlar hazırlamaktaydı. 18 Nisan 1920'de başlayan San Remo Konferansında İtilaf Devletleri'nin temsilcileri, Ermeni temsilcisi Avedis Aharonian'ı dinledi. Aharonian, Erzurum'u istedi. Fransızlar buna taraftar olduysa da İngiliz Başbakanı, bunun sorumluluğunu üzerine alamayacaklarını söyledi ve İtilaf Devletlerinin Türkiye üzerinde ortak çıkarları olduğu, Yunan haklarının da gözetileceği kararına varıldı. Bunun üzerine İstanbul Hükümetinin Roma temsilcisi Galip Kemali Bey, konferansa verdiği muhtıradan İzmir, Adana, Trabzon, Erzurum, Bitlis ve Trakya'da halkın çoğunluğunun Türk olduğunu, Türk milletinin muzaffer devletlerden adilane, insanca ve alicenapça bir karar beklediğini bildirdi. Diğer taraftan Galip Kemali Bey, İtalyan basınında da demeçler vererek konferans üzerinde etkili olmaya çalıştı. Nitekim Erzurum vilayetinin Ermenistan'a verilmesinden vazgeçilmesine "eğer bu fahiş hata irtikâp edilirse, geri kalmış Ermenilere çok büyük fenalık yapılmış olur. Çünkü geçenlerde Şark vilayetlerimizi gezmiş olan Amerikan tahkik heyeti oralarda ne geçmişte ne de şimdi ekseriyetin Ermeni olmadığını, o vilayetlere verilecek en iyi şekil Osmanlı Hâkimiyeti tamamen ipka edilip yerliden bir jandarma teşkilatı yapılması olduğunu söylemiş ve bu toprakların Ermenilere verileceği şayi olursa çıkacak kanlı vakayiden Avrupa'nın mesul olacağını bildirmiştir... Ailemizin asıl vatani olan (Erzurum) o mukaddes topraklara hakikaten bu kadarlık hizmet edebiliş isem Allah'a bin şükürler ederim" ifadelerine yer verdi.¹⁶⁸⁷ Roma'da sadece Ermeniler değil Yunanlılar da yoğun bir diplomasi yürüterek özellikle Batı Anadolu'da tavizler elde etmek istemeydiler. Örneğin Roma'da Galip Kemali Bey, Yunanistan Başbakanı Venizelos ile yaptığı görüşmede Venizelos: "Devleti Aliye İzmir'i tekrar ele geçirmek için bize karşı muzafferane bir harp yapmalıdır. Hâlbuki bunun için elinizde ne topunuz ne tüfeğiniz ne de paranız vardır. Sonra bu ihtimale karşı da ihtiyati tedbirler ve taahhütler aldık. Öyle bir harp vukuunda size yükletilecek şartlar daha ağır olacaktır" cümlelerine yer vermektedir. Yine Venizelos Roma gazetelerine verdiği demeçte: "Türkler Avrupa'dan çıkmalıdır ki âlem de sulh ve sükûn yüzü

¹⁶⁸⁶ Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler**, s.197.

¹⁶⁸⁷ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C. III, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s.2; Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler**, s.209-211. San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin Ermeni Politikası için bkz. M. Sait Dilek- Evren Küçük: "San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin Ermeni Politikası (18-26 Nisan 1920)", **Turkish Studies**, Cilt:7, Sayı:3, 2012.s.959-971.

görsün. İstanbul'da bile ekseriyet Türklerde değildir” iddiasını ortaya atmaktaydı.¹⁶⁸⁸ G. Kemali Beyin Roma'da girişimleri olumlu neticelenmediği gibi Türkler aleyhindeki Sèvres Antlaşması'nın taslağı hazırlandı. Roma'daki görevinden alınan G. Kemali Bey, Damat Ferit Paşa Hükümetinden sonra Stockholm-Kopenhag'a sefir olarak tayin edildi.

Londra Konferansı'ndan sonra Galip Kemali Bey, Stockholm ve Kopenhag Sefiri olarak, TBMM Başkanı M. Kemal'e bir rapor gönderdi. Raporun içeriğinde: Avrupa'daki gelişmeler, İngiltere'nin teklifi, azınlıkların (Ermeni ve Rumların) faaliyetleri, Kopenhag'daki Ermeni propagandası ve İsviçreli Prof. Le Pasteur Anthony Krafft-Bonnard ile yaptığı görüşmeye değinmektedir. Ayrıca raporda İsviçreli profesöre: *“nazarımızda bir Ermeni meselesi mevcut olmadığını, elyevm Ermenistan ile aramız iyi olduğunu, Ermeni hükümetinin de Türk dostluğunun hakiki kıymetini takdir eylediğini, Türkiye içinde bir Ermeni devleti kurulması ham bir hayal olduğunu, hakiki Ermenistan'ı büyütme için haksız yere Türkiye'de arazi koparmak maksadıyla çalışmak geri kalmış olan Ermenilerin de tamamen ortadan kalkmasına yol açmak olacağını, Erzurum Türklüğün en eski bir yurdu olduğu gibi, Trabzon dahi bir Türk ve Müslüman merkezi olduğundan, milliyet prensibine muhalif olarak buraların Ermenistan'a ilhakına medeni bir milletin muvafakat eylemeyeceğini bertafsil ve açıkça”* izah ettiğini belirtmektedir. Raporun sonunda da 23 Mayıs'ta (1922) da İstanbul'a gelmiş olacağını bazı özel işlerinden sonra Ankara'ya gelip müşerref olmak hem de vaziyet hakkında fikir alış verişinde bulunmak emelinde olduğunu yazdı. Fakat söz konusu rapor kendisine iade edildi. Gerekçesi ise M. Kemal imzasıyla: *“TBMM Hükümeti'nin Stockholm ve Kopenhag'da sefiri yoktur. Babıali ile muhabere ettiğinden namei hümayunlar tevziinden bahsettiğinden bizimle münasebeti olmaması lazım gelen bir zattır”*.¹⁶⁸⁹

Babıali, ekonomik sebeplerden dolayı Stockholm ve Kopenhag'daki elçiliğini 1922'de kapatmaya karar verdi. Aldığı emir üzerine Galip Kemali Bey, 1 Eylül 1922'de Stockholm'den ayrıldı. Berlin'e geçen Galip Kemali Bey, burada kızı Lamia Hanımı Trabzon Milletvekili Hüsrev (Gerede) Bey ile evlendirdi. Ardından İstanbul'a gelerek ilk iş olarak Padişah VI. Mehmed Vahideddin ile görüşmek istedi. Fakat talebi kabul görmedi. Galip Kemali Bey o günkü durumu şu şekilde belirtmektedir: *“İstanbul'a geldiğim vakit, Türk'ün sebat ve fedakârlığı sayesinde, Yunan ordusu, Büyük Şefin millete vadettiği veçhile tam manasıyla denize dökülmüştü... Balkan Harbinin intikamı alınmış, Türk ordusunun yüzüne sürülmüş olan kara leke o zamanki gibi on üç güde temizlenmişti.”* İstanbul'da herhangi bir girişimde

¹⁶⁸⁸ Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler**, s.157,161.

¹⁶⁸⁹ Galip Kemali Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922**, Kanaat Kitapevi, İstanbul, 1939, s.290-295.

bulunamayacağını anlayan Galip Kemali Bey, Mudanya Mütarekesi görüşmeleri yapılırken hemen bir vapura atlayarak Mudanya'ya hareket etti. Kendi ifadesiyle: “Ankara’ya gidip en karanlık günlerinden beri vukuunu muhakkak ad ve âleme ilan ettiğim bu büyük zaferi Türkün en büyük kumandanına bizzat tebrik, aynı zamanda teberrükte eylemek benim için dört senedir çektiğim azapların en büyük mükâfatı olacaktı...” şeklinde aktarmaktadır. Mudanya’da ilk defa olarak İsmet Paşa ile görüşen Galip Kemali Bey, paşanın elini öpmek istedi fakat paşa elini öptürmeyerek büyük bir nezaketle kendisini kabul etti. Kemali Bey’den Avrupa’da Türkler için ne düşünüldüğünü sorması üzerine “paşa hazretleri, bütün dünya sulh istiyor. Yalnız Lloyd George müstesna...” ifadesiyle cevap verdi.¹⁶⁹⁰

Galip Kemali Bey’in Hariciye’den Tasfiyesi ve Girişimleri

Mustafa Kemal, “Halk Hükümeti”nin dışişleri örgütünü yeniden düzenlemek üzere görüşmelerde bulunmak için Roma’da bulunan eski Büyükelçi Galip Kemali Bey’i Ankara’ya çağırdı. Damat Ferit Hükümeti’nin görevine son verdiği Galip Kemali Bey, aynı zamanda İstanbul’a çağrıldı. Büyük Millet Meclisi Başkanı M. Kemal’in 5 Haziran 1920 tarihinde gönderdiği mektup şu şekildeydi: “Roma’da memleketimiz ve milletimiz namına mesainiz takdirle takip ettik. Yeni teşekkül eden Halk Hükümetinin Hariciye teşkilatının, gerek yeniden tanzimi, gerek yeni hükümetin hariçte temsili için lazım gelen mesai ve eşhasın (şahısların) tayini için aramızda bulunmanıza, yeni hükümet ve millet mefkurelerini (ülkülerini) beraberce tetkik ettikten sonra mesaimizin yeni sahasında muavenetinize (yardımınıza) ihtiyacımız vardır. Bütün bu hususları görüşmek, fikir ve faaliyetinizden istifade etmek üzere ilk vasıta ile aramıza gelmenizi rica ile teyidi ihtiram eylerim.” Galip Kemali Bey, M. Kemal’e verdiği cevapta özetle: “Koşarak aranıza gelmeyi canı minnet bilirim. Ancak şimdi ahval buna müsait midir? Elyevm mesele gayet sadeleşmiştir. Şimdi uzun uzadıya Hariciye teşkilatı yapacak zaman değildir. Hariçte Anadolu’yu temsil edecek namına söz söyleyip soracak muntazaman muhabere edebilecek bir heyete lüzumu acil vardır. Dahilde yapılacak yegane şey ise: Kuvvayı mevcudeyi bittensik, bila ifatei vakit Yunanlılara mühim bir darbe vurmaktır... Hemen oraya nasıl geleyim? Beş on günde gelip dönmek mümkün olsa bir aralık bunu da ihtiyar eylerim. Fakat her ihtimal derpiş edilerek, ailemin esbabı maişet ve refahını temin eylemek lazımdır... Moskova ile sıkı bir temas elzemdir...”¹⁶⁹¹ G. Kemal, Ankara’ya Moskova ve İslam dünyası ile ilişkilere geçilmesi gibi bazı tavsiyelerde bulunarak “Dışişleri teşkilatı

¹⁶⁹⁰ Galip Kemali Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros’tan Mudanya’ya 1918-1922**, Kanaat Kitapevi, İstanbul, 1939, s.297-300.

¹⁶⁹¹ Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C. III, s.71; Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler**, s.246-251.

yapmanın zamanı değildir” diyerek karısının hastalığını ileri sürüp Ankara’ya gelemeyeceğini bildirdi.

TBMM’nin Ankara’da açılması ardından bakanlıkların oluşturulmasıyla İstanbul Hükümeti fiilen yok sayıldı. Saltanatın kaldırılması ile de süreç tamamlandı. Osmanlı Devleti’nden devralınan mülkî bürokrasi de askerî bürokrasi gibi çeşitli şekillerde tasfiyeye tabi tutuldu. İstanbul’un TBMM idaresine girmesinden sonra açığa çıkarılmış sayılan İstanbul bürokrasisinin yeniden istihdam edilmeleri, haklarında yapılan tahkikatın sonucuna bağlıydı. Bu tahkikatta nirengi noktası memurun, Millî Mücadele’ye karşı almış olduğu tavırla doğru orantılıydı. Bir memur, hakkında yapılan tahkikatın sonucunda cevâz-ı istihdam kararı alabilirse bu kararlar birlikte bağlı bulunduğu bakanlığa müracaat ederek vazife veya maaş beklerdi. Fakat tasfiye sürecinin sağlıklı bir şekilde yürütülebilmesi için kanun çıkarılması gerekmektedir. Mecliste yapılan görüşmelerde İçişleri Bakanı Recep (Peker) mücadelede hizmet edenlerle katılmayan hatta karşısında duranların belirlenmesinin bir zorunluluk olduğunu iddia etmekteydi. Ona göre Millî Mücadele’ye katılmayan hatta aleyhinde çalışan insanların “Cumhuriyet Memurîni” arasına katılması, memleketin selameti açısından kesinlikle doğru değildi. Recep Bey, kanun teklifinin, İngiliz Muhipleri ve diğer Millî Mücadele karşıtı oluşumlara girmiş olan memurların ve millî sınırlar dışında kalmış olan memurların yeniden devlet dairelerine girmesini engellemeyi öngördüğünü belirterek, şayet bu uygulama gerçekleştirilmezse, aradan biraz daha zaman geçtikten sonra yavaş yavaş bu insanların tekrar memur sınıfı içerisine girebileceği konusunda endişeleri olduğunu açıklamaktaydı.¹⁶⁹² Sonunda çıkarılan kanun ile tasfiye süreci yapılmaya çalışıldı. Fakat Milli Mücadele sırasında bazı mülki memurların hem Milli Mücadele’ye destek vermesi hem de zaman zaman işgal kuvvetlerine yakın durması karar verme sürecini zorlaştırmaktaydı. Kesin bir yargıya varmak oldukça güçtü. Tasfiye sürecinden önce Galip Kemali Bey’in M. Kemal’in davetine icabet etmemesi kariyeri açısından sonunun başlangıcını teşkil etmekteydi.

Hariciye Vekâleti’nin oluşturulmasıyla Ankara’da yeni bir dışişleri teşkilatı oluşturuldu, Milli Mücadele’nin kazanılmasıyla da İstanbul’daki Hariciye Nezareti’nde görevli üst düzey diplomatların büyük çoğunluğu tasfiye edildi. Tasfiye edilen büyükelçilerden biri de Galip Kemali (Söylemezoğlu) Bey’di. Galip Kemali Bey, haksızlığa uğradığını ifade ederek hem elçiliği sırasında yapmış olduğu harcamanın tarafına ödenmesi konusunda hem de mesleğine dönme için çok sayıda girişimde bulunarak anılarında da söz konusu duruma yer vererek kendisine yapılan “haksızlığı” dile getirmeye çalıştı. Galip Kemali Bey, Stockholm’de (1921-

¹⁶⁹² Özkan, *Yakın Tarihimizde Askerî ve Mülkî Bürokraside Tasfiyeler*, s. 427,432.

1922) Osmanlı sefiri olarak görev yaparken İsveç veliahdına ve diplomatlara verdiği ziyafette 14.000 Kron borçlanmıştı. Hariciye Vekâleti'nde gerçekleşen tasfiyede “*milli mücadele yıllarında milli maksat ve hareketlere yabancı kalması ve bilakis Vahidettin lehine Avrupa devletleri nezdinde çalışması gibi sebepler dolayısıyla bizzat Cumhurbaşkanı M. Kemal'in 'devairi hükümetin bu nokta-i nazardan kendisiyle iştigale sebep tasavvur etmesi lüzumsuzdur'* şeklindeki yazısı ve görüşü üzerine Galip Kemali Bey, hariciyeden tasfiye edildi.¹⁶⁹³ Galip Kemali, tek parti döneminde olduğu gibi Demokrat parti döneminde de devlet ricaline defaten başvurarak haksızlığa uğradığını, İsveç'teki bir bankadan aldığı krediyi kendi hesabından ödediğini dolayısıyla kendisinin hem mağdur edildiğini hem de ödediği ücretin kendisine iade edilmediğini dile getirdi.¹⁶⁹⁴

G. Kemali Bey her ne kadar yazılarında maddi sıkıntılar içinde olduğunu iddia etse de eşi Afife Hanım, Adana yetimlerine ulaştırmak üzere 150 Lirayı Meclis Başkanı M. Kemal'e gönderdi. Gönderdiği mektupta kendisini “Stockholm ve Kopenhag Sefiri Galip Kemali Bey zevcesi ve Pizren (Prizren) Mutasarrıfı merhum Mustafa Rauf Paşa Kerimesi” olarak yazdı. Mustafa Kemal, 13 Şubat 1922'de Afife Hanım'a verdiği cevapta; söz konusu paranın kendisine ulaştığını, anavatanın kurtuluşu ve bağımsızlığının temini gayesine yönelik yapılan girişimden ve milli dava hakkında gösterilen heyecandan dolayı duygulandığını, emanetinin Adana yetimlerine tahsis edilmek üzere Ankara Himayei Etfal Cemiyeti Heyeti merkeziyesine verdiğini bildirdi.¹⁶⁹⁵ Afife Hanım, eşi G. Kemali Beyin Ankara'da kabul görmediği ve maddi sıkıntılar çektikleri bir dönemde doğrudan Adana (veya Ankara) Himayei Etfal Cemiyetine para göndermek yerine Meclis Başkanı-Başkomutan M. Kemal'e göndermesi oldukça manidardır. Afife Hanım, eşinin kabul görmesi en azından (eşi için) dikkat çekmek böyle bir girişimde bulunması muhtemeldir. Mustafa Kemal verdiği cevapta G. Kemali Beye değinmediği gibi sonraki dönemlerde de kendisiyle görüşmek istemedi.

Galip Kemali Bey, Mustafa Kemal'e ulaşmak için sık sık görüşme talebinde bulundu. Örneğin Haziran 1922 tarihinde Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey aracılığı ile görüşmek istediğini bildirdi. Yusuf Kemal Bey de Adapazarı'nda bulunan M. Kemal Paşa'ya çektiği

¹⁶⁹³ BCA, 30.10/206.403.8, 11.3.1930.

¹⁶⁹⁴ BCA, 30.01/20.113.20, 13.6.1956. Galip Kemali Bey, Serbest Cumhuriyet Fırkası'na üye olduğu gibi Demokrat Parti döneminde de gerek Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü gerekse Başbakan Adnan Menderes nezdinde girişimlerini sürdürmüştür. Anılarında M. Kemal nezdinde yaptığı girişimlerini oldukça nazik bir dille dile getirmesine rağmen DP döneminde Tek Parti dönemine dair oldukça ağır cümleler kurmuştur. Örneğin dönemin Başbakanı Adnan Menderes'e yazdığı bir mektupta: “*zalim ve gaddar hükümetin hakkımda reva gördüğü emsalsiz mağduriyet neticesi*” gibi cümlelerle tek parti dönemini ağır bir şekilde eleştirmektedir. Bkz. BCA, 30.01/20.116.34, 1.12.1956.

¹⁶⁹⁵ Ghalib Kemaly Söylemezoğlu, **Hariciye Hizmetinde 30 Sene (1892-1922)**, Cilt: IV, Maarif Basımevi, İstanbul 1955, s.80-82; **Atatürk'ün Bütün Eserleri**, (1921-1922) Cilt:12, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003, s.262.

telgrafta Fransız yazar Claude Farrere hakkında bilgi verdikten sonra Galip Kemali Beyin Farrere ile birlikte gelmek istediği hususunu dile getirdi. Fakat M. Kemal, “*Galip Kemali Bey padişahın Stockholm Sefiri sıfatını taşıyan bir kimse olduğu cihetiyle kendisini kabul etmeme imkân yoktur*” cevabını gönderdi.¹⁶⁹⁶ Mustafa Kemal, 18 Haziran 1922’de Claude Farrere’yi kabul ettiği halde G. Kemali Beyi kabul etmedi.¹⁶⁹⁷ Böylece Galip Kemali Beyin girişimi bir kez daha akamete uğradığı gibi “saltanatçı sefir” olarak adlandırılmasına neden oldu.

G. Kemali Bey, 1 Aralık 1932 tarihinde Cumhurbaşkanı M. Kemal’e sunduğu bir başka dilekçesinde Vahideddin taraftarlığı şaibesinin ortadan kaldırılması için istirhamda bulundu. Söz konusu dilekçe Cumhurbaşkanlığı tarafından iade edilmeyip Hariciye Vekaleti’ne havale edilince Galip Kemal Bey durumu “*hak ve fazileti dahi senelerden beri inleten elim vaziyetimin de artık tetkik edileceğine hayırlı bir işaret, binnetice uğradığım emsalsiz mağduriyetin ortadan kaldırılacağına büyük bir beşaret telakki*” ettiğini belirtmektedir. Bu ümitvar durumdan dolayı G. Kemali Bey, 5 Ocak 1933’te M. Kemal’e gönderdiği mektubunda “*dünyalar kadar*” sevindiğini yazmaktadır. Mektubunun devamında şu sözlere de yer vermektedir: “*Beni yanlış bir zihap üzerine on senedir mübeccel şahsiyetlerinden ayırmış olan kara perdenin artık yırtılmış olmasına nazaran, bütün mevcudiyetiyle size ve büyük mefkûrenize samimi merbut bir emektar ve mücerrep devlet ve millet bendesi hakkında artık yüksek vicdanınız nasıl emir ederse öyle vereceğiniz karara hürmetle intizar eylerim Büyük Gazi hazretleri*” devamında imzasını: “*En samimi ve ivazsız hürmetkârınız mağdur fakat gayrı meyas*” Ghalib Kemali şeklinde attı.¹⁶⁹⁸ Her ne kadar Hariciye Vekâleti’ne yazı havale edilse de herhangi bir sonuç çıkmadı.

G. Kemali Bey, bu kez 5 Ocak 1933 tarihinde Fethi (Okyar) Bey’e gönderdiği mektubunda; Serbest Cumhuriyet Fırkası’nda birlikte çalıştıklarını, “*Vahtettin siyasetine alet olmuş’ bulunmak gibi nasılsa hâsıl olmuş bir sui zannın artık ortadan kalkması benim için dünyaya gelmeye muadidir*” diyerek “masumiyeti” konusunda kendisine yardımcı olmasını istedi. Kendisinin her türlü şaibeden masum olduğunu “büyük müncimiz” nazarında ispat eden ve Hariciye Vekaleti’ne hitap edilen yazısının bir suretinin Gazi hazretlerine takdim etmesi için Fethi Bey’den ricada bulunmaktaydı. İsteddiği şeyin pek basit olduğunu şu şekilde ifade etmektedir: “*Tamamen beraat etmek, sonra emsalin misilli, şerefle haysiyetle maişetimi (geçimimi) temin edilmiş görmek*”tir.¹⁶⁹⁹

¹⁶⁹⁶ Bilal N. Şimşir, *Atatürk ile Yazışmalar I (1920-1923)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s.221-222.

¹⁶⁹⁷ *Atatürk’ün Bütün Eserleri*, (1922) Cilt:13, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s.93.

¹⁶⁹⁸ *ATASE*, Atatürk Koleksiyonu, D:109-C, F:13, B: 38-6, 5.1.1933.

¹⁶⁹⁹ *ATASE*, Atatürk Koleksiyonu, D:109-C, F:13-1, B:38-6aa, 5.1.1933.

Cumhurbaşkanlığının, gelen mektubu Hariciye Vekâleti'ne göndermesi üzerine Galip Kemali Bey, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Bey'e oldukça uzun bir mektup gönderdi. Galip Kemali Bey, uğradığı mağduriyetin ortadan kaldırılacağına olan inancını dile getirmektedir. Devamında: Gaddar işgal kuvvetlerine karşı, mütareke komisyonu riyasetinde sekiz buçuk ay çalıştığını, İzmir'in işgali üzerine nefsinin cebir ve tahakküme istinat eden bir siyasete alet etmeyeceğini, söyleyerek istifa ettiğini, birinci saltanat şurasında devletlerin memleketimizi bölmek istediklerini bu durumda milletimizin yapacağı şeyin isyan etmek olduğunu, milli mücadeleye destekleyen kitaplar yazdığını, Avrupa'nın göbeğinde mensup olduğu hükümetin siyasetine muhalif olarak milli davaya candan benimsediğini dile getirmektedir. Ayrıca Milli Mücadele esnasında ailece İstanbul'da olsa idi bir an durmaz derhal Ankara'ya koşacağını iddia etmektedir. Hariciye Vekâleti tarafından Galip Kemali Bey'e verilen yazıda "vaki davete icabet etmemiş" şeklinde bir ifadeye de yer verilmişti. Bunun üzerine Galip Kemali Bey, Tevfik Rüştü Bey'e gönderdiği mektubun dipnotuna "*davete icabet etmemiş*" değil "*bir takım esbabı mücbire*" sevgiyle muvakkaten icabet etmemiş şeklinde olması gerektiğini yazdı.¹⁷⁰⁰

G. Kemali Bey'in, 1935'e kadar yaptığı tüm teşebbüsleri olumsuz sonuçlanınca politikaya girmeye karar verdi. Türkiye Büyük Millet Meclisi seçim kararı aldıktan sonra 1935 yılında Galip Kemali Bey herhangi bir siyasi partide yer almaktansa bağımsız aday olmayı tercih etti. Bağımsız milletvekili seçileceği önceden basına sızmış olmasına ve daha sonra resmîyet kazanmasına karşın 4 Şubat'a kadar sadece dört kişinin ismi belli oldu bu isimlerden biri de Galip Kemali Beyin (İstanbul), adaylığıydı. Galip Kemal Bey seçim dolayısıyla şu programı yayınladı: "*Reisicumhur Atatürk'ün beyannamesindeki yüksek ulusal düşüncelere derin bağlılığımı göstermek için cumhuriyetçi ve milliyetçi sağlam bir demokrat ülküsüyle müstakil sayılabılığa namzedliğimi koyuyorum. Otuzbir senelik memuriyet hayatım milli mücadele zamanında Roma'da çalışmalarım ve son oniki senelik hususî yaşayışım yurda sonsuz sevgimi, cumhuriyete derin imanımı gösterir. Programım ulus kürsüsünde yalnız yurd kaygusu ile açık münakaşa yolunda yürüyerek büyük önderimizin memleketimizde hakiki bir demokrasi yerleşmesi yolundaki büyük ülküsüne candan çalışmaktır.*"¹⁷⁰¹ Fakat yeterli oy alamadığı için seçilemedi.

¹⁷⁰⁰ Esbak Moskova Sefiri Galip Kemali'den Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'e: **ATASE**, Atatürk Koleksiyonu, D:109-C, F:13-2, B:38-6ab, (t.y.).

¹⁷⁰¹ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM – V. Dönem (1935- 1939)** Cilt I, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 2003, s.37.

Tek Parti döneminde haklılığını kabul ettiremeyince G. Kemali Bey, bu kez DP döneminde girişimlerine devam etti. Galip Kemali, Başbakan Adnan Menderes'e yazdığı mektubunda kendisiyle şifahi görüşmek istediğini, mağdur olduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: “D.P. Hükümetimizin rahmi şefkat ve celâlettinden bir batından beri devam edegelen siyasi tarihimizde emsalsiz zulmü itisaf çemberinden artık kurtarılmaklığımız için genel kurul başkanlığına sunduğum dilekçemle niyaz eylediğim biri şeref, diğeri de namus davası hakkında şifahi müdafaatda bulunmaklığım için hemen Ankara'ya celp etmeliğimi felaketzede bir aile reisi ve devlet ve milletimizin naçiz fakat azmi imanla meşbu hizmetleri müsbet hakika fedakâr bir devlet ve millet bendesi, partinizden 1930'dan beri Serbest Cumhuriyet Partisi'nin Bakırköy ve Yeşilköy Ocakları kurucusu sıfatıyla mensubi bir kardeşiniz sıfatıyla tasavvur buyurulamayacak vaziyetteki en kıdemli bir sefir sıfatıyla sonsuz şükürü minnetlerimle dilerim efendim.”¹⁷⁰²

Dönemin başbakanına mektup yazmaya devam eden Eski Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey, 13 Ekim 1956 tarihli mektubunda İsmet İnönü'yü sert bir şekilde eleştirerek adeta hariciyeden tasfiye edilmesinin müsebbibi olarak onu görmektedir. “Sözde Cumhuriyet Başvekil, sonra da yıllarca Cumhur reisi, gaddar Allah'tan korkmayan zatın, beni adeta haini vatan derecesine indirmek cinayeti siyasiyesini irtikardan çekinmemesi neticesi, bugüne dek elemelerini ailece çektiğimiz hüsrân ve gayrı kanuni kararların doğurduğu mahrumiyetlerin derinliğini takdir buyurarak”¹⁷⁰³ sözleriyle sanki Cumhurbaşkanı M. Kemal döneminde değil de İsmet İnönü döneminde tasfiye edilmiş izlenimini vermeye çalışmaktadır. Dönemin ideolojik havası içinde değerlendirme yapan eski büyükelçi, DP döneminde de istediği sonucu alamadı. Her ne kadar DP döneminde İnönü'ye sert eleştirilerde bulunsa da G. Kemali Bey 1924'te anılarını kaleme aldığı “kimin aklına gelirdi ki üç sene geçmeden bu İsmet Bey, evvela memleketimizi istila etmiş olan gaddar bir düşmanın canını almak için açılan büyük gazada çok kıymetli bir rol oynayacak... Ve sonra da Lozan'da bu askeri zaferi siyasi başka bir kazanç ile tamamlayacaktır” cümlelerine yer verecek ve söz konusu anılarını 1939'da yayınlamaya karar verince dipnotta İnönü için “Atatürk'ün en kıymetli fikir ve inkılap arkadaşı İsmet İnönü bugün memleketimizin mukadderatını bilgili ve faziletli ellerinde tutmaktadır”¹⁷⁰⁴ ifadelerini kullanacaktır. Aktörlerin iktidarında ve sonrasında meydana gelen gelişmeler anılara da doğrudan yansımaktadır. G. Kemali Bey anılarını kaleme alırken hiç kuşkusuz nesneliliği bir

¹⁷⁰² **BCA**, 30.01/20.116.34, 19.7.1956. Galip Kemali Beyin Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Bakırköy teşkilatını oluşturması ve faaliyetleri için bkz. **Vakit**, 8 Eylül 1930, s.5; **Akşam**, 14 Eylül 1930, s.2; **Vakit**, 11 Teşrinievvel 1930, s.5.

¹⁷⁰³ **BCA**, 30.01/20.116.34, 13.10.1956.

¹⁷⁰⁴ Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler**, s.86.

tarafa bırakarak tamamen duygusal hareket ettiği bir gerçektir. Nitekim G. Kemali Beyin anıları, mektupları ve yaptığı açıklamaları karşılaştırıldığında inişli-çıkışlı bir tablonun ortaya çıktığını görmek mümkündür. G. Kemali Bey Atatürk hakkında ifade ettiği cümleleri daha dikkatli bir şekilde kullanarak özellikle yakınındakileri eleştirmeyi tercih etmektedir.

Mudanya Mütarekesi imzalandıktan sonra Galip Kemali Bey, Mustafa Kemal için: *“Muzmahil eden (çökmüş) sekiz senelik bir harpten, Türk milleti azim ve imanı sayesinde, nihayet muzaffer çıkmış ve o enkaz üzerine: genç, dinç geçmiş bütün fenalıklarını unutmaya yemin etmiş, yeni bir devlet kurulması imkanı bu suretle temin edilmişti. Var olsun Gazi... Var olsun, onun sözüne inanıp arkasından koşan yüce Türk milleti...”* sözlerini sarf etmektedir. Bursa’da iken M. Kemal’e bir telgraf çekerek kendisiyle görüşmek istediğini şu sözlerle bildirdi: *”pek müştakı olduğum didarı alileri ile müşerref olmak ve düdesti hamaset peyvestlerini öpmek üzere nerede ve ne zaman zatı samilerine mülaki olabileceğimin mümkün ve münasip ise tayin buyurulmasını rica ederim”*. Fakat Galip Kemali Bey’e herhangi bir cevap bile verilmedi. Bunun üzerine 1924 yılında yazdığı anılarını 1939’da yayınlayınca Galip Kemali Bey 15 Mayıs 1939’da anılarına dipnot olarak şu cümlelere yer verdi: *“Beni-nur içinde yatsın- Atatürk nazarında bir takım hasud ve ahlaksız kim bilir kimler “saltanatçı” diye kötülediler. Bana yüzünü göstermediler. Beni otuz sene emek verdiğim mesleğimden ve memleket ve millete, en ziyade ümidi muvaffakiyetle hizmet edebileceğim bir parlak devirde naçiz hizmet ve tecrübelerimden mahrum etmeye sebep oldular. Hayır ve şerrin Allahtan geldiğine imanım kadar, Türk Cumhuriyetinin şefkat ve adaletine de itimadım sonsuz olduğundan hiçbir zaman meyyus olmadım.”*¹⁷⁰⁵

A. Özkan’ın da dikkat çektiği gibi TBMM Hükümeti’nin gerçekleştirdiği tasfiyeleri sadece intikam hissi ile açıklamak mümkün değildir. Siyasi sebeplerin yanı sıra, ekonomik sebepleri de etkili oldu. Yıllarca süren savaşlardan sonra ekonomik olarak yıpranmış olarak çıkmış olan ve yeni kurulan devletin, Anadolu’da kendisine bağlı bürokrasiye bile maaş vermeye zorlandığı bir dönemde, savaş yıllarında karşıt oluşumlara katılmış veya destek vermemiş bürokrasiyi yeniden istihdam etmek istemedi.¹⁷⁰⁶ Cumhuriyet Türkiyesi’nde gerçekleşen tasfiyelerde kişilerin Milli Mücadele’ye bakışı ve İtilaf devletleri ile yaptıkları işbirliği doğrudan etkili oldu. Tasfiyelerde dönemin ideolojisi başat rol oynarken Türk tarihinin çeşitli dönemlerinde (Meşrutiyet, Mütareke ve Cumhuriyet dönemlerinde) de görmek

¹⁷⁰⁵Galip Kemali Söylemezoğlu, **Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros’tan Mudanya’ya 1918-1922**, Kanaat Kitapevi, İstanbul, 1939, s.302-303.

¹⁷⁰⁶ Özkan, **Yakın Tarihimize Askerî ve Mülkî Bürokraside Tasfiyeler**, s.533.

mümkündür. Tasfiyeler, genellikle yeni yapılanma ve dönüşümlerde yoğun bir şekilde gerçekleşmektedir.

Sonuç

Saltanatın kaldırılmasıyla birlikte Osmanlı bürokrasisinin önemli kısmı tasfiye edildi. Yerine Cumhuriyet ideolojisine uygun bir bürokrasi ikame edilmeye çalışıldı. Tasfiye edilen bürokratlar veya askeri erkân, muhalif bir oluşum içine girme fırsatı bulamadığı gibi etkin bir muhalefet de oluştur(a)madı. Bunun yerine bireysel çabalarla haklılıklarını! dile getirerek görevlerine dönmek veya emeklilik haklarına kavuşmak için gayret gösterdiler. Söz konusu gayret içinde olan ve yıllarca haklılığını (padişahçı olmadığını) ispat etmek için girişimlerde bulunan kişilerden biri de Sefir Galip Kemali Bey'di. Fakat M. Kemal'in davetine icabet etmeyip Ankara'ya gelmeyen G. Kemali Bey her ne kadar Milli Mücadele yanlısı faaliyetlerde bulunsa da sonraki dönemlerde Ankara'ya gelmesi istenilmedi.

Galip Kemali (Söylemezoğlu), bir Osmanlı diplomatı olarak çeşitli ülkelerde devleti temsil etti. Söz konusu temsilieri Hariciye Nezareti'nin emriyle yerine getirdi. Mustafa Kemal'in davetine katılmamasının sebeplerini şu şekilde izah etmek mümkündür: diplomatların genel karakterleri gereği "aceleci" olmamaları, M. Kemal önderliğinde başlatılan Milli Mücadelenin başarılı olacağına dair bir inancın olmaması, Saltanatın kaldırılacağı, Hariciye Nezareti'nin tamamen tasfiye edileceği akla dahi getirilmemiştir. Galip Kemali Bey her ne kadar Ankara davetine icabet etmemiş olsa da TBMM Hükümeti ile tamamen ipleri koparmayarak yazışmalarına devam etti. Sonraki süreçte Galip Kemali Bey her ne kadar Ankara'ya gitmek için çeşitli girişimlerde bulunsa da herhangi bir sonuç elde edemedi. Hariciye Vekâlet'inde bulunan diplomatlar da Galip Kemali Beyin Ankara'ya gelmesini istemediler.

Galip Kemali Bey anılarında M. Kemal, İsmet İnönü ve Tek Parti dönemi hakkında övücü ve olumlu cümleler kaleme almışsa da Demokrat Parti döneminde olumlu ifadeler, yerini oldukça sert eleştirilere bıraktı. Gerek M. Kemal (Atatürk) gerek İsmet İnönü gerekse de Demokrat Parti döneminde G. Kemali Bey'in önce hariciyeye dönme girişimi- bu gerçekleşmeyince- Stockholm elçiliği sırasında yaşadığı zararın tanzimi için yaptığı tüm girişimler olumsuz sonuçlandı. Meşrutiyet döneminde askeri ve sivil bürokrasinin tasfiyesi sonraki dönemlerde mütareke ve cumhuriyet döneminde de devam etti. Kuşkusuz devrin ideolojisi ve aktörlerin tutumları tasfiyelerde başat rol oynamaktadır.

KAYNAKÇA

Akşam, 14 Eylül 1930

ATASE, Atatürk Koleksiyonu, D:109-C, F:13, B: 38-6, 5.1.1933.

ATASE, Atatürk Koleksiyonu, D:109-C, F:13-1, B:38-6aa, 5.1.1933.

ATASE, Atatürk Koleksiyonu, D:109-C, F:13-2, B:38-6ab, (t.y.).

Atatürk'ün Bütün Eserleri, (1921-1922) Cilt:12, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Atatürk'ün Bütün Eserleri, (1922) Cilt:13, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004

Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.01/20.113.20, 13.6.1956.

BCA, 30.01/20.116.34, 1.12.1956; **BCA**, 30.01/20.116.34, 13.10.1956.

BCA, 30.01/20.116.34, 19.7.1956; **BCA**, 30.10/206.403.8, 11.3.1930.

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.SAİDd., 38/487, 17 Şubat 1874.

Çolakoğlu, Emre F., “Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politika Tarihi Yazımında Anıların Yeri ve Önemi”, **Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu**, 2017.

Hüsrev Gerede'nin Anıları, haz. Sami Önal, İstanbul, 2002.

Dilek, M. Sait – Küçük, Evren, “San Remo Konferansı'nda İngiltere'nin Ermeni Politikası (18-26 Nisan 1920)”, **Turkish Studies**, Cilt:7, Sayı:3, 2012.s.959-971.

Güneş, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM – V. Dönem (1935- 1939) Cilt I**, TBMM Vakfı Yayınları, Ankara, 2003

Koçak, Cemil, **Geçmiş Ayrıntıda Saklıdır**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2012.

Özkan, Asaf, **Yakın Tarihimizde Askerî ve Mülkî Bürokraside Tasfiyeler, Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsûsalar**, Atatürk Üniversitesi, AİİT Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2011.

Paker, Esat Cemal, **Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Notları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.

Sarıhan, Zeki **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C. I,III, TTK Yayınları, Ankara, 1993,1995.

Söylemezoğlu, Galip Kemali, **Başımıza Gelenler, Yakın Bir Mazinin Hatıraları, Mondros'tan Mudanya'ya 1918-1922**, Kanaat Kitapevi, İstanbul, 1939

Söylemezoğlu, Ghalib Kemaly, **Hariciye Hizmetinde 30 Sene (1892-1922)**, Cilt: IV, Maarif Basımevi, İstanbul 1955.

Şimşir, Bilal N., **Atatürk ile Yazışmalar I (1920-1923)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Vakit, 11 Teşrinievvel 1930.

Vakit, 8 Eylül 1930.

**Türk Kurtuluş Savaşı'nda Bir Azerbaycan Türkü:
Nahcivanlı Hacı Cebbar (Kömek Beğ) (1869-1948)**

Aygün Attar*

Özet

Hacı Cebbar Bey, Azerbaycan'ın Yenice kentinde 1869 yılında doğmuştur. Eğitimini tamamladıktan sonra ticaretle uğraşmaya başlamış, İran'dan getirdiği çeşitli malları ülkesinde satmıştır.

Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Erzurum Cemiyeti ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ortak uğraşları sonucu Erzurum Kongresi'nin toplanması kararı alındığı haberi üzerine Elviye-i Selase halkından olan Nahçıvanlılar, Hacı Cebbar Beyi kendi temsilcileri olarak göndermeye karar vermişler ve konuyla alakalı bir de telgraf çekilmiş ancak bölge Vilayat-ı Sitte dışında kaldığından bu istekleri kabul edilememiştir.

Hacı Cebbar Bey, 1920 yılında Anadolu'ya gelerek Uşak'ta bir halı mağazası açmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında çıkarılan Tekalif-i Harbiye Kanunu gereği ödenmesi gereken %10 oranında vergiyi aşan bir ödeme yaparak "Takdirname", savaş sırasında Kazım Karabekir Paşa ile oldukça yakın bir ilişki kuran Hacı Cebbar Bey, Kurtuluş Savaşı'na katkıları sebebiyle Beyaz Şeritli İstiklal Madalyası da almıştır. Daha sonra Kars'a yerleşen Hacı Cebbar Bey, 1948 yılında ölmüştür.

Bildiride Hacı Cebbar Bey örneğinde Azerbaycan Türklerinin Türk Kurtuluş Savaşı'na katkıları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hacı Cebbar Bey, Azerbaycan, Erzurum Kongresi, Nahçıvan

Giriş

Sarıkamış felaketinden sonra Anadolu'nun doğusunda yaşanan Rus işgali ve bölge halkının yaşadığı acılar Azerbaycan Türkleri tarafından duyulunca Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi önderliğinde organize olan halk gönderilen çay, un, giyim eşyası gibi temel ihtiyaçların da ötesinde ellerinde avuçlarında var olan mallarını, paralarını, ziynetlerini Anadolu halkına göndermişler; *Kardeş Kömeği* adıyla çıkardıkları gazete ve derginin tüm gelirini harap halde bulunan Anadolu Türklerine bağışlamışlardır. Tüm Türk Dünyası için önemli olan Nevruz Bayramı'nı kutlamak istememişler, bayramı bir yardımlaşma gününe

* Prof. Dr, Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

çevirmeye çabalamışlardır. Hacı İbrahim Kasımov İkdam gazetesinde yayınladığı yazıda bayramı kutlama hazırlığı içinde olanlara şöyle seslenmektedir;

“Ey bugünü bayram saklayıp zevk-i sefa süren ağalar! Ey güzel libaslar giyinip, debdebe ile keyif süren cenablar! Bu aziz günde Müslüman harpedelerini, bu aziz günde Kars ve Ardahan etrafında felakete düçar olan masum bacılarınızı, bir parça kuru çörek, bir içim su için nale eden balaca balalarınızı yadınıza salınız. Yadınıza salınızda bu aziz günde ne kadar kuvve onlara iane ediniz. Onlara muavenet ediniz. İşte bu aziz günde onlan şad etmekten, onların kalbini ele almaktan artık (fazla) bir şey olabilmiz.”¹⁷⁰⁷

Hatta 7 Mayıs günü Kardeş Kömeği Günü ilan edilmiş, Muharrem Ayı, Aşure Günü gibi günlerde hatta kendi yakınlarının vefatının ardından düzenlenen taziyelerde dahi yardım toplanmaya devam edilmiştir.¹⁷⁰⁸

Ancak Osmanlı Devleti'nin, 1918 yılında I. Dünya Savaşı'nda başarısız sonuçlar alıp yenilmesi Kafkasya'da da önemli sonuçlar doğurmuştur. Özellikle Kafkasya'nın Azerbaycan topraklarında meydana gelen otorite boşluğu sonrasında¹⁷⁰⁹ Ermeniler, Türklere karşı acımasız terör faaliyetlerine ve katliamlara giriştiler. 28 Mayıs 1918'de, bağımsızlığını ilan eden ve Ermenilere karşı koyabilecek bir gücü bulunmayan Azerbaycan, Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Bunun üzerine Enver Paşa, Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı birliklerini Azerbaycan'a gönderdi. Nuri Paşa, Azerbaycan askeri birlikleri ile birleşerek Kafkas İslam Ordusu¹⁷¹⁰'nu kurdu ve Ermenilerin işgali altındaki Bakü, 15 Eylül 1918'de kurtarıldı.

1918 yılı sonuna doğru Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenilgiye uğrayarak çıkması ile 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandı ve devletin mevcudiyeti fiilen sona erdi. Ancak Mondros Mütarekesi yalnızca Osmanlı Devleti ile değil, 11. ve 15. maddeleri göz önüne alındığında Azerbaycan ile alakalı hükümler de içermektedir. Bu maddelere göre;

¹⁷⁰⁷ Hacı İbrahim Kasımov, “Nevruz Bayramı”, İkdam, 9 Mart 1915, no. 65; Betül Aslan, I. Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği (Yardımları)” ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını:129, Ankara 2000, s. 92.

¹⁷⁰⁸ Kardeş Kömeği ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Betül Aslan, a.g.e., s. 78-124.

¹⁷⁰⁹ Osmanlı Devleti ve Sovyet Rusya arasında 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk anlaşmasına göre Sovyet Rusya Elviye-i Selase olarak adlandırılan Kars, Ardahan ve Batum'dan çekileceğini kabul etmişti. Ancak Rus ordusunun dağılmasından faydalanan Ermeniler Kars ve Ardahan'ı, Gürcüler ise Batum'u işgal ettiler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Bal, “Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Türkiye ve Ermeniler”, <http://cdn.istanbul.edu.tr/statics/ataturkilkeleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-05-bal.pdf>, erişim tarihi 05.07.2019.

¹⁷¹⁰ Mayıs ayında başlayan mücadele, 15 Eylül 1918'de Bakü'nün kurtarılması ile sona ermiştir. Osmanlı birliklerinin geri çekilmesi ile alakalı olarak 4 Kasım 1918'de Azerbaycan ve Nuri Paşa arasında bir antlaşma yapılmıştır. Yapılan antlaşmaya göre; Azerbaycan Devleti hizmetine girecek bütün Osmanlı askerleri Azerbaycan vatandaşı sayılacaktır. Antlaşmanın diğer şartları için bkz. Mirza Bala Mehmetzade, “Kafkasya İslam Ordusu” Azerbaycan, No:4-5, 1954, s. 5-6; Mehman Ağayev, Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006, s. 58-59.

"11- İran'ın Şimali garbi kısmındaki Kuva-yı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maveraya-yı Kafkas'ın evvelce Kuva-yı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmı mütebakisi müttetikler tarafından vaziyet-i mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir.

15- Bircümle butut-i hadidiyeye itilaf murakabe zabitleri memur edilecektir. Bunlar meyanında eyevm hükümet-i Osmaniye'nin taht-i murakabesinde bulunan Maveraya-yı Kafkas hutut-i hadidiyesi aksanı dahildir. İş bu Kafkas hutut-i serbest ve tam olarak itilaf memurlarının tahtı idaresine vazedilecektir. Ahalinin ihtiyacının tatmini nazarı dikkate alınacaktır. İş bu maddede Batum'un işgali dahildir. Hükümet-i Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır." ¹⁷¹¹

Bağımsız bir hükümet olan Azerbaycan Osmanlı Devleti için hazırlanan bir mütarekeye kendileri ile alakalı madde koyulmasından ve Osmanlı temsilcisinin de onaylayıp imzalamasından rahatsız olmuş ve Bahriye Nazırı Rauf Bey'i makamına gönderdiği temsilci ile sözlü olarak 3 Kasım 1918'de; Hariciye Nazırı Müsteşarı Reşat Bey'e gönderilen belge ile 4 Kasım 1918'de yazılı olarak Azerbaycan ile alakalı hükümler içeren bir mütarekenin imzalanmasını protesto etmiştir.

Savaşın kaybedilmesi ile birlikte Osmanlı Devleti toprakları emperyalist güçler tarafından dört bir yandan işgale uğradı. Ancak Mustafa Kemal Paşa, 19 Mayıs 1919'da 9. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a ayak bastı ve böylece Anadolu Türklerinin dünyadaki tüm mazlum halklara örnek teşkil edecek mücadelesinin fitili ateşlenmiş oldu.

Milli Mücadele'nin başlaması ile birlikte emperyalist güçlere karşı savaşta Ankara Hükümeti'nin yanında olduğunu belirten Rusya, her ne kadar kendi sınırları dahilindeki Türklere baskı uyguluyor olsa da, Azerbaycan Türkleri fiilen yıkılan Osmanlı Devleti'nin ardından Ankara'da oluşan bu yeni Türk hükümetine hem siyasi, hem askeri ve hem de ekonomik olarak destek verdi. Azerbaycan Türkleri Bakü kurtarılrken canlarını veren kardeşlerine bedeli ne olursa olsun sahip çıkıyorlardı. İşte kardeşlerine yardım eli uzatan Azerbaycan Türkleri'nden biri de Hacı Cebbar (Kömek) Beğ idi.

¹⁷¹¹ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt 1, Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, s. 521-522.

Hacı Cebbar (Kömek) Beğ

Hacı Cebbar Beğ, Azerbaycan'ın Yenice kentinde 1869 yılında doğmuş, eğitimini tamamladıktan sonra ticaretle uğraşmaya başlamış ve İran'dan getirdiği çeşitli malları ülkesinde satmıştır.

Vilayat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-i Milliye Erzurum Cemiyeti ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ortak uğraşları sonucu Erzurum Kongresi'nin toplanması kararı alındığı haberi üzerine Elviye-i Selase¹⁷¹² halkından olan Nahçıvanlılar, Hacı Cabbar Beğ'i kendi temsilcileri olarak göndermeye karar vermişler ve o da katılma talebini beyan ettiği bir müracaat telgrafı çekmiştir. Telgrafta Cabbar Beğ şunları yazıyordu:

"Bilumum Nahçıvan, Şeril (Şerür), Ordubad, Vedibasara Havalisi Ahalii İslamiyyesi tarafından intihab olunmuş bir Hey'et (i Murahhasa) sıfatıyla, Erzurum'da İn'ikaadi takarrur eden Kongre'de(ye) iştirak edebilüp bimiyeceğimizin iş'arı, mütemennadır.

Nahçıvanlı Cebbar (KÖMEK) Beğ"¹⁷¹³

1 Haziran 1919 tarihinde çekilen telgraf 3 Haziran 1919 tarihinde Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne ulaşmış ancak Erzurum'dan herhangi bir cevap alınamayınca ikinci bir telgraf çekilmiştir. Bu telgrafta ise şunlar yazmaktadır:

"Azim bir Muhiti İslamiyye'nin mesaili hayatiyyeleri hususunda lede-l-istişare, oraya gelmek, ahassı amalıdır. Lakin, Bayazıd Livası'ndan (henüz) Kongre'ye A'za intihab edilmediği için, tek başıma olarak gelemiyeceğim tabi'dir.

İngiliz Askeri'nin Nahçıvan'dan çekilmesi, Ahali-i İslamiyye hakkında reva görülen mezalimin tahkiki ile, vaz'iyetin tebeddülünü badi olmuştur. Ermeni kuvveti, ke-en-lem-yekün (sanki yokmuş) hükmündedir. Son talimat ve tavsiyelerinizin, intizarındayım.

Nahçıvan Vekili (Murahhas)

Hacı Cebbar (KÖMEK)"¹⁷¹⁴

¹⁷¹² Elviye-i Selase "Üç Sancak" ya da "Üç Liva" demektir ve Kars, Ardahan ve Batum'u ifade etmektedir. 93 Harbi olarak da anılan 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılan Elviye-i Selase I Dünya Savaşı devam ederken Rusya'da patlak veren Bolşevik İhtilali'nin ardından imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'nın ardından yapılan halk oylaması ile yeniden Osmanlı Devleti toprağı oldu. Esin Derinsu Dayı, "Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selase ve Nahçıvan", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXII S. 64-65-66, Mart-Temmuz-Kasım 2006, Ankara 2006, s. 93-94.

¹⁷¹³ M. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Cilt I, Kültür Ofset Ltd Şti, Ankara 1993, s. 33.

¹⁷¹⁴ Kırzioğlu, a.g.e., s. 37

Bu telgrafın çekilme tarihi 11 Haziran 1919'dur. Erzurum Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti tarafından 13 Haziran 1919'da kabul olunmuştur. Ancak Nahçıvan bölgesi o tarihte artık Vilayat-ı Sitte dışında kaldığından ve 20 Mayıs 1919'dan itibaren Ermeni işgalinde olduğundan Hacı Cebbar (KÖMEK) Beğ kongreye katılamamıştır¹⁷¹⁵.

Hacı Cebbar Beğ kongreye katılamamış olsa da Ermenilerin Nahçıvan bölgesinde yaptıkları katliamlara dair haberleri Erzurum'daki heyete ulaştırarak Kongre'ye katkıda bulunmuştur.

Kongre sonunda alınan kararların 9 Ağustos 1919 tarihinde ilan olunan Beyannamesi'nin 6. maddesinde *"Düvel-i itilafiyece mütarekenin imza olunduğu 30 Teşrinievvel 334 tarihindeki hududumuz dahilinde kalan ve her muntkasında olduğu gibi Şarki Anadolu vilayetlerinde de ekseriyet-i kahireyi İslamlar teşkil eden ve harsî, iktisadî tefevvuku Müslümanlara ait bulunan ve yekdiğerinden gayr-i kabil-i infikak öz kardeş olan din ve ırkdaşlarımızla meskun memalikimizin mukasaması nazariyesinden bi'l-külliyeye sarf-ı nazarla mevcudiyetimize, hukuk-ı tarihiye, irkiye ve diniyemize riayet edilmesine ve bunlara mugayir teşebbüslerin tervic olunmamasına ve bu suretle tamamıyla hak ve adle müstenid bir karara intizar olunur."*¹⁷¹⁶ denilerek Mondros Mütarekesi imzalandığında henüz işgal altında olmayan Nahçıvan ve Elviye-i Selase'nin de "milli hudutlar" içerisinde yer aldığına vurgu yapılmıştır¹⁷¹⁷.

Kazım (Karabekir) Paşa Elviye-i Selase Vilayeti ve Kafkaslardaki Türklere uygulanan Ermeni katliamına son vermek amacıyla 28 Eylül 1920'de Doğu Harekatı'na başlamıştır. Türk Hükümeti'nin zafer kazanması ile 2/3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Ancak antlaşmanın imzalanmasından hemen önce 1 Aralık 1920'de Bakü Sovyet Hükümeti Nahçıvan ve Zenzagur'u Ermenilere hediye olarak verdiğini açıklamıştır.¹⁷¹⁸ Durumun öğrenilmesi ile birlikte Azerbaycan Türkleri Nahçıvan, Şerur ve Ordubad'da protesto eylemlerine başlamıştır. Nahçıvan halkı bağımsızlıkları uğruna can vermeye hazırdı ancak Türk Hükümeti'nin desteği ile hareket etmeye karar verdiklerinden Nahçıvan adına temsilci seçilen Hacı Cebbar (Şeyhzade) Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bir telgraf çekerek yardım istemiştir. Hacı Cebbar Beğ kardeşlerine şöyle sesleniyordu:

¹⁷¹⁵ İbrahim Ethem Atnur, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 186.

¹⁷¹⁶ *Milli Egemenlik Belgeleri*, Derleyen Sefer Yazıcı, TBMM Basımevi, Ankara 2015, s. 20-21.

¹⁷¹⁷ Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı konuşmada da bu konuya değinmiş ve Elviye-i Selase'yi "Misak-ı Milli" sınırlarına dahil etmiştir. *TBMM Zabıt Ceridesi*, I, 1336, s.16, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataaturk_konusma/24_04_1336.pdf, 06.07.2019.

¹⁷¹⁸ İbrahim Ethem Atnur, a.g.e., s. 408.

"Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine

Biz Nahçıvan ahalisi senelerce Türk duygusu, Türklük bilgisi ile Türk birliği için çarpan kalplerimizden doğan tahassür ve alkışlarla muzaffer Türk ordularını karşılamış ve İslâm kardeşlerimizi bağrımıza basmıştık. Felek çok gördü. Nihayet sevgili askerlerimizi ağlamaktan şişmiş kızarmış, gözlerimizle uzaklara teşyi ettik. Fakat Ermeni zulmü bize kadın gibi ağlamaktan bir fayda olmadığını anlattı. Erkek gibi döğüştüük. İstiklâlimizi aldık, istikbalimizi kurtardık, siyaset icabı Türkiye ile birleştik. Azerbaycan'a el uzattık. Son senenin muharebeleri sizlerce de malûmdur. Bütün Ermeni kuvvetleri üzerimize yürüdü. Muhacir olduk, açlıktan öldük, fakat elhamdülillah Ermeni olmadık. Ankara'daki Büyük Millet Meclisimizin son kararı imdada yetişti. Şark Cephesi kuvvetleri Ermenilere yürüdü, bizde hissemize göre yeniden harekete geldik. Vatanımızı kurtardık. Fakir ahali yakılmış köyelerine aç, çıplak olarak avdet etti. Vatan kokusu, vatan toprağı, vatan otlariyle yaşıyordılar. Azerbaycan'ın bizleri Ermenilere hediye ettiği sözü çıktı. Esaret kalkalı, hürriyeti umumiye esası kabul edeli nice seneler geçmiştir. Biz neyiz! Satılık mal gibi başka bir millete hediye olur mu? Akla ve mantıka sığmayan bu keyfiyeti nasıl protesto edeceğimizi bilmiyoruz. Bizi hayrette bırakan bir mesele daha var ki arzetmemek kabil değil, elyevm memleketimizde rifku muhur.... (telgrafta okunamamıştır.) açılmış inkılâp ruhu, müsavat idaresi teessüs etmiş fukarayı kâsibe artık harp sefaletlerinden halâs bulduğuna zahip olmuş iken Rus ve Azerbaycan Soviyet Hükümetleri biz fukarayı kâsibeyi inkılâp esasatına, inkılâp hayatına ve ahlâka külliye mugayir olarak hayvanat sürüsü gibi bunca senelik düşmanımız olan Ermenilere nasıl peşkeş çektiler? Bilemiyoruz. Haniya Komünizimde milletler kendi mukadderatlarına sahip olacaklardı? İstirham ederim bu feryadımızı Rus Soviyet Cumhuriyeti sefaretine de aynen tebliğ buyurunuz ki sözleri mi doğrudur özleri mi? Bizlere de bilfiil göstersonler. Paşa Hazretleri muhatabım siz değil Büyük Millet Meclisidir. Bunca kanlar ve kurbunlardan sonra bizi siz de mi Ermeni yapmak istiyorsunuz? Ey muhterem Meclis! hiç olmazsa Soviyet de olsa, bizim de müstakil, Türk Soviyet Cumhuriyeti namı altında ve fakat Ermeni idaresi, Ermeni zulmü, Ermeni tahakkümü haricindeki Türkleri ve Türklüğü hatırdan çıkarmayınız. Nahçıvan, şerir ordu, Bad, Vehdi Bey havalisinin gece gündüz göz yaş dökken ve sizden istimdat eyleyen, imdat bekleyen yüz binlerce ahalisinin bu feryadını pişigâhı tetkikinize arz ile aleni göz yaşlariyle cevaba intizar eylediğim maruzdur.

Nahçıvan Şerir, Vehdi Bey Ordu, Bad ahalisi namına murahhas

*Hacı Cebbar Şık zade*¹⁷¹⁹

Türk Hükümeti Nahçıvan'ın işgaline sessiz kalmadı zira bölge Gümrü Antlaşması ile Türkiye himayesine alınmıştı. Türk Milli Mücadelesi'ni bitiren zaferler kazanıldıkça imzalanan Moskova ve Kars Antlaşmaları'na koyulan maddeler ile bölgenin güvenliği sağlanmış ve özerk hale getirilen Nahçıvan Azerbaycan'a verilmiştir¹⁷²⁰.

Hacı Cebbar Beğ, bu olaylardan sonra 1920 yılı bitmeden Anadolu'ya gelerek Uşak'ta bir halı mağazası açtığı sırada Anadolu'da Milli Mücadele bütün şiddeti ile devam ediyordu. Mustafa Kemal Paşa 5 Ağustos 1921 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kendisine tek elden güç verdiği Başkumandanlık Kanunu'na dayanarak 7-8 Ağustos 1912'de Tekalif-i Milliye emirlerini yayınlamıştır. Buna göre tüm Anadolu kurtuluş yolunda seferberlik ilan etmiştir. Hacı Cebbar Beğ, kanun gereği ödenmesi gereken verginin çok üzerinde nakdi yardımla Türk Hükümeti'nden "Takdirname" almıştır.

1921 yılında Kars'a yerleşen Hacı Cebbar Beğ'e, burada Kazım (Karabekir) Paşa tarafından Mustafa Kemal Paşa'nın emri ile arazi başışı yapılmıştır. Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesinin ardından savaş sırasında Türkiye'ye katkıları sebebiyle "Beyaz Şeritli İstiklal Madalyası"¹⁷²¹ alan bu cesur Azerbaycan Türkü'ne 21 Haziran 1934'te kabul edilen Soyadı Kanunu'ndan sonra bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından KÖMEK soyadı verilmiştir. Kafkasya topraklarında başlayıp Anadolu'da devam eden hayatında Mustafa Yaşar adlı bir oğlu, İsmet ve Mürvet adlarında iki kızı olan Hacı Cebbar Beğ kızlarını İsmet İnönü'nün Bakü doğumlu iki yaveri ile evlendirmiş ve 1948 yılında Kars'ta vefat etmiştir.

¹⁷¹⁹ *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi*, Ankara 1945, Devre I, C. I, S. 62; *Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan 1918-1920*, ed. Dr. Qiyas Şükürov & Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 188-189;

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c008/b143/tbmm010081430062.pdf>, 06.07.2019.

¹⁷²⁰ 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova ve 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşmaları ile himaye hakkı başka bir devlete devredilmemek şartı ile özerk bir şekilde Azerbaycan'a bırakılıyordu. Coşkun Topal, "*Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Anlaşması*", Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 4/6, 2018, s. 323, http://www.ktu.edu.tr/dosyalar/karendergi_624d1.pdf, 06.07.2019; İbrahim Ethem Atnur, "Moskova ve Kars Antlaşmalarına Göre Nahçıvan", 3. *Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri) 13-15 Ekim 2011/Kars, Bildiri Kitabı*, Ed. Prof. Dr. Selçuk Ural&Arş. Gör. Süleyman Tekir, Kars 2012, s. 74,

https://www.researchgate.net/profile/Sueleyman_Tekir/publication/311696026_3_ULUSLARARASI_KAFKASYA_TARİH_SEMPOZYUMU_KARS_ANTLAŞMASI_ve_BOLGESEL_ETKILERI/links/58552da108ae77ec37067b6d/3-ULUSLARARASI-KAFKASYA-TARİH-SEMPOZYUMU-KARS-ANTLAŞMASI-ve-BOeLGESEL-ETKILERI.pdf, 06.07.2019.

¹⁷²¹ İstiklal Madalyası hakkında bkz. <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.66.pdf>, 06.07.2019.

Sonuç

Osmanlı Devleti Kafkasya ve özellikle de Azerbaycan toprakları ile yalnızca coğrafi konumu değil ırk ve din birliği sebebi ile de yakından ilgilenmiştir. 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Hükümeti ve Osmanlı Devleti yakın ilişkiler içinde olmuştur. Osmanlı Devleti, Bakü işgal edilince Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı birliklerini göndererek Kafkas İslam Ordusu'nun bu kadim Türk şehrini kurtarması için ırkdaşları ile birlikte savaşmıştır. Azerbaycan Hükümeti de Nargin Adası'nda esir Osmanlı askerleri ile yakından ilgilenmiş, "Kardeş Kömeği" adı altında topladığı yardımlarla Anadolu'da devam eden savaşa katkıda bulunmakla kalmamış, Milli Mücadele'nin başlaması ile birlikte kardeşlerinin bağımsızlığı için mücadele edecek nice yiğit Azerbaycan Türkü'nü Anadolu'ya göndermiştir.

Ankara Hükümeti ile iletişim halinde olup Kafkasya'da yaşananları haber almasını sağlayan, Erzurum Kongresi'ne katılmak için telgrafla başvuru yapan, Anadolu'da sürdürdüğü yaşamı boyunca Milli Mücadele'ye ekonomik katkı sunan Azerbaycan Türkleri'nden biri de Hacı Cebbar Beğ'dir. Soyadı Mustafa Kemal Atatürk tarafından özel olarak verilen, vatana katkıları nedeniyle İstiklal Madalyası alan bu cesur Türk, Türkiye-Azerbaycan kardeşliğinin ve "Tek Millet-İki Devlet" şiarının en nadide köşe taşlarından biridir.

Kaynakça

AĞAYEV, Mehman, *Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006

ASLAN Betül, *I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardeş Kömeği (Yardımları)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını:129, Ankara 2000.

ATNUR, İbrahim Ethem, *"Moskova ve Kars Antlaşmalarına Göre Nahçıvan"*, 3. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu (Kars Antlaşması ve Bölgesel Etkileri) 13-15 Ekim 2011/Kars, Bildiri Kitabı, Ed. Prof. Dr. Selçuk Ural&Arş. Gör. Süleyman Tekir, Kars 2012, https://www.researchgate.net/profile/Sueleyman_Tekir/publication/311696026_3_ULUSLAR_ARASI_KAFKASYA_TARİH_SEMPOZYUMU_KARS_ANTLASMASI_ve_BOLGESEL_ETKILERI/links/58552da108ae77ec37067b6d/3-ULUSLARARASI-KAFKASYA-TARİH-SEMPOZYUMU-KARS-ANTLASMASI-ve-BOeLGESEL-ETKILERI.pdf, Erişim Tarihi 06.07.2019.

ATNUR, İbrahim Ethem, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

BAL, Halil, *"Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Türkiye ve Ermeniler"*, <http://cdn.istanbul.edu.tr/statics/ataturkilkeleri.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2013/03/ydta-05-bal.pdf>, Erişim Tarihi 05.07.2019.

Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan 1918-1920, ed. Dr. Qiyas Şükürov & Vasif Qafarov, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.

DAYI Esin Derinsu, "Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selase ve Nahçıvan", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XXII S. 64-65-66, Mart-Temmuz-Kasım 2006, Ankara 2006.

ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt 1, Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.

<http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.66.pdf>, Erişim Tarihi 06.07.2019.

<https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d01/c008/b143/tbmm010081430062.pdf>, Erişim Tarihi 06.07.2019.

KASIMOV, Hacı İbrahim, "Nevruz Bayramı", *İkdam*, 9 Mart 1915, no. 65.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Cilt I, Kültür Ofset Ltd Şti, Ankara 1993.

MEHMETZADE, Mirza Bala, *"Kafkasya İslam Ordusu" Azerbaycan*, No:4-5, 1954.

Milli Egemenlik Belgeleri, Derleyen Sefer Yazıcı, TBMM Basımevi, Ankara 2015.

TBMM Zabıt Ceridesi, I, 1336, s.16, https://www.tbmm.gov.tr/tarihce/ataturk_konusma/24_04_1336.pdf, Erişim Tarihi 06.07.2019

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi, Ankara 1945, Devre I, C. I.

TOPAL, Coşkun, *"Türk-Rus İlişkileri ve Moskova Anlaşması"*, Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 4/6, 2018, http://www.ktu.edu.tr/dosyalar/karendergi_624d1.pdf, Erişim Tarihi 06.07.2019.

Azerbaycan Cumhuriyetinin Varoluşu ve Alimerdan Bey Topçubaşının İstanbul Misyonu

Cemil Hasanlı*

Alimerdan Bey Topçubaşı Azerbaycan tarihinin yetiştirdiği en parlak simalardan biridir. 19. yüzyılın 80'li yıllarında Tiflis Gimnazyumundan mezun olmuş Topçubaşı o dönemde Rusya'nın öncü eğitim kurumlarından olan St. Petersburg İmparator Üniversitesinde eğitim almıştır. Topçubaşı derin bilgiye, geniş bakış açısına, yüksek zekâyâ sahip biriydi. Alimerdan Bey Topçubaşı, hayat ve faaliyetinin belli dönemlerinde Rusya Türkleri, Müslüman halklar ve Kafkasya muhaceretinin lideri rolünü üstlenmiştir. O, sadece tarihin içinde yaşamakla yetinmemiş, aynı zamanda büyük olaylara yön veren siyasi liderlerden biriydi. Mehmet Emin Resulzade, "Topçubaşı ömrünün en azından elli yılını durmadan, yorulmadan halk ve millet meselelerine adamıştır" der.¹⁷²² Alimerdan Bey'i Rusya'nın siyasi tarih sahnesine çıkaran olay 1905-1907 Birinci Rus Devrimi'dir. Bu yıllarda Alimerdan Bey milli hakları ve liberal değerleri savunan ve hürriyet mücadelesine öncüllük eden bir şahsiyetçidir. Alimerdan Bey, Azerbaycan Cumhuriyetinin kurucularından biriydi. O Azerbaycan parlamentosunun ilk başkanı seçilmiş ve Paris'e gönderilen barış heyetinin başkanı olarak Versay'da cumhuriyetin uluslararası düzeyde tanınmasını sağlamıştır.¹⁷²³ O ABD Başkanı Woodrow Wilson tarafından kabul edilen ilk Azerbaycan devlet adamı idi. Nisan 1920'de bağımsız Azerbaycan Devleti Bolşevikler tarafından yıkıldıktan sonra Alimerdan Bey iltica ettiği Avrupa'da hayatının sonuna kadar istiklal davasının ön saflarında yer almıştır. Alimerdan Bey, Azerbaycan'ın milli dirilik destanına ebedi olarak adını yazan ve 20. yüzyılın başlarında siyasi gelişmelerin ağırlığını sırtında taşıyan önemli bir devlet adamıydı.

1918'in Mayıs ayında Güney Kafkasya Seymi'nin feshedilmesi ile ilgili Azerbaycan Seym Grubu 27 Mayıs'ta olağanüstü toplantıda Azerbaycan Milli Şura'nın kurulduğunu ilan etti. Gizli oylamada Mehmet Emin Resulzade oy çoğunluğu ile Milli Şura'nın başkanı seçildi. Bir gün sonra Milli Şura 24 oyla Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilan edilmesine dair karar kabul etti ve altı maddeden oluşan İstiklal Beyannamesini ilan etti.¹⁷²⁴ Milli Şura "İstiklal Beyannamesi'ni" ilan edildikten sonra Azerbaycan hükûmetinin kurulması için Fethali Han

* Prof. Dr, Bakü, Azerbaycan.

¹⁷²² Kurtuluş, 1934, № 2, s.35.

¹⁷²³ Bak: *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference. 1919*, vol. IX. US Government Printing Office. Washington, 1946.

¹⁷²⁴ *Azerbaycan Cümhuriyeti Devlet Arşivi (ACDA)*, fond(f.) 970, liste (l.) 1, iş(i.) 4, varak (v.) 1-2.

Hoyski'yi görevlendirdi. Hükûmet kabinesi oluşturulur oluşturulmaz Azerbaycan Dışişleri Bakanlığının ilk adımı Batum'da bulunan Osmanlı hükûmetinin Adalet Bakanı, Şura-yı Devlet Başkanı ve Batum barış görüşmelerinde Türk heyetine başkanlık yapan Halil Bey Mentеше'ye Azerbaycan Milli Şurası'nın ve Han Hoyski'nin başkanlığında hükûmet kurulduğuna dair bilgi vermek oldu.¹⁷²⁵

30 Mayıs'ta ise Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulması ile ilgili Bakanlar Kurulunun Başkanı Han Hoyski'nin imzaladığı bilgi radyo telgrafla tüm ülkelerin dışişleri bakanlıklarına gönderildi. İstanbul, Berlin, Viyana, Paris, Londra, Roma, Washington, Sofya, Bükreş, Tahran, Madrid, Lahey, Moskova, Stockholm, Kiev, Kristiania (Oslo) ve Kopenhag'a gönderilen bilgide şöyle denilmekteydi: "Gürcistan'ın ittihattan çıkması üzerine "Maverâ-yı Kafkasya'nın müttehit Cumhuriyeti" inhilal eylemiştir. Şerhi-halın 28. günü arifesinde, akd-i icmal Azerbaycan Milli Şurası Maverâ-yı Kafkas'ın güneydoğusunda kurulmuş Azerbaycan Cumhuriyetini oluşturmuştur. Keyfiyetten hükûmet – matbuanızın haberdar edilmesini suret-i mahsusta rica eyler ve ihtiram-at-i faikamı takdim ile kesb-i şeref ederim. Hükûmetin şimdilik makarr-ı muvakkatı Yelizavetpol'dur. 30 Mayıs 1918. Azerbaycan Cumhuriyeti Meclis-i Nüzzar Reisi Hoyski".¹⁷²⁶

Daha Güney Kafkasya Seymi döneminde, 11 Mayıs'ta başlayan Batum görüşmeleri sırasında 4 Haziran'da "Osmanlı İmparatorluğu Hükûmetiyle Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk Antlaşmasının imzalanmasıyla sonuçlandı.

Antlaşmayı Türkiye tarafından Adalet Bakanı Halil Mentеше, Kafkas Cephesi'nin Başkomutanı Ferik Mehmet Vehib Paşa, Azerbaycan tarafından Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski ve Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade imzaladılar. Bu, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin imzaladığı ilk uluslararası antlaşma idi.

Antlaşmanın dördüncü maddesine göre barış ve asayişi güçlendirmek, ülkenin güvenliğini sağlamak için ihtiyaç halinde Osmanlı hükûmetinin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne askeri yardımda bulunma güvencesi veriyordu.¹⁷²⁷ Osmanlı imparatorluğu ile imzalanan antlaşma Azerbaycan hükûmetinin uluslararası itibarını olumlu yönde etkilemekle kalmadı, bu antlaşma aynı zamanda Azerbaycan Türklerinin varoluşu açısından son derece önemli bir güvence idi. Antlaşmaya askeri yardımla ilgili maddenin eklenmesi Karabağ'ın Dağlık bölgesinde taşkınlık yapan Ermeni çetelerinin tasfiye edileceği ve Bakü'nün dış düşmanlardan temizlenerek huzur sağlanacağı anlamına geliyordu.

¹⁷²⁵ ACDA, f.970, l.1, i. 4, v.6.

¹⁷²⁶ ACDA, f.970, l.1, i. 4, v. 7.

¹⁷²⁷ ACDA, f.894, l.2, i. 88, v.1-3.

Tiflis'teki üç haftalık faaliyetten sonra Azerbaycan hükûmeti ve Milli Şura 16 Haziran'da Gence'ye taşındı. Azerbaycan hükûmeti Gence'ye vardığında Nuri Killigil Paşa ve komutasındaki birinci Türk askeri birlikleri artık şehirdeydi.¹⁷²⁸ Haziran 17'de ilhakçılar, Türk komutanlığı ve bağımsızlık taraftarları arasında bir kriz yaşansa da, Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumak mümkün oldu ve aynı gün Han Hoyski başkanlığında ikinci hükûmet kuruldu. Yeni kabinede Topçubaşı kabine üyeliği olmayan bakan görevinde olsa da, ikinci hükûmet kabini hakkında rapor hazırlayan Almanya'nın Tiflis'teki temsilciliği onun eski vekil, eski Meclis üyesi, Kadet Partisi üyesi olmuş bir şahsiyet gibi ün kazandığını vurgulamakta ve Alimerdan Beyi hükûmette en nüfuzlu kişi olarak karakterize edmekteydi.¹⁷²⁹

İkinci hükûmet kabinesi kurulduğunda Alimardan Bey daha Bakü'de, Bolşeviklerin esareti altındaydı ve onun bakan görevinin adının gösterilmemesi de bununla ilgiliydi.¹⁷³⁰ 19 Haziran'da Hükûmet krizi biter bitmez Nuri Paşa özel trenle cepheye doğru yola çıktı. Aynı gün 600 kişilik Azerbaycan gönüllüleri de ön cepheye gönderildi. 23 Haziran'da Azerbaycan'da yaşanan gergin durumu göz önünde bulundurarak hükûmet tüm Azerbaycan topraklarında sıkıyönetim ilan etti.

Bu kritik günlerde Türk nizami birliklerinden ve Azerbaycan gönüllülerinden oluşan İslam Ordusunun başlıca hedefi ülkenin tarihi, siyasi, ekonomik ve kültürel merkezi olan Bakü'yü Bolşevik-Ermeni işgalcilerinden kurtarmak, onu asıl sahibi olan Müslümanlara geri vermektir. Haziran 17'de kurulan hükûmetin ilk adımlarından biri Merkez (Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan) ve Kafkasya devletlerinin (Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan ve Dağlılar Birliği) İstanbul konferansına gönderilecek diplomatik heyetin belirlenmesi ve onlar için gerekli belgelerin onaylanması oldu.

Bu konferansın Azerbaycan için taşıdığı önemli rolü dikkate alarak hükûmet diplomatik heyetin üç kişiden - Mehmet Emin Resulzade, Halil Bey Hasmemmedov ve Aslan Bey Sefikürski'den, ayrıca dört danışman, teknik elemandan oluşmasını onayladı. Hükûmet tarafından onlara, uluslararası İstanbul konferansının katılımcıları olan Türkiye, Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, Gürcistan, Ermenistan ve Dağlılar Birliği'nin temsilcileri ile siyasi, ekonomik, mali ve askeri konularla ilgili görüşmeler ve antlaşmalar yapma yetkisi verildi. Ayrıca, hükûmet İstanbul'a giden diplomatik temsilciliğe Osmanlı Devleti ile her türlü gizli siyasi ve askeri anlaşmalar yapma ve imzalama yetkisi de veriyordu. Bu yetki Dağlılar

¹⁷²⁸ Murat Bardakçı, *Enver*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s.157.

¹⁷²⁹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, R 11061, I.7.

¹⁷³⁰ Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, Le Centre d'Études des Mondes Russe, Caucasien et Centre-Européen (CERCEC), l'École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS), Paris, carton n° 6/2, p.22.

Birliği ile ilişkilere de aitti. ¹⁷³¹ Azerbaycan'dan yola çıkan temsilciler 24 Haziran'da İstanbul'a vardılar. Türkiye'ye giden Azerbaycan temsilcileri varır varmaz İsmail Enver Paşa'ya mektup sunarak Azerbaycan'ın bağımsızlığının korunmasının gerekliliğini bildirmişlerdi. ¹⁷³²

1918 yazında Azerbaycan çevresinde yaşanan gerek i ve gerekse uluslararası durum Bakü'nün kısa sürede kurtarılmasını gerekli kılıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Bakü Osmanlı imparatorluğu, Almanya, İngiltere ve Sovyet Rusya'sı arasındaki mücadeleden ana hedefi haline gelmişti. Türk birliklerinin Azerbaycan'daki başarılı askeri operasyonlarından korkan Alman Genelkurmayı Ağustos başlarında konuya açık bir şekilde müdahale etmeye başladı. ¹⁷³³ Almanya ile birlikte, Rusya da çeşitli diplomatik yollarla Türkiye'ye caydırıcı etki göstermeye çalışıyordu. Berlin'de ve Moskova'da Alman-Rus görüşmelerinin devam ettiği sürede Bakü HKS'nin cephedeki başarısızlıkları Bakü'deki durumu daha da gerginleştirdi. şehirdeki gergin durumda tekrar takip edileceğinden endişe duyan Alimerdan Bey zorlukla Bakü'den çıkarak Abşeron bahçelerinden birinde saklanmayı başardı. O, cephedeki yenilgiden daha da öfkelenen Ermeni-Bolşevik koalisyonunun bu kez onunla son hesabını göre bileceğini anlıyordu. Zaten kefil yoluyla serbest bırakıldıktan sonra Alimerdan Bey birkaç kez ölümlle tehdit edilmiş ve riskli bir hayat yaşamak zorunda kalmıştı. Bu nedenle bir süre Bakü bahçelerinde saklanarak İslam Ordusunun şehre gelmesini beklemekten başka çaresi kalmamıştı. ¹⁷³⁴

İslam Ordusunun saldırısına dayanamayan Bakü Halk Komiserleri Sovyet'i 31 Temmuz 1918'de yıkıldı. 1 Ağustos'ta oluşturulmuş Sentrokaspi hükümetine Hazar filosu subaylarından Peenkin, Tyuşkov, Buşev, Lemleyn, Yermakov, Es-Er'lerden Lev Umanski, Abram Veluns, Menşeviklerden Grigori Ayolla, Mihail Sadovski, Taşnaklardan Aleksandr Arakelyan ve Melik-Yoluyan dahil edilmişti. Görüldüğu gibi, kendisinden önceki hükümet gibi, Sentrokaspi hükümeti de Azerbaycan'la hiçbir ilgisi yoktu ve bu oyuncak hükümet genel olarak yabancılardan oluşturulmuştu. Yeni kurulan Sentrokaspi hükümetinin ilk adımı Enzeli'de konuşlanarak Bakü'yü ele geçirmek için uygun zamanı bekleyen İngilizleri şehre davet etmek oldu. 4 Ağustos'ta Albay Claude Stokes'un komutasındaki ilk İngiliz birliği Bakü'ye geldi. Az sonra, 9-17 Ağustos tarihlerinde General Lionel Dunsterville komutasındaki bin kişilik İngiliz askeri kuvvetleri Bakü'ye girdi. ¹⁷³⁵

¹⁷³¹ ACDA, f.970, l.1, i. 138, v.3-5.

¹⁷³² ACDA, f.970, l.1, i. 7, v.4.

¹⁷³³ T. Swietochowski. Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in Moslem Community. Cambridge, 1985, p.134.

¹⁷³⁴ Bak: Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 6/2. CERCEC, EHESS, Paris, p.22.

¹⁷³⁵ Ministère des Affaires Etrangères (MAE) de France (Archives Diplomatique) Correspondance politique et commerciale, 1914-1940 Série «Z» Europe 1918-1940 Sous-Serie USSR Europe – Russie service russe

Temmuz ayının sonlarında İslam Ordusu Bakü civarına vardıktan sonra Alimerdan Bey gizli yaşam tarzından ayrılıp Türk-Azerbaycanlı birliklerinin Hırdalan istasyonunda bulunan karargâhına geldi. İslam Ordusu ve onun ardından Azerbaycan hükûmeti Bakü'ye, Alimerdan Bey ise Gence'ye varmak istiyordu. O, Ağustos ayının başlarında artık Gencede idi ve hükûmetin karargâhında İslam Ordusunun ardından vagon-kabinede Bakü'ye doğru ilerleyen Başbakan Han Hoyski'nin, ayrıca Dışişleri Bakanı Mehmet Hasan Bey'in görevini üstlenmişti.¹⁷³⁶ Bunu ondan Başbakan Fethali Han şahsen istemişti. O, 13 Ağustos'ta Fethali Han Gence'de olan Alimerdan Bey'e Bakanlar Kurulu Başkanı görevine vekâlet etmesi ve geçici olarak Dışişleri Bakanlığı görevini üstlenmesi konusunda ricada bulunmuştu.¹⁷³⁷ Çok geçmeden onun ailesi de Bolşeviklerin elinden kurtularak Gence'ye geldi. Fakat son ayların uzun ve acılı ayrılığından sonra bu görüş uzun sürmedi.¹⁷³⁸

Bakü için şiddetli savaşlar sürdüğü bir sürede, 18 Ağustos'ta Osmanlı İmparatorluğu ile diplomatik ilişkilerin yeniden kurulması için Azerbaycan hükûmeti döneminin nüfuzlu siyasilerinden olan, Azerbaycan hükûmetinin üyesi, Devlet Bakanı Alimerdan bey Topçubaşı'nı olağanüstü yetkileri haiz bakan olarak İstanbul'a gönderdi. Bakanlar Kurulunun kararı ile hükûmet üyesi olarak ona tüm yetkiler ve haklar verilmişti. Alimerdan Bey olağanüstü temsilci ve yetkili bakan olarak Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, aynı zamanda Gürcistan ve Ermenistan'ın temsilcilerinin İstanbul'da çağrılan konferansına katılarak oraya katılan devletlerin temsilcileri ile görüşmelerde Azerbaycan'ın tam yetkili vekili görevini ifa edecekti.¹⁷³⁹ İstanbul'da bulunan Azerbaycan delegasyonu başkanına gönderilen mektupta uluslararası İstanbul konferansı başlayacağı takdirde Alimerdan Bey Topçubaşı'nın Azerbaycan heyetinin tam yetkili üyesi olarak konferansta yer almak yetkisine sahip olduğu belirtilmişti.¹⁷⁴⁰ Topçubaşı 23 Ağustos'ta Gence'den çıktı ve birkaç gün Tiflis'te beklemek zorunda kaldı. Tiflis'teyken Alimerdan Bey Gürcistan hükûmeti yöneticileri, Osmanlı temsilcisi Abdül Kerim Paşa ile görüştü.

1918 yazında ve sonbaharında ciddi askeri, diplomatik hazırlıktan sonra 15 Eylül'de Bakü'ye nihai taarruz düzenlendi. Aynı gün İngiliz askeri birlikleri Bakü'yü terk etti. Böylece General Lionel Dunsterville'in Bakü maceraları başarısız bir şekilde sonuçlandı. Aynı gün Azerbaycan askeri birlikleri Bakü'ye girdi. Müslüman halk kutsal Kurban Bayramı'nı kendi

d'information et d'etudes (S.R.I.E.) XLI Caucase – Azerbaïdjan (1918-1920). Direction des Affaires Politiques et Commerciales Caucase Republique d'Azerbaïdjan Evenements Annees 1918-1919. Vol.832, folio 2.

¹⁷³⁶ Bak: Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 6/2. CERCEC, EHESS, Paris, p.22

¹⁷³⁷ Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 9. CERCEC, EHESS, Paris, p.1

¹⁷³⁸ Bak: Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 3. CERCEC, EHESS, Paris, p.15

¹⁷³⁹ Bak: Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 8. CERCEC, EHESS, Paris, p. 8.

¹⁷⁴⁰ ACDA, f.970, l.1, i.138, v.2

memleketinde kutladı. 17 Eylül'de Azerbaycan hükûmeti başkente geldi. Azerbaycan'ın başkentinin kurtuluşundan sonra, Nuri Paşa komutası altında şehrin çevresinde bulunan Türk askerleri 18 Eylül'de Bakü'ye girdi. Alimerdan bey Bakü'nün kurtarılması haberini Batum'da aldı. 16 Eylül'de Batum komutanı Bakü'nün kurtarılması sebebiyle onu tebrik etti.¹⁷⁴¹

Türkiye resmi kurumlarından alınan bilgiye göre, 1918'in sonbaharında Sadrazam Talat Paşa'nın Berlin'e ziyareti bekleniyordu. Alimerdan Bey Topçubaşı'nın amacı onunla birlikte Berlin'e gitmekti. Fakat büyük zorluklarla sadece 28 Eylül'de İstanbul'a varabilmiş, iki gün sonra ise Bulgaristan'ın mağlup olması hakkında haber yayılmıştı. Alimerdan Bey gelene kadar İstanbul'da bulunan Azerbaycan temsilcileri birçok önemli diplomatik adımlar atabilmişlerdi. 2 Ekim'de Berlin seferinden yeni dönen Başbakan Mehmet Talat Paşa Topçubaşı'ni kabul etti. O, Berlin'de yapılan görüşmeler hakkında Alimerdan Bey'e bilgi verdi ve Azerbaycan'ın yararına mümkün olan her şeyi yaptığını söyledi.

O, şimdilik ne Avusturya-Macaristan'ın, ne de Almanya'nın bağımsız bir Azerbaycan devletini tanımak istemediğini belirtti. Rusya büyükelçisi ise görüşmeler sırasında güya "Kafkasya Müslümanlarının sadece Türkiye'nin baskısı ile bağımsız devlet kurduklarını" belirtmiştir. Müslüman köylülerin beylerin ve zenginlerin zulmünden acı çekmesini proleter Rusya'sının "dayanamayacağını" belirten İoffe Talat Paşa'ya, "orada (Kafkasya'da - C.H.) Müslümanlar Şii, siz Türkler ise Sünni'siniz" diye bildirmiştir. Talat Paşa bu asılsız argümanı reddederek, "bak ben Türküm ve Şii'yim" demiştir. Topçubaşı bu sohbeti dinlerken "eğer ben de sizinle Berlin'de olsaydım, Sayın İoffe'ye, bak ben de Kafkas Müslümanıyım, ama Sünni'yim söyledim (fakat Alimerdan Bey aslında Şii idi - C.H.)" dedi. Bu konuda Talat Paşa'ya bilgi veren Alimerdan Bey Topçubaşı Azerbaycan'da ve genellikle Müslümanlar arasında mezhep ayrımcılığını öne çıkarmanın Rusya'nın geleneksel politikası olduğunu bildirdi. O Rusya'daki mevcut hükûmetin de aynı siyaseti uyguladığını ve Bolşevikler Müslümanlara karşı düşmanca tutumunu Bakü'de yaptıkları eylemlerle kanıtladıklarını belirtti.¹⁷⁴² Talat Paşa Berlin'de yaptığı görüşmelerde Azerbaycan'ın çıkarlarını savunduğunu, fakat durumun çok daha zorlaştığını söyledi.

O şöyle devam etti: "Bizim sadece bir arzumuz gerçekleşti: Rusya İmparatorluğunun dağılması. Bu hem bizim için, hem sizin için, hem de bütün Kafkasya ve Rusya halkları için iyi bir sonuçtur. Bu durumdan etkili bir şekilde yararlanmak için Azerbaycanlılar, Ermeniler ve Gürcüler kendi aralarında olan ufak uyuşmazlıkları ve hoşnutsuzlukları unutup sıcak ilişkiler kurmalıdırlar." Talat Paşa bu tarz ilişkilerin şu anda tesis edilmesi gerektiğini vurguladı:

¹⁷⁴¹ ACDA, f.894, l.10, i.34, v.5

¹⁷⁴² ACDA, f.894, l.10, i.150, v.1-2

"Elbette tartışmalı konuları çözmek için yeni kurulan devletler beş-altı tartışma konusu köyü birbirine talere etmelidirler. Biz barış kongresinde Kafkasya devletleri ile sadece bu durumda birlikte olabiliriz".¹⁷⁴³ Talat Paşa görüşmeler sırasında bağımsız Azerbaycan devletinin kurulmasının Türkiye'nin uzun süredir devam eden bir arzusu olduğunu belirtti. Topçubaşı Berlin ziyareti sırasında Azerbaycan'ın çıkarlarını savunduğu, ayrıca Türk askerinin Bakü'nün kurtuluşundaki rolüne göre Sadrazam'a Azerbaycan hükûmeti adına teşekkür etti.

Topçubaşı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulduğu günden itibaren iyi komşuluk ilkelerini rehber edindiğini, bu iyi amaca ulaşmanın zor olduğunu, Gürcülerle barış içinde yaşamak mümkünse bile Ermenilerle bunun çok zor olduğunu, Müslümanların bu konuda samimiyetinin çoktan belli olduğunu dedi Topçubaşı'ya göre Ermenilerin sadece şimdiki davranışlarını göstermek yeterlidir. Dünyada ne kadar ülke varsa onların da bir o kadar politikası olduğunu vurguladı: "İstanbul'da size sevgi ve bağlılıklarını anlatırlar, Berlin'de ise Almanlara. Bu nedenle bizim hükûmetimiz beni olağanüstü yetkili bakan olarak Avusturya-Macaristan ve Almanya'nın başkentine göndermeyi gerekli görmüştür".¹⁷⁴⁴

Fakat artık 29 Eylül'de Bulgaristan teslim oldu, diğer Merkez devletleri ise yenilgi arifesinde idiler. Artık koşullar değişmişti ve Alimerdan Bey'in Viyana ve Berlin'e gitmesine gerek kalmadı. Aslında 1918 yılının sonbaharında uluslararası koşullar kökten değiştiği için o, Almanya ve Avusturya-Macaristan hükûmetlerinde Azerbaycan'ın Olağanüstü Yetkili Temsilcisi görevine başlayamadı.¹⁷⁴⁵ Aynı gün, 2 Ekim'de Alimerdan Bey Topçubaşı Türk Dışişleri Bakanı Ahmet Nesim Bey'le görüştü. Azerbaycan hükûmeti tarafından İstanbul'da, Berlin'de, Viyana'da, ayrıca Ermenistan ve Gürcistan temsilcileri ile görüşmeler yapmak için kendisine verilmiş Olağanüstü Yetkili Bakan olduğuna dair etki belgesini Osmanlı Dışişleri Bakanlığı'na sundu ve Azerbaycan Cumhuriyeti hakkında bilgi verdi. Ahmet Nesim Bey Topçubaşı'nın misyonu ve Azerbaycan hakkında yakın zamanda Sadrazamla konuştuğunu bildirdi: "Şimdi umut edebiliriz ki, sizin için, Azerbaycanlılar için güzel günler başlıyor ve siz kendi devletinizi inşa etmekle uğraşabilirsiniz."¹⁷⁴⁶ Görüşme sırasında Ahmet Nesim Bey Kafkasya cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki sorunları çözme, karşılıklı bir şekilde anlaşarak sınırlarını belirleme gerekliliğini vurguladı. Son dönemlerde dünyada olayların yönünün değiştiğini, İstanbul konferansının mümkün olmayacağını belirterek, Kafkasya'da barışın ve istikrarın, iyi komşuluk ilişkilerinin kurulmasının önemini ifade etti.

¹⁷⁴³ ACDA, f.894, l.10, i.150, v.2-3

¹⁷⁴⁴ ACDA, f.894, l.10, i.150, v.3

¹⁷⁴⁵ Bak: Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 6/2. CERCEC, EHESS, Paris, p.23

¹⁷⁴⁶ ACDA, f.894, l.10, i.150, v.4

Ahmet Nesim Bey şöyle bildirdi: "Barış kongresine hazırlanabilmek için bunları mümkün olduğunca erken yapmak gerekiyor. Azerbaycanlılar, Gürcüler ve Ermeniler oraya ortak istekle gitmeli." Osmanlı Dışişleri Bakanının söylediklerini onaylayan Topçubaşı Ermenilerle çalışmanın imkânsız olduğunu da belirtti. Topçubaşı'nın ifade ettiği üzere Ermenilerin istekleri çok büyüktü ve onların bu isteklerini başkalarının, öncelikli olarak Türklerin kayıpları hesabına gerçekleştirmek istiyorlar. Ermeniler hemen hemen tüm ülkelerin başkentlerinde Azerbaycan halkına karşı propaganda yaparak, onun kendi devlet kurmaya muktedir olmadığı ve komşu halklarla barış içinde yaşamayı beceremediği konusunda gerçek dışı bilgiler yayarak Azerbaycan'ın çıkarlarına zarar veriyorlardı. Bu yüzden Topçubaşı, Avrupa'nın başkentlerinde temsilcilik olması gerektiğinin önemine vurgu yaptı. Türk Dışişleri Bakanı bu argümanların doğruluğunu kabul etti. Bu konuda daha önce İstanbul konferansına gelen Azerbaycan temsilcileri ile de konuşmuştu. Ahmet Nesim Bey görüşmeler sırasında bunun faydalı bir fikir olduğunu bildirerek "eğer siz yurtdışında olursanız, çok iyi olur ve Azerbaycan hakkında kendiniz konuşursunuz" dedi.¹⁷⁴⁷

3 Ekim'de, Osmanlı Devleti Harbiye Bakanı İsmail Enver Paşa, Azerbaycan'ın olağanüstü yetkili temsilcisini kabul etti. Harbiye Bakanlığının toplantı odasında Alimerdan Bey Topçubaşı Batum görüşmelerinde Türkiye heyetine başkanlık yapmış Adalet Bakanı Halil Bey'le karşılaştı ve kendisiyle Kafkasya cumhuriyetlerinin sınır meselelerine ve karşılıklı ilişkilerine dair kısa fikir mübadelesi yaptı.¹⁷⁴⁸

Harbiye Bakanlığındaki görüşmeler sırasında Azerbaycan Ordusunun kurulmasına, doğrudan bakımına ve Bakü'nün kurtarılmasındaki yardımına, ayrıca Azerbaycan halkı karşısında hizmetleri olan İslam Ordusuna Harbiye Bakanının kardeşi Nuri Paşa'nın komutanlık etmesi için Enver Paşa'ya kendi adına teşekkür etti. Azerbaycan Ordusu için gerekli olan kadroların hazırlanması, silah ve askeri mühimmat temini ile ilgili bir dizi konu ele alındı. Enver Paşa Azerbaycan temsilcilerinin Avrupa başkentlerine gönderilmesine büyük önem veriyordu.

O, sadece Berlin ve Viyana'nın değil, savaş halinde olan ülkelerin elçilikleriyle iletişim kurmak için tarafsız ülkeler olan İsviçre ve Hollanda'ya gidilmesi gerektiğini belirtti. Bu ziyaretler sonucunda basın aracılığıyla ve başka yollarla Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olduğu propagandası yapılabilir. Enver Paşa şöyle dedi: "Uzun bir süre boyunca, en azından umumi barış sağlanana kadar İsviçre'de kalmak, Berlin'e ve diğer merkezlere gitmek gerekiyor. Eğer siz orada çok kalmazsanız bile şu anki temsilciliğinizden birisini gönderilebilir. Cenevre

¹⁷⁴⁷ ACDA, f.894, l.10, i.150, v.5.

¹⁷⁴⁸ Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 9. CERCEC, EHESS, Paris, p. 1.

ve Lozan'da tek bir Azerbaycan temsilciliğinin olması çok iyi olurdu".¹⁷⁴⁹ 2 Ekim'de Alimerdan Bey İstanbul'da olan Ermenistan temsilcileri (Avetis Agaronyan, Mihail Papacanov ve Aleksandr Hatisov), Ekim'de ise Gürcistan temsilcisi Gvazava ile görüşerek Türkiye devlet yetkilileri ile sürdürdüğü müzakereler konusunda onları bilgilendirdi.¹⁷⁵⁰

Fakat Büyük Harbin zorlukları Türkiye'de hükûmet krizini derinleştirmişti. Ekimin başlarında Almanya'da hükûmet değişikliği Osmanlı devletini de etkiledi. Ekim 8'de Talat Paşa kabinesi istifa etti. 10 Ekim'de Sultan'ın yemin töreninin yapıldığı parlamento toplantısında bu istifa tereddütle karşılanırsa da, Alimerdan Bey'in tabirince "hükûmet kendisinin kuğu müziğini söylüyordu."¹⁷⁵¹ Müzakereler sırasında eski kabinenin istifası kabul edildi ve 11-12 Ekim'de yeni kabine oluşturma görevi Ahmet Tevfik Paşa'ya verilse de, herhangi bir sonuç alınamadı. Ekim'in ortalarında Türkiye'nin siyasi çevrelerinde İngiliz eğilimi daha ağır basıyordu. Daha Ekim'in 4'i ile 10'u arasında İtilaf devletleriyle gizli ilişkiler kurma girişimleri olmuştu.¹⁷⁵² Nihayet, 13 Ekim'de Türkiye politikasını ABD Başkanı Wilson'un "14 madde"si ile uyumlaştırmaya çalışan İzzet Paşa kabinesi kuruldu. Alimerdan Bey Topçubaşı Azerbaycan hükûmetinin başkanına yazdığı mektupta "şu anki kabinenin kendi güçsüzlüğünü itiraf ettiğini" belirtmekteydi.¹⁷⁵³ Türkiye'de kurulmuş olan yeni kabinenin güçsüzlüğü Başbakan ve Dışişleri Bakanının Topçubaşı'yla görüşmelerine de yansıyor.

21 Ekim'de yeni Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Azerbaycan'ın Olağanüstü ve Yetkili Temsilcisiyle görüştü. Alimerdan Bey Topçubaşı yeni hükûmet kabinesini tebrik ederek, Sadrazama Azerbaycan Cumhuriyeti, İstanbul'da yaptığı görüşmeler, ayrıca mevcut durum hakkında bilgi verdi. İzzet Paşa durumun kritik bir seviyeye ulaştığını belirterek şöyle dedi: "Evet, zaman hızla ilerliyor, şimdi her şey gün içerisinde değil, saat içerisinde değişiyor. Bakın dün ne vardı, bugün neler yaşanıyor. Dün biz olduğumuz durumdan dolayı kendimizi iyi hissediyorduk, bugün ise biz... mağlubuz. Şimdi kendi çıkarlarımızı koruya bilmemiz için birlikte hareket etmemiz gerekmektedir. Sizi, Azerbaycan'ı sevdiğimiz kimseye sır değil ve şimdiye kadar ne mümkünse yaptık".¹⁷⁵⁴ Görüşmelerde Azerbaycan tarafı şimdiye kadar yapılan yardımdan dolayı teşekkür etti ve yeni kabinenin de Azerbaycan'a karşı eski çizgiyi devam ettireceğine inandığını bildirdi. İzzet Paşa cevap olarak büyük kardeşin küçük kardeşe imkânları dâhilinde yardım etmesinin gerekliliğini onaylayarak, konuyu objektif gerçekler

¹⁷⁴⁹ ACDA, f.894, l.10, i.150, v.8.

¹⁷⁵⁰ Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 9. CERCEC, EHESS, Paris, p. 2.

¹⁷⁵¹ Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 9. CERCEC, EHESS, Paris, p. 2.

¹⁷⁵² Aynı belge, v. 2.

¹⁷⁵³ ACDA, f.894, l.10, i.34, v.12-13.

¹⁷⁵⁴ ACDA, f.894, l.10, i.150, v.8.

açısından ele alarak şöyle dedi: "Koşulların değiştiğini görüyorsunuz, bizim ve müttefiklerimizin durumu da keskin şekilde değişiyor. Bu yüzden şimdi söz hakkı bizim değil, Wilson ve taraftarlarındır."¹⁷⁵⁵

Uzun süren müzakerelerden sonra Türkiye'nin Azerbaycan'a karşı olan önceki tutumunun değişmez olarak kaldığına dair Alimerdan Bey Topçubaşı'nın Azerbaycan hükûmetini bilgilendirmesi yönünde mutabakat sağlandı. Yeni Sadrazam Ahmet İzzet Paşa 24 Ekim'de Türk ordularının Kafkasya'dan çıkarılarak Brest-Litovsk Muahedesi ile belirlenen sınırlara çekilmesi hakkında emir verdi. Bu emir Türkiye'nin teslimiyete doğru ilerlediğinin açık göstergesiydi. 27 Ekim'de Topçubaşı yeni Dışişleri Bakanı Mehmet Nebi Bey'le görüştü. Görüşmeler sırasında Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin birçok önemli hususları ele alındı ve yeni dışişleri bakanı Türkiye'nin Azerbaycan'a karşı tutumunun değişmez olduğunu bir kez daha göstermiş oldu. Azerbaycan tarafı yeni oluşturulan Milli Ordunun donatılması için gerekli olan askeri mühimmatı Osmanlı Devleti'nden alacağına inandığını bildirdi. Türk dışişleri bakanı müttefiklerin baskısıyla Osmanlı Ordusunun Azerbaycan'dan çıkmak zorunda kalacağını, fakat Türk subay ve askerlerinin gönüllü olarak Azerbaycan Ordusunda kalarak hizmet etme olasılığının mümkünlüğünü belirtti. Görüşmeler sırasında Nebi Bey Türk birliklerinin Azerbaycan'dan çıkacağı takdirde Azerbaycan'a kısa sürede diplomatik temsilci atanacağı hakkında bilgi verdi. Konuşma sırasında Karabağ konusuna ve bu konu ile ilgili İstanbul konferansına katılan Ermeni temsilcilerinin yaptığı propaganda kampanyasına da değinildi.

Azerbaycan'ın yetkili temsilcisi 28 Ekim'de İstanbul'da - Türkiye Halk Eğitimi Bakanlığı'nda kabul edildi. Eğitim Bakanı hasta olduğu için onun yardımcısı ile Azerbaycan-Türkiye kültürel ilişkileri konusunda görüşmeler yapıldı. Öncelikle 1918 yazında Mehmet Emin Resulzade ve Ahmet Bey Ağayev tarafından Türkiye'den öğretmen davet etmek konusu ele alındı.¹⁷⁵⁶ Türkiye tarafı bu işin Eğitim Bakanlığı tarafından yürütüldüğünü ve Azerbaycan'ın bu önerisinin yakın zamanda gerçekleşeceğini bildirdi.¹⁷⁵⁷ Görüşmelerde Azerbaycanlı gençlerin Türkiye'ye eğitim almaya gönderilmesi, ayrıca daha önceden burada eğitim gören Azerbaycanlı öğrencilerin eğitimini tamamladıktan sonra Azerbaycan'a dönmesi konusu müzakere edildi.

Türkiye'nin Eğitim ve Kültür Bakanlıkları, önde gelen aydınlarının yardımıyla Alimerdan

¹⁷⁵⁵ Aynı belge, v.9.

¹⁷⁵⁶ Azerbaycan Cümhur Başkanının Siyasi Senedle Arşı (ACBSSA), f.276, l.9, i.17, v.44-46.

¹⁷⁵⁷ ACDA, f.894, s.10, i.150, v.13-14.

Bey Topçubaşı İstanbul'da "Azerbaycan basın bürosu" kurabilmişti.¹⁷⁵⁸ Bu büronun Azerbaycan hakkında olan belgelerin toplanması ve yayılmasında büyük rolü oldu. Yine aynı gün, 28 Ekim'de günün ikinci yarısı Azerbaycan'ın olağanüstü yetkili temsilcisi yeni seçilen Şeyhülislam'la bir araya geldi. Şeyhülislam kendisi Kafkasya kökenliydi.

O bir zamanlar Dağıstan'ın Gunib aulu yakınındaki İnah köyünden Türkiye'ye eğitim almak amacıyla gelmiş ve daha sonra geri dönmemişti. Bu yüzden Şeyhülislam Kafkasya'daki durum, Azerbaycan-Dağıstan ilişkileri, Azerbaycanlı gençlerin dine yaklaşımı konusunda bir hayli konuştu, şeriata bazı önemli hükümleri üzerinde durdu. Alimerdan Bey Topçubaşı Azerbaycan'daki durum, yüzyıl süren Rus sömürgeciliğinin Azerbaycan'ın ahlaki değerlere verdiği zarar, ayrıca Kafkasya'da bulunan din adamlarının Rus yönetiminin elinde bir araca dönüştüğü hakkında bilgi verdi. Uzun süre Müslüman düşmanlarının Sünni ve Şii anlaşmazlığını ustalıkla kullandıklarını ve şu an Azerbaycan'da böyle zararlı düşüncelerin ortadan kaldırıldığını duyan Şeyhülislam bundan çok mutlu oldu. Şeyhülislam şöyle dedi: "Bunu sizden duymama çok sevindim. Elbette bu fark tek olan Allah'ı tanıyan ve Kur'an'ı kabul eden Müslümanları ayırmamalı ve ayıramamalıdır. Ne kadar zarar verdi. Şükürler olsun Allah'a ki, artık Kafkasya'da bu belayı anlıyorlar."

Alimerdan Bey Topçubaşı bunun geleneksel Rus politikası olduğunu söyleyerek I. Petro'nun vasiyetini örnek gösterdi. Bir zamanlar I.Petro varislerine Sünni ve Şii zemininde sürekli Farslarla Türkleri bir birilerine karşı kışkırtmalarını, müftü ve şeyhülislamı altınla ele almalarını tavsiye etmişti.

Topçubaşı şimdi bile, hatta Bolşevik hükümetinin Sünni-Şii ayrımını kullanarak Müslümanlar arasında nifak çıkarmak istediğini vurguladı. Görüşmeler sırasında İslam dini ve milli dil konuları da ele alındı. Kafkasya'daki bazı nüfuzlu din adamlarının "bütün Müslümanlar sadece Arapça konuşmalıdır" şeklindeki zararlı düşüncesi eleştirildi. Bu din adamları "Osmanlıların Türk dilini devlet dili olarak ilan etmekle kendilerini yok ettikleri" düşüncesindeydi.

Bununla ilgili olarak Şeyhülislam şöyle dedi: "Bu, mümkün değil, her halk onun için değerli olan ana dilini seviyor ve sevmelidir. Sadece Türkler değil hiç kimse kendi ana dilinden vazgeçemez".¹⁷⁵⁹ 1918 yılında söylenmiş bu sözler birçok yönden bugün de güncelliğini koruyor. Alimerdan Bey bu görüş ve müzakereleri çok zor koşullarda gerçekleştirmekteydi. 19 ve 25 Ekim'de İtilaf ordularının uçakları İstanbul'u bombaladı. İkinci saldırı sırasında şehrin merkezinde 60 kişi öldü.

¹⁷⁵⁸ ACDA, f.894, l.10, i.34, v.15.

¹⁷⁵⁹ ACDA, f.894, l.10, i.150, v.17-18.

Türkiye'nin durumunun iyi olmaması ve 19 Ekim tarihinde eski kabine üyelerinden biri ile yapılan gizli toplantıdan sonra Alimerdan Bey İstanbul'da kalmanın anlamsız olduğunu düşünüyordu. O, ya Bakü'ye dönmek ya da Avrupa ülkelerinden birine giderek İtilaf devletleri ile ilişkiler kurmayı düşünüyordu.

Fakat 1 Kasım'da propaganda amacıyla İsviçre'ye yollanmış Ali Bey Hüseyinzade, Fuat Köprülü, Gabdreşit İbrahimov (Abdürreşit İbrahimov- t.n.) ve Ataulla Baheddinov'dan oluşan heyetin kısa sürede geri dönmesi Alimerdan Bey'i Avrupa'ya gitmek fikrinden vazgeçirdi.

O, 1 Kasım'da Halil Bey Hasmemmedov'u Bakü'ye uğurlarken yaptıkları konuşmada, Azerbaycan hükûmeti ya onu geri çağırmak ya da barış kongresine katılmak için ona yeni yetki belgesi göndermek konusunda bir karara varmasını söyledi.¹⁷⁶⁰ Tüm bunlara rağmen, Alimerdan Bey Fethali Han'a samimi bir şekilde, bu hassa dönemde, İstanbul'un düştüğü bu zor durumda Türk başkentini terk etmenin ona zor geldiğini yazıyordu.

O, tüm bu tereddütlerden sonra sekreterleri Selim Bey Behbudov ve Mustafa Bey Vekilov'u 19 Aralık'ta özel talimatla Bakü'ye yolcu etti. Onlar Barış heyeti Paris'e doğru yola çıktığı arifede 7 Ocak 1919'da Azerbaycan'ın başkentine vardılar.¹⁷⁶¹

Fakat Alimerdan Bey Topçubaşı Ekim ayında İstanbul'da yaptığı görüşmeler, yürüttüğü diplomatik ilişkiler Azerbaycan Cumhuriyeti'nin uluslararası durumunu olumlu yönde etkiledi. Durumun gün geçtikçe hızla değişmesi, Osmanlı hükûmetlerinin sıkça istifa etmesi Azerbaycan yetkili temsilcisinin Berlin'e ve Viyana'ya beklenen ziyaretini geciktirmiş oluyordu. Daha sonra bu ziyarete ihtiyaç kalmadı. Alimerdan Bey Azerbaycan hükûmetinin başkanına yazdığı mektupta acil bir şekilde ABD, Büyük Britanya, Fransa, İtalya ve diğer ülkelerin temsilcileriyle görüşmek için kendisine yetki verilmesi talebinde bulunuyordu. İstanbul'daki faaliyetleri hakkında Alimerdan Bey 22 Ekim'de Bakü'ye giden Resulzade ve 1 Kasım'da Azerbaycan'a dönen Halil Bey Hasmemmedov aracılığıyla Başbakan Fethali Han'a geniş bir rapor göndermişti. Fakat Türkiye yenilgi öncesi buhran döneminde olduğu ve bir buçuk ay boyunca üç hükûmet kabinesi değiştiği için Azerbaycan'la Osmanlı devleti arasında istikrarlı ilişkiler kurmak mümkün olmadı. Alimerdan Bey Topçubaşı Azerbaycan hükûmetinin başkanına 14 Kasım'da bu konuyla ilgili şöyle yazıyordu: "Benim geldiğim dönemde artık üçüncü kabine kurulmaktadır, Talat Paşa kabinesinden sonra kurulan İzzet Paşa kabinesi bırakıldı. Ve birkaç gün önce eski diplomat Tefvik Paşa Dışişleri Bakanı Mustafa Reşat Paşa ile yeni kabine kurdular. Bir kabineyle her hangi ilişki kurulmadan yeni bir kabine oluşturuluyor."¹⁷⁶²

¹⁷⁶⁰ Archives d'Ali Mardan-bey Toptchibachi, carton n° 9. CERCEC, EHESS, Paris, pp. 5-8.

¹⁷⁶¹ Aynı belge, v.10.

¹⁷⁶² ACDA, f.894, l.10, i.34, v.18.

1918 yılının sonbaharında Alman-Türk ittifakı Dünya Harbi'nde yenilgiye uğradı. 30 Ekim'de Türkiye Mondros Mütarekesini imzalamak zorunda kaldı. Bu yenilgi Azerbaycan Cumhuriyeti istikbali açısından son derece olumsuz bir gelişmeydi. Henüz antlaşma imzalanmadan önce, 27 Ekim'de Türkiye'nin yeni Dışişleri Bakanı Nebi Bey'le buluşan Alimerdan Bey İtilaf temsilcileri ile barış görüşmeleri yapılan Lemnos (Sakız) adasına gitmek istediğini bildirdi. Fakat Türk Dışişleri Bakanı görüşmelerin yakında sona ereceğini belirterek, beklemek gerektiğini bildirdi. Nihayet, üç günden sonra sadece Türkiye için değil, Azerbaycan Cumhuriyeti için de son derece ağır olan Mondros Mütarekesi imzalandı. Mütarekenin on birinci maddesine göre, Türk ordusu kısa sürede Güney Azerbaycan'ı ve Güney Kafkasya'yı terk etmeliydi. Azerbaycan'da bulunan Osmanlı birliklerine bir hafta içinde Bakü'den, bir ay içinde tüm Azerbaycan'dan çıkma konusunda ultiमतom verdiler. Kafkas Ordusunun Başkomutanı Nuri Paşa İstanbul'daki karşılıklı mutabakata uygun olarak son anda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin askeri hizmetine girmek niyetinde olduğunu belirterek Bakü'de kalmaya çalıştı. Fakat bu işe yaramadı.

Müttefiklerin ultiमतomu belliydi. Mondros antlaşmasınının 15. maddesine göre, Batum Antlaşması gereği Osmanlı denetimindeki Güney Kafkasya demiryolu, müttefiklerin denetimine verilecekti. Müttefikler Batum'u işgal etmek hakkına sahipti ve nihayet "Türkiye müttefikler tarafından Bakü'nün işgal edilmesine hiçbir şekilde itiraz etmeyecekti."¹⁷⁶³

Ekim ayının sonlarında İstanbul konferansına katılmak üzere Türkiye'de bulunan Azerbaycan temsilcileri Merkez ülkeleri tarafından ülkenin istiklalinin tanınacağı yönündeki umutlarını kaybederek ve kritik durumdan dolayı konferansın artık gerçekleşmeyeceğine emin olarak Bakü'ye döndüler. Fakat Alimerdan Bey İstanbul'da kalıp diplomatik faaliyetini sürdürdü. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi Azerbaycan için yeni sorunlar doğurdu. Mondros Mütarekesi şartlarına göre, müttefik ordular Bakü'yü işgal edecekti. Azerbaycan hükümeti ve onun Osmanlı devletinde bulunan diplomatik temsilcisi bu antlaşmanın Azerbaycan'a yönelik ağır şartlarına kayıtsız kalmazdı.

Türkiye tarafından barış şartlarını bir zamanlar Trabzon görüşmelerini yürütmüş Ahmet İzzet Paşa kabinesinin Bahriye Bakanı Rauf Orbay Bey imzalamıştı. 3 Kasım'da resmen Mondros Mütarekesi'nin şartları ilan edildi. Topçubaşı aynı gün akşam Rauf Bey'le görüştü.¹⁷⁶⁴ Rauf Bey ile yaptığı görüşmede Topçubaşı Azerbaycan temsilcisinin katılımı olmadan Bakü ve Azerbaycan demiryolu hakkında Mondros Antlaşması'na hükümler eklenmesine karşı çıktı.

¹⁷⁶³ Ю.В.Ключников и А.Сабанин. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. Часть II. Москва, 1926, с.188.

¹⁷⁶⁴ ACDA, f.894, l.10, i.34, v.18.

Rauf Bey, Bakü'yle ilgili müttefiklerle görüşmemeye çalıştıklarını, fakat oradaki Türk ordusunun varlığına dayanarak bu maddeyi kabul etmek zorunda kaldıklarını belirtti: "Ne yapabiliriz onlar galip biz mağlubuz". Rauf Bey, Azerbaycan'ın bağımsızlığının İtilaf devletleri tarafından tanınmasının sağlanmasını tavsiye etti. O, Alimerdan Bey Topçubaşı'ya, yakın zamanda İtilaf devletleri delegasyonunun İstanbul'a geleceğini, mutlaka onlarla görüşülmesi gerektiğini bildirdi.¹⁷⁶⁵ Mutlaka onlarla görüşmeler yapmak gerekir. 4 Kasım'da Topçubaşı Mondros Mütarekesinin Azerbaycan'a ait kısmı ile ilgili Osmanlı hükûmetinin Dışişleri Bakan Yardımcısı Reşat Hikmet Bey'e protesto notası verdi. Notada; Osmanlı hükûmetinin Azerbaycan Cumhuriyeti'ni tanımasına rağmen, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Bakü şehriyle ilgili maddenin Mondros Mütarekesi metnine dâhil edilmesinin uluslararası hukuka ve teamüllere aykırı olup, Azerbaycan'ın İngilizler tarafından işgal edilmesinin kolaylaştırılmasına hizmet ettiği vurgulanıyordu. Topçubaşı bu maddenin Osmanlı hükûmetinin çıkarlarına uygun olduğu düşüncesinden uzak olmakla birlikte, bu maddeye itiraz etmek zorunda olduğunu ifade ediyordu. Notada, barışın Kafkasya ve özellikle Azerbaycan'a ait olan bazı maddelerinin Azerbaycan hükûmetine açıklanmasının iyi olacağı belirtilmekteydi. Görüşmeler sırasında Hikmet Bey Osmanlı hükûmeti kendisine ait olmayan bir şehri İtilaf devletlerine veremeyeceğini, Mondros Mütarekesine göre Türkiye hükûmetinin müttefik orduların Bakü'yü işgaline itiraz etmeyeceğini bildirdi. Deneyimli hukukçu olarak Topçubaşı bu maddeyi yorumlarken bunun doğrudan olmasa da, dolayısıyla "gidin Bakü'yü alın" anlamına geldiğini bildirdi.¹⁷⁶⁶

Mondros antlaşmasının Güney Kafkasya'ya ait olan on beşinci maddesi ile ilgili notada, Azerbaycan Cumhuriyeti demiryollarının hiçbir şekilde bu maddede yer alamayacağı belirtilmekteydi. "Mutlak şekilde Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ait olan demiryollarının yabancı devlete verilmesi uluslararası hukukla bağdaşmıyordu."

Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı hükûmeti arasında demiryollarına ait sözleşmeye göre, Osmanlı hükûmeti demiryollarını sadece askeri amaçlar için kullanım hakkına sahiptir. Bunun dışında Osmanlı hükûmetinin Azerbaycan demiryoluyla her hangi bir hukuki ilişkisi bulunmamaktadır.

Notanın sonunda, Mondros Mütarekesinde ülkesinin çıkarlarını sarsan konularla ilgili Azerbaycan hükûmeti doğrudan veya Osmanlı hükûmeti aracılığı ile görüşmeler yapılması gerektiğini düşünüyordu. "Bununla ilgili Osmanlı hükûmeti kendi görüşlerini benim aracılığım ile Azerbaycan hükûmetine ulaştırmasını istirham ederim.

¹⁷⁶⁵ ACDA, f.894, l.10, i.151, v.1-2.

¹⁷⁶⁶ ACDA, f.894, l.10, i.151, v.4.

Eğer o (Osmanlı hükûmeti - C.H.), Azerbaycan'ı siyasi yönden kaderin umuduna terk etmek istemiyorsa, bu siyasi müzakereler platformunun hazırlamasını ve dostane önerilerini sunmasını istirham ederiz."¹⁷⁶⁷ 5 Kasım'da ise Alimerdan Bey Topçubaşı Türkiye Dışişleri Bakanı Nebi Beyle görüştü. Nebi Bey Türkiye'nin Mondros antlaşmasını imzalamaktan başka yolu kalmadığını bildirdi. Ona göre, eğer Osmanlı antlaşmanı 15 gün daha geç imzalasaydı, Müttefikler İstanbul'a girebilirdi. Aynı zamanda o, Bakü'den başka İngilizlerin Batum'a ve tüm Güney Kafkasya gireceğini bildirdi.¹⁷⁶⁸

Yaşanan olaylara ilgili Alimerdan Bey milli hükûmetin başkanına yazdığı 15 Kasım tarihli mektubunda şöyle diyordu: "Kabul edilen antlaşmanın şartlarına göre Türkiye yükümlülük kabul etmiştir: İlk olarak İtilaf kuvvetlerinin Bakü'yü tutmasına itiraz etmeyecek, ikincisi Güney Kafkasya üzerinde denetim hakkını İtilaf devletlerine devredecek, üçüncüsü İtilaf devletlerinin talebi ile kendi birliklerini Güney Kafkasya'dan çekecektir. İlk iki yükümlülükle ilgili burada Dışişleri Bakanlığı'na 4 Kasım'da yazılı olarak itirazda bulundum. Hem de yazılı olarak, Azerbaycan'a diplomatik temsilci gönderilmesi çalışmalarının hızlandırılması talebinde bulundum. Böyle bir protesto notası buraya geldikleri zaman İtilaf temsilcilerine de sunulacaktır." Mektubun sonunda Topçubaşı Azerbaycan'a ait tüm konularda İstanbul'da temsil edilen diplomatik temsilciliklerin hepsiyle görüşmeler yapmak için acil şekilde bir genel yetki belgesi verilmesi gerektiğini arz ediyordu.¹⁷⁶⁹

Topçubaşı Azerbaycan Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı mektupta, bu temsilciliği yüksek düzeyde kabul edip onunla ilişki kurlmaları ricasında bulunuyordu. Fakat Kasım sonlarında tekrar bu konuya dönüldü. Bakü İngilizler tarafından işgal edildiği için oraya mağlup Türkiye'nin diplomatik temsilciliğini göndermek mümkün olmadı.

Türk Dışişleri Bakanı Mustafa Reşat belirtilen nota ile ilgili Azerbaycan hükûmetine mektubunda İtilaf devletleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan Mondros Antlaşmasının Azerbaycan'a ait bölümünde Türkiye'nin konumu açısından bazı açıklamalar yaptı. O, Bakü ile ilgili olarak, Bakü'nün hiçbir zaman Osmanlıların yönetiminde olmadığını söyledi. Bu nedenle Osmanlı hükûmeti yönetimi altında olmayan bir toprağı İtilaf devletlerine bırakamaz. Sorundan kaçmak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu kendi askeri birliklerini şehirden çıkarmalıdır, "bu da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bakü'ye olan hakkını ihlal değildir." 30 Ekim Mondros Mütarekesi şartlarına göre Türkiye kendi birliklerini tüm Güney Kafkasya'dan geri çağırıştır. Kuşkusuz ki, bu, Azerbaycan'da bulunan Osmanlı birlikleri için

¹⁷⁶⁷ ACDA, f.970, l.1, i.68, v.2-3.

¹⁷⁶⁸ ACDA, f.894, l.10, i.151, v.8.

¹⁷⁶⁹ ACDA, f.970, l.1, i.68, v.20.

de geçerlidir. Demiryolları meselesi ile ilgili olarak o, Osmanlı hükûmetinin demiryollarını değil, onun bazı bölümlerinin kontrol hakkını barış anlaşmasına göre İtilaf devletlerine vermeli olduğunu bildiriyordu. Notada şöyle yazılmıştı: "İngiliz hükûmeti ile sizin hükûmetiniz arasında anlaşma sağlamak isteğinize gelince, Osmanlı hükûmeti yaranan ilk fırsatı sizin isteğinizi gerçekleştirmek amacıyla kullanacaktır." ¹⁷⁷⁰ 10 Kasım 1918'de Türk birlikleri Bakü'den ayrıldı. 17 Kasım'da Hintli askerlerden oluşan İngiliz birlikleri Mondros Mütarekesi şartlarına göre Bakü'ye girdi. ¹⁷⁷¹ 7 Aralık'ta Azerbaycan Parlamentosu açıldı ve Türkiye'deki Olağanüstü Yetkili Temsilci, 6 Ekim 1918'den Dışişleri Bakanı olarak görevlendirilmiş Alimerdan Bey Topçubaşı Parlamento Başkanı seçildi. 28 Aralıkta yeni kurulan hükûmet kabinesi Paris Barış Konferansına gidecek Azerbaycan heyetini onayladı. Heyeti parlamentonun başkanı Alimerdan Bey Topçubaşı yönetecekti.

Erzurumdan başlanan Türk milli mücadelesine yürekden bağlı olan Alimerdan Bey'in 1918'in son baharında İstanbul'da geçirdiği günler izsiz ötüşmedi. Eylül 1922'de İzmir'in Yunan işgalinden kurtarılması Avrupa'da Türklerin nüfuzunu bir hayli arttırdı. Bu zafer Alimerdan Bey'de büyük sevinç uyandırmıştı. 9 Eylül'de Türk ordusunun İzmir'e girdiğine dair haberi alır almaz, Paris'teki Türkiye temsilciliğine giderek tebriklerini ilettili. Elçilikteki kabulü sırasında Türk temsilcisi Ferit Bey "bu zafer Anadolu ile Azerbaycan'ın işbirliğine iyi yönde etkileyecek ve hatta yakın zamanda İzmir'den Bakü'ye demiryolu çekmek mümkün olacaktır" dedi. İzmir'in alınması dolayısıyla Alimerdan Bey arkadaşı: Azerbaycan barış heyetinin üyesi Ceyhun Bey Hacıbeyli'ye şöyle yazıyordu: "Bizim ırkımızın geçmişteki şöhretini parlak şekilde ortaya çıkaran bu muhteşem zafer dolayısıyla Sizi tebrik ederim. Millet'in varlığını korumak adına ülkü yolunda ve millî çıkarlar uğrunda kendini fedakârca kurban vermeye hazır olmanın kaynağı halkın diri ruhudur. Türk halkı bin yıllık tarihinde başkaları üzerinde böyle muhteşem zaferleri çok görmüştür. Bugün ortaya çıkan son derece önemli ve zor zamanda bu zaferlere biri daha eklendi. Bunu bir an önce ve daha açık şekilde kendi neslinizin gelecek kuşaklarına anlatın ve açıklayın. Saygıdeğer Zuhre Hanım (C.Hacıbeyli'nin eşi – C.H.) bu zaferi kazananların yaşadıklarını hayalinde canlandırarak çocukların göğsünü kabartsın, Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa, Fevzi Paşa, Nurettin Paşa, Mehmet Zeki Bey, Fazlı Bey (tayyareci) ve diğer halk kahramanlarının yaptıklarını tasvir ederek onların duygularını coştursun". ¹⁷⁷²

¹⁷⁷⁰ ACDA, f.970, l.1, i.68, v.14.

¹⁷⁷¹ Ministère des Affaires Etrangère de France, Archives Diplomatique, vol.832, folio 14.

¹⁷⁷² Salman Mümtaz adına Azerbaycan Devlet Edebiyat ve Sanat Arşivi (ADESA), f.649, l.3, i.41, v.1-2.

Müttefikler İzmir de dâhil olmak üzere, Anadolu ve Doğu Trakya üzerinde Kemalistlerin hâkimiyetini tanıdı ve 11 Ekim 1922’de imzalanan Mudanya Mütarekesinin şartları Lozan’da kabul edildi. Alimerdan Bey’e göre İsmet Paşa Türk halkının iradesini açık ve kesin tavrıyla Mudanya konferansında çok parlak şekilde ifade etmiş ve müttefikler Türkiye meselesinde yumuşamaya mecbur kalmışlardı.¹⁷⁷³ Lozan Konferansı sonrası Batılı siyasetçiler Kafkasya muhacir hükûmetlerinin temsilcilerine de Kemalist Türkiye ile işbirliği yapmalarını tavsiye ediyorlardı.

¹⁷⁷³ Salman Mümtaz adına ADESA, f.649, l.3, i.44, v.1.

**Kazım Karabekir Paşa'nın Sovyet Murahhası Midiveni ve Azarbaycan
Temsilcisi Behbud Şahtatinski ile Görüşmesi**

Ömer Erden*

Özet

Türk kurtuluş savaşı süresince silah ve cephanenin yok denecek kadar az olması, mevcut kuvvetlerin iâşesini sağlamak için yeterince paranın olmaması, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin önündeki en büyük sıkıntılardan biriydi. Hükümetin yardım alabileceği tek devlet ise Sovyet Rusya idi. Zira Rusya'daki yeni rejim İngiltere ve Fransa gibi emperyalist devletler için önemli bir tehditti. Bu nedenle bu iki devlet yeni rejimi boğmak için Rusya'daki iç savaşı var güçleri ile desteklediler. Meclis açıldıktan hemen sonra Hükümet, ortak düşmana karşı Sovyet yardımını sağlamak ve bu doğrultuda bir dostluk antlaşması imzalamak amacıyla Moskova'ya bir heyet gönderdi. Ancak Sovyet Hükümeti'nin Ermeniler lehine bazı toprak taleplerinde bulunması üzerine Türk heyeti bir anlaşma yapamadan geri dönmek zorunda kaldı.

Doğu Harekâtının zaferle sonuçlanması, Ankara hükümetinin gücünü göstermişti. Bu arada İngiltere'nin İstanbul Hükümeti vasıtasıyla Anadolu ile ilişki kurma çabaları Sovyet Hükümetini endişelendiriyordu. Kendisine karşı oluşturulmak istenen blokta Ankara Hükümeti'nin de yer almasından korkan Sovyet Hükümeti, buna engel olmak için fevkalade elçi olarak Midivani'yi görevlendirdi. Kazım Karabekir'in gerek Midivani ile gerekse Behbud Şahtatinski ile yaptığı görüşmeler Sovyetlerin endişelerini açıkça göstermektedir. Ankara Hükümetinin Sovyetlere karşı izlediği politikayı da belirlemesi açısından bu görüşmeler önem arz etmektedir.

Abstract

One of the biggest problems for the Government of the Grand National Assembly during the Turkish war of Independence was the lack of arms, ammunition, and sufficient funds to provide the available forces. The only government to which the Turkish government could receive assistance was Soviet Russia. The new regime in Russia was an important threat to imperialist states such as Britain and France. Thus, these two states supported the civil war in Russia with the forces they had to prevent the new regime. The Turkish Government sent a delegation to Moscow immediately after the Assembly was opened. The delegation was assigned to ask for Soviet assistance and sign a treaty of friendship against the common enemy. However, when the Soviet Government made some territorial claims in favor of the Armenians, the Turkish delegation returned without making an agreement.

* Doç. Dr. Ordu Üniversitesi, omererden@odu.edu.tr

The victory of the Eastern Operation showed the strength of the Ankara government. Meanwhile, Britain's efforts to establish relations with Anatolia through the Istanbul Government worried the Soviet Government. The Soviet government, fearing that the Ankara government would be included in the block to be formed against it, appointed Midivani as the extraordinary envoy to prevent these relations. Kazım Karabekir's meetings with both Midivani and Behbud Shahtahtinski clearly show the Soviet concerns. These negotiations are important in determining the Ankara Government's policy towards the Soviets.

Giriş

Anadolu'da Milli Mücadele başlarken belki de en büyük sıkıntı elde yeterince silah, cephane ve paranın olmamasıydı. Yardım alabilecek tek devlet ise Sovyet Rusya idi. Zira iki devletin de düşmanları ortaktı. Anadolu'yu yer yer işgal eden kapitalistler, Rusya'da da Bolşevikleri yok etmek için iç savaşı tüm güçleri ile destekliyorlardı.¹⁷⁷⁴ Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa henüz Amasya'da iken Kazım Karabekir'e gönderdiği 23 Haziran 1919 tarihli telgrafında Bolşeviklerle ilişki kurulması gerektiğini belirterek o bölgeye birkaç güvenilir şahsın gönderilmesinin uygun olacağını ifade etmişti.¹⁷⁷⁵ Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey Erzurum'a geldikten sonra Karabekir bu meseleyi kendileriyle görüşmüş ve Bolşeviklerle münasebetin onun tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştı. Karabekir de Doktor Ömer Lütfi Bey ile Doktor Fuat Sabit Bey'i Bakü'ye göndermişti.¹⁷⁷⁶

Aslında bu dönemde Bolşeviklerle ilişkilerde Karakol Cemiyeti mensupları ile Kafkasya'da kalmış olan Türk subayları daha fazla mesafe almışlardı. Osmanlı eski mebuslarından Yakup Bey ve Karakol Cemiyeti üyelerinden Ziya Bey ile Baha Sait, yerel Bolşevik örgütleri ile sıkı işbirliği kurmuşlardı. Bunlar Moskova'nın devrimci proletaryasıyla Türkiye'deki devrimci akım arasında köprü kurmaya çalışıyorlardı. Bu arada İngiliz istihbaratı Anadolu'daki harekâtın Bolşeviklerle ilişkilerini sıkı bir şekilde takip ediyor, Türk ulusçularla Bolşevikler arasında bir yakınlaşma olması olasılığından oldukça kaygılanıyorlardı.¹⁷⁷⁷

Sovyetlerle İlk Resmi Temas Birinci Moskova Görüşmeleri

Ankara'da Büyük Millet Meclisi açıldıktan sonra, bir an önce Sovyetlerle görüşmeler yapmak üzere bir heyetin gönderilmesi gündeme geldi. 3 Mayıs'ta ilk hükümetin kurulması

¹⁷⁷⁴Salahi R. Sonyel, **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı, C. 1**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2008, s. 515.

¹⁷⁷⁵Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Merk Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 52-54.

¹⁷⁷⁶Karabekir, **a.g.e.**, s. 69-70; Stefanos Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979, s. 110.

¹⁷⁷⁷Sonyel, **a.g.e.**, s. 515-516.

üzerine Hariciye Vekili Bekir Sami Bey ile İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey'in Moskova'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Heyete Miralay Dr. İbrahim Tali Bey, Lazistan Mebusu Osman Bey ve Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi Bey de dâhil edildi.¹⁷⁷⁸ Türk Heyeti 11 Mayıs'ta yola çıktı.¹⁷⁷⁹ Oldukça sıkıntılı bir yolculuğun ardından 19 Temmuz'da Moskova'ya ulaştı. Türk Heyeti'nin Moskova'da pek de iyi karşılandığı söylenemez. Heyet uzunca bir süre istasyonda bekledikten sonra dışişlerinden bir yetkili gelerek onları üçüncü sınıf bir otele yerleştirdi. Yapılan bu muamele Moskova'nın Ankara Hükümeti'ne verdiği önemi gösteriyordu. Heyet 24 Temmuz'da Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin ve Dışişleri Komiser yardımcısı Karahan ile ilk görüşmesini gerçekleştirdi.¹⁷⁸⁰ Heyetin öncelikli görevi; Anadolu'nun ihtiyaç duyduğu silah, cephane ve para yardımını bir an önce temin etmektir. Ayrıca Sovyet Rusya ile bir ittifak antlaşması, bu yapılamazsa dostluk antlaşması imzalamaktır. Para ve silah sevkiyatından Osman Bey sorumluydu.¹⁷⁸¹

Türk heyetinin Moskova'da gerçekleştirdiği bu ilk görüşmeler başarısızlıkla sonuçlandı. Rus yetkililer ilk günden itibaren Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen doğu sınırını kabul etmek istemediklerini üstü kapalı şekilde ifade etmişlerdi.¹⁷⁸² Ayrıca Türk Heyeti ile görüşmelere başlamadan önce Taşnak Hükümeti ile bir mütareke imzalayarak Şahtahtı ile Şahtahtı- Culfa demiryolu hattının Ermenistan işgalinde kalmasını kabul etmişlerdi. Oysa Anadolu'ya gerekli yardımın yapılabilmesi için bu demiryolu hattı büyük öneme sahipti.¹⁷⁸³ Son olarak Çiçerin'in, 28 Ağustos'ta Türk Heyeti ile yaptığı görüşmede Misak-ı Milli'yi tanımak istemediklerini ifade etmesi ve Ermeniler için Van, Muş ve Bitlis'ten toprak verilmesini istemesi, esasında Anadolu'ya yapılacak yardımın buna bağlı olduğunu bildirmesi üzerine¹⁷⁸⁴ Türk heyeti açısından görüşmelere devam etme imkânı kalmadı. Bekir Sami Bey Moskova'da kalırken, Yusuf Kemal Bey ise görüşmelerle ilgili bilgi vermek üzere Ankara'ya döndü. Ankara Hükümeti Bekir Sami Bey'e gönderdiği 21 Ekim 1920 tarihli talimatta, Bolşeviklerin Ermeniler lehine toprak taleplerini kesin bir dille reddederken Emperyalizme karşı mücadelede doğal müttefik olarak gördükleri Rus Sovyet Cumhuriyeti'nin bu konudaki samimiyetinden bütünüyle kuşkuya düştüklerini bildirdi. Bu kararın vakit kaybedilmeden Çiçerin'e bildirilmesi istendi.¹⁷⁸⁵

¹⁷⁷⁸ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981, s. 140-141.

¹⁷⁷⁹ Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981, s. 141.

¹⁷⁸⁰ **Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi**, K. 324, G. 16, B. 16/8.

¹⁷⁸¹ **TİTE**, K. 324, G. 16, B. 16/10; **TİTE**, K. 324, G. 16, B. 16/34.

¹⁷⁸² **TİTE**, K. 324, G. 16, B. 16/33.

¹⁷⁸³ **TİTE**, K. 324, G. 16, B. 16/19.

¹⁷⁸⁴ **TİTE**, K. 324, G. 16, B. 16/53-54.

¹⁷⁸⁵ **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi**, 30-18-1-1/1-15-9; **TİTE**, K. 324, G. 16, B. 16/46-49.

Bu arada elde edilen az miktarda yardımın biran önce Karadeniz üzerinden sevkine de karar verildi. Osman Bey bu yardımları, Şahtahtı- Culfa demiryolu hattı kapalı olduğu için Karadeniz üzerinden sevk etmek istiyordu. Bekir Sami Bey ve Yusuf Kemal Bey ise deniz yolu ile sevkiate başlanırsa Ruslar artık kara yolunun açılmasını önemsemeyiz diye düşünerek deniz yolu ile sevkiate istemediler. Ancak bir ay kadar bekledikten sonra az da olsa gerekli malzemenin deniz yolu ile sevkiate karar verdiler. Osman Bey bu gecikmeden dolayı duyduğu kaygıyı şu cümlelerle ifade ediyordu: “memleketin geçirmekte olduğu tehlikeli dakikaları ve bu tehlikeli dakikalar arasında envai ihtiyaç içerisinde çırpındığımızı bir an olsun unutmuyorum.”¹⁷⁸⁶

Gerçekten de Sovyet Rusya ile ilişkilerin çıkmaza girdiği bu dönem, Ankara Hükümeti için oldukça sıkıntılı geçti. Bir taraftan İstanbul’un sebep olduğu iç ayaklanmalarla uğraşılırken,¹⁷⁸⁷ diğer taraftan 22 Haziran’da başlayan Yunan taarruzu sonucunda Kırkağaç, Soma, Salihli, Akhisar, Alaşehir, Bandırma, Balıkesir ve Bursa işgale uğradı.¹⁷⁸⁸ Silah ve para sıkıntısı ise hat safhadaydı. Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir, 27 Ağustos 1920 tarihli telgrafında; 3 aydır subaylara maaş veremediklerini, askerın karanavasında Eylül ayından beri et olmadığını ve acilen nakit paraya ihtiyaçlarının olduğunu bildiriyordu. Karabekir “Yalnız sadece kuru ekmek yiyerek ne kadar sağlıklı vazife yapabileceklerini kestiremiyorum” diyerek içinde buldukları maddi sıkıntıyı dile getiriyordu.¹⁷⁸⁹ Oysa Karabekir’in 12 Ekim tarihli telgrafında Sovyet Rusya’dan 1 milyon altın Ruble geldiği ve bu paranın cephelerin masrafına ayrıldığı anlaşılıyordu.¹⁷⁹⁰

Doğu Harekâtı ve Sonuçları

Avrupa ve Amerika kamuoyu Ermenilere karşı büyük bir sempati besliyordu. Özellikle Amerika’dan bu dönemde Ermenistan’a önemli miktarlarda ekonomik yardımlar yapılıyordu.¹⁷⁹¹ Bu nedenle Ankara, Avrupa ve Amerika kamuoyunun tepkisi nedeniyle Osmanlı Devleti’ne daha ağır bir antlaşma dikte edileceğinden çekindiği için Ermenilere yönelik harekâtı sürekli erteliyordu. Ancak İtilaf Devletleri’nin Türkiye’ye karşı düşmanca tavrı ve niyetleri Osmanlı yönetimine dikte ettikleri Sevr tasarısı ile daha açık bir şekilde görüldü. Artık Ermenilere karşı yapılacak harekâttan dolayı Avrupa’nın tepkisini önemsemeye

¹⁷⁸⁶ TİTE, K. 324, G. 16, B. 16/10-11.

¹⁷⁸⁷ Kazım Özalp, **Milli Mücadele, C. I (1919-1922)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 125-126.

¹⁷⁸⁸ Rahmi Apak, **İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 186-187.

¹⁷⁸⁹ **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Eski Tasnif, Vesika No: A3-7-B/D20/F13.

¹⁷⁹⁰ **Cumhurbaşkanlığı Arşivi**, Eski Tasnif, Vesika No: A3-7-B/D14/F-22.

¹⁷⁹¹ Hakan Güngör, “ ABD Belgelerine Gore 1919- 1924 Amerikan Donanmasının Yakınoğu ve Türk Sularına Yerleşmesi ve Faaliyetleri”, **Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı: Prof. Dr. Feda Şamil Arık’a Armağan**, Gece Kitaplığı, Ankara 2018, s.150-51.

gerek kalmamıştı. Sovyet Rusya'nın ise yapılan temaslardan Sarıkamış'a kadar Türk Ordusu'nun ilerlemesine ses çıkarmayacağı anlaşılıyordu. Ankara Hükümeti, doğuda sürekli olarak Türk topraklarına saldıran, Müslüman halka katliamlar yapan ve İtilaf Devletleri'nin çıkarlarına hizmet eden Ermenilere gerekli ders verilmeden Sovyetlerle ilişkilerde ilerleme kaydedilmesinin imkânı olmadığını anladı.¹⁷⁹² Bu nedenle 20 Eylül'de Doğu harekâtına müsaade edildi. Gerekli hazırlıkları tamamlayan Kazım Karabekir, 28 Eylül'de birliklerine hareket emrini verdi. Oldukça hızlı ilerleyen Türk ordusu karşısında düzensiz Ermeni kuvvetleri pek bir varlık gösteremediler. 30 Eylül'de Türk Ordusu Sarıkamış- Laloğlu hattına kadar olan bölgeyi tamamen kontrol altına aldı ve bazı nedenlerle bir ay kadar bu hatta bekledi.¹⁷⁹³ Harekâtın ikinci safhası 28 Ekim'de başladı. Türk taarruzu karşısında geri çekilmek zorunda kalan Ermeni kuvvetlerinin boşaltması üzerine Kars şehri 30 Ekim'de Türk kuvvetlerinin eline geçti. Kars'ın kurtarılması gerek Ankara'da gerekse yurt genelinde büyük sevinçlere neden oldu.¹⁷⁹⁴

Genelkurmay başkanlığı, 31 Ekim 1920'de Doğu Cephesi komutanlığına gönderdiği emirde kazanılan zaferden faydalanılarak kesin sonucun alınması lüzumundan bahsedilerek, Ermenileri tamamen silahtan tecrit ve barışa mecbur edinceye kadar harekâta devam edilmesi gerektiği bildirildi.¹⁷⁹⁵ Bu talimat üzerine Türk kuvvetleri 3 Kasım'da yeniden taarruza başlayarak, Ermeni kuvvetlerini 5 Kasım'da Gümrü'nün batı sırtlarına kadar püskürttü.¹⁷⁹⁶ 6 Kasım'da Ermeni tarafının mütareke teklif etmesiyle barış sürecine girilmiş oldu. Bu süreç 3 Aralık 1920'de imzalanacak olan Gümrü Antlaşması ile tamamlandı.

Doğu cephesinde elde edilen parlak zafer Ankara Hükümeti'nin gerek itilaf Devletleri nezdinde gerekse Bolşevikler nezdinde önemini ve etkisini arttırmış, Türk Ordusu'nun doğuda önemli bir güç olduğunu göstermiştir.¹⁷⁹⁷ Zaferden sonra Bolşeviklerin Ankara Hükümetine karşı tutumu ve siyaseti de değişmiştir. Daha önce Anadolu harekâtını doğudaki kararlarını uygulayacak bir alet olarak kullanmak isteyen Bolşevikler artık kendileri aleyhine ayağa kalkmak tehdidini gösteren Türk ve İslam âlemini ancak Ankara Hükümeti'nin tutabileceğini anlamıştır.¹⁷⁹⁸

¹⁷⁹² TİTE, K. 324, G. 16, B. 16/37.

¹⁷⁹³ Karabekir, a.g.e., s. 848-849; Beklemenin bir nedeni Meclis İkinci Başkanı ve Adliye Vekili Celaleddin Arif Bey'in Erzurum'da sebep olduğu olaylardı. Bkz. Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk, (1919-1927)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005, s. 322-332; bekleyişin bir diğer nedeni ise Gürcülerin tarafsızlığından emin olmak içindi. Yerasimos, a.g.e., s. 191.

¹⁷⁹⁴ **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Teşrin- Sani 1336; **Türk istiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921) C. III**, Genelkurmay yayını, Ankara, 1965, s. 202-203.

¹⁷⁹⁵ **Türk istiklal Harbi, Doğu Cephesi**, s. 203.

¹⁷⁹⁶ Karabekir, a.g.e., s. 858.

¹⁷⁹⁷ TİTE, K. 324, G. 16, B. 16/15.

¹⁷⁹⁸ **Cumhuriyet Müzesi Arşivi**, D. 5, 3030/A.

İstanbul Hükümeti'nin Ankara ile Uzlaşma Çabaları

İstanbul'un 16 Mart 1920'de İngilizler tarafından işgal edilmesi üzerine hükümetle Anadolu arasındaki tüm resmi ilişkiler kesilmişti. Büyük Millet Meclisi'nin açılması sonrası Padişahın da ısrarıyla Damat Ferit'in gönülsüz olarak Anadolu ile yeniden ilişki kurmak için bazı teşebbüsleri oldu. İlk olarak Nurettin Paşa İstanbul ile Anadolu arasındaki ilişkileri düzeltmek için arabuluculuk yaptı. Daha sonra ise Suphi Paşa bu amaçla Albay Ahmet Şefik Bey'i aracı olarak görevlendirdi. Bu çabalar dönem dönem devam etti. İngiliz istihbarat Servisi bu girişimleri yakından takip ediyor ve oldukça önemsiyordu. Aslında bu faaliyetin tamamen İngiliz İstihbaratının bilgisi dâhilinde olduğu anlaşılıyordu.¹⁷⁹⁹ Sovyet Rusya da bu konudaki haberleri kaygıyla takip ediyordu. Bekir Sami Bey'in 7 Ağustos 1920 tarihli telgrafındaki şu ifadeler oldukça ilginçtir. "Ankara Hükümeti'nin İstanbul Hükümeti ile mütareke veya itilaf akdettiği havadisi neşredildi. Bu haberin suret-i tesiri hakkında bura mahafilinin istikdarlarına maruz kaldık. Bittabi bunun asılsız olduğu ve Ankara Hükümeti'nin itilaf elinde oynayan İstanbul Hükümeti ile asla uyuşmayacağını izah ve tekzib ettik"¹⁸⁰⁰

Anadolu'daki direnişin kararlılıkla devam etmesi ve Bolşeviklerle yapılan görüşmeler İtilaf Devletleri yüksek komiserlerinin ılımlı millicilerle diyaloga geçecek ve görüşecek bir heyeti Anadolu'ya gönderme fikrini benimsemelerine neden oldu. Böylece Anadolu tekrar İstanbul'un kontrolüne girecekti. Fransa Anadolu ile yeniden ilişkilerin kurulmasına engel olarak gördüğü Damat Ferit ve kabinesinin iş başından uzaklaştırılarak yerine bu diyalogu kurabilecek bir kabinenin göreve getirilmesini istiyordu. Ancak İngiltere Antlaşma onaylanmadan böyle bir diyalogun kurulmasına taraftar değildi. Zira Ankara Hükümeti Antlaşmada değişikliklerin yapılmasını isteyebilirdi. İngilizlere göre Damat Ferit kabinesine Antlaşmayı bir an önce onaylaması için baskı yapılmalı ve Antlaşma onaylandıktan sonra iş başından uzaklaştırılmalıydı. Böylece Anadolu'nun Antlaşmanın onaylanmasından dolayı bütün düşmanlığı Damat Ferit ve kabinesine karşı olacak yeni kabinenin Ankara ile diyalog kurmasına bu durum engel teşkil etmeyecekti.¹⁸⁰¹

24 Eylül'de İstanbul'da toplanan İtilaf Devletleri Yüksek Komiserleri Anadolu'ya gönderilecek heyetin bizzat Padişah tarafından görevlendirilmesine karar verdiler. Bu karar doğrultusunda Padişaha Damat Ferit kabinesinin görevden alınması için baskı yapılacaktı. Yeni kurulacak kabineye bizzat yüksek komiserlerce seçilecek ve millicileri yola getirecek kişiler

¹⁷⁹⁹Sonyel, a.g.e., s. 655-658.

¹⁸⁰⁰TİTE, K. 324, G. 16, B. 16/17.

¹⁸⁰¹Sonyel, a.g.e., s. 686-688.

atanacaktı.¹⁸⁰² Yapılan baskılara daha fazla dayanamayan Damat Ferit kabinesi 16 Ekim’de istifa etti. Aynı gün Tevfik Paşa sadrazamlığa atandı ve 21 Ekimde yeni kabine göreve başladı. Bu kabinede millicilere yakınlığı ile tanınan Dahiliye Nazırı Ahmet İzzet Paşa 25 Ekim’de Mustafa Kemal Paşa’ya başvurarak kendisi ile görüşmek istediğini bildirdi. Mustafa Kemal Paşa bu talebe olumlu cevap verdi. Antlaşmanın onaylanması meselesi ise Anakara ile görüşmelerden sonra bırakıldı.¹⁸⁰³

Bu arada Sovyet Rusya’nın İstanbul’daki bu faaliyetleri yakından takip ettiği anlaşılıyor. Bekir Sami Beyin 21 Kasım’da Moskova’dan gönderdiği telgrafındaki şu cümleler Sovyet Rusya’nın bu konudaki endişelerini göstermektedir. “... Buranın en büyük endişesi İstanbul Hükümeti ile itilaf ve dolayısıyla İngiliz siyasetine takarrübümüzdür. Kafkasya’da ihtilal çıkararak Bakü’yü İngilizlerle müştereken işgalimizden cidden endişe ediyorlar. Kendilerine böyle bir şeyin mümkün olmayacağını ve İngiltere ile itilafın bizim için gayri kabil olduğunu ancak şimdiye kadar bize karşı kullandıkları oyalama siyaseti devam ettikçe Ankara Hükümeti’nin gayri ihtiyari İngiltere ile telif-i beyn mecburiyetinde kalabilmesi ihtimali de var ve hatır olabileceğini ihsas ettim.”¹⁸⁰⁴

Bu dönemde İtilaf Devletlerinin Anadolu ile İstanbul’u uzlaştırma çabaları, hatta Sevr Antlaşması’nda bazı değişikliklerin düşünülmesi Bolşeviklerin millicilere yanaşmaları kaygısının bir sonucuydu. İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkililerinden John A. Tilley, İngiltere’nin İstanbul’daki yüksek komiseri Sir Harace Rumbold’un bu konudaki telgrafının üzerine şu ilginç notu düşmüştü: “Şunu unutmamak gerekir Antlaşma üzerinde direnilirse, İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Bolşevik yandaşları Türk siyasi sahnesine egemen olacak, Antlaşma değiştirilirse Kemalistler belki Bolşeviklerden ayrılacaktır.”¹⁸⁰⁵ Yine İngiltere Savaş Bakanı Wiston Churchill, 23 Kasım’da hazırladığı ve İngiliz kabinesine sunduğu andaçta; Lloyd Gerorge’u izlediği yanlış Yunan politikasından vazgeçmeye ve Türkiye ile iyi bir barış imzalamak için Mustafa Kemal ile anlaşmaya çağırıyordu. Churchill’in sarfettiği şu cümleler oldukça önemliydi: “Zayıf ve Güvenilmez Yunanlılara dayanmaktan vazgeçmek ve Rus ihtiraslarına karşı bize çok önemli olan Türk barikatını kurmak zamanı gelmiştir. Türkler üzerinde etkimizi yeniden kazanırsak Ermenileri kurtarmak için bir şeyler yapabilir ve Gürcistan’ın Bolşevik etkisine direnmesine yardımcı olabiliriz... Barıştan bu yana uygulamakta

¹⁸⁰²Sonyel, a.g.e., s. 689-690.

¹⁸⁰³Sonyel, a.g.e., s. 695.

¹⁸⁰⁴ **Cumhuriyet Müzesi Arşivi**, D. 2, 3034.

¹⁸⁰⁵Sonyel, a.g.e., s. 705-706.

olduğumuz yanlış politika iki karşıt gücü (Türklerle-Rusları) hiçte tabii olmayan biçimde birleşmeye sevketmiştir.”¹⁸⁰⁶

Ahmet İzzet Paşa’ya göre yeni kabinenin asıl görevi Anadolu ile samimi şekilde uzlaşmak ve devletin çıkarlarına uygun bir barış imzalamaktı. Daha sonra ikiliği ortadan kaldırarak Osmanlı Hanedanlığının egemenliği altında gerçek bir Meşrutiyet, sağlam ve düzenli bir idare kurmaktı.¹⁸⁰⁷ Daha öncede bahsettiğimiz üzere Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul’un görüşme talebine olumlu cevap vermesi üzerine Kabine 1 Aralık’ta yaptığı toplantıda Anadolu’ya gönderilecek heyeti belirledi. Ahmet İzzet Paşa başkanlığındaki heyet, Bahriye Nazırı Salih Paşa, Ziraat Nazırı Hüseyin Kazım Bey, Ulemadan Fatin Efendi, Stokholm Büyükelçisi Cevat Bey ve Bab-ı Ali Hukuk Müşaviri Münir Bey’den oluşuyordu. Heyet 3 Aralık’ta İstanbul’dan hareket ederek 5 Aralık’ta Bilecik İstasyonu’nda Mustafa Kemal Paşa, Albay İsmet Bey ve Hariciye Vekili Bekir Sami Bey ile buluştu.¹⁸⁰⁸ İlk günden itibaren iki taraf arasında yapılan görüşmelerde uzlaşma imkânının olmadığı anlaşıldı. Ahmet İzzet Paşa’ya göre Mustafa Kemal Paşa’nın başından beri uzlaşmaya niyeti yoktu. Bu görüşme daha önce hazırlanmış olan, Hükümeti ve heyetlerini kamuoyu nezdinde itibarsızlaştırma planının bir parçasıydı. Mustafa Kemal Paşa heyeti bazı bahanelerle alıkoyarak Ankara’ya götürmüş, Kendisine ve heyetkilere Milli Mücadele’ye katılmaları için sürekli baskı yapılmıştı.¹⁸⁰⁹

Mustafa Kemal Paşa ise, itirazlarına rağmen heyeti alıkoyduğunu, ancak bunu ilan etmediğini belirterek bunun nedenini şu cümlelerle ifade ediyordu; “Çünkü İzzet ve Salih Paşalarla diğerlerinden milli hükümet işlerinde yararlanarak haysiyetlerini korumak istedim. Bu maksatla Ankara’ya gelir gelmez basına verdiğim resmi bildiriye, adı geçen kimselerin Büyük Millet Meclisi Hükümeti’yle görüşme yapmak bahanesiyle İstanbul’dan çıktıklarını, memleketin iyilik ve selameti için daha yararlı ve daha etkili bir şekilde çalışmak üzere bize katıldıklarını ilan ettirdim.”¹⁸¹⁰ Mustafa Kemal Paşa’nın İstanbul’dan gelen heyeti 3 aydan fazla bir süre Ankara’da alı koyarak tam da Moskova Antlaşması’nın imzalanmasından kısa bir süre önce 7 Mart 1921’de geri dönmelerine izin vermesi,¹⁸¹¹ bu heyeti Rusya’ya karşı bir koz olarak mı tuttuğu sorusunu akla getirmektedir. Seyfi Bey’in bu dönemde Ankara’ya gönderdiği raporunda bu soruyu destekleyen şu ifadeler yer verilmiştir. “Ruslarla evvelce başlanmış ve

¹⁸⁰⁶Sonyel, **a.g.e.**, s. 706.

¹⁸⁰⁷ Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım (İstiklal Harbi’nin Gerçekleri)**, C. II, Timaş Yayınları, İstanbul 2017, s. 94

¹⁸⁰⁸ Oğuz AYTEPE, “Milli Mücadele’de Bilecik Görüşmesi” **Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s. 28-29; Sonyel, **a.g.e.**, s. 708-7010; Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, s. 96-97.

¹⁸⁰⁹Ahmet İzzet Paşa, **a.g.e.**, s. 99-100.

¹⁸¹⁰ Atatürk, **a.g.e.**, s. 357-358.

¹⁸¹¹ AYTEPE; **a.g.m.**, s. 30.

bize şu vaziyetimiz için esaslı bir maddi menfaat göstermeyen muhadenet muahedesini bir tarafa bırakarak müstacelen Ruslarla yeniden ve Gürcüler Bolşevik olmadan esaslı bir sulh yapmak ve sulhun imzasına kadar itilafla anlaşma şüphelerini katiyen izale etmeyecek surette bu şüpheyi elde alet kullanabilmektir. İzzet ve Salih Paşa hazeratının Ankara'da mevcudiyetleri ve bundan itilafla antlaşma müzakeratının devam etmekte olduğuna dair Avrupa menabiinde telgrafların neşri bu maksadı teshil edecektir.”¹⁸¹²

Kazım Karabekir'in Midivani ve Behbud Şahtatinski İle Görüşmesi

Çiçerin, 11 Kasım'da Ankara'ya gönderdiği telgrafında Ermenistan Hükümeti'nin talebi üzerine Sovyet Hükümeti'nin Türkiye ile Ermenistan arasında arabuluculuğu kabul ettiğini ve bu amaçla kendi elçisi Midivani'yi askeri hareket bölgesine gönderdiğini bildiriyordu.¹⁸¹³ Aslında Türk tarafı, Ermenileri müdafaa edeceğinden şüphelendikleri için Midivani'nin gelişinden pek de hoşlanmamışlardı.¹⁸¹⁴ Ancak Midivani'nin Kazım Karabekir ile yaptığı görüşmede Ermenileri pek de umursamadıkları anlaşılmaktadır. Karabekir hatıratında; Midivani ile yaptığı görüşme ile alakalı fazla bilgi vermez. Sadece Midivani'nin kendisine niçin hududu Arpaçayı istiyorsunuz. Daha fazla isteyiniz. Dediğini bunun üzerine kendisinin de ona sadece hukuken, tarihen ve ırken milletine ait olan toprakları istediklerini, fütuhat amacıyla olmadıklarını söylediğini yazar.¹⁸¹⁵ Oysa Ankara'ya gönderdiği 27 Kasım tarihli telgrafında çok daha önemli bilgiler vermektedir. Telgrafın gönderildiği gün yani 27 Kasım'da Midivani ile yaklaşık üç buçuk saat süren bir görüşme yaptığını belirten Karabekir, görüşme ile ilgili olarak özetle şu mealde bilgiler vermektedir;

Midivani; Ermenistan hakkındaki düşüncelerini açıklayarak Taşnakların hakimiyetine son verip Ermenistan'da Sovyet idaresi tesis etmek istediklerini bu hususta Türkiye'nin ve Türk Ordusu'nun muvafakat ve yardımını elde etmek istediklerini ifade etti. Karabekir'in Ermenistan- Türkiye sınırı hakkında ne düşündüklerini sorması üzerine bu konuda aldığı gizli talimatı açıkça söylemekten çekindiğini çünkü müttefik bir yoldaş ile görüşmenin kendisi için memnuniyet verici olduğunu ifade ederek, elindeki talimata istinaden 1914 Rus sınırının teklif edilmesi, bunun kabul edilmemesi halinde Kars Vilayeti'nin de Türk sınırına dahil edilmesi, bu da yetersiz görülürse daha fazlasına da müsaade gösterilmesi hususunun kabul edilmiş olduğunu belirtti. Midivani; Sovyet Hükümetinin en büyük endişesinin Ankara Hükümeti'nin İngilizlerle anlaşarak kendilerine karşı bir cephe açmaları ihtimali olduğunu açıklayarak, bu

¹⁸¹² Cumhuriyet Müzesi Arşivi, D. 1-3032.

¹⁸¹³ Vakit, 3 Kanun-i Evvel 1336/3 Aralık 1920.

¹⁸¹⁴ Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. I, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1981, s. 180.

¹⁸¹⁵ Karabekir, a.g.e., s. 964.

yolda etkili ve sürekli propaganda yapılmakta olduğunu anlattı. Ankara Hükümeti'nin böyle bir siyasete meyil etmeyeceğine emin olmaları halinde her türlü yardımı yapacaklarını ve kendilerinden istenen her şeyi yerine getireceklerinden emin olmalarını beyan ederek Batum'u dahi Türkiye'ye bırakacaklarını söyledi.

Karabekir'in, bu muameleye ve yardımlara karşılık kendilerinden ne istediklerini sorması üzerine Midivani; askeri destek veyahut her hangi bir bölgeye yönelik askeri hareket istemediklerini, hatta bunu akıllarına bile getirmediklerini, Türkiye'de Komünizmin uygulanmasını istemek gibi bir düşüncelerinin de olmadığını, kendilerinin Türkiye'de bu idarenin tesisine lüzum görmediklerini beyan etti. Midivani; yegane emel ve arzularının Türkiye'nin İngilizlerle birleşmemesi olduğunu, emperyalistlerin aleyhinde gerek Türkiye'de gerekse İslam âleminde, esaret boyunduruğundan kurtularak istiklallerini temin etmeleri yönünde propaganda yaptıklarını ifade etti. Kafkasya'da askeri ve siyasi düzenin tayin edilmesi için Rus Sovyet Hükümeti ile Ankara Hükümeti'nin anlaşarak bütün esasları tespit ve imza etmelerinin gerektiğini anlatan Midivani,¹⁸¹⁶ Türkiye'nin bu konudaki niyet ve temayüllerini öğrendikten sonra kendisinin oldukça geniş yetkilerle donatılmış olarak söz konusu durumları müzakere etmek için gönderildiğini belirtti. Karabekir, Rusya'ya karşı Türk halkının beslediği takdir ve iyi niyetten bahsederek, hükümetinin de Sovyet Hükümeti ile anlaşmaya taraftar olduğunu söylemesi üzerine Midivani, gece Moskova'ya durumu izah ederek gerekli yetkinin kendisine verilmesini sağlayacağını bildirdi.¹⁸¹⁷

Yine Gümrü'ye gelen kardeş Azarbaycan İçtimai Şura Cumhuriyeti'nin yetkili vekili Behbud Şahtahtinki ile görüşen Karabekir bu görüşmede Behbud Beyin Sovyet Rusya ile ilgili kendisine ilettiği bilgileri 27 Kasım tarihli telgrafıyla Mustafa Kemal Paşa'ya bildirdi. Görüşmede Behbud Bey özetle şu bilgileri veriyordu;

Türk Ordusu'nun yalnız Sarıkamış'ı işgal edeceği zan edilirken Gümrü'yü dahi işgal etmesinden Ruslar pek ziyade şüphe ve endişeye düştüler. Bu hareketin İngilizlerle anlaşma neticesinde Azarbaycan'ın işgalinin başlangıcı olduğunu zannettiler. Sovyet Hükümeti Elviye-i Selase'yi Türklere iadeye, hatta sınırın Bayazid'in kuzeyinde dahi Aras olmasına razıdılar. Şahtahtı mıntıkasında sınırın Sederek civarından geçmesi, Şahtahtı ve Nahcivan mıntıklarının şimdilik Türklerde kalması ve barış sağlanınca yapılacak olan halk oylamasının sonucuna göre karar verilmesi pek uygun olur. Şimdiden Azarbaycan'a terk edilmemelidir çünkü Azarbaycan malının Başka tarike devri kolaydır. Ruslar son zamanlarda bütün İslamlara karşı iyi muamele etmeye başladılar ve Azarbaycan'a Avrupa'nın yaptığı gibi bir istiklal name verdiler.

¹⁸¹⁶ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Eski Tasnif, A. 3- 7. B/D. 20- F. 1-7.

¹⁸¹⁷ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Eski Tasnif, A. 3- 7. B/D. 20- F. 1-8.

Lenin Eylül ayının son günlerinde gizli bir celsede irad ettiği bir nutukta “Rusya Şuralar hükümeti düşmanlarının bir kısmını mağlup ederek bir kısmını mahvederek galip duruma girmiştir. Şimdi iş şarka tevcih ediyor. Şark ya İngilizlerin ya da Şura Hükümeti’nin mezarı olacaktır. Türkler hangi tarafın ittifakına geçerse galebe o tarafta kalacaktır” demiştir. Türklerin İngilizlerle anlaşmalarının üç şekilde olacağını tasavvur ediyorlar. Birincisi Rusya aleyhine Türklerle İngilizler ittifak yapar ve İngilizler Azarbaycan’ı Türkiye’ye vaat eder. İkincisi bir ittifak olmaz ancak Türkler, İslam âleminde İngilizlerin aleyhinde propaganda yapılmasına engel olacaklarını vaat eder. Bu da Ruslar için oldukça zararlıdır.¹⁸¹⁸ Zira Enver, Cemal ve kardeşlerinin İngilizler aleyhinde yaptıkları propagandalar, Anadolu hükümetinin aksi yönde söylemleri ile tesirsiz kalır. Üçüncüsü hiçbir vaatte bulunmayarak alelade bir haldir ki bundan o kadar endişe etmiyorlar. Çünkü Ruslar da İngilizlerle sulh yapmak için teşebbüste bulunmuşlardır. Kırım’daki durum ve batı cephesini ikmal etmek istediklerinden dolayı, ayrıca ordunun bir kısmını terhis edince memleketlerine dönen askerlerin yokluk içinde kalarak karşı devrimci olmalarından çekindikleri için ve daha başka nedenlerden barış yapmayı istiyorlar.

Ruslar, Ermenistan ve Gürcistan’ın Kırım’da zafer kazanılıncaya kadar Sovyet olmalarını düşünmüyordu. Zira Azarbaycan’da zayıf oldukları için Sovyet olurlarsa uzaklara kuvvet gönderemeyecekler ve hâkim olamayacaklardı. Oysa Türklerin Ermenistan hareketından dolayı şimdi Kafkasya’ya kuzeyden kuvvet sevk etmeye başladılar ve bu hükümetlerin Bolşevik olmalarına karar verdiler. Fakat Türklerle anlaşamamazlık durumlarından pek korkuyorlar. Bu hususta Türkleri tamamen tatmin ederek işe başlamak istiyorlar. Türklerin de Ermenistan’dan emin olmaları için Sovyet olacak Ermenistan’ı ilkin Kızıl Fırka ile işgal etmek istiyorlar. Türklerle bir ittifak akdi de istiyorlar. Midivani’nin bu işin Gümrü’de yapılması arzusunu uygun bulmuyorum çünkü İran’da Küçük Han’ı idare edemediğinden gözden düşmüştü. Türklerle muahede yaptım diye mevkiini sağlamlaştıracağından bu işi kendi mevkiini güçlendirmek için istiyor. Bundan dolayı burada Ermeni meselesi halledilmeli ancak Ruslarla yapılacak muahede Moskova’da Sovyet ileri gelenleri ile yapılmalıdır ki sağlam olsun. Türkler Ruslar ile ne kadar dost olursa Azarbaycan ve İslam alemi o kadar rahat eder. İngilizler tarafına geçerseniz biz mahvoluruz. Ruslar Azarbaycan bizim hayat ve geleceğimizdir, oranın idaresi önemlidir¹⁸¹⁹ ve Sovyet kalmalıdır ancak ne Türkiye’den ne de İran’dan bir Sovyet idaresi talep etmeyiz ve karışmayız diyorlar.

Ruslar Hazar Denizi donanmasını Azarbaycan’a devrettiler ki İngilizlerle sulh olursa propaganda meselesinde Azarbaycan serbest kalsın ve İran sahiline Azarbaycan bayrağı ile

¹⁸¹⁸ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Eski Tasnif, A. 3- 7. B/D. 20- F. 25.

¹⁸¹⁹ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Eski Tasnif, A. 3- 7. B/D. 20- F. 25-1.

giden donanmaya her hangi bir itiraz olmasın. Azarbaycan'da yapılan bir çok katliamları maalesef kendi adamları yapmıştır. Daha yeni Nerimanof demiştir ki Ermeni Hükümeti Bolşevik olursa Azarbaycan Hükümeti, Zangezor, Karabağ ve Nahcivan'ı Ermenilere iade eder. Ben derhal protesto ile işi değiştirdim. Şimdi Türkiye'de yapılacak işlerde biraz nüfus kazanırsam Azarbaycan'a avdette memlekete fenalık edenlerin fenalıklarını daha kolay savuşturabilirim. Rus kıtalarını memleketten dışarı atıtabilirim.¹⁸²⁰

İtilaf Devletleri'nin İstanbul Hükümeti vasıtasıyla Anadolu ile uzlaşma çabaları Ankara Hükümeti'nin çok daha güçlü bir politika izlemesine olanak sağlamıştır. Bu durum Sovyet yönetiminin, millicilerin kendilerine muhtaç olduğu ve yardım alabilmek için her isteklerine boyun eğecekleri düşüncesinden uzaklaşarak, emniyetlerini temin etmek ve böylece varlıklarını devam ettirebilmek için kendilerinin Ankara Hükümeti'ne muhtaç oldukları gerçeğini görmelerine neden olmuştur. Sovyet Rusya'nın Ankara Hükümeti'ne karşı yaklaşımındaki bu keskin değişimi Kazım Karabekir'in Midivani ve Behbud Şahtahtinski yaptığı görüşmelerden anlamak mümkündür.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Eski Tasnif (CA)

Cumhuriyet Müzesi Arşivi

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

SÜRELİ YAYINLAR

Hakimiyet-i Milliye

Vakit

KAYNAK ESERLER

Ahmet İzzet Paşa, **Feryadım (İstiklal Harbi'nin Gerçekleri)**, C. II, Timaş Yayınları, İstanbul 2017.

Apak Rahmi, **İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C. I, Kültür Bakanlığı yayınları, Ankara 1981.

¹⁸²⁰ Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Eski Tasnif, A. 3- 7. B/D. 20- F. 25-2.

Atatürk Mustafa Kemal, **Nutuk, (1919-1927)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005.

Cebesoy, Ali Fuat **Moskova Hatıraları**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981.

Karabekir Kazım, **İstiklal Harbimiz**, Merk Yayıncılık, İstanbul 1988.

Özalp Kazım, **Milli Mücadele, C. I (1919-1922)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

Tengirşek Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1981.

Türk istiklal Harbi Doğu Cephesi (1919-1921) C. III, Genelkurmay yayını, Ankara, 1965.

ARAŞTIRMA ESERLER

Sonyel Salahi R., **Mustafa Kemal (Atatürk) ve Kurtuluş Savaşı, C. 1**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2008.

Yerasimos, Stefanos **Türk Sovyet İlişkileri**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.

MAKALELER

Aytepe Oğuz, “Milli Mücadele’de Bilecik Görüşmesi” **Ankara üniversitesi, Türk; İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 33-34, Mayıs-Kasım 2004.

Güngör Hakan, “ABD Belgelerine Gore 1919- 1924 Amerikan Donanmasının Yakındoğu ve Türk Sularına Yerleşmesi ve Faaliyetleri”, **Selçuklu Tarihçiliğinin Zamansız Kaybı: Prof. Dr. Feda Şamil Arık’a Armağan**, Gece Kitaplığı, Ankara 2018.

Milli Mücadele Döneminde Erzurum'da Sosyal ve Ekonomik Hayat**Murat Küçükuşurlu***

Yeni Türk Devleti'nin, yani Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu hazırlayan Milli Mücadele yılları, her bakımdan incelenmeye değer bir konudur. Bu yıllarda ismi en çok duyulan ve tarihe not düşen şehirlerden birisi de Erzurum'dur. Birçok tarihçi, Milli Mücadele'nin Erzurum'dan başlatıldığını söylemektedir. Hakikaten, o dönemin ilk büyük kongresinin Erzurum'da düzenlenmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın kongrenin hemen öncesinde Erzurum'a gelmesi, burada askerlik mesleğinden istifa ederek Kongre'ye katılması ve kongre başkanı seçilmesi; en önemlisi de Kongrenin sonunda oluşturulan Temsil Heyeti'ne başkan seçilmesi, tarihin seyrini değiştiren gelişmelerdir.

Milli Mücadele döneminin en önemli şehirlerinden olan Erzurum'un, o dönemde içinde bulunduğu sosyal ve ekonomik şartların bilinmesi, bu şehrin Milli Mücadele bakımından değerinin daha iyi anlaşılması bakımından önemlidir: Erzurum, bu döneme, başta I. Dünya Savaşı olmak üzere, pek çok büyük felaketi atlatarak ulaşmıştır. Bu felaketler zinciri, XIX. yüzyıl başlarında başlamıştır. Belirtilen yüzyılın başlarında yaklaşık 100.000 kişinin yaşadığı gelişmiş bir şehir olan Erzurum, belirtilen dönemde birçok veba salgınının ardından, 1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nin bütün ağırlığını üzerinde hissetmiştir. Bu savaşın sonunda ilk kez Rusların eline geçen şehir, savaştan hemen sonra 15.000 kişinin yaşadığı harap bir yer haline gelmiştir. Ardından bir toparlanma yaşayan şehir, 1859'da ağır bir depreme maruz kalmıştır. 93 Harbi denilen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, I. Dünya Savaşı'nda bir kez daha Rus işgaline maruz kalmış ve Rusların 1917'de bölgeden çekilmesinden sonra, ağır bir Ermeni mezalimine sahne olmuştur. 1918'deki kurtuluşun ardından Erzurum, yaklaşık 10.000 kişinin yaşadığı harap bir köy manzarası arz etmektedir.

Yaşanan bütün bu felaketler ve sonuçları, oldukça ağır olmuştur. Dönemin tanıklarından Münir Alpogut'un verdiği bilgilere göre; I. Dünya Savaşı'ndan ve Rus işgalinden önce Erzurum'da 80.000 nüfus yaşamaktaydı. Şehirde çoğu yontma taşlardan yapılmış büyük konaklar olmak üzere, 15.000 ev, 3.500 muntazam mağaza ve dükkân bulunuyordu.¹⁸²¹ Ayrıca,

* Prof. Dr. Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: kucukugurlu@erzurum.edu.tr
¹⁸²¹ Şehrin nüfusu, hane ve dükkân sayısı hakkında verilen bu bilgilerin Sıhhiye Müdürü Şerif Bey'in verdiği bilgilere göre biraz farklı olduğu görülmektedir. Münir Bey'in bu bilgileri 1948'de, yani I. Dünya Savaşı'ndan çok sonraları verdiği düşünülürse, bir yanlışmanın normal olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Erzurum'un bir diğer önemli ismi Cevat Dursunoğlu da konuyla ilgili olarak hemen hemen aynı bilgileri vermektedir. Dursunoğlu'na göre; savaştan önce 80.000 nüfusu besleyen, çarşılarında, pazarlarında kalabalıktan geçilmeyen gösterişli bir sınır kenti olan Erzurum, 1918'de bir köy harabesi haline gelmişti. Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, İstanbul, 2000, s.36; Şunu da ifade etmek gerekir ki, gerek Münir Bey'in gerekse Cevat Dursunoğlu'nun şehrin nüfusu hakkında verdiği bilgiler, Rus işgalinin hemen öncesine aittir ve o günlerde özellikle şehirdeki askeri nüfusun Şerif Bey'in kitabını hazırladığı 1913'e nazaran daha fazla olduğu söylenebilir.

20'ye yakın han ağzına kadar tüccar eşyasıyla doluydu. Şehrin o günkü genel serveti, 1940'ların sonuna nazaran 15 misli fazlaydı. Öyle ki, o günün Erzurum'unda, servetleri yarım milyon altınla ölçülen kişiler vardı. Şehirdeki 70'e yakın cami ve mescidin bahçeleri, şehrin en güzel yeşil sahalarını oluşturuyordu. Bunların etrafındaki çeşme ve helâlar da şehrin temizliğine önemli bir katkı sağlamaktaydı. Şehirde 365 çeşme, 28 kütüphane olup, buralardaki eserler Türk'ün göğsünü kabartacak kadar çok ve değerliydi.

Birinci Dünya Savaşı Erzurum'un üzerinden bir kâbus ve fırtına gibi geçti. Gençler sınır bölgelerine savaşmaya giderken, ihtiyarlar yurtlarını bırakarak göç etmek zorunda kaldı. Şehirde kalanlar ise, Ermeni satırından geçtiler. Şehrin üçte ikisi düşman tarafından yıkıldı. Öyle ki, savaş sonrası muhacirlikten dönüldüğünde, şehrin nüfusu 8.000'e kadar inmişti. Erzurum bir taş yığınından, harabeden ve yangın yerinden başka bir şey değildi.¹⁸²²

Bütün bu bilgiler ışığında Erzurum'un, I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında birbirinden tamamen farklı iki şehir görüntüsü arz ettiğini belirtmek gerekir. Bu durum, her iki dönemde de Erzurum'u yaşamış olan kişilerin vurguladığı bir özelliktir. Nitekim “*Beş Şehir*” isimli değerli eserin sahibi Ahmet Hamdi Tanpınar, çocukluğunda görmüş olduğu Erzurum ile 1923'de öğretmen olarak geldiği şehir arasında, keskin çizgilerle birbirinden ayrılan iki farklı şehir tasviri sergilemektedir:

“O zamanın Erzurum'u, on yıl sonra 1923'te gördüğüm Erzurum'dan çok başkaydı. Her türlü kıyafette bir kalabalığın çarşı pazarını doldurduğu, saraç, kuyumcu, bakırcı dükkânlarıyla senede o kadar malın girip çıktığı hanlarıyla, ambarlarıyla, eşraf ve ayarı, otuz sekiz medresesi, elli dört camisiyle, İran transitinin beslediği refahlı ve mamur Erzurum'la on yıl sonra gördüğüm harap şehir arasında kolay kolay münasebet tasavvur edilemezdi...”

Bu sefer geldiğim Erzurum başka bir Erzurum'du. Ona Doğu Anadolu dağlarının eski bir şarap gibi zamanla takdis edilmiş, ruh besleyici uzletinden değil, dört Cihan Harbi yılının ve İstiklal Savaşı'nın üstünden aşarak gelmiştim...

*Hiçbir yerde memleketin Birinci Cihan Harbinde geçirdiği tecrübenin acılığı burada olduğu kadar vuzuhla görülmezdi. Bu, eski ressamların tasvir etmekten hoşlandıkları şekilde ölümün zaferi idi...”*¹⁸²³

İşte ölümün kesin zaferini ilan ettiği Erzurum, buna rağmen ayağa kalkmayı ve Milli Mücadele'nin öncü şehirlerinden biri olmayı başarmış bir vatan parçasıdır.

Erzurum Lisesi Muallimi Hüseyin Hüsnü Efendi'ye Göre Erzurum'un Durumu

¹⁸²² EBA, Meclis Zabıtları, 1 Mart 1948.

¹⁸²³ Tanpınar, *Beş Şehir*, s.24-26.

Şimdiye kadar yapılan birçok bilimsel çalışma, Milli Mücadele’de Erzurum’un oynamış olduğu siyasi ve askeri rolü anlatmıştır. Bu yazımızda biz, o yıllarda Erzurum’un daha farklı yönlerini ortaya koyan önemli bir mektubu okuyucuyla paylaşmak istiyoruz. Bu mektup, Erzurum Lisesi muallimlerinden Hüseyin Hüsnü Bey tarafından kaleme alınan ve Sebilürreşad Mecmuası’nın 21 Mart 1921 tarihli sayısında yayınlanmış olan; o yıllarda Erzurum’un sosyal hayatı, belediyeciliği, iktisadı, eğitimi ve diğer pek çok önemli hususta kıymetli bilgiler veren mühim bir belgedir. Biz bu mektubu, çok az bir sadeleştirmeyle birlikte ve önemli gördüğümüz bazı hususlarda dipnot açıklamaları yapmak suretiyle okuyucuların istifadesine sunuyoruz:

“Burası (Erzurum) mühim bir İslam merkezidir. Erzurum şarkın, İslam âleminin kapısıdır. Mukaddes gayeleri, ulvi, dini fikirleri İslam memleketlerine neşr için en müsait nokta burasıdır. Böyle iken buraya ne kâfi derecede mecmua geliyor ne de diğer gazeteler. Haftada bir defa Albayrak namıyla küçük bir gazete çıkıyor ki buranın ihtiyacına bile kâfi gelmiyor...

Erzurum, Palandöken Dağları ile Kop Dağları arasında sıkışmış, 10 km arzında bir ova kenarında, Palandöken Dağlarının eteğinde, sath-ı bahirden takriben üç bin metreye karib bir irtifada, şimale nazır hafif meyilli bir sath-ı mail üzerinde, büyük buz dağına benzer, meşceresiz, deresiz, harabezarı andırır bir şehirdir. Şehrin bir kısmı seferberlik esnasında caddeler açmak için yıkılmış,¹⁸²⁴ askeri ve miri binalar da tahliye esnasında yıkılmış,¹⁸²⁵

¹⁸²⁴ 1915’te, Rus işgalinden bir müddet önce, Erzurum’da imar programı uygulamak ve cadde açmak amacıyla çok sayıda binanın tamamen veya kısmen yıkıldığı bilinmektedir. Mehmed Nusret’e göre; Erzurum’un sükût edeceğini aylarca evvel keşfeden Üçüncü Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa yanlış bir siyaset takip ederek memleketi baştanbaşa tahrip etmiş; güya caddeleri tesviye edeceğim diye rast geldiği çarşı, pazar, hamam, mağaza, önüne gelen yerleri yıktırılmıştı. Lalapaşa Camii, Hükümet Konağı ve Ulu Camii civarındaki birçok emlak, sahiplerine beş para verilmeksizin, ortadan kaldırılmıştır. Örneğin Hükümet Konağı’nın hemen arkasındaki şehrin en güzel konaklarından olan Abdulvahit Paşazade Galib Bey Konağı, 1915 yılında kısmen yıkılarak arsının güney tarafındaki kısmı caddeye dâhil edilmiştir. Yıkıtılan binalar arasında vakıf malı olan Caferiye Hamamı da vardı. Aslına bakılırsa yıkım, sadece birkaç binayla sınırlı olmayıp, çok daha geniş kapsamlıydı. Mesela Erzurum’un önemli vakıflarından İbrahim Paşa Vakfı’nın bütün emvali, Birinci Dünya Savaşı’ndan beri “umumi menfaatler” bahane edilerek ortadan kaldırılmıştı. Lalapaşa Cami karşısında belediye binasının bulunduğu yerde, önceden bu vakfa ait çok mükemmel bir otel bulunuyordu. Bunun bitişiğinde emsalsiz bir fırın, çayhane ve yedi sekiz mağaza; sonradan Lalapaşa Parkı olan “İç Meydan Çarşısı”ndaki birçok mağaza, I. Dünya Savaşı’nda on para verilmeksizin belediye tarafından söktürülmüştü. Rus işgalinin hemen öncesinde gerçekleştirilen yıkımların çoğu, özellikle Cumhuriyet Caddesi’ne tesadüf eden kısımda ve Kilise Kapısı denilen mevkide gerçekleştirilmişti. 1919 yılında Albayrak Gazetesi’nde çıkan bir haberde, birçok binanın savaş sırasında “cadde açmak” gerekçesiyle yıkıldığı halde, yerlerinde en ufak bir yol düzeltilmesi yapılmadığı, yani cadde açmak gerekçesinin bir bahaneden ibaret olduğu belirtilmektedir. Bkz. “Yıkılan Evleri Kim Tamir Edecek?”, *Albayrak Gazetesi*, 28 Kanunuevvel 1335.

¹⁸²⁵ Rus işgalinin hemen öncesinde gerçekleştirilen bu yıkımlar hakkında çeşitli yorum ve eleştirilere rastlamak mümkündür. Gerek askerin yakacak ihtiyacını karşılamak gerekse şehri işgal edecek olan Rusların işini zorlaştırmak için yapılan bu yıkım konusunda, dönemin Erzurum Valisi Tahsin (Uzer) Bey’in birtakım tespitleri vardır. Tahsin Bey, 15 Şubat 1916’da şehri terk ederken, arkasında bıraktığı manzarayı Dâhiliye Nazırı Talat Paşa’ya şu şekilde aktarmaktadır:

“Dün gece ordu karargâhı ile Erzurum’dan Ilıca kariyesine geldim. Sevgili Erzurum’u, fedakâr halkın bir kısmını kan ağlayarak bıraktım. Hareketimden evvel; ihtiyarları çağırdım. Erzurum’u bırakmayacağımızı, son acı dakikalarına nasıl iştirak ediyorsam, az zaman sonra ilk intikam ve sürür dakikalarında da yanlarında bulunacağımı, hükümetin ve fırkanın (İttihat ve Terakki Partisi’nin) namusu üzerine söz verdim. Öpüştük ağlaştık ve ayrıldık. Bizden üç saat sonra Rus tayyaresi, hükümet konağına bomba atarak tahribat yapmış, aynı saat cephaneliğe ateş verildiğinden, ateşin şehrin bir kısmına sirayet ettiği, onbirinci kolordu dümdârları

kalanlarını da Ermeni ve Ruslar çekilirken yıkmışlar. Bu sebeple Erzurum şehri bugün hazin bir manzara arz etmektedir.

Alelade hararet derecesi sıfırın altında 15'tir. 30'a kadar balığ olduğu vardır. Müthiş soğuklar, fırtınalar daha ziyade Şubat ve Mart aylarında oluyor. Şimdiye kadar havalar bir düziye idi. Bir gün kar yağıyor, müteakiben havalar bir ay sakin ve güneşli devam ediyor. Fakat sokaklarda çamurdan geçilmez. Her tarafta olduğu gibi burada da belediye bir mevcudiyet gösteremiyor. Bilmem bu derde bir çare bulunamayacak mıdır? Ya bu belediye teşkilatını bir nizama koymalı yahut büsbütün kaldırmalı. Hem belediye olur hem de memlekette nezafet ve ümran bulunmazsa o halde belediyenin vücudu ile yokluğu müsavi olmaz mı?

Ruslardan o kadar çok araba kalmış ki her hanede bir-iki tane mevcut; fakat bir işe yaramıyor. Bir tarafı kırılmış, tamir edecek sanatkâr olmadığı için bir kenara atılmış. Çürüyüp gidiyor. Yeniden inşa şöyle dursun tamire de ehliyetimiz olmaması insanı pek meymus ediyor.

Rusların tahribattan ziyade metrukâtı çoktur. Trabzon'dan Zigana Dağı'na yakın bir mesafeye kadar şimendifer tesviye-i turabiyesi yapılmış, yollarda dekovil arabaları, yarı kırık otomobiller, silindirler, taş makineleri dolu fakat hepsi çürümeye mahkûm. Hele dekovil hattı rayları o kadar bol ki belki Zigana'ya kadar tefrişe kâfi. Çoğu toprak altında kalmış, aradan iki sene daha geçerse maden çıkarır gibi toprakları kazmak lazım gelecek.¹⁸²⁶

Ruslar, Sarıkamış'tan Erzincan'a kadar şimendifer inşasına teşebbüs etmişler ise de ikmaline muvaffak olamamışlar. Yalnız Erzincan'a kadar tesviye-i turabiye yapılmış. Erzurum'un 6 saat kuzey batısına kadar şimendifer işliyor. Erzurum'dan Kars'a kadar şimendiferle gitmek kâbil. Bu hattın arzı, 75 cm'dir. Ruslar, o kadar şimendifer malzemesi yığmışlar ki bu hattı Ankara'ya kadar inşa edebilir. Köylere varıncaya kadar bütün depolar ray, kürek, kazma, köprücü malzemesi, dinamit vs. ile lebâleb (ağzına kadar dolu). Bunların henüz sayılmasına imkân olmadığını söylüyorlar.

Acaba Anadolu'nun garbını şarkına rabt edecek şimendifer hattını ne vakit inşa edebileceğiz?

Mektebimizde bir muallim var ki henüz genç yaşında tekaüd edilmiş bir binbaşidir. Kısm-ı sani riyaziye ve resim muallimidir. Bu zat, Hicaz şimendifer hattı inşasında 6 sene bilfiil

ayrılırken devâir-i resmîyeyi, telgrafhaneye, kışlalara, emvâl-i metrûke olan kiliseye, hastahaneye ve büyücek binalara ateş vererek; sevgili Erzurum Moskoflara volkan halinde teslim olunmuş ve maatteessür bu yüzden ahâlden bazı mertebe zâyîât olduğu işitilmiştir. En karîbde istirdât edeceğimiz (yakında geri alacağımız) bir memlekete böyle umumî ateş vermek tarafdarı değildim ve bu ciheti kumandan paşa da tensîb etmişti..." Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara, 1979, s.336-337.

¹⁸²⁶ Ardahan Kapısı civarında ve toprak tabya dışındaki Erzurum istasyonunun her tarafı, Ruslar'dan kalma yol yapım araçları, travers, ray demirleri, teneke, bidon ve değişik malzemelerle doluydu. İstasyonun hemen yanından başlayan ve Soğuk Çermik düzlüğü boyunca Karasu kıyılarına kadar uzanan alanda, Rusların bıraktığı çeşitli türden toplar ve askeri malzeme mevcuttu. Bkz. Ali Ayrım, *Yalan, Anıların Romanı*, İstanbul, 1978, s.35.

*hizmet etmiş bir mühendishane-i askeri mezunudur. Elinde Almanların şahadetnameleri vardır. Ankara-Erzurum şimendifer hattı için milli bir şirket teşkil edilse ve mevcut şimendiferlerle malzemesi bu şirkete devrolunsa acaba hattın inşasına imkân hâsıl olmaz mı?*¹⁸²⁷

*Ruslar, Hasankale'den çıkardıkları ziftle bu civardaki askeri ihtiyaçlarını temin etmişler. Erzurum'a 6 saat mesafede Kükürtlü madenlerini dahi işletmişler.*¹⁸²⁸ *Hatta yarım saat mesafesine kadar bir demiryolu hattı şubesi yapmışlar. Fakat şimdi bu hat, metruk ve harap bir haldedir. Erzurum-Kars trenleri odunla hareket ettiğinden iki günlük mesafeyi bir haftada bile kat edemiyorlar.*

*Bu civarda muhtelif madenler dahi boldur. Siyah kehribar, arduvaz,*¹⁸²⁹ *kireç, siyah ve sert değirmen taşları, alçı, soda, gaz madenleri pek çok olduğu malumdur. Askeri kimyahanesinde pek çok kısımları tahlil edilmiştir.*

Ruslardan kalma elektrik makineleri de pek boldur. Şehir, Ruslar zamanında elektrikle tenvir edilirken şimdi gazla çalışan motorlara mahkûm olunmuştur. Gazın okkası 100 kuruştur. Pek çok olan şelalelerden istifade edilemiyor.

Rusların, Sarıkamış ormanlarından kestikleri ve inşaatta kullanmayıp terk ettikleri azami 1 metre kutrunda çam ağaçları köylüler tarafından Erzurum'a getiriliyor. Kantarı yani 180 okkası 450-700 kuruşa kadar satılıyor. Lakin gelecek seneye bir tane kalmayacaktır. Buranın soğukları dehşetli. Yorgan altında, soba başında üşümemek kâbil değil.

Burada ekmeğin okkası 14-18 kuruştur. Basma ve astarın arşını 50 kuruştur. Ahali, umumiyetle göreneğe tabi olduğundan herkes, manifaturacı veya bakkaldır. Bütün dükkânlar Avrupa emtiası ile doludur. Bütün tüccarlarımız Avrupa fabrikalarının komisyoncusu... Paralar Avrupa'ya, Amerika'ya akıyor. Bu gidişle iktisaden mağlubiyetimiz muhakkak. Burada

¹⁸²⁷ İşgal sırasında Ruslar tarafından Erzurum'a kadar uzatılan Kafkas demiryolu şubesi, Cumhuriyet'in ilanından sonraki on yıllar boyunca bizim tarafımızdan kullanılmıştır. Erzurum'u batı illerine bağlayan Ankara-Erzurum demiryolu ise 1939'da tamamlanmıştır. Bu hattın Sarıkamış'a uzatılması işlemi ancak 1961'de sonuçlandırılmış ve "dar hat" denilen Rusların işgal döneminde yaptığı dekovil hattı yaklaşık 45 yıl kullanıldıktan sonra tarihe karışmıştır.

¹⁸²⁸ I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Kafkasya ordusunun maruz kaldığı yakacak sıkıntısı, Ruslara Türkiye'nin madeni servetlerinden istifadeyi düşündürmüştü; bunun üzerine "Harp Sanayi Komitesi" 1917 senesinde Türk arazisine mütehassıslardan oluşan bir heyet göndermiştir. Heyetin vazifesi petrol ve kömür mahalleri keşf ve bunları ihraçtı. Rusların çekilmesinden evvel heyetlerin çalışma sahası Van Gölü'nden Trabzon'a kadar uzanıyordu. Keşfiyat neticesinde petrol bölgeleri, istifadenin azami olması için beş daireye ayrıldı ki şunlardır:

1. Hasankale-Pasin Deresi'nde (Aras Çayı), Hasankale şehrinin etrafında.
2. Katranlı Köyü ile Hüseyin Ağa Komu Çiftliği'nin arasında (Katranlı Köyü Erzurum yakınında Palandöken Dağları'nın güney eteğindedir)
3. Pülk Köyü'nün yakınında. (Pülk, Mamahatun'un kuzeybatısındadır.)
4. Kurtot Köyü'nde. (Kurtot Van'ın kuzeydoğusundadır. Maden Kurtot ve Beşparmak Köylerinin yakınındadır.)
5. Magalısor (Muş şosesinde Hınıs şehrinin batısında Divane Hüseyin Magalısor Köylerinin arasında ve Hınıs'ın güneybatısında Naftik Köyü'nün yakınındadır.) Varlık Gazetesi, 24 Eylül 1339 (1923).

¹⁸²⁹ İnce ve düzgün yapraklar halinde kat kat ayrılabilen bir kayaç türüdür. Rengi genellikle kurşuni, bazen de mor ya da yeşildir. Eskiden çatı kaplamaları için kullanılırdı ve "dantaşı" ismiyle de anılırdı. Fakat çıkarılması zor ve pahalı olduğu için, günümüzde yerini daha ucuz malzemelere bırakmıştır.

sanayi, Ermenilerin elinde imiş. Onlar çekildikten sonra dâhili sanayi de sönmüş. Terzi, bakırcı, kuyumcu, demirci, marangoz, dökümcü, mimar gibi sanatkârlar yok. Birkaç tane kunduracı ve yemenici mevcut. Yeni bakırın kıyyesi 400-500 kuruştur. Eskisi ise 15 kuruşa. Halk, hep eskilerle idare ediyor.

Buranın ahaliyi iyi, salabetli Müslümanlar. İslam ahlakını muhafaza etmişler. Fakat rehberler noksan. İktisadiyat hususunda bunlara doğru yolu gösterecek olanlar bulunsa çok terakki husule gelebilecek. Saf ve temiz adamlar. Kahraman adamlar. Bu cihetler çok iyi. Hükümete karşı muhabbetleri de çok. Çünkü hayatlarını kurtarmış. Eğer ordu, bir gün daha gecikse imiş Erzurum'da Ermeniler bir tek erkek bırakmayacaklarmış.¹⁸³⁰ Çalıştırmak bahanesiyle Müslüman ahaliyi cebren toplayıp birkaç cesimhaneye doldurmuşlar ve ateşe yakmışlar. Geçen gün Rusya'dan bir heyet geldi. Burada hafriyatta bulundu (kazı yaptı). Pek çok yanmış cesetler çıkarıldı. Hala da pek çok. Bir kısmı ordunun şehre duhulü ile ateşler arasından kurtarılmış.

Geçen gün Rusya'dan Mustafa Suphi'nin riyaseti altında Türk Komünist heyeti diye bazı kimseler geldi. Bu zat, bura (Erzurum) idadisinde tahsil etmiş olduğu için kendisini eskiden tanıyorlar. Ethem Necat da bu Türk komünist heyetinin arasındaydı. Ahali, bu serseri alayına buğz ve nefret gösterdi. Bunları şehre bile sokmadılar. Komünizmin, Rusya'yı perişan ettiği fikri burada hakimdir.

İngiliz nazırlarından Lord Kürzon'un biraderi olduğu söylenen bir İngiliz (Yarbay Rawlinson), İstanbul'un işgali üzerine burada ahali marifetiyle tevkif edilmiş, hala mevkuf. Asayiş burada pek iyi. Şark beldelerinde şimdi tek Ermeni yoktur. Hepsi Ermenistan'a gitmişler.¹⁸³¹ Cihet-i askeriye, askeri mektepler Kars'a nakletti.

Mektebimiz (Sultanî Mektebi), sıhhi şartları havi olmayan Sanayi Mektebi binasındadır. Umum mevcudu 200'e baliğ olamıyor. 150'si ibtidai kısımdadır. 8. Sınıfta ancak 3 efendi vardır. Pek şayan-ı teessüf bir haldedir. Bu cihetten pek müteessirim. Okuyan çocukların çoğu memurların evladıdır. Tabi mektepler bugün memur yetiştiriyor. Eğer leyli olursa talebenin aratacağına şüphe yoktur. Ben, sinai ve fenni bir inkılap husule gelmesi taraftarıyım. Kars'tan nakledilme iki dershanemiz var ki emsali hiçbir sultanide yoktur. Bunlardan biri hikmet, hayvanat, nebatat ve madeniyat koleksiyonlarını havidir. Diğeri sırf kimyahane. Her nevi ecza mevcut. Her dersi ameli gösteriyorum. Talebe, mütelezziz oluyor (lezzet alıyor) ve fenne merak ediyor. Fakat üç kişi ile ne olur? Hiç! Neticesi memur olacaklar değil mi? Neye yarar?

¹⁸³⁰ Bu ifade, Erzurumluların devlet ve orduya bakışları konusunda çok şey anlatmaktadır.

¹⁸³¹ Bu ifade oldukça önemlidir. Erzurum ve çevresindeki Ermenilerin tamamen tehcir edilmediği, önemli bir kısmının Ermenistan'a gittiği malumdur.

Memleketin bî-pâyân (tükenmez) iktisadi kaynaklarını işletmek için binlerce, yüz binlerce fen adamının mesaisine ihtiyaç vardır. Bu esas mesele halledilmedikçe bu memleket için terakki imkanı yoktur.

Burada o kadar güzel şeker pancarı ve patates hâsıl oluyor ki hayret. Bir şeker pancarı iki okka geliyor. İklim, Almanya gibi soğuk olduğundan ancak bir-iki nevi mahsul bolca yetiştirilebilir. Böyle iken burada şekerin okkası 100 kuruştan yukarıdır. Bir şeker fabrikası tesis olursa bütün bu ahalinin şeker sarfiyatı temin edilir. Burada, Kafkasya'da, İran'da pek çok çay içildiği cihetle şeker ithalatı bütün ithalattan fazla bulunmaktadır. Bununla beraber Erzurum, transit merkezidir. Pek mühim bir sanayi ve ticaret merkezi olabilir.

Su, buz, kuru ot çok olduğu cihetle süt ve yoğurt her şeyden ziyade boldur. Ayrıca yün bol olduğu halde fanila gibi ibtidai mensucat bile gelişmemiştir. Hala el ile dokunuyor. Bir fanila 5 liraya mal oluyor. Hâlbuki yünün okkası 60 kuruşa...

Hâsılı bunlar ilim ve fen meseleleridir. Memleketin iktisadiyatı ancak ilim ve fen ile yükselir. Onun için mekteplerde böyle fenni ve sınai bir inkılaba lüzum vardır. Bu olmadıkça ne yapılırsa boştur. Memurun çokluğu menfaatten çok mazarrat verebilir.

*Erzurum Sultânîsi Ulûm-ı Tabiiyye Muallimi Hüseyin Hüsni.*¹⁸³²

Sonuç ve Değerlendirme

Girişte de bahsettiğimiz üzere, bu mektup, Erzurum'un Rus işgali ve Ermeni mezaliminden kurtuluşunun hemen ertesinde, içinde bulunduğu sosyal, kültürel ve iktisadi durumuna ilişkin, önemli bilgiler vermekte, değerlendirmeler yapmakta ve bazı çözüm önerileri sunmaktadır.

Mektupta dikkat çeken hususlardan birisi; Erzurum'un, maddi ve manevi kaynaklarını ve özellikle İslam Dünyası için stratejik önemini hiçbir şekilde değerlendiremediğidir. Yazara göre Erzurum önemli bir İslam merkezidir. Doğunun ve özellikle İslam aleminin batıya açılan kapısıdır. Tabii kaynaklar bakımından son derece zengindir. İnsanı sağlamdır; saf ve temizdir. Bütün olumsuzluklara rağmen ahlaklarını muhafaza etmişlerdir. Hem Allah'a hem de devlete samimiyetle bağlıdırlar. Bütün bu nimetler karşısında, Milli Mücadele yıllarında çok ciddi sıkıntılarla boğuşmaktadır. Bu sıkıntıların çoğu, yaşanmış olan savaş, işgal, göç ve katliamın sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu sıkıntıların başında, halkı kültürel ve ekonomik yönden ileriye taşıyacak ve yönlendirecek yetişmiş insan eksikliği gelmektedir.

¹⁸³²“Erzurum Mektupları”, *Sebilü'r-Reşad*, Cilt: 19, Adet: 472, 21 Mart 1337, s.36-38.

Diğer önemli bir sıkıntı ise, şehrin önemli bir kısmının tahrip olmuş olmasıdır. Bu tahribat sadece Rus ve Ermenilerin eseri değildir; maalesef şehrin önemli binalarının birçoğu işgal öncesinde Türk yetkililer tarafından ortadan kaldırılmıştır. Mektuptan da anlaşıldığı üzere, kurtuluştan sonraki yıllarda belediye, şehrin tahribatını ve bakımsızlığını giderecek herhangi bir teşebbüste bulunamamıştır.

Mektupta en fazla üzerinde durulan konulardan birisi, Rusların işgal döneminde bölgede yaptıkları faaliyetlerdir. Ruslar bölgeyi işgal etmezden evvel, buradaki yeraltı ve yer üstü kaynaklarını zaten biliyorlardı. İşgalle birlikte, bu altyapıdan faydalanarak, başta petrol ve kömür olmak üzere, çeşitli madenleri çıkarmaya başladılar. Aynı zamanda, daha önce Kars ve civarında yapmış oldukları kara ve demiryollarını Erzurum'a kadar uzattılar. Bütün bunları yapabilmek için, çok sayıda malzemeyi bölgeye getirdiler. Rusya'da ihtilalin patlak vermesi üzerine, apar topar bölgeden ayrılırken, işte bu malzemeleri geride bıraktılar. 1918 sonrasında bölgeye hakim olan Türk idaresi, Trabzon'dan Van'a kadar geniş bir bölgeye yayılmış olan binlerce çeşit malzemeyi hiçbir şekilde değerlendiremedi. Hatta tespitlerini bile yapamadı ve malzemenin çoğu zaman içerisinde kaybolup gitti.

Mektubun devamında, şehirdeki gündelik yaşam, eşya fiyatları, eğitim durumu gibi başka önemli meselelere de değinilmiş ve bazı sıkıntılar dile getirilmiştir. Ayrıca o günlerde gerçekleşen Mustafa Suphi olayı ve İngiliz Rawlinson'un tutuklanması hakkında da bazı bilgiler verilmiştir.

En Soğuk Şubat- 1. Dünya Savaşında Erzurum'un Rus İşgaline Düşmesi**Nurullah Nehir¹⁸³³****Özet**

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslara karşı savaştığı Doğu Cephesi'nde savaşın kaderini etkileyecek önemli gelişmelerle karşılaşmıştır. 22 Aralık 1914 tarihinde Enver Paşa Komutasındaki Sarıkamış hareketinin ağır bir felakete dönüşmesinin ardından cephede avantaj Rusların eline geçmiştir. Sarıkamış Harekatı'nın ardından üstünlüğü ele geçiren Rusların taarruzları sonucu Erzurum, 1916 yılının Şubat ayında tarihinde 3. kez Rus işgali altına girmiştir. Erzurum halkı, Rus işgalinin ardından bir taraftan ağır kış mevsimi şartları ile mücadele ederken, diğer taraftan da işgal ortamının verdiği rahatlıktan dolayı yoğunluk kazanan Ermeni çete faaliyetleri ile karşı karşıya kalmıştır. Ağır kış mevsimi koşulları ve Ermeni çetecilerin uyguladığı katliamlar gibi ölümcül şartlardan kurtulabilen sivil halk, oldukça ağır şartlar altında anadolunun iç kısımlarına göç etmeye çalışmışlardır. Savaş şartlarından daha ağır olarak tanımlanabilecek bir ortamda yaşanan bu göç hareketi, muhacirlerin çok önemli bir kısmının yollarda ölmesine neden olmuştur. Bu çalışma ile Erzurum'un yaşadığı bu zor günlerde Erzurum Valiliği görevinde bulunan Hasan Tahsin [Uzer] Bey'in gözünden savaş koşulları ve muhacirlerin durumuyla alakalı yapılan tesbitler ele alınarak, Doğu Cephesi'nde yaşanan olayların sivil hayata yansımaları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Erzurum, Ermeni, işgal, muhacir, Hasan Tahsin Bey,

The Coldest February: The Russian Invasion of Erzurum in the The First World War**Abstract**

The Ottoman Empire affected the fate of war when they fought against with the Russians in the East Front. On 22 December 1914, after the Sarıkamış operation under the command of Enver Pasha turned into a severe disaster, the advantage in the front was passed into the hands of the Russians. As a result of the attacks of the Russians who took advantage after the operation of Sarıkamış, Erzurum was captured by the Russian occupation for the third time in February 1916. The people of Erzurum, close to Russia in an environment of cooperation with remote winter conditions, in other areas, with the Armenian gang at the head of the remote areas where there is open space. The civilian people, who were able to get rid of the deadly conditions such

¹⁸³³ Öğretim Görevlisi; Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi; nnehir@mehmetakif.edu.tr

as the heavy winter conditions and the massacres of the Armenian gangs, tried to migrate to the inner parts of Anatolia under very severe conditions. This migration movement in an environment that can be defined as heavier than the conditions of war, It has caused a very important part of the immigrants to die on the roads. In this study, Hasan Tahsin [Uzer], who was the Governor of Erzurum during these difficult days of Erzurum, and the determinations related to the conditions of the refugees and the conditions of the immigrants will be discussed and the reflections of the events on the Eastern Front to the civilian life will be discussed.

Key Words: Hasan Tahsin, Erzurum, Armenian, Invasion and immigrant.

Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşına Girişi ve Doğu Cephesi

Birinci Dünya Savaşı'na ittifak devletleri safında giren Osmanlı Devleti, Kafkas, Kanal, Çanakkale, Irak, Hicaz-Yemen, Suriye ve Galiçya cephelerinde savaşmıştır. Kafkas ve Kanal cephelerinde taarruz etme düşüncesinde olan Osmanlı Devleti, Galiçya Cephesi'nde müttefiklerine yardım etmiş, diğer cephelerde de savunma vaziyeti almıştır. Osmanlı Devleti taarruz cephelerinden biri olan Kafkas Cephesi'nde Rusya ile mücadele etmiştir. Osmanlı Devleti, 1 Kasım 1914'te Rusların saldırısıyla başlayan Doğu Cephesi savaşlarında Erzurum başta olmak üzere Bitlis, Muş ve Trabzon gibi önemli vilayetlerini kaybetmiştir. 1 Kasım 1914 tarihinde taarruza geçen Ruslar, 7-12 Kasım tarihlerinde Köprüköy, 17-20 Kasım tarihlerinde de Osmanlı kuvvetlerine karşı Azap muharebelerini kaybederek geri çekilmişlerdir. Rusların geri çekilmesi karşısında Enver Paşa komutasındaki 3. Ordunun 22 Aralık 1914 tarihinde Ruslara karşı taarruz amacıyla başlattığı Sarıkamış Harekâtı ağır kış koşulları başta olmak üzere çeşitli sebeplerden dolayı başarısız olmuştur. Ruslar, Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra Osmanlı kuvvetleri karşısında hem fiziki hem de psikolojik üstünlüğü ele geçirmişlerdir. Yakaladıkları bu fırsatı değerlendirmek isteyen Rus kuvvetleri, 10 Ocak 1916 tarihinde taarruza geçmişlerdir. Sırasıyla 17 Ocak'ta Köprüköy'ü, 19 Ocak'ta da Pasinler'i işgal eden Ruslar, Erzurum'a doğru ilerlemişlerdir.¹⁸³⁴

Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü

1916 yılının Ocak ayının başları itibariyle Ruslar, Erzurum'a 30 km uzaklıktaki Pasinler'e yaklaşmışlar ve 12 Ocak'ta Pasinler'e yoğun bir saldırı başlatarak asıl hedeflerinin Erzurum olduğunu açık bir şekilde ortaya koymuşlardır.¹⁸³⁵ Doğu cephesinde cereyan eden en kanlı¹⁸³⁶

¹⁸³⁴ Ulvi Ufuk Tosun, "Erzurum'un Düşman işgalinden kurtarılması (12 Mart 1918)", *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Erzurum*, Er-vak Kültür Yayınları, 2019, C.I. S.233-250

¹⁸³⁵ BOA. DH.ŞFR. 505/29(12 Ocak 1916)

¹⁸³⁶ BOA. DH.ŞFR. 505/39(13 Ocak 1916)

çarpışmaların yaşandığı bu günlerde, 16 Ocak 1916 tarihinde Osmanlı kuvvetleri Pasinler'den Erzurum'a çekilmiş, işgal tehlikesi altındaki Pasinler ahalisi de çekilen ordu ile beraber Erzurum'a göç etmek zorunda kalmıştır. Şehirdeki en yüksek rütbeli mülki amir olan Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, söz konusu sorunların çözümüyle bizzat kendisinin yükümlü olmasından dolayı süreç içerisinde Dahiliye Nezareti başta olmak üzere diğer nezaretlerle iletişim kurarak yaşanan sıcak savaşı ve bu savaşın getirdiği diğer sorunları üst makamlara aktarmış ve bu sorunlara belirtilen makamlar nezdinde çözüm aramıştır. Vali Hasan Tahsin Bey, savaşın meskûn mahal olan Erzurum şehir merkezine yaklaşmasıyla daha aktif bir rol oynamış, İstanbul ile olan yazışmalarını sıklaştırmıştır. Rusların Erzurum'a yaklaşmasıyla beraber şehirdeki en acil problem olarak iâşe sorununu çözmeye çalışan Vali Hasan Tahsin Bey, Dahiliye Nazırı Talat Bey'e ilk olarak bu sorunu aktarmış, Sivas, Harput ve Trabzon vilayetlerinden Erzurum'a külliyetli miktarda erzak gönderilmesini talep etmiştir.¹⁸³⁷ Vali Hasan Tahsin Bey'in Dahiliye Nazırı Talat Bey'e ilettiği erzak talebine ilk olumlu yanıt Trabzon vilayetinden gelmiştir. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, durumun ciddiyeti ve ehemmiyetine binaen, şehirdeki muhacirlerin taşınması için elindeki nakliye vasıtalarını Erzurum valiliği emrine vermiş, önemli miktarda erzakı da Bayburt'a sevk etmiştir. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, Erzurum yolu üzerinde bulunan ve Trabzon vilayetine bağlı mülhakatin mülki amirlerine de gerekli talimatları vererek erzak sevkiyatında herhangi bir aksamanın olmaması için azami dikkatli olunmasını istemiştir.¹⁸³⁸

Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, Erzurum'da yaşanan iâşe sorununu çözmeye çalışırken Doğu Cephesinde Ruslara karşı savaşan 3. Ordunun Kumandan vekili Abdülkerim Paşa¹⁸³⁹, 19 Ocak tarihinde karargâhı ile birlikte Pasinler'den Erzurum'a gelmiştir. 3.Ordu kumandan vekili Abdülkerim Paşa'nın Erzurum'a dönüşünden birkaç gün sonra da 3.Ordu'yu oluşturan 9. 10. ve 11. kolordular Erzurum'u savunacak olan istihkâmlarda savunma vaziyeti alarak Erzurum'u Ruslara karşı korumak üzere konuşlanmışlardır. Vali Hasan Tahsin Bey, 19 Ocak tarihinde Dahiliye Nezareti'ne yazdığı telgrafında Erzurum'a yoğun bir muhacir göçü olduğunu, Erzurum'daki aceze ile Pasinler'den gelen muhacirleri Erzincan'a sevk edeceğini,

¹⁸³⁷ BOA. DH.ŞFR. 505/75 (16 Ocak 1916)

¹⁸³⁸ BOA. DH.ŞFR. 505/95 (17 Ocak 1916)

¹⁸³⁹ 3. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa bir süreliğine İstanbul'a gitmesinden dolayı ordu kumandanlığına 11. Kolordu Kumandanı Abdülkerim Paşa vekâlet etmiştir. Mahmut Kamil Paşa'nın İstanbul'a gidişiyile alakalı çeşitli yorumlar vardır. Aziz Samih bunu gayri müsaide emirleri ve nasihatleri almak için gittiğini yorumlarken, Fevzi Çakmak bunu Rusların sessizliği ile alakalandırmaktadır. (Mevlüt Yüksel, *I.Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006, s.151) Fakat Mahmut Kamil Paşa İstanbul'da Enver Paşa ile görüşmeden geri dönmüştür. Mahmut Kamil Paşa Enver Paşa ile görüşemediğini, bundan dolayı kendisinin Enver Paşa'ya herhangi bir kınğnlığının olmadığını Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey'e aktarmıştır. Bu durum Enver Paşa'nın Mahmut Kamil Paşa'yı görüşmek için çağırıldığı görüşünü doğrulamamaktadır. (BOA, DH. ŞFR, 507 / 12, 5 Şubat 1916)

Erzurum'un durumunun belirsiz olduğunu, Rusların taarruzuna göre şehrin kaderinin belli olacağını ifade ettikten sonra önemli bir noktaya dikkat çekerek, Erzurum'un akıbetinin memleketin mukadderatını doğrudan ilgilendirdiğini ifade etmiş ve ileride yaşanacak olan zor günlerin de adeta habercisi olmuştur.¹⁸⁴⁰ Muhacirlerin iaşesi ve sevki için kullanılmak üzere Dahiliye Nezareti'nden defalarca muhacirin tahsisatı istemesine rağmen talep ettiği meblağ kendisine bir türlü gönderilmeyen Vali Hasan Tahsin Bey, "artık hallerine bakıp doya doya göz yaşı dökmek lazım gelir" dediği muhacir ve askerlerin ihtiyaçları için yerel imkanlarla çözüm aramaya çalışmıştır. Vali Hasan Tahsin Bey "katil ve zalim" olarak nitelendirdiği olumsuz iklim şartlarında iaşe temini için çok fazla çaba sarf etmiştir. Trabzon vilayetinden gelen yardımlardan başka herhangi bir yardım alamayan vali beyin tek ve yegâne destekçisi ise Erzurum ahali olmuştur.¹⁸⁴¹ "Dünya'da samimiyeti teşhis lazım gelse, ben Erzurum halkını göstereceğim" diyerek onore ettiği Erzurum ahali, savaş günlerinde Vali Hasan Tahsin Bey'in adeta eli kolu olmuştur. Önemli bir kısmının el ve ayaklarında donuklar olduğu tetkik edilen Erzurum halkı, bu olumsuz şartlara rağmen önemli bir misyon yüklenerek istihkamlardaki askerlere sırtlarında yakacak odun-kömür taşımışlar ve yine istihkamlardaki askerlerin barınmaları için barakalar inşa etmişlerdir. İlerleyen günlerde elinde verecek bir şeyi kalmayan Erzurum halkı ayağındaki çorabı ve üstündeki yorgani istihkamlardaki askerlere vererek orduya olan desteğini kesintisiz bir şekilde sürdürmüştür.¹⁸⁴² Askerlerin teçhizi görevini yerel ve sivil imkânlarla görmeye çalışan Vali Hasan Tahsin Bey, yaşadığı çaresizliği Dahiliye Nazırı Talat Bey'e çektiği telgrafla anlatmaya çalışmıştır. Vali Hasan Tahsin Bey, telgrafında, "Söylenecek çok söz var ama sırası değildir, düşman kapıya dayandıktan sonra biz istihkamata top yerleştiriyoruz, şimdi zeminlikler ve siper inşası için uğraşıyoruz. Velhasıl mevki-i müstahkem namına on paralık olsun bir şey yapmak düşünülmeyen zamanda açıkta kalan askere kafasını sokacak bir yer yapmaya çalışıyoruz. Askerden her gün binlerce efrad donuyor, işte Talat Beyefendi vaziyet budur" diyerek Erzurum'da trajik bir tablonun varlığını gözler önüne sermiştir.¹⁸⁴³ Rusların istihkamlara saldırılarının yoğunlaştığı esnada bir taraftan muhacirleri Tercan'a sevk etmeye çalışan Vali Hasan Tahsin Bey,¹⁸⁴⁴ diğer taraftan kamu kurum kuruluşlarının Erzincan'a gönderilmesi hususunda, İstanbul'dan dönen 3. Ordu Kumandanı

¹⁸⁴⁰ BOA. DH.ŞFR. 505/96 (19 Ocak 1916)

¹⁸⁴¹ BOA. DH.ŞFR. 506/42 (21 Ocak 1916)

¹⁸⁴² BOA. DH.ŞFR. 507/25 (27 Ocak 1916)

¹⁸⁴³ BOA. DH.ŞFR. 506/94 (24 Ocak 1916)

¹⁸⁴⁴ BOA. DH.ŞFR. 506/106 (25 Ocak 1916)

Mahmud Kamil Paşa'dan¹⁸⁴⁵ talimat almış ve Adliye Nezaretinin de bilgisi dahilinde yerel mahkemeyi Erzincan'a sevk etmiştir. Erzincan'a sevk edilmesi öngörülen kurumlardan sadece Osmanlı Bankası yetkilileri genel müdürlük makamından emir gelmedikçe şehri terk etmeyecekleri yönünde görüş bildirmişlerdir.¹⁸⁴⁶ Vali Hasan Tahsin Bey, Erzurum'u savunan istihkâmlardaki askerlerin günden güne azalmasına ayrıca dikkat çekmiştir. Erzurum istihkâmlarındaki asker sayısının gittikçe azalmasının altında yatan sebep ise, oldukça tanıdaktır. Vali Hasan Tahsin Bey'in daha önce de "zalim ve katil" olarak nitelendirdiği soğuk iklim acı yüzünü tekrardan göstermiş ve her gün onlarca askerin donarak ölümüne sebep olmuştur. Fiili savaştan ziyade tali etkenlerden dolayı ölen ya da sakat kalarak savaş dışı kalan askerlerin yerlerine ihtiyat kuvvetlerinin gönderilmesi talebini her defasında tekrarlayan Vali Hasan Tahsin Bey, ileride de görüleceği üzere bu talebine de olumlu bir yanıt alamamıştır. Soğuk hava, iâşe ve barınma sorununa ek olarak cephede savaşan asker sayısının azalması nedeniyle Erzurum savunması her geçen gün biraz daha zayıflamıştır. Öte yandan Osmanlı Bankası yetkililerinin genel müdürlük makamından talimat gelmedikçe şehri boşaltmaması ile ilgili beyanatı ise vali beyi endişeye sevk etmiştir. Çünkü Rusların Erzurum'a olan güçlü muhasarası karşısında şehirdeki savunma hattının fazla dayanamayacağını düşünen Hasan Tahsin Bey, bankadaki nakit para ve diğer değerli evrakların güvenliğinden endişe etmiş, bu konuda Dahiliye Nazırı Talat Bey'den yardım talep etmiştir.¹⁸⁴⁷ Osmanlı Bankasının nakliyle ilgili vali beyin endişesine ortak olan Dahiliye Nazırı Talat Bey, Osmanlı Bankası Umum Müdürlüğüne gerekli talimatı vererek Erzurum şubasının bir an önce Erzincan'a nakledilmesi için gerekli işlemlerin başlatılması konusunda kesin emir vermiştir.¹⁸⁴⁸ İlerleyen günlerde Rus kuvvetlerinin Karagöbek'ten Tafta köyüne doğru ilerlemeleri, dolayısıyla Erzurum şehir merkezine biraz daha yaklaşmaları Erzurum ahali için tehlike çanlarının daha fazla çalmasına neden olmuştur.¹⁸⁴⁹ Yaklaşan işgal tehlikesi karşısında Vali Hasan Tahsin Bey, yeni bir hamle ile Erzurum Alman Konsolosluğunu Erzincan'a sevk ederek Alman konsolosluk çalışanlarının can güvenliğini sağlamıştır.¹⁸⁵⁰ Aynı günlerde Ruslar Erzurum'a doğru başlattıkları taarruzu daha da yoğunlaştırmışlardır.¹⁸⁵¹ Erzurum savunma hattında ise iklim şartları ve levazım eksikliği sıkıntılarından daha önemli bir sorun baş göstermiştir. 3.Orduya bağlı 9. ve 11.

¹⁸⁴⁵ Sivas Valisi Ahmed Muammer Bey, Mahmud Kamil Paşa'nın Sivas'a geldiği ve yarın Erzurum'a hareket edeceğini ifade etmiştir. Bu beyanata göre Mahmud Kamil Paşa en geç 26 Ocak 1916 tarihinde Erzurum'a ulaşmış olmalıdır. *BOA. DH.ŞFR.* 506/80 (24 Ocak 1916)

¹⁸⁴⁶ *BOA. DH.ŞFR.* 507/41 (29 Ocak 1916)

¹⁸⁴⁷ *BOA. DH.ŞFR.* 507/66 (31 Ocak 1916)

¹⁸⁴⁸ *BOA. DH.ŞFR.* 60/21 (1 Şubat 1916)

¹⁸⁴⁹ *BOA. DH.ŞFR.* 509/16 (12 Şubat 1916)

¹⁸⁵⁰ *BOA. DH.ŞFR.* 509/17 (12 Şubat 1916)

¹⁸⁵¹ *BOA. DH.ŞFR.* 509/18 (12 Şubat 1916)

kolorduların Ruslara karşı savunma yaptığı bölgelerde Ruslar kayda değer bir başarı elde edemedikleri gibi, 2000 bin civarında askerini de kaybetmiştir. Fakat 3.Orduya bağlı bir diğer kolordu olan 10. Kolordunun Ruslara karşı yaptığı savunmada gösterdiği atalet ve ihmalin yanında Kayseri'den gelmesi beklenen destek fırkasının da bir türlü gelmemesi Erzurum savunma hattı için ciddi bir zafiyete sebep olmuştur.¹⁸⁵² Asker yokluğu, var olan askerlerin soğuk nedeniyle savaşamaz durumda olması, ağır iklim koşullarına karşın İstanbul'dan bu dezavantajları kapatacak ciddi bir desteğin de gelmemesi dolayısıyla Erzurum, tarihinde 3. kez Rus işgaline girmiştir. Erzurum'un Ruslar tarafından 3.işgalinin tarihi, çeşitli kaynaklarda 16 Şubat 1916 olarak yer almışsa da bu tarihle ilgili önemli bir ayrıntı dikkatleri çekmektedir. Şöyle ki, Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, Erzurum'dan Dahiliye Nezareti'ne son telgrafını 14 Şubat'ta çekmiş ve “*inşallah Erzurum'u tekrardan istirdad ederiz.*” diyerek şehrin fiilen elden çıktığını bildirmiştir. Yine aynı telgrafta Hasan Tahsin Bey, 3.Ordu kumandanlığının şehri terk etme emrini verdiğini, kendilerinin de şehri terk ettiklerini belirtmiş ve Erzurum merkezden çektiği son telgrafını böylece sonlandırmıştır.¹⁸⁵³ 16 Şubat tarihinden itibaren Vali Hasan Tahsin Bey, Dahiliye Nezareti ile iletişim kurduğu telgraflarını artık Tercan mahreçli olarak çekmeye başlamıştır. Bu bilgiler ışığında yaptığımız değerlendirme sonucunda Erzurum'un en geç 14 Şubat 1916 tarihi itibariyle mülki amirleri tarafından boşaltıldığı görülmektedir. Erzurum'un 16 Şubat 1916 tarihi itibariyle Rus işgaline girdiği bilgisi, Osmanlı Devleti mülki amirlerinin şehirden çıkış tarihi değil, Rus askerlerinin şehre giriş tarihi olmalıdır. 14 Şubat 1916 ile 16 Şubat 1916 tarihleri arasındaki 2 gün, Erzurum'da idari anlamda bir boşluğun olduğu kanısını güçlendirmektedir. 14 Şubat'ta Erzurum'dan çıkmış olan Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, 16 Şubat tarihi itibariyle Bahaddin Şakir Bey ile beraber Tercan'da muhacirlerin sevkiyle meşgul olurken, Erzurum ile ilgili bilgileri de artık Erzurum'dan gelen kişiler vasıtasıyla elde edebilmiştir. Erzurum'dan Tercan'a gelen Hukuk Müşaviri Kemal Bey'in Hasan Tahsin Bey'e aktardığı bilgilere göre ordular, Erzurum'daki sabit topları tahrip ederek Ilıca'ya¹⁸⁵⁴ çekilmişler ve müdafaa hattını da burada oluşturmuşlardır. O esnada da Ordu karargâhı da Yeniköy'de¹⁸⁵⁵ konuşlanmış vaziyetteydi.¹⁸⁵⁶

Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, bir taraftan Tercan'da şiddetli kar yağışı altında muhacirleri Erzincan'a sevk etmeye çalışırken diğer taraftan da son durum ile alakalı değerlendirmelerini yaparak Dahiliye Nezaretini bilgilendirmeye devam etmiştir. Savaşın

¹⁸⁵² BOA. DH.ŞFR. 509/54 (14 Şubat 1916)

¹⁸⁵³ BOA. DH.ŞFR. 509/53 (14 Şubat 1916)

¹⁸⁵⁴ Ilıca, Erzurum'un 15 kilometre batısında, günümüzde Aziziye adını almış Erzurum'a bağlı merkez ilçedir.

¹⁸⁵⁵ Yeniköy, Erzurum'un Aşkale ilçesine bağlı, şehir merkezine 44 km olan bir köy yerleşim birimidir.

¹⁸⁵⁶ BOA.DH.ŞFR. 509/97 (16 Şubat 1916)

başladığı andan itibaren ve hatta daha öncesinden bölgede bulunan Hasan Tahsin Bey¹⁸⁵⁷, Erzurum'un sükûtu ve Erzurumluların perişanlığı karşısında içinde bulunduğu duyguların da muhtemel etkisiyle art arda üç değerlendirme raporu yazarak Dahiliye Nazırı Talat Bey'e göndermiştir. Yaşanan olayları ve tanık olduğu yanlışlıkları samimi ve sert bir dille ifade eden vali bey, savaşın komuta kademesini eleştirmiş, raporlarında bir valinin yetki ve üslubunun çok üzerinde bir dil kullanmıştır. Bu durum günümüz şartlarında Vali Hasan Tahsin Bey'in bizzat harb alanında olup, yaşanan trajediye tanık olması ve ayrıca duygularının da etkisiyle ilişkilendirilebilirken, öte yandan Vali Hasan Tahsin Bey'in verdiği bilgiler, savaş yönetimi başta olmak üzere birçok konuda sahada yaşanan aksaklıklar hakkında bizlere ipucu vermektedir. Vali Hasan Tahsin Bey, raporlarında Erzurum'un işgale uğraması ile alakalı ilk olarak ordu içindeki ihaneti işaret etmiştir. Şehrin düşüşünden iki gün önce Onuncu Kolordudan Bölük Kumandanı Eyüplü Mülazım Hafız Ali'nin, bir gün sonra On birinci Kolordu kumandanlığından Mülazım-ı Sani Yahudi Yakup, ve Ağır Topçu Kumandanı Trabzonlu Rafet'in düşman saflarına katılarak Erzurum'un savunma planlarını Ruslara vermesini yenilginin başlıca¹⁸⁵⁸ nedeni olarak belirten vali bey, dış etkenlerin yanı sıra iç etkenlerin de Erzurum'un işgalinde çok etkili olduğunun altını çizmiştir. Düşmanın kuvvet ve teşkilatça iyi hazırlanmış bulunmasına karşın, Erzurum'un savunmasını üstlenen 3. Ordunun neredeyse tüm kademelerinin vekâletlerle yönetilmesi ve ordunun İstanbul tarafından ihmal edilerek ihtiyaçlarının giderilmemesi vali beyin dikkat çektiği bir diğer önemli husus olmuştur.¹⁸⁵⁹

Vali Hasan Tahsin Bey, yukarıda da belirtildiği gibi Tercan'da Bahaddin Şakir Bey ile beraber muhacirlerin sevki ile meşgul olurken, 3. Ordu Kumandanı Mahmut Kamil Paşa tarafından Tercan'dan Ilıca'ya çağırılmıştır. Ilıca'ya giden vali bey, ahali ile beraber ağlaştıklarını, Erzurum'u geri alacaklarına dair birbirlerine söz verdiklerini aktardıktan sonra, şehrin boşaltılırken önemli binalarının ateşe verildiğini, tabiri caizse Erzurum'un "volkan" halinde bırakılarak çıktığı bilgisini vermiştir. Vali Hasan Tahsin Bey, telgrafın ilerleyen bölümünde Erzurum ve bölge şehirlerinin içinde bulunduğu durum ile ilgili önemli bilgiler vermiştir. Vali bey " *Muhacirini de men için çok çalıştım, çünkü bir müddet kar ve tahte's-sıfir yirmi derecede nisvan (kadın) ve etfalin (çocuk) yollarda helak olacağı Hasankale muhaceretinde görmüş kan başlar donmuş idim, fakat Ermeni meselesi dolayısıyla, Ermenilerden son derece tevahhuş eden halkın bir kısmı zabt olunamadı, işte bundan dolayı*

¹⁸⁵⁷ Hasan Tahsin Bey Beyoğlu Mutasarrıflığı görevini yürütürken 9 Nisan 1913 tarihinde Van Valiliği görevine atanmıştır.(BOA.İ.DH.1498.66, 9 Nisan 1913), ilerleyen süreçte Van Valiliği görevinden alınan Hasan Tahsin Bey, 5 Ekim 1914 tarihinde Erzurum Valisi olarak atanmıştır.(BOA.İ.MMS.189.5, 4 Ekim 1914)

¹⁸⁵⁸ BOA.DH.ŞFR. 509/99 (16 Şubat 1916)

¹⁸⁵⁹ BOA.DH.ŞFR. 509/98 (16 Şubat 1916)

yollarda büyük bir izdiham ve sefalet baş gösterdi, muhacirinin serian ve sehl bir surette Erzincan'a sevk için bütün kuvvetimle çalışıyorum, Bahaeddin Şakir Bey Tercan'da sevkiyat yapacak, yol güzergâhında ikişer saat mesafede memurlar bırakılarak elden gelen muavenet yapılacaktır, inşallahu teala az zayıyat ile Erzincan'a sevkedeceğiz. Erzurum'un sükûtuyla Bitlis ve Trabzon vilayetleri de tehlikeye düştü. Yekün Anadolu-i Şarki'de dört vilayette üç milyon halk moskof ayakları altında telvis oldu.” ifadeleriyle Erzurum'da yaşanan trajediyi ve Erzurum'un işgalinden dolayı diğer vilayetlerde yaşanması muhtemel olayları Dahiliye Nazırı Talat Bey'e aktarmıştır.¹⁸⁶⁰

3.Ordu Kumandanı Mahmud Kamil Paşa'nın talimatıyla geldiği Ilıca'dan tekrar Tercan'a dönen Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, Bahaddin Şakir Bey ile beraber yürüttüğü muhacirlerin sevk işlemini daha da hızlandırmak ve ağır kış şartlarından dolayı yollarda yaşanan insan zayıyatının önüne geçmek amacıyla Dahiliye Nazırı Talat Bey'den, Sivas, Kayseri ve Samsun vilayetlerinde ellerinde ne kadar araba varsa acilen Erzincan'a göndermeleri için talimat vermesini istemiştir.¹⁸⁶¹ Hasan Tahsin Bey Erzincan'daki muhacirleri sevk için civar illerden beklediği araba yardımını alamamıştır. Belirtilen iller arasından sadece Sivas vilayetinden on bir tane at arabası Erzincan'a gönderilmiştir. Hasan Tahsin Bey Sivas vilayetinde bulunan yüzlerce at arabasına karşın bu arabalardan sadece on bir tanesinin Erzincan'a gönderilmesine sitemde bulunmuş ve Sivas Valisi Ahmed Muammer Bey'in bu konuda daha duyarlı olması gerektiği konusunda Dahiliye Nezareti'ni bilgilendirmiştir.¹⁸⁶² Rus işgaline uğrayan bölgelerden Erzincan'a gelen muhacirlerin sayılarının gittikçe artması¹⁸⁶³ ve söz konusu muhacirlerin iskânında yaşanan vilayetler arası koordinasyon sorunu dolayısıyla Dahiliye Nezareti, bu sorunu çözümlenerek vilayetler arası göç koordinasyonunu sağlamak için Heyet-i Teftişîye Müdür-i Umumisi Hamid Bey'i görevlendirmiştir. Hamid Bey, Dahiliye Nezareti tarafından muhacirlerin kabulü, iaşe ve iskanlarının temini görevi ile Sivas'a gönderilmiştir. Hamid Bey'e bu görevinde kullanmak üzere beş bin lira tahsis eden Dahiliye Nezareti, söz konusu meblağın yetmediği noktalarda emval-i metruke kaydında bulunan zahire, elbise ve eşyaların da muhacirler için kullanılabileceği konusunda görüş bildirmiştir.¹⁸⁶⁴ Muhacirlerin sevk ve iskânı için Hamid Bey nezdinde yetkili bir merci oluşturan Dahiliye Nezareti, Erzincan'daki muhacirlerin sevk edileceği mahalleri de belirleyerek, muhacirlerin

¹⁸⁶⁰ BOA.DH.ŞFR. 509/100 (16 Şubat 1916)

¹⁸⁶¹ BOA.DH. ŞFR. 509/96 (16 Şubat 1916)

¹⁸⁶² BOA.DH. ŞFR. 510/138 (26 Şubat 1916)

¹⁸⁶³ Erzurum ve civarından Erzincan'a göçen muhacir sayısı 150 bin olarak verilmektedir. BOA.DH. ŞFR. 513/3 (15 Mart 1916)

¹⁸⁶⁴ BOA.DH. ŞFR. 61/112 (26 Şubat 1916)

nereye iskan edileceği ile ilgili ihtilaf yaşanmasının önüne geçmeye çalışmıştır. Muhacirler için merkez olarak Sivas'ı belirleyen Dahiliye Nezareti, buradaki muhacirlerin Yozgad, Niğde, Kırşehir ve Kayseri'ye sevk edilmesini istemiştir.¹⁸⁶⁵ Dahiliye Nezareti'nin bu emrine Hasan Tahsin Bey, muhacirlerin sevk edilme zamanı noktasında itirazda bulunmuş, söz konusu muhacirlerin sevkinin en azından bahar ayları gelene kadar durdurulmasını istemiştir. Hasan Tahsin Bey, Soğuk hava şartlarının olası bir yolculuk için elverişli olmadığını belirterek, havaların ısınmasını beklemeyi Dahiliye Nezareti'ne teklif etmiştir.¹⁸⁶⁶ Dahiliye Nezareti de Hasan Tahsin Bey'in bu teklifini 3.Ordu Kumandanı Mehmed Vehib Paşa¹⁸⁶⁷ ile müzakere etmesini ve nihai kararın bu şekilde verilmesini istemiştir.¹⁸⁶⁸ Dahiliye Nezareti'nin talimatı doğrultusunda muhacirlerin sevkini ertelenmesi konusunu Erzurum Valisi Hasan Tahsin Bey, 3. Ordu Kumandanı Mehmed Vehib Paşa ile görüşmüşse de, taraflar bu konuda ortak bir karara varamamışlardır.¹⁸⁶⁹

Vali Hasan Tahsin Bey'in muhacirlerin sevkini geçici bir müddet durdurulması teklifine karşın, 3. Ordu Kumandanı Mehmed Vehib Paşa'nın muhacirlerin belirtilen illere gönderilmesine devam edilmesi kararı iki taraf arasında geçici bir ihtilafın doğmasına sebep olmuştur. Dahiliye Nezareti ise bu konuda nihai kararını vererek bölgede karar verecek en üst merci olarak 3. Ordu Kumandanı Mehmed Vehib Paşa'nın olduğunu ve kendisinin kararının uygulanmasını istemiştir.¹⁸⁷⁰

Vali Hasan Tahsin Bey, Erzincan'daki muhacirlerin Yozgad, Niğde, Kırşehir ve Kayseri'ye sevk edilmesi hususunun çözümü için yoğun bir çaba göstermiştir. Muhacirlerin sevki gibi önemli bir konunun yanında asıl gündem maddesi olan Doğu cephesinde süren Rus harekâtının seyri ise 3. Ordu açısından oldukça sıkıntılı geçiyordu. 1916 yılının şubat ayı sonu itibariyle Doğu cephesinde savaştacak asker sayısının on bin kişiye kadar düşmesi,¹⁸⁷¹ Doğu Anadolu'nun hali hazırda devam eden Rus harekâtı karşısındaki zayıflığını açık bir şekilde gözler önüne sermiştir. Nitekim ilerleyen günlerde Rus işgali iyice genişlemiştir. Ruslar 16 Şubat'ta Muş'u, 3 Mart'ta Bitlis'i, 19 Nisan'da Trabzon'u, 15 Temmuz'da Bayburt'u, 18 Temmuz'da Kelkit'i, en son da 25 Temmuz'da Erzincan'ı işgal etmişlerdir.¹⁸⁷²

¹⁸⁶⁵ BOA.DH. ŞFR. 61/124 (26 Şubat 1916)

¹⁸⁶⁶ BOA.DH. ŞFR. 513/3 (15 Mart 1916)

¹⁸⁶⁷ 3.Ordu Kumandanı Mahmud Kamil Paşa bu görevden alınmış, yerine 2. Ordu Kumandanı Mehmed Vehib Paşa atanmıştır. (BOA. İHB. 181/37- 29 Şubat 1916)

¹⁸⁶⁸ BOA.DH. ŞFR. 62/22 (15 Mart 1916)

¹⁸⁶⁹ BOA.DH. ŞFR. 513/21 (15 Mart 1916)

¹⁸⁷⁰ BOA.DH. ŞFR. 62/26 (15 Mart 1916)

¹⁸⁷¹ BOA.DH. ŞFR. 510/136 (26 Şubat 1916)

¹⁸⁷² Tosun, "Erzurum'un Düşman işgalinden kurtarılması (12 Mart 1918)", s.235

24 Temmuz 1916 tarihine kadar Erzincan'da kalarak Erzurum Valisi sıfatıyla görev yapan Hasan Tahsin Bey, Dahiliye Nezaretine bir telgraf çekerek Erzincan dışında her yerin işgale uğradığını, Erzincan ahalisinin de iç kısımlara göçtüğü, gördüğü bu kadar feci olaydan sonra psikolojisinin bozulduğunu ifade etmiş ve başka bir vilayete tayinini talep etmiştir.¹⁸⁷³ Vali Hasan Tahsin Bey'in bu talebinden yaklaşık bir hafta sonra Erzincan da Rus işgaline girmiştir. 27 Temmuz 1916 tarihinde ise Vali Hasan Tahsin Bey Suriye Valiliği görevine atanarak Erzincan'dan ayrılmıştır.¹⁸⁷⁴

Sonuç

Doğu Anadolu'nun kilidi olarak adlandırılan Erzurum, tarihinde 1829, 1878 ve 1916 yıllarında olmak üzere üç kez Rus işgaline girmiştir. 1. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte açılan Doğu Cephesi'nin merkezi konumundaki Erzurum, 1916 yılının şubat ayı itibariyle girdiği 3.Rus işgaline birlikte, sosyo-ekonomik olarak ağır yaralar almıştır. 1918 yılının 12 Mart gününe kadar süren işgal sonucu Erzurum, ağır bir enkaz yığınına dönüşmüş, halkının önemli bir kısmını ya savaşta kaybetmiş ya da göç sonucu yitirmiştir. Erzurum'un 1916 yılı itibariyle yaşadığı göçün şartları oldukça ağırdır. Doğu Anadolu Bölgesinde bulunan Erzurum'un şubat ayı sıcaklık ortalamasının -20, -30 dereceyi bulduğu bir ortamda, karla kaplı yollarda yapılacak bir yolculuğun, ölümle sonuçlanma riskinin yüksekliği bilindiği halde, Erzurum halkının çok önemli bir kısmı bu riski göze alarak Erzincan'a doğru yola çıkmıştır. Erzurum halkını bu derece riskli ve hatta sonu kesin ölüm olan bu yolcuğa iten sebep ise bölgede yaşanan Ermeni çetecilik faaliyetleridir. Rusların Erzurum'u işgaliyle beraber rahat hareket alanı bulan Ermeni çeteciler, savunmasız köylülere karşı yürüttüğü tedhiş faaliyetleri ile bölgede ağır bir kargaşaya sebep olmuşlardır. Pasinler'in düşüşüyle beraber Ermeni çetecilerin baskı ve şiddetine maruz kalan Erzurum ahalisi, Erzurum'un düşüşünden sonra ağır kış mevsimi şartlarına rağmen göç etmeyi, Ermeni çetecilerin vahşetine maruz kalmaya tercih etmişlerdir. 1915 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Osmanlı Devleti'nin Ermenileri tehcir ettiği şartlar ile bu tarihten yaklaşık 7 ay sonra Müslüman ahalinin göç ettiği şartlar karşılaştırıldığında, Müslüman ahalinin göç şartlarının Ermenilere nazaran daha ağır olduğu rahatlıkla görebilmektedir. Ermeniler, yaz aylarında tehcir edilirken Müslüman ahali şubat ayında göçmek zorunda kalmıştır. Ermeniler, devletin nizamnameleri kapsamında ve bizzat devlet tarafından alınan tedbirler çerçevesinde göçürülürken, Müslüman ahali herhangi bir tedbir ve planlama kapsamında göçmemiş, zorunluluktan ötürü iki ölümden birisini seçmeye mecbur bırakılmıştır. Belirli çevrelerce sıkça

¹⁸⁷³ BOA.DH. ŞFR. 525/91 (17 Temmuz 1916)

¹⁸⁷⁴ BOA. MV. 244/18 (26 Temmuz 1916)

dile getirilen Ermenilerin 1915 yılındaki tehcir şartlarına karşın 1916 yılının şubat ayında yaşanan ve sayısı yüzbinler ile ifade edilen Müslüman ahalinin göç şartları görmezden gelinmektedir. Sonuç itibariyle 1916 yılında Erzurum'dan Anadolu'nun iç kısımlarına Ermeni vahşetinden dolayı göçmek zorunda kalan Müslüman ahalinin maruz kaldığı ağır şartları görmezden gelmek tarihçiliğin tarafsızlık ilkesine aykırı düşmektedir.

Kaynakça

Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Arşiv Başkanlığı (BOA)

BOA DH. ŞFR. 506/80

BOA. DH. ŞFR. 505/29

BOA. DH. ŞFR. 505/39

BOA. DH. ŞFR. 505/75

BOA. DH. ŞFR. 505/95

BOA. DH. ŞFR. 506/42

BOA. DH. ŞFR. 506/94

BOA. DH. ŞFR. 506/106

BOA. DH. ŞFR. 507/25

BOA, DH. ŞFR, 507 / 12

BOA. DH. ŞFR. 505/96

BOA. DH. ŞFR. 507/41

BOA. DH. ŞFR. 507/66

BOA. DH. ŞFR. 60/21

BOA. DH. ŞFR. 509/16

BOA. DH. ŞFR. 509/17

BOA. DH. ŞFR. 509/18

BOA. DH. ŞFR. 509/54

BOA. DH. ŞFR. 509/53

BOA. DH. ŞFR. 509/99

BOA. DH. ŞFR. 509/98

BOA. DH. ŞFR. 509/100

BOA. DH. ŞFR. 509/96

BOA. DH. ŞFR. 509/97

BOA. DH. ŞFR. 510/138

BOA. DH. ŞFR. 513/3

BOA. DH. ŞFR. 61/112

BOA. DH. ŞFR. 61/124

BOA. DH. ŞFR. 513/3

BOA. DH. ŞFR. 62/22

BOA. DH. ŞFR. 513/21

BOA. DH. ŞFR. 62/26

BOA. DH. ŞFR. 510/136

BOA. DH. ŞFR. 525/91

BOA. MV. 244/18

BOA. İ.DH.1498.66

BOA. İ.HB. 181/37

BOA. İ. MMS.189.5

Araştırma Eserler

Yüksel, Mevlüt, *I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2006.

Makale ve Bildiriler

Tosun, Ulvi Ufuk, "Erzurum'un Düşman İşgalinden Kurtarılması (12 Mart 1918)", *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Erzurum*, Er-Vak Kültür Yayınları, 2019.

Hatıralar Işığında Erzurum Kongresi**Hasan Daşdemir*****Özet**

Muhtevası itibarıyla tarihsel birçok olayın aydınlığa kavuşturulmasına yardımcı olan hatıralar, tarih araştırmalarında önemli rol üstlenen yazılı kaynaklardandır. Zira hatıralarda yer alan bazı bilgiler, resmi kaynaklarda ulaşılması zor olan bazı detayları ortaya koyma, işin mahiyetini anlatma bakımından son derece kıymetlidir. Bu bağlamda hatıralar, Milli Mücadele'nin önemli bir safhası olan Erzurum Kongresi'nin tarihsel arka planının ortaya çıkarılmasında önemli bir işleve sahiptir. Öncesi ve sonrasıyla Erzurum Kongresi'nde yaşanan pek çok tarihsel olayın aydınlatılması, ancak hatıraların yardımıyla mümkün olabilmektedir. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelişi, görevi ve askerlik vazifesinden istifa etmesi, Temsil Heyeti'nin oluşturulması ve başkanlığına kimin seçileceği meselesi gibi birçok olay bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu çalışmada *Nutuk* başta olmak üzere dönemin şahitlerinin kaleme almış olduğu hatıralar ışığında Erzurum Kongresi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Erzurum Kongresi, Erzurum, Milli Mücadele, Hatıralar, *Nutuk*.

Erzurum Congress in The Light of Memories**Abstract**

Memories, which help clarify many historical events by their content, are among the written sources that play an important role in the research of history. Because some of the information contained in the memoirs, reveals some details that are difficult to reach in official sources and they are very valuable when it comes to explaining the nature of the events. In this context, memories have an important function in revealing the historical background of Erzurum Congress which is an important step during the National Struggle. Illumination of many historical events in Erzurum Congress before and after is possible only by the help of memories. Many events such as Mustafa Kemal Pasha's arrival in Erzurum, his resignation from his work and his military duty, the formation of the Delegation of Representatives and process of electing the chairman of the delegation can be considered in this context, in this study Erzurum Congress in the light of penned memories of the witnesses and particularly by help of *Nutuk*, will be discussed.

Key Words: Erzurum Congress, Erzurum, National Struggle, Memories, *Nutuk*.

* Arş. Gör., Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, dasdemir918@gmail.com

Giriş

Yazıldığı dönemin olaylarına ışık tutması bakımından hatıralar tarih araştırmalarında vazgeçilmez kaynaklardan birisi olarak görülmektedir. Eski çağlardan itibaren yazılmaya başlayan hatıralar özellikle 19. yüzyılda daha da önem kazanmış ve birçok önemli şahsiyet hatıralarını kaleme almıştır; ancak hatıraları tarihi kaynak olarak tek başına kullanmanın birçok sakıncası vardır. Zira hatıralar tam bir objektiflik içerisinde yazılamayacağı¹⁸⁷⁵, yazar kişinin şahsi his ve görüşlerini ön plana çıkaracağı için dönemin diğer kaynakları ile birlikte değerlendirilerek kullanması daha sağlıklı sonuçlar verecektir¹⁸⁷⁶.

Bu çalışmanın amacı, I. Dünya Savaşı sonrasında Anadolu’da başlayan Milli Mücadele’nin en önemli safhalarından birisini teşkil eden Erzurum Kongresi’ni, başta Mustafa Kemal Atatürk’ün eseri olan *Nutuk* ve yol arkadaşlarının kaleme almış olduğu eserler ışığında açıklamaya çalışmaktır. Bunu yaparken “gerçekte ne oldu” sorusuna sağlıklı bir cevap verebilmek için o döneme şahit olanların vermiş olduğu bilgiler karşılaştırılarak bir değerlendirme yapılacaktır.

Erzurum Kongresi’ne Giden Süreç

Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’ndan Mondros Mütarekesi gibi ağır şartlar taşıyan bir antlaşma ile ayrılması ve sonra yaşanan gelişmeler neticesinde ülkenin çeşitli yerlerinde bölgesel kurtuluş çareleri arayan cemiyetler kurulmuştur. Bu cemiyetlerden birisi de 4 Aralık 1918’de İstanbul’da kurulan Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’dir¹⁸⁷⁷. Doğu vilayetlerinin Ermenistan olmaması için faaliyete geçen bu cemiyet, kısa süre sonra ilgili bölgede şubeler açmaya başlamıştır.¹⁸⁷⁸. Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye

¹⁸⁷⁵ Uzun bir sürecin insan hafızasındaki ürün olması ve kişinin aradan geçen belirli bir süre sonra bu bilgileri kâğıda aktarmasından dolayı bilgilerde mutlak doğruluk bulunamayabilir. Zira kişi kendi tarihini kaleme almıştır. Anlattığı şeyler oldukça şahsi ve kişinin zihin dünyasını yansıtır olacaktır. Bu yüzden hatırat tarihi olaylarda kaynak olarak kullanılacaksa hassas bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir. Ali Birinci, “Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri”, *Atatürk Araştırmaları Dergisi*, S. 41, C. 14, Temmuz 1998, s. 611.

¹⁸⁷⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2017, s. 24.

¹⁸⁷⁷ Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu’da (1919-1921)*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 2000, s. 29; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Emre Yayınları, Ankara, 1993, s. 50; Cemiyetin kurulma sebeplerinden en önemlisi Doğu vilayetlerinin Ermenilere verilme endişesidir. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2018, s. 34.

¹⁸⁷⁸ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ni endişelendiren en önemli meselelerden birisi Seyyit Abdülkerim’in kurduğu Kürt Teali Cemiyeti’nin doğu vilayetlerinde istenilen birliği bozacağı ihtimali olmuştur. Bu durumu engellemek, Kürt Teali Cemiyeti’nin faaliyetlerine son vererek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’ne dâhil olmaları için Süleyman Nazif ve Cevat Dursunoğlu görüşmeye gitmişlerdir. Süleyman Nazif, Doğu vilayetleri üzerine kötü planların yapıldığını, Ermenilerin emellerini açıklamıştır. Doğu Anadolu’da bulunan vilayetlerde Müslüman hâkimiyetinin devam etmesi için bölgede bulunan halkların birlik ve beraberlik içerisinde olması gerektiğini belirtmiştir. Kürt Teali Cemiyeti adı ile bir cemiyetin kurulmasının Türkleri ve Kürtleri birbirinden ayıracağını oysa *Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti*’nin bütün halkları kucaklayacağını ifade söylemiştir. Ancak Kürt Teali Cemiyet üyelerinin kendileri ile konuşacak bir şeylerin olmadığını, İtilaf Devletlerinin kendilerine destek sağlayacaklarını söyleyerek konuşmayı bitirmişlerdir. Bu yaşananları gazetede protesto etmekten başka bir çözüm

Cemiyeti'nin açıldığı yerlerden birisi de Erzurum'dur. Ancak Cemiyet'in Erzurum şubesinin açılmasından daha önce Erzurumlular bölgenin işgale uğramaması için birleşmişlerdir¹⁸⁷⁹.

Milli Mücadele'nin önemli isimlerinden olan Erzurumlu Cevat Dursunoğlu'nun vermiş olduğu bilgiye göre savaş öncesinde 80 bin nüfusu olan Erzurum, savaştan sonra adeta bir harabeye dönmüştür. Savaş, göç ve Ermenilerin şehirde yapmış olduğu katliam sonrasında nüfus 15 bine düşmüştür¹⁸⁸⁰. Savaşları, muhacirleri ve Ermeni zulmünü görmüş olan Erzurum halkı İstanbul'da yaşanan umutsuzluğa rağmen bölgenin Ermenilere teslim edilmemesi düşüncesinde birleşmiştir¹⁸⁸¹. Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı haberleri Erzurum'a ulaştığında vilayette bulunan önde gelen kişiler mütareke şartlarının ne kadar ağır olduğunu görmüş ve Erzurum'da yaşanacak olan zulme karşı bir cemiyet kurulması gerektiğini düşünmüşlerdir¹⁸⁸². Mütareke sonrası Erzurum'da kurulan ilk cemiyet İstihlâs-ı Vatan Cemiyeti olmuştur. Cemiyet kısa sürede İstanbul'dan gelen vatansever gençlerin durağı haline gelmiştir¹⁸⁸³. Ancak cemiyete yönelik yapılan ittihatçılık iftirası sonrasında cemiyetten beklenen birleştirici etki bir türlü sağlanamamıştır. Fakat bu durum Cevat Dursunoğlu'nun Erzurum'a gelmesi ile çözülmüştür. Zira yanında getirmiş olduğu Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi açma belgesi ile yapmış olduğu girişimler ve Erzurum aydınlarının vermiş olduğu desteğin neticesinde 10 Mart 1919'da¹⁸⁸⁴ resmen cemiyetin Erzurum şubesi açılmıştır¹⁸⁸⁵. Erzurum Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye

yolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerine bırakılmamıştır. Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Erzurum Kitaplığı, 1998, s. 18.

¹⁸⁷⁹ Mondros Mütarekesi imzalandıktan sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti iki karar almıştır. Birincisi İttihatçıların memleket dışına çıkarılması, diğeri ise Teşkilat-ı Mahsusa'nın ülke içerisinde yeniden yapılanmasını sağlamaktır. Bu bağlamda Erzurum'da teşkilatın faaliyetlerini yürütme görevi Filibeli Hilmi ve Ebülhindili Cafer Bey'e verilmiştir. Teşkilatın Erzurum sorumlusu olan bu kişilerin en önemli faaliyetlerinden birisi *Albayrak* gazetesini yeniden çıkarmak olmuştur. Zira basın bu dönemde mücadelenin içeride ve dışarıda duyurulması için bir araç olarak görülmüştür. Yine Ardahan Kongresi'nde alınan karar da *Albayrak* gazetesinin yeniden çıkarılmasında etkili olmuştur. Savaş sonrası nüfusu neredeyse beş, altı bin kadar kalan Erzurum'da yaşananları duyuran ilk gazete 5 Mart 1919'da çıkarılmaya başlanmıştır. Görüldüğü gibi Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti açılmadan önce Erzurum'da işgallere karşı bir örgütlenme mevcuttur. Süleyman Necati Güneri, *Hâtura Defteri*, Ali Birinci (Haz.), Erzurum Kitaplığı, İstanbul, 1999, s. 19.

¹⁸⁸⁰ General Harbord'un verdiği bilgiye göre Eylül 1919'da Erzurum Kazası'nın toplam nüfusu 118. 779'dur. Bkz. Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*", Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s. 27; I. Dünya Savaşı'nın Erzurum nüfusuna etkileri için ayrıca bkz. Murat Küçükkuşurlu, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, I, Dergah Yayınları, İstanbul, 2008, s.251.

¹⁸⁸¹ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 24-25.

¹⁸⁸² Süleyman Necati Güneri, bu fikri ilk ortaya attığı zaman İttihatçılık damgası ile bu oluşumun engellenmeye çalışıldığını anlatmaktadır. Bkz. Güneri, *Hâtura Defteri ...*, s. 26-31

¹⁸⁸³ Güneri, *Hâtura Defteri...*, s. 30;32.

¹⁸⁸⁴ Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum'da bir şube kurma girişimi ilk olarak 1 Mart 1919'da Erzurum Belediye Başkanı Zâkir Bey'in başkanlığında yapılan toplantı ile olmuştur. Yapılan toplantı neticesinde şubenin kurulması kararı alınmış ve 2 Mart'ta şubenin açılması için başvuru yapılmıştır. 10 Mart 1919'da da cemiyetin kurulması hükümet tarafından kabul edilmiştir. Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Kültür Ofset, Ankara, 1993, s. 5.

¹⁸⁸⁵ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*", Erzurum Kitaplığı, s. 30.

Cemiyeti şubesinin beyannamesinden de anlaşılacağı üzere temel gaye, Ermenilerin bölgedeki emellerini engellemek ve Wilson Prensiplerinin gereği olarak “*bu Memleketler’de Türk’ten başka bir Millet’in hakkı hâkimiyeti*”¹⁸⁸⁶ni kabul ettirmemektir.

Cemiyet resmi olarak açılış için formaliteleri beklemezsizin ilk toplantısını 6 Mart 1919’da yapmıştır. Yapılan bu toplantı ile cemiyetin şube başkanı ve diğer üyeleri belirlenmiştir¹⁸⁸⁷. Ancak Cemiyet’in Erzurum şubesinde teşkilatlanma istenilen düzeyde olmamış ve faaliyetleri yetersiz olmuştur. Fakat Küçük Kâzım’ın Erzurum’a gelişi bu durumu değiştirmiştir. Zira Küçük Kâzım bölgede tanınan bir kişidir. Özellikle Muş Jandarma Kumandanlığı’nda görevli olduğu dönemde Muş ve Van’da Taşnak komitelerine karşı vermiş olduğu başarılı mücadeleler tanınırlığını artırmıştır. Daha sonra 1914-1918 yıllarında Van ve Erzurum cephelerinde önemli işler yapmış, Kargapazarı muharebelerinde kahramanlıklar göstermiştir. Kâzım’ın askerlikteki bu başarıları cemiyetin Erzurum şubesinin teşkilatlanma ve faaliyetlerini artırma yolunda güçlenmesini kolaylaştırmıştır. Cemiyet, yeni bir idare heyeti oluşturarak şubenin gençleşmesini ve daha dinamik bir yapıya dönüşmesini de sağlamıştır. Bu şekilde Cemiyet’in idare heyeti reisliğine Raif Efendi getirilmiş, yeni azalarda Küçük Kâzım, eski Evrak Müdürü Maksut, Baytar Nedim ve Avukat Mesut olmuştur. Ayrıca *Albayrak Gazetesi* cemiyetin yayın organı haline getirilmiştir. Bu şekilde halkın cemiyete olan ilgisi artmıştır. Bu da cemiyetin güçlenmesini sağlamıştır¹⁸⁸⁸. Ancak cemiyetin kurucuları ordunun desteğini almadan cemiyetin bir başarı sağlamayacağını da farkındaydılar. Bunun için Hasankale’de bulunan Rüştü Paşa ile temas kurulmaya çalışılmış ancak olumlu bir cevap alınamamıştır. Hukuk-ı Milliye üyeleri bu olumsuz cevap üzerine Yakup Şevki Paşa’ya destek için başvurmuşlardır. Ancak o da sağlık nedenlerinden dolayı bu hareketin başına geçemeyeceğini söylemiştir¹⁸⁸⁹. Erzurum Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti’nin ordu ile temas etmesi ve gücünü arttırması Kazım Karabekir’in 4 Mayıs 1919’da yapmış olduğu görüşme sonrasında olmuştur. Kazım Karabekir bu görüşmede cemiyete destek vereceğini belirtmiştir. Ayrıca cemiyetin reisi olan Hoca Raif Efendi ile yapmış olduğu

¹⁸⁸⁶ Kırcıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s. 10-11; Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum...*, s. 31.

¹⁸⁸⁷ Cemiyet’in Erzurum şube reisliğine Hacı Fehmi Efendi, muhasipliğine Süleyman Bey ve kâtipliğine de Cevat Dursunoğlu getirilmiştir. Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum...*, s. 31.

¹⁸⁸⁸ Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum...*, s. 33-35.

¹⁸⁸⁹ Dursunoğlu, *Milli Mücadele’de Erzurum...*, s. 37-38.

görüşmede de umutsuz olmamalarını söylemiştir¹⁸⁹⁰. Bu haber cemiyet üyelerini oldukça mutlu etmiştir. Ayrıca Erzurum'da toplanacak olan vilayet kongresi¹⁸⁹¹ için de destek istenmiştir.

Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi vilayet dâhilinde bir kongrenin toplanmasına karar verdikten sonra bu kongre için şehrin aydınları ve ileri gelenlerinin görüşlerini almak için iki özel toplantı yapılmıştır. Yapılan toplantı sonrasında vilayet merkezindeki aydınlara daha faal olması için Heyet-i Faale meydana getirilmiştir. Ayrıca cemiyetin faaliyetlerini livara ve kazalara kadar yayarak müdafaa fikrinin köylere kadar ulaşması amaçlanmıştır. Ayrıca Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin İstanbul merkezinden ayrı olarak Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesi nizamnamesi¹⁸⁹² oluşturulmuştur. Heyet-i İdarenin günlerce uğraştıktan sonra hazırlanmış olduğu on iki maddelik nizamname ile Erzurum şubesi İstanbul'da bulunan merkezin önüne geçerek müdafaa yolunda gerekirse silahın da kullanılacağını vurgulamıştır. Toplantıların sonunda hem Erzurum Vilayet Kongresi hem de ortak kaderi paylaşan diğer vilayetlerden gelecek delegelerin katılacağı Erzurum Kongresi'nin toplanacağı kararı alınmıştır¹⁸⁹³.

Ortak bir kongre için Trabzon'a Erzurum Müdafaa-i Hukuk üyeleri tarafından bir telgraf çekilmiştir. Aynı gün¹⁸⁹⁴ Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nden Barutçuzâde Ahmet imzasını taşıyan bir telgraf da Trabzon'dan Erzurum'a yazılmıştır. Telgrafta doğu vilayetlerinin savunulması ve ortak bir kararın alınması için coğrafi konumunun uygunluğu nedeniyle Erzurum'da bir kongre yapılması istenmiştir. İki vilayetin de ortak arzularının olması her iki tarafı da sevindirmiştir. Erzurum Müdafaa-i Hukuk üyeleri kongre için hazırlığa¹⁸⁹⁵ başladıklarını belirterek diğer illerden gelecek cevaplardan sonra kongrenin gününün

¹⁸⁹⁰ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz...*, s. 60; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 47-48. Kazım Karabekir 3 Mayıs 1919'da Erzurum'a gelmiştir. Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s. 29.

¹⁸⁹¹ Erzurum Vilayet Kongresi'nin yapılması kararı 2 Nisan 1919'da Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin yapmış olduğu toplantı sonrasında kararlaştırılmış, 17 Haziran 1919'da Erzurum'un kazalarından gelen 21 delegenin katılımıyla beş gün sürmüştür. Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s. 18; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 43-46; Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 81.

¹⁸⁹² Nizamname için bkz. Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Belgeler, s. 123-124.

¹⁸⁹³ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 43-46; Erzurum Vilayet Kongresi için bkz. Rahmi Çiçek, "Erzurum Vilayet Kongresi'nde Alınan Kararlar ve Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 7, 1991, s. 515-516.

¹⁸⁹⁴ Cevat Dursunoğlu hatıralarında Erzurum'da ortak bir kongre yapılma teklifinin önce Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden yapıldığını ertesi gün de Trabzon'dan bu doğrultuda bir isteğin gelmiş olduğunu yazmıştır. Bkz. Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 46; Ancak verilen bilgide bir yanlışlık göze çarpmaktadır. Zira Hem Erzurum'dan hem de Trabzon'dan çekilen telgraflar 30.5.1919 tarihlidir. Dolayısıyla iki cemiyet de aynı düşüncede olduklarını aynı gün birbirlerine bildirmiştir. Bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz...*, s. 76-78; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi...*, s.54-55.

¹⁸⁹⁵ Kazım Karabekir, Erzurum Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne vermiş olduğu talimat üzere kongre hazırlıklarına başladığını ifade etmektedir. Aynı şekilde kongre esaslarını da kendisinin hazırladığını belirtmiştir. Bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz...*, s. 75.

belirleneceğini ifade etmişlerdir¹⁸⁹⁶. Böylece Erzurum Kongresi'ne giden süreç bu telgrafla birlikte hızlanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a Gelişi ve İstifası

Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesinde Kazım Karabekir Paşa'nın ısrarı önemli ölçüde etkili olmuştur. 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmış olan Mustafa Kemal Paşa, ardından Havza üzerinden Amasya'ya gelmiş ve burada Milli Mücadele'nin önemli belgelerinden olan Amasya Tamimi hazırlanmıştır. 15. Kolordu Komutanı olarak Erzurum'da bulunan Kazım Karabekir Paşa, işte bu süreçte Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesini tavsiye etmiştir¹⁸⁹⁷. Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir'in Erzurum'da doğu illerinin delegeleri ile yapılacak bir konferans teklifine yurdun genel olarak temsil edilmeyeceğini düşünerek biraz tereddüt etmiş ancak milli harekete bir başlangıç olacağı düşüncesi ile faydalı bulmuş ve kabul etmiştir¹⁸⁹⁸. Amasya'da alınan karar sonrasında Mustafa Kemal ve Rauf Bey 27 Haziran'da Sivas'a 28 Haziran'da da Sivas'tan Erzurum'a doğru yola çıkmışlardır¹⁸⁹⁹. Nihayet Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları yolculuk esnasında yaşanan aksaklıklar nedeni ile oluşan gecikmenin ardından 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a gelmiştir. Kendilerini Erzurum'un batısında bulunan Ilıca mevkiinde Müdafaa-i Hukuk üyeleri ve Erzurumlular karşılamıştır¹⁹⁰⁰. Ilıca'da ikram edilen çay içildikten sonra Erzurum'a hareket eden Mustafa Kemal Paşa, İstanbulkapı'da yoğun bir kalabalık tarafından karşılanmıştır. Aracından inerek halkı selamlayan Paşa, vatandaşlarla da kısa bir sohbet ettikten sonra Erzurum'da çalışmalarına başlamıştır¹⁹⁰¹.

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'da ilk çalışmalarına başladığı vakit Anadolu'nun birçok yerinde yararlı ve zararlı cemiyetlerin varlığından haberdardır. Bu cemiyetlerin durumunu incelerken Hoca Raif Efendi'ye "Hayinleri, zalimleri ve hıyanet ve ihanet esasına müstaid teşekkülleri izale vazifemdir. Ancak millî ve vatanî müdafaa esasına müstaid olarak kurulmuş

¹⁸⁹⁶ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 46; Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ankara, s. 58-60.

¹⁸⁹⁷ Rauf Orbay, *Siyasî Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 307; Sami Önal (Hazırlayan), *Hüsrev Gerede'nin Anıları Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimleri*, Literatür Yayınları, İstanbul 2002, s. 40; Mustafa Kemal Paşa, böyle bir teklifin kendisine yapılacağını tahmin ettiğini zira Kazım Karabekir'in daha İstanbul'dayken doğuda muhtelif adlar altında örgütlenen oluşumları birleştirerek Erzurum'da bir direniş merkezi kuracağını kendisine söylediğini Ali Fuat Cebesoy'a anlatmıştır. Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hâtıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002, s. 92.

¹⁸⁹⁸ Orbay, *Siyasî Hatıralar...*, s. 309.

¹⁸⁹⁹ Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi...*, s. 46-47; Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk...*, s. 56-57.

¹⁹⁰⁰ Güneri, *Hâtra Defteri...*, s. 61; Nuyan Yiğit, *Atatürk'le 30 Yıl İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2006, s. 115-116.

¹⁹⁰¹ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, s. 27.

bulunan cemiyetlere de bir ve beraberlik vermek lazım¹⁹⁰².” diyerek Anadolu’da oluşan milli ruhun birleşmesi gerektiğini Erzurum’daki ilk temaslarında vurgulamıştır.

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum’da ilk toplantısını şehre gelişinden birkaç gün sonra yapmıştır¹⁹⁰³. Toplantı Mustafa Kemal Paşa’nın konuşması ile başlamıştır. Mazhar Müfit’in aktardıklarına göre Mustafa Kemal Paşa vatanın kurtarılmasının ne kadar zor ve çetin bir iş olduğuna değinmiş, toplantıya katılanlara vicdanları ile baş başa kalıp bu sorumluluğu göğüsleyebilecek kişilerin kendisi ile yürüyebileceğini aksi takdirde bir dayatma şeklinde bu harekâtın başarısız olacağını ifade etmiştir. Ayrıca Paşa, konuşmasının sonunda, böyle büyük bir davanın gizli bir şekilde başarıya ulaşmasının imkânsız olduğuna değinerek ve ortaya çıkararak halka davanın anlatılması gerektiğini ifade etmiştir. Yine yürütülen mücadelede bir liderin gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Vazifenin başarıya ulaşmasında önemli bir mesele olan başkanın kim olacağı konusunda toplantıya katılanlara düşünceleri için bir süre tanıyarak toplantıyı bitirmiştir. Mazhar Müfit yapılan bu toplantıyı “*ilk hususî komite toplantısı*” olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Mazhar Müfit’in aktarmış olduğu bu toplantıda Mustafa Kemal Paşa’nın gayelerinin bağımsız bir Türk devleti teşkil etmek olduğunu söylediğini iddia etmiştir¹⁹⁰⁴. Mazhar Müfit’in vermiş olduğu bu bilgilerin doğruluğunu teyit etme şansına sahip olmasak da Milli Mücadele’nin tüm safhaları bir bütün olarak değerlendirildiğinde temel gayenin yukarıda ifade edildiği gibi bağımsız bir Türk devleti teşkil etmek olduğu anlaşılmaktadır.

Ertesi gün yapılan ikinci toplantıda mücadelenin liderliği noktasında toplantıya katılanlar Mustafa Kemal Paşa’nın etrafında birleşmişlerdir. Kendisine bu karar iletildiğinde tek bir şart öne sürmüştür. Emirlerinin istinasız yerine getirilmesi şartı ile harekâtın başına geçeceğini söylemiş, buna da kimse itiraz etmemiştir¹⁹⁰⁵.

Milli Mücadele yolunda Erzurum’da bu gelişmeler yaşanırken İstanbul Hükümeti bu oluşumu engellemek için baskıları arttırmıştır. Daha önce de yapılan¹⁹⁰⁶ Mustafa Kemal

¹⁹⁰² Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar...*, s. 29.

¹⁹⁰³ Erzurum Kalesi muhafızlığı binasında yapılan toplantıya, Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Vali Münir Bey, Süreyya Yiğit, Kazım Dirik, Hüsrev Gerece, Refik Saydam ve Mazhar Müfit katılmıştır. Bkz. Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar...*, s. 30-33; Yiğit, *Atatürk’le 30 Yıl...*, s. 117.

¹⁹⁰⁴ Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar...*, s. 30-33; Mazhar Müfit’in vermiş olduğu bilgiyi İbrahim Süreyya’nın oğlunun yazmış olduğu eserde de görmek mümkündür. Bkz. Yiğit, *Atatürk’le 30 Yıl...*, s. 117.

¹⁹⁰⁵ Kansu, *Erzurum’dan Ölümüne Kadar...*, s. 34, Toplantıda Mustafa Kemal Paşa kendisinden başka bir kimsenin de bu hareketin başına geçmesinin mümkün olduğunu belirtmiştir. Ortaya çıkacak kişi yeter ki bugünkü vaziyete uygun hareket etsin diyerek toplantıya son vermiştir. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk...*, s. 58.

¹⁹⁰⁶ Mustafa Kemal Paşa’nın ilk olarak General Milne tarafından 6 Haziran 1919’da İstanbul’a geri çağırılması istenmiştir. Bu isteğin neticesinde 8 Haziran’da İstanbul Hükümeti tarafından Mustafa Kemal Paşa mühim meseleler görüşüleceği gerekçesiyle İstanbul’a çağırılmıştır. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk...*, s. 49; Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi...*, s. 41.

Paşa'nın İstanbul'a dönme çağrısını yenilemişlerdir. Ancak Mustafa Kemal Paşa bu çağrılarını geçiştirerek Erzurum'a gelmeyi tercih etmiştir. Daha Erzurum yolundayken Harbiye Nazırı tarafından 1 Temmuz 1919'da¹⁹⁰⁷ gönderilen telgrafta padişahla yapılan görüşme neticesinde görevinin uzatılmasının mümkün olmadığı dolayısıyla hava değişimi talep etmesi gerektiği isteniyordu. Yine 2 Temmuz'da Mustafa Kemal Paşa'nın hava değişimine çıkması Padişah tarafından istenmiştir¹⁹⁰⁸. Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'a dönmemesi üzerine onun adını taşıyan telgrafların kabul edilmemesi için telgrafhanelere emirler gönderilmiştir¹⁹⁰⁹. İstanbul Hükümeti Anadolu'da oluşan milli duruşu tamamen kırmanın ve yok etme kararlılığı ile Mustafa Kemal ile hareket edenleri de İstanbul'a çağırılmayı sürdürmüştür. 5 Temmuz 1919'da Harbiye Nazırı, Mustafa Kemal Paşa ile makine başında görüşmek istediğini bildirmiştir. Makine başında süren beş saat görüşme sonrasında Mustafa Kemal Paşa bütün ısrarlara rağmen İstanbul'a dönmeyeceğini bildirmiştir¹⁹¹⁰.

İstanbul Hükümeti'nin bütün ısrarlarına rağmen direnen Mustafa Kemal Paşa 8 Temmuz 1919'da bizzat Mabeyin Başkâtibi olan Ali Fuat Bey'den almış olduğu telgrafla padişah tarafından İstanbul'a çağırılmıştır. Rauf Orbay'ın anlattıklarına göre 8 Temmuz 1919 akşamı saray telgrafhanesinden çekilen telgraftan Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten kovulacağı anlaşılınca Kazım Karabekir ve kendisinin Mustafa Kemal Paşa'ya askerlikten istifa etmesinin daha uygun olacağını teklif edilmiştir. İlk başta makam ve rütbenin halk üzerinde önemli bir etkisinin olacağını düşünün Mustafa Kemal Paşa bu teklife soğuk baksa da konuşmanın kendisini askerlikten uzaklaştırmaya gittiğini anlamış ve hemen askerlikten istifa ettiğini söylemiştir¹⁹¹¹. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın ifade ettiğine göre padişahın İstanbul'a dönme çağrısına olumsuz karşılık verdikten sonra gelen cevapta memuriyetine son verildiği belirtilmiş

¹⁹⁰⁷ Zira 30 Haziran 1919'da General Milne, Harbiye Nazırı Ferit Paşa'dan 8 Haziran'da İstanbul'a dönmesini istediği Mustafa Kemal Paşa'yı yeniden geri döndürülmesi için istemiştir. Bu sefer sadece Mustafa Kemal Paşa'yı değil aynı zamanda Mersinli Cemal Paşa'nın da Mustafa Kemal Paşa ile İstanbul'a çağırılmasını istiyordu. Bkz. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, TTK Basımevi, 2011, s. 133-134.

¹⁹⁰⁸ Önal (Haz.), *Hüsrev Gerede'nin Anıları...*, s. 45-46.

¹⁹⁰⁹ Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a gelmek üzere yoldayken Sivas'tan Refet Paşa tarafından çekilmiş olan telgrafta bu durum belirtilmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu haber üzerine oldukça üzülmiştir. Ancak Kazım Karabekir askerlikten dahi istifa etseniz size amirim olarak saygı gösterip itaat edeceğim diyerek Paşa'yı oldukça duygulandırmıştır. Bkz. Orbay, *Siyasî Hatıralar...*, s. 314-315; İstanbul Hükümeti'nin almış olduğu bu tedbire karşı Mustafa Kemal Paşa hemen 5 Temmuz 1919 tarihinde bütün kumandanlara çekmiş olduğu telgrafta bu durumla ilgili tedbirler alınmasını istemiştir. Bkz. Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk Vesikalar*, Kaynak Yayınları, Ankara, 2018, vesika. 29, s. 16.37.

¹⁹¹⁰ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz...*, s. 105; Önal(Haz.), *Hüsrev Gerede'nin Anıları...*, s. 50.

¹⁹¹¹ Orbay, *Siyasî Hatıralar...*, s. 317-319; Hüsrev Gerede de Rauf Orbay'ın ifade ettiği gibi Mustafa Kemal Paşa'nın askerlikten istifa etmesini yakın arkadaşları ile yapmış olduğu görüşmeden sonra olduğunu söylemiştir. Bkz. Önal (Haz.), *Hüsrev Gerede'nin Anıları...*, s.50-51.

bunun üzerine gece saat 10.50'den sonra Harbiye Nezareti'ne, saat 11'den sonra da padişaha memurluk ve askerlik mesleğinden istifa ettiğini belirtmiştir¹⁹¹².

Erzurum'da Mustafa Kemal Paşa'nın müfettişliğinden azledildiğine ilişkin haberler kısa sürede duyulmaya başlamıştır. Halk haberi telgraf memurlarından öğrenmiştir. Erzurum Müdafaa-i Hukuk üyeleri için aslını öğrenmek üzere Süleyman Necati Bey'i Paşa'ya göndermiştir. Necati Bey geri döndüğünde haberin gerçek olduğunu ancak Paşa'nın "*sine-i millete bir ferd-i mücahit*" olarak çalışabilmek için askerlikten istifa ettiğini bunu da bir beyanname ile bütün yurda duyuracağını söylemiştir. Aynı günlerde Rauf Bey de İstanbul'a milli mücadelenin başarıya ulaşacağı güne kadar Mustafa Kemal Paşa ile birlikte çalışacağına dair bir mektup göndermiştir¹⁹¹³. Böylece Mustafa Kemal Paşa bütün görev ve rütbelerinden sıyrılarak bir fert olarak Milli Mücadele'ye Erzurum'da devam etmiştir.

Erzurum Kongresi'nin Başlaması ve Yaşanan Hadiseler

Erzurum Müdafaa-i Hukuk üyeleri milletin bir ferdi olarak bütün rütbelerinden ayrılmış olan Mustafa Kemal Paşa'ya 10 Temmuz 1919'da Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin Heyet-i Faalesi'nin başına geçmelerini aynı zamanda Rauf Bey'in de ikinci başkanlığa getirilmesini teklif etmişlerdir¹⁹¹⁴. Teklifin yapılmasından sonra aynı gece Erzurum Müdafaa-i Hukuk'ta ilk Heyet-i Faale toplantısını yapmıştır. Toplantı Cumhuriyet Caddesinde bulunan Dursun Cinisli'nin evinde olmuştur. Toplantıya Raif Efendi, Binbaşı Süleyman, Küçük Kâzım, Süleyman Necati ve Cevat Dursunoğlu'ndan başka Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf Bey katılmıştır. Basit bir masa etrafında yapılan toplantıda Mustafa Kemal Paşa, dünyanın siyasi ve askeri durumunu ayrıntılı olarak açıkladıktan sonra milli bir müdafaa'nın teşkilatlanmasından başka bir çıkar yolu olmadığını vurgulamış bunu da millet iradesini elinde bulunduran Müdafaa-i Hukuk eliyle yapmak gerektiğini belirtmiştir. Cemiyetin kendisine göstermiş olduğu güvenin kendilerini duygulandırdığını belirterek toplantıya son vermiştir¹⁹¹⁵.

Bu esnada Erzurum'a kongreye katılmak üzere delegeler de yavaş yavaş gelmeye başlamıştır. Ancak daha önce 10 Temmuz 1919'da¹⁹¹⁶ toplanması kararlaştırılan Erzurum Kongresi'nde tarih olarak bir değişiklik olmuştur. Zira Trabzon delegelerinin yola çıkmamaları

¹⁹¹² Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk...*, s. 60.

¹⁹¹³ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 75.

¹⁹¹⁴ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 75-76; Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Kaynak Yayınları, 2018, s. 71.

¹⁹¹⁵ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 76-79.

¹⁹¹⁶ Süleyman Necati imzası ile 3 Haziran 1919'da İstanbul Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne çekilen telgrafta vilâyât-ı sittedeki bütün vilayetlerin kabul ettiği kongrenin 10 Temmuz 1919'da yapılacağı bildirilmiştir. Bkz. Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi...*, s. 84.

ve diğer vilayetlerde bulunan delegelerin de henüz yolda olmaları nedeni ile zorunlu olarak yapılacak olan kongre 10 Temmuz'dan 23 Temmuz 1919'a ertelenmiştir¹⁹¹⁷.

Erzurum Kongresi'nin hazırlık süreci 8 ila 23 Temmuz 1919 tarihleri arasında sürmüştür¹⁹¹⁸. Bu tarihler arasında birçok mesele üzerine görüşmeler olmuştur. Bu meselelerden birisi Erzurum Kongresi'nde başkanlığa kimin getirileceği bir diğeri ise Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in kongreye katılmak için delegelik meselesidir. Delege meselesi Mustafa Kemal'in istediği gibi olmuştur¹⁹¹⁹. Kongre delegeliğine önceden seçilmiş olan Küçük Kâzım ve Cevat Beylerin istifa etmesi ile onların yerine Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey delege olarak seçilmiştir¹⁹²⁰. Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in kongreye delege olarak seçilme meselesi hallolduktan sonra sıra kongrede kimin başkan olacağı meselesine gelmiştir. Zira kongrede başkan olarak kimin seçileceği daha kongrede toplanmadan evvel karara bağlanmak istenmiştir. Trabzon delegelerinin sorumluluğu üzerlerine almaması ve Erzurumluların vereceği kararı onaylayacaklarını söylemeleri Erzurumluların üzerindeki sorumluluğu oldukça arttırmıştır. Yapılan ilk görüşmelerde Rüştü Paşa¹⁹²¹'nin ismi geçse de Paşa bunu kabul etmemiş Kâzım Karabekir Paşa'yı işaret ederek reyini ondan yana kullanacağını belirtmiştir. Süleyman Necati Bey hatıratında kongrede kimin başkan olacağı konusunu o gece sabaha kadar düşündüğünü ve Mustafa Kemal Paşa'dan başka hiçbir kimsenin bu mücadeleyi başaramayacağı kanısına vardığını ifade etmektedir. Sabah fikrini Küçük Kâzım'a bildirmiş ve Küçük Kazım da bu kararını onaylamıştır. Daha sonra bu kararlarını Trabzon delegelerine ve Müdafaa-i Hukuk üyelerine açıklamak için ayrılmışlardır. Süleyman Necati Bey, Müdafaa-i Hukuk üyelerine Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi'ne

¹⁹¹⁷ Önal (Haz.), *Hüsrev Gerede'nin Anıları...*, s. 52; Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 71; Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, s. 43.

¹⁹¹⁸ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, s. 43.

¹⁹¹⁹ Mustafa Kemal Paşa, Kongreye delege olarak Rauf Bey ile birlikte Erzurum merkezden seçilmelerini üstü kapalı olarak istemiştir. Raif Efendi, Paşa'nın bu isteğine olumlu bir cevap vermemiştir. Zira Erzurum merkezinde seçimlerin yapılarak Küçük Kâzım, Cevat Dursunoğlu ve kendisinin seçildiklerini, seçimin henüz yapılmadığı vilayetlerden seçim işlemlerinin yapılabileceğini söylemiştir. Bu konuşma üzerine hemen sorunu çözmek isteyen Küçük Kâzım, Cevat Dursunoğlu'na ikisinin çekilip kendilerinin yerine Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in seçilmelerini sağlamayı teklif etmiştir. Bu teklif Cevat Bey tarafından kabul edilmiştir. Böylece Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey Erzurum delegesi olarak kongreye katılmışlardır. Cevat Dursunoğlu ve Küçük Kâzım'da Tortum ve Hasankale'den seçilerek kongreye katılmışlardır. Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 80; Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk...* s. 71.

¹⁹²⁰ Güneri, *Hâtırâ Defteri...*, s. 64; Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi'ne delege olarak katılıp katılmaması Kazım Karabekir'e danışılmış o da "M. Kemal Paşa kongreye yalnız delege değil, başkan dahi yapılamazdır. Bir Ordu Kumandanı hayatının bütün kazancını sizler için feda etmiştir. Samimî çalışacağına, millet kararından ayrı işler yapmayacağına itimad etmeliyiz." demiştir. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz...*, s. 110.

¹⁹²¹ Erzurum'da doğmuş, 1893 yılında Mühendishâne-i Berri-i Hümayun'dan mezun olmuştur. Mondros Mütarekesi sonrasında bölgede teşkilatlanmanın yapılmasında önemli katkılar sunmuştur. 2. Devre Erzurum Milletvekili görevini yaptığı dönemde İzmir Suikastı davasında yargılanarak idam edilmiştir.

başkanlık etmesinin gerekçelerini anlatmış ve Heyet-i Faale bu görüşü kabul etmiştir¹⁹²². Böylece kongreye kimin başkanlık edeceği meselesi de çözülmüştür.

Bütün hazırlıklar yapıldıktan sonra Erzurum Kongresi II. Meşrutiyet'in yıl dönümü olan 23 Temmuz 1919'a açılmıştır¹⁹²³. Kongreye Erzurum, Trabzon, Bitlis, Van ve Sivas vilayetlerinin delegeleri katılmıştır. İstanbul Hükümeti valileri tarafından Elazığ ve Diyarbakır vilayet¹⁹²⁴ delegelerinin kongreye katılması engellenmiştir¹⁹²⁵.

Kongre Erzurum Sanasaryan Mektebi¹⁹²⁶'nin salonunda gerçekleşmiştir. Kazım Karabekir konferansı engelleyebilecek muhtemel bir girişime karşı tedbirler almıştır¹⁹²⁷. Mustafa Kemal Paşa kongreye saat on buçuğa doğru¹⁹²⁸ arkadaşları ile birlikte gelmiştir. Okul bahçesinde bulunan halk ve delegeler Paşa'nın etrafını sararak onu karşılamıştır. Mustafa Kemal Paşa kongreye sivil olarak katılmıştır¹⁹²⁹. Paşa'nın neşesi kongre günü gayet yerindedir. Delegelerle konuşarak hâl hatır soruyor ve herkesin üzerinde derin bir sevgi ve saygı uyandırmayı başarıyordur. Binaya bu tür sohbetler eşliğinde girilmiş ve kongre on birde başlamıştır. Güzel bir şekilde hazırlanan mektebin sıralarına delegeler oturmuşlardır¹⁹³⁰. Kongre, delegelerin yoklamalarının yapılması ile başlamıştır. Kongre Hoca Raif Efendi'nin açılış konuşması ile devam etmiştir. Ardından Şiran delegesi Hasan Efendi'nin Türkçe yapmış olduğu dua sonrasında kongreye başkan seçilmesi işlemine gidilmiştir¹⁹³¹. Daha önce

¹⁹²² Güneri, *Hâtırâ Defteri...*, s. 64-65.

¹⁹²³ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz...*, s. 117.

¹⁹²⁴ Süleyman Necati Güneri toplantıya yedi vilayetten temsilci katıldığını vurgulamıştır. Ancak bu bilgi doğru değildir. Güneri, *Hâtırâ Defteri...*, s. 68.

¹⁹²⁵ Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum...*, s. 80; Detaylı bilgi için bkz. Yücel Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.

¹⁹²⁶ Bugünkü Atatürk Endüstri Meslek Lisesi'dir. Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum...*, s. 109. Orijinal bina 1925'te yanmış ve yerine bugünkü bina yapılmıştır. Murat Küçükkuşurlu, *Sorularla Erzurum Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2018, s. 55-56.

¹⁹²⁷ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz...*, s. 102; Zira Erzurum'da bulunan Rawlinson daha önce kongrenin yapılmaması için uyarılarda bulunmuştur. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, s. 44.

¹⁹²⁸ Hüsrev Gerede'nin anılarına göre saat 11.30'a doğru okula gidilmiştir. Önal (Haz.), *Hüsrev Gerede'nin Anıları...*, s. 59. Fakat Cevat Dursunoğlu da Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının saat on buçuğa doğru kongrenin yapılacağı okula geldiklerini ifade etmektedir. Bkz. Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum...*, s. 88.

¹⁹²⁹ Mazhar Müfit, İbrahim Süreyya ve Cevat Dursunoğlu Mustafa Kemal Paşa'nın sivil olarak katıldığını söylemişlerdir. Bkz. Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, s. 77; Yiğit, *Atatürk'le 30 Yıl...*, s. 132; Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s. 88. Ancak Kazım Karabekir'in anlattıklarına göre Mustafa Kemal Paşa kongreye başkan olarak seçilmiş ve konuşmak üzere mirliva kıyafeti ve padişah kordonuyla kürsüye çıkmıştır. Bu durum kendisini zora sokacak eleştirilerin yapılmasına neden olmuştur. Zira Gümüşhane delegesi Zeki Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya ya "Paşa, evvelâ arkanızdaki elbisenizi ve göğsünüzdeki kordonunuzu çıkarın da, sonra başkanlığa başlayın. Tahakkümden korkuyoruz." diyerek eleştirmiştir. Bu eleştiri sonrasında Mustafa Kemal Paşa akşam üniformayı çıkarmak zorunda kalmıştır. Bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz...*, s. 118. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi sırasında sıradığı ile ilgili genel bilgi için bkz. Serpil Sürmeli, "Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi Sırasında Üniforma Giyme Meselesi", *Atatürk Dergisi*, C. 2, S. 1, 2010, s. 30-41.

¹⁹³⁰ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, s. 77-78.

¹⁹³¹ Dursunoğlu, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s. 89.

kararlaştırıldığı gibi Mustafa Kemal Paşa başkanlık makamına layık görülmüştür¹⁹³². Delegelerin alkışları eşliğinde kürsüye çıkan Paşa, etkileyici bir konuşma yapmış ve konuşmaları uzun süre alkışlanmıştır¹⁹³³.

Erzurum Kongresi'nin açıldığı günün gecesinde İstanbul Hükümeti bu hareketi bir isyan olarak niteleyerek Mustafa Kemal Paşa'yı ve arkadaşlarını da birer isyancı olarak ilan etmiştir. Bu durumun bir an evvel engellenmesini ve asilerin tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesini askeri ve sivil makamlara emretmiştir¹⁹³⁴. Yine Harbiye Nazırı'nın Kazım Karabekir'e yazmış olduğu telgrafta Mustafa Kemal Paşa'nın ve Rauf Bey'in tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir; ancak Kazım Karabekir tutuklanması istenilen şahısların vatan ve milletin selameti için çalıştığını dolayısıyla tutuklanmalarının kanuna aykırı olduğunu belirterek bu isteği reddetmiştir¹⁹³⁵.

Kazım Karabekir ile Mustafa Kemal Paşa arasında kongre sürecinde bazı sorunlar yaşanmıştır. Erzurum valisinin iade edilmesi veya oturmaya izin verilmesine Mustafa Kemal Paşa'nın tek başına karar vermesi Kazım Karabekir'i üzmüştür. Valilerle ilgili alınacak bir kararda Kazım Karabekir'in haberinin olması gerektiği üzerine Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir arasında yapılan görüşmede Kazım Karabekir'e Mustafa Kemal Paşa hak vermiş olsa da birkaç gün sonra bu durum yine aynı şekilde devam etmiştir. Zira Elazığ valisini öldürmek¹⁹³⁶ üzere Mustafa Kemal Paşa'nın Ebülhindil Cafer'i ve birkaç arkadaşını Elazığ'a gönderdiğini Kazım Karabekir haber almıştır. Bu durumun hemen sonlandırılmasını isteyen Kazım Karabekir, bir daha sorumlu bulunduğu bölgede¹⁹³⁷ kendisinden habersiz hiçbir karar alınmaması gerektiğinin sözünü almıştır¹⁹³⁸.

Elazığ valisinin öldürülme meselesi Milli Mücadele için önemli bir meseledir; zira yapılacak bu eylem nerdeyse oluşan birliği zedeleyecek düzeyde bir gerginliğe yol açmıştır.

¹⁹³² İlk gün kongreye katılan 45 delegenin 38'inin oyunu alarak Mustafa Kemal Paşa başkan seçilmiştir. Kırzioğlu, *Bütünlüyle Erzurum Kongresi...*, s. 15.

¹⁹³³ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, s. 80-85.

¹⁹³⁴ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, s. 86.

¹⁹³⁵ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, s. 88.

¹⁹³⁶ Süleyman Necati'nin anlattıklarına göre Mustafa Kemal Paşa'nın Elazığ valisi Ali Galib'in Milli Mücadele aleyhinde her türlü yola başvurduğunu anlattığı ve bundan rahatsız olduğunu belirttiği esnada kendisinin *izale edelim mi?* sorusuna eğer mümkünse diyerek kabul etmesi üzerine bu karar alınmıştır. Ayrıca bu işi Cafer ve Nâzım Nazmi Beylerin üstlendiğini ve hemen harekete geçildiği belirtilmiştir. Bkz. Güneri, *Hâtra Defteri...*, s. 73.

¹⁹³⁷ 20 Temmuz 1919'da Kazım Karabekir, Mustafa Kemal Paşa'nın eski görevi olan Üçünü Ordu Müfettişliğine vekâleten atanmıştır. Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi...*, s. 52; Mustafa Kemal Paşa'nın yerine Kazım Karabekir'in tayin edildiğini haber almışlardır. Kazım Karabekir daha önce Mustafa Kemal Paşa'nın yürütmüş olduğu bu görevi kabul etmede tereddüt yaşamıştır. Ancak Mustafa Kemal bu durumu fark ederek Kazım Karabekir'in bu görevi kabul etmesinin Milli Mücadele lehine olacağını söylemesi üzerine bu görevi de kabul etmiştir. Orbay, *Siyasî Hatıralar...*, s. 325.

¹⁹³⁸ Karabekir, *İstiklâl Harbimiz...*, s. 118-119.

Süleyman Necati'nin anlattıklarına göre Kazım Karabekir'in bu meseleyi öğrenmesinden sonra Mustafa Kemal Paşa'ya "*bugün Ali Galib'e ise yarın da bu silâh bize teveccüh eder. Yol yakinken ayrılalım.*" demiştir. Kazım Karabekir'in sözlerinden de anlaşılacağı üzere bu mesele neredeyse Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele'deki arkadaşları ile yollarının ayrılmasına neden olacaktır. Ancak bu mesele Mustafa Kemal Paşa'nın araya girmesi ve Süleyman Necati'nin olayı üstlenerek ve Mustafa Kemal Paşa'nın haberinin olmadığına Rauf Bey ve Kazım Karabekir'e inandırması ile çözülmüştür¹⁹³⁹.

Erzurum Kongresi görüşüldüğü esnada da birçok fikir ayrılıkları ve tartışma yaşanmıştır. Bunlardan birisi Sürmene delegesi Ömer Fevzi'nin vermiş olduğu teklif sonrasında olmuştur. Ömer Fevzi, kışlaları kapatmayı ve askerleri tamamen terhis etmek gerektiğini ifade etmiştir. Bu teklif kongreye katılan delegeler tarafından Bolşeviklik olarak değerlendirilmiştir. Zira vatanın kurtarılması için toplanılan bu kongrede bu tür teklifleri kabul edilemez bulmuşlardır. Kongrede tartışmaya neden olan bir başka öneri Giresun delegesi Doktor Naci Bey'in vermiş olduğu tekliftir. Zira Naci Bey bir partinin kurulmasını istemiş ve bu büyük bir tartışmaya yol açmış, delegeler tarafından reddedilmiştir. Kongrede tartışılan bir başka mesele vilayet, kaza ve nahiyelerde cemiyetin idare heyetlerinin sivil mi askerlerden mi seçileceği üzerine olmuştur. Tartışmanın uzaması üzerine Mustafa Kemal Paşa'nın müdahalesiyle bu konunun görüşülmesi için bir komisyon kurulmuş ve nihayetinde mesele kapanmıştır¹⁹⁴⁰.

Milli Mücadele için önemli olan bir başka nokta Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in Erzurum Kongresi'nde oluşturulan Temsil Heyeti'ne seçilip seçilmeme meselesidir. Zira Paşa'nın yakın arkadaşlarının arasında bir fikir birliği olamadan kongrede bu meselenin görüşülmesinin önüne geçmek için 5 Ağustos 1919'da Mustafa Kemal Paşa, Mazhar Müfit, İbrahim Süreyya, İbrahim Talî, Kazım Dirik ve Hüsrev Gerede'nin katıldığı bir toplantı düzenlenmiştir. Toplantıda Mustafa Kemal Paşa'nın Temsil Heyeti'ne seçilip seçilmemesi üzerine bir fikir birliğine varılamayınca Mustafa Kemal Paşa, herkese birer kâğıt vererek bu konu hakkındaki fikirlerini ve oylarını gizli bir şekilde vermelerini istemiştir. Daha sonra kâğıtları açıp okumuş ancak sonuçları açıklamamıştır. Bu kâğıtları hatıra olarak saklayacağını ifade etmiştir. Paşa daha sonra yapmış olduğu konuşmasında kendisinin mutlaka Temsil Heyeti içerisinde yer alması gerektiğini ifade etmiştir. Zira bütün memleketi ilgilendirecek olan Sivas Kongresi'ne katılmak üzere Temsil Heyeti'nin seçmiş olduğu bir delege olarak Sivas Kongresi'ne gitmek istemiştir. Askerlikten ayrılma nedeninin perde arkasına çekilmek olmadığını aksine sine-i millete atılmak ve onlarla çalışmak için olduğunu vurgulamıştır.

¹⁹³⁹ Güneri, *Hâtırâ Defteri...*, s. 73-75.

¹⁹⁴⁰ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, s. 103-106.

Temsil Heyeti içerisinde yer alması gerektiğini belirtmiştir¹⁹⁴¹. Temsil Heyeti bir nevi geçici bir hükümet olacağı için Mustafa Kemal Paşa mutlaka bu heyetin içinde yer almak istemiştir¹⁹⁴².

Kongre, 7 Ağustos 1919'da kabul edilen on maddelik beyanname¹⁹⁴³ ile son bulmuştur. Böylece “Vilâyât-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti” ile ilişkiler kesilerek oluşumun yeni ismi “Şarkî Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” olmuştur¹⁹⁴⁴. Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin idare heyeti olan Temsil Heyeti içine Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey de girmeyi başarmıştır¹⁹⁴⁵. Kongre Mustafa Kemal Paşa'nın yapmış olduğu tarihi konuşma ile son bulmuştur.

İstanbul Hükümeti'nin yapmış olduğu bütün müdahale ve engelleme girişimlerine rağmen Erzurum Kongresi sorunsuz bir şekilde amacına ulaşmıştır. Kongrenin ilk gününden başlayarak son güne kadar Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in tutuklanması için Kazım Karabekir'e emirler¹⁹⁴⁶ gelse de bu emirler yerine getirilmemiştir. Kongre bittikten sonra Mustafa Kemal Paşa'ya Erzurum'un fahri hemşehrisi olma teklifini Süleyman Necati yapmıştır¹⁹⁴⁷. Mustafa Kemal Paşa bu meselenin mümkün olması durumunda buna çok sevineceğini belirtmiştir. Bunun üzerine 26 Ağustos 1919'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nde yapılan toplantı sonrasında Mustafa Kemal Paşa'ya fahri hemşehrilik verilmiştir¹⁹⁴⁸. Mustafa Kemal Paşa da Erzurum halkının kendisine göstermiş olduğu samimiyet ve güveni hiçbir zaman unutamamış ve *Nutuk*'unda da bu meseleden bahsetmiştir¹⁹⁴⁹.

Böylece Mustafa Kemal Paşa bütün yetkilerini yitirmiş olduğu Erzurum'da hem milletin gücüne dayanan oluşumun başına geçmiş hem de o şehrin bir ferdi olarak Milli Mücadele'ye devam etmiştir.

¹⁹⁴¹ Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar...*, s. 107-110.

¹⁹⁴² Goloğlu, *Erzurum Kongresi...*, s. 112.

¹⁹⁴³ Beyanname için bkz. Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi...*, s. 251-253.

¹⁹⁴⁴ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 97; Karabekir, *İstiklâl Harbimi...*, s. 139.

¹⁹⁴⁵ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi...*, s. 235.

¹⁹⁴⁶ 30 Temmuz 1919'da Harbiye Nazırı Nazım Bey'den gelen emirde Mustafa Kemal ve Rauf Bey'in Hükümet kararlarına karşı yapmış olduğu muhalif fiillerinden dolayı tutuklanarak İstanbul'a gönderilmesi Kazım Karabekir'den istenmiştir. Kazım Karabekir'in 1 Ağustos 1919'da vermiş olduğu cevapta isimleri zikredilen şahısların hükümete ve kanunlara aykırı hiçbir hareketlerinin görülmediği, devletin ve milletin saadeti için vatansever her fert gibi yaşadıkları belirtilmiştir. Bkz. Karabekir, *İstiklâl Harbimiz...*, s. 132-133; Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi...*, s. 235.

¹⁹⁴⁷ Güneri, *Hâtırâ Defteri...*, s. 76; Fakat Cevat Dursunoğlu'nun anlattıklarına göre bu teklifi Kazım Bey yapmıştır. Bkz. Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 112.

¹⁹⁴⁸ Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum...*, s. 113.

¹⁹⁴⁹ Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk...*, s. 71.

Sonuç

Erzurum Kongresi, Milli Mücadele'nin gidişatı ve Mustafa Kemal Paşa'nın hayatı ile ilgili önemli bir dönüm noktasıdır. Zira görevinden ve askerlik mesleğinden Erzurum'da istifa etmek zorunda kalan Mustafa Kemal Paşa, bu kritik günlerde Erzurum'da Vilâyât-ı Şarkiye-i Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin oluşturduğu Heyet-i Faale'nin başına getirilmiştir. Dolayısıyla resmi vazifesini ve askerlik mesleğini kaybeden Mustafa Kemal Paşa sivil bir oluşumun liderliğini Erzurum'da elde etmiştir. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Mücadele için ne kadar büyük bir fedakârlık yaptığını da Erzurum'da görmekteyiz. O günün tarihi dikkate alındığında akıbetinin ne olacağı belli olmayan bir hareketin başına geçmiş ve padişahın sunmuş olduğu tüm teklifleri reddetmiştir. Oysa kendisi ile birlikte yürümeye söz verenlerin İstanbul Hükümeti'nin baskısına dayanamayarak onu yalnız bıraktığı dönemler de olmuştur.

Erzurum Kongresi öncesinde Mustafa Kemal Paşa'nın yakın arkadaşlarıyla yaptığı özel toplantıların içeriği hakkında da hatıralar önemli birer kaynak olarak karşımızda durmaktadır. Bu toplantılarda alınan kritik kararların Erzurum Kongresi kararlarına da etki ettiğini söylemek gerekir. Kongrenin başkanlığına kimin getirileceği, Temsil Heyeti içerisinde Mustafa Kemal Paşa'nın girip girmemesi gibi konular, belirtilen toplantılarda ele alınmış ve karara bağlanmıştır.

Sonuç olarak Erzurum'da alınan kararlar ve oluşturulan Temsil Heyeti'nin başına geçen Mustafa Kemal Paşa adeta bir hükümet başkanı gibi Meclis'in açılışına kadar milli gayeler uğrunda görev yapmıştır. Hareket noktası olarak Erzurum Kongresi'ni kabul ettiğimiz vakit tarihi açıdan ne kadar mühim bir görev yaptığını söylemek mümkün olacaktır. Hatta yeni bir Türk devletinin kurulacağı ve kurulacak devletin yönetim şeklinin cumhuriyet olacağına Mustafa Kemal Paşa tarafından Erzurum'da ifade edildiği bazı hatıralarda geçmektedir. Bütün bunlar göz önüne alındığında Erzurum ve Erzurum Kongresi Türk tarihi açısından oldukça önemlidir.

KAYNAKLAR

BIYIKLIOĞLU, Tevfik, *Atatürk Anadolu'da (1919-1921)*, Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 2000.

BİRİNCİ, Ali, "Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", *Atatürk Araştırmaları Dergisi*, S. 41, C. 14, Temmuz 1998, s. 611-620.

CEBESOY, Ali Fuat, *Millî Mücadele Hâtıraları*, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.

ÇİÇEK, Rahmi, "Erzurum Vilayet Kongresi'nde Alınan Kararlar ve Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 7, 1991, s. 513-537.

ÇİL, Yücel, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.

DURSUNOĞLU, Cevat, *Milli Mücadele'de Erzurum*", Erzurum Kitaplığı, 1998.

Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk Vesikalar*, Kaynak Yayınları, Ankara, 2018.

Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2018.

GOLOĞLU, Mahmut, *Erzurum Kongresi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ankara.

JAESCHKE, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, TTK Basımevi, 2011.

JAESCHKE, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

KARABEKİR, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, Emre Yayınları, Ankara, 1993.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Kültür Ofset, Ankara, 1993.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat, *Erzurum Belediyesi Tarihi*, I, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008.

KÜÇÜKUĞURLU, Murat, *Sorularla Erzurum Tarihi*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2018.

KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2017.

ORBAY, Rauf, *Siyasî Hatıralar*, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2018.

ÖNAL, Sami (Hazırlayan), *Hüsrev Gerede'nin Anıları Kurtuluş Savaşı, Atatürk ve Devrimleri*, Literatür Yayınları, İstanbul 2002.

SELVİ, Haluk, *Millî Mücadele'de Erzurum(1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000.

SÜRMEİLİ, Serpil, "Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum Kongresi Sırasında Üniforma Giyme Meselesi", *Atatürk Dergisi*, C. 2, S. 1, 2010, s. 30-41.

YİĞİT, Nuyan, *Atatürk'le 30 Yıl İbrahim Süreyya Yiğit'in Öyküsü*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2006.

Polonya Basınında Milli Mücadele**Danuta Chmielowska***

Birinci Dünya savaşından yenilmiş olarak çıkan Osmanlı Devletinin, Avrupanın galip devletleri tarafından işgal edilmesi, bu devletler tarafından olağan olarak karşılanırken, bağımsızlıklarını yeni kazanan devletler tarafından dikkatle takibedilmiştir. Bağımsızlığını yeni kazanan Polonya için Türk Milli mücadelesi, Osmanlı imparatorluğundan gelen tarihi dostluk ve destek sebebiyle Polonya için çok daha önemli olmuştur. Bu sebeple, Türk Milli mücadelesinin başlangıcından itibaren Polonya basın organlarını, özellikle Erzurum Kongresiyle başlayan sürecin ardından, milli mücadelenin önemli dönüm noktalarından biri olan “İnönü savaşları” ve onu takibeden savaşları dikkatle takibetmiş ve gelişmeleri Polonya halkına duyurmuştur. Sunacağımız bildiri; eşitsiz güçler arasında cereyan eden Türk milli mücadelesinin, dönemin Polonya gazetelerine nasıl yansıdığı, nasıl algılandığı ve yaratmış olduğu yankının, Polonya gazetelerindeki haber ve yorumları üzerinden döneme bir cephesiyle katkı sağlayacaktır.

* Dr, Polonya, dchmielowska@uw.edu.pl

**Albayrak Gazetesine Göre
Erzurum'da Mebusan Meclisi Seçimleri**

Selçuk Ural*

Özet

Meclis, milli iradenin yansıması ve halkın yönetime katılması noktasında kurumsal bir kimliği temsil ediyordu. Birinci Meşrutiyetten itibaren meclis faaliyetleri iç ve dış siyasi olaylara bağlı olarak inişli çıkışlı bir seyir takip etmiştir.

Meclis Dünya Savaşı'nın çetin şartlarına rağmen 1918 yılına kadar kesintisiz faaliyetlerini yürütse de mütareke döneminde kapatıldı. Milli Mücadele hareketinin başlamasıyla meclisin açılması yeniden gündeme getirilmiş ve bir yılın ardından tekrardan açılmıştır.

7 Ekim 1919 tarihli kararnameyle seçim çalışmaları başlatıldı. Seçimler Erzurum'da da büyük yankı buldu. Erzurum Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti ile bölgede milli hareketin sesi durumundaki Albayrak gazetesi milli mücadele taraftarı isimlerin seçilmesi için büyük gayret sarf etti. Gazetede yayın heyetinin yanı sıra okuyucular da seçim sürecinde görüş ve düşüncelerini açıklama fırsatı buldu. Gazetede çoğu baş makale olmak üzere 24 yazı ve haberin çıkması seçimlere verilen önemi gösteriyordu.

Anahtar Kelimeler: Mebusan Meclisi, Albayrak, Erzurum, Milli Mücadele, Seçimler.

**Elections for the Chamber of Deputies in Erzurum According to the Albayrak
Newspaper
Abstract**

The chamber used to represent an institutional identity in the context of reflecting national will and the public's participation in government. Beginning with the First Constitutional Era, chamber activities followed a course with ups and downs depending on internal and external political events.

Although the chamber conducted its activities uninterruptedly until 1918 despite the difficult conditions of the World War, it was closed in the armistice period. Upon the start of the national struggle movement, its reopening was brought into question, and actualised one year later.

Election activities were started with the decree dated 7 October 1919. The elections had a broad repercussion in Erzurum as well. Erzurum Association for the Defense of National

* Prof. Dr, Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Kars, sural25@hotmail.com

Rights and the Albayrak newspaper, which was the national movement's voice in the region, made great efforts for the election of names who were supporters of the national struggle. In the newspaper, not only the publication board but also readers of the newspaper found an opportunity for expressing their opinions and thoughts during the election process. The fact that 24 articles, most of which were editorials, and news reports appeared in the newspaper showed the importance given to the elections.

Keywords: Chamber of Deputies, Albayrak, Erzurum, National Struggle, Elections.

Giriş

Mebus ve meclis kavramı Türk siyasi hayatına Birinci Meşrutiyetle girdi. Milli iradenin istinatgahı kabul edilen meclis, o günden itibaren Türk siyasi hayatının vazgeçilmez bir unsuru haline geldi. Sultan Abdülhamit döneminde ömrü kısa olan meclis uzun süre kapalı kaldı.

Mebusan Meclisi İttihat ve Terakki döneminde yeniden açılarak 1918 yılına kadar faaliyetlerini kesintisiz yürüttü. Bu durum Mondros Mütarekesi'nin ardından tekrardan değişti. Mütareke döneminde Anadolu'da İtilaf işgalleri yaşanırken siyasi iktidar da el değiştirdi. İttihat Terakki yönetimden uzaklaşırken kurulan hükümetler doğrudan Padişahın iç ve dış politikasına uygun olarak şekillendi. Sultan Vahdettin, İttihat Terakki Partisine karşı yürüttüğü mücadele çerçevesinde İttihatçıların ağırlıkta oldukları Mebusan Meclisi'ni kapatarak devleti doğrudan kontrol eder hale geldi. Böylece milli iradenin istinatgahı ve yürütmenin kontrol edildiği mekanizma ortadan kaldırılmış oldu¹⁹⁵⁰.

Milli Mücadele hareketinin hükümete karşı ileri sürdüğü taleplerin başında Meclisin açılması geliyordu. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları hükümetin milli iradeye tabi ve kontrolünde olması gerektiği anlayışından hareketle meclisin açılmasını gündeme getirdi ve ilk günden itibaren ısrarcı bir çizgi izlendi. Amasya genelgesi başta olmak üzere Erzurum ve Sivas kongreleri kararlarında buna ilişkin hükmün yer alması ısrarın ve talebin sonucuydu. Atatürk nutukta Erzurum kongresi kararlarına atıfta bulunurken meclisin açılmasına ilişkin yaklaşımını şu cümleyle ortaya koyuyordu: “*Meclisi millinin derhal içtimainı ve icraatı hükümetin meclisin murakabesine vaz'ını temin etmek için çalışılacaktır*”¹⁹⁵¹.

Meclisin açılması aynen Erzurum kongresinde olduğu gibi Sivas Kongresi beyannamesinin sekizinci maddesinde yer buldu: “*Milletlerin kendi mukadderatını bizzat tayin ettiği bu devirde hükümeti merkeziyemizin de iradei milliyeye tabi olması zaruridir. Çünkü, iradei milliyeye gayri müstenit herhangi bir heyeti hükümetin indi ve şahsi mukarreratı milletçe muta olmadıktan başka haricen de muteber olmadığı ve olmayacağı şimdiye kadar mesbuk ef'al*

¹⁹⁵⁰ Ahmet Demirel, *İlk Meclis'in Vekilleri*, İstanbul 2017, s.13.

¹⁹⁵¹ Kemal Atatürk, *Nutuk, 1*, İstanbul 1982, s.66.

*ve netayiç ile sabit olmuştur. Binaenaleyh milletin içinde bulunduğu hali ducret ve endişeden kurtulmak çarelerine bizzat tevessüle hacet kalmadan hükümeti merkeziyemizin meclisi milliyi hemen ve bila ifateian toplaması ve bu suretle mukadderatı millet ve memleket hakkında ittihaz eyliyeceği bilcümle mukarreratı meclisi millinin murakabesine arzemesi mecburidir”*¹⁹⁵².

Hükümetin, Sivas kongresini basma girişimleri Heyeti Temsiliye'nin meclisin açılmasına ilişkin görüş ve gayretinin haklılığını ortaya çıkardı. Çünkü meclis açıldığında hükümet kontrol altına alınarak dışta istenmeyen bir barışın yapılması, içte ise Ali Galip-Noel hadisesinde olduğu gibi bölücü hareketlere tevessül etmesi önlenilecekti.

Damat Ferit Paşa esasında meclisin açılması talebine soğuk bakmasına karşın Türk kamuoyundaki değişimi dikkate alarak bu konuda adım attığı izlenimi veren tavırlar sergiledi. Fakat bunlar meclisin açılmasına yetecek etki meydana getirmekten uzaktı. Esasında Damat Ferit Paşa yaptığı özel görüşmelerde meclisin açılmaması kararında olduğunu beyan etmişti¹⁹⁵³.

Damat Ferit Paşa'nın aksine seçimler Ali Rıza Paşa hükümetinin öncelikleri arasında yer alıyordu. Zira 7 Ekim 1919'da hükümet tarafından yayınlanan kararnamede; ikinci seçmenlerin on beş gün içinde seçilmelerine başlanması ve onu izleyen beş gün içinde de mebus seçimlerinin yapılması karara bağlandı. Buradan Milli Mücadeleci hareketinin talep ve ısrarlarına hükümetin kayıtsız kalamadığı ve adım atmak mecburiyetinde olduğu anlaşılıyordu¹⁹⁵⁴.

Ali Rıza Paşa hükümeti ile Heyeti Temsiliye arasında başlayan görüşmelerin kilit noktalarından birini kuşkusuz bu konu teşkil ediyordu. Neticede Amasya'da protokole yansıyan mutabakatla süreç nihai bir şekil aldı¹⁹⁵⁵.

1919 seçimleri, 20 Temmuz 1908 tarihli İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkati çerçevesinde hazırlanan 7 Ekim 1919 tarihli kararname mucibince yapıldı. Kanuna göre; sancaklar seçim bölgesi addedilerek 50.000 erkek nüfusa karşı bir milletvekili ve her 500 nüfusa bir ikinci seçmenin belirlenmesi esası üzerinden iki dereceli bir seçimin yapılması hükme bağlanmıştı. Bununla beraber dünya savaşının sonunda birçok yer sınırların dışında kalmıştı. Suriye ve Irak'ın işgale uğramasından ötürü Mebusan Meclisinin toplam sayısında 86 mebusluk bir daralma meydana geldi. Buna mukabil Eskişehir'in Kütahya'dan ayrılması ve Oltu'nun Rus işgalinden kurtarılmasından ötürü sancaklar meclise ikişer milletvekili gönderecekti. Erzurum ise aynen 1914'te olduğu gibi 6 milletvekili çıkaracaktı¹⁹⁵⁶.

¹⁹⁵² İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Osmanlı Meclisi Mebusanı*, Ankara 1992, s.11.

¹⁹⁵³ Bu konuda bkz: Taha Niyazi Karaca, *Son Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimleri*, Ankara 2004, s.136.

¹⁹⁵⁴ İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı*, Ankara 1997, s.47.

¹⁹⁵⁵ Bkz: Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, II*, Ankara 1977, s.143-149; Sebahattin Selek, *Anadolu İhtilali, I*, İstanbul 1987, s.309-317.

¹⁹⁵⁶ Demirel, İlk Meclis'in Vekilleri, s.39-41.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası “Hareketi Milliye namı adı altındaki tahakküm dolayısıyla serbest intihabın mümkün olamayacağından” söz ederek seçimleri boykot ederken Anadolu’ya gönderilen üç heyet yaptıkları incelemelerde seçimlerin usulüne uygun şekilde yapıldığını rapor etti. Bunlardan biri olan Ferik Fevzi Paşa başkanlığındaki heyet, Heyeti Temsiliyenin güçlü olduğu yerlerde (Samsun, Sivas, Erzurum ve Trabzon) yaptığı temaslarda aykırı bir durum olmadığını beyan etti¹⁹⁵⁷.

Müdafaa-ı Hukuk Erzurum Merkezi aynı günlerde yayınladığı tamimde; cemiyetin gayesinin milletin birlik halinde bulunmasıyla mümkün olabileceğine dikkat çekerek bunun temini için cemiyetin aday göstermek suretiyle seçimlere müdahale etmeyeceğini ve her ferdin şahsen faaliyette bulunma hakkına sahip olduğunu duyurdu. Bununla birlikte Heyeti Temsiliye kendini taraf ilan ederek seçilmesini istediği ve istemediği isimleri kamuoyuyla paylaştı¹⁹⁵⁸.

Kasım ayında başlayan seçimler bütün memlekette olduğu gibi Erzurum’da da büyük yankı buldu. Albayrak gazetesi meclisi milli iradenin tecelli etmesinin ötesinde devletin ve milletin bekası ve kurtuluşu açısından vazgeçilmez görüyordu. Bu noktada meclisin açılmasının milli davanın başarısına katkı sunacağı düşünülüyordu. Bu yüzden Albayrak gazetesi hem ideolojik, hem de siyasi gidişat itibarıyla seçimleri yakından takip etti. Bir taraf olarak Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti adaylarının kazanmalarına destek oldu. Bu yolda yayın heyetinin yanında okuyucular tarafından dile getirilen görüşlere de sık sık yer vererek Erzurum kamuoyunu etkilemeye çalıştı.

Erzurum’da 300 ikinci seçmenin belirlenmesinin ardından şehir merkezinde aralık ayında gerçekleşen oylamada Mustafa Kemal Paşa 268, Celalettin Arif Bey 252, Süleyman Necati 219, Ziya Bey 167, Zihni Bey 132 ve Hüseyin Avni Bey 120 oy alarak seçildi. Aday olmasına ve Heyeti Temsiliye’nin desteklemesine karşın Hoca Raif (Dinç) Efendi’nin seçilmemesinde Erzurum Müdafaa-ı Hukuk Cemiyetinin olumsuz yaklaşımı etkili oldu¹⁹⁵⁹.

Oltu’da ise seçimler Mart 1920’de yapıldı. Oltu Şura Hükümeti Reisi Yusuf Ziya Bey ve yetkililer tarafından hazırlanan mazbatada Rüstem Acar ve Haşimoğlu Yasin Beylerin mebus seçildikleri belirtildi¹⁹⁶⁰.

¹⁹⁵⁷ İhsan Güneş, *Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı*, s.48.

¹⁹⁵⁸ Albayrak, 2 Teşrin Evvel 335/2 Ekim 1919, Sayı: 32: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, Erzurum 2012, s.51.

¹⁹⁵⁹ Demirel, *İlk Meclis’in Vekilleri*, s.45-46.

¹⁹⁶⁰ Her iki mebus İstanbul’a gitmek üzere Erzurum’a ulaştıklarında Meclisi Mebusan’ın faaliyetlerine ara verildiği bilgisini aldılar. Kazım Karabekir Paşa’nın uyarısıyla Erzurum’da beklemeyi tercih ettiler. TBMM açıldıktan sonra doğrudan bu meclise intisap ettiler. Demirel, *İlk Meclis’in Vekilleri*, s.48.

Erzurum'da Seçimler

Albayrak gazetesinin eldeki nüshalarından hareketle seçimlere ilişkin ilk haber yukarıda belirtildiği gibi 2 Ekim 1919 tarihli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin aday göstermeyeceğine ilişkin tamimin yayınlanmasıydı.

Aynı nüshanın ikinci sayfasında “*İntihab Etrafında*” başlığı altında vilayet genelinde seçim defterlerinin hazırlandığı ve ikinci seçmenlerin seçimine başlanmak üzere olduğu bilgisi veriliyordu: Merkez ve bağlı kazalarda seçim defterleri süratle hazırlanıyordu. Bayburt kazası daha faal bir görüntü veriyordu. Bütün muameleler yerine getirildiği gibi kaza merkezinin altı kişiden ibaret olan ikinci seçmenleri dahi tespit edilmişti. Bütün bunlar halkın seçimlere ehemmiyet verdiğini ve ümit bağladığını gösteriyordu. Haberin devamında Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin aday göstermeme kararının hürmetle karşılandığı ve bazı kişilerin adaylıklarını açıkladığı vurgulanarak kamuoyunun henüz bunlarla meşgul olmadığı, bunun yerine Müdafaa-i Hukuk’a muktedir, seciyesi mükemmel, fedakâr adaylar arandığına dikkat çekildi¹⁹⁶¹.

16 Ekim 1919 tarihinde Ali Rıza Paşa hükümetinin beyannamesi yayınlandı. Hükümet beyannamede anayasaya bağlılığa vurgu yaparak meclisin açılması meselesine öncelik ve önem verdiğini açıkça dile getiriyordu:

“... *Hükümet'in düstûr-ı ameli cümlece mutâ' olan Kanûn-ı Esâsî ahkâmıdır. İrâde-i milliyenin tecelligâhı olan Meclis-i Meb'ûsânın sür'at-i mümkin ile celbi akdem-i vezâifimiz ve intihâbatın kemâl-i hürriyet ve selamete cereyanı ve mukadderât-ı memleketin vükelâ-yı millet vesâtetiyle tayini ahass-ı âmâlimiz olduğundan intihâbatın akser-i tarikle icrası esbabına tevessül olunmuştur...*”¹⁹⁶².

Demek oluyordu ki, hükümet kanunlara bağlılığı ve milli meclisin açılmasını anayasal bir vazife ve zorunluluk olarak görüyordu. Bu yönüyle Ali Rıza Paşa hükümeti selefinden oldukça farklı bir anlayışa ve yola sahipti.

Albayrak yayın heyeti tarafından beyannameye dair kaleme alınan yazıda hükümetin yaklaşımı yirminci asrın ruhuna ve hak ve hakimiyetin sahiplerine iadesi noktasında uygun bulunmakla beraber dünyada her şeyi milletin iradesine göre değiştirmek milliyet ve demokrasi icabı olarak nitelendiriliyordu. Türkiye’de ise buna aykırı temayüllerin hem milletin ve hem de hükümetlerin itibarını düşürdüğüne dikkat çekiliyordu:

¹⁹⁶¹ “İntihâb Etrafında”, Albayrak, 2 Teşrin Evvel 335/2 Ekim 1919, Sayı: 32: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.53.

¹⁹⁶² “Hükümet-i Cedide'nin Beyannamesi”, Albayrak, 16 Teşrin Evvel 335/16 Ekim 1919, Sayı: 36: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.59.

“... Yirminci asırda irade-i milliyeden istiğna göstermek pek celi bir intihar olduğundan hükümetin bu husustaki teşrihatını ehemmiyet-i mahsusa ile kaydederiz. Hak ve adalet devrinde hak ve hakimiyetini milletten nez etmeye kalkışmak veyahut onu küçük, kıymetsiz telakki eylemek kiyaset-i siyasiyyeden mahrumiyeti gösterir. Dünyada her şeyi bütün siyasi ve ictimai tesirati milletin iradesine göre tebdil ve taklib olunduğu ve milliyet, demokrasi esasları üzerin yeni bir muvazene tesisi düşünüldüğü bir sırada meşrutiyeti bile zaid addetmek pek küstahane bir hareketti. Bu temayüller hem milletin kadrü şerifini tezlil ve hem de hükümetin mevkiini ıskat ile hiçe indiriyordu.... Binaenaleyh hükümetin bu ciheti haiz olduğu ehemmiyetle telakki ederek yek vücud bir millete istinaden saha-ı siyasete çıkmak lüzumunu takdir etmesi şayan-ı tahsin ve şükrandır”¹⁹⁶³.

Gerek Heyeti Temsiliye'nin tavrı gerekse hükümetin ilan ettiği kararname mucibince seçim yapılmasına yönelik siyasi eşik aşıldığına göre artık vekillerin nitelikleri ve seçimlerin sonunda hangi esasa göre hareket edeceklerinin belirlenmesine ihtiyaç vardı. Cevat Bey ise 19 Ekimde “Şarki Anadolu Mebusları Hangi Gayeye Merbut Bulunmalı ve Ne Gibi Evsâfi Haiz Olmalıdırlar?” sorusuna cevap arayan bir makale kaleme aldı. Cevat Bey, seçimlerin ve dolayısıyla Milli Meclisin önemli bir sınavın arifesinde bulunduğuna dikkat çeken yazısında şöyle diyordu: Seçim zamanları milletlerin birer imtihan devresidir. Bu sefer seçime millet doğrudan doğruya ilgili gösteriyordu. Zira açılacak Milli Meclis, memleketin geleceğine dair verilecek hükümlerin karşısında bulunacaktı. Neticede herkese büyük sorumluluk düşüyordu. Çünkü bugün atılacak doğru veya yanlış adımın etkisi millete ait olduğu gibi yarınların ağır görevleri de gençliğin omuzlarına yüklenecekti.

Dünya Savaşından sonra bütün dünyanın gidişatı değişirken Osmanlı devletinin de siyasi geleceğinin sıklet merkezi doğuya intikal etti. Devletin maruz kaldığı tehlikeler yüzünden bugün doğu vilayetleri Osmanlı camiası içinde hususi bir vaziyete sahiptir. Bu sebeple yarınki Milli Mecliste en ağır görevler bölge vekillerine düşeceğinden seçilecek vekillerin şu niteliklere sahip olmaları lazımdı:

Milletvekilleri, Erzurum Kongresinin esaslarını kabul ederek her şeyden önce bu gaye etrafında toplanmalıydı. Bu esasların başında Şarki Anadolu Vilayetlerinin Osmanlı camiasından ayrılmayacağı geliyordu. Özel vaziyetlerinden ötürü Şarki Anadolu vekilleri Milli Mecliste bir grup teşkil etmeliydi. İkinci husus vekillerin istikbali görebilecek bir görüşe malik olmaları, milli emel ve kanaatleri savunmaya muktedir bulunmaları şarttı. Çünkü her millet eski idare ve siyasi anlayışları bir kenara bırakıp yen bir devir açıyordu. Dolayısıyla “bizim”

¹⁹⁶³ “Kabinenin Beyanamesi Münasebetiyle”, Albayrak 16 Teşrin Evvel 335/16 Ekim 1919, Sayı: 36: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.61.

mebuslar da milletin yeni esaslara göre kurulacak düzende ki yerine almalarını temin edecek ilmi kudrete ve yeterliliğe sahip olmalıydı. Ancak bu niteliklere sahip mebuslar sayesinde geleceğe emin bir nazarla bakılabilecekti. Ve yine bu vekiller millete ebedi ve şerefli hizmetler ifa edebilecekti¹⁹⁶⁴.

Cevat Bey'in makalesinde iki husus dikkat çekiyordu. Birincisi mebus sıfatının yanı sıra "milletvekili" sıfatının birlikte kullanılmasıdır ki, bu tabirin TBMM'nin açılışından sonra kullanıldığı düşünülürse gazetenin siyasal terminolojide ki değişimi daha önceden yakaladığı söylenebilir. Diğer önemli nokta ise doğu vilayetleri vekillerinden mecliste grup kurmalarının istenmesiydi. Bu yolla merkezi hükümetin ve meclisin bölgenin geleceği hakkında farklı bir yola girmesi önlenbilirdi. Bundan aylar sonra Mustafa Kemal Paşa'nın milli mücadelenin ruhuna uygun şekilde "Müdafaa-ı Hukuk" grubu oluşturulması teklif ve kararı alması oldukça ilginç bir tesadüftü. Zira Cevat Bey'in teklifinin ne derece ilham verici ve yol gösterici olduğu bilinmemektedir.

Ülkenin seçim sathına girdiği bir ortamda Milli Mücadele hareketini İttihatçı nitelendirmek esasında yeni olmamakla birlikte sık sık başvuru olan bir karalama kampanyasıydı. Burada amaç Müdafaa-ı Hukukçuları maceracı, şahsi ihtiras ve ikmal peşinde koşan olarak göstererek halkın ilgi ve desteğini koparmaktı. Bu tarz iddialar sürekli olarak Damat Ferit Paşa cenahından ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası tarafından gündeme getiriliyordu. Bunların amacı Sarayı ve dolayısıyla Padişahı etkilemenin yanı sıra İtilaf devletlerinin ve hassaten İngiltere'nin ülkenin gidişatına müdahil olmasını istemeleriydi.

Damat Ferit Paşa'nın iktidara yeniden gelmek adına dillendirdiği iftira 23 Ekim 1919'da Albayrak gazetesinde ele alındı. Gazete Türkiye Ajansına dayanarak verdiği haberde Damat Ferit Paşa ve destekçilerinin İtilaf devletlerine müracaat ederek milli harekâtın arkasında İttihatçılığın bulunduğunu ve kendilerine yardım edilmesini istediklerini beyan ediyordu. Bu gibi kişileri şahsi çıkarları için vatanı işgale, istiklâli tehlikeye düşüren insanlar olarak nitelendirerek geçmişte hükümet kurmalarına rıza gösterilmesine tepki gösterdi. Haberde; Milli hareketin her türlü fırka ve şahsi emelden uzak milli hukuk ve istiklali savunmak için ortaya çıktığı iddia ediliyordu. "*Âmâl-ı milliye bir fırka veya zümrenin tesirinden doğmuş olsa idi, nâmzed irâesi suretiyle intihâba iştirak etmemeye karar verilir mi idi? Âmâl-i milliye'nin arkasında başka şahıslar bulunsaydı Heyet-i Temsiliye azâsı resmi vazife kabul etmekten ictinâb eder mi idi? Vatan ve millet endişesinden başka bir emel mevcut olsaydı, afv-ı umuminin aleyhinde bulunmak mümkün olur mu idi? Memlekette kanun ve meşrutiyetin hükümrân*

¹⁹⁶⁴ "Şarki Anadolu Mebusları Hangi Gayeye Merbut Bulunmalı ve Ne Gibi Evsâfi Haiz Olmalıdırlar?", Albayrak 19 Teşrin evvel 335/19 Ekim 1919, Sayı:37: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.65.

olmasından ayrı bir düşüncenin vücudu bulunsaydı, Meclis-i Milli'nin in'ikadından evvel bir takım yeni vaziyetler ihdasına teşebbüs edilmez mi idi?" soruları yöneltilerek Milli Hareketin meşru maksattan doğduğu savunuluyordu¹⁹⁶⁵.

Aynı gün (23 Ekim) Dahiliye Nezareti'nin 16 Ekim tarihli telgrafı yer alıyordu. Telgraf hükümetin seçimlerden beklentilerini ortaya koyduğu gibi İttihatçılık tartışmalarına bir cevap niteliği taşıyordu. Daha doğrusu tartışmalar karşısında hükümetin durduğu konumu ortaya koyuyordu. Telgrafın içeriğine bakıldığında iki nokta üzerinde durulduğu anlaşılıyordu. Birinci husus; İttihatçılık iddialarının gündeme getirilip tartışıldığı bir ortamda fırkacılık yapılmasının istenmeyen sonuçlar doğuracağı ikazı yapılıyordu: "... *meb'ûsân-ı millet sıfatıyla meydana gelecek heyet herhangi bir fırka ile bir takım eşhasın hâdim-i âmâli olur ve hususiyle içinde enva'i sû-i is'timâlâta meydan vererek memleketin emsali görülmemiş mesâibe giriftâr olmasına sebep olanlar bulunacak olursa, bu hâl bütün âlem-i medeniyet önünde milletin henüz kendisine fenalık edenleri tefrik edecek rüşd-i siyasîden mahrumiyete delil olur ve herhâlde vatanımız hakkında mazarrât-ı azime tevlid eder...*". İkinci nokta ise mebusların nitelikleri üzerinde durularak seçmenlerden bu niteliklere uygun adayları seçmeleri isteniyordu: "...*hukuk-ı mukaddese-i milliyeyi muhafaza ve müdafaa için tevkil edecekleri zevâtın münhasıran selamet ve saadet-i vatan endişesiyle hareket eden namus ve iffet ve hamiyet ve dirayet erbabından olmalarına pek ziyade dikkat ve itina etmeleri lazım geldiği(nin)...*".

Telgrafın içeriğinin Damat Ferit Paşa ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın hükümet aleyhtarlığına soyunduğu, İttihatçılık iddialarıyla Müdafaa-ı Hukuk hareketini ve hükümeti zayıflatmaya çalıştığı göz önünde bulundurularak hazırlandığı anlaşılmaktadır.

Hükümet bu şekilde bir yandan Milli hareketi dizginlemeyi, diğer yandan selefinin siyasi entrikalarını boşa çıkarmayı hedefliyordu. Ayrıca hükümet kendi içinde milli harekete karşı olan ve Amasya mutabakatını sindiremeyenleri de tatmine imkan veriyordu¹⁹⁶⁶.

¹⁹⁶⁵ Yazının devamında başka hususlara da yer veriliyordu: "... *Kemâl-i samimiyetle iddia ve âmel-i milliyenin karar ve teşebbüsleri ile ispat ederiz ki harekât-ı milliye sırf hukuk ve istiklâlimizin müdafaaı maksad-ı meşruundan doğmuştur. Şu veya bu tesirden bahsetmek milletin namus ve vicdanına karşı küstâhâne bir tecavüzdür. Çünkü Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bütün Müslümanları azâ-yı tabiiyyesinden addetmiş ve ictihâd farkı asla gözetmemiş olduğundan fa'âl azâları meyânında her fırkadan zevât vardır. Âmâl-i milliye Erzurum, Sivas kongrelerinde takarrür ve tebellür eden vatani, milli esaslardan ibarettir. Bu hususlara muhâlif bir fert tasavvuru mümkün olmadığı gibi, bunu bir fırka ve zümreye tahsis etmek kabil değildir. Bu, doğrudan doğruya vicdan-ı millinin mahsulüdür... Millet hiçbir zaman tarihin kucığına defin ve tevdi etmiş olduğu İttihat ve Terakki'yi ihya etmeyi hatırına getirmemiştir. İttihat ve Terakki artık bir mevcûd-i tarihidir. Sâha-i hayatta yeri kalmamıştır. Bu ismi her söz başında tekrar etmek ve şahsî menfaatlere alet ittihâz eylemek, hayat ve icraatının hesabını vermeye muktedir olanların işi değildir. Çünkü böyle propagandalar setr-i seyyiât için yapılır..." "İttihatçılık İddiaları", Albayrak 23 Teşrin evvel 335/23 Ekim 1919, Sayı:38: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.67.*

¹⁹⁶⁶ Albayrak, 23 Teşrin evvel 335/23 Ekim 1919, Sayı:38: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.67.

Mithat Bey ise “İlan Edilen Bazı Namzedlikler Münasebetiyle Bir Mülâhaza” başlığını taşıyan 23 Ekim tarihli yazısında Erzurum’dan adaylığını açıklayan bazı kişileri eleştirmektedir. 1908’de inkılabını takiben bir çok şahsı çıkar peşinde koşan insanların devletin üst kademelerine getirildiğine ve inkılabın bu insanlar yüzünden kısa sürede söndüğüne dikkat çekerek konuyu Erzurum’dan aday olan şahıslara getirdi. Mithat Bey, bu kişilerin adlarını açıklamamakla birlikte girişimi 1908 İnkılabında yaşananlara benzetiyordu. Millettin bu gibilerden maddeten ve manen intikam alması ve herkesçe malum olan kişileri cezalandırması gerektiği noktasından hareketle Erzurumluların “*en buhranlı bir zamanda tek başına çalışırken yalnız Vilâyât-ı Şarkiyeye evladı ile namus ve hamiyetlerine emin buldukları zevâtı vazife başına davet edeceğini*” ve “*Türk âleminin başında olarak bütün dünyaya karşı rüşd-i siyasisini ispat ettiği bir zamanda yabancı efrada vekalet veremeyeceği(ni)*” savunuyordu¹⁹⁶⁷.

Mithat Bey’in makalesi açık bir şekilde Milli Mücadele aleyhtarı kesimleri hedef alıyordu. Milli hassasiyetlerden uzak insanları ifşa etmeyi ve onların adaylığının mücadeleye zarar vermelerini engellemeyi hedefliyordu. Üç gün sonra milletvekili aday adlarının açıklandığı dikkate alınırsa makalenin hassaten birilerini hedef aldığı açıktır.

26 Ekim 1919 tarihi Erzurum seçimleri için dönüm noktasıydı. Zira Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere Celaleddin Arif Bey, Albayrak Gazetesi Müdürü ve Baş Muharriri Süleyman Necati Bey, Süvari Binbaşı Zihni Bey, Hukuk Müşaviri Gençâğazade Hüseyin Avni Bey ve Adana Valisi Nazım Bey adaylıklarını ilan etti. Adayların içinde Mustafa Kemal Paşa hariç tamamı Erzurumlu idi. Bu yönüyle Mithat Bey’in 23 Ekim tarihli öngörüsünün gerçekleştiği anlaşılıyordu. Adı geçen zevatın 300 imzayla adaylıklarını ilanı Albayrak tarafından memnuniyetle karşılandı. Adayların vatan ve milletin şeref ve hukukunu kemaliyle savunmaya muktedir ve ehil oldukları beyan edilerek destekleniyordu.

Mebus adayları ise yayınladıkları ortak beyannamede; Milli harekâtın milletin sinesinde doğduğuna, milli istiklale ve devletin bütünlüğüne vurgu yaparak vatanın ve milletin hukukuna saygı gösterilmesi için milli iradenin tecelli etmesi gerektiğini ifade ediyorlardı. Devlet ve millete saygı ancak vazifesini bilen, hakkı tanıyan, vatana ve millete gönül vermiş insanların eliyle mümkün olabilecekti. Bu noktada lekesiz insanlara vekalet vermek bir vatanî ve dinî vazife olarak addedildi¹⁹⁶⁸.

¹⁹⁶⁷ “İlan Edilen Bazı Nâmzedlikler Münasebetiyle Bir Mülâhaza”, Albayrak, 23 Teşrin evvel 335/23 Ekim 1919, Sayı:38: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.69.

¹⁹⁶⁸ “300 İmza İle Matbaamıza Verilen Beyanname Sureti”, Albayrak, 26 Teşrin evvel 335/26 Ekim 1919, Sayı:39: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.71.

Gazete yukarıda bahsi geçen beyannamenin dışında bir de Nazım Nazmi Bey tarafından kaleme alınan “Beyanname Münasebetiyle” adlı bir yazıyı yayınladı. Altı sütunu kaplayan yazı adayların kişiliklerini ve niteliklerini anlatıyordu. Bu yönüyle Erzurum kamuoyunu etkilemeyi hedefliyordu¹⁹⁶⁹.

Bunların dışında aynı gün gazetede başka isimlere de rastlanıldı. Haberde adayların isimleri ve nereli oldukları dışında herhangi bir bilgi verilmezken bu kişilerin Doğu Anadolu’nun geleceği tehlikede olduğu, Ermenistan hayalinin gerçeğe dönüşmesi için içte ve dışta siyasi faaliyetlerin yürütüldüğü ve Ferit Paşa’nın Ermenistan muhtariyetinin yolunu açmaya çalıştığı günlerde ortada gözükmemelerine ve milli meselelerde bir duruş sergilememelerine tepki gösterildi. Adaylara bu konularda sorular yöneltilerek nitelikleri itibariyle yetersiz oldukları mesajı veriliyordu¹⁹⁷⁰.

Seçimler ilerledikçe içerde ve dışarıda iki noktada önem arz etmeye başladı. Bir defa Avrupa seçimleri milletin siyasi olgunluğuna delil kabul ediyordu. Çünkü Avrupa kamuoyunun bir kısmı Türk milletinin yakın tarihine bakarak kendini yönetme gücünden yoksun olduğunu düşünüyordu. Dahiliye Nezareti’nin beyannamesinde bu hususa dikkat çekmesi boşuna değildi. Avrupa karşısına yeni bir siyasi hareketle çıkan milletin öncelikle beklediği kıymet ve ciddiyeti görmek için bu niteliklere haiz olduğunu göstermesi mecburiyeti vardı. Zira harbin doğurduğu felaketlerden, siyasi vaziyetlerden bahsederken milletin ilgisi bulunmadığı fikri ileri sürülüyordu. Milli hareketin milli vicdandan doğduğu tezi işlenerek Avrupa devletlerinden saygı göstermeleri talep ediliyordu. Şimdi yine eski simalar Milli Meclisi teşkil ederse bu zamana kadar ileri sürülen görüşlerin ve yapılanların bir hükmü kalmayacaktı. Belki de vatan ve milli istiklal enkaz altında kalacaktı. Dikkatten uzak tutulmaması gereken ikinci husus ise mebusların aydın/ilim sahibi ve muktedir insanlar olmaları gerektiği idi. “Evet efendimci” tipindeki mebusların memleketi düşürdükleri durum ortada iken, yeniden böyle mebusların seçilmesiyle ülke sorunlarının çözülmesi mümkün olamayacaktı. Sonuç itibariyle seçim meselesinde şahsi ve ferdi değil, vatani ve milli düşünmeli ve öyle hareket edilmeliydi¹⁹⁷¹.

¹⁹⁶⁹ “Vali-i esbak Celal Bey-Şehridir. Vali-i esbak Tahsin Bey-Pazarinlidir. Karesi Mutasarrıfı Behçet Bey-Ardahanlıdır. Heyet-i Tahkikiyye Reisi Ziya Bey-Erzurumludur. Celaleddin Feyyaz Bey-Erzurumludur. Kadı Tahsin Efendi- Erzurumludur. Ahmed Kemal Bey-Baybut. Cevdet Bey-Bayburt. Arslan Bey-Yusufuli. Hasan Rıza Paşa, Bekir Sıtkı Efendi-Erzurumlu” , “Beyanname Münasebetiyle”, Albayrak, 26 Teşrin evvel 335/26 Ekim 1919, Sayı:39: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.71,73.

¹⁹⁷⁰ Gazete gayri milli olarak gördüğü adaylar için şu soruları yöneltiyordu: “Şarki Anadolu mukadderatı tehlikede ve büyük Ermenistan hayali hakikate takarrüb etmekte ve Ferit Paşa’nın bir Ermenistan muhtariyeti teklifi bütün dehşetiyle meydana iken alakadarlıklarını namzedlik vaz etmek suretiyle göstermek isteyen bu zevat-ı muhtereme acaba nerede idiler?” Albayrak, 26 Teşrin evvel 335/26 Ekim 1919, Sayı:39: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.73.

¹⁹⁷¹ “Muhtelif Cereyanlar Karşısında”, Albayrak, 30 Teşrin evvel 335/30 Ekim 1919, Sayı:40: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.77.

İkinci seçmenlerin belirlenmesi sürecinde siyasi taraflar ve buna bağlı olarak görüşler de yavaş yavaş kendini göstermeye başladı. Albayrak gazetesi ilk günden itibaren Milli Mücadele Hareketi'nin yanında taraf olurken “Hakimiyet-i Milliye” düsturunu benimsemişti. Nitekim 2 Kasım da M. Cevat Bey Erzurumlu hemşerilerine hitaben Hakimiyet-i Milliye kavramına açıklık getiren bir yazı kaleme aldı. Sarf ettiği cümlelerle bir yandan hükümet taraftarı kesimleri hedef alırken, diğer yandan ikinci seçmenlerin milli hareket taraftarı isimlerden meydana gelmesi hususunda halkı yönlendirmeye çalıştı.

Millet fertlerinin topyekün bir araya gelmesi mümkün olamayacağından milli irade ancak seçim yoluyla tezahür edebilirdi. Bunun içindir ki seçim hem bir hak ve hem de sosyal bir görevdi. Bu sebeple ona gereken önem verilmeliydi. Bütün dünyada düşmanların Türkiye'yi ezmek için çalıştığına dikkat çeken Cevat Bey, düşmanlara karşı haklarını her yerden evvel millet kürsüsünden savunacaklarını, mebusların her zamankinden çok daha önemli meseleler karşısında kalacağı uyarısında bulunarak milletin vekâletini, bu ağır ve büyük vazifeyi ciddiyetle yerine getirecek ehil, irfan ve seciye sahibi kişilere vermesini arzuluyordu. Netice itibarıyla 3 Kasım'da başlayacak olan ikinci seçmenlerin seçiminde (müntahib-i sâni intihâbatı) hiçbir hatır ve gönüle bakmayarak, şahsi menfaat ve garaz düşünmeyerek sırf vatanın istiklali endişesiyle hareket eden kimselere oy verilmesini önerdi. Aksi takdirde zararın telafisi mümkün olmayacaktı¹⁹⁷².

İkinci seçmenler belli olduktan sonra birkaç gün içinde mebus seçimi için sandık başına gidilecekti. Cevat Bey'in makalesinin ardından bu sefer de M. Mustafa Bey ikinci seçmenleri hedef alarak o gün yalnız Türklerin değil, bütün Müslümanların medeniyet alemi karşısında sınav vereceğini beyanla milletin yakın zamanda yaptıklarıyla (Ali Kemal Beyin istifası- Ferit Paşa'nın istifası gibi) hakkı uğrunda mücadele verdiğini ispatladığını, eğer başarılı olunursa Avrupa'nın Türk milletinin hayat hakkını kabule mecbur kalacağını ifade etti. Aksi takdirde evvelce verilen karar tereddütsüz tatbik edilecekti. Seçimlerin başarısı geleceğin şartlarını belirleyeceğinden Avrupa ve Amerika kamuoyunda Türkiye hakkında ortaya çıkan güven ve teveccühü kaybetmemek için eski vekillere bir oy bile verilmemeliydi¹⁹⁷³.

Seçim kararının alındığı tarihten itibaren bir yanda Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti, diğer yanda Albayrak gazetesi Milli Mücadele taraftarı vekillerin seçilmesi için çalışıyordu. Seçime

¹⁹⁷² “Hakimiyet millete aittir. Bu hakkı milletten hiçbir kimse nez edemeyeceği gibi asrımızda bu hakka hürmet etmeyen hiçbir kuvvet de pâyidâr olamaz. Hakimiyet-i milliye demek milletin arzu ve iradesi taalluk etmeden millete ait bir mesele hakkında hiçbir şahıs veya heyetin hod be hod karar verememesi, yani milletin kendi işlerini bizzat görmesi ve gördürmesidir...” “Müntahibi-i Sânilerin İntihâbı Münasebetiyle”, Albayrak, 2 Teşrin Sani 335/2 Kasım 1919, Sayı:41: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.81.

¹⁹⁷³ “Müntahib-i Sâni Olacaklara Açık Mektup”, Albayrak, 6 Teşrin Sani 335/6 Kasım 1919, Sayı:42: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.85.

dair safhalar bir bir geçildikçe gerek halkı, gerekse ikinci seçmenleri etkilemeye ağırlık veren yayınlar hız ve ağırlık kazandı. Yayınlarda seçimlerin içte ve dışta yol açacağı etkiler üzerinde durularak Milli Mücadele hareketinin varlığı ve başarısını devam ettirmesinin yanı sıra devletin ve milletin geleceğinin mutlak surette meclisin niteliğine ve çalışmalarına bağlı olacağı fikri işleniyordu.

Erzurum Müdafaa-ı Hukuk ve Albayrak tarafında bunlar yaşanırken Erzurum Valiliği'nde de hareketlilik göze çarpıyordu. Zira Cevat ve Mithat (Dursunoğlu) Beyler Albayrak gazetesine 6 Kasım'da bir yazı göndererek mahalli idarenin seçimlerin serbestliğine gölge düşüren ve onu ihlal eden davranışlar sergilediğini kamuoyuna duyurdu. İddia sahipleri Erzurum valisine üç suçlama yöneltiyordu. Birincisi Vali doğrudan belediye başkanı ve belediye meclis üyelerine Celaleddin Feyyaz Bey'in seçilmesini tavsiye etmişti. İkincisi; Vali yine kendi adına bazı kazalara mektup yazmıştı. Üçüncüsü ise Raif Efendi'nin mülhakata telgraf çekmesi hadisesiydi. Söz konusu telgrafın öğrenilmesi üzerine vilayet nezdinde girişimde bulunularak bunu izale edecek bir telgraf çekilmesi istendi. Valilik bu hususta teminat vermesine karşı söz konusu telgrafi çekmedi. Dolayısıyla bütün bunlar vilayet makamının tarafsızlığını koruyamadığı ve gölge düşürdüğü sonucunu doğuruyordu. Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti yetkilileri bu durumu gazeteye taşıyarak bir yandan Erzurum kamuoyunu bilgilendirmek isterken, diğer yandan şehir kamuoyunu kendi lehlerine çevirmek istiyorlardı¹⁹⁷⁴.

Mustafa Beyin 13 Kasım tarihli ikinci makalesi seçimlerin ruhu ve havası ile Erzurum kongresi günlerindeki hava arasında benzerlik kuruyordu. Memleketin birçok yerinin işgal edildiğini, doğu vilayetlerinin Ermenistan'ın tehdidi altında olduğunu ve Ermeni heyetlerinin Paris'te geceli gündüzlü çalıştığını hatırlattı. Seçimlere böyle gayri müsait şartlarda gidiliyordu ve yegâne istinatgâhın milletin azmi olduğuna dikkat çekti. Milli azim ve iradeden istifade ise ancak mebusların ortaya koyacakları liyakat ve dirayet nispetinde olacaktı. Bundan önce olduğu gibi meclis bilgisiz, irfansız ve aciz kimselerden oluşur ise o zaman yürütmenin oynacağı halini alacak, hükümet ne isterse onu yaptıracak ve millet yeniden zulüm ve istibdâd altında ezilecekti. Bu defaki seçim hak ve hayatla ilgiliydi. Mebuslar her şeyden evvel geleceği tayin edecekti. Bundan dolayı ikinci seçmenlere mühim vazife düşüyordu. Dış tesirlerin altında kalır veya şahsi çıkarlar peşinde koşanlara iltifat ederler ise vatanın büyük zararlara uğraması ihtimali kuvvetle muhtemeldi. Mustafa Bey, doğrudan ikinci seçmenleri hedef alarak onlara büyük sorumluluklar düşüğünü ihtar etti. Onların sadece mebus seçmeyeceğini, aynı zamanda devlet sistemini

¹⁹⁷⁴ "Albayrak Gazetesi Müdüriyet-i Aliyyesine", Albayrak, 6 Teşrin Sani 335/6 Kasım 1919, Sayı:42: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.85.

yeniden inşa edeceklerini iddia etti. Son olarak Sultan Abdülhamit ve İttihat Terakki dönemlerinde meclislerin görevlerini yerine getirmeyerek bu günlerin yaşanmasında pay sahibi olduklarına dikkat çekti¹⁹⁷⁵.

27 Kasım gelindiğinde seçimlerde ciddi ilerlemenin sağlandığı görüldü. Zira bu gün itibariyle Tercan, Kiğı kazaları hariç bütün kazaların seçim mazbataları merkeze ulaştı. Yarın - 28 Kasım- Cuma günü merkezdeki seçim sona erecekti. Nihayet on güne kadar Erzurum sancağında mebuslar belli olacaktı¹⁹⁷⁶.

Nazım Mithat ve Celalettin Arif Beyler, Albayrak Gazetesi Müdürü Necati Bey'e hitaben gönderdikleri ve 30 Kasım'da yayınlanan yazıda Erzurum mebusluğuna aday gösterilmelerinden dolayı teşekkür ederek, verilmek istenen vatani vazifeyi Erzurumlulara has ciddiyet ve fedakârlıkla yerine getireceklerini beyan ettiler¹⁹⁷⁷.

18 Aralık 1919'da çıkan baş makalede milletin büyük tehlikeler karşısında zaman zaman hârika fedakârlıklar gösterdiğine dikkat çekiliyordu. Milli Hareket etrafında koparılan gürültülerin ve tahriklerin milletin nezdinde kabul görmediği ve taşkın hareketlerin milletin nezdinde kıymet görmediği belirtilerek aynı ruhun milli meclisin seçiminde de tecelli edeceği ümit ediliyordu. Dünya kamuoyunun milli mecliste tecelli edecek şuurlu iradeye hiç şüphesiz hürmet edeceği temenni edilirken bu vaziyetin milletin yaşamak hakkını teslim edecek ve vatani bir ihtiras ve paylaşım sahası olmaktan koruyacağına duyulan ümit tekrar edildi¹⁹⁷⁸.

Anlaşıldığı üzere dünya kamuoyunun Türkiye'ye bakışını Milli Meclisin oluşumu ve burada ortaya konulacak iradenin değiştireceği fikrine Albayrak gazetesi fazlasıyla inanmakta ve bunu Türk kamuoyuna sunarak seçmenlere büyük sorumluluk yüklüyordu. Sonuçların vatanın parçalanmasını önleyeceği kanaati paylaşılıyordu ki, devletlerin politikalarını çıkarları belirlemektedir düsturundan hareketle bu tür yazıların propaganda maksatlı olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir.

25 Aralık itibariyle İstanbul'da seçimler sonuçlanmış ve Celalettin Arif Bey, buradan aday gösterilmesine rağmen seçilmesi durumunda Erzurum mebusluğunu tercih edeceğini

¹⁹⁷⁵ “İntihâbat Hakkındaki Düşüncelerim”, Albayrak, 13 Teşrin Sani 335/13 Kasım 1919, Sayı:44: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.93.

¹⁹⁷⁶ “İntihâb Ne Raddelerdedir?”, Albayrak, 27 Teşrin Sani 335/27 Kasım 1919, Sayı:47: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.105.

¹⁹⁷⁷ “Kızıl Toprak'tan”, Albayrak, 30 Teşrin Sani 335/30 Kasım 1919, Sayı:48: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.109.

¹⁹⁷⁸ “Harekât-ı milliye etrafında koparılan gürültülerin, tahriklerin millet kucagında kabul yeri bulamaması, taşkın hareketlerin, yüksek hayallerin millet hariminde görünememesi, görüşümüzü teyit eden birer delildir. Aynı ruhun Millet Meclisinde tecelli edeceğini ümit ederiz... Cihan efkâr-ı umûmiyyesi, Meclis-i Millimizde tecelli edecek şuurlu bir iradeye hiç şüphesiz hürmet eyleyecektir. Bu vaziyet, milletimizin yaşamak hakkını teslim ettirecek, vatanımızı bir ihtiras sahası olmaktan kurtaracaktır...”, “Tehlike Karşısında Milletimiz”, Albayrak, 18 Kanun Evvel 335/18 Aralık 1919, Sayı:48: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.127.

beyan etti¹⁹⁷⁹. Bu beyanat yıllardır İstanbul'da yaşayan ve İstanbul'dan aday gösterilmiş olmasına rağmen Celalettin Arif Bey'in memleketine sahip çıkmaktaki niyet ve iradesini ortaya koyuyordu.

1 Ocak 1920'de gazetede mebuslara hitaben uzun bir makale paylaşıldı. Makale, vatanın içinde bulunduğu şartlar itibariyle mebusların zor bir dönemde görev aldıkları fikrini işlemekteydi: Milletın bütün vekillerinden beklediği ilk hizmet her türlü yorum ve hissiyatı bir tarafa bırakarak yekvücut olmaktı. Millet sarsılan devlet binasının idamesinden başka çare görmemekteydi. Bağımsızlık ve bütünlük temin edildikten sonra ne bir maarif, ne bir iktisat, ne bir yenilik siyaseti olan devlete yükselmek için yeni yollar bulmak zorunluluğu vardı. Bunun dışında istibdat idaresinin neden olduğu fenalıkları ve usulleri ortadan kaldırmak bir başka görev olarak ortada duruyordu. Devleti, borç ve israftan kurtarmak ve makul bir mahiyete dönüştürmek lazımdı. Vatandaşın malı, canı her türlü düşüncesi emin olmadıkça ve saldırıya maruz kalmak ihtimali bertaraf edilmedikçe devlet hayat kazanamaz, hürriyet ruhsuz bir kalıptan öteye geçemezdi¹⁹⁸⁰.

Erzurum'da seçimler 8 Ocak itibariyle son buldu. Adaylardan; Mustafa Kemal Paşa, Celalettin Arif Bey, Süleyman Necati Bey, Zihni Bey ve Hüseyin Avni Bey ile Eski Lazistan Mutasarrıfı Ebabelkzâde Ziya Bey çoğunluğun oylarını alarak mebus seçildiler¹⁹⁸¹. Gazetede yayınlanan beyannameye göre desteklenen isimlerden sadece Adana Valisi Nazım Bey seçilememişti. İkinci seçmenler gazetesinin aylardır seçilmesi için çalıştığı, yayınlar yaptığı isimlerden beşini aynen seçerken sadece bir ismi değiştirmiş oluyordu.

Kazananların açıklandığı gün seçimlere yapılan müdahaleler ve bunları yapanlara ilişkin uzunca bir yazı yayınlandı. Resmi memurların oynamak istedikleri ve fakat milletin azmi karşısında sonuç alamadıkları işler "Bir Muhasebe" başlığı altında sıralandı. Makaledeki bilgilere göre başta sancak merkezi olmak üzere Tortum, Pasinler, Hınıs, Tercan ve Kiğı'da muhtelif müdahale ve engellemeler yaşandı. Vali, vilayet evrak müdürü, kaza kaymakamları ve polis müdürü gibi yüksek makamlardaki kişiler ikinci seçmenleri görevli (polis memuru) göndermek dışında mektup ve telgraflar yoluyla etkilemeye çalıştı¹⁹⁸².

¹⁹⁷⁹ Albayrak, 25 Kanuni Evvel 335/25 Aralık 1919, Sayı:48: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.135.

¹⁹⁸⁰ Makalenin tam metni için bkz: "Meb'usân-ı Kirâma", Albayrak, 1 Kanuni sani 336/1 Ocak 1920, Sayı:57: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.143.

¹⁹⁸¹ Albayrak, 8 Kanuni sani 336/8 Ocak 1920, Sayı:58: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.147.

¹⁹⁸² "...Bazı nâmzedler lehinde Makam-ı Vilayetten tesir yapıldığı şâyî olması üzerine iki zât tarafından derhâl bâ-istidâ müracaat vuku bulmuş ve Zât-ı vilayetpenâhi yalnız bir tavsiyede bulunduğunu beyan eylemiş olduğu mukaddemâ bu sütünlarda derç olunmuş, tezkip ve tashiî edilmemiştir.

"Tortum kazasında intihâb günü tayin edilerek müntahib-i sânilere davet olunmuş iken ve bilâ-sebep-i kanuni yevm-i intihâbın tehiri ile beraber bir sebeb-i idariye ve bir lüzuma mübteni olmaksızın Kaymakam vekili tebdil edilerek Vali Paşa Hazretlerinin beraberlerinde getirmiş oldukları nahiye müdürü, kaymakam vekâletine gönderilerek müntehab-i sânilere tesir yaptırılmıştır. Vekil Bey'in müntahib-i sânilere söylediği sözler mazbuttur.

Gazeteye göre; söz konusu müdahaleler seçimlere etki edecek derecede olsa da milletin siyasi olgunluğuyla aşılabildi. Kraldan ziyade kral taraftarı olmak anlamına gelen bu vaziyet gazete tarafından şiddetle eleştirilerek karşısında duruldu: “... *memlekette artık polis ve jandarma ile mebus intihâbı zamanı geçmiştir. Fazla olarak milletin kendilerine tevdi ettiği kudret-i icrâiyyeyi milletin hukuk-ı siyasiyyesini iptalde kullanmak arzusu, temâyülü hiss-i vatanperveri ile de kabil-i te’lif değildir*”¹⁹⁸³.

Seçimlerin tamamlanmasıyla birlikte artık millet ve devlet, müzakere ve sulh taraftarları ile galiplerin hukuk ve haysiyet tanımayan tekliflerine karşı kan ve ateş içerisinde hürriyet ve saadet çıkarmak isteyenler arasında bir yol çizecekti. Gazete yazarlarından Mithat Bey fikri dünyası itibariyle ikinci grupta yer almakta ve hürriyet ve istiklal uğrunda yapılacak muharebelerin, akıtılan kanların heder olmayacağını savunuyordu. Ona göre; millet şimdiye kadar arayıp henüz bulduğu ilacı kullanmaya başlamıştır. Artık Türk milleti zilleti kabul ve mukadderatını yabancı ellere tevdi etmeyecektir. Milli vicdandan doğan kati bir hükümle ikmal ettiği seçimlerle vekillerini seçmiştir. Bu gün itibariyle istikbal endişesi ortadan kalkmış vekillere müzaheret devri başlamıştır¹⁹⁸⁴.

Mustafa Kemal Paşa Erzurum’dan mebus seçilmesi münasebetiyle teşekkür telgrafı gönderdi. Söz konusu telgraf 15 Ocakta yayınlandı. Telgrafta; Erzurumlu hemşerilerinin gösterdikleri muhabbet ve itimadı ömrü boyunca hafızasında tutacağını, Vatanın kurtuluşu hususunda gayretlerinin Erzurum’da vefa ve sevgiyle karşılanmasından duyduğu memnuniyeti dile getirdi. Aynı şekilde Celalettin Arif Bey de Erzurum mebusluğunu tercih ettiğini beyanla samimi kalple teşekkürlerini sunuyordu¹⁹⁸⁵.

“Pasinler intihâbında muhtelif tesirler yapıldığı gibi bizzat Polis Müdürü’nün Mâl Müdürü’ne telefonla bazı nâmzedler aleyhinde tebligatta bulunduğu ve ordu ve rüesâ-yı me’mûrinin onların aleyhinde bulduklarını beyanla tesir yapmaya çalıştığı muhabereyi işitenlerin teyidiyle anlaşılmıştı.

“Evrak Müdüriyeti tarafından Hınıs Kaymakamı’na yine bazı nâmzedler lehinde mektup yazılarak merzî-i âli-i vilayetpenâhinin bu merkezde olduğu ityân edilmiştir.

“Evrak Müdürü tarafından Tercan Kaymakamı’na mektup yazıldığı gibi intihâbı temin için de ayrıca iki polis efendi gönderilmiştir. Tercan Kaymakamı’nın bu tebliğe istinaden müntahib-i sânilere yapmak istediği tazyik ve tesir müntahiblerin mukavemeti karşısında kırılmış ise de kâmilten mazbut ve muayyendir.

“Yine evrak Müdürü tarafından Kiğı’da bir zâta yazılan diğer bir mektupta da zât-ı vilayetpenahiye atfen birçok mesrûdâtтан sonra ‘eğer... ve... ların hiç re’y almamaları ve ...ve...larin lâkal otuzar re’y almaları temin edilirse intihâbı müteakip derhâl merkez-i vilayete gelmesi ve her mes’ûlinin is’âf olunacağı’ ilave edilmektedir...”
Albayrak, 8 Kanuni sani 336/8 Ocak 1920, Sayı:58: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.149.

¹⁹⁸³ Albayrak, 8 Kanuni sani 336/8 Ocak 1920, Sayı:58: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.149.

¹⁹⁸⁴ Mebusların Hareketi Münasebetiyle”, Albayrak, 11 Kanuni sani 336/11 Ocak 1920, Sayı:59: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.151.

¹⁹⁸⁵ Celalettin Arif Bey’in Erzurum mebusluğunu tercih etmesi Albayrak gazetesi tarafından takdirle karşılandı. Gazete adına yer alan notta; “... Erzurum, kendisine bu kadar samimi hislerle merbut evladını başında görmekle ruhunda derin minnet hisleri yaşamakta, bu iman ve muhabbeti taşıyan yüreklerden mesut ve emin bir âtiye nâiliyetini haklı bir surette ümit etmektedir” temennisi yer alıyordu. “Mebus Mustafa Kemal Paşa’dan Alınan Telgraf”, Albayrak, 15 Kanuni sani 336/15 Ocak 1920, Sayı:60: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.155.

10 Ocak Cumartesi günü Erzurum'da "Geçitler Pınarı'nda" üç mebus için uğurlama töreni icra edildi. Sultanî Eytâm, Gürbüzler Mektebi ve Albayrak Mektebi öğrencileri ile askeri kıta ve musiki bandosunun iştirak ettiği merasim saat 10'da başladı. Törene kolordu komutanı Kazım Karabekir Paşa başta olmak üzere mebuslar, Müdafaa-i Hukuk heyeti, mülki ve askeri erkân ile kalabalık bir ahali katıldı. Albayrak Mektebi beşinci sınıf öğrencilerinden Hilmi Efendi heyecanlı ve duygulu bir konuşma yaptı. Öğrencinin konuşması konukları fazlasıyla duygulandırdı. Bunu müteakip aynı okulda öğrenci olan on yaşlarındaki Meliha Hanım, elindeki çiçek demetiyle konukları selamlayarak ikinci konuşmayı yaptı. Ardından elindeki demeti iyi yolculuklar temennisiyle mebuslara uzatarak yerini yine o okulun ikinci sınıf öğrencilerinden Enver Efendi'ye terk etti. Enver Efendi'nin ardından kürsüye Süleyman Necati Bey geldi. Necati Bey pek mütehasıstı. Yüklendiği vazifenin ehemmiyet ve azametini ortaya koyan bir konuşma yaptı. Ardından Hüseyin Avni Bey ve Bayezid Mebusu Şefik Bey birer heyecanlı nutuk irad ettiler. Son olarak Karabekir Paşa'ya söz alarak geçmişin hatalı safhalarını anlatarak başladığı konuşmasını mevcut durumdan ve istikbale ilişkin önemli işlerden bahsederek tamamladı¹⁹⁸⁶.

11 Ocakta mebusların İstanbul'a yolculukları başladı. Erzurum mebusları Necati ve Hüseyin Beyler ile Bayezid Mebusu Şefik Bey 12 Ocakta Bayburt'a ulaştı. Ayan, eşraf, memurin ve askeri makamlar tarafından parlak bir surette karşılandı. Bayburt'ta bulunan arkadaşları Zihni Bey'in de iltihakıyla aynı gün Trabzon'a hareket ettiler¹⁹⁸⁷.

Türkiye'de seçimler tamamlanırken mesaisini geçici olarak tatil etmiş olan Barış Yüksek Konseyi Versay'da yeniden toplanma kararı aldı. Ali Rıza Paşa Hükümeti, bir taraftan İstanbul'daki İtilâf temsilcileri vasıtasıyla Konsey'e Türk barışına ilişkin görüşlerini yansıtan bir muhtıra sunarken, diğer yandan yaptığı işlerin meşruiyetini temin etmek ve millete dayandığını göstermek için aceleyle meclisi toplantıya davet etti. Bütün bunlar Mebusan Meclisin evvela barış meselesiyle meşgul olacağını gösteriyordu.

İstanbul Kapısı önünden uğurlanan Erzurum mebusları böyle bir mühim ve ağır vazifeyi omuzlarına alarak şehre veda ettiler. Esasında milletvekillerinin yeri getirecekleri vazifenin esasları hemen hemen belliydi. Çünkü Ferit Paşa Hükümeti zamanında millet bizzat akdettiği Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarıyla barış hakkındaki görüşlerini ilan etmişti. Bu kararlar Milli Meclisin açılışından evvel milletin geneli tarafından ilan edildiği için hükmü ve icrası

¹⁹⁸⁶ "Mebuslarımızın Teşyi' Merasimi", Albayrak, 15 Kanuni sani 336/15 Ocak 1920, Sayı:60: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.155.

¹⁹⁸⁷ "Bayburt Muhabirimizden" Albayrak, 15 Kanuni sani 336/15 Ocak 1920, Sayı:60: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.155.

kesindi. Mebusan Meclisinin vazifesi bu kararlar dahilinde kendisine arz olunan bir barışı kabul etmekte. Aksi takdirde mebusların hayatları pahasına bile olsa sonuna kadar müdafaa ve protestodan sonra meclisi terk etmekten başka çareleri yoktu¹⁹⁸⁸.

Sonuç

Mondros Mütarekesi savaş haline son vermekle birlikte devletin siyasi sisteminin de değişmesine neden ve milat oldu. Sultan Vahdettin, devletin çöküşünden sorumlu tuttuğu İttihat Terakki Partisine karşı mücadele başlattı. Bu yolda Mebusan Meclisini de hedef alarak kapattı. Böylece hükümetler yasama denetiminin dışında kaldı.

Milli Mücadele başladığında Meclisin yeniden açılmasına öncelik verildi. Millet kendi kaderini belirlemesi ilkesinden hareketle hükümetin milli iradeye tabi ve kontrolünde olması gerektiği savunuluyordu. Millete istinat edilmesi durumunda galiplerin diledikleri barış antlaşmasını kabul ettiremeyeceği öngörülüyordu. Meclisin açılması hususu Heyeti Temsiliye'nin siyasi gücünü artırmasına bağlı olarak 1919 yılı sonbaharında kaçınılmaz siyasi bir hal aldı. Ali Rıza Paşa hükümetinin bu konudaki yaklaşımı seçimlerin önünü açtı.

Erzurum Sancağı 6 vekil çıkarma hakkına sahipti. Bunun için Mustafa Kemal Paşa, Celaleddin Arif Bey, Albayrak Gazetesi Müdürü Süleyman Necati Bey, Süvari Binbaşısı Zihni Bey, Hukuk Müşaviri Hüseyin Avni Bey ve Adana Valisi Nazım Bey aday gösterildi.

Erzurum Müdafaa-ı Hukuk ve Albayrak gazetesi adayların kazanması için yoğun bir çaba sarf etti. Özellikle Albayrak gazetesi, seçimlere ilişkin çok sayıda haber ve makaleye yer verdi. Meclisin bilgili, haysiyetli, basiretli ve fedakâr insanlardan oluşması gerektiğini, Avrupa'ya karşı milletin haklarını savunmak üzere Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarını kendine esas kabul edilmesini, bu şekilde istibdat yönetiminin yeniden tesis edilmesinin önüne geçileceğini, Milli hareketin önemli ilerlemeler elde ettiğini, bunun devamı için seçimlerin önemli bir merhale olduğu vb. hususları ileri süren yayınlar yapıldı.

Nihayetinde yukarıda adı geçen adaylar içinden beşi aynen seçilirken, altıncı mebus olarak Nazım Bey'in yerine Eski Lazistan Mutasarrıfı Ziya Bey seçildi. Seçim Müdafaa-ı Hukuk ve Albayrak gazetesinin başarısı olarak görüldü ve gazetede tarafından da bu şekilde sahiplenildi.

Seçimlerde Erzurum Valisi, Milli Mücadele karşıtı bir tavır sergiledi. Vilayet makamından kaynaklı müdahaleler sonuçları değiştirmese de gazete bunları kamuoyuna duyurmaktan geri adım atmadı. Takip eden siyasi süreçte Erzurum valisi başta olmak üzere

¹⁹⁸⁸ Muhterem Mebuslarımıza Veda Ederken”, Albayrak, 15 Kanuni sani 336/15 Ocak 1920, Sayı:60: Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, s.157.

Valiler sorununun ortaya çıkmasında ve yaşanmasında 1919 seçimleri önemli bir eşik görevi gördü.

Erzurum'da bulunan vekiller Bayezid mebusu ile birlikte 10 Ocakta şereflerine tertiplenen törene katıldıktan sonra ertesi gün İstanbul'a gitmek üzere Trabzon'a hareket ettiler. Vekillerin ve yeni meclisin görevi; Erzurum ve Sivas Kongreleri kararları çerçevesinde yeni barış antlaşmasını yapmaktı. Bu mümkün olamazsa vekiller hayatlarını pahasına Misak-ı Milli'yi müdafaa ve İtilaf devletlerini protesto ettikten sonra meclisi terk etmek mecburiyetindeydiler.

Kaynakça

Atatürk, Kemal, *Nutuk, 1*, İstanbul 1982.

Demirel, Ahmet, *İlk Meclis'in Vekilleri*, İstanbul 2017.

Ezherli, İhsan, *Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Osmanlı Meclisi Mebusanı*, Ankara 1992.

Güneş, İhsan, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı*, Ankara 1997.

Karaca, Taha Niyazi, *Son Osmanlı Meclisi Mebusan Seçimleri*, Ankara 2004.

Selek, Sebahattin, *Anadolu İhtilali, I*, İstanbul 1987, s.309-317.

Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, II*, Ankara 1977.

Yüce Yurttan Yükselen Ses Albayrak, Tıpkı Basım ve Yeni Türk Alfabesiyle, Erzurum 2012.

Albayrak Gazetesi'ne Göre Doğu Vilayetlerinde Milli Birlik Meselesi

Nebahat Arslan*

Özet

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılınca İtilaf Devletleriyle 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzaladı. Mütarekenin imzalanmasıyla Osmanlı Devleti zor bir döneme girmiş oldu.

Mütareke hükümleri içerisinde en önemli hususu Kafkasya'nın tahliyesi, ordunun silahsızlandırılması, doğu vilayetlerinin işgali ve doğuda bir Ermeni devleti kurulması meydana getiriyordu. Bu hususlar Kafkasya, Elviye-i Selâse ve Vilayati Şarkiye'yi siyasi ve askeri açıdan stratejik bir noktaya taşıyordu. Kafkasya'nın tahliyesinin ardından, Elviye-i Selase bir emri vakiyle önce tahliye ve ardından Ermenistan hükümetinin idaresine bırakıldı. Nüfus üstünlüğü Türk İslam unsurların elinde olmasına karşın bu husus hiçbir zaman dikkate alınmadı.

İngiliz-Ermeni ittifakının yeni hedefi Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetleriydi. İngilizler ve Ermeniler bölgede yeni emri vakiler ihdas etmek, asayişsizlik çıkarmak ve daha önemlisi bölgenin Müslüman unsurunu teşkil eden Türkler ile Kürtler arasında nifak çıkarmak için ciddi mesailer harcadılar.

Faaliyetlerinde başarılı olmaları halinde mütarekenin 24. Maddesini hayata geçirmekten sakınmayacaklardı. Türk askeri ve mülki makamları bunu önlemek için gayret sarf ederken bölgenin iki milli gazetesinden biri olan Albayrak da yayınlarıyla bir yandan milli davaya destek olurken diğer yandan İngiliz ve Ermenistan politikalarını deşifre ediyordu.

Gazete Elviye-i Selâse'de Ermeni mezalimini sıkça dile getirirken aynı zamanda Ermenistan'ın Türk birliğini parçalamak için yaptığı faaliyetlere dikkat çekiyordu.

Albayrak gazetesi, bölgedeki Ermeni isteklerine karşı milli birlik üzerinde önemle durdu. Kürt-Türk kardeşliği yayınlanan makale ve haberlerde tarihsel ve dinî bağlam üzerinden vurgulandı. Milli birliğin parçalanması halinde bölgede yeni Ermeni mezaliminin yaşanacağı, Türk-Kürt bütün Müslüman unsurların yeni sıkıntılara düşeceği vurgulandı.

Anahtar Kelimeler: Mondros Mütarekesi, Ermeni, Albayrak, Milli Birlik, Doğu Vilayetleri.

Abstract

When the Ottoman State was defeated in the First World War, they signed the Armistice of Montrose on October 30, 1918, with the Entente States. With the signing of the armistice, the Ottoman Empire entered a difficult period.

The important issue in the armistice provisions was generating the evacuation of the Caucasus, the disarmament of the army, the occupation of the eastern provinces and the establishment of an Armenian state in the east. These issues brought the Caucasus, Elviye-i Selâse and Vilayâtı Şarkiye to a political and military-strategic point. After the evacuation of the Caucasus, Elviye-i Selase was first released and then left to the administration of the Armenian government with an imposition. Although the population was in the side of Turkish-Islamic elements, this has never been taken into consideration.

The new objective of the British-Armenian alliance was the eastern provinces of the Ottoman Empire. The British and Armenians spent considerable time in the region in order to establish new orders, to disorder the social life and more importantly to cause a fit between the Turks and Kurds who constitute the Muslim element of the region.

If they were successful in their activities, they would not hesitate to implement Article 24 of the Armistice. While Turkish military and civilian authorities were making efforts to prevent this, Albayrak, one of the two national newspapers of the region, supported the national cause with its publications on one hand and on the other hand deciphered the British and Armenian policies.

While Armenian atrocities frequently mentioned in the newspaper Elviye-i Selâse, it also pointed out the activities of Armenia to disintegrate the Turkish unity.

Albayrak newspaper emphasized national unity against Armenian aspirations in the region. The Kurdish-Turkish brotherhood was emphasized through a historical and religious context in published articles and news. It was emphasized that if the national unity was disintegrated, there would be new Armenian atrocities in the region, and all Turkish-Kurdish Muslim elements would fall into new problems.

Keywords: Armistice of Montrose, Armenian, Albayrak, National Unity, Eastern Provinces

Giriş

Birinci Dünya Savaşı sonunda Mondros Mütarekesinin İmzalanmasıyla başlayan Milli Mücadele sırasında, Milli Birlik bilincini oluşturmak son on yılını savaşıarak geçiren Türk Milleti için zordu. Çünkü bu savaşlarda her türlü olumsuzluğu yaşayan halk, birçok aydın ve idareci, bunu başarmanın mümkün olmadığı kanısında birleşmekteydiler. Hatta kamuoyunun bir bölümü, uzun süren savaşlar nedeniyle neredeyse mütarekeyi olumlu karşılar duruma gelmişti. Halk savaşta her şeyini yitirmiş, ülkede 2,5 milyon insan hayatını kaybetmişti. Merkezi Hükümet yerel idarecileri unutmuş, ekonomik hayat alt üst olmuştu. Ancak Türk Vatanının parçalanmasına ve Anadolu'nun kuşatılmasına yol açan Mondros Mütarekesi, Türk kamuoyuna büyük başarıymış gibi yansıtılmaktaydı. Hâlbuki Mütareke hükümleri uygulandığı takdirde artık Osmanlı devletinden bahsetmek mümkün olmayacaktı.¹⁹⁸⁹

Mütareke sonrasında ülkenin bu kötü durumdan nasıl çıkacağını düşününler çeşitli çareler aramaya başladılar. Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs'ta Samsun'a çıktığında, Anadolu'da ve Trakya'da teşkilatlanma ve işgallere karşı koymalar başlamıştı. Milli bilincin ortaya çıkmasında aktif görevler üstlenen bu teşkilatlar, azınlıkların taşkın hareketlerine ve İstanbul hükümetinin çaresizliğine rağmen, düzenledikleri protesto, miting ve gösteri ve toplantılarla ülke genelinde büyük yankı uyandırmışlardı. Bilhassa İstanbul'daki mitingler halkı galeyana getirmiş tüm İstanbul halkı milli birlik ve beraberlik ruhu içerisinde vatanın bağımsızlığı için bir araya gelmişlerdi.¹⁹⁹⁰

Kurulan teşkilatların ortak amacı; özellikle galip devletlere karşı, Osmanlı devletinin haklarını ve hukukunu savunmak buldukları bölgelerin etnik ve tarihi yönleriyle Türkiye'ye ait olduğunu çeşitli vasıtalarla kanıtlamaktı.¹⁹⁹¹ Bütün Anadolu'da olduğu gibi doğu vilayetlerinde de Mütareke hükümlerinden doğan tedirginlik yaşanmakta ve özellikle Ermenistan'ın kurulmaması için çareler aranmakta idi. Neticede ortak duygu ve düşünceler etrafında bir araya gelen kişilerin teşkilatlar kurmaya yoluna gittikleri görülmektedir. Doğu Vilayetlerinde Milli Birliğin oluşmasında en önemli etkenler Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kurulup teşkilatlanmasının yanı sıra, Erzurum Kongresinin yapılması, Trabzon Muhafaza-i Hukuk cemiyetinin bu kongreye katılması, Kazım Karabekir Paşanın Erzurum'da olmasıydı.

*Doç. Dr. Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, nebahatarслан@hotmail.com

¹⁹⁸⁹ Mahmut Enes Soysal, "Müdafaa-i Hukuk ve Kuvay-ı Milliye Hareketi, Tarihi Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa'nın Yaptığı Açılış Konuşması", *Türk Dünyası Araştırma Dergisi*, sayı: 186, Haziran 2010, s.5.

¹⁹⁹⁰ Soysal, "Müdafaa-i Hukuk ve Kuvay-ı Milliye Hareketi, Tarihi Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa'nın Yaptığı Açılış Konuşması", s.6.

¹⁹⁹¹ Soysal, "Müdafaa-i Hukuk ve Kuvay-ı Milliye Hareketi, Tarihi Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa'nın Yaptığı Açılış Konuşması", s.7.

Ayrıca Kazım Karabekir Paşa 15. Kolordu kumandanlığına getirilmişti ve cemiyetin faaliyetleriyle yakından ilgilenmişti. Kazım Karabekir Paşa Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesinde de büyük rol oynamıştı.¹⁹⁹²

Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a çıkması ve ardından İzmir'in işgali bölgedeki faaliyetleri hızlandırmış, tehlikenin büyüklüğü biraz daha hissedilmişti. Mustafa Kemal Paşa, bir taraftan Milli Mücadeleyi kuvvetlendirirken diğer taraftan ordunun kazanılmasını, milletin ve ordunun desteğini alarak Heyet-i Temsiliye'nin merkezi hükümeti değiştirmesini hedefliyordu. İşte bu hedeflere ulaşmak için öncelikle kamuoyu desteğine ihtiyacı vardı ve bu ihtiyacı gidermek üzere gazeteler kullanılmaktaydı.

Gazeteler aracılığı ile kamuoyunun tam olarak Milli Mücadele çizgisine getirilmesi bir anda olmadı. Yayınlarda öncelikli olarak, merkezi hükümetin anayasayı çiğnediği teması işlendi. Hükümet, kanunlar çerçevesinde kurulan cemiyetleri ve yine onların gerçekleştirdiği kongreyi kanunsuz yollarla engellemeye çalışmakla suçlandı. Bunun ötesinde vatandaşların maruz kaldıkları haksızlığı Padişaha anlatma isteğinin engellenmesiyle hükümetin anayasal bir hakka; haberleşme hakkına tecavüz ettiği vurgulandı. Bu hususları ön plana çıkaran yayınlar sayesinde insanların zihninde kanunları hiçe sayan ve vatandaşlarına büyük haksızlıkları reva gören ve hatta onların arasındaki etnik farklılıkları kendi çıkarına alet eden bir hükümet portresi oluşturuldu. Sonraki adım yukarıda ifade edilen fiilleri işleyen hükümetin meşru olup olmadığını tartışmaya açmak oldu. Bu kadar suçu olan bir hükümetin halka, orduya ve basına rağmen iktidarda kalabileceğini düşünmek mümkün değildi. İşte bu noktada Mustafa Kemal Paşa, Mebusan Meclisi'nin açılarak bir milli hükümetin işbaşına getirilmesi isteğini ortaya atarak nihai hedefi ortaya koydu. Türk kamuoyunun çok kısa sürede Heyet-i Temsiliye lehine çevrilmiş olmasından dolayı, bundan birkaç ay önce bu fikri tartışmak bile istemeyen kesimler milli hükümet kurulmasını öngören teklifi büyük bir istekle ve içtenlikle desteklemeye başladılar¹⁹⁹³. Bu sayede başını Mustafa Kemal Paşa'nın çektiği Mili Mücadele İstanbul Hükümeti karşısında güçlenmeye başladı.¹⁹⁹⁴ Yapılan yayınların bu duruma katkılar sağladığı da gözden uzak tutulmamalıdır.

Milli Mücadele sırasında Türk Milleti kurtuluşun hangi noktada olduğunu hissetmiştir. Bütün millet "*Milli Birlik*" etrafında toplanmış, kurtuluşun ancak milli mücadelenin zafere ulaşmasında olduğuna inanılmıştı. Bu inancın tabii sonucu ve kaçınılmaz neticesi ise milletçe

¹⁹⁹² Soysal, Müdafaa-i Hukuk ve Kuvay-ı Milliye Hareketi, Tarihi Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa'nın Yaptığı Açılış Konuşması, s.7.

¹⁹⁹³ Cevdet R.Yularkıran, *Reşit Paşanın Hatıraları*, İstanbul 1939, s.150.

¹⁹⁹⁴ Kamil Erdeha, *Milli Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul 1975, s.137.

bir ve beraber olmayı gerektirmekteydi. Bu fikir memlekete yayılmadan önce Türk Milletinin ruhunda ve vicdanında belirmiştir. Mustafa Kemal Paşa Eylül 1919'da ki bir konuşmasında “*Şarktan Garptan yükselen Saday-ı Millet Anadolu'nun en ücra köşesinde makes buldu. Binaenaleyh milli cemiyetler düşmanın esaret boyunduruğuna girmek maksadıyla milli vicdanın azim ve iradesinden doğmuş yegâne teşkilat oldu.*” şeklinde yaptığı açıklama ile milli birliği ifade eder.¹⁹⁹⁵

Mustafa Kemal Paşa, 22 Eylül 1919'da Amerikalı General Harbour ile Sivas'ta yaptığı bir görüşmede ona milli mücadelenin maksadını açıklarken aynı zamanda milli birliğin ortaya çıkış sebeplerini belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre en önemli sebep “*ecnebilerin menfi propagandası yanında, milli kuvvetler karşısında ihanet içinde olan gayr-i Müslümlerle beraber, memleket içerisinde bazı muhteris işbirlikçiler veya ard niyetli kimseler ya bu hislerinin icabı ya da İstanbul hükümeti ve Avrupa devletlerinin kışkırtması sonucu çeşitli ayaklanmalara sebep olmuşlardır. Bu memleket dâhilinde ki “ Milli Birliği” en fazla zedeleyen amildir.*” Bu durumda Milli Birliğin oluşması karşısında dört büyük engel vardır. 1-İstanbul Hükümetinin faaliyetleri, 2- Avrupalıların faaliyetleri, 3-Azınlıkların faaliyetleri, 4-İç Ayaklanmalar. Bu engellerin zaman içerisinde aşılması ile ancak milli birlik oluşturulacaktır.¹⁹⁹⁶

Milli Birlik Vilayetleri ve Erzurum'da Milli Birlik Fikrinin Oluşması

Doğu Vilayetleri içerisinde özellikle Erzurum'da Milli birliğin oluşmasında en önemli etken burada bir Ermenistan kurulması fikrinin Mütarekede yer almasıydı. Bunun bilinmesi üzerine Önce 4 Aralık 1918'de İstanbul'da Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye adında bir cemiyet kuruldu. Daha sonra Erzurum'da bu cemiyetin bir şubesi açıldı.¹⁹⁹⁷ Erzurum'da Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk_u Milliye Cemiyeti, Hoca Raif Efendi'nin, Süleyman Nazif Bey'in, Cevat Dursunoğlu'nun çabaları ile çalışmalarına başladı. Bu cemiyet 26 Şubat 1919'da Paris Barış Konferansında Ermeni isteklerinin dile getirilmesi ile birlikte çalışmalarını hızlandırdı. Bunun nedeni Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin “*Müstakbel Ermenistan'ın başkenti Karin-Garin (Erzurum) olacaktır.*” şeklinde ki beyanatı ve Paris'te toplanmış dörtler kongresinin başta Erzurum olmak üzere Doğu Anadolu'yu Ermenilere verme eğiliminde olmasıydı.¹⁹⁹⁸

¹⁹⁹⁵ Mehmet Çevik, “Nutuk'taki İfadeleriyle Atatürk ve Milli Birlik (Vahdet-i Milliye)”, *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı: 1, s.249.

¹⁹⁹⁶ Çevik, “Nutuk'taki İfadeleriyle Atatürk ve Milli Birlik (Vahdet-i Milliye)”, s.250.

¹⁹⁹⁷ Mithat Atabey, *Milli Mücadele Tarihi*, İstanbul 2010, s.69.

¹⁹⁹⁸ Soysal, Müdafaa-i Hukuk ve Kuvay-ı Milliye Hareketi, Tarihi Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa'nın Yaptığı Açılış Konuşması, s.13.

Cemiyetin çalışmalarına en büyük katkıyı Erzurum'da çıkarılan Albayrak Gazetesi¹⁹⁹⁹ vermektedir. Milli Mücadelenin başından itibaren Milli Birliğin oluşturulmasında aktif görev alan bu gazete Doğu Vilayetlerinde halkın bütünlüğünü muhafaza etmek için olağanüstü bir çaba göstermiştir. Erzurum'da çıkarılan Albayrak ve daha sonra Sivas'ta çıkarılan İrade-i Milliye gazeteleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin kuruluş aşamasında, kongreler sırasında, Kuva-i Milliye'nin oluşumun da ardından fiili savaşlarda, Milli mücadelenin yanında yer almışlardır. Dolayısıyla yapılan çalışmaların duyurulması, halka anlatılması, mevcut durumun değerlendirilmesi bu gazeteler aracılığı ile yapılmakta ve en etkili yol olarak görülmekte idi.

Gazetelerin Milli Birliğin tesis edilmesi noktasındaki gayret ve katkıları anımsanamaz. Albayrak gazetesi, 1913 yılında İttihat ve Terakki Partisinin Erzurum şubesinin yayın organı olarak aralıklarla çıkarılan ve başında Süleyman Necati Bey'in bulunduğu bir gazetedir. Cemiyetin en çok güvendiği ve kuvvet aldığı kaynakların başında gelmektedir. Birinci Dünya Harbinde matbaası Rusların eline geçmesin diye Hınıs'a götürülen gazete, savaş sonrası yayınlarına matbaanın Erzurum'a getirilmesiyle devam etmiştir.²⁰⁰⁰

Gazete “*Vilayat-ı Şarkıye Ermenistan Olamaz*”, sloganıyla adı gibi yüce bir mefkûrenin sözcülüğünü yaparak, Erzurum ve çevresinin, Milli Mücadeleyi destekleyen ve tam bağımsızlığı savunan irade ile oldukça önemli bir kamuoyu oluşturmuştur. Dolayısıyla bu zor günlerin aşılmasında en önemli etkenlerden birisi gazetenin yapmış olduğu yayınlardır.²⁰⁰¹ Albayrak ve İrade-i Milliye gazetesi yürüttükleri yayın politikaları gereğince Milli birlik kavramının oluşturulması ve geliştirilmesi hususunda etkin rol oynamışlardır.²⁰⁰²

Albayrak Gazetesinin Milli Birlik Fikrinin Oluşmasındaki Rolü

Albayrak gazetesinde²⁰⁰³ “Milli Birlik” çerçevesinde yayınlanmış olan yazıların konuları şöyle sıralanabilir;

- 1- Bölgede bulunan kumandanların milli birlik meselesi ile ilgili yazılarını yayınlamış bunların sesi olarak çalışmıştır.
- 2- Türklük- Kürtlük meselesi üzerinde çok durulmuş ve bölgede yaşayan Kürtleri ikiye ayırmak gerektiğini vurgulamıştır. Yani Milli Mücadele yanlısı olanlar ile İngilizlerle işbirliği yapan veya isyan eden Kürt ahaliyi ayırmak gerektiğini vurgulamıştır.

¹⁹⁹⁹ Albayrak gazetesi hakkında geniş bilgi için bkz: Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum 1991.

²⁰⁰⁰ Haluk Harun Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867-1997)*, İstanbul 2000, s.18.

²⁰⁰¹ Zekai Güner, *Milli Mücadele Başlarken Türk Komuoyu (Basın, Siyasi Partiler, Cemiyetler)*, Ankara 1999, s.12.

²⁰⁰² Selçuk Ural, “Ali Galip Olayı'nın Milli Mücadele Taraftarı Gazetelerdeki (İrade-i Milliye, Albayrak) Yankıları”, *Ankara Üniv, T.İ.T.E., Atatürk Yolu Dergisi*, 29-30 Mayıs- Kasım 2002, s. 160.

²⁰⁰³ Albayrak gazetesi hakkında geniş bilgi için bkz: Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum 1991.

3- İngiliz subayı Binbaşı Noel'in çalışmalarını takip etmiş, bu çalışmalar neticesinde, Cemil Paşazade Ekrem, Bedirhanilerden Celadet ve Kamuran, Hakkârili Abdurrahim gibi zevatın Noel ile görüştiklerini, bunların silahlı olduklarını ve Milli birliğe ters olan tutum ve davranışlarından bahsetmiştir.

4- Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulması durumunda nasıl ve ne şekilde sonuçlar doğuracağını anlatmaya çalışmışlardır.

5- Millet'in "Müdafaa-i Hukuk" açısından ne kadar yol aldığını, gelişmeleri anlatarak kamuoyunu bilgilendirmişlerdir.

6- Anadolu'da işgal olunan yerlerin, neden işgal edildiklerini açıklamaya çalışmışlar ve bunun haksız yere yapıldığını yazmışlardır.

7- Erzurum Kongresi kararlarının "milletin öz düşüncesini yansıttığını" savunmuşlardır.

8- Ali Galip meselesi üzerinde durarak, İstanbul hükümetinin tutum ve davranışlarını değerlendirmişlerdir.

Gazete Milli Mücadele döneminde 5 Mart 1919'da Erzurum'da yeniden yayın hayatına başladığında, Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin yayın organıydı²⁰⁰⁴. Bu yönüyle Milli Mücadele'nin Erzurum'daki sesi durumundaydı ve bölgede Milli Mücadele ve milli teşkilatlanmaya yönelik her girişim ve çalışmayı destekledi, canla başla savundu.

Albayrak Gazetesi'nin bu bildiride ele aldığımız Milli Birlik Meselesi ile ilgili Ağustos 1919 - Nisan 1920 tarihleri arasındaki nüshaları incelenmiştir. Bu yazılarda öne çıkan meseleler arasında en önemli vurgu Vilayat-ı Şarkıye'nin Türk vatani olduğuna dairdir.

Gazete 22 Nisan 1919 tarihli nüshasında "Şark Vilayetlerinin Hukuki vaziyetine dair Bir İki Söz" başlıklı yazısında, Alparslan'ın burayı almasıyla birlikte Türk vatani olan bu bölgenin, asırlardır şark serhaddinin muhafızlığını yaptığını ve burada yaşayan Türk ve Müslüman hukukunun korunması gerektiği vurgulanmıştır.²⁰⁰⁵

8 Ağustos tarihli nüshasında ise "Vazife Karşısında hükümeti hazıra" başlığı altında İstanbul hükümetinin üzerine düşeni yapmadığını anlatmaya çalışmıştır.²⁰⁰⁶

18 Ağustos tarihli sayısında ise "*Millet Müdafaa-i Hukuk Yolunda*" başlığı vardır ve burada; İtilaf devletlerinin Mütareke hükümlerine uymayarak işgaller yaptığı, Erzurum

²⁰⁰⁴Albayrak gazetesi hakkında geniş bilgi için bkz: Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum 1991; Süleyman Necati, *Hatıra Defteri*, (Yayına Hazırlayan: Ali Birinci) İstanbul 1999.

²⁰⁰⁵Albayrak, 22 Nisan 1919, sayı:6; Yüce Yurttan Yükselen Ses, Albayrak 1919-1921, İkinci Baskı, Erzurum 2012, s.3.

²⁰⁰⁶Albayrak 8 Ağustos 1919, sayı:19; (Albayrak 1919-1921, s.7.).

kongresi beyannamesinin milletin vatanperver duygularına tercüman olduğunu, “*Şarki Anadolu vilayetleri bütün milletin efkâr ve hissiyatına tercüman olarak açık alın yüksek sesle cihana hitap ediyorki; Türkiye ölmeyecek, İslamiyet bu ufuklardan üful (yıldız için batmak) etmeyecektir.*” denilmekte idi.²⁰⁰⁷

21 Ağustos 1919 tarihli nüshada ise; Mütarekeden sonra “*Ne Olacağız*” diye düşünenlere Erzurum Kongresinde alınan kararların iyi bir cevap olduğunu yazmakta idiler.²⁰⁰⁸ Gazeteye göre “*Vilayat-ı Şarkıye vilayetlerinden, sancaklarından gelenlerin bu kongrede milletin öz düşüncesini, dileğini, değişmez kararını, sarsılmaz imanını âleme göstermiştir.*”²⁰⁰⁹

Gazete Sivas Kongresi’ni Erzurum Kongresi’nin devamı olarak görmekte ve desteklemekteydi. Sivas Kongresi, Milli Mücadele yolunda atılmış büyük bir adım olarak kabul edilmekteydi. Gazetede kongreye ilişkin ilk yazı 4 Eylülde yayınlandı. Yazıda kongre, “*Vatanın maruz bulunduğu tehlike ve ihtiras karşısında milletin vicdanından doğan faaliyetlerin mahsullerinden biri*” olarak nitelendiriliyordu. Aynı yazıda merkezi hükümetin kongreyi ve delegeleri yalan iddialarla millet nezdinde küçük düşürmesine tepki gösterilerek, milletin Kanun-ı Esasiye ve irade-i milliyeye önem vermeyen ve bu hususta ısrar eden hükümete karşı azim ve kararlılığını ortaya koymak için kongreyi yaptığını savunuyordu. Gazeteye göre, Mebusan Meclisi şimdiye kadar açılmış olsaydı, milletin bu yola başvurmasına gerek kalmayacaktı²⁰¹⁰.

Ali Galip Olayı’nın patlak vermesinin ardından padişaha gönderilen telgrafların Dahiliye Nazırı Adil Bey’in emriyle engellenmesi 11 Eylülde “*Hükümet Ne Yapmak İstiyor?*” başlığıyla çıkan makalede şiddetle eleştirildi. Makalede; hükümetin millet ile padişah arasına girmesine yetkisi olmadığı belirtilerek, eğer hükümet hareketinin meşruluğuna, ülkenin çıkarına uygunluğuna ve padişahın güvenine layık olduğuna inanıyorsa neden böyle bir eylemde bulunduğu soruluyordu. Bu hususlarda ciddi kuşkular var olacak ki, makalede hükümet ülke düşmanlarıyla birleşip milleti esir etmeye çalışmakla itham ediliyordu. Yazara göre, hükümet, milletin padişahla görüşmesine engel olmakla vatana ihanet etmiştir. Son olarak, hükümetin milleti sürü, irade-i milliyeyi bir hülya olarak görmesinin asla kabul edilmeyeceği vurgulanıyordu²⁰¹¹.

Makaledeki hususlar alt alta getirildiğinde görülecektir ki, mevcut olaylar göz önünde tutularak hükümet önce anayasal hakları çiğneyen taraf olarak gösterilmekte, arkasından da bu

²⁰⁰⁷ Albayrak, 18 Ağustos 1919, sayı:20; (Albayrak 1919-1921, s.11.).

²⁰⁰⁸ Albayrak, 21 Ağustos 1919, sayı:21; (Albayrak 1919- 1921, s. 15.).

²⁰⁰⁹ Albayrak, 21 Ağustos 1919, sayı:21;(Albayrak 1919-1921, s. 15.).

²⁰¹⁰ Albayrak, 4 Eylül 1919, sayı:25; (Albayrak 1919-1921, s. 27.).

²⁰¹¹ Albayrak, 11 Eylül 1919, sayı:26; (Albayrak 1919-1921, s. 26.).

tür kanunsuz eylemler planlayan hükümetin meşruluğunu kaybettiği tezi öne sürülmektedir. Sonuç olarak kamuoyuna hükümet vatana ihanet ettiği için iktidardan uzaklaştırılması gerektiği mesajı verilmektedir.

14 Eylülde “*Millet Karşısında Hükümet-Hakimiyet Millete Aittir, Terk-i Ferağ Edilemez-*” adıyla yayınlanan makalede, önceki makalede değinilen hususlara yer verilerek, özetle şu ifadeler sarf edilmekteydi:

Ortaya çıkan belgeler ışığında merkezi hükümet vatanın bütünlüğünü ve milletin bağımsızlığını tehlikeye düşürecek eylemler içindedir. Bir İngiliz binbaşısının büyük miktarda parayla Bedirhanilerden birkaç kişinin de millete karşı hazırlanan suikasta katılmaları ve bir Osmanlı valisi ile mutasarrıfın bu ihanete ortak olmaları sorunun mahiyetini ortaya koymaktadır. Bu haliyle Ferit Paşa Hükümeti meşruluğunu kaybetmiş, fakat her ne pahasına olursa olsun iktidarda kalmak isteyen zorba bir yönetimdir. Çünkü hükümet milletin güvenini kaybetmiştir²⁰¹².

Görülüyor ki, hükümet sadece milletin anayasal haklarını çiğnememekte, iç ve dış düşmanlarla işbirliği yapmaktadır. Bu şartlarda iktidarda kalmasına imkân yoktur.

Hükümete karşı ileri sürülen bu tezler farklı kesimler tarafından gönderilen ve gazetede yayınlanan telgraflarla da desteklendi. Birincisi, Erzurum Ahalisi tarafından Padişaha, ikincisi ise Erzurum ve Van Valileri tarafından Sadarete gönderilmişti.

Erzurumlular tarafından gönderilen telgrafta kısaca şu hususlara değinilmekteydi: Dört buçuk asırdan beri Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının korunmasını üstlenen ve büyük fedakârlıklarla bu görevi yerine getiren Erzurum ahalisi daima saltanat ve hilafete bağlı kalmıştır ve kalacaktır. Milli teşkilatları ülkenin parçalanmasına yol açacak siyasî cemiyetler, bunların savundukları fikirleri de yıkıcı akım gibi göstermeye çalışan hükümetin ülkede Türk-Kürt ikiliği doğurmaya çalışması ve bu amaçla teşkilat yapması, üstelik Elazığ Valisi ile görüşmeler yapması bizde güvensizliğin doğmasına yol açmıştır. Mevcut hükümetin yerine milletin güvenine layık bir kabine iş başına getirilmelidir.

Erzurum ve Van Valilerinin imzalarıyla yayınlanan telgrafta ise; Ali Galip Bey'in bir takım Kürtleri etrafına toplayarak Sivas'ı basmaya memur edilmesinin bölgede olumsuz etkiler yarattığı, yürürlükteki kanunlar çerçevesinde meydana getirilen bir cemiyetin gerçekleştirdiği kongrede dile getirilen isteklere kayıtsız kalan hükümete karşı milletin ve ordunun güveninin kalmadığı, bu yüzden devletin ve milletin bütünlüğünü savunan bir idarenin derhal iş başına getirilmesi talep edildi²⁰¹³.

²⁰¹² Albayrak, 14 Eylül 1919, sayı:27; (Albayrak 1919-1921, s.35.).

²⁰¹³ Albayrak, 14 Eylül 1919, sayı:27; (Albayrak 1919-1921), s.35.).

Albayrak gazetesinin 18 Eylülde çıkan nüshasında üç telgraf yer aldı. Bunlar 15. Kolordu Komutanı Karabekir Paşa ve 13. Kolordu Komutanı Ahmet Cevdet Bey tarafından gönderilmiş olup, Hükümet ile Ali Galip Bey'in ortaklaşa hazırladıkları suikastı ve bunun yol açacağı tehlikeleri konu edinmişti.

Karabekir Paşa “*İhanet-i Malûme Üzerine 15. Kolordunun Beyannamesi*” adıyla kaleme aldığı ilk yazısında hükümetin ihaneti konu edilmekteydi: Ferit Paşa kabinesi, Kürdistan kurulmasına taraftar olan bazı Kürt beyleriyle yakın ilişkiler kurmuştur. İşbirliğinin ardında iki hedef gözetilmektedir. Birinci Doğu Anadolu’yu isyan halinde göstererek, İtilaf işgaline zemin hazırlamak, ikinci ise Sivas’taki kongreyi basarak, milli hakları korumaktan öte bir amaç taşımayan milli hareketi yok etmektir. Böyle gayri meşru amaçlar için iki kardeş millet birbiri halinde kullanılmak istendi. Sivas’ın basılması halinde meydana gelecek çatışma Anadolu’nun işgaline meşruluk kazandıracaktı. Alınan askerî önlemler sayesinde ihanet planı uygulamaya sokulmadan engellendi. Hükümetin kesinleşen ihaneti her yerde nefret ve lanetle karşılandı. Böyle bir zihniyete sahip hükümete milletin güveni kalmamıştır. Bu sebeple milletin güvenine layık, onun isteklerinden haberdar yeni yönetimin işbaşına getirilmesi gerek kongre heyetince, gerek bütün kolordularca, gerekse Erzurum ve Van Vilayetlerince istenmektedir.

Karabekir Paşa’nın ikinci yazısı gazete tarafından “*15. Kolordu Kumandanı Tarafından Makam-ı Sadarete Yazılan Telgraf Sureti*” adıyla okuyuculara duyuruldu. Karabekir Paşa yazısında; kongrenin basılması halinde milli birliğin zarar göreceğinin farkında olan askerî makamların önceden aldığı önlemler sayesinde girişimin engellediğini, hükümetin sahnelemek istediği oyundan Padişahın haberdar edilmesi gerektiğini, bunun engellenmeye devam edilmesi halinde Damat Ferit Paşa’nın da bu hainlerle aynı grupta değerlendirileceğini belirtti.

13. Kolordu Komutanı Cevdet Bey tarafından gönderilen telgrafta ise, Ali Galip olayı öncesi ve sonrasıyla ayrıntılı bir şekilde anlatıldı. Cevdet Bey, girişimin bastırılması hususunda alınan askerî önlemlere kolordusunun büyük önem ve destek verdiğini belirttikten sonra, bölgesindeki bütün unsurların –13. Kolordu da dahil olmak üzere- Sivas Kongresi’nin kanuni olduğunu kabul ettiğini, suikastın arkasında Dahiliye Nazırı ile Harbiye Nazırının olduğunu, bu haliyle hükümete güvenilemeyeceğini, vatani tehlikeye sokan kişilerin kanuna tesliminden başka çare olmadığını ifade ederek, kendisinin de bundan böyle Harbiye Nazırını amir olarak tanımayacağını ifade etti²⁰¹⁴.

21 Eylülde Padişaha hitaben yazılan bir makalede; Hükümet, İngiliz çıkarlarını korumanın dışında, Batı Anadolu’da Yunan işgaline ve hatta sınır düzenlemesiyle Batı

²⁰¹⁴ Albayrak, 18 Eylül 1919, sayı:28; (Albayrak 1919-1921, s.39.).

Anadolu'nun Yunanistan'a bağlanmasına rıza göstermekle suçlanarak, bunun duyulması halinde kamuoyunun göstereceği tepkiden çekindiği için Sivas Kongresi'ni basma girişimini tezgâhlayarak dikkatleri buraya toplamak istediği iddia edildi. Makaleye göre, hükümet Batı Anadolu'daki hezimetin duyulmasının iktidarına mal olacağını çok iyi bildiğinden, bir süre daha iktidarda kalabilmek için Sivas Kongresi'ni basma gibi vatanın ve milletin bütünlüğünü tehlikeye sokabilecek ihanetlere başvurmaktan çekinmemiştir²⁰¹⁵.

25 Eylülde Erzurum ahalisi tarafından Padişaha gönderilen telgrafta ise; hükümetin giriştiği eylemlerle milleti ve hilafet makamını iğfal ettiği, Doğu Anadolu'da asayişsizlik olduğu yalanını ortaya attığı, böylelikle İtilaf işgaline zemin hazırladığı, bununla da yetinmeyerek milletin sinesinden doğan milli hareketi Bolşevik olmakla suçladığı ifade edilerek, her uygulamasıyla milleti ve devleti uçuruma doğru sürükleyen hükümetin Kanun-ı Esasi gereği iktidardan uzaklaştırılması gerektiği ifade edildi²⁰¹⁶.

23 Ekim 1919'da Gazetede yayınlanan bir makalede Erzurum ve Sivas kongrelerinin milli emellerden doğduğu ve katiyen ittihatçılıkla bunların bir ilişkisinin olmadığı savunulmaktadır.²⁰¹⁷

23 Kasım 1919'da ise gazete İngiltere ve Fransa arasında yapılan Suriye itilafnamesine karşı çıkararak “ beş bin senelik kadim bir tarihe sahip olan Türkleri her türlü hak ve hürriyetten mahrum etmeye çalışmak demek olan bu itilafı Avrupa ve Amerika milletlerinin adalet ve hürriyet ile çarpan kalpleri kabul edebilecek mi? deniliyordu. Ve devamında Esir yaşamamış ve esir kalmamak için ölüme can atmaya müştak bulunmuş olan biz Türklerin kanını akıtmak ve bununla büyük ve tarihi bir milletin imhasına bedel küçük Ermenistan vücuda getirmek arzusuyla bu itilafa lüzum görülmüşse bu buna hiç gerek olmadığı vurgulanmıştır. Ne olursa olsun hür kalınmayacaksa esirde yaşanmayacak bunun için her şeyin feda edilebileceği dile getirilmiştir.²⁰¹⁸

Gazete 7 Aralık 1919 tarihli nüshasında Diyarbekir Muhabirinin bölgeden verdiği malumata yer vermiştir. Buna göre; “Ermenilerin Revan ve Kilikya'da Ermenistan teşekkül edeceğini bu iki Ermenistan hükümeti arasında Müslümanların sıkıştırılarak ezileceğini söylüyorlarmış. Bu maksat için bütün şarki Anadolu da ve hatta Maraş Ayıntab Urfa'da bulunan Ermenilerin Adana'ya hicret ettirildiklerini temin ediyorlarmış.... Bu vaziyeti şarki Anadolu Türkü ile Kürdünü ayırmak için tefrikalar ihdasına çalışanların nazarı dikkatine arz etmeyi bir

²⁰¹⁵ Albayrak, 21 Eylül 1919, sayı:29; (Albayrak 1919-1921, s.43.).

²⁰¹⁶ Albayrak, 25 Eylül 1919, sayı:30; (Albayrak 1919-1921, s.47.).

²⁰¹⁷ Albayrak, 23 Ekim 1919, sayı:38; (Albayrak 1919-1921, s.67.).

²⁰¹⁸ Albayrak, 23 Kasım 1919, sayı: 46; (Albayrak 1919-1921, s.99.)

vazife sayarız..... Şarki Anadolu ahalisi Türklerden ve Kürtlerden oluşmaktadır, bunlar Ermenilerin şeref tanımaz siyasetlerine kurban olamazlar ve her türlü fedakarlığa katlanarak Hilafet-i İslamiye bayrağı altında yekvücut yaşamaya karar vermişlerdir.” Şeklinde açıklamışlardır.

Gazete bölgede yaşayan Kürtlerin mili mücadeleye destek vererek bu kutlu mücadeleye katıldıklarını fakat bir kısım aşiretlerin bunun tam tersine hareket ettiklerini bir çok kez dile getirmiştir. Yukarıdaki makalede Şarki Anadolu’da yaşayan Kürtlerin her türlü fedakârlığa katlanarak Türklerin yanında yer alacakları anlatılırken aynı nüshada bir başka makalede Bedirhani Celadet’in İngilizlerle işbirliği yaptığı, Binbaşı Noel’in Kürt Murahhası olarak sulh konferansına katılacağı haberlerinin duyulması üzerine o bölgenin ahalisinin itilaf Devletleri mümessillerine çektikleri telgrafi yayınlamıştır. Bu telgrafta Kürtlerin Camiay-ı Osmaniye’den ayrılmayarak milli birlik çerçevesinde hareket ettikleri ifade edilmiştir.²⁰¹⁹

Şarki Anadolu’da yaşayan Kürtlerin 11 Aralık 1919’da gazetede yayınlanan telgrafi şöyle idi;

Karakilise’den Yazılıyor, İstanbul’da teşekkülünü haber aldığımız Kürt Teavün Cemiyetinin vücudunu şiddetle ret ve takbih eyleriz. Kürtlük nam ve hesabına mezkûr cemiyetin söz söylemeğe hiçbir hak ve selahiyeti yoktur. İşittiğimize göre Osmanlılıktan İftirak emelini besleyen bu cemiyete mensub olan Kürtleri bütün mevcudiyetimizle protesto ederiz. Biz Kürtler asırlardan beri Osmanlı Sancağı ve Osmanlı namı altında öz Türkler, öz kardeşler gibi yaşadık ve böyle yaşamaya da kararımız mevcut ve la- yetegayyerdur. Bu karar üzerine hiçbir fert ve cemiyetin hakkı olmayacağı ve bu hakkın ancak Metbu-i Müfahhamımız Efendimize ait bulunduğunu ilan ve beyan eyleriz.

Belediye reisi Hacı Nuri, Zilan Aşireti reisi Ali, Keza Resul, Adamanlı Aşireti Reisi İbrahim, keza Resul, Karapapak aşireti reisi Arslan, keza Emir, keza Mehmet Emin, eşraftan Kadri, keza Abdürrezzak, keza Mahmut Hamdi, keza Abdullah, keza Emin.”

Albayrak gazetesinin 14 Aralık 1919 tarihli nüshasında “Şarki Anadolu’nun Hakiki Vaziyetine Dair” başlıklı yazıda Şarki Anadolu Kürdü ile Türkünün ayıramayacağını yazan makalenin yayınlanması üzerine Kürt Teavün kulübüne mensup müstakil Kürdistan teşkili propagandasıyla meşgul bir gazetenin bunu eleştirdiğini yazmaktadır. Bu gazeteye uzun bir makale yazılarak cevap verilmiştir.

Makalede; Malumdur ki Kürt Kardeşlerimiz Musul’un cenubundan Urfa’ya ve Kafkasya hududundan Sivas’a kadar olan bölgede Türklerle birlikte meskûndurlar. On birinci asırdan beri

²⁰¹⁹ Albayrak, 7 Aralık 1919, sayı: 50; (Albayrak 1919-1921, s.115.)

ortak tarihi olan bu ahalinin, bu bölgede coğrafi iktisadi, ırki vaziyeti göz önüne getirilince Kürt'ün namzet olduğu refah ve saadetin Türklerle mevcut bir ittifak-ı sa'y ve fikre müftedir olduğu görülür.... Mazide ve istikbalde Kürt'ün iktisadi ve siyasi rakipleri Türk'ün rakipleridir. Dün olduğu gibi bugünde yanında Türk ile Kürdün hayati menfaatleri müşterektir.... Ermenilere karşı beraber mücadele edilmelidir.... Binaen aleyh Bugün Şarki Anadolu'da Kürtlük-Türklük Meselesi mevcut değildir. Bu vilayetlerde hürriyete ve refaha karşı beslenen müşterek hisler vardır.²⁰²⁰

Gazetenin Milli Birlik konusundaki çabası, Şarki Anadolu'da yaşayan Kürtlerin Türklerle birlikte hareket edeceği ve bunu yapmak için birçok nedenin olduğu yönündedir. Başka bir yazıda yine bu konuda şunları görmek mümkündür. "Kürtlerin Camiayı Osmaniye'den Ayrılma İhtimali Var mı?" başlığı ile sorulan soruya karşılık, üç maddede neden ayrılamayacaklarını anlatmaktadır. Bu yazıya göre 1- Kürtler Ermeni idaresini kabul etmezler. 2- Kürtler seciye, adet, yaşayış, ictimai vaziyet dolayısıyla da Ermenilerle müşterek bir hayat sürdüremezler... Ermenilerin tehirden evvel ve sonra Türk- Kürt bütün Müslümanlar hakkında yaptıkları zulümler arada büyük uçurumlar meydana getirmiştir. Bugün Ermeni idaresinden bahsetmek söz konusu olamaz. 3- Camiayı Osmaniye'den ayrılmak, Ermeni hâkimiyetini kabul etmek demektir. Bunu Şarki Anadolu'daki Kürtler kabul edemez." Böylece Kürtlerin Osmanlı Camiasından ayrılamayacakları tezini ortaya atmışlardır.

Sonuç

Milli Mücadelede Milli Birlik Meselesi'nin oluşturulması ve kamuoyuna bunun kabul ettirilmesi yolunda Erzurum vilayetinin vermiş olduğu mücadele her açıdan değerlidir. Bu mücadele içinde Albayrak Gazetesi ise ayrı bir öneme sahiptir. Yayın politikasını tamamen Milli Birliğin oluşturulmasına adanmış gazetenin, neredeyse bütün yazılarında bölgenin Ermenistan olmaması, Osmanlı Camiasından ayrılmaması üzerine inşa edilen bir politika götüğü görülmektedir.

Gazete ayrıca içeride mili birliği bozmaya çalışanlara karşıda cephe almıştır. Dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'yı tutuklamak ve Milli Mücadele Hareketi'ni ortadan kaldırmak amacıyla İstanbul Hükümeti'nin planladığı Ali Galip Olayı kaşısının da ki tutumu bunu anlatmaktadır. Ali Galip Olayı Mustafa Kemal Paşa'nın eşsiz askerlik ve siyaset bilgisi sayesinde Milli Mücadele'nin zaferi haline dönüşmüştür.

Alınan askerî önlemler sayesinde bir yandan Sivas Kongresi'nin kapatılması tehlikesi bertaraf edilirken, diğer taraftan da İngilizlerin verdikleri maddi ve manevi destekten güç alarak

²⁰²⁰ Albayrak 18 Aralık 1919, sayı:53. s.127.

İngiliz subayı Binbaşı Noel ile birlikte bölgede bir Kürt ayaklanması çıkarmak isteyen Bedirhaniler ve Cemilpaşazâdeliler ülke dışına kaçmak zorunda bırakıldılar. Gazete bütün bu gelişmeleri halka duyurmaya çalışmıştır.

Bu başarının ardından olay Mustafa Kemal Paşa tarafından ustalıkla ele alınarak, İstanbul Hükümeti'nin iktidardan uzaklaştırılması eylemine dönüştürüldü. Planın başarıya ulaşabilmesi için milletin ve ordunun desteğinin sağlanması gerekiyordu. Bunun içinde halkın doğru bilgilendirilmesi şarttı. Bu amaçla Milli Mücadele'nin sesi durumunda olan İrade-i Milliye ile Albayrak gazetelerinde yoğun bir şekilde haber, belge ve yoruma dayalı yazılar çıkarıldı. Mülkî ve askerî makamların imzalarıyla pek çok telgrafa yer verildi. Yazılarda hükümetin ne şekilde milletin haklarını çiğnediği ortaya konduğu gibi, iç ve dış düşmanlarla işbirliği yaptığı anlatılarak, hükümete karşı güçlü bir kamuoyu oluşturuldu. Kamuoyundan alınan destek sayesinde önce Anadolu'nun İstanbul ile ilişkilerini kestiği ilan edildi, arkasından hükümet istifaya zorlandı. Türk milleti Temsil Heyeti'nin dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın çizdiği yolda yürüyeceğini yine bu gazeteler aracılığıyla gerek İstanbul'a, gerekse dünyaya ilan etti. Bu azim ve irade karşısında daha fazla bir şey yapamayan Damat Ferit Hükümeti 1 Ekim 1919'da istifa etmek zorunda kaldı. Yerine, Ali Rıza Paşa Hükümeti geçti.

Albayrak gazetesinde yoğun bir şekilde haber, belge ve yoruma dayalı yazılar çıkarıldı. Mülkî ve askerî makamların imzalarıyla pek çok telgrafa yer verildi. Yazılarda hükümetin ne şekilde milletin haklarını çiğnediği ortaya konduğu gibi, iç ve dış düşmanlarla işbirliği yaptığı anlatılarak, hükümete karşı güçlü bir kamuoyu oluşturuldu. Kamuoyundan alınan destek sayesinde önce Anadolu'nun İstanbul ile ilişkilerini kestiği ilan edildi, arkasından hükümet istifaya zorlandı. Türk milleti Temsil Heyeti'nin dolayısıyla Mustafa Kemal Paşa'nın çizdiği yolda yürüyeceğini yine bu gazeteler aracılığıyla gerek İstanbul'a, gerekse dünyaya ilan etti. Bu azim ve irade karşısında daha fazla bir şey yapamayan Damat Ferit Hükümeti 1 Ekim 1919'da istifa etmek zorunda kaldı. Yerine, Ali Rıza Paşa Hükümeti geçti.

Sonuç olarak Albayrak gazetesi yapmış olduğu yayımlarla Milli birliğin doğu vilayetlerinde oluşmasında en büyük paya sahiptir.

Kaynakça

Albayrak, 22 Nisan 1919,sayı:6; Yüce Yurttan Yükselen Ses, Albayrak 1919-1921, İkinci Baskı, Erzurum 2012.

Albayrak, 8 Ağustos 1919, sayı:19; (Albayrak 1919-1921, s.7.)

Albayrak, 18 Ağustos 1919, sayı:20; (Albayrak 1919-1921, s.11.)

Albayrak, 21 Ağustos 1919, sayı:21;(Albayrak 1919- 1921, s. 15.)

Albayrak, 4 Eylül 1919, sayı:25; (Albayrak 1919-1921, s. 27.)

Albayrak, 11 Eylül 1919, sayı:26; (Albayrak 1919-1921, s. 26.)

Albayrak, 14 Eylül 1919, sayı:27; (Albayrak 1919-1921, s.35.)

Albayrak, 18 Eylül 1919, sayı:28; (Albayrak 1919-1921, s.39.)

Albayrak, 21 Eylül 1919, sayı:29; (Albayrak 1919-1921, s.43.)

Albayrak, 25 Eylül 1919, sayı:30; (Albayrak 1919-1921, s.47.)

Albayrak, 23 Ekim 1919, sayı:38; (Albayrak 1919-1921, s.67.)

Albayrak, 23 Kasım 1919, sayı:46; (Albayrak 1919-1921, s.99.)

Albayrak, 7 Aralık 1919, sayı: 50; (Albayrak 1919-1921, s. 115.)

Albayrak, 18 Aralık 1919, sayı:53; (Albayrak 1919-1921, s. 127.)

Cevdet R.Yularkıran, *Reşit Paşanın Hatıraları*, İstanbul 1939.

Dursun Ali Akbulut, *Albayrak Olayı*, Erzurum 1991.

Haluk Harun Duman, *Erzurum Basın Yayın Tarihi (1867-1997)*, İstanbul 2000.

Kamil Erdeha, *Milli Mücadelede Vilâyetler ve Valiler*, İstanbul 1975.

Mahmut Enes Soysal, “Müdafaa-i Hukuk ve Kuvay-ı Milliye Hareketi, Tarihi Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Paşa’nın Yaptığı Açılış Konuşması”, *Türk Dünyası Araştırma Dergisi*, sayı: 186, Haziran 2010.

Mehmet Çevik, Nutuk’taki İfadeleriyle Atatürk ve Milli Birlik (Vahdet-i Milliye), *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 11, Sayı:1.

Mithat Atabey, *Milli Mücadele Tarihi*, İstanbul 2010.

Selçuk Ural, Ali Galip Olayı’nın Milli Mücadele Taraftarı Gazetelerdeki (İrade-i Milliye, Albayrak) Yankıları, *Ankara Üniv. T.İ.T.E., Atatürk Yolu Dergisi*, 29-30 Mayıs-Kasım 2002.

Süleyman Necati, *Hatıra Defteri*, (Yayına Hazırlayan: Ali Birinci) İstanbul 1999.

Zekai Güner, *Milli Mücadele Başlarken Türk Komuoyu (Basın, Siyasi Partiler, Cemiyetler)*, Ankara 1999.

Erzurum Kongresi'ne Kadar Türk-Rus İlişkilerinin Karagöz Karikatürlerine Yansıması

Makbule Sarıkaya*

Karagöz 1908'de yayın hayatına başlamış Hacivat ve Karagöz karakterleriyle dönemin iç ve dış gelişmelerini okuyucuya ulaştırmış uzun soluklu bir karikatür/mizah dergisidir. Türk mizah sanatında sözlü unsurları yazılı hale getirip onlara yeni roller veren Karagöz, halkı bilgilendirmenin yanında toplumsal ortak şuurun oluşmasına katkı sağlamış, yarattığı bu yeni üslubu Cumhuriyet Türkiye'sine taşımıştır. Yurttaki ve dünyadaki gelişmeleri yakından takip eden Karagöz, toplumsal değerlere sahip çıkan tutumuyla savaşın hüküm sürdüğü zor günlerde halka cesaret, ferahlık ve manevi güç vermiştir.

Dönemin askeri, siyasi ve sosyal konularını mizahi üslupla ele alan Karagöz, tarih araştırmaları için de önemli bir kaynak ve kayıttır. Çalışmada dönemin tanığı olan karikatürlerden hareketle Türk-Rus ilişkileri Erzurum Kongresi'ne giden süreç yönüyle incelenecektir. Böylece Türk Milli Mücadele tarihinin dönüm noktası olan ve 23 Temmuz-7 Ağustos 1919'da yapılan Erzurum Kongresi'ne kadar Çarlık Rusya'dan Sovyet Rusya'ya dönüşen, Türkiye'nin doğu komşusuyla olan ilişkilerinin karikatürlere yansıması takip edilecektir. Elviye-i Selase'nin işgaliyle 1878'den itibaren Erzurum'a sınır olan Rusya'nın, dünya savaşı ile 1916'da işgal ettiği Erzurum, 1918'de düşman işgalinden kurtarılmıştır. Ancak Kafkasya gibi Erzurum'unda içinde bulunduğu Türkiye'nin doğusu yıllardan beri Rusya'nın siyasi, askeri ve ekonomik hedef ve emellerinin etki alanında kaldığı için bölgenin kaderi birçok yönüyle Rusya'daki gelişmelerden etkilenmiştir.

Dünya savaşında Çarlık Rusya ile olan mücadele Ekim 1917 devrimiyle Rusya'nın savaştan çekilmesiyle yeni bir sürece girmiştir. Dünya Savaşı'nın bitip Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla beklenen barış ve huzurun gelmediği bölgede yeni çekişmeler ortaya çıkmış ve Türkleri imha planları gerçekleştirilmeye başlamıştır. Süreç, 1920 tarihli Sevr Antlaşmasının imzalanması ve bölgede bir Ermeni devletinin kurulması kararıyla tamamlanmıştır. Böylece yıllardır bölgede Rum, Gürcü ve Ermenileri kullanarak yarattığı kargaşa ve çatışmanın alevlendiği ortamda Rusya bu kez Bolşevik ihtilalinden sonra sosyalist propagandayla varlığını sürdürme gayretine girmiştir. İşte böyle bir ortamda var olmak ve vatanlarını kurtarmak için bir araya gelerek topyekün bir mücadeleye başlama kararını alan Türk halkı, Erzurum Kongresi'nde bir programa dönüştürülen ilkelerle Mustafa Kemal Paşa

* Doç. Dr, Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
makbulesarikaya@ardahan.edu.tr

önderliğinde tarihin akışını değiştirmeye ve Rusların sömürgeci emellerine engel olmaya başlayacaktır. Çalışmada, Karagöz dergisinin karikatürlerine yansıyan Türk-Rus ilişkilerinin Erzurum Kongresine giden süreci incelenecektir.

* * *

Yüzyıllardır devam eden sömürge yarışı dünyayı ilk kez topyekun bir savaşa sürüklemiştir. Dünyayı kasıp kavuran, milyonlarca canı alan ve ülkeleri enkaza çeviren ilk dünya savaşı 1914’de başlamış, dört yıl sürmüş ve 11 Kasım 1918 sona ermişti. Birçok devletin tarih sahnesinden silindiği, yenilerinin ortaya çıktığı bu küresel savaşta farklı devlet adlarıyla yüzyıllardır Türk hakimiyetindeki Kafkasya, stratejik konumu ve zenginlikleriyle İngiltere, Almanya ve Rusya için önemli bir çatışma alanı olmuştur. XX. Yüzyılda Kafkasya Osmanlı, Rusya, İran, Azerbaycan devletlerinin yanında bölgede birçok etnik unsurun da hakimiyet sahası içinde düşünölmeye başlamıştı. Bu coğrafi bölge zengin petrol kaynaklarına sahip olmanın yanında Hazar Denizi ile Karadeniz arasında ticaret, strateji ve politik bir bağlantı sağlıyordu. Daha I. Dünya Savaşı öncesinde Kafkasya, Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasındaki savaflara sahne olurken, dünya savaşıyla büyük güçlerin hedef ve entrikalarıyla şekillendirilmek istenilmiş, böylece buradaki milletler, işgal, göç ve katliamlara maruz kalmıştır.

Savaş sırasında Kafkasya’da yaşananlara ilişkin o dönemde ve sonrasında meydana getirilmiş birçok görsel ve yazılı eser mevcuttur. Bunlar arasında o dönemin tanığı olan savaşı mizahi unsurlarla sunan Karagöz dergisi bu özelliği ile bambaşka bir tarihi kaynaktır. Türk sözlü edebiyatının ve gölge oyunlarının başkahramanları Hacivat ve Karagöz, hiciv ettiği konularla düşmanı yeren ve millete güven, cesaret ve dayanışma duygusu veren içeriği ile yaklaşık yarım asırlık yayın hayatına sahiptir.

Karikatür abartılmış çizgilerle gülümseme yaratan, insan suretlerini bozarak ve abartarak okuyucunun düşünsel boyutta ilgisini çekmeye çalışan eleştiriye dayalı bir sanattır. Güldüren bu çizginin gücü eleştirel anlayışla birleştirilerek toplumsal sorunların hicvinde kullanılmaktadır. Karikatürler, olay ve olguları okuyucuya ulaştırırken, gülümsemeyle birlikte düşünmeyi sağlar ve eleştirel bakış açısını toplumun geniş kesimlerine yayarlar. Ayrıca toplumların mizah birikimini ortak bir bellek oluşturmada etkin hale getiren karikatür dergileri toplumun ortak mizah algısını ve değerlerini yansıtmakta toplumsal rol üstlenirler.

Yayınlandığı dönem boyunca Karagöz dergisi, ortak şuur oluşumuna katkı sağlamış, sözlü kültür ve geleneklerle bütünleşik yeni bir üslupla toplumu tanıştıran üstlendiği yenilikçi rolü Cumhuriyet Türkiye'sine taşımıştır. Bu yönüyle Karagöz'ün başrolde olduğu karakterin algısı, toplumun tüm kesimlerine ulaşabilen niteliği ile toplumda ortak bir bilinç uyandırmada, Türk kamuoyunun gelişmeler karşısındaki hissiyatını yansıtmada ve maneviyatı güçlendirmekte savaş boyunca ve sonrasında zor şartlara rağmen bu rolünü sürdürmüştür. Toplumun tüm kesimlerine ulaşarak geniş kitlelerin nabzını tutan Karagöz, haftada iki kez yayınlanan dört sayfalık bir dergidir. Dergide, Hacivat ve Karagöz'ün karşılıklı konuşmasıyla, güncel olay ve olgular, karikatürler ve alt yazılarla okuyucuya sunulmuştur. Karagöz'de ülkeler, yaratılan insan veya hayvan karakterleri ile karikatürize edilmiş olup Rusya genellikle ayı ve ayyaş moskof tiplmesiyle çizilmiştir.

Bilindiği üzere Karadeniz, Kafkasya ve Balkanlar üzerinden Osmanlı için ciddi tehdit olan Rusya, yıpratıldığı Osmanlı devletine son darbeyi vurmak için 1877'de harekete geçmişti. Savaşın sonunda Çarlık Rusya, 1878'de Kars, Ardahan ve Batum'a (Elviye-i Selase) yerleşerek kuzey doğu Anadolu'yu işgal etmiş ve Ermeniler ve Ortodoks teba üzerinden Osmanlı iç işlerine müdahale etmeyi sürdürmüştü. Böylece Kafkasya'nın kaderine hükmeden Rusya, bölgede tampon devletler oluşturmuş, petrol sahalarına yerleşmiş, etnik ve dinsel yeni bir nüfus siyaseti izleyerek ve demiryolu projeleri ile bölgede uzun vadeli planlarını hayata geçirmeye başlamıştır. 1900'lerde Rusya için olduğu kadar Almanya, İngiltere gibi büyük devletlerin de sömürge siyasetlerinde önemli bir coğrafya olan Kafkasya, büyük devletlerin paylaşım alanlarından biri haline gelmiştir. Çarlık Rusya I. Dünya savaşına 1914'de İngiltere ve Fransa'nın yanında katılınca, Osmanlı Almanya ile savaşa girmişti. Bu şartlar altında dünya savaşının başlamasıyla Kafkasya'da Rus hakimiyetine karşı mücadele, uluslararası ilişkiler ve savaşın getirdikleri Osmanlı devletinin basın gündeminde yerini almıştır. Böylece Osmanlı

mizah basınında önemli bir yeri olan Karagöz dergisinde Rusya önemli bir yer tutmuştur. Bu yönüyle Karagöz'de Dünya Savaşında Almanya ve Osmanlı ile savaşan Rusya'nın durumu, Bolşevik ihtilali sürecinin Kafkasya'daki etkileri, Rusların savaştan çekilmesinden sonra Kafkasya'da değişen dengeler Karagöz'de ele alınan konular arasındadır.

Osmanlı Devleti'nin dünya savaşına girmesinden bir ay öncesine ait 30 Eylül 1914 tarihli karikatürde ayı olarak tasvir edilen Rusya'nın dünya savaşına girmesiyle geleceğinin kararacağı öngörüsü Karagöz'de yerini almıştır.

17 Eylül 1330/ 10 Zilkade 1332/ 30 Eylül 1914

Karagöz: amanın bu haliyle böyle nereye dalyor bu?

Hacivat: duymadın mı? Dedi ki tahtelbahir tecrübesi yapıyorum. Belki bu suretle o üç arkadaşımı kurtarabilirim.

Karagöz: yahu evvela bu karada yürümesini becerebilsin de sonra denize dalmaya cüret etsin. Heyyy! Dayı... vazgeç bu işten, bir dalarsan sonra hiç çıkamazsın ha!!

Ağustos'ta Almanlarla yapılan gizli antlaşma ile ittifak blokunda dünya savaşına giren Osmanlı Devleti Kasım 1914'de Rusya ile denizde ve karada savaşa başlamıştır. 29 Ekim 1914'de Rus limanlarını bombalayan Osmanlı, Rusların savaş ilan etmesine neden olmuş, gelişmeler sonucunda Osmanlı Devleti, 12 Kasım'da bütün itilaf devletleriyle savaşa sürüklenmişti. Doğuda Sarıkamış'ta askeri yığınağını yapan Rusya, Erzurum'u tehdit etmeye

başlarken Osmanlı Ruslara karşı doğuda bir taarruz planlamaktaydı. Bu sıralarda yapılan 7 Kasım 1914 tarihli karikatürde Rusların Karadeniz'deki durumları konu edilerek ve Yavuz zırhlısına gönderme yapılarak Rusları yerin ve denizin dibine gömmeye istek ve kararlılığı yansıtılmıştır.

25 Teşrinievvel 1330/ 18 Zilhicce 1332/ 7 Kasım 1914

Hazreti Yavuz: Karagöz ağa! Savurarak fırlat ki kımıldayamadan dibi bulabilsinler.

Karagöz: ferman efendimizindir. Siz yalnız işaret buyurun. Evvel Allah yedi kat suyun ve yerin dibine fırlatmak boynumun borcu olsun efendim.

Benzer duygu ve dileklerle, 18 Kasım 1914 tarihli karikatürde de ayı oynatma sahnesinde yere serilen ayı Rusya ve etrafta gürültü çıkaran maymunlar (İngiltere ve Fransa) ele alınmıştır. Karikatürde Karagözün ve oğlunun def ve değnekle ayı oynatmasını zevkle izleyen ittifak devletleri karşısında Rusya'nın başarısız olacağı ve başına daha çok oyunlar açılacağı uyarısında bulunulmuştur.

5 Teşrinisani 1330/ 29 Zilhicce 1332/ 18 Kasım 1914

Karagöz: “İstanbul’dan Moskova’ya saz gelir” bu dayaklar o ayıya az gelir... Komşusundan dayak yiyen koca karılar nasıl sırt üstü bayılır? Ha bakayım kara oğlan!

Osmanlı Devleti Almanya’nın istek ve desteği ile 23 Kasım 1914’de cihad-ı ekber ilan etti. Ancak ümit edilenin aksine dünya Müslümanları ayaklanmadı. Hatta Türklere karşı İngilizlerin yanında yer alan Araplar ve Hint Müslümanları Türklere karşı birçok cephede savaştı. Ruslar karşısında Almanların yükünü azaltmak, Bakü petrollerine ulaşmak, Asya’da Türk ve Müslümanlarla birleşmek, Rusların elindeki Kars, Ardahan ve Batum’u geri almak, 1903’den beri devam eden Elviye-i Selase’de ve Azerbaycan’daki silahlı Ermenilerin Türkleri katletmelerini önlemek gibi amaçlarla Kafkas cephesinde bir taarruz planlanmıştır. İşte Aralık 1914’de gerçekleştirilecek Sarıkamış taarruzundan önceye ait 1 Aralık tarihli karikatür Almanların Rusları yenmesine ilişkindir. Bu karikatürde Alman kasap Rus ayısının derisini yüzerken ittifak Kasabında çalışan Karagöz etleri parçalamaktadır.

19 Teşrinisani 1330/ 13 Muharrem 1333/ 1 Aralık 1914

Karagöz: kasap başı! Biz bunları parçalarken sen de çabuk yüzmeye çalış. Çünkü arkada daha birkaç yüz bin tane var.

Sarıkamış taarruzunun hemen öncesine ait 18 Aralık 1914 tarihli karikatürde Almanlar tarafından zorla zapt edilen ayı ve neşe içinde halay çeken Balkan devletleri görülmektedir. Kısa bir süre sonra hem Rusya'nın hem de onların icabına bakılacağı mesajının verildiği karikatür, yakında başlayacak taarruza gönderme olarak değerlendirilebilir. Öyle ki Osmanlı-Alman savaş planına göre doğu Anadolu ve Kafkasya'da Rusya'ya bir darbe vurmak planlanmaktaydı. Kafkas cephesinde Sarıkamış'a taarruzuna ilişkin hareket planı 8 Aralıkta imzalanmış ve hareket 22 Aralık 1914'de başlamıştır. Ocak 1915'e kadar devam eden taarruzda soğuk, açlık, tifüs, yol ve iaşe sıkıntıları, plansızlık gibi birçok etkenle sonuç bir facia olmuştur. Ruslar yenilememiş, ordu büyük bir kayba uğramış, Ardahan ve çevresi Türklere yardım ettiği gerekçesiyle suçlanarak Ruslarca hain ilan edilmiş ve böylece binlerce Ardahanlı kurşuna dizilmiş, sürgün edilmiş ve çeşitli işkencelere maruz kalmıştı. Sarıkamış yenilgisi ile doğunun tamamen işgale açık hale gelmesiyle bölgedeki savunmasız ahali Rus, Ermeni, Rum ve Gürcülerin sistematik katliamlarına maruz kalmıştır. Ancak batı basınında Türklere karşı yapılan bu sistematik kıyım, çarpıtılarak dünya kamuoyuna sunulmuştur.

6 Kanunuevvel 1330/30 Muharrem 1333/ 18 Aralık 1914

Karagöz: gülmeyin gülmeyin! Az kaldı, hele iki hafta sabır edin. Arkadaşım elindekini bir boğsun da o zaman gülmeyi de oynamayı da öğrenir anlarsınız.

Sarıkamış cephesinde beklenen başarının alınmadığı 25 Aralık 1914 tarihli gece taarruzundan ve sonraki başarısızlıklardan ve ağır kayıptan bahsedilmeyen 30 Aralık 1914 tarihli karikatürde yine Almanların Rusların üstesinden geleceği, Alman Kayzerin dünyanın üzerinde duruşuyla anlatılırken ayının iyice terbiye edildiği belirtilmiş ve Rusya'ya hak ettiği cezanın verildiği anlatılmıştır. Karikatürde ayının durumundan korkan maymun arkadaşlarının oradan hızla uzaklaştığı da resmedilmiştir.

27 Kanunuevvel 1330/ 12 Sefer 1333/ 30 Aralık 1914

Karagöz: aman Hacivat, görüyor musun koca kayser ayağını nasıl sağlam basıyor.

Hacivat: hele şu karşısındaki belahat heykeli gibi sırttan ayıya bak. Dayaktan adam akıllı yılmış da tüyünü bile kıpırdatamıyor.

Karagöz: haddine mi düşmüş, o şimdi karşısındaki kahraman cambazın kendisine attıracağı perendeyi düşünüyor.

Sarıkamış cephesi büyük umutlarla açılmasına rağmen bir faciaya dönüşmüştü. Ancak bu gerçek kamuoyundan saklanmış ve ölüm emri gerektiren kesin sansür ile yıllarca saklı tutulmuştur. Yönetimde olan İttihat ve Terakki hükümetinin kesin kontrolünde olan basında yenilgiden hiç bahsedilmemiş tersine zafer kazanılıyormuş gibi haberler yapılmıştır. Bu yüzden başarısızlıktan hiç söz edilmemiş, konu “Kafkasya’da ordumuz ileri yürüyüşe muzafferane devam ediyor” gibi gösterilmiştir. Bu yönüyle Aralıkta Ardahan alındı ve zafer kazanıldı ifadelerinin gölgesinde Karagöz’ün 4 Ocak 1915 tarihli karikatüründe hareketin zaferle devam ettiği ve Ardahan’a girildiği (Tabelada Ardahan-Kars yolu yazısı var.) haberi verilmiştir. Oysa o tarihlerde yenilgi kesinleşmiş, hatta 31 Aralık 1914’de başlayan Rus taarruzu ile geri çekilme 3 Ocak 1915’de başlamıştı.

22 Kanunuevvel 1330/ 17 Sefer 1333/ 4 Ocak 1915

Hacivat: böyle sefer ve seyahat pek hoş oluyor. Acaba yolumuz daha çok sürecek mi?

Karagöz: onu kızağı çeken bilir. Bu gidişle az kaldı zannederim.

Sarıkamış'ta bir Türk zaferi kazanıldığı sanısı basında yer alınca Karagöz'de Rus esirlerini konu edinen 6 Ocak 1915 tarihli karikatür yayınlanmıştır. Karikatürde konu moskof tipiyle tuzlanarak ipe asılan ayı balıklarıyla ele alınmıştır.

23 Kanunuevvel 1330/19 Sefer 1333/ 6 Ocak 1915

Hacivad: aman karagözüm, ne ola! İşte şimdi tam çirozun mevsimi.

Karagöz: bunlar çiroz değil, hacivad, ayı balığı. Bu günlerde fazla çıkıyor. Bir kısmını da salamura yapıyorum.

Hacivad: iyi ama bunları yiyecek kim?

Karagöz: sen merak etme, bir kere yakayı benim ele verdiler ya. Ben onları yağlayıp ballayıp yine kendilerine yuttururum.

Ocak ayı sonunda Sarıkamış faciası artık tamamen kesinleşmişti. Ruslar Sarıkamış'tan geri çekilmeye zorladıkları Türk birliklerini eritmişti. Enver Paşa'nın Sarıkamış yenilgisine dair yayın sansürünün devam ettiği dönemde karikatürlerde işlenen konu Rusların Almanlar karşısındaki yenilgilerinden oluşmaktaydı. Ancak Rusların Sarıkamış'ta kazandıkları başarıyı dünyaya duyurmasıyla Ocak ayının sonlarında Kafkaslarda Rus hakimiyeti anlaşılmıştır. Bunun üzerine umutlar baharda yapılacak yeni bir taarruza yönlendirilmiştir. Oysa sonrasında Ruslar bütün doğu Anadolu'ya ve Karadeniz'e hakim olacak, Erzurum, Rize, Trabzon, Muş, Bitlis, Erzincan, Van, Bingöl Rus işgaline girecek ve Rus askeri yönetimindeki Ermeni ve Gürcüler bölge halkına vahşet ve kıyım uygulayacaktı. Sarıkamış'taki yenilgi ve sonrası ise dünya savaşının bitmesiyle ortaya çıkacaktı.

26 Mayıs 1915 ve 11 Ağustos 1915 tarihli karikatürler, İngiltere ve Fransa'nın Rusya'yı oyalaması ve Çanakkale boğazından geçerek yardım ulaştıracağı hayalini anlatmaktadır. Karikatürde sopanın ucuna bağladığı armut ile ayıyı uçurumun kenarına getiren İngiliz karakteri ile İngiliz-Rus ittifakının hüsrarla son bulacağına gönderme yapılarak iki devletin ilişkileri ele alınmıştır. Devamındaki karikatürde Rusya'yı büyük bir tehlikeye sürükleyerek yanına çağıran Fransa ile ilişkisi hicvedilmiştir. Bilindiği gibi Çanakkale savaşlarında Türk başarısı ile boğazları geçemeyen İtilaf Devletleri Rusya'ya yardım ulaştıramamış, savaş uzamış ve Rusya'da Bolşevik ihtilalinin süreci hızlanmıştı.

13 Mayıs 1331/ 13 Recep 1333/ 26 Mayıs 1915

Hacıvat: karagöz bu ne? Con kikirik ayıya binmiş. Fakat maksadı nedir anlayamıyorum...
Karagöz: elindeki armudu görmüyor musun? Zavallı ayının iştaha damarlarını kabartmış, uçuruma doğru sürüklüyor. Ama kendisi de beraber yuvarlanacak...

29 Temmuz 331/ 11 Ağustos 1915

Karagöz: ne aptal herif, kollarını açmış Fransız'dan imdat bekliyor. Ulan bu sivri ve tehlikeli ormandan geçip de sana nasıl yardım edebilir.

Çanakkale cephesindeki Türk başarısına rağmen Sarıkamış yenilgisi sonrasında Rusların Kasım 1915'deki ileri hareketi, Şubat ve Mart 1916'da Karadeniz ve Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmının işgaline neden olmuştur. 16 Şubat 1916'da Erzurum Rus işgaline girmiş, Erzurum'daki III. Ordu çekilmeye ve halk göç etmeye başlarken Ermenilerin yağma ve katliam faaliyetleri artmıştır. 1918'e kadar devam eden işgal süreci, Erzurum ve çevresindeki Ermenilerin yaptığı toplu kıyım ve yağmalar Karagöz karikatürlerine yansıtılmamıştır. İşgallerin başladığı bu dönemde Rusya'ya ilişkin karikatürlerde, Almanlar karşısında yenilen ve kötü duruma düşen Rusya'daki sefalet, Rus ordusunun acizliği, itilaf

devletlerinin hep aynı nakaratı andıran vaatlerine kanan Rusya karikatürlerin konusunu oluşturmuştur.

Örneğin, 16 Kanunusani 331/ 29 Ocak 1916 tarihli karikatürde Avusturya, Alman askerleri ile Karagöz ve Hacivat, yılan şeklinde tasvir edilen İngiliz, Fransız, İtalyan ve Rus askerlerini dipçiklerken gösterilmiştir. Hacivat ve Karagöz'ün Rusya üzerinde yoğunlaşması dikkat çekicidir. Devam eden karikatürlerde bu minvaldedir.

16 Kânunusani 331/ 29 Ocak 1916

Karagöz: her ne kadar son mezbuhane (boğazlanmışçasına) bir hareketle başkaldırmak istiyorlarsa da dipçiklerle bellerini kırarsak artık bir korku kalmaz. Gayret arkadaşlar.

23 Kanunusani 331/ 5 Şubat 1916 tarihli karikatürde Ruslar batı yönünde Erzurum'a doğru ilerlerken, keşif seferlerini sürdürdükleri bir dönemde durum karikatürlere müttefikleriyle beraber havuç söken güçsüz moskof tipi ile yansımıştır. Oysa bu tarihlerde Erzurum işgal edilmek üzeredir ve yaklaşık iki hafta içinde işgal edilecek şehirde halk endişe içindedir. Milletın moral ve motivasyonunu yüksek tutmak isteyen Karagöz, bu tarihlerde de düşmanları aciz, sefil ve güçsüz olarak gösterme gayretini sürdürmüştür.

23 Kanunisanı 331/ 5 Şubat 1916

Karagöz: siz ilkbaharda üç milyon asker değil, birbirinize dayanarak ve ıkınarak ancak böyle havuç çıkarabilirsiniz...

10 Şubat 1331/23 Şubat 1916 tarihli karikatür ayaklarının altından çekilen halıdan tepetklak düşen con kikirik (İngiltere) ve Moskof'un başına gelenleri, Karagöz'ün "aferrin balam" diyerek övdüğü Azerbaycanlı Türk kardeşinin başarısından duyduğu mutluluğu göstermektedir. Karikatürle o tarihlerde İran ve Azerbaycan'daki İngiliz ve Rus ortaklığının başarısızlığına gönderme yapılmıştır.

10 Şubat 1331/23 Şubat 1916

Karagöz: aferin balam, böyle nefis ve kıymetdar halıları daima silip süpürmeli ve üzerinde katiyen toz ve pislik bırakmamalı.

7 Mart 1916 tarihli karikatürde, İngiliz ve Fransızların koluna girip ancak İstanbul Otel'i'ne getirilebilen Çar'ın müttefikleri yüzünden başına gelenler hicvedilirken 4 Mart-20 Nisan 1915 İngiliz Fransız ve Rus antlaşmasıyla Osmanlı'nın paylaşılması ve Rusya'ya İstanbul ve boğazların bırakılması da eleştirilmektedir. Gittikçe kötüleşen durumuna rağmen Rusya'yı yanlarında tutma girişimini sürdüren İtilaf devletlerinin İstanbul ve boğazlara ilişkin vaatleri 1916'da yoğunlaşan barış ve paylaşım teşebbüslerinde önemli bir yer tutmayı sürdürmüştür.²⁰²¹

²⁰²¹ Yuluğ Tekin Kurat, Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması, Ankara, 1986, s. 16-21

7 Mart 1332/ 20 Mart 1916

Çar: artık bırakın sizin yüzünüzden bakın ne hallere girdim.

Müttefikleri: Yürük, sana söz verdik mutlaka vaadimizi yapacağız. İstanbul'a gönderemedik bari şu otelde (İstanbul oteli) bir gece olsun yat.

Karagöz: ne... ne yaparsın çar naçar dediklerini kabul et de bir gecelik yat. Arzun karnında kalsın.

16 Mart 1332/29 Mart 1916 tarihli karikatürde Moskofun dişlerini söken karagöz, yakında azı dişini de sökeceğinden bahsederek elinde Kafkasya yazılı dişi tutuyor. Bu tarihlerde Ruslar Şubattan beri başlattıkları taarruzlarını denizden de güçlendirerek Karadeniz'i doğudan batıya kadar işgal ederken, 12 Şubatta Erzurum'a giren Ruslar Mart sonuna kadar Rize, Muş, Bitlis, Van'da kontrolü ele geçirmişlerdi. Rusları durdurmak için ise 1916'dan itibaren Türk karşı taarruzları yapılmaktaydı.²⁰²² Karikatür, Türk taarruzlarının devam ettiği bir dönemde Rusya'nın yenileceğine olan inancı yansıtmakta olup Moskofun birçok dişini çeken Karagöz

²⁰²² Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, (yayına hazırlayanlar: Ahmet Tetik, Sema Kiper, Ayşe Seven, Serdar Demirtaş), Ankara, 2005, s.136-162.

elindeki Kafkasya yazılı dişi göstererek daha asıl darbeyi azı dişlerini sökerek vuracağını keyifle söylemektedir.

16 Mart 1332/29 Mart 1916

Karagöz: hiç suratını ekşitme, daha bu bir şey değil asıl azıları bundan sonra çekeceğim.

4 Mayıs 1332/17 Mayıs 1916 tarihli karikatürde ayıyı iterken kendileri de onunla birlikte yok olacak ve aşağıda bekleyen mızraklara saplanacak itilaf devletleri çizilmiştir. Konu yine İngiliz, Fransız, Rus ittifakının onlar adına felaket getirecek sonuçları olduğunu belirtmektedir.

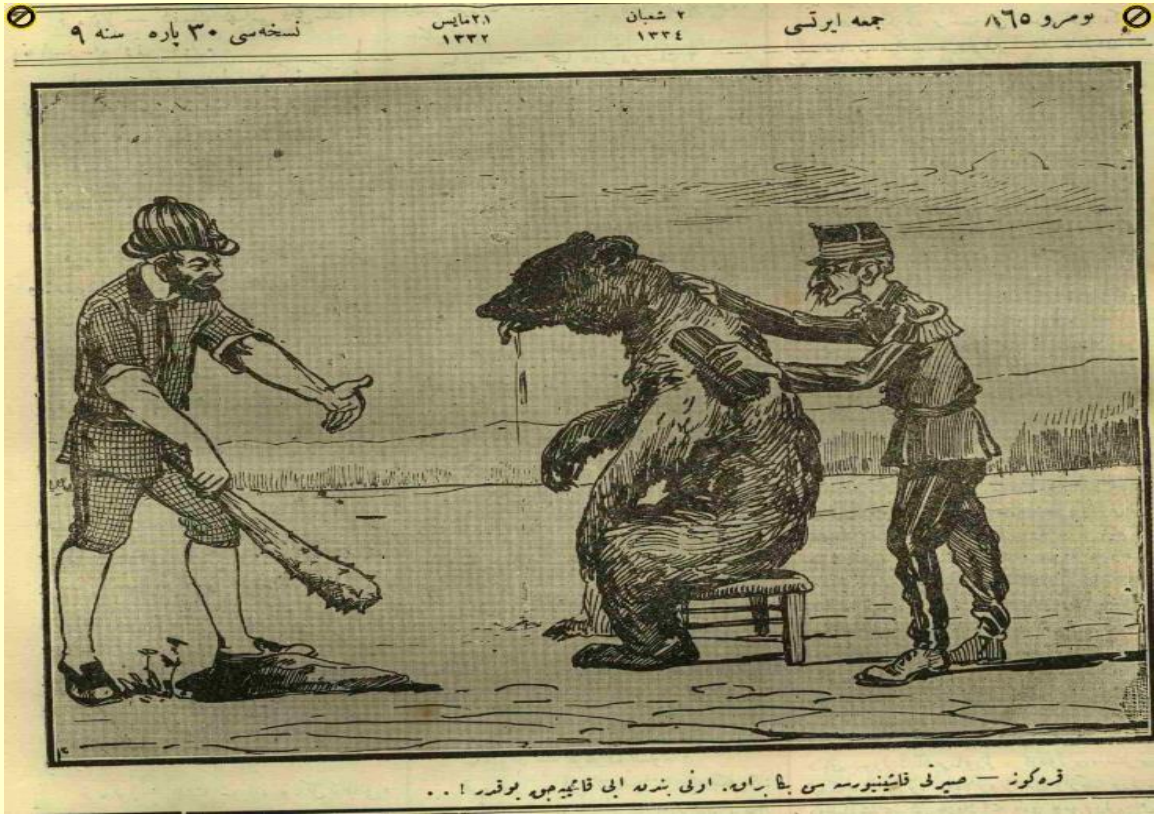
4 Mayıs 1332/17 Mayıs 1916

Karagöz: ha gayret iki adım daha. Üçünüzde birden...

14 Mayıs 1332/27 Mayıs 1916 tarihli karikatürde oldukça büyük bir elbise giyen Moskof elindeki makasla yeniden şekillendiriliyor. Karagöz Kafkasya yazan kolu kesmek isterken, Moskofun şapkasında Kırım, diğer kolunda ise Lehistan yazılıdır. Karikatürde Rusya'nın içinde bulunduğu blokun yenilgisi sıklıkla dile getirilirken Osmanlı'nın içinde bulunduğu blokun başarı kazanacağı ve kaybedilenlerin yakında Rusya'dan geri alınacağı inancı ifade edilmektedir.

28 Mayıs 1332/ 10 Haziran 1916

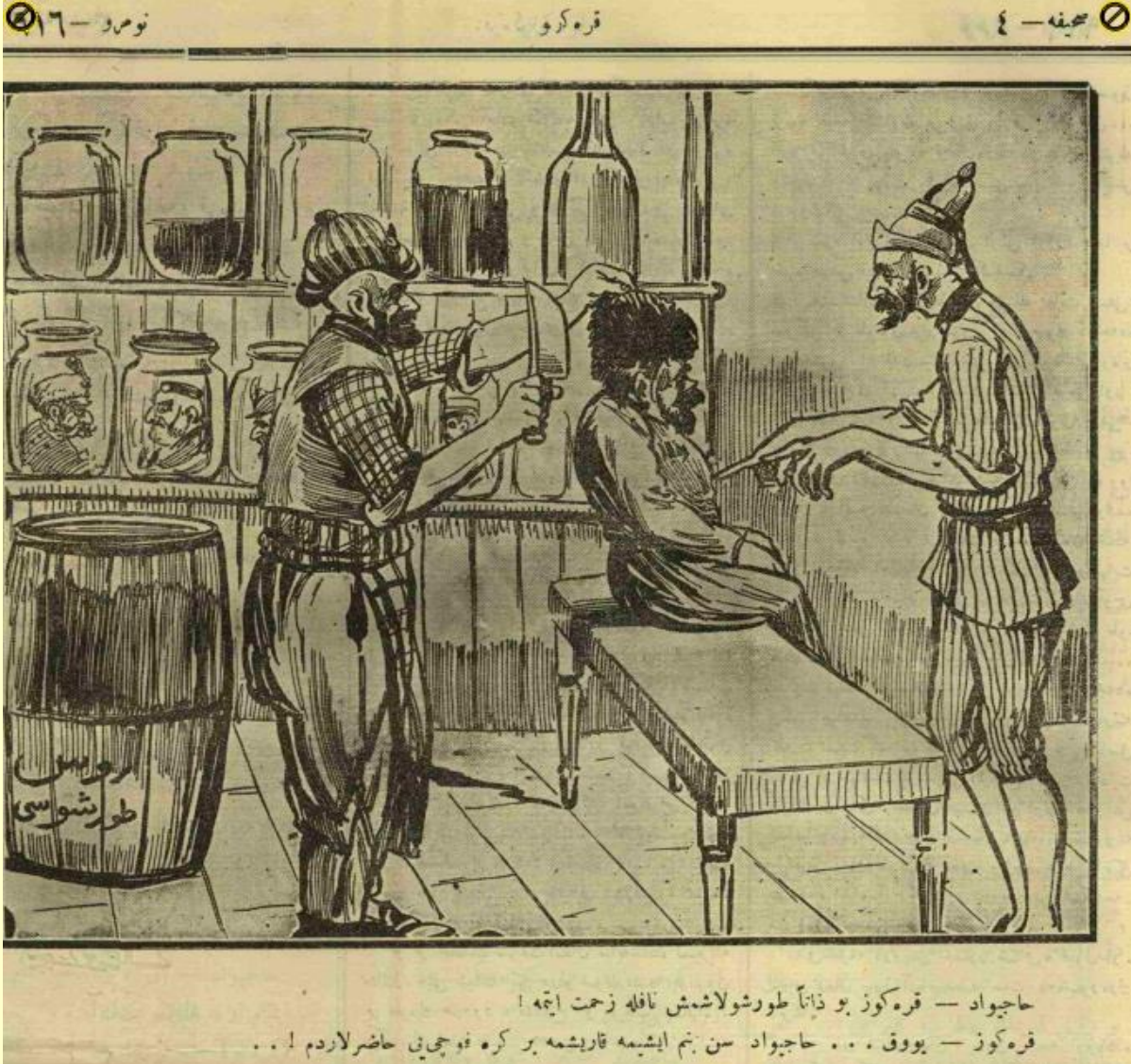
Karaköz: sırtı kaşınıyorsa sen bana bırak. Onu bizden iyi kaşiyacak yoktur.

6 Ağustos 1332/ 19 Ağustos 1916

Karagöz: Hacivat, bu savlet-i şiraneye can mı dayanır, ya buna takat mi gelir?

16 Teşrinisani 1332/ 29 Kasım 1916

Hacivat: karagöz bu zaten turşulaşmış nafile zahmet etme.

Karagöz: yok... hacivat sen benim işime karışma bir kere fiçıyı hazırlardım. (fıçıda Rus turşusu yazılı)

Moskof'un turşusunun kurulacağı bu karikatürden yaklaşık iki ay sonra Şubat 1917'de Rusya'da dünya tarihini de etkileyecek bir devrim patlak verdi. Karagöz dergisi bu dönemde de Rusya'da ve Kafkas cephesinde meydana gelen dönemin askeri, siyasi ve sosyal konularını mizahi unsurlarla okuyucuyla buluşturmayı sürdürdü. Çarlık Rusya yıkılıp yerine Sovyet Rusya kurulduğunda da karakterlerde önemli bir değişiklik yapmayarak, moskof, çar ve ayı karakterini kullanan Karagöz, Çarlık Rusya'nın yıkılmasıyla yıllardır Rus işgal ve zulmündeki Türklerin kurtuluşunun yaşandığı bu dönemi de okuyucusuna ulaştırmıştır. 1917 yılında Çarlık Rusya'nın sefalet içinde bir felakete sürüklenen durumunu, Almanların Rusların üstesinden geleceğine olan güven ve Rusya'nın mahvoluşu, Rusya'da yeni devletlerin ortaya çıkması dergide karikatürize edilen başlıca konulardır.

Dünya tarihinde büyük bir hadise olarak karşılanan devrimin Çarlık Rusya'daki ilk hareketi Şubat (Mart) ikincisi ise Ekim (Kasım) 1917'de gerçekleşti. Böylece 12 Mart (Rus takvimine göre 27 Şubat) 1917 tarihe Çarlık rejiminin çöktüğü gün olarak geçmiştir.²⁰²³ Karagöz'de 1917 yılı başından itibaren ihtilale giden Rusya'nın zor durumu 2 Mart 1917 tarihli karikatüre konu olmuştur. Burada Çar'ın son bir umutla askerlerini savaşa zorlaması şeklinde karikatürize edilen Rusya'nın nafîle çırpınışları daha önce daha güçlüleriyle karşılaşan birinin deneyimiyle Karagöz tarafında alaya alınarak işlenmiştir.

3 Mart 1333/ 8 Cemaziyelevvel 1335/ 2 Mart 1917

Çar: son ümidim sizde, haydi bakalım göreyim sizi...

Karagöz: sen onun daha diri ve irilerini evvelce gördün idi.

12 Marttaki ihtilal ile Çar II. Nikola tahttan indirildi ve yüzyıllarca süren Romanov hanedanlığı tarihe karıştı. Rus Meclisi Duma'da ilk geçici Hükümet kuruldu. Bu hükümetin aldığı kararlarla Çarlık hakimiyetindeki ülkelere kendi geleceklerini tayin etme garantisi verildi. İdaredeki kargaşa koalisyon hükümetlerinin kurulmasına neden oldu. Ülkedeki kargaşa ortamı durulmak bilmediği için zor durumda olan ebedi düşmanın bu hali Osmanlı basınında

²⁰²³ Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998, s. 23.

yer almaya başladı. Rus ihtilalinin Türkler için iyi sonuçlar getireceği umudu ortak kanaatti.²⁰²⁴ Böyle bir dönemde Karagöz’de yayınlanan 31 Mart 1917 tarihli karikatürde şapkasına baykuş yuvalanmış moskof, başında dolaşan kara bulutlarla ve etrafında iskelete dönüşmüş insanların varlığı ile kötü bir ortamda tasvir edilmiştir. Karikatürde yakın zamandaki uğursuzlukların habercisi baykuş ve uzun süreli köklü yerleşimi gösteren baykuş yumurtaları üzerinde meşrutiyet, cumhuriyet ve krallık yazılarıyla Rusya’nın içine düştüğü yönetim krizi ve iktidar buhranlarına dikkat çekilmektedir. Kaygı içinde kara buluta bakan Moskof’a Karagöz şimdikinden daha büyük felaketlerin yaklaştığı öngörüsünde bulunmaktadır.

31 Mart 1333/ 7 Cemaziyelahir 1335/ 31 Mart 1917

Karagöz: o beyinsiz kafanda yuva yapan kuş sana bir uğursuzluk getirebilir. Fakat beri tarafındaki bulutun mevcudiyetine hatme çekeceğine eminim.

Dünya savaşına Rusya ile birlikte giren İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri, Rusya'nın savaştan çekilmesini kendileri için olumsuz bir durum olarak değerlendirmekteydiler. Bu yüzden Rus cephesini güçlü tutmak ve Rusya'yı savaşa devam etmeye ikna etmek için girişimlerde bulunuyorlardı. Ancak Rusya'daki askerler ve halk savaşı

²⁰²⁴ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 320-321.

sürdürmek istemezken, geçici hükümetin savaş ve barış konusundaki tutumu net değildi. Hatta Rusya’da ilhaksız-tazminatsız genel bir barış düşüncesi hızla yayılmaktaydı. Alman ve Avusturya-Macaristan cephesi Rusya ile barışa hazır oldukları mesajlarını verir iken Nisan 1917 Osmanlı askeri raporlarında Rusların askeri durumunun kötü olduğu ve derhal barış beklentisinin umumi hal aldığı bilgisi yer almaktaydı.²⁰²⁵ Rus cephesinin çökmemesi için Rus ordusunda artan İtilaf devletleri subaylarına rağmen Rusya kendi geleceği ile ilgili karar veremez durumdaydı. Karagöz’ün 12 Mayıs 1917 tarihli karikatüründe başını kaybetmiş Rusya’ya silah ve para getirerek onu savaşta tutmaya çalışan ABD ve İngiltere’nin barış istemeyen durumu ele alınmıştır.

12 Mayıs 1333/ 20 Recep 1335/ 12 Mayıs 1917

Amerika ve İngiltere: aman ne olursa senden olur. Sakın sulha razı olma. Sana istediğin kadar para ve silah.

Karagöz: Hay budala hay. Kendini idare için bir başa sahip olamayan adam parayı, silahı ne yapacak.

Rusya’da ihtilalden sonra kurulan geçici hükümet, güç ve nüfuza sahip olmadığından ciddi kararlar almakta yetersizdi. Bu hükümet ülkedeki kargaşa ve kaosu engelleyemediği için Bolşeviklerin yaptığı “barış, ekmek ve toprak” propagandalarıyla geniş halk kitleleri yavaş yavaş onların tarafına kayıyordu. İhtilalci nutukların atıldığı, yeni devletler kurma

²⁰²⁵ Kılıç, Türk-Sovyet..., s.25.

girişimlerinin arttığı bu dönem Rusya tam bir çözüme içine girmişti. Bu yönüyle 2 Haziran 1917 tarihli karikatürde Rusya, dağla dağla yok olacak bir moskof vücudu şeklinde çizilmiştir. Karagöz'ün yorumu da ülkede çözümlenin devam edeceği yönündedir.

2 Haziran 1333/ 11 Şaban 1335/ 2 Haziran 1917

Hacivat: bu eskiden böyle değildi. Az zaman içinde ne kadar zayıflamış?

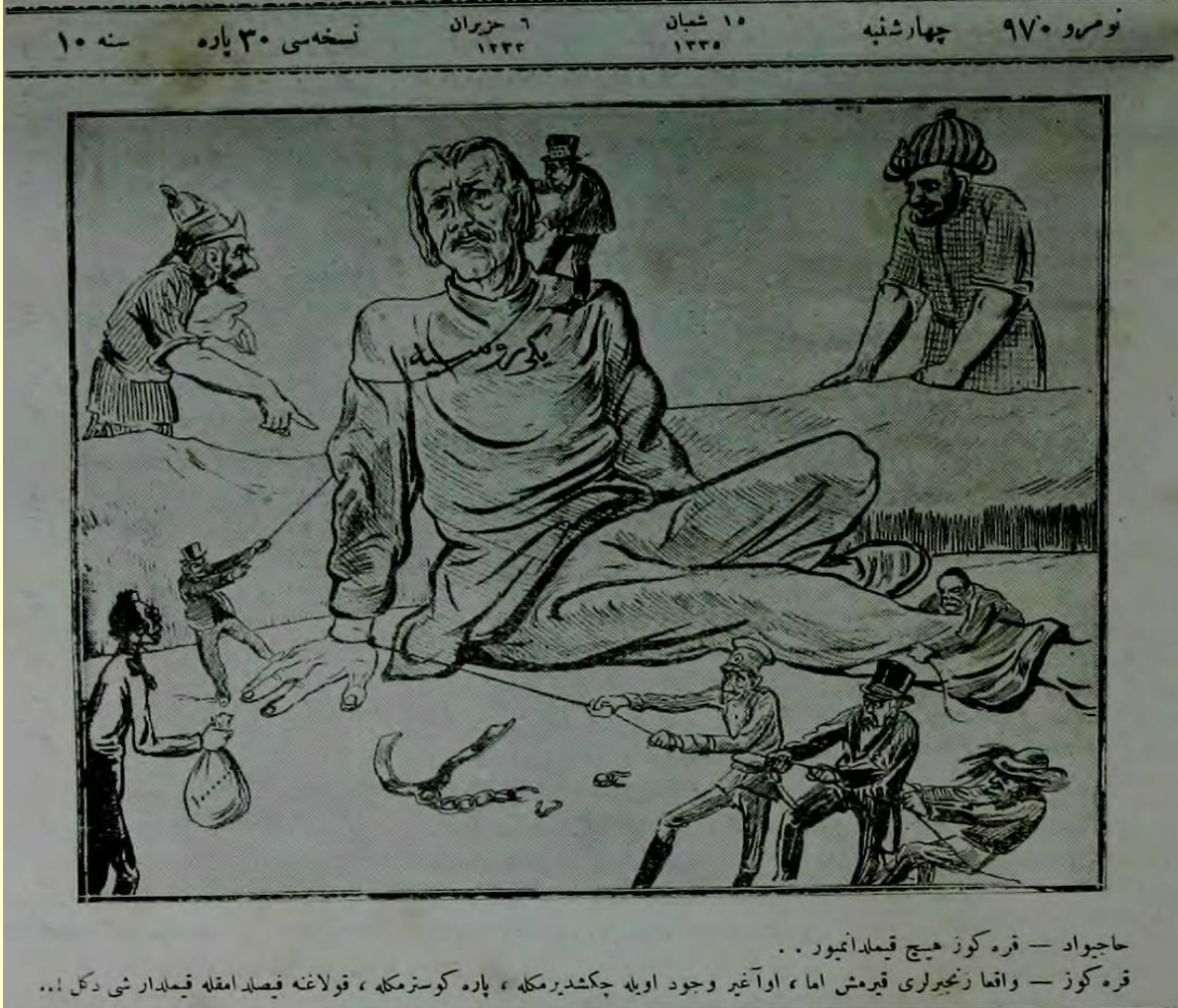
Karagöz: daha dur Hacivat, günden güne ayrılanlar çoğaldıkça yakında iğne yutmuş ite dönecek...

Rus geçici hükümeti ülkedeki karışıklığı engelleyemediği gibi itilaf devletlerinin yoğun propagandası etkisinde kalarak savaşa devam etme kararı aldı. Kerenski hükümetinin son bir taarruz planı Temmuz 1917'de başarısızlıkla sonuçlanacaktı ama o zamana kadar itilaf devletlerinin Rusya üzerindeki etkileri savaşın sürdürülmesi kararıyla sonuçlanmıştır. Bu durum Karagöz karikatürlerinde cüceler ülkesindeki Gulliver'e benzetilen yeni Rusya ile tasvir edilmiştir. Karikatürde yeni Rusya, perişan bir halde zincirlerini yeni kırmış ancak kendine gelememiş bir şekilde tasvir edilirken etrafındaki birçok cüce devletin kendi çıkarları için ona neler yaptıkları anlatılmaktadır. Karagöz, kiminin iğne batırarak uyandırmaya çalıştığı tepkisiz devin, kiminin kulağına bağırıp para teklif etmesi veya elini kolunu çekiştirerek uyandırmaya çalışmasını boş bir uğraş olarak görmektedir.

Kerenski hükümetinin savaşa devam etmesi ve taarruz planı ise 30 Haziran 1917 tarihli karikatürün konusu olmuştur. Karikatürde Rusların savaşta etkin şekilde kullandıkları Kazak

(Kossak) birlikleri birer askılık olarak gösterilerek boş sözlerle ve hayallerle başarı kazanılmayacağı Karagöz tarafından dile getirilmektedir.

6 Haziran 1333/15 Şaban 1335/ 5 Haziran 1917

Hacivad: karagöz hiç kımıldanmıyor...

Karagöz: vaka zincirleri kırmış ama o ağır vücut öyle çekiştirmekle, para göstermekle, kulağına fısıldamakla kımıldar şey değil...

30 Haziran 1333/10 Ramazan 1335/30 Haziran 1917

Karagöz: Ne demek? Yani birer ingiliz çakısı tedarik edin demek mi?

İtilaf devletlerinin parasal desteğine rağmen savaşı sürdürmekte zorlanan Rusya'nın durumu Karagöz karikatürlerinin konuları arasında sıklıkla yer almıştır. Karagöz karikatürlerinden 4 Temmuz, 8 Ağustos, 18 Ağustos ve 25 Ağustos 1917 tarihli nüshalarında bu konu ele alınmıştır.

4 Temmuz 1333/4 Temmuz 1917

Karagöz: ulan beyinsiz herifler, bu katır (Bolşeviklik) o kadar yükü çekebilir mi?

8 Ağustos 1333/19 Şevval 1335/8 Ağustos 1917

Rus kumandanı: hey askerler, arş ileri kıyamete kadar harb edeceğiz.

Askerler: Amerika'dan paraları biz almadık. Aç ayı oynar mı?
Karagöz: hakları var sus.

18 ağustos 1333/18 Ağustos 1917

Karagöz: bu hızla bir iki daha sallanırsa bunun da öz dostu gibi artık kalkamayacak surette düşeceğine şüphe yok.

25 Ağustos 1333/7 Zilkade 1335/25 Ağustos 1917

Afacan: baba! Benim bildiğim bu ayı eskiden iyice tüylü idi. Buna ne olmuş böyle uyuzlaşmış?

Karagöz: ya elbette eski bildiği ahlatı (armut) bırakıp da alışmadığı ahlattan yerse böyle uyuz olur.

Karagöz, Eylül ve Ekim aylarına ait karikatürlerinde Rusya'yı cephedeki başarısızlıklarıyla itilaf devletlerini hüsrana uğratacağı öngörüsüyle işlemiştir. ABD ve İngiltere'nin Rusya'yı para ve silahla desteklemesine rağmen tarihin tekrar ederek Rusya'nın onları yeniden hayal kırıklığına uğratmasının kaçınılmaz olduğu 1 Eylül, 22 Eylül ve 10 Ekim tarihli karikatürlerde anlatılmıştır.

1 Eylül 1333/14 Zilkade 1335/ 1 Eylül 1917

Karagöz: ulan koca oğlan! Yutamaycağın lokmayı niye ağzına aldın, gevelemeye kalkıştın. Akıbeti düşünmedin mi, arkadaşları da meyus ettin...

22 Eylül 1333/ 5 Zilhicce 1335/ 22 Eylül 1917

Karagöz: Hacivad bak. Matbu ve yumuşak bargirleri bulmuş da istediği gibi koşturuyor...
10 Teşrinievvel 1333/23 Zilhicce 1335/ 10 Ekim 1917

Karagöz: sıkıştırma sıkıştırma nihayet böyle bir veled-i mader bahta çıkaracaksınız, atisini siz düşünün, o günleri hatırlarsınız ya... tarih tekrardan ibarettir...

Rusya'da geçici hükümetin işbaşında olduğu dönemlere ait karikatürlerde ülkedeki gelişmelerin olumsuzluklarını nasihat veren üslupla ele alan Karagöz'ü dinlemeyen Rus

yönetiminin başına neler geldiği 5 Eylül, 8 Eylül ve 3 Ekim 1917 tarihli karikatürlerin konusu olmuştur. Bunlardan birinde Karagöz'ün öğüdünü dinlemeyip kaymayı alışkanlık haline getiren Rusya'nın felakete gidişi ikinci karikatürde ise buzun kırılmasıyla alaşağı olan ve ABD Başkanı Wilson'dan boş yere yardım bekleyen haliyle işlenmiştir. Avrupalı devletler gibi ABD'nin de yardıma gelmeyeceğini öngören Karagöz, Rusya'nın içeriden de çözüldüğünü ve artık sonunun geldiğini belirtmektedir.

5 Eylül 1333/18 Zilkade 1335/ 5 Eylül 1917

Karagöz: koca çarlıktan kaydın da hala bu kaymadan usanmadın mı?

8 Eylül 1333/21 Zilkade 1335/ 8 Eylül 1917

Rus: aman imdad, kuzum mösyü vilson yetiş battım.

Karagöz: merak etme! O battığın yerden de doğru avrupaya çıkarsın onun geleceğini beyhude bekleme, yolunda devam et...

2 Teşrinievvel 1333/16 Zilhicce 1335/3 Ekim 1917

Hacivad: aman Karagözüm, herifteki gidişe bak.

Karagöz: Hacivadım merak etme, bu defaki tekme içeriden, artık kurtuluş yoktur. Gel keyfim gel...

Rusya'nın yaşadığı sorunları ele alan Karagöz, Rusya'da iktidar savaşlarının Ekim (Kasım) 1917'de Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmeleriyle sonuçlanması, 24-25 Ekim 1917'de birkaç saat içinde yapılan hükümet darbesi ile geçici hükümetin (Krenski Hükümeti) yıkılmasını ve Bolşeviklerin iktidara geçmesini²⁰²⁶ Ruslar ile savaşın biteceği ve barış yapılacağı inancıyla okuyucuya ulaştırmıştır. Dünya basınında olduğu gibi Osmanlı basınında da tarihe Ekim İhtilali olarak geçen bu süreç yankı uyandırmıştır. Rus proletaryasının iktidarı ele geçirmesiyle başta Avrupa ülkeleri olmak üzere birçok yerde işçi ihtilali fikri güçlenmiş, sosyalist devrim ve darbeleri meydana getirmiştir.²⁰²⁷ Barış beklentisi horoz kılığındaki Karagöz'ün ötüşüyle 14 Kasım 1917 tarihli karikatürün konusu olmuştur.

14 Teşrinisani 1333/ 14 Kasım 1917

Karagöz: ü ürü ürü

Hacivad: öt karagözüm öt. Hakkın var artık şafak söküyor. (güneşin üzerinde sulh yazılı)

Ekim 1917 Bolşevik devriminden sonra Rusya'da düzenlenen kongrelerle Lenin derhal savaşa son verileceğini duyurdu. Lenin'in kaleme aldığı Barış Dekretinde bütün devletlerle ilhaksız, tazminatsız ve demokratik bir barış yapılmasından söz ediliyordu. Barış dekreti 26

²⁰²⁶ Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 325-326

²⁰²⁷ Kılıç, Türk-Sovyet..., s.28-29

Ekim'de İşçi ve Asker Sovyet'i Olağanüstü toplantısında kabul edildi. Sonuçta beklenin aksine Rusya'dan başka yerde gerçekleşmeyen proleter devrim, Rusya'yı yalnız bırakmış ve barışa zorlamıştı.²⁰²⁸ Bu yönüyle Almanya ve Osmanlı ile barış görüşmelerinin başladığı görülmektedir. Aralık 1917'de başlayan barış görüşmeleri 3 Mart 1918'de Osmanlı ile yapılan Brest-litovsk Barış Antlaşması ile sonuçlanmış ve Rusya 1878'den sonra kazandığı topraklardan çekilmeyi kabul etmişti. Bu antlaşmaya göre yaklaşık 40 yıllık Rus işgalinde olan Elviye-i Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Rus işgali sona erecek ve bölge anavatana katılacaktı.

Osmanlı Devleti ile barış görüşmelerinin devam ettiği bir dönemde çizilen 19 Şubat 1918 tarihli karikatürde Çarlık Rusya'nın çöküşüyle kurulan yeni Sovyet Rusya'nın güçlü olmadığı inancı yer almaktadır. Bu karikatürde bağımsızlığını kazanan yeni devletlerin Rusya'dan ayrılışı elden kaçan balonlar şeklinde tasvir edilmektedir.

20 Şubat 1334/8 Cemaziyelevvel 1336/ 20 Şubat 1918

Karagöz: nihayet böyle sırtı üzeri düştün. Elindekilerden biri bağını çözdü, gitti. İpin pek çürük. Sende derman yok. O yerler de birer birer kopup kurtulacak. (balonlarda; Ukrayna, Litvanya, Polonya yazılı)

²⁰²⁸ Kılıç, *Türk-Sovyet...*, s.32.

1917'de Bolşevik ihtilali ile yıkılan Çarlık Rusya'nın savaştan çekilmesi, Kafkasya'da değişen dengeler ve yeni Rusya'nın sıkıntılarının olduğu bu dönemde, Erzurum hala Rus işgalindedir. 1917 devrimiyle Rusların silah ve yönetimi bıraktığı Ermeniler Erzurum'da kitlesel katliamlar için fırsat bulmuş ve Türklere karşı saldırgan faaliyetlerini 1918'deki Türk ordusunun ileri harekâtına kadar sürdürmüştür. Bu ileri harekâtla 12 Mart 1918'de işgalden kurtarılan Erzurum 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes antlaşmasıyla yeni bir işgal tehdidi altına girmiş ve kurulması kararlaştırılan Ermenistan'ın sınırları içinde yerini almıştır. Karadeniz'den Akdeniz'e Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmının Ermenilere peşkeş çekilmesi bölgede Türk halkının varlığını korumak için kendi imkânlarıyla örgütlenmesine yol açmıştır. Mondros mütarekesiyle barış beklentisi yerini tüm yurttaki başlayan işgallere bırakmış, mütarekeye aykırı olarak 1 Kasım 1918'de Musul, 13 Kasım 1918'de İstanbul, 15 Mayıs 1919'da İzmir işgal edilince İtilaf devletlerinin niyetleri daha net ortaya çıkmıştır. Bunun yanında Erzurum'a sınır Elviye-i Selase'de kurulan Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti'nin İngilizlerce dağıtılıp 13 Nisan 1919'da hükümet üyelerinin sürgün edilmesiyle Kars, Ardahan ve Batum'un İngiliz kontrolünde Gürcü ve Ermeni işgalinde bırakılması ve Türklerin kıyılmasına fırsat verilmesi gibi birçok oldubitti yerli halkı Müdafaa-i Hukuk dernekleri kurarak ve kongreler toplayarak direnişe yöneltmiştir. İşte böyle bir ortamda Erzurum'da geniş katılımlı ve kapsamlı bir kongre düzenlenmiştir.

Karagöz'de konular, Erzurum Kongresi öncesi gerçekleşen 1917 Bolşevik devrimi ve Rusya'daki buhran ve Almanların Rusları mahvedeceği minvalinde işlenirken iç gelişmeler karikatürlere pek yansıtılmamıştır. Karagöz'de Erzurum Kongresine ilişkin karikatürler de bulunmamaktadır. Çünkü Kasım 1918'de İstanbul'un işgali ve müttefikler tarafından kurulan sansür dairesinin basına uyguladığı ağır bir baskı vardır. Bu baskı altında Karagöz, itilaf devletlerine ilişkin, siyasi, askeri hatta kültürel konuları gündeme getirememiş, konular zorunlu olarak İstanbul'da gündelik hayata yöneltilmiştir. Bu yüzden 1919-1922 arasında Karagöz yer yer sansürlü boş sütunlarla veya zülfüyâra dokunmayan konularla yayın hayatını sürdürmüştür. Böylece ne Erzurum Kongresi, ne Rusya konusu gündeme getirilememiş, Türk basınının merkezi olan başkent İstanbul'un işgali ülkedeki gelişmelerin karikatürlere taşınmasını ve kamuoyunun bilgilendirilmesini büyük ölçüde engellemiştir.

Sonuçta Türk sözlü mizah geleneği kahramanı olan Karagöz ve Hacivat'ın konuşurulduğu Karagöz dergisi, dönemin askeri, siyasi ve sosyal konularını mizahi unsurlarla işlemiştir. Osmanlı son döneminden Türkiye Cumhuriyeti'ne yaşananları mizahi yönüyle ele alan Karagöz dergisinde yer bulan konulardan biri de Türk-Rus ilişkileridir. Bu bağlamda Kafkasya üzerinde uzun yıllar boyunca süren Rus-Türk mücadelesi, I. Dünya Savaşı, 1917

Bolşevik devrimi, Anadolu'daki Rus işgali ve Rus hakimiyetindeki Türkler zaman zaman karikatürlere konu olmuştur.

Erzurum Kongresi'ne kadar Kafkas cephesindeki gelişmeler ve Türk-Rus ilişkilerinin seyri Karagöz dergisindeki karikatürlere takip edilerek incelendiğinde; Erzurum Kongresi'ne kadar 1914'den itibaren düşman cephedeki Çarlık Rusya, 1917'den sonra çarlığın yıkılışıyla Kafkasya'da değişen dengeler ve yeni Rusya'nın kurulduğu dönemde Türk-Rus ilişkilerinin karikatürlere yansıdığı görülmektedir. Tarihi bir kaynak olarak Karagöz mizah dergisi 1918'de İstanbul'un işgaliyle sansüre uğradığı için bölgeye ilişkin konulara yer verememiştir. Bu sansür dolayısıyla Dünya Savaşı'nın bitip Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla beklenen barış ve huzurun gelmediği bölgede yeni çekişmeler ve Türkleri imha planları gerçekleştirilmeye başladığı, 1920 tarihli Sevr Antlaşmasının imzalanarak bölgede bir Ermeni devletinin kurulması kararının verildiği bir dönemde yıllardır bölgede Rum ve Ermenilerin yarattığı kargaşa ve çatışma sürerken Rusya bu kez sosyalist propagandayla varlığını sürdürmesi karikatürlere yansımamıştır. Aynı şekilde böyle bir ortamda var olmak ve vatanlarını kurtarmak için bir araya gelerek topyekün bir mücadeleye başlama kararının alındığı Erzurum Kongresi'ne ilişkin konular da Karagöz'de yer alamamıştır.

KAYNAKLAR

KILIÇ, Selami, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul, 1998.

KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.

ÇAKMAK, Mareşal Fevzi, *Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi*, (yayına hazırlayanlar: Ahmet Tetik, Sema Kiper, Ayşe Seven, Serdar Demirtaş), Ankara, 2005.

KURAT, Yuluğ Tekin, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması*, Ankara, 1986, s. 16-21.

Rusça “Kafkas” Gazetesine Göre Erzurum, Erzurum’un İran ve Transkafkasya Valilikleri (Tiflis, Erivan) ile Olan Ticari İlişkileri

Ümit Adalar*

Özet

Erzurum sahip olduğu konumu itibariyle tarih boyunca bulunduğu bölgede en önemli şehirlerden biri olma özelliğini korumuştur. Anadolu, Kafkasya, Karadeniz ve İran arasında olan ticari ve lojistik geçişlerin merkezi bu şehir olmuştur. Özellikle XIX. yüzyılda Erzurum şehri İran ve Transkafkasya bölgesiyle yoğun bir ekonomik ilişki içerisinde olmuştur. Ayrıca bu dönemde meydana gelen Osmanlı-Rus savaşları sebebiyle yoğun bir askeri hareketliliğin meydana geldiği bir saha olmuştur. Çalışmamız Tiflis’te yayınlanan Kafkas gazetesine göre Erzurum, Erzurum’un İran ve Transkafkasya valilikleri (Tiflis, Erivan) ile olan ticari ilişkileri üzerine olacaktır.

Giriş

1801 yılında Gürcistan’ın Rusya İmparatorluğu’na ilhak olmasıyla beraber Transkafkasya (Güney Kafkasya) bölgesinde yeni bir süreç başlamış oluyordu. Bu tarihten itibaren Rusya, Güney Kafkasya bölgesinde Osmanlı Devleti’nin en önemli iki komşusundan birisi olmuştur. Rusya’nın temel hedefi bu bölgede politik olarak tam bir hâkimiyet sağlamaktı. Bu bölgede Gürcistan’dan sonra en önemli siyasi otorite Revan Hanlığı idi. Bu hanlık üzerinde hem İran hem de Rusya hâkimiyet mücadelesi veriyordu. 1804-1813 Rus-İran savaşında Rusya, Revan şehrini almaya çalıştı fakat bunda muvaffak olamadı. Bu savaş Rusya’nın galibiyetiyle sonuçlandı. Savaş sonunda iki devlet arasında imzalanan Gülistan Antlaşması ile Rusya bölgedeki birçok hanlığı hâkimiyeti altına aldı. İki devlet arasında 1827-1828 yılında meydana gelen savaşta General Paskeviç komutasındaki Rus orduları Revan’ı tekrar kuşattı. Bu kuşatma sonucunda Revan şehri Rus ordusu tarafından ele geçirildi. İki devlet arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Rusya, Transkafkasya’nın tek hâkimi olma özelliğini kazanmıştır. Aras nehri Rusya ve İran arasında sınır olmuştur²⁰²⁹.

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşıyla beraber bu bölge Rusya’nın askerî harekât merkezlerinden bir olma özelliğini kazanmıştır. Bölge üzerinden düzenlenen askeri harekâtlar ile Rusya küçük Asya’da başta Kars ve Erzurum olmak üzere birçok stratejik şehri ele

* Arş. Görevlisi, Saint-Petersburg Devlet Üniversitesi, Rusya, umitadalar@hotmail.com

²⁰²⁹ Под стягом России. Сборник архивных документов, Русская книга, Москва 1992. С.315.

geçirmiştir²⁰³⁰. Bu savaşı kazanan Rusya bölgedeki hâkimiyetini Osmanlı Devleti'ne de kabul ettirmiştir. Ayrıca İran ve Osmanlı Devleti ile yaptığı bu savaşlar sonucunda bu devletlerin tebaası olan birçok Ermeni aile kontrollü olarak Revan Hanlığı'na ve Gürcistan arazisine göç ettirilmiştir. Bu göç sonrasında bölgede yapay bir Ermeni oblastı (bölgesi) oluşturulmuştur.

Rusya, bünyesinde gerçekleştirdiği idari reformlar sonucunda Transkafkasya bölgesinin idaresinde değişikliklere gitmiştir. 1846 yılında yayınlanan ferman ile Tiflis valiliği oluşturulmuştur²⁰³¹. Ermeni oblastı arazisinde ise 1849 tarihinde yayınlanan ferman ile Erivan valiliği oluşturulmuştur²⁰³²

Gazete'ye Göre Erzurum, Erzurum'un İran ve Transkafkas'ya Valilikleri (Tiflis, Erivan) ile Olan Ticari İlişkileri

Kafkas gazetesi, Rus İmparatorluğu döneminde Transkafkasya bölgesinde uzun süreli yayın yapan gazetelerden birisidir. Tiflis'te 1846 yılından 1918 yılına kadar yayınlanmıştır. Gazete, edebi ve politik bir gazete olma amacıyla çıkarılmıştır. Gazeteye dijital olarak Gürcistan Ulusal Parlamento Kütüphanesin 'den ulaşılmaktadır²⁰³³.

Erzurum'a dair ilk önemli bilgiye Kafkas gazetesinin 1850 yılının 96. sayısında *о торговле Арзерума*²⁰³⁴ (Erzurum ticareti hakkında) başlığıyla yayınlanan yazıda karşılaşmaktayız. Bu yazıyı, Vasiliy Perevelenko kaleme almıştır.

Yazıda Erzurum şehrinin 1827 yılına kadar ekonomik ilişkilerde çok önemli bir rol oynamadığına değinilmektedir. Şehir sadece doğu bölgesi için İstanbul'dan gönderilen temel gıdaların depolama yeri olmuştur. Trabzon ile Tebriz arasında gerçekleşen kervan yolu ticareti 1827 yılında Erzurum üzerinden gerçekleşmekteydi. İstanbul, İran ve Afganistan üzerinden gerçekleştirilen ticaretin büyük bir kısmı Tiflis üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Bu aktarım ise Redut-kale limanı üzerinden ulaştırılmaktaydı. 1832 yılında bu yolun kesilmesiyle²⁰³⁵ beraber Trabzon, Karadeniz'de İran ve Afganistan'a ulaştırılan Avrupa ürünlerinin tek merkezi olmuştur. Ve o zamandan beri Erzurum şehri Trabzon'dan gelen kervanların akınına uğradı. Bir gemi transiti kurumu²⁰³⁶ oluşturulana kadar İstanbul ve Trabzon arasında gerçekleşen

²⁰³⁰ Transkafkasya bölgesinde Gümrü şehri 1828-1829 Türk-Rus savaşıyla beraber Rus ordularının askeri harekât merkezi olmuştur. Адалар Умит. Роль Гюмри в Военно-Политических и Экономических Отношениях России и Турции. в XIX-начале XX вв. Санкт-Петербург 2019. С. 21.

²⁰³¹ Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, т. XXI, С. 20701.

²⁰³² Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, т. XXIV, С. 23303.

²⁰³³ <http://www.nplg.gov.ge/paperge/en/browse/001552/>

²⁰³⁴ газета Кавказ , о торговле Арзерума. № 96 Тифлис 1850.

²⁰³⁵ Rus Hükümeti, Güney Kafkasya üzerinden Avrupa ürünlerinin geçişini engelledikten sonra Asya pazarı ile ticari bağların kolay kurulabildiği Tebriz üzerinden politikaları geliştirmeye başlamıştır. Hayri Çapraz, *Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19.Yüzyıl)*, Isparta 2012, s. 143.

²⁰³⁶ "İran, Türkiye ve İngiltere tarafından bu yolda atılan adımlar, 1836 yılındaki yeni gelişmeyle iyice hızlandı. Bu yenilik, İstanbul-Trabzon arasındaki ulaşımın buharlı vapurlar vasıtasıyla sağlanmaya başlanmasıydı. Tozlu

ticarete 7.000 balya yüke ulaşmaktaydı. İsaletli bir iletişim yolunun açılmasıyla beraber gemi transitinde hızlı ve muazzam bir büyüme gerçekleşmiştir. Trabzon üzerinden Erzurum'a gönderilmek için ulaşan balya yükü yıllık 42.000 balyaya ulaşmıştır.

Bu ticari ürünlerin 12.000 balyası Erzurum'da şehrin ve komşu yerlerin ihtiyacını tedarik etmek için kalmaktaydı. 30.000 balya ise İran'a gönderilmekteydi. Bir kısmı ise Afganistan'a gönderilmekteydi.

Erzurum'dan İran'a taşınan ürünler bu şehirde çok fazla bilinmemektedir. Gümrük vergisi İstanbul'da belirlenmekteydi. Bu sebepten dolayı bu ürünler hakkında tam bilgi toplamak mümkün değildir. Bilinen bir şey vardı ki İngiltere'den İran'a taşınan ürünler; sert kumaş, beyaz ve boyalı kumaşlar, basmalar, metal ürünler, ateşli silahlar, saatler, rafine şeker, kalay, rom, çay, fayans, cam, kimyasal ürünlerdi. Fransa'dan Şampanya, büyük olmayan bir miktarda Lion kumaşı, kozmetik ürünler, moda ürünler, kimyasal ürünler. İtalya'dan Toskana ipek kumaşı. Almanya'dan çuhalar, kristaller, metal ürünler, çelik, kimyasal ürünler, İsviçre'den saatler, basmalar, müzik kutuları ve tütünler. Kolonel ürünler ise şu şekildeydi: kahve, koşinil, Sandal ağacı, farklı ecza ürünleriydi.

Yazıda Trabzon-Erzurum-Tebriz arasında gerçekleşen transit ticaretin hacmine dair Rus para birimi esas alınarak bir değerlendirme yapılmıştır: Yaklaşık olarak bir balya yük 40 çervonets (altın ruble) olarak değerlendirilmekteydi. 42.000 balya yük yaklaşık olarak 1.680.000 çervonets etmekteydi. İran'a gönderilen kısmı 1.200.000 çervonets etmekteydi.

Erzurum ve çevresinden şu ürünler ihraç edilmekteydi: Ham deriler, inek, sığır, manda, sarı balmumu, ceviz ve diğerleri. İran'dan ihraç edilen ürünler Gilan ipekleri, Kaşmir şallar ve Keramikler, sarı ve kırmızı tahıllar, farklı çeşitlerde sakızlar, ceviz, ipek kumaşlar, inci, turkuaz, afyon, halılar, Horasan, Şirak, Kazvin bıçakları.

Trabzon ve Erzurum arasındaki ticaret atlar ve develer üzerinde gerçekleşmekteydi. Bir yıl boyunca 21.000 hayvan Trabzon arasında yük taşımaktaydı. Taşıma ücreti yaklaşık olarak iki çervonets idi. Tüm katırcılar toplamda yıllık olarak 42.000 çervonets kazanmaktaydılar. Erzurum ve Tebriz arasındaki ticarete yaklaşık olarak 15.000 hayvan kullanılmaktaydı. Taşıma ücreti olarak hayvan başına 4 çervonets alınmaktaydı. Katırcıların yıllık geliri 60.000 çervonets idi.

Tebriz'den Trabzon'a gönderilen yükleri daha az hayvan gerektirmekteydi. Hayvanların bir kısmı Trabzon'a geri dönmekteydi. Bu taşımacılıktan 30.000 civarı çervonets

Selahattin Tozlu, "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)", *Türkler Ansiklopedisi*, c. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.481-492.

kazanılmaktaydı. Toplam olarak Trabzon ve Tebriz arasında gerçekleşen bu taşımacılıktan 132.000 çervonets kazanılmaktaydı.

1852 yılında yayınlanan 16. sayının 2. sayfasında orta sütunda *Эрзерумь*²⁰³⁷ “Erzurum” başlıklı yazıda şehre dair önemli bilgilere ulaşmaktayız. Başlığın hemen alt kısmında alt başlık olarak “1851 Yılında Transkafkasya Valiliklerinin Erzurum Paşalığıyla Olan Ticareti” yer almaktadır. Bu yazıda genel olarak ihraç edilen ve İthal edilen ürünlere dair istatistik bilgiler verilmektedir. Erzurum’dan Transkafkasya’ya ihraç edilen maddeler ve değerleri şu şekildedir: 36.000 gümüş ruble değerinde işlenmemiş deriler Doğu bölgesine Erzurum üzerinden ihraç edilmiştir. 20.000 ruble değerinde ipeksi madde Halep Şam ve Diyarbakır’dan Erzurum üzeri ihraç edilmiştir. 7.000 ruble değerinde Manussa adlı kâğıt kumaş ve 70.000 ruble değerinde mavi kâğıt kumaş ihracı gerçekleşmiştir. Ayrıca Tüy bırakmayan Riza kumaşı, şallar, çivit, deriler, boyalı ağaçlar (kereste), zeytin ve zeytinyağı, kuruyemişler, farklı renklerde derileri, bitkisel tutkallar, kitre, ceviz, yağ, peynir, pastırma, yaprak sigara tütünü, tömbeki tütünü, el kremi, hububat, kereste. Erzurum üzerinden Transkafkasya valiliklerine toplamda 235.190 gümüş ruble değerinde ihracat gerçekleşmiştir.

İthal edilen ürünler ise şu şekildedir: 10.000 gümüş ruble değerinde işlenmemiş boğa kürkü, 75.000 ruble değerinde manda kürkü, 5.000 ruble değerinde Rus samur derileri, 6000 rublelik ipek, işlenmiş Ahıska demiri ve farklı demir eşyalar, ince ve basit çuhalar, özel ballar ve semaverler, işlenmemiş yün, altın-gümüş iplikler, balmumu, sığırlar, atlar, develer, işlenmemiş gümüş, Gürcü şarabı, toplamda 152,500 ruble. Aradaki fark 82.690 rubledir.

Bir diğer yazı ise şu şekildedir: *описание Эрзерумского пашалыка*²⁰³⁸ “Erzurum Paşalığına Dair Değerlendirme”. 1852 yılında, Kafkas gazetesinde 66. Sayıda 4. sayfada yayınlanmıştır. İçerik itibariyle Erzurum’a dair çok geniş bilgiler vermektedir. Özellikle şehrin ve şehre bağlı kazaların nüfus bilgilerini ihtiva etmesi itibariyle önem arz etmektedir.

Yazıda Erzurum’un nüfus yapısının Türkler, Ermeniler, Rumlar ve Kürtlerden oluştuğu belirtilmekle beraber, Bayburt Sancağın ’da Of dağlarına yakın bölgede Lazların ikamet ettiğine dair bilgiye yer verilmektedir. Kürtler, ağırlıklı olarak Kığı, Tercan ve Pasin sancağında ikamet etmektedirler, Paşalık bünyesinde ikamet edenlerin yaşayış tarzları ve meşgaleleri tamamen farklılık göstermektedir. Paşalık bünyesinde yaşayan Türkler askeri işlerle meşgul olmakta, vatandaşlık ve dini yükümlülüklerini yerine getirmektedir. Gelirlerini mülklerden, maaşlardan veya fakir halktan alınan paralarla sağlıyorlardı. İçlerinde çok az bir kısım ticaretle meşgul olmaktaydı. Ticaretle şehrli Ermeniler uğraşmaktaydı. Yunanlar genel olarak en iyi

²⁰³⁷ газета Кавказ, *Эрзерумь*. № 16, Тифлис 1852.

²⁰³⁸ газета Кавказ, *описание Эрзерумского пашалыка*. № 66, Тифлис 1852.

zanaatkârlardı. Ve bakır işçiliğiyle meşguldüler. Kürtler ve Lazlar paşalıkta yaşayan diğer unsurlardan tamamen farklıydılar. Ve vahşi bir yaşam tarzına sahiptiler. Türklerle aynı inanca sahiptiler. Karşılaştırmalı olarak yapılan bu analiz o dönemde bizlere Erzurum paşalığının demografik unsurlarına dair Rusça kaynaktan bilgiler vermesi açısından önem arz etmektedir.

Erzurum Paşalığı Sancaklarını şu şekilde vermektedir: Tortum, İspir ve Bayburt Paşalığın Kuzey kısmını oluşturmaktadır. Tercan ve Erzincan Batı kısmını, Kığı ise Madan ve Mutki ile sınırdı. Aşağı ve Yukarı Pasin Sancağı, Güney ve Batı kısmını oluşturmaktaydı. Ova, Erzurum şehri çevresi ise Paşalığın merkeziydi. Coğrafi olarak verilen bu bilgilerden sonra Erzurum paşalığının nüfusuna dair bir tablo yer almaktadır. Bu tabloda Paşalık ve sancaklardaki hane sayısı Müslüman ve Hristiyan unsurlar temel alınarak verilmiştir.

Yerleşim yeri ismi	Müslümanlar	Hristiyanlar
Erzurum şehri, hane	4.043	3252.
Ova, aile	1.400	2.575
İspir, aile	1.500	180
Tortum, aile	1.200	120
Aşağı ve yukarı Pasin, aile	1.400	1.390
Tercan, aile	800	1.630
Erzincan, aile	5.490	1.830
Bayburt, aile	1720	860
Kığı, aile	1750	873
Toplam	15.269	9.450

Yukarıdaki tablo incelendiğinde özellikle Erzurum şehir merkezinde ve Pasin'de Hristiyan nüfusun yoğun olduğunu görmekteyiz. Ayrıca Ova ve Tercan da Hristiyan nüfusu, Müslüman nüfusa göre çoğunluktadır.

Tüm paşalıkta toplamda 310 Rum aile yaşamaktadır. Bu ailelerin büyük bir çoğunluğu bakır madeni (Galva Maden) civarında yaşamaktadır. 80 aile Erzurum şehir merkezinde ikamet etmektedir.

Nüfus bilgilerinden sonra şehrin yönetim tarzına doğuda diğer paşalıklar arasındaki önemine değinilmektedir.

Gazetenin 1853 yılında yayınlanan 15 numaralı sayısında 3. sayfada 3. sütunda yer almaktadır. Rusça adı *Торговля Эрзерумского пашалыка с Закавказским краем в 1852 году*²⁰³⁹ “1852 Yılında Erzurum Paşalığının Transkafkasya İle Olan Ticareti” şeklindedir. Yukarıda ilk yazıda 1851 yılında ithalatı ve ihracatı yapılan ürünlerin 1852 yılında da ithalat ve ihracatı yapılmıştır. Fakat 1852 yılında Erzurum şehrinin yapmış olduğu ihracatta artış olduğu göze çarpmaktadır. 1851 yılinsa 235.190 gümüş ruble olarak yapılan ihracat 1852 yılında 277.510 gümüş ruble olarak artış göstermiştir. Şehrin yaptığı ihracatta gözle görülür bir artış söz konusudur. 1851 yılında 152,500 gümüş ruble olarak yapılan ithalat 1852 yılında 187.920 olarak gerçekleşmiştir.

1883 yılına ait ilk sayıda 2. sayfasında Erzurum’da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen bir isyan teşebbüsüne dair yazı yer almaktadır. Yazı, rusça: *Об эрзерумском возстании*²⁰⁴⁰ “Erzurum isyanı hakkında” başlığıyla yayınlanmıştır. Burada verilen bazı bilgiler ve yorumlar oldukça ilginçtir. “12 gün önce Erzurum’dan ayrılan ve bugün Tiflis’e gelen bir kişiye Erzurum’da yaşanan olayların görgü tanığı olarak inanılabilir”. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşın’da Ruslar, Erzurum şehrini işgal etmişlerdi. 1878 yılında Rus subay topluluğu tarafından Erzurum şehrinde tiyatro severler için bir sahne açılmıştır. Bu sahnede sadece birkaç kez oyun sergilenmiştir. Sahnede birkaç Ermeniye yer verilmiştir. Gösteri Ermenice olarak verildi. O dönemde yaşanan olaylara farklı bir açıdan bakılan bu yazı üzerine ayrı bir değerlendirme yapılmalıdır.

1890 yılına ait 236 ve 237 sayıda Erzurum şehrinin Rus orduları tarafından alınmasına değinilmiştir. Makale başlığı şu şekildedir. *взятие Эрзерума русскими*²⁰⁴¹. (эпизод из турецкой кампании 1829 года) “Erzurum’un Ruslar Tarafından Alınması, 1829 Türkiye Seferinden Kesitler”. Yazı L.S. İsarlova’a aittir.

Kars, Ardahan, Ahılkelek, Hertvis ve Ahıska’nın alınmasından sonra General Paskeviç Erivanskiy Kafkas hattını ve Dağıstan’ı ihmal etmemiştir. Türkiye’ye düzenlenecek askeri harekâtlara göre emirler vermiştir. 1829 baharının başlangıcında Paskeviç soğanlı dağları üzerinden Erzurum’u almayı varsaymıştır. Bu şekilde İstanbul’u tehdit edebileceğini düşünmüştür.

Bu makalede bu amaç doğrultusunda Paskeviç’in gerçekleştirdiği askeri harekâtlar ve planlar detaylı olarak anlatılmıştır. Ayrıca Rus ordularının Erzurum’u almalarına dair detaylı

²⁰³⁹ газета Кавказ , *Торговля Эрзерумского пашалыка с Закавказским краем в 1852 году*. №15, Тифлис 1853.

²⁰⁴⁰ газета Кавказ , *Об эрзерумском возстании*. №2, Тифлис 1883.

²⁰⁴¹ газета Кавказ , *взятие Эрзерума русскими*. №236-237, Тифлис 1890.

bilgiler mevcuttur. İki sayıda uzun bir şekilde verilen bu makalenin ayrı olarak çevrilip yayınlanmasının daha isabetli olacaktır.

Sonuç

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Transkafkasya'nın en önemli yayın organlarından biri olan Kafkas gazetesine göre Erzurum, Erzurum'un İran ve Transkafkasya ile olan ilişkilerine dair bilgileri bu çalışmamızda paylaştık. Yine Erzurum ile ilgili olan bazı yazılara dair bilgileri sizlere sunduk. Bunlardan en önemlisi İran ile olan transit ticarete şehrin o dönemde, ne kadar önemli bir stratejik rol oynadığıydı. İlgili yazıları burada paylaşırken direkt bire bir ve tam çeviri yerine yer yer yorumları da ekledik. Erzurum şehrinin o dönem itibariyle ithalat ve ihracat merkezi olduğu, bölgede büyük bir ekonomik sirkülasyonun gerçekleştiği bir kez daha ortaya konmuş oldu. Ayrıca Kafkas gazetesinin bölge araştırmaları için ne kadar mühim bir kaynak eser olduğu paylaşılmış olundu.

Kaynakça

Адалар У. Роль Гюмри в Военно-Политических и Экономических Отношениях России и Турции. в XIX-начале XX вв. С- Петербург, 2019 — 90 с.

Под стягом России. Сборник архивных документов, Русская книга, Москва 1992 — 315 с.

Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, т. XXI, 1846.

Полное собрание законов Российской империи, собрание 2-е, т. XXIV. 1849.

газета Кавказ , *Торговля Эрзерумского пашалыка с Закавказским краем в 1852 году*. № 15, Тифлис 1853.

..... *о торговле Арзерума*. № 96, Тифлис 1850.

..... *об эрзерумском возманиш*. № 2, Тифлис 1883.

..... *описание Эрзерумского пашалыка*. № 66, Тифлис 1852.

..... *взятие Эрзерума русскими*. № 236-237, Тифлис 1890.

..... *Эрзерумъ*. № 16, Тифлис 1852.

Çapraz, Hayri, *Rusya Dış Ticaret Politikasında Güney Kafkasya (19.Yüzyıl)*, Isparta 2012.

Tozlu, Selahattin, “Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)”, *Türkler Ansiklopedisi*, с. XIV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 481-492.

<http://www.nplg.gov.ge/paperge/en/browse/001552/>

FOTOĞRAFLAR

KATILIMCI LİSTESİ

Timsal KARABEKİR	Kâzım Karabekir'in Kızı
Prof. Dr. Aygün ATTAR	Giresun Üniversitesi
Prof. Dr. Bünyamin KOCAOĞLU	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Cemil HASANLI	Emekli Öğretim Üyesi, Azerbaycan
Prof. Dr. Danuta CHMIELOWSKA	Varşova Üniversitesi, Polonya
Prof. Dr. Dursun Ali AKBULUT	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. S. Esin DAYI	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Haluk SELVİ	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hikmet ÖKSÜZ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR	Milli Savunma Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal ARI	Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet OKUR	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Murat KÜÇÜKUĞURLU	Erzurum Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa BUDAK	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin GÜLMEZ	Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer ÖZDEN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Rahmi ÇİÇEK	Trabzon Üniversitesi
Prof. Dr. Sadık SARISAMAN	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Selami KILIÇ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Selçuk URAL	Kafkas Üniversitesi
Prof. Dr. Serpil SÜRMEİLİ	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Stefano TRINCHESE	Universita Degli Studi, İtalya
Prof. Dr. Şaban ORTAK	Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Uğur ÜÇÜNCÜ	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Ali KURT	Sağlık Bilimleri Üniversitesi
Doç. Dr. Asaf ÖZKAN	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Bengül BOLAT	Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
Doç. Dr. Cengiz ATLI	İğdır Üniversitesi
Doç. Dr. Evren KÜÇÜK	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Hüseyin KALEMLİ	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Öğ. Alb. Hüsnü ÖZLÜ	Milli Savunma Üniversitesi

- Doç. Dr. Makbule SARIKAYA** Ardahan Üniversitesi
- Doç. Dr. Nebahat ARSLAN** Kafkas Üniversitesi
- Doç. Dr. Ömer ERDEN** Ordu Üniversitesi
- Doç. Dr. Sezai BALCI** Giresun Üniversitesi
- Doç. Dr. Taner BİLGİN** Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
- Doç. Dr. Tolga BAŞAK** Atatürk Üniversitesi
- Doç. Dr. Turan AKKOYUN** Afyon Kocatepe Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Abdullah Cüneyt KÜSMEZ** Hacettepe Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KÖKSAL** Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Elif AKTAŞ** Atatürk Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Ersoy ZENGİN** Munzur Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Mahmut BOLAT** Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Mehmet AYDIN** Ondokuz Mayıs Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Mevlüt YÜKSEL** Atatürk Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇALIK** Bayburt Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÖZYÜREK** Iğdır Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer BAŞKAYA** Trabzon Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Orhan TURAN** Batman Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Ülkü KÖKSAL** Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Veysi AKIN** Trakya Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Volkan AKSOY** Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Yavuz ÖZDEMİR** Atatürk Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Yüksel KÜÇÜKER** Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Dr. Öğr. Üyesi Zekeriya TÜRKMEN** 29 Mayıs Üniversitesi
- Dr. Ramil ZALYAEV** Kazan, Tataristan
- Dr. Tatyana KOTYUKOVA** Rusya Şarkiyat Enstitüsü, Rusya
- Öğr. Gör. Aslantürk AKYILDIZ** Iğdır Üniversitesi
- Öğr. Gör. Burak ÇALIŞKAN** Afyon Kocatepe Üniversitesi
- Öğr. Gör. Edip ÖNCÜ** Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Öğr. Gör. Halit EKEN** Uludağ Üniversitesi
- Öğr. Gör. Nurullah NEHİR** Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
- Öğr. Gör. Veysel USTA** Karadeniz Teknik Üniversitesi
- Arş. Gör. Hasan DAŞDEMİR** Erzurum Teknik Üniversitesi

- Adem ÖZDEMİR** Erzurum Teknik Üniversitesi
Akın AKTAŞ Giresun Üniversitesi
Mehmet Akif BAL İstanbul Bahçelievler Anadolu Lisesi
Ümit YETİK Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Ümit ADALAR Saint-Petersburg Devlet Üniversitesi,
Rusya